इ/320

भराष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुष्प १९ वें.

आधुनिक भारत

लेखक,

श्री. शंकर दत्तात्रय जावडेकर.

[किंमत ४ रुपये

ाक्टोबर १९३८]

प्रकाशक,
श्री. गोविंद वामन कुलकर्णी,
सुलभराष्ट्रीय ग्रंथमाला,
३७३ शनिवार, पुणें २.

मुद्रक,
श्री. वा. ना. ठकार,
श्रीसिद्धेश्वर प्रिंटिंग प्रेस,
कोल्हापूर.

ग्रंथ--परिचय

' आधुनिक भारत ' या अभिनव ग्रंथाचे लेखक आचार्य जावडेकर यांचा महाराष्ट्राला परिचय करून देण्याची आवश्यकता नाहीं. ' हिंदी राजकारणाचें स्वरूप, ' ' राजनीति-शास्त्र-परिचय, ' 'राज्यशास्त्र—मीमांसा' इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते, टिळक महाविद्यालयांतील इतिहास—अर्थशास्त्र—राजकारण या विषयांचे अध्यापक, असहकार युगांतील राष्ट्रीय सभेच्या तेजस्वी राष्ट्रधर्माचे उपासक, ' लोकशिक्षण ' मासिकांतून भारतीय आणि महाराष्ट्रीय राजकारणाची विद्वत्तापूर्ण चिकित्सा करणारे समालोचक आणि ' नवशक्ति'—' लोकशक्ति ' या राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाचा पुरस्कार करणाऱ्या वृत्तपत्रांचे संपादक, अशा विविध रूपांनीं त्यांचा अखिल महाराष्ट्राला उत्तम परिचय झालेलाच आहे. भारतीय संस्कृतीच्या प्राचीन परंपरेचा त्यांनीं खोल अभ्यास केला असून, आधुनिक युरोपीय संस्कृतीच्या बहुतेक सर्व अंगांचा त्यांनीं दीर्घ--काल व्यासंग केला आहे. राजकारण म्हणजे मानवी समाजाच्या घडामोडींचें शास्त्र आहे. या घडामोडींचें यथार्थ स्वरूप आकलन होण्यासाठीं समाजाच्या भौतिक स्थितीचें आणि मानवी मनाच्या घटनेचें ज्ञान अपरिहार्य आहे. कारण भौतिक आणि मानसिक अंगांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांमधून समाजाचें प्रत्यक्ष जीवन घडत असतें. भौतिक घटनांच्या ज्ञानासाठीं अर्थशास्त्राचा अभ्यास अवश्य असून मानसिक घटनांच्या ज्ञानासाठीं अध्यात्मशास्त्राचा व्यासंग केला पाहिजे. अर्थशास्त्र आणि अध्यात्मशास्त्र यांच्या परस्परसंबंधांचें सम्यग्ज्ञान झाल्याशिवाय राजकारण समजत नाहीं आणि चालवितां येत नाहीं. सामाजिक जीवन हें नित्य बदलणारें असल्यामुळें, त्याच्या कोठल्याहि एकाच अंगावर अथवा एकाच स्वरूपावर लक्ष खिळवून राहणारास सामाजिक सत्याची प्राप्ति होत नाहीं. सामाजिक जीवनाचें सत्य हें परिवर्तनशील असल्यामुळें राजकारणाचें शास्त्रहि नित्य नूतन स्वरूप धारण करीत असतें. या नूतनाखालीं मानवी जीवनाच्या विकासाचें एक सनातन रूप नेहमीं आढळून येत असलें तरी त्या सनातनाच्या आविष्काराचा प्रयत्न नूतनांतूनच होत असतो. समाज-

जीवनाची ही गतिमत्ता आणि त्या गतिमत्तेची प्रक्रिया जाणल्यानें मनुष्याला विकासाचा आणि प्रगतीचा मार्ग दिसूं लागतो. सामाजिक जीवनांतील हें विकाससूत्र शोधून काढणें आणि मनुष्याला प्रगतीच्या मार्गावर पावलें टाकण्यास साह्य करणें हें राजकारण-शास्त्राचें प्रयोजन आहे. आचार्य जावडेकर यांच्यापाशीं हें जिवंत राजकारण जाणण्याची शक्ति आहे ही गोष्ट ‘ आधुनिक भारत ’ या ग्रंथाच्या वाचनानें कोणालाहि आढळून आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

राजकारण हें इतिहासाचें भाष्य असलें पाहिजे. इतिहासांत घडणाऱ्या घटना कोणत्या कारणपरंपरेमुळें घडल्या, उत्पन्न होणारे विचार–संप्रदाय कोणत्या प्रयोजनांसाठीं उत्पन्न झाले, त्यांतील कोणता भाग कोणत्या कालीं कसा उपयुक्त झाला, इत्यादि गोष्टींचा विचार करून इतिहासाचा बुद्धिगम्य उलगडा राजकारणानें केला पाहिजे. इतिहासांतील घटनांना आणि विचार संप्रदायांना सापेक्ष सत्यत्व असतें तें शोधून काढून त्यांचें यथार्थ स्वरूप मनुष्यसमाजाला शिकवावयाचें असतें. राजकारण–शास्त्र कोणतीहि एक संस्था अगर कोणताहि एक विचार निरपेक्ष सत्य म्हणून ग्रहण करीत नाहीं. यामुळें त्याला विशिष्ट संस्थेचा अगर विचारपद्धतीचा संप्रदाय बनवितां येत नाहीं. नित्य नूतन रूप घेणाऱ्या जीवनाच्या एकाच अंगाचें व स्वरूपाचें चिंतन करीत राहणें आणि त्यालाच सनातनत्व अर्पून त्याची उपासना करणें हें जडतेचें लक्षण आहे. अशा सांप्रदायिक जडतेंत जीवनाचें सत्य कधींच वास करीत नाहीं. संप्रदायरहित होऊन मानवी जीवनाचा प्रवाह अंत:प्रेरणेनें सतत धांव घेत अंतिम विकासाकडे चालला आहे. त्याचें स्वरूप जाणतां येईल तितकें जाणून त्या प्रवाहाला अप्रतिबद्ध संचार करण्याची पात्रता आणणें हें मननशील मनुष्याचें कार्य आहे. संप्रदायरहित राजकारणानेंच हें कार्य सफल होण्यासारखें आहे. आचार्य जावडेकर यांच्या राजकारणाच्या मीमांसेचें स्वरूप असेंच संप्रदायरहित आहे. अशा मीमांसेला केवळ विवेचक तर्कबुद्धी (Analytical reason) चें भांडवल पुरेसें होत नाहीं. तिला रचनात्मक समन्वयबुद्धी (Synthetical reason) चें साह्य असावें लागतें. विवेचक तर्कबुद्धीच्या साह्यानें

विशिष्ट कालांतील घटनांच्या वा विचारांच्या गुणदोषांचें पृथक्करण करितां येतें. परंतु त्या गुणदोषांच्याहि उत्पत्तिविकासांच्या कारणांकडे नजर पुरविल्यानंतर त्याच गुणदोषांचा भावी निर्मितीच्या कार्याकडे उपयोग करितां येतो. परस्परविरुद्ध मतांच्या संघर्षांतून राष्ट्राची प्रगति होत असते. या प्रगतिकार्यासाठीं परस्परविरुद्ध मतांतील सत्यांशांचा एका उच्चतर भूमिकेवरून समन्वय करावा लागतो. याच समन्वयबुद्धीच्या आश्रयानें इतिहासांतील विरोधी घटनांचेंहि यथार्थ स्वरूप उलगडतें आणि प्रत्येक घटनेला न्याय मिळूनहि संप्रदायजडता निर्माण होण्याची भीति राहत नाहीं. अशी उच्च समन्वयबुद्धि आचार्य जावडेकरांनीं आपल्या राजकारणाच्या मीमांसेंत सर्वत्र वापरलेली आहे.

' आधुनिक भारत ' या ग्रंथांत इ. स. १८१८ सालापासून आज तागायतचा म्हणजे सुमारें सवाशें वर्षांचा भारतीय इतिहास विवेचिला आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारतीय संस्कृतीला युरोपीय संस्कृतीपुढें सर्वस्वीं हार खावी लागली. भारतीय समाजशासनाचीं यंत्रें एकामागून एक युरोपीय संस्कृतीच्या रेट्याखालीं कोसळून पडलीं. भारतीय समाज जड आणि मूढ बनला. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या या विशाल समाजाची अशी अवस्था कां झाली, ज्या यूरोपीय संस्कृतीनें त्याचेवर यशस्वी आक्रमण केलें त्या संस्कृतीचे अंगीं कोणते विशेष आक्रमक गुण होते, भारतीय संस्कृतीचीं मर्मस्थानें आणि युरोपीय संस्कृतीचीं शक्तिस्थानें कोणकोणतीं होतीं इत्यादि प्रश्नांचा विचार करून भारतीय पुढाऱ्यांनीं कोणकोणते सिद्धान्त शोधून काढिले आणि त्या सिद्धान्तांच्या आधारावर त्यांनीं कोणकोणत्या चळवळी हातीं घेतल्या, त्यांत कशीं कशीं परिवर्तनें होत गेलीं आणि आजच्या घटकेला भारतीय संस्कृतीचीं शक्तिस्थानें कोणतीं निर्माण झालीं आहेत आणि युरोपीय संस्कृतीचीं मर्मस्थानें कोणतीं उघड झालीं आहेत या विषयाचा शास्त्रीय उहापोह, सविस्तर आणि साधार असा या ग्रंथांत प्रथमच मांडण्यांत येत आहे असें मानण्यास कांहींच बाधा नाहीं.

भारतीय समाजावर आक्रमण करणाऱ्या ब्रिटिश राज्यचालकांना आणि मुत्सद्द्यांना या आक्रमणांतूनच पुढें मागें समर्थ भारतीय राष्ट्र निर्माण

झाल्याशिवाय राहणार नाहीं याची कल्पना होती. त्याचप्रमाणें या आक्रमणाखालीं चिरडलेल्या समाजांतील पुढाऱ्यांनाहि या आक्रमणामुळेंच आपण स्वतंत्र राष्ट्रांच्या मालिकेंत पुन्हां नवीन तेजानें खचित मिरवूं असा विश्वास उत्पन्न झाला होता, ही एक विस्मयकारक घटना आहे. ब्रिटिशांना आपल्या विजयांतच पराजयाचीं बीजें दिसत होतीं, तर भारतीयांना आपल्या पराजयांतच विजयाचें संजीवन सांठविलें असल्याचा प्रत्यय येत होता. गेल्या सवाशें वर्षांचा इतिहास म्हणजे या परस्परविरोधी पक्षांना दिसलेल्या एकाच दृश्याची प्रत्यक्ष परिणति म्हणावयास हरकत नाहीं. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकांतील युरोपीय संस्कृतीचें सामर्थ्य तिच्या विज्ञानांत आणि आर्थिक आक्रमणशक्तींत होतें. या आक्रमण शक्तीसाठीं युरोपानें प्रचंड संघटना करण्याचें शास्त्र पैदा केलें आणि संहारसाधनेंहि सज्ज केलीं. भारतीय समाज त्यावेळीं विज्ञानांत आणि सामाजिक संघटनेच्या विद्येंत मागें पडला होता. युरोपीय संस्कृतीपासून विज्ञान आणि संघटनाकौशल्य यांचे धडे घेऊन आपण आपली मुक्तता करून घेऊं शकूं अशी आपल्याकडील पहिल्या एक दोन पिढ्यांची कल्पना होती. या कार्यांत आपण येथील जनतेला साह्य करूं असें ब्रिटिश लोकहि त्यावेळीं बोलत असत. त्यामुळें ब्रिटिशांच्या सहकार्यानेंच आपला उद्धार होऊं शकेल अशी कल्पना त्यावेळीं सर्व सुशिक्षित विचारवंतांत रूढ झाली. परंतु ब्रिटिश सत्तेचें स्वरूप केवळ राजकीय नसून तें आर्थिक आक्रमणाच्या स्वरूपाचें असल्यामुळें ब्रिटिशांच्या सत्तेचा येथील समाजाच्या विकासाला उपयोग होणें हें वस्तुगत्याच अशक्य होतें. त्याची जाणीव जसजशी आमच्या लोकनायकांना होत गेली तसतशी सहकार्याची व सुधारणेची भाषा मागें पडून स्वावलंबनाची व क्रांतीची भाषा जोरानें पुढें येऊं लागली. आपल्या सामाजिक उन्नतीसाठीं आपणांला प्रथम आर्थिक आक्रमण दूर केलें पाहिजे आणि आर्थिक आक्रमणाचा परिहार करण्यासाठीं राजकीय सत्ता काबीज केली पाहिजे हा विचार भारतीय समाजाचें नेतृत्व करणारांमध्यें दृढ होऊं लागला. राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याचें कार्य प्रधान आहे हें दिसून येण्यालाच पहिलीं ५० वर्षें लोटलीं. तोंपर्यंत

धर्मसुधारणेचे, सामाजिकसुधारणेचे आणि शिक्षणसुधारणेचे मार्गच आक्रमिले जात होते. ही सुधारणा झाल्यावर आपोआपच आपली आर्थिक व राजकीय सुधारणा होईल अथवा या सुधारणा सर्व एकदम होत जातील असें मानणाऱ्या वर्गाला आचार्य जावडेकर यांनीं ' सर्वांगीण सुधारणावादी वर्ग' असें यथार्थ नांव दिलें आहे. या वर्गाच्या आश्रयानें ब्रिटिशराज्य येथें स्थिरावलें. हा वर्ग प्रथम बंगालमध्यें उदय पावला. राजा राममोहन राय हे त्याचे प्रमुख पुरस्कर्ते मानले जातात. राजा राममोहन राय यांच्या विचारांतील श्रेष्ठ भाग पुष्कळ ठिकाणीं दाखविण्यांत आला आहे. परंतु त्यांच्या श्रेष्ठपणाबरोबरच त्यांच्या आर्थिक व राजकीय विचारांतील उणेपणाची चिकित्सा ' आधुनिक भारतां ' तच प्रथम पाहावयास मिळेल. महाराष्ट्रांतहि बंगालच्या पाठोपाठ ' लोकहितवादी ' प्रभृतींचा सर्वांगीण सुधारणावाद जन्मास आला. परंतु ' लोकहितवादी ' च्या सर्वांगीण सुधारणावादांत आर्थिक आणि राजकीय प्रश्नांना महत्व दिल्याचें दिसून येत असल्यामुळें महाराष्ट्राचें वैशिष्ट्य या ठिकाणीं प्रथम दिसून येतें. बंगाल आणि महाराष्ट्र या दोन प्रांतांतील सुधारणावादी पुढाऱ्यांच्या विचारांतील या भेदाला त्या दोन प्रांतांतील ऐतिहासिक घटनांचा भेद कसा कारण झाला तें आचार्य जावडेकर यांनीं प्रथमच चांगलें विशद केलें आहे. यामुळें कोणासहि अन्याय झाला नाहीं, अगर कोणाचा अन्यथा गौरव झालेला नाहीं.

आर्थिक आक्रमणाची स्पष्ट कल्पना हिंदुस्थानांत प्रथम महर्षि दादाभाई नौरोजी यांस आली व त्यांनीं क्रांतिवादी राजकारणाचा पाया तयार करून दिला. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं राष्ट्रीय अर्थशास्त्राच्या पायावर प्रागतिक राजकारणाची उभारणी महाराष्ट्रांतच प्रथम केली. दादाभाई आणि रानडे यांच्या आर्थिक व राजकीय विचारांतील भेद या पुस्तकांत चांगल्यारीतीनें व्यक्त करण्यांत आला आहे. त्याचप्रमाणें बंगालमधील ब्राह्मसमाज आणि महाराष्ट्रांतील प्रार्थनासमाज या दोन धर्मसुधारणेच्या पंथांतील साम्यवैषम्यहि विवेचिलें असून त्यांतहि महाराष्ट्रीय सुधारकांचें वैशिष्ट्य दिग्दर्शित करण्यांत आलें आहे. ' सर्वांगीण सुधारणावादा ' मधूनच जें प्राग-

तिक राजकारण निघालें त्याच्या प्रतिष्ठापनेसाठीं व प्रचारासाठीं राष्ट्रीय सभेची स्थापना कशी झाली व तिला निर्माण करण्यांत ह्यूमसारखे ब्रिटिश मुत्सद्दी, येथील व्हाईसरॉय आणि प्रागतिक विचाराचे हिंदी पुढारी या सर्वांचें सहकार्य कसें झालें याची एका स्वतंत्र प्रकरणांत माहिती देण्यांत आली आहे. समाजांतील नेत्यांचें लक्ष जसजसें राजकारणाकडे व अर्थकारणाकडे वेधूं लागलें तसतसें प्रागतिक राजकारण अपुरें वाटूं लागलें आणि महाराष्ट्रांत चिपळूणकर, टिळक आणि आगरकर यांच्या स्वार्थत्यागी जहाल राजकारणाचा प्रथम उदय झाला.

१८१८ पासून १८७५चा काळ निराशेचा, अनुकरणाचा, व परावलंबनाचा गेला तर १८७५ पासून हिंदुस्थानांत सर्वच ठिकाणीं भारतीय संस्कृतीबद्दलचा विश्वास, आपल्या भावी कर्तृत्वाविषयीं आशावाद आणि स्वावलंबनाची आवड इत्यादि वृत्तींचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणावर झाला. १८७५ पासून १८९५ पर्यंत बंगाल, पंजाब, मद्रास आणि महाराष्ट्र या चारहि प्रांतांत रामकृष्णमिशन, आर्यसमाज, थिऑसफी आणि महाराष्ट्रधर्म या नांवानें प्राचीन संस्कृतीच्या अभिमानावर देशसुधारणा करण्याचे विचार–संप्रदाय निर्माण झाले. महाराष्ट्रांत रानड्यांचा नेमस्त प्रागतिक पंथ, आगरकरांचा विवेकवादी राष्ट्रवाद आणि चिपळूणकर, राजवाडे, टिळक यांचा स्वाभिमानी राष्ट्रवाद या विचारवादांचा जोरानें संघर्ष झाला. भारतांतील या सर्व विचारक्रांतीची सविस्तर चर्चा आचार्य जावडेकर यांनीं आपल्या ग्रंथाच्या सातव्या प्रकरणांत ‘ भारतीय संस्कृतीचें तत्त्वमंथन ’ या मथळ्याखालीं दिली आहे. ती अत्यंत उद्बोधक झाली असून रानडे, राजवाडे, टिळक, आगरकर, यांच्या वादांचें व विरोधाचें खरें स्वरूप समजण्याच्या दृष्टीनें अत्यंत उपयुक्त झाली आहे. महाराष्ट्रांत रानडे–राजवाडे, टिळक–आगरकर, टिळक–गोखले यांचे संप्रदाय बनले असून त्यांतील लेखकांनीं आपापल्या संप्रदायांचा अभिमान धरून पुष्कळ लिखाण केलें आहे. परंतु अत्यंत न्यायबुद्धीनें या पांचांच्याहि विचारांचा परामर्श कोणीहि घेतलेला उपलब्ध नाहीं. आचार्य जावडेकर यांनीं या प्रकरणीं अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारची न्यायबुद्धि दाखविली आहे आणि प्रत्येकाच्या विचारांचें वैशिष्ट्य

दर्शित केलें असून सर्वांचा यथायोग्य गौरव केला आहे. शास्त्रीय चर्चेचा उत्तम नमुना म्हणून हें सर्वच प्रकरण अत्यंत विचारणीय झालें आहे. येथें ग्रंथाचा प्रथमखंड पूर्ण होतो.

१८९५ पर्यंत भारतीय नेत्यांनीं पाश्चात्यांचें शिष्यत्व पत्करिलें होतें. त्यांना पाश्चात्य संस्कृतीचा मोठेपणा व आपल्या संस्कृतीचा क्षुद्रपणा भासत होता. परंत येथून सर्व मनु बदलला. भारतीय विचारवंतांनीं आपल्या संस्कृतीचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांना आपल्या संस्कृतींतील भव्यता आढळून आली; युरोपीय संस्कृतीचें जडवादी स्वरूप हें भारतीय संस्कृतीच्या आत्मवादी स्वरूपाहून हीन दर्जाचें आहे अशी त्यांची खात्री होत चालली आणि सुधारणावादी प्रागतिक राजकारणाचा त्याग करून क्रांतिवादी राष्ट्रीयधर्माचा त्यांनीं पुरस्कार केला. या राष्ट्रीयधर्माचा इतिहास विवेचिण्यासाठीं ग्रंथाचा उत्तर भाग खर्ची पडलेला आहे. महाराष्ट्रांत टिळक आणि बंगाल्यांत अरविंद घोष या दोघांनीं ज्या तेजस्वी राष्ट्रधर्माचा प्रसार केला त्याची अत्यंत उद्बोधक माहिती दोन प्रकरणांत आली आहे. या धर्मांत युरोपीय संस्कृतीशीं टक्कर देण्यासाठीं भारतीय संस्कृतीला उद्घोषित करण्यांत आलें. स्वावलंबनाच्या आणि निःशस्त्र प्रतिकाराच्या पायावर चढाऊ राजकारणाची उभारणी करण्यांत आली. युरोपच्या विज्ञानाविरुद्ध आणि हिंसकशक्तीविरुद्ध भारताचें आत्मज्ञान आणि आत्मबल यांना उभें करून भारतीय स्वातंत्र्याचा संग्राम सुरू झाला. लोकमान्यांना सहा वर्षांची शिक्षा झाल्यामुळें, अरविंदांनीं राजकारण–संन्यास केल्यामुळें, आणि राष्ट्रीय सभेंत फूट पडल्यामुळें १९१० ते १९२० पर्यंतचा काळ 'राष्ट्रीय आपद्धर्मा' सारखाच गेला. त्यानंतर खिलाफत, पंजाब इत्यादि प्रकरणीं घोर अन्याय झाल्यामुळें महात्मा गांधींनीं असहकारयुद्धाची घोषणा केली. या वेळेपासून आधुनिक भारताचें नवें पर्व सुरू झालें. तेव्हांपासून आतांपर्यंत महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह तत्त्वज्ञानाप्रमाणेंच राष्ट्रीय सभेचें राजकारण चालत आलें आहे. टिळक, अरविंद यांच्या बहिष्काराची व निःशस्त्र प्रतिकाराची आणि महात्मा गांधी यांच्या असहकार-धर्माची व सत्याग्रह-युद्धनीतीची आचार्य जावडेकर यांनीं अत्यंत

शास्त्रशुद्ध सांगड घालून दाखवली आहे. रशियन क्रांतीनंतर समाजवादी क्रांतिशास्त्र व तत्त्वज्ञान हिंदुस्थानांत आलें त्याचा इतिहास व आधुनिक भारतांतील त्याच्या कार्याचें स्थान याचाहि विचार करण्यांत आला आहे. भारतीय समाजांत गेल्या सव्वाशें वर्षांत जी विचारजागृति झाली त्या सर्व विचारजागृतीचा महात्मा गांधींनीं आपल्या 'सत्याग्रही' राष्ट्रीय क्रांतिशास्त्रांत समावेश केला आहे.

एकोणिसाव्या शतकांत युरोपीय संस्कृतीचें जें स्वरूप होतें तें विसाव्या शतकांत आणि विशेषतः महायुद्धाच्या नंतर उरलेलें नाहीं. युरोपीय संस्कृतीचा प्रथम आघात भारतीय संस्कृतीवर झाला, त्यावेळीं तिच्यामध्यें सामर्थ्य आणि विश्वास हीं वसत होतीं. व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य, राष्ट्रीयत्व, लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य, संघटनाचातुर्य इत्यादि गुणांचा विलास त्यावेळीं त्या संस्कृतींत आढळत होता. याच्या उलट भारतीय जनतेंत रूढिप्रियता, ग्रंथप्रामाण्य, जातीयवृत्ति, विषमता, पारतंत्र्य आणि विस्कळितपणा इत्यादि दुर्गुणांचा बुजबुजाट झालेला होता. तिच्यांत दौर्बल्य आणि अविश्वास हीं वास करीत होतीं. विसाव्या शतकांत आपण पाहातच आहों कीं, युरोपीय संस्कृतीनें लोभ आणि हिंसा यांच्या आहारीं जाऊन आपल्या बहुतेक गुणांचा ग्रास चालविला आहे. तिची रक्तपिपासू वृत्तिच वाढत चालली आहे आणि तिच्यांतील आत्मरक्षणाचेंहि त्राण दिवसेंदिवस नाहींसें होत चाललें आहे. उलट भारतीय समाजांत राष्ट्रीयत्व, समतेचें व स्वातंत्र्याचें प्रेम, त्यागाचें सामर्थ्य व संघटनेचें कौशल्य हे गुण वाढत चालले असून त्याचें सामर्थ्य व आत्मविश्वास वाढत आहे. युरोपीय संस्कृतीच्या अंतर्गत विरोधानें जशी ती क्षीण होत चालली आहे तशीच भारतीय संस्कृति ही राष्ट्रवादाच्या शक्तीवर दिवसेंदिवस पुष्ट होत आहे. प्रतिपक्षाशीं सामना करावयाचा म्हणजे प्रतिपक्षाच्या शस्त्रास्त्रांनीं त्याला कधींच पराभूत करितां येत नाहीं. प्रतिपक्षाजवळ नसलेल्या साधनांनींच त्याला जेरीस आणितां येतें. विज्ञान, आर्थिक आक्रमणशक्ति आणि सुधारलेलीं संहार–साधनें यांच्या बलावर युरोपीय संस्कृति दुर्धर्ष झाली असल्यामुळें तिचा प्रतिकार करण्यासाठीं अन्य साध-

नांचाच शोध करावयास पाहिजे होता. लो. टिळक आणि अरविंद घोष यांनीं आपल्या प्राचीन संस्कृतींतूनच या संग्रामासाठीं लागणारी स्फूर्ति मिळविली आणि सामान्य जनतेच्या संघटित प्रतिकाराच्या जोरावर येथील परकीय साम्राज्यशाहीशीं झगडा सुरू केला. महात्मा गांधी यांनीं या सामान्य जनतेच्या संघटनेचा एक स्वावलंबी कार्यक्रम तयार केला आणि निःशस्त्र प्रतिकाराला आध्यात्मिक अधिष्ठान देऊन सत्याग्रहाचें एक निराळें क्रांतिशास्त्रच बनविलें. या क्रांतिशास्त्रांत समतेचा पुरस्कार केलेला आहे, सर्व धर्मांचा विरोध काढून टाकण्यांत आला आहे, खेड्यांतील जनतेच्या आर्थिक सुधारणेचा स्वावलंबी कार्यक्रम स्वीकारिलेला आहे, आणि मध्यमवर्गीय बुद्धिमंतांना या जनतेचें नेतृत्व स्वीकारून तिला निर्भय करण्याचा मंत्र बनविलेला आहे. या क्रांतिशास्त्रानें गेल्या १८ वर्षांत भारतीय जनतेचें केवढ्या मोठ्या प्रमाणावर संघटन केलें, राष्ट्रीय सभेला लढाऊ संस्थेचें स्वरूप कसें आणून दिलें आणि निर्भयतेनें आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं संग्राम करण्यास कसें शिकविलें हें पाहिलें म्हणजे या क्रांतिशास्त्राचें अमोघत्व कोणाहि निःपक्षपाती मनुष्याला पटल्याशिवाय राहणार नाहीं. या क्रांतिशास्त्रामध्यें आजपर्यंत स्वातंत्र्यासाठीं प्रयत्न करीत असलेल्या सर्व पक्षांतील वेचक सद्‌गुण समाविष्ट करण्यांत आले आहेत. सशस्त्र क्रांतिकारकांचा त्याग व शौर्य, प्रागतिकांची विधायक वृत्ति, समाजसुधारकांनीं प्रतिपादिलेल्या समता, स्त्री-स्वातंत्र्य इत्यादि गोष्टी आणि धर्मसुधारकांनीं प्रतिपादिलेलीं सत्य, अहिंसा, शुचिता इत्यादि तत्त्वें या सर्व विषयांचा सुंदर समन्वय साधलेला आहे. या क्रांतिशास्त्राचें बाराव्या प्रकरणांत आचार्य जावडेकर यांनीं उत्तम प्रतिपादन केलें असून या क्रांतिशास्त्रावर घेण्यांत येणाऱ्या आक्षेपांचें खंडन केलें आहे.

' आधुनिक भारत ' हा केवळ इतिहास ग्रंथ नाहीं. इतिहासाचें विवेचन करून त्यांतील घटनांचा विकास कसकसा होत आला हें यांत सांगण्यांत आलें आहे. भारतीय जीवनांत गेल्या सव्वाशें वर्षांत ज्या ज्या विचारांचें आंदोलन झालें त्या सर्व विचार–संप्रदायांचा येथें परामर्श घेण्यांत आला आहे. तत्त्वविवेचन हा या ग्रंथाचा विशेष होय. केवळ इतिहासा-

पेक्षां अशा ग्रंथांची योग्यता अधिक असते. इतिहास समजून घेण्याची यांत तत्त्वदृष्टि दर्शित केली आहे. संशोधन हा या ग्रंथाचा उद्देश नसला तरी कित्येक प्रकरणांमधून पुष्कळच नवीन प्रकाश देणारे उतारे या ग्रंथांत आढळतील आणि त्यामुळें भारतीय विचार-प्रवाहांचें आकलन करण्यास बरीच मदत होईल. आधुनिक भारतीय समाजाच्या आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विचारांचा इतिहास यांत विवेचिला असल्यामुळें आधुनिक भारत समजून घेण्यास या ग्रंथासारखें अन्य साधन नाहीं असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

इतक्यानेंच या ग्रंथाचें अपूर्वत्व संपलें नाहीं. आजपर्यंतच्या विचारांचा इतिहास यांत आहेच. पण या सत्याग्रही क्रांतिशास्त्राला सर्वांगीण क्रांतिशास्त्राचें स्वरूप कसें येऊं शकेल आणि त्यामुळें भारतीय समाजाचें स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे पुनर्घटनेचे प्रश्न सोडवण्यास याचें कसें साह्य होईल, याचेंहि विवेचन ग्रंथकर्त्यांनीं शेवटच्या तेराव्या प्रकरणांत केलें आहे. समाजवादाचें तत्त्वज्ञान व क्रांतिशास्त्र आणि सत्याग्रहाचें तत्त्वज्ञान व क्रांतिशास्त्र यांचें तुलनात्मक विवेचन या प्रकरणीं आलें आहे. ती ग्रंथकारानें तात्त्विक विचारांत घातलेली मौलिक भर आहे. हें प्रकरण म्हणजे या ग्रंथांतील अत्यंत महत्त्वाचा भाग होय. या प्रकरणांत ग्रंथकाराची स्वतंत्र बुद्धिमत्ता, कल्पकता आणि समाजाला मार्गदर्शन करण्याची पात्रता इत्यादि गुण सिद्ध झाले आहेत.

आज सारेंच जग आर्थिक आपत्तींत आणि संहारसाधनांच्या आगींत सांपडलें आहे. यांतून जगाला वाचविण्याचा मार्ग युरोपजवळ उरला आहे असें दिसत नाहीं. युरोपनें निर्माण केलेल्या संस्कृतींतील लोभ आणि हिंसा हे दोष इतके अनावर झाले आहेत कीं, त्या संस्कृतींतील सर्व सद्गुणांना ते भस्मसात् करण्यास निघाले आहेत. सामाजिक जीवनांतील आर्थिक विषमता आणि दास्य यांचा निरास करण्याचा एकादा अहिंसक उपाय समाजाला पाहिजे आहे. आधुनिक भारतानें आपल्या आचरणानें सत्याग्रही क्रांतिशास्त्राचें द्वारां जर येथील आर्थिक विषमता नाहींशी करून राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच आर्थिक समता आणि सामाजिक बंधुता यांची प्रस्था-

पना केली तर जगालाहि आपल्या प्रश्नांचा निर्णय करण्याकरितां याच सत्याग्रही क्रांतिशास्त्राचा स्वीकार करावा लागेल. भारताला जगाचें गुरुत्व करण्याचा स्पृहणीय मान मिळेल. या क्रांतिशास्त्राचें आजचें स्वरूप राष्ट्रीय असलें तरी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीबरोबरच त्या शास्त्राचें विसर्जन न करितां त्याचा विकास करून सर्वांगीण क्रांतिशास्त्राचें स्वरूप त्याला देतां येईल असा मलाहि भरंवसा वाटतो. सत्याग्रही क्रांतिशास्त्रानें स्वतंत्र झालेला भारत आपल्या सामाजिक पुनर्घटनेच्या कामीं याच शास्त्राचा अवलंब करील असा मला विश्वास आहे. यासाठीं आपण राष्ट्रांत सत्याग्रह शास्त्राचें ज्ञान फैलाविलें पाहिजे. अहिंसा म्हणजे केवळ हिंसेचा अभाव नव्हे ती एक निष्ठा आहे. अहिंसेच्या दिव्य निष्ठेनें प्रेरित होऊन समाजांतील सामान्य जनतेचें सर्व दैनंदिन प्रश्न सोडविण्याच्या कामीं या साधनांचा उपयोग सतत होत राहिला पाहिजे. जितक्या प्रमाणांत आपण आपल्या जनतेला स्वावलंबी, संयमी आणि सत्याग्रही बनवूं त्या प्रमाणांत राष्ट्रांतील अहिंसा-बल वाढत जाईल. जनता एकदां निर्भय झाली, आपलीं दुःखें आपल्या सहकार्याच्या शक्तीनें आपणांला दूर करितां येतात अशी तिची खात्री पटत गेली म्हणजे तिजवर कोणताहि अन्याय फार काळ चालू राहणें शक्य नाहीं. अहिंसेच्या साधनमार्गानें सिद्ध झालेला समाज आपणांला उचित, न्याय्य वाटणारी समाजरचना करूं शकेल. कारण जीवनांत अशी शक्ति पूर्णपणें भरलेली आहे. ती रचनात्मक शक्ति (Creative Power) जागृत करण्याचें कार्य सत्याग्रही लोकांनीं अखंड चालू ठेविलें पाहिजे. सत्याग्रहाला सर्वांगीण क्रांतिशास्त्राचें स्वरूप दिलें असतां त्याला कोणकोणते लढे स्वीकारावे लागतील आणि भावी भारताची सांस्कृतिक पुनर्घटना कोणत्या स्वरूपाची करावी लागेल याचें आचार्य-जावडेकर यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें चित्र रेखाटलें आहे. त्यांनीं समाजवाद व सत्याग्रह या दोन जागतिक तत्त्वज्ञानांचा समन्वय करून समाजवादी तत्त्वज्ञान सत्याग्रहाचे पोटीं सामावून घेतलें आहे. त्यांतील तपशिलांत न शिरतां मी इतकेंच म्हणतों कीं समाजांत संपूर्ण अहिंसा नांदण्यासाटीं समाजांत चालू असलेल्या सर्व अन्याय्य संस्था नष्ट झाल्या पाहिजेत.

दुर्बलांनाहि संरक्षण मिळालें पाहिजे. लोभ, आक्रमण, हिंसा इत्यादि वृत्तींना फारसा वाव उरणार नाहीं अशाच सामाजिक संस्था निर्माण झाल्या पाहिजेत. अशी न्यायावर अधिष्ठित झालेली समाज-रचना करण्याचें सामर्थ्य सत्याग्रह–तत्त्वज्ञानांत आहे आणि यामुळें भारतीय जीवनांत या तत्त्वज्ञानाला संपूर्ण यश मिळाल्यानंतर सर्व जगतालाहि याच तत्त्वज्ञानाचा आश्रय करावा लागेल असा मला दृढ विश्वास आहे.

महाराष्ट्रीय तरुणवर्गांत, विशेषतः महाविद्यालयीन विद्यार्थिवर्गांत ‘ आधुनिक भारत ’ अभ्यासिलें जाईल असा मला विश्वास वाटतो. आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा व सध्यांच्या युरोपीय संस्कृतीचा यांत जो सखोल विचार मांडला गेला आहे त्याचें महाराष्ट्रभर परिशीलन झालें पाहिजें. या ग्रंथानंतर आचार्य जावडेकर यांनीं ‘ आधुनिक यूरोप ’ नांवाचा आणखी एक ग्रंथ लिहून युरोपीय विचार-संप्रदायांचा महाराष्ट्राला परिचय करून द्यावा अशी माझी त्यांना आग्रहाची विनंति आहे. कारण युरोपीय संस्कृतीकडे त्यांची पाहण्याची दृष्टि अत्यंत तत्त्वशुद्ध व नवीन आहे असें मला वाटतें. महाराष्ट्र ह्या सद्ग्रंथाचें चीज करील यांत मला मुळींच संशय वाटत नाहीं.

आश्रम, सासवड ;
गांधीजयंती.
भाद्रपद व॥ १२ शके १८६०

स. ज. भागवत.

लेखकाचें आत्मनिवेदन

आधुनिक भारतांतील विचारसरणी शक्य तों सांप्रदायिक होऊं नये अशी दक्षता घेतलेली आहे. आधुनिक भारतांत जितके विचारसंप्रदाय निर्माण झाले त्या सर्वांचा या पुस्तकांत विचार करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे. प्रत्येक संप्रदायाचा विचार करतांना, शक्य तों त्याच्या प्रणेत्यांच्या अथवा पुरस्कर्त्यांच्या दृष्टिकोनाचा अवलंब करून सहानुभूतिपूर्वक पण निःसंदिग्ध व निर्भीड मूल्यमापन करण्यांत आलें आहे. अर्थात् असें करतांना लेखकाला स्वतःचा असा एक निश्चित दृष्टिकोण स्वीकारावा लागला आहे व तो स्वीकारतांना त्यानें कोणत्याहि विशिष्ट संप्रदायाचा आग्रह धरिलेला नाहीं. अनेक वर्षें विचार करून त्याच्या अल्पबुद्धीला जीं मतें पटलीं त्या मतांच्या दृष्टिकोणाचा अवलंब करणें हें इतिहास लिहिणारांस अवश्यच असतें. तथापि त्यामुळें कोणत्याहि विचारसंप्रदायाचा विपर्यास होऊन त्याबद्दल गैरसमज होऊं नये अशी शक्य ती दक्षता घेतली आहे.

आधुनिक भारतांतील अनेक महान् विभूतींच्या विचारांचा तुलनात्मक विचार करून त्यांतील गुणदोष दाखविण्यापेक्षां ते विचारसंप्रदाय आधुनिक भारतास कोणत्या कारणासाठीं मान्य झाले व त्यानें त्यांपैकीं ज्यांचा स्वीकार केला तो कां केला, अथवा ज्यांचा त्याग केला, तो कां केला हें दाखवून देणें आणि त्यावरून आधुनिक भारताची वृत्ति वाचकांस विशद करणें हा या पुस्तकाचा प्रमुख हेतु आहे. आधुनिक भारताच्या मनोवृत्तीचें यांत केलेलें निदान बरोबर असल्यास त्याच्या भावी वृत्तीसंबंधीं व भारताच्या भावी संस्कृतीसंबंधीं या पुस्तकाच्या अखेरीस केलेलें विवेचन खरें ठरेल, नाहीं तर ठरणार नाहीं.

पण या पुस्तकाच्या वाचनानें आधुनिक भारतांत, मानवसंस्कृतीचा एक नवा नमुना निर्माण होत आहे, या भारतीय संस्कृतीचीं बीजें त्याच्या भूतकालीन इतिहासांत खोल रुजलेलीं आहेत आणि या संस्कृतिवृक्षाला येणाऱ्या मधुर फलांचा रस मानवसंस्कृतीला अमृताप्रमाणें चैतन्यदायक होऊं शकेल, हें मत त्याच्या कांहीं वाचकांस तरी पटलें आणि त्यांनीं आधुनिक भारताचा इतिहास दुसऱ्या एका दृष्टीनें लिहिला तरीहि माझ्या

लिहिण्याचें सार्थक झालें असें मला वाटेल. आधुनिक जगाच्या इतिहासांत आधुनिक भारताच्या इतिहासाला एक विशिष्ट स्थान आहे आणि भारतांतील तरुणांनीं इतर आधुनिक राष्ट्रांचा इतिहास शिकण्यापूर्वी आपल्या राष्ट्राचा आधुनिक इतिहास शिकला पाहिजे, येवढें येथील शिक्षणाभिमान्यांना व सुशिक्षित तरुणांना पटलें, तरी माझें कार्य झालें.

या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून आचार्य भागवत यांनीं मला उपकृत केलें आहे. तसेंच **सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेनें** हें कार्य हातीं घेतलें नसतें तर तें माझ्या हातून होणेंच शक्य नव्हतें. नवशक्ति, लोकशक्ति व लोकशिक्षण यांतील माझे लेख वाचलेल्या माझ्या अनेक मित्रांनीं मला प्रोत्साहन दिलें यामुळें मला पुस्तक लिहिण्याचा आत्मविश्वास वाटूं लागला आणि दे. भ. शंकरराव देव यांनीं अकृत्रिम स्नेहानें मला उत्तेजन दिलें यामुळें माझ्या हातून हें कार्य पार पडलें. अशा अनेक मित्रांच्या स्नेहाखेरीज व साहाय्याखेरीज मला मराठी वाचकांची ही सेवा करतां आली नसती. या सर्वांचा मी किती उतराई होणार ?

नवशक्ति, लोकशक्ति व लोकशिक्षण यांतून मी वेळोवेळीं जे अनेक लेख लिहिले त्या सर्वांच्या पाठीमागें एक विशिष्ट तात्त्विक दृष्टि व विशिष्ट तत्त्वज्ञान होतें. त्याच तात्त्विक दृष्टीनें आधुनिक भारतांत निर्माण झालेल्या सर्व विचारसंप्रदायांचें पर्यालोचन या पुस्तकांत केलें आहे. महाराष्ट्राला या दृष्टीनें आधुनिक भारताच्या इतिहासाचें सिंहावलोकन करण्यास शिकविणें अधिक अवश्य आहे असें मला वाटतें. यासाठींच हें पुस्तक लिहिलें आहे.

पुस्तकाच्या अखेरच्या प्रकरणांत सत्याग्रही तत्त्वज्ञान व समाजवादी तत्त्वज्ञान यांचें तुलनात्मक विवेचन करून कांहीं तात्त्विक निष्कर्ष मांडिले आहेत. हा विषय फार मोठा असल्यानें कम्युनिझमच्या तत्त्वज्ञानाचें भारतीय संस्कृतीच्या दृष्टीनें परीक्षण करण्यासाठीं एक स्वतंत्र पुस्तकच लिहिण्याचा माझा विचार आहे. महाराष्ट्रास ही सेवा गोड वाटल्यास, हें पुढील कार्य करण्यास मला अधिक उत्साह वाटेल हें सांगावयास नकोच.

शं. द. जावडेकर.

अनुक्रमणिका

		पृष्ठांक
	ग्रंथपरिचय ले. आचार्य भागवत	१
	लेखकाचें आत्मनिवेदन.	१३
प्रकरण	**पूर्वार्ध इ. स. १८१८ ते १८९५.**	
,, (१)	हिंदुस्थान कां व कसा जिंकिला गेला ?	१
,, (२)	ब्रिटिश राज्य कसें स्थिरावलें ?	३२
,, (३)	सर्वांगीण सुधारणेची आधुनिक ज्ञानज्योति.	६०
,, (४)	महाराष्ट्रांतील आद्यसुधारक.	१०१
,, (५)	हिंदी राजकारण व अर्थकारण आणि त्याचा पाया.	१६३
,, (६)	राष्ट्रसभेचा उद्भव आणि प्रचार.	२०३
,, (७)	भारतीय संस्कृतीचें तत्त्व-मंथन.	२५९
	उत्तरार्ध इ. स. १८९५ ते १९३८.	
,, (८)	महाराष्ट्रांतील जहाल व क्रांतिकारक राजकारण.	३२५
,, (९)	बंगालमधील क्रांतिवादी आध्यात्मिक राष्ट्रवाद.	३७७
,, (१०)	राष्ट्रीय आपद्धर्म.	४६१
,, (११)	भारतीय सत्याग्रह–संग्राम.	५०६
,, (१२)	सत्याग्रही राष्ट्रीय क्रांतिशास्त्र.	५७९
,, (१३)	भारतीय संस्कृतीचें अमृत तत्त्व.	६३७
	सूचि.	७२३
	संदर्भ ग्रंथांची यादी.	७३२

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमालेचीं सर्व पुस्तकें खालील ठिकाणीं मिळतातः—

१ **सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला,**
३७३ शनिवार, पुणें २.

२ **महाराष्ट्र ग्रंथ-भांडार,**
महाद्वार रोड, कोल्हापूर.

३ **के. एस्. वळगुर्गी,**
बुकसेलर ॲण्ड न्यूज एजन्ट, निपाणी. (बेळगांव)

४ **परचुरे, पुराणीक आणि मंडळी,**
बुकसेलर्स, माधवबाग, मुंबई नं. ४.

५ **तुकाराम पुंडलीक शेट्ये,**
बुकसेलर्स, माधवबाग, मुंबई नं. ४.

६ **बॉम्बे बुकडेपो,**
गिरगांव मुंबई नं. ४.

७ **शांताराम व्ही. कडकडे,**
न्यूज एजन्ट, डिचोली (Bicholim) गोवा.

संक्षिप्त शुद्धिपत्र

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२८ टीप	५	Succession	Secession
२०३	१	after the great meeting.	after the great mutiny
४३२	२०	Tenants of the new party.	Tenets of the new party
४६३	१६	”	”

याखेरीज कांहीं किरकोळ चुका आहेत, पण त्या वाचकांस सहज कळतील.

आधुनिक भारत

पूर्वार्ध

आधुनिक भारत

प्रकरण १ लें

हिंदुस्थान कां व कसा जिंकिला गेला ?

इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकापासून युरोप खंडांत मानव संस्कृतीला एक नवें वळण लागूं लागलें. युरोपीय समाजांत व राज्यांत एक नवी क्रांति होऊं लागली. समाजांतील सरंजामदारांचें महत्त्व कमी होऊं लागून व्यापारी वर्गाला समाजकारण आणि राजकारण यांत विशेष महत्त्व प्राप्त होऊं लागलें. युरोपांतील व्यापारीवर्गाच्या महत्त्वाकांक्षेला एक नवा जोम प्राप्त झाला. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस अमेरिकेचा शोध लागला व त्याच सुमारास पोर्तुगीज सरदार वास्को डी गामा यानें आफ्रिकेला वळसा घालून हिंदुस्थानला येण्याचा नवा जलमार्ग शोधून काढिला. यानंतर थोड्याच दिवसांत मानव संस्कृतीच्या इतिहासांत व्यापारी युगाचा प्रारंभ झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या व्यापारी युगाच्या संस्कृतींत युरोप खंडांतील एक छोटें राष्ट्र ग्रेट ब्रिटन यानें सोळाव्या व सतराव्या शतकांत पुष्कळच आघाडी मारिली; आणि सतराव्या शतकाच्या अखेरीस या बेटांतील राज्यसूत्रें व्यापारी मध्यम वर्गाच्या हातीं पूर्णपणें आलीं. पूर्वी सरंजामदार आणि धर्माधिकारी या वर्गांना समाजांत व राजकारणांत अग्रस्थान मिळत असे तें या वेळेपासून पूर्णपणें नष्ट झालें आणि ब्रिटिश राष्ट्र म्हणजे व्यापारी राष्ट्र आणि ब्रिटिश संस्कृति म्हणजे व्यापारी संस्कृति असें कायमचें ठरून गेलें.

मानव संस्कृतींत हें जें नवें व्यापारी युग निर्माण झालें, त्यामुळें तिची अनेक अंगांनीं मोठी प्रगति झाली. मानव संस्कृतीच्या कांहीं अंगांत या युगांत प्रतिगति किंवा पीच्छेहाटहि झालेली आहे आणि आज हें युग संपून मानव संस्कृति एका दुसऱ्या युगांत प्रवेश करूं लागली आहे. तथापि

या नव्या युगांत प्रवेश करण्यापूर्वी व्यापारी युगांत जी प्रगति झालेली आहे, ती आत्मसात् केल्याखेरीज पुढें जाण्याचा प्रयत्न केल्यास पुनः पीच्छेहाट झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. यासाठीं या युगाचा महिमा बरोबर समजून घेऊन त्यांतील बऱ्यावाईट गोष्टींचा विवेक करून मगच कोणत्याही समाजानें अगर राष्ट्रानें पुढें पाऊल टाकिलें पाहिजे. आपलें राष्ट्र संघटित कसें करावें आणि दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण कसें करावें, या बाबतींत युरोपखंडाला तेथील व्यापारी वर्गानें बऱ्याच नव्या गोष्टी शिकविल्या. तसेंच दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण केल्यानंतर त्याचा जास्तींत जास्त फायदा आपल्या राष्ट्रांतील लोकांना करून देऊन आपल्या राष्ट्राची संपत्ति, सत्ता आणि वैभव यांत जास्तींत जास्त भर कशी घालावी, याचेंहि ज्ञान या व्यापारी वर्गानेंच युरोपला प्रथम करून दिलें.

या व्यापारी वर्गाला पुढें येण्याच्या मार्गांत धर्माधिकारी, सरंजामदार आणि राजे यांचा अडथळा होत असे. त्यानें प्रथम धर्माविरुद्ध बंड उभारिलें, सरंजामदारांचा पाडाव करण्याच्या कामीं राजांना साहाय्य केलें आणि अखेरीस राजाविरुद्धहि बंड करून सर्व राज्यसूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं. हें धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिवर्तन किंवा ही क्रांति प्रथम इंग्लंडांत झाली व नंतर फ्रान्स, इटाली, जर्मनी वगैरे इतर युरोपीय देशांत तिचा क्रमाक्रमानें प्रवेश झाला. या क्रांतीच्या कार्यांत जे देश जितके मागें पडले ते देश तितक्या प्रमाणांत जगाच्या राजकारणांतहि मागें राहिले आणि ज्या देशांना या नव्या युगाचें मुळींच महत्त्व समजलें नाहीं किंबहुना त्याचें स्वरूपहि ज्यांना आकलन करतां आलें नाहीं ते, या युगाचा महिमा ज्यांनीं बरोबर आत्मसात् केला होता त्यांच्याशीं संबंध आल्याबरोबर पराभूत झाले. जगाच्या व्यवहारांत मागें राहिल्याचें हें अनिवार्य फल आहे. परंतु मानव संस्कृतीच्या एका अवस्थेंत मागें राहिलेले लोक तिच्या दुसऱ्या अवस्थेंत जगाच्या अग्रभागींहि जाऊं शकतात. मात्र आपल्या अनुभवानें व जगाच्या अनुभवानें शहाणे होऊन पुढें पाऊल टाकण्याचें आणि आपल्या बुद्धीनें नवे शोध लावून जगाच्या संस्कृतींत भर टाकण्याचें सामर्थ्य आणि पराक्रम-हे गुण त्यांच्या अंगीं असावे लागतात.

मागें म्हटल्याप्रमाणें युरोपांतील व्यापारी वर्गाच्या महत्त्वाकांक्षेला जेव्हां विशेष जोम प्राप्त झाला व तो अमेरिकेपासून हिंदुस्थान चीनपर्यंत पर्यटनें करीत जगभर व्यापारी मिषानें हिंडूं लागला, त्यावेळीं हिंदुस्थानची काय स्थिति होती? अमेरिका, आफ्रिका किंवा ऑस्ट्रेलिया या खंडांतील लोकांप्रमाणें हिंदुस्थानांतील लोकांचा युरोपीय व्यापाऱ्यांशीं जेव्हा संबंध आला तेव्हा हिंदी लोक रानटी अवस्थेंत नव्हते. हिंदुस्थानांत हिंदूंचीं व मुसलमानांचीं प्रबल राज्यें व साम्राज्यें होतीं. धनोत्पादन आणि युद्धकला यांत ते त्यावेळच्या युरोपीय राज्यांना हार जाणारे नव्हते. अकबर किंवा औरंगजेब यांच्या साम्राज्यांच्या मानानें एलिझाबेथ अथवा ॲन यांचा राज्यविस्तार आणि वैभव हीं “कोटश्च कीटायते” असें म्हणण्याइतकीं क्षुद्र होतीं. एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीपासून ॲन राणीच्या कारकीर्दीपर्यंतच्या काळांत ब्रिटिश व्यापारी पश्चिमेस अमेरिकेपासून पूर्वेस हिंदुस्थान चीनपर्यंत पसरले होते. निरनिराळया देशांत छोट्या छोट्या वसाहती किंवा व्यापाराच्या वखारी त्यांनीं स्थापन केल्या होत्या. या वखारींच्या संरक्षणासाठीं ते थोडीं शस्त्रास्त्रें व सैनिक जवळ बाळगीत असत आणि ज्या समुद्रावर कोणत्याच राजाची सत्ता चालत नसे त्या समुद्रावरहि ते आपलें प्रभुत्व आणि दरारा बसवूं लागले होते. याच काळांत या व्यापारी लोकांनीं आपल्या देशांतील राज्यसूत्रें सरंजामदारांच्या व राजांच्या हातून काढून आपल्या हातीं घेतलीं आणि समाजसंघटना, राज्यसंघटना, व्यापारीसंघटना, युद्धशास्त्र, सामाजिक शास्त्रें आणि भौतिक विद्या, यांत बरेच नवे नवे शोध लाविले. यामुळें आपण हिंदुस्थानांतील व आशियांतील हिंदू, मुसलमान व बौद्ध लोकांपेक्षां अधिक सुसंस्कृत व पुढारलेले आहों, असा अहंकारहि त्यांना यावेळीं वाटूं लागला होता.

ब्रिटिश राष्ट्र हें व्यापारी राष्ट्र आहे किंवा ब्रिटिश संस्कृति ही व्यापारी संस्कृति आहे, असें जेव्हा आम्हीं म्हणतों तेव्हा त्याचा अर्थ काय असतो? ब्रिटनमधील सर्वच लोक व्यापारी आहेत किंवा इतर राष्ट्रांत मुळींच व्यापारी नाहींत, असा या वाक्यांचा अर्थ असत नाहीं. तर ब्रिटनमध्यें व्यापारी लोकांचें वर्चस्व आहे व तेथील संस्कृतीवर या वर्गाची छाप बसली आहे, असा या

वाक्यांचा अर्थ असतो. पण येवढ्यानेंहि या वाक्यांचा खरा अर्थ विशद होत नाहीं. ब्रिटनमधील व्यापाऱ्यांना हें वर्चस्व कसें मिळालें याचा विचार केल्यास तेथील व्यापारी वर्गानें आपल्या राष्ट्राचीं राज्यसूत्रें आपल्या हातीं घेतली आणि धर्माधिकारी व सरंजामदार या वर्गांचें वर्चस्व नष्ट केलें असें आपणांस दिसून येतें. अर्थात् हे व्यापारी लोक राजकारणी आणि लढवय्ये होते; आमच्या देशांतील व्यापारी वर्गाप्रमाणें केवळ व्यापार करून उपजीविका करणारे निरुपद्रवी प्राणी नव्हते. राजांनीं किंवा सरंजामदारांनीं आपलें रक्षण करून देशांत शांतता स्थापावी, आपण केवळ व्यापार करून पोट भरावें, ही वृत्ति त्यांनीं सोडून दिली होती. राज्य करणें हें केवळ सरंजामदारांचें कार्य आहे, हा सिद्धांतच त्यांनीं खोटा ठरविला होता. सरंजामदारांना देशांत शांतता स्थापन करतां येत नाहीं, ते आपापसांत लढून अशांतता माजवितात आणि व्यापारधंद्यांना अशाश्वतता उत्पन्न करतात, हें पाहून त्यांनीं राज्यकारभारच आपल्या हातीं घेतला होता. इतकेंच नाहीं तर राज्यविस्तार करण्याचें कार्य पूर्वीं जे सरंजामदारवर्गाकडे होतें तेंहि त्यांनीं आपल्या हातीं घेतलें होतें. सरंजामदारांनीं प्रथम जाऊन मुलुखगिरी करावी आणि राज्यविस्तार करावा व मग आपण त्यांच्या मागून जाऊन व्यापार करावा, हा क्रम उलटवून व्यापाऱ्यांनीं जाऊन आधीं व्यापारी मुलुखगिरी करावी आणि नंतर आपल्या राष्ट्राचा झेंडा परदेशांत उभारावा असा त्यांचा शोध होता. आधीं राज्यविस्तार व मग व्यापारविस्तार याच्याऐवजीं आधीं व्यापारविस्तार व मग राज्यविस्तार ही विचारसरणी त्यांनीं रूढ केली. तात्पर्य जे इंग्रज लोक इकडे आले ते केवळ व्यापार करणारेच लोक नव्हते, तर ते लढवय्ये व मुलुखगिरीनें राज्यविस्तार करणारे व्यापारी होते. समुद्रावरील चांचेगिरी व लूटमार यांच्यापासून बचाव करण्यासाठीं त्यांच्यापाशीं शस्त्रास्त्रें व युद्धसामुग्री होती. परकीय देशांत स्थापन केलेल्या वखारींच्या त्यांनीं वसाहती बनविल्या होत्या. आपल्या व्यापाराचें संरक्षण न करणाऱ्या राजांना व सरंजामदारांना पदच्युत करून राज्यक्रांति कशी करावी, याचें शास्त्र त्यांना अवगत होतें आणि त्यांना कोणी दुर्बल म्हणून चुरडण्याचा प्रयत्न केला,

तर आपल्या देशांतील राजसत्तेचें पाठबळ त्यांना मिळण्यासारखें होतें. त्यांच्या देशांत ज्यांच्या हातीं राजसत्ता होती, त्यांना या परदेशांतील व्यापारी वसाहतींचें संरक्षण करणें, हें आपलें कर्तव्य भासत होतें, कारण ते व्यापारी वर्गाचेच प्रतिनिधि होते. ब्रिटिश लोक हे व्यापारी आहेत किंवा त्यांची संस्कृति ही व्यापारी आहे, या वाक्यांचा अर्थ इतका खोल आहे.

राज्यशास्त्राच्या दृष्टीनें विचार केल्यास १७ व्या शतकांत उदय पावून १८ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत सर्व हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व आपणांकडे घेण्याच्या प्रयत्नांत बरीच यशस्वी झालेली मराठ्यांची संस्कृति ब्रिटिशांच्या संस्कृतीहून राष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही या दोन्हीं तत्वांच्या दृष्टीनें मागें असलेली दिसते. ज्यावेळीं मराठे लोक शिवाजीच्या नेतृत्वाखालीं हिंदू राज्याची स्थापना करीत होते, त्याचवेळीं ब्रिटिश लोक क्रॉम्वेलच्या नेतृत्वाखालीं आपल्या धर्माच्या व देशाच्या राजाला पदच्युत करून लोकशाहीची स्थापना करण्याचा प्रयत्न करीत होते. पुढें ज्यावेळीं संभाजीच्या वधानंतर (इ. स. १६८९) मराठे परधर्मीय परचक्राचें निवारण करून स्वराज्याचें व स्वधर्माचें संरक्षण करण्यांत गुंतले व त्या कामीं अलोट स्वार्थत्याग करून त्यांनीं यश संपादन केलें, त्याचवेळीं ब्रिटिश लोकांनीं आपल्या देशांतील जुलमी राजा दुसरा जेम्स याला गादीवरून काढून क्रॉम्वेलच्या वेळेपासून अनियंत्रित राजसत्ता व प्रातिनिधिक लोकसत्ता यांच्या दरम्यान जो लढा चालू होता तो यशस्वी रीतीनें तडीस नेऊन आपल्या देशांत लोकनियंत्रित राजसत्तेची स्थापना केली. या गोष्टी लक्षांत घेतल्यास ज्यावेळीं मराठे लोक केवळ परधर्मीयांचें व परकीयांचें राज्य नष्ट करून स्वधर्मीय राजाचें राज्य स्थापन करण्याच्या विचारांत व प्रयत्नांत गुंतले होते, त्याचवेळीं ब्रिटिश लोक राजा स्वकीय व स्वधर्मीय असला तरी तो जुलमी असल्यास त्याला काढून दुसऱ्या राजास गादीवर बसवावें आणि त्यानें लोकमतानुसार राज्यकारभार चालवावा, या तत्वांच्या प्रस्थापनेंत गुंतले होते. या तत्वांची प्रस्थापना ब्रिटनमधील व्यापारी वर्गांतील पुढाऱ्यांनीं व्यापारी व शेतकरी वर्गाचें नेतृत्व स्वीकारून त्यांच्या द्रव्यबलावर व मनुष्यबलावर

केली. यामुळें तें राष्ट्र राजकीय संस्कृतीच्या दृष्टीनें जगांतील इतर सर्व राष्ट्रांच्या पुढें गेलें. मराठे लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य कायम असेपर्यंत हा धडा आत्मसात् केला नाहीं. यामुळें ब्रिटिशांचें पारतंत्र्य स्वीकारून इतर भारतीयांच्या बरोबर त्यांनाहि लोकशाहीचें हें तत्व शिकावें लागलें.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ त्रैमासिकाच्या ६ व्या वर्षाच्या पहिल्या चार महिन्यांच्या जोड अंकांत "ब्रिटिश राज्यसंस्थापकांचे एतद्देशीय साहाय्यक" या मथळ्याचा एक विचारप्रवर्तक आणि संशोधनात्मक लेख श्री. शेजवलकर यांनीं लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानांतील पेढीवाल्या व्यापाऱ्यांनीं ब्रिटिशांच्या राज्यसंस्थापनेला कसें साहाय्य केलें तें उत्कृष्ट प्रकारें दाखवून दिलें आहे. त्या लेखाच्या अखेरीस त्यांनीं पुढील विधानें केलीं आहेत. ते लिहितात "मराठ्यांजवळ पैसा असा कधीं असलेला दिसत नाहीं. म्हणजे राज्यांत संपत्तीची पैदासच दिसत नाहीं. प्रत्येक स्वारीचा व्यवहार आंतबस्त्याचा असण्याचा संभव फार .... सबंध मराठशाहींत वैश्यवृत्तीकडे अगदीं दुर्लक्ष झालें. वैश्यांच्या संपत्ती-वाचून ब्राम्हणांची विद्या व क्षत्रियांचें शौर्य लंगडें, हें आम्ही स्वाभिमा-नाच्या भरांत विसरलों. इंग्रजांत चातुर्वर्ण्याचें योग्य प्रमाणांत संमिश्रण असल्यानेंच त्यांचें राष्ट्र उदयास येऊन चिरस्थायी झालें." यांतील ब्रिटिश राष्ट्रांत चातुर्वर्ण्याचें संमिश्रण आहे किंवा होतें, हें मत आम्हांस पटत नाहीं. चातुर्वर्ण्याच्या भाषेंत बोलावयाचें तर ब्रिटिश वैश्यांनीं राज्यसत्ता आपल्या हातीं घेऊन वर्णसंकर केला होता व ब्रिटनमधील वैश्य हे क्षत्रिय बनले होते. मराठशाहीला ज्याप्रमाणें वैश्य वर्गाचें महत्त्व समजलें नाहीं, त्याप्रमाणें इंग्लंडांतील व युरोपांतील सरंजामदारांनाहि वैश्याच्या संपत्तीचें महत्त्व कधीं फारसें पटलें नाहीं. त्यांनीं वैश्यांची नेहमीं अवहेलनाच केली आणि आपल्या मराठ्यांच्याप्रमाणें युरोपीयन राजांच्या व सरंजामदारांच्या स्वाऱ्या याहि आंतबस्त्याच्याच होत्या. आमचे सरदार जसे एकमेकांविरुद्ध भांडून देशांत हैदोस घालीत होते, त्याप्रमाणें इंग्लंडांतील व युरोपांतील सरदारजहागीर-दारहि देशांत अशांतता माजवून हैदोस घालीत होते. पण या हैदोसाला कंटाळून ब्रिटिश वैश्यांनीं राज्यक्रांति केली व सरंजामदारांच्या हातची

सत्ताच काढून घेतली पण आमच्या देशांतील व्यापाऱ्यांना हें राजकारण माहित नव्हतें. त्यांना कदाचित् तो वर्णसंकरहि वाटला असता. जे राज्यकर्ते जास्तींत जास्त प्रदेशावर शांतता स्थापन करतील त्यांच्या आश्रयानें राहणें हा त्यांचा स्वभाव होता. ब्रिटिश राजकारणी व्यापाऱ्यांनीं त्यांच्या या स्वभावाचा भरपूर उपयोग करून घेतला. येथील व्यापाऱ्यांना हाताशीं धरून त्यांनीं राज्यक्रांति केली पण राजसत्ता मात्र आपल्याच हातीं ठेविली.

गुप्त या नांवाचें एक जैन पेढीवाल्यांचें घराणें ब्रिटिशांचा राज्यविस्तार हिंदुस्थानांत करण्यास फार उपयोगी पडलें. हें घराणें धर्मनिष्ठ होतें व त्यानें हिंदुस्थानांत फार सुंदर देवालयें बांधलेलीं आहेत. प्रत्येक लढाईच्या वेळीं व त्याच्या आधीं, हिंदी राज्यांतील माहिती ब्रिटिशांना पुरवून त्यांना द्रव्याचेंहि साहाय्य करावयाचें व त्यांचा शांततेचा अंमल सर्व हिंदुस्थानभर पसरवावयाचा, असा या घराण्यांतील लोकांचा इरादा होता. हें व्रत त्यांनीं क्लाइव्हच्या वेळेपासून तों लॉर्ड कॅनिंग याच्या वेळेपर्यंत अखंडपणें केलें आणि निरनिराळ्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून शिफारसपत्रें मिळविलीं. (लॉर्ड क्लाइव्हनें हिंदुस्थानांत ब्रिटिश साम्राज्याचा पाया घातला आणि लॉर्ड कॅनिंग हा १८५७ सालच्या बंडानंतर पहिला व्हाइसरॉय झाला.) या दरम्यानच्या शंभर वर्षांत या गुप्त घराण्यांतील पेढीवाल्यांनीं ब्रिटिश व्यापारी साम्राज्यवाद्यांची इमानें इतबारें नोकरी केली.

सर्व हिंदुस्थान जिंकून अफगाणिस्थान, इराणकडे आपले पाय पसरविण्यांत ब्रिटिश मुत्सद्दी गुंतले होते तेव्हां सर अलेक्झांडर बर्नस यानें १८३७ सालीं या घराण्याचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे:

" सरूपचंद गुप्त, शालिवर्मा, कच्छबाशाचे वंशज, हे काबूल, कंदाहार, समरकंद, हिरात व इतर ठिकाणच्या अनेक आशियांतील लोकांच्या हालचालीवर डोळ्यांत तेल घालून नजर ठेवून, त्यांच्या तपासाची माहिती ब्रिटिश अधिकाऱ्यांस उपयोगी पडावी म्हणून कळवितात. सर्व लढाया, तह व इतर लष्करी गोष्टींची व्यवस्था त्यांच्या माहितीवरच अवलंबून असल्यानें सरकार त्यांचें बहुत ऋणी आहे. अशा रीतीनें हे ब्रिटिशांच्या

बाजूचे मोठे विश्वासू व राजनिष्ठ गृहस्थ आहेत. त्यांच्या बातम्या खऱ्या असत व त्यावर अवलंबून राहतां यावें अशा त्या असत."

लॉर्ड एलनबरो हा १८४४ सालीं यांच्या पेढ्यांचे व त्यांनीं ब्रिटिशांना केलेल्या साहाय्याचें वर्णन पुढीलप्रमाणें करितो "... तुम्ही व तुमच्या पूर्वजांनीं मोंगल बादशहांच्या काळापासून आजतागायत प्रशंसनीय कामगिऱ्या बजावून जी सेवा केली व त्याबद्दलची वेळोवेळचीं जीं शिफारसपत्रें आज आपणांजवळ आहेत त्यावरूनच तुमचें कुटुंब अत्यंत विख्यात, कुलीन व लक्ष्मीचें निवासस्थान आहे हें पूर्णपणें सिद्ध करतां येतें. तुमच्या पेढ्यांचें जाळें अफाट हिंदुस्थानभर इतकें पसरलेलें आहे कीं, आपल्या एखाद्या पेढीशीं तुलना करण्याजोग्या बँकाहि जगाच्या पाठीवर थोड्याच असतील ... आपण माझेच नव्हे तर ज्या सरकारचा मी प्रतिनिधि आहे, त्याचेहि सच्चे मित्र आहां, हें मी जाणतों. त्या सरकारच्या कल्याणासाठीं व पौर्वात्य देशांत त्यांचें राज्य होण्यासाठीं जी सेवा आपणांकडून झाली आहे ती ते कधींहि विसरणार नाहींत. तुम्ही मराठे, जाट (यांच्यांशीं युद्धांत) व माझ्या कारकीर्दींतील अन्य युद्धांत इंग्रज अधिकाऱ्यांस व सैन्यांस त्यावेळीं मुख्य असलेली अशी पैशाची मदत इतक्या सढळ हातानें केली आहे कीं, आपला सराफीचा धंदा चांगला चालावा याबद्दल सरकार बांधलेलें आहे."

लॉर्ड क्लाइव्ह यांस अर्काटच्या बाजूस या घराण्यानेंच मदत केली व बंगालमधील जगत्शेट व अमीरचंद (उमीचंद) हे या गुप्त घराण्याचे आप्तेष्टच होते. लॉर्ड क्लाइव्ह यांना १७६५ सालीं दिलेल्या शिफारस पत्रांत लिहितो :

"तुम्ही व्यापारी व पेढीवाले आपसांत पन्नास लाख रुपये जमवून व सगळीकडे घरें बांधून (पेढ्या स्थापून ?) आम्हांस पूर्वेकडील मुलखाची बातमी पुरविण्याचें टपाल उघडण्याचें ठरविलें आहे हें ऐकून मला संतोष वाटतो .. २. सर्व सरदार राही (?) व रयत आपले स्वतःचे पैसे खर्चून आमच्या अंमलाखालीं शरण आणण्याचा आपला बेत आहे हें ऐकूनहि मला फार आनंद होतो. . .

" आपल्या धर्मांत इंग्रजांनीं कधींहि हात घालूं नये, ह्या तुमच्या मागणीबद्दल मी मोकळेपणानें एवढेंच इच्छितों कीं (व तशी माझी खात्री आहे कीं) ते अशी गोष्ट कधींहि करणार नाहींत . . . . शेवटीं एवढेंच सांगतों कीं तुम्हीं व तुमच्यांनीं, वेळोवेळीं, विशेषतः अर्काटमध्यें, जी मदत केली ती मी कधींहि विसरणार नाहीं. "

ग्वाल्हेरचा किल्ला घेण्यांत या घराण्यानें जी मदत केली त्यासंबंधीं तो किल्ला सर करणारा ब्रिटिश सेनापति यांना दिलेल्या शिफारसपत्रांत १७८२ सालीं लिहितो " ग्वालेरीचा किल्ला अगम्य, डोंगराच्या टोंकावर, सर्व बाजूंनीं उंच, बळकट तटबंदीचा असा असल्यामुळें जवळजवळ अभेद्य होता. आमच्या कार्यांत महाराजाधिराज सवाई शिकंदर सरूपचंद गुप्तांचें कळकळीचें साहाय्य नसतें, तर आम्हांस कोणत्याहि उपायानें किल्ला सर करतां येता ना. किल्ल्यावर जाण्यास एक चोरवाट होती ती अत्यंत प्रयासानें समजून घेऊन त्यांनीं आम्हास कळविल्यामुळें आम्ही विनाश्रम किल्ला ताब्यांत घेतला. "

खडकीच्या लढाईंत १८१७ सालीं पुणें सर करण्याच्या कामीं या घराण्यानें जी कामगिरी केली त्यासंबंधीं जेंकिन्स लिहितो " आपले पूर्वज ब्रिटिश सरकारचे मोठे मित्र गणले आहेत. त्यांचेंच अनुकरण करून पुण्यास झालेल्या युद्धांत आपण इंग्रजांस साहाय्य केलेंत. आपण एक अत्यंत महत्वाची गुप्त बातमी इतक्या वेळेवर दिली कीं, ती न मिळती तर आम्हांस जय मिळण्यास एरवी फार काळ लागता व सायास पडते."* असो.

गुप्त घराण्यांतील पेढीवाल्यांनीं हिंदुस्थान जिंकण्याला ब्रिटिश व्यापारी राज्यकर्त्यांना ही जी मदत केली ती जशी ब्रिटिश राज्यकर्ते विसरणार नाहींत, तशीच ती हिंदी लोकांनाहि विसरतां येणार नाहीं. बंगाल प्रांत लॉर्ड क्लाइव्हनें हस्तगत केला, त्यावेळीं हिंदु व्यापाऱ्यांनीं आणि राजांनीं म्हणजे जमीनदारांनीं ब्रिटिश साम्राज्यस्थापनेला साहाय्य केलें. ब्रिटिश लेखक एस्. सी. हिल्ल् हा " १७५६–५७ साल्चा बंगाल ". या

---

*(१) हे सर्व उतारे श्री. शेजवलकर यांच्या भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या सहाव्या वर्षाच्या पहिल्या चार महिन्याच्या जोड अंकांतील लेखांतून घेतले आहेत.

ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत लिहितो " या देशांतील व्यापार व उद्योगधंदे हे बहुतेक पूर्णांशानें हिंदू लोकांच्याच हातीं असल्यानें व्यापाराकरितां येऊन वसाहत करून राहिलेल्या युरोपीयन व्यापाऱ्यांशीं साहजिकच त्यांचा निकट संबंध आला आणि म्हणून या भौतिक हितसंबंधाच्या आधारावर हिंदू व युरोपीय व्यापाऱ्यांची एक प्रकारची गुप्त गट्टी यावेळीं बनली होती." कर्नल स्कॉट नांवाच्या एका युरोपीयन गृहस्थानें १७५४ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत एक पत्र लिहून बंगालमधील देशस्थितीचें वर्णन केलें होतें. त्यांत येथील राज्यें अगदीं कमकुवत असून युरोपीयन सैन्यापुढें यांच्या सैन्याचा निभाव लागणार नाहीं वगैरे गोष्टी लिहिल्या आहेत. त्याचप्रमाणें येथील व्यापारी व हिंदू राजे, युरोपीयन लोकांना राज्यक्रांति करण्यास साहाय्य करतील असेंहि त्याचें मत होतें. मि. चार्लस एफ्. नोबल यानें २२ सप्टेंबर १७५६ रोजीं ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सिलेक्ट कमिटीला एक पत्र लिहिलें, त्यांत पुढील मत प्रदर्शित केलें आहे. " कर्नल स्कॉट यानें बंगालमधील परिस्थितीचें जें निरीक्षण केलें आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, हिंदू राजे व प्रजाजन मुसलमानी राज्यकर्त्यांविरुद्ध फार असंतुष्ट झाले आहेत आणि त्यांच्या जुलमी सत्तेचें जोखड फेकून देण्याची संधि मिळावी व आपली स्थिति सुधारावी अशी त्यांची मनांतून इच्छा आहे. त्याचें (कर्नल स्कॉटचें) असेंहि मत आहे कीं, एखाद्या युरोपीयन सैन्याला प्रारंभीं यश मिळालें आणि त्यानें या लोकांना योग्यप्रकारें वळवून घेऊन प्रोत्साहन दिलें, तर ते त्यांस साहाय्य करतील. पण आपल्याला हितावह अशी राज्यक्रांति यशस्वी करण्याच्या संभवाची खात्री होईपर्यंत ते प्रथम आपलें वर्तन सावधगिरीचेंच ठेवतील." §

पी. ई. रॉबर्ट्स हा आपल्या 'ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास' या पुस्तकांत म्हणतो " १७५६–५७ सालीं बंगालमध्यें जी राज्यक्रांति झाली, ती मुख्यतः किंवा पूर्णतः एका युरोपियन व्यापारी वसाहतीनें एक हिंदी प्रांत जिंकून घेतला, अशा स्वरूपाची नव्हती. तर स्वदेशी (हिंदू) व्यापारी

§ Rise of the Christian Powers by Major Basu. P. 45.

सावकार वर्गांनीं आणि ब्रिटिशांनीं एक होऊन आपल्यावरील परकीय (मुसलमान) राज्य उलथून पाडिलें असें या राज्यक्रांतीचें स्वरूप होतें. व्यापारास लागणाऱ्या शांततेच्या दृष्टीनें स्वदेशी व ब्रिटिश व्यापारी या दोघांचें हित झालें तरी प्रत्यक्ष घडामोडींत ब्रिटिशांनीं अग्रेसरत्व स्वीकारिलें आणि राज्यसत्ताहि त्यांनीं एकट्यांनींच बळकाविली "§ तोच ग्रंथकार पुढें लिहितोः "अलिवर्दीखानाच्या मृत्यूपूर्वीहि सूक्ष्म निरीक्षकांना हें स्पष्ट दिसत होतें कीं, हा लढा फार काळ टाळणें शक्य नाहीं. नबाब अन्यायी होता असें म्हणण्यापेक्षां तो ढिला नव्हता व कडक होता, असें म्हणणें अधिक योग्य होईल. इंग्लिश लोक आपल्या व्यापारावरील अनेक असह्य बंधनामुळें असंतुष्ट झाले होते. ऑर्म हा १७५२ सालींच क्लाइव्हला लिहितो 'या म्हाताऱ्या कुत्र्याला चांगला डागतां येईल तर बरें होईल. कंपनीनें या गोष्टीचा मनापासून विचार केला पाहिजे असें जें मी म्हणतों तें कांहीं तरी आहे असें नव्हे. जर कंपनी तसें करणार नाहीं तर बंगालमध्यें व्यापार करणें तिला अशक्य होईल.' जोंपर्यंत अलिवर्दीखान जिवंत होता तोंपर्यंत हा असंतोष केवळ धुमसतच राहिला; पण त्याच्या मृत्यूनंतर जेव्हां दुराग्रही, दुर्बल व दुर्व्यसनी तरुण नबाब गादीवर येऊन तो युरोपीयन व्यापाऱ्यांवर व आपल्या हिंदू नागरिकांवर जुलूम करूं लागला आणि शेठ लोकांच्या सावकारी घराण्यांचा उपमर्द करूं लागला, तेव्हां या घडामोडींना अधिक गति मिळाली व त्यांतूनच पुढील उत्पात झाला. इंग्लिशांना आपल्या राज्यांतून हाकून लावण्याचा सिराजउद्दौल्यानें निर्धार केला आणि डच किंवा फ्रेंच यांच्यापेक्षां इंग्लिशांकडेच विशेष लक्ष देण्याचें त्यानें ठरविलें, हेंहि त्याच्या दृष्टीनें बरोबरच होतें. त्यांची वसाहत हीच सर्वांत मोठी व सर्वांत संपन्न होती, त्यांचा व्यापार सर्वांत मोठा होता आणि हिंदू व्यापारी वर्गाशीं त्यांचाच अधिक निकट संबंध जडला होता. एकदा इंग्लिशांना हाकलून दिलें असतें, तर इतर युरोपीयनांची वासलात लावण्यास त्याला फुरसत मिळाली असती" †

§ History of British India P. 131–32.
† Ibid. P. 132–3.

इ. स. १८२३ सालीं राजा राममोहन रॉय प्रभृति बंगाली पुढाऱ्यांनीं इंग्लंडच्या राजाकडे मुद्रणस्वातंत्र्यासंबंधीं एक अर्ज पाठविला होता, त्यांत बंगालमधील हिंदूप्रजाजनांच्या विशेषतः सुशिक्षित हिंदू पुढाऱ्यांच्या ब्रिटिश राज्यासंबंधीं काय भावना होत्या व आपल्या प्रांताच्या इतिहासासंबंधीं त्यांना काय वाटत होतें, तें पुढील शब्दांत व्यक्त करण्यांत आलें आहे.

"हिंदुस्थानांतील बहुतेक भाग अनेक शतकेंपर्यंत मुसलमानांच्या प्रभुत्वाखालीं होता, येथील मूळच्या रहिवाश्यांचे नागरिक हक्क व धार्मिक हक्क वारंवार पायांखालीं तुडविले जात होते, जेते लोकांच्या या नित्याच्या जुलमाविरुद्ध दख्खनमधील मराठे नांवानें प्रसिद्धीस आलेल्या लोकांना आणि ज्यांना सध्या शीख म्हणतात त्या पश्चिम हिंदुस्थानांतील लोकांना, बंड करणें भाग पडलें आणि जेव्हां मुसलमानांची सत्ता दुर्बल झाली त्यावेळीं आपलें स्वातंत्र्य स्थापन करण्यांत त्यांना यश आलें; परंतु बंगालमधील लोकांत शारीरिक जोम नसल्यानें व त्यांची कष्टानें प्रयत्न करण्याकडे प्रवृत्ति नसल्यानें, जरी त्यांची मालमत्ता वारंवार लुटली जात असे, त्यांच्या धर्माचा उपमर्द होत असे आणि त्यांचें रक्त वाटेल तसें सांडिलें जात असे, तरीहि ते मुसलमान अमदानीच्या अखेरपर्यंत प्रस्थापित राजसत्तेशीं एकनिष्ठच राहिले. शेवटीं परमेश्वरानें आपल्या अमर्याद दयेनें इंग्लिश राष्ट्राला या जुलमी राज्यकर्त्यांचें जोखड फेकून देऊन बंगाली प्रजाजनांना त्यापासून मुक्त करण्याची व त्यांना आपल्या संरक्षणाखालीं आणण्याची प्रेरणा दिली." *

या उताऱ्यावरून दुसरी एक गोष्ट आपल्या लक्षांत येते. ती म्हणजे ब्रिटिश लोकांनीं बंगाली व्यापारी वर्गाला हाताशीं धरून जेव्हां बंगालमध्यें आपली सत्ता प्रस्थापित केली, तेव्हां त्यांत धर्मविरोधाची भावनाहि त्यांच्या उपयोगी पडलेली आहे. हिंदू व्यापारी व सावकार यांनीं ब्रिटिशांना साहाय्य केलें, त्यांत आपल्या व्यापारास मुसलमान राज्यकर्ते साहाय्य करीत नाहींत किंवा सरंजामदार वरचेवर युद्धें करून आपल्या पैशावर धाड घालतात आणि व्यापारधंदा वाढूं देत नाहींत ही भावना होती त्याच-

* Indian Speeches and Documents on British Rule. P. 15. Edited by J. K. Majumdar.

प्रमाणें आपले राज्यकर्ते म्हणजे परधर्मी व परकीय आहेत, अशीहि भावना त्यांच्या मनांत असली तर त्यांत नवल नाहीं. मुसलमान अमदानींत नेहेमींच अंधाधुंदी, लढाया व अशांतता होती हें म्हणणें बरोबर नाहीं. तशी सारखीच अंदाधुंदी सर्व हिंदुस्थानांत असती तर येवढे शेठसावकार त्यांच्या पेढ्या आणि सर्व हिंदुस्थानभर त्यांच्या पैशाचें व पतीचें पसरलेलें जाळें, या गोष्टी अस्तित्वांतच आल्या नसत्या. पेढ्यांचा, हुंड्यांचा, आणि पतीचा व्यवहार वाढण्यास मोठमोठ्या प्रदेशावर शांतता स्थापन करणाऱ्या राज्यसंस्थांचें अस्तित्व अवश्यच असतें. अमरचंद, जगत्शेट किंवा गुप्त यांच्यासारखीं सावकारी व व्यापारी घराणीं उदयास आलीं, त्यांना राजदरबारीं मान मिळूं लागला आणि राजांनाहि त्यांच्या द्रव्याचें साहाय्य घेणें अवश्य वाटूं लागलें, याचा अर्थच असा आहे कीं या देशांत मोठमोठीं राज्यें व साम्राज्यें होतीं आणि लोकांचीं घरेंदारें व मालमत्ता सुरक्षित होतीं. परंतु मोंगल साम्राज्य मोडून गेलें आणि दक्षिणेंतून मराठ्यांनीं, पश्चिमेकडून शिखांनीं आणि वायव्येकडून इराण, अफगाणिस्थानांतील राजांनीं त्याच्यावर हल्ले चढविले, अशा काळांत हिंदुस्थानांत कांहीं काळ अंदाधुंदी विशेष वाढली. या अंदाधुंदीच्या आगींत इंग्लिश, फ्रेंच यांच्यासारख्या लढाऊ, राजकारणी, कपटी आणि मुत्सद्दी व्यापाऱ्यांनीं तेल ओतलें. अशा काळांत बंगाल प्रांताची स्थिति विशेषच शोचनीय होती. बंगाल प्रांत अत्यंत सधन होता, पण तो अत्यंत दुर्बलहि झाला होता. गंगा नदीच्या मुखांतून आंत येणाऱ्या परकीय व्यापाऱ्यांना आणि त्यांच्या हल्ल्यांना परतविण्यास समर्थ असें आरमार बंगालच्या उपसागरांत कोणाचेंहि नव्हतें. हिंदुस्थानच्या मलबार किनाऱ्यावर यावेळीं आंग्रे यांचें आरमार प्रबळ होतें, तें आरमार नष्ट केल्याखेरीज या परकीय व्यापाऱ्यांना मुंबई इलाख्यांत दंगामस्ती करण्यास फारसा अवकाश नव्हता. शिवाय अठराव्या शतकांत मराठ्यांची सत्ता मुंबई इलाख्यांत जोरानें फोफावत चालली असून नादिरशहासारख्या इराणी लुटारूपासून दिल्लीच्या तख्ताचें संरक्षण करण्याची काळजी वाहण्याची जबाबदारी आपणांवर आहे इतकें वाटण्यापर्यंत त्यांच्या साम्राज्याचें

सामर्थ्य व अहंकार वाढीस लागले होते. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर राघोबानें जे अटकेवर झेंडे रोविले, त्यामुळें दिल्लीचें तख्त दक्षिणेंतील हिंदूंच्या ताब्यांत जाणार कीं काय अशी भीति उत्तर हिंदुस्थानांतील मुसलमानांना व रजपुतांनाहि वाटूं लागली आणि अहमदशहा अब्दाली सारख्यांस बोलावून आणून या दख्खनी साम्राज्याला पायबंद घालण्याचा आणि दिल्लीचें तख्त मुसलमानांच्या हातून जाऊं न देण्याचा प्रयत्न मुसलमान रोहिल्यांनीं केला. इकडे हीं बडीं राजकारणें व साम्राज्यांच्या उलथापालथी चालूं असतां मद्रास आणि बंगाल प्रांतांच्या किनाऱ्यावर ब्रिटिश व्यापारी आपले राजकारणाचे खेळ खेळत होते. मराठ्यांनीं व शीखांनीं मुसलमानी साम्राज्याविरुद्ध बंडें उभारून स्वतंत्र राज्यें निर्माण केलीं. या बातम्या बंगाली हिंदूंच्या कानांवर जात असल्याच पाहिजेत. त्यामुळें तेथील हिंदूंना मुसलमानी सत्तेविरुद्ध द्वेष वाटूं लागला असल्यास नवल नाहीं. पण मराठ्यांच्या स्वाऱ्या बंगालकडे होऊं लागल्यामुळें येथील व्यापारी धनिकांवर एक नवीच आपत्ति आली असली पाहिजे. या स्वाऱ्यांचें निवारण करण्यासाटीं तेथील नबाब या सावकार लोकांनाच पिळून पैसे काढीत असले पाहिजेत; आणि मराठ्यांनीं देश जिंकिला, तरीहि त्यांचें काय होणार ? मराठ्यांची लूटमार त्यांना टोळधाडीसारखीच वाटणार. अशा स्थितींत बंगालमधील व्यापाऱ्यांनीं आपल्यावरील मुसलमान नबाबांविरुद्ध किंवा राज्यकर्त्यांविरुद्ध बंड करण्यास ब्रिटिश व्यापाऱ्यांना साहाय्य केलें असलें व या मध्यम वर्गाला कांहीं काळ ब्रिटिशांचा शांततेचा अंमल जुलमी व परधर्मी जमीनदारांच्या जाचांतून आपली मुक्तता करण्यासाठीं परमेश्वरानेंच स्थापन केला आहे, असें वाटलें असलें तर त्यांत नवल नाहीं !

पण ही भावना हिंदुस्थानांतील सर्वच प्रांतांत व सर्वच वर्गांत होती असें मानितां येत नाहीं. ज्यावेळीं राजा राममोहनराय प्रभृति सुशिक्षित बंगाली हिंदू, जमिनदार वर्गाच्या जुल्मांतून मुक्त करण्यासाठींच परमेश्वरानें ब्रिटिशांना हिंदुस्थानांत धाडिलें, असें म्हणत होते, त्याच वेळेच्या सुमारास सर जॉन माल्कम हा ब्रिटिश गव्हर्नर आपल्या राज्याचे परिणाम हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या वर्गांवर काय होत आहेत, त्याचें विवेचन करितांना

म्हणतो: " आमच्या राज्याची वाढ ही व्यापारी वर्गाला आणि कांहीं अत्यंत द्ररिद्री व अरक्षित लोकांना अनुकूल झाली आहे, पण हिंदी लोकांतील वरिष्ठ वर्गांवर व लष्करी वर्गांवर तिचा अगदीं विरुद्ध परिणाम झाला आहे. "§

त्याचप्रमाणें येथील उद्योगधंदे आणि हस्तव्यवसाय यांच्यावरहि ब्रिटिश राज्याचा अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला व शेतकऱ्यांवरहि साऱ्याचा भार वाढला वगैरे गोष्टी आज सर्वमान्य झाल्या आहेत. सरकारी नोकर वर्ग आणि युरोपीयन व्यापाऱ्यांच्या आश्रयानें राहणारा व वाढणारा हिंदी व्यापारी, सावकार वर्ग, यांना मात्र हा शांततेचा अंमल परमेश्वरी प्रसादाप्रमाणें वाटला. शिवाय ही भावनासुद्धां बंगाल किंवा गुजराथ या प्रांतांत होती तितकी ती महाराष्ट्रांत नव्हती. मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचा प्रतिकूल परिणाम बंगालवर होत असला किंवा गुजराथवरहि झाला असला, तरी खुद्द महाराष्ट्रांतील लोकांना शांतता स्थापन करण्यांत आणि मालमत्ता सुरक्षित राखण्यांत इंग्रजांनीं कांहीं दैवी चमत्कार केला, असें वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. महाराष्ट्र जिंकल्यानंतर दहा वर्षांतच सर जॉन माल्कम हा मुंबईचा गव्हर्नर झाला. तो लिहितो. " मुंबई इलाख्यांतील विस्तृत प्रदेश निरनिराळ्या काळीं ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आले आहेत, आणि भाषा, रूढी व स्वभाव या दृष्टींनीं यांतील निरनिराळ्या ठिकाणचे लोक परस्परांहून अगदी भिन्न आहेत. सुरत शहर आणि गुजराथचा कांहीं भाग अनेक वर्षे आमच्या अमलाखालीं आहेत. या भागांतील आमचा बहुतेक प्रदेश फारच सुपीक आहे व येथील शेतकरी शेतीबद्दल सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध आहेत. येथील एकंदर रहिवाशी उद्योगी व शांतताप्रिय आहेत. पण माळवा व रजपुताना यांच्या लगतचा सर्व गुजराथ प्रांत आणि कच्छकडील प्रांत यांत भिल्ल, कोळी, रजपूत असे लुटारू दंगेखोर लोक राहतात व त्यांच्या वारंवार होणाऱ्या स्वाऱ्यांमुळें सपाट मैदानावर राहणाऱ्या या

§ Notes on the Administration of India Part I. P. 79 1 by Sir John Malcolm.

सधन लोकांवर संकटें येत असत. या सधन प्रदेशांवर मोंगलांच्या व मराठ्यांच्याहि स्वाऱ्या वरचेवर होत. अशा परिस्थितींत या लोकांना ब्रिटिश सत्ता येथें सुस्थिर झाली, ही एक दैवाची मोठीच खैर वाटली.." पण हाच लेखक पुढें महाराष्ट्रांतील लोकांच्या भावनांसंबंधीं म्हणतो "या लोकांची स्थिति गुजराथेंतील लोकांहून भिन्न होती. त्यांच्या कांहीं प्रदेशांपैकीं कांहीं भागावर अलीकडे बराच काळ युद्धें चालू असल्यामुळें मोठी आपत्ति ओढवली असली, तरी या देशाचा साकल्यानें विचार करितां येथील लोकांवर जितकें सौम्य सरकार अंमल करीत होतें, तितकें सौम्य सरकार फारच थोड्या देशांवर राज्य करीत असेल; आणि अंतर्गत भरभराटीला आवश्यक अशा शेतीला प्रोत्साहन देणारें सरकार तर इतरत्र कोठेंच नसेल. गुजराथेंतील लोकांप्रमाणें या दक्षिणी लोकांना ब्रिटिशांची शांतता हा परमेश्वरी प्रसाद वाटत नाहीं. रयतेपासून राजांपर्यंत या मराठे लोकांचें आपल्या घरादारांइतकेंच युद्धावरहि प्रेम आहे. आपणांस केवढाहि विजय प्राप्त झाला, किंबहुना एकादें राज्यहि मिळालें, तरी त्यांचें आपल्या आप्तेष्टांवरील अगर जन्मभूमीवरील प्रेम कमी होत नाहीं. परकीयांची लूट करून मिळविलेल्या पैशांपैकीं कांहीं भाग तरी ते नियमानें आपल्या घरीं पाठवीत असत व त्यामुळें त्यांची शेती नेहमीं भरभराटींत असे. तसेंच त्यांच्याकडून मूळ गांवीं येणाऱ्या या पैशांतून विहिरी, तलाव आणि देवळें बांधलीं जात. दक्षिणेंतील पेशव्यांच्या खास अमलाखालीं असणारी मराठ्यांची जन्मभूमि अशा परिस्थितींत भरभराटीस येणें अपरिहार्यच होतें. आणि आज येथें जी राज्यक्रांति झाली आहे ती केवळ जीवित व मालमत्ता यांच्या संरक्षणाखेरीज इतर सर्व बाबींत येथील बहुतेक सर्व वर्गांच्या व विशेषतः वरिष्ठ वर्गांच्या हिताला बाधकच झाली आहे."§

तात्पर्य आपणांस मुसलमानांच्या जुलमांतून मुक्त केलें अथवा देशांत शांतता स्थापन केली किंवा आपल्या शेतीला अगर व्यापाराला उत्तेजन दिलें, यांपैकीं कोणत्याहि कारणांसाठी ब्रिटिशांना दुवा देण्याचें महाराष्ट्रांतील

---

§ Ibid. Appendix. p. 139.

जनतेला फारसें कारण नव्हतें. मोंगल बादशाही मोडून गेल्यानंतर महाराष्ट्रांतील मराठ्यांनीं ज्या प्रांतांवर स्वाऱ्या केल्या व मुलूखगिरीच्या रूपानें लुटालूट केली, अशा बंगालसारख्या किंवा गुजराथसारख्या प्रांतांत अठराव्या शतकाच्या मध्यानंतर कांहीं काळ अनवस्था माजली असेल व तेथील नबाबांना मराठ्यांचा प्रतिकार करतांना सावकारव्यापाऱ्यांकडून पैसा उकळून काढावा लागला असेल. पण असा जुलूम किंवा अशी अंदाधुंदी नेहमीच चालू असती तर शेठसावकार व पेढ्या यांचा इतका उदयहि हिंदुस्थानांत होऊं शकला नसता हें उघड आहे.

बंगालमधील हिंदू राजांनीं व शेठसावकारांनीं ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचा पक्ष घेतला व आपल्यावरील मुसलमानी अंमल उलथून पाडून ब्रिटिशांची सत्ता आपल्या देशांत स्थापन केली खरी; पण या कार्यांत त्यांनीं जागृत वर्गभावनेनें भाग घेतला असें म्हणतां येत नाहीं. ब्रिटिश व्यापाऱ्यांना राज्यक्रांतीचें शास्त्र अवगत होतें व त्यांनीं या वर्गाला आपल्या हाताशीं धरून राज्यक्रांति केली व राजसत्ता आपणच बळकावली. बंगालमधील व्यापारी वर्गानें वर्गभावनेनें किंवा राज्यक्रांति करण्याच्या इराद्यानें त्यांत भाग घेतला असता, तर ब्रिटिशांनीं सर्व सत्ता स्वतः बळकावली व त्या सत्तेच्या बळावर पुढें हिंदी व्यापारहि बळकाविला, याबद्दल त्यांना इंग्लिशांचा हेवा अगर द्वेष वाटला असता. पण या व्यापारी वर्गाला आपण राजकारण अगर राज्यक्रांति करूं शकतों व आपल्या हातीं सत्ता राखूं शकतों याची जाणीवहि यावेळीं नव्हती. सरंजामी युग मागें पडून व्यापारी वर्गाचा उत्कर्ष होऊन तो वर्ग पुढें आला, म्हणजे लोकसत्ताक राज्यक्रांति होऊं शकते, हें ज्ञान राजा राममोहन रॉय यांच्या काळीं म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या चरणाच्या अखेरीस थोडें थोडें बंगाली लोकांना होऊं लागलें होतें:—

राजा राममोहन रॉय यांच्या व इतर कांहीं बंगाली सद्‌गृहस्थांच्या मालकीचें " बंगाल हेरल्ड " या नांवाचें एक वृत्तपत्र होतें. तें १८२९ मध्यें " बंगालची भरभराट " या मथळ्याच्या लेखांत म्हणतें.

" कलकत्ता व एकंदर बंगाल प्रांत, यांमध्यें अलीकडे संपत्तीची वाढ

झाली आहे, याबद्दल फारच थोडा संशय असूं शकेल. याचें कारण काय असावें याचा विचार करावा असें आम्हांस वाटणें अगदीं साहजिक आहे. या हितकर सुधारणेचें अंतिम कारण व्यापारावरील निर्बंध कमी झाले व युरोपियन लोक अधिक प्रमाणांत येथें येऊन राहूं लागले हें असून जमिनीची वाढती किंमत हें या परिस्थितीचें अधिक नजीकचें कारण आहे .... कलकत्त्यांत जी जमीन तीस वर्षांपूर्वीं पंधरा रुपायांना विकत घेतली असेल तिची किंमत आज तीनशें रुपये होईल व तेवढ्या किंमतीला ती विकतांहि येईल !! अशीं अनेक उदाहरणें दाखवितां येतील. या जमिनीच्या किंमतींतील वाढीमुळें पूर्वीं माहित नसलेला असा एक नवाच वर्ग अस्तित्वांत येत आहे. वरिष्ठ जमीनदार वर्ग आणि गरीब जनता यांच्या दरम्यान ह्या वर्गांतील लोक पडतात. हा वर्ग निर्माण होण्याच्या पूर्वीं देशांतील संपत्ति फार थोड्या व्यक्तींच्या हातीं होती व इतर सर्व लोक या छोट्या वर्गावर अवलंबून असत. सामान्य जनता शारीरिक व मानसिक दृष्ट्याहि अत्यंत दरिद्री होती. हिंदू लोकांच्या गुलामगिरीचें कारण त्यांचा धर्म किंवा या देशांतील हवामान हें असावें या मतांपेक्षां त्यांच्या नैतिक गुलामगिरीस वरील विषम परिस्थितिच कारण झाली असावी, हें मत अधिक सयुक्तिक दिसतें.

"या घडामोडींमुळें होणारे फायदे असंख्य आहेत. या घडामोडींचे परिणाम केवळ हिंदू लोकांवरच होतील असें नाहीं, तर ब्रिटिशांच्या हिंदी साम्राज्याच्या भरभराटीवर व स्थैर्यावरहि तिचे परिणाम घडतील. एका नव्या युगाचा हा उषःकाल आहे. जेव्हां जेव्हां समाजांत असा वर्ग निर्माण होतो, तेव्हां तेव्हां त्याच्या मागोमाग स्वातंत्र्य येत असतें. याचें उदाहरण हवें असेल, तर इंग्लंडकडेच पहा. नॉर्मन लोकांनीं इंग्लंड जिंकिलें त्यावेळीं आपल्या देशांतील जमीनदार कांहीं दिवसांपूर्वीं वागत असत, त्याचप्रमाणें तेथील जमीनदार वर्गहि वागत असे व सर्व लोक त्याचे भूदास झालेले असत. पण त्याच लोकांची आठव्या हेन्रीपर्यंतची प्रगति पाहा. यावेळीं समाजांतील संपत्तीची विभागणी समान होऊं लागली. याच प्रगतीचें पुढें अधिक निरीक्षण करा, म्हणजे एका खाटकाच्या मुलानें (क्रॉम्वे-

लनें) राजाचा पराभव केला व त्याला ठार मारून इंग्लंडच्या लोकशाही राज्याचा दरारा व कीर्ति सर्व जगभर पसरविली असें दिसून येईल. समाजांत केवळ (जमीनदार व शेतकरी असे) दोनच वर्ग असल्यानें केवढी हानि होते, याचें उदाहरण हवें असेल तर स्पेनकडे पाहा. तेथें ज्याला ज्याला शक्य होईल तो तो मनुष्य बौद्धिक किंवा शारीरिक श्रम न करतां जगण्याची आकांक्षा धरतो व आपल्याला 'हिद्ल्गो' चा दर्जा प्राप्त झाला आहे असें मानूं लागतो. दुसरें उदाहरण हवें काय ? पोर्तुगालकडे पहा. तेथें जमिनीबरोबर शेतकऱ्यांचाहि क्रयविक्रय होतो. अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणें आपल्यापुढें असतांना आज बंगालमध्यें एक मध्यम वर्ग निर्माण होत आहे हें एक अत्यंत उत्साहवर्धक दृश्य आहे, असें म्हणणें धाष्टर्याचें होईल काय ? " *

वरील उताऱ्यांतील अर्थशास्त्र अगदींच उथळ किंबहुना भ्रमोत्पादक आहे. कलकत्त्यासारख्या राजधानीच्या व व्यापारी शहरांतील जमिनींची किंमत वाढूं लागली व त्यामुळें कांहीं लोकांना पुष्कळ पैसा मिळूं लागला; त्याचप्रमाणें ब्रिटिशांचा पक्का माल आणून आपल्या देशांत विकणारे आणि आपल्या देशांतील उद्योगधंदे ठार करून येथील कच्चा माल बाहेर पाठविणारे व्यापारी सधन झाले; अथवा निळीच्या मळेवाल्यांसारखे कांहीं ब्रिटिश वसाहतवाले या देशांत येऊन राहिले व शेतांत खपणाऱ्या मजूरांना अधिक रोख पैसे देऊं लागले, येवढ्यावरून आपला सर्व देश सधन होऊं लागला, किंवा भरभराटीस येऊं लागला, असें मत प्रतिपादणें अगदीं चुकीचें होतें. पण या विवेचनांत ब्रिटिशांनीं येथील सुशिक्षित मध्यम वर्गाला शिकविलेले एक दोन नवे सिद्धांत आहेत व तेच या नव्या युगाचे निदर्शक आहेत. पूर्वीच्या युगांत आयते जमीनदार आणि कष्टाळू शेतकरी, येवढे दोनच वर्ग समाजांत प्रमुख होते. त्यावेळीं या आयत्या जमीनदार वर्गाच्या हातींच सर्व संपत्ति सांठलेली होती आणि इतर सर्व समाज दास्यांत व दारिद्र्यांत रखडत होता. आतां व्यापाऱ्यांचा

* Indian Speeches and Documents on British Rule. P. 36–37.

एक नवा मध्यम वर्ग समाजांत महत्त्व पावूं लागला. त्यामुळें एकंदर राष्ट्राची सांपत्तिक भरभराट होऊं लागली आणि या नव्या वर्गाच्या उदयांतून शेवटीं इंग्लडाप्रमाणें या देशांतहि राजकीय स्वातंत्र्याचा व लोकसत्तेचा विकास होईल. असे हे सिद्धान्त आहेत. या मध्यम व्यापारी वर्गाचा व इंग्रजी सुशिक्षितांचा उदय, ब्रिटिशांच्या इतिहासाचें ज्ञान आणि सरंजामी युगाचा अंत, या घडामोडींतूनच अखेरीस आधुनिक राष्ट्रीयत्व हिंदुस्थानांत निर्माण झालें व प्रथमतः तें बरेचसें ब्रिटिशांच्या सहवासानें व शिकवणुकीनें निर्माण झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण या आधुनिक राष्ट्रीयत्वाचा उदय होण्याला वरील उतारा लिहिला गेल्यापासून (इ. स. १८२९ पासून) सुमारें पन्नास वर्षांचा काळ जावा लागला. ब्रिटिश अमदानींत भरभराटीस येणारा हा नवा व्यापारी व सुशिक्षित वर्ग यावेळीं म्हणजे १८२९ च्या सुमारास ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे गुणानुवाद गाण्यांत, आपणांस पूर्वीच्या जमीनदार वर्गाच्या जुलमी अमलांतून मुक्त केलें याबद्दल ब्रिटिशांचें राज्य म्हणजे परमेश्वराचा प्रसाद आहे, हें लोकांना पटवून देण्यांत आणि आपल्या उन्नतीच्या आड येणाऱ्या परदेशगमननिषेधादि सामाजिक व धार्मिक बंधनांविरुद्ध बंड करण्यांतच धन्यता मानीत होता. जुन्या सरंजामदारांची कवची फोडून ब्रिटिश साम्राज्यवादी व्यापाऱ्यांनीं येथील मध्यम वर्गाला राजकीय अनवस्थेंतून मुक्त केलें होतें. पण जुनीं सामाजिक व धार्मिक बंधनें तोडण्याच्या कामीं ब्रिटिशांची सत्ता त्याला अद्यापि उपयोगांत आणावयाची होती. हा नवा सुशिक्षित मध्यम वर्ग जोंपर्यंत याच कार्यांत गुंतला होता आणि आपल्या औद्योगिक अभ्युदयास ब्रिटिश सत्ता अडथळा करीत आहे, याचा त्याला अनुभव आला नव्हता, तोंपर्यंत तो आपल्या देशांत ब्रिटिशांची सत्ता स्थिर व्हावी, याबद्दल इमानें इतबारें व राजनिष्ठेनें ब्रिटिश राज्याची सेवा करीत होता. आपलीं राज्यें, राजसत्ता व वैभव, यांचा अस्त झाला याची स्मृति होऊन इंग्रजांना शिव्याशाप देणाऱ्या असंतुष्ट सरंजामदार वर्गाला, तो बंडखोर समजत असे व त्यांना दडपून टाकण्याच्या कामीं ब्रिटिशांना साहाय्य करीत असे. ब्रिटिश लोकहि या नव्या वर्गाच्या साहाय्यानें व सहानु-

भूतीनें आपली सत्ता या देशांत सुस्थिर करीत होते. तात्पर्य ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थान जिंकितांना आणि तो जिंकिल्यानंतर आपली सत्ता सुस्थिर करितांना या देशांत एक सामाजिक क्रांति घडवून आणिली होती व एका वर्गाला जिंकतांना दुसऱ्या वर्गाला हाताशीं धरून वर आणिल्याचा आभास तरी उत्पन्न केला होता. अर्थात् ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थान जिंकून केवळ एक राज्यक्रांतिच केली नाहीं तर एक सर्वांगीण समाजक्रांति करण्याचें बीजारोपण केलें.

सर जॉन सीले यांनीं आपल्या "इंग्लडचा विस्तार" या ग्रंथांत ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थान जिंकिला ही राजकीय घडामोड, परकीय देश जिंकून घेण्याच्या परराष्ट्रीय राजकारणाच्या सदरांत पडत नसून हिंदी समाजांतील एका वर्गानें दुसऱ्या वर्गाचा पाडाव करावा व एका वर्गाच्या हातची सत्ता दुसऱ्या वर्गाच्या हातीं द्यावी, अशा स्वरूपाची अंतर्गत क्रांतीच्या स्वरूपाची होती असें जें म्हटलें आहे, त्यांतील रहस्य आतां वाचकांच्या लक्षांत बरोबर येऊं शकेल. ते म्हणतात–

"एका राज्यानें दुसरें राज्य जिंकावें, तसा हा प्रकार नाहीं. ज्यांत निदान प्रत्यक्षत: तरी दोन राज्यांचा परस्परांशीं संघर्ष व्हावा, तशा प्रकारची ही घडामोड नव्हे. परराष्ट्रीय खात्याशीं या घडामोडीचा संबंध येत नाहीं. ही एक हिंदी समाजांतील अंतर्गत क्रांति आहे, आणि एखाद्या समाजांत कांहीं अंदाधुंदी माजली असतां त्यांतीलच एका वर्गानें एकदम राजसत्ता हिसकावून घ्यावी व शांतता स्थापन करावी, तशा प्रकाराशीं या घडामोडीची तुलना करितां येईल. आपण क्षणभर अशी कल्पना करूं कीं, ज्या व्यापाऱ्यांनीं राजसत्ता हस्तगत केली, ते परकीय नव्हते. असें मानिलें तरीहि या घडामोडीचें स्वरूप पालटत नाहीं. आपण अशी कल्पना करूं कीं, राजकीय अंदाधुंदीमुळें आपल्या व्यापारास येणाऱ्या धोक्याला कंटाळून मुंबईतील पार्शी व्यापाऱ्यांनींच वर्गणी जमवून आपल्या रक्षणासाठीं किल्ले बांधिले असतें व सैन्य उभारिलें असतें व सुदैवानें त्यांना शूर सेनापति मिळाले असते, तर त्यांनाहि प्लासी व बक्सार यांसारख्या लढाया जिंकतां आल्या असत्या, त्यांनाहि मोगल बादशहाकडून एखाद्या प्रांताची दिवाणी

मिळवितां आली असती आणि आपल्या सत्तेचा असा पाया घालितां आला असता कीं, त्यावर सर्व हिंदुस्थानच्या साम्राज्याची इमारत उभारितां आली असती. " §

येथें असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो कीं येथील व्यापारी वर्ग आणि सावकार वर्ग जर सरंजामदार वर्गाच्या जुलमाला, युद्धांना आणि त्यांतून निर्माण होणाऱ्या अशांततेला कंटाळलेला होता तर त्यानेंच ही राज्यक्रांति कां केली नाहीं. याचें उत्तर हिंदुस्थानांतील तत्कालीन समाजांतील कोणासही लोकसत्ताक क्रांति करून आधुनिक पद्धतीचें राष्ट्र निर्माण करण्याचे विचार सुचलेले नव्हते असेंच द्यावें लागतें. या कल्पना युरोपांत त्यावेळीं सर्वत्र फैलावूं लागल्या होत्या. त्यांतहि ब्रिटिश राष्ट्रांत त्या बऱ्याच अंशांनीं प्रस्थापितहि झालेल्या होत्या. हिंदुस्थानांत हिंदुपदपातशाही कीं मोंगल पातशाही या ध्येयांचा झगडा चालू होता. निरनिराळ्या धर्मांच्या लोकांचें एक राष्ट्र होऊं शकतें, सरंजाम पद्धतीवांचून मोठ्या राज्यांचा कारभार हाकतां येतो आणि समाजांतील सामान्य नागरिकांना राज्यक्रांति करून आपल्या हातीं राजसत्ता घेतां येते, याची कोणासहि कल्पना नव्हती. ब्राह्मणांनीं विद्यार्जन आणि याज्ञिकी करावी, क्षत्रियांनीं राज्यें करावींत, वैश्यांनीं व्यापार करावा आणि शूद्रांनीं सेवा करावी, ही प्राचीन हिंदू संस्कृतीची कल्पना जरी शुद्ध स्वरूपांत कोठेंच उरली नव्हती, तथापि केवळ सरंजामदार व राजे यांनींच राजकारण करावें, ब्राह्मणाची अगर वैश्याची वृत्ति करणारांचें राजकारण हें क्षेत्र नव्हे, अशाच कल्पना त्यावेळीं रूढ होत्या. कांहीं ब्राह्मण राजे व सरंजामदार होत होते, तसे कांहीं वैश्यहि राजे किंवा सरंजामदार होत असतील, पण वैश्य वृत्ति करणारांनीं राजकारण करावें आणि आपल्या प्रतिनिधींमार्फत राज्यकारभार चालवावा, असा त्याचा अर्थ नव्हता. अर्थात् वैश्यांना स्वतःच्या राजाचा अंमल नकोसा झाला, तर ते दुसऱ्या राजाचा आश्रय करून राहत व ब्राह्मणहि जो राजा होईल, त्याचा आश्रय करून राहण्यांत कमीपणा मानीत नसत. ब्रिटिशांच्या सैन्यांत अनेक ब्राह्मण लोक नोकरीस राहिलेले होते.

§ The Expansion of England by J. R. Seely. P. 210–11.

पण ब्रिटिशांना सैनिक दृष्टीनें ज्यांनीं मदत केली, त्यांत क्षात्रधर्माचे अनुयायी म्हणून गाजलेल्या रजपुतांचाहि बराच मोठा भरणा होता. सर जॉन माल्कम ब्रिटिश सैन्यांतील रजपुतांसंबंधीं लिहितोः—

" बंगालमधील देशी सैन्यांत मुसलमानांच्या तीनचतुर्थांशाइतके हिंदू आहेत. त्यांच्यांपैकीं बहुतेक रजपूत आहेत. क्षत्रिय किंवा लढाऊ जातींमधील ही जात फार प्रसिद्ध आहे. साडे पांच फुटांपेक्षां कमी उंचीच्या कोणाहि मनुष्यास सैन्यांत घेतलें जात नाहीं, हें लक्षांत घेतल्यास त्यांच्या उंचीसंबंधीं कल्पना येईल .... रजपूत हा जन्मजात लढवय्या आहे. त्याची आई त्याला युद्धाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच कथा सांगत नाहीं आणि मनुष्याच्या भावी आयुष्यांतील प्रत्येक भावनेवर व कृतीवर बालपणीं त्याच्या मनावर जे संस्कार होतात त्यांचीच छाप बसत असते. या वर्गांतील लोक सामान्यतः शेती करतात, पण शेत नांगरत असतांनाहि त्यांची ढाल व तलवार त्यांच्या नांगरठीजवळ ठेवण्यांत येते व नांगराबरोबर तो चालूं लागला म्हणजे त्याच्याबरोबर ती नेण्यांत येते ....हिंदु व मुसलमान या दोही धर्मांचे सैनिक खुनशी आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं; तथापि त्यांचा स्वाभिमान फार जागृत असतो आणि त्यांचा कोणी अपमान केला असें त्यांना वाटेल, तर ते दोघेहि पराकोटीचे अत्याचार करतील. या लोकांविषयीं एक गोष्ट मोठी लक्षांत घेण्यासारखी आहे कीं, ते शारीरिक दृष्ट्या अत्यंत थकून गेलेले असले व त्यांच्या हातून कोणताहि यत्न होणें अशक्य झालें असलें, तरीहि ते मरणाला कधीं भीत नाहींत व वाटेल त्या स्वरूपांत मृत्यु आला तरी ते त्याला धैर्यानें कवटाळतात आणि निर्विकार मनानें आपलें बलिदान करतात." § हाच लेखक या पत्रकांत दुसरीकडे म्हणतो " इतर पुराव्यांवरून असें दिसतें कीं, इंग्लिशांनीं जे पहिले शिपाई नेमिले, ते मुसलमान व हिंदू दोनहि धर्मांचे असून हिंदूपैकीं उच्च वर्णांचे लोक होते. यांत बहुतेक रजपूत होते आणि मी उल्लेखिलेल्या गोष्टीवरून त्यांचे दोन गुण व्यक्त होतात. ते म्हणजे आपल्या

§ Notes on the Government of India, by Sir John Malcom Appendix E. P. 247-48.

हितास वास्तविक किंवा काल्पनिक धक्का लावणारांसंबंधीं तिटकारा आणि आपल्या सेनानीसंबंधीं एकनिष्ठा. " बंगाल व मद्रास या इलाख्यांतील सैन्यांत उच्च वर्णीय हिंदू बरेच होते, पण मुंबई इलाख्यांतील सैन्यांत उच्च-वर्णीय हिंदू फारसे नव्हते, असेंहि सर जॉन माल्कम यानें लिहिलें आहे. यावरून मुंबई इलाख्यांतील उच्चवर्णीयांना परकीय व परधर्मीय राज्य-कर्त्यांच्या सैन्यांत नोकरी धरण्यापेक्षां स्वकीय राज्यकर्त्यांच्या सैन्यांत नोकरी धरून पुढें मागें दैव काढणें, म्हणजे जहागिरी मिळविणें, हें अधिक आकर्षक वाटत असावें आणि त्यांच्यांतील स्वाभिमानाच्या व स्वामिनिष्ठेच्या सद्गुणाला स्वराज्यसेवेचें स्वरूप प्राप्त झालें असावें असें दिसतें. तथापि त्यावेळच्या एकंदर हिंदुस्थानांतील हिंदू समाजाकडे पाहिलें असतां यांच्यांत स्वाभिमान, स्वामिनिष्ठा, धर्मनिष्ठा, शौर्य, धैर्य, वगैरे गुण-संपत्ति भरपूर असूनहि राष्ट्राभिमान मुळींच नव्हता असें अनेक लेखकांनीं म्हटलें आहे तें खरें दिसतें.

येथें धर्माभिमान किंवा धर्मनिष्ठा याचें थोडें विवेचन केलें पाहिजे. स्वधर्मनिष्ठा आणि स्वराज्यनिष्ठा यांचा संयोग यावेळीं मुळींच दिसून येत नाहीं. धर्माभिमानानें प्रेरित होऊन शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यसंस्था-पना केली असें आपण मानितों आणि एके काळीं स्वधर्मभावनेनें आधुनिक काळांतील राष्ट्रनिष्ठेचें कार्य केलेलें असेलहि; पण अठराव्या शतकांतील हिंदूंत स्वराज्यनिष्ठा आणि स्वधर्मनिष्ठा यांचा कांहीं संबंध आहे याची मुळींच जाणीव दिसत नाहीं. मागें गुप्त नांवाच्या पेढीवाल्यांनीं ब्रिटिश स्वराज्य-संस्थापनेस साहाय्य केलें व त्यांच्याकडून अनेक शिफारसपत्रें मिळविलीं हें सांगितलें. या शिफारसपत्रांत ब्रिटिशांनीं प्रत्येक वेळीं आम्ही तुमच्या धर्मांत हात घालणार नाहीं आणि तुमचीं देवळें रक्षण करूं असें आश्वासन दिलेलें आहे. असें आश्वासन देणारे राजे परधर्मी असले अगर परकीय असले तरी त्यांस साहाय्य करून स्वधर्मी व स्वदेशी राजांना त्यांचे गुलाम करणें, यांत आपण धर्माचा घात करीत आहों, असें त्यांना वाटत असेल असें दिसत नाहीं. व्यापारी व सावकार या दृष्टीनें बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर शांततेचें राज्य असावें आणि धर्ममंदिरांचा विध्वंस

होऊं नये, असें वैश्यवर्गाला वाटलें तरी त्यासाठीं स्वराज्य स्थापणें अवश्य आहे, याची जाणीव या वर्गांत नव्हती. राजकारण करणें हा आपला धर्म त्यांना वाटत नव्हता, म्हणून परकीयांना घरांत घेण्याचें राजकारण त्यांच्या हातून सहज घडत होतें. धर्माचें संरक्षण करण्याचा भार ज्यांच्यावर लादला होता, त्या ब्राह्मण वर्गाचीहि स्थिति हीच होती. कांहीं ब्राह्मण लोक राजे झाले, पण परकीय व परधर्मीय राजकीय आक्रमणाविरुद्ध सर्वांचा उठाव करणें हें आपलें कर्तव्य आहे याची जाणीव महाराष्ट्रांतील कांहीं ब्राह्मणांमध्येंच फार तर दिसून आली असती. समर्थ रामदास व शिवाजी महाराज यांचा महाराष्ट्र धर्म तो हाच, असें आपण मानितों पण या राष्ट्रधर्माची भावना ब्राह्मणांत व क्षत्रियांत व्यापकत्वानें पसरली होती असें मुळींच दिसत नाहीं.

आपल्या देशांतल्याप्रमाणेंच युरोपांतहि मध्ययुगांत आनुवंशिक नसली तरी एक प्रकारची चातुर्वर्ण्य व्यवस्था होती. पण तेथील धर्मसंस्था आपल्यापेक्षां अधिक संघटित असून तेथील धर्माधिकाऱ्यांनीं मुसलमानांच्या स्वाऱ्या खिस्ती पवित्र स्थळांवर झाल्या तेव्हां सर्व युरोपांतील राजांना मुसलमानां-विरुद्ध धर्मयुद्ध पुकारण्यास प्रोत्साहन दिलें, आणि प्रत्यक्ष रणांगणावर जाऊन लढणारे नवे धर्मसंप्रदायहि निर्माण केले. आमच्याइकडे असे प्रकार झाल्याचें दिसत नाहीं. स्वधर्मरक्षणासाठीं स्वराज्याची आवश्यकता असते ही जाणीव, मुसलमान आले तेव्हांहि, धर्माधिकारी ब्राह्मणवर्गांत व्यापकत्वानें दिसत नाहीं. राजकारण हें क्षत्रियांचें कार्य, त्याच्याशीं आपला कांहीं संबंध नाहीं या भावनेचें तर हें फल नसेल ना? कारण कांहीं असलें, तरी ब्राह्मण व वैश्य वृत्तींच्या व वर्णांच्या लोकांत राजकार-णाची, स्वराज्यरक्षणाची अथवा स्वराज्यसंस्थापनाची जाणीव असल्याचें दिसत नाहीं. आमचा स्वधर्माभिमान स्वराज्याभिमानापासून प्रायः अलि-प्तच होता, निदान मुसलमानांच्या शेकडों वर्षांच्या अमलानंतर तरी अशी स्थिति झाली होती हें खरें आहे. यांत समर्थ रामदास किंवा शिवाजी-महाराज हे अपवाद आहेत व म्हणूनच कै. राजवाडे त्यांच्या महाराष्ट्र धर्मास इतकें महत्त्व देतात. पण हा महाराष्ट्र धर्महि उत्तर पेशवाईंत

उरला नव्हता आणि इतर प्रांतांतील हिंदू लोकांत तर त्याचा मागमूसहि नव्हता. ता. २८ जानेवारी १८४९ च्या आपल्या लेखांत कै. रा. ब. गोपाळ हरी देशमूख ऊर्फ 'लोकहितवादी' हे "हिंदुस्थानच्या पराधीनतेचीं कारणें" सांगतांना लिहितात.—

"ब्राम्हण लोक हे आपले घरीं आले म्हणजे सोंवळे करितात. व यवनाचा विटाळ झाला म्हणून म्हणतात. तथापि त्यांस राज्य करावयास त्यांनीं हरकत केली नाहीं व किती एक लोक मुसलमानावर इतके फिदा झाले कीं राज्य करणें व शूरत्व करणें हें काम मुसलमानांचें होय, इतरास यावयाचें नाहीं, असें म्हणूं लागले. परंतु या मूर्खांस असें समजत नाहीं कीं आठशें वर्षांपूर्वीं हिंदू राजे जाहलेले, पांडव, राम, परशुराम हे मुसलमान होते कीं काय ? . . . परंतु ही गोष्ट विसरले आणि सोवळें घरांत आणिलें. देश सोवळा राखावयाचा विसरले आणि जो तो आपला स्वार्थ पाहूं लागला अशा अवस्थेंत असतां मुसलमानांनीं राज्य घेतलें. तें राज्य मुसलमानांचे मूर्खपणानें बुडावयाची संधी आली तों इंग्रजांचा प्रवेश जाहाला. त्यांनीं तर हेच लोक चाकरीस ठेवून याच लोकांच्या तोंडांत मारल्या." हें वर्णन सामान्यतः खरें आहे असेंच इतिहासकारांस म्हणावें लागेल. अर्थात् मराठ्यांच्या साम्राज्यस्थापनेचा प्रयत्न हा या वर्णनास थोडा अपवाद आहे असें वाटेल. पण या साम्राज्यांतील निरनिराळ्या सरदारांनीं ब्रिटिशांना मिळून स्वामिद्रोह आणि स्वराज्यद्रोह केला हें उघडपणें दिसून येतें. दक्षिणेंतील ब्राह्मण सरदारांविषयीं लोकहितवादी दुसऱ्या एका लेखांत म्हणतात "दक्षिणेंतील सरदार लोक याविषयीं कोणास कांहीं मजकूर ठाऊक नसेल म्हणून मी त्यांचे अवस्थेचें व समजुतीचें थोडें वर्णन करितों. पेशवाईंत हे सर्व बाजिरावांस कंटाळून इंग्रजांकडे मिळाले. यांस अशी आशा होती कीं, पेशव्यांच्या पदरीं राहून आम्हांस खावयास मिळतें परंतु चाकरी करावी लागते; तेव्हां आतां इंग्रजांचे पक्षास मिळाले म्हणजे खावयास फुकट मिळेल व आमची जहागीर वगैरे सरंजाम सर्व आम्हांकडे चालतील; आणि घरीं बसून राहूं . . . मग पेशव्यांची ताबेदारी कशास पाहिजे ? हा विचार करून त्यांनीं इंग्रजांचे

चंदोबस्त कबूल केले व पुढें आतां ते कायद्यांप्रमाणें जप्त होऊं लागले, तेव्हां त्यांस असें वाटलें कीं, अरेरे, हें काय? आम्ही केलें काय? आणि झालें काय?" (शतपत्र पत्र नं. ४९, ता. २५ फेब्रुआरी १८४९). इतिहासाच्या फारशा तपशिलांत न शिरतांहि आपणांस सामान्यतः वरील सिद्धांत स्थूलमानानें मान्य करावा लागेल.

दक्षिणेंतील सरदारांनीं इंग्रजांना फितूर होऊन पेशव्यांना दगा दिला व म्हणून त्यांचे सरंजाम, जहागिरी व इनामें आपण सुरक्षित राखिलीं पाहिजेत असे पेशवाई जिंकल्यानंतरचा मुंबईचा दुसरा गव्हर्नर सर जॉन माल्कम १८३० सालीं लिहितो. यांत या सरदारांनीं गेलीं तीस वर्षें आपल्या स्वामीशीं द्रोह करून ब्रिटिश राज्याशीं एकनिष्ठा दाखविली आहे, या त्यांच्या कामगिरीचा त्यानें गौरवानें उल्लेख केला आहे.

§ " या प्रश्नाचा विचार करून माझें असें मत झालें आहे कीं, मी म्हणतों त्या प्रकारच्या सहानुभूतीस महाराष्ट्रांतील जहागिरदारवर्गापेक्षां अधिक पात्र असा दुसरा कोणताहि वर्ग नाहीं. गेल्या तीस वर्षांतील त्यांच्याकडे पाहण्याची ब्रिटिश सरकारची दृष्टि, आपलें प्रभुत्व त्यांच्याकडून मान्य करविण्याचा प्रकार, गव्हर्नरांनीं व इतर अधिकाऱ्यांनीं व्यक्तिशः त्यांच्याशी केलेलें वर्तन, त्यांच्यांपैकीं बऱ्याच जणांना दत्तक घेण्याची दिलेली परवानगी या सर्वांचा परिणाम होऊन आम्ही त्यांजकडे जीं इनामें ठेविलीं आहेत तीं खालसा करण्यांत येणार नाहींत असा त्यांचा ग्रह झाला होता. ते या

---

§ Reasoning upon this question I will affirm that no class of men had more right to expect the consideration that I have proposed should be granted to them, than the principal Mharatta Jagheerdars. The mode in which they have for thirty years been viewed by the British Government; the manner in which their submission to our authority was received, and the great attention with which they have always been treated by the Governor in person and the highest functionaries of government; combined with the leave already granted to adopt–had, I am sure, conveyed an impression that the estates we left in their possession, however designated, would not be resumed. They judged

प्रश्नाकडे केवळ कायदेशीर हक्कांच्याच दृष्टीनें पहात नसत; तर त्यांच्यांशीं वागण्याच्या ज्या वहिवाटी पडल्या होत्या त्या दृष्टीनें ते त्याचा विचार करीत. आणि त्यांना अशी अपेक्षा वाटत होती कीं, आपल्या स्वामीला सोडून ब्रिटिशांना येऊन आपण मिळालों या गोष्टीला जेव्हां महत्व होतें तेव्हां ज्याप्रमाणें ब्रिटिशांनीं आपल्या जहागिरी कायम ठेविल्या आणि ब्रिटिश विजयी झाल्यानंतर शांततेच्या व सुव्यवस्थेच्या प्रथम स्थापनेच्या वेळीं ज्याप्रमाणें ब्रिटिश सरकारनें प्रसन्न होऊन उदार धोरणानें आपली कीर्ति वाढविली, त्याचप्रमाणें पुढेंहि तशाच कारणांसाठीं आपलें, आपल्या आप्तेष्टांचे व आपणांबरोबरच ब्रिटिशांना शरण आलेल्या आपल्या आश्रितांचेंहि चिरकाल हित होईल."

या उताऱ्यांत इ. स. १८३० सालीं दक्षिणेंतील सरदारांच्या तीस वर्षांच्या ब्रिटिश राजनिष्ठेचे पोवाडे सर जॉन माल्कम हा गात असून त्यांनीं आपल्या स्वामीशीं म्हणजे पेशव्यांशीं द्रोह करून ब्रिटिशांना साहाय्य केलें, म्हणून त्यांच्या जहागिरी व इनामें जप्त करूं नयेत अशी विनवणी विलायत सरकारकडे करीत आहे. (तात्पर्य स्वामिनिष्ठा हा आमचा गुणहि यावेळीं बहुतेक लोपला असून आमचे उच्चवर्णीय व उच्चकुलीन सरदार हे स्वामिद्रोही बनले होते असें म्हणावें लागतें.) आमची धर्मनिष्ठा जशी हीन आणि संकुचित बनली होती व परकीय व परधर्मीय राज्यकर्त्यांकडून आमच्या सोवळ्याओवळ्यांत हात घालणार नाहीं आणि आमचीं मंदिरें पाडणार नाहीं, येवढें अभिवचन घेऊन त्यांस साहाय्य करण्यास आम्ही

---

this question with no reference to legal rights but to the usages to which they had been, habituated, and they expected the same motives which had induced the British Government to confirm in their states, during a struggle in which their succession from their prince was of importance and gave it reputation at a pericd of victory when peace and order were advanced by acts of grace and generosity, would continue to operate to the benefits of their families, friends and dependents who submitted at the same time to our authority.

—*Minute Nov. 1830.*

तयार होतों, त्याचप्रमाणें आमची स्वामिनिष्ठा इतकी संकुचित बनली होती कीं, आपल्या वरचा जो अत्यंत निकट लष्करी अधिकारी त्यानें आपणांस प्रेमाचे दोन शब्द योजिले कीं आम्ही त्याची जिवावर उदार होऊन सेवा करण्यास तयार होत असूं. हा स्वामी आपल्या गांवचा, धर्मांचा किंवा राज्याचाच असला पाहिजे, अशी भावना समाजांतील केवळ कनिष्ठच नव्हे तर वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या वर्गांतहि जागृत नव्हती. म्हणजे राष्ट्रत्वाच्या दृष्टीनें सर्वच वर्ग शूद्र अथवा दास बनले होते. आपल्या धर्मांच्या व संस्कृतीच्या रक्षणास स्वराज्य हवें याची जाणीवहि त्यांच्यांत उरलेली नव्हती. सारांश धर्मनिष्ठा व स्वामिनिष्ठा या गुणांतूनहि स्वराज्य संस्थापन किंवा स्वराज्यसंरक्षण होईल अशी आमची त्यावेळीं स्थिति उरलेली नव्हती. आमच्या अंगीं केवळ वैयक्तिक सद्गुण होते, पण राष्ट्रनिर्मितीस व स्वराज्य निर्मितीस लागणाऱ्या सद्गुणांचा पूर्ण लोप झाला होता.

धर्म-जाति-निरपेक्ष आधुनिक लोकसत्ताक राष्ट्रीयत्व त्यावेळीं आमच्या देशांत नव्हतेंच, पण धर्मनिष्ठा आणि स्वामिनिष्ठा या सद्गुणांच्या जोरावर जी एक स्वराज्यनिष्ठा मराठे लोकांत शिवाजी महाराजांच्या व संभाजी महाराजांच्या काळीं व नंतर राजारामाचे वेळीं दिसते, तीहि उत्तर पेशवाईत उरली नव्हती. याचा दोष पेशव्यांकडे किती व इतर सरदारांकडे किती या चर्चेत पडण्याचें कारण नाहीं. बाजीराव वाईट निघाला, तर त्याला काढून सर्वांनीं एकमुखी प्रयत्न करण्याचा मार्ग सर्व सरदारांनीं अवलंबावयास हवा होता. तोहि न अवलंबितां ब्रिटिशांकडून आपल्या जहागिरी व सरंजाम स्थिर व चिरंतन करून घेण्यास तयार होणें, याला राज्यद्रोह, धर्मद्रोह आणि स्वामिद्रोह यांखेरीज दुसरें कोणतेंहि नांव देतां येणार नाहीं. अर्थात् हिंदूसमाजाला ही स्थिति आल्याचें पाप त्यांच्यांतील कर्ते असे जे ब्राह्मण क्षत्रिय, अथवा ब्राह्मण व सरदारवर्ग, यांच्या माथीं बसल्याखेरीज राहणें शक्य नाहीं. मात्र अशा परिस्थितींत कोणाहि एका व्यक्तीला दोषी धरतां येणार नाहीं, हें उघड आहे.

युरोपांतील व्यापारी पेशाचे साम्राज्यवर्धक लोक जर सतराव्या व अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानांत आलेच नसते, तर मोडलेली मोंगल बादशाही

नामशेष करून दिल्लींत मराठेशाही किंवा हिंदुपदपादशाही स्थापन होऊं शकली असती अशी आपणांस कल्पना करतां येईल, पण असल्या कल्पना करण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. युरोपांत जी नवी व्यापारी संस्कृति निर्माण झाली, तिच्याशीं टक्कर देण्याचें सामर्थ्य हिंदी संस्कृतींत अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत उरलें नव्हतें आणि आधुनिक, मध्ययुगीन किंवा प्राचीन कोणत्याच स्वरूपाचें स्वराज्यरक्षण अथवा स्वराज्यसंस्थापन करण्यास ती असमर्थ बनली होती, हें मान्य करणें भाग आहे. मुसलमानी साम्राज्य व त्यांतून निर्माण झालेलीं राज्यें मराठ्यांनीं खिळखिळीं आणि निर्जीव केलीं होतीं. आतां आपण हिंदुस्थानांत सार्वभौम सत्ता बनणार अशी आशा मराठ्यांना वाटूं लागली होती, इतक्यांत इंग्रजांनीं त्यांची सत्ता खिळखिळी केली आणि आधुनिक राष्ट्रीयत्वाचे धडे आमच्यापासून घेतल्याखेरीज तुम्ही या जगांत स्वतंत्रतेनें नांदूं शकत नाहीं, अशी भारतीय हिंदूंची व मुसलमानांची खात्री करून दिली. इ. स. १८१८ मध्यें पेशवाईचा अस्त झाल्यापासून प्राचीन व मध्ययुगीन भारताचा अंत झाला आणि आधुनिक भारताचा इतिहास अथवा भारताचा आधुनिक इतिहास सुरू झाला. या आधुनिक भारताच्या निर्मितींत कोणी काय काय पराक्रम केले आणि त्याचे विधाते कोण हाच या पुस्तकाचा विषय आहे.

अनेक धर्मांच्या व जातींच्या लोकांत राष्ट्रीयत्व कसें निर्माण करावें आणि सरंजामशाही मोडून लोकशाही कशी स्थापन करावी हे दोन धडे भारतीयांना युरोपापासून त्यावेळीं शिकावयाचे होते. आज भारतीयांनीं राष्ट्रीयत्वाचा व लोकशाहीचा असे दोन धडे आत्मसात् केले आहेत. मात्र आज ब्रिटनमध्यें भांडवलशाहीमुळें राष्ट्रीयत्वाचा नाश होऊन अंतर्गत वर्गयुद्ध माजत आहे व लोकशाहीला धनिकशाहीचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. आधुनिक भारत भांडवलशाही, तज्जन्य अपरिहार्य वर्गयुद्ध आणि अखेरीस लोकशाहीचा त्याग व राष्ट्रीयत्वाचा विपर्यास हा मार्ग स्वीकारणार, कीं दुसरा एकादा मार्ग अवलंबून राष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही यांचा विकास युरोपाहून भिन्न दिशेनें करून युरोपला शांततेचा, समतेचा, सुखाचा व स्वातंत्र्याचा अभिनव मार्ग दाखवून देणार, हा त्याच्या तरुण पिढीपुढील

महत्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वी भारतीय तरुणांनीं आधुनिक भारताचा गेल्या शंभर वर्षांचा इतिहास अवश्य अभ्यासिला पाहिजे. या कालांत ज्या थोर राष्ट्रभक्त विभूति झाल्या त्यांच्या अंतःकरणांतील सत्यनिष्ठेची व स्वातंत्र्याची आत्मप्रेरणा त्यांनीं आपल्या अंतःकरणांत जागृत केली पाहिजे आणि त्या प्रेरणेनें तेजस्वी बनलेल्या बुद्धीनें जगांतील घडामोडींकडे पाहून आपला भावी इतिहास स्वातंत्र्याची आत्मप्रेरणा आणि बुद्धिबल यांच्या साहाय्यानें निर्माण केला पाहिजे.

प्रकरण २ रें

ब्रिटिश राज्य कसें स्थिरावलें ?

" आमच्या लोकांच्या रीति अगदीं बदलल्याशिवाय या देशाचें हित होणार नाहीं. व या लोकांस स्वतां राज्य चालविण्याचें सामर्थ्य असल्याखेरीज इंग्रज लोक या देशांतून गेले तरी उपयोग होणार नाहीं. पुनः गर्दी होईल, व बेबंदी, अंदाधुंदी भालेराई, होळकरी गर्दी व पेंढारी अशा गोष्टी पुनरपि होतील आणि कोणाचा जीव व घरदारही निर्भय राहणार नाहीं. जो जबरदस्त त्याचें हातीं जाईल व जो निर्बल असेल तो उपाशी मरेल. त्याचें सर्व हरण होईल. यास्तव सुज्ञांनीं इंग्रज जाण्याची इच्छा कदापि करूं नये." लोकहितवादी, ता. २० माहे जानेवारी १८५०, शतपत्र, पत्र नं. ८९.

" If the argument be, that the spread of knowledge may eventually be fatal to our rule in India, I maintain that whatever may be the consequence, it is our duty to communicate the benefits of knowledge. If India could only be preserved as a part of the British Empire, by keeping its inhabitants in a state of ignorance, our domination may be a curse to the country and ought to cease. But I see more ground for just apprehension in ignorance itself. I look to the increase of knowledge with a hope that *it may strengthen our Empire.* " *

हिंदुस्थान देश जिंकल्यानंतर येथें जी राज्यपद्धति स्थापन करावयाची ती कशा प्रकारची असावी, तिचें धोरण आणि अंतिम ध्येय कोणतें असावें आणि येथील लोकांशीं आपण कसें वागावें अगर त्यांना कसें वागवावें, यासंबंधीं ब्रिटिश राज्यकर्त्यांत ज्या चर्चा झाल्या आहेत त्या वाचिल्या असतां ब्रिटिश राज्य या देशांत कसें स्थिरावलें याचें उत्तर मिळूं शकतें. तसेंच येथील राज्यपद्धतीचा विकास कसा होत गेला, तिला आजचें स्वरूप कसें प्राप्त झालें व तिचें भवितव्य कोणतें या विषयावरहि बराच प्रकाश या चर्चा वाचल्यानें पडूं शकतो. इ. स. १८१८ त पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर सर्व हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व आपणाकडे आलें, अशी इंग्रजांची खात्री झाली आणि त्यांनीं आपलें हें सार्वभौमत्व सुस्थिर

* Lord Metcalf. " Life of Lord Metcalf " Vol. II pp. 262-64.

पायावर कसें घालावें व तें अधिकांत अधिक काळ कसें टिकवावें याचा विचार सुरूं केला. असा विचार करून त्यांनीं जें धोरण आंखिलें, त्यांत त्यांनीं बरेंच यश मिळविलें व त्यांत वारंवार ज्या सुधारणा केल्या त्या लक्षांत घेतां त्यांचें सार्वभौमत्व अधिकांत अधिक काळ टिकविण्यास दुसरें कोणतेंहि धोरण इतकें उपयुक्त ठरलें नसतें, हें बहुतेक विचारी मनुष्यांस मान्य करावें लागेल, असें आम्हांस वाटतें. आपल्या या दूरदर्शी धोरणामुळें हिंदी जनतेच्या भवितव्यावर कोणकोणते परिणाम घडतील याचाही विचार त्यांनीं प्रथमपासून केलेला असून त्यांच्यांतील दूरदर्शी मुत्सद्यांचे या बाबतींतील अंदाज गेल्या शे-सव्वाशे वर्षांच्या इतिहासावरून बऱ्याच अंशीं बरोबर ठरले आहेत, असेंही मान्य करावें लागेल.

मागील प्रकरणांत दाखवून दिलें कीं, ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थान जिंकिला त्याचें स्वरूप परराज्यावर स्वारी करण्याच्या पद्धतीचें नसून एक अंतर्गत क्रांति करण्याच्या प्रकाराचेंच बहुतांशीं निदान प्रथम तरी तें होतें. हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि अव्वल दर्जाच्या राज्याला स्वारी करून त्यांनीं आपल्या स्वामित्वाखालीं उघडपणें आणिलें नाहीं. कोणत्याहि राज्यांत दोन तट पडले असतां त्यांतील कमजोर पक्षाला पाठिंबा देऊन सत्ताधारी बनवावें, मांडलिकांना सार्वभौमाविरुद्ध उठवावें, सरदारांना राजाविरुद्ध फितवावें आणि क्वचित् नामधारी राजाला हाताशीं धरून प्रजेंत तट पाडावे, अशा भेदनीतीनेंच त्यांनीं बहुतेक राज्यांचा पाडाव केला असून, बंगाल जिंकितांना तर, मुसलमान विरुद्ध हिंदू आणि सरंजामदार विरुद्ध व्यापारी मध्यमवर्ग, अशा स्वरूपाच्या धर्मद्वेषाचा व वर्गद्वेषाचाहि त्यांनीं उपयोग केलेला दिसतो. हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व हस्तगत झाल्यानंतर तर त्यांनीं हिंदुस्थानांत एक सर्वांगीण क्रांति घडवून आणण्याचें धोरण जाणून बुजून स्वीकारिलें. या सर्वांगीण क्रांतीचे अंतिम परिणाम आपल्या साम्राज्यसत्तेला मारक होतील, असें मानणारा त्यांच्यांत एक वर्ग होता. पण हे अंतिम परिणाम जरी कधींकाळीं मारक बनले तरी याच धोरणाचे संनिकट परिणाम आपल्या साम्राज्याचा पाया सुदृढ करण्यास उपयुक्त ठरणार आहेत असें ब्रिटिशांतील दुसऱ्या पक्षाचें मत होतें. आपलें हें धोरण फार

जहालपणानें न अवलंबितां थोडया धिमेपणानें अवलंबिल्यास हिंदी राष्ट्रांत सर्वांगीण क्रांति घडून येण्यास जीं शेदोनशें वर्षे लागतील, तितका काल तरी आपल्या राज्यास अंतर्गत भीतीचा धोका उरणार नाहीं. इतकेंच नाहीं तर आपल्या या धोरणांतून निर्माण होणारा सर्वांगीण सुधारणावादी पुढारी वर्ग आपल्या साम्राज्यावर येणाऱ्या परचक्राचें निवारण करण्याच्या कामींहि चांगलाच उपयोगी पडेल असें या मुत्सद्यांचें मत होतें, व तें बहुतांशीं खरें ठरलें. ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व काबीज केल्या-नंतर जो एक सर्वांगीण सुधारक वर्ग निर्माण केला, (तो ब्रिटिश साम्रा-ज्याशीं एकनिष्ठ बनला व प्रथम प्रथम तर तो सर्वस्वी अराष्ट्रीय बनून केवळ परकीयांचा हस्तकच बनला.) मात्र अशा प्रकारें ब्रिटिशांच्या प्रेरणेनें हिंदुस्थानांत जन्मास आलेल्या सर्वांगीण सुधारणावादानें राजनिष्ठेची मर्यादा ओलांडूं नये, याबद्दल ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं शक्य ती खबरदारी घेतली होती. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यासंबंधींचें प्रेम हिंदू जनतेंत फैलावण्यास ज्याप्रमाणें रामदासी संप्रदायाचा उपयोग एके काळीं झाला, त्याचप्रमाणें ब्रिटिशांच्या साम्राज्यासंबंधींचें प्रेम अशिक्षित हिंदी जनतेंत फैलावण्यास नवा सुशिक्षित वर्ग आपल्या उपयोगी पडेल अशी ब्रिटिश मुत्सद्यांची कल्पना होती. त्याप्रमाणें हिंदी राष्ट्राच्या बुद्धिमत्तेला राजकारणपराङ्मुख किंबहुना अराष्ट्रीय बनविण्याला हिंदुस्थानांतील परराज्यप्रेरित सुधारणा-वाद कांहीं काळ कारण झाला यांत शंका नाहीं. यामुळेंच पुढें जेव्हां हिंदुस्थानांत खरें राष्ट्रीयत्व निर्माण झालें, तेव्हां तें सर्वांगीण सुधारेणला विरोधी अशा स्वरूपांतच जन्मास आलें. तथापि सामाजिक व धार्मिक सुधारणांना विरोध हें त्याचें खरें अंतरंग नसून दूरदर्शी व खोल राजकीय दृष्टि आणि प्रखर राष्ट्राभिमान, हेंच त्याचें खरें अंतरंग होतें. (हिंदी राष्ट्रवाद अशा प्रकारें प्रथम प्रथम सामाजिक व धार्मिक सुधारणांच्या प्रतिकार भावनेच्या रूपानें आविर्भूत झाल्यासारखा भासला तरी पुढें आपल्या राष्ट्रा-भिमानाच्या प्रज्वलनासाठीं त्यालाहि सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचा उपयोग करणें भाग पडलें आणि यामुळेंच हिंदी राष्ट्रवाद आज हळूहळू सर्वांगीण क्रांतिवादाचें स्वरूप धारण करीत आहे.) समाजांत सर्वां-

गीण क्रांति घडवून आणण्यास समाजाच्या आर्थिक संघटनेचा पायाच प्रथम बदलावा लागतो, व तो बदलण्यापूर्वी देशांतील राज्यसूत्रें सामान्य जनतेच्या हातीं यावीं लागतात, या क्रांतिशास्त्रांतील आधारभूत सिद्धान्ताचें ज्ञान आज हिंदी लोकांना झालें आहे. त्यामुळें हिंदी राष्ट्रवादाला आज सर्वांगीण क्रांतिवादाचें स्वरूप प्राप्त होत असलें तरी त्याचा राजकारणावरील भर कमी न होतां अधिकाधिकच वाढत आहे. पूर्वीचा सर्वांगीण सुधारणावाद हा ब्रिटिश साम्राज्याचा एकनिष्ठ मित्र, तर आजचा सर्वांगीण क्रांतिवाद हा ब्रिटिश साम्राज्याचा कट्टा शत्रु आहे. पूर्वीचा सुधारणावाद हा प्रथम राजकारणविन्मुख व नंतर राजकीय नेमस्त असा होता, तर आजचा सर्वांगीण क्रांतिवाद हा आधीं राजकीय क्रांति व मग सर्वांगीणक्रांति हें क्रांतिशास्त्राचें तंत्र ओळखून वागणारा आहे. अशा प्रकारें हिंदुस्थानांत जो सर्वांगीण सुधारणावाद गेल्या शतकांत निर्माण झाला, त्याहून आजचा सर्वांगीण क्रांतिवाद भिन्न असून पूर्वीच्या सुधारणावादाचें राजकारण फार नेमस्त तर आजच्या क्रांतिवादाचें राजकारण फार जहाल, असा आक्षेप हिंदी राष्ट्रवादी त्यावर घेऊं शकतील. पण हिंदी राष्ट्रवादाचा भावी विकास या सर्वांगीण क्रांतिवादाच्या दिशेनेंच होत जाणार याबद्दल आज फारशी शंका उरलेली नाहीं. पूर्वीच्या सुधारणावादाची प्रेरकशक्ति ब्रिटिश इतिहास ही होती, तर आजच्या क्रांतिवादाची प्रेरक शक्ति रशियांतील क्रांति ही आहे. मात्र पूर्वीच्या सुधारणावादाप्रमाणें या क्रांतिवादाचेंहि राष्ट्रीकरण होणें अवश्य असून तो जेव्हां हिंदी जनतेच्या अंतःकरणाचा ठाव घेईल तेव्हांच त्याचें खरें सामर्थ्य प्रकट होईल.

राजा राममोहन रॉय यांच्यापासून न्या. रानडे यांच्यापर्यंत जे सर्वांगीण सुधारणावादी झाले, त्यांच्या भाषणांतील व लेखनांतील कांहीं भावना आज आपणांस जरी राष्ट्रीयत्वाशीं विसंगत वाटल्या, तरी एकंदरीनें विचार करितां आधुनिक भारताचा जन्म त्यांच्या प्रयत्नांतून आणि प्रचारांतूनच झाला आहे आणि आज हिंदी राष्ट्रवादाला जें सर्वांगीण क्रांतिवादी स्वरूप प्राप्त होत आहे, त्याचींहि बीजें त्यांनीं हिंदुस्थानांत जें एक नवें विचारयुग प्रवर्तित केलें त्यांतच शोधून पाहिल्यास आपणांस सांपडूं शक-

तात. भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासांत या सुधारणावादी विचारयुगाला विशेष महत्त्व असून हा सुधारणावाद कांहीं काळ ब्रिटिश साम्राज्याला सुस्थिर बनविण्यास कारण झालेला असला, तरी हे सामाजिक व धार्मिक सुधारक देशद्रोही होते असें मानणें हा कृतघ्नपणाच होईल. त्यांच्या अंतःकरणांतील प्रेरक शक्ति शुद्ध देशभक्ति आणि देशोद्धार हीच होती आणि त्यांनीं देशांत एक नवी ज्योत प्रज्वलित केली, याबद्दल आज दुमत होणें शक्य नाहीं. या विचारज्योतीच्या प्रकाशामुळें हिंदी लोकांचे डोळे कांहीं काळ दिपून गेले असले तरी तो दोष तिच्या प्रकाशाचा नसून भारतीय संस्कृतीवर कांहीं काळ जो अंधार पसरला होता त्याचा होता. हिंदी लोकांना पाश्चात्य विद्येचें शिक्षण देऊन त्यांना हळूहळू राज्यकारभारांत स्थान द्यावें असें धोरण ज्या ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं दूरदर्शी स्वार्थबुद्धीनें आंखिलें त्यांना ही विचारज्योति प्रथम प्रज्वलित करण्याचें बरेंचसें श्रेय आहे. तथापि आपल्या साम्राज्याला बळकटी आणण्यासाठीं ही ज्योत पेटविणारे ब्रिटिश मुत्सद्दी आणि आपल्या देशांत माजलेल्या अज्ञानाचा अंधार नष्ट करण्यासाठीं पाश्चात्य विद्येची ज्योत सर्वत्र फैलावूं इच्छिणारे सर्वांगीण सुधारणावादी हिंदी देशभक्त, या दोघांना एकाच वर्गांत ढकलतां येणार नाहीं. तसेंच ज्या ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं दूरदर्शी स्वार्थानें कां होईना पण हिंदी लोकांना ज्ञान देऊन त्यांचा हळूहळू राज्यकारभारांत प्रवेश करून देण्याचें धोरण आंखिलें त्यांच्याहि या दूरदर्शी किंवा शहाण्या स्वार्थाबद्दल हिंदी देशभक्तांनीं कृतज्ञता बाळगण्यास हरकत नाहीं या कृतज्ञतेचे कांहीं इष्टानिष्ट परिणाम हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या विकासावर झालेले दिसतात. त्याचें विवेचन या पुस्तकांत पुढें ठिकठिकाणीं करावयाचें आहे. त्यापूर्वी ब्रिटिशांनीं सार्वभौमत्व हस्तगत करतांच आपल्या साम्राज्यास बळकटी आणण्यासाठीं कोणतें दूरदर्शी धोरण आंखून घेतलें, त्याचा अधिक तपशीलवार विचार करणें आवश्यक आहे.

(इ. स. १८१८ मध्यें पेशवाई नामशेष करून हिंदुस्थानवर ब्रिटिशांचें सार्वभौमत्व स्थापन करण्याचें कार्य मौंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यानें केलें व तोच मुंबई इलाख्याचा पेशवाईनंतरचा पहिला गव्हर्नर बनला.)

इ. स. १८१९ पासून १८२७ पर्यंत तो मुंबईचा गव्हर्नर होता. याच काळांत (१८२० ते १८२७) सर टॉमस मन्रो हा मद्रासचा गव्हर्नर होता. या दोघांनीं ब्रिटिश राजनीतीला एक उदार धोरण लावून दिलें किंवा दाखवून दिलें, आणि तें जाहीर करून त्यांनीं एतद्देशीय कांहीं लोकांचीं अंतःकरणें आकर्षित करून घेतलीं. हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व आपल्याकडे आलें त्यावेळीं हें सार्वभौमत्व आपण किती काळ टिकवूं शकूं, तें अधिकांत अधिक काळ कोणत्या धोरणानें टिकूं शकेल आणि आपल्या साम्राज्याची अखेर काय होईल यासंबंधीचे विचार त्यांच्या डोक्यांत घोळत असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. १८१९ च्या मे महिन्यांत एल्फिन्स्टन सर जॉन माल्कम यास लिहितोः—

" आज ना उद्यां हा सर्व देश आपला बनवावा हेंच बहुधा इष्ट आहे... आपणांस जर एतद्देशीय सैन्य काबूंत ठेवितां आलें आणि रशियन लोकांना दूर ठेवितां आलें, तर एतद्देशीय लोक आमच्या शिक्षणानें शहाणे होईपर्यंत आणि दोघांच्या हिताच्या दृष्टीनें आमचा संबंध तोडणें इष्ट होईपर्यंत आमच्या साम्राज्याला इतर कोणताही धोका मला दिसत नाहीं. "*

यानंतर पुढील महिन्यांत तो मॅकेंटॉश यांस लिहितो. " आमचें हिंदी साम्राज्य फार काळ टिकणार नाहीं हें मत म्हणजे केवळ एक पूर्वग्रह नसून तें सयुक्तिक आहे. या साम्राज्याचा अंत कशा प्रकारें होईल हें आकलन करणें मात्र अवघड आहे, पण रशियनांकडून किंवा इतर परचक्रांकडून होणाऱ्या हल्ल्यांतून हें वाचलें, तर त्याच्या विनाशाचीं बीजें देशी सैन्यांत आढळतील, असें मला वाटतें. हें देशी सैन्य मोठें नाजूक व भयंकर यंत्र आहे व त्याच्या व्यवस्थेंत थोडीशी चूक झाली, तरीहि तें सहज आमच्या विरुद्ध उलटेल. आमच्या प्रभुत्वाचा अत्यंत इष्ट अंत म्हटला म्हणजे येथील लोकांची आमच्या अमदानींत इतकी सुधारणा व्हावी कीं कोणत्याहि परकीय सत्तेला येथें राज्य करणें अशक्य व्हावें. पण हा काल किती लांबचा असेल याची गणती करतां येत नाहीं ... तथापि आमचा संबंध तुटण्याचा काळ केव्हां तरी येणें अपरिहार्यच आहे; आणि

* Mount Stuart Elphinstone by J. S. Cotton P. 185.

येथील लोक रानटी राहून त्यांनीं अत्याचार करून आमचा संबंध तोडून टाकावा, यापेक्षां तो थोडा आधीं तोडावा लागला तरी त्यांची सुधारणा होऊनच तो तुटावा हेंच आमच्या दृष्टीनें अधिक हितावह आहे. जर पहिला प्रकार होईल (म्हणजे लोक रानटी राहून अत्याचारानें आमचा संबंध तोडतील) तर आमचे सर्व वसाहतवाले व आमचा व्यापार यांचा नाश होईल व आम्ही या देशांत स्थापिलेल्या संस्थाहि नष्ट होतील. " §

या दोन उताऱ्यांवरून या वेळच्या दूरदर्शी ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या विचारांची कल्पना आपणांस येऊं शकते. त्यांना आपल्या साम्राज्यास तात्कालिक अशीं फक्त दोनच संकटें दिसत होतीं. तीं म्हणजे (१) रशियासारख्या परकीय युरोपीय सत्तेचें भय आणि (२) हिंदी सैन्याच्या बंडाचें संकट, हींच होत. येथील राजेरजवाड्यांचें त्यांना मुळींच भय वाटत नव्हतें असा याचा स्पष्ट अर्थ होत असून परकीय संकटांतहि आशियांतील एकाहि राष्ट्राचा उल्लेख ब्रिटिश मुत्सद्दी करीत नाहींत. ते केवळ रशियाचाच उल्लेख करतात हें ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. नेपोलियनच्या पराभवानंतर त्यांना फ्रेंचांचें संकट उरलें नव्हतें आणि आशियांतील राज्यें त्यांच्या मनांत भीति उत्पन्न करूं शकत नव्हतीं हें यावरून सिद्ध होतें. हिंदी लोकांच्याच साहाय्यानें जिंकिलेला हिंदुस्थान त्यांच्याच साहाय्यानें आपण आपल्या ताब्यांत ठेवूं शकूं, येथील राजेरजवाड्यांना भिण्याचें आपणांस कारण नाहीं, पण जर कां आपल्या हिंदी सैन्यानें बंड केलें अगर तें फितूर झालें, तर मात्र आपला निभाव लागणार नाहीं येवढीच भीति त्यांना वाटत होती. येथील सर्व राजेरजवाड्यांना एका निशाणाखालीं गोळा करून आपल्या परकीय साम्राज्याचा कोणी पाडाव करील व हिंदुस्थानांत स्वतःचें प्रभुत्व स्थापन करील अशी भीति यावेळीं ब्रिटिश मुत्सद्यांना वाटत नव्हती. हिंदी राजे, संस्थानिक, किंवा त्यांचे विद्वान् अविद्वान् मुत्सद्दी हिंदुस्थानांत राष्ट्रीयत्व निर्माण करूं शकत नाहींत, कारण ते जगाच्या संस्कृतींत मागसलेले, अर्धरानटी, आपापसांत भांडणारे, शिस्तीचें व कवायतीचें महत्त्व न ओळखणारे, परकीय प्रभुत्वाची चीड न बाळगणारे, धर्मवेडांत गुर-

§ Ibid. P. 185–6.

फाटलेले, आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीस पारखे, लोकसत्तेचें ज्ञान नसलेले आणि जगांतील घडामोडी न जाणणारे असे आहेत व त्यांच्यापाशीं आपल्या तोडीचीं शस्त्रास्त्रेंहि नाहींत हें ब्रिटिश मुत्सद्दी जाणून होते. नेपोलियनचा पाडाव झाला नसता तर हिंदी लोकांना सुधारण्याचें कार्य फ्रेंचांवर येऊन पडलें असतें, पण तें आतां आपणांवर येऊन पडलें आहे असें त्यांना वाटे. (आम्हीं यांना सुधारलें, राज्यकारभाराचे धडे दिले आणि आपल्या संस्कृतींतील लोकसत्ताक राष्ट्रनिर्मितीच्या कल्पना येथें रुजल्या तर पुनः हेच लोक एक होऊन आपणांशीं भांडतील व मग मात्र त्यांच्यापुढें आपला निभाव लागणार नाहीं, हें ते जाणत होते.) पण ही गोष्ट घडण्यास शेदोनशें वर्षें लागतील व तोंपर्यंत यांच्यावर आपण सत्ता गाजवूं शकूं असा त्यांना आत्मविश्वास होता. तेव्हां हें फार दूरचें तिसरें संकट सोडून दिल्यास वर उल्लेखिल्याप्रमाणें तात्कालिक अशीं दोनच संकटें उरतात. (एक रशिया सारख्या युरोपीयन परचक्राचें व दुसरें म्हणजे हिंदी सैन्याच्या बंडाचें त्यांच्या निवारणासाठीं त्यांनीं कोणते उपाय योजिले त्यांचा आतां विचार करूं.)

जोंपर्यंत हिंदुस्थानांतील सामान्य जनतेंत राष्ट्रभावना निर्माण झाली नाहीं तोंपर्यंत केवळ सैन्याच्या बंडानें हिंदुस्थान स्वतंत्र होऊन सुखानें व शांतीनें नांदूं लागणें अशक्य आहे हें त्यांना माहित होतें. केवळ सैन्याच्या बंडांतून स्वतंत्र राष्ट्राची निर्मिती होऊं शकत नाहीं, तथापि देशांत अंदाधुंदी व पेंढारशाही माजूं शकते. युरोपीय राष्ट्रें इकडे आलींच नसतीं तर अशा अंदाधुंदींतूनही आपण एखादें सरंजामी पद्धतीचें विस्कळीत साम्राज्य येथें स्थापन करूं शकलों असतों, असें येथील हिंदू व मुसलमान राज्यकर्त्यांना वाटत असेल पण इंग्रजांच्या कवायती सैन्यापुढें, भेदनीतीपुढें आणि शांततेचा अंमल मोठ्या क्षेत्रावर स्थापन करून सामान्य जनतेचीं अंतःकरणें वेधून घेण्याच्या कलेपुढें आपला निभाव लागत नाहीं अशी हाय येथील मूर्ख व नालायक राजेरजवाड्यांनीं घेतली होती. आपली शक्ति खरोखर फार थोडी आहे पण ती या मूर्ख लोकांना मोठी वाटते, कारण राष्ट्रनिर्मितीचें व परकीयांविरुद्ध एकजुटीनें लढण्याचें महत्त्व ते

जाणत नाहींत, आपापसांतील भांडणासाठीं व केवळ पोटासाठीं परकी-यांना घरांत घेऊन त्यांची चाकरी करण्याची यांना लाज वाटत नाहीं, तेव्हां यांची भीति बाळगण्याचें आपणांस कारण नाहीं, असें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं मनाशीं ठरविलें असावें. हिंदी लोकांना आत्मप्रत्यय वाटत नाहीं, त्यांच्यांत राष्ट्राभिमान नाहीं व ते एकजूट करूं शकत नाहींत हेंच आपल्या साम्राज्याचें सामर्थ्य आहे असें फेड्रिक जॉन शोअर हा इंग्रज लेखक इ. स. १८३५ मधील आपल्या "इंडियन आर्मी" या लेखांत लिहितो–

"'आमचें हिंदी साम्राज्य हें लोकमताच्या आधारावर उभारलेलें आहे' या म्हणण्याचा अर्थ मला अगदी अलीकडे समजला आहे. या मताचा अर्थ असा मानण्यांत येतो कीं, लोकांचा आमच्या न्यायबुद्धीवर व आमच्या शब्दावर विश्वास असल्यानें ते हिंदी राजांपेक्षा आमचा अंमल अधिक पसंत करतात. पण ज्या मुत्सद्यानें हें सूत्र प्रथम निर्मिलें, त्याचा अर्थ येवढाच होता कीं, 'हिंदी लोकांना आपल्या सामर्थ्याची जाणीव नसल्यानें आम्हांस विरोध करणें फोल आहे असें त्यांचें मत झालें आहे. पण ते जर एकजूट होतील तर आम्हांस ते सहज नामशेष करूं शकतील' असा मला संशय वाटतो. तें कांहीं असलें तरी आमचें साम्राज्य हें तलवारीवरच आधारलेलें असून लोकांच्या इच्छेवर व प्रेमावर आधारलेलें नाहीं. जर आमचें सैन्य परत बोलाविलें किंवा त्याची संख्या कमी केली तर या गोष्टीचें प्रत्यंतर येऊन आम्हांस त्याची फळेंहि भोगावीं लागतील."*

हिंदी सैन्याच्या राजनिष्ठेसंबंधीं हा लेखक म्हणतो "सारांश असा कीं, आपल्या गांवापलीकडे देशाचें प्रेम म्हणजे काय याचें ज्ञान हिंदी लोकांना नाहीं. एखाद्या अधिकाऱ्याविषयीं किंवा स्वामीविषयीं त्याला प्रेम किंवा निष्ठा वाटेल, पण एकंदर राज्यसंस्थेसंबंधीं तो अगदीच बेफिकीर असतो. जो पगार देईल त्याच्यासाठीं तो लढेल, आणि त्याला जर असें दिसून आलें कीं आपण ज्या सरकारची नोकरी करीत आहों त्याचा पाडाव होत आहे तर वैय्यक्तिक स्वामिनिष्ठेच्या अभावीं तो त्या सरकारची

* Notes on Indian Affairs Vol. II P. 419. By F. J. Shore.

नोकरी सोडून देईल व चांगल्या पगाराच्या किंवा लुटीच्या आशेनें तो शत्रुपक्षालाहि जाऊन मिळेल." §

अशा संस्कृतींत असणाऱ्या सैनिकांना खूष ठेवण्याचीं दोन साधनें त्यांनीं शोधून काढिलीं होतीं. (तीं म्हणजे त्यांना भरपूर व नियमित वेळीं पगार देणें आणि त्यांच्या जातिधर्माला किंवा वेडगळ भासणाऱ्या धर्मसमजुतींनाहि धक्का बसेल असें कोणतेंहि कृत्य न करणें.) हीं दोन तंत्रें सांभाळलीं म्हणजे आपणांस या देशांत वाटेल तितके सैनिक मिळतात आणि त्यांना कवायत शिकवून त्यांच्या हातीं सुधारलेलीं शस्त्रें दिलीं कीं त्यांच्यापुढें देशी राज्यांचा निभाव लागत नाहीं असा त्यांना अनुभव आला होता. पण भरपूर पगार आणि धर्मसमजुतींत हात न घालणें, या मार्गांनीं सैनिकांना खूष ठेविलें तरी त्यांच्यांत राजकीय स्वातंत्र्याच्या विचारांचा प्रवेश होऊं नये याबद्दल दक्षता बाळगिली पाहिजे याचीहि जाणीव मन्रो, एल्फिन्स्टन वगैरे पहिल्या उदार गणल्या गेलेल्या ब्रिटिश मुत्सद्यांना होती. (यासाठींच हिंदी लोकांना मुद्रणस्वातंत्र्य देऊं नये, निदान त्यांच्या मुद्रणस्वातंत्र्यावर पुष्कळच बंधनें घालावींत असें त्यांचें मत होतें.) मन्रो, एल्फिन्स्टन, माल्कम हे गव्हर्नर्स आणि त्यांचें धोरण पूर्ण करणारा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वुइल्यम बेंटिंक या सर्वांनीं हिंदी लोकांना शिक्षण द्यावें, त्यांचा हळूंहळूं राज्यकारभारांत अधिकाधिक प्रवेश करून द्यावा आणि कालान्तरानें ते स्वतंत्र होण्यास लायक बनतील तेव्हां आपला व्यापार व आपण स्थापिलेल्या संस्था सुरक्षित राहतील अशी दक्षता घेऊन त्यांना स्वतंत्रहि होऊं द्यावें असे विचार व्यक्त केलेले आहेत. तथापि राजकीय स्वातंत्र्याची कल्पना लोकांत फैलावून ती हिंदी सैन्यांत ताबडतोब पसरेल या भीतीनें हिंदुस्थानास मुद्रणस्वातंत्र्य देऊं नये असें ते आग्रहपूर्वक प्रतिपादीत. या बाबतींत मद्रासचा गव्हर्नर सर टॉमस मन्रो इ. स. १८२२ मध्यें लिहितोः—

" या देशांतील मुद्रणस्वातंत्र्याचा विचार करीत असतां येथील लोकांना नागरिक स्वातंत्र्य उपभोगूं देण्याची शर्त पाळून आम्ही या

§ Ibid P. 521–2.

देशांत नांदूं शकत नाहीं, याची जाणीव मला झाल्याखेरीज राहत नाहीं. म्हणून लोकांत शांतता राहावी आणि आमचें राज्य कायम टिकावें या दृष्टीनें हल्लीचीं सर्व बंधनें कायम राखावींत हेंच मला अवश्य वाटतें. येथील सगळेच लोक आमचे देशबांधव असते, तर मला आत्यंतिक मुद्रण-स्वातंत्र्य पसंत पडलें असतें; पण ज्याअर्थी ते तसे नाहींत त्याअर्थी त्यांना मुद्रणस्वातंत्र्य देणें ही सर्वांत भयंकर गोष्ट होय. त्यामुळें उपयुक्त ज्ञानाचा फैलाव होण्याऐवजीं किंवा राज्यकारभाराची सुधारणा होण्याऐवजीं लोकांत औद्धत्य, बंडाळी आणि अराजकता माजण्याचाच संभव आहे .. (**मुद्रण-स्वातंत्र्य आणि परकीयांचें प्रभुत्व या गोष्टी परस्परांशीं अगदीं विसंगत आहेत आणि त्यांचा संयोग फार काळ टिकणें शक्य नाहीं. कारण स्वतंत्र वृत्तपत्रांचें पहिलें कर्तव्य कोणतें आहे? आपल्या देशाची परकीयांच्या जोखडांतून मुक्तता करणें, आणि हें मोठें साध्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं इतर सर्व क्षुद्र विचारांचा त्याग करणें हेंच तें कर्तव्य होय;** आणि आम्ही जर युरोपीयन व हिंदी लोक या दोघांनाहि खरें मुद्रणस्वातंत्र्य दिलें तर त्याचा अपरिहार्य परिणाम हाच होईल.)

" मुद्रणस्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते म्हणतात कीं, आमच्या राज्यकारभाराची सुधारणा व्हावी आणि येथील लोकांची स्थिति व मनें सुधारावींत याबद्दल आमचा प्रयत्न आहे; पण हे इष्ट हेतु ते जीं साधनें सुचवीत आहेत त्या साधनांनीं मुळींच साध्य होणार नाहींत. या देशांतील आमच्या राज्यकारभाराचा विचार करीत असतां दोन अत्यंत महत्त्वाच्या मुद्द्यांकडे आपण नेहमीं लक्ष ठेविलें पाहिजे. आमचें प्रभुत्व शक्य तितकें अधिकांत अधिक काळपर्यंत टिकलें पाहिजे हा पहिला मुद्दा आणि दुसरा मुद्दा म्हणजे (ज्यावेळीं आम्हांला हें प्रभुत्व सोडून द्यावें लागेल, त्यावेळीं येथील लोकांची इतकी सुधारणा झालेली असावी कीं त्यांच्या अंगीं स्वातंत्र्यमंडित, निदान सुनियंत्रित असें तरी सरकार स्थापन करण्याची पात्रता आलेली असावी.) हे हेतु जर कधीं साध्य होणार असतील तर ते नियंत्रित मुद्रणस्वातंत्र्यानेंच होऊं शकतील.) मुद्रणाला पूर्ण स्वातंत्र्य दिल्यास हे हेतु सिद्ध होणें अगदींच अशक्य होईल. कारण सुधारणा करण्याची घिसाडघाई करण्याचा

प्रयत्न केल्यास सावकाशीनें व सावधपणानें घडणाऱ्या सुधारणांचे सर्व फायदे नष्ट होतील.)

" जीं बंधनें सुचविण्यांत आलीं आहेत त्यामुळें एतद्देशीय लोकांत ज्ञानप्रसार होण्यास अडथळा होणार नाहीं; तर उलट अशा ज्ञानप्रसाराची त्यामुळें शाश्वतिच उत्पन्न होईल. कारण तो स्वाभाविक मार्गांनीं होत राहील व लष्करी बंडाळी व अराजक या भयांपासून हें कार्य सुरक्षित राहील. ज्ञानप्रसाराचा हा स्वाभाविक मार्ग म्हणजे युरोपियनांच्या निकट सहवासांत येणाऱ्या लोकांत वृत्तपत्रें किंवा पत्रकें यांचा प्रसार करणें हा नसून सामान्य जनतेंत शिक्षणाचा सावकाशीनें प्रसार करणें आणि समाजांतील सर्व वर्गांत धार्मिक व नैतिक ज्ञानाचा प्रसार करणें हाच होय. **आपण स्वतंत्र व्हावें आणि आपला राज्यकारभार आपण करावा ही आकांक्षा सैन्यापर्यंत पोहोचण्याआधीं तिचा उद्भव सामान्य जनतेंत होऊन ती सर्वत्र फैलावलेली असली पाहिजे; आणि अनेक पिढ्यांनीं घडून येणाऱ्या सुधारणा थोड्या काळांत घडवून आणण्याच्या नादीं लागून आम्ही जर या कार्यांत अडथळे आणिले नाहींत तर ही स्वातंत्र्याची आकांक्षा हिंदुस्तानांत सर्वत्र व्यापकत्वानें निश्चितपणें फैलावेल यांत मुळींच शंका नाहीं.** सौम्य आणि न्याय्य अशी राज्यव्यवस्था स्थापिली, लोकांच्या धर्मभावनांवर हल्ला न करतां उपयुक्त अशीं पुस्तकें त्यांच्यांत पसरविलीं, त्यांनीं स्थापन केलेल्या अनेक शिक्षणसंस्थांचें संरक्षण करून, ज्या ज्या संस्थांमध्यें उत्कृष्ट शिक्षणाची सोय असेल त्या त्या संस्थांना पैसा दिला अगर त्यांचा सन्मान केला, ज्या संस्थांना द्रव्याची गरज असेल त्यांच्यासाठीं सरकारी खजिन्यांतील रकमेची तरतूद केली, आणि सर्वांत अधिक म्हणजे एतद्देशीय लोकांतील विद्वानांना अधिकाराच्या व सन्मानाच्या जागा देऊन आपण विद्या संपादन करावी अशी आकांक्षा त्यांच्या अंतःकरणांत निर्माण केली, तर त्यांना राज्यकारभारांत अधिक भाग घेण्याची संधि देऊन आम्ही हळूहळू त्यांचें धर्मवेड नष्ट करूं आणि आमच्या \ देशांत जीं उदात्त मतें व तत्त्वें प्रसार पावलीं आहेत त्यांचाहि प्रसार या लोकांत करूं शकूं./

" याच्याविरुद्ध दिशा जर आपण अवलंबिली आणि मूठभर युरोपीयन वृत्तपत्रांच्या संपादकांच्या हिताकडे दृष्टी देऊन जर आम्ही युरोपीयनांच्या चारित्र्याबद्दल व सत्तेबद्दल हिंदी लोकांत असणाऱ्या आदराला स्वैर मुद्रणाचे सुरुंग लाविले, तर देशी सैनिकांत असंतोषाचीं बीजें आम्ही पसरवूं आणि बंडाच्या संकटापासून आम्हांस कधींच निर्धास्त राहतां येणार नाहीं. असलें संकट ओढवण्यास आजच्यापेक्षां त्यांच्या बुद्धीची अधिक वाढ झाली पाहिजे किंवा त्यांना राष्ट्राच्या अगर मानवाच्या हक्कांचें अधिक ज्ञान झालें पाहिजे असें मुळींच नाहीं. आपल्या अधिकाऱ्यांसंबंधीं व युरोपीयनांच्या चारित्र्यासंबंधीं त्यांना आज जो आदर वाटत आहे तो नाहींसा झाला म्हणजे पुरें आहे. जेव्हां असें होईल तेव्हां ते आमच्या विरुद्ध बंड उभारतील, पण या बंडाचा हेतु आपल्या लोकांस स्वातंत्र्य मिळावें हा नसेल, तर स्वतःच्या हातीं सत्ता यावी व आपणांस लूट मिळावी हाच असेल) सर्व जगांत कधींहि कोणी केला नाहीं असा एक प्रयोग आम्ही करीत आहों—तो म्हणजे जित राष्ट्रांतील लोकांच्या सैन्याच्या आधारावर आपलें प्रभुत्व गाजविणें हा होय व त्याचवेळीं आम्ही मुद्रणस्वातंत्र्य उपभोगून त्यांनीं आम्हांला हाकलून द्यावें व आपला देश स्वतंत्र करावा, हा धडा आम्ही त्यांना शिकवीत आहों.। ही भीति केवळ एतद्देशीय वृत्तपत्रकारांच्याच पुरती आहे आणि या विचारांची खळबळ जेव्हां आमच्या एतद्देशीय सैन्यांत माजेल, तेव्हांच त्याचे भयानक परिणाम आम्हांस दिसूं लागतील. एकीकडे पुष्कळ लोक हिंदु वृत्तपत्रांच्या प्रयत्नांची वाहवा करूं लागतील आणि आतां एतद्देशीय लोकांत पुष्कळच ज्ञानप्रसार होईल अशा आशा बांधूं लागतील, पण त्याचवेळीं दुसरीकडे त्याच स्वतंत्र वृत्तपत्रांत उगम पावणारी एक भयंकर क्रांति आमची सत्ता अकालीं उलथून पाडण्याची तयारी करूं लागेल आणि तसें झाल्यास या सर्व आशा ढांसळून पडून आम्ही प्रथम ज्या स्थितींत हिंदुस्थान पाहिला त्याहूनहि सुधारणेच्या दृष्टीनें तो अधिक निराशामय स्थितींत जाऊन पडेल. " †

† Memoir of Sir Thomas Munro, Dated 12th April, 1822

तात्पर्य, (हिंदी लोकांत पाश्चात्य विद्येचा प्रसार व्हावा, त्यांना आधुनिक राष्ट्रीकरणाचें आपल्या देशांतील ज्ञान व्हावें, त्यांचा राज्यकारणांत हळूंहळू प्रवेश व्हावा आणि असें होतां होतां अखेरीस त्यांनीं राजकीय स्वातंत्र्य मिळवावें; पण त्यांच्यांत स्वातंत्र्याची भावना अकालीं फैलावूं नये, सामान्य जनतेंत ही भावना फैलावण्यापूर्वीं तिचा स्पर्श हिंदी सैनिकांत होऊं नये आणि आपला दरारा कमी होऊन आपलें मर्मस्थान हिंदी लोकांच्या हातीं जाऊं नये, अशी विचारसरणी ब्रिटिश सत्ता सार्वभौम बनली त्यावेळच्या सर टॉमस्स मन्रो, माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन, सर जॉन माल्कम वगैरे मुत्सद्यांची दिसून येते.)(येथील सामान्य जनता राष्ट्रनिर्मितीच्या ज्ञानापासून अलिप्त आहे, येथील राज्यकर्ते संस्थानिक परकीयांविरुद्ध एकजुटीनें लढून स्वातंत्र्यस्थापनेस नालायक आहेत आणि येथील विद्वानांना जगाचें भौतिक शास्त्रांचें आणि सामाजिक विद्यांचें गाढ अज्ञान आहे असें त्यांना दिसत होतें./ तेव्हां या सर्वांना सुधारून शेदोनशें वर्षांनीं कधीं काळीं आपणांस हा देश सोडून जावा लागला तर लागो, पण आतांच आमचें देशी सैन्य फितूर होऊन बंड उभारलें गेलें तर त्यांत या देशांतील लोकांचें तरी काय हित आहे, असाहि विचार हे मुत्सद्दी आपल्या मनाशीं करीत असतील./ त्याचबरोबर एकदां या लोकांत व्यापक प्रमाणांत राष्ट्रबुद्धि निर्माण झाली तर आपला यांच्यापुढें निभाव लागणार नाहीं हेंहि ते ओळखून होते.) १८२६ सालीं बराकपूर येथील बंड मोडल्यानंतर, एल्फिन्स्टन सर चार्लस मेटकाफ यांस लिहितो :

" मला असें वाटत असें कीं, आमचें साम्राज्य काचेचेंच आहे. पण पूर्वीं व अलीकडे त्यानें जे आघात यशस्वीपणें सहन केले आहेत ते पाहतां तें लोखंडाचें असावें असा भास होण्याचा संभव आहे. पण माझा असा विश्वास आहे कीं, तें पोलादाचें आहे. तथापि तें जर गाफील लोकांच्या हातीं पडलें तर मोडून पडण्याचाहि संभव आहे. "*

वर उल्लेखिलेल्या भीतीमुळें हिंदी लोकांना मुद्रणस्वातंत्र्य देऊं नयें असें एल्फिस्टन, मन्रो प्रभृति उदार गणलेल्या पहिल्या ब्रिटिश मुत्सद्यांसहि

* Mount Stuart Elphinstone- by J. S. Cotton, P. 186.

वाटत होतें. पण १८३५ मध्यें लॉर्ड विल्यम बेंटिंक गेल्यानंतर १८३६ पर्यंत सर चार्लस मेटकाफ हा गव्हर्नर जनरल झाला व त्यानें हिंदुस्थानास मुद्रणस्वातंत्र्य दिलें. या कृत्याबद्दल त्याला नोकरीवरून दूर करण्यांत आलें तरीहि त्यानें हिंदी लोकांना मुद्रणस्वातंत्र्य देण्यांतच हिंदी लोकांचें व आपल्या साम्राज्याचेंहि खरें हित आहे हें आपलें मत बदललें नाहीं. तेव्हां त्याचा युक्तिवाद या बाबतींत काय होता तो पाहणें अवश्य आहे. तो म्हणतो:–

"ज्ञानाच्या प्रसारामुळें परिणामीं आमच्या हिंदी राज्याचा अंत होईल असें म्हणणें असेल तर त्यावर माझें असें उत्तर आहे कीं, परिणाम कांहीं झाला तरी ज्ञानाचे फायदे त्यांना उपभोगूं देणें हें आमचें कर्तव्यच आहे. हिंदी लोकांना अज्ञानांत ठेवल्यानेंच तो देश आमच्या साम्राज्यांत राहूं शकत असेल तर आमचें प्रभुत्व हा या देशाला दिलेला शापच ठरेल व त्याचा अंत होणेंच अवश्य होईल.

"पण लोकांना अज्ञानात ठेवण्यांतच अधिक धोका आहे असें मानण्यासच सयुक्तिक आधार आहे असें मला दिसतें. ज्ञानाच्या प्रसारामुळें आमच्या साम्राज्याची बळकटी अधिकच वाढेल या दृष्टीनें मी त्याचा विचार करतों. त्यामुळें राज्यकर्ते व प्रजाजन यांच्यांत सहानुभूति निर्माण होऊन परस्परांत ऐक्य नांदूं लागेल; आणि आज जें त्यांच्यांत अंतर आहे तें हळूंहळूं कमी होऊन परिणामीं पार नाहींसें होईल."*

ज्ञानप्रसारामुळें ब्रिटिश साम्राज्याची बळकटी वाढेल किंवा कमी होईल या प्रश्नाचें उत्तर ज्या ज्ञानाचा प्रसार व्हावयाचा तें ज्ञान कशाप्रकारचें असणार यावर अवलंबून आहे. ब्रिटिशांच्या अव्वल अमदानींत येथील सुशिक्षित लोकांत ज्या ज्ञानाचा प्रसार झाला त्यामुळें येथील ब्रिटिश साम्राज्याला कांहीं काळ तरी बळकटी आली यांत शंका नाहीं. या प्रकरणाच्या शिरोभागीं "लोकहितवादीं"चा जो एक उतारा दिला आहे त्यांत हा परिणाम स्पष्टपणें दिसून येतो. त्यांत ते स्पष्ट सांगतात कीं ("सुज्ञांनीं

---

* The Develcpment of an Indian Policy by Andersen and Subedar P. 143.

इंग्रज जाण्याची इच्छा कदापि करूं नये. ") याचें कारण ते देतात कीं " आमच्या लोकांच्या रीती अगदीं बदलल्याशिवाय या देशाचें हित होणार नाहीं. व या लोकांस स्वतां राज्य चालविण्याचें सामर्थ्य असल्याखेरीज इंग्रज लोक या देशांतून गेले तरी उपयोग होणार नाहीं. पुनः गर्दी होईल; व बेबंदी, अंदाधुंदी, भालेराई, होळकरी गर्दी व पेंढारी अशा गोष्टी पुनरपि होतील आणि कोणाचा जीव व घरदारहि निर्भय राहणार नाहीं."

लोकहितवादीचें हें लिखाण १८५० मधील म्हणजे मेटकाफ यानें मुद्रणस्वातंत्र्य दिल्यानंतर दहा पंधरा वर्षांनंतरचें आहे. त्यावरून १८२२ सालीं सर टॉमस मन्रो यांस मुद्रणस्वातंत्र्य दिल्यास जे भयंकर परिणाम होतील अशी भीति वाटत होती ती खरी झाल्याचें दिसत नाहीं. मन्रोला वाटे कीं, हिंदी लोकांना मुद्रणस्वातंत्र्य दिलें कीं, ते राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेणें हेंच आपलें पहिलें कर्तव्य आहे हें ओळखून आपल्या मुद्रणाचा उपयोग इतर सुधारणा करण्याच्या कामीं न करतां ब्रिटिश साम्राज्य उलथून पाडण्याच्या उद्देशानें स्वातंत्र्याची भावना हिंदी सैनिकापर्यंत नेऊन पोहोचवितील व वाटेल त्या हाल अपेष्टा सोसून सैन्याला फितूर करून देशांत अंदाधुंदी माजवितील. पण इंग्रजी विद्येनें ज्यांचे डोळे उघडले, त्यांना असें वाटलें नाहीं; (उलट आपल्या देशाचा आंतरबाह्य सर्वच रंग पालटेपर्यंत ब्रिटिशांचें राज्यच येथें असावें व इंग्लिशांचें राज्य नष्ट होण्याची कोणाहि 'सुज्ञानें' इच्छा करूं नये, असा प्रचार ते करूं लागले. त्यांनीं आपल्या देशाच्या सर्वांगीण सुधारणेला हात घातला आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा विचार कांहीं काळ तरी दूर ठेविला. यामुळें मुद्रणस्वातंत्र्यामुळेंच आपल्या साम्राज्यास बळकटी येईल हें मेटकाफ याचें मत खरें ठरलें !)

इ. स. १८२३ सालीं बंगालमधील राजा राममोहन रॉयप्रभृति सुशिक्षित हिंदी पुढाऱ्यांनीं मुद्रणस्वातंत्र्यासंबंधीं एक खलिता ब्रिटिश राजाकडे पाठविला होता. त्यांत ते लिहितातः "महाराजांस हें विदितच आहे कीं, मुद्रणस्वातंत्र्यामुळें आजपर्यंत जगांतील कोणत्याही भागांत राज्यक्रांति घडवून आणिलेली नाहीं. कारण स्थानिक अधिकाऱ्यांविरुद्ध असणारीं आपलीं

गाऱ्हाणीं वरिष्ठ सरकारला सुलभतेनें कळविणें लोकांना शक्य असलें व तीं दूर करून घेतां आलीं म्हणजे असंतोषामुळें निर्माण होणारीं राज्यक्रांतीचीं कारणेंच नाहींशीं होतात. याच्या उलट जेथें मुद्रणस्वातंत्र्य मुळींच असत नाहीं व म्हणून गाऱ्हाणीं कळविलीं जात नाहींत व दूर होत नाहींत तेथें मात्र असंख्य राज्यक्रांत्या जगांतील सर्व विभागांत झाल्या आहेत आणि सरकारनें शस्त्रबलानें क्रांतीचें प्रयत्न थांबवून धरले तरी लोक बंड करण्यास नेहमींच सज्ज राहतातच." § आधुनिक लोकसत्ताक राज्यशास्त्रांतील हा तात्त्विक सिद्धान्त मन्रोप्रभृतींना माहित नव्हता असें नाहीं. (पण आपलें साम्राज्य हें परकीय असून लोकांना खरें मुद्रणस्वातंत्र्य मिळाल्यास तें प्रथम या राज्याचा नाश करण्यास उद्युक्त होतील. व मग आपल्या अंतर्गत सुधारणांचा विचार करतील अशी त्यांना भीति वाटत होती) पण इंग्लिश विद्येच्या प्रसारानें जेव्हां येथील सुशिक्षित लोकांना आपण आपल्या देशाचें राज्य करण्यास सर्वस्वी नालायक आहों, हें ज्ञान (?) झालें, तेव्हां त्यांना मुद्रणस्वातंत्र्य देण्यांत कोणताच धोका नाहीं, उलट त्यामुळें साम्राज्य अधिकच बळकट होईल, हें मेटकाफ यांचेंच मत अधिक खरें ठरलें!) ब्रिटिश विद्येच्या प्रसारानें पहिलें जें कार्य केलें त्याचा केवळ राष्ट्रीयत्वाच्या राजकीय दृष्टीनें विचार केल्यास तें राष्ट्रीयत्वास कांहीं काळ तरी मारक झालें, हें सर्वांसच मान्य करावें लागेल. राष्ट्रीयत्वाची एक सुंदर व्याख्या इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं राधामाधवविलास चंपूच्या प्रस्तावनेंत दिली आहे. शहाजीच्या व शिवाजीच्या कालांतील महाराष्ट्र–समाजाच्या भावनेंत पडलेलें अंतर विशद करतांना ते म्हणतात.

(" आपल्या देशाचा सर्व कारभार विशेषतः राजकीय कारभार आपण स्वतः करणार, ही भावना ज्या समाजांतील बहुतम व्यक्तींच्या ठायीं प्रादुर्भूत झाली व तत्प्रीत्यर्थ ज्या समाजांतील लोक प्राणहि खर्चीं करण्यास सिद्ध झाले तो समाज राष्ट्र या पदवीला पोहोंचला म्हणजे राष्ट्र झाला. ही

§ Indian Speeches and Documents on British Rule P. 21 by J. K. Mujumdar.

भावना समाजांत जोंपर्यंत उद्‌भूत झाली नाहीं तोंपर्यंत समाज लोक या पदवींतच असूं शकतो. त्या लोकांत एक देश, एक भाषा, एक आचार-विचार, एक वंश, एक धर्म व एक कायदा इतकीं सारीं सामान्य बंधनें यद्यपि विद्यमान असलीं आणि राजकीय कारभार स्वतः करण्याची म्हणजे राज्य करण्याची ऊर्फ स्वराज्य करण्याची उत्कट इच्छा नसली, तर त्या लोकांना राष्ट्र म्हणतां येत नाहीं."*)

इंग्लिश विद्येच्या संस्कारानें व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या प्रोत्साहनानें जो सर्वांगीण सुधारक वर्ग एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत आपल्या देशांत निर्माण झाला,(त्यानें धार्मिक व सामाजिक बाबतींत अनेक महत्त्वाचीं कार्यें केलीं असलीं तरी आम्ही आमच्या देशाचा राज्यकारभार करण्यास नालायक आहों ही भावना लोकांतून दूर न करतां त्यानें ती अधिकच फैला-विली. त्यामुळें स्वतंत्र वृत्तपत्रकाराचें पहिलें कर्तव्य म्हणजे आपल्या मातृ-भूमीचे राजकीय दास्य नष्ट करणें, या मन्रोच्या सिद्धांतास हरताळ फांसला गेला.) आमच्या समाजांत आमूलाग्र धार्मिक व सामाजिक क्रांति झाल्या-खेरीज आम्हीं राज्य करण्यासच अपात्र आहों व म्हणून तोंपर्यंत इंग्रजां-चेंच दास्य आम्हीं केलें पाहिजे या शिकवणुकीला कंटाळूनच एकोणिसाव्या शतकाच्या चवथ्या चरणांत राष्ट्रीयत्वाची निर्मिती करूं इच्छिणाऱ्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं "आमच्या देशास कांहीं एक झालें नाहीं. त्याची नाडी अद्याप साफ चालत असून शरीरप्रकृतीस म्हणण्यासारखा कांहीं एक विकार नाहीं." § असें ठांसून सांगून लोकांत राष्ट्रीयत्वाचा स्वाभिमान जागृत करण्यास सुरवात केली.) यांतूनच पुढें आधीं राजकीय कीं आधीं सामाजिक सुधारणा हा वाद निघाला आणि राष्ट्रीय पक्षाला सामाजिक सुधारणाच नको असा प्रवाद उत्पन्न झाला. त्याला योग्य कारणेंहि होतीं. तसेंच सामाजिक सुधारणेला विरोध करण्यांत महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षानें अतिरेक केला हेंहि आतां निःपक्षपाती दृष्टीनें मान्य करावें लागेल. तथापि आयुष्याच्या अखेरीस लोकमान्यांनीं राष्ट्रीय पक्षाचें सामाजिक

* राधामाधवविलास चंपू प्रस्तावना पृ. १२३.

§ २ आमच्या देशाची स्थिति अंक ८३ वा. पृ. २९१. (मूळ निबंधमाला)

सुधारणेसंबंधीचें धोरण म्हणून जें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे, तें अद्यापीहि मननीय असेंच वाटतें. "स्वाभिमान, हुरूप, स्वराज्यनिष्ठा हाच राष्ट्राचा खरा जीव होय; आणि हा जिवंतपणा जेथें वसत आहे त्या ठिकाणीं सुईच्या मागें जसा दोरा तद्वत् सामाजिक सुधारणाहि मागोमाग येत असतात अशी इतिहास साक्ष देत आहे. म्हणून राष्ट्रीय पक्ष राजकीय चळवळीस जितकें महत्त्व देतो तितकें सामाजिक चळवळींस देत नाहीं. राष्ट्राची सामाजिक प्रगति होऊं नये असें त्याचें म्हणणें नाहीं; पण ती राजकीय प्रगतीच्या व स्वाभिमानाच्या अनुषंगानेंच झाली पाहिजे. राजकीय परवशता फार तर मुळमुळीत विरोधानें स्वीकारून जिवंत सुधारणा होणेंच शक्य नाहीं असें राष्ट्रीय पक्षाचें तत्त्व आहे."*)

असो. कोणी काय केलें असतें तर काय झालें असतें हा प्रश्न सोडून दिल्यास इंग्लिश विद्येनें सुशिक्षित झालेले लोक हे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रामाणिक प्रचारक बनले आणि राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न अतिभविष्य कालावर सोंपवून सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचें कंकण हातांत बांधून राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यास लागले. पण यांत आश्चर्य मानण्यासारखें असें कांहींच नाहीं. हिंदी राष्ट्राची संस्कृति जगाच्या संस्कृतीहून निदान दोन तीन शतकें मागें पडली होती आणि हें अंतर तोडून टाकण्याची संधि आतां आपणांस लाभली अशी कल्पना त्या वेळच्या सुशिक्षित मध्यम वर्गास सुचली. सोळाव्या शतकापासून युरोपांत ज्या नव्या नव्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक कल्पना निघाल्या त्या सर्व कल्पना येथें इंग्लिशांचें राज्य झाल्याबरोबर या देशांत आल्या. या कल्पना आत्मसात् केल्याखेरीज आपणांस स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून जगांत नांदणें शक्य नाहीं, अशी या सुशिक्षित लोकांची प्रामाणिक समजूत झाली व म्हणूनच ते या उद्योगास लागले. (ब्रिटिश राज्यकर्ते परकीय असून त्यांच्या राज्यामुळें होणाऱ्या आर्थिक हानीची कल्पना या लोकांना त्यावेळीं बरोबर नव्हती. आपल्या देशांतील सरदार, जहागीरदार आणि विद्वान् गणले जाणारे शास्त्रीपंडित हे राष्ट्राचें नेतृत्व करण्यास नालायक

* १ लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३ रा. पृ. ४३६.

आहेत हें त्यांना स्पष्ट दिसत होतें पण स्वतः राजकारणांत उडी घेऊन राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा मार्ग जनतेला दाखवून देण्यास लागणारा आत्मविश्वास अद्यापि या वर्गांत निर्माण व्हावयाचा होता व तो झाल्याखेरीज त्याच्या हातून राजकारण करण्यास लागणारा त्यागहि घडणें शक्य नव्हतें. तसेंच इंग्लिश विद्या संपादन केली अथवा थोडा फार व्यापार करण्यास सुरवात केली तर ब्रिटिश सरकारची नोकरी आणि ब्रिटिश व्यापाऱ्यांची दलाली करून आपणांस संपन्नता प्राप्त होते असा अनुभव या वर्गांतील लोकांना येत होता. (आपल्या देशांतील सरंजामदार वर्गाचें युग संपलें, आतां व्यापारी मध्यम वर्गाचें युग सुरू झालें, यांतूनच आपल्या देशांत ज्ञानवृद्धि व धनवृद्धि होऊन इंग्लंडाप्रमाणें इकडे सर्व सुधारणा होतील अशी आशा या वर्गाच्या मनांत उद्भूत झाली होती व त्याला हाताशीं धरूनच आपल्या साम्राज्याला खरी बळकटी येईल अशी आशा ब्रिटिश मुत्सद्यांना वाटूं लागली होती.) पेशवाई बुडाली त्यावेळीं बंगाल इलाख्यांत असा वर्ग निर्माण झाला होता व याच वर्गाचा राज्यकारभारांत हळूहळू प्रवेश करवून द्यावा, हें धोरण मन्रो–एल्फिन्स्टन यांनीं यावेळीं स्वीकारलें किंवा पुरस्कारिलें आणि तें उघड्या डोळयांनीं पुरस्कारिलें. आज आपण या लोकांना खालच्या खालच्या अधिकाराच्या जागा दिल्या तरी पुढें ते सर्वच राज्यकारभार आपल्या हातीं घेण्याचा प्रयत्न करतील हें त्यांना पूर्णपणें माहित होतें. पण आपलें साम्राज्य स्थिर करण्यास याहून दुसरा कोणताहि अधिक परिणामकारक उपाय नाहीं, हेंहि त्यांना माहित होतें व म्हणून या धोरणास विरोध करणाऱ्या आपल्या देशबांधवांच्या आक्षेपांना ते फारसें महत्त्व देत नसत. इ. स. १८२४ मध्यें कोर्ट ऑफ डिरेक्टरांकडे पाठविलेल्या आपल्या शिक्षणविषयक पत्रकांत एल्फिन्स्टन म्हणतो:—

" असा आक्षेप घेण्यांत येईल कीं, आम्ही जर एतद्देशीय लोकांना शिक्षण देऊन आमच्या बरोबरीच्या दर्जावर आणिलें आणि राज्यकारभारांत त्यांना वाटा देत गेलों, तर आम्ही त्यांना जें स्थान देऊं त्यावरच ते संतुष्ट राहणार नाहींत; किंबहुना सर्वच राज्यकारभारावर आपला हक्क शाबीत केल्याखेरीज ते स्वस्थ बसणार नाहींत. अशी भीति बाळगण्यास

वरींच कारणें आहेत हें नाकारतां येणार नाहीं, पण दुसरें कोणतेंहि धोरण आंखून आपणांस अधिक शाश्वति लाभेल असें मला वाटत नाहीं. आम्ही जर एतद्देशीयांना दडपून खालीं ठेवण्याचाच प्रयत्न केला तर त्यांच्या प्रतिकारानेंच आमचें राज्य उलथून पडेल; आणि अशी आपत्ति ही वर उल्लेखिलेल्या आपत्तीपेक्षां अधिक भयंकर आणि अधिक अकीर्तिकर अशी होईल. या झटापटींत आम्हांस यश आलें तरी आमचें साम्राज्य लोकांशीं एकजीव झालेलें नसल्यानें तें परकीय स्वारीनें किंवा आमच्याच वंशजांच्या बंडानें उलथून पडण्याचा संभव आहे. आमच्या कीर्तीच्या दृष्टीनें व हिताच्या दृष्टीनें विचार केला, तसेंच मानव जातीच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें विचार केला, तरी ज्या लोकांच्या हितासाठीं या सत्तेचा ठेवा आमच्या हातीं आला आहे त्यांच्याच हातीं तो परत द्यावा, हेंच ती सत्ता परकीयांनीं हिसकावून घेण्यापेक्षां किंवा आमच्यांतील मूटभर वसाहतवाल्यांनीं जन्मसिद्ध हक्क म्हणून आपल्या हातीं घेण्यापेक्षां अधिक चांगलें आहे."*

मुद्रणस्वातंत्र्य आणि अधिकारांच्या जागा यांच्याप्रमाणें पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रवेश करीत असतांनाहि अशा प्रकारची चर्चा ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं केलेली आहे. ब्रिटिश विद्येचा प्रसार करण्यानें भाविकालांत आपलें राज्य नष्ट होणार असलें तरी त्यामुळेंच आज आपल्या साम्राज्यास बळकटी येईल आणि पुढें जेव्हां आपलें साम्राज्य नष्ट होईल, तेव्हां निदान आपला व्यापार तरी कायम राहील व आपल्या देशांतून या देशांत येऊन राहिलेले वसाहतवाले सुरक्षित राहतील, हें जाणून व सर्व परिणाम लक्षांत घेऊन त्यांनीं आपलें वरील धोरण आंखिलें. सरंजामी युगांतून नुकतेंच बाहेर पडत असलेलें हिंदी राष्ट्र लोकसत्ताक राष्ट्र बनण्यास आणि आपल्या उपदेशानें निर्माण झालेला सर्वांगीण सुधारक वर्ग राजकीय चळवळी करूं लागण्यास शेंदीडशें वर्षें जावीं लागतील अशी ब्रिटिश मुत्सद्यांची त्या वेळची कल्पना होती. इतक्या कालानंतर कदाचित् आपण स्वीकारलेल्या धोरणामुळें आपल्या साम्राज्यावर अंतर्गत संकट आलें तरी त्याचा विचार व्यवहार्य राजकारणाच्या दृष्टीनें करण्याची त्यांना गरज

* Mount Stuart Elphinstone by J. S. Cotton P. 189.

नव्हती. तात्कालिक परिणामांच्या दृष्टीनें एतद्देशीय लोकांना सुशिक्षित करावें, त्यांना अधिकाराच्या जागा देऊन त्यांचें साहाय्य राज्यकारभारांत अधिकाधिक घेत जावें आणि त्यांना मुद्रणस्वातंत्र्य देऊन त्या स्वातंत्र्याचा उपयोग सामाजिक व धार्मिक सुधारणांकडे करावयास प्रोत्साहन द्यावें, हेंच धोरण इतर कोणत्याहि धोरणापेक्षां अधिक हितप्रद आहे असें एल्फिन्स्टन, मन्रो व माल्कम यांच्या काळांत ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं पुरस्कारिलें आणि बेंटिंक व मेटकाफ या गव्हर्नर जनरलांच्या कारकीर्दींत या धोरणाची मुहूर्तमेढ उघडपणें रोवण्यांत आली.) तत्कालीन सुशिक्षित हिंदी लोकांना हें धोरण आकर्षक वाटलें व त्यामुळें ते ब्रिटिश साम्राज्याचे चहाते व पुरस्कर्ते बनले. जे संस्थानिक, जहागिरदार व सरदार ब्रिटिशांचें प्रभुत्व मान्य करून पारतंत्र्यांत राहण्यांत सुख मानित होते, त्यांनाहि प्रेमानें व आदरानें वागवावें असें एल्फिन्स्टन व माल्कम यांचें धोरण होतें. त्यामुळें हा वर्गहि आपलें पूर्वींचें स्वातंत्र्य गेल्यामुळें असंतुष्ट असला तरी त्या स्वातंत्र्याबद्दल बंड करण्यास उद्युक्त होण्याचा संभव नव्हता. तात्पर्य, हिंदी सैनिकांनीं बंड केलें तर आपली सत्ता डळमळणार अशी भीति ब्रिटिशांना असली तरी सामान्य जनतेनें अगर संस्थानिकांनीं अशा बंडखोर सैनिकांचें नेतृत्व करूं नये, उलट तसें बंड झाल्यास तें दडपून टाकण्यासच सामान्य जनतेनें व संस्थानिकांनीं आपणांस साहाय्य करावें, असें धोरण त्यांच्याशीं वागण्यांत ब्रिटिशांनीं स्वीकारिलें होतें. या धोरणांत त्या वेळच्या हिंदी जनतेच्या भावनांचा विचार करून त्यांनीं लोकांच्या धर्मभावनांस धक्का लावावयाचा नाहीं या तत्त्वाला फार महत्त्व दिलेलें होतें. या सर्व धोरणांचा उपयोग त्यांना १८५७ सालच्या लष्करी बंडाच्या वेळीं झाला.

ईस्ट इंडिया कंपनीकडून राजसत्ता काढून घ्यावी असा विचार ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं १८५७ च्या बंडानंतर चालविला होता, तेव्हां तसें न करण्यासंबंधीं एक विनंतिअर्ज कंपनीनें ब्रिटिश राजाकडे केला होता. हिंदी लोकांच्या धर्मभावनांस धक्का न लावण्याच्या आणि राजसत्तेमार्फत धर्मांतरास प्रोत्साहन न देण्याच्या आपल्या धोरणांस व त्याच्या इष्ट परिणामांस उद्देशून कंपनी आपल्या अर्जांत म्हणते:—

" आमचे या बाबतींतील धोरण यशस्वी झालें आहे, याचा पुरावा पुढील गोष्टींवरून मिळाला आहे. आपल्या धर्मास धोका येईल या निराधार भीतीमुळें जें लष्करी बंड झालें असें म्हणतात त्या बंडाच्या वेळीं हिंदी संस्थानिक आणि हिंदी जनता हे ब्रिटिश सरकारशीं राजनिष्ठ राहिले. जर हिंदी संस्थानिकांनीं हें बंड मोडण्यास साहाय्य करण्याऐवजीं त्याचें नेतृत्व स्वीकारिलें असतें किंवा सामान्य जनता या बंडांत सामील झाली असती, तर या नुकत्याच घडून आलेल्या घडामोडींचा परिणाम निराळाच झाला असता हें आपल्या अर्जदारांनीं सांगण्याची गरज नाहीं. तसेंच धर्मांतराच्या चळवळीशीं ब्रिटिश सरकार तादात्म्य पावत आहे अशी शंका घेण्यास जर खरोखर आधार असता तर या दोन्ही गोष्टी घडून येण्याचा किती संभव होता तेंहि सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. " *

या बंडाच्या वेळीं कलकत्त्यांतील " संवाद भास्कर " या नांवाच्या सुप्रसिद्ध वृत्तपत्रांत लोकांनीं सरकारला मदत करावी यासंबंधीं लिहिलेल्या लेखांत पुढील विचार प्रकट झाले आहेत.

" आम्ही ज्या आपत्तीचा उल्लेख केला आहे ती कोणत्याहि परराष्ट्रीय युद्धांतून उद्भवलेली नाहीं, तर सरकारनें पोसलेल्या व रक्षिलेल्या लष्करांतीलच सैनिकांच्या बंडापासून उद्भवली आहे. हे सैनिक आपल्या स्वामी विरुद्ध गुप्तपणें लढत असून त्यांची सत्ता खणून काढीत आहेत. अनेक ठिकाणीं त्यांनीं शस्त्रें उचलेलीं आहेत. अशा आपत्कालीं सरकारनें काय करावें ? प्रजाजनांचें रक्षण करावें, कीं जेथें संकट आलें आहे तिकडे आपलें सैन्य पाठवावें ? जे सैनिक राज्याचें रक्षण करीत असत तेच त्याविरुद्ध शस्त्र घेऊन उठले आहेत ; म्हणून आपल्या सुरक्षिततेला धोका उत्पन्न झाल्यामुळें सरकार आपल्या मित्रमंडळीकडे मदतीची व पाठिंब्याची याचना करीत आहे. तरी सर्व राजनिष्ठ प्रजाजानांनीं या हाकेस उत्साहानें व कळकळीनें ' ओ ' दिली पाहिजे. या शहरांत व त्याच्या आसपास राहणाऱ्या व्यापाऱ्यांनीं आणि मळेवाल्यांनीं सरकारनें विनंति करण्यापूर्वीच शस्त्रास्त्रें जमवून व इतर तयारी करून तशी आपत्ति उद्भवलीच

* Pitition of the East India Company 1857.

तर सरकारच्या बाजूनें लढण्याची व आपली सर्व शक्ति वेचून त्यांचें रक्षण करण्याची सज्जता केली आहे. अशा प्रकारें त्यांनीं आपली राजनिष्ठा व्यक्त केली आहे. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं एतद्देशीय धनिकांनीं सुद्धां सरकारच्या सेवेंत पुढाकार घ्यावयास नको काय? .... या शहरांतील सधन व श्रीमंत लोकांनीं या राजधानीच्या संरक्षणाची व सुरक्षिततेची जबाबदारी आपणावर घेतली तर त्या कामीं गव्हर्नर जनरलला जो काळजीचा भार वाहवा लागत आहे तो हलका होईल. जर शहरांत शिरणाऱ्या प्रत्येक रस्त्याच्या तोंडावर नागरिकांनीं आपले शिपाई उभे केले तर बंडखोर शिपाई कोणत्या मार्गांनीं आंत येतील? कोणत्याहि बाजूनें त्यांनीं प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांना विरोध करून त्यांचे तुकडे तुकडे करतां येतील.

" जर स्वतः लोकच एकी करून सरकारच्या बाजूनें शस्त्रें घेऊन उठतील तर असंतुष्ट व बंडखोर शिपाई काय करूं शकतील? जरी शस्त्रांची उणीव भासली तरी लाठ्या व दगड यांची वाण खात्रीनें पडणार नाहीं. लाठ्या घेऊन सुद्धां बंडखोर शिपायांचीं डोकीं फोडून त्यांना लोक चुरडूं शकतील. हें येणारें संकट जर फार गंभीर स्वरूपाचें वाटलें नसतें तर महाराजे शिंदेबहादूर, पतियाळाचे महाराज आणि जेहूदचे राजे यांनीं आपलीं सैन्यें पाठवून सरकारच्या रक्षणासाठीं अग्रभागीं उभीं केलीं नसतीं .... अशा आणीबाणीच्या वेळीं धनिक ब्रिटिश प्रजाजन काय करीत आहेत? सर्वांच्या हिताला प्रत्येकानें आपला हातभार लावावा. ज्या वेळीं रामचंद्रांनीं समुद्रावर सेतु बांधिला तेव्हां खारींनींसुद्धां त्यांना मदत केली. ब्रिटिश सरकारच्या अमलांत आम्हांस जवळ जवळ पूर्ण स्वातंत्र्य उपभोगावयास मिळत आहे. मुसलमानांच्या अमदानींत लोकांना इतकी सुरक्षितता होती काय? ब्रिटिश लोकांनीं आम्हाला ज्ञान दिलें आहे आणि सुखानें व सुरक्षितपणें जगणें शक्य केलें आहे. रात्रींसुद्धां जेव्हां आम्ही झोपेंत गढलों असतों तेव्हांहि चौकीदार व पहारेकरी आमच्या जीविताची व वित्ताची काळजी घेत असतात. रामराज्याखालीं आमचे पूर्वज कशा स्थितींत होते त्याचें आमच्यापाशीं दृश्य प्रमाण कांहींच नाहीं; पण आज-

पर्यंत सर्व लोक त्याचें वर्णन करीत आले आहेत. रामराज्यापेक्षां ब्रिटिश राज्यांत कांहीं उणें असलें तरी त्यापेक्षां हें कमी प्रतीचें आहे असें निश्चित म्हणतां येणार नाहीं. या देशांतील ब्रिटिश अमदानीचें वर्णन करावयाचें झाल्यास दुसरें एक महाभारतच लिहावें लागेल. पण हें कार्य अंगावर न घेतां आपल्या सरकारावर संकट ओढवलें असतां लोकांनीं त्यास मदतीची शिकस्त करावी येवढें स्मरण देऊन आम्ही स्वस्थ बसतों." §

पेशवाई बुडाल्यापासून १८५७ सालच्या बंडापर्यंतच्या काळांतील एकंदर चाळीस वर्षांत हिंदी लोकांची कशी स्थिति होती त्याचें वर्णन कै० राजवाडे पुढीलप्रमाणें करितातः—

" ह्या कालांत तंजावर, सातारा, इंदूर, धार, ग्वालेर, बडोदें, पुणें, कोल्हापूर, नागपूर, बुंदेलखंड वगैरे स्थळीं असणाऱ्या संस्थानांत मोठमोठ्या क्रांत्या झाल्या, कित्येक संस्थानें सपशेल बुडून गेलीं, कित्येकांचें स्वातंत्र्य संपुष्टांत आलें, आणि कित्येक जमीनदारांच्या स्थितीला येऊन पोचलीं. महाराष्ट्रांतील लोकस्थितींतहि मोठें परिवर्तन झालें; लढवय्ये लोक घरीं बसले; प्रजा निःशस्त्र झाली; पांढरपेशा लोकांचा धंदा गेला; व्यापारी वर्गाचा व्यापार बुडत चालला; शिल्प्यांचा रोजगार बसत चालला; सोनें पश्चिमेकडे धांव घेऊं लागलें; शेतीवर सर्व लोकांचा उदरनिर्वाह होण्याचा दुर्धर प्रसंग आला; भटाभिक्षुकांची मिळकत बंद झाली; शास्त्रीपंडित निराश्रित झाले; सारांश सर्व दर्ज्यांच्या लोकांत चलबिचल झाली. परंतु समाजांत होत चाललेल्या या अफाट क्रांतीची परीक्षा करून ती थोपविण्याचें कोणींच लक्ष्यांत आणिलें नाहीं. तत्कालीन समाजाचें चरित्र, समाजाच्या धडपडीचा कार्यकारणसंबंध अथवा समाजाचें शास्त्र, व समाजाचें तत्त्वज्ञान, ह्यांपैकीं एकाचाहि पत्ता ह्या चाळीस वर्षांत नव्हता. विचारी व तत्त्वजिज्ञासु जे एकदेशी साधुसंत व विरक्त ते संन्यासाच्या अभ्यासांत गर्क झाले होते; आणि प्रपंचाची धडपड करणारे राजे, संस्थानिक, व्यापारी, उदमी, मुत्सद्दी व

§ Indian speeches and Documents on British Rule, by J. K. Majumdar P. 61.

कारकून तत्कालीन धडपडीचा अर्थ न कळल्यामुळें, कोठें तरी व कसे तरी मोहानें अंध होत्साते प्रपंचाचे व समाजाचे व राष्ट्राचे गाडे हांकीत होते. ' विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ।' आपण करतों आहों काय व चाललों आहों कोठें, ह्याचा ज्यांना नीट उलगडा करण्याची आवश्यकता भासली नाहीं, त्या मोहान्ध लोकांना राष्ट्र कोठलें, प्रपंच कसचा, व इतिहास काय करावयाचा !!! !

" अशी स्थिति शक १७७९ (इ. स. १८५७) पर्यंत होती. तिचा अंत १७७९ व १७८० तील ज्वालामुखीसदृश धडपडीनें झाला. ही धडपड संन्यस्त, तत्वज्ञानी व अविचारी हिंदु मुसलमान पुढारी यांनीं बंगाल्यांतील शिपायांच्या साहाय्यानें केली. काल्पनिक तत्त्वज्ञानाचा व सुयंत्रित शास्त्राचा हा झगडा होता. पहिल्याचे पुरस्कर्ते हिंदुमुसलमान पुढारी होते व दुसऱ्याचे पाश्चात्य लोक होते. त्यांत सुयंत्र शास्त्राचा विजय झाला. ही धडपड चालली असतां, हिंदुस्थानांतील, पंजाबांतील व कर्नाटकांतील राजेरजवाडे, महाजन व सामान्य लोक साशंक वृत्तीनें कांहीं काल तटस्थ राहून शेवटीं विजयी पक्षाला मिळाले. हलक्या, कुलहीन, व उपटसुंभ अशा लहान मोठ्या शिक्षित व अल्पशिक्षित परराज्यसेवकांचा जो नवीन वर्ग बनला, किंवा खरें म्हटलें असतां बनविला होता, तो विजयी होणाऱ्या व झालेल्या सुयंत्र पक्षाकडेच प्रथमपासून होता. त्याच्या शिक्षणांत, स्वराष्ट्र स्वसमाज वगैरे शब्दच नव्हते. बंगाल, रजपुताना व महाराष्ट्र ह्या तीन प्रांतांतील कित्येक बडे नोकर लोक असें सांगतात कीं, शके १७७९ तील ह्या प्रचंड धडपडीचा अर्थच कळण्याची आपली ताकद नव्हती; मग स्वपक्ष किंवा परपक्ष घेण्याची किंवा टाकण्याची बाब दूरच राहिली ! जुन्याच्या अभिमानानें व स्मरणानें येणारा सहजत्वेषहि ह्या कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन लोकांच्या ठायीं नव्हता. "*

१८५७ सालच्या बंडासारख्या प्रसंगीं ब्रिटिश सत्तेच्या मर्मावर आघात झाला असतांहि त्याचा फ़ायदा घेऊन स्वतंत्र राष्ट्रनिर्मिती करण्याचें सामर्थ्य व ज्ञान हिंदुस्थानांतील कोणांपाशींहि नव्हतें असें सिद्ध झाल्यानंतर

* ऐतिहासिक प्रस्तावना खंड ६ वा पृ० ३५३–५४

हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीयत्वाच्या अभावाचा आणखी दुसरा पुरावा आणि ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या धोरणाच्या यशस्वितेची दुसरी साक्ष देण्याची गरज नाहीं. या आपत्तींतून ब्रिटिश राज्य कसें पार पडलें त्याची मीमांसा सर जॉन सीली यांनीं पुढील प्रमाणें केली आहे :—

" हिंदुस्थानांतील एका जातीविरुद्ध दुसरी जात लढवूनच बहुतांशीं हें बंड मोडण्यांत आलें हें तुमच्या ध्यानांत येईल. जोंपर्यंत ही गोष्ट करणें शक्य आहे आणि जोपर्यंत आपणांवर कोणतेंहि सरकार असलें तरी त्याच्या-वर टीका करण्याची आणि त्याच्याविरुद्ध बंड करण्याची संवय तेथील लोकांना लागलेली नाहीं, तोंपर्यंत इंग्लंडांतून हिंदुस्थानावर राज्य करणें शक्य आहे व त्यांत अलौकिक असें कांहीं नाहीं. पण मीं म्हटल्याप्रमाणें जर ही स्थिति बदलली, जर कांहीं उपायांनीं या लोकांत समरसता उत्पन्न होऊन त्यांचें एक राष्ट्र बनलें, जर आमचा हिंदुस्थानाशीं असणारा संबंध हा ऑस्ट्रियाचा इटालीशीं संबंध होता तशा प्रकारचा अल्पांशानेंहि बनला, तर तेथें आमच्या प्रभुत्वाला धोका उत्पन्न होईल एवढेंच म्हणून मी थांबत नाहीं, तर यापुढें तेथें आपलें प्रभुत्व टिकेल अशी आशाहि आपण त्या क्षणीं सोडून दिली पाहिजे. " *

या उताऱ्यांत सीले यांनीं आपल्या साम्राज्यसत्तेचीं दोन मर्मस्थानें सांगितलीं आहेत ; एक, हिंदी लोकांतील एका जातीविरुद्ध दुसऱ्या जातीनें लढण्याचें सोडून दिलें पाहिजे आणि दुसरें, हिंदुस्तानांतील सामान्य जनतेला आपल्या सरकाराविरुद्ध टीका करण्याची व बंड करण्याची संवय लागली पाहिजे. येथील लोकांत एकराष्ट्रीयत्व निर्माण झालें म्हणजे हीं दोन्हीं मर्म-स्थानें त्यांना समजून त्यावर ते आघात करतील, हें एकराष्ट्रीयत्व निर्माण झालें नाहीं तोंपर्यंत केवळ लष्करी बंडानें आपलें साम्राज्य नष्ट होऊं शकत नाहीं, हें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं १८५७।५८ सालीं सिद्ध केलें. आतां हें एकराष्ट्रीयत्व निर्माण करण्याचे प्रयत्न हिंदी पुढाऱ्यांनीं कसकसे केले त्याचा विचार केला पाहिजे. अशा प्रकारचा पहिला प्रयत्न राजा राममोहन रॉय यांनीं हिंदुस्थानांत सर्वांगीण सुधारणावादाची जी एक विचार-

* The Expansion of England, by Seeley p. 233.

प्रणाली निर्माण केली, त्यांतून उगम पावला व पुढें त्याच उगमांतून निघालेल्या विचारप्रणालीला नेमस्त प्रागतिक राजकारणाचें स्वरूप न्या. मू. रानडे या महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यानें एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस दिलें. राजा राममोहन रॉय आणि त्यांच्या निधनानंतर (इ. स. १८३३) थोड्याच दिवसांत पुढें आलेले आपल्या महाराष्ट्रांतील 'लोकहितवादी' प्रभृति सर्वांगीण सुधारणेचे पुरस्कर्ते, यांच्या कार्यांची व विचारांची माहिती आतां आपणांस करून घेतली पाहिजे.

प्रकरण ३ रें

सर्वांगीण सुधारणेची आधुनिक ज्ञानज्योति

" जी गोष्ट व्यक्तीची तीच देशाची. खरी उन्नति व्हावयाची असेल तर प्रथम उन्नत धर्माचा प्रसार झाला पाहिजे राजकीय हक्क प्राप्त करून घेण्यास राष्ट्रीय सभा भरवा अथवा प्रांतिक सभा भरवा, किंवा सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यास सामाजिक परिषद् भरवा, परंतु जोंपर्यंत धर्मजागृति झाली नाहीं तोंपर्यंत देशास ह्या खटपटींत खरें यश यावयाचें नाहीं. प्रथम आत्म्याचीच उन्नति झाली पाहिजे. "*

" या युगाच्या आरंभीं पाश्चात्य शिक्षणानें, नास्तिक व पाखंडवादाची अशी भयंकर लाट या देशांत उसळली होती कीं, तिनें कित्येकांच्या मताप्रमाणें लवकरच सर्व देश आक्रमून हिंदुधर्म आमूलाग्र उखळून काढला असता. परंतु ईश्वराच्या अचिंत्य नियतीमुळें त्यावेळीं राजा राममोहन हा एक अलौकिक पुरुष निर्माण झाला व त्यानें एकेश्वरी पंथ नामक एक नवीन लाट उत्पन्न केली, त्यामुळें पुढें येणारी आपत्ति टळली. " §

महाराष्ट्रांत मराठी साम्राज्य रसातळास जाऊन आंग्लाईची स्थापना करणारी राज्यक्रांति घडून येत होती आणि मराठ्यांच्या सत्तेचा किल्ला जमिनदोस्त करून पुण्यांतील शनवारवाड्यावर ब्रिटिशांचा झेंडा फडकविणारा माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन शनवारवाड्यांत बसून साम्राज्य-वैभवानें गजबजलेला तो भव्य प्रासाद मोकळा पाहून भयाण वाटत आहे अशा प्रकारचे भाव अनुभवीत होता, त्याच सुमारास बंगालमध्यें राजा राममोहन रॉय यांच्या नेतृत्वाखालीं पाश्चत्य ज्ञानानें नवी दृष्टि प्राप्त झालेले बंगाली हिंदू आपल्या धर्मविचारांत व आचारांत क्रांति करून आधुनिक भारताची निर्मिति करण्याच्या प्रयत्नांत गुंतले होते. त्यांना हिंदी समाजांत एक सर्वांगीण क्रांति घडवून आणावयाची होती आणि ती क्रांति घडवून आणण्यास आपल्या धर्मविचारांत व धर्माचारांत प्रथम क्रांति

---

* डॉ. रा. गो. भांडारकर यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यानें पृ ३४२-४३.

§ श्री. सदाशिव कृष्ण फडके : नवयुगधर्म पृ. ३०.

झाली पाहिजे अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. पहिली धर्मसुधारणा दुसरी
समाजसुधारणा व तिसरी राजकीय सुधारणा अशी प्रतवारी त्यांनीं आपल्या
अंतःकरणाशीं निश्चित केली होती. याचा अर्थ धर्मसुधारणेचें अंतिम शिखर
गाठल्यानंतर समाजसुधारणेला प्रारंभ करावयाचा आणि तिचें शिखर
गाठल्यानंतर राजकारणाची पहिली पायरी चढूं लागावयाची असा होत
नाहीं. सर्वांगीण सुधारणेला विरोध करणारे आक्षेपक त्यांच्या भाषणांचा व
कृतींचा असा अर्थ करितात, पण तो खरा नाहीं. धर्म हें समाजाचें
हृदय आहे आणि त्याच्या सर्व व्यवहारांत जर सुधारणा, परिवर्तन किंवा
क्रांति व्हावयाची तर प्रथमतः त्याच्या या हृदयांत परिवर्तन झालें पाहिजे;
किंवा डॉ० भांडारकर यांच्या शब्दांत बोलावयाचें तर "प्रथम आत्म्याचीच
उन्नति झाली पाहिजे." असें राजा राममोहन प्रभृति सर्वांगीण सुधारकांचें
मत होतें. त्यांच्या राजकीय धोरणासंबंधीं कोणाचे कितीहि मतभेद असले,
अथवा त्यांनीं पुरस्कारिलेल्या विशिष्ट धार्मिक किंवा सामाजिक सुधारणांना
कोणाचा कितीहि तीव्र विरोध असला, तरी जर कोणत्याहि समाजांत सर्वां-
गीण सुधारणा, परिवर्तन किंवा क्रांति व्हावयाची असेल तर प्रथमतः
त्याच्या आत्म्याची उन्नति झाली पाहिजे, त्याच्या हृदयांत पालट झाला
पाहिजे किंवा त्याच्या धर्मविचारांत, धर्मभावनांत व धर्माचारांत फरक
झाला पाहिजे याबद्दल फारसा कोणाचा मतभेद होऊं शकणार नाहीं.
विशेषतः ज्या समाजाच्या सर्व व्यवहारांवर धर्माचें नियंत्रण चालू आहे
अशा समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणेस हा न्याय अधिक लागू पडतो.
प्राचीनकाळीं व मध्ययुगांत युरोपीय व भारतीय अशा दोन्हीहि समाजांच्या
सर्वच व्यवहारांवर धर्माची सत्ता चालू होती. धर्माची ही सर्वव्यापी सत्ता
नष्ट करून राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक व्यवहारांची स्वतंत्र
पृथक् शास्त्रें निर्माण करणें आणि धर्माकडे केवळ अंतरंग सुधारणेचें किंवा
आत्मिक उन्नतीचें कार्य ठेवणें हें एक आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचें लक्षण
आहे. आधुनिक युरोपीय सुधारणेंत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व्यव-
हारांची धर्माशीं फारकत केलेली आहे, इतकेंच नव्हे, तर नीतिशास्त्रा-
चाहि धर्माशीं व अध्यात्माशीं कांहीं संबंध नाहीं, असें प्रतिपादण्यांत येत

प्रकरण ३ रें

सर्वांगीण सुधारणेची आधुनिक ज्ञानज्योति

" जी गोष्ट व्यक्तीची तीच देशाची. खरी उन्नति व्हावयाची असेल तर प्रथम उन्नत धर्माचा प्रसार झाला पाहिजे राजकीय हक्क प्राप्त करून घेण्यास राष्ट्रीय सभा भरवा अथवा प्रांतिक सभा भरवा, किंवा सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यास सामाजिक परिषद् भरवा, परंतु जोंपर्यंत धर्मजागृति झाली नाहीं तोंपर्यंत देशास ह्या खटपटींत खरें यश यावयाचें नाहीं. प्रथम आत्म्याचींच उन्नति झाली पाहिजे. "*

" या युगाच्या आरंभीं पाश्चात्य शिक्षणानें, नास्तिक व पाखंडवादाची अशी भयंकर लाट या देशांत उसळली होती कीं, तिनें कित्येकांच्या मताप्रमाणें लवकरच सर्व देश आक्रमून हिंदुधर्म आमूलाग्र उखडून काढला असता. परंतु ईश्वराच्या अचिंत्य नियतीमुळें त्यावेळीं राजा राममोहन हा एक अलौकिक पुरुष निर्माण झाला व त्यानें एकेश्वरी पंथ नामक एक नवीन लाट उत्पन्न केली, त्यामुळें पुढें येणारी आपत्ति टळली. " §

महाराष्ट्रांत मराठी साम्राज्य रसातळास जाऊन आंग्लाईची स्थापना करणारी राज्यक्रांति घडून येत होती आणि मराठ्यांच्या सत्तेचा किल्ला जमिनदोस्त करून पुण्यांतील शनवारवाड्यावर ब्रिटिशांचा झेंडा फडकविणारा माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन शनवारवाड्यांत बसून साम्राज्य-वैभवानें गजबजलेला तो भव्य प्रासाद मोकळा पाहून भयाण वाटत आहे अशा प्रकारचे भाव अनुभवीत होता, त्याच सुमारास बंगालमध्यें राजा राममोहन रॉय यांच्या नेतृत्वाखालीं पाश्चत्य ज्ञानानें नवी दृष्टि प्राप्त झालेले बंगाली हिंदू आपल्या धर्मविचारांत व आचारांत क्रांति करून आधुनिक भारताची निर्मिति करण्याच्या प्रयत्नांत गुंतले होते. त्यांना हिंदी समाजांत एक सर्वांगीण क्रांति घडवून आणावयाची होती आणि ती क्रांति घडवून आणण्यास आपल्या धर्मविचारांत व धर्माचारांत प्रथम क्रांति

---

* डॉ. रा. गो. भांडारकर यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यानें पृ ३४२-४३.

§ श्री. सदाशिव कृष्ण फडके : नवयुगधर्म पृ. ३०.

झाली पाहिजे अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. पहिली धर्मसुधारणा दुसरी समाजसुधारणा व तिसरी राजकीय सुधारणा अशी प्रतवारी त्यांनीं आपल्या अंतःकरणाशीं निश्चित केली होती. याचा अर्थ धर्मसुधारणेचें अंतिम शिखर गाठल्यानंतर समाजसुधारणेला प्रारंभ करावयाचा आणि तिचें शिखर गाठल्यानंतर राजकारणाची पहिली पायरी चढूं लागावयाची असा होत नाहीं. सर्वांगीण सुधारणेला विरोध करणारे आक्षेपक त्यांच्या भाषणांचा व कृतींचा असा अर्थ करितात, पण तो खरा नाहीं. धर्म हें समाजाचें हृदय आहे आणि त्याच्या सर्व व्यवहारांत जर सुधारणा, परिवर्तन किंवा क्रांति व्हावयाची तर प्रथमतः त्याच्या या हृदयांत परिवर्तन झालें पाहिजे; किंवा डॉ० भांडारकर यांच्या शब्दांत बोलावयाचें तर "प्रथम आत्म्याचीच उन्नति झाली पाहिजे." असें राजा राममोहन प्रभृति सर्वांगीण सुधारकांचें मत होतें. त्यांच्या राजकीय धोरणासंबंधीं कोणाचे कितीहि मतभेद असले, अथवा त्यांनीं पुरस्कारिलेल्या विशिष्ट धार्मिक किंवा सामाजिक सुधारणांना कोणाचा कितीहि तीव्र विरोध असला, तरी जर कोणत्याहि समाजांत सर्वांगीण सुधारणा, परिवर्तन किंवा क्रांति व्हावयाची असेल तर प्रथमतः त्याच्या आत्म्याची उन्नति झाली पाहिजे, त्याच्या हृदयांत पालट झाला पाहिजे किंवा त्याच्या धर्मविचारांत, धर्मभावनांत व धर्माचारांत फरक झाला पाहिजे याबद्दल फारसा कोणाचा मतभेद होऊं शकणार नाहीं. विशेषतः ज्या समाजाच्या सर्व व्यवहारांवर धर्माचें नियंत्रण चालू आहे अशा समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणेस हा न्याय अधिक लागू पडतो. प्राचीनकाळीं व मध्ययुगांत युरोपीय व भारतीय अशा दोन्हीहि समाजांच्या सर्वच व्यवहारांवर धर्माची सत्ता चालू होती. धर्माची ही सर्वव्यापी सत्ता नष्ट करून राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक व्यवहारांची स्वतंत्र पृथक् शास्त्रें निर्माण करणें आणि धर्माकडे केवळ अंतरंग सुधारणेचें किंवा आत्मिक उन्नतीचें कार्य ठेवणें हें एक आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचें लक्षण आहे. आधुनिक युरोपीय सुधारणेंत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व्यवहारांची धर्माशीं फारकत केलेली आहे, इतकेंच नव्हे, तर नीतिशास्त्राचाहि धर्माशीं व अध्यात्माशीं कांहीं संबंध नाहीं, असें प्रतिपादण्यांत येत

आहे. हीच विचारसरणी आज आपल्या देशांतहि रूढ होऊं पहात आहे; परंतु राजा राममोहन रॉय यांच्यावेळीं हिंदुसमाजाची तशी स्थिति नव्हती. त्यावेळचा हिंदुसमाज हा मध्ययुगीन युरोपीय समाजासारखा होता. धर्मशास्त्राहून पृथक् आणि स्वतंत्र अशीं राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र वगैरें शास्त्रें असूं शकतात याची त्याला स्पष्ट कल्पना नव्हती. त्याच्या सर्व व्यवहारांवर धर्माची सत्ता अप्रतिहत नसली तरी तत्त्वतः चालत होती. निदान ती तशी चालावी हेंच साहजिक व इष्ट आहे अशी हिंदी समाजाची कल्पना व श्रद्धा होती. या अवस्थेंतील समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणेला हात घालणारांनीं प्रथमतः त्याच्या धर्म-सुधारणेला हात घालावा हें अगदीं साहजिक होतें. राजकीय पारतंत्र्यांत सांपडलेल्या राष्ट्रानें आपल्या सर्वांगीण सुधारणेला हात घालावा कीं प्रथम राष्ट्रीय स्वातंत्र्य स्थापून नंतर हें महत्कार्य अंगीकारावें यासंबंधीं मतभेद होऊं शकेल. पण एकदा सर्वांगीण सुधारणा झाल्याखेरीज आपण अथवा आपलें राष्ट्र स्वतंत्रतेनें नांदूं शकत नाहीं असें गृहीत धरिलें म्हणजे मध्ययुगीन अवस्थेंतील धर्माधिष्ठित समाजाची सर्वांगीण सुधारणा करूं इच्छिणारांना त्याच्या धार्मिक आचार–विचार–भावनांच्या सुधारणेला आद्यस्थान द्यावें, असें वाटणें साहजिक आहे. राजा राममोहन रॉय यांनीं बंगालमध्यें स्थापन केलेल्या ब्राह्मसमाजाचीच महाराष्ट्रीय शाखा जो प्रार्थनासमाज, त्याचे एक अध्वर्यु डॉ. भांडारकर यांच्या शिरोभागीं दिलेल्या अवरतणांतील दृष्टिकोण हाच आहे.

पण ज्यांना ब्राह्मसमाजाची धार्मिक व सामाजिक सुधारणा बहुतांशीं मान्य नाहीं आणि राजा राममोहन रॉय यांच्या विभूतिमत्त्वासंबंधींहि ज्यांना अवास्तव आदर असण्याचा संभव नाहीं असे "नवयुगधर्मा"चे लेखक श्री. फडके यांच्यासारखे लोकहि राजा राममोहन यांनीं स्थापन केलेल्या एकेश्वरी ब्राह्मसमाजाकडे कोणत्या दृष्टीनें पाहतात व त्याच्या कार्याचें कोणतें महत्त्व मानतात, तें वाचकांच्या लक्षांत येण्यासाठींच या प्रकरणाच्या शिरोभागीं श्री. फडके यांचें अवतरण दिलें आहे. राजा राम-मोहन यांचीं कोणतींच धार्मिक मतें मान्य नसलीं तरी त्यांनीं जी धर्मसुधा-

रणेची प्रचंड लाट एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं उठविली तिच्यामुळें, पाश्चात्य विद्येच्या संस्कारानें, खिस्तीधर्माच्या राज्यकर्त्यांविषयीं वाटणाऱ्या कौतुकामुळें किंवा आदरामुळें, त्यांच्या धर्माची दीक्षा घेतल्यानें प्राप्त होणाऱ्या भौतिक अभ्युदयाच्या लोभामुळें, प्रबलापुढें लोटांगण घालण्याच्या हीन मनोवृत्तीमुळें, खिस्ती धर्मप्रचारकांनीं दाखवून दिलेल्या आपल्या धर्मातील खऱ्या खोट्या दोषांमुळें आणि आधुनिकत्वाचा उजाळा बरींच वर्षे दिला न गेल्यानें हिंदुधर्माला प्राप्त झालेल्या हीन व अवनत स्वरूपामुळें, हिंदु लोकांतील शिक्षित लोकांचा कल खिस्तीधर्माचा अंगीकार करण्यांकडे होत होता, तो थोपविला गेला; आणि हिंदी राष्ट्राची सर्वांगीण सुधारणा करण्यासाटीं त्याला खिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याची आवश्यकता नाहीं, किंबहुना तसें करणें हा त्याच्या सर्वांगीण सुधारणेचा खरा मार्ग नव्हे, अशी शिक्षित लोकांची खात्री झाली.

ब्रिटिश लोकांनीं हिंदुस्थानांत राज्य स्थापन केलें तेव्हां हिंदु लोकांच्या धर्मांत हात घालूं नये असें धोरण केवळ राजकीय धोरण म्हणून स्वीकारिलें असलें तरी कोणतेंहि राष्ट्र किंवा समाज खिस्ती धर्माचा अनुयायी होत नाहीं, तोंपर्यंत त्याला ऐहिक अभ्युदय आणि पारलौकिक सद्गति मिळणें शक्य नाहीं असा त्यांचा त्यावेळीं दृढ विश्वास होता. हा विश्वास जसा खिस्ती पाद्री वर्गांत होता, तसा तो येथें आलेल्या ब्रिटिश अधिकारी व व्यापारी लोकांतहि होता. फरक इतकाच कीं, मुत्सद्दी वर्गांतील लोक आपल्या या विश्वासाकरितां हिंदी जनतेंत सद्धर्माचा प्रचार करून आपल्या राज्यास व व्यापारास धोका आणूं इच्छित नव्हते. यामुळें येथील ईस्ट इंडिया कंपनीचे अधिकारी पाद्री लोकांच्या धर्मप्रचाराच्या उत्साहाला आंवरून धरण्याचा प्रयत्न करीत असत. तसेंच ब्रिटिश मुत्सद्यांपैकीं ज्यांना हिंदी संस्कृतीविषयीं आदर किंवा ज्ञान नव्हतें, त्यांना ज्याप्रमाणें हिंदी लोकांनीं खिस्ती व्हावें असें वाटत होतें त्याचप्रमाणें ज्या ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं अगर पंडितांनीं भारतीय संस्कृतीचें अध्ययनपूर्वक ज्ञान करून घेतलें होतें व ज्यांना हिंदी संस्कृतीबद्दल आदर असून हिंदी लोकांची सुधारणा व्हावी व अखेरीस त्यांनीं स्वतंत्र व्हावें असें वाटत होतें, त्यांनाहि हिंदु लोक आज

ना उद्या खिस्ती धर्माची दीक्षा घेतील असें वाटत असे. मात्र या प्रकारें हिंदी संस्कृतीबद्दल आदर बाळगणारे आणि एक प्रकारें तिचा दरारा वाटणारे हे मुत्सद्दी धर्मप्रचारच्या बाबतींत पाद्री लोक ज्या साधनांचा अवलंब करीत होते, त्या साधनांचा परिणामाच्या दृष्टीनें निषेध करीत आणि सरकारमार्फत होणाऱ्या लोकशिक्षणाच्या प्रयत्नांत धर्मप्रचाराचा प्रत्यक्ष संबंध आणूं नये असें निक्षून सांगत.

फ्रेड्रिक जॉन शोअर या ब्रिटिश अधिकाऱ्यानें इ. स. १८३७ सालीं लिहिलेलें " Notes on Indian Affairs " हें पुस्तक ब्रिटिश राज्याचें कृष्ण अंतरंग आणि तत्कालीन हिंदी संस्कृतीची चांगली बाजू लक्षांत घेऊन लिहिलेलें आहे. ब्रिटिश राज्यपद्धतीचे घोर आर्थिक परिणाम, लोकांवर होणारा अन्याय, त्यांच्यावर लादलेले जबदस्त कर आणि लोकांना विश्वासांत न घेतां किंबहुना त्यांना तुच्छ लेखून चालविलेल्या राज्यपद्धतीमुळें तत्कालीन जनतेसहि तिच्याबद्दल वाटणारा असंतोष व तिटकारा, यांचें समर्पक वर्णन सदर पुस्तकांत आलेलें आहे. अशा सहानुभूतिपूर्ण लेखकासहि हिंदू जनता, हळूहळूं खिस्ती होईल असा विश्वास वाटत होता. मात्र ही गोष्ट कशी घडून येईल त्यासंबंधीं त्याचे विचार पुढीलप्रमाणें होते:—

" मानवी प्रयत्नांपैकीं पुढील साधनें मुख्यतः परिणामकारक होण्याचा संभव आहे: (१) आम्ही ज्या धर्माचा प्रचार करतों त्यावर आमची खरी श्रद्धा आहे व आम्ही त्याप्रमाणें वागतों हें लोकांना आपल्या उदाहरणानें दाखवून दिलें पाहिजे, (२) नव्या पिढींत शिक्षण प्रसार केला पाहिजे, (३) धर्मांतरितांचा ज्यांत समावेश करतां येईल असा एक वर्ग निर्माण करून ते समाजबहिष्कृत होणार नाहींत याबद्दल दक्षता घेतली पाहिजे. जर अशा साधनांचा योग्य उपयोग करण्यांत आला, तर थोड्याच वर्षांत बरेंच यश प्राप्त होण्याचा संभव आहे. अलीकडे धर्म व जाति यासंबंधींचे लोकांचे पूर्वग्रह अथवा वेडगळ धर्मसमजुती बऱ्याच शिथिल झाल्या आहेत; त्यांच्यांत जिज्ञासावृत्ति जागृत होत आहे आणि इंग्लिश लोकांपासून पुष्कळ दूरदूर राहणारे असे लोक, शेतकरीसुद्धां अलीकडे कांहीं वर्षें धर्माधिकारी व पाद्री लोकांकडे येऊन आम्हांला खरोखर कांही धर्म

आहे काय व असलां तर त्यांत काय आहे अशा प्रकारचे प्रश्न विचारूं लागले आहेत. त्यांच्यांत शिक्षणाचा आणि नव्या विचारांचा अधिक व्यापकपणें प्रसार झाल्यानंतर त्यांना आपल्या मूर्तिपूजेच्या पद्धतींतील असमंजसपणा दिसूं लागेल. आजहि या धर्मापासून आपल्या मनोदेवतेस शांति व समाधान लाभत नाहीं असें त्यांना वाटूं लागलें आहे. हिंदूंपैकीं एखादा राजा किंवा वजनदार श्रेष्ठ पुरुष कॉन्स्टंटाइनप्रमाणें (धर्मप्रचार करण्यास) पुढें आला तर त्याचें अनुकरण करून जनता सामुदायिक धर्मांतरास तयार होईल. असें होईपर्यंत मात्र धर्माधिकारी व पाद्री लोकांनीं जे येतील त्यांना बाप्तिस्मा देऊन धर्मांतर करण्याची विशेष उत्कटता दाखवूं नये. " *

याच पुस्तकांत या लेखकानें एकदा काशींत हिंदुमुसलमानांचा दंगा होऊन हिंदूंच्या देवळांत गाईचें रक्त व मुसलमानांच्या मशिदींत डुकराचें मांस टाकण्याचे अत्याचार झाले त्यावेळीं ब्रिटिशांच्या सैन्यांतील दोन ब्राह्मण जातीच्या शिपायांत पुढील संवाद झाल्याचें नमूद केलें आहे. "अरे रे," त्यांच्यांपैकीं एक शिपाई दुसऱ्यास म्हणतो "जी गोष्ट पाहण्याचें आपल्या कधीं स्वप्नांतहि आलें नसेल तीच गोष्ट आज आपणांस दिसत आहे. या शिवाच्या हातांतील शूल जमीनदोस्त झाला आहे, थोड्याच काळांत आम्ही सर्व एकाच जातीचे होऊं; असें झालें तर आपला धर्म कोणता होईल बरें?" "मला वाटतें तो खिरती धर्म असेल." दुसऱ्यानें उत्तर केलें. "मलाहि तसेंच वाटतें." पहिल्यानें पुष्टि दिली. "कारण, आतांच ज्या गोष्टी घडल्या त्यानंतर तरी आम्ही मुसलमान खास होणार नाहीं." या संवादाचा आधार देऊन लवकरच सर्व हिंदू खिस्ती होतील अशी कल्पना या देशांतील लोकांत फैलावत आहे असें हा लेखक म्हणतो. § तात्पर्य, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं या देशांत सर्वांगीण सुधारणेची

---

* Notes on Indian Affairs Vol. II, P. 466-67 by Hon. Fredrick John Shore.

§ "I believe there is a very general feeling among the people that some great crisis is at hand in their religi-

आकांक्षा जागृत केली हें खरें असलें, तरी त्याबरोबर हेंहि खरें आहे कीं, या सर्वांगीण सुधारणेचा परिणाम आपल्या साम्राज्यास कांहीं काळ तरी बळकटी आणण्यांत होईल आणि ज्यावेळीं हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल, त्यावेळीं आपला व्यापार कायम राहील, त्याचप्रमाणें या सर्वांगीण सुधारणेचा परिणाम धार्मिक दृष्टया सर्व हिंदूंना खिस्ती बनविण्यांत होईल अशीहि त्यांची कल्पना होती. मात्र येथील मुसलमान लोक खिस्ती होतील असें त्यांना वाटत नव्हतें. वर उल्लेखिलेल्या ग्रंथांत फ्रेड्रिक जॉन शोअर मुसलमानांच्या खिस्तीधर्मासंबंधींच्या वृत्तीबद्दल लिहितो: "या लोकांतील मुसलमानविभागासंबंधीं विचार केल्यास हे लोक कांहीं बाबतींत हिंदूपेक्षां कमी दुराग्रही व असहिष्णु असले आणि त्यांच्या कल्पना अधिक उदार असल्या तरी त्यांना खिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याचें काम इतरांना ती दीक्षा देण्यापेक्षां अधिक कठीण जाईल . . . या बाबतींत मुसलमानांच्या भावना मोठ्या विलक्षण आहेत. मूर्तिपूजक म्हणून ते हिंदूंना तुच्छ लेखतात; पण ते खिस्त्यांचाहि तितकाच तिटकारा करतात. कां तर, आमची येशू खिस्तावर श्रद्धा आहे म्हणून नव्हे, (कारण तो एक ईश्वरानें प्रेरणा दिलेला मनुष्य होता असें त्यांनाहि वाटतें) तर त्यांचा धर्मपुरुष जो महंमद त्याची आम्ही भक्ति करीत नाहीं म्हणून." *

तात्पर्य, हिंदुस्तानांतील हिंदु लोक खिस्ती होतील अशी आशा ब्रिटिशांना वाटत असली तरी मुसलमानांसंबंधीं त्यांना तशी आशा वाटत नव्हती. त्याचप्रमाणें हेंहि एक लक्षांत घेण्यासारखें आहे कीं, आपली सर्वांगीण सुधारणा व्हावी म्हणून ब्रिटिशांच्या सहवासानें हिंदू लोकांनीं आपल्या धर्मसुधारणेस हात घातला तसा मुसलमान किंवा पारशी धर्मीयांनीं घातला नाहीं. "धर्माविषयीं साधारण जागृति" या आपल्या व्याख्यानांत डॉ. भांडारकर म्हणतात : "(प्रार्थना) समाजाचीं धर्मतत्त्वें अशीं आहेत कीं, तीं कोणत्याहि धर्माच्या मनुष्यास मान्य व्हावीं, परंतु

---

ous polity; and that the common belief is, that Hinduism will be supplanted by Christianity." Ibid P. 467

* I bid P. 468.

पूर्वीपासून आपल्या हिंदु लोकांची धर्मसंबंधीं विशेष आस्था दिसत आहे. आमच्याच प्रचलित धर्मांत घाण झाली आहे असें नाहीं. पारशांच्या, मुसलमानांच्या धर्मांनाहि अवनत स्वरूप प्राप्त झालें आहे. पण, त्यांना आपापल्या धर्माची सुधारणा करावी अशी कोठें आस्था नाहीं. हिंदूंनीच ही धर्मसुधारणेची चळवळ प्रथम सुरू केली आणि सध्यां ती हिंदूपुरतीच आहे." § म्हणजे ही धर्मसुधारणेची चळवळ हिंदू, मुसलमान, खिस्ती, पारशी अशा धर्मांच्या अनुयायांनीं करावी असें तिचें स्वरूप आहे, व म्हणून आपल्या ब्राम्हसमाजांतून सार्वत्रिक धर्माची एक प्रचंड चळवळ निर्माण होईल अशी आशा तिच्या आद्य प्रणेत्यांस वाटत असली तरी परिणामतः व वस्तुतः ब्राम्हसमाज किंवा प्रार्थनासमाज म्हणजे केवळ सुधारलेला हिंदुधर्म असेंच त्याचें स्वरूप अखेरीस बनलें.

आतां आपण राजा राममोहन रॉय यांच्या वेळच्या परिस्थितीचा त्यांच्या दृष्टीनें अधिक विचार करूं. यावेळीं बंगालमध्यें खिस्ती धर्मप्रचारकांनीं उघडपणें हिंदुधर्मावर हल्ला चढवून त्याच्यावर छिद्रान्वेषण बुद्धीनें टीकेचा जोराचा मारा चालविला होता. त्यास उद्देशून ते म्हणत, "धर्मासंबंधीं तटस्थता राखूं हें जें ब्रिटिश सरकारचें जाहीर धोरण, त्याच्याशीं जेत्यांच्या धर्माचा उघड प्रचार करूं देणें आणि जित लोकांच्या धर्माची उघड निंदा करण्यास परवानगी देणें हें विरुद्ध आहे. दुसरें असें कीं, हिंदु व मुसलमान धर्मांचीं विंगें चव्हाठ्यावर मांडण्याच्या उद्देशानेंच व्याख्यानें देणें किंवा पत्रकें वाटणें हें चुकीचें आहे. तिसरें असें कीं ऐहिक अभ्युदयाचा लोभ दाखवून धर्मांतर करविणें हें अश्लाघ्य आहे. सरकारचे बंगाली प्रजाजन हे दुर्बल आणि दरिद्री आहेत; इंग्रजांचें नांव ऐकिलें कीं ते भयमीत होतात. अशा लोकांवर राजसत्तेच्या साहाय्यानें सक्ती करणें हें तर भयंकर निंद्य आहे." हिंदी प्रजेचा धर्म आणि संस्कृति यांची हेटाळणी पाद्री लोक करीत त्यास उद्देशून ते पुढें म्हणतात, " जेते लोक जित लोकांचे आचार आणि त्यांचे धर्मविचार यांची अवहेलना व उपहास करितात हें इतिहासांत नमूद आहे. उदाहरणार्थ, वायव्येकडील हिंदुस्थानांत झेंगिझखानानें

§ डॉ. भांडारकर यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यानें. पृ. २९-३०

काय केलें, पूर्व हिंदुस्थानांत मघांनीं काय केलें, रोमन लोकांची ज्यू लोकां-संबंधीं कोणती वृत्ति होती, तें पहा. एवढेंच नाहीं, खिस्ती धर्माचा प्रचार अप्रत्यक्षपणें तरवारीच्या (किंवा येथें बंदुकीच्या) जोरावर केल्याचीं उदाहरणें पॅसिफिक बेटांत आढळतात. तेथें मिशनरी लोकांना पाठिंबा देण्यासाठीं सैनिक पाठविले होते. " * अशा प्रकारें हिंदुधर्मावरील खिस्ती मिशनऱ्यांच्या हल्ल्यांचा प्रतिकार करणें हें एक राजा राममोहन यांच्या विविध अंगीकृत कार्यांपैकीं महत्त्वाचें कार्य होतें यांत शंका नाहीं. पण ब्राह्मसमाज स्थापन करण्यांत खिस्ती धर्माचा प्रतिकार करणें ही त्यांची मूळची प्रेरणाबुद्धि नव्हती. हिंदुधर्माची सुधारणा करावी, एकेश्वरी धर्म-तत्त्वांचा प्रचार सर्वत्र करून सर्व धर्मांचें अंतरंग एकच आहे हें दाखवून द्यावें आणि जगांतील धर्मभेदांचा अंधार नष्ट करणाऱ्या सार्वत्रिक विश्वधर्माच्या सूर्याचा प्रकाश सर्वत्र पसरवावा, अशी त्यांची थोर महत्त्वाकांक्षा होती.

" ज्याप्रमाणें विशिष्ट शरीरांतील जीवात्मे त्या शरीरास चैतन्य देऊन त्याचें नियमन करितात, त्याचप्रमाणें अखिल विश्वरूप समष्टि शरीराला चैतन्य देऊन त्याचें नियंत्रण करणाऱ्या एका सत्तत्त्वाची आम्ही आराधना करतों. ही आमची श्रद्धा आमच्या धर्मांतील आधुनिकांनीं जरी सोडून दिली आहे तरी ती पवित्र वेदान्तांतील प्राचीन धर्मास अनुसरून आहे. आम्ही सर्व प्रकारच्या मूर्तिपूजेचा त्याग करतों; मग ही मूर्तिपूजा कोण-त्याहि कोटिबाजपणाच्या बुरख्याखालीं लपलेली असो. ती एखाद्या कृत्रिम किंवा नैसर्गिक पदार्थाच्या पूजेच्या रूपानें चालू असो किंवा एखाद्या काल्पनिक वस्तूच्या आराधनेच्या रूपानें नांदत असो. परमेश्वराला वंदन करण्याचें आमचें एकच साधन म्हटलें म्हणजे भूतदया किंवा परस्परांशीं परोपकारबुद्धीनें वागणें हेंच होय. एखाद्या मंदिरांत अगर व्यासपीठावर (पुलपिटवर) हात, पाय, डोकें, जिव्हा किंवा इतर जड इंद्रियांचे विशिष्ट व्यापार करणें किंवा एकाद्या विलक्षण सिद्धान्तावर श्रद्धा ठेवणें हा ईशवं-दनाचा मार्ग आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. " §

* Raja Ram Mohan by Nalin C. Ganguli. P. 69-70
§ Ibid. P. 77

जे ख्रिस्ती मिशनरी हिंदू वेदान्तावर टीका करीत आणि आपल्या धर्मांतील नीतितत्त्वांबरोबर त्रयीवाद (Trinity) व परंपरागत विशिष्ट सिद्धान्त यांवर श्रद्धा बसून लोक ख्रिस्तीधर्मांची दीक्षा घेतील तेव्हांच त्यांचा उद्धार होईल असें प्रतिपादीत, त्यांना उत्तर देतांना राजा राममोहन यांनीं वरील उद्गार काढिले आहेत. राजा राममोहन यांचा वेदान्ताचा अभ्यास गाढ होता. त्याचप्रमाणें त्यांनीं मुसलमान आणि ख्रिस्ती धर्मांच्या तत्त्वांचाहि अभ्यास केला होता. त्यांची धर्मजिज्ञासा फार प्रखर होती आणि त्यांची बुद्धि निःपक्षपाती, निरहंकार आणि सर्वसंग्राहक होती. रूढ हिंदुधर्मांतील मूर्तिपूजा ही हिंदूंना बौद्धिकदृष्ट्या गुलाम बनवीत आहे, परमात्म्याच्या शुद्ध स्वरूपाचा विसर पाडीत आहे, भूतदयेच्या आणि परोपकाराच्या सद्धर्मापासून त्यांना दूर ठेवीत आहे आणि अनेक निष्ठुर, विषम आणि वेडगळ रूढींचे आणि आचारांचे दास बनवीत आहे, हें पाहून त्यांचें अंतःकरण रूढ हिंदुधर्माविरुद्ध बंड करून उठलें होतें. पण याच हिंदुसमाजाचा उद्धार करण्याची ' तरफ ' त्यांना उपनिषदांतील वेदान्तांत सांपडली होती. हिंदूसमाजाची सर्वांगीण सुधारणा करण्यास त्याला ख्रिस्तीधर्माचीच दीक्षा आज किंवा उद्यां दिली पाहिजे असें ब्रिटिश मुत्सद्यांना मनांतून वाटत होतें आणि ख्रिस्तीधर्मप्रचारक तसा उघड उपदेश करीत होते. या धर्मप्रचारकांचा उत्साह आणि त्यांचा स्वधर्मासंबंधीचा अहंकार आपल्या राजकारणाच्या आड येऊं नये, याबद्दल ब्रिटिश मुत्सद्दी दक्षता घेत असले तरी ख्रिस्ती धर्म हाच खरा धर्म आहे व त्याचा स्वीकार करण्यांतच हिंदु लोकांचें खरें कल्याण आहे असें त्यांना वाटत होतें. इतकेंच नव्हे तर, आपल्या धर्मप्रचारांत उत्साहाचा अतिरेक झाला नाहीं तर हिंदूंच्या ख्रिस्तीकरणानें आपल्या राजकीय व व्यापारी साम्राज्यास स्थैर्य येईल अशीहि आशा त्यांना होती.

राजा राममोहन रॉय यांनीं इ. स. १८१५ सालीं वेदान्तसूत्रावरील शांकरभाष्याचें बंगाली भाषांतर प्रसिद्ध केलें. १८१६ व १८१७ सालीं ईश, केन, मुंडक, कठ आणि मांडूक्य या उपनिषदांचेंहि बंगालींत भाषांतर करण्यांत आलें व त्यांपैकीं शेवटचें सोडून इतरांचीं इंग्रजींतहि भाषान्तरें त्यांनीं केलीं.

या सर्वांना राममोहन यांनीं प्रस्तावना लिहून ती लोकांना स्वतःच्या खर्चानें मोफत वाटण्यास सुरवात केली. याच वेळीं त्यांनीं ब्रह्मसूत्र-भाष्याच्या आधारें एक 'वेदान्तसार' नांवाचें छोटें पुस्तकहि प्रसिद्ध केलें होतें. या सर्व धर्मप्रचाराचा हेतु वेदान्तांतील परमात्म्याच्या स्वरूपासंबंधींच्या शुद्ध आणि उच्च कल्पनांचा लोकांत प्रचार व्हावा आणि मूर्तिपूजा व तज्जनित मूढ धर्मकल्पना व आचार, यांचा निरास व्हावा हाच होता. त्यांनीं मूर्तिपूजेविरुद्ध आणि हिंदुधर्मांतील हीन आचारविचारांविरुद्ध ही जी मोहीम सुरू केली, तीमुळें ते लवकरच ख्रिस्तीधर्म स्वीकारतील व त्यांच्या पाठोपाठ पुष्कळ हिंदु लोक आपल्या कळपांत येतील, अशी आशा कांहीं मिशनरी लोकांना वाटूं लागली. ते ख्रिस्तीधर्माची उघड स्तुति करीत, येशू ख्रिस्ताला पूज्य मानीत आणि मनुष्याच्या बुद्धीला पटेल अशा प्रकारें नीतितत्त्वांचें जितकें समर्पक विवेचन ख्रिस्तीधर्मांत केलेलें आहे तितकें कोणत्याहि इतर धर्मांत आपणांस वाचावयास सांपडलें नाहीं असें ते म्हणत. यावरून ते लवकरच ख्रिस्ती होतील असें त्या धर्माच्या प्रचारकांना वाटलें. एकदां तर (इ. स. १८२१) कलकत्त्यांतील बिशप मिड्ल्टन यांनीं राजा राममोहन यांस ख्रिस्तीधर्म स्वीकारण्याचा उघड उपदेश केला आणि ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतल्यानें ऐहिक अभ्युदयाचा मार्ग कसा सुलभ होईल, तेंही परोपरीनें समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांनीं ही सूचना मान्य तर केली नाहींच, उलट ऐहिक अभ्युदयाचें आमिष दाखवून ख्रिस्तीधर्माचा प्रचार करूं इच्छिणाऱ्या त्या बिशपसाहेबांचा त्यांना संताप आला; व तो त्यांनीं आवेशयुक्त वाणीनें व्यक्तही केला. ख्रिस्ताच्या जीवनाचा व उपदेशाचा संदेश दैवी आहे असें ते मानीत. त्या थोर विभूतीचा ते गौरव करीत आणि त्याच्या चारित्र्यामुळें मनुष्यांच्या नैतिक उन्नतीला जितकें साहाय्य झालें आहे किंवा होण्यासारखें आहे तितकें इतर कशामुळेंहि होणार नाहीं, असें त्यांना वाटत असे. पण ख्रिस्ताचा देह हा दैवी होता आणि तो परमेश्वराचा प्रत्यक्ष पुत्र होता हें ख्रिस्ती धर्मनिष्ठांचें मत त्यांना मान्य नव्हतें. याबद्दल त्यांच्यावर मिशनऱ्यांचा रोष होता. तरी आपल्या या मताचा प्रचार ते

खुद्द मिशनरी लोकांतहि करीत. इ. स. १८२१ याच सालीं ते रे. विल्यम येट्स आणि रे. विल्यम या दोन मिशनऱ्यांच्या सहकार्यानें बायबलचें बंगाली भाषान्तर करीत होते. हें करीत असतां त्यांनीं आपलें वरील मत या दोन मिशनऱ्यांना बुद्धिवादानें पटवून दिलें व त्यांनींहि तशी प्रांजल-पणें कबूली दिली. ही गोष्ट त्यावेळीं ख्रिस्ती समाजाच्या धर्मप्रचाराच्या दृष्टीनें अपूर्व होती. ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्याचें कंकण बांधून मूर्तिपूजेसारख्या धर्मवेडांत बुडून गेलेल्या हिंदु लोकांचा उद्धार करण्या-साठीं जे उपदेशक हिंदुस्थानांत आले होते आणि आधुनिक बुद्धिवादाच्या कसोटीला उतरणारा असा ख्रिस्ती धर्मासारखा दुसरा कोणताहि धर्म नाहीं असा ज्यांना अहंकार झाला होता, त्यांपैकीं दोन प्रसिद्ध व्यक्तींना एका हिंदु धर्मसुधारकानें बुद्धिवादांत कुंठित करून मतान्तर करण्यास भाग पाडिलें हें पाहून आधुनिक बुद्धिवादाच्या अग्नीनें हिंदूंच्या धर्माचारांची राखरांगोळी करूं इच्छिणाऱ्या पाद्री लोकांना चेव आला आणि त्यांनीं राजा राममोहन रॉय यांच्यावर उघड टीकास्त्र उचललें. यानंतर त्यांना सनातनी हिंदूंप्रमाणें सनातनी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांविरुद्धहि लढावें लागलें. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं आपल्या देशांत यावें, ख्रिस्ताच्या दिव्य उपदेशाचा प्रचार करावा, संघटित समाजसेवेचे आधुनिक मार्ग लोकांना दाखवून द्यावेत, पण औपचारिक धर्मान्तरानेंच पुण्य लागतें अशा आग्रहाला बळी पडून हिंदूधर्मावर एकांगी हल्ले चढवूं नयेत, त्याची निर्भत्सना करूं नये आणि राजाश्रयामुळें प्राप्त होणाऱ्या दर्जाचा दुरुपयोग करून लोकांना इंग्रजांविषयीं वाटणाऱ्या दराऱ्याच्या दटावणीनें अथवा राजाश्रित धर्माचा अवलंब केल्यामुळें प्राप्त होणाऱ्या ऐहिक अभ्युदयाच्या आमिषानें दीन-दुबळ्या हिंदूंचें धर्मांतर करूं नये व उद्धाराच्या मिषानें त्यांचा अधःपात करूं नये, असें त्यांचें मत होतें. हिंदूंचा उद्धार वेदान्ताच्या आधारानें करावा, मुसलमानांचा कुराणांच्या आधारें करावा, ख्रिस्त्यांचा बायबलच्या आधारें करावा आणि असें करतां करतां प्रत्येक धर्मांतील शुद्ध एकेश्वरी विचारांच्या लोकांनीं परमेश्वराची उपासना करण्यास अगर तत्त्वज्ञानाची देवाण घेवाण करण्यास एकत्र जमावें, यांतच सर्व जगाच्या उद्धाराचीं बीजें त्यांना दिसत

होतीं. तरवारीच्या, बंदुकीच्या, लोभाच्या, मोहाच्या किंवा भीतीच्या साहाय्यानें धर्मांतराची मोहीम सुरू करणें आणि दुसऱ्यांच्या धर्मांची हेटाळणी करून धर्मकलह माजविणें, यांत जगाचें कोणतेंहि हित नाहीं अशी त्यांची खात्री होती. ख्रिस्ती धर्मानें नीतिप्रचाराच्या कामीं आघाडी मारली आहे, मुसलमानांचें देवताकांड (Theology) शुद्धतम आहे आणि हिंदूंच्या वेदान्तांतील तत्त्वज्ञान अत्यंत प्रगल्भ आहे, अशी त्यांची श्रद्धा होती व ती त्यांच्या तीन्ही धर्मांच्या तुलनात्मक खोल अध्ययनानें दृढ झालेली होती. ब्राह्मसमाज हा कोणत्याहि ग्रंथांना ईश्वरनिर्मित मानित नाहीं. तो एक शुद्ध आणि बुद्धिगम्य असा एकेश्वरी पंथ आहे. हिंदूंचे वेदग्रंथ परमेश्वरकृत आहेत असें न मानतांहि मूर्तिपूजेच्या उच्छेदासाठीं तो पंथ त्यांचा आधार घेतो, त्याचप्रमाणें बायबल हा ग्रंथ ईश्वरनिर्मित न मानतांहि त्या ग्रंथांतील तत्त्वांच्या आधारें ख्रिस्ती लोकांतील मूढ समजुती सुधारण्याचा प्रयत्न तो करूं इच्छितो. अशा प्रकारें सर्व धर्मांची सुधारणा करून त्यांना एकेश्वरी स्वरूप देणें आणि सर्व प्रकारचीं व सर्व स्वरूपांतील मूर्तिपूजा नष्ट करणें, हें त्यांचें ध्येय असलें तरी प्रत्येक धर्माची सुधारणा त्या त्या परंपरेंत वाढलेल्या लोकांनींच करावी, असें राजा राममोहन यांचें मत असल्यानें ते स्वतःला केवळ एकेश्वरी असें म्हणवीत नसून 'हिंदु एकेश्वरी' (Hindu Unitarian) असें म्हणवीत असत.

राममोहन रॉय यांच्या धर्मसुधारणेचें धोरण दोन प्रकारचें होतें. एक त्यांना हिंदू समाजांत वावरत असलेल्या बाह्य विधिविधानांच्या कर्मठपणाचें मूळच उपटून काढावयाचें होतें व म्हणून त्यांनीं मूर्तिपूजेवर हल्ला चढविला होता. गौतमबुद्धाच्या पूर्वी यज्ञयागांचा कर्मठपणा माजला होता, तसाच त्यांच्यानंतरच्या काळांत मूर्तिपूजेचा कर्मठपणा माजला. अनंत विधिविधानें, व्रतेंउद्यापनें, आणि क्रियासंभार यांत गुरफटून गेलें असतां अंतःकरणाची शुद्धि आणि परमात्म्याची प्राप्ति हे जे धर्माचे मूळ उद्देश, ते एकाच बाजूस राहून धर्माला सकाम कर्मांच्या बाजाराचें स्वरूप प्राप्त होतें. भौतिक फलासाठीं भौतिक प्रयत्न करण्याचें सोडून मनुष्य दैववादी, आळशी व अंध बनतो आणि चमत्कार व अद्भुतता यांच्या पाठीमागें लागून

सृष्टीच्या नियमांचें ज्ञान करून घेण्यापासून पराङ्मुख होतो. प्रत्येक धर्मसुधारकाला या सकाम व्रतोद्यापनादि धर्माच्या बाह्यांगांतील क्रियासंभारावर टीका करून धर्माचें अंतरंग लोकांपुढें मांडावें लागत असतें. भागवतधर्मी संतांनींहि मध्ययुगांत हें कार्य केलेलें असून वेदान्ताच्या आधारावर शुद्ध परमार्थज्ञानाचा प्रसार त्यांनीं लोकांत केला. पण या मध्ययुगीन धर्मसुधारणेंत मूर्तिपूजा नष्ट करण्याचा आग्रह नव्हता आणि निवृत्तिमार्गांतून प्रवृत्ति मार्गाकडे लोकांना नेण्याचाहि आग्रह नव्हता.

राजा राममोहन रॉय यांनीं शांकर वेदान्ताच्या आधारें मूर्तिपूजादि हिंदूंच्या कर्मठपणावर व तज्जन्य अंध विश्वासावर हल्ला चढविला असला तरी शंकराचार्यांच्या जगन्मिथ्या वादाचा व निवृत्तिमार्गाचा त्यांनीं अवलंब केला नाहीं. ते मायावाद मानीत असत व मायावादाचें समर्थनहि करीत असत, पण "माया" म्हणजे एक अव्यक्त परमात्म्याची शक्ति या अर्थानेंच ते मायावादाचें समर्थन करीत. माया ही परमात्म्याची शक्ति कल्पिल्यानें निर्गुण ब्रह्मवादाला थोडा गौणपणा येतो, म्हणून शांकरवेदान्ताचे सांप्रदायिक अनुयायी तिला शक्ति म्हणत नाहींत, आणि या शक्तीच्या साहाय्यानें परमात्म्यानें जगत् निर्माण केलें असेंहि मानीत नाहींत. कारण त्यांच्या मतें जग आणि माया हीं दोन्हीहि असत् किंवा मिथ्याच आहेत. यांतूनच निवृत्तिमार्गाचा उगम होतो. राममोहन हे निवृत्तिमार्गाचे अनुयायी नव्हते व जगन्मिथ्यावाद त्यांना मान्य नव्हता. "जगन्मिथ्या" या किंवा यासारख्या उपनिषदांतील वाक्यांचा अर्थ जगाला परमात्म्याव्यतिरिक्त स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं, येवढाच त्यांनीं केला आहे. सारांश मूर्तिपूजादि रूढ धर्मांतील कर्मठपणावर हल्ला चढविणारे पहिले आधुनिक धर्मसुधारक म्हणून जशी त्यांची ख्याति आहे, त्याचप्रमाणें वेदान्ताला प्रवृत्तिपर स्वरूप देऊन निवृत्तिपर समाजाला कर्मप्रवण बनविण्याचाहि प्रयत्न आधुनिक काळांत त्यांनींच प्रथम केला याबद्दलहि त्यांची प्रसिद्धि आहे.

प्रवृत्तिपर वेदान्तज्ञानाबरोबरच हिंदु लोकांत आधुनिक काळांत युरोपांत वाढलेल्या भौतिक विद्येचेंहि ज्ञान फैलाविलें पाहिजे असें त्यांचें मत होतें. संस्कृतविद्येचें व वेदान्त, न्याय, मीमांसा वगैरे शास्त्रांचें अध्ययन त्यांनीं

केलें होतें पण आधुनिक भारताला केवळ या विद्यांचें ज्ञान झाल्यानें त्याचा उद्धार होणें शक्य नाहीं, तर लार्ड बेकन याच्या काळापासून ज्या भौतिक दृष्टिकोणाचा अवलंब आधुनिक युरोपनें केला व ज्या भौतिक विद्यांची उपासना युरोपीय लोक करीत आहेत त्याच दृष्टिकोणाचा अवलंब करून आधुनिक भारतानें आधुनिक, भौतिक व सामाजिक विद्यांचें अध्ययन केलें पाहिजे असें त्यांचें मत होतें. याचसाठीं सरकार हिंदी लोकांच्या शिक्षणावर जें द्रव्य खर्चणार तें संस्कृत विद्येच्या प्रसारार्थ खर्च न करतां पाश्चात्य विद्येच्या प्रसारार्थ खर्च करावें याबद्दल त्यांनीं खटपट केली. इ. स. १८२३ सालीं लॉर्ड ॲमहर्स्ट हे गव्हर्नर जनरल असतां विलायतसरकारनें हिंदी लोकांच्या विद्याप्रसारार्थ मंजूर केलेली रक्कम कोणत्या विद्येच्या प्रसारासाठीं खर्च करावी याचा विचार सरकार करीत होतें. त्यावेळीं राजा राममोहन यांनीं पाश्चात्य विद्येच्या प्रसारासाठींच ही रक्कम खर्च केली जावी अशी विनंति करणारा अर्ज सरकाराकडे पाठविला. त्यांतील पुढील विचार वाचल्यास पाश्चात्य विद्येच्या प्रसाराचें महत्त्व त्यांना किती वाटत होतें तें लक्षांत येतें.

" कलकत्त्यांत जी एक नवी संस्कृत पाठशाळा काढिली आहे, तीवरून हिंदी लोकांना शिक्षण देऊन त्यांची सुधारणा करण्याचा सरकारचा हेतु स्पष्ट होतो. सरकारच्या देणगीबद्दल लोकांनीं सदैव कृतज्ञ राहिलें पाहिजे. ही संस्था काढण्याची सूचना जेव्हां पुढें आली तेव्हां आम्हांस असें समजलें होतें कीं, हिंदी लोकांच्या शिक्षणाकडे दरसाल कांहीं रक्कम खर्च करण्यांत यावी असा हुकूम विलायत सरकारनें केला आहे. आम्हांस अशी आशा वाटत होती कीं, या रकमेंतून हिंदी लोकांना गणित, भौतिकविद्या, रसायनशास्त्र, शारीरशास्त्र व इतर ज्या शास्त्रांना पूर्णत्वास नेल्यामुळें युरोपीय राष्ट्रें जगांतील लोकांच्या पुढें गेलीं आहेत, तीं शास्त्रें शिकविण्यासाठीं बुद्धिमान् व विद्वान् युरोपीयनांची नेमणूक करण्यांत येईल.

" तरुण पिढीला देऊं केलेल्या ज्ञानाचा अरुणोदय आतां होणार अशा मधुर आशास्वप्नांत आम्ही होतों, तेव्हां आमचीं अंतःकरणें आनंदाच्या व कृतज्ञतेच्या संमिश्र भावनांनीं भरून गेलीं होतीं. आधुनिक युरोपांतील

शास्त्रें व कला यांचें बीजारोपण आशियांत करण्याची कीर्तिप्रद महत्वाकांक्षा पाश्चात्यांतील अत्यंत उदार व सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या अंतःकरणांत प्रचोदित केल्याबद्दल आम्ही परमेश्वराचे आभार मानूं लागलों होतों.

"पण हिंदु पंडितांच्या नेतृत्वाखालीं जें ज्ञान हिंदुस्थानांत आधींच प्रचलित आहे त्याचाच प्रसार करण्यासाठीं सरकार, एक संस्कृत पाठशाला स्थापन करीत आहे असें आम्हास आढळून आलें. लॉर्ड बेकनच्या काळापूर्वी ज्या प्रकारच्या संस्था युरोपांत होत्या त्याच प्रकारची ही शिक्षण-संस्था असून तिच्यामुळें व्याकरणांतील रूपभेद किंवा तत्त्वज्ञानांतील सूक्ष्म मतभेद अशासारख्या ज्ञानाचा भार तरुणांच्या बुद्धीवर लादण्याहून अधिक कांहीं निष्पत्ति होण्याची अपेक्षा करतां येणार नाहीं. या ज्ञानाचा उपयोग स्वतः ज्याचा त्याला किंवा समाजाला कांहींच नाहीं. या ठिकाणीं जें ज्ञान दोन हजार वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानला झालें होतें तें आणि त्यांत त्यानंतर होऊन गेलेल्या तार्किकांनीं जी सूक्ष्म भेदांच्या निरर्थक चर्चेची पोकळ भर घातली आहे ती, येवढेंच विद्यार्थ्यांच्या पदरांत पडेल. अशा प्रकारचें ज्ञान हिंदुस्थानांतील सर्व भागांत आज शिकविलें जात आहे.

"ज्या अर्थी हिंदी लोकांच्या शिक्षणासाठीं राखून ठेविलेली रक्कम त्यांच्या सुधारणेच्या कामीं उपयोगांत यावी अशी हिंदुस्थान सरकारची इच्छा आहे त्याअर्थी मी असें सांगण्याची परवानगी घेतों कीं, आज सुरू केलेली योजनाच पुढें चालू ठेविली तर मूळचा उद्देश पूर्णपणें विफल होईल. कारण संस्कृत भाषेच्या व्याकरणांतील सूक्ष्म भेदांचें अध्ययन करण्यांत तरुणांचीं बारा बारा वर्षे गमावण्यापासून कोणत्याहि प्रकारची सुधारणा होणें शक्य नाहीं.

"त्याचप्रमाणें आत्मा परमेश्वरांत कसा विलय पावतो, किंवा परब्रह्माच्या स्वरूपाशीं त्याचा संबंध कशा प्रकारचा आहे, असल्या वेदान्तांतील विषयांच्या चर्चेपासूनहि कांहीं सुधारणा होणार नाहीं. तसेंच सर्व दृश्य वस्तुजात हें मिथ्या आहे; माता, पिता इत्यादींना वास्तविक अस्तित्वच नाहीं, म्हणून ते प्रेम करण्यास पात्र नाहींत व आणि म्हणून त्यांच्यापासून आम्ही जितक्या लवकर पळून जाऊं आणि संसारांतून मुक्त होऊं तितकें

उत्तम, अशासारख्या वेदान्तांतील सिद्धान्तांच्या शिक्षणापासूनहि तरुणांना समाजाचे उत्कृष्ट घटक कसें बनावें याचें शिक्षण मिळणें शक्य नाहीं.

" तसेंच जगांत एकंदर पदार्थ " किती आहेत, आत्म्याचा शरीराशीं व शरीराचा आत्म्याशीं कशा प्रकारचा संबंध आहे अगर आत्म्याचा श्रवणेंद्रियाशीं कसला संबंध आहे, हें न्यायसूत्रांतील ज्ञान संपादन करणाऱ्यानेंहि आपल्या मताची उन्नति केली आहे, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.

"अशा प्रकारच्या काल्पनिक ज्ञानाची उपयुक्तता कितपत आहे, याची कल्पना मेहरबानांस यावी म्हणून आपण लॉर्ड बेकनच्या कालापूर्वी युरोपांत वाङ्मयाची व शास्त्रांची जी अवस्था होती, तिच्याशीं त्या वेळपासून आजपर्यंत झालेल्या ज्ञानाच्या प्रगतीची तुलना करावी अशी मी विनंति करतों.

"सत्य ज्ञानापासून ब्रिटिश राष्ट्राला दूर ठेवावें, असाच जर हेतु असता तर मध्ययुगीन पंडितांची शिक्षणपद्धति काढून तिच्या जागीं बेकनच्या तत्त्वज्ञानाची स्थापना करण्यांत आली नसती. (कारण) ती पद्धति अज्ञान चिरंतन करण्याच्या दृष्टीनें अत्यंत उपयुक्त होती. त्याचप्रमाणें या देशाला अंधारांतच ठेवावें, असा ब्रिटिश पार्लमेंटचा उद्देश असेल तर तसें करण्यास संस्कृत शिक्षणपद्धति अत्यंत उपयुक्त आहे. पण ज्याअर्थी हिंदी लोकांची सुधारणा व्हावी, असा सरकारचा हेतु आहे, त्या अर्थी अधिक उदार व सुधारलेल्या शिक्षणपद्धतीचाच अवलंब त्यानें केला पाहिजे. यांत गणित, भौतिक विद्या, रसायनशास्त्र, शारीरशास्त्र व इतर उपयुक्त शास्त्रें यांचा समावेश असावा. हें शिक्षण देण्यासाठीं युरोपांत शिक्षण घेतलेल्या विद्वान् व बुद्धिमान् लोकांची नेमणूक या रकमेंतून करावी आणि या कार्यासाठीं एक कॉलेज काढून तेथें आवश्यक ते ग्रंथ, उपकरणें व इतर ज्ञानसाधनें ठेवावींत."

लॉर्ड बेकनच्या पूर्वीचें ज्ञान आणि त्यानंतरचें ज्ञान यांतील फरक काय? असा जर प्रश्न केला तर त्याचें उत्तर असें द्यावें लागेल कीं, या वेळपासून मनुष्याला आपण आपल्या ज्ञानानें सृष्टीवर प्रभुत्व चालवूं शकतों असा

विश्वास वाटूं लागला आणि ज्ञानप्राप्तीच्या साधनांच्या दृष्टीनें ग्रंथप्रामाण्यापेक्षां अनुभवप्रामाण्याला व बुद्धिप्रामाण्याला अधिक महत्त्व प्राप्त होऊं लागलें. वस्तुत: ग्रंथांची उत्पत्तिहि मनुष्याचे अनुभव आणि तर्क यांतूनच झाली आहे, परंतु ग्रंथकारांबद्दल वाटणाऱ्या पूज्य भावांतून विभूतिपूजा जन्मते आणि विभूतिपूजेचें पर्यवसान विशिष्ट ग्रंथांना परमेश्वरनिर्मित मानण्याच्या प्रवृत्तींत होतें. असें झालें म्हणजे ग्रंथप्रामाण्याचा अतिरेक होऊन मनुष्याची बुद्धि स्वतःच्या अनुभवानें न चालतां अथवा स्वतंत्र तर्कांचा उपयोग न करतां प्राचीन ग्रंथांची व त्यांतील शब्दांची दासी बनते. अशा प्रकारें पुढील पिढ्यांनीं मागील पिढ्यांचें दास्य पत्करिलें म्हणजे त्यांच्या ज्ञानाची प्रगति खुंटते आणि मनुष्य आपल्या बुद्धीचा उपयोग फक्त शब्दांचे अर्थ करण्यांतच करूं लागतो. हळूहळू सृष्टीचें ज्ञान अनुभवांतून व तर्कांतून होतें, याचें त्याला स्मरणच उरत नाहीं. आपल्या शास्त्रीपंडितांची अशीच अवस्था पेशवाईचा अंत होऊन ब्रिटिश राज्याची स्थापना होण्याच्या वेळीं झाली होती.

'लोकहितवादी' यावेळच्या शास्त्रीपंडितांच्या विद्येसंबंधीं लिहितात: "आणखीहि असें कारण (पराधीनतेचें) आहे कीं, सांप्रत लोकांची समजूत वेडी झाली आहे. मागें वैद्यशास्त्र व ज्योतिष, कोश वगैरे जे कांहीं ग्रंथ झाले. ते करणारे देव व ऋषी होते, त्यांची शक्ति आतां कोणास यावयाची नाहीं. असें म्हणून म्हणून त्यांनीं विद्या सर्व बंद पाडली व आलीकडे सरासरी पंध्राशें किंवा दोन हजार वर्षांत ग्रंथ कोठें झाले नाहींत व या घालमेलींत संस्कृत भाषा तर अगदींच बुडाली. आलीकडे कोणी कवींनीं वगैरे ग्रंथ केले आहेत. परंतु ते नवीन ग्रंथ नाहींत. ते ग्रंथ संस्कृत ग्रंथांचे तर्जुमे आहेत. आणि कोणास असें वाटत नाहीं कीं; आपण कल्पना वाढवून नवीन ग्रंथ करूं आणि देश फिरून पृथ्वी कशी आहे तिचा शोध करूं. या लोकांची बुद्धि अगदी गेली आहे. आणि पूर्वीचे ग्रंथांत जितकें शहाणपण आहे तितकें पुष्कळ मानून ते राहिले आहेत." §

या अनुभवशून्य ग्रंथप्रामाण्याचें युग संपवून अनुभवगम्य ज्ञानाचें युग

§ १ शतपत्र नं. २३, जुलै १८४८

सुरू करण्याचा मान इंग्लंडांत लॉर्ड बेकन यांस दिला जातो. आपल्या इकडे ग्रंथप्रामाण्याच्या युगाविरुद्ध बंड करण्याचा मान आधुनिक काळांत राजा राममोहन यांना द्यावा लागेल. त्यांनीं धर्मसुधारणा करीत असतां वेदान्तग्रंथांचा आधार घेतला असला तरी ते वेदांना किंवा कोणत्याच ग्रंथांना ईश्वरनिर्मित म्हणून प्रमादरहित मानीत नाहींत हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. ब्राह्मसमाज किंवा प्रार्थनासमाज हे ग्रंथप्रामाण्यवादी नाहींत; तर ते अनुभव–प्रामाण्यवादी आहेत, ही गोष्ट अलीकडील बुद्धिवादी म्हणविणारे लोक पुष्कळ वेळां विसरतात. डॉ. भांडारकर प्रार्थनासमाज अगर ब्राह्मसमाज, व आर्यसमाज यांतील भेद विशद करतांना म्हणतात. "आतां आर्यसमाज वेद हे ईश्वरप्रणीत असें मानतो. तसें प्रार्थना अगर ब्राम्हसमाज मानीत नाहीं. प्रार्थनासमाजाचा हाच सत्यपक्ष आहे. प्रार्थना समाजाचा धर्म खुद्द देवानें उपदिष्ट व ईश्वरप्रणीत असाच आहे. मात्र तो अमुक काळीं, अमुक स्थळीं, अमुक व्यक्तीस उपदिष्ट असा नाहीं. सर्वांच्या अंतःकरणांत हें धर्माचें बीज आहे. आणि हें बीज ईश्वरांकडून प्राप्त झालेलें आहे. कांहींच्या ठिकाणीं तें प्रफुल्लित विकसित झालेलें आढळतें आणि अशांच्या उपदेशानें आणि ग्रंथांच्यायोगें इतरांस धर्मसंबंधानें ज्ञान होत असतें. अशा प्रकारें देवच आपल्याविषयींचें ज्ञान विकसित करीत आहे आणि हा क्रम आरंभापासून तो आतांपर्यंत सतत चालला आहे. एकाच काळीं आणि एकाच व्यक्तीस सर्व धर्म देवानें सांगितला, असें होणें नाहीं. कारण धर्म हा नेहमीं विकास पावत आहे. परंतु पूर्वी म्हटल्याप्रमाणें परमेश्वर कांहीं व्यक्तींस विशेष प्रमाणानें धर्मज्ञान प्रकाशित करतो. ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, परमेश्वर धर्मतत्त्वांचा प्रसार मनुष्यांकडूनच करीत आहे. आणि मनुष्य हा परिमित शक्तीचा आहे. त्याच्या दुर्बलतेमुळें अनेक वेळां सत्य एका बाजूसच राहून असत्याकडे त्याचा कल होतो. ह्याप्रमाणें सर्व धर्मांत सत्य आहे व असत्यहि आहे. म्हणून असत्यास दूर सारून सत्यास स्वीकारण्याची तर आपली नेहमीं सिद्धता असलीच पाहिजे. आपल्याच एका धर्मांत सर्व तत्त्वें शुद्ध आणि सत्य आहेत आणि तीं सर्व एका काळींच प्राप्त झालीं आहेत असें नाहीं. प्रार्थना व ब्राह्म-

समाजांस जीं तत्त्वें मान्य आहेत तीं सर्व वेदांत नाहींत. त्यांत बीज आहे. तें पुढें उपनिषदें व गीतेंत उत्तम रीतीनें विकासित झालेलें आहे. ” †
तात्पर्य, ब्राह्म व प्रार्थनासमाज हे एकेश्वरी संप्रदाय धर्माचा उगम धर्मानुभवांतच आहे, असें मानतात; तो विशिष्ट ग्रंथांत आहे असें मानीत नाहींत. यामुळें इतर शास्त्रांप्रमाणें धर्मशास्त्रांतहि ते ग्रंथप्रामाण्य किंवा शब्दप्रामाण्य मानीत नाहींत, तर या विषयांतहि अनुभव व तर्क यांचाच ते अवलंब करितात, आणि धर्मानुभव व तर्क यांच्या साहाय्यानें होणारें धर्मज्ञान एकसारखें विकास पावत आहे, असें समजतात. त्याचप्रमाणें सर्व धर्मांत जसें सत्य आहे तसें असत्यहि आहे म्हणून कोणत्याहि धर्मांतील लोकांनीं आपलाच धर्म श्रेष्ठ मानूं नये व सर्व धर्मांशीं समबुद्धि ठेवून सार्वत्रिक किंवा विश्वधर्माचा विकास करावा या मताचा ते अवलंब करितात. हिंदूंच्या वेदान्त तत्त्वज्ञानांतूनच त्यांना ही व्यापक व सहिष्णु वृत्ति लाभली असून ख्रिस्ती धर्मप्रचारक व मुसलमान धर्मानुयायी यांना ती अद्यापिहि पटत नाहीं. राजा राममोहन यांना याचमुळें ख्रिस्ती प्रचारकांचा विरोध सहन करावा लागला हें मागें दिलेंच आहे. येथें येवढेंच सांगावयाचें कीं, धर्मसुधारणेंतहि ग्रंथप्रामाण्य सोडून अनुभवप्रामाण्यावर आपलें अधिष्ठान ठेविल्यामुळें राजा राममोहन यांना इतर शास्त्रांच्याहि प्रगतीस शब्दप्रामाण्यवादी शास्त्रीपंडितांचा विरोध येतो, असें वाटणें साहजिक होतें. हें बौद्धिक दास्य युरोपांत बेकननंतर नष्ट झालें व म्हणून तेथील लोकांनीं भौतिक विद्येंत आघाडी मारली. तशीच आपल्या लोकांनीं आघाडी मारावी या उद्देशानें त्यांनीं या देशांत पाश्चात्य विद्येचा प्रसार व्हावा याबद्दल अनेक खटपटी केल्या. त्यांच्या सर्वांगीण सुधारणेचें हें दुसरें अंग होतें.

इ. स. १८१७ सालीं डेव्हिड हेअर नांवाचे एक घड्याळजी व राजा राममोहन, यांच्या प्रयत्नांनीं कलकत्त्यांत हिंदु कॉलेज नांवाची पाश्चात्य शिक्षणसंस्था निघाली. पुढें १८२४ सालीं संस्कृत कॉलेज व हिंदु कॉलेज या दोन संस्थांचें एकीकरण झालें. संस्कृत विद्येबरोबरच पाश्चात्य विद्येचें

† डॉ. रा. गो. भांडारकर ह्यांचीं धर्मपर व्याख्यानें. पृ. ३२६.

ज्ञान देण्यांत यावें या तत्त्वाला अशा रीतीनें मान्यता मिळाली. पण राजा राममोहन यांचा संबंध या संस्थेशीं ठेवण्यास सनातनी लोकांचा विरोध असल्यानें राममोहन यांनीं संस्थेच्या सभासदत्वाचा राजीनामा दिला. पुढें १८२६ सालीं कलकत्त्यास आपल्या स्वतःच्या जागेंत "वेदान्त कॉलेज" या नांवाची दुसरी संस्था त्यांनीं काढिली. त्यांत हिंदु एकेश्वरीवादाच्या प्रचारासाठीं संस्कृत वेदान्ताचें अध्यापन होत असे. त्याचबरोबर खिस्ती एकेश्वरी पंथाचें ज्ञान, पाश्चात्य भौतिक विद्या व इतर ज्ञान देण्याचाहि त्यांचा उद्देश होता. मात्र हें सर्व ज्ञान बंगाली किंवा संस्कृत भाषेंतूनच दिलें जावें असा त्यांचा कटाक्ष होता. हिंदूंचें वेदान्तज्ञान हें पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानापेक्षां श्रेष्ठ आहे व पाश्चात्यांची भौतिक दृष्टि हिंदूंच्याहून श्रेष्ठ आहे, हें जाणून या दोहोंचा समन्वय व्हावा आणि हें सर्व ज्ञान बंगाली भाषेंतून देण्यांत यावें असें त्यांचें शिक्षणविषयक धोरण दिसतें. लॉर्ड मेकॉले यांनीं लॉर्ड बेंटिंक यांच्या कारकीर्दींत इ. स. १८३५ सालीं या देशांतील शिक्षणाला जें धोरण लावून दिलें, त्याहून हें धोरण अधिक व्यापक व अधिक राष्ट्रीय आहे असें राममोहन यांचे चरित्रकार गांगुली हे म्हणतात. § पाश्चात्य भौतिक विद्या व पौरस्त्य आत्मिक ज्ञान या दोहोंचा समन्वय त्यांस अभिप्रेत होता, परंतु मेकॉलेच्या धोरणांत केवळ पाश्चात्य विद्येवरच सर्व भर दिला गेला.

धर्म व शिक्षणविषयक चळवळीबरोबरच १८१७।१८ च्या सुमारास राममोहन हे सतीच्या चालीविरुद्ध झगडण्यांत गुंतले होते. १८१७।१८ सालीं बंगालमधील सतींची संख्या बरीच वाढली. यावेळीं सरकारनें या प्रकारास आळा घालण्यासाठीं कांहीं नियमांचीं बंधनें अमलांत आणण्यास सुरवात केली, त्याविरुद्ध होणारी ही प्रतिक्रिया होती. सनातनी हिंदूंनीं हीं बंधनें नष्ट करण्यासाठीं सरकारकडे एक अर्ज पाठविला होता. या वेळीं राजा राममोहन यांनीं या अर्जाविरुद्ध सुधारक पक्षाचा अर्ज तयार केला आणि सतीच्या अमानुष चालीविरुद्ध मोहीम सुरू केली. सुधारक लोकांनीं पाठविलेल्या या अर्जांत पुढील अर्थाचे उद्गार आहेत.

§ Raja Ram Mohan P. 102. By Nalin C. Ganguli.

" सती जाणाऱ्या स्त्रियांच्या निकट वारसांना त्यांच्या मृत्यूपासून लाभ होणार असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या पतीच्या चितेवर जाळून घ्यावें याबद्दल त्यांचें मन वळविल्याचीं अनेक उदाहरणें अर्जदारांस प्रत्यक्ष किंवा विश्वासू साक्षीदारांच्या सांगण्यावरून माहित आहेत. आपल्या मृत पतीबरोबर सती जाण्याचा निश्चय दुःखाच्या पहिल्या आवेगांत अविवेकानें केलेल्या इतर अनेक स्त्रिया आयत्या वेळीं भीतीनें तो निश्चय बदलतात, पण अशांना दोऱ्यांनीं बांधून चितेवरच अग्नीनें जाळून त्यांची राख होईपर्यंत सक्तीनें हिरव्या बांबूंनीं ढोसून डांबून ठेवण्यांत येतें. इतर कांहीं स्त्रिया पेटलेल्या चितेवरून पळून जातात, पण त्यांचे भाऊबंद पुनः त्यांना उचलून आणून जाळून मारितात. कोणत्याहि शास्त्राच्या दृष्टीनें किंवा जगांतील कोणत्याहि लोकांच्या सारासार विचारानें पाहिलें तरी हे सर्व खूनच आहेत असें आपल्या अर्जदारांचें नम्र मत आहे." *

मनुष्याची कर्तव्यबुद्धि अंध झाली अथवा त्यानें स्वतंत्र विचार, अनुभव आणि तर्क यांना फाटा देऊन केवळ ग्रंथप्रामाण्यावर भिस्त ठेविली आणि ऐहिक परिणामांकडे दुर्लक्ष करून केवळ काल्पनिक पारलौकिक हिताच्या ग्रंथोक्त कल्पनांनीं त्याचें मन भारून गेलें म्हणजे त्याच्या हातून केवढे अनर्थ घडतात आणि धर्माच्या नांवानें अघोर पापें करण्यासहि तो कसा प्रवृत्त होतो ह्याचें सती हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. जे लोक सती कायद्यानें बंद करूं नका म्हणत होते ते सर्व खुनी होते असें म्हणणें अन्यायाचें होईल. ज्या स्त्रिया आपल्या पतीवरील अलोट प्रेमामुळें परंपरागत संस्कारांना वश होऊन जिवंतपणीं पतीच्या चितेवर जाळून घेण्याचा निश्चय करीत त्या सर्व भित्र्या होत्या, अविवेकी होत्या, किंवा सक्तीनेंच तसें करण्यास प्रवृत्त होत होत्या असेंहि म्हणतां यावयाचें नाहीं. पण त्यांची, त्यांच्या उपदेशकांची व त्यांची स्तुतिस्तोत्रें गाणारांची कर्तव्यबुद्धि अंध झाली होती यांत शंका नाहीं. " अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥ " या गीतेंत वर्णिलेल्या लक्षणानुसार त्यांची कर्तव्यबुद्धि तामस होती असें म्हणणें प्राप्त

* Raja Ram Mohan P. 32, 33. By Nalin C. Ganguli.

आहे. पत्नीचें पतीवर आत्यंतिक प्रेम असल्यास तिनें त्याच्याबरोबर सती जावें असें मानणारे लोक आपल्या प्रिय पत्नीबरोबर पतीनें जाळून घ्यावें असें प्रतिपादणार नाहींत. पत्नीला पतिव्यतिरिक्त कर्तव्य नाहीं—निदान निरपत्य स्त्रीला तरी दुसरें कर्तव्य नाहीं—असें गृहीत धरून पतिनिधनानंतर पत्नीनें सती जाणें हें तिच्या उन्नत प्रेमाचें लक्षण समजण्यांत येत असतें. पुरुषाला कुटुंबाबाहेर अनेक कर्तव्यें आहेत पण पत्नीला हीं दुसरीं कर्तव्यें नाहींत, तिला स्वतंत्र पुरुषार्थहि नाहींत, असें गृहीत धरिलें म्हणजे निरपत्य विधवेला या जगांत कर्तव्यासाठीं जगण्याचें कारणच उरत नाहीं. स्वतःच्या जीवनाशेनें व सुखाशेनें जगणें हें तर ध्येय कधींच होत नाहीं, म्हणून तिनें आपल्या प्रिय पतीबरोबर जाळून घेणें हेंच तिचें श्रेष्ठ कर्तव्य ठरतें. अशा प्रकारची ही विचारसरणी आहे व तिचा अवलंब करून अद्यापिहि कांहीं लोक सती जाणें हेंच ध्येयदृष्टीनें आदर्श पत्नीचें श्रेष्ठ कर्तव्य मानितात. पण या विचारसरणींतहि स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तित्व नाहीं असें गृहीत धरिलेलें आहे. स्त्रीस्वातंत्र्याच्या श्रेष्ठ ध्येयाच्या दृष्टीनें "सती" हा कोणत्याहि स्वरूपांत अधर्मच ठरतो. मृत पतीवर अलोट प्रेम असणारी स्त्री विरक्त होईल, फार तर पुनर्विवाह करून पुनः संसार थाटणार नाहीं; पण तिला अनेक सामाजिक कर्तव्यें उरतात. तीं कर्तव्यें करीत पतीवरील व कुटुंबांतील इतरांवरील प्रेमाचा विकास करून ती विश्वकुटुंबाची सेवा करण्यांत आनंद मानील. हाच खरा सतीधर्म असून शरीर जाळून घेणें, हा खरा धर्म नव्हे. ऐहिक उन्नति व ऐहिक कर्तव्यानंद या दृष्टीनें हा विचार झाला. निधनोत्तर प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गसुखाच्या कल्पनांच्या अंधारांत एकदा शिरलें म्हणजे स्वतंत्र युक्तिवादाला स्थानच उरत नाहीं. ग्रंथप्रामाण्य व शब्दप्रामाण्य यांचा मिणमिणणारा दिवा हातीं घेऊन ऐहिक कर्तव्यांचा शोध करूं लागलें आणि ग्रंथोक्त पारलौकिक फलांवरून सदसद्विवेक करूं लागलें म्हणजे सर्वच आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ होतो आणि "अंधेनेव नीयमाना यथान्धाः" या न्यायानें सर्व समाजच धर्माच्या नांवानें अधर्माचरणाच्या खोल दरींत जाऊन गडप होतो.

सती हें स्त्रीदास्याच्या अनेक प्रतीकांपैकीं एक प्रतीक होतें. धार्मिक स्वातंत्र्य आणि बौद्धिक स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं ब्रह्मसमाज व पाश्चात्य शिक्षण यांचा पुरस्कार करणाऱ्या राममोहनांनीं स्त्रीस्वातंत्र्याच्या व्यापक प्रश्नाला प्रथम चालना दिली आणि स्त्रियांना वडिलार्जित मालमत्तेंत वारसाहक्क मिळावा याबद्दलहि खटपट केली. स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याखेरीज त्यांचें सामाजिक दास्य नष्ट होणार नाहीं, या तत्त्वाचा त्यांनीं पुरस्कार केला असून प्राचीन स्मृतिग्रंथांत मुलींना निदान मुलांच्या चतुर्थांशाइतका हिस्सा तरी मिळावा असें प्रतिपादिलें असल्याचें त्यांनीं जनतेपुढें मांडिलें. तसेंच आईबापांनीं कन्याविक्रय करूं नये आणि बहुपत्नीकत्वाची रूढी बंद व्हावी याबद्दलहि त्यांनीं लोकांत जागृति केली. पण यांपैकीं त्यांच्या कोणत्याच प्रयत्नांना यश आलें नाहीं. सतीची चाल मात्र कायद्यानें बंद झाल्याचें पाहण्याचें भाग्य त्यांना लाभलें. इ. स. १८२९ सालीं लॉर्ड बेंटिंक यांनीं सती कायद्यानें बंद केली. त्यावेळीं सतीची चाल एकदम कायद्यानेंच बंद करावी कीं सती जाण्यासंबंधींचीं बंधनें अधिकाअधिक दृढ करून त्या मार्गांतील अडचणी वाढवून पोलिसांमार्फत ती चाल लोकांना नकळत हळूहळू बंद पाडावी, असा प्रश्न होता. पहिला मार्ग उघड आणि सरळ होता, पण त्यांत लोकांच्या धर्मभावनांना जबरदस्त धक्का बसून लोक बंड करण्यास प्रवृत्त होतील कीं काय अशी भीति होती. दुसरा मार्ग मुत्सद्दीगिरीचा होता, पण त्यांत पोलिस खात्याच्या विवेकबुद्धीला विशेष अवसर द्यावा लागणार होता व त्यामुळें कदाचित् अधिकच अन्याय होण्याचा संभव होता. लॉर्ड बेंटिंक यांनीं राजा राममोहन यांचा सल्ला घेतला, तेव्हां त्यांनीं दुसऱ्याच मार्गाचा अवलंब करण्याचा सल्ला दिला. त्यांचें मत असें होतें कीं, ही चाल एकदम कायद्यानें बंद केल्यास, हिंदुस्थान जिंकित असतांना धर्मांत हात न घालण्याचें जें उदार धोरण ब्रिटिशांनीं स्वीकारिलें होतें, तें हिंदुस्थान जिंकिल्यावर सोडून दिलें व आतां हें लोकसत्तेच्या जोरावर आपल्या धर्माचें उन्मूलन करणार असा लोकांचा गैरसमज होईल. तथापि बंगालमधील ज्या विभागांत ही चाल विशेष रूढ होती, तेथील लोक अगदींच दुर्बल आणि भेकड

असल्यानें त्यांच्यांतील प्रतिकारभावना जवळ जवळ नामशेष झाली होती. विशेषतः सतीच्या चालीचा पुरस्कार करणाऱ्या लोकांतील तर ही प्रतिकार-भावना इतकी मरून गेली होती कीं, ती लक्षांत घेतली नाहीं तरी कोणताहि धोका येण्याचा संभव नाहीं, असें राममोहन रॉय यांनीं लॉर्ड बेंटिंक यांस कळविलें होतें.* लॉर्ड बेंटिंक यांनीं या सूचनेपासून बोध घेतला व १८२९मध्यें सतीची चाल बंद करण्याचा कायदा केला. पण तसें करण्यापूर्वी निरनिराळ्या लष्करी अधिकाऱ्यांचीं मतें मागवून आपल्या कायद्यामुळें लष्करांत बंड होणार नाहीं याबद्दल त्यांनीं आपली खात्री करून घेतली होती. आपण जो कायदा करीत आहों त्याचें अंतिम परिणाम लोकांवर काय होतील, याचें विवेचन करतांना ते विलायतेस पाठविलेल्या आपल्या एका मतपत्रिकेंत लिहितात:—

" माझ्या अंतःकरणांतील पहिला व मूलभूत हेतु हिंदूंचें कल्याण व्हावें हाच आहे. त्यांची श्रद्धा कशीहि असली तरी त्यांच्यांत अधिक शुद्ध नीतिमत्ता स्थापन व्हावी आणि परमेश्वरी इच्छेसंबंधीचे त्यांचे विचार अधिक न्याय्य व्हावेत, याच्याइतकें त्यांच्या भावि सुधारणेच्या दृष्टीनें दुसऱ्या कशासहि महत्त्व नाहीं असें मला वाटतें. हें ज्ञान त्यांना होण्याच्या दृष्टीनें पहिली पायरी म्हणजे खून आणि रक्तपात यांच्यापासून त्यांचे धार्मिक आचारविचार अलिप्त होतील अशी व्यवस्था करणें हीच होय. अशा पाशवी उन्मादापासून ते मुक्त होतील तेव्हांच ते सर्वमान्य सत्य तत्त्वांचे अधिक शांतपणें आकलन करूं शकतील. तसें होईल तेव्हां त्यांच्या लक्षांत येईल कीं, परमेश्वरी कायद्यांत विसंगति असूंच शकत नाहीं, कोणाही अनपराध्याचें रक्त सांडूं नये या परमेश्वरी आज्ञेस अपवाद असूं शकत नाहीं. आपल्या अत्याचारी रूढींपैकीं अग्रगण्य रूढीचा हा प्रमाद त्यांच्या लक्षांत आल्यानंतर आपल्या उन्नतीच्या आड येणाऱ्या इतर रूढींचाहि ते त्याग करतील; व अशा प्रकारें त्यांच्या आचारविचारां-

---

* " But as the faculty of resistence had all but died out of the chief practisers of Sati, apprehensions and suspicions might be safely disregarded." P. 163. Ibid.

वरील दास्यांचीं बंधनें व बेडया त्यांनीं तोडिल्या म्हणजे येईल त्या परक्या सत्तेचे गुलाम होऊन राहण्याची त्यांची सध्याची वृत्ति ते सोडून देतील व मानव कुलांतील आपलें न्याय्य स्थान ते पटकावतील अशीहि आशा आपण करूं शकत नाहीं काय?" §

लॉर्ड बेंटिंक यांची ही विचारसरणी प्रामाणिक असून सतीची चाल बंद करण्यांत व आपलें राज्य थोडया प्रमाणांत तरी लोकांत अप्रिय करून घेण्यांत त्यांचा हिंदुलोकांचें हित करण्याखेरीज दुसरा कोणताहि हेतु असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि या विचारसरणीच्या विरुद्ध अशीहि एक राष्ट्रीय दृष्टया महत्त्वाची विचारसरणी आहे, तिच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. सतीची चाल ज्या विभागांत रूढ होती त्या विभागांतील लोकांतील प्रतिकारभावना अगदी मृतवत् झाली आहे, ते लोक दुर्बल व भेकड बनलेले आहेत, अशी वस्तुस्थिति हिंदुसमाजांतील सुधारकांनीं परकीय सरकारला कळवावी आणि या परिस्थितीचा म्हणजे लोकांतील प्रतिकारशून्य वृत्तीचा फायदा घेऊन लोकांच्या भावनांविरुद्ध व मतांविरुद्ध एखादा कायदा परकीय सरकारनें लोकांवर लादावा व त्याचें इष्टत्व मनाला न पटतांच त्याच्यापुढें मान लवविणें लोकांना भाग पडावें, हें राष्ट्रीय दृष्टीनें विचार केल्यास प्रशस्त वाटत नाहीं. लोकांतील प्रतिकारभावना हेंच राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या झगडयांतील भांडवल असतें. तें भांडवलच नष्ट होईल तर लोक परकीयांच्या जुलमाविरुद्ध बंड कसे करणार? असा विचार राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या मनांत उद्भवल्याखेरीज राहत नाहीं. याच विचारामुळें एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस राष्ट्रीय राजकारणाचा पाया घालणाऱ्या लो. टिळकांनीं परकीय सरकारच्या कायद्यांनीं सामाजिक सुधारणा करण्याच्या मार्गावर हल्ला चढविला. हा युक्तिवाद सर्व समाजांच्या सर्व स्थितींत सारखाच लागू पडतो असें म्हणतां येणार नाहीं. तथापि कायद्यानें धार्मिक व सामाजिक दास्य नष्ट झाल्यास लोकांत जागृति होऊन ते अंतीं राजकीय दास्यांतूनहि मुक्त होतील या विचारसरणीची

§ Development of Indian Policy. by Anderson and Subedar P. 92.

उलट बाजू म्हणूनच या युक्तिवादाचा येथें उल्लेख केला आहे. अद्यापि हिंदुस्थानांत आधुनिक राष्ट्रवाद निर्माण व्हावयाचा होता. राजकीय दास्य हें खऱ्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेसहि कसें विघातक होतें याची जाणीव सर्वांगीण सुधारकपक्षाला व्हावयाची होती. आपल्या आर्थिक उन्नतीच्या आड ब्रिटिश साम्राज्यशाही कशी येत आहे याचीहि स्पष्ट कल्पना यावेळीं सुशिक्षित लोकांना बरोबर आलेली नव्हती. ब्रिटिश सत्ते-विरुद्ध लोकांतील प्रतिकारबुद्धि जागृत होऊन देशांत बंडाळी माजूं नये याबद्दलची काळजी लॉर्ड बेंटिंक यांना जितकी होती, तितकी किंवा त्याहू-नहि अधिक प्रमाणांत ती राजा राममोहन यांना वाटत होती. आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीस आवश्यक असणारी सामाजिक व धार्मिक मनोरचना आज आपल्या लोकांत नाहीं व ती निर्माण होईपर्यंत तरी ब्रिटिश राज्य येथें राहिलेंच पाहिजे, अशी त्यांची प्रामाणिक श्रद्धा होती. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस किंवा चौथ्या चरणांत या श्रद्धेला धक्का देणारी विचारसरणी व मनोरचना शिक्षित वर्गांत निर्माण होऊं लागली.

आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीच्या आड येणाऱ्या ज्या सामाजिक संस्था या देशांत रूढ आहेत त्यांत जातिसंस्था ही एक प्रमुख आहे, असें या सुधा-रक पक्षाला वाटत होतें व म्हणून या संस्थेकडेहि त्यांनीं आपला मोर्चा वळविला. या बाबतींत राजा राममोहन यांनीं विशेष जोराची चळवळ केली नाहीं व स्वतःहि जातिबंधनांचा सर्वस्वी त्याग केला नाहीं. तथापि जातिसंस्था राष्ट्रभावनेला विघातक आहे, व केवळ राजकीय दृष्टीनें विचार करणारांसहि ती सुधारावी लागेल असें त्यांनीं आपलें मत नमूद करून ठेविलें आहे. जातिभेदामुळें राष्ट्रभावनेची हानि कशी झालेली आहे, यासंबंधीं त्यांनीं आपले विचार एका पत्रांत पुढीलप्रमाणें व्यक्त केले आहेत.

" युरोपांतील आणि अमेरिकेंतील सामान्य ख्रिस्ती लोकापेक्षां हिंदु लोक दुर्गुणांच्या बाबतींत अधिक अवनत नाहींत हें आपलें मत मला मान्य आहे; पण आज हिंदु लोक ज्या धर्मपद्धतीचें आचरण करीत आहेत ती त्यांच्या राजकीय हितवर्धनाच्या दृष्टीनें इष्ट नाहीं. अनेक जाति उप-जाति निर्माण करणाऱ्या जातिभेदानें त्यांची राष्ट्रभावना नष्ट केली आहे

आणि असंख्य धार्मिक विधिविधानें व सोवळयाओवळ्याचे नियम, यांच्या योगानें कोणतेंहि मोठें साहस करण्याची कुवत त्यांच्यांत उरलेली नाहीं. . . निदान राजकीय हित आणि सामाजिक सुख यासाठीं तरी त्यांच्या धर्मांत कांहीं बदल होणें अवश्य आहे असें मला वाटतें." *

आपल्या सुधारणांना आपल्या राष्ट्रांतील प्राचीन सुधारकांचा आधार घेण्याच्या त्यांच्या नेहमीच्या वृत्तीस अनुसरून त्यांनीं बुद्धधर्मानुयायी पंडित मृत्युंजयाचार्य यांच्या 'वज्रसूचि' नांवाच्या संस्कृत ग्रंथांचें भाषांतरहि इ. स. १८२७ सालीं प्रसिद्ध करून जातिभेद नष्ट करण्याच्या अर्वाचीन मतास असलेला प्राचीन आधार लोकांपुढें मांडिला. अशा प्रकारें जातिभेद मोडण्याच्या चळवळीची त्यांनीं पूर्व तयारी करून ठेवली असें म्हटल्यास फारसें वावगें होणार नाहीं. सामाजिक सुधारणा या शब्दांनीं ज्या कल्पना सुचविल्या जातात त्यांत स्त्रीशूद्रांना म्हणजे समाजांतील दुर्बलांना व दलितांना समानता प्राप्त करून देणें या कल्पनेला प्राधान्य आहे. हें समतेचें तत्त्व श्रीकृष्ण, गौतमबुद्ध आणि मध्ययुगीन साधुसंत या सर्वांच्या ग्रंथांत व प्रयत्नांत कमी अधिक प्रमाणांत आढळतें व त्याचा आधार राजा राममोहन रॉयप्रभृति सर्व अर्वाचीन धार्मिक व सामाजिक सुधारकांनीं घेतलेला आहे. तथापि हें तत्त्व यांनीं ज्या व्यवहारांना लागूं केलें, त्या व्यवहारांना श्रीकृष्ण, गौतमबुद्ध या प्राचीन कालांत होऊन गेलेल्या अवतारी पुरुषांनीं किंवा मध्ययुगीन साधुसंतांनीं लागूं केलेलें नव्हतें. तसें नसलें तरी त्याच समतेच्या तत्त्वाची व्याप्ति वाढवून तें अधिकाधिक व्यवहारांना लागू करणें हाच त्यांचें कार्य पुढें चालविण्याचा मार्ग होय असें या सुधारकांचें मत असून त्यांना विरोध करणारे सनातनी पूर्वींच्या अवतारी पुरुषांनीं किंवा साधुसंतांनीं ज्या व्यवहारांना तें तत्त्व लागूं केलें नाहीं तेथें तें लागू करण्यास त्यांचा आधार घेतां घेणार नाहीं, असें प्रतिपादन करतात. समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें विचार करावयाचा तर प्राचीन व मध्ययुगीन धर्मसुधारकांप्रमाणें अर्वाचीन सुधारकांना समत्त्वबुद्धीच्या अध्यात्म वृत्तींतून आपल्या सुधारणांस

* Raja Ram Mohan Roy P. 133-34 by N. C. Ganguli.

आधार घेतां आला, तरी ही समता कोणत्या परिस्थितींत किती प्रमाणांत अमलांत येणें वा आणणें शक्य व इष्ट आहे, याचा विचार समाजाच्या भौतिक ज्ञानाच्या व साधनांच्या दृष्टीनें केला पाहिजे असें म्हणणें भाग आहे. आर्थिक समता हा सामाजिक समतेचा आधार असून ही आर्थिक समता समाजाच्या धनोत्पादन कलेंतील व पद्धतींतील प्रगतीवर आणि आध्यात्मिक उन्नतीवर अवलंबून असते. या दृष्टीनें विचार केल्याखेरीज वर्णभेद व जातिभेद इष्ट वा अनिष्ट याचा खरा निर्णय होत नाहीं. असा विचार एकोणिसाव्या शतकांत जें व्यक्तिवादी सामाजिक तत्त्वज्ञान इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत आणिलें त्यांतच नसल्यामुळें, आडांत नसल्यावर पोहऱ्यांत कोठून येणार, या न्यायानें एकोणिसाव्या शतकांतील सुधारक वर्गांतहि ही दृष्टि असणें शक्य नव्हतें. त्यांच्या विचारसरणींत भूतदया व समता ही आध्यात्मिक वृत्ति, व्यक्तिवादी अर्थोन्नति व राष्ट्रभावना (Individualist Nationalism) यांचेंच प्राधान्य होतें.

आपल्या समाजाच्या आर्थिक घटनेंत एक प्रचंड घडामोड होत आहे, पूर्वी समाजांत एक जमीनदार, जहागीरदार वरिष्ठ वर्ग आणि दुसरा त्यांच्या कुळांचा व कष्टाळू शेतकऱ्यांचा निर्धन व दुर्बल वर्ग असे दोनच वर्ग प्रमुख असून व्यापारी कारागीर वर्गाजवळ फारशी संपत्ति नव्हती, ही परिस्थिति पालटून इंग्रज व्यापारी भांडवलवाल्यांच्या साहाय्यानें एक मध्यम व्यापारी व सुशिक्षित अधिकारी वर्ग आपल्या समाजांत पुढें येत आहे व त्यांची संपत्ति वाढत आहे याची जाणीव राजा राममोहन रॉय यांना होती. या आर्थिक घडामोडीचें महत्त्वहि त्यांच्या लक्षांत आलें असून या वर्गांतूनच अखेरीस राजकीय लोकसत्तेचा लढा उभारणारा वर्ग तयार होईल आणि इंग्लंडांत ज्याप्रमाणें लोकनियंत्रित राजसत्ता स्थापन झाली त्याचप्रमाणें येथेंहि होईल अशी त्यांना आशा वाटत होती. पण या वर्गाच्या वाढीस व उन्नतीसहि ब्रिटिश साम्राज्य अडथळा करीत आहे याची जाणीव त्यांना असल्याचें दिसत नाहीं. तसेंच या व्यापारी मध्यम वर्गांतून कारखानदारी निर्माण होण्यासाठीं आपणांस संरक्षक जकाती किंवा स्वदेशी, यांसारख्या चळवळी कराव्या लागतील व त्या कामीं ब्रिटिश राज्यकर्ते, ब्रिटिश

व्यापारी व ब्रिटिश भांडवलवाले यांचा हिंदी मध्यम व्यापारी वर्गांतून निर्माण होणाऱ्या भांडवलवाल्यांशीं विरोध उत्पन्न होईल याचीहि जाणीव त्यांना नव्हती. ते आर्थिक दृष्ट्या खुल्या व्यापाराचे भोक्ते होते. ब्रिटिश मालाची, भांडवलाची व भांडवलवाल्यांची या देशांत मोठ्या प्रमाणांवर आयात होण्यांत या देशाचें अनहित नसून उलट हितच आहे असें त्यांचें मत होतें. मात्र ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानांतून जाणाऱ्या मालावर जबर जकाती बसवितात त्या त्यांनीं उठवाव्यात असें ते प्रतिपादित असत. तात्पर्य, हिंदुस्थान व इंग्लंड या देशांत अप्रतिबंध व्यापार सुरू व्हावा आणि मालाची, भांडवलाची आणि भांडवलवाल्यांची आयात–निर्यात खुलेपणानें व्हावी, यांतच हिंदुस्थानचें हित आहे असें त्यांस वाटे.

या सुमारास ब्रिटिश मळेवाले व भांडवलवाले यांना हिंदुस्थानांत येऊन कायमचे राहूं द्यावें किंवा न द्यावें याबद्दल इंग्लंडांत मोठी जोराची चर्चा सुरू होती; आणि ईस्ट इंडिया कंपनी व तिचे अधिकारी, ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानांत येऊन राहूं नये अशा मताचे होते. हिंदुस्थानांतील जमीनदार वर्गालाहि या गोऱ्या लोकांची आयात इष्ट वाटत नव्हती; पण राममोहन रॉय प्रभृति सुशिक्षित सुधारणावादी पुढारी त्यास अनुकूल होते. राजा राममोहन रॉय यांच्या मालकीच्या "संवाद कौमुदी" नांवाच्या वृत्तपत्रांत २६ फेब्रुवारी १८२८ रोजीं प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत पुढील विचार प्रकट झाले आहेत.

"निळीच्या लागवडीमुळें किती पडजमीन लागवडींत आली आहे आणि निळीच्या मळेवाल्यांपासून मिळणारा पैसा सर्व देशभर पसरल्यामुळें खालचे वर्ग किती सुखानें काळ कंठीत आहेत, याची कल्पना ज्यांची जमिनदारी खेड्यांत आहे व जे स्वतः तिची व्यवस्था बघतात त्या सर्वांस उत्तम प्रकारें आली आहे. पूर्वी ज्या शेतकऱ्यांना कोणताहि मोबदला न देतां किंवा थोडेसें भात देऊन जमीनदार राबवून घेत होते, त्यांना आतां निळीच्या मळेवाल्यांच्या संरक्षणाखालीं थोडें स्वातंत्र्य व सुख लाभूं लागलें आहे. या मळेवाल्यांकडून प्रत्येकाला त्याच्या मजूरीबद्दल अदमासें दरमहा चार रुपये मिळतात आणि ज्या मध्यमवर्गीय लोकांना

आपलें व आपल्या कुटुंबाचें पोषण कसें करावें, हें कळत नव्हतें, त्यांना हे मळेवाले अधिक वेतन देऊन 'सरकार' वगैरे नांवानें नोकरीवर ठेवीत आहेत, व ते मोठमोठे सावकार आणि जमीनदार यांच्या लहरीच्या जुलमांतून मुक्त होत आहेत. या परिस्थितीवरून असा साधार निष्कर्ष काढतां येतो कीं, जर युरोपीयन लोकांना अनिर्बंधपणें येथें येऊन राहूं दिलें आणि मळे करण्यासाठीं अगर व्यापार वगैरे करण्यासाठीं पुष्कळसे युरोपियन येऊन ते सर्व देशभर पसरले, तर कनिष्ठ वर्गाची व मध्यम वर्गाची स्थिति अधिक सुधारेल. या गोष्टीचीच चीड स्वार्थी जमीनदारांना येत आहे; कारण आपल्या प्रदेशांतील मध्यम व कनिष्ठ वर्गाच्या डोक्यावर नाचावें हीच या वर्गाची मनापासून इच्छा आहे."

राममोहन प्रभृति बंगाली पुढाऱ्यांच्या मालकीच्याच "बंगाल हेरल्ड" या इंग्लिश पत्रांत युरोपीयनांच्या आयातीमुळें हिंदी मध्यम वर्गाची व कनिष्ठ वर्गाची स्थिति कशी सुधारत आहे त्याविषयीं पुढील विवेचन केलेलें आढळतें :—

"या नव्या घडामोडीमुळें होणाऱ्या अनेक लाभांपैकींच लोकांत पैसा अधिक खेळत राहत आहे, हा एक आहे. हें पुराव्यानें सिद्ध करतां येतें. पहिलें असें कीं, कलकत्त्यांत कवड्यांचे व्यवहार जवळ जवळ बंद पडले आहेत आणि थोड्याच दिवसांत त्या बंगालमध्येंहि दिसणार नाहींत. दहावर्षांपूर्वीं कलकत्त्यांत मजुराला दरमहा दोन रुपये मिळत असत; आतां चार किंवा पांच रुपये मिळाल्याखेरीज त्याचें समाधान होत नाहीं. पेट्या, कपाटें, तयार करणाऱ्याला पूर्वीं दरमहा आठ रुपये मिळत असत; आतां त्याला तेवढयाच काळांत सोळा किंवा वीस रुपये मिळतात. खेडयांतहि मजुरीचे दर वाढले आहेत. पूर्वीं एक रुपयांत शेतांत काम करण्यास बारा मजूर दिवसभर मिळत असत; आतां तेवढ्या पैशांत फक्त सहाच मजूर मिळतात. पूर्वीं एक बिघा भातजमिनीची लागण एक रुपयास होत असे; आतां जमीनदार आपल्या कुळांकडून बिघ्याला तीन चार रुपये मागतो. पूर्वीं तांदूळ आठ आण्याला मण विकत असत; पण आतां ते दोन रुपये मण या दरानें विकले जातात; आणि आतां जमीनदारींतील सर्व

जमीन लागवडींत येते, पण पूर्वी फक्त अर्धीच येत असे. याचें कारण निळीची लागवड हेंच होय." *

वरील दोनहि उतारे लक्ष्यपूर्वक वाचिल्यास ब्रिटिश भांडवलवाल्यांच्या आयातीचा आर्थिक परिणाम काय होत होता, त्याची बरीच कल्पना येऊं शकते. मध्यम वर्गांतील कांहीं लोकांना भारी पगाराच्या नोकऱ्या मिळत होत्या. शेतावर राबणाऱ्या शेतकऱ्यांची व मजुरांची मजूरी पैशांत वाढूं लागली होती. शहरांत राहणाऱ्या सुतारासारख्या कारागिरांची मजूरी वाढत होती. पण त्याचबरोबर धान्याचे भावहि वाढत होते. मजुरी दुप्पट झाली होती, तर धान्याचे भाव चौपट झाले होते! जमीनदारांना मिळणारा खंडहि या धान्याच्या भावांच्या प्रमाणांत म्हणजे तिप्पट किंवा चौपट झाला होता, पण मजूरी मात्र—खेड्यांतील व शहरांतीलहि—फक्त दुप्पटच झाली होती! ज्याप्रमाणें जमीनदारांना मिळणारा खंड वाढत होता, त्याचप्रमाणें शहरांतील जमिनीची किंमतहि वाढत होती. तीस वर्षांपूर्वी कलकत्त्यांत ज्या जमिनीची किंमत पंधरा रुपये होती ती आज तीनशे रुपयांस विकली जात आहे, असें याच लेखांत म्हटलें आहे. अर्थात् शहरांतील घरभाडेंहि या मुदतींत तिप्पट चौपट तरी वाढलें असल्यास नवल नाहीं. अशा परिस्थितींत कनिष्ठ वर्गाची स्थिति सुधारत आहे असें कोणताहि अर्थशास्त्रज्ञ आज म्हणणार नाहीं. मध्यम वर्गांतील कांहीं लोकांची स्थिति यामुळें सुधारत होती येवढाच याचा अर्थ होतो, कारण त्यांना मिळणारा पगार पूर्वीच्या तिपटी चौपटीहूनहि अधिक असण्याचा संभव आहे. या मध्यम वर्गांतीलहि एका अत्यंत थोड्या अंशाची स्थिति सुधारत होती व त्याच अनुभवाच्या आधारावर सर्व देश सुखी होत आहे असा भ्रामक निष्कर्ष वरील उताऱ्यांत काढण्यांत आला आहे.

यावेळीं ब्रिटिश मालाचे गठ्ठेच्या गठ्ठे या देशांत येऊन पडलेले असून मागणीच्या मानानें पुरवठा अधिक झाल्यानें त्यांचे भाव उतरत होते. यामुळें ते आणणाऱ्या व्यापाऱ्यांचें व तो पाठविणाऱ्या विलायती कारखान-

* Indian Speeches and Documents on British Rule p.37-8.

दारांचें थोडें नुकसान होत होतें. यास उद्देशून याच लेखांत पुढील विचार प्रदर्शित करण्यांत आले आहेत.

" लिव्हरपूल, ग्लासगो वगैरे ठिकाणांशीं व्यापार करण्याच्या ज्या वाढत्या सवलती आम्हांस मिळाल्या आहेत, त्यांविरुद्ध ज्यांनीं ओरड सुरू केली आहे ते आपल्या पक्षाच्या समर्थनार्थ असें दाखवितात कीं हिंदी बाजारपेठा ब्रिटिश मालानें तुडुंब भरून गेलेल्या असून, ज्यांनीं तो माल इकडे पाठविला त्यांचें मोठें नुकसान होत आहे. आजच्यासारख्या संक्रमणकालांत अशा गोष्टी नेहमींच घडत असतात; पण अखेर त्यांचे परिणाम अत्यंत हितावह असेच होतात. माल स्वस्त झाला म्हणजे तो घ्यावा असें गिऱ्हाइकांस वाटूं लागतें आणि पूर्वी माहित नव्हत्या अशा नव्या अभिरुची निर्माण होतात. एकदा मालाला योग्य मोल येऊं लागलें म्हणजे या अभिरुची तृप्त होऊं लागतात; यानंतर पुनः नव्या मालाच्या आयातीस उत्तेजन मिळतें. अशा प्रकारें उत्पादक आणि ग्राहक या दोघांचेंहि सुख वाढतें. तथापि हें उघड आहे कीं, अशा परिस्थितींत व्यापाराची देवाण व घेवाण ही उभयपक्षीं सुरू असावी लागते आणि आपल्या मालाला हिंदुस्थानची मोठी बाजार पेट लाभावी, अशी जर इंग्लडची अपेक्षा असेल तर आशियांतील मालावर स्वतंत्र देशाला काळिमा आणण्यासारख्या ज्या प्रतिबंधक जकाती त्यानें बसविल्या आहेत त्या त्यानें उठविल्या पाहिजेत. एकटी ईस्ट इंडिया कंपनीच आपल्या भागीदारांस डिव्हिडंड देण्यासाठीं व आपल्या विलायतेंतील खर्चासाठीं चाळीस लक्ष पौंडांचें सोनेचांदी घेऊन जाते असें म्हणतात." या सोन्याचांदीऐवजीं येथील माल इंग्लंडांत खपावा आणि इंग्लंडचा माल येथें खपावा अशी ही अप्रतिबंध खुल्या व्यापाराची उपपत्ति आहे. ब्रिटिश राज्यकर्ते या तात्त्विक उपपत्तीच्या पाठीमागें लागून हिंदी कापडावरील जकाती उठविण्यास तयार नव्हते. आमचे व्यक्तिवादी पुढारी मात्र इंग्लंडचा माल आपल्या देशांत येतो, इंग्लिश भांडवल येतें व त्याबरोबर इंग्लिश मळेवाले, व्यापारी व पेढीवाले येतात, या सर्वांबद्दल समाधान व्यक्त करीत होते! बंगालमधील तत्कालीन (१८२८) पुढाऱ्यांची हीं

अर्थशास्त्रीय मतें वाचिलीं असतां, यानंतर वीस वर्षांच्या आंतच स्वदेशी-बहिष्काराचा पुकारा करणाऱ्या 'लोकहितवादीं'च्या राष्ट्राभिमानाचें आणि दूरदर्शी आर्थिक विचारसरणीचें कौतुक वाटूं लागतें. १८२० ते १८३० या काळांत राममोहन रॉयप्रभृति, बंगाली पुढारी हिंदुस्थान देश सधन होऊं लागला असें प्रतिपादीत होते; पण त्यानंतर पंधरा वीस वर्षांच्या अवधींतच महाराष्ट्रांत सर्वांगीण सुधारणेची मुहूर्तमेढ रोवणारे 'लोकहितवादी' विलायती मालाच्या बहिष्काराचा आणि स्वदेशी व्रताचा पुकारा करितात, हे महाराष्ट्राला खरोखरच अभिमानास्पद व भूषणावह आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. हिंदुस्थान सधन होत आहे हें १८३० च्या सुमारचें बंगाली पुढाऱ्यांचें मत, आणि हिंदुस्थान निर्धन व बेकार होत आहे, अशी लोकहितवादीनीं प्रतिपादिलेली विचारसरणी, यांतील अंतर बऱ्याच दृष्टींनीं बोधप्रद आहे असें आम्हांस वाटतें. पण 'लोकहितवादी' आणि महाराष्ट्रांतील सर्वांगीण सुधारणावाद, यांचा विचार करण्यापूर्वी राजा राममोहन यांच्या राजकीय विचारांचा वाचकांना थोडा परिचय करून देणें अवश्य आहे.

राजा राममोहन यांना ब्रिटिश राज्य ज्या विशेष कारणांमुळें परमेश्वरी प्रसादाप्रमाणें वाटत होतें, त्यांचा विचार केला असतां, त्यांच्या राजकीय विचारांचीहि आपणांस कल्पना येऊं शकते. युरोपखंडांत सतराव्या व अठराव्या शतकांत भौतिक व सामाजिक शास्त्रांत जी प्रगति झाली होती ती आपल्या इकडे झाली नाहीं, आणि त्या प्रगतींत ब्रिटिश राष्ट्र आघाडीवर आहे हें पाहून त्यांना ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या आगमनाबद्दल आनंद वाटत होता. तसेंच ब्रिटिश लोक मानवसुधारणेंत पुढें गेले असून ते आपल्या साम्राज्यांत सांपडलेल्या लोकांसहि हळूं हळूं सुधारून आपल्या पदवीस नेऊन पोहोचवितील अशी त्यांना आशा वाटत होती. व्यापार, उद्योगधंदे आणि इतर आर्थिक हितसंबंध यांत, हिंदी व ब्रिटिश लोकांचा हितविरोध आहे या गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष गेलेलें दिसत नाहीं. ब्रिटिश माल आपल्या देशांत खपावा व आपला माल ब्रिटनमध्यें खपावा, ब्रिटिश भांडवल आपल्या देशांत यावें आणि ब्रिटिश व्यापारी, मळेवाले,

कारखानदार, धर्मोपदेशक व विद्वान् लोक आपल्या देशांत अप्रतिबंधपणें येऊन रहावेत, यांतच आपल्या मागसलेल्या लोकांचा खरा उद्धार आहे असें त्यांना वाटे. पूर्वीच्या मुसलमान जमीनदारवर्गाच्या राज्यांत हिंदू लोकांना जितके मोठमोठे हुद्दे व अधिकार मिळत होते तितके मात्र आपल्या देशांतील लोकांना ब्रिटिश राज्यांत मिळत नाहींत यामुळें त्यांना वाईट वाटे. तथापि त्या अमदानीपेक्षां ब्रिटिश अमलाखालीं आपणांस नागरिक स्वातंत्र्य आणि धर्मस्वातंत्र्य लाभतें आणि आपलें जीवित व वित्त यांना अधिक शाश्वति लाभून ब्रिटिशांच्या साहचर्यामुळें आपल्या देशांत अनेक विद्या व कला यांचा उदय होत आहे, याचें महत्त्व त्यांना विशेष वाटे. नागरिक स्वातंत्र्य आणि धर्मस्वातंत्र्य मिळून आपल्या देशांत सर्वांगीण सुधारणेचा ज्ञानरवि उदय पावत आहे, यामुळें आपलें जें हित होत आहे, त्याची सर पूर्वीच्या अमदानींत प्राप्त होणाऱ्या मोटमोठ्या हुद्यांना किंवा जहागिरींनाहि नाहीं असें त्यांचें मत होतें. पण लॉर्ड हेस्टिंग्ज् यांच्या कारकीर्दींत जेव्हां या नागरिक स्वातंत्र्यावरच गदा येऊन वर्तमानपत्रांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचा उपक्रम सुरू झाला तेव्हां मात्र त्यांच्या ब्रिटिश राज्यावरील श्रद्धेला धक्का बसला; आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकाराविरुद्ध त्यांनीं ब्रिटिश राजापर्यंत दाद मागण्याचा प्रयत्न केला. हिंदुस्तान सरकारच्या जुलमी कृत्याविरुद्ध सनदशीर मार्गानें प्रतिकाराचा प्रयत्न केल्याचें हें पहिलेंच उदाहरण आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. याच्यापूर्वी इकडील कांहीं राजेरजवाड्यांनीं अगर नबाबसुलतानांनीं ब्रिटिश पार्लमेंटाकडे किंवा राजाकडे दाद मागितली असेल पण ती सामान्य जनतेच्या नागरिक हक्कांसाठीं नव्हे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. नागरिक हक्कांच्या संरक्षणासाठीं हिंदी लोकांनीं केलेल्या सनदशीर चळवळीच्या इतिहासाचा उगम इ. स. १८२२।२३ सालीं राममोहन रॉय यांनीं पाठविलेल्या या अर्जातच आहे. या दृष्टीनें त्यांतील पुढील उतारे वाचनीय आहेत.

" हें सर्वश्रुत आहे कीं, जुलूम आणि छळ केला असतां जी आपली अपकीर्ति होते ती चव्हाट्यावर मांडणाऱ्या मतप्रचाराची दडपशाही करावी, अशी इच्छा सर्व अनियंत्रित सरकारांना असते आणि नेहमी त्यांचें असें

म्हणणें असतें कीं, कोणत्याहि कायदेशीर सत्तेला लोकांतील ज्ञानप्रसारामुळें धोकाच उत्पन्न होतो; कारण शहाणे झाल्यानंतर आपली एकी करून अल्पसंख्यांकांचा अंमल सहज झुगारून देतां येईल व आपणांस सर्वच प्रकारच्या अमलांतून कायमचें मुक्त होतां येईल, असें बहुसंख्यांकांना वाटत असतें. पण असें म्हणणारे हें विसरतात कीं, जे देश अगदीं कमी सुधारलेले आहेत त्यांतच क्रांत्या व अराजकता यांचा सर्वांत अधिक सुळ-सुळाट असतो. याच्या उलट जे देश अतिशय सुधारलेले आहेत त्यांत प्रजेचे हक्क अबाधित राखणाऱ्या सरकाराविरुद्ध फारच क्वचित् बंड होतें आणि जेव्हां सुसंस्कृत लोक प्रतिकार करतात, तेव्हांहि तें राज्यसंस्थेविरुद्ध न करतां त्या राजसत्तेच्या दुरुपयोगाचाच तेवढा प्रतिकार ते करीत असतात, असा इतिहासाचा धडा आहे. या युक्तिवादाचा अत्यंत संस्मरणीय पुरावा अमेरिकेशीं झालेल्या युद्धाच्या वेळीं कानडानें जें वर्तन केलें त्यावरून दिसून येतो. ब्रिटिश सरकार आपल्या सवलती व आपले अधिकार यांचें योग्य प्रकारें संरक्षण करतें, आपल्या तक्रारी ऐकून घेतें आणि आपलीं गाऱ्हाणीं दूर करतें, हें पाहून या वसाहतींतील सुधारलेले लोक, अमेरिकेनें त्यांना फितूर करण्याचा प्रयत्न केला असतांहि, त्यांस बळी पडले नाहींत. वस्तुतः असें विधान बिनधोकपणें करतां येईल कीं, लोक ज्या मानानें अधिक सुसंस्कृत असतील, त्या मानानें तें प्रजेच्या हक्कांचें व सवलतींचें रक्षण करणाऱ्या दयाशील व न्यायी सरकाराविरुद्ध बंड करण्याचा संभवहि कमीच असतो.

" नागरिकत्वाचे व धर्मस्वातंत्र्याचे जे हक्क ब्रिटिश सरकाराखालीं नेहमीं सुरक्षित राहतील अशी आपल्या राजनिष्ठ प्रजाजनांना आशा होती, त्या हक्कांवरच या कायद्यामुळें अत्याचाराची गदा येत आहे आणि त्यामुळें आपल्या प्रजेला अधिक दुःख होत आहे. राजेसाहेबांस हें विदितच आहे कीं, पूर्वीच्या मुसलमान राजांच्या अमदानींत एतद्देशीयांना मुसलमानांच्या बरोबरीनें सर्व राजकीय सवलती मिळत असत; सर्वांत मोठे अधिकार त्यांना मिळत असत; सेनापति होतां येत असे; प्रांतांचे सुभेदार होतां येत असे आणि राजांचे सल्लागारहि होतां येत असे. या कामीं देशभक्त किंवा

धर्मकृत भेदाभेद करून त्यांना हीन लेखण्यांत येत नसे. त्यांना सरकार सारा द्यावा न लागणाऱ्या जमिनी इनाम मिळत असत व मोठमोठीं कामें करून मिळणाऱ्या जाड्या पगाराखेरीज विश्वास व दर्जा दाखविणारीं मोठमोठीं वतनेंहि मिळत असत. तसेंच हुषार व विद्वान् एतद्देशीयांना मानाच्या व पैशाच्या बऱ्याच जागा मिळत असत. जरी ब्रिटिश राज्याखालीं एतद्देशीय लोकांचा हा राजकीय दर्जा अगदीं नाहींसा झाला आहे, तरी जे नागरिक व धार्मिक स्वातंत्र्याचे हक्क पूर्वी अनेक वेळां तुडविले जात असत, ते हक्क उपभोगण्याची शाश्वति आपणांस लाभली यांतच आपल्या हिंदी प्रजेला समाधान वाटत असे . . . . आणि राजकीय सत्ता व दर्जा नष्ट झाला तरीहि आपल्या पूर्वजांपेक्षां नागरिक व धार्मिक स्वातंत्र्याचे हक्क आपणांस उपभोगतां येतात, यामुळें आपण त्यांच्यापेक्षां अधिक सुखी आहों असें त्यांना वाटे. पण हे उरलेले हक्कहि जर जबरदस्तीनें हिरावून घेऊं दिले किंवा एक दोन व्यक्तींच्या लहरीवर त्यांपैकीं महत्त्वाचे हक्क संपविले, तर ब्रिटिश राज्यांत आपणांस सुख व शांति लाभेल अशी जी आशा त्यांनीं बांधली होती तिचा आधारच नष्ट होईल. " §

हिंदी लोकांना ब्रिटिश अमदानींत राजकीय दास्य प्राप्त होऊन मुसलमान अमदानींत हिंदूंना जें राजकीय महत्त्व होतें व त्यांच्या राजकीय आकांक्षांना जो अवसर होता तेवढाहि उरला नाहीं, याची स्पष्ट जाणीव या उताऱ्यांत व्यक्त झालेली आहे. तथापि आपणांस विचारस्वातंत्र्य, प्रचारस्वातंत्र्य आणि धर्मस्वातंत्र्य प्राप्त झालें आहे, यांतच आपल्या भावी उत्कर्षाचें बीज आहे असें मानून हिंदी लोक समाधान मानून घेत असत. पण मुद्रणस्वातंत्र्यावर गदा घालून आपलें नागरिक स्वातंत्र्यहि नष्ट केलें जात आहे हें पाहून राजा राममोहन यांना संताप आला होता. मात्र या संतापाचा व या अर्जाचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. मुद्रणस्वातंत्र्य हिरावून घेऊन वर्तमानपत्रकर्त्यांना परवाना घेणें आवश्यक आहे असा कायदा झाला व वृत्तपत्रांवर सेन्सारशिप सुरूं झाली. या कायद्याचा निषेध

§ Indian Speeches and Documents on British Rule by J. K. Majumdar P. 25-6.

कृतीनें व्यक्त करण्यास त्यावेळीं राममोहन यांना जो एकच मार्ग उपलब्ध होता तो त्यांनीं अवलंबिला. हा मार्ग म्हणजे त्यांनीं आपलें वृत्तपत्रच बंद केलें.

यावेळपासून राममोहन रॉय यांचे सरकारी अधिकाऱ्यांशीं फारसे सलोख्याचे संबंध उरले नाहींत. पुढें १८३१ सालीं ते विलायतेस गेले तेव्हां मोगलबादशहानें ईस्ट इंडिया कंपनीकडून आपणांस मिळणारी पेन्शन अधिक मिळावी याबद्दल खटपट करण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोंपविली व आपले प्रतिनिधि म्हणून 'राजा' हा किताब त्यांस अर्पण केला. या वेळींहि कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना त्यांची ही कामगिरी आवडली नाहीं. तथापि इंग्लंडांत त्यांचा मोठा गौरव झाला आणि ब्रिटिश मंत्रिमंडळानेंहि त्यांचें प्रतिनिधित्व मान्य केलें. तेव्हां अखेरीस कंपनीच्या डायरेक्टरांनींहि खासगी म्हणून त्यांना एक मेजवानी देऊन त्यांचा सत्कार केला. इंग्लंडांत जाऊन तेथील अधिकारी वर्गाकडून आणि मोठमोठ्या विद्वान् व तत्त्वज्ञ लोकांकडून गौरव करून घेण्याचा पहिला मान हिंदी पुढाऱ्यांत राममोहन यांनाच मिळाला. यावेळीं ईस्ट इंडिया कंपनीला नवी सनद देण्याचा विचार करण्यासाठीं पार्लमेंटची सिलेक्ट कमिटी नेमिली होती. तिच्यापुढें साक्ष देऊन हिंदी राज्यकाभारासंबंधींचे आपले विचार त्यांनीं मांडावेत अशी त्यांना विनंति करण्यांत आली होती; पण त्यांनीं तसें करण्याचें नाकारिलें. तथापि कंपनीच्या बोर्ड ऑफ कंट्रोलकडे आपल्या मतपत्रिका पाठवून हिंदुस्थानांतील राज्यकारभाराच्या सुधारणांसंबंधीं त्यांनीं आपलीं मतें स्पष्टपणें कळविलीं. या मतपत्रिकांत त्यांनीं पुढील राजकीय सुधारणांचा पुरस्कार केला आहे. (१) सुशिक्षित हिंदी लोकांना वरिष्ठ अधिकाराच्या जागा अधिक द्याव्या व अशिक्षित जनतेला लष्करी शिक्षण देऊन लष्करी स्वयंसेवकपथकें तयार करावींत. (२) अंमलबजावणी खातें व न्यायखातें यांचें पृथक्करण करून न्यायखात्यांत हिंदी लोकांचा अधिक भरणा करावा. (३) 'सदर दिवाणी' कोर्टाला "हेबस कॉर्प्सस रिट्" देण्याचा अधिकार देऊन नागरिक स्वातंत्र्य सुरक्षित करावें. (४) न्यायखात्यांत पंचायतपद्धति व ज्यूरीची पद्धति यांचा प्रवेश करावा. (५)

जमीनदारांनीं रयतेवरील खंड कमी करावा. (६) सरकारनें जमीनदारांकडून कमी सारा घ्यावा व यामुळें कमी होणारी जमाबंदी भरून काढण्यासाठीं चैनीच्या मालावर कर बसवावेत. (७) इंग्लंडांतून कांहीं नमुनेदार जमीनदार आणून त्यांच्यामार्फत येथील लोकांना शेतीसुधारणेचें शिक्षण द्यावें. (८) रयतेला जमिनीवर कायमचा हक्क मिळेल अशी व्यवस्था करावी. (९) हिंदुस्थान सरकारचा विलायतेंत होणारा खर्च कमी करावा आणि (१०) हिंदुस्थान सरकारला कांहीं बाबतींत विलायत सरकारच्या नियंत्रणांतून मुक्त करावें. असें केल्यानें हिंदी लोकांना स्वराज्याचे हक्क प्राप्त झाले नाहींत तरी येथील कारभाराकडे त्यांचें अधिक लक्ष लागून त्यांना त्याबद्दल आपुलकी वाटूं लागेल. हिंदुस्थान सरकारानें प्रत्यक्ष प्रातिनिधिक संस्था स्थापन कराव्या, असें त्यांनीं म्हटलें नसलें तरी आपलें धोरण ठरवितांना व कायदे करितांना लोकमताला मान द्यावा व हें लोकमत बनविणाऱ्या वृत्तपत्रांना पूर्ण मुद्रणस्वातंत्र्य असावें, अशीहि त्यांची इच्छा होती. या बाबतींतहि राममोहन यांच्या निधनानंतर सुमारें पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रांत पुढें आलेले लेखक 'लोकहितवादी' हे इ. स. १८४८त हिंदुस्थानांत पार्लमेंट स्थापन झालें पाहिजे, असें स्पष्टपणें लिहितात हें विशेष लक्षांत घेण्याजोगें आहे. तात्पर्य, स्वदेशीप्रमाणें स्वराज्याच्या कल्पनेचाहि स्पष्ट उच्चार व प्रचार करण्याचा पहिला मान या महाराष्ट्रीय सर्वांगीण सुधारणावादी पुढाऱ्यालाच द्यावा लागतो.

प्रातिनिधिक लोकसत्तेचें तत्त्व हिंदुस्थानास लागूं करावें अशी स्पष्ट मागणी करणें जरी राजा राममोहन रॉय यांना त्यावेळच्या परिस्थितींत व्यवहार्य वाटत नसलें तरी ते लोकसत्तेचे चहाते व भोक्ते होते यांत शंका नाहीं. जगांत कोठेंहि लोकसत्तेचा विजय झाल्याचें ऐकून त्यांना आनंद होत असे. ते विलायतेस गेले तेव्हां फ्रेंच लोकांच्या लोकशाही झेंड्याला वंदन करण्यांत त्यांना धन्यता वाटली आणि तसें करण्यास जात असतांना बोटीवरून उतरतांना ते पाय अडखळून पडले असें म्हणतात. इंग्लंडांत ते गेले तेव्हां १८३२च्या पार्लमेंटच्या सुधारणा कायद्याची चळवळ चालू होती. हा कायदा पास झाला नाहीं तर आपण ब्रिटिश साम्राज्याचा

त्याग करून अमेरिकेंत जाऊन राहूं असें त्यांनीं एकदां बोलून दाखविलें होतें. आपले लोक अद्यापि लोकसत्तेचा उपभोग घेण्याला लायक झाले नाहींत असें त्यांना वाटत असलें तरी सुमारें एक शतकांत आपले लोक ब्रिटिशांच्या सहवासानें सुधारतील व मग आपल्यावरील अन्यायांचा प्रतिकार करण्यास ते समर्थ होतील अशी त्यांची अपेक्षा होती. अशा वेळीं आयर्लंडपेक्षां हिंदुस्थानच्या प्रतिकाराचें निवारण करणें ब्रिटिशांना कठीण जाईल, कारण आयर्लंड अगदीं जवळ असल्यामुळें तेथें वाटेल तेव्हां आपलें आरमार ब्रिटिश पाठवूं शकतात व तो देश लहान असल्यामुळें त्याला ते चुरडूंहि शकतात. पण हिंदुस्थानसारखा मोठा, सघन आणि दूरचा देश जर शत्रु बनेल तर इंग्लंडला त्याचें पारिपत्य करतां येणार नाहीं असें त्यांनीं एका पत्रांत सुचविलें आहे. पण त्यांची इच्छा मात्र तशी नव्हती. इंग्लंडनें हिंदुस्थानला आपला समान दर्जाचा मित्र बनवावा, म्हणजे कानडाप्रमाणें तोहि साम्राज्याविरुद्ध बंड करणार नाहीं असें ते म्हणत. तथापि दैवयोगानें इंग्लंड व हिंदुस्थान हे दोन देश परस्परांपासून विभक्त झाले तरी त्यांचे संबंध मित्रत्वाचे राहावेत आणि त्या दोन देशांत व्यापारी, वैचारिक व सांस्कृतिक विनिमय सतत चालावा अशी त्यांची अंतिम मनीषा होती.§ त्यांच्या मताप्रमाणें अशी स्थिति प्राप्त

---

§ या विषयासंबंधीं त्यांचे विचार पुढील दोन उताऱ्यांत व्यक्त झाले आहेत.

" Suppcsing that some hundred years hence the native character beccmes eleveted, frcm constant interccurse with Europeans and the acquirements of general and political knowledge, as well as of mcdern arts and sciences, is it possible that they will not have the spirit, as well as the inclinaiion, to resist effectively, unjust and oppressive measures serving to degrade then in the scale of society? It should not be lost sight of that the position of India is very different from that of Irland, to any quarter of which an English fleet may suddenly convey a body of troops that may force its way in the requisi'e direction, and succeed in suppressing every effort of a refractory spirit. Were India to share one fourth of the knowledge and energy of

होईल तेव्हां हिंदुस्थाननें ख्रिस्तीधर्मांतील सर्व उदात्त तत्त्वें आत्मसात् केलेलीं असतील, इंग्लिश भाषा सर्वांना अवगत झालेली असेल आणि भौतिकशास्त्रें, यंत्रकला व राज्यशास्त्र इत्यादि विषयांचें सर्व पाश्चात्य ज्ञान-भांडार आत्मसात् करून हिंदुस्थान आपल्या सभोंवतालच्या आशियांतील इतर देशांना सुसंस्कृत करण्याचें कार्य इंग्लंडच्या सहकार्यानें करीत असेल.

---

that country, she should prove, from her remote situation, her riches and her vast population, either useful and profitable as a willing province, an ally of the British Empire, or troublesome and annoying as a determined enemy."

—Raja Rammohan by N. C. Ganguly, P. 106-7.

"If, however, events occur to effect a separation between the two countries, still the existence of a large body of respectable settlers (consisting of Europeans and their descendents) speaking the English Language in common with bulk of the people ...... as well as possessed of superior knowledge, scientific, mechanical and political, would bring that vast Empire in the East to a level with other large Christian countries in Europe .... enlightening the surrounding nations of India."

—Ibid, P. 210

प्रकरण ४ थें

महाराष्ट्रांतील आद्यसुधारक

" इंग्रजांनीं आपले शहाणपणानें राज्य काबीज केलें आहे. त्यांचे पराक्रमापुढें हे सर्व लोक (शिंदे, होळकर, रास्ते, पटवर्धन वगैरे) अडाणी दिसतात. हे परम आळशी लोक आहेत व अज्ञानेंकरून मदान्ध आहेत. यांजमुळें मुलखांत काय होतें तें यांस दिसत नाहीं. अद्यापि ज्याजवळ खाण्यापुरती सोय आहे ते म्हणतात कीं, आमचे लेकींस व आमचे मुलांस कांहीं चिंता नाहीं. सर्व लोक भिकारी झाले तर झाले असें म्हणून स्वस्थ बसतात, त्यांच्यामध्यें शहाणे इंग्रज राज्य करतात. हे जसें एक गुराखी असला म्हणजे शंभर गुरें हाकतो तसे आहेत. याचें कारण काय ? गुराख्याला शहाणपण असतें व गुरांस तें कांहीं नसतें.......याजमुळें पन्नास गुरांचें वास्तविक बळ पाहिलें तर एक मनुष्यापेक्षां शंभरपट जास्ती आहे, पण उपयोग काय? तें आंगचें बळ, अकलेचें नव्हे. आंगचें पन्नास मण बळ अकलेच्या पाव रतीस हात जोडून असतें. उदाहरण, हत्ती अंकुशानें आज्ञेत असतो. जर त्यास शहाणपण असतें तर तो महातास फेंकून देण्यास उशीर न करिता. सारांश अकल ही सर्वांपेक्षां जास्ती आहे."

—लोकहितवादी; शतपत्र नंबर २६ जुलै १८४८.

बंगालमध्यें सर्वांगीण सुधारणेची चळवळ इ. स. १८१८ च्या सुमारास राजा राममोहन रॉय यांच्या नेतृत्वाखालीं सुरू झाली. तिचें स्वरूप मागील प्रकरणांत वर्णन केलें. या प्रकरणांत महाराष्ट्रांतील आद्य सुधारकांच्या विचारांशीं व चळवळींशीं वाचकांचा परिचय करून द्याव-याचा आहे. महाराष्ट्रांतील सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म मुंबईस सुमारें १८४० च्या सुमारास झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुंबईत प्रथमतः श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं इ. स. १८३२ च्या सुमारास ' दर्पण ' या नांवाचें साप्ताहिक आणि ' दिग्दर्शन ' या नांवाचें मासिक सुरू केलें. मराठींतील पहिलीं नियतकालिकें हींच होत. बाळशास्त्री यांनीं इ. स. १८४० मध्यें श्री. गंगाधरशास्त्री फडके यांच्याकडून विधवाविवाहास अनुकूल असें एक पुस्तक लिहविलें आणि विधवाविवाहाच्या चळ-

चळीस प्रोत्साहन दिलें. त्यांनीं श्रीपाद शेषाद्रि या नांवाच्या ख्रिस्ती झालेल्या गृहस्थास फिरून हिंदु धर्मांत घेऊन पतितपरावर्तनाच्या चळवळीचा आधुनिक काळांतील पहिला उपक्रम केला आणि आपल्या नियतकालिकांतून, हिंदु लोकांत पाश्चात्य विद्यांचा प्रसार झाल्याखेरीज त्यांचा उद्धार होणार नाहीं याची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १८४२ मध्यें ते एल्फिन्स्टन कॉलेजांत अध्यापक झाले. या गृहस्थांचा जन्म १८१० मधील असून १८४६ सालीं ते वारले. छत्तीस वर्षांच्या आपल्या अल्प आयुष्यांत त्यांनीं पाश्चात्य विद्येचा प्रचार, नियतकालिकांचा उपक्रम, विधवाविवाहास उत्तेजन आणि पतितपरावर्तनास सक्रिय साहाय्य केलें. यावरून त्यांची बुद्धिमत्ता, उदार विचार, धर्मनिष्ठ सुधारणावृत्ति आणि सार्वजनिक हितबुद्धि इत्यादि गुणांची कल्पना येते. पण ते अल्पायुषी झाल्यानें त्यांच्या या गुणांचा फारसा लाभ महाराष्ट्राला झाला नाहीं.

श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांना यावेळीं मराठीचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पांडुरंग तर्खड यांचें सहाय्य असून त्या वेळचे मुंबईचे नगरशेट जगन्नाथ नाना शंकरशेट यांनींहि श्रीपाद शेषाद्रि यास ख्रिस्ती धर्मांतून हिंदुधर्मांत घेण्याच्या कार्यांतून जें वादळ श्री. बाळशास्त्री यांच्यावर उठलें होतें त्यांतून त्यांचा बचाव करण्यास बरेंच साहाय्य केलें. श्री. नाना शंकरशेट यांचें सरकार दरबारीं बरेंच वजन असून सतीची चाल बंद करण्याच्या वेळीं सरकारांस आपलें अनुकूल मत कळवून त्यांनीं साहाय्य केलें होतें. पण यावेळीं महाराष्ट्रांत म्हणजे मुंबईपुण्यांत सार्वजनिक जीवन निर्माण झालें नव्हतें व वृत्तपत्रेंहि नव्हतीं. वृत्तपत्रांतून सार्वजनिक विचारांना चालना देण्याचा पहिला मान जांभेकरांना असून त्यांनीं हें कार्य प्रारंभिलें तेव्हां सतीची चाल कायद्यानें बंद झाली होती. यावेळीं स्त्रीस्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें पुनर्विवाहाचा प्रश्न म्हणजे स्वामी रामतीर्थ यांनीं एके ठिकाणीं योजिलेल्या शब्दांत सांगावयाचें तर "जिवंत सतीं" चा प्रश्न समाजापुढें आला होता. या प्रश्नाला चालना देण्याचें कार्य श्री. जांभेकर यांनीं इ. स. १८४० सालीं एक पुस्तक लिहून सुरू केलें होतें. श्री. जांभेकर यांचें लक्ष पतितपरावर्तनाकडे गेलें, यावरून त्यांचा स्वधर्मांचा

व स्वसंस्कृतीचा अभिमान चांगलाच दिसून येतो. या बाबतींतहि बंगाल-पेक्षां महाराष्ट्रीय सुधारकांचें वैशिष्ट्य आहे हें पुढें याच प्रकरणांत प्रार्थना-समाजाचा विचार करितांना सांगितलें जाईल.

श्री. दादोबा पांडुरंग यांनीं १८४० सालींच मुंबईस एक 'परमहंस मंडळी' या नांवाची 'गुप्त' संस्था जातिभेद मोडण्याच्या उद्देशानें काढिली. या संस्थेची माहिती रे. बाबा पदमजी यांनीं आपल्या आत्मचरित्रांत पुढीलप्रमाणें दिली आहेः—

"या मंडळीचीं मुख्य मतें अशीं होतीं कीं, जातिभेद मानूं नये. विधवांच्या पुनर्विवाहासंबंधीं संमति असावी व मूर्तिपूजा करूं नये, बाकीचे धर्मसंबंधीं विचार कसेहि असोत; त्यांविषयीं कांहीं निर्णय केला नव्हता. आणि मंडळीची संख्या मोठी वाढेपर्यंत हीं मतें गुप्त ठेवावीं, म्हणजे मंडळीची परिस्फुटता करूं नये; परंतु मंडळी वाढविण्याकरितां प्रयत्न करावे, ही एक मंडळींत येण्याची अट होती. हिच्या सभा गुप्त-रीतीनें भरत. मंडळींत प्रवेश करणारांस तिचे नियम वाचून दाखविल्या-वर व त्यानें त्यास संमति दर्शविल्यावर तो ओंजळींत पाणी घेऊन खालीं सोडी. नंतर एक दुधाचा पेला आणून प्रथम अध्यक्षानें व नंतर दुसऱ्या कित्येकांनीं तोंडास लाविल्यावर त्याला प्यायास देत आणि रोटीचा (पावाचा) तुकडा खायास देत.... सभेच्या आरंभीं व शेवटीं मराठींत प्रार्थना वाचीत, त्या रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांनीं रचिलेल्या होत्या. सभेचे अध्यक्ष त्यावेळचे कष्टमखात्याचे रा. ब. रामचंद्र बाळकृष्णजी (राम बाळ-कृष्ण) होतें. रा. ब. दादोबा पांडुरंग व रा. रा. भाऊ महाजन हे जरी मंडळीच्या माताचे व मंडळींचे पुरस्कर्ते होते तरी कधीं सभेस येत नसत. आलेच तर दुसऱ्या खोलींत बसत व सभा विसर्जन झाल्यावर अध्य-क्षांची व कांहीं निवडक मंडळींची भेट घेत. रा. ब. दादोबांचे बंधु रा. रा. डाक्तर आत्माराम पांडुरंग हे या मंडळीचे सभासद होते, पण यांची वर्तणूक अशा प्रकारची नव्हती. ते सभेस येत, इतकेंच नाहीं तर आपल्या घरीं सभा भरवीत." *

* श्री. न. र. फाटककृत रानडे चरित्र. पृ १२६-७

राजकारणासाठीं गुप्त मंडळ्या स्थापन झाल्याचें आपण पुष्कळ वेळां ऐकतों, पण जातिभेदासारखी सामाजिक संस्था मोडण्यासाठीं अशी गुप्त मंडळी स्थापन झाल्याचें फारसें कोठें ऐकूं येत नाहीं. पण ज्याप्रमाणें राजकीय मतस्वातंत्र्य नसलेल्या राज्यांत राजकीय जुलमामुळें राजकीय गुप्त मंडळ्या स्थापन होणें साहजिक, त्याचप्रमाणें सामाजिक बाबतींत मतस्वातंत्र्य किंवा आचारस्वातंत्र्य उपभोगणारांचा समाजाकडून छळ होण्याच्या काळांत सामाजिक सुधारकांपैकीं कांहींना आपली संख्या विशिष्ट संख्येच्या वर जाईपर्यंत अशी संस्था स्थापून गुप्त रीतीनें काम करण्याची बुद्धि झाली तर त्यांत आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. या सभेच्या सभासदांत ख्रिस्ती व मुसलमान लोकहि होते आणि तिच्या शाखा मुंबईच्या बाहेरहि कांहीं ठिकाणीं होत्या. राजकीय कार्यकर्त्यांच्या गुप्त मंडळ्यांतहि अनेक वेळां नैतिक अनाचारी लोक शिरल्याचें दिसून येतें. त्याचप्रमाणें या संस्थेच्या बाबतींतहि झाल्याचे प्रवाद ऐकूं येतात. तें कांहीं असलें तरी सभेचे मूळ हेतु त्यामुळें अशुद्ध ठरत नाहींत. दादोबा पांडुरंग यांनीं या संस्थेच्या मार्गदर्शनासाठीं 'पारमहंसिक ब्राम्हधर्म' या नांवाचा एक **कवितावद्ध ग्रंथ** लिहिला आहे. त्यावरून त्या संस्थेचे धर्मसुधारणेचे विचार समजूं शकतात. त्यांतील कांहीं कविता खालीं दिल्या आहेत.

"दयाभक्तिशील। सनाचे मवाळ। करिती हळहळ। देशाचीया॥
घ्यावें हातीं त्यांणीं। संकल्पाचें जळ। मार्ग हा प्रांजळ। चालवाया॥
ब्राह्ममंडळींत। कीं एका समोर। बोलावा विचार। आपला हा॥
प्रविष्ट पुस्तकीं। स्वनाम लिहून। द्यावें आलिंगन। ब्राह्मास पै॥
तिथेंच करावें। प्रीतीचें भोजन। विधि हा संपूर्ण। होय तेव्हां॥
वृद्धिंगत होई। स्नेहीं एकमेकीं। ऐशा वागणुकी। चालवाव्या॥
उघडें सांगावें। अहो ब्राह्म आम्ही। असा जरी तुम्ही। पुजूं तुम्हां॥

* * * *

"करा किंवा टाका। बाह्य धर्म सोंग। ठेवा अंतरंग। शुद्ध तरी॥
बोला अल्प किंवा। नका कांहीं बोलूं। सत्कर्मी द्या चालूं। हात पाय॥
कर्मेंचि देताती। फळें सर्व लोकीं। सांगे बुद्ध नाकीं। देव सारे।

म्हणोनिया दावा। सदाचरणांत। ज्ञानाचा तो अंत। दादो म्हणे॥*"

या सभेचें काम इ. स. १८६० पर्यंत म्हणजे सुमारें वीस वर्षेपर्यंत चालू होतें; पण त्यावेळीं सभासदांपैकींच कोणी संस्थेची जाहीर वाच्यता केली व सभासदांची नांवें प्रसिद्ध केली. तेव्हां सर्वच सभासद अंग झाडून दूर झाले व सामाजिक बहिष्काराच्या भीतीनें घरोघरीं स्वस्थ बसले! नीति-धैर्याच्या अभावीं सामाजिक सुधारणा तरी कशी होणार? तथापि या संस्थेच्या राखेंतूनच पुढें १८६७ सालीं मुंबईस प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली असें श्री. फाटक लिहितात. प्रार्थनासमाजास न्या. रानडे व डॉ. भांडारकर यांच्यासारखे विद्वान् व सच्छील लोक मिळाल्यामुळें त्याचा कांहीं काल बराच बोलबाला झाला. तरीहि बंगालमधील ब्राह्मसमाजा-प्रमाणें या समाजाला महाराष्ट्रीय जीवनांत महत्त्वाचें स्थान फारसें कधींच प्राप्त झालें नाहीं. याचें कारण असें दिसतें कीं, महाराष्ट्रांत इ. स. १८८० मध्यें चिपळूणकर, आगरकर व टिळक या तीन थोर विभूति निघून त्यांनीं महाराष्ट्रांत राष्ट्रवाद व बुद्धिवाद यांची स्थापना केली.

महाराष्ट्रांत १८८० च्या सुमारास टिळक–आगरकर यांनीं आजन्म देशसेवेची दीक्षा घेतलेल्या लोकांचा एक संप्रदाय निर्माण करण्याची जी अपूर्व प्रथा पाडिली तिच्या प्रभेमुळें प्रार्थनासमाजी सुधारक मंडळीचें तेज निस्तेज झालें आणि महाराष्ट्रांतील तरुणांचीं अंतःकरणें निराळ्याच लोकांनीं आपणांकडे आकर्षून घेतलीं.

या घडामोडींचा विचार करण्यापूर्वीं आपणांस महाराष्ट्रांतील आद्य सुधारकांच्या कार्याचा विचार करावयाचा आहे. वर लिहिल्याप्रमाणें १८४० मध्यें हें सुधारणेचें कार्य बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, डॉ. भाऊ दाजी लाड वगैरेंनीं सुरू केलें असलें, तरी या कार्याला खरा जोर लावण्याचें व सर्वांगीण सुधारणेचे सर्वव्यापक आणि सर्वस्पर्शी विचार लोकांपुढें मांडून त्यांना आपल्या राजकीय व आर्थिक अवनतींतून वर डोकें काढण्याचा नवा मार्ग दाखवून देण्याचें कार्य या पिढीपैकीं जर कोणी खरोखर केलें असेल, तर तें कै. सरदार गोपाळराव हरि देशमुख

* आजकालचा महाराष्ट्र, पृ. २४९–५० ले. पाध्ये व टिकेकर.

ऊर्फ 'लोकहितवादी' यांनींच होय. जांभेकर किंवा दादोबा अथवा भाऊदाजी यांना खऱ्या अर्थानें सर्वांगीण सुधारक म्हणतां येणार नाहीं; कारण त्यांनीं आपल्या देशाच्या आर्थिक व राजकीय परिस्थितीकडे लक्ष्य पुरविलेलें दिसत नाहीं. तो मान पहिल्या पिढींत लोकहितवादी यांनाच द्यावा लागतो व दुसऱ्या पिढींत त्या मानाची माळ अर्थात् न्या. रानडे यांनाच घालावी लागते. दुसऱ्या पिढींत न्यायमूर्तींनीं ज्या ज्या गोष्टी केल्या त्यांच्या पाठीमागील तात्विक विचारांचीं बीजें लोकहितवादींच्या लिखाणांत वाचावयास सांपडतात; व कांहीं बाबतींत तर लोकहितवादींच्या लेखांत अधिक मूलग्राही दृष्टि आणि धडाडीची वृत्ति दिसून येते.

लोकहितवादींनीं आपल्या लिखाणास इ. स. १८४८ मध्यें म्हणजे आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी प्रारंभ केला. त्यांचा जन्म इ. स. १८२३ मध्यें म्हणजे पेशवाई बुडाल्यानंतर पांच वर्षांनीं पुण्यांतच झाला होता. ते वीस पंचवीस वर्षांचे झाले तेव्हां पुण्यांतील ब्राह्मण लोक पेशवाई बुडाल्यामुळें अवनत स्थितीला जाऊं लागले असल्यामुळें इंग्रजांचें राज्य चांगलें कीं वाईट, यासंबंधीं घरोघर चर्चा चालू होती यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. लोकहितवादींचे वडील हरिपंत देशमुख हे पेशवाई तारण्यासाठीं अखेरपर्यंत लढून धारातीर्थी देह टाकणाऱ्या बापू गोखल्यांचे फडणीस होते; आणि एल्फिन्स्टन साहेबांनीं बोलाविलें असतां ते त्यांचे भेटीस गेले नाहींत म्हणून त्यांची जहागीर जप्त करण्यांत आली होती. पण अखेरीस पेशव्यांच्याच मध्यस्थीनें त्यांना ती त्यांच्या निधनापर्यंत उपभोगावयास पुनः मिळाली. पुढें त्यांच्या मृत्यूनंतर ती जप्त झाली व गोपाळराव देशमुखांना प्रथम उमेदवारी, नंतर मुन्सफी, कांहीं दिवस असिस्टंट जज्ज व अखेरीस स्मॉल कॉज कोर्टाचे न्यायाधीश, अशी राजसेवा करावी लागली. ते इ. स. १८७८ त सेवानिवृत्त झाले व १८९२ मध्यें आपल्या वयाच्या एकोणसत्तराव्या वर्षी निवर्तले. अर्थात् इंग्रजी अमदानींतील पहिल्या सुशिक्षित पिढीबरोबर सार्वजनिक कार्यास प्रारंभ करून रानडे, भांडारकर, तेलंगांची दुसरी पिढी व चिपळूणकर, टिळक, आगरकर यांची तिसरी पिढी देशसेवा करीत असलेली पाहण्याचें भाग्य त्यांना लाभलें. त्यांनीं जेव्हां १८४८ मध्यें सार्वजनिक

विषयांवर लिहिण्यास सुरवात केली, त्यावेळीं ते टिळक–आगरकर यांच्या प्रमाणेंच वयानें तरुण होते आणि त्यांच्या वेळच्या सुशिक्षित लोकांच्या मानानें अधिक विद्वान्, अधिक तडफदार आणि अधिक दूरदर्शी असे होते, यांत शंका नाहीं. ब्रिटिश राज्याविरुद्ध बंड करून स्वराज्य प्राप्त होऊं शकेल किंवा आपल्या देशांतील सरदार लोक एक होऊन इंग्रजांना हांकलून देऊं शकतील ही गोष्ट त्यांना, सर्व गुरें एक होऊन गुराख्याचा अंमल झुगारून देतील किंवा हत्ती बलाढ्य झाला म्हणून अंकुशधारी माहुतास भारी होईल, या गोष्टीइतकीच असंभवनीय वाटत होती, हें या प्रकरणाच्या शिरोभागीं दिलेल्या त्यांच्या अवतरणावरून दिसून येईल. त्यांच्यावेळचे ब्राह्मण लोक इंग्रजी राज्याला शिव्या देत असत, त्यामुळें आपणांस अवनत दशा येत चालली असें म्हणत असत व पेशवाईची आठवण काढून रडत असत. पण या इंग्लिश राज्याचा प्रतिकार कसा करावा, याची कांहींच कल्पना त्यांना नव्हती. एल्फिन्स्टननें पुणें काबीज केल्यानंतर पुण्यांतील ब्राह्मणांनीं एक लहानसें बंडहि केलें होतें व तें एल्फिनस्टननें तात्काळ मोडूनहि टाकिलें होतें.पण यावेळेपासून या ब्राह्मणांनीं इंग्रजापुढें जी हाय खाल्ली ती दोन पिढ्या तरी कायम टिकली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां, अशा भेकड, अज्ञानी आणि वैयक्तिक स्वार्थांत रत झालेल्या ब्राम्हणांकडून इंग्रजांचें पारिपत्य होणें अशक्यच होतें. अर्थात् अशा ब्राम्हणांच्या शिव्याशापांनीं किंवा पेशवाईच्या शोकयुक्त स्मरणानें इंग्रजांचें कांहींच नुकसान होणारें नव्हतें. यांच्या या सुस्काऱ्यांमुळें एक मात्र फायदा त्यावेळीं पुण्यांत वावरणाऱ्या व्यक्तीला होण्यासारखा होता. तो म्हणजे इंग्रजी अमलांत आम्ही दरिद्री व सत्ताहीन बनत चाललों आहों याची जाणीव त्याला सदैव राही. पुण्यांतील ब्राम्हणाला बंगालमधील हिंदूप्रमाणें इंग्लिश राज्य हें मुसलमानांच्या जुलमांतून सोडविण्यास परमेश्वरानें येथें धाडिलें आहे असें वाटण्याचें कारण नव्हतें आणि आपली या राज्याखालीं मोठी भरभराट होत आहे असेंहि विचार केल्यास त्यास वाटण्याचें कारण नव्हतें. इंग्रजी विद्येचा प्रसार होऊं लागल्यानंतर कोंकणांतून खांद्यावर पडशी टाकून देशावर येणाऱ्या व इंग्रजी शिकून मामलत मिळाली म्हणजे स्वर्ग प्राप्त झाला

असें मानणाऱ्या भटजींना कांहीं काळ तसा भास झाला. तरी पुण्यांतील सरदार कुलांत जन्म पावून बापाची जहागीर गमावल्यामुळें सरकारी नोकरी करावी लागलेल्या गोपाळरावांना इंग्रजी राज्यामुळें आमचा देश निर्धन होत चालला आहे व निर्धनता घालविण्यास राजकीय सुधारणा झाली पाहिजे, याची जाणीव होण्यास फार काळ लागण्याचें कारण नव्हतें व तो तसा लागलाहि नाहीं.

आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी (१८४८) लोकहितवादींनीं मुंबईस भाऊ महाजन यांच्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या "प्रभाकर" साप्ताहिकांत लेख लिहिण्यास सुरवात केली. त्यांत ता. १३ ऑगस्ट १८४८ रोजीं "राज्यसुधारणा" या मथळ्याचा एक लेख त्यांनीं लिहिला आहे. त्यांतील पुढील उतारा फारच वाचनीय आहे.

"लोक मूर्खपणांत राहून भिकारी होत चालले व अज्ञानरोगानें ग्रस्त होऊन मरावयास टेकले. त्यांस औषधें कशाचीं? स्वदेशीय राजधानींतील लोकांस आम्ही कांहीं म्हणत नाहीं. कारण त्यांची निद्रा कुंभकर्णासारखी आहे. जरी आम्ही त्यांच्या कानाशीं नौबती वाजविल्या तरी ते जागृत होणार नाहींत. घोरत असतील व जेव्हां त्यांस कोणी येऊन लाथ मारील तेव्हां ते जागे होतील. असो. परंतु गतश्री जे लोक झाले आहेत त्यांस सांप्रत काळचे राज्यामुळें अडचणी किती आहेत याची माहिती असेल. पुण्यासारखीं बुडतीं शहरें व तुच्छ मानलेली जात ब्राम्हणासारखी, त्यांतील लोकांस माहिती असेल कीं आपला देश निर्धन होत चालला आहे. याचा विचार करणें सर्वांस उचित आहे. आणि मुलखाचें दरिद्र काढावयाचा उपाय करणें तर आधीं राज्य सुधारलें पाहिजे. उत्तम रीतीनें राज्य चालावें अशी कांहीं तरी युक्ति निघाली पाहिजे. मी जाणतों कीं लोक मूर्ख आहेत. याजमुळें त्यांस याचा विचार करण्यास शक्ति नाहीं. तथापि कांहीं उपाय मला सुचला आहे तो मी लिहून प्रगट करितों. हल्लीं हिंदुस्थानांत बहुतेक राज्य कंपनी सरकाराकडे आहे व लोकांस राज्यांत कांहीं अखत्यार नाहीं. इंग्रजांचे स्वदेशीय राज्यांत पाहिलें तर तसें नाहीं. तेथील लोकांस राज्यांत हात

घालण्याचा व कायदे करण्याचा अधिकार आहे. विलायतेंतील राजा जड्जाचे नाझराप्रमाणें आहे. जेव्हां लोकांची सभा म्हणजे पार्लमेंट हे कायदे फरमावितात. तेव्हां राजा त्या बरहुकूम वहिवाट करितो. दर वर्षास राजाचे खर्चास पैसा पाहिजे तो लोकांस मागील सालचा हिशेब देऊन पुढें पैसा वसूल करण्याची परवानगी घेतल्यावर त्यांचे हुकमाप्रमाणें कर व धारे बसून वसूल होतो. येणेंकरून जसें लोकांस पाहिजे तसें राज्य चालतें. एक राजा स्वइच्छेनें राज्य करितो त्यापेक्षां ही युक्ति बरी आहे व याप्रमाणें हिंदुस्थानांत राज्य चालेल तर फार चांगलें होईल. जे सूज्ञ लोक असतील त्यांस मोठे जागेवर व अधिकारावर नेमतां येतील असें राज्य येथें असावें."

यानंतर सन १८३४ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीला नवी सनद दिली तेव्हांच कांहीं इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थानांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धति सुरू करावी असें सुचविलें होतें पण त्या वेळीं हिंदी लोक नालायक आहेत असें म्हणून ब्रिटिश पार्लमेंटनें ही सूचना मान्य न करतां वीस वर्षांची सनद दिली; ती आतां संपत आली, तेव्हां आतांपासून इंग्लंडांत जाऊन याबद्दल चळवळ करावी अशी सूचना त्यांनीं पुढील शब्दांत केली आहे.

"याजमुळें विलायतेंतील बादशहानें कंपनी सरकारची सनद कबूल करून वीस वर्षेंपर्यंत कमाविशी कायम केली. तीं वीस वर्षें सन १८५४ त भरतात. तेव्हां अजून सहा वर्षांचा अवकाश आहे. इतक्यांत किंतीएक लोक शहाणे होतील व हल्लींहि कितीएक शहाणे सांपडतील. याजकरितां आजपासून सर्व गरिबांनीं व श्रीमंतांनीं एकत्र होऊन विलायतेंतील राणीसाहेबांस तपशीलवार एक अर्ज करावा कीं, हल्लीं राज्यपद्धती आहे तीपासून आमचा फायदा नाहीं व आमचे राज्यसंबंधी हक्क चालत नाहींत. व हिंदु लोक जसे तसेच इंग्रज लोक मनुष्यें आहेत. याजकरितां इनसाफ बरोबर होण्याकरितां सर्व इंग्रज व नेटीव लोक यांमध्यें सांप्रत मोठा भेद आहे तो मोडून एकसारखे होण्याकरितां हिंदुस्थानचे देशांत पार्लमेंट ठेवावें.

व ही मोठी सभा मुंबईस भरावी. आणि तेथें दर शहरांतून व दर एक जिल्ह्यांतून दोन दोन असामी घेऊन त्या सर्वांस कौंसिलांत बसवून गव्हर्नरानें त्यांत मुख्य असावें व जे लोक एकंदर जिल्ह्यांतून आणावयाचे ते सर्व जातींतील सारखे असावे ..... या लोकांत भट, गृहस्थ, शास्त्री, परभू, कुळंबी, मुसलमान, इंग्रज इत्यादि जे शहाणे दिसतील ते नेमावे व त्यांनीं राज्य चालवावें. म्हणजे लोकांचा फार फायदा होईल. याप्रमाणें अर्जी करून विलायतेस दाहा पांच असामी प्रयत्न करण्याकरितां नेमून त्यांजबरोबर ती पाठवावी म्हणजे आमचे लोकांचा कांहीं उदयकाळ होईल. नाहीं तर हे असेच कितीएक वर्षें राहतील. यास्तव लोकांचें हित पाहणारे आहेत त्यांनीं हा बेत केला पाहिजे — म्हणजे दरिद्र वगैरे बोभाट लोक सांगतात हे त्वरित दूर होतील. आणि इंग्रज लोक इकडील लोकांस मूर्ख असें समजतात तेंही मत मोडेल आणि राज्याची उत्तम प्रकारची सुधारणा होऊन एके राजाचे अमलांत सुख काय व लोकसत्तात्मक राज्यांत सुख काय हें सहज दृष्टोत्पत्तीस येईल."

याच्यापुढें ब्रिटिश हिंदुस्थानांत लोकसत्तेची स्थापना झाल्यानें संस्थानांवर काय परिणाम होईल त्यासंबंधीं ते पुढें म्हणतात. "असें सरकार झाल्यानें मग शिंद्याचें किंवा हैदराबादचें राज्य चांगलें कीं काय हें त्वरित ध्यानांत येऊन चांगलें राज्य चालविण्याचे रीतीची माहितगारी सर्व लोकांस होऊन बहुधा हें उदाहरण पाहून सर्व दुसरीं राज्येंहि याचप्रमाणें होतील व येणेंकरून एका राजाचे ताब्यांत राहून त्याचा जुलूम सोसावयाची खोड हिंदु लोकांस लागली आहे ती ते विसरून जातील. राज्य करण्यास गरीब व मातबर, नीच जातीचे व उंच जातीचे लोक समान मानावे हें सर्वांस कळूं लागेल. अशा सभेंत जातींविषयीं निवड नको हें वर सांगितलेंच आहे. जे फार विद्वान व चांगले चालीचे लोक आहेत तेच नेमले पाहिजेत. परंतु ब्राह्मणांस गर्विष्ठपणा फार आहे. याजकरितां ती जात फार थोडी असली पाहिजे." *

* शतपत्री नंबर २५ प्रभाकर, ता १३ ऑगस्ट १८४८.

लोकहितवादींची बुद्धिमत्ता, प्रतिभा आणि देशसुधारणेच्या उपायासंबंधींचें अचूक निदान हे गुण या उताऱ्यांत चांगलेच दिसून येतात. हिंदुस्थान देश दरिद्री होत आहे व त्याची राजकीय अवनति होत आहे याची जाणीव संस्थानांत राहणाऱ्यांना कोणी तरी लाथ मारीपर्यंत होणार नाहीं, तथापि पुण्यांतील ब्राह्मणांना तरी ती झाली पाहिजे, ही अवनति व दारिद्र्य जाण्यास प्रथम राज्यसुधारणा होऊन हिंदुस्थानांत लोकसत्ता स्थापिली पाहिजे, यासाठीं इंग्लंडांत जाऊन प्रयत्न केला पाहिजे. इंग्रज लोक हिंदूप्रमाणें माणसेंच आहेत, त्यांच्यातील व आपल्यांतील भेद नष्ट होऊन ब्रिटिश हिंदुस्थानांत पार्लमेंट स्थापन केलें पाहिजे, याचा परिणाम संस्थानांवरहि होईल व तेथेंहि प्रातिनिधिक लोकसत्ता स्थापन होईल, मात्र अशा लोकसभांत जातवार निवड नसावी, सर्व जातींत जे विद्वान् व चारित्र्यवान् असतील त्यांचीच निवड व्हावी वगैरे विचार १८४८ मध्यें लोकांपुढें मांडणाराची बुद्धि सामान्य म्हणतां येणार नाहीं. पण राजकीय हक्कांच्या प्राप्तीस केवळ धाडसी बुद्धिमत्ता किंवा प्रतिभासंपन्न कविकल्पना पुरेशी होत नाहीं. त्यासाठीं असामान्य स्वार्थत्याग, दीर्घकालीन उद्योगाची चिकाटी, संघटित लोकमताची शक्ति, ती शक्ति जागृत करण्यास अवश्य असणारी मुत्सद्दीगिरी आणि दुर्बल, भेकड व स्वार्थी बनलेल्या लोकसमाजांत स्वार्थत्याग, धैर्य, आत्मविश्वास आणि प्रभावी सामर्थ्य निर्माण करण्यास लागणारें धाडस, दृढ निश्चय व स्वार्थत्याग या गुणांनीं मंडित असें चारित्र्य, पुढाऱ्यांपाशीं असावें लागतें. असे पुढारी निर्माण झाले नाहींत तोंपर्यंत वरच्यासारखे विचार कितीहि महत्त्वाचे व अचूक वाटले तरी ते मांजराच्या गळ्यांत घंटा बांधावी म्हणून उंदरांनीं केलेल्या ठरावाप्रमाणेंच निष्फळ राहणार व ते तसेच राहिलेहि. अशा प्रकारचे पुढारी महाराष्ट्रांत प्रथमतः १८८०च्या सुमारास चिपळूणकर, आगरकर व टिळक या रूपांनीं पुढें आले. त्यांपैकीं पहिले दोन अल्पायुषी ठरले, तरी तिसऱ्यानें आपल्या राष्ट्राच्या उद्धारास लागणारें शक्तीचें राजकारण चाळीस वर्षांच्या सतत उद्योगानें निर्माण केलें व हिंदुस्थानांत खऱ्या राष्ट्रवादाचा झेंडा उभारिला. लोकहितवादींनीं ज्या सर्वांगीण सुधारणेचें तत्त्व स्वीकारून

सनदशीर राजकारण प्रथम लिहून ठेविलें, त्यांतून निर्माण होणाऱ्या प्रागतिक राजकारणालाहि अखिल भारतीय संघटित स्वरूप देण्यासाठीं टिळक-आगरकरांच्या स्वार्थत्यागी चारित्र्यापासून स्फूर्ति घेणारे ना. गोखले पुढें यावे लागले. अर्थात् असें म्हणण्यांत लोकहितवादींच्या लिखाणाची किंमत कमी करण्याचा आमचा हेतु नाहीं. ज्यावेळीं हे विचार लिहिणारेहि कोणी नव्हते, त्यावेळीं त्यांनीं ते निधड्या छातीनें लिहिले, याबद्दल महाराष्ट्राला अभिमानच वाटेल. पण असे प्रतिभासंपन्न लेख लिहिणें व विशिष्ट धोरणानें व्यावहारिक राजकारणाची शक्ति निर्माण करणें, यांतील भेद वाचकांच्या लक्षांत यावा यासाठींच हा विस्तार केला आहे.

इ. स. १८४८ साल हें युरोपीय देशांत अत्यंत क्रांतिकारक असें गेलें. फ्रान्समध्यें लुई फिलिप याच्याविरुद्ध क्रांति झाली व इंग्लंडांतहि चार्टिस्ट नांवाची क्रांतिसदृश चळवळ झाली. यासंबंधीं लोकहितवादींनीं पुढील प्रमाणें लिहिलें आहे.

"सांप्रत युरोपखंडांतील वातमीपत्रें आलीं, त्यांत मुख्य वर्तमान असें आलें कीं फरासिसांचे मुलखांत राज्यसुधारणा झाली. त्यास फ्रेंच रिव्होल्यूशन असें इंग्रजींत म्हणतात, व त्याचा अर्थ राज्यसुधारणा असा होतो. लोकांमध्यें दंगा, बंड इत्यादि शब्देंकरून तें प्रकरण समजतात ही चूक आहे. कारण कीं तें कांहीं बंड नव्हे; हिंदुस्थानचे लोकांस स्वैरराज्याचे ताब्यांत राहण्यांची सवय आहे, व दुसरें रीतीचें राज्य ठाऊक नाहीं. यास्तव राज्यसुधारणा याचा अर्थ त्यांस समजत नाहीं. याजकरितां त्याजविषयीं मी थोडासा मजकूर लिहतों .... ज्या देशांत लोक शहाणे व ज्ञानी व एकमेकांचें सहोदरबंधूप्रमाणें हित पाहणारे असे आहेत, त्या देशांत मात्र अशी राज्यसुधारणा होते. सांप्रत टोपकर लोक शहाणे आहेत व त्यांच्यामध्यें कितीएक हितावह व चांगल्या गोष्टी आहेत. त्या आपले लोकांस अद्याप माहित नाहींत. आपल्या देशाचें हित करावें हा मुख्य धर्म असें युरोपांत समजतात आणि जर कांहीं अपाय अगर वाईट वर्तणूक राजाकडून अगर त्याचे प्रधानाकडून होईल तर त्यास लोक बरतर्फ करितात. ही गोष्ट आपले इकडील लोकांस फार अशक्य

व चमत्कारिक वाटेल. कारण कीं, इकडील लोकांस राजा म्हणजे विष्णूचा अवतार व प्रधान म्हणजे ब्रह्मदेव वाटतो. त्यांनीं अन्याय केला तर म्हणतात कीं "राजा हरति सर्वस्वं तत्र का परिदेवना" असें आहे. तेव्हां या लोकांस सुधारणा माहित नाहीं; परंतु ज्यास ज्ञान संपादन करण्याची इच्छा असेल त्यानें इंग्लंड देशाचा इतिहास काढून पहावा ....परंतु राज्यसुधारणा अद्यापि हिंदुस्थानचे इतिहासांत आढळलेली नाहीं. कोणी कदाचित् शिवाजी राजाचें प्रकरणास सुधारणा म्हणतील व मलाहि वाटतें कीं तें राज्यसुधारणच होय. कारण जरी केवळ राज्यसुधारणेच्या हेतूनें शिवाजीनें मोंगलाशीं युद्ध करण्यास आरंभ केला नाहीं, तरी त्याचें स्वाभाविक कृत्य त्या स्थितीवर गेलें व मराठ्यांचें व सर्व हिंदू लोकांचें राज्यसंबंधीं महात्म सरासरी पांचशें वर्षेपर्यंत मुसलमानांनीं बळकाविलें होतें तें पुनरपि हिंदु लोकांचे हिंदु लोकांकडे शिवाजीचे कृत्यामुळें आलें. तस्मात् ती "रिवोल्यूशन" म्हणावी. त्यानंतर मग शिवाजीचे पाठीमागें तसा सद्बुद्धिमान् पुरुष न झाल्यामुळें तें कार्य तसेंच राहिलें व मुलुखहि इंग्रजांचे हातीं गेला.... आतां फराशिसांचे मुलखांत असें झालें कीं, राजा रयतेस पीडा करूं लागला व विनाकारण खर्च करून रयतेकडून नानाप्रकारचे कर वगैरे बसवून पैका घेऊं लागला. तेव्हां पारिस म्हणून फ्रेंचांची राजधानी आहे व तेथें मोठमोठाले विद्वान् लोक राहतात. त्यांनीं संपूर्ण रयतेस त्रास झाला आहे असें जाणून तेथें एक युद्धविद्या शिकण्याची शाळा आहे, तेथील विद्यार्थी वगैरे लोक मिळवून राजवाड्यावर गेले व तेथें फौजफाटा होता त्यांस सांगितलें कीं आम्हीं राज्याची सुधारणा करावी व आपल्यास स्वइच्छ राजापासून सुख होत नाहीं, यास्तव लोकसत्ताक राज्य करावें यासाठीं झटतों. आमचा हेतु इतकाच कीं सर्व लोकांस सुख व्हावें व ज्याचे त्याचे हक्क कायम राहावे. आम्ही लुटणारे नव्हत व आम्हांस कांहीं नको. हें ऐकून ती फौज त्यास वश झाली आणि त्यांचेबरोबर गेली. मग ते सर्व लुईस फिलिप राजास हस्तगत करणार तों तो स्त्रीसहित धाकानें पळून गेला. मग मागें शहरचे लोकांनीं वाडा घेऊन सभा भरली व असें ठर-

विलें कीं आजपासून रयतेचें राज्य रयतेनें करावें. व त्याप्रमाणें नऊशे असामी सभेंत बसण्यास मुकरर केले. आणि राजाचे असबाबास कांहीं हात टेविला नाहीं. राजाचे खोलींत जे मोहोर टेवलेले लखोटे सापडले तेही जाचे नांवावर होते त्याजकडे पाठवून दिले. असे मर्यादेनें ते लोक चालले. ”

यानंतर पहिल्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं इंग्लिशांनीं फ्रेंचांना विरोध केला तसा आतां करणार नाहींत याची मीमांसा ते पुढीलप्रमाणें करतात.

“ फ्रेंचांचे देशांत ज्यावेळेस राजास काढून टाकिलें तेव्हां फौजेमध्यें बोनापार्ट म्हणून एक नामांकित सरदार होता त्यानें जय पुष्कळ मिळविले. व त्यास राज्याचा लोभ उत्पन्न होऊन त्यानें राज्य बळकाविलें. तेव्हां इंग्रजांनीं वेलस्ली साहेब म्हणजे ड्यूक वेलिंग्टन यांस पाठवून त्यांस कैद करून टाकिलें आणि पूर्वीचे राजाचा वंशज बसविला; परंतु हल्लीं फ्रेंचांचे राज्यांत हात घालूं नये असा निश्चय इंग्रजांनीं केला आहे. कारण संपूर्ण लोकांचा एकोपा टरला कीं राजा नसावा आणि प्रजा एकत्र होऊन राज्य चालवितात व इंग्रजांशीं स्पर्धाहि करीत नाहींत. त्यापेक्षां आपणांस बोलण्यास कांहींच जरूर नाहीं. ”

यापुढें यावेळच्या इंग्लंडच्या अंतर्गत राजकारणासंबंधीं ते लिहितातः—
“ इंग्रजांचे कांहीं जिल्ह्यांत दंगे झाले आहेत, परंतु ते मोटे नाहींत. किती एक मोडले, त्याचेंहि कारण हेंच कीं राजाकडून कांहीं जुलूम जास्ती होऊन लोक त्रासले. असें पाहून पुनः त्यांचें सांत्वन करितात. व वाईट कायदे व कर बंद करितात. म्हणजे बंदोबस्त होतो. असें त्यांनीं अद्याप शहाणपणानें राज्य चालविलें आहे. **पुढें पाहावें.** ” *

मराठी वाचकांपुढें युरोपांतील राजकारणासंबंधीं व लोकसत्ताक राज्यक्रांतीसंबंधीं आलेलें हें जवळजवळ पहिलेंच विवेचन होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांत मुख्यतः तत्वाच्या अशा दोन तीन गोष्टी होत्या. (१) युरोपांतील लोक ‘ आपल्या देशाचें हित करावें हा मुख्य धर्म मानितात ’ (२) लोकांवर जुलूम झाला असतां देशांतील सुज्ञ लोक राज्यक्रांति करून

* ता. २८ मे १८४८ प्रभाकर पत्र नं १४.

रयतेचें राज्य स्थापन करतात. ही बंडाळी नव्हे. स्वैर राज्यापेक्षां लोकसत्ताक राज्य चांगलें. (३) शिवाजी हा एकप्रकारें राज्यक्रांतिकारकच होता. पण पुढें तसा कोणी सद्‌बुद्धीचा पुरुष न झाल्यानें आपलें राज्य इंग्रजांनीं घेतलें. आणखी एक गोष्ट या लेखावरून दिसते, ती म्हणजे १८४८ सालीं इंग्लंडांतहि कांहीं दंगे झाले पण लोकांचें समाधान करून ते मोडण्यांत आले. अशाप्रकारें इंग्लिश लोक शहाणपणानें राज्य करीत आले, पण पुढें काय होतें तें पहावें! हे दंगे म्हणजे इंग्लंडांतील कामगार वर्गांत सुरू झालेली 'चार्टिस्ट' चळवळ होय. या चळवळीचें योग्य ज्ञान या वेळच्या हिंदी सुशिक्षितांना झालेलें नव्हतें हें उघड आहे. जर युरोपांतील किंवा विलायतेंतील लोक आपल्या देशांतील सर्वांस सहोदर बंधूंप्रमाणें वागवितात तर मग हे दंगे कां होतात? याचा उलगडा होण्यास औद्योगिक क्रांति, भांडवलशाही व वर्गभेद या विषयांचें ज्ञान व्हावयास हवें. पण तें त्यावेळीं ब्रिटिश लोकांनाहि जर बरोबर झालें नव्हतें तर त्यांना गुरू मानणाऱ्या आमच्या सुशिक्षितांना कोठून होणार? शिवाय त्यावेळीं हिंदुस्थानांत एकहि गिरणी नव्हती. अशावेळीं हें ज्ञान होणेंहि अशक्यच होतें. झालें तर तें युरोपांत जाऊन येणारांस व त्या दृष्टीनें निरीक्षण करणारांसच होणार; पण सरंजामशाहींतून निघून लोकशाहीचें व राष्ट्रीयत्वाचें प्रथमच आकलन करणाऱ्या आणि श्रद्धायुगांतून बुद्धियुगांत नुकताच प्रवेश करणाऱ्या बुद्धीला इंग्लंडांतील भांडवलशाहीचें व तज्जन्य कामगार चळवळीचें आकलन होणें असंभवनीयच होतें.

असें असतांहि लोकहितवादींच्या काळींच झालेले विष्णुबुवा ब्रम्हचारी यांनीं एक प्रकाराच्या समाजसत्तावादाची तरफदारी आपल्या "सुखदायक राज्यप्रकरणीं" या निबंधांत केलेली आढळते, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांचा जन्म १८२५ त झाला व ते १८७१ त मृत्यु पावले. त्यांची आपल्या धर्मावर दृढ श्रद्धा असून ख्रिस्तीधर्माच्या प्रचारकांच्या हल्ल्यांचा प्रतिकार करून तोडीस तोड या प्रकारचें वक्तृत्व गाजवावयाचें आणि आपल्या लोकांत स्वधर्माचा अभिमान जागृत करावयाचा हें यांचें कार्य व धोरण होतें. त्यांनीं धर्मपरच कांहीं ग्रंथ लिहिले आहेत

पण 'धर्म' याचा त्यांचा अर्थ व्यापक असून समाजाचा ऐहिक अभ्युदय त्यांच्या धर्मांत अंतर्भूत होत असे. आपल्या समाजांत बऱ्याच सुधारणा झाल्या पाहिजेत असें त्यांना वाटलें तरी त्या सुधारणा करण्यासाठीं पाश्चात्य संस्कृतीचा आश्रय करावा अशी त्यांची वृत्ति नव्हती. आपल्या प्राचीन संस्कृतींतूनच आपणांस भावी अभ्युदयाचा मार्ग उपलब्ध होईल असें त्यांना वाटत होतें. अशा अध्यात्मप्रवण ब्रह्मचाऱ्यानें समाजसत्तेचे विचार मराठी भाषेंत प्रथम व्यक्त केलेले आहेत. ते असे:—

" सर्व प्रजेकडून सर्व जमिनींची लागवड करवावी, ती अशी कीं ज्या ठिकाणीं जी वनस्पती चांगली पिकेल त्या ठिकाणीं तिची लागवड करावी. आणि अनेक प्रकारचीं फळें, कंद, भाज्या, अन्न (वगैरे).. उत्पन्न करून गांवोगांव कोठारें भरून ठेवावीं व त्यांतून सर्व गांवकऱ्यांनीं पोटास लागेल तितकें अन्न न्यावें, व जनावरांस चारा न्यावा. याप्रमाणें सीतकाळ, उष्णकाळ व पर्जन्यकाळ या बाराहि महिन्यांत एकसारखें सर्व जमिनींतून उत्पन्न करावे व ते सर्वांचें उत्पन्न एकच व एकाचेच ताब्यांत राहून त्यांतून खावयास विपुल न्यावें व राजानें लोकरीचे, तागाचे, रेशमाचे व कापसाचे याप्रमाणे अनेक तऱ्हेचे कपडे तयार करावे. गांवोगांव खजिन्यांत ठेवावे. त्यांतून ज्याला जो कपडा पाहिजे तो त्यानें न्यावा. व सोन्यारुप्याचे मोती हिरे यांनीं जडलेले अलंकार तयार करून गांवोगांव ठेवावे. व ते सर्व स्त्रियापुरुषांनीं वापरावे आणि मोडले म्हणजे पुनः राजाच्या खजिन्यांत आणून टाकावे आणि नवे घेऊन जावे. तशींच शस्त्रें, यंत्रें तयार करून गांवोगांवीं ठेवावीं व सर्व प्रकारचे खेळ गांवोगांवीं ठेवावे. आगगाड्या व तारायंत्रें गांवोगांवीं असावीं व सर्व प्रकारच्या कारखानदारांनीं व शेतकऱ्यांनीं व राजानें एकसारखें अहिंसक खाणें खावें व तें सर्वांनीं एका कोठारांतून नेऊन खावें. व सर्वांचीं लग्नें, लग्नें करण्याच्या खात्याच्या मार्फतीनें राजानें करावीं व आवडत नसली तर ज्याला जी स्त्री नको त्याला दुसरी करून द्यावी व तिला दुसरा पति करून द्यावा म्हणजे स्वयंवर असावें व सर्वांचीं पांच वर्षांचीं पोरें झालीं म्हणजे मुलगे व मुली राजाच्या ताब्यांत द्यावे. नंतर त्यानें त्यांना सर्व विद्या शिकवून

ज्याला ज्या कामांत जास्ती उद्योग करण्याची संवय असेल त्याला त्या कामाकडे लावून द्यावा व स्त्रियापुरुष वृद्ध झालीं म्हणजे त्यांच्याकडून कामधंदा न करवितां त्यांनीं स्वस्थ बसून खावें व त्या त्या खात्याचे पार्लमेंट सभेचे सभासद असावे आणि जगत् भासणाराचे उपकार आठवीत बसावें." §

विष्णुबुवा ब्रम्हचाऱ्यांचे हे कम्यूनिझमच्या धर्तीवरचे विचार वाचले म्हणजे ज्यानें कार्लमार्क्स वाचला नाहीं त्याला हा कम्यूनिझम कसा सुचला, असा अचंबा अलीकडील कांहीं सुशिक्षितांना वाटतो. पण ही गोष्ट इतकी अचंबा वाटण्यासारखी नाहीं अशी आमची समजूत आहे. ज्या मनुष्यानें आपल्या स्वार्थाची होळी केली आहे, वर्गस्वार्थाचाहि पगडा ज्या संन्यस्त मनावर बसलेला नाहीं, प्राचीन ऋषींच्या प्रतिभेला आकलन झालेलें विश्वकुटुंबाचें ध्येय ज्यानें शक्य तों आचरणांत आणण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत, अशा मनुष्यानें आगगाड्या, तारायंत्रें, किंवा इतर धनोत्पादक यंत्रें पाहिलीं किंवा ऐकिलीं, या यंत्रकृत मालाच्या चढाओढींत आपल्या देशांतील लोकांचे हस्तव्यवसाय ठार होऊन ते बेकार बनत आहेत व देशांत सर्वत्र दारिद्य व दैन्य वाढत आहे याची त्याला जाणीव झाली, म्हणजे ही सर्व यंत्रकला व भौतिक विद्या लोकांचे देश लुबाडण्यासाठीं उपयोगांत न आणितां आणि तिच्या साहाय्यानें मूठभर लोकांनीं नवकोट नारायण बनून कोट्यवधि जनतेला आपले दास न बनवितां ही यंत्रकला व ही भौतिक विद्या यांचा उपयोग प्रजेचें मुलांप्रमाणें प्रतिपालन करणाऱ्या राजसत्तेनें करावा आणि प्राचीन ऋषींनीं प्रतिभाबलानें पाहिलेल्या विश्वकुटुंबाची स्थापना करण्यासाठीं तो करावा, अशी कल्पना सुचण्यास कार्लमार्क्सच्या ग्रंथांचेंच अध्ययन करण्याचें कारण नाहीं. आगगाडी किंवा तारायंत्र किंवा यांत्रिक कारखाना पाहिल्याबरोबर वैश्य प्रकृतीच्या स्वार्थी बुद्धीला यांच्या साहाय्यानें आपणांस नवकोट नारायण बनतां येईल, हजारों लोकांना दास म्हणून आपणांपुढें वांकवितां येईल, सुकाळांतील धान्य दुष्काळांत विकून इमले बांधतां येतील, असें वाटूं

§ आजकालचा महाराष्ट्र पृ. ११२–११३.

लागेल. पण संन्यस्त वृत्तीच्या आणि लोककल्याणांतच आनंद मानणाऱ्या सात्विक शुद्ध मनाला तीच यंत्रकला व भौतिक विद्या, पाहून या साधनांनीं विपुल धान्यांचीं कोठारें भरतां येतील, श्रीमंतांनींच आजपर्यंत उपभोगिलेले दागदागिने व उंची रेशमी वस्त्रें देशांतील सर्व लोकांना पुरवितां येतील, विद्यार्जन करण्याची वाटेल तितकी संधि सर्वांना देतां येईल आणि इंग्रज लोक आपल्या अधिकाऱ्यांना जशी वृद्धावस्थेंत पेन्शन देतात तसेंच वृद्धवेतनहि देशांतील सर्व वृद्ध स्त्रीपुरुषांना देतां येईल, अशी कल्पना सुचली तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. एकाच बाह्य परिस्थितीकडे पाहून सात्विक व राजस, अथवा परार्थी व स्वार्थी मनावर भिन्न भिन्न परिणाम घडत असतात. इंद्रियांमार्फत मनावर व बुद्धीवर घडणारे संस्कार तेच पण ज्याची बुद्धि स्वार्थानें मलिन झाली आहे, त्याला त्यांतून स्वार्थाचा मार्ग दिसतो व ज्याची बुद्धि परार्थी झाली आहे, त्याला त्याच परिस्थितींतून परार्थाचा मार्ग कसा शोधून काढावा याचें ज्ञान होतें. असो. हा विषय येथेंच सोडून आपण पुनः लोकहितवादींच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक विचाराकडे वळूं.

लोकहितवादींना राजकीय दृष्ट्या हिंदुस्थानांत लोकसत्तेची स्थापना व्हावी व राष्ट्रधर्माचा उदय व्हावा असें वाटत होतें, हें मागें दिलेंच आहे. पण त्यांचें अंतिम राजकीय विचार राष्ट्रीय स्वातंत्र्यापर्यंत जाऊन पोहोचले होते, हें आतां दाखवून द्यावयाचें आहे. ता. १ एप्रिल १८४९ रोजीं "इंग्लिश राज्यापासून फळ" या नांवाचा एक लेख त्यांनीं लिहिला आहे; त्यावरून त्यावेळच्या सामान्य ब्राह्मण लोकांचीं इंग्लिश राज्याविषयीं काय बोलणीं चालत व लोकहितवादींसारख्या इंग्लिश विद्या संपादन केलेल्या मनुष्याला इंग्लिश राज्याचा अंत केव्हां व कसा होईल असें वाटत असे याची चांगली कल्पना येते.

"सांप्रत हिंदु लोक एकत्र बसले म्हणजे सहज गोष्टी निघतात कीं हिंदुस्थानची पुढें गत कशी होईल? लोक अगदी भिकारी होत चालले. व्यापार, धंदा, रोजगार हीं कामें नाहींशीं झालीं . . . . याप्रमाणें ब्राह्मणांचा हाहाःकार ईश्वराचे कानावर कधीं जाईल? . . . . त्यांत मग

कोणी बहुत शाहणा जुने काळचा असला म्हणजे तो म्हणतो. अहो बाबा मागें यादव कसे मेले? रावणानें प्रळय थोडा केला होता काय? सर्व देव बंदीस घातले होते. नंतर रामानें वानरांकडून लंका घेतली कीं नाहीं? पाण्यावर दगड तरले कीं नाहीं? तसेच इंग्रज कधीं तरी बुडतील. धर्मसंस्थापना होईल. ब्राह्मण लोक सुखी होतील, व इतर लोकहि आपले वर्णाश्रम व धर्मेंकरून वागूं लागतील. अशा प्रकारचीं संभाषणें चार ब्राह्मण एकत्र बसले म्हणजे होतात . . . . .

"याविषयीं आम्हांस काय वाटतें तें लोकांस कळवावें म्हणून आम्ही आपलें मत लिहितों. मुख्य आमचे बोलण्याचा येथून आरंभ आहे कीं **ज्या गोष्टी ईश्वर घडवून आणतो त्या वाइटाकरितां नसतात....** तेव्हां हिंदुस्थानचे लोक फार मूर्ख व धर्मकर्म सोडून अनाचारास प्रवर्तले. ते असे कीं, सती जाण्याची चाल, मुलें मारावयाची चाल, तीन वर्णांची नीच स्थिति, ब्राह्मणांचें महात्म, विद्या क्षणीक, अतिशय गर्व, संपूर्ण देशचे लोक आम्हांपुढें तुच्छ व आम्ही श्रेष्ठ; तेव्हां हा भाव हिंदु लोकांचा मोडण्यास व त्यांस ताळ्यावर आणण्यास परदेशांतील सुधारलेले लोक यांची व त्यांची गांठ घालून देण्यापेक्षां उत्तम उपाय दुसरा कांहीं आहे असें वाटत नाहीं. यास्तव ईश्वरानें या देशांत इंग्रजांची प्रेरणा केली आहे... ...यापासून उत्तम फळ पुढें होईल. या देशचे लोकांनीं वर्णसंकर होईल व धर्म बुडेल हें कांहीं भय बाळगूं नये. वर्णसंकर होत नाहीं व धर्म बुडत नाहीं. परंतु मूर्खपणा मात्र बुडेल. आणि धर्मामध्यें अधर्म मिसळ झाला आहे त्यास लोक धर्म म्हणतात तें मात्र ज्ञानचक्षू आल्यावर जाईल. व वर्ण जे आहेत ते स्वाभाविक सृष्टींत आहेत. म्हणजे कोणतेहि देशांत वर्ण नाहींत असें नाहीं. वर्ण म्हणजे इतकेंच कीं चार प्रकारचे व्यापार. जसे ब्राह्मण हे धर्म रक्षण करणारे व विद्या वाढविणारे, क्षत्रिय शिपाईगिरी करणारें, वैश्य व्यापार करणारे, आणि शूद्र शेत करणारे, हे धर्म सर्वत्र आहेत. परंतु लोकांच्या अडाणी समजुती म्हणजे ब्राह्मण विद्वान् असला तरी सिंधू नदी उतरून पलीकडे गेला किंवा त्यानें कांदा खाल्ला म्हणजे त्याचें ब्राह्मण्य जातें.....या मूर्ख समजुती जातील. आणि हल्ली जो

वर्ण–संकर आहे, म्हणजे वास्तविक ब्राह्मण नसतां ब्राह्मण म्हणवितात व शूद्र असतां ब्राह्मण म्हणवितात व ब्राह्मण असतां ब्राह्मण म्हणत नाहींत हा वर्णसंकर मात्र जाईल आणि व्यवस्थित होतील. या लोकांच्या पायांतील शृंखला सुटतील. हे चोहों देशांत जाऊन व्यापार करूं लागतील, विद्वान होतील व आपले देशांत कापड वगैरे तयार करावयास शिकतील, तेव्हां सुखी होतील.

" लोक शहाणे झाले म्हणजे हळूंच इंग्रजाजवळ म्हणतील कीं आम्हांस तुमच्या देशांत आहे तसें पार्लमेंट द्या .... म्हणजे बहुतकरून मोठालीं कामें गवरनरींचीं सुद्धां त्यांचे हातीं येतील आणि मग अर्थातच इंग्रज फक्त व्यापार मात्र करून राहतील. म्हणजे जसे हिंदुस्थानांत प्रथम इंग्रज आले त्या स्थितीवर येतील आणि **आपले लोक पार्लमेंट व स्वराज्य भोगतील.** राज्यकारभारांत व व्यापारांत त्यांस महत्त्व प्राप्त होईल ..... असे हे लोक प्रबल झाले म्हणजे इंग्रजांस कांहीं दिवसपर्यंत आभारी मानतील. कारण कीं त्यांचे योगानें हे ज्ञानी झाले. **परंतु ज्या काळीं इंग्रज गडबड करूं लागतील किंवा कांहीं नवीन कानू करावयाचा आग्रह करतील. त्याकाळीं अमेरिकेंत झालें तसें होऊन हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील. आणि इंग्रजांस सांगतील कीं तुम्ही आपले देशास जावें. यास दोनशे वर्षे तरी पाहिजेत. परंतु असें होईल यांत संशय नाहीं. अशी मागले इतिहासावरून कल्पना होते. आणि हें तथ्य आहे अशी खातरजमा आहे.** "

लोकहितवादींचे हे स्वातंत्र्यवादी विचार तत्कालीन बंगाली सुधारकांच्या विचारांशीं तुलना करून पाहिल्यास अधिक प्रगत दिसतात. हिंदुस्थान पार्लमेंट व स्वराज्य उपभोगूं लागला तरी तो अखेरीस अमेरिकेप्रमाणें स्वतंत्र होईल असा निष्कर्ष ते "मागले इतिहासावरून" काढतात याचें कारण ब्रिटिश राज्यांत आपणास दारिद्र्य येत आहे व तें परकीय आहे, याची बोचणी त्यांच्या मनास एकसारखी लागली होती हेंच होय. ते याच सालीं लिहिलेल्या दुसऱ्या एका लेखांत म्हणतात:

"हल्लीचें राज्यांत एक कमी आहे कीं लोकांस रोजगार व श्रीमंती नाहीं, परंतु शहाणपण नाहीं म्हणून या गोष्टी नाहींत. शहाणपण असेल व लोकांचे हातीं राज्य असेल, स्वदेशीय अंमलदार असतील आणि त्यांजकडून जशी इंग्रजांकडून इकडे निःपक्षपाती वर्तणूक होते, अशी होईल तर इंग्रजांचे राज्याहून शंभरपट सुख होईल. आणि मग रामराज्यहि मागें सरेल यांत संशय नाहीं...... इंग्रज करतात पण त्यांस परकीपणा आहे. व स्वदेशी लोक रोजगार नाहीं याजमुळें एकंदर भिकारी झाले. परंतु हे जर उत्तम झाले, जाति अभिमान सोडून सर्व लोकांचे हितास झटणारे असे झाले; सर्वांस विद्या करविण्याचा यत्न करूं लागले; ब्राह्मण श्रेष्ठ इत्यादि मूर्ख समजुती सोडून राज्य करूं लागले; महार, रामोशी, कैकाडी कोमटी देखील यांनीं सुधारले आणि मोठे कामाच्या लायक झाले तर ईश्वर कृपा करणार नाहीं असें नाहीं." *

आतां त्यांनीं स्वदेशी धंद्यांच्या उद्धारार्थ कशी चळवळ करावी म्हटलें आहे तें पाहूं:—

"तात्पर्य, विलायतेंतील पार्लमेंट यांस हा देश कसा वाटतो कीं, जसा आपले घरीं गडी आहे त्यानें एकादा व्यापार केला व त्यांत त्यानें अन्याय केला तरी आपण तें मनास आणीत नाहीं... तद्वत् पार्लमेंट म्हणते कीं आमचे देशांतील सावकार लोक यांनीं परदेशांत मुलूख घेतला तेथील न्याय मनसुबी आम्ही पाहण्यास काय गरज?... सवतीचे मुलाची काळजी कोण करतो? तेव्हां आमचे लोकांनीं एकत्र होऊन पार्लमेंट मागावें आणि मुंबई, कलकत्ता येथें तें नेमून तेथें कांहीं इंग्रज व आपले सर्व जातीचे शाहाणे शाहाणे लोक त्यांत ठेवावे. आणि त्यांचे हुकमानें कारभार करावा म्हणजे विलायतेचे बादशाहज्यादीसही नाहीं म्हणवणार नाहीं. कारण कीं विलायतेंत पार्लमेंट असावें व येथें नसावें अशी आम्ही कांहीं चोरी केली नाहीं. हा एक मोठा उपाय साध्य व्हावयाजोगा आहे. व दुसरा तूर्त दरिद्र मोडण्यास असा आहे कीं ब्राह्मण लोकांनीं आपल्या मूर्खपणाच्या समजुती सोडाव्या आणि केवळ कारकून आणि भट हे दोनच रोजगार आम्ही करूं

*प्रभाकर पत्र नं. ७८ ता. १४ आक्टोबर १८४९.

असें म्हणूं नये. या देशांत आणखी पुष्कळ रोजगार आहेत व तेहि आतां दिवसेंदिवस इंग्रज घेत चालले आहेत. सावकारी, शेतकी वगैरे इंग्रज करूं लागले. हेच रोजगार आपले लोकांनीं करावें. कोणते म्हणाल तर कांच, कापड, सुरी, कात्री, लांकडी सामान, घड्याळें, चाबूक, यंत्रें इत्यादि पुष्कळ इकडे इंग्रज खपवितात. हीं सर्व आपले लोकांनीं करावयास शिकावें व येथें जो माल खपणार नाहीं तो दुसऱ्या देशास घेऊन जावा. आणि तेथें विकावा. पुष्कळ देश आहेत त्यांचा शोध करावा व **इंग्रजांचें देशचें सामान बंद करावें किंबहुना आपले सामान त्यांस द्यावें परंतु त्यांचें आपण घेऊं नये. जो इकडे उत्पन्न होईल तितका माल द्यावा. विलायती कापड घेऊं नये यास्तव आपल्यास जाडीं मोठीं कापडें नेसावयास लागलीं तर काय चिंता आहे? परंतु आपले देशाचें रक्षण करावें. असें झालें म्हणजे बहुत रोजगार राहतील...** यास्तव त्यांनीं स्वस्थपणानें दुसरे रोजगार करावे. म्हणजे इंग्रज लोकांचा, शिरस्तेदारांच्या शिव्या, भटांचा अपमान हें कांहीं सोसावयास नको. जो तो इंग्रजी शिकतो. परंतु इतक्यांची गरज नाहीं. याजमुळें दीनवाणी फिरतात." *

या लेखांत स्वदेशी, बहिष्कार व स्वराज्य या सर्व चळवळींचा उपदेश केलेला आहे. हा लेख इ. स. १८४९ म्हणजे १८५७ सालच्या पूर्वी आठ वर्षें लिहिलेला आहे. या आठ नऊ वर्षांत लोकहितवादींनीं सुचविल्या-प्रमाणें इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत स्वदेशीची, बहिष्काराची व स्वराज्याची म्हणजे हिंदुस्थानांत पार्लमेंट स्थापन करण्याची प्रचंड चळवळ झाली असती तर १८५८ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीचें राज्य व्हिक्टोरिया राणी-कडे व ब्रिटिश मंत्रिमंडळाकडे न जातां तें हिंदी पार्लमेंटकडेहि आलें असतें व आजपर्यंत "अमेरिकेंत झालें तसें होऊन" हिंदुस्थान स्वतंत्रहि झाला असता! पण त्यावेळीं अशी चळवळ करणें हें उंदरांनीं मांजराच्या गळयांत घंटा बांधण्याइतकेंच "**अव्यवहार्य**" होतें. त्यावेळीं आलेलें दारिद्र्य व दास्य घालविण्याचे प्रयत्न करण्यापेक्षां तें वाढविणें हेंच त्या पिढीला

* प्रभाकर पत्र नं. ६० ता. २३-मे १८४९.

व्यवहार्य वाटत होतें. त्या पिढीच्या या व्यवहारदक्षतेची फळें आजपर्यंतच्या पिढ्या भोगीत आहेत व आमच्या व्यवहारदक्षतेचीं फळें आमचे वंशज भोगणार आहेत. पण महाराष्ट्राच्या सुदैवानें १८८० सालीं महाराष्ट्रांत दोनतीन व्यवहारशून्य विभूति जन्मास आल्या व त्यांनीं देशोद्धाराची चळवळ करण्यासाठीं दारिद्र्याची दीक्षा घेण्याचा व आजन्म देशसेवेचा नवा मार्ग लोकांना दाखवून दिला. त्यामुळें ज्या गोष्टी लोकहितवादींना दोनशें वर्षांनीं घडतील असें वाटत होतें त्या त्यावेळपासून शंभर वर्षें होण्याच्या आंतच घडूं लागल्या आहेत. जी गोष्ट आम्ही शाहाणे असतों तर १८५८ सालींच घडली असती, ती १९५८ पूर्वीं निश्चितपणें होऊन जाणार अशी आशा बाळगण्यास आज पुष्कळच पुरावा आहे.

पण आजच्या दृष्टिकोणानें लोकहितवादींच्या लेखांचा विचार न करतां त्या कालच्या इतर लोकांच्या विचारांशीं तुलना करून पाहिल्यास, त्यांचे विचार फारच पुढें गेलेले दिसतात. बंगालमधील तत्कालीन पुढारी ब्रिटिश माल येथें येतो याबद्दल खेद न करतां आनंद मानीत होते आणि ब्रिटिश व्यापारी व मळेवाले येथें येऊन राहतील तर बरें होईल असें मानित होते; तर त्याचवेळीं हा माल व हे मळेवाले ही आपणांवर एक आपत्ति आहे असें म्हणून लोकहितवादींचें अंतःकरण तळमळत होतें.

" इंग्रज इकडे राज्य करतात तें आतांच आम्हांस गुलामाप्रमाणें मानतात.... कांहीं दिवसांनीं इंग्रज येथें येऊन घरेंदारें करून राहूं लागतील म्हणजे बहुतकरून आमचे रोजगार गेलेच आहेत व जे राहिले आहेत ते संमूळ जातील, कारण कीं ते लोक शाहाणे आहेत. मग आम्हांस दरएक इंग्रजांचें घरीं गुलामगिरीचीं कामें करावीं लागतील, आणि सर्व मोठेपणा व धनीपणा इंग्रजांकडे जाईल. असे होतां होतां उत्तर अमेरिकेंत इंग्रज लोक राहिले आणि चारपांचशें वर्षांत तेथील लोक सर्व मरून नाहींसे झाले व सर्व इंग्रजांचीच वस्ती होईल. तसा हा देश केवळ इंग्रजांचे वस्तीचा होईल कीं काय ? अशा अशा प्रकारचे प्रश्न माझे अंतःकरणांत येतात व यांची विवेचना करतां करतां ईश्वरइच्छा काय आहे ती समजत नाहीं. म्हणून या देशांत राहिलेले जे सुधारलेले लोक आहेत, त्यांस मात्र

मी पुसतों कीं तुम्हांसहि जर सर्व गोष्टी भयंकर दिसतात तर तुम्ही स्वस्थ कसे बसलेत ? "*

पुण्यांत, सरदार कुळांत व ब्राह्मण जातींत जन्मलेल्या या तत्कालीन विद्वानास आपल्या सभोंवार मात्र सर्वत्र गाढ अंधार पसरलेला दिसत होता. अशा वेळीं त्यास हा अज्ञानांधकार नष्ट झाल्याखेरीज आपल्या देशास सुदशा येणार नाहीं, असें वाटलें तर तें साहजिकच होतें. त्या वेळचे ब्राह्मण व सरदार हे अत्यंत अवनत अवस्थेस पोहोंचले होते. त्यावेळच्या सरदारांसंबंधीं ते म्हणतात: " त्यांस जर कोणी वेडे म्हटलें तर त्यांस राग येतो आहे. ते उत्तर करतात कीं आम्ही पेशवाईत लाखों रुपये मिळविले व फौजा बाळगिल्या त्या आम्ही मूर्ख म्हणून बाळगिल्या नाहींत.....ते पूर्वी लंगड्या गाईत वासरू प्रधान म्हणून शाहाणे होते. परंतु आतां नाहींत. त्यांजमध्यें पराक्रम, विद्या व शौर्य नाहीं. लिहिण्यावाचण्याची भ्रांति, प्रवास ठाऊक नाहीं, परदेश ठाऊक नाहीं, व लढाईची कला ठाऊक नाहीं. पण त्यांनीं गर्व कशास करावा? हल्लीं पुण्यांत जे गृहस्थ आहेत त्यांचे अवस्थेचा विचार व त्यांचें शाहाणपण पाहिलें म्हणजे सर्व हिंदु लोकांचा वृत्तान्त कळतो. जसा कोणी मेला म्हणजे वृषोत्सर्ग सोडतात तशी मराठ्यांची राजधानी गेली आणि बाजीरावाचे नांवचे इंग्रजांनीं पोळ सोडिले म्हणजे इंग्रजांनीं कोणास जहागिरी व कोणास पेन्शनें दिलीं आहेत तीं ते खातात आणि पोळासारखे फिरतात. याचप्रमाणें सर्व हिंदु लोकांची ज्या ज्या ठिकाणीं संस्थानें आहेत व जेथें ब्राह्मणांस खाण्याची सोई आहे तेथें असेंच आहे. पहा! लोक किती धुंदींत आहेत!" § "परंतु इतके सरदार आहेत त्यांपैकीं एकजणास आणून पाहिलें कीं हा गृहस्थ कोणत्या उपयोगी पडेल? तर मला वाटतें कीं या पृथ्वीवर कोणतेंहि काम त्याचे लायक सांपडावयाचें नाहीं..... लिहितां येत नाहीं, बोलतां येत नाहीं, वेड्यासारखे दिसतात. त्यांस दिक्षणर्जीनीं आपले पोटाकरितां सजवून दरबारांत आणावें. महाराजांस

* प्रभाकर ता. २२ जुलै १८४१ पत्र नं. ६८.

§ प्रभाकर, पत्र नं. ३० ता. आक्टोबर १८४८ :

उठा म्हणून देखील सांगितलें पाहिजे ...... त्यांस उजाडल्या मावळल्याची खबर नाहीं व योग्यता कांहीं नाहीं. व्यापाराच्या कामांत उपयोग नाहीं. विद्वान नाहींत. चाकरी करण्यास बळकट नाहींत. जिवंत मात्र असतात परंतु असे हे लोक जे जिवंत राहतात त्यांचें जिणें फार वाईट व लज्जेचें आहे. मला वाटतें कीं यानीं आतां सरंजामाची व पेनशनाची आशा सोडावी. आपले सुधारणुकीकडें लागावें." §

पुराणीक, कथेकरी वगैरे लोकांनीं स्वदेशीचा व बहिष्काराचा उपदेश करावा व पुराणांतील निष्कारण भाकडकथा सांगू नयेत असें ते लिहितातः

"याजकरितां सर्वांही असा कट करावा कीं जे आपले देशांत पिकेल तेंच नेसूं. तेंच वापरूं. कसेंहि असो. आणि तितक्यांत चांगल्या विद्या व जिन्नस उत्कृष्ट करावयाच्या विद्या शिकूं. मग हजारों खंडी कापूस इकडून विलायतेस कशास जाईल? कापूस विकणाऱ्यांनीं असा बेत करावा कीं इंग्रजांस इकडे तयार केलेलीं कापडे द्यावीं परंतु कापूस देऊं नये. येणेंकरून हे लोक सुखी होतील. सध्यां आपलेच लोक आपल्या लोकांस मारीत आहेत.... जर हरदास व कथेकरी यांनीं अशीं मतें घेतलीं आणि लोकांस जर भरविलीं तर बहुत लोक एकत्र होतील. कारण कीं ही उघडी गोष्ट आहे..... चांगल्या गोष्टी छापखान्यांतून निघाव्या असेंच नाहीं. हरदासांनींहि काढाव्या व त्यांस लोक एकत्र करण्याची फार शक्ति आहे.... अशा प्रकारच्या कथा सांगितल्या तर फार फायदा होईल. हे गोसावी कथा करतात हे व्यर्थ लोकांस आणखी मूर्ख करतात. कारण कीं अमानुष गोष्टी त्यांस सांगतात. काळयवन आला आणि कृष्णानें त्यास मुचकुंदाचे हातून जाळिला. रामास संकट पडलें तेव्हां मारुतीनें एक पाय लंकेंत आणि दुसरा अयोध्येंत ठेविला..... या गोष्टी सांगून कांहीं तरी उपयोग आहे काय? आतां लोक भिकारी आहेत याजवर सोन्याची वृष्टि होत नाहीं व मागील गोष्टी झाल्या तशा आतां होत नाहींत." * "परंतु त्यांस कांहीं माणसासारख्या कथा सांगाव्या कीं अमुक राज्य हें कशानें गेलें? दिल्लीचें राज्य, बाजीरावाचें राज्य हें कां गेलें? काय व्यंग त्यांत

§ प्रभाकर पत्र नंबर ४९.

* प्रभाकर पत्र नं. ५७ ता. २२ एप्रिल १८४९

होतें हें काढावें. तसेंच विलायतेंत राज्य कसें आहे? परंतु आमचे लोक मूर्ख आहेत त्यांस सांगितल्यावर ते म्हणतील कीं राज्य कशानें गेलें तर सद्दी फिरली म्हणजे राज्य जातें. हें काळाचें महात्म. इंग्रजांची सद्दी फिरेल तेव्हां त्यांचेंहि राज्य जाईल. परंतु हें कांहीं उत्तर नाहीं. लोक अगदीं मूर्ख झाले आहेत त्यांचीं चित्तें मागील अमानुष गोष्टीवर फार आहेत. यांजमुळें त्यांस असें वाटतें कीं, अवतारी पुरुष होईल तेव्हां आमचें कल्याण करील. हें मनुष्याचें कृत्य नव्हे. अशा मूर्खपणाच्या समजुती आहेत. परंतु जरी ईश्वर सर्व गोष्टी घडवितो तरी मनुष्यांनीं मूर्खांसारखा नशीबावर भरंवसा ठेवून आळशीपणांत राहूं नये. जो उद्योग करतो त्यास ईश्वर साहाय होतो म्हणून लोकांनीं उद्योग करावा हेंच उत्तम. सद्दी या शब्दाचा अर्थ पाहिला तर कांहीं नाहीं. लोकांचा मूर्खपणा आहे. " §

या वेळच्या सामान्य लोकांमध्यें, विद्वान म्हणविणाऱ्या ब्राह्मणांमध्यें व शूर म्हणविणाऱ्या सरदारांमध्यें प्रारब्धवाद माजला होता आणि ईश्वरावर जो भरंवसा होता त्याचाहि परिणाम असा झाला होता कीं भावी अवतारी पुरुषाच्या आगमनाकडे डोळे लावून व मागील वैभव आठवून आळसांत चैनीत व अनीतींत दिवस काढावे अशी वृत्ति सर्वत्र बोकाळली होती. हा प्रारब्धवाद व अवतारवाद नष्ट करून लोकांना प्रयत्नवादी बनवावें, हा लोकहितवादींच्या सर्व लिखाणाचा रोख होता. प्रारब्ध किंवा दैव हा केवळ मूर्खपणा आहे आणि ईश्वर झाला तरी प्रयत्नशील व ज्ञानवान् मनुष्यांसच साहाय्य होतो असें लोकहितवादींचें म्हणणें होतें. इंग्रज लोक प्रयत्नशील व ज्ञानी झाले म्हणून परमेश्वरानें त्यांना येथील राज्य दिलें आणि आमचे लोक प्रारब्धवादी झाले व केवळ अवतारवादी बनून आपलें ज्ञान वाढवीनात व यत्न करीनात म्हणून त्यांचें राज्य गेलें. ही ऐतिहासिक घडामोडीकडे पाहण्याची नवी दृष्टि त्यांनीं आपल्या लोकांना दिली. ही दृष्टि तत्कालीन प्रारब्धवाद व अवतारवाद यांपेक्षां श्रेष्ठ होती यांत शंका नाहीं. पण यांत एक भ्रामक समजूत होती, ती म्हणजे हिंदी

§ प्रभाकर पत्र न. ५७ ता. २२ एप्रिल १८४९.

लोक शहाणे व देशभक्त झाले म्हणजे इंग्रज आपोआप येथून जातील किंवा त्यांच्यापुढें लोकांनीं जाऊन पार्लमेंट मागितलें कीं तें सहज देतील ही होय. तसेंच प्रत्येक गोष्टींत इंग्रज शाहाणे व आमचे लोक मूर्ख असाच जप सारखा करीत बसल्यानें लोकांतील स्वाभिमानही नष्ट होऊन ते पराक्रमी होणेंहि शक्य नसतें. यासाठीं इंग्रजांची स्वार्थी नीति लोकांपुढें मांडून आणि लोकांतील स्वाभिमान जागृत करून त्यांना पराक्रमी बनविण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत असे चिपळूणकरांनीं ठरविलें व तें लो. टिळकांनीं अमलांत आणिलें. तथापि त्यामुळें लोकहितवादींनीं तत्कालिन निष्क्रिय प्रारब्धवादावर व अवतारवादावर केलेली टीका निरर्थक किंवा चुकीची ठरत नाहीं. महाराष्ट्रांतील तत्कालीन समाज दैववादी कसा बनला याचें विवेचन लोकहितवादी पुढीलप्रमाणें करितात.

" जे लोक शाहाणे आहेत ते उद्योगवादी असतात कारण उद्योगानें सिद्धि होते हें ते जाणतात व मूर्ख आहेत ते प्रारब्धवादी असतात कारण उद्योगानें सिद्धि होते हें ते जाणत नाहींत. आणि हें वास्तविक पाहिलें तर खरेंच आहे. कारण लोक मूर्ख असले म्हणजे तेथें शाहाण्यानें अशी उमेद धरूं नये कीं, माझी अब्रू वाढेल व वेड्यानें असें म्हणूं नये कीं, मी नेहेमी वेड्याचे योग्यतेनें राहीन ..... बाजीराव पुण्यांत होता तेव्हां अशी व्यवस्था होती कीं जे आज भाकऱ्या भाजीत होते ते उद्यां पालखींत बसले आणि आज पालखींत होते ते उद्या भिकेस लागले ... गहूं आणि जोंधळे सारखे विकूं लागले म्हणजे लोक नशीब म्हणूं लागतात व यापासून आळस उत्पन्न होतो व उमेद खचते व कोणी योग्यता मिळविण्याची काळजी ठेवीत नाहीं. त्यांस असें वाटतें कीं, मी व्यर्थ इतकी विद्या केली व शाहाणपण शिकलों. येथें सकट घोडे बारा टक्के आहेत... याप्रमाणें हा सर्व अनर्थ लोकांचे अज्ञानामुळें किंवा राजाचे मूर्खपणामुळें होतो याचा निश्चय होत नाहीं. तत्रापि आमचा अभिप्राय असा आहे कीं याचें कारण लोकांचें अज्ञानच आहे. जर लोक शाहाणे असतील तर प्रायशः राज्य वाईट होणार नाहीं, हा नेम आहे."* यांत देशांतील

* प्रभाकर पत्र नं. २४ ता. ३० जुलै १८४८.

समाजपद्धति व राज्यपद्धति चांगली नसली व गुणांना मोल नसलें म्हणजे लोक प्रारब्धवादी होतात असें म्हटलें आहे. " राजा कालस्य कारणम् " या तत्त्वाचा हा निष्कर्ष आहे, पण त्याच्याहि पुढें जाऊन अखेरीस लोक मूर्ख म्हणून वाईट राजा किंवा राज्यपद्धति टिकते असा अंतिम निर्णय देऊन लोकांचें ज्ञान व प्रयत्न यांवर सर्व अवलंबून टेविलें आहे.

धार्मिक तत्त्वज्ञानाला प्रवृत्तिपर बनवून कर्मयोगी करण्यासाठींच अर्जुनास गीता सांगितली असें त्यांनीं लिहिलें आहे. ते लिहितात : " वैराग्य हें मूर्खपण आहे आणि ईश्वरानें जें दिलें व ज्याकरितां मनुष्य देह केला त्यास टाकून जनावराप्रमाणें रानांत फिरणें आहे, कारण जें कर्म आपणांस सांगितलें आहे तें न केलें तर जन्माचें सार्थक होत नाहीं. जन्माचें सार्थक म्हणजे जाकरितां जन्म घेतला, त्याचे सर्व अर्थ म्हणजे हेतू परिपूर्ण करणें. आतां प्रथम हेतू हाच कीं, ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें या सर्वांचे यथास्थित व्यापार करणें व शास्त्रयुक्त चालणें व आश्रमाप्रमाणें व वर्णाप्रमाणें वागणूक करणें. " " देवानें सर्वदा माझें भजन करा म्हणून मनुष्यावर ओझें घातलें नाहीं. तो इतकेंच भजन मागतो कीं जें आपलें आणि आपले कुटुंबाचें व इतर जनांचें काम आहे तें सर्व चांगले रीतीनें करून नंतर जी वेळ सांपडेल ती क्षणभर असो अगर घटकाभर असो, स्नानसंध्येंत किंवा प्रार्थनेंत आणि नामस्मरणांत घालवा. म्हणजे त्यांतच अनंत वर्षे तपश्चर्या केल्याचें फल आहे . . . वास्तव उत्तम हेंच कीं मनुष्यानें आपलें कर्म करावें. श्रीकृष्णानें गीतेच्याठायीं हाच अभिप्राय अर्जुनास सांगितला आहे. अर्जुन विषाद पाऊन वैराग्य घेत होता. तेव्हां कृष्णानें त्याची समजूत केली कीं अरे पंढा, तूं भितऱ्यासारखा वैराग्य काय घेतोस. जें आपलें कर्तव्य आहे तें कधींहि टाकूं नको. त्याचें आचरण कर. आणि सुखदुःख मात्र मानूं नको. वैराग्य हें मूर्खपण आहे. आशा व दुःख जें लाभालाभापासून होतें तें मात्र सोडावें, परंतु संसारीं जें कर्म लोकांत प्रकट होऊन चालत आलें आहे तें टाकूं नये. " *

* प्रभाकरपत्र नं. २६ ता. १३ आगस्ट १८४८

मूर्तिपूजेचा निषेधहि ते गीतेच्या आधारेंच करितात. तो पुढीलप्रमाणें " ईश्वर कांहीं मनुष्यास दृष्ट नाहीं. त्याचें अस्तित्व सृष्टीकडे पाहिल्यानें मात्र समजतें. याप्रमाणें सर्व लोकहि कबूल करतात. तेव्हां देवाचें भजन करणें योग्य व तो सर्वांहून वरिष्ठ आहे. परंतु त्याचें भजन करावें कसें हें कळलें पाहिजे. ईश्वरास जर आम्ही फुलें अर्पण केलीं तर पहा बरें त्याणें पृथ्वी निर्माण केली तेव्हां त्यास कांहीं कमी आहे काय? तसेंच त्यांस नैवेद्य दाखवावा तर तो उपाशी आहे काय? त्याला कोणताहि उपचार करावयास मनुष्य योग्य नाहींत कारण तो परिपूर्ण आहे. याजविषयीं पूर्वींचे ऋषींचें मत असेंच आहे. परंतु लोक सामान्यतः मूर्ख आहेत. त्यांस वास्तविक ईश्वर कळत नाहीं, याजकरितां ते त्यास बळेंच स्वरूप देऊन सगूण करून ठेवतात. त्याचें वर्णन असें करतात कीं त्याचे हातांत शंख, चक्र, गदा, पद्म आहे म्हणजे त्याचा अर्थ इतकाच कीं, तो लोकांस शासन करणारा आहे. चक्रेंकरून त्याचा अनादिपणा व अनंतपणा प्रगट होतो. ईश्वराचीं स्वरूपें अनेक प्रकारचीं वर्णन करितात. मूर्ख लोकांस ईश्वर कळण्याकरितां हीं वर्णनें केलीं, परंतु सार इतकेंच कीं ईश्वर एकच आहे. त्यास ब्राह्मणहि नाकबूल नाहींत. परंतु या एक ईश्वराचें मनुष्यानें मनन करावें. याचा विचार केला असतां परमात्मा जो भगवान् त्यास मनुष्यांनीं मूर्खपणानें भजावें हेंही अयोग्य आहे. व देवास लहान मानून मूर्ति काढितात. याची निंदा गीतेंत दोन ठिकाणीं केली आहे ते श्लोक

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः
परं भावमजानन्तो ममाव्यय मनुत्तमम् ॥ अ. ७ श्लो. २४§

या प्रकारेंकरून ईश्वरास मूर्त मानणें हें मूर्खत्व आहे. ईश्वर अमूर्त हें त्याच्या कृत्यावरून समजतें..... ईश्वराचें दर्शन होत नाहीं तेव्हां त्याचें ध्यान मनेंकरून करावें. जें कांहीं कृत्य आणि उपचार करावयाचे

---

§ वर दोन श्लोक देतों म्हणून येथें एकच श्लोक दिला आहे. दुसरा श्लोक
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥
हा त्याच्याच पुढचा श्लोक असावा.

ते पात्रापात्र पाहून मनुष्याचे ठायीं करावें हें उत्तम. आणि दयाधर्मास पात्र मनुष्य आहे, ईश्वर नाहीं. ईश्वर वर्णनास मात्र योग्य. जें कांहीं अर्पण करावयाचें तें मनुष्यास केलें पाहिजे. देवास नको...ईश्वराचें व्यक्त स्वरूप ही सृष्टि आहे. तेव्हां या व्यक्त स्वरूपाचे ठायीं काय तें अर्पण करावें. दगड हा कांहीं ईश्वराचें प्रत्यक्ष स्वरूप नाहीं. दगडापेक्षां जीवंत पदार्थ बरा, त्यास क्षुधा आहे व तृष्णा आहे. एकादा गरीब अंधःकारांत बसला आहे, दरिद्रानें पीडित आहे, ज्यास पैसा मिळत नाहीं, त्यास पैशाचें तेल आणून देऊन उजेडांत बसविलें तर बरें किंवा तें सोडून त्यास अंधारांतच ठेऊन देवळांतील मूर्तिजवळ पैशाचा कापूर नेऊन जाळावा हें बरें? कोणत्यानें ईश्वर तृप्त होईल?" *

तात्पर्य, ईशपूजा करण्याचा प्रशस्त मार्ग म्हणजे ध्यान किंवा मनन हा असून आपणांस द्रव्यरूपानें ज्या गोष्टी द्यावयाच्या असतील त्या मनुष्यमात्रास द्याव्या आणि मनुष्यसेवा हेंच ईशपूजेचें प्रशस्त बाह्य स्वरूप मानावें. आपापलीं सामाजिक व कौटुंबिक कर्मे करणें हेंच एक ईश्वराचें भजन असून हें करण्यास लागणारीं चित्तशुद्धि व अंतःसमाधान लाभावींत म्हणून मनुष्यानें कांहीं काळ ध्यान व मनन करावें असा त्यांचा कर्मयोग असून निवृत्तीपेक्षां प्रवृत्ति श्रेष्ठ असें त्यांनीं वारंवार उपदेशिलें आहे.

"वेदांत्यापेक्षां धादांती बरा अशी एक म्हण लोकांत प्रसिद्ध आहे, परंतु तींतील रहस्य बहुतेकांस पसंत नसेल..... वेदांती म्हणणें असें आहे कीं, हें जग सर्व मिथ्या असून मायेनें याचा भास झाला आहे परंतु खरें नाहीं. याचा व्यापक व चालक परमात्मा मात्र खरा आहे असें मानून दुनियेचा त्याग करावा व सर्व उद्योग सोडावा असे मतवादी जे आहेत ते वेदांती होत.... आतां धादांती कोण म्हणून विचाराल तर धादांती म्हणजे जें दिसतें तें सर्व खरें आहे असें समजून चालणारे व वरती लिहिलेले लोकांखेरीज जे राहिले ते सर्व धादांतीच होत.... आतां धादांती जे आहेत ते या जगाशीं नेहमी लढत असतात. ते रोग्यास औषधें देतात, अज्ञानास शिकवितात. दुःखितांचे दुःखनिवारणाविषयीं होईल

* प्रभाकरपत्र नं. ३७ ता. ३ डिसेंबर १८४८.

तितका यत्न करितात, परोपकारास झटतात व व्यवहारांत वागतात. यांजमुळें लोकांस त्यांचा उपयोग फार पडतो. तेव्हां लोकांनीं आपल्या वाणींत त्यांस बरें म्हटलें.... (धादांती) **लोभी असला तर द्रव्यार्थ खटपट करितो आणि साधू असला तर लोकांचे हिताकरितां खटपट करितो,** ग्रंथ लिहितो, कविता करितो, लोकांस बुद्धिवाद सांगतो. सारांश धादांती लोभी व साधू कसाहि रिकामा राहत नाहीं. तेव्हां तो लोकांस फार पसंत वाटतो. यास दृष्टांतादाखल पूर्वीच्या कथाही आहेत. भगवंतांनीं अर्जुनास उपदेश करून धादांती केलें. रामदास स्वामींनीं राज्य करण्यांत मोठी खटपट केली. तुकाराम वगैरे जगाच्या हिताकरितां फार झटले आणि त्यास सामर्थ्य होतें त्याप्रमाणें त्यांनीं आपले बुद्धीचा उपयोग केला. याप्रमाणें ते न करते तर त्यांचें नांव आज कोणीच न घेते व त्यांस लोक विसरलेही असते...... लोकांचीं घरें जळूं लागलीं तरी हे वेदांती सर्व मिथ्या म्हणणारे. मग घर जळालें काय व राहिलें काय ? मुळींच मनास आणावयाचे नाहींत. याप्रमाणें या देशांत हा मार्ग निघाल्यापासून बहुत तोटे झाले व बहुत लोक आळशी झाले. " या उताऱ्यांत एकप्रकारें कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांचें विवेचन असून कर्मयोग श्रेष्ठ ठरविला आहे. धादांती यांचे दोन वर्ग, एक लोभी व दुसरा साधू असे कल्पिले आहेत व ते दोन्हीहि वेदान्त्यापेक्षां श्रेष्ठ म्हटले आहेत. वेदांत्याला आळशी ठरविलें आहे. त्याचें वर्णन पुढील प्रमाणें आहे. " मूळचा वेदांती असोन त्यास कांहीं स्वास्थ्य किंवा पेनशन मिळालें असलें तर मग त्यासारखा कोणीच आळशी नाहीं. स्वास्थ्य नसलें तर त्यास वेदांत झाकून ठेवून लोकांपुढें धावावें लागतें व त्यास त्याचा उपाय नाहीं. क्षुधा, तृषा, उष्ण, शीत हीं त्यास धादांताकडे ओढतात. परंतु त्यास स्वास्थ्य मिळालें म्हणजे तर तो पुरा वेदांत प्रगट करितो. म्हणजे संसार टाकून गोसावी होऊन जातो असें तर नाहींच. परंतु लोकांचे उपयोगी न पडण्याची पराकाष्ठा करतो. " हें झालें ढोंगी वेदांत्याचें वर्णन पण जो वस्तुतः संन्यासी होऊन परोपकाराचीं कर्मे करीत नाहीं तोहि लोभीच होय. " मनुष्यास अनेक प्रकारच्या गरजा व अड-

चणी आहेत त्या सर्वांविषयीं .जर तो डोळेझांक करितो आणि कोणाचे उपयोगी पडत नाहीं. तर तो स्वहिताचा मोठा लोभीच म्हटला पाहिजे. कारण सर्वांचा अनादर करून व सर्वांची काळजी सोडून केवळ आपले जिवाची मात्र तो तजवीज करितो. तेव्हां तो सामान्य लोभी नव्हे. मोठा लोभी समजला पाहिजे..... आम्हांस वाटतें कीं अज्ञानी, आळशी यांस आपला स्वभाव झांकून नेण्यास आणि फुकट प्रतिष्ठा भोगण्यास वेदांत मार्ग फार उपयोगी पडतो." *

असो. अखेरीस लोकहितवादींच्या धर्मसुधारणेची व्याप्ति केवढी मोठी होती ते त्यांच्याच शब्दांत कलमवार देऊन त्यांचा निरोप घेऊं. ता. १७ जून १८४९ रोजीं 'प्रभाकर' पत्रांत "धर्मसुधारणा" या मथळ्याच्या लेखांत ते लिहितातः—

"मुख्य धर्मसुधारण्याचीं कलमें अशीं आहेतः—

(१) प्रथम सर्वांनीं ईश्वराचें भजन अंतःकरणापासून करीत जावें.

(२) व दुसरें जसा आपला जीव तसा दुसऱ्याचा मानीत जावें.

(३) तिसरें मुंज, लग्न, प्रेतक्रिया हे तीन संस्कार ठेऊन बाकीचे सर्व रद्द करावे. चवथें जें कर्म करणें तें स्वभाषेंत अर्थ समजे असें करावें. भजन, पूजन, संस्कार, सर्व जांचे त्यांचे भाषेंत करावें.

(४) चौथे प्रत्येकांस आपले विचारांप्रमाणें आचार करण्याची व बोलण्यालिहिण्याची मोकळीक असावी.

(५) पांचवे स्त्रीपुरुषांचे अधिकार धर्मसंबंधीं कामांत व संसारांत एकसारखे असावे यांत पुनर्विवाह व मोठेपणीं लग्न झालें.

(६) सहावें आचारापेक्षां नीति प्रमुख असावी .... आतां किती एक बायका लबाड असतात परंतु पिंपळाच्या प्रदक्षिणा अंतरीत नाहींत तसें असूं नये.

(७) सातवें अर्थाशिवाय कांहीं एक म्हणूं नये.

(८) आठवें मनुष्यमात्रांस तुच्छ मानूं नये. जातिअभिमान नसावा. सर्वांशीं सारखें दयापूर्वक वर्तावें. सर्वांचें कल्याण करावें.

* लेखसंग्रह पृ. ८२८ वृत्तवैभव.

(९) नववें स्वदेशाची प्रीति व त्याचें कल्याण विशेषेंकरून मनांत वागवावें.

(१०) जास पाहिजे तो त्याणें रोजगार करावा.

(११) अकरावें गुणेंकरून व योग्यतेकरून जातिभेद मानावा. कुळें-करून मानूं नये.

(१२) बारावें सरकाराहून प्रजेचे अधिकार अधिक असावे. म्हणजे जे जे रयतेच्या हिताचे कायदे आहेत ते सरकाराशीं भांडून घेत जावें.

(१३) तेरावें राजानें जे नेम केले असतील व जे ईश्वरी बुद्धिसूचित नेम असतील ते मानावे.

(१४) चवदावें विद्यावृद्धीकरितां सर्वांनीं मेहनत करावी. दुःखितास सुख, रोग्यास औषध, मूर्खांस ज्ञान व दरिद्यास द्रव्य शक्त्यनुसार देण्यास अंतर करूं नये.

(१५) पंधरावें शेवटचें कलम असें आहे कीं सत्यानें सर्वांनीं चालवें. सत्याचे विरुद्ध वर्तणूक करूं नये."

या पंधरा कलमांत स्वदेशभक्ति, लोकसत्ता, विद्यावृद्धि वगैरे सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव झालेला आहे. तेराव्या कलमांत राजाचे नेम व ईश्वरी बुद्धिसूचित नेम ते पाळावें असें म्हटलें आहे. यांत विरोध आल्यास कोणचा मानावा व कोणचा मोडावा याचा निर्णय नाहीं. तो निर्णय बुद्धि-सूचित ईश्वरी नेमाचे बाजूनें दिला म्हणजे 'सत्याग्रह' जन्मास येतो. या वेळीं राजाचे नेमाविरुद्ध सत्याग्रह करण्याचें कोणी बोलत नव्हते. शास्त्रें व रूढी यांचेविरुद्धच ही सत्याग्रहाची वृत्ति दिसून येते. 'मन हेंच ईश्वरी शास्त्र' या मथळ्याचा एक लेख तारीख २५ मार्च १८४९ रोजीं प्रभाकरांत लिहिला आहे. त्यांत ते म्हणतातः—

"तेव्हां मन हाच मनुष्याचे वर्तणुकीचा ईश्वरी नेम आहे. जशी भारतीं गदापर्वांत कथा आहे कीं दुर्योधनानें पांडवांचीं बालकें मारिलीं परंतु हे ऐकून ऐकणारे म्हणतात कीं अरेरे! तो काय दुष्ट होता! चांडाल होता! याप्रमाणें मनाची ध्वनि निघते. वास्तविक पाहिलें तर त्या गोष्टीस व ऐकणारास कांहीं संबंध नसतो. परंतु वाईटाचा निषेध व चांग-

त्याचा अंगिकार हे मनाचे धर्म आहेत. व ही ईश्वराचीच प्रेरणा आहे. बरें असें आहे तर मनुष्य याविरुद्ध कां चालतात? ...... परंतु वाईट गोष्टीस चांगलें जे म्हणतात त्यांचें मन साक्षी असतें. ते मनापासून म्हणत नाहींत. दुसरे कांहीं कारणानें म्हणतात. कोणी शास्त्राचे ओढीवर जातात. कोणी रूढीवर जातात आणि त्यास ही गोष्ट वाईट असें मनांत येतें तरी मनाची ध्वनी दाबून दुष्टबुद्धीप्रेरित भाषण करितात. हें मोठें आश्चर्य आहे. मला वाटतें कीं जे साधू झाले त्यांनीं मन शुद्ध करण्याकरितां पुष्कळ ग्रंथ लिहिले व पुष्कळ शिकविले आणि नेमहि पुष्कळ केले परंतु ती गोष्ट साधली नाहीं. लोकांचें मन वाकडें तिकडें जातें. जर लोकांनीं वास्तवीक सत्य स्मरून मनांत विचार केला तर त्यांस किती एक गोष्टी ज्या लोकांमध्यें चांगल्या म्हणून चालतात त्या वाईट असें समजेल. परंतू हिंदु लोक अद्यापि आपल्या ठिकाणीं विचार करूं लागले नाहींत. व मन हेंच मोठें शास्त्र आहे व लिहिलेलीं शास्त्रें सर्व याचे खालीं आहेत असें त्यास वाटत नाहीं." या उताऱ्यांतील "मनाची ध्वनी" "मन शुद्ध करणें" "लोकांचें मन वाकडें तिकडें जातें" "सत्य स्मरून मनांत विचार केला तर" वगैरे शब्दांत सत्याग्रही वृत्ति स्पष्ट दिसून येतें. या वृत्तीनें प्रथम शास्त्रें व रूढी यांच्या पलीकडील शास्त्र हिंदी लोकांना दिसलें, त्यानंतर रूढ कायद्यांच्या पलीकडील ईश्वरी कायदे दिसूं लागले आणि आज रूढ आर्थिक घटनेपलीकडील न्याय्य आर्थिक घटना दिसूं लागली आहे. हिंदी मन शास्त्रांचे, रूढींचें, कायद्यांचें व आर्थिक रूढ व्यवहारांचें गुलाम बनलें आहे. त्याच्या मनावर तमःपटल चढलें आहे. तें दूर करण्यास व सत्यरूप परमेश्वराचें दर्शन घेण्यास त्यानें शिकलें पाहिजे म्हणजेच त्याला सर्वांगीण मोक्षपदाची प्राप्ति होईल. सर्वांगीण सुधारणेची ध्वजा रोवणारांनीं यांपैकीं शास्त्राचें व रूढीचें तमःपटल फाडिलें, पण कायद्याचें पटल तसेंच ठेविलें तें कार्य पुढच्या लोकांनीं केलें.

संकुचित अर्थाचें धर्मशास्त्र व सामाजिक रूढी यांच्या पलीकडे पाहण्याची दृष्टि जशी लोकहितवादींना होती, त्याचप्रमाणें श्रीमंत–गरीब या सामाजिक विषमतेच्या अन्यायाचें मूळहि त्यांनीं अस्पष्ट का होईना, पण पाहिलें

होतें असें त्यांच्या लेखांवरून दिसतें. ता. ११ फेब्रुवारी १८४९ च्या प्रभाकरांत " दया " या विषयांवर लिहितांना ते म्हणतातः—

" वास्तविक पाहिलें असतां जे श्रीमंत आहेत त्यांनीं गरिबांस पाहिलें म्हणजे त्यांस लज्जा यावी. आणि अंतःकरण विरघळावें कारण भिकारी आणि श्रीमंत यांचे शरीरामध्यें किंवा बुद्धीमध्यें कांहीं फरक नसतो. इतकेंच कीं काळेंकरून एकानें दुसऱ्याचें हरण करून फार माल जमविला असतो व दुसऱ्याचा तो हरण जाहला म्हणून तो भिकारी असतो. ईश्वरानें पृथ्वीवर पदार्थ निर्माण केले हे सर्वांस सारखे पोचावे हा त्याचा हेतु होय. परंतु मनुष्यांमध्यें जितकें शाहाणपण तितकाच मूर्खपणा आणि अज्ञान आहे याजमुळें पन्नास लोकांस लुटून येक श्रीमंत होतो. पन्नास कुळंबी गावांतील नांगर धरून मेहनत करतात आणि एक जहागीरदार किंवा इनामदार त्यांस कोंडा ठेवून त्यांचे दाणे घेतो आणि आपण रेशीमकाठी धोतर नेसतो व कामकाज कांहीं एक करीत नाहीं. हें महात्म एकाचें. आणि दुसरे गरीब बिचारे इनामदारापेक्षां शहाणे असले तरी आपले मेहनतीचा हिसा त्यास देतात हें आश्चर्य आहे.......... एक राजाचें क्षयरोगी पोर असतें परंतु त्याचे सर्व लोक आर्जव करतात आणि त्यास सर्व दौलत देतात व आपण उपाशी मरतात. बरें त्याणें स्वतां कांहीं-तरी काम केलें आहे काय? नाहीं. तथापि लोक आंधळ्यासारखे त्यास बलिष्ठ मानतात आणि त्यास किनखापाच्या मखमालीच्या कापडावर बसवितात व त्याच्याहून हजारपट शहाणे असतात ते भीक मागतात. चिंध्या देखील त्यास मिळत नाहींत आणि राजाचे घरीं कोणी एक पैसा चोरला तर त्यास फाशी देतात व त्यास सर्व वाहवा म्हणतात आणि न्याय चांगला झाला म्हणतात. याणें चोरी कां करावी? अशीं आश्चर्यें लोकामध्यें आहेत. याजवरून जितके श्रीमंत व जितके थोर पदवीस आलेले आहेत त्यांस असें वाटतें कीं आम्ही नालायक असून हें आम्हांस प्राप्त जहालें आहे. याजवर आमचे हक्क. परंतु ही समजूत मूर्खपणाची आहे.... परंतु वास्तविक पाहिलें तर त्यांस लाज वाटावी हेंच योग्य. कारण कीं ते जें सुख भोगतात तें लोकांचे मूर्खपणामुळें भोगतात. तेव्हां त्या मूर्खांवर कांहीं तरी

दया करणें योग्य आहे." अर्थात् लोकांतील मूर्खपणा गेला म्हणजे श्रीमंतांची श्रीमंती जाईल असा याचा निष्कर्ष निघतो! पण हा लोकांचा मूर्खपणा केव्हां जाणार व कसा जाणार ? तो जाण्यास राजकीय व आर्थिक क्रांति व्हावी लागेल. ती करण्याचें ज्ञान मूर्ख लोकांस येईपर्यंत त्यांना श्रीमंतांच्या दयेवरच जगलें पाहिजे हें उघड आहे. म्हणून सर्व धर्मांत दानाला महत्त्व दिलें आहे पण त्यामुळें आर्थिक क्रांतीचें प्रयोजन उरत नाहीं असें नाहीं.

असो. लोकहितवादींचे समकालीन असे महाराष्ट्रीय दुसरे महत्त्वाचे सुधारक म्हणजे जोतिराव फुले हे होत. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणेतर चळवळीचे ते आद्यपुरस्कर्ते असून सामाजिक चळवळीला सामाजिक वर्गविग्रहाचें स्वरूप प्राप्त होण्यास त्यांच्या सत्यशोधक समाजाची विचारसरणी कारण झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ब्राह्मणजातीच्या वर्चस्वाविरुद्ध अशा प्रकारची आक्रमणशील चळवळ होणें हिंदु समाजांतील ब्राह्मणेतर जातींत स्वाभिमान उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीनें अपरिहार्य होतें असें दिसतें. तसेंच ब्राह्मण लोकांतील दुराराध्य व दुराग्रही लोकांना सामाजिक समतेचें तत्त्व विचारांत घेण्यास भाग पाडण्याचें कार्यहि या चळवळीनें केलें आहे. " जरी ब्राह्मण झाला भ्रष्ट। तरी तो तीहीं लोकीं श्रेष्ठ ॥ " हें तत्त्व उराशीं बाळगून वागणारे ब्राह्मण या चळवळीच्या आंचेनें बरेच जागे झाले आणि खेड्यापाड्यांतून वरील सूत्राची प्रतिक्रिया " जरी ब्राह्मण असला श्रेष्ठ। तरी तो मानावा अतिभ्रष्ट ॥ " अशा स्वरूपांत कांहीं काळ दुमदुमूं लागली. यामुळेंहि एक प्रकारची जागृति समाजांतील खालच्या थरापर्यंत पोहोंचली. तरी या चळवळीच्या उत्पादकांत व प्रचारकांत ब्रिटिश राजनीतीचें आकलन करण्याची पात्रता नसल्यानें ही चळवळ कांहीं काळ नोकरशाहीच्या हातचें खेळणें बनली आणि तिला मॉंटेग्यू सुधारणानंतर अराष्ट्रीय राजकारणाचें विघातक स्वरूप प्राप्त झालें. तथापि जोतिराव फुले यांची महाराष्ट्रांतील आद्यसुधारकांत प्रमुखत्वानें गणना करणें अवश्य आहे.

जोतिराव यांचा जन्म इ. स. १८२८ त झाला व इ. स. १८९० सालीं त्यांचें देहावसान झालें. त्यांनीं १८७३ मध्यें पुण्यास सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. १८४२ मध्यें त्यांनीं पुण्यांत पहिली मुलींची

शाळा सुरू केली. १८६३ मध्यें त्यांनीं बालहत्याप्रतिबंधक गृह काढिलें व १८६४ सालीं पुण्यांत सारस्वत जातींतील पहिला पुनर्विवाह घडवून आणिला. महाराष्ट्रांतील अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीचा पहिला मान त्यांनाच द्यावा लागेल. तसेंच शिक्षणप्रसारांत प्राथमिक शिक्षणास व खेड्यांतील जनतेच्या शिक्षणास ते विशेष महत्त्व देत असत. शेतकरी सुखी तर देश सुखी, याची जाणीवहि त्यांना झाली असून प्रत्येक दीन दुबळ्याबद्दल त्यांचें अंतःकरण तुटत असे. त्यांनीं लोकसेवेंत आपलें आयुष्य घालविलें व एका महाराष्ट्रव्यापी चळवळीची सुरवात केली. समाज-सुधारणेची खेड्यांत पोहोचलेली पहिली चळवळ हीच होय. हें श्रेय कोण-त्याहि ब्राम्हण सुधारकाला मिळत नाहीं. जोतिराव फुले यांना ब्रिटिशांचें राजकारण व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा कावा समजला नाहीं असें म्हणणें भाग असलें, तरी राजा राममोहन रॉयपासून सर्वच सुधारकांवर थोड्या बहुत अंशानें लागूं होणाऱ्या या आरोपाला यांच्याच बाबतींत विशेष महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं. तथापि या वैगुण्यामुळें त्यांची हिंदुसमाजाच्या सर्वांगीण सुधारकांत गणना करतां येणार नाहीं असें वाटतें. तो मान पहिल्या पिढीं-तील फक्त लोकहितवादींनाच मिळूं शकेल.

इ. स. १८६७ सालीं मुंबईस प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली. त्यांत लोकहितवादींचा भाग असला तरी फार महत्त्वाचा नव्हता. त्यांत न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, श्री. वामन आबाजी मोडक वगैरे दुसऱ्या पिढीं-तील मंडळीच प्रमुख असून दादोबा पांडुरंग यांचे बंधु डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनीं प्रथम पुढाकार घेतला होता. डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे हेच प्रार्थनासमाजाचे थोर आचार्य गणण्यास हरकत नाहीं. त्यांपैकीं न्या. रानडे हेच खरे सर्वांगीण सुधारक होत. त्यांच्या कार्याचा व थोर-णाचा विचार पुढील दोन तीन प्रकरणांत निरनिराळ्या स्वरूपांत कराव-याचा आहे. त्यामुळें येथें त्याचा विशेष विस्तार करण्याचें कारण नाहीं. येथें फक्त प्रार्थनासमाजाच्या वैशिष्ट्यासंबंधीं दोन शब्द लिहून हें प्रकरण संपवावयाचें आहे.

प्रार्थनासमाजाची कल्पना बंगालमधील ब्राह्मसमाजाच्या कल्पनेवरून

सुचली असली व ब्राह्मपुढारी बाबू केशवचंद्र सेन यांच्या मुंबईस झालेल्या भेटीचा (१८६४) तिच्याशीं निकटसंबंध असला, तरी प्रार्थनासमाज ब्राम्हसमाजाच्या हिंदुधर्मांतून फुटून निघण्याच्या धोरणास प्रथमपासूनच विरुद्ध होता व केशवचंद्र सेन यांनीं ब्राम्हसमाजाला जें स्वरूप दिलें तें शुद्ध खिस्ती वळणावर गेलें ही गोष्ट न्या. रानडे व डॉ. भांडारकर यांना कधींच आवडली नाहीं. मूर्तिपूजा व अवतारकल्पना यांच्याविरुद्ध त्यांचा रोख असला तरी आपला पंथ हा हिंदुधर्मांतीलच एक सुधारक पंथ आहे ही वृत्ति त्यांनीं सदैव जागृत ठेविली व वारंवार उपदेशिली. डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे हे हिंदुधर्माचे फार मोठे अभिमानी असून " ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । " हें तत्त्व आपल्या धर्मांत आहे, याबद्दल त्यांना विशेष अभिमान वाटे. डॉ. भांडारकर एके ठिकाणीं म्हणतात " आपल्या लोकांत परमेश्वर आपल्या निकट वास करितो, तो हृदयस्थ आहे, या अत्युत्तम विचाराचा विशेष प्रसार आहे. " असें असलें तरी त्यांना जीवात्मा व परमात्मा यांचें अद्वैत व " अहं ब्रह्मास्मि " हें तत्त्व मान्य नाहीं. तसेंच ते अव्यक्त परमात्म्याची उपासना करीत असले व मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध असले, तरी ते परमेश्वराला सगुण मानतात. शंकराचार्यांचें निर्गुण परब्रम्ह त्यांना मान्य नाहीं, त्याचप्रमाणें शंकराचार्यांचा मायावादहि ते मानीत नाहींत. ते भक्तिमार्गी, सगुणोपासक व द्वैतवादी आहेत; पण मूर्तिपूजा व अवतारकल्पना यांस त्यांचा विरोध आहे. त्यांना प्रार्थना अवश्य वाटते, पण प्रार्थनेनें भौतिक फलाची प्राप्ति होणें शक्य नाहीं असें त्यांचें मत आहे. प्रार्थना ही फक्त आत्मिक उन्नतीसाठींच केली पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष आहे.

प्रार्थनेसंबंधीं डॉ. भांडारकर म्हणतात. " बाह्य विषयासंबंधानें इष्टप्राप्ति आणि अनिष्ट परिहार बाह्य उपायांनींच केला पाहिजे. रोग झाला असतां मनुष्य वैद्यांकडे जातो, प्रार्थना करूनच थंड बसतो असें नाहीं. आणि जसजसें मनुष्याचें ज्ञान वाढतें तसतशी त्याची अधिकाधिक समजूत होते कीं बाह्य वस्तू अबाधित नियमांनीं बद्ध आहेत, ते नियम प्रार्थनेनें टळावयाचे नाहींत, जे व्हायचें तें त्या नियमांस अनुसरूनच होतें. ग्रीष्मऋतू-

मध्यें सूर्यकिरणांपासून ताप होतो तो टळून त्या समयीं हेमंतऋतूंतील थंड हवा आपणांस प्राप्त व्हावयाची नाहीं. पर्जन्य पडणें न पडणें हें अशाच अबाधित नियमांवर अवलंबून आहे, त्यांत आमच्या प्रार्थनांनीं कांहीं फेरबदल व्हायचा नाहीं. असें आहे म्हणून जेव्हां धर्माविषयीं शुद्ध ज्ञान होतें किंवा धर्माचें उन्नत स्वरूप मनुष्याच्या अंतःकरणांत प्रगट होतें तेव्हां मनुष्य असल्या बाह्य गोष्टींविषयीं देवाची प्रार्थना करीत नाहीं. तुकाराम, नामदेव यांच्यासारखे साधू असल्या बाह्य वस्तूस तुच्छ मानीत आणि त्या केवळ बाह्य उपायांनीं ते साध्य करीत . . तस्मात् अहंकाराची निवृत्ति करून विनम्र भाव दे, विषयापासून सोडीव, अंतःकरण शुद्ध ठेवण्याविषयीं मजला निश्चय दे, दुष्ट विचार प्रवृत्त होणार नाहींत असें कर . . . . या प्रकारच्या आध्या-त्मिक विषयासंबंधाच्या प्रार्थना करणें हें साधूंच्या उदाहरणांवरून आणि आपल्या मतिसामर्थ्यानें योग्य आहे अशी आपली समजूत होते. आतां कोणी म्हणेल कीं याविषयीं तरी प्रार्थना केली असतां आमचें हृदय उन्नत होईल असें कशावरून म्हणावें? बाह्य गोष्टी जशा अबाधित नियमां-वर अवलंबून आहेत आणि प्रार्थनेनें बदलावयाच्या नाहींत, त्याचप्रमाणें अंतःकरणाची शुद्धि आणि उन्नत्ति ह्याहि अबाधित नियमांवर अवलं-बून आहेत आणि प्रार्थनेच्या योगें त्यांमध्यें फेरबदल व्हावयाचा नाहीं. मत्सरादिक दोष उपस्थित झाले असतां त्यांचा मनाच्या निश्चयानें निग्रह करावा, विषयांमध्यें अनुचित प्रकारें मन लुब्ध झालें म्हणजे तें ओढून घ्यावें. अशाप्रकारें आपणच आपल्या प्रयत्नानें आपली उन्नति करावी. प्रार्थना कशास पाहिजे? तिच्यानें कांहीं व्हावयाचें नाहीं. परंतु असा विचार केला पाहिजे कीं ह्या प्रकारचा सतत यत्न करण्याकरितां जें निश्चय-सामर्थ्य पाहिजे तें आम्हां मनुष्यांमध्यें नाहीं . . . . आणि तुकाराम नाम-देव इत्यादि संतांचाहि तसाच अनुभव आहे परंतु अनन्य भावें देवास शरण जाऊन प्रार्थना केली असतां हें निश्चयसामर्थ्य आपणांस प्राप्त होतें आणि अंतःकरण शुद्ध व उन्नत करण्याचा मार्ग सुलभ होतो असाही सर्वांचा अनुभव आहे." §

§ डॉ. भांडारकर यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यानें पृ. १६६।६७.

अशा प्रकारें भौतिक व्यवहारांतून अशास्त्रीय चमत्कारांचें उच्चाटन प्रार्थनासमाजानें केलें आहे. प्रार्थनेच्या या आध्यात्मिक उपयुक्ततेसंबंधींहि सर्वांचेंच एकमत होईल असें नाहीं. आगरकरांच्या सारख्या बुद्धिवाद्याला हें एक मानवी मनाचें दौर्बल्य वाटेल आणि टिळकांच्या सारख्या तर्ककर्कश अद्वैत वेदांत्याला द्वैतावस्थेंत तिची उपयुक्तता पटली तरी पारमार्थिक दृष्ट्या ती एक मायाच भासेल. पण आगरकर–टिळकांच्या विवेकवादाच्या व वेदान्तवादाच्या पूर्वीचा हा काळ आहे. महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांचें मन यावेळीं भक्तियुगांतच होतें आणि प्रार्थनासमाजाचा विवेकवादाइतकाच अद्वैत वेदान्तालाहि विरोध होता.

अवतारकल्पनेसंबंधीं डॉ. भांडारकर म्हणतात : "हे जे ऋषि अथवा उपदेशक ते धर्माची ग्लानि झाली असतां आणि अधर्माची वृद्धि झालेली पाहून मनुष्याची सुधारणा व्हावी म्हणून मनुष्यानेंच उत्पन्न केले आणि त्यांच्या अंतःकरणांत विशेष रूपानें देव वागतो, म्हणून तदंशीं ते देवाचे अवतारच होत असें मानणें योग्य आहे. .... म्हणून भगवद्गीतेंतील वर लिहिलेल्या वचनांमधील "तदात्मानं सृजाम्यहं" ह्या अंशाचा असा अर्थ केला पाहिजे कीं, असे पुरुष उत्पन्न करून त्यांच्या बुद्धीमध्यें मी संचार करितों. हे सर्व पुरुष परम आदरणीय आणि पूज्य असे जरी आहेत तथापि ते सर्वांशीं देव नव्हत. देवाचे जे गुण अजत्व, अनाद्यनंतत्व, सर्वव्यापित्व, सर्वज्ञत्व, केवळ शुचित्व ते त्यांच्यामध्यें नव्हतें. परंतु ते सर्व आम्हांस वंद्य आहेत." *

आतां मूर्तिपूजेवरील समाजाचे आक्षेप डॉक्टर साहेबांच्याच शब्दांत सांगून महाराष्ट्रांतील आद्य सुधारकांचा हा अध्याय आपण समाप्त करूं. कारण त्यांनीं प्रतिपादिलेल्या विशिष्ट सामाजिक सुधारणांचा उल्लेख लोकहितवादींच्या पंधरा कलमी धर्मसुधारणेंत आलाच आहे.

"पूर्वील निबंधांत या प्रकारचीं वाक्यें दिलीं आहेत:—'मी सर्वांचा प्रभु व मजपासून सर्व प्रवृत्त होतें असें मनांत आणून शहाणे जे आहेत ते मजला भजतात. ईश्वर सर्वांच्या हृदयाच्या ठायीं वास करून

* कित्ता पृ.१६३–६४.

सर्वांस भोवंडवितो, त्याला तूं शरण जा, त्याचेपासून तुजला अत्यंत शांति प्राप्त होईल.' अशा प्रकारच्या वाक्यांमध्यें ज्या देवाचें भजन करावयाचें किंवा ज्यास शरण जावयाचें तो अशा प्रकारचा असावा असें म्हटलें आहे. एखाद्या प्रतिमेस अगर देवतेस भज किंवा शरण जा असें म्हटलें नाहीं. सारांश, मनुष्याची उन्नत वृत्ति व्हावी, हें जर इष्ट आहे तर अशा प्रकारच्या देवाचें लोकांस ध्यान भजन करा हें सांगणें इष्ट आहे. प्रतिमाच डोळ्या- पुढें ठेवून भजनपूजन करणें यापासून पुष्कळ अनिष्ट परिणाम होतात. प्रतिमा पुरुषाची किंवा स्त्रीची असली म्हणजे खऱ्या देवाच्या महिम्याचें आणि उन्नतीचें विस्मरण होऊन मनुष्याच्या धर्मांचे त्या देवाचे उपासक त्याजवर आरोपण करितात. मग पुरुष असला तर त्यास बायको कल्पि- तात व स्त्री असल्यास तिला नवरा कल्पितात. आणि मग त्याजला आम्हां मनुष्यासारखी शय्या सज्ज करितात; आणि उपासक तमाखु खाणारे असल्यास पान सुपारी व तमाखूची पिकदाणीचीहि देवाच्या गृहीं तयारी करून ठेवितात! याप्रमाणें देवाची केवळ विडंबना होते..... यास्तव असे अनिष्ट प्रकार घडून येऊं नयेत म्हणून मूर्तिपूजेस धर्मप्रकरणांमध्यें ठाव देतां कामा नये.....आतां तुकोबा, नामदेव यांच्यासारखे भाग्यशाली प्रतिमेपासून प्रारंभ करून.....परमात्म्याप्रत जातात व आनंदांत निमग्न राहतात. पण असे पुरुष थोडे. बहुतकरून प्रतिमापूजेच्या योगें लोक प्रपंचकर्दमांत रुतून पडतात. आतां सामान्य लोकांस मूर्तीची आवश्यकता आहे असें म्हटलें तर तेंहि सप्रमाण दिसत नाहीं. मुसलमान व खिस्ती लोकांत प्रतिमांची पूजा लागत नाहीं. आणि आमच्या राष्ट्रांमध्यें वैदिक काळीं इंद्र, वरुण, पूषा, सविता इत्यादि ज्या अनेक देवता त्यांच्या प्रतिमा बनविलेल्या कोठें आढळत नाहींत; परंतु त्या देवांस उद्देशून केलेलीं सूक्तें आणि प्रार्थना पुष्कळ आहेत. तेव्हां हा आक्षेप निराधार आहे.*

असो. आतां आपण आधुनिक महाराष्ट्राच्या विचारप्रवाहांत प्रवास करीत करीत इ. स. १८७० पर्यंत येऊन ठेपलों. येथून पुढें महाराष्ट्राच्या इतिहासाला एक नवें वळण लागलें व त्याचे परिणाम सर्व भरतखंडावर

* कित्ता. पृष्ठ १५९ ते १६१.

झाले. १८७१ सालीं सार्वजनिक सभा स्थापन झाली. १८७४ सालीं निबंधमाला सुरू झाली. १८८० सालीं न्यू इंग्लिश स्कूल, केसरी व मराठा यांचा अवतार झाला. १८८५ सालीं राष्ट्रसभा स्थापन झाली. १८८८ सालीं सुधारकाचा जन्म झाला. १८९५ सालीं लो. टिळकांनीं सार्वजनिक सभा हस्तगत केली, आगरकर मृत्यु पावले आणि पुण्यांतील वादाचें उद्धारक वि. सुधारक असें स्वरूप बदलून त्याला जहाल–मवाळ राजकारणांतील वादाचें स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें. तेव्हां १८७० पासून १८९५ पर्यंतचा महाराष्ट्रीय विचारदोहनाचा इतिहास अत्यंत बोधप्रद आणि महत्त्वाचा आहे. १८९५ सालीं महाराष्ट्रांत जे दोन राजकीय पक्ष निर्माण झाले त्यांनीं सर्व भरतखंडांत प्रचंड आंदोलन निर्माण केलें आणि १९२० पर्यंतच्या त्याच्या इतिहासावर आपली छाप बसविली. पण १८७० ते १८९५ पर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील इतिहासाच्या सांस्कृतिक विचारांस सुरवात करण्यापूर्वीं आपणांस दोन स्वतंत्र प्रकरणांत हिंदी राजकारणाचा व अर्थकारणाचा पाया व राष्ट्रसभेचें प्राथमिक कार्य यांच्याशीं परिचय करून घ्यावयाचा आहे. इ. स. १८८५ मध्यें राष्ट्रसभा स्थापन होण्यापूर्वींच दादाभाई व रानडे ह्यांनीं हिंदी राजकारणाचा व अर्थकारणाचा पाया घातलेला होता, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तसेंच या दोन विभूतींच्या विचारांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास त्यांत हिंदी राष्ट्रांत पुढें निर्माण झालेल्या जहाल–मवाळ राजकारणांचीं बीजेंहि दिसूं शकतात. तेव्हां आतां त्या विषयांकडे वळणेंच सोईचें व इष्ट आहे.

———

प्रकरण ५ वें.

हिंदी राजकारण व अर्थकारण यांचा पाया.

" I entreat most earnestly that the first element—viz. the material condition of India—may be most carefully sifted, and the necessary remedies be applied. If this question be not boldly and fairly grappled with, it will be, in my humble opinion, the principle rock on which the British rule will wreck. It is impossible for any nation to go on being impoverished without its ultimate destruction or the removal of the cause."

—*Dada Bhai, in 1871.*

" Be united, persevere, and achieve self-government so that the millions that are perishing by poverty, famine and plague, and the scores of millions that are starving on scanty subsistance may be saved and India may once more occupy her proud position of yore among the greatest and civilized nations of the world."

" Self government is the only and chief remedy. In selfgovernment lies our hope, strength and greatness."

—*Dada Bhai, in 1906.*

अर्वाचीन हिंदी राजकारणाचा पाया एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास घातला गेला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. इ. स. १८३३ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीला नवी सनद देण्यासाठीं जो कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटानें केला त्यांत " कोणत्याहि हिंदी प्रजाजनाला केवळ धर्म, देश, वंश, किंवा वर्ण यांपैकीं कोणत्याहि कारणांवरून कंपनीच्या कोणत्याहि नोकरीसाठीं, अधिकारासाठीं किंवा जागेसाठीं नालायक मानण्यांत येऊं नये. " अशा आशयाचें एक कलम घालण्यांत आलें. या कलमाचा अर्थ विशद करतांना कंपनीच्या डायरेक्टर बोर्डानें (चालक मंडळानें) " या कलमाचा अर्थ आम्हांस असा वाटतो कीं, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची वेगळी जात असणार नाहीं. "§ असें वार्तिक केलें होतें. या

§ हें कलम पुढीलप्रमाणें आहे.

" And be it enacted that no native of the said territories nor any natural born subject of His Majesty resident therein, shall only by reason of his religion, place of birth, des-

कलमाची चर्चा व त्याचें समर्थन करतांना लॉर्ड मेकॉले यानें पुढीलप्रमाणें:— उद्गार काढले होते:—" आमच्या हिंदी साम्राज्याचें भवितव्य गाढ अंधकारांत दडलेलें आहे. ज्या राज्याशीं इतिहासकालांतील दुसऱ्या कोणत्याहि राज्याची तुलना करतां येणार नाहीं व ज्याचें स्वरूप वर्णन करण्यास राजकीय संस्थांचा एक निराळाच वर्ग करावा लागतो, अशा या राज्याच्या भवितव्यासंबंधीं तर्क करणें कठीण आहे. त्याच्या वृद्धीचे व विनाशाचे नियम अद्यापि आम्हांस समजलेले नाहींत. आमच्या राज्यपद्धतीखालीं हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक मनाचा विकास होऊन तें या पद्धतीच्या पलीकडे जाइल; सुराज्याची स्थापना केल्यामुळें आमच्या हिंदी प्रजाजनांना अधिक चांगल्या राज्यपद्धतीच्या आकांक्षेचें शिक्षण मिळू शकेल आणि युरोपीय ज्ञानाचा लाभ झाल्यामुळें पुढें केव्हां तरी ते युरोपीय संस्थांचीहि मागणी करूं लागतील. असा दिवस उजाडेल किंवा नाहीं हें मला माहित नाहीं. पण हा दिवस उजाडूं नये किंवा तो दिवस उशीरा उजाडावा असा प्रयत्न मी कधींहि करणार नाहीं. तो दिवस ज्यावेळीं उजाडेल, ती वेळ इंग्लंडच्या इतिहासांतील अत्यंत अभिमानाची ठरेल." याच भाषणांत थोडे आधीं ते म्हणतात:—" पूर्वेकडील या प्रचंड लोकसंख्येंत युरोपीय संस्कृतीचा प्रसार झाल्यास आमचें जें हित होणार आहे त्याची गणति करणेंहि फार कठीण आहे. या प्रकरणाचा आपण अत्यंत स्वार्थी दृष्टीनें विचार केला तरीहि हिंदी जनता आमची गुलाम राहून तिची राज्यव्यवस्था

---

cent, colour, or any of them, be disabled from holding any place, office or employment under said company.

यावर चालक मंडळाचें भाष्य असें आहे:—

"The Court conceieve this section to mean that there shall be no governing caste in British India; that whatever other tests of qualifications may be adopted, distinction of race or religion shall not be of the number, that no subject of the King, whether of Indian or British or mixed descent, shall be excluded from the posts usually conferred on uncovenanted servants in India or from the covenanted service itself, provided he be otherwise eligible."

वाईट असावी, यापेक्षां तिची राज्यपद्धति चांगली राहून ती स्वतंत्र व्हावी यांतच आमचें अधिक हित आहे. हिंदी लोक इंग्लिश कलेक्टर व मॅजिस्ट्रेट यांना सलाम करीत आहेत, पण ब्रिटिश माल वापरण्याचें त्यांना ज्ञान नाहीं किंवा तो घेण्यास त्यांच्यापाशीं द्रव्य नाहीं, अशी स्थिति होण्यापेक्षां ते आपल्याच राजांच्या हाताखालीं नांदत आहेत पण आमचें कापड व आमच्या चाकूकात्र्या वापरीत आहेत, हीच स्थिति आमच्या दृष्टीनें अधिक इष्ट आहे. रानटी लोकांवर राज्य करण्यापेक्षां सुधारलेल्या लोकांशीं व्यापार करण्यांत आमचा अनंतपट अधिक फायदा आहे." तात्पर्य, स्वार्थ, कीर्ति आणि राजकारण, या सर्व दृष्टीनीं हिंदी लोकांना हळू हळू सुधारणें, त्यांना वरिष्ठ अधिकार देणें आणि त्यांच्या सुस्थितींत आपला स्वार्थ पाहणें हेंच इष्ट होय असें त्यावेळच्या ब्रिटिश मुत्सद्यांचें मत होतें.

व्यापारी संस्कृतीचें हें एक उच्चतम स्वरूप आहे; त्यांत दूरदर्शी स्वार्थ याचाच अर्थ, 'परार्थ' असा करण्यांत येत असतो. या संस्कृतीचें हीन स्वरूप म्हणजे परार्थाचें ढोंग करून दुसऱ्याला लुबाडावयाचें. ब्रिटिश हे राज्यकर्ते असले तरी ते मुख्यतः व्यापारी आहेत, आणि साम्राज्याच्या लोभापेक्षां व्यापाराचा लोभ त्यांच्या रोमरोमांत अधिक भिनलेला आहे. त्यांची मुलुखगिरी व्यापारी, त्यांची दरवडेखोरी व्यापारी, त्यांची नीतिमत्ता व्यापारी आणि त्यांचा धर्महि व्यापारीच! लक्ष्मी ही त्यांची आराध्य देवता आणि स्वार्थाला पोषक होणारा परार्थ हाच त्यांचा परमार्थ व तोच त्यांचा मोक्ष!! लॉर्ड मेकॉले यानें हें भाषण केलें त्यावेळीं (१८३३) अमेरिका स्वतंत्र होऊन सुमारें पन्नास वर्षें झालीं होतीं आणि तो देश स्वतंत्र झाला तरी त्याच्याशीं व्यापार करून मिळणारा इंग्लंडचा नफा कमी न होतां उलट वाढलाच होता. हें दृश्य पाहून आपल्या साम्राज्याखालचे सर्वच देश सुसंस्कृत, संपन्न होऊन जर स्वतंत्र झाले तर त्यांत आपला आर्थिक तोटा मुळींच नाहीं अशी वृत्ति ब्रिटिश लिबरल पक्षांत वाढत होती. नेपोलियनच्या पराभवा (१८१५) नंतर आपल्या साम्राज्यांतील प्रदेश दुसऱ्या युरोपीय साम्राज्याच्या अमलाखालीं जातील अशी भीति ब्रिटिश व्यापारी वर्गाला वाटत नव्हती. तसेंच औद्योगिक क्रांतीमुळें

आपणास जीं धनोत्पादनाचीं प्रचंड साधनें उपलब्ध झालीं आहेत त्यामुळें आपल्याशीं खुल्या व्यापारांत कोणीहि टक्कर देऊं शकत नाहीं असा अनुभव त्यांना येत होता. अर्थात् यावेळीं व्यापाराच्या लोभांतून उद्भवलेला त्यांचा साम्राज्यलोभ किंचित् कमी झाला होता. जगाच्या सुधारणेंत आपला फायदा आहे, कारण रानटी लोक आपला माल विकत घेऊं शकत नाहींत, हा वेदान्त त्यावेळीं लिबरल पक्षांतील मुत्सद्दी सर्व जगाला शिकवीत होते.

यावेळीं हिंदुस्थानांत जे गोरे अधिकारी, व्यापारी व धर्मप्रसारक आले होते, ते या वेदान्ताचा प्रसार येथील लोकांत करून तुम्हीं सुधारावें, सधन व्हावें व स्वतंत्र व्हावें यांतच आमचें हित आहे व तेंच आमचें ध्येय आहे असें सांगून येथील सुशिक्षित लोकांच्या अंतःकरणांत ब्रिटिश राज्यासंबंधीं राजनिष्ठा उत्पन्न करीत होते. आणि जगाच्या संस्कृतींत दोन अडीच शतकें मागें पडलेले आमचे लोक त्यांचा हा वेदान्त ऐकून त्यांना देव मानूं लागले होते. जुन्या पद्धतीनें शिकलेले लोक सत्ययुगांत पृथ्वीवर देव नांदत होते व आतां ते स्वर्गांत जाऊन राहिले म्हणून रडत होते, तर नव्या पद्धतीनें शिकलेले लोक आपणांस स्वतंत्र, सुखी व संपन्न करण्यासाठीं परमेश्वरानें धाडलेले देवदूत म्हणजेच इंग्रज लोक होत असें प्रतिपादीत होते. भारतीयांची बुद्धि एका गुलामगिरींतून बाहेर पडून दुसऱ्या गुलामगिरींत प्रवेश करीत होती व त्यालाच स्वातंत्र्य हें नांव ती देत होती. अशा अवस्थेंतील भारतीय मनाला ब्रिटिश मुत्सद्दीगिरीचें कृष्ण अंतरंग अथवा ब्रिटिश साम्राज्याची काळी बाजू लक्षांत येणें फारच कठीण होतें. हें कठीण कार्य ज्या एका महात्म्यानें केलें त्यालाच "आधुनिक भारताचे पितामह" ही बहुमानाची पदवी आपण देत असतों. या प्रकरणांत राष्ट्रपितामह दादाभाई नौरोजी आणि न्या. रानडे या दोन अर्थशास्त्रविशारद मुत्सद्यांनीं हिंदी राजकाणाचा व अर्थकारणाचा पाया कसा व केव्हां घातला याचाच विचार करावयाचा आहे.

इ. स. १८३२ मध्यें इंग्लंडांत पार्लमेंटांची सुधारणा होऊन नवीन उदयास आलेल्या व्यापारी कारखानदारांचा वरचष्मा पार्लमेंटावर

अधिक बसला. यावेळीं इंग्लंडांत या वर्गाच्या हिताशीं संवादी असें एक नवें सामाजिक तत्त्वज्ञान बनलें. या तत्त्वज्ञानाची सर्व मदार व्यक्तिस्वातंत्र्यावर होती. व्यक्तिस्वार्थ आणि राष्ट्रहित, राष्ट्रस्वार्थ आणि जगत्कल्याण यांत खरोखर द्वैतच नाहीं असें प्रतिपादन करणारें हें तत्वज्ञान होतें. या तत्वज्ञानापासून दोन निष्कर्ष काढतां येणें शक्य असतें. एक असा निष्कर्ष काढतां येईल कीं, परार्थ करणाऱ्याचा स्वार्थ आपोआप साधतो. किंवा दुसरा असाहि एक निष्कर्ष काढतां येईल कीं, स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न केला असतां परार्थ आपोआप घडतो. सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केल्यास हे दोन्हीहि सिद्धांत भ्रामक आहेत. परार्थ साधण्याचा प्रयत्न करण्यांत आपला स्वार्थ साधतो असें जेव्हां म्हणतात त्यावेळीं स्वार्थ याचा अर्थ फारच व्यापक आणि आध्यात्मिक दृष्ट्या करावा लागतो. "कोणी वंदा कोणी निंदा । आमुचा स्वहिताचा धंदा ॥" या वाक्यांतील 'स्वहित' व 'धंदा' आणि ब्रिटिश व्यापारी जो 'धंदा' करून जें 'स्वहित' साधतात त्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. असें असलें तरी स्वार्थबुद्धीनें परार्थ करावा असा सिद्धांत स्वीकारून तदनुसार थोडे फार आचरण करणाऱ्यांपासून जगाचें प्रायः तितकेसें नुकसान होणार नाहीं. 'धोरण म्हणून प्रामाणिकपणानें' वागणारांपासून लोकांचें प्रायः नुकसान होत नाहीं. तथापि ज्यावेळीं 'धोरण' व 'प्रामाणिकपणा' यांत अंतर पडतें त्यावेळीं असें लोक प्रामाणिकपणा झुगारून देऊन 'धोरण' सांभाळतात असा यांत धोका असतो. पण दुसरा अर्थ म्हणजे स्वार्थ साधण्यांतच परार्थ आहे हा सिद्धान्त पुढें ठेवून वर्तन करणारांपासून जगाचें फारच भयंकर नुकसान होत असतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास ब्रिटिशांतील सामाजिक तत्त्ववेत्ते आपला वेदान्त पहिल्या अर्थानें प्रतिपादित असले, तरी त्यांतील मुत्सद्यांचें आचरण दुसऱ्या अर्थानेंच होत होतें. आमच्या इकडच्या सुशिक्षित लोकांना ब्रिटिश तत्त्ववेत्यांनीं भुरळ पाडिली होती आणि आमच्या जनतेची लूट ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं व व्यापाऱ्यांनीं चालविली होती. ही 'लूट' लोकसेवेच्या आणि लोकहिताच्या वेषानें नटलेली होती. व्यापारी किंवा आर्थिक साम्राज्यशाहीचें असेंच मायावी

मोहक स्वरूप असतें. या मायेच्या पलीकडे दृष्टि पोहोंचवून, तिचें रक्तशोषक राक्षसी स्वरूप शोधून काढून तें लोकांना व राज्यकर्त्यांना एकसारखें समजावून सांगणें, नित्याच्या अनेक व्यवहारांत व्यग्र झालेल्या जनतेचें चित्त पुनः पुनः त्याच सत्याकडे खेचून आणणें, जन्मभर याच एका सिद्धांताचें व त्याच्या भीषण परिणामांचें चिंतन आणि ध्यान करणें, हाच खऱ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचा अथवा नव्या मंत्राच्या दर्शनाचा मार्ग या वेळीं होता. राष्ट्रपितामह दादाभाई यांनीं आपल्या सर्व जीवनांत हेंच एक कार्य केलें; आणि आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस हिंदी जनतेला व राष्ट्रसभेला स्वराज्याचा मंत्र देऊन ते राष्ट्रसेवेंतून वयाच्या ऐंशीव्या वर्षी कार्यनिवृत्त झाले. पारतंत्र्याच्या मोहांधकारांत चाचपडणाऱ्या आणि त्यांतच आनंद मानणाऱ्या आपल्या अज्ञानी देशबांधवांच्या अंतःकरणांतील ज्ञानप्रदीप त्यांनीं प्रज्वलित केला आणि या ब्रिटिशांच्या मायावी साम्राज्यांत आपले कोट्यवधि देशबांधव दारिद्र्यानें व उपासमारीनें मरत आहेत व या मोहांधकाराच्या काळरात्रींत आम्ही असेच घोरत पडलों तर अखेर आम्हां सर्वांचाच त्यांत विनाश होणार आहे, याचें ज्ञान भारतीयांना त्यांनींच प्रथम करून दिलें. इतकेंच नाहीं तर आपणांवर येणारी ही भावी आपत्ति टाळण्यास कोणत्या दिशेनें प्रयत्न केले पाहिजेत याचेंही त्यांनीं लोकांना शिक्षण दिलें, त्या मार्गानें जाणाऱ्यांचें नेतृत्व केलें आणि आयुष्याच्या अखेरीस पुढील पिढीला स्वकर्तव्याचें दिग्दर्शन करून मातृभूमीच्या ऋणांतून ते मुक्त झाले. यामुळेंच त्यांना राष्ट्रपितामह ही थोर आणि असाधारण पदवी प्राप्त झालेली आहे.

दादाभाई नौरोजी यांचा जन्म मुंबईस इ. स. १८२५ सालीं पारशी लोकांतील एका आचार्य कुलांत झाला. त्यांचे वडील ते चार वर्षांचे असतांनाच वारले. त्यांच्या मातोश्रींनीं आपल्या एकुलत्या एका मुलाला उच्च पदवीपर्यंतचें शिक्षण दिलें. त्यावेळीं उच्च शिक्षणापर्यंतचें सर्व शिक्षण मोफत होतें. त्यामुळेंच आपलें शिक्षण होऊं शकलें आणि म्हणूनच उच्च प्रतीच्या शिक्षणापर्यंतचें सर्व शिक्षण समाजांतील सर्व मुलांना मोफत असावें या मताचे आपण झालों असें दादाभाईंनीं आपल्या आत्मचरित्र-

पर एका लेखांत म्हटलें आहे. तसेंच आपलें शिक्षण ज्या अर्थी लोकांच्या म्हणजे देशाच्या पैशांतून झालें आहे त्याअर्थी आपण शक्य तितकी देश-सेवा करून हें ऋण फेडिलें पाहिजे असा विचार माझ्या मनांत दृढ झाला असें ते त्याच लेखांत लिहितात. आपणांस ही देशसेवेची स्फूर्ति क्लार्क्सन यांचें "गुलमांचा व्यापार" हें पुस्तक व परोपकारी हॉवर्ड यांचें चरित्र वाचून झाली असें ते म्हणतात. इ. स. १८४५ मध्यें म्हणजे वयाच्या विसाव्या वर्षी त्यांचा शिक्षणक्रम पुरा झाला. त्यानंतर सुमारें दहा वर्षे ते मुंबईत होते. १८५०मध्यें ते एल्फिस्टन कॉलेजांत गणिताचे व भौतिक विद्येचे लेक्चरर झाले व १८५४ मध्यें प्रोफेसर झाले. पुढें १८५५ मध्यें ते कामा कंपनीचे नोकर म्हणून विलायतेस गेले, व तेथेंच ते जवळ जवळ पंधरा वर्षे राहिले. १८६९मध्यें ते परत हिंदुस्थानांत आले. त्यानंतर१८७४ मध्यें ते कांहीं दिवस मल्हारराव गायकवाड यांचे दिवाण होते; पण तेथील रेसिडेंटाशीं मतभेद होऊन त्यांनीं त्या जागेचा राजिनामा दिला व मुंबईस येऊन राहिले. यानंतर त्यांचें सर्व आयुष्य देशकार्यांतच गेलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

त्यांच्या देशकार्याचा प्रारंभ कॉलेजांतून बाहेर पडल्यापासूनच झालेला होता. इ. स. १८४८ च्या सुमारास एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील ज्या विद्यार्थ्यांनीं 'ज्ञानप्रसारक सभा' नांवाची संस्था काढून तिच्या मार्फत अज्ञानी देशबांधवांत ज्ञानप्रसार आणि सामाजिक जागृति करण्याचा नवा उपक्रम केला, त्यांत दादाभाई हे एक प्रमुख असून तिच्या गुजराती शाखेमार्फत चालणाऱ्या वर्गांत मोफत ज्ञानदान करण्याचेंहि कार्य ते करीत असत. या संस्थेचे पहिले अध्यक्ष दादोबा पांडुरंग हे होते. पुढें डॉ. भाऊ दाजी लाड, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक वगैरे सद्गृहस्थांनीं या संस्थेला चांगलेंच नांवारूपास आणिलें. या संस्थेंत सामाजिक व धार्मिक विषयांच्या चर्चेलाच विशेष प्राधान्य असे. न्या. रानडे यांनाहि देशसेवेची स्फूर्ति या संस्थेच्या कार्यांतूनच मिळाली असें त्यांचे चरित्रकार लिहितात. मुंबईत पहिली मुलींची शाळा निघाली, तिच्या स्थापनेच्या कार्यांतहि दादाभाईंचें अंग होतें. १८५१ मध्यें त्यांनीं "रास्त गोफ्तार" म्हणजे "सत्यवादी"

या नांवाचें गुजराथी साप्ताहिक काढिलें. यानंतर थोडेच दिवसांत त्यांनीं मुंबईस "बॉंबे असोसिएशन" या नांवाची पहिली राजकीय संस्था काढिली. ही संस्था काढण्यांत नाना शंकरशेट यांनीं प्रमुख भाग घेतला होता. नाना हे यावेळीं जवळ जवळ पन्नाशींतील गृहस्थ असून त्यांचें सरकारदरबारीं मोठेंच वजन होतें. पुढें १८६१ मध्यें कायदेमंडळांत बिनअधिकारी लोक घेण्याचें ठरलें तेव्हां त्यांचीच मुंबईच्या गव्हर्नरांनीं नेमणूक केली. ते इ. स. १८६५ त निधन पावले, तोपर्यंत ते कायदेमंडळाचे सभासद होते. लोकांच्या वतीनें सरकारशीं बोलणारे व मध्यस्थी करणारे मुंबईतील पहिले राजकीय पुढारी असें त्यांस म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण त्यांना ब्रिटिश साम्राज्याच्या कृष्ण अंतरंगाचें यथार्थ ज्ञान झालें होतें किंवा जनतेच्या दारिद्र्याचे भीषण परिणाम त्यांच्या लक्षांत बरोबर आले होते असें म्हणतां येत नाहीं. म्हणून हिंदी राजकारणाचा पाया घालण्याचा मान त्यांना मिळूं शकत नाहीं. तो मान बॉंबे असोसिएशनच्या संस्थापनेंतील त्यांचे पंचविशींतील तरुण सहकारी दादाभाई यांनाच द्यावा लागतो. हे दोन पुढारी मुंबईस बॉंबे असोसिएशनची स्थापना (१८५२त) करीत होते, त्या सुमारास (१८५१) बंगालमध्यें श्री. प्रसन्नकुमार टागोर, डॉ. राजेंद्रलाल मित्र, हरिश्चंद्र मुकर्जी वगैरे लोक ब्रिटिश इंडिया असोसिएशन नांवाची अशीच एक राजकीय संस्था स्थापन करीत होते. अशीच एक संस्था मद्रासमध्यें 'मद्रास नेटिव असोसिएशन' या नांवानें उदयास आली होती. ईस्ट इंडिया कंपनीला १८३४ सालीं पार्लमेंटनें १८५४ पर्यंतची नवी सनद पुनः दिली होती, तिची मुदत आतां संपत आल्यामुळें, नव्या सनदेचा विचार इंग्लंडांत चालू होता. यावेळीं ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें हिंदी जनतेचें मत मांडून हिंदी जनतेचा येथील राज्यकारभारांत प्रवेश करवून घेण्याचा प्रयत्न करणें हें या संस्थांपुढील प्रमुख कार्य होतें. यावेळीं मुंबई-प्रमाणें पुण्यांतहि एक सरदारांची व सामान्य लोकांची मिळून "डेक्कन असोसिएशन" नांवाची संस्था जन्मास आली होती; पण ती लवकरच मृत्युपंथास गेली.

"हिंदी लोकांना आतांपर्यंत आपल्या देशाच्या राज्यकारभारांत जेवढा

भाग देण्यांत आला आहे, त्याहून अधिक भाग घेण्याचा हक्क त्यांना
मिळावा असा काळ आतां आला आहे. तसेंच स्थानिक (प्रांतिक) सर-
कारच्या मंडळांत कायदे करतांना व सामान्य धोरण ठरवितांना बुद्धिमान
व प्रतिष्ठित हिंदी लोकांचा समावेश होईल आणि लॉर्ड एलेनबरो, एल्फि-
न्स्टन इत्यादि अधिकाऱ्यांनीं सुचविल्याप्रमाणें त्यांना देशाच्या हिताच्या
प्रश्नांची चर्चा चालू असतां भाग घेतां येईल, अशी व्यवस्था करणें
अवश्य आहे." अशा आशयाचा ठराव बॉंबे असोसिएशननें करून विला-
यतेस पाठविला. अशाच अर्थाचे ठराव कलकत्ता व मद्रास, येथील
संस्थांनींहि करून यावेळीं विलायतेस पाठविले होते. या ठरावांत कायदे-
मंडळांत हिंदी लोकांचे प्रतिनिधि असावेत आणि वरिष्ठ अधिकारी वर्गांत
हिंदी लोकांना अधिक प्रवेश मिळावा, अशा दोन मागण्या अंतर्भूत झाल्या
होत्या. इंग्लंडांत जाऊन ब्रिटिश प्रजाजनांप्रमाणें हिंदी प्रजेलाहि पार्लमेंट
मागून घ्यावें असें लोकहितवादींनीं १८४८ मध्यें लिहिलें होतें हे मागील
प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. त्या प्रकारच्या विचारांचें हें प्रत्यक्ष मूर्त फल
इतकें क्षुद्र होतें. कारण राजकारण हा संघटित शक्तीचा खेळ असून
व्यवहार्य राजकारणांतील मूर्त मागणी तिच्या मागच्या संघटनेच्या व
शक्तीच्या प्रमाणांवर अवलंबून असते आणि ही संघशक्ति धाडस, दृढ-
निश्चय, स्वार्थत्याग, जगाचें व आपल्या देशांचें ज्ञान, लोकांतील संघटनेची
परंपरा वाढविण्याचें कौशल्य, इत्यादि राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या गुणांवर अव-
लंबून असते. या वेळीं हिंदुस्थानांत यांपैकीं सर्वच गोष्टींचा अभाव अस-
ल्यामुळें लोकसत्ताक राजकारण अगदीं बाल्यावस्थेंत किंबहुना गर्भावस्थेंतच
होतें. त्या मानानें ही मागणी योग्यच होती व तीहि त्यावेळीं पदरांत
पडली नाहीं हेंहि योग्यच होतें. कारण जें हिंदुस्थान ब्रिटिशांनीं शंभर
वर्षांच्या प्रयत्नांनीं जिंकिलें होतें, तें येथील प्रजेला एकदम पार्लमेंट देऊन
स्वतःस लोकांनीं हांकलून द्यावें यासाठीं जिंकिलेलें नव्हतें. अशाप्रकारें
१८५१–५२ सालाच्या सुमारास मुंबई, कलकत्ता व मद्रास अशा मोठ्या
इलाख्यांच्या राजधानींत लोकसत्ताक राजकारणाचा जन्म झाला.

१८५३ मध्यें ईस्ट इंडिया कंपनीला नवी सनद देण्याचा जो कायदा

झाला, त्यानेंच हिंदुस्थानांत कायदेमंडळाची स्थापना प्रथम केली. पण या कायदेमंडळांत जनतेचे प्रतिनिधि किंवा बिनसरकारी असे कोणीच लोक नव्हते. गव्हर्नर जनरलच्या कायदेमंडळांत एकूण बारा सभासद असावेत असें ठरलें. त्यांपैकीं स्वतः गव्हर्नर जनरल व सरसेनापति हे दोन, चार कार्यकारी मंडळाचे सभासद, दोन इंग्लिश हायकोर्टजज्ज आणि मुंबई, मद्रास, बंगाल व आग्रा, अशा चार प्रांताच्या सरकारांनीं नेमलेले चार सरकारी अधिकारी, असे बारा सभासदांचें मध्यवर्ति कायदेमंडळ १८५३च्या कायद्यानें म्हणजे १८५४पासून अस्तित्वांत आलें. पण या प्रश्नाची चौकशी करण्यासाठीं कमिटी नेमतांना लॉर्ड डर्बी यांनीं पार्लमेंटांत जें भाषण केलें त्यांत पुढील वाक्य होतें. " He reminded the house that ' this is your bounden duty in the interests of humanity, of benevolence, and of morality and religion, that as far and as fast as you can do it safely, wisely and prudently, the inhabitants of India should be gradually entrusted with more and more of the superintendence of their own internal affairs.' *

या वाक्यांत हिंदी लोकांना आपल्या अंतर्गत राज्यकारभारावर देखरेख करण्याचा अधिकार शक्य तितका लवकर व शक्य तितक्या अधिक प्रमाणांत देणें, हें मनुष्यत्व, उपकारबुद्धि, नीतिमत्ता व धर्म या सर्वच दृष्टींनीं आपलें अवश्य कर्तव्य असल्याचें सांगितलें आहे. पण तें स्वार्थदृष्टीनें अवश्य आहे असें म्हटलेलें नाहीं. ब्रिटिश राजनीतीची कृति स्वार्थावर अधिष्ठित झालेली असून मनुष्यत्व, उपकारबुद्धि, नीतिमत्ता व धर्म हे शब्द केवळ पार्लमेंटांत आपल्या पक्षानें आणिलेल्या ठरावाचें किंवा कच्च्या कायद्याचें समर्थन करण्यासाठीं वापरण्यांत येतात असा पहिला अनुभव यावेळीं हिंदी पुढाऱ्यांना आला. पण तेवढ्यानें त्यांचा ब्रिटिश मुत्सद्यांवरचा विश्वास उडाला नाहीं.

यावेळीं ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या पार्लमेंटांतील भाषणांनाच नव्हे, तर त्यांनीं दिलेल्या कायदेशीर आश्वासनांनाहि कांहीं फल येऊं शकत नाहीं असा

* Landmarks in Indian Constitutional and National Development. p. 97, by Gurumukh Nihal Singh.

अनुभव दुसऱ्या एका बाबतींत येत होता. १८३३ सालच्या कायद्यानें हिंदुस्थानांत राज्यकर्त्यांची वेगळी जात निर्माण होऊं नये आणि हिंदी लोकांचा प्रवेश जात, धर्म किंवा देश यांचा विचार न करतां केवळ पात्रते-कडे पाहून वरिष्ठ अधिकारीवर्गांत व्हावा, असें आश्वासन देण्यांत आलें होतें; पण १८५३ पर्यंतच्या वीस वर्षांत या कायद्याचा लाभ एकाहि हिंदी मनुष्याला मिळाला नव्हता. गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळाचे एक सभासद मि० कॅमेरॉन यांनीं ही गोष्ट स्पष्ट शब्दांत मान्य केलेली आहे.* तरीहि येवढ्यानें हिंदी पुढाऱ्यांचा ब्रिटिश मुत्सद्यांवरील विश्वास उडाला नाहीं. दादाभाईनीं १८५२।५३ पासून १९०६ पर्यंत, म्हणजे सुमारें पंचावन्न वर्षें हिंदी राजकारण केलें व आपल्या पुढील पिढीचा विश्वास ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या शब्दांवर उरला नाहीं हें पाहिलें, तरीहि ब्रिटिश राष्ट्राच्या न्यायप्रियतेवरील आपला विश्वास उडालेला नाहीं असें त्यांनीं १९०६ सालीं बोलून दाखविलें. मात्र त्यांनीं यावेळीं असे उद्गार काढिले कीं " मीं माझ्या प्रयत्नास प्रारंभ केल्यापासून माझी इतके वेळां निराशा झाली आहे कीं, त्यामुळें दुसऱ्या एखाद्याचें काळीज फुटून गेलें असतें आणि मला अशीही भीति वाटते कीं त्यानें बंडहि केलें असतें..... 'चिकाटी' या एका उत्कृष्ट शब्दाचें दडपण माझ्या मनावर असल्यानें व तो गुण मी माझ्या जीवनाचा धर्म बनविला असल्यामुळेंच मी हताश झालों नाहीं." § तात्पर्य, १८५३ पासून १९०६ पर्यंतच्या हिंदी राजकार-

---

* Not a single native that I am aware of has been placed in any better position in consequence of that clause in the statute, than he would have been, if no such clause had been enacted."

India in the Victorian Age by R. C. Dutt P. 187.

§ Since my early efforts I must say that I have felt so many disappointments, as would be sufficient to break any heart and lead one to dispair and even, I am afraid to rebel. ...I have not dispaired under the influence of the good English word which has been the rule of my life. That word is perseverance."

—Dada Bhai. Congress Presidential Address 1906.

णाचा पाया ब्रिटिश न्यायदेवतेवरील विश्वास हा होता आणि ब्रिटिश साम्राज्यांत राहून ब्रिटिश प्रजाजनांच्या बरोबरीचे नागरिकांचे हक्क अथवा साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य प्राप्त करून घेणें हें त्याचें अंतिम साध्य होतें. हेंच ध्येय दादाभाईंनीं १९०६ सालीं अगदीं उघड शब्दांत राष्ट्रसभेपुढें मांडिलें व त्यासाठीं प्रयत्न करणें हेंच एक तिचें कार्य असून लक्षावधि हिंदी जनतेचे उपासमारीनें, बेकारीनें आणि दारिद्र्यानें होणारे अपमृत्यु थांबविण्यास आणि आपल्या राष्ट्रास प्राचीन वैभव पुनः प्राप्त होण्यास हाच एक उपाय आहे असें मोठ्या कळकळीनें उपदेशिलें. पण हें कार्य घडवून आणण्यासाठीं प्रचंड चळवळ अखंड चालविली पाहिजे व ती या देशांत व इंग्लंडांत दोन्ही ठिकाणीं चालविली पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें असून ही चळवळ करणारे अनेक लोक हिंदुस्थानांत निर्माण व्हावे व त्यांनीं ही चळवळ हिंदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत नेऊन भिडवावी म्हणजे ब्रिटिश लोक स्वराज्याचे हक्क आपणांस देतील असा त्यांचा विश्वास होता. म्हणून "चळवळ करा, चळवळ करा, अखंड चळवळ करा" हाच त्यांचा अखेरचा संदेश आहे.

"Agitate, agitate over the whole length and breadth of India in evry nook and corner—peacefully of course—if we really mean to get justice from John Bull. Satisfy him that we are in earnest. The Bengalees, I am glad, have learnt the lesson and have led the march. All India must learn the lesson of sacrifice of money and of earnest personal work. Agitate; agitate means inform. Inform the Indian people what their rights are and how they should obtain them, and inform the Brttish people of the rights of the Indian people and why they should grant them. If we do not speak, they say we are satisfied. If we speak, wa become agitators ! The Indian people are properly asked to act constitutionally, while the Government remains unconstitutional and despotic." *

आपल्या देशांतील लोकांनीं सर्व देशभर एकसारखी चळवळ करावी.

* Ibid.

आणि आपला नागरिकाचे हक्क प्राप्त करून घेण्याचा दृढनिश्चय द्रव्य व कष्ट वेंचून व्यक्त करावा ही त्यांची प्रथमपासूनची इच्छा होती. ते ज्यावेळीं इंग्लंडांत प्रथमच गेले त्यावेळीं त्या देशांत येणाऱ्या धान्या-वरील जकाती उठविण्याची प्रचंड चळवळ जॉन ब्राइट व कॉब्डेन हे करीत होते. ही चळवळ यशस्वी झाली याचा परिणाम त्यांच्या मनावर असा झाला होता कीं, ब्रिटिश पार्लमेंटला जर कोणतीहि गोष्ट पटवून द्याव-याची असेल तर त्यासाठीं पुढाऱ्यांनीं जनतेंत अखंड व प्रचंड चळवळ केली पाहिजे; पण आपले लोक ती करीत नाहींत व म्हणूनच आपणांस तसें यश येत नाहीं. अशी त्यांची आपल्या अपयशाची मीमांसा होती. बंगालमधील लोकांनीं वंगभंगानंतर जी मोठी चळवळ सुरू केली ती पाहून त्यांना समाधान झालें, व त्याबद्दल बंगाली लोकांचा त्यांनीं गौरव केला. आपल्या प्रयत्नांनींच जागी झालेली आपल्या पुढील पिढी स्वार्थत्यागानें व दृढनिश्चयानें चळवळ करण्यास पुढें आली, हें पाहून त्यांचें अंतःकरण आनंदानें सद्गदित झालें. १९०५ सालीं लॉर्ड कर्झन यांच्या सुलतानी अमदानीचा निषेध करण्यासाठीं विलायतेंत एक सभा भरली होती तिच्या पुढें त्यांनीं पुढील स्फूर्तिप्रद उद्गार काढिलेः—

" आज आपण एका फार महत्त्वाच्या कार्यासाठीं येथें जमलों आहों. कालाचा प्रवाह कसा वहात आहे हें दाखविणारी एक अपूर्व गोष्ट घडून आली आहे. हिंदुस्थानांत एक मोठी खळबळ सुरू झाली आहे आणि तेथील मोठमोठ्या शहरांत प्रचंड सभा भरून तेथील सर्वश्रेष्ठ अधिका-ऱ्याच्या भाषणाचा व कृतीचा निषेध व निंदा करण्यांत येत आहे. हिंदु-स्थानांत जी राज्यपद्धति आहे तिचा स्पष्ट, असंदिग्ध शब्दांत निषेध कर-ण्यांत येत आहे. ब्रिटिश हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत अशी गोष्ट घडल्याचें निदान मला तरी आठवत नाहीं. हिंदी लोकांनीं एकमुखानें, अत्यंत कळ-कळीनें आणि अत्यंत जोरदारपणें असें जाहीर केलें आहे कीं, आम्ही ज्या राज्यपद्धतीखालीं नांदत आहों, ती राज्यपद्धति इतःपर अस्तित्वांत असतां कामा नये. ..... पहिल्या ठरावांत ज्या मुद्यांचा उल्लेख केला आहे ते जो कोणी वाचील त्याला असें दिसून येईल कीं, हिंदी लोकांना गुलामांप्रमाणें

वागविण्याचें कार्य लॉर्ड कर्झन यांनीं मोठ्या जोमानें आणि कळकळीनें सुरू केलें आहे. त्यांचा देश ही इंग्लंडची मत्ता राहिली पाहिजे व त्यांची संपत्ति इंग्लंडला वाटेल तितकी लुबाडतां किंवा लुटतां आली पाहिजे, हें प्रस्थापित करण्याचें कार्य लॉर्ड कर्झन यांनीं सुरू केलें आहे. या परिस्थितीस अनुरूप असें हिंदी लोकांचेंहि कांहीं कर्तव्य आहे. त्यांनीं आतां आपल्या कार्याला हात घातला आहे. आम्हीं गुलामांप्रमाणें नांदणार नाहीं असें त्यांनीं जाहीर केलें आहे. यावेळीं त्यांनीं दृढ निश्चय दाखविला पाहिजे; कारण हिंदी लोकांनीं स्वराज्य संपादन करण्याचा दृढनिश्चय केला आहे अशी एकदां ब्रिटिश लोकांची खात्री झाली, म्हणजे त्यांना स्वराज्य दिलें जाईल याबद्दल मला शंका नाहीं. हा दिवस पाहण्यास मी कदाचित् जगणारहि नाहीं, पण या कार्याला हें फल येणार, याबद्दल मला निराशा वाटत नाहीं." थोडक्यांत सांगावयाचें तर आपले देशबांधव स्वार्थत्यागानें चळवळ कर करण्यास पुढें आले, हें पाहून वृद्ध दादाभाईंना अंतःकरणपूर्वक समाधान झालें व त्यांनीं हा उत्साह पाहूनच १९०६ सालीं राष्ट्रसभेला स्वराज्याचा मंत्र दिला !

प्रारंभीं १८५०–५१ सालीं केवळ वरिष्ठ अधिकारांवर व प्रातिनिधिक कायदेमंडळांत हिंदी लोकांची अधिक प्रमाणांत नेमणूक व्हावी याबद्दल खटपट करणारे दादाभाई, १९०५ सालापासून केवळ स्वराज्य हाच एक हिंदी जनतेच्या जीवनाचा व उद्धाराचा मार्ग आहे, असें बोलूं लागले आणि या एका स्वराज्याच्या हक्कासाठीं हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत अखंड चळवळ करणाऱ्या संस्थेचें स्वरूप राष्ट्रसभेला प्राप्त व्हावें, अशी त्यांची अखेरची मनीषा बनली. "एक व्हा, चिकाटी धरा आणि स्वराज्य संपादन करा; म्हणजे आज जे लक्षावधी देशबांधव दारिद्र्यानें, दुष्काळानें व प्लेगानें मरत आहेत, ते वांचतील आणि जे कोट्यवधि लोक अर्धपोटीं राहत आहेत त्यांना अन्न मिळेल व जगांतील सर्वांत मोठ्या व सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या मालिकेंत पूर्वीप्रमाणें अभिमानाचें स्थान हिंदुस्थानला प्राप्त होईल" हाच दादाभाईंचा आपल्या पुढील पिढीला महत्त्वाचा संदेश आहे.

हिंदी स्वराज्य हा केवळ वरिष्ठ वर्गाच्या स्वाभिमानाचा किंवा संस्कृति-

रक्षणाचा अथवा वैभवाचा प्रश्न नसून तो सामान्य जनतेंतील कोट्यवधि जीवांच्या पोटाचा, प्राण धारणेचा आणि क्लेशरहित व रोगरहित जीवनाचा प्रश्न आहे, याची जाणीव हिंदी लोकांच्या मनावर जर प्रथम कोणी ठसविली असेल तर ती दादाभाईनींच होय. आर्थिक साम्राज्यशाही म्हणजे काय आणि एका राष्ट्रानें दुसरें राष्ट्र जिंकिलें असतां जिंकिलेल्या राष्ट्राचें किती प्रकारें रक्तशोषण होतें, याची बरोबर कल्पना दादाभाई नौरोजी यांचे लेख व भाषणें वाचिलीं असतां येऊं शकते. कार्लमार्क्सनें भांडवलशाहीची मीमांसा किंवा पृथक्करण केलें आणि तिच्या रचनेंतच तिच्या विनाशाचें बीज कसें आहे तें शोधून काढिलें, त्याचप्रमाणें या भांडवलशाहींतून निर्माण होणारी आर्थिक साम्राज्यशाही किती भयानक आहे व तिच्या रक्तशोषणांतच तिच्या विनाशाचीं बीजें कशीं आहेत, हें दादाभाईनीं जगां-पुढें मांडिलें. कार्लमार्क्सचा जन्म स्वतंत्र भांडवलशाही राष्ट्रांत झाला होता व म्हणून त्यानें एकाच राष्ट्रांतील एक वर्ग सामान्य जनतेचें रक्त शोषण कसें करितो या प्रश्नाचा शास्त्रीय अभ्यास केला. दादाभाईंचा जन्म साम्राज्यशाहीच्या कचाटींत सांपडलेल्या परतंत्र राष्ट्रांत झाला होता व म्हणून त्यांनीं एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राचें रक्तशोषण कसें करितें, याचें शास्त्रीय संशोधन केलें व याच रक्तशोषणांत साम्राज्यशाहीच्या विनाशाचीं बीजें कशीं आहेत, तें आपल्या लोकांना व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना दाखवून दिलें. मार्क्सनें एका वर्गाचें दुसऱ्या वर्गानें चालविलेलें रक्तशोषण थांब-ण्यास समाजवाद हा एकच उपाय आहे असें दाखवून दिलें; दादाभाईनीं एका राष्ट्राकडून होणारें दुसऱ्या राष्ट्राचें रक्तशोषण थांबण्यास स्वराज्य हा एकच व प्रमुख उपाय आहे, हें दाखवून दिलें. मार्क्सचा जन्म ज्या देशांत झाला तो देश औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीनें व राजकीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें पुढारलेला होता व दादाभाई जेथें जन्मास आले तो देश दोन्ही दृष्टींनीं मागसलेला होता. या दृष्टीनें दादाभाईनीं जे प्रश्न हातीं घेतले, त्यांहून पुढील अवस्थेंत उद्भवणारे प्रश्न मार्क्सला विचारांत घेतां आले, हा त्याच्या परिस्थितीचा परिणाम आहे. मानव संस्कृतींत मागसलेल्या देशांत जन्मास येणारा मनुष्य कितीहि मोठा असला तरी

त्याला, संस्कृतीच्या आघाडीवर असणाऱ्या समाजांचे प्रश्न सोडविण्याकडे आपल्या बुद्धिमत्तेचा व्यय न करतां मागसलेल्या समाजांना पुढें कसें जातां येईल, याच एका प्रश्नाकडे आपलें बुद्धिसर्वस्व व शक्तिसर्वस्व वेचावें लागतें. पण यामुळें त्याची योग्यता कमी ठरत नाहीं. पारतंत्र्यामुळें राष्ट्रावर ज्या अनेक आपत्ति ओढवतात त्यांपैकींच ही एक आपत्ति होय, असें मानावें लागतें.

आतां आपण दादाभाईनीं आपल्या राष्ट्राचें जें रक्तशोषण होत आहे त्याचें स्वरूप कसें काय वर्णिलें आहे त्याचा थोडा विचार करूं. इ. स. १८५१ पासून १८७१ पर्यंतच्या म्हणजे सुमारें वीस वर्षांच्या काळांत दादाभाईनीं हिंदुस्थानच्या द्रव्याचें शोषण कोणकोणत्या प्रकारें चालू आहे आणि त्यामुळें हिंदी जनता किती दरिद्री झालेली आहे, याचा बरोबर अंदाज केला आणि हें द्रव्यशोषण थांबल्याखेरीज हिंदी जनतेचा कोणत्याहि प्रकारचा उद्धार होणार नाहीं असा ठाम सिद्धान्त बसविला. इ. स. १८७१ सालीं विलायतेंत “ ईस्ट इंडिया फिनँन्स कमिटी ” या नांवाची एक कमिटी हिंदुस्थानच्या आयव्ययाचा विचार करण्यासाठीं बसली होती. तिच्यापुढें त्यांनीं आपले या विषयावरील निश्चित विचार मांडलेले आहेत. हिंदी जनतेचें दरमाणसीं वार्षिक उत्पन्न अवघें वीस रुपये आहे व हें उत्पन्न सरकार तुरुंगांतील कैद्यांसाठीं दर माणसीं जो खर्च करतें त्याहूनहि कमी आहे, असें त्यांनीं सप्रमाण सिद्ध केलें. जनतेचें हें दारिद्र्य असेंच वाढत गेलें तर ब्रिटिश साम्राज्याची नौका याच खडकावर आदळून फुटणार असेंहि त्यांनीं ब्रिटिश सरकारला व हिंदी लोकांना बजाविलें. हिंदी संपत्तीला ही जी मोठी गळती लागलेली आहे तिचें मूळ स्वरूप दोन प्रकारचें आहे; एक राजकीय आणि दुसरें व्यापारी किंवा औद्योगिक. यासंबंधीं ते आपला निष्कर्ष थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें मांडतात:

“ हिंदुस्थानच्या संपत्तीला ही जी गळती लागलेली आहे तिचें स्वरूप द्विविध आहे:— पहिला प्रकार म्हणजे युरोपियन अधिकारी येथें जो पैसा सांठवून विलायतेस पाठवितात तो, विलायतेंत व येथें निरनिराळ्या गरजासाठीं जो खर्च करितात तो; इंग्लंडांत नेमलेल्या लोकांना जे पगार व

पेन्शनें मिळतात तीं आणि हिंदुस्थान सरकार विलायतेंत जो खर्च करतें तो. याच गळतीचा दुसरा प्रकार, म्हणजे बिनअधिकारी युरोपियन लोक येथें जो पैसा कमावून विलायतेस पाठवितात तो. या गळतीमुळें हिंदुस्थानांत भांडवल सांठूं शकत नसल्यामुळें जे ब्रिटिश लोक येथून धुवून नेलेला पैसा पुनः भांडवल रूपानें परत आणितात त्यांना येथील व्यापाराचा व उद्योग-धंद्याचा जणूं काय मक्ताच मिळतो आणि म्हणून या मार्गानें ते हिंदुस्थानच्या द्रव्याचें अधिकच हरण करितात. या सर्वांचा उगम सरकारी द्रव्यापहरणांतच आहे.” *

या द्रव्यहरणाच्या स्वरूपासंबंधीं व त्याच्या भयंकर परिणामांसंबंधीं त्या वेळच्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं दादाभाईंच्या विचारसरणींत अनेक दोष दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता व आमच्यांतीलहि थंड प्रकृतीच्या कांहीं मुत्सद्यांनीं दादाभाई या बाबतींत अतिशयोक्तीनें बोलतात, ते लोकांत निराशावाद पसरवितात, त्यांची भाषा वाजवीपेक्षां अधिक जहाल असते, असे आक्षेप घेतले होते.

हिंदुस्थानच्या बहुविध द्रव्यहरणाच्या सिद्धान्तावर पहिला आक्षेप असा घेण्यांत येत असे कीं, ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना जो पगार देण्यांत येतो तो सर्वच पैसा बुडीत गेला असें तुम्ही कसें म्हणतां ? ब्रिटिश अधिकारी येथें जी नोकरी करतात तिचें योग्य वेतन म्हणून कांहीं आहेच कीं नाहीं ? त्यामुळें तुम्हास जी शांतता लाभते तिला कांहीं किंमत आहे किंवा नाहीं ? या प्रश्नांचीं उत्तरें जर होकारार्थी असतील, तर या अधिकाऱ्यांचा जो वाजवी पगार असेल त्याला द्रव्यहरण म्हणतां येणार नाहीं. याहून अधिक जो पगार आहे व त्यापैकीं जो भाग ते विलायतेला पाठवितात त्यालाच फारतर द्रव्यहरण म्हणतां येईल. दादाभाईंना हा युक्तिवाद पसंत नव्हता. युरोपियन अधिकाऱ्यांना जो जो पगार मिळतो त्यापैकीं पैन् पै द्रव्य हा आमचा अपहार आहे, कारण हा पैसा वस्तुतः हिंदी मनुष्यालाच मिळावयास हवा होता व तो आज ब्रिटिश मनुष्याला मिळत आहे. अर्थात् हें सर्वच द्रव्य-

---

* Poverty and Un-British Rule in India. P. 38. by Dada Bhai.

हरण समजलें पाहिजे; मग तो पैसा येथें खर्च होवो किंवा विलायतेंत खर्च होवो. पहिल्या राष्ट्रसभेंतील आपल्या भाषणांत त्यांनीं या नेमस्त आक्षेपकांना पुढीलप्रमाणें उत्तर दिलें आहे. ते म्हणतात "एक वक्ते म्हगाले कीं हिंदी लोकांना नेमण्यामुळें खर्च कमी येईल. मला असें वाटतें कीं हा मुद्दा लोकांना बरोबर आकलन झालेला नाहीं. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, हिंदी लोकांना नेमणें हें कमी खर्चाचें आहे इतकेंच नाहीं, तर तसें झाल्यास त्याला जो पगार आज मिळतो तो सर्वच्या सर्व आपल्या पदरांत पडेल. जेव्हां एखाद्या युरोपीयनाची नेमणूक करण्यांत येते, तेव्हां ज्या हिंदी लोकांची नेमणूक तेथें स्वभावतः व्हावयास हवी, त्यांची जागा तो पटकावतो. त्याच्या ऐवजीं हिंदी लोकांना नेमावें हें नैसर्गिकच आहे. म्हणून असा हिंदी मनुष्य जो जो पैसा उपभोगतो तो राष्ट्राच्या दृष्टीनें फायदाच आहे व जो पैसा तो सांठवितो तोहि राष्ट्रांतच सांठविला जातो व त्याचा उपयोग राष्ट्रांतील सर्व लोकांना होतो. परकीय मनुष्याला दिलेली प्रत्येक पै हा राष्ट्रीय दृष्ट्या तोटा आहे आणि हिंदी मनुष्याला मिळणारी प्रत्येक पै ही राष्ट्रीय दृष्ट्या बचत आहे. वस्तुतः मी वारंवार तुमच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केल्याप्रमाणें देशाच्या दारिद्र्याच्या किंवा भरभराटीच्या बुडाशीं हाच एक प्रश्न आहे. . . . एकदा हा परदेशांत जाणारा द्रव्याचा झरा थांबला, जनतेचें हें रक्तशोषण थांबलें म्हणजे हिंदुस्थान आपली नैसर्गिक संपत्ति, आपले श्रम आणि आपलें भांडवल, यांच्या साहाय्यानें इंग्लंडाप्रमाणें श्रीमंत होईल. यांतच इंग्लंडचें व मनुष्य जातीचेंहि खरें हित आहे व तसें होऊं देण्यांतच इंग्लिश राष्ट्राला व त्याच्या कीर्तीला मोठेपणा प्राप्त होणार आहे."*

हिंदुस्थानांत आज भांडवल सांठत नाहीं याचें मूळ कारण हा परदेशांत जाणारा द्रव्याचा झराच होय असें दादाभाई म्हणत असत. यामुळें या देशांत जे युरोपीयन भांडवलवाले व व्यापारी येतात तेहि आपल्या देशाची अधिक लूटच करतात असें त्यांना वाटे. आमच्या देशांतून आधीं सर्व पैसा लुबाडून विलायतेंत नेण्यांत येतो व त्यांतीलच कांहीं भाग पुनः

* Speeches and Writings of Dada Bhai P. 119--20.

भांडवल रूपानें येथें येतो व लोकांची अधिक लूट करून अनेक पटीनें परत विलायतेंत जातो. असें हें रक्तशोषणाचें कालचक्र एकसारखें चालू असतें. यामुळें ब्रिटिश भांडवलवाले येथें येऊन व्यापार करतात व कारखाने काढतात ही एक आपल्या देशावर आपत्तिच आहे असें दादाभाई म्हणत.

"माझ्या म्हणण्याचा अर्थ ब्रिटिश भांडवलवाल्यांनीं हिंदुस्थानांत जाऊन व्यापार करूं नये किंवा आपलें भांडवल तेथें गुंतवूं नये असा आहे काय, असें विचारण्यांत येईल. माझा तसा मुळींच अर्थ नाहीं. त्यांनीं तसें करण्यास माझी मुळींच हरकत नाहीं.... पण तसें करतांना त्यांनीं आपलें स्वतःचें भांडवल आणावें आणि मग त्यावर त्यांनीं हवा तितका नफा मिळवावा, त्याबद्दल हिंदुस्थान त्यांना दुवा देईल. पण माझ्या म्हणण्याचा अर्थ असा आहे कीं, त्यांनीं प्रथम हिंदुस्थानला लुटूं नये, त्याला कष्टी व असहाय बनवूं नये आणि त्याच्या लुबाडून नेलेल्या त्या भांडवलपैकींच कांहीं भाग परत आणून तें आपलें स्वतःचें भांडवल असें म्हणूं नये. हें भांडवल परत आणून हिंदुस्थानांतील निसर्गदत्त संपत्ति आणि श्रमशक्ति यांचा उपयोग त्याला लुबाडण्यास करून सर्व नफा उकळून न्यावा आणि हिंदी लोकांना केवळ मोळक्ये व पाणक्ये बनवून दक्षिण अमेरिकेंतील राज्यांतील गुलामांपेक्षांहि अधिक हीन स्थितींत लोटावें असें त्यांनीं करूं नये." *

इ. स. १८८० सालीं फॅमिन कमिशनच्या रिपोर्टांतील आपल्या मतपत्रिकेंत ते म्हणतातः

"आतां हिंदुस्थानावर एक नवीच आपत्ति येण्याचा धोका वाटत आहे. आतांपर्यंत हिंदुस्थानांतील भूमीच्या पृष्ठभागावर जें धन होतें, तें इंग्लंडनें धुवून नेलें आहे. आतां हिंदुस्थानांतील भूमिगत धनहि तिकडे नेण्यांत येईल आणि हिंदुस्थान असहाय होऊन जमीनदोस्त होईल. इंग्लंडनें त्याचें भांडवल नेलें आहे. आतां हिंदुस्थानांत जी खनिजसंपत्ति आहे व जी काढण्यास मोठें भांडवल व बहुमोल यंत्रसामुग्री लागेल, ती खनिज

* Statement to the Currency Committee.
Dada Bhai's speeches and writings p. 132. Appendix B.

संपत्ति नेण्यासाठीं हेंच भांडवल परत आणण्यांत येईल. अगदीं हीन दर्जाचें शारीरिक व बौद्धिक कष्टाचें काम करणारास मिळणारें वेतन वगळून इतर सर्व संपत्ति युरोपीयन लोक येथें खातील किंवा निरनिराळ्या रूपांनीं तिकडे हरण करून नेतील. हें हरण प्रथम नोकर म्हणून व नंतर नफा किंवा डिव्हिडंड म्हणून होईल आणि बिचाऱ्या भारतभूमीला आपल्या मुलांना खालच्या दर्जाचीं कामें करण्याची तरी संधि मिळाली याबद्दल आपल्या ग्रहांचे आभार मानावे लागतील! आणि हिंदुस्थानांत मोठी संपत्ति सांपडली व हिंदुस्थानावर मोटीच खैर झाली अशा तुताऱ्या वाजविण्यांत येतील. आज रेल्वे, परराष्ट्रीय व्यापार यांच्या वाढीबद्दलच्या तुताऱ्या वाजवून आमच्या कानठळ्या बसविण्यांत येत आहेतच. . . . . ”

“ ब्रिटिश भांडवल आज इतर देशांत जातें व तें हिंदुस्थानांतहि येतें, पण यांत एक मोटा भेद आहे. इतर सर्व देशांना ब्रिटिश भांडवलवाले आपला पैसा व्याजानें देतात व तेथेंच हा संबंध संपतो. त्या देशांतील लोक या भांडवलाचा सर्व प्रकारें उपयोग करून घेतात आणि भांडवल देणाऱ्यांना फक्त व्याज देतात आणि कित्येक वेळां तेंहि न मिळाल्यामुळें आपलें केवढें नुकसान होतें हेंहि ते जाणतात. पण हिंदुस्थानांतील प्रकार याहून अगदीं भिन्न आहे. ब्रिटिश भांडवलवाले केवळ व्याजानें कर्ज देऊनच थांबत नाहींत तर आपलें भांडवल घेऊन ते स्वतः या देशावर स्वारीच करतात. या भांडवलाच्या साहाय्यानें जें धन निपजेल तें त्यांचेच देशबांधव बहुतांशीं या देशांत खातात आणि उरलेलें धन नफ्याच्या किंवा डिव्हिडंडच्या रूपानें घेऊन जातात.

“ म्हणून युरोपियन लोकांना नेमण्याची सध्याची हानिकारक पद्धति बदलून हिंदुस्थानला ताकद येऊन तो खुल्या मैदानांत स्वावलंबानें टिकाव धरण्यास समर्थ होईपर्यंत जे धंदे हिंदुस्थानला आपल्या भांडवलानें काढतां येणार नाहींत, ते सर्व सरकारनेंच काढावेत व तें काम हिंदी लोकांमार्फतच करवून त्यांना त्याचें शिक्षण द्यावें. असें झालें म्हणजे हिंदुस्थानच्या सर्व अंगांत पुनः रक्त खेळूं लागेल. हिंदुस्थानला ब्रिटिश भांडवलाची अत्यंत जरूरी आहे. पण त्याला ब्रिटिशांचें केवळ भांडवलच हवें आहे; ब्रिटि-

शांनीं आपल्या भांडवलासहित या देशावर स्वारी करावी आणि भांडवला-बरोबर त्याच्या साहाय्यानें निपजणारें धनहि त्यांनींच खाऊन टाकावें हें त्याला नको आहे. "*

दादाभाईंना अशा प्रकारें सर्वत्र हिंदी राष्ट्राच्या संपत्तीची लूट होत आहे हें एकच दृश्य दिसत होतें. ते म्हणत कीं, जोंपर्यंत या द्रव्याच्या पाझराचें परिणाम कोणास बरोबर समजले नव्हते तोंपर्यंत तें एक दुर्दैव म्हणतां येईल; पण ते परिणाम समजल्यानंतर हें द्रव्यहरण चालू ठेवणें म्हणजे ती एक हिंदुस्थानच्या धनाची बुद्धिपूर्वक केलेली लूटच होय असें म्हणणें भाग आहे. "The thoughtless past drain we may consider as our misfortune, but a similar future will, in plain English be deliberate plunder and destruction."§ या लुटीमुळें ब्रिटिश राज्याखालीं हिंदुस्थानचें जीवित आणि वित्त हीं सुरक्षित आहेत हें म्हणणेंहि खरें ठरत नाहीं. फॅमिन कमिशनवरील आपल्या मतपत्रिकेंत ते म्हणतातः " हिंदुस्थानांत जीवित व वित्त, यांची शाश्वति आहे ही केवळ कादंबरी आहे. पण वस्तुस्थिति पाहतां तसें कांहींच दिसत नाहीं. एका अर्थानें किंवा एका प्रकारें हिंदी जीवित व वित्त हीं सुरक्षित आहेत. म्हणजे लोकांचा एकमेकांवर होणारा अत्याचार किंवा हिंदी अनियंत्रित राजांचा अत्याचार यांपासून लोक सुरक्षित आहेत. इतक्या प्रमाणांत जीविताची व वित्ताची शाश्वति आहे व त्याबद्दलची कृतज्ञता हिंदुस्थान कधींच नाकारीत नाहीं. पण खुद्द इंग्लंड करीत असलेल्या अपहारापासून हिंदुस्थानांत वित्ताची आणि म्हणूनच जीविताचीहि मुळींच सुरक्षिति नाहीं. हिंदुस्थानचें वित्त सुरक्षित नाहीं. जर कांहीं सुरक्षित असेल व खरें सुरक्षित असेल, तर इंग्लंड मात्र सुरक्षित व बिनधोक आहे. आणि यामुळें सध्यांच्या हुंडणावळीच्या दराप्रमाणें तें दरसाल तीन ते चार कोटि पौंड या प्रमाणांत हिंदुस्थानचें वित्त येथें खात आहे किंवा आपल्या देशांत लुटून नेत आहे......म्हणून मी असें म्हणण्याचें धाडस करतों कीं, हिंदुस्थानांत जीवित व वित्त यांची शाश्वति

* Note on Indian Famine Commission.
Dada Bhai's Speeches and writings Appendix F. P. 206-8.

§ Ibid. Appendix E P. 198.

नाहीं आणि शिवाय ज्ञान किंवा शहाणपण हींहि सुरक्षित नाहींत. हिंदुस्थानांतील लक्षावधि जनतेचें जीवन म्हणजे अर्धपोटी जगणें, उपासमारीनें मरणें, अथवा दुष्काळानें किंवा रोगाच्या साथीनें मरणें असेंच आहे."*

पूर्वींच्या परचक्रांच्या धाडीशीं तुलना करून या लुटीचें भयंकर प्रमाण व परिणाम सांगतांना ते म्हणतात. " जो द्रव्यापहार या शतकाच्या प्रारंभीं दरसाल तीस लक्ष पौंड होता, तो आज दरसाल तीन कोटि पौंड झाला आहे. महंमद गझनीनें १८ स्वाऱ्या करून अठरा वेळां हिंदुस्थान लुटला असें इतिहासज्ञ म्हणतात. पण त्यानें या सर्व स्वाऱ्यांत लुटून नेलेली एकूण संपत्तीहि तुम्ही (इंग्रज) एका वर्षांत लुटून नेतां तितकी होऊं शकली नाहीं. शिवाय त्यानें हिंदुस्थानाला जी जखम केली ती निदान अठराव्या घावानंतर तरी बंद झाली. पण तुम्ही जे घाव घालतां व त्यामुळें जो रक्तपात होत आहे त्यांना अंतच नाहीं. ज्याप्रमाणें ऋतुपरंपरा नियमितपणें चालूच असते. त्याचप्रमाणें आम्हीं जगलों किंवा मेलों, तरी आम्हीं निपजलेल्या धनांपैकीं तीन कोटी पौंडांचें धन दरसाल देशांतून बाहेर धाडिलेंच पाहिजे.

"तुमचें हें वैभवशाली साम्राज्य हिंदी लोकांच्या पैशावर व रक्तावर उभारिलेलें आहे. या युद्धांच्या अवाढव्य खर्चामुळें आणि तुम्ही दरसाल हिंदुस्थानच्या द्रव्याचें जें हरण करतां त्यामुळें, हिंदुस्थान पूर्णपणें थकून गेला आहे व त्याचा रक्तस्राव होत आहे. आज या रक्तस्रावांमुळें हिंदुस्थान मृत्युपंथास लागला असला तर त्यांत नवल नाहीं." *

या ब्रिटिश साम्राज्याचा उगम कसा झाला त्यासंबंधीं ते म्हणतात: " अठराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास त्यावेळच्या हिंदी सुभेदारांच्या हाताखालीं इंग्लिश लोक वसूल गोळा करण्याचें काम करीत असत. अशा प्रकारें हिंदुस्थान व इंग्लंड यांचा संबंध आल्यापासून जी राज्यपद्धति स्थापण्यांत आली तिचा पाया लोभ व अन्याय हाच होता. जे तिकडे गेले ते सर्व केवळ आपलें दैव काढण्याच्या उद्देशानेंच गेले व त्यांना

* Dada Bhai's speeches and writings Appendix F. P.203-4.
* Dada Bhai's speeches and writings P. 236-38.

जोपर्यंत हें करतां येत होतें, तोपर्यंत लोकांची काय दशा होत आहे इकडे त्यांनीं लक्ष दिलें नाहीं. "§ अशा प्रकारें ब्रिटिश राज्याची उत्पत्ति व स्थिति लोभांत, द्रव्यहरणांत व जनतेच्या रक्तशोषणांत आहे हें पाहून त्याचा विनाशहि त्यांतच आहे असें भविष्य त्यांनीं वर्तविलें होतें.

" He who runs may see that if the material and moral destruction of India continues, a great convulsion must inevitably arise, by which either India will be more and more crushed under the iron heel of despotism and destruction, or may succeed in shattering the destroying hand and power."—Dada Bhai's speeches and writings Appendix D. P. 185.

ब्रिटिश राज्याच्या उत्पत्तीचें, स्थितीचें व विनाशाचें अशा प्रकारें शास्त्रीय विवेचन त्यांनीं इ. स. १८७१ सालींच केलें असल्यानें त्यानंतर त्यांनीं या एका प्रश्नाहून दुसऱ्या कोणत्याहि प्रश्नाकडे आपलें लक्ष विचलित होऊं दिलें नाहीं. या त्यांच्या समाधितुल्य एकाग्र तपश्चर्येमुळेंच त्यांना स्वराज्य मंत्राचें प्रथम दर्शन झालें. हिंदी जनतेच्या जीविताचें व वित्ताचें अपहरण थांबविण्यासाठीं स्वराज्य हा एकच उपाय आहे व त्यासाठीं एकीनें व चिकाटीनें प्रयत्न करा असें त्यांनीं सांगून आपलें सार्वजनिक जीवन संपविलें. या आर्थिक रक्तशोषणाच्या व राजकीय स्वराज्याच्या मानानें त्यांना सामाजिक व औद्योगिक चळवळी गौण वाटत असत. १९०६ सालच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत ते यासंबंधीं म्हणतात :

" Lastly the question of social reforms and industrial progress.........the progress in each will have its influence on the others. But as Mr. Morely truly and with deep insight says: " Political principles are after all the root of our national greatness, strength and hope." And his other important utterance which I repeat with this one sums up the whole position of the Indian problem. He says " the meddling wrongly with economic things, that is going to the very life, to the very heart, to the very core of our national existence. " This meddling wrongly with econo-

§ Ibid P. 234-5.

mic things is the whole evil from which India suffers—and the only remedy for it is—" Political principles are after all the root of our national greatness, strength and hope." And the political principles are summed up in self-government. Self government is the only and chief remedy. " §

अशा प्रकारें हिंदुस्थानपुढील सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे जनतेच्या दारिद्र्याचा व उपासमारीचा असून त्यावर एकच उपाय म्हणजे स्वराज्य होय. या विचाराचा पुरस्कार दादाभाई नौरोजी यांनींच प्रथम केला. तसेंच ब्रिटिश साम्राज्याची उत्पत्ति, स्थिति आणि विनाश हीं सर्व हिंदी-जनतेच्या रक्तशोषणांत व तिच्या भयंकर दारिद्र्यांत आहेत, याचीही शास्त्रीय मांडणी त्यांनींच प्रथम केली. या सर्व विचारसरणीचा स्वाभाविक परिणाम राष्ट्रांतील सर्व कार्यकर्त्यांनीं आपलें शक्तिसर्वस्व राजकारणामागेंच उभें करावें या विचारांत होणें, स्वाभाविक होतें. तसेंच हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतींत सुधारणा झाली नाहीं तर लवकरच जनतेच्या दारिद्र्यांतून एक मोठा दंगा उद्भवेल आणि एक तर ब्रिटिसाम्राज्याचा तरी अंत होईल किंवा हिंदुस्थान देश तरी नामशेष होईल, या विचारांना चालना देऊन त्यांनींच हिंदुस्थानांतील जहाल राजकारणाचा पाया घातला. इ.स. १८८० नंतर पुण्यांत चिपळणकर, आगरकर आणि टिळक यांनीं जो जहाल राजकीय विचारांचा नवा राष्ट्रीय पक्ष निर्माण केला, त्याला आधारभूत अशीं राजकारणाचीं व अर्थकारणाचीं तत्त्वें किंवा सिद्धांत दादाभाईंनीं इ. स. १८७१ च्या सुमारास ईस्ट इंडिया फिनॅन्स कमिटीपुढें आपले जे सिद्धांत मांडिले किंवा १८८० च्या फॅमिन कमिशनच्या रिपोर्टांत त्यांची जी मतपत्रिका प्रसिद्ध झाली त्यांत आढळतात. फरक इतकाच कीं, दादाभाईंचा ब्रिटिश न्यायदेवतेवर जितका विश्वास होता, तितका या पुढील पिढीचा उरला नाहीं. ब्रिटिशांवरचा विश्वास उडणें आणि आपल्या लोकांच्या कर्तृत्वावर विश्वास बसणें, हें घडल्याबरोबर दादाभाईंच्या सिद्धांतांच्या आधारावर जहाल राष्ट्रीय राजकारणाची इमारत उठण्यास फार कालावधीची गरज नव्हती. ही गोष्ट १८८० पासून १८९५ पर्यंतच्या काळांत

§ Dada Bhai's Presidential Address 1906.

महाराष्ट्रांत झाली. ती महाराष्ट्रांतच कां झाली व तिचें स्वरूप कसें होतें हें समजण्यासाठीं आपणांस आतां आधुनिक महाराष्ट्रीय राजकारणाचा पाया घालणारे न्या. रानडे यांच्या विचारांचा आणि कार्यांचा विचार करावयाचा आहे.

न्या. रानडे यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यांतील निफाड या गांवीं इ. स. १८४२ या सालीं झाला. म्हणजे ते दादाभाईच्यापेक्षां वयानें सत्तावीस वर्षांनीं लहान होते. टिळक–आगरकरांचा जन्म १८५६ सालीं झाला. म्हणजे न्या. रानडे हे त्यांच्यापेक्षां चौदा वर्षांनीं मोठे होते. चिपळुणकर यांचा जन्म इ. स. १८५० मध्यें झाला. म्हणजे त्यांच्यापेक्षां रानडे हे आठ वर्षांनीं मोठे होते. महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनांत १८७० पासून १८८० पर्यंतचा काळ हा न्या. रानड्यांच्या अप्रतिहत वर्चस्वाचा असून १८८० ते १८९५ पर्यंतचा काळ हा महाराष्ट्रीय विचारमंथनाचा काळ म्हणतां येईल. या विचारमंथनानंतर महाराष्ट्रांत रानडे पक्ष आणि टिळक पक्ष असे दोन स्वतंत्र पक्ष निर्माण झाले आणि आगरकरांची सरस्वती या त्रिवेणी संगमांत कोठें तरी गुप्त झाली. या विचारमंथनांत आतांच आपणांस शिरावयाचें नाहीं. सध्यां केवळ न्या. रानडे यांच्या अर्थकारणाचा व राजकारणाचा विचार करून त्यांच्या विचारांत पुढील नेमस्त प्रागतिक राजकारणाचीं बीजें कशीं आहेत, तें पहावयाचें आहे.

दादाभाई आणि रानडे यांच्या विचारसरणींत एक फार महत्त्वाचा भेद आहे; पण तो अद्यापि कोणींहि स्पष्टपणें पुढें मांडिलेला नाहीं. हा भेद म्हणजे दादाभाईच्या प्रत्येक भाषणांत व लेखनांत हिंदुस्थानची आर्थिक लूट आणि तिची राजकीय कारणें यांवरच सर्व भर देऊन त्यांनीं सामाजिक व औद्योगिक सुधारणेच्या प्रश्नांना गौणत्व दिलेलें स्पष्ट दिसतें, हाच होय. तसेंच हिंदुस्थानच्या भीषण दारिद्र्यांतून उद्भवणाऱ्या भावी क्रांतीची पूर्वसूचना देऊन राज्यकर्त्यांना व जनतेला जागृत करण्याचा त्यांचा सतत रोखहि न्यायमूर्तींच्या एकंदर वृत्तीशीं थोडा विसदृशच होता. न्यायमूर्तींसारख्या विचारांच्या लोकांना दादाभाई हे जहाल वाटत असत. "When the National Congress was first started and Mr. Dadabhai's

views, which now go for moderates, were given to the public, he was styled an extremist, so that you will see that the term extremist is an expression of progress." असे उद्गार १९०७ सालीं लो. टिळकांनीं कलकत्त्यास दिलेल्या आपल्या Tenets of the New Party या व्याख्यानांत काढिले आहेत. दादाभाईंच्या विचारांचा सरळ निष्कर्ष आमचें दारिद्र्य नष्ट होण्यास आधीं स्वराज्य मिळालें पाहिजे असा निघतो. यामुळें ब्रिटिश राज्यपद्धतींत बदल झाला नाहीं तोंपर्यंत औद्योगिक सुधारणाहि होणें शक्य नाहीं, असें ठरून एक प्रकारचा नैराश्यवाद पसरतो असें न्यायमूर्तींना वाटे. तसेंच दादाभाईंचा रक्तशोषणाचा व द्रव्यहरणाचा सिद्धान्तहि न्यायमूर्तींना सर्वस्वी मान्य होता असें दिसत नाहीं. इ. स. १८९० सालीं पुण्यास झालेल्या औद्योगिक परिषदेंतील भाषणांत न्या. रानडे म्हणतात:—

" जोपर्यंत आपणांस दरसाल जवळजवळ वीस कोटी रुपयांच्या जादा निर्यातीच्या रूपानें जबर खंडणी इंग्लंडला द्यावी लागत आहे, तोंपर्यंत आमचा उद्धार होणार नाहीं व आम्ही स्वावलंबनानें कांहींच करूं शकणार नाहीं असें मानणारे कांहीं लोक आहेत. तथापि ही विचारसरणी न्यायाची किंवा पौरुषाची आहे असें म्हणतां येत नाहीं. या खंडणीच्या भारांपैकीं कांहीं भाग आमच्या देशांत गुंतविलेल्या किंवा कर्जाऊ दिलेल्या पैशाचा असतो आणि याबद्दल तक्रार करण्याऐवजीं इतक्या थोड्या व्याजानें आमची गरज भागविणारे सावकार आम्हांस मिळाले याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारच मानिले पाहिजेत. यापैकीं (खंडणीपैकीं) दुसरा भाग, जो माल आम्ही आमच्या देशांत करूं शकत नाहीं त्याला पडणाऱ्या किंमतीचा असतो. उरलेला भाग राज्यकारभार, संरक्षण, आणि पेन्शनी यासाठीं द्यावा लागतो असें म्हणतात; आणि हा पैसा इतका खर्च व्हावयास नको अशी तक्रार करण्यास जरी योग्य कारण असलें, तरी या ब्रिटिश राज्यामुळेंच आम्हांस अफूच्या मक्तेदारीबद्दल चीनकडून खंडणी मिळत असते हें विसरतां कामा नये. म्हणून या खंडणीच्या निष्फळ चर्चेंत आपल्या

शक्तीचा आपण अपव्यय करूं नये असें मला वाटतें. हा प्रश्न आपल्या राजकीय पुढाऱ्यांकडे सोंपविणेंच बरें होईल." §

या भाषणांत न्यायमूर्तींनीं हा राजकीय खंडणीचा प्रश्न राजकारणांतील असल्यानें त्याची चर्चा या औद्योगिक परिषदेंत करूं नये अथवा तो सुटेपर्यंत आपली मुळींच औद्योगिक उन्नति होणार नाहीं, म्हणून निराश होऊन स्वस्थ बसूं नये येवढेंच म्हटलें असतें तर त्यांत फारसें वावगें झालें नसतें. पण इंग्लंडला द्याव्या लागणाऱ्या या खंडणीच्या प्रत्येक बाबीचा मोबदला म्हणून आम्हास जो लाभ होतो, त्यामुळें ती खंडणी एक प्रकारें समर्थनीय ठरते किंवा ब्रिटिश भांडवलवाले आमच्या औद्योगिक उन्नतीस लागणारें भांडवल हलक्या व्याजानें आम्हांस देतात त्याबद्दल आपण त्यांचे आभारच मानिले पाहिजेत, येथपर्यंत जेव्हां प्रतिपादनाचा ओघ गेला तेव्हां यावेळीं पुण्यांत निर्माण होत असणाऱ्या जहाल राजकीय विचारांच्या कांहीं लोकांनीं 'अहो, हें भांडवल आमच्या देशाची लूट केल्यामुळेंच त्यांना मिळालेलें आहे व ही राजकीय लूट चालू आहे म्हणूनच आमच्या देशांत उद्योगधंद्यास लागणारें भांडवल सांठत नाहीं,' हा दादाभाईंचा युक्तिवाद पुढें मांडिला असला तर त्यांत नवल नाहीं. १८९० मध्यें घडलेल्या या प्रकरणासंबंधीं न्या. रानडे यांच्या चरित्रांत श्री. न. र. फाटक लिहितातः "परदेशी भांडवल हिंदुस्थानांत आलें म्हणून नुकसान होत नाहीं, अशी माधवरावांची बालंबाल खात्री झाली असल्यानें त्यांनीं परदेशी भांडवलवाल्यांना आपल्या विचारांतून वगळलें नव्हतें. पुण्यास १८९० नंतर उदयास आलेल्या नव्या देशभक्तांना माधवरावांनीं परदेशी भांडवलाविषयीं दाखविलेली अनुकूलता आवडली नाहीं व त्यांनीं अनुकूलता व्यक्त करूं नये, असा टिळक, नामजोशी वगैरे नव्या देशभक्तांचा आग्रह पडल्यामुळें माधवरावांनीं तेवढा भाग गाळण्याचें कबूल केलें. सदर देशभक्तांच्या आग्रहांत तथ्य होतें म्हणून माधवरावांनीं ही कबूली दिली नव्हती. परिषदेच्या कार्याची नौका दुहीच्या खडकावर आदळून दुसऱ्याच वर्षी फुटण्याचा रंग

§ Essays on Indian Economics. P. 180–81. by Mahadev Govind Ranade.

दिसत होता, तो प्रसंग टाळण्याकरितां त्यांनीं माघार घेतली. परंतु माघार घेतांना 'त्यांनीं परदेशी भांडवलाबद्दल चकार शब्दसुद्धां काढूं नये' अशी उलट अट नव्या मंडळीला घातली. उभयपक्ष या अटीनें बांधले गेले होते, पण व्यासपीठावर आरोहण करतांक्षणीं नव्या देशभक्तांचा देशाभिमान भडकला व त्यांनीं जन्मभाषेच्या आश्रयानें परदेशी भांडवलवाल्यांवर आवेशपूर्वक तोंडाचा पट्टा चालविला. एका पक्षानें अट मोडल्यामुळें माधवरावांना मूग गिळून बसण्याची आवश्यकता नाहींशी झाली. त्यांनीं परदेशी भांडवलामुळें झालेल्या फायद्याचें विवेचन आरंभिलें, त्यासरशीं या देशभक्तांनीं व त्यांच्या गोतावळ्यानें "प्रतिज्ञा मोडली, बोलांत बोल नाहीं," अशा अर्थाची ओरड सुरू केली. औद्योगिक परिषदेंत पुष्कळसे युरोपियन आले होते आणि सर्व जातींचा व वर्गांचा समावेश या कार्यांत व्हावा, या बुद्धीनें माधवरावांनींच त्यांना पाचारण केलें होतें ....मराठींत हीं भाषणें झालीं, यामुळें निभावलें; नाहीं तर माधवरावांनीं आपली तोंडावर भर सभेंत परभारें विटंबना करण्यासाठींच बोलाविलें असा परिषदेस आलेल्या युरोपियनांचा निष्कारण गैरसमज झाला असता ... अट व शिष्टाचार या दोन्ही बंधनांचा चुराडा उडाल्यावर माधवराव बोलावयास उभे राहिले, परंतु अडथळा केला जात आहे असें पाहून माधवरावांच्या चित्तांत क्रोधाचा संचार झाला. या प्रसंगीं त्यांनीं अतिशय कडक भाषेंत सदर देशभक्तांची कानउघडणी केली, असें त्या वेळच्या वृत्तपत्रांवरून दिसतें... परंतु प्रतिपक्षांतल्या कित्येक व्यक्तींचा राग प्रसंगापुरताच नव्हता, परिषदेंत उद्भवलेल्या रागानें त्यांच्या अंतःकरणांत दीर्घद्वेष व खुनशीपणा या दोषांना जन्मास घातलें व त्याचा परिणाम केसरीच्या एका लेखांत दिसून आला. या लेखांत 'परदेशी भांडवलाचे गोडवे गाणारे माधवराव देशद्रोही आहेत' असा स्पष्ट ध्वनि आहे." *

सदर उताऱ्यांत नव्या देशभक्तांना जें गालिप्रदान केलें आहे, तें तत्कालीन वादाच्या भरांत एकमेकांनीं एकमेकांवर सोडलेल्या टीकास्त्रांच्या कडकपणापेक्षां अधिक गर्हणीय आहे, असें तटस्थ वाचक मानतील अशी

* न्या. मू. रानडे यांचें चरित्र पृ. ४६८–९. लेखक श्री. न. र. फाटक.

आमची खात्री आहे. तथापि या वादाच्या बुडाशीं एक महत्त्वाचा तात्त्विक मतभेद होता आणि नव्या देशभक्तांना राष्ट्रपितामह दादाभाई नौरोजी यांच्या अनेक उद्गारांचा व लिखाणांचा भरपूर आधार होता, हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. या प्रसंगाची छाननी करतांना उभयपक्षांनीं शिष्टाचाराच्या व कार्याच्या दृष्टीनें एकमेकांवर कोणत्या अटी घातल्या होत्या व त्यांचें उल्लंघन कोणी कितपत केलें, या मुद्याला आज फारसें महत्त्व नाहीं. पण या विषयांवर दोन पक्षांत मूलतः तात्त्विक तीव्र विरोध होता आणि या विरोधांतूनच पुढें जहाल-मवाळ राजकीय पंथभेद निर्माण झाला, या गोष्टीस आमच्या मतें अधिक महत्त्व आहे. एका पक्षाचें म्हणणें आज जर आपलीं औद्योगिक उन्नति व्हावयास हवी आहे व जर तिला लाग-णारें भांडवल आपणापाशीं नाहीं, तर तें इंग्लिश लोकांनीं दिल्यास आप-णास हवेंच आहे. इतर देश जर इंग्लिश भांडवल घेऊन गब्रर होतात तर आपण तसेंच कां करूं नये? दुसरा पक्ष म्हणे कीं, आमच्या येथील भांडवल इंग्लिश लोकांनीं लुटून नेलें व एकसारखें नेत आहेत त्यामुळें येथें भांडवल सांठत नाहीं. अशा स्थितींत इंग्लिश भांडवल येथें येतें इत-केंच नाहीं, तर इंग्लिश भांडवलवालेच येथें येतात व आम्हीं निर्धन पाहून आम्हांस औद्योगिक गुलाम बनवितात. त्यांचे आभार कसले मानितां? शिवाय येथें जें इंग्लिश भांडवल येतें तें तरी इंग्लिशांनीं आमची लूट करूनच मिळविलें ना? आमच्या राजकीय दास्याच्या परिणामांतून येणारें हें औद्योगिक दास्य म्हणजे दुसरी आपत्तिच होय. ही एक ब्रिटिश भांड-वलवाल्यांची आमच्या असहाय देशावर होणारी औद्योगिक स्वारी आहे. न्यायमूर्तींच्या मतें हा युक्तिवाद म्हणजे औद्योगिक उन्नतीसंबंधीचा एक निराशावादच आहे. याचा अर्थ आम्ही स्वराज्य मिळवीपर्यंत आमची औद्योगिक उन्नति होणार नाहीं असा होतो. हा अर्थ वरील विचारसर-णींतून निघतो हें खरें आहे. पण याला निराशावाद म्हणणें योग्य नाहीं. आपल्या औद्योगिक अवनतीस राजकीय दास्य हें कारण आहे व तें नष्ट झाल्याखेरीज आपली औद्योगिक उन्नति होणार नाहीं या मताला नैराश्यवाद किंवा निष्क्रियतावाद कां म्हणावें? याच्या उलट न्यायमूर्तींचा आशावाद

हा भ्रामक आशावाद असून राजकारणाकडे दुर्लक्ष करून येतील त्या गोऱ्या भांडवलवाल्यांचे आपण आभार मानीत गेलों तर आम्ही त्यांचे औद्योगिक गुलाम बनूं व त्याचे राजकीय परिणामहि भयंकर होतील अशी साधार भीति दादाभाईंच्या लिखाणांवरून पुण्यांतील तरुण देशभक्तांना वाटत होती. व्यापार व उद्योगधंदे यांच्या उन्नतीचे प्रयत्न आपणांस थोडे उघडपणें करतां येतात व राजकारणासाठीं तितक्या उघडपणें झगडतां येत नाहीं हें खरें असलें, तरी इंग्लिश लोकच आमच्या औद्योगिक उन्नतीच्या आड येत आहेत हें विसरून चालणार नाहीं. अर्थात् राजकीय उन्नतीपेक्षां औद्योगिक उन्नति वरकरणी सोपी दिसली तरी वस्तुत: ती तशी नाहीं; आणि राजकीय कारणांकडे दुर्लक्ष करून व स्वकीय–परकीय भांडवलवाल्यांतील भेद विसरून औद्योगिक उन्नतीचा पुरस्कार करणें, हें युक्त नाहीं असें या नव्या देशभक्तांचें मत होतें. टिळक–नामजोशी यांच्याप्रमाणें आगरकर हेहि या बाबतींत दादाभाईंच्या मतांचेच असून आपली औद्योगिक उन्नति होणें हें एका अर्थी स्वराज्य मिळविण्यापेक्षांहि कठीण आहे असें त्यांनीं स्पष्टपणें लिहिलें आहे.

"इंग्लिश लोकांनीं आमचा व्यापारधंदा आटपल्यामुळें निरुद्योगापासून होणारे हाल आम्हांस सोसावे लागत आहेत. यावर कोणी असा प्रश्न करतील कीं, इंग्लिश लोकांस तुम्ही आपले धंदे नाहींसे करूं कां दिलेत? याचें उत्तर एवढेंच कीं, ज्या कारणामुळें आम्ही आमचें राज्य त्यांना घेऊं दिलें त्याच कारणामुळें आम्ही आपले धंदेहि आटपूं दिले! आणि राज्य परत मिळविण्यासाठीं ज्या प्रकारच्या खटपटींचा उपक्रम आम्ही केला आहे त्याच प्रकारच्या खटपटी व्यापारधंदा फिरून आपल्या हातीं येण्यासाठीं चालविल्या आहेत. एक दुसऱ्याशीं संलग्न आहे; तेव्हां साध्य होणार असतील तर दोन्ही एकाच क्रमानें साध्य होत जातील! भेद इतकाच कीं, व्यापारधंद्यांच्या संबंधानें आम्हांस आमच्या सरकारांशीं विशेष राजरोसपणें भांडतां येतें. तथापि हें भांडण घालीत असतां, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं आधिभौतिक दृष्ट्या इंग्रजलोकांस हिंदुस्थानच्या राज्यापेक्षां हिंदुस्थानाशीं व हिंदुस्थान हातीं असल्यामुळें सर्व आशिया खंडाशीं

करतां येत असलेल्या व्यापारापासून अधिक फायदा होत आहे. तेव्हां जर आम्ही आपल्या व्यापाराचें पुनरुज्जीवन मनापासून करूं लागलों तर त्यांना उघडपणें जरी त्याला प्रत्यवाय करतां येणार नाहीं, तरी आमचा सगळा व्यापार आमच्या हातीं फिरून पडूं देण्यापेक्षां आमचें राज्य ते आम्हांस अधिक आनंदानें देतील!"*

तात्पर्य, ब्रिटिश लोकांचे हितसंबंध व आपले हितसंबंध भिन्न व विरोधी आहेत इकडे दुर्लक्ष करून जसें राजकारण करतां येत नाहीं, तसेंच आपले अर्थकारणहि हा विरोध किंवा हें द्वैत लक्षांत घेतल्याखेरीज बरोबर चालणार नाहीं. याची जाणीव टिळक आगरकर यांच्या पिढीला झालेली असून त्यांना न्यायमूर्तींचें राजकारण व अर्थकारण हीं दोन्हीहि नेमस्त किंवा मिथ्या आशावादी वाटूं लागलीं होतीं.

याच लेखांत आगरकर पुढें लिहितात: "आमच्या व्यापारास व शेतकीस अर्थशास्त्राचें उल्लंघन न करतां कोणत्या रीतीनें मदत करतां येईल याची चिकित्सा मि. जस्टिस तेलंग, रा. ब. रानडे, दादाभाई नवरोजी वगैरे अनेक अनुभविक, शास्त्रज्ञ व विचारी गृहस्थांनीं केली आहे. पण तिचा उपयोग काय? निजलेल्यास जागें करणें शक्य आहे, पण जाग्यास जागें कोण करूं शकेल? इंग्लिश लोकांच्या मनोधर्मांत एकाएकी प्रचंड क्रांति झाल्याशिवाय त्यांच्या अंतःकरणांत जपान किंवा युनायटेड स्टेट्स येथील सरकाराप्रमाणें आमच्या व्यापारवृद्धीविषयीं कळकळ उत्पन्न होईल अशी आशा करणें व्यर्थ आहे."§

सारांश, इंग्लिश लोकांच्या व हिंदी लोकांच्या भौतिक हितविरोधाला अग्रस्थान देऊन विचार करणारा एक नवा संप्रदाय १८८० पासून महाराष्ट्रांत निर्माण झाला होता; व या तरुण लोकांना न्या. रानडेप्रभृति जुन्या पिढीचें अर्थकारण व राजकारण मिथ्या आशावादी किंवा मनुष्य समाजाच्या मनोधर्माकडे दुर्लक्ष करून रचिलेलें आहे असें वाटत होतें. ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवरचा त्यांचा विश्वास उडाला होता, पण स्वावलंब-

* आगरकर निबंधसंग्रह, भाग २ पृ. ४२९.

§ कित्ता पृ. ४३२.

नावरचा विश्वास वाढत होता. यामुळें या विचारसरणीस निराशावाद म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं आणि या तात्त्विक मतभेदांतून निर्माण होणाऱ्या कलहांना दीर्घद्वेष किंवा व्यक्तिमत्सर मानण्याचेंहि कारण नाहीं. दादाभाईनीं ब्रिटिश साम्राज्यशाहीनें व भांडवलशाहीनें चालविलेल्या हिंदी जनतेच्या द्रव्य हरणाचा किंवा रक्तशोषणाचा जो सिद्धांत जगापुढें मांडला होता, त्याचा स्वाभाविक परिणाम म्हणजेच हा नवा तरुण देशभक्तांचा संप्रदाय होय. न्यायमूर्तींना दादाभाईंची विचारसरणीच एककल्ली किंवा अतिरेकी वाटत असल्यानें त्यांना हा नवा संप्रदाय उच्छृंखल वाटला तर त्यांत नवल नाहीं.

पण या नव्या संप्रदायाचा विचार करण्यापूर्वी आपणांस न्यायमूर्तींच्या अर्थकारणाचा व राजकारणाचा अधिक विचार करावयाचा आहे. दादाभाईंच्या विचारांहून न्यायमूर्तींची विचारसरणी थोडी भिन्न कशी होती तें येथपर्यंत दाखविलें. यावरूनच दादाभाई हे प्रामुख्यानें राजकारणी कां झाले व न्यायमूर्ति अखेरपर्यंत सर्वांगीण सुधारकच कां राहिले, याचा उलगडा होतो. त्यांची राजसेवा हेंहि या भेदाचें कदाचित् कारण असूं शकेल; तथापि त्यांच्या विचारांची बैठकच दादाभाईंच्या बैठकीहून भिन्न होती हें कोणासहि स्पष्ट दिसून येईल. न्यायमूर्तींचा सार्वजनिक कार्यांत पहिला प्रवेश मुंबईस ते फेलो असतांना १८६२ सालीं "इंदुप्रकाश" पत्रांतील लेखांच्या रूपानें म्हणजे दादाभाईंनीं 'बॉंबे असोसिएशन' स्थापन केल्यानंतर दहा वर्षांनीं झाला. या वेळीं १८५७ सालचें बंड होऊन जाऊन सर्वत्र स्थिरस्थावर झालें होतें. १८५८ सालचा राणीचा जाहीरनामा, विद्यापीठांची स्थापना, ईस्ट इंडिया कंपनीकडून ब्रिटिश मंत्रिमंडळाकडे हिंदी राज्यसूत्रांचें संक्रमण आणि १८६१ च्या कायदेमंडळांच्या सुधारणाकायद्यानें कांहीं बिनसरकारी सभासदांची कायदेमंडळांत नेमणूक, यांमुळें सुशिक्षित पिढीच्या अंतःकरणांत राजनिष्ठेचें पुनरुज्जीवन होत होतें. १८५२।५३ सालीं म्हणजे दादाभाईंनीं सार्वजनिक जीवनांत प्रवेश केला तेव्हां, सुशिक्षित पिढीला थोडी निराशा वाटत होती. १८३३ सालीं दिलेलें समतेचें अभिवचन ईस्ट इंडिया कंपनीनें अमलांत आणिलें नव्हतें.

आणि डलहौसीची कारकीर्द चालू होती. १८५३ सालीं लोकांचे प्रतिनिधि कायदेमंडळांत घ्यावेत, अशी मागणी सुशिक्षितांनीं केली होती पण तिलाहि वाटाण्याच्या अक्षताच लागल्या होत्या. १८५७ च्या बंडानंतर पुनः हिंदी लोकांना चुचकारण्याचें धोरण सुरू झालें. अर्थात् यावेळीं नव्या विद्यापीठांतून उत्तीर्ण होणाऱ्या सुशिक्षितांना नवी आशा वाटूं लागली होती. या परिस्थितीचाहि परिणाम न्यायमूर्तींच्या विचारावर होणें शक्य होतें. याचें कारण कांहीं असलें तरी दादाभाईंच्या विचारसरणीहून न्यायमूर्तींची विचारसरणी भिन्न होती व तींत नेमस्त राजकारणाचीं बीजें होतीं यांत शंका नाहीं.

पण दुसऱ्या एका दृष्टीनें न्यायमूर्तींच्या कार्याला विशेष महत्त्व आहे व त्यांतच त्यांची चतुरस्र मुत्सद्दीगिरी विशेष दिसून येते. इ. स. १८७१ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत ते पुण्यास येऊन राहिल्यापासून १८८० पर्यंतच्या कालांत त्यांनीं सरकारी नोकरींत राहून सार्वजनिक सभेच्या कार्याला राजकीय चळवळीचें स्वरूप दिलें. त्यामुळें महाराष्ट्रांत एक नवें चैतन्य निर्माण झालें व सनदशीर राजकारणाचा पाया घातला गेला यांत शंका नाहीं. याच त्यांच्या कार्यास उद्देशून " लोकांच्या आंगचें तेज अगदींच नाहींसें झालेलें होतें असें नाहीं, पण वर लिहिलेल्या कारणांमुळें महाराष्ट्र देश म्हणजे त्यावेळीं एक थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेनें ऊब दिली असतां तो पुनः सजीव होईल, व हातपाय हालवूं लागेल याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यांस पुनः सजीव करण्याचें दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणी मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावजींनींच केली असें म्हटलें पाहिजे; व आमच्या मतें हेंच त्यांच्या थोरवीचें किंवा असामान्य मोठेंपणाचें मुख्य चिन्ह होय. " असे उद्गार लो. टिळकांनीं काढिले आहेत. इ. स. १८७१ पासून न्यायमूर्तींनीं पुण्यांत सार्वजनिक चळवळीचें व राजकारणाचें जें चैतन्य निर्माण केलें त्यामुळें दहा पंधरा वर्षांच्या अवधींत पुणें ही मुंबई इलाख्याची 'बौद्धिक व राजकीय राजधानी' बनली असें सर्व हिंदुस्थान-

भर मानण्यांत येऊं लागलें. § इ. स. १८८५ मध्यें राष्ट्रसभेची स्थापना करण्याचें ठरलें तेव्हां तिचें पहिलें अधिवेशन पुण्यास भरण्याचें ठरलें होतें, इतकेंच नव्हे तर कदाचित् पुढें दरसाल हें अधिवेशन येथेंच भरवावें अशीहि कल्पना कांहींच्या मनांत होती. या सुमारास पुण्यास जें हें महत्त्व आलें त्याचें श्रेय जर कोणा एका व्यक्तीस द्यावयाचें असेल, तर तें न्या. रानडे यांनाच द्यावें लागेल. यानंतर १८९५च्या सुमारास पुण्यांतच राजकारणांतील जहाल राष्ट्रीय पक्ष निर्माण झाला आणि पुण्याला अखिल भारतीय राजकारणांत प्राप्त झालेलें हें महत्त्व १९२० सालीं लो. टिळकांचें निधन होईपर्यंत तसेंच टिकून राहिलें. हिंदी राजकारणांतील प्रागतिक पक्ष, न्या. रानडे यांनाच "आधुनिक भारताचे जनक" अशी संज्ञा देतो आणि राष्ट्रीय पक्ष आपल्या संप्रदायाचें जनकत्व लो. टिळकांना देतो हें सर्वश्रुत आहे. यावरून १८७१ सालीं न्यायमूर्तींनीं पुण्यांत जें सार्वजनिक जीवन निर्माण केलें त्याला किती मधुर फळें आलीं, याची थोडीशी कल्पना येऊं शकेल. १८७१ सालीं त्यांनीं पुण्यांतील सार्वजनिक जीवनाचें जें नेतृत्व आपल्या हातीं घेतलें तें १८९३ सालीं ते हायकोर्टाचे न्यायाधीश होऊन मुंबईस जाईपर्यंत त्यांच्याच हातीं राहिलें. यानंतर मात्र एक दोन वर्षांत पुण्याचें नेतृत्व लोकमान्यांकडे जाऊं लागल्याचीं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागलीं. हा सुमारें पंचवीस वर्षांचा काळ एकंदर हिंदुस्थानच्या इतिहासांत फार महत्त्वाचा असून याच काळांत राष्ट्रसभेच्या इतिहासांतील पहिलें दशक पडतें. या पहिल्या दशकाच्या अखेरीस राष्ट्रसभेच्या राजकारणांतहि थोड्या मतभेदांचा अस्पष्ट ध्वनि निघूं लागला होता. पण तो तशाच अस्पष्ट अवस्थेंत हवेंत विरून गेला. त्याची माहिती पुढें येईलच.

न्यायमूर्ति रानडे यांच्या पुण्यांतील सुमारें पंचवीस वर्षांच्या नेतृत्वाचे पुनः दोन खंड पडतात. पहिला खंड १८७१ पासून १८८०पर्यंतचा आणि दुसरा खंड १८८० पासून १८९३ पर्यंतच्या कालाचा. पहिल्या खंडांत

§ "But believe me, in those days, Poona considered itself the real intellectual and political capital of the Bombay Presidency. Life of G. K. Gokhale: by the Rt. Hon. Shastri.

न्यायमूर्तींचें कार्यकर्ते उजवे हात म्हणजे कै. गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका ' हे होत. सार्वजनिक काकांचा जन्म इ. स. १८२८ मध्यें सातान्यास झाला व १८४८ मध्यें ते पुण्यास नाझर कचेरींत नोकर म्हणून आले. थोड्याच दिवसांत त्यांच्यावर कांहीं कुभांड येऊन त्यांना नोकरी सोडावी लागली. यानंतर त्यांनीं १८६५ मध्यें वकिलीची परीक्षा दिली व ते पुण्यासच वकिली करूं लागले. इ. स. १८७० सालीं त्यांनीं पुण्यास ' सार्वजनिक सभेची ' स्थापना केली. या वर्षीच्या पहिल्या कार्यकारी मंडळांत औंधचे पंतप्रतिनिधि हे अध्यक्ष; भोरकर, जमखिंडीकर, सांगलीकर, पुरंदरे, कुरुंदवाडकर, मेणवलीकर हे उपाध्यक्ष; आणि राजमाचीकर, गंगाधर विश्वनाथ गोखले, बाबाजी कृष्ण गोखले, पांडरंग दिनकर करवे व गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ ' सार्वजनिक काका ', हे चिटणीस होते. १८७३ च्या निवडणुकींत मिरजकर, अक्कलकोटकर, जतकर, फलटणकर हेहि संस्थानिक उपाध्यक्ष म्हणून सभेंत सामील झाले. अशा प्रकारें दक्षिणेंतील संस्थानिकांना पुढें करून पुण्यास एक सार्वजनिकजीवन निर्माण होऊं लागलें. सभेचा पहिला उद्देश केवळ पर्वती संस्थानची व्यवस्था नीट लागावी येवढाच संकुचित असला, तरी लवकरच एक दोन वर्षांत तिला राष्ट्रीय राजकारणी संस्थेचें स्वरूप प्राप्त झालें व हें स्वरूप देण्याचें कार्य न्यायमूर्ति रानडे यांनींच केलें. १८७१ च्या अखेरीस न्यायमूर्ति पुण्यास अधिकारी म्हणून आले, त्या वेळपासून त्यांनीं सावर्जनिक काकांना हाताशीं धरून हिंदुस्थानांतील सनदशीर राजकारणाचा आणि हिंदी औद्योगिक उन्नतीच्या चळवळीचा पाया घातला. सार्वजनिक काका हे यावेळीं चाळीशीच्यावर होते व माधवराव रानडे हे तिशींत होते; तथापि बुद्धिमत्तेचें कार्य माधवरावांनीं करावें आणि कर्तृत्वाचें कार्य काकांनीं करावें असा श्रमविभाग लवकरच अस्तित्वांत आला व तो इ. स. १८८० मध्यें काकांचें निधन होईपर्यंत अखंड चालू राहिला.

महाराष्ट्रांतील आद्य सर्वांगीण सुधारक लोकहितवादी यांनीं इ. स. १८४८ सालींच स्वदेशी चळवळीचा उपदेश आपल्या लेखांतून केला होता हें मागें सांगितलेंच आहे. पण हा उपदेश केवळ द्वितीय पुरुषीं उपदेश

होता. तो आचरण्यास पुढें होऊन त्याचा प्रचार व संघटना करण्याचें कार्य १८७२ पासून पुण्यास सुरू झालें. हें सुरू करण्याचें श्रेय सार्वजनिक काका आणि न्या. रानडे यांना देण्यांत येतें. न्यायमूर्तींनीं १८७२व१८७३ या दोन वर्षी स्वदेशी उद्योगधंद्यांच्या ऱ्हासावर आणि त्यांच्या उन्नतीच्या उपायांसंबंधीं दोन विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यानें दिलीं. या व्याख्यानांत त्यांनीं दादाभाई नौरोजी यांनीं आपल्या देशाच्या संपत्तीला लागलेल्या द्रव्य-शोषणाच्या पाझराचा जो सिद्धांत मांडला होता, तो लोकांस सुलभ भाषेंत समजावून सांगितला, आणि समाईक भांडवालाच्या मंडळ्या स्थापून यांत्रिक कारखाने काढल्याखेरीज औद्योगिक उन्नति होणार नाहीं हें तत्त्व लोकांच्या मनावर ठसविलें. सार्वजनिक काका हे स्वतः काढलेल्या सुताची खादी वापरीत असत; आणि त्यांनीं टिकटिकाणीं स्वदेशी मालाचीं दुकानें काढून स्वदेशी व्यापाराला उत्तेजन देण्याचाहि प्रचार सुरू केला. अर्थात् त्यावेळीं या कल्पनेची बरीच हेटाळणी झाली. तरीहि काकांनीं आपलें स्वदेशीचें व्रत आमरण चालू टेविलें. न्यायमूर्तींनीं आपल्या देशांत पाश्चात्य पद्धतीची औद्योगिक क्रांति व्हावी या उद्देशानें थोड्याच दिवसांत संरक्षक जकातीचें तत्त्व पुरस्कारून सरकारला अर्थशास्त्राच्या आधारें आपलें मत पटवून देण्याचा उद्योग आरंभिला, पण मागें आगरकरांच्या एका उताऱ्यांत म्हटल्याप्रमाणें जाग्यास जागें करणें शक्य नसल्यामुळें न्यायमूर्तींनीं ज्या हिंदी अर्थशास्त्राचा पाया घातला किंवा बीज रोविलें त्याला संरक्षक जकातीचें फल थोड्या फार अंशानें येण्यास एक जर्मन महायुद्ध होऊन जावें लागलें! या महायुद्धानंतर जेव्हां आपल्या मालाला इतर पुढारलेले देश हिंदी बाजार पेटांतूनहि हुसकून देत आहेत, असें ब्रिटिशांना दिसून आलें, तेव्हां त्यांनीं साम्राज्यांतील मालाला सवलती ठेवून साम्राज्याबाहेरील मालावर जकाती बसविण्यास हिंदुस्थानला थोडी सवलत दिली. यांतहि हिंदी कारखान्यांच्या संरक्षणापेक्षां सरकारच्या तिजोरींतील तूट भरून यावी हेंच धोरण प्रमुख असल्यानें त्याचाहि व्हावा तितका फायदा हिंदुस्थानला मिळत नाहीं. अशा परिस्थितींत न्यायमूर्तींच्या विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यानांतून ज्या हिंदी अर्थशास्त्राचा पाया घातला गेला, त्या

पेक्षां सार्वजनिक काकांच्या स्वार्थत्यागी उत्साहांतून जी स्वदेशी चळवळ उदयास आली तिनेंच स्वदेशी धंद्यांना खरें उत्तेजन दिलें आणि खरें देश-प्रेम जागृत व संघटित केलें असें म्हणणें भाग आहे.

न्यायमूर्तींनीं जो हिंदी अर्थशास्त्राचा पाया घातला तो फ्रेड्रिक लिस्ट, कॅरेप्रभृति जर्मन व अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञांच्या विचारांच्या आधारें घातला. ॲडाम स्मिथ, रिकॉर्डोप्रभृति इंग्लिश अर्थशास्त्रज्ञांनीं व्यक्ति-वादी खुल्या मैदानाचें अर्थशास्त्र युरोपांत रूढ केलें होतें. यांत व्यक्तीचें हित तेंच राष्ट्राचें हित आणि राष्ट्राचें हित तेंच जगाचें हित असें स्थूल-मानानें प्रतिपादण्यांत येत असे. वैयक्तिक स्पर्धा, वैयक्तिक स्वार्थ आणि आंतरराष्ट्रीय खुला व्यापार यांतून ज्या व्यक्ती, जीं राष्ट्रें व जे वर्ग पुढें येतील तेच स्वतःचें व जगाचें भौतिक हित करूं शकतील आणि या नैस-र्गिक निवडीला विरोध करून विशिष्ट व्यक्तींना, वर्गांना व राष्ट्रांना काय-द्यांच्या कृत्रिम बंधनांचीं कुंपणें रचून संरक्षण देणें म्हणजे नालायकांना साहाय्य करणें आहे व त्यामुळें जगांतील धनोत्पादन नालायक व्यक्तींच्या हातीं जाऊन एकंदरींत जगाचें अनहितच होणार असा उपदेश हे अर्थ-शास्त्रज्ञ करीत असत. या खुल्या मैदानाच्या आणि अनियंत्रित व्यक्ति-स्पर्धेच्या तत्त्वज्ञानाचा सर्वत्र प्रचार झाल्यास जगांतील मागसलेलीं राष्ट्रें, दुर्बल व्यक्ती आणि निर्धन वर्ग, यांचा नाश होऊन त्यांना पुढारलेलीं राष्ट्रें, प्रबल व्यक्ती आणि सधन वर्ग यांच्या राजकीय व आर्थिक दास्यांत निरं-तर रखडावें लागणार हें उघड आहे. पण हें उघड सत्य नेपोलियनला उलथा पाडल्यामुळें "निर्वीरसुर्वीतलम्" केल्याचा अहंकार झालेल्या ब्रिटिश भांडवलशाहीला एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत पटलें नाहीं. स्वार्थाशीं अविरोधी किंबहुना स्वार्थाला पोषक असें तत्त्वज्ञान बनवून त्याचा अभिमानपूर्वक प्रचार करण्यांत आधुनिक काळांत ब्रिटिश भांड-वलशाहीनें अपूर्व यश मिळविलें आहे. पण एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून जर्मनी व अमेरिका या औद्योगिक प्रगतींत मागसलेल्या राष्ट्रांत राष्ट्रीय अथवा राष्ट्रवादी अर्थशास्त्राचा उदय झाला व त्यानें संरक्षक जकातींचें तत्त्व जोरानें पुरस्कारिलें. या अर्थशास्त्राचें रहस्य

न्या. रानडे यांनीं थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें फार मार्मिकपणें मांडिलें आहे.

"The advanced theory concedes freedom where the parties are equally matched in intelligence and resources; when this is not the case, all talk of equality and freedom adds insult to the injury. It is in this spirit that the distribution of produce among the needy many and the powerful few has to be arranged, i. e., in a spirit of equity and fairplay, and the orthodox views of finality in such matters must be considered in all the relations of life." §

"बुद्धिमत्ता आणि साधनें या बाबतींत जे पक्ष समान असतील तेथें स्वातंत्र्य देण्यास हरकत नाहीं; पण जेथें अशी स्थिति नाहीं तेथें समानता व स्वातंत्र्य यांची भाषा योजणें म्हणजे दुःखावर डागण्या देण्यासारखेंच होय. संपत्तीची निपज झाल्यावर मूठभर प्रबल लोक आणि बहुसंख्य गरजवंत यांच्यांमध्यें तिची विभागणी करतांनाहि याच तत्त्वांचा म्हणजे न्यायाचा व समबुद्धीचा अवलंब केला पाहिजे; आणि समाजजीवनांतील सर्व व्यवहारांसंबंधींचे जुन्या अर्थशास्त्राचे सिद्धांत निर्दोष न समजतां त्यांचा फेरविचार करणें भाग आहे." न्यायमूर्तींनीं आपल्या "Indian Political Economy" या विषयावरील व्याख्यानांत काढिलेले हे विचार फार दूरदर्शी व व्यापक असून त्यांत संपत्तीच्या विभागणींतहि न्याय व समता यांची स्थापना केवळ खुल्या मैदानाच्या तत्त्वानुसार होऊं शकत नाहीं हें दाखवून दिलें आहे. भांडवलवाले व कामगार यांच्यांतील लढ्यांत या तत्त्वाच्या अनुरोधानें सरकारनें निर्धन कामकरी वर्गाचा पक्ष घेऊन त्यास साहाय्य करणें अवश्य आहे हें तत्त्वहि यांत अंतर्भूत झालें आहे. न्यायमूर्तींनीं हिंदी अर्थशास्त्राचा जो पाया घातला तो जरी अशाप्रकारें फार दूरदृष्टीनें घातला असला तरी आतां त्याच्यापुढें जाण्याचा प्रसंग आलेला आहे. न्यायमूर्तींनीं हिंदुस्थान देश मागसलेला आहे म्हणून त्याचें अर्थशास्त्र भिन्न असावें असें प्रतिपादिलें असलें, तरी त्यांचा आदर्श व्यक्तिवादी स्पर्धाप्रधान आर्थिक घटना हाच होता असें

§ Essays on Indian Economics, by M. G. Ranade P. 31.

त्यांच्या एकंदर विचारसरणीवरून दिसतें. पण आज या स्पर्धाप्रधान
व्यक्तिवादी अर्थशास्त्राचा पायाच ढांसळून नव्या तत्त्वावर राष्ट्रीय अर्थ-
शास्त्राचा पाया घालण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. आज अर्थ-
शास्त्रीय जगांत नियोजित आर्थिक घटना, समाजवाद आणि स्वयंपूर्ण प्रदेश
असे अनेक नवे विचार संचार करीत असून त्या सर्वांचें आलोडन करून
नव्या राष्ट्रीय अर्थशास्त्राचा पाया घालणें अवश्य झालें आहे. असो. या
विषयाचें पुढें पुनः विवेचन करावयाचें आहे. येथें येवढेंच सांगावयास
हरकत नाहीं कीं, न्यायमूर्तींनीं ज्या अर्थशास्त्राचा पाया घातला त्यांचा
आधार गेलें जर्मन महायुद्ध होऊन जाईपर्यंत हिंदी राजकीय व औद्योगिक
प्रश्नांचा विचार करणारांना पुरला. यानंतर गांधीवादाचा व समाज-
वादाचा उदय झाला असून औद्योगिक क्रांतींतून निर्माण होणारे समान व
न्याय्य विभागणीचे प्रश्न आज राष्ट्रापुढें येत आहेत. या प्रश्नांचा निर्णय
करण्यास न्यायमूर्तींचें हिंदी अर्थशास्त्र अपुरें पडत आहे.

हिंदुस्थान देशावर ब्रिटिश लोकांचें केवळ राजकीय प्रभुत्व नसून औद्यो-
गिक प्रभुत्व स्थापन झालें आहे, आणि हें एकदम डोळ्यांत न भरणारें
औद्योगिक प्रभुत्व परिणामांच्या दृष्टीनें देशाला फारच अधिक हानिकारक
असतें. त्याच्या योगानें राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व शक्तीच नष्ट होतात आणि
तो देश विकलांग होतो,* असा सिद्धांत न्यायमूर्तींनीं प्रथमतः लोकांपुढें
मांडिला व तो आजहि खराच आहे. तथापि एका देशाला दुसऱ्या देशा-

* "The political domination of one country by an other attracts far more attention than the more formidable, though unfelt domination which the capital enterprise and skill of one country exercise over the trade, and manufactures of another. This latter domination has an invidious influence which paralyzes the springs of all the varied activities which together make up the life of a nation, and this influence was so paramount at one time in British India that there were grave reasons to fear the worst consequences of this inevitable change."

Essays on Indian Economics by M. G. Ranade, P. 93.

वर हें जें औद्योगिक प्रभुत्व लाभतें त्याचा उगम पहिल्याच्या राजकीय प्रभुत्वांतच असतो हें राष्ट्रपितामह दादाभाई यांनीं दाखवून दिलेलें सत्य केव्हांच दृष्टिआड होऊं देतां कामा नये. आजच्या व्यापारी व औद्योगिक युगांत राजकीय साम्राज्यशाहीचा परिणाम औद्योगिक प्रभुत्वांत होत असतो व म्हणून ही साम्राज्यशाही पूर्वीच्या सरंजामी साम्राज्यशाहीपेक्षां परिणामांच्या दृष्टीनें अधिक भयावह असतें येवढाच याचा अर्थ आहे. यामुळें जो देश पूर्वीच्या अनेक सरंजामी साम्राज्यांतून बचावून राहिला, तोच या औद्योगिक साम्राज्याच्या पन्नास पाऊणशें वर्षांच्या अमदानींत मृत्युपंथास लागला! जो देश शेती व उद्योगधंदे या दोहोंबद्दल प्रसिद्ध होता तोच देश केवळ कृषिमय बनला, आणि ज्या देशांतील पक्का माल युरोपांत खपत असे त्याच्यावर आपल्या देशांतील कच्च्या मालाचा पक्का माल बनविण्यासाठीं परदेशावर अवलंबून राहण्याचा प्रसंग ओढवला. हा ब्रिटिश राजनीतीचा आणि राजकीय लुटीचा अपरिहार्य परिणाम असल्यानें अशा देशांत साहजिकच राजकारणाला प्राधान्य प्राप्त होऊं लागलें. दादाभाई नौरोजी १८८० मध्येंच लिहितात : "Politics now engross their attention more and more." म्हणजे लोकांचें लक्ष आतां राजकारणाकडे अधिकाधिक लागूं लागलें आहे.

आतां आपण राजकारणांतील न्यायमूर्तींच्या धोरणाचा विचार करूं. हिंदुस्थानांतील प्रागतिक सनदशीर राजकारणाचा पाया घालण्याचें श्रेय न्यायमूर्तींनाच असल्यामुळें त्याला विशेष महत्व आहे. ऐतिहासिक घडामोडींकडे परमेश्वरी हेतूंच्या चष्म्यांतून पाहण्याची त्यांची स्वाभाविक मनोवृत्ति असून प्रत्येक वाईट गोष्टींतूनहि कांहीं तरी चांगलें निर्माण होत असतें अशी त्यांची दृढश्रद्धा होती. मुसलमानी अमदानींतहि हिंदूलोकांचा सर्वस्वी ऱ्हास झाला हें मत त्यांना मान्य नसून अठराव्या शतकांत मराठे व शीख लोकांनीं मोगलांचा पाडाव करून आपलीं राज्यें निर्माण केलीं हाहि मुसलमानी अमलाचा हिंदू संस्कृतीवर चांगला परिणाम झाल्याचाच पुरावा आहे असें ते म्हणत. अकबराच्या काळांत हिंदु व मुसलमान यांच्या ऐक्यावरच हिंदुस्थानांत कोणतीहि राजसत्ता चिरस्थायी होऊं

शकेल या सत्याचा शोध लागला व जेव्हां त्याचा विसर मोगलांना पडला
तेव्हांच त्यांचें साम्राज्य रसातळास पोहोचलें असा त्यांनीं आपल्या इति-
हासापासून दुसरा सिद्धान्त काढिला आहे. देशांत सर्वत्र कायद्याचें
राज्य स्थापन करून शांतता प्रस्थापित कशी करावी या गोष्टीचें शिक्षण
देण्यासाठींच परमेश्वरानें ब्रिटिशांना या देशांत धाडिलें आहे असा त्यांचा
विश्वास होता; व देशांतील प्रस्थापित कायद्याच्या राज्याला ज्यायोगें
धक्का बसेल असें कोणतेंहि कृत्य आपण करूं नये यावर त्यांचा विशेष
कटाक्ष होता. देशांत कायदा प्रथापित करणें हा राज्यकर्त्यांचा धर्म आणि
तो कायदा निमूटपणें पाळणें हा प्रजाजनांचा धर्म हें त्यांच्या राजकीय
तत्त्वज्ञानाचें प्रमुख सूत्र आहे. त्याचबरोबर प्रजाजनांना राजकर्त्यांच्या
बरोबरीचा दर्जा प्राप्त करून देणें हेंहि प्रजेच्या पुढाऱ्यांचें कर्तव्य आहे
असें ते मानितात. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं
हिंदी लोकांना समानतेनें वागवावें आणि हिंदी लोकांनीं ब्रिटिश
साम्राज्याशीं एकनिष्ठ राहावें असें त्यांचें राजकीय तत्त्वज्ञान होतें.
मनुष्यामनुष्यांतील सर्व व्यवहारांत न्याय प्रस्थापित व्हावा आणि वंशभेद
किंवा श्रद्धाभेद (धर्मभेद) लक्षांत न घेतां सर्वांना समान दर्जा प्राप्त
व्हावा, या तत्त्वासच ते प्रागतिक तत्त्व (spirit of liberalism) असें
मानितात. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं हें तत्त्व १८३३ सालीं ईस्ट इंडिया कंप-
नीला सनद देतांना केलेल्या कायद्यांत मान्य केलेलें असून १८५८सालच्या
राणीच्या जाहिरनाम्यांत " ज्या कर्तव्यांच्या बंधनांनीं आम्ही आमच्या
इतर प्रजाजनांशीं बांधले गेलों आहोंत, त्याच बंधनांनीं आम्हीं हिंदी प्रजे-
शींहि निगडित झालों आहों " असें स्पष्ट अभिवचन देण्यांत आलें होतें,*
व हें वचन आम्हीं परमेश्वराला स्मरून अंतःकरणपूर्वक पुरें करूं, असेंहि

---

* "We hold ourselves bound to the natives of our Indian territories by the same obligations of duty which bind us to our other subjects, and these obligations by the blessing of Almighty God we shall faithfully and conscientiously fulfil."

—The Queen's Proclamation in 1858.

जाहिर करण्यांत आलें होतें. न्यायमूर्ति रानडेप्रभृति हिंदी मुत्सद्यांनीं हा राणीचा जाहीरनामा म्हणजे हिंदी प्रजेचा "मॅग्नाचार्टा" असें मानिलेलें आहे. या सनदेनुसार आपणांस ब्रिटिशजनांप्रमाणें प्रातिनिधिक राज्यपद्धतिहि प्राप्त झाली पाहिजे आणि हिंदुस्थानला ब्रिटिशछत्राखालीं मांडलिकी स्वराज्य मिळालें पाहिजे हें न्यायमूर्तींचें अंतिम राजकीय ध्येय होतें. १८८३ सालीं लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दींत 'इलबर्ट बिल' म्हणून प्रसिद्ध असलेला कायद्याचा मसुदा चर्चिला जात होता. फौजदारी खटल्यांतील गौरगोरेतर हा भेदभाव नष्ट करण्याचें तत्त्व या मसुद्यांत ग्रथित झाले होतें. या तत्त्वाची चर्चा करतांना माधवरावजींनीं हिंदुस्थानच्या अंतिम ध्येयाचा पुढील शब्दांत उल्लेख केला आहे.

" There can be no question that a nation of 250 millions can never be permenantly held down by sheer force, and sooner or later by God's providence, and under the encouragement of British example and discipline, the people of this country must rise to the status of self-governed community, and learn to control their own affairs in subordinate alliance with England. " §

न्यायमूर्तींनी हिंदुस्थानच्या अंतिम राजकीय भवितव्याचें हें जें दिग्दर्शन केलें आहे तें तत्कालीन सर्वच लोकांना समर्पक वाटत होतें असें मात्र समजण्याचें कारण नाहीं. पुण्यांतच १८८० पासून चिपळूणकर, आगरकर आणि टिळक यांचा तरुण राष्ट्रीय पक्ष अस्तित्वांत येत होता त्यापैकीं एकासहि हें मांडलिकी स्वराज्याचें अंतिम ध्येय उत्साहवर्धक वाटत नव्हतें. तत्कालीन कार्याच्या दृष्टीनें त्यांना हें पुरेसें वाटलें तरी अंतिम दृष्ट्या त्यापैकीं कोणासहि तें मान्य नव्हतें. इ. स. १८८२ सालीं लिहिलेल्या चिपळूणकरांच्या मृत्युलेखांत आगरकर लिहितात:—

"एखाद्या वेळेस त्यांचा कल्पनाविहंग पूर्ण पंख पसरून भराऱ्या मारूं लागला म्हणजे त्याला हिंदुस्थान देश स्वतंत्र होऊन प्रजासत्ताक राज्याखालीं सुखानें नांदत आहे असें दिसे."

§ न्या. रानडे चरित्र पृ. ३६२

या तरुण पक्षाची कल्पनाकाशांत उड्डाण करण्याची स्वैरवृत्ति न्यायमूर्तींच्या नेमस्त राजकारणांत बसण्यासारखी नव्हती व ती तशी कधीं बसलीहि नाहीं. न्यायमूर्ति प्रागतिक होते, तसेच ते नेमस्तहि होते. प्रागतिकत्व म्हणजे वंशभेद किंवा धर्मभेद न मानतां मनुष्यामनुष्यांत समानता व न्याय प्रस्थापित करणें असा अर्थ ते करीत असून 'नेमस्त' या शब्दानें फार दूरच्या ध्येयाकडे लक्ष न देतां पावलापुरतें पाहून काम करीत राहणें आणि हें काम करीत असतां तडजोडीची व उभयपक्षीं देवाणघेवाणीची समजंस वृत्ति धारण करणें असा त्यांचा अर्थ आहे. * लोकहितवादींनीं आपल्या एका लेखांत अमेरिकेंत झालें तसें हिंदुस्थानांत होऊन हिंदी लोक ब्रिटिशांना आपल्या देशांतून जा म्हणून सांगतील असें स्पष्ट म्हटलें आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. पण न्यायमूर्तींच्या नेमस्त मुत्सद्दीगिरीच्या दृष्टीला या गोष्टी बोलणें किंवा लिहिणें पटत नव्हतें. अर्थात् लोकहितवादी केवळ विचारप्रवर्तक लेखक होते व न्या. रानडे संघटित राजकारणांतील कार्यकर्ते व व्यावहारिक मुत्सद्दी होते हा भेद ध्यानांत घेतला पाहिजे हें आम्हांस मान्य आहे. तथापि कोणत्याहि राष्ट्रांतील उत्साही तरुण अंतःकरणांस मांडलिकी स्वराज्य हें अंतिम राजकीय ध्येय मान्य होणें शक्य नाहीं, हेंहि मुत्सद्यांनीं ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे.

---

* पुण्यांत सार्वजनिक सभेतून निघून प्रागतिक पक्षानें डेक्कन सभा काढिली त्यावेळीं 'प्रागतिक व नेमस्त' या शब्दांच्या व्याख्या न्यायमूर्तींनीं पुढील शब्दांत दिल्या आहेतः—

The spirit of liberalism implies a freedom from race and creed prejudices and a steady devotion to all that seeks to do justice between man and man, giving to the rulers the loyalty that is due to the law they are bound to administer, but at the same time to the ruled the equality which is their right under the law. Moderation implies the condition of never vainly aspiring after the impossible or after too remote ideals, but striving each day to take the next step in the order of natural growth, by doing the work that lies nearest to the hand in a spirit of compromise and fairness.

इंग्लडांतील लिबरलपक्षाच्या अनुरोधानेंच न्यायमूर्तींनीं आपलें राजकीय धोरण आखिलें होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या देशांत इंग्लंडाप्रमाणें लिबरल आणि कॉंझर्वेटिव असे पक्ष निर्माण होण्यास बराच काळ लागेल, असें त्यांना वाटत असलें तरी येथील गोरा अधिकारी वर्ग, त्याला पाठिंबा देणारा या देशांतील बिन सरकारी अँग्लो इंडियन समाज आणि त्यांच्या पाठीमागें इंग्लंडांत राहून नेहमी स्वार्थानें व कधीं-कधीं अज्ञानानें हिंदी प्रगतीला विरोध करणारा मोठ्या धनिकांचा वर्ग, हाच हिंदी राजकारणांतील कॉंझर्वेटिव पक्ष असून अल्पसंख्य सुशिक्षित हिंदी वर्ग, त्यांचीं वृत्तपत्रें व त्यांच्या संस्था, आणि नेणतेपणानें त्यांना पाठिंबा देणारी हिंदी जनता, यांच्या संघटनेंतूनच हिंदुस्थानांत खरा प्रागतिक म्हणजे लिबरलपक्ष निर्माण होईल, असें न्यायमूर्तींचें निदान होतें. § पण अद्यापि हा लिबरलपक्ष आपल्या देशांत खऱ्या अर्थानें अस्तित्वांत आलेला नाहीं असें ते म्हणत असत. या परिस्थितीस अनुसरून त्यांचें धोरण त्यांनीं प्रागतिक पण नेमस्त आखिलें होतें हें त्या काळास अनुरूप असें मानतां येईल; पण ही प्राथमिक अवस्था संपल्यानंतरहि ज्यांनीं तो नेमस्तपणा त्याच स्वरूपांत कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला त्यांच्या त्या कृत्याचें तितकेंहि समर्थन होऊं शकत नाहीं.

इंग्लंडांतील लिबरलपक्षाच्या अनुरोधानें न्यायमूर्तींचें धोरण आखण्यांत आलें होतें असें म्हटलें, पण त्याचा याहून अधिक खुलासा करणें भाग आहे. इंग्लंडांतील लिबरल पक्षांतहि नेमस्त व जहाल (Moderate and radical) असे दोन उपपक्ष होते. नेमस्त लिबरलांत बर्क किंवा ग्लॅडस्टन यांचा अंतर्भाव होत असून जहाल उर्फ रॅडिकल लिबरलांत मोर्ले, ब्राइट ब्रॅडला किंवा मिल्ल यांचा अंतर्भाव होई. सामान्यतः या दोन्हीं उपपक्षांना क्रांतीचा मार्ग हा त्याज्य वाटला तरी दुसऱ्या म्हणजे रॅडिकल लिबरल पक्षाला विशिष्ट परिस्थितींत क्रांति अपरिहार्य आहे आणि शांततेनें होणाऱ्या प्रगतीच्या अभावीं राष्ट्रजीवनाचा प्रवाह तुंबून, कुजून जाण्यापेक्षां त्यानें विरोधी बांध फोडून क्रांति करून पुढें जाणें हेंच इष्ट आहे

§ न्या. रानडे चरित्र ले. न. र. फाटक पृ. ३६१.

असें वाटत असे. ही वृत्ति न्यायमूर्तींना मुळींच मान्य नसून आपल्या देशांत क्रांतिकारक विचारांना मुळींच अवसर मिळूं नये अशी त्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ति होती. सामाजिक, धार्मिक किंवा राजकीय यांपैकीं कोणत्याच क्षेत्रांत त्यांना क्रांतीचा विचार सहन होत नसे. ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानला कायद्याचें राज्य ही मोठीच देणगी दिली असून तिला ज्याच्या योगानें धक्का लागेल अशी कोणतीहि गोष्ट करणें हें देशविघातक आहे अशी त्यांची खात्री होती. फ्रेंच राज्यक्रांतीचे भयंकर दुष्परिणाम वर्णन करणारें बर्कचें पुस्तक हें प्रागतिक पक्षाच्या राजनीतीचें निदर्शक व्हावें अशी त्यांची मनीषा असावी. त्यांचे पट्टशिष्य ना. गोखले आणि गोखल्यांचे शिष्य ने. ना. शास्त्री यांच्या भाषणांत कायद्याच्या राज्याला धक्का लागण्याची भीति वारंवार प्रगट झालेली असून यामुळेंच न्यायप्रस्थापनेसाठीं किंवा सत्यनिष्ठेसाठीं कायदेभंग करण्याचें तत्त्व पुरस्कारणारे म. गांधी भारतसेवकसमाजांत प्रविष्ट होऊं शकले नाहींत हें सर्वश्रुत आहे.

या बाबतींत दादाभाई किंवा ह्यूम यांचीहि वृत्ति न्यायमूर्तींच्या वृत्तीहून थोडी भिन्न होती. त्यांनाहि राज्यक्रांति मनापासून नको होती. परंतु ब्रिटिश राजनीतीमुळें हिंदुस्थानांत जें भयंकर दारिद्र्य पसरत आहे त्यामुळें येथें राज्यक्रांति होईल, ही भीति त्यांच्या मनावर खोल ठसलेली असल्यानें त्यांचा प्रचार राज्यकर्त्यांना जहाल किंबहुना राजद्रोही वाटत असे आणि या मुद्द्यावर वारंवार भर देऊन लोकांत जागृति करण्याचें त्यांचें धोरण नेमस्त प्रागतिक वृत्तीला थोडें वाह्यातपणाचेंच वाटत असे. अशाप्रकारें दादाभाई किंवा ह्यूम यांच्या प्रचारांत रॅडिकल लिबरल वृत्तीचें बीज पुढील पिढींतील तरुणांना दिसत असे आणि त्यांच्या प्रचारावर या वृत्तीची पूर्ण छाया पडलेली दिसते. यांतूनच पुढें जहाल राजकारणाचा उदय प्रथम महाराष्ट्रांत व नंतर सर्व हिंदुस्थानांत झाला. हा उदय होऊं लागल्याचीं चिन्हें दिसूं लागतांच न्यायमूर्तींनीं आपल्या नेमस्त प्रागतिक पक्षाचीं तत्त्वें आंखून घेऊन त्याला सार्वजनिक सभेहून भिन्न असें डेक्कन सभेचें स्वतंत्र अधिष्ठान निर्माण केलें. टिळक, आगरकरांच्या उज्ज्वल स्वार्थत्यागानें स्फूर्ति मिळालेला एक सच्छिष्य न्याय-

मूर्तींना लाभला आणि त्यानें आजन्म राष्ट्रसेवेचें व्रत अंगिकारून सर्व हिंदुस्थानांत आपल्या गुरूचें राजकारण फैलाविलें. कांहीं काळ राष्ट्रसभेचीं सर्व सूत्रें या पक्षाच्या हातीं गेली. पण अखेरीस लोकमान्यांच्या जहाल राष्ट्रीय पक्षाचें वर्चस्व त्या सभेंत होतांच या पक्षानें राष्ट्रसभा सोडून प्रागतिक परिषद् नांवाची संस्था काढिली व आपली परंपरा कशी तरी चालू टेविली.

हा भावी इतिहास असला तरी न्यायमूर्तींनीं १८७१–७२ सालीं सुरू केलेल्या राजकारणामुळें, एक दोन वर्षांत पुण्याच्या राजकीय वातावरणांत एक प्रकारची उष्णता आणि नवचैतन्य निर्माण केलें यांत शंका नाहीं. मुंबई आणि कलकत्ता अशा ठिकाणीं ज्या राजकीय चळवळी त्यावेळीं चालू असत तशा पुण्यांत चालविण्याचें धोरण त्यांनीं सार्वजनिक सभेला लावून दिलें आणि लवकरच पुण्याच्या या सभेनें इतर प्रांतिक शहरांनाहि एक प्रकारें मागें टाकिलें. इ. स. १८७२ सालीं हेन्री फॉसेट यांना पार्लमेंटांत निवडून दिल्याबद्दल ब्रायटनच्या मतदारांचें अभिनंदन करण्याची कल्पना कलकत्ता व मुंबई येथें निघाली. तिला सार्वजनिक सभेनें पाठिंबा दिला. १८७३ सालीं महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची पाहणी करण्याचें कार्य सभेनें अंगावर घेतलें. १८७४ सालीं ब्रिटिश पार्लमेंटांत हिंदी जनतेचे प्रतिनिधी असावेत अशी मागणी करणारा एक अर्ज पार्लमेंटाच्या सभासदांकडे सभेनें पाठविला. १८७५ सालीं बडोद्याचे मल्हाराव गायकवाड यांच्यावर तेथील रेसिडेंटास विषप्रयोग केल्याचा आरोप आला, तेव्हां त्यांस कायदेशीर व आर्थिक साहाय्य करण्याची चळवळ सभेनें केली. १८७६।७७ सालीं महाराष्ट्रांत दुष्काळ पडला तेव्हां दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांना साहाय्य करण्याचें आणि शेतकऱ्यांचीं गाऱ्हाणीं सरकारपुढें ठेवून त्यांची दाद लावण्याचें काम सभेनें केलें. दादाभाई नौरोजी यांनीं शेतकऱ्यांच्या निःसीम दारिद्र्याकडे लोकांचें व सरकारचें लक्ष प्रथम वेधिलें. तसेंच शेतकऱ्यांच्यातर्फें सरकारकडे दाद मागण्याची पहिली चळवळ पुण्याच्या सार्वजनिक सभेनें सर्व हिंदुस्थानांत प्रथम केली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

१८७६ सालापासून हिंदुस्थानांत लॉर्ड लिटन यांची कारकीर्द सुरू झाली. इंग्लंडांत ग्लॅडस्टन यांची कारकीर्द संपून डिझ्रायली या साम्राज्यवादी मुत्सद्याचें धोरण अमलांत येऊं लागलें; आणि रशियाच्या मध्य-आशियांतील साम्राज्यवृद्धीला तोंड देण्यासाठीं म्हणून अफगाणिस्थानावर स्वारी करण्यांत आली. यावेळीं हिंदी जनता व राजेरजवाडे हे ब्रिटिश साम्राज्याच्या पाठीशीं राजनिष्ठेनें उभे आहेत असें प्रदर्शन जगापुढें करण्यासाठीं १८७७ च्या जानेवारींत दिल्लीला एक मोठा दरबार भरवून हिंदुस्थानच्या गुलामगिरीचें अथवा राजनिष्ठेचें प्रदर्शन ब्रिटिश मुत्सद्यांना करावयाचें होतें; व या दरबारांत इंग्लंडच्या राणीला " हिंदुस्थानची सम्राज्ञी " अशी पदवी अर्पण करावयाची होती. हिंदुस्थानचे दरिद्री शेतकरी दुष्काळांत अन्नान्न करून मरत असतांना हिंदुस्थानचें द्रव्यबल व मनुष्यबल यांचें भव्य वैभव ब्रिटिश साम्राज्याच्या सम्राज्ञीच्या पायाशीं लोळत आहे, अशी जगाची खात्री त्यांना या दरबाराच्या भपक्यानें करून द्यावयाची होती. ब्रिटिश हिंदुस्थान तेवढाच ब्रिटिशांनीं जिंकला असून संस्थानी हिंदुस्थान अद्यापि स्वतंत्र आहे अशी कल्पना जगांतील इतर देशांत जिवंत होती. आणि १८५७ सालच्या बंडानंतर काढिलेल्या जाहीरनाम्यांत संस्थानिकांचे तहांतील हक्क अबाधित आहेत व ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रजाजनांना ब्रिटिश नागरिकांचे हक्क प्राप्त झाले आहेत अशी कल्पना हिंदी लोकांत पसरूं लागली होती. ही कल्पना भ्रामक असून इंग्लंडची राणी ही केवळ ब्रिटिश हिंदुस्थानचीच नव्हे तर अखिल हिंदुस्थानची सम्राज्ञी आहे आणि ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रजाजन हे स्वतंत्र नागरिक नसून जित प्रजाजन ऊर्फ ब्रिटिश राणीचे गुलाम आहेत, असें " भारतीय सम्राज्ञी " या पदवीनें जगाला उद्‌घोषित करण्यांत यावयाचें होतें. बिस्मार्क या जर्मन मुत्सद्यानें प्रशियाच्या राजांना जर्मनीचे सम्राट बनवून जर्मन संस्थानिकांचा दर्जा कमी केला, त्याप्रमाणेंच डिझ्रायलीच्या या समारंभानें व पदवीदानानें हिंदी संस्थानिक ब्रिटिश राणीचे अंकित असल्याचें जाहीर होणार होतें.

यावेळीं व्हिक्टोरिया ही ब्रिटिश नागरिकांची राणी, पण हिंदी प्रजेची

" सम्राज्ञी " असा भेदभाव करून हिंदी प्रजेला स्वातंत्र्याचे हक्क मिळणार नाहींत असें आम्ही जाहीर करीत आहों, असा ग्लॅडस्टन यांनीं आक्षेप घेतला. या व इतर आक्षेपांना उत्तर देतांना लॉर्ड लिटन यांनीं असें सांगितलें कीं केवळ नवी पदवी घेतल्यानें संस्थानिकांच्या दर्जांत बदल होत नाहीं ! अशा प्रकारें १८५७ च्या बंडानंतर वीस वर्षांच्या आंत राणीच्या जाहीरनाम्यांतील अभिवचनांना हरताळ फासण्याचा समारंभ दिल्लीला भपकेदार दरबार भरवून करण्यांत आला आणि जर्मन साम्राज्य-वादाच्या जन्माच्या वेळींच ब्रिटिश साम्राज्याचें वैभव जगाच्या प्रदर्शनांत मांडण्यांत आलें ! इंग्लंडांतील लिबरल पक्षाचे लोक नेपोलियनच्या पराभवानंतर साम्राज्यासंबंधीं उदासीन बनले होते, जगांतील व्यापारी साम्राज्य टिकविण्यास राजकीय साम्राज्याची आवश्यकता आहे याची त्यांना विस्मृति झाली होती आणि आपल्या साम्राज्यांत आलेले एक एक देश सुधारून हळूहळू स्वतंत्र बनतील, पण ते स्वतंत्र बनले तरी त्यामुळें आपल्या व्यापारी साम्राज्यास धक्का लागणार नाहीं असा वेदान्त ते बोलत होते. हा वेदान्त एका बाजूस ठेवून आपलें व्यापारी साम्राज्य टिकवावयाचें असेल तर आपले राजकीय साम्राज्यहि टिकविलें पाहिजे व वाढविलें पाहिजे असा उघड पुरस्कार करणारा साम्राज्यवाद इंग्लंडांत पुढें सरसावूं लागल्याचेंच हा दरबार हें प्रदर्शन होतें.

अशा वेळीं पुण्यांतील सार्वजनिक सभेनें एक महत्त्वाचें कार्य केलें. तें म्हणजे या दिल्ली दरबारास आपल्या तर्फे एक प्रतिनिधि पाठवून भारतीय सम्राज्ञीला एक मानपत्र समर्पण केलें आणि या मानपत्रांत हिंदी जनतेचे हक्क आणि हिंदी राष्ट्राच्या अंतःकरणातील राजकीय आकांक्षा राजनिष्ठ पण स्पष्ट भाषेंत राज्यकर्त्यांना तिनें सादर केल्या. या वेळीं जमलेल्या सर्व प्रांतांतील लोकप्रतिनिधींपुढें व राजेरजवाड्यांपुढें तिच्या प्रतिनिधीनें अखिल भारतीय ऐक्याची, हिंदी पार्लमेंटची, कल्पना मांडिली आणि निरनिराळ्या प्रांतांतून आलेल्या राजकीय कार्यकर्त्यांना राष्ट्रीय सभेची कल्पना सुचविली. हें मानपत्र समर्पण करण्यासाठीं पुण्यांतून खादी वेषधारी सार्वजनिक काकांची रवानगी करण्यांत आली होती व त्यांनीं तें

कार्य फार उत्कृष्टपणें पार पाडिलें. या वेळीं सार्वजनिक सभेनें अर्पण केलेल्या मानपत्रांतील महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणें आहे:—

" भारतीय सम्राज्ञींच्या चरणीं विदित असो कीं:—

आम्हीं खालीं सह्या करणार, पुण्याचे व पुण्याबाहेरील महाराष्ट्राचे रहिवाशी आजच्या या संस्मरणीय प्रसंगीं आपलें मोठ्या प्रेमादरानें व अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करीत आहों. या साम्राज्यावरील आपला सुखदायी अंमल चिरस्मरणीय करावा म्हणून आपण जो नवा किताब धारण केला आहे त्यामुळें आम्हां हिंदी जनतेचा बहुमान झाला आहे. ब्रिटिश तख्ताच्या अंकित असलेला हा देश ब्रिटिश साम्राज्यांत सामील करून घेण्याचें काम २० वर्षांपूर्वींच जेव्हां आपला प्रख्यात जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला तेव्हांच झालें होतें. राष्ट्रीय एकी करणाचें हें काम गेल्या एक पिढीभर अखंड चालू आहे आणि आतां आपण नवा किताब धारण करून त्यावर कळस चढविला आहे. गेलीं २० वर्षें अखंड शांतता नांदत आहे. सर्व देशभर सुधारणांचें जाळें पसरलें आहे. सर्वां-मध्यें एक राष्ट्रीयत्वाची भावना जोरानें वाढत आहे. सर्व लहानथोर संस्थानिकांचें संरक्षण सार्वभौम सत्ता करीत असून साम्राज्यांतील मांडलीक म्हणून त्यांना अढळ स्थान मिळालें आहे. प्रायः सर्वांना सारखा लेख-णारा एक ठराविक वैयक्तिक कायदा देशभर सुरू झाला आहे. लष्करी सत्तेवर मुलकी सत्तेचें नियंत्रण, न्याय व अंमलबजावणी खात्यांची फार-कत, नवे कायदे, न्यायदानाचे नियम आणि कर यांची प्रसिद्धि, आणि त्रिविध प्रकारचें स्वातंत्र्य—भाषणस्वातंत्र्य, संघस्वातंत्र्य व मुद्रणस्वातंत्र्य —धार्मिक बाबतींत तटस्थपणाचें व सहिष्णुतेचें धोरण, शिक्षणाचे सुपरि-णाम, परदेशी व्यापाराची वाढ, स्वदेशी उद्योगधंद्यांचें पुनरुज्जीवन हीं आणि अशाच प्रकारचीं जीं सुखें आपले प्रजाजन आपल्या अमलांत उप-भोगीत आहेत त्यामुळें त्यांनां आपण फार प्रिय झालां आहांत.

इंग्लंडहून हिंदुस्थानचा दर्जा कमी झाला काय?

" पार्लमेंटांत जेव्हां हे किताबाचें बिल प्रथम आलें, त्यावेळीं हिंदी प्रजाजनांची अशी अपेक्षा होती कीं, आज कित्येक वर्षें रूढ असलेली व

सर्वांच्या अंगवळणीं पडलेलीच पदवी घेण्याचें आपलें प्रधानमंडळ ठरवील. असें झालें असतें तर त्यामुळें इंग्लंडच्या व आयर्लंडच्या राणीचे प्रजानन व हिंदुस्थानच्या राणीचे प्रजाजन, यांच्यांत समता निर्माण होऊन दोन्हीं देशांतील ऐक्याचें बंधन दृढ होण्यास मदत झाली असती. ही राष्ट्रीय अपेक्षा जरी खरी ठरली नाहीं, व कांहीं महत्त्वाच्या राजकीय कारणांमुळें 'सम्राज्ञी' अशी पदवी घेण्याचें ठरलें असलें तरी त्याबद्दल आमच्या मनांत किंतु नसून आपल्या अमलांत स्वातंत्र्याच्या संस्था व योग्य न्याय यांची प्रगतिच होईल अशी खात्री वाटत असल्यानें आम्ही या नव्या पदवीधारणाचें स्वागतच करीत आहों.

मुख्य प्रधानांचें आश्वासन.

"पार्लमेंटमधील वादविवादामुळें एक धास्ती वाटूं लागली होती. ती धास्ती अशी:—सम्राज्ञीपदासंबंधांत हिंदुस्थानचें नांव प्रामुख्यानें पुढें आल्यानें हिंदुस्थानचे लोक हे दुय्यम प्रतीचे प्रजाजन आहेत व त्यांचें हक्क ब्रिटनमध्यें व वसाहतीमध्यें जन्मलेल्या प्रजाजनापेक्षां अधिक मर्यादित आहेत असा अर्थ ध्वनित होऊं लागला. परंतु ही धास्ती मुख्य प्रधानांनीं पार्लमेंटांत दिलेल्या आश्वासनानें दूर झाली आहे. एतद्देशीय संस्थानांशीं केलेल्या तहान्वयें त्यांना मिळालेले हक्क व त्यांचें स्वातंत्र्य यांच्यावरहि या नव्या पदवीधारणानें थोडी फार गदा येईल अशी भीति उत्पन्न झाली होती. तीहि मुख्य प्रधानांच्या अश्वासनानें दूर झाली आहे. सध्यां वहिवाटींत रूढ असलेलेंच ब्रिटिश राजसत्तेचें सार्वभौमत्व फक्त कायद्याच्या चौकटींत बसविलें जाणार आहे येवढेंच. त्यामुळें त्यांच्या तहनाम्यांतील हक्कांत किंवा स्वातंत्र्यांत कांहीं एक फेरबदल होणार नाहीं असें आश्वासन देण्यांत आलें आहे आणि हींच अश्वासनें आपण पुन्हां सम्राज्ञीपदावरून काढलेल्या जाहीरनाम्यांत नमूद केलीं आहेत. अवाढव्य हिंदी साम्राज्याच्या मोठेपणाकडेसुद्धां दुर्लक्ष करून हिंदुस्थानला दूरदूर ठेवण्याचें जें धोरण आजपर्यंत होतें, तें साम्राज्याच्या वाढत्या आकांक्षेपुढें वितळून जाऊन सम्राज्ञीच्या राजमुगुटांतील हा सर्वांत देदिप्यमान हिरा आतां योग्य स्थानीं झळकूं लागला, याबद्दल आपल्या प्रजाजनांना आतां आनंद होत आहे.

हिंदी लोकांची पुराणप्रियता.

" हिंदुस्थानचे लोक जात्याच मोठे पुराणप्रिय आहेत. राज्यारोहण किंवा नवीन पदवीधारण वगैरे प्रसंगीं राजानें प्रजेला कांहीं नवीन हक्क बहाल करावे, सरदार दरकदारांच्या दर्जांत बढती करून त्यांचा मान सन्मान करावा व दानधर्म करून नव्या धर्मादाय संस्था निर्माण कराव्या अशी त्यांची अपेक्षा असते. ही सनातन हिंदी रूढी आजच्या शुभ प्रसंगीं आम्ही आपल्या निदर्शनास आणीत आहों व आमच्या मागण्या सविनय सादर करीत आहों. अशाकरितां कीं त्यामुळें शांतता, प्रगति व स्वतंत्र शासनसंस्था यांच्या विजयाचें प्रतीक म्हणून हा प्रसंग स्मरणीय व्हावा.

फेडरेशनच्या कल्पनेचा उगम.

" (१) इंग्रजी वर्तमानपत्रांतून चालू असलेल्या चर्चेवरून आम्हांला अशी आशा उत्पन्न झाली आहे कीं, ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील राज्यव्यवस्थेंत हिंदी राजेरजवाड्यांचें साहाय्य वाढत्या प्रमाणांत घेतलें जाईल; त्यांच्या संस्थानांतून पोलिटिकल एजंट किंवा लष्करी ठाणीं ठेवण्याचें धोरण सोडून देण्यांत येईल; मध्यवर्ती सत्तेशीं त्यांचे संबंध जास्त सलोख्याचे करून राज्यकारभारांत वेळोवेळीं त्यांचा सल्ला घेतला जाईल व डायेट किंवा असेंब्लीसारखी एकादी संस्था निर्माण करून तेथें ब्रिटिश मुलुखांतील सत्ताधारी व अधिकारी लोक आणि संस्थानिक, यांच्यांत चर्चा व विचारविनिमय घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जाईल. अशा प्रकारची सुधारणा करण्याची वेळ आतां आली आहे.

" वारंवार जे दरबार भरविले जातात त्यांच्यांत अशा प्रकारच्या असेंब्लीचे अंकुर आहेतच. हल्ली जें शिष्टाचार म्हणून किंवा मेहरनजर म्हणून केलें जात आहे, त्यालाच फक्त हक्कांचें स्वरूप द्यावयाचें आहे. सरहद्दीवरील रानटी टोळ्यांशीं घडणारे युद्धप्रसंग, संस्थानासंस्थानांतील सरहद्दीबद्दलचे तंटे, ब्रिटिश हद्द व संस्थानी हद्द यांच्यांतील अशाच प्रकारचीं वादस्थळें, योग्य तऱ्हेनें राज्यकारभार न करणाऱ्या संस्थानिकांचें पारिपत्य, दत्तक प्रकरणें, संस्थानी हद्दींत पळून गेलेल्यांना ब्रिटिशांचे स्वाधीन करण्याचे प्रश्न, चलन व मध्यवर्ति सरकारचे कायदेकानू करण्याचे हक्क

वगैरे गोष्टी या मंडळाकडे सोंपविण्यांत याव्यात.

सातारा व वऱ्हाडचे प्रश्न

" (२) संस्थानें खालसा करण्याचें वंडापूर्वीचें धोरण सोडून तें पुन्हां अंमलांत येणार नाहीं असें आश्वासन मिळणें जरूर आहे. धार व म्हैसूर संस्थानांप्रमाणें साताऱ्ची गादीहि महाराजांच्या वंशजाला परत मिळावी व वऱ्हाडचा प्रश्न निकालांत काढण्यांत यावा.

हिंदी लोकांवर बहिष्कार.

" (३) मोंगल बादशाहा कितीहि जुलमी आणि धर्मवेडे असले तरी त्यांनीं हिंदू सरदारांना आपल्या नोकरींत कधींहि मज्जाव केलेला नव्हता. जमाबंदीचें सर्व खातें हिंदूंच्याच ताब्यांत होतें. कित्येक रजपूत व इतर सरदार मोटमोठ्या लष्करी हुद्यावर होते व त्यांनीं स्वतंत्रपणें दिग्विजयही करून दाखविले आहेत. परंतु हिंदुस्थानांतील तुमचे अधिकारी आजपर्यंत याच्या अगदीं उलट वागत आले आहेत. लष्करांतील जागा हिंदी प्रजाजनांना खुल्या करण्याच्या प्रयत्नांना अत्यंत तीव्र विरोध करण्यांत आला आहे. हिंदी आकांक्षांना अत्यंत आकुंचित क्षेत्रांत डांबून टाकण्यांत आलें आहे. हा मत्सर आणि बहिष्कृतपणा यांमुळें लोकांत भयंकर निराशेचें वातावरण निर्माण होऊन त्यांचा धीर पार सुटून गेला आहे....

लष्करी व मुलकी खात्यांत अधिक प्रवेश.

" आजच्या प्रसंगानें जास्त उदारपणाचें धोरण स्वीकारिलें जावें व उच्च दर्जाच्या हिंदी लोकांना लष्कराचे दरवाजे वाढत्या प्रमाणावर उघडे व्हावे. हिंदी लोकांच्या महत्त्वाकांक्षेला मुळींच वाव दिला जात नाहीं, ही गोष्ट राष्ट्राच्या अंतःकरणाला टोंचून राहिली असून दिवसेंदिवस आपलें स्वतःचें कल्याण करण्याला किंवा राजकर्त्यांना वेळप्रसंगीं मदत करण्याला ती लोकांस असमर्थ बनवीत आहे. ही आपत्ति सर्व राष्ट्राचें निःशस्त्रीकरण करण्यांत आल्यामुळें जास्तच वाढली आहे. हल्लींच्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितींत ब्रिटिश साम्राज्याला केव्हां युद्धांत भाग घ्यावा लागेल याचा नेम उरला नसल्यामुळें तर या गंभीर प्रश्नाचा लवकरच विचार होणें जरूरीचें झालें आहे.

"(४) लष्कराप्रमाणें सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें कायद्यानें मज्जाव नसला तरी सध्यांच्या परीक्षा घेण्याच्या पद्धतीमुळें हिंदी प्रजाजनांना त्यांत प्रवेश मिळविणें व्यवहारतः अशक्य होऊन बसलें आहे. या बाबतींतहि जास्त उदारपणाचें धोरण स्वीकारिलें जाणें जरूर आहे.

पार्लमेंटांत हिंदी प्रतिनिधी.

"(५) आतां पार्लमेंटच यापुढें सर्वसत्ताधीश झालें असल्यामुळें पार्लमेंटापुढें खरी वस्तुस्थिति मांडली जाणें अगत्याचें होऊन बसलें आहे. या दृष्टीनें दोन वर्षांपूर्वी यासंबंधांत हिंदु प्रजाजनांनीं एक अर्ज करून पार्लमेंटांत हिंदी लोकांचें कांहीं प्रतिनिधि असणें जरूर आहे अशी मागणी केली होती. त्या मागणीचा यावेळीं आपण सहानुभूतीनें विचार करणें जरूर आहे.

कायदेमंडळांची सुधारणा.

"(६) हिंदी कायदेमंडळांत मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा होणेंहि जरूर भासूं लागलें आहे. सध्यांच्या कौन्सिलांतून असलेले बिनसरकारी सभासद अल्पसंख्य असल्यानें त्यांचें कांहीं चालत नाहीं. शिवाय ते सरकारनियुक्त असल्यानें त्यांचे व लोकांचे हितसंबंध एक होऊं शकत नाहींत आणि आपण लोकांना जबाबदार आहों असेंहि त्यांना वाटत नाहीं. याकरितां सध्यांचीं कौन्सिलें वाढवून त्यांची घटना जास्त उदारपणाची बनविणें व ती सध्यांच्या काळाला योग्य अशी बनविणें जरूर आहे.

कायमधारापद्धति.

"(७) कायमधारा पद्धति सर्व हिंदुस्थानाला लागूं करून आजचा प्रसंग एकमेवाद्वितीय करून ठेवावा अशी आमची विनंति आहे. १८६२ सालीं सर चार्लस वूड यांनीं तसें आश्वासन दिलें होतें, व १८६५ सालीं त्याला पुन्हा दुजोरा देण्यांत आला होता.

" हा कायमधारा धान्य रूपानें ठरविण्यांत यावा. त्याची रुपयांतील किंमत वेळोवेळीं बदलत्या बाजारभावाप्रमाणें कांहीं ठराविक वर्षांनीं कमी जास्त करण्यांत यावी. अशा तऱ्हेची व्यवस्था केली म्हणजे कायमधारा पद्धतीविरुद्ध घेण्यांत येत असलेले आक्षेप उरणार नाहींत व लोकांना हल्लींच्या पद्धतींमुळें होत असलेला त्रास व जुलूम नाहींसा होईल.

हिंदी कर्जाची हमी इंग्लंडनें द्यावी.

"(८) हिंदी राष्ट्रीय कर्जाचें एकीकरण करून त्याच्या फेडीबद्दल ब्रिटिश सरकारनेंहि संयुक्तपणें हमी द्यावी. आतां दोन्ही देशांचे हितसंबंध इतके निगडित झाले आहेत कीं, अशा प्रकारची हमी घेण्यानें इंग्लंडच्या तिजोरीवर कांहींच जादा बोजा न पडतां हिंदी जमाबंदीवरील भार मात्र त्यामुळें कांहींसा हलका होईल; आणि हल्लीं "होम चार्जेस" च्या भरमसाट फुगत चाललेल्या बोजाला आळा पडेल.

ब्रि० राष्ट्राशीं समान दर्जा व जबाबदारीचे हक्क.

" हिंदी राज्यकारभाराची सुधारणा आम्हाला कशी हवी आहे याचें हें दिग्दर्शन आहे. 'सम्राज्ञी' ही पदवी धारण करण्याच्या प्रसंगीं हिंदी लोकांना नवे राजकीय हक्क देऊन या राष्ट्रांतील राज्यसंस्थांच्या विकासाच्या नव्या युगाला प्रारंभ करा, **हिंदी लोकांना ब्रिटिश राष्ट्राच्या बरोबरीचा राजकीय व सामाजिक दर्जा प्राप्त करून द्या, आणि जबाबदारीचे हक्क उपभोगून हिंदी लोकांना स्वावलंबी व पुरुषार्थी बनण्याचें शिक्षण द्या.** आपण 'सम्राज्ञी' हा किताब घेतला ही गोष्ट आम्हांस भविष्यकाळांत प्राप्त होणाऱ्या व आपणांपाशीं सांठवून ठेवलेल्या आमच्या सुखाच्या ठेव्याचें पूर्वचिन्हच होय असें आम्ही समजतों. याचकरितां ईश्वराजवळ आमची प्रार्थना आहे कीं, आपणाला दीर्घायुष्य लाभो व इंग्लंड आणि हिंदुस्थान यांच्यामध्यें उत्पन्न झालेले वात्सल्याचे संबंध वाढत जाऊन दृढ होवोत."

हें मानपत्र अर्पण केल्यानंतर काकांनीं तेथें जमलेल्या राजेरजवाड्यांस उद्देशून भाषण केलें. त्यांत तेथें जमलेल्या इतर मंडळींस उद्देशून पुढील भावना व्यक्त केल्या.

" इंग्रज सरकारनें उंची पदवीचे, थोर घराण्याचे, श्रीमान्, विद्वान्, औदार्यसंपन्न, लोकहिताविषयीं उत्सुक, धर्मसंबंधीं महत्त्व पावलेले, फार दिवस उत्तम कामगिऱ्या बजावलेले, असे हिंदुस्थानांतील सर्व भागांतील गृहस्थ, यांना दरबारास आमंत्रणें करून मान दिला आहे, णजे सर्व राष्ट्रास मान दिला आहे. तेव्हां हल्लीं सर्व जातींच्या व

धर्मांच्या लोकांचा व त्यांच्या मुखत्यारांचा जमाव होण्याचा जो प्रसंग आला आहे, तो एकंदर राष्ट्राला फार महत्त्वाचा आहे आणि तो पुढें इतिहासांत त्या सर्वांचें ऐक्य होण्यासच काय तर हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय पुनरुज्जीवनाचा आरंभ झाल्याचा सूचक म्हणून मानला जाईल... आपण या राष्ट्रांतील थोर व प्रसिद्ध पुरुष आहांत. तसेंच हिंदुस्थानांतील एकत्र राष्ट्राचें पार्लमेंट आहां. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानातील सर्व संस्थानांची व राष्ट्राच्या राजकीय संबंधांची सभाच आहां. तेव्हां आतां हा जो जमाव जमला आहे, तो पुढें हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा कधींहि न सुटण्यासारखा संबंध झाल्याच्या योगानें जगांमध्यें ज्या मोठ्या गोष्टी होणार आहेत त्यांचा केवळ प्रारंभ आहे." अशाच अर्थाचीं पत्रें त्यावेळीं निरनिराळ्या पुढाऱ्यांना पाठवून राष्ट्रीय सभेची कल्पना पुण्याच्या सार्वजनिक सभेनें लोकांपुढें मांडिली असें कै. मंडलीक यांच्या चरित्रांत लिहिलें आहे. नुकतेच आय. सी. एस्. मधून निवृत्त झालेले कलकत्याचे बाबू सुरेंद्रनाथ हे या वेळीं दिल्लीस आले होते व या दरबाराच्या वेळींच आपणांस राष्ट्रसभेची कल्पना प्रथम सुचली असें त्यांनीं म्हटलें आहे. §

अशा प्रकारें डिझ्रायली आणि लॉर्ड लिटन यांनीं जो दरबार आपल्या अनियंत्रित व अबाधित साम्राज्यसत्तेचें प्रदर्शन करण्यासाठीं भरविला त्याच दरबाराची संधि साधून पुण्यांतील मुत्सद्यांनीं अखिल भारतीय संयुक्त राज्य, जबाबदारीचे हक्क, ब्रिटिश राष्ट्राच्या बरोबरीचा दर्जा आणि हिंदी पार्लमेंट वगैरे भावनांचें बीज हिंदी लोकांच्या अंतःकरणांत रोविलें! अशाप्रकारें हिंदुस्थानांत साम्राज्यनिष्ठेंतून जन्मास आलेलें एक सनदशीर राजकारण प्रथम संचार करूं लागलें. ब्रिटिश सरकार जर आपल्या साम्राज्याचें वैभव व्यक्त करण्यासाठीं सर्वांना एकत्र आणूं शकतें तर लोकांच्या वतीनें सरकारकडे दाद मागणाऱ्या निरनिराळ्या प्रांतांतील पुढाऱ्यांनीं या साम्राज्यनिष्ठ सनदशीर राजकारणासाठीं एकत्र कां जमूं नये, असा विचार तेथें जमलेल्या लोकांना साहजिकच सुचला. पण या विचाराला अंकुर फुटण्यास आणखी सात आठ वर्षें जावीं लागलीं आणि कांहीं

§ Indian National Evolution, P. 32–3 by A. C. Mazumdar.

गोरे अधिकारी व खुद्द व्हाईसरॉय यांच्या सहानुभूतीचें जलसिंचन या बीजावर व्हावें लागलें. ही सहानुभूति कां व कशी मिळाली व तें जल-सिंचन कोणत्या प्रकारें झालें, त्याचा विचार पुढील प्रकरणीं करावयाचा आहे.

न्यायमूर्तींनीं हें जें सनदशीर साम्राज्यनिष्ठ राजकारण रचिलें त्याचें स्वरूप वरकरणीं ब्रिटिश राजकारणासारखेंच दिसत होतें. १८५८ सालच्या राणीचा जाहीरनामा यालाच " मॅग्नाचार्टा " कल्पून या राजकारणाचा पाया घालण्यांत आला होता, आणि इंग्लंडांत ज्याप्रमाणें सरदारवर्गापासून शेतकऱ्यापर्यंतचे सर्व वर्ग एका निशाणाखालीं येऊन आपल्या हक्कांची मागणी राजनिष्ठ शब्दांत राजापुढें मांडीत असत, त्याचप्रमाणें हिंदी सर-दारांपासून शेतकऱ्यांपर्यंत सर्व वर्गांच्या हक्कांची मागणी राजनिष्ठ शब्दांत न्यायमूर्तींनीं भारतीय सम्राज्ञीच्या प्रतिनिधीपुढें दरबारी भाषेंत या मान-पत्राच्या द्वारें मांडली आहे. पण हें सर्व ब्रिटिश सरदार आणि प्रजाजन यांच्या वरपांगी राजनिष्ठेचें निर्जीव अनुकरण होतें. इंग्लिश सरदारांची व प्रजेची राजनिष्ठा व त्यांनीं अवलंबिलेला सनदशीर मार्ग आणि न्याय-मूर्तींनीं व त्यांच्या अनुयायांनीं हिंदुस्थानांत रुजविण्याचा प्रयत्न केलेली राजनिष्ठा व सनदशीर राजकारण, यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. ब्रिटिश सरदारांनी जॉन राजाचा रणांगणांत पराभव करून त्याच्याकडून मॅग्नाचार्टा लिहवून घेतला होता. इतकेंच नव्हे तर, त्यानें हा करार मोड-ल्यास त्याला राज्यावरून काढून टाकण्याचाहि हक्क आपणांस आहे असें ब्रिटिश सरदारांनीं त्याजकडून लिहवून घेतलें होतें. " हा करार जर मी पाळला नाहीं तर तुम्ही माझ्याविरुद्ध बंड करावें, माझें सर्व राज्य घ्यावें, मात्र माझ्या व माझ्या कुटुंबीयांच्या जिवाला धक्का लावूं नये व मी पुनः करार अमलांत आणिल्यास माझें राज्य मला परत द्यावें, " अशा अर्थाचें एक स्पष्ट कलम या करारांत होतें. इंग्लिश राज्यघटनेचा सुप्रसिद्ध इतिहासकार टॅस्वेल लँगमीड लिहितो:– " या योजनेमुळें जॉननें आपल्या सर्व प्रजाज-नांना एका मर्यादित स्वरूपांत बंड करण्याचाच अधिकार देऊन टाकिला. जर राजानें अगर त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं या कराराविरुद्ध यत्किंचित्

वर्तन केलें तर सर्व सरदारांनीं पंचवीस सरदारांचें एक मंडळ नेमावें आणि या मंडळानें आपली सर्व शक्ति खर्च करून करारांतील अटी पाळल्या जातील अशी व्यवस्था करावी. या मंडळानें किंवा त्यांच्यांपैकीं चौघांनीं प्रथम राजाकडे तक्रार करावी किंवा राजा नसेल तर न्यायाधिकाऱ्यांकडे तक्रार करावी व आपलीं गाऱ्हाणीं तात्काल दूर करण्याची विनंति करावी. जर या तक्रारीवर चाळीस दिवसांत कांहीं उपाय योजण्यांत आले नाहींत तर ' या पंचवीस सरदारांनीं सामान्य प्रजाजनांच्या साहाय्यानें सर्व प्रकारें आमची संपत्ति जप्त करावी. आमचे किल्ले, आमची मालमत्ता, आमच्या जमिनी जप्त करून किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारें आपल्या इच्छेप्रमाणें आपल्या तक्रारी दूर होईपर्यंत आमच्यावर सक्ति करावी. मात्र आमच्या राणीच्या व आमच्या मुलांच्या शरीराला धक्का लावूं नये आणि सर्व तक्रारी दूर झाल्यावर पुनः आमच्या आज्ञा पूर्ववत् पाळूं लागावें. आम्ही दिलेलीं वचनें पाळण्यासाठीं आमच्यावर हे पंचवीस सरदार जी सक्ति करतील तींत देशांतील कोणत्याहि मनुष्यानें सामील व्हावें आणि आपण या सरदारांशीं एकनिष्ठ राहूं व ते देतील त्या आज्ञा पाळूं, अशी शपथ घ्यावी. अशी शपथ घेण्यास आम्ही मोकळ्या मनानें व राजीखुषीनें मोकळीक देत असून तशी शपथ घेण्यास आम्ही कोणासहि प्रतिबंध करणार नाहीं.' §

पण ब्रिटिश सरदार येवढ्यावरच थांबले नाहींत. जॉन राजानें यानंतर जेव्हां हा करार मोडला आणि त्यांना या कलमाप्रमाणें वागून आपल्या हक्कांचें रक्षण करणेंहि कठीण झालें, तेव्हां ते याच्याहि पुढें गेले व फ्रान्सचा राजा लुई याला आपल्या राज्यावर येऊन बसण्याची त्यांनीं विनंति केली. तेव्हां तो सरदारांच्या अटी मान्य करून आपलें सैन्य घेऊन इंग्लंडांत येऊन दाखलहि झाला. पण इतक्यांत जॉन राजा मेला व हें भांडण थोडक्यांतच मिटलें. ब्रिटिशांच्या सनदशीर राजकारणाचें व राजनिष्ठेचें स्वरूप असें असून त्यांनीं मिळविलेल्या मॅग्नाचार्टाचा इतिहास हा असा आहे.

§ History of the English Constitution, P. 121–22 by Taswell Langmead.

न्यायमूर्तिप्रभृति आमचे राजकीय पुढारी ज्याला 'मॅग्नाचार्टा' म्हणून गौरवीत होते, त्याचा इतिहास व स्वरूप याच्या अगदीं उलट होतें. ब्रिटिश मॅग्नाचार्टा विजयशाली सरदारांनीं पराभूत राजांकडून लिहून घेतलेला करार असून तो मोडल्यास राजाचें पारिपत्य करण्याची स्पष्ट योजना त्यांत ग्रथित झालेली होती व ही उपाययोजना अमलांत आणण्याची शक्ति ब्रिटिश सरदारांपाशीं भरपूर होती. राणीचा जाहीरनामा हा बंडखोर सैनिकांचें कंबरडें मोडून विजयशाली झालेल्या राणीनें आपल्या राजनिष्ठ प्रजेला व दुर्बल संस्थानिकांना दिलेलें कोरडें आश्वासन होतें. या आश्वासनाला कायदेशीर करारांचें निश्चित स्वरूप नसून तें मोडणाऱ्या राज्यकर्त्यांना शासन करण्याचा उपाय किंवा ताकद, ज्यांना तें आश्वासन दिलें होतें, त्यांच्यापाशीं मुळींच नव्हती. परंतु अश्वत्थामा आपल्या आईनें दिलेलें पिठाचें पाणी दूध म्हणून पीत असे, त्याप्रमाणें लोकसत्ताक राजकारणांत मागसलेल्या हिंदी राष्ट्रांतील एकोणिसाव्या शतकांतले बाल मुत्सद्दी या राणीच्या जाहीरनाम्याला आपल्या हक्कांची मोठी सनद समजत होते! आपल्या राजकीय मागणीपाठीमागें शक्ति असावी लागते याची जाणीव राष्ट्रसभेंतील राष्ट्रीय पक्षाला १९०५ च्या नंतर होऊं लागली. तेव्हां या नव्या राष्ट्रीय पक्षाला राजकारण मुळींच कळत नाहीं असें म्हणून तिचे वृद्ध प्रागतिक पुढारी त्याला अवहेलनापूर्वक तुच्छतेनें वागवूं लागले. आपलें बहुमत करून राष्ट्रसभा आपल्या पक्षाच्या हातीं आणण्याचा प्रयत्न या नव्या पक्षानें केला, तेव्हां त्याला बाहेर ढांकलून देण्यांतच आपल्या राजकीय मुत्सद्दीगिरीचा विजय आहे असें त्यांनीं मानिलें!

पण यावेळींहि हें सनदशीर राजकारण निष्फळ आहे असें ओळखून सशस्त्र बंडाचें भावनाप्रधान पण अशास्त्रीय व अतएव अव्यवहार्य राजकारणाचे खेळ खेळणारे कांहीं तरुण होते. त्यांचें नेतृत्व स्वीकारून कै. वासुदेव बळवंत फडके यांनी १८७६च्या दुष्काळांत सुरू झालेल्या शेतकऱ्यांच्या दंग्यांचा फायदा घेऊन नगर, नाशिक, खानदेश येथील रामोशी व भिल्ल लोकांच्या साहाय्यानें लोकसत्ताक राज्यस्थापनेचा एक प्रयत्न, शिवाजी महाराजांच्या नांवानें केला. या दंग्यांचा उपद्रव पुण्यापर्यंत येऊन ठेपला

आणि एके दिवशीं तर पुण्यांतील शनवारवाड्यासहि आग लागली! वस्तुतः या आगीचा संबंध वासुदेव बळवंतांच्या बंडाशीं मुळींच नव्हता आणि सार्वजनिक सभेचे पुढारी न्या. रानडे व सार्वजनिक काका यांचाहि वासुदेव बळवंतांशीं कांहीं संबंध नव्हता. पण सरकाला या सर्व गोष्टी एकाच सूत्रांत गोविल्यासारख्या वाटल्या आणि मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांना हें सर्व कारस्थान न्यायमूर्तींनींच रचलें असून वरून राजनिष्ठ राजकारणाचे सनदशीर फासे टाकणारा हा पुण्यांतील ब्राह्मणांचा व दक्षिणेतील सरदारांचा बुद्धिमान पुढारी ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्याचा गुप्त कट रचीत असावा असा संशय आला! यामुळें न्यायमूर्तींची बदली तावडतोब प्रथम नाशकास व धुळ्यास झाली व नंतर कांहीं काळ त्यांच्या पत्रव्यवहारावरहि गुप्त पोलिसांची पाहणी सुरू झाली. पण यांत काहींच निष्पन्न झालें नाहीं. वासुदेव बळवंत यांच्यावर रीतसर खटला होऊन त्यांना काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. त्यांची वकिली मात्र सार्वजनिक सभेचे पुढारी सार्वजनिक काका यांनीं केली. यांतहि त्यांनीं एक प्रकारें अलौकिक धैर्य दाखविलें असेंच त्यावेळचें लोकमत होतें. फडके यांनीं जें राजकारण केलें तें चुकीचें असलें तरी ते देशभक्त आहेत व म्हणून त्यांची वकिली करण्यासाठीं मला कोणी फांसावर चढविलें तरी त्याबद्दल मला खेद होणार नाहीं, असे उद्गार यावेळीं काकांनीं काढिले होते अशी आख्याइका आहे.§

यानंतर थोड्याच दिवसांत (१८८०) सार्वजनिक काका निवर्तले आणि पुण्यांत एक नव्याच विचारसंप्रदायाचा पक्ष पुढें येऊं लागला. त्याचा विचार करण्यापूर्वी आपणांस याच राजकारणांतून निर्माण झालेल्या राष्ट्रसभेच्या स्थापनेचा व तिच्या पहिल्या धोरणाचा इतिहास समजून घ्यावयाचा आहे. तो इतिहास सांगण्यापूर्वी सार्वजनिक काकांच्या एक दोन कामगिऱ्यांचा निर्देश करून हें प्रकरण संपवूं. लॉर्ड लिटन यांनीं वर्तमानपत्रांच्या मुस्कुटदाबीचा एक कायदा केला होता. त्याचा निषेध करण्यासाठीं मुंबईस वृत्तपत्रकारांचें एक संमेलन भरविण्याचें कार्य काकांनीं केलें.

§ सार्वजनिक काका यांचें चरित्र : ले. बोरवणकर. पृ. ५९–६०.

तसेंच असें एक संमेलन कलकत्त्यासहि भरविलें होतें, त्यास काका हजर राहिले. या संमेलनाचें नेतृत्व बाबू सुरेंद्रनाथ यांनीं घेतलें होतें. यानंतर असेंच एक संमेलन पंजाबांतहि भरविण्याचा प्रयत्न काकांनीं केला, पण तो सफल झाला नाहीं.

याहिपेक्षां एकप्रकारें विशेष महत्त्वाची अशी गोष्ट करण्याची विलक्षण कल्पना यावेळीं काकांच्या डोक्यांत आली. ती म्हणजे अफगाणिस्थानच्या अमीराशीं रदबदली करून युद्ध टाळण्याचा व त्याचा ब्रिटिश सरकाराशीं स्नेह घडवून आणण्याचा प्रयत्न करण्यास आपण तयार आहों व त्यासाठीं अफगाणिस्थानांत जाण्यास आपणास परवानगी द्यावी असा अर्ज काकांनीं हिंदुस्थान सरकारकडे केला. यावेळीं ब्रिटिशांचा वकील अफगाण अमीरानें अटक करून बंदींत टेविला होता. अशा वेळीं अफगाणिस्थानांत जाऊन ब्रिटिशांची वकीली करण्यांत जसें धैर्य व्यक्त होत होतें, तसेंच आम्ही आपल्या देशाचें परराष्ट्रीय राजकारण योग्य प्रकारें बजावूं शकतों असा एक आत्मविश्वासहि त्यांत व्यक्त होत होता. पण या धैर्याला आणि आत्मविश्वासाला पोसूं देण्याची इच्छा ब्रिटिश सरकाराला नसल्यामुळें आणि पुण्याच्या ब्राह्मणांच्या हातीं अफगाणिस्थानचें राजकारण देण्यांत त्यांना धोका वाटत असल्यानें त्यांनीं काकांच्या राजनिष्ठेबद्दल अभिनंदन करूनच त्यांचे आभार मानिले; व अफगाणिस्थानावर चाल करून जाण्याचें आगाऊच ठरविलें असल्यानें त्यांनीं आपला तो बेत सिद्धीस नेला.

प्रकरण ६ वें

राष्ट्रसभेचा उद्भव आणि प्रचार

" Within less than twenty years after the great meeting the nationalist movement of India was born almost at the same time and place at which Lord Lytton was presiding at the great Imperial Darbar and announcing that the great Queen of England was assuming the title of Empress of India."

—Lala Lajpatrai ' Young India ' P. 124.

इ. स. १८७५ पासून हिंदुस्थानच्या इतिहासांत एक नवी शक्ति निर्माण झाली. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांचा इतिहास अवलोकन केला तर या सुमारास कांहीं महत्त्वाच्या घडामोडी घडून येत असल्याचें दिसतें. मागील प्रकरणांत पुण्यांतील सार्वजनिक सभा, सार्वजनिक काका, न्या. रानडे वगैरेंच्या लोकजागृतीच्या कार्याची माहिती दिली. पण यापेक्षांहि अधिक महत्त्वाची अशी दुसरी गोष्ट या सुमारास पुण्यांत घडून आली व ती म्हणजे इ. स. १८७४ च्या जानेवारींत कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची " निबंधमाला " सुरू झाली ही होय. निबंधमालेच्या पहिल्याच अंकांत " मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति " हा नव्या जोमाचा देशाभिमानानें ठासून भरलेला असा लेख प्रसिद्ध झाला. त्यांत ते म्हणतात. " जी भाषा बोलणाऱ्यांनीं दिल्ली अटकेपर्यंत आपले झेंडे नेऊन लाविले, जींत तुकाराम रामदासांसारख्या भगवत्परायण साधूंनीं आपले श्रुतिवंद्य अर्थ ग्रथित केले, जीस मुक्तेश्वर, वामन पंडित, मोरोपंत इत्यादि कवींनीं आपल्या रसाळ व प्रासादिक वाणीनें संस्कृत भाषेचीच प्रौढी आणिली, त्या भाषेस आवेश, गांभीर्य व सरसता या गुणांकरितां कोणत्याहि अन्य भाषेच्या तोंडाकडे बघण्याची खास गरज नाहीं अशी आमची खात्री आहे. " यानंतर मराठी भाषेवर इंग्रजी भाषेचें जें आक्रमण या वेळीं चाललें होतें त्यास उद्देशून शास्त्रीबुवा म्हणतात: " हा अनर्थ होतां होतां इतका भयंकर होणार आहे कीं, शेवटीं त्याचें अनर्थत्वच नाहींसें होऊन,

आपल्या भाषेस इंग्रजी विद्येपासून व भाषेपासून लाभ झाला या शब्दांतच कांहीं अर्थ राहणार नाहीं. कारण जर सध्यांप्रमाणें इंग्रजी शब्दांची व रचनेची आपल्या भाषेंत सतत भेसळ होत गेली आणि जर कांहीं प्रतिबंधक कारण न झालें तर असेंच होणार हें कोणीहि सांगेल !— तर तिचें रूप पालटतां पालटतां असें होईल कीं, ती इंग्रजीपासून निवडतां येणार नाहीं; व तिच्या मूळच्या रूपाचा मागमूसहि राहणार नाहीं. मग असें झाल्यावर ' आपल्या भाषेस असे असे लाभ झाले ' असें म्हणतांना 'आपल्या' या शब्दांत कांहीं अर्थ राहिला काय ? तसेंच, मराठीस वर सांगितलेली सरूपता मुक्तीच मिळाल्यावर तिचा आधींचा देह कोठें राहिला ? व म्हणूनच अनर्थ तरी कसचा ? वास्तव मोक्षमुल्लर साहेबांनीं आपल्या देशांतील लोकांस जो धर्माच्या बाबतींत उपदेश केला आहे, तोच आम्ही एतद्देशीय भाषांविषयीं त्यांस करितों. म्हणजे जर आपण सर्व इंग्रेज व ख्रिस्ती बनलों तर आपला आपलेपणा अर्थातच समूळ विनष्ट झाला; मग आमच्या देशाचें आम्हीं पुनरुज्जीवन केलें हे शब्द सहज विगतार्थ झाले ! त्याप्रमाणेंच जर मराठी भाषा होतां होतां इंग्रेजीच बनली, तर आपल्या लोकांचा तींत ग्रंथ लिहिल्याचा आटाट सर्व केवळ व्यर्थ झालासें होईल. " या उताऱ्यांत स्वभाषेसंबंधीं जे उद्गार काढले आहेत तेच ' स्वधर्म ' आणि ' स्वदेश ' यांना लागूं केले म्हणजे शास्त्रीबुवांच्या निबंधमालेच्या सप्तवार्षिक कार्यानें महाराष्ट्रांत कोणती विचारक्रांति घडवून आणली त्याची यथार्थ कल्पना होणार आहे. निबंध–मालेच्या अखेरच्या म्हणजे ८२ व्या अंकांत शास्त्रीबुवा लिहितात : " वरील तहकुबीचें दुसरें कारण असें आहे कीं, ज्या उद्देशानें प्रकृत निबंधरचनेस आम्हीं प्रवृत्त झालों तो आतां पुष्कळ अंशीं सिद्धीस गेला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आठ वर्षांपूर्वी 'आमच्या भाषेची स्थिति ' या विषयावर आम्ही प्रथमतः लेखणी धरली, त्या काळांत आणि आजच्यांत वरील विषयाच्या संबंधानेंच काय, पण एकंदर लोकस्थितीच्या संबंधानेंच पाहतांही पुष्कळच फरक पडला आहे. त्या वेळची व त्याच्या पूर्वींची स्थिति म्हटली म्हणजे अशी होती कीं, जे नवीन विद्वान् देशोन्नतीचे सुकर्णधार म्हणून म्हणविलेले त्यांनीं कागदास मराठी

लेखणीचा टाक म्हणून कधीं लावायचा नाहीं, आपल्या देशाच्या इतिहासाची वगैरे माहिती म्हटली म्हणजे कांहीं अप्रयोजक इंग्रज ग्रंथकारांच्या प्रसादानें जी त्यांस कधींकाळीं मिळाली असेल तेवढी, त्याप्रमाणेंच लोकहितवादींनीं ज्या मतांचा आपल्या 'निबंधसंग्रहांत' जागोजाग उल्लेख केलेला आहे त्यांचा सार्वत्रिक प्रचार आणि इंग्रजी ग्रंथकारांच्या पेनांतून उतरलेलें म्हटलें म्हणजे तें ब्रह्मवाक्यच, त्यांत असत्य म्हणून लेशमात्रहि असावयाचें नाहीं, ही बळकट समजूत! ही परम शोचनीय स्थिति उत्तरोत्तर अगदीं पालटत चालली आहे हें पाहून कोणांसहि संतोष वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. तर आमचे देशबंधू जे वर सांगितल्याप्रमाणें अगदींच बहकून गेले होते, त्यांस ताळ्यावर आणण्याचा संकल्प योजून आम्ही कलम हातांत धरलें होतें. तें आतां जरी खालीं ठेवलें तरी हरकत नाहीं असें आम्हांस वाटतें." अर्थात् स्वभाषा, स्वधर्म, स्वसमाज व स्वदेश यासंबंधीं ही जी सुशिक्षित वर्गाच्या वृत्तींत क्रांति होऊं लागली होती ती सर्वस्वी निबंधमालेंतील लेखांनींच झाली होती असा या लेखाचा अभिप्रेत अर्थ आहे असें समजण्याचें कांहींच कारण नाहीं.

हा लेख शास्त्रीबुवांच्या निधनानंतर त्यांच्या बंधूंनीं प्रसिद्ध केला असून तो शास्त्रीबुवांचा अखेरचा लेख आहे. शास्त्रीबुवा इ. स. १८८२ च्या १७ मार्च रोजीं मरण पावले. या वेळीं त्यांनीं टिळक व आगरकर यांच्या साहाय्यानें न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना करून केसरी व मराठा वर्तमानपत्रें सुरूं केलीं होतीं. याशिवाय चित्रशाळा, किताबखाना वगैरे संस्थाहि त्यांनीं सुरू केल्या होत्या. चिपळूणकर, आगरकर आणि टिळक यांनीं या वेळीं महाराष्ट्रांत एक नवें युग प्रवर्तित केलें होतें. याच प्रकारच्या नवयुगाचा अरुणोदय बंगाल, पंजाब व मद्रास या प्रांतांत यावेळीं होत होता. बंगालमध्यें १८७६ त बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांची सरकारी नोकरी सुटल्यानंतर कलकत्त्यास 'इंडियन असोसिएशन' नांवाची राजकीय संस्था बाबू आनंद मोहन बोस यांच्या सहकार्यानें त्यांनीं स्थापन केली. याच्या पूर्वी १८५१ च्या सुमारास ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन नांवाची एक राजकीय सभा कलकत्त्यास स्थापन झाली होती, पण ती आतां मागें पडून

' इंडियन असोसिएशन ' पुढें आली. पहिल्या सभेंत बंगालमधील जमीनदार वर्गाचें प्रामुख्य होतें तर दुसरींत इंग्रजी सुशिक्षित वर्गाचें प्राधान्य होतें. या दुसऱ्या संस्थेचे चालक लोकजागृति, राजकीय चळवळ यांवर जोर देत असत तर पहिली संस्था सरकारकडे अर्ज करण्यावर सर्व भर देई. बाबू सुरेंद्रनाथ हे १८७६ सालीं कलकत्त्यास जोसेफ मॉझिनीच्या चरित्रावर बोलतांना म्हणतात : —

" We do not want many political associations whose only concern would be to heap cart–loads of pititions on the devoted heads of our Government officials. On the contrary, let us have political associations on the model of the Catholic Associations of Daniel O'cconell.' How was it that the great Irish liberator wrung from unwilling Parliament and an unwilling minister the great boon of Catholic Emancipation Bill ? It was certainly not by deluding Parliament or the Lord Lieutenant with pititions, but by creating a deep and an ardent feeling in the minds of his countrymen in favour of the Bill. Let our political associations seriously set themselves to the task of educating public opinion; and then, I say, they will supply a real want and discharge an important public duty."§

बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं १८७९ मध्यें बंगाली पत्र आपल्या हातीं घेतलें, १८८२ मध्यें त्यांनीं एक लहानसें विद्यालय आपल्या हातीं घेतलें व त्यांतूनच पुढें त्यांनीं रिपन कॉलेज या संस्थेची स्थापना केली. सुरेंद्रबाबूंचे हे सर्व उद्योग चिपळूणकर, आगरकर व टिळक यांच्या न्यू इंग्लिश स्कूल, फर्ग्यूसन कॉलेज, केसरी, मराठा वगैरे उद्योगांशीं समकालीन असेच आहेत. याच सुमारास १८७८ सालीं मद्रासमध्यें ' हिंदू ' या पत्राची स्थापना झाली आणि या पत्राच्या स्थापनेंत एम्. वीर राघवाचार्य, रंगय्या नायडू, जी. सुब्रम्हण्य ऐय्यर आणि एन्. सुब्बाराव पंतलु हे गृहस्थ प्रमुख होते. पुढें याच लोकांच्या प्रेरणेनें १८८४ सालीं ' मद्रास महाजन सभा ' या नांवाची संस्था अस्तित्वांत आली. याच्यापूर्वी १८५१

§ Speeches of Surendra Nath Bannerji P. 412–3.

च्या सुमारास स्थापन झालेली 'मद्रास नेटिव असोसिएशन' ही सभा आतां मागें पडली व लवकरच नामशेष झाली. १८७५ पासून १८८५ पर्यंतच्या काळांत हें जें एक नवचैतन्य राष्ट्रांत निर्माण होत होतें, त्याला एक सांस्कृतिक अंगहि होतें. हें सांस्कृतिक अंग म्हणजे भारतीय संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाचा अभिमान हेंच होय. महाराष्ट्र, बंगाल, पंजाब व मद्रास या चार प्रांतांत आपल्या भारतीय संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाचा अभिमान वाढविणाऱ्या चळवळी या काळांत झालेल्या आहेत. महाराष्ट्रांत या चळवळीचें स्वरूप थोडक्यांत "महाराष्ट्रधर्माचें पुनरुज्जीवन" या नांवानें सांगतां येईल. बंगालमध्यें रामकृष्ण परमहंसांच्या शिष्यानें—स्वामी विवेकानंद यांनीं— याचवेळीं भारतीय वेदांताची पताका जगभर पसरविण्यासाठीं संन्यासदीक्षा घेतली व पुढें रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली. पंजाबांत स्वामी दयानंद यांनीं स्थापन केलेल्या आर्य समाजाची शाखा १८७७ सालीं लाहोर येथें रुजली व तिनेंच पंजाबांत नवजीवन निर्माण केलें. मद्रासमध्यें याच सुमारास थिऑसफीचा विशेष प्रचार झाला आणि त्या प्रांतांत राष्ट्रीय स्वाभिमान जागृत करण्याचें कार्य थिऑसफीनें केलें. अशा प्रकारें महाराष्ट्रधर्म, रामकृष्णमिशन, आर्यसमाज आणि थिऑसफी यांच्या आधारें महाराष्ट्र, बंगाल, पंजाब आणि मद्रास, या चार प्रांतांत राष्ट्रीय अभिमानाचें एक नवें युग यावेळीं प्रवर्तित होत होतें.

यावेळीं सर्व भरतखंडांत ज्या या नव्या स्वाभिमानी युगाचा अवतार होत होता, त्यांतूनच पुढें जहाल राष्ट्रीय राजकारणाचा उदय झाला. पण या जहाल राष्ट्रीय राजकारणाचा उदय प्रथम महाराष्ट्रांत झाला. याचें कारण शोधूं लागल्यास, आपणांस महाराष्ट्रांतील या नव्या जागृतीच्या सांस्कृतिक अंगाचा अधिक तपशीलानें विचार करावा लागेल. पण हा विषय आम्ही पुढील प्रकरणासाठीं राखून ठेविला आहे. या प्रकरणांत फक्त राजकीय चळवळींचाच विचार करावयाचा आहे. या दृष्टीनें येथें येवढें सांगितलें म्हणजे बस्स आहे कीं, यावेळीं जे तरुण लोक देशभक्तीचें कंकण हातांत बांधून स्वार्थत्यागानें देशसेवेस लागले, त्यांच्या राजकीय विचारांत आणि पूर्वीच्या पिढीच्या राजकीय विचारांत फार मोठें अंतर पडलेलें दिसून येतें.

या नव्या पिढीच्या विचारांत आणि जुन्या पिढीच्या विचारांत पहिलें मोठें अंतर कोणतें पडलें असेल तर तें म्हणजे या तरुण देशभक्तांना आपलें राजकीय पारतंत्र्य नष्ट करणें अत्यंत अवश्य आहे, याबद्दल तीव्र तळमळ लागली होती व त्यामुळें त्यांच्या सर्व विचारांत राजकीय सुधारणेला प्राधान्य मिळूं लागलें होतें हें होय. चिपळूणकरांनीं 'आमच्या देशाची स्थिति' या सुप्रसिद्ध लेखांत म्हटलें आहे :–" आमच्या प्रस्तुतच्या दैन्याचें मुख्य कारण काय आहे हें कोणालाही सांगावयास नको. तें परकी अंमल हें होय, हें उघडच आहे. इंग्रज लोक इकडे प्रभु होण्यापूर्वी हा देश संपन्न होता, व मुसलमानांची जुलमी म्हटलेली कारकीर्द सांप्रतच्या सुधारलेल्या कारकीर्दीहून शंभर वाट्यांनीं बरी वगैरे गोष्टी अलीकडे सिद्धांतासारख्या होऊन बसल्या आहेत व प्रत्यक्ष इंग्रज लोकही त्या बोलून दाखवितात, हें आज बहुधा सर्वांस माहित असेलच. तर आमच्या पाश्चात्य आर्य-बंधूंचे आधिपत्य हें जर आमच्या विपत्तीचें मोठें कारण होय, तर तें नाहींसें झालें असतां आमची स्थिति सुधारेल ही अर्थातच कोणाच्या मनांत प्रथमतः मोठी कल्पना येणार आहे.... आमची अन्नान्नगत झाली आहे, दुष्काळाचा तडाका उडाला म्हणजे लाखो लोकांची चांदी उडते आहे, सरकारदेण्याखालीं रयतेचा चुराडा होत आहे, लोकांस आपल्या सामान्य हक्कांचें व गोष्टींचेंसुद्धां ज्ञान नसून त्याच्या अभावीं त्यांची स्थिति पशु-वर्गासारखी होऊन गेलेली आहे, एवढा हा संपन्न देश असतां, येथील लोकसंख्या येवढी असतां, लोकांची बुद्धि येवढी प्रखर असतां, व आहे तेथें अर्थसंचयहि विपुल असतां कल्पवृक्षाखालीं उपवास या न्यायानें इतकी प्रजा व्यर्थ हाल सोसत आहे,—ही स्थिति सर्वांच्या डोळ्यासमोर आहे; आणि देशोन्नतीचे धुरंधर वरील विपत्तीच्या प्रतिकारार्थ उद्योग काय करीत आहेत म्हणाल, तर एक आकाशांतील बापास आरोळी देत आहेत, दुसरे आपल्या लेडीकरवी कोणा गौरकाय अधिकाऱ्याचें हस्तपीडनपूर्वक स्वागत करताहेत, कोणी पार्लमेंटच्या गर्दीत गुंग होऊन गेले आहेत, कोणी अर्वाचीन सोमरसांत तल्लीन होऊन जातिभेदरूप महान् अरिष्टाचा उपशम होऊन या देशास आराम पडावा म्हणून अर्वाचीन ऋषींचा

तांडा जुळवून गवालंभाचें अनुष्ठान करीत आहेत, कोणी सरकारी अधिकाऱ्यांचे प्रतिदिवशीं उंबरठे पुजून त्यांच्यापुढें निरंतर लांगूलचालन करीत आहेत, इ. इ.! हा सर्व प्रकार आम्हांस तर केवळ लज्जास्पद दिसतो."

केवळ चिपळूणकर यांनाच लोकांचें दारिद्र्य व राजकीय दास्य यांच्या हननास अग्रस्थान द्यावें असें वाटत होतें असें नाहीं तर आमच्या सामाजिक व धार्मिक विचारांतहि क्रांति झाली पाहिजे असें प्रतिपादन करणारे आगरकर यांनाहि राजकीय सुधारणेला व तज्जन्य दारिद्र्यविनाशाला अग्रस्थान दिलें पाहिजे ही गोष्ट मान्य होती. इतकेंच नव्हे तर ब्रिटिश राज्यकर्ते आम्हांस केवळ धार्मिक व सामाजिक सुधारणा करण्यांतच गुंतून रहा असा उपदेश करतात, यांत त्यांचा एक राजकीय किंवा आर्थिक स्वार्थ आहे हेंही त्यांनीं स्पष्टपणें लोकांपुढें मांडिलें आहे. "फेर जमाबंदी आणि लष्करी खर्च" या सुधारकांतील लेखांत ते लिहितातः—

"आमचे परदेशस्थ प्रभु आमच्या सामाजिक आचारांतील गौणत्वें शोधून काढून तीं दूर करण्याविषयीं आम्हांस मोठीं प्रेमपुरःसर व्याख्यानें देत असतात; पण त्यांच्या अमलांत ज्या चुका होत आहेत, व ज्यामुळें आमचें अतोनात नुकसान होत आहे, त्याबद्दल टाकानें व तोंडानें आम्ही वर्षांच्या वर्षे त्यांच्यापुढें किटकिट करीत असलों तरी ती त्यांना ऐकूं येतनाहीं व ऐकूं आलें तरी चुका दूर करण्याचा धीर त्यांना होत नाहीं. जशा सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहेत, तशा राजकीय सुधारणाहि आवश्यक आहेत. किंबहुना मागें एका प्रसंगीं ऑ. मि. जस्टिस तेलंग यांनीं अत्युत्कृष्ट रीतीनें प्रतिपादन केल्याप्रमाणें सामाजिक सुधारणेपेक्षांही राजकीय सुधारणा विशेष आवश्यक आहेत आणि म्हणून राजकीय सुधारणा सामाजिक सुधारणांच्या अगोदर झाल्या पाहिजेत. सुधारणांचा वास्तविक पाहतां असा क्रम असून सरकार त्याचा व्युत्क्रम करूं पाहतें, हें आश्चर्य नव्हे काय ? अथवा हें आश्चर्य कसलें ? हा वर सांगितल्याप्रमाणें मनुष्यस्वभावच आहे. सरकार म्हणून कोणी अशरीरी बागुलबोवा, किंवा देवता आहे, असें ज्यांस वाटत असेल त्यांना या गोष्टीचें आश्चर्य वाटेल तर वाटो; पण सरकार म्हणजे मनुष्यांच्या इतर समुदायासारखाच एक समुदाय आहे,

असें ज्यांच्या मनांत नेहमीं वागत असेल, त्याला आमच्या सरकारची आमच्या सामाजिक सुधारणेविषयीं कळकळ आणि आमच्या राजकीय सुधारणेकडे दुर्लक्ष पाहून मोठेसें नवल वाटणार नाहीं. तथापि सरकारी अधिकाऱ्यांनीं ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत वागविली पाहिजे कीं, स्थिति आणि प्रगति (Order and Progress) यांच्या अन्योन्य संबंधासारखा राजकीय व सामाजिक सुधारणांचा परस्पर संबंध आहे. अगोदर जगणें आणि मग चांगल्या रीतीनें जगणें. चैतन्यरक्षण झाल्याशिवाय तें सुखानें घालवितां येणें अशक्य आहे. मूळ द्रव्य असल्याशिवाय कारागिरी कोठून येणार? विशिष्ट प्रकारच्या राजकीय व्यवस्था समाजाच्या अस्तित्वाला अत्यावश्यक आहेत; म्हणजे त्या नसल्या तर समाजाची वाताहत होते. सामाजिक सुधारणांची तशी गोष्ट नाहीं. त्या समाजास शोभा देतात किंवा विशेष प्रकारचा आनंद उत्पन्न करितात. तेव्हां त्या मागून झाल्या तरी चालतील. जातिभेद, बालविवाह, असंमत वैधव्य, केशवपन वगैरे दुष्ट चालींपासून आम्हांस पुष्कळ त्रास होत आहे. पण मिठावरील जबरदस्त कर, दर तीस वर्षांनीं आमच्या जमिनीच्या बोकांडीस बसणारा रेव्हिन्यू सर्व्हेचा फेरा व यमोदराप्रमाणें प्रतिवर्षी कोट्यवधि रुपये भक्ष्यस्थानीं पडले तरी फिरून आपलें हापापल्यासारखें करणारें लष्करी खातें, इत्यादिकांपासून आम्हांस जो त्रास होत आहे त्यापुढें सामाजिक शोचनीय दुराचारांपासून होणारा त्रास कांहींच नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. या घटकेस ज्या विधवा वैधव्यदुःख भोगीत आहेत किंवा येथून पुढें आणखी शेपन्नास वर्षांत ज्यांना तें भोगावें लागेल त्या सर्वांचें दुःख एकेठिकाणीं केलें तरी ते १८७५-७६-७७ सालच्या दुष्काळांत जीं साठ लक्ष मनुष्यें अन्नान्न करून मेलीं, त्यांच्या दुःखाबरोबर येणार नाहीं अशी आमची खातरी आहे. " *

आगरकर यांचें असें मत असूनहि त्यांनीं सामाजिक व धार्मिक विचारक्रांतीबद्दल आग्रह कां धरिला होता, त्याची युक्तायुक्तता व विवेचन पुढें येईल. येथें एवढेंच दाखवावयाचें आहे कीं, १८८० सालापासून

* निबंधसंग्रह भाग ३ पृ. ११५–१६.

देशातील सर्व विचारी तरुणमंडळींच्या विचारांत दारिद्य आणि दास्य यांच्या हननाच्या प्रश्नास आद्य स्थान मिळूं लागलें. या बाबतींत चिपळूणकर, आगरकर, व टिळक यांच्यांत मतभेद मुळींच नव्हता. लो. टिळक लिहितातः "१८८८ सालापर्यंत केसरींत जे राजकीय विषयांवर लेख आले ते बहुतेक आगरकरांचे आहेत; आणि त्यानंतर सुधारकांतहि अशा-प्रकारचे बरेच निबंध आले आहेत. या सर्वांचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें असतां असें दिसून येईल कीं, आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते, आणि कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणें देशांतील दारिद्य, परावलंबिता, चांगल्या पुरुषांचा तेजोभंग, गोऱ्या अधिकाऱ्यांची चरणी व वरणी, व्यापारनाश वगैरे राजकीय व औद्योगिक अवनति पाहून त्यांचें चित्त केशवपनादि चालींच्या निरीक्षणापेक्षांहि अधिक संतप्त व दुःखित होत असे व याला मिल्ल आणि स्पेन्सर यांनीं प्रतिपादन केलेल्या स्वराज्याच्या तत्त्वाखेरीज दुसरा उपाय नाहीं अशी त्यांची पक्की खात्री झालेली होती. मिल्लनें ज्या-प्रमाणें आपली लेखणी केवळ स्त्रीस्वातंत्र्यावरच चालविली नाहीं, तद्वतच आगरकरांची गोष्ट आहे, आणि जो तार्किकपणा समाजसुधारणेसंबंधानें त्यांच्या अंगीं वसत होता तोच तार्किकपणा त्यांनीं राजकीय बाबींवरील आपल्या लेखांतहि पूर्णपणें उपयोगांत आणला आहे. टिळक आणि आगरकर यांचा जो मतभेद झाला तो राजकीय बाबतींत किंवा शिक्षणाच्या बाबतींतहि नाहीं. मतभेद धार्मिक व सामाजिक बाबतींत उत्पन्न झालेला होता. धर्मदृष्ट्या आगरकर केवळ बौद्धिकवादी होते. आणि तोच पंथ सामाजिक बाबतींतहि निदानपक्षीं आपल्या लेखांत त्यांनीं स्वीकारला होता...... सुधारणा नको असें केसरीचें म्हणणें केव्हांहि नव्हतें, पण केवळ बौद्धिकदृष्ट्या किंवा तर्कदृष्ट्या सुधारणेचा विचार कर-ण्यास केसरी तयार नव्हता. अर्थात् हीच पद्धत स्वीकारणें असल्यास आगरकरांस दुसरें वर्तमानपत्र काढणें जरूर होतें व तें त्यांनीं काढलेंहि."* लो. टिळकांनीं यांत आपल्या व आगरकरांच्या मतभेदांचें व मतैक्यांचें स्पष्ट आणि तात्त्विक विवेचन केलें आहे व त्यास अनुसरूनच आम्ही तें

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ४था पृष्ठ ५३४।५.

या पुस्तकांतील पुढील प्रकरणांत करणार आहों. चिपळूणकर हे केसरी काढल्यावर एक वर्ष होतांच वारले. यामुळें या नव्या राष्ट्रीयपक्षाचे राजकीय विचार महाराष्ट्रापुढें मांडण्याचें कार्य प्रामुख्यानें केसरी टिळकांकडे जाईपर्यंत आगरकरांच्याच अंगावर येऊन पडलें होतें. १८८८ पर्यंतच्या कालांतील केसरींतील निबंध वाचल्यास या नव्या राजकीय विचारांचे स्पष्ट स्वरूप दृष्टोत्पत्तीस येतें.

पूर्वींच्या पिढींतील लोकांत इंग्रज व हिंदी लोक यांचें सख्य घडवून आणण्याची जी एक वृत्ति दिसत होती, ती केसरीला भ्रामक व अनर्थावह वाटत होती. हिंदुस्थानांतील इंग्रज व हिंदी लोक यांच्यांतील सख्य दिवसेंदिवस वाढत जाऊन त्यांचा दुजाभाव नष्ट होणार नसून तें उत्तरोत्तर कमी होत जाऊन अखेरीस हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार, हें ध्येय पुढें ठेवूनच आपण वागलें पाहिजे ही गोष्ट केसरींतून आगरकरांनीं आग्रहानें प्रतिपादिली आहे. "ज्याप्रमाणें जड अशा बाह्य सृष्टींत पदार्थांच्या संयोग–वियोगाला त्यांचें समानधर्मत्व किंवा असमानधर्मत्व हीं कारण होतात, त्याप्रमाणेंच चल अशा अंतःसृष्टीची गोष्ट आहे. पाषाण आणि काष्ठ, धातु आणि मृत्तिका यांचें जसें संमेलन होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच अधिकारी आणि अनधिकारी, स्वामी आणि सेवक, सकांचन आणि निष्कांचन, स्वतंत्र आणि परतंत्र यांची मैत्री जुळत नाहीं. समशीलत्व हें अन्योन्य मैत्रीचें आद्यबीज किंवा अनन्यथासिद्ध आदिकारण आहे. स्वभावविपर्यास जेथें झाला तेथें संघट्टन होण्याची बिलकुल अपेक्षा राहिली नाहीं. वरील वाक्यांचें याथार्थ्य ज्यांच्या लक्षांत बरोबर उतरेल त्यांना, युरोपियन आणि नेटीव यांचें परम सख्य कधींही बनावयाचें नाहीं असें जें आम्ही आग्रहानें म्हणतों, त्याचा चमत्कार वाटणार नाहीं. मनुप्रणीत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या वर्णांनीं झालेल्या जातिभेदापेक्षां पराभवजन्य जो जातिभेद असतो तो फारच तीव्र असतो. दुसऱ्या लाखों गोष्टींमध्यें जरी एकता असली तरी 'प्रभुप्रजा' या एका भावानें सर्वांवर विरजण पडून एकजीव होण्याचा संभव नाहींसा होतो." आतां याच दृष्टिकोनाचा अवलंब करून ते आपल्या राजकीय भवितव्यासंबंधीं पुढें लिहितात: "कोणतेंही राष्ट्र कितीही सामर्थ्य-

वान् असो, त्यानें अशी घमेंड बाळगूं नये कीं, अमुक एक देश मी जिंकिला आहे, त्याचें स्वामित्व माझ्याकडे निरंतर राहीलच राहील. आतां पराजित देशांतील मनुष्यन् मनुष्य नाहींसा केला तर ती गोष्ट निराळी; पण कोणत्याही प्रकारें त्यांचें देशत्व मागें राहिलें तर तें जिंकणाऱ्या राष्ट्राच्या मुळावर आल्याशिवाय कधींही सोडणार नाहीं ...... हिंदुस्थान देशचें ज्ञान आणि धन प्रतिवर्षी वाढत आहेत हें खरें असेल तर, इंग्रज आणि नेटिव यांची उत्तरोत्तर मैत्री वाढत जाणार नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर दिवसेंदिवस यांच्यांत कलागती लागत जाऊन परिणामीं हातघाईवर काम येऊन ठेपेल व या रीतीनें हिंदुस्थानाला आपली मुक्तता करून घेतां येईल असें मानल्याखेरीज प्रत्यवाय नाहीं ...... किती जरी झालें तरी हिंदुलोक धनसंपन्न आणि ज्ञानसंपन्न झाले म्हणजे इंग्रजलोक एके दिवशीं आपलें चंबूगबाळें आटोपून चालते होतील असें कोणीही मानूं नये. राज्यशास्त्राप्रमाणें व ऐतिहासिक अनुभवाप्रमाणें हिंदुस्थानच्या लोकांची अक्कल आणि ताकद दिवसेंदिवस अधिकाधिक वाढत जाऊन इंग्रजांची आणि त्यांची अधिकाधिक फाटाफूट होत जाऊन शेवटीं घरची मंडळी आगंतुकांना धुडकावून लावणार." § इतिहास व राज्यशास्त्र यांच्याकडे परमेश्वरी प्रसादाच्या भाविक चष्म्यांतून बघण्याचें युग संपलें असून तिकडे शुद्ध भौतिक व बौद्धिक दृष्टीनें बघण्याचें युग आतां महाराष्ट्रांत सुरूं झालें असल्याचें वरील उतारा वाचल्यास कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

या दृष्टीनें विचार करणाऱ्या तरुणांना न्यायमूर्तींचा किंवा लोकहितवादींचा राजकीय दृष्टिकोण मुळींच पटणारा नव्हता. त्यांना शासित व शास्ते, यांच्या हितांतील व्यावहारिक विरोध स्पष्ट दिसत होता व तो लोकांपुढें स्पष्ट मांडूनच त्यांनीं लोकजागृतीचें कार्य सुरूं केलें होतें. अर्थात् राज्यकर्त्यांकडे भिक्षांदेही करून आपली दाद लागणार नाहीं हेंहि त्यांनीं आतां लोकांस सांगावयास प्रारंभ केला होता. "इंग्लिश राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाहीं" या लेखांत आगरकर लिहितात:—

"सरकार आणि प्रजा किंवा शास्ते आणि शासित यांचा स्वाभाविकपणें

§ केसरींतील निवडक निबंध १ लें पुस्तक पृ. १५८—१६०

परस्परांशीं विरोध असतो. कोणतेंहि सरकार जुलमी असणें किंवा नसणें हें त्या सरकारच्या अमलांत असलेल्या प्रजेच्या नैसर्गिक प्रकृतीवर अवलंबून आहे. ज्यांस स्वभावतः स्वातंत्र्याची व सुखानुभवाची चाड असेल, ते प्रसंगविशेषीं निरुपायास्तव कांहीं काल परवशतेचा अंगिकार करतील किंवा हालांत दिवस काढतील; पण योग्य संधि सांपडल्याबरोबर आपलें स्वातंत्र्य फिरून मिळविल्याशिवाय कधींही राहावयाचे नाहींत. राजकीय हक्कांची, जड सुखांची किंवा स्वातंत्र्याची 'घाल' म्हणून कोणी भीक घालीत नाहीं. या गोष्टी केवळ ज्याच्या त्याच्या अकलेनें व परिश्रमानेंच प्राप्त होण्या-सारख्या आहेत...सरकारच्या कृपाळूपणापासून, न्याय्यतेपासून किंवा सारा-सार विचारांपासून आम्हांस मिळणाऱ्या हक्कांचा व त्यापासून मिळणाऱ्या सुखांचा परिघ अत्यंत मर्यादित आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयीं जें आजपर्यंत लिहिण्यांत आलें आहे, व पुढें येईल, त्याविषयीं आमच्या वाचकांनीं असें समजावें कीं तसें करण्यांत आमच्या राज्यकर्त्यांचे दोष दाख-विण्यापेक्षां किंवा त्यांच्यापुढें झोळी पसरून त्यांत एखादा तुकडा टाक-ण्याबद्दल त्यांची प्रार्थना करण्यापेक्षां लोकांस आमच्या स्थितीचें खरें ज्ञान होऊन, ती सुधारण्याविषयीं उत्साह उत्पन्न व्हावा, हा आमचा प्रधान हेतु होता, आहे व असेल."*

अशाप्रकारें स्वातंत्र्य हें साध्य आणि स्वावलंबन हें साधन, अशी राज कीय व औद्योगिक बाबतींत तरुण पक्षाची वृत्ति असून मनुष्यस्वभाव आणि ऐतिहासिक घडामोडी यांच्याकडे भोळ्या, भाविक किंवा आधि-दैविक दृष्टीनें न पाहतां वास्तववादी व्यावहारिक दृष्टीनें पाहण्याचा उप-देश तो लोकांना करीत असे. पूर्वीच्या पिढीची भाविक राजनिष्ठा त्यांना फारशी प्रशंसनीय वाटत नसे किंवा तिचें वारंवार प्रदर्शन करणें त्यांना स्वाभिमानाचें वाटत नसे. याचा अर्थ ते राजद्रोही किंवा बंडखोर होते असा नाहीं; पण त्यांची राजनिष्ठा भाविक नसून कायदेशीर किंवा व्याव-हारिक होती. साम्राज्यशाहीचें शास्त्रीय विवेचन करतांना आगरकर वर

* निबंधसंग्रह भाग २ रा. पृ. ३४४-५-६.

उद्धृत केलेल्या केसरींतील लेखमालेंत म्हणतातः—

" साता समुद्रांपलीकडील आमचे प्रभु इकडे येऊन त्यांनीं आम्हांस आपल्या पराक्रमानें जिंकिलें आणि आपल्या अमलाची या सुवर्णभूमींत स्थापना केली; तेव्हां त्यांच्या या परमार्थबुद्धीबद्दल आम्हांस स्वभावतः न होतां आलें तरी विचारांतीं कृतज्ञ आणि राजनिष्ठ झालेंच पाहिजे. परंतु एका राष्ट्रास दुसरें राष्ट्र जें जिंकितें तें आपल्या फायद्यासाठीं जिंकितें असें कोठेंच होत नाहीं! कोणत्याही राष्ट्राचें स्वातंत्र्य नष्ट करून त्याला पराजित करण्यांत जिंकणाऱ्या राष्ट्राचा त्याचें कल्याण करण्याचाच हेतु असतो व ज्या बुद्धीनें इंग्लंडानें हिंदुस्थानचें राज्य काबीज केलें, त्याच बुद्धीनें ऐर्लंड देशही इंग्रज लोकांनीं आपल्या ताब्यांत ठेविला आहे, व आज तीन चारशें वर्षे ते त्याच्या उन्नतीसाठीं आपलें नफा नुकसान न पाहतां शुद्ध परमार्थ बुद्धीनें अहर्निश झटत आहेत. तरी आयर्लंडचे बटाटेखाऊ कृतघ्न कॅथोलिक लोक दोन्ही बेटांचा चांगला मिलाफ होऊं देत नाहींत. त्या मंदबुद्ध बेट्यांना इंग्रज लोकांचा आणि आपला एकजीव करून घेतल्यानें आपलें केवढें हित होणार आहे हें कांहीं केल्यानें लक्षांत येतच नाहीं ... आस्ट्रिया, प्रशिया आणि रशिया यांनीं १८व्या शतकांत पोलंड देशाचे तुकडे पाडून तो अजीबात गट्ट केला. हा सर्व प्रकार त्यांनीं पोलिश लोकांच्या हितासाठींच केला! ट्यूनिस प्रकरण, झुलू प्रकरण, ट्रान्सवाल प्रकरण, अफगाणिस्थानची लढाई वगैरे सर्व गोष्टी त्या त्या ठिकाणच्या लोकांच्या कल्याणासाठीं चालल्या आहेत!.... दूर कशाला? महाराष्ट्राबाहेरच्या मराठ्यांच्या स्वाऱ्या देखील शुद्ध परमार्थबुद्धीनें झाल्या होत्या असें कोणाच्यानेंही निःशंकपणें म्हणवणार नाहीं. सारांश 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय जगांत जेथें तेथें दृष्टीस पडतो व याच न्यायानें जोंपर्यंत राष्ट्राचें वर्तन चालेल, तोंपर्यंत त्यांच्या परमार्थाच्या पोकळ गप्पांवर कोणीही समंजस मनुष्य भरंवसा ठेवणार नाहीं व अशा दोन राष्ट्रांचा एकजीव होऊन त्यांची घट्ट मैत्री होण्याचा किंवा त्यांचें अन्योन्य संघट्टन होण्याचा फारच थोडा संभव असतो."*

* केसरींतील निवडक निबंध १ लें पुस्तक पृ. १५६–८.

दुसऱ्या एका बाबींत जुन्या पिढीच्या व नव्या पिढीच्या दृष्टिकोणांत फरक पडत होता व तो म्हणजे आपल्या लोकांतील कायदे पाळण्याच्या वृत्ती-संबंधीं होय. या वृत्तीसंबंधीं आगरकर लिहितात:– " शास्त्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांचा अंतःकरणपूर्वक प्रतिपाल करणें हेंच मनुष्यसुधारणेचें मुख्य कारण आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण हें पालन दोन भिन्न हेतूंमुळें घडत असतें, इतकेंच नाहीं तर हेतुभेदाप्रमाणें त्याच्या परिणामांतहि मोठा भेद दिसून येतो. कोणत्याहि कायद्यामुळें जुलूम किंवा त्रास होत असला तर एकदम त्या कायद्याच्या विरुद्ध न जातां योग्य रीतीनें तो रद्द करविण्याची किंवा त्यांत फेरबदल करण्याची खटपट करणें आणि ती खट-पट तडीस जाईपर्यंत त्यापासून होणारी पीडा निमूटपणें साहणें हें नियम-पालन, दंडाच्या, तुरुंगाच्या किंया दुसऱ्या कोणत्याहि शिक्षेच्या भयानें कायद्याचा जुलूम वर्षेंच्या वर्षें बिनतक्रार सोशीत राहणें याहून अगदीं भिन्न आहे. हवा तो मनुष्य कायदा आपल्या हातांत घेऊन समाजांत अनवस्था उत्पन्न करील तर तीपासून सर्वांचेंच नुकसान होणार आहे, अशी पक्की खातरी झाल्यामुळें सरकारी अधिकाऱ्यांचा अंमल न तोडणें हें जितकें प्रशं-सनीय आहे, तितकेंच शुद्ध भेकडपणामुळें युगेंच्या युगें पारतंत्र्यांत राहणें खऱ्या मनुष्यपणास अत्यंत लाजिरवाणें आहे. " *

तात्पर्य, धर्माच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें शद्बप्रमाण्याला मर्यादा आहे त्याचप्रमाणें राजकीय बाबतींतहि कायदे पाळण्याच्या वृत्तीला मर्यादा आहे आणि धर्माच्या नांवानें जसा जुलूम होतो, त्याचप्रमाणें कायद्याच्या नांवानेंहि जुलूम होतो. या जुलमाचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्या अंगीं नाहीं त्यांच्या कायदे पाळण्याच्या वृत्तीचें अभिनंदन करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आपल्या पारतंत्र्याचा व आपणांवरील जुलमाचा प्रतिकार हें मनुष्याचें आद्य कर्तव्य असून लोकांत नुसती कायदे पाळ-ण्याची वृत्ति फैलावण्याचा प्रयत्न करणें हेंच पुढाऱ्यांचें काम नाहीं, तर त्यांची जुलमाचा प्रतिकार करण्याची बुद्धि व स्वातंत्र्याकांक्षा जागृत करणें हें लोनायकांचें आद्य कर्तव्य आहे. चिपळूणकर–आगरकर यांच्या-

* आगरकर, निबंधसंग्रह भाग १ ला पृ. १८२.

पूर्वी कोणांस हें तत्व मान्य नसेल असें नाहीं; पण हें तत्व केवळ माहीत असणें आणि त्याचा उघडपणें प्रचार करण्यास पुढें येणें आणि त्यासाठीं होतील ते कष्ट सोसण्यास तयार होणें यांत महदंतर आहे. तें अंतर प्रथम ओलांडण्याचा मान कायदेशीर चळवळ करणाऱ्यांत महाराष्ट्रांतील या लोकांसच दिला पाहिजे. "कोणी एकदां शास्त्रीबोवांना असा प्रश्न केला होता कीं, असे कडक लेख लिहिण्यास तुम्ही कसे धजतां? त्यावर त्यांनीं असें उत्तर केलें कीं, अगोदर तुरुंगांत एक पाय ठेवून आम्हीं देशोन्नतीसाठीं आपली लेखणी हातीं घेतली," असे उद्गार आगरकरांनीं चिपळूणकरांच्या मृत्युलेखांत काढिले आहेत. हे शब्द खरोखरच त्यांचा पाय बर्वे प्रकरणांत तुरुंगाच्या दारांत असतांनाच त्यांनीं लिहिले आहेत हें ध्यानांत घेतल्यास त्यांचें औचित्य व महत्त्व बरोबर लक्षांत येतें. पुढें थोड्याच दिवसांत टिळक–आगरकरांना डोंगरीच्या तुरुंगांत जावें लागलें. तेथें आपण कोणकोणत्या विषयांची चर्चा केली त्याचें वर्णन करतांना आगरकर म्हणतात :— "आतांप्रमाणें फिरून तुरुंगांत न येण्याबद्दल कोणत्या गोष्टींची खबरदारी ठेविली पाहिजे; फिरून तुरुंगांत यावें लागलें तरी ज्या गोष्टी केल्याच पाहिजेत अशा गोष्टी कोणत्या, वगैरे नाहीं नाहीं त्या विषयांवर आमचा एकेक वेळ येवढ्या जोरानें वाद चाले कीं आसपासचे शिपाई 'हळू बोला, हळू बोला' असा इशारा करीत व बोलतां बोलतां रात्र निघून जाई." अशा प्रकारें यावेळीं महाराष्ट्रांत सुरू होणाऱ्या या नव्या युगाच्या पुरस्कर्त्यांचा बुद्धिविहगंम उंच आकाशांत उड्डाण करून कायद्यांच्या क्षितिजापलीकडील प्रदेशांतील चळवळींचें दर्शन आपल्या आटोक्यांत आणूं शकत असे. कायद्यांचें जाणून बुजून प्रत्यक्ष उल्लंघन आगरकरांनींच काय पण लो. टिळकांनींहि आपल्या चाळीस वर्षांच्या चळवळींत केलें नाहीं; पण कायदा हीच आपल्या चळवळींची अखेरची मर्यादा नव्हे आणि कोणत्याही उपायानें तुरुंगाच्या बाहेर राहणें हेंच लोकनायकांचें नित्य कर्तव्य नव्हे, याची जाणीव महाराष्ट्रांत प्रथम टिळक आगरकरांच्या डोंगरीवासानें करून दिली. "डोंगरीच्या तुरुंगांतील आमचे एकशे एक दिवस" या छोट्याशा पुस्तकांत आगरकर लिहितात: "साक्रेटिसाला

असें पक्कें ठाऊक होतें कीं, मला जी शिक्षा होत आहे ती अगदीं अन्याय्य आहे; तरी त्याच्या न्यायधीशांच्या नजरेला जी गोष्ट आली ती त्यानें संतोषानें मान्य केली . . . साक्रेटिसावर आणलेल्या आरोपाची चौकशी करण्यास दहा पांच लोक बसले होते असें नाहीं. आथेन्सच्या प्रजासत्ताक राज्यांतील लोकांच्या बहुमतानें तो दोषी ठरला, व त्याला विषप्राशन करावें लागलें ! पण कालांतरानें त्याच्यासंबंधानें येवढें मतांतर झालें कीं, तो भला ठरून त्याचे पांचसहाशे न्यायाधीश अगदीं चुकले अशी लोकांची खात्री झाली व आतांपर्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांचा तसाच ग्रह आहे. 'सत्यमेव जयते' हा पूर्वापार चालत आलेला जो सिद्धांत आहे त्याची पूर्तता होण्यास बराच काळ लागतो . . .येवढें खरें आहे कीं कोणताही पक्ष असो, तो जेथपर्यंत अधिकारारूढ असतो तेथपर्यंत त्याच्या चुकीच्या करण्यालादेखील कोणी नांवें ठेवण्यास धजत नाहीं; कारण तसें केल्यानें त्याच्याकडून दंड होण्याचा संभव असतो . . .जिवाची परवा न करितां जगाचें कल्याण करण्याच्या मिषानें तसें करण्यांत प्रतिष्ठा मानणारे ग्यालिलिओ, क्रानमर, रामशास्त्री यांसारखे वेडे पीर कोठें कोठें असतात, पण निःसीम संसारचतुर जो आहे, तो अशांचें अनुकरण कधींही करणार नाहीं ! . . . तात्पर्य काय कीं, सरकार म्हणून जरी स्वर्गीय वस्तु नाहीं व सरकारचे अधिकार सरकारला लोकांपासून प्राप्त झालेले असतात, तरी ते फार दिवस त्याच्याकडे असल्यानें तें त्याच्याच जोरावर लोकांशीं शिरजोरपणा करूं लागतें व त्यांना आपले गुलाम करून टाकण्याचा प्रयत्न करितें. असें झालें म्हणजे लोकांत पिढीजात कांहीं तरी तरतरी असल्यास ते औदासीन्य–निद्रेंतून जागे होतात व अरेराब सरकारला दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगून वळणावर आणितात. अशा प्रकारचे लोक ज्या देशांत नसतात त्या देशाचें सरकार प्रजेचे किती हाल करील याचा नेम नसतो. सरकार जुलमी आणि प्रजा मुग्ध असल्यानें थोड्या वेळांत उभयतां लयास जातात." असो. अशा प्रकारें १८८२ सालीं टिळक आगरकर यांना जी तीन महिन्यांची अगदीं छोटी साधी कैद झाली, तेवढ्यानेंच महाराष्ट्राला एक नवी दृष्टि प्राप्त झाली आणि या दृष्टीला टिळक–आगरकरांच्या रूपानें ग्यालिलियो,

क्रानमर, रामशास्त्री, साक्रेटीस अशांसारख्या कांहीं दिव्य विभूति दिसूं लागल्या. देशभक्तीसंबंधींच्या औदासिन्यनिद्रेंत घोरत पडलेल्या ' निःसीम संसारचतुर' लोकांनीं जरी त्यांचें अनुकरण केलें नाहीं आणि त्यांच्या व्यावहारिक दृष्टीला जरी हे ' वेडेपीर ' दिसले, तरी असले वेडेपीर ज्या देशांत थोडे तरी निघतात त्यांचाच उद्धार होतो व ते जेथें निघत नाहींत तेथील सरकार व प्रजा या उभयतांचाहि कालान्तरानें विनाश होतो हें आगरकरांचे लिहिणें महाराष्ट्रीय तरुणांच्या अंतःकरणावर कोरलें गेलें! या नव्या प्रकाशांत जुन्या पिढीच्या पुढाऱ्यांचें तेज थोडें तरी मंद होणें व त्यांपैकीं सामान्य पुढाऱ्यांचा अस्तच होणें अगदीं स्वाभाविक होतें.

कायदेशीर मार्गानें लोकजागृतीचें कार्य करणाऱ्या तरुणांचा असा एक नवा पक्ष यावेळीं महाराष्ट्रांत उदयास येत होता; पण याच वेळीं प्रत्यक्ष सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारणारेहि कांहीं लोक देशांत होते. आपल्या इकडील वासुदेव बळवंत फडके हे अशाचपैकीं एक प्रसिद्ध पुरुष होत. पण या संप्रदायाचा आश्रय करून हिंदुस्थानांत पुनः एखाद्या क्रांतीचा उठाव करण्याचा प्रयत्न करणारे अनेक अप्रसिद्ध लोक यावेळीं देशांत संचार करीत होते. त्यांचा वेष संन्याशाचा होता, तथापि देशांतील दरिद्री जनतेच्या उपासमारीनें त्यांचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत होतें आणि या जनतेच्या मुक्ततेस व आपल्या राष्ट्राच्या उद्धारास बंडाखेरीज दुसरा कोणताच मार्ग नाहीं असें त्यांना वाटत होतें. संन्यासवेषानें देशांत संचार करणाऱ्या या लोकांचा एक मोठाच दंगा हिंदुस्थानांत होईल अशी भीति मि. ए. ओ. ह्यूम यांच्या सारख्या हिंदुस्थान सरकारांतील गृहमंत्र्याच्या चिटणिसासहि वाटत होती. त्यांच्या चरित्रांत ही माहिती वेडरबर्न यांनीं दिली असून त्यावेळीं कशा प्रकारची भीति वाटत होती त्याचें वर्णन ते पुढील शब्दांत करितात. " स्वयंप्रेरित असे अत्याचार, दुष्ट लोकांचे खून, सावकारांच्या घरीं दरवडे आणि बाजारांच्या लुटालुटी जिकडे तिकडे एकदम सुरू होतील. अगदीं खालच्या वर्गांतील लोक अर्धपोटी आहेत अशा आजच्या स्थितींत पहिले कांहीं गुन्हे होतांच तशा प्रकारचे शेंकडो गुन्हे जिकडे तिकडे पसरतील. त्यामुळें सार्वत्रिक बेबंदशाही माजून राज्यसत्ता लुळी पडेल व प्रतिष्ठित लोकांचे

सर्व व्यवहार बंद पडतील. एकाच पानावर पडलेले लहान लहान पाण्याचे थेंब एकमेकांत मिसळूं लागतात, त्याप्रमाणें समाजांतील ठिकठिकाणच्या दंगेखोरांच्या टोळ्या एकमेकांशीं मिसळून त्यांना लवकरच दुर्धर्ष स्वरूप प्राप्त होईल. अशा वेळीं सरकारविरुद्ध असणारे असमंजस वृत्तीचे कांहीं सुशिक्षित लोकही त्यांत सामील होतील आणि ठिकठिकाणीं त्यांचें नेतृत्व स्वीकारून या दंग्यांचें संघटन करून त्याला राष्ट्रीय बंडाचें स्वरूप देतील."§ कै. वासुदेव बळवंत फडके यांचा उद्योग अशाच प्रकारचा होता. ते आपल्या जबानींत म्हणतात. "चार चार माणसें महिना महिना पूर्वी पाठवून... .....देशांत लहान लहान बंडें करीन. एवढें केलें तरी इंग्रजांचे मनांत मोठी भीति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.... अशीं बंडें केलीं तर डाका बंद होतील, आगगाडी बंद होईल, तारा बंद पाडतां येतील, ... म्हणजे तुरुंग मोकळे करण्यास हरकत नाहीं..... अशीं लहान लहान बंडें झालीं तर..... सर्वच चमत्कार व्हावा त्याप्रमाणें होऊन जाईल; व इंग्रजांना हांकून लावून प्रजासत्ताक राज्यस्थापना करण्याचा जो आपला हेतु तो तडीस जाईल." *

सुशिक्षित लोकांनीं या मार्गाचें अवलंबन केलें तर फ्रेंच राज्यक्रांती-सारखी एकादी क्रांति या देशांत होऊं शकेल अशी भीति त्यावेळीं अनेक हिंदी पुढाऱ्यांनाही वाटत होती. १८८० सालीं इंग्लंडांतील स्टेट्समन मासिकांत एक लेख डॉ. हंटर यांना उत्तर म्हणून गुरुगोविंद या सहीनें प्रसिद्ध झाला होता. त्याचा विस्तृत गोषवारा केसरीच्या दुसऱ्या वर्षाच्या २१ ते २५ अंकांत म्हणजे शास्त्रीबुवांच्या निधनानंतर तीन चार महिन्यांत प्रसिद्ध झाला असून तो आगरकरांनीं प्रसिद्ध केलेल्या निवडक निबंधांत समग्र आला आहे. त्यांतील पुढील भाग त्या वेळच्या परिस्थितीवर प्रकाश पाडण्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा आहे. "मी सत्य स्मरून सांगतों कीं, हिंदु लोकांच्या मनांत जबरदस्त विचारक्रांति चालली आहे, आणि मोठें वादळ

§ A. O. Hume by Wedderburn, P. 81.

* रा. ब. बोरवणकरकृत वासुदेव बळवंत फडकेचारित्र, पृ. २९, 'आजकालचा महाराष्ट्र'वरून. पृ. ७५.

होण्यापूर्वी जशी थोडा वेळ चहूंकडे शांतता असते, त्याप्रमाणें दक्षिणेंतील दंगे आणि रंपा येथील बंड यांनीं सूचित केलेल्या प्रचंड तुफानाची प्रस्तुत स्वस्थता ही पुरोगामिनी होय. वासुदेव बळवंत फडके नांवाचा दक्षिणेंतील दरवडेखोर सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. यावर सरकारनें राजद्रोहाचा आरोप ठेविल्यामुळें देशाच्या कल्याणासाठीं प्राणत्याग करण्यास सिद्ध झाल्याचा याचा जिकडे तिकडे लौकिक झाला. हा वासुदेव पुण्याचे रस्त्यांतून तुरुंगाकडे जात असतां लोकांनीं " वासुदेव बळवंत की जय " असा गजर केला. ही गोष्ट फार महत्वाची नाहीं. तथापि येवढ्यावरून सरकारानें लोकांचें अंतरंग ताडावें आणि संभाळून असावें. देशाच्या राज्यस्थितींत सध्या पराकाष्ठेची चलबिचल होऊन गेली आहे, व तिची थावराथावर होण्यास फारच उदार मनाचा मनुष्य पाहिजे. नेटिव लोकांपैकीं पुढें सरसावलेल्या मंडळींचें असें म्हणणें आहे कीं, पार्लमेंट सभेंत तसेंच कायदे कौन्सिलांत लोकांनीं निवडलेले मुखत्यार असावेत, व हिंदु लोकांचा राज्यकारभारांत बराच हात असावा. धंदेवाल्यांचें असें म्हणणें आहे कीं कराचा बोजा कमी होऊन आपल्या श्रमास आणि मालास उत्तेजन मिळावें. या नेमस्त आणि वाजवी मागण्या सरकारानें आम्ही कबूल करीत नाहीं असें म्हटलें कीं, विद्वान् आणि धंदेवाले यांचा एकोपा होईल; व असल्या एकोप्यानें होणाऱ्या परिणामाचें स्वरूप माझ्या डोळ्यांपुढें आलें म्हणजे माझ्या अंतःकरणांत धडकी भरते. लोक निःशस्त्र आहेत; व आपल्याशीं भल्लें मोठें सैन्य आहे, अशा ऐटीवर सरकारानें निवांत राहू नये. लोक कोणत्या वेळेस काय करतात याचा पत्ता लागत नाहीं. यासाठीं सरकारानें मोठ्या सावधगिरीनें राहिलें पाहिजे. १७८९ च्या जुलई महिन्याच्या १४ व्या तारखेस पारीस येथील निःशस्त्र लोकांनीं दारूखाना लुटून त्यांतील हत्यारें लांबविलीं, त्यामुळें एका दिवसांत सगळें शहर हत्यारबंद झालें व राजाच्या पक्षाकडील मोठमोठ्या पठ्यांची गाळण होऊन गेली! एका शतकानें त्याच ऐतिहासिक प्रकाराची पुनरावृत्ति झाली तर कांहीं नवल नाहीं. सध्याची नेटिव लोकांची भिकार स्थिति तशीच राहिली, तर हिंदुस्थान सरकारनें पुढच्या दुष्काळांत चांगली खबरदारी ठेवावी, असें त्यांस माझें

सुचविणें आहे. तथापि लोकांचीं मनें अशा रीतीनें बेफाम होऊं दिल्यानें या देशांतील लोकांवर जो भयंकर प्रसंग गुदरणार आहे, तो इंग्लंडांतील लोकांना टाळतां येण्यासारखा आहे. " *

दादाभाईनीं हीच भीति १८८० सालीं व्यक्त केली आहे, इतकेंच नाहीं तर आतां ब्रिटिशांना आपल्या भेदनीतीचा उपयोग होण्याचाहि काळ जात चालला आहे असा स्पष्ट इशारा दिला आहे.

" English men sometimes indulge the notion that England is secure in the division and disunion among the various races and nationalities of India. But even in this new forces are working their way. Those Englishmen who sleep such foolish sleep of security know very little what is going on. The kind of education that is being recieved by thousands of all classes and creeds is throwing them all in a similar mould; a sympathy of sentiment, ideas and aspirations is growing amongst them; and more particularly, a political union and sympathy is the first fruit of the new awakening, as all feel alike their deprivation and the degradation and destruction of their country. All differences of race and religion, and rivalry, are gradually sinking before this common cause. This beginning, no doubt, is at present insignificant; but it is surely and steadily progressing. Hindus, Mohomedans and Parsees are alike asking whether English rule is to be a blessing or a curse. Politics now engross their attention more and more. "

यानंतर या राजकीय विचारक्रांतीचा आणि औद्योगिक उन्नतीच्या आकांक्षांचा मिलाफ ब्रिटिश मालांच्या बहिष्काराच्या चळवळींत होत असून या मालाच्या बहिष्कारांतूनच पुढें ब्रिटिश सरकारच्या बहिष्काराची ही चळवळ उद्भवेल असें भविष्य दादा भाईनीं १८८० सालींच केलें होतें. ते म्हणतात.

" Dr. Birdwood has brought to the notice of the English public certain songs now being spread among the people

---

* केसरींतील निबडक निबंध, पुस्तक पहिलें. आगरकर पृ. २४—२५.

of Western India against the destruction of Indian industry and arts. We may laugh at this as a futile attempt to shut out English machine made cheaper goods against hand-made dearer ones. But little do we think what this movement is likely to grow into and what new phases it may take in time. The songs are at present directed against English wares, but they also are a natural and effective preparation against other English things, if the English in their blindness allow such things to come. The songs are full of loyalty, and I have not the remotest doubt in the sincerity of that loyalty. But if the present downward course of India continue, if the mass of the people at last begin to despair of any amelioration, and if educated youths, without the wisdom and experience of the world, become their leaders it will be but a *very very* short step from loyalty to disloyalty, to turn the course of indignation from English wares to English rule. The songs will remain the same, one word of curse for the rule will supply the spark. " *

वरील तीन चार उतारे लक्ष्यपूर्वक वाचिल्यास १८५७ नंतर वीस वर्षांत हिंदुस्थानच्या परिस्थितींत कोणता फरक पडूं लागला होता, त्याची कांहींशी कल्पना आपणांस येऊं शकेल. हिंदुस्थानांतील सामान्य जनता म्हणजे शेतकरी वर्ग जबरदस्त साऱ्याखालीं चुरडून जाऊन सावकाराच्या पाशांत सांपडत होता आणि हे पाश तोडून टाकण्यासाठीं दुष्काळांत दंगे धोपे करण्यास प्रवृत्त होत होता. सुशिक्षित वर्गांतील कांहीं धाडसी लोक यांचें नेतृत्व करून प्रजासत्ताक स्वराज्य स्थापण्याचा साहसी खेळ खेळण्यास पुढें येण्याचा संभव दिसत होता. हिंदुस्थानच्या प्राचीन संस्कृतींत वाढलेले वैरागी १८५७ सालाप्रमाणें उठावणी करण्याची आशा धरून होते; आणि चिपळूणकर, आगरकर, टिळक वगैरे लोक कायदेशीर राजकारणांतच कांहीं नव्या उत्कट, स्वार्थत्यागी, स्वावलंबी आणि स्वातंत्र्यवादी भावनांचा जोम ओतून जहाल राष्ट्रीय राजकारणाचें बीजारोपण करीत होते. या तरुण सुशिक्षितांचें ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्य आणि साधनें

* Poverty and UnBritish rule in India, by Dada Bhai. P. 207.

आजन्म उत्कट देशसेवा हीं असून जुन्या पिढीचें मांडलिकी स्वराज्याचें ध्येय व परावलंबी साधनें त्यांना मान्य नव्हतीं. याखेरीज ब्रिटिश राज्यांत शांतता असल्यामुळें व्यापारधंद्याची भरभराट सहज होईल अशी जी आशा वाटत होती ती नष्ट झाली होती; व धंदेवाल्यांना आपल्या उन्नतीच्या आड सरकार येत आहे याची जाणीव झाल्यानें तो वर्गही असंतुष्ट होऊन राजकारणाकडे वळूं लागला होता. धर्मभेद व जातिभेद यांच्यामुळें उद्भवणाऱ्या भेदांपेक्षां 'प्रभुप्रजा' या संबंधांतून उद्भवणारा 'जातिभेद' अधिक तीव्रतर आहे याची जाणीव होऊन निरनिराळ्या धर्मांतील व जातींतील व्यक्तींत दारिद्र्यहनन आणि दास्यविमोचन यांसाठीं एक होण्याची आकांक्षा निर्माण होत होती. या सर्व शक्तींचें परस्पर पूर्ण सहकार्य असतें आणि या सर्वांच्या अंतर्यामीं एकाच ध्येयरूप प्राणशक्तीचें अधिष्ठान असतें तर कदाचित् यावेळीं हिंदुस्थानांत क्रांतिहि झाली असती. पण हिंदुस्थानच्या अवाढव्य शरीरांत यावेळीं ही एकराष्ट्रीयत्वाची प्राणशक्ति निर्माण झालेली नव्हती. हिंदी राष्ट्रांत ही प्राणप्रतिष्ठा करण्याचें कार्य राष्ट्रसभेसारख्या संस्थेखेरीज होणारें नव्हतें आणि अशी प्राणप्रतिष्ठा करणारी राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्यास वर सांगितलेली कोणतीहि शक्ति समर्थ नव्हती. ज्यांना हिंदुस्थानांत तात्काल क्रांति करण्याचें धोरण स्वीकारावयाचें होतें, त्यांच्याकडून अर्थात्‌च राष्ट्रसभेसारखी उघडपणें कार्य करून राष्ट्रीयत्वाचा प्राण निर्माण करणारी संस्था स्थापन होणें शक्य नव्हतें. ज्यांना क्रांति फार दूरच्या काळांत दिसत होती पण जे कायदेशीर राजकारणाला जहाल राष्ट्रीय स्वरूप देत होते, ते या कार्याच्या मानानें अगदींच अपरिपक्व आणि अननुभवी होते. दहा वीस वर्षें उघडपणें देशसेवा करून प्रसिद्धि, कीर्ति आणि लोकप्रियता संपादन केल्यानंतर त्यांना अखिल भारतीय राजकारण करण्याची ताकद येणार होती. राहतां राहिला, नेमस्त प्रागतिक राजकारण करणारांचा वर्ग. अशा वर्गांत यावेळीं कलकत्याचे उमेशचंद्र बानर्जी, आनंदमोहन बोस आणि सुरेंद्रनाथ बानर्जी; मुंबईचे मंगळदास नथुभाई, नौरोजी फर्दुमजी, विश्वनाथ नारायण मंडलीक; काशिनाथ त्रिंबक तेलंग, फेरोजशहा मेथा; मद्रासचे एस्. सुब्रम्हण्य ऐय्यर, पी.

रंगय्या नायडू, पी. आनंदचार्लू वगैरे प्रमुख असून या सर्वांचे अग्रणी दादाभाई नौरोजी व न्या. रानडे हे होते असें म्हणतां येईल. या लोकांना १८७७ पासून एखादी राष्ट्रीय संस्था स्थापन करावी अशी इच्छा झाली होती व त्यांचे त्या दृष्टीनें कांहीं प्रयत्नहि चालू होते. पण या वर्गात या कार्याला वाहून घेऊन तें नांवारूपास आणण्याइतका आत्मविश्वास नव्हता असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. ना. गोखले यांनीं एकदां म्हटलें होतें कीं "राष्ट्रसभेचे प्रस्थापक जर एक इंग्रज गृहस्थ नसते तर कोणाही हिंदी मनुष्याला तिची स्थापना करतां आली नसती आणि ती कोणी केली असती तरी त्या वेळीं राजकीय चळवळीसंबंधीं इतका वहीम होता कीं, अधिकाऱ्यांनीं ती कोणत्या तरी मिषानें दडपून टाकली असती." § हे उद्गार तत्कालीन रानडेप्रभृति हिंदी राजकारणी पुरुषांच्या मनोवृत्तीचे निदर्शक समजण्यास कांहींच हरकत नाहीं. तथापि निरनिराळ्या प्रांतांत जे हिंदी पुढारी त्यावेळीं कार्य करीत होते त्यांना राष्ट्रसभेसारख्या एका अखिल भारतीय संस्थेची आवश्यकता भासूं लागली होती हें निश्चित.

हिंदी राजकारणांतील या पहिल्या पिढीशीं राष्ट्रसभेच्या स्थापनेंत सहकार्य करण्यास लवकरच हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अधिकारी वर्गातील दोन तीन प्रमुख गृहस्थ पुढें सरसावले. ते म्हणजे ॲलन ऑक्टेव्हिअन ह्यूम, सर विल्यम वेडरबर्न आणि सर हेन्री कॉटन हे होत. ह्यूम हे १८७० ते १८७९ या काळांत हिंदुस्थान सरकारच्या गृहमंत्र्याचे चिटणीस होते. सर विल्यम वेडरबर्न हे मुंबई इलाख्यांतील अधिकारी असून सर हेन्री कॉटन हे बंगालमधील अधिकारी होते. १८५७ सालीं ह्यूम हे इटावा जिल्ह्यांत

§ No Indian could have started the Indian National Congress if the founder of the Congress had not been a great Englishman and a distinguished exofficial; such was the official distrust of political agitation in those days that the authorities would have at once found some way or other to suppress the movement."

Quoted in Young India, by Lajpatrai. P. 114.

मॅजिस्ट्रेट असून बंडाच्या धनचक्करींत ब्रिटिश साम्राज्याच्या रक्षणाचें कार्य त्यानीं उत्तम प्रकारें केलें होतें. तथापि ब्रिटिश साम्राज्य वरून वाटतें तितकें सुस्थिर नाहीं आणि हिंदी लोकांत त्याच्यासंबंधीं तीव्र असंतोष माजला असतां त्याच्या वणव्यांत ह्याची राखरांगोळी होणें शक्य आहे, याची त्यांना बरोबर कल्पना होती. सर विल्यम वेडरबर्न यांनीं अधिकारी असतांना दख्खनच्या दंग्यांतून उद्भवलेलें वासुदेव बळवंताचें बंड प्रत्यक्ष पाहिलेलें असून ब्रिटिश सत्तेचें दौर्बल्य उत्तम प्रकारें त्यांच्याहि निदर्शनास आलें होतें. सर हेन्री कॉटन यांच्याहि मनावर अशाच प्रकारचे संस्कार झालेले असून ' हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्य हें तरवारीच्या जोरावर टिकलेलें नाहीं व लोक तें चालूं देतात म्हणूनच चालूं शकतें ' असें त्यांचें मत होतें. " न्यू इंडिया " या नांवाचें एक पुस्तक त्यांनीं १८८६ सालीं प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांत हें मत पुढील शब्दांत मांडिलें आहे. " It is not literally true that India is maintained by the sword......The sword has no occasion to come into play for there is no resistance. The real state of things would be better described by calling the Government of India a government by the sufferance of the people. " * लोक जर सरकारचा एकसारखा प्रतिकार करूं लागले, तर हिंदुस्थानांत राज्य करणें अशक्यच होईल असें त्यांना वाटत होतें. जोंपर्यंत हिंदुस्थानांत राष्ट्रभावना संघटित झाली नाहीं, तोंपर्यंत हा प्रतिकार एकसारखा दडपून टाकितां येईल असें जरी गृहीत धरिलें, तरी त्यामुळें देशांत बेबंदशाही माजून आपल्या व्यापाराला व जीविताला धोका येईल आणि आपल्या पूर्वजांनीं स्थापन केलेलें हें प्रचंड राज्ययंत्र कोलमडून पडेल अशी भीति या सर्वांना वाटत होती. अर्थात् ही आपत्ति टाळण्यास केवळ सैन्यावर आणि शस्त्रावर अवलंबून न राहतां हिंदुस्थानांत जें राष्ट्रीयत्व निर्माण होत आहे त्याला राजनिष्ठेचें व शांततेचें स्वरूप देणें यांतच आपल्या साम्राज्याचें व हिंदी राष्ट्राचेंहि हित आहे अशी त्यांची भावना होती. या भावनेच्या दृष्टीनें त्यांना हिंदुस्थानचें हित आणि ब्रिटिश राष्ट्राचें हित

* New India, by Sir Henry Cotton P. 8.

यांत विरोध दिसत नव्हता. हिंदुस्थान पूर्णपणें साम्राज्याखालीं आला त्या वेळचे एल्फिन्स्टन, मनरो, मालकम, मेटकॉफ वगैरे ब्रिटिश मुत्सद्दी आणि ह्यूम, वेडरबर्न, कॉटन वगैरे १८५७ च्या बंडानंतर वीस वर्षांनीं राष्ट्रसभेच्या स्थापनेस साहाय्य करणारे ब्रिटिश मुत्सद्दी, या दोघांचा दृष्टिकोन एकच आहे. थोडासा जो फरक आहे तो परिस्थितीचा आहे. एल्फिन्स्टन मन्रो, मालकम यांच्या वेळीं हिंदी लोकांत पाश्चात्य विद्येचा प्रसार करावा किंवा नाहीं, त्यांना भाषण व लेखनस्वातंत्र्य द्यावें किंवा नाहीं याची चर्चा चालू होती. या मार्गाचा अवलंब केल्यास हिंदुस्थानांत राष्ट्रीयत्व निर्माण होईल अशी भीति त्यावेळीं व्यक्त केली जात होती. आतां हें राष्ट्रीयत्व निर्माण होऊं लागल्याचीं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. तेव्हां या राष्ट्रीयत्वाचें नेतृत्व करून त्याला राजनिष्ठेचें स्वरूप देतां येईल किंवा नाहीं, हा प्रश्न त्यांच्यापुढें आला. तें तसें देतां येईल असें ह्यूम, वेडरबर्न, कॉटन वगैरेंचें मत होतें. अर्थात् हें मत बनण्यास त्यांच्या आंगची औदार्यबुद्धि व स्वातंत्र्यप्रेम हीं कारण झालीं होतीं यांत शंका नाहीं. ते मुत्सद्दी होते, साम्राज्यनिष्ठहि होते, पण त्याचबरोबर उदार व स्वातंत्र्यभक्तहि होते. त्यांची स्वातंत्र्यप्रीति केवळ रानडे-दादाभाई यांच्या पिढीलाच मान्य होती असें नाहीं, तर लो. टिळक व लाला लजपतराय यांच्या पिढींतील लोकांनाहि ती पटलेली होती. त्यांच्यापुढील पिढीला मात्र ती तितकीशी पटल्याचें दिसत नाहीं; पण या पिढीचा त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष संबंधच न आल्यानें या मताला आम्ही विशेष महत्त्व देत नाहीं. ह्यूम, वेडरबर्न यांना आपण काय करीत आहों याची बरोबर कल्पना होती. ह्यूम यांच्या चरित्रांत वेडरबर्न म्हणतात "In Japan, a peaceful revolution converted a mediæval military despotism in a constitutional goverment, based on the people's will. By a process of evolution, equally peaceful, the followers of Mr. Hume have set themselves gradually to convert the precarious domination of a foreign bureaucracy in a stable national government, under the ægis of the British Empire."*

* A. O. Hume, by Wedderburn P. 48.

परकीय नोकरशाहीच्या अस्थिर प्रभुत्वाला साम्राज्यछत्राखालील सुस्थिर राष्ट्रीय सरकारचें स्वरूप क्रमविकासमार्गानें देणें, हें ह्यूम–वेडरबर्न यांचें ध्येय होतें आणि त्यांच्यापुढें जपानमधील शांततामय क्रांतीचा आदर्श होता. राष्ट्रसभेची स्थापना करणारे हिंदी पुढारी हेही दुसऱ्या एका दिशेनें विचार करतां करतां अशाच निर्णयाला येऊन पोहोचलेले होते. देशांत अशांतता माजण्यापासून आपल्या देशाचें हित नसून नुकसानच आहे असें त्यांना वाटत होतें. ब्रिटिश साम्राज्यानें हिंदुस्थानांत जी शांतता स्थापन केली आहे तिच्या शीतल छायेंत हिंदुस्थानची सांस्कृतिक वाढ होत आहे असें त्यांना वाटत होतें. हिंदुस्थान ब्रिटिश साम्राज्यांत राहण्यांत सांस्कृतिक दृष्ट्या त्याची उन्नति आहे असेंहि त्यांच्यापैकीं बहुतेकांचें मत असून हिंदुस्थानला औद्योगिक दृष्ट्या ब्रिटिश साम्राज्य मारक होत आहे याची त्यांना जाणीव होती. तथापि ब्रिटिशांच्याच नेतृत्वाखालीं व ब्रिटिश भांडवलाच्या साहाय्यानें हळूहळू हिंदुस्थानांत औद्योगिक क्रांतिहि होऊं शकेल असें त्यांना वाटत होतें. या औद्योगिक क्रांतीला जकातींचें संरक्षण मिळवावें आणि राज्यकारभारांत थोडा थोडा अंश मिळवितां मिळवितां ब्रिटिश साम्राज्याच्या छत्राखालीं मांडलिकी स्वराज्य मिळविण्याचा सनदशीर प्रयत्न करावा असें त्यांचें धोरण होतें. या कामीं आपणांस इंग्लंडांतील उदार लोक, ब्रिटिश अधिकारी वर्गांतील दूरदर्शी मुत्सद्दी आणि हिंदुस्थानांत आलेले गोरे व्यापारी व भांडवलवाले, यांचेंहि साहाय्य मिळेल अशी त्यांना आशा होती. जितका आत्मप्रत्यय कमी तितका परप्रत्यय अधिक असा एक मानसशास्त्रांतील सिद्धान्त समजण्यास हरकत नाहीं. आत्मप्रत्ययहि नाहीं व परप्रत्ययहि नाहीं, अशा मानसिक अवस्थेंत मनुष्य फार काळ राहूं शकत नाहीं. त्याला आशेचें कोठें तरी स्थान हवें असतें. कर्मप्रवण मनुष्य कोणत्या तरी श्रद्धेनें कार्य करीत असतो. दुर्बल मनुष्य निसर्गतः परप्रत्ययी असतो आणि तो परप्रत्ययी असतो म्हणून त्याचें दौर्बल्य वाढत असतें. या पिढीची राष्ट्रीय भावना इंग्लिश संस्कृतीच्या परिचयानें वाढलेली होती. इंग्लिश वाङ्मयाचें खतपाणीच तिला मिळालेलें होतें. अर्थात् हें राष्ट्रीयत्व दुर्बल असेपर्यंत परप्रत्ययी असणें नैसर्गिकहि होतें. शिवाय या राष्ट्री-

यत्वासाठीं वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्याची या पिढींतील लोकांची तयारी नव्हती. हें त्यांचें अंगभूत दौर्बल्य होतें व या त्यांच्या अंगभूत दौर्बल्यामुळें त्यांचा परप्रत्यय व परश्रद्धा यांची नकळत वाढ होत होती. यांच्यांपैकीं बहुतेक लोक स्वार्थ साधून परार्थ करणारे होते, स्वार्थावर लाथ मारून परार्थाला वाहून घेणारे लोक त्यांत हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेहि नव्हते. याचा अर्थ त्यावेळीं स्वार्थाचा सर्वथैव त्याग करून परार्थाला वाहून घेणारे लोक देशांत कोणीच नव्हते असा नाहीं; तर जे लोक या राजकारणांत पडले होते त्यांत तसे लोक फारसे नव्हते येवढाच याचा अर्थ आहे. अर्थात् या लोकांना ह्यूम, वेडरबर्न, कॉटन यांच्या-सारख्या सेवानिवृत्त ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचें साहाय्य मिळालें नसतें तर राष्ट्रसभेच्या स्थापनेचें व प्रचाराचें कार्य त्यांच्या हातून झालें नसतें असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. अशा परिस्थितींत राष्ट्रसभा स्थापन झाल्यापासून सुमारें आठ दहा वर्षें तिच्या कार्याचा व प्रचाराचा बहुतेक भार स्वतः ह्यूम यांनाच उचलावा लागला आणि यानंतर जेव्हां त्यांना आपल्या देशीं जाण्याची इच्छा झाली तेव्हां आतां ही राष्ट्रसभा चालवावी कीं बंद करावी, असा मोठाच वाद या देशांत माजून राहिला होता. पण एकदां स्थापन केलेली संस्था अगदींच बंद करणें फारच अपकीर्तीचें आहे असें वाटून या पिढीनें ती कशी तरी दहा वर्षें चालू ठेविली हेंच त्या पिढीचे भावी पिढीवर उपकार मानिले पाहिजेत. पुढें याच संस्थेंत टिळक–गोखले यांच्यांसारखे आजन्म राष्ट्रसेवक शिरले व तिच्यांत त्यांनीं कांहीं नवा जोम आणिला. सारांश, ह्यूम, वेडरबर्न यांच्यासारखे सेवानिवृत्त ब्रिटिश अधिकारी आणि दादाभाई, रानडे, बानर्जी, बोस, तेलंग वगैरे हिंदी राष्ट्रीय पुढारी, यांच्या सहकार्यानें साम्राज्यनिष्ठेच्या पायावर आणि सनद-शीर चळवळीच्या आधारावर हिंदी राष्ट्रसभेची स्थापना इ. स. १८८५ च्या २८ डिसेंबर रोजीं मुंबईस करण्यांत आली.

पण राष्ट्रसभेच्या उत्पत्तीचें बीज केवळ या दोन विचारप्रवाहांच्या संग-मांतच सांपडत नाहीं. त्याचा शोध करण्यास आपणास त्या वेळचे व्हाईसरॉय लॉर्ड डफरीन यांच्या विचारसरणीशीं परिचय करून घेणें

अवश्य आहे. ह्यूम यांना एक अखिल भारतीय राष्ट्रीय संस्था स्थापन करावी अशी कल्पना प्रथम सुचली असली तरी तिचें स्वरूप प्रामुख्यानें सामाजिकच असावें अशी त्यांची पहिली कल्पना होती; पण लॉर्ड डफरीन यांनींच त्यांना या संस्थेचें स्वरूप राजकीय असावें, असें सुचविलें. ह्यूम यांच्या सद्धेतूबद्दल आणि स्वातंत्र्यप्रीतीबद्दल तत्कालीन हिंदी पुढारी एकमुखानें ग्वाही देतांना आढळतात. तशी लॉर्ड डफरीन यांची स्थिति नाहीं. तेव्हां राष्ट्रसभा स्थापन झाल्यास आपल्या राज्यकारभारास साहाय्य होईल या विचारापेक्षां हिंदी राष्ट्रीय चळवळीचें नेतृत्व युरोपियन गृहस्थांनीं केल्यास अंतिम परिणामांच्या दृष्टीनें तें साम्राज्यहिताचें होईल हा विचार त्यांच्या मनांत अधिक प्रबळ असला तर त्यांत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. इंग्लंडांत ज्याप्रमाणें पार्लमेंटांतील विरोधी पक्षाकडून लोकांचें अंतःकरण अधिकारारूढ पक्षाला कळतें तसें कार्य करणारी एखादी संस्था हिंदुस्थानांत निर्माण झाली तर राज्यकर्त्यांना तिचा उपयोग होईल असें त्यांचें मत असून ह्यूमसारख्या लोकांनीं हें राजकीय कार्य सुरू केल्यास त्यामुळें राज्यकारभारास धोका न येतां अधिकच साहाय्य होईल असें त्यांना वाटे व तसेंच त्यांनीं ह्यूम यांना सुचविलें. मात्र राष्ट्रसभेच्या स्थापनेचा सल्ला आपण दिला आहे हें निदान आपण सेवानिवृत्त होईपर्यंत कोणासहि कळवूं नये असें त्यांनीं ह्यूम यांना बजाविलें होतें. * अशा प्रकारें व्हाईसरॉयांचीसुद्धां आपल्या उपक्रमास संमति, किंबहुना प्रोत्साह-

---

* "Lord Dufferin seems to have told him that as head of the Government he had found the greatest difficulty in ascertaining the real wishes of the people, and that for the purposes of admintstration it would be a benefit if there existed some responsible organization, through which the Government might be kept informed regarding the best Indian public opinion. He further observed that, owing to the wide differences in caste, race and religion, social reform in India required local treatment, rather than the guidance of a national organization."
A. O. Hume. by Wedderbarn P. 60.

नच आहे, असें जेव्हां त्यावेळच्या हिंदी पुढाऱ्यांना समजलें तेव्हां त्यांनीं पुढें पाऊल टाकून राष्ट्रीयसभा स्थापन करण्याचा आपला विचार अमलांत आणण्याचा निश्चय केला.

राष्ट्रीय सभेची स्थापना १८८५ मध्यें होण्यापूर्वी अखिल भारतीय अशा स्वरूपाच्या एक दोन चळवळी झाल्या होत्या. या चळवळी करण्याचें श्रेय बंगालचे त्या वेळचे उगवते पुढारी बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी आणि त्यांनीं स्थापन केलेली 'इंडियन असोसिएशन' यांना आहे. ही संस्था १८७६ सालीं स्थापन झाल्याचें मागें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें तिचें धोरण केवळ सरकारकडे अर्ज करण्याचें नसून लोकांत जोराची चळवळ करण्याचें होतें हेंहि मागें सांगितलें आहे. या संस्थेनें प्रथमतः सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेला बसणाऱ्या उमेदवारांचें वय २१च्या ऐवजीं १९ असावें असें ठरविण्यांत आलें होतें, त्याविरुद्ध चळवळ सुरू केली व त्यासाठीं बानर्जीनीं सर्व हिंदुस्थानांत दौरा काढून १८७७ त मोठमोठ्या शहरांत सभा भरविल्या. यावेळींच ते पुण्यास आले असतां सार्वजनिक सभेनें त्यांचा गौरव केला, तेव्हां श्री. नामजोशी यांनीं हिंदुस्थानांत अनेक भाषाभेद व प्रांतभेद असले तरी राजकीय चळवळीसाठीं सर्व प्रांतांतील हिंदी लोक एक होऊं शकतात असे उद्गार काढिले होते. यानंतर लॉर्ड लिटन यांच्या मुद्रणनियंत्रणाच्या कायद्याविरुद्धहि या संस्थेनें चळवळ केली व त्या कामीं पुण्याची सार्वजनिक सभा व सार्वजनिक काका यांनीं कसें सहकार्य केलें तें मागें सांगितलेंच आहे. १८८२।८३ सालीं या संस्थेनें एक अखिल भारतीय राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. याच सुमारास बाबू सुरेंनाथ बानर्जी यांच्यावर कलकत्ता हायकोर्टाच्या एका न्यायाधीशाच्या निर्णयावर टीका केल्याबद्दल कोर्टाची बेअदबी केल्याचा खटला झाला आणि त्यांत त्यांना १८८३ सालीं दोन महिने साध्या कैदेची शिक्षा झाली. टिळक—आगरकरांना याच सुमारास बर्वे प्रकरणांत तीन महिने साधी कैद झाल्याचें मागें सांगितलेंच असून त्यांच्या बंदिवासानें महाराष्ट्रांत जसें त्यांचें वजन व लोकप्रियता वाढली तसाच अनुभव सुरेंद्रबाबूंना बंगालमध्यें आला. या वर्षी ते सुटून आल्या-

नंतर थोड्याच दिवसांत डिसेंबरमध्यें त्यांच्या ‘ इंडियन असोसिएशन ’ नें ‘ नॅशनल कॉन्फरन्स ’ नांवाची परिषद कलकत्त्यास भरविली. या परिषदेस मद्रास, मुंबई व संयुक्त प्रांत येथून प्रतिनिधी आलेले असून अशाच प्रकारची दुसरी परिषद् या इंडियन असोसिएशननें १८८५ च्या डिसेंबरांत कलकत्त्यास भरविली होती. याच वेळीं मुंबईस राष्ट्रसभेची पहिली बैठक दादाभाई, रानडे, ह्यूम वगैरे मंडळी भरवीत होते. बाबू सुरेंद्रनाथ हे या पहिल्या अधिवेशनास यामुळेंच उपस्थित नव्हते. पण पुढील १८८६ सालीं या दोन प्रयत्नांचें एकीकरण होऊन सुरेंद्रबाबू राष्ट्रसभेचे एक उत्साही कार्यकर्ते बनले. १८८६ सालापासून तों १९१७ सालीं त्यांनीं राष्ट्रसभा सोडली, तोंपर्यंत त्यांचें वक्तृत्वपूर्ण भाषण कायदेमंडळांच्या सुधारणेच्या ठरावावर दरसाल होत असे व त्यांत ते स्वराज्याचा संदेश आपल्या देशबांधवांना परिणामकारक रीत्या देत असत. बाबूजींनीं याचवेळीं केलेली अखिल भारतीय स्वरूपाची आणखी एक चळवळ म्हणजे फौजदारी न्यायदानांतील वर्णभेद नष्ट करणासाठीं आणलेल्या ‘इलबर्ट’ बिलाला पाठिंबा देण्याची चळवळ होय. पण या चळवळीच्या वेळीं या बिलाला विरोध करणाऱ्या अँग्लोइंडियन समाजानें हिंदी पुढाऱ्यांच्या चळवळीला मागें टाकिलें आणि आपण चळवळ करण्यांत अधिक पटाईत आहों असें हिंदी पुढाऱ्यांना दाखवून दिलें. यावेळीं अँग्लोइंडियन पत्रकारांनीं व चळवळ्यांनीं गोऱ्याकाळ्यांतील वर्णभेदाला चालना दिली आणि हिंदी लोकांना मनुप्रणीत जातिभेदापेक्षां हा नवा जातिभेद नष्ट करणें अधिक कठीण आहे याची जाणीव करून दिली. इतकेंच नाहीं तर आपल्या सनदशीर चळवळीला यश आलें नाहीं तर प्रस्थापित राजसत्तेविरुद्ध गुप्त कट करून अत्याचारी मार्गांचाही अवलंब आम्ही करूं शकतों हें या गोऱ्या ब्राम्हणांनीं शूद्रसदृश बनलेल्या सर्व हिंदी लोकांना आपल्या उदाहरणानें दाखवून दिलें; कारण यावेळीं हिंदुस्थानांतील अँग्लोइंडियन लोकांनीं आपले कायदेशीर वर्णवर्चस्व कमी करूं इच्छिणाऱ्या लॉर्ड रिपनविरुद्ध एक गुप्त कट रचून त्यांस पकडून त्यांची एका बोटींतून विलायतेस रवानगी करण्याची सर्व तयारीहि केली होती. यावरून आपणांस जातिभेद

मोडण्याचा उपदेश करणारे हे गोरे ब्राह्मण अंतःकरणांत किती काळे आहेत याची कल्पना सुशिक्षित हिंदूंना आली आणि आपण होऊन आपलें वर्णवर्चस्व सोडून देण्याची कल्पना सामान्य मनुष्यस्वभावाला पटत नाहीं, व एखाद्या उदार विचाराच्या मुत्सद्यानें कायदेशीर प्रस्थापित वर्णवर्चस्वाला थोडासाहि धक्का लावण्याचा प्रयत्न केला, तरी हें वर्चस्व उपभोगणारे राजनिष्ठ लोक राजद्रोही बनतात व गुप्तकटांचा व अत्याचारांचा अवलंब करून प्रस्थापित राजसत्तेलाहि आपणापुढें नमवितात असा अनुभव यावेळीं हिंदी लोकांना आला. हें पाहून राजकीय सुधारणांची प्रगति केवळ युक्तिवादानें होऊं शकत नाहीं आणि राजकीय मतभेद हे हितविरोधावर अधिष्ठित झालेले असल्यानें त्यांत एका मताचा पाडाव होऊन दुसऱ्या मताची प्रस्थापना होण्यास दोन संघटित हितविरोधांच्या झगड्यांत एका हितसंबंधी संघटनेहून दुसऱ्या हितसंबंधाची संघटना अधिक जोरदार करावी लागते, याचीहि जाणीव यावेळच्या अँग्लो इंडियन चळवळीनें चाणाक्ष हिंदी देशभक्तांना करून दिली. याचवेळीं आगरकरांनीं केसरींत हिंदूंचें व युरोपीयनांचें संघट्टन होणें अशक्य आहे हें दाखवून देणारी लेखमाला लिहिली त्यावरूनहि हेंच दिसून येतें.

राष्ट्रसभेची कल्पना प्रथमतः लॉर्ड लिटन यांच्या करड्या अमदानींत जन्मास आली, लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दींतील सौम्य व सहानुभूतीच्या वातावरणांत तिला पाणी मिळालें आणि लॉर्ड डफरीन यांच्या काळांत त्या कल्पनेला अंकुर फुटून तिची रीतसर स्थापना झाली. लॉर्ड लिटन (१८७६ ते १८८०) यांच्या काळांत वासुदेव बळवंत फडके यांच्यासारखे क्रांतिकारक निर्माण होऊं लागले, तेव्हां हिंदुस्थानांत जन्मास येणाऱ्या या क्रांतिशक्तीला सनदशीर व कायदेशीर मार्गानें विकास करण्यास अवसर करून दिला पाहिजे, याची जाणीव न्यायमूर्ति रानड्यांच्यासारख्या हिंदी मुत्सद्यांना आणि ह्यूम—वेडरबर्न यांच्यासारख्या युरोपीयन अधिकाऱ्यांना झाली. पुढें १८८० ते १८८४ पर्यंतच्या लॉर्ड रिपन यांच्या सहानुभूतीच्या अमलांत या सनदशीर वृत्तीच्या राजकारणाचे वारे जोरानें वाहूं लागले. इंग्लंडांत कॉन्झर्वेटिव पक्ष अधिकारच्युत होऊन ग्लॅडस्टन यांचें मंत्रिमंडळ

अधिकारावर आलें आणि लॉर्ड रिपन यांनीं हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर अफगाणिस्थानचें युद्ध थांबवून साम्राज्यशाही धोरणाला पायबंद घातला. हिंदुस्थानसरकारच्या आयव्ययाची तोंडमिळवणी होऊं लागली. वर्तमानपत्रांना फिरून स्वातंत्र्य देण्यांत आलें. हत्यारांच्या कायद्यांत थोडी दुरुस्ती झाली. मिठावरचा कर थोडा कमी करण्यांत आला; आणि लोकांत शिक्षणप्रसार कसा करावा यासंबंधीं एक कमिशन नेमण्यांत आलें. स्वदेशी मालाला उत्तेजन देण्याचें धोरण सरकारला मान्य आहे असें जाहीर करण्यांत आलें आणि हिंदी लोकांना राज्याकारभारांत भाग घेऊं देण्यास ब्रिटिश सरकार तयार आहे असें दाखविण्यासाठीं स्थानिक स्वराज्यांत लोकनियुक्त प्रतिनिधींना वाव करून देण्यांत आला. ही स्थानिक स्वराज्याची सुधारणा जाहीर करतांना "राष्ट्रीय स्वराज्याच्या पूर्वीं स्थानिक स्वराज्याचा अवतार झाला पाहिजे" (Local self government must precede National self-government) असे उद्गार लॉर्ड रिपन यांनीं काढिले होते. अर्थात् आपणांस आतां ब्रिटिश मुत्सद्यांची कामधेनूच प्रसन्न झाली असा भास कांहीं काळ हिंदी पुढाऱ्यांना झाला व त्यांनीं "प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि" या भावनेनें भावी राष्ट्रीय स्वराज्याचा पाया म्हणून स्थानिक स्वराज्याच्या या कायद्याचें कृतज्ञतेनें स्वागत केलें आणि थोड्याच वेळांत आपणांस कायदेमंडळांत लोकप्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क राजरोसपणें प्राप्त होईल अशी आशा त्यांना वाटूं लागली. याशिवाय काळ्या न्यायाधिशांपुढें गोऱ्या लोकांनीं केलेल्या गुन्ह्यांची चौकशी होण्यास कांहीं हरकत असूं नये असा कायद्याचा मसुदा पुढें आणून न्यायदानांतील वर्णभेद नष्ट करण्याचा प्रयत्न जेव्हां इलबर्ट यांनीं सुरू केला, तेव्हां तर आतां हिंदुस्थानांत स्वराज्य प्रस्थापित करण्यास आणि काळ्यागोऱ्यांतील वर्णभेद नष्ट होऊन ब्रिटिश नागरिकांचे सर्व हक्क आपणांस मिळण्यास क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करण्याचें कांहींच कारण नाहीं, अशी सुशिक्षित हिंदी लोकांची खात्री झाली. अशा प्रकारें लॉर्ड लिटन यांच्या काळांत सुशिक्षित वर्गांत निर्माण होऊं लागलेलें क्रांतिकारक विचारांचें वातावरण, लॉर्ड रिपन यांच्या काळांत नष्ट झालें आणि लॉर्ड रिपन हे

सुशिक्षित लोकांत अत्यंत प्रिय झाले. राजा–प्रजा यांच्यांतील हितविरोधांकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता नाहीं, किंबहुना जित-जेते यांच्यांतला हितविरोध खरा नसून राजप्रतिनिधि आणि लोकनायक यांतील भेदहि कायमचा नाहीं असें मानण्यापर्यंत त्यावेळच्या हिंदी पुढाऱ्यांची मजल गेली होती! पण सुदैवानें म्हणा अगर दुर्दैवानें म्हणा, इलबर्ट बिलाच्या विरोधासाठीं अँग्लो इंडियनांनीं केलेल्या चळवळीमुळें आणि अखेरीस त्या कामीं लॉर्ड रिपन यांनाहि घ्याव्या लागलेल्या माघारीमुळें राजकारणासाठीं आपणास प्रत्यक्ष क्रांति नसली तरी निदान संघटित चळवळ तरी केली पाहिजे, याची आठवण त्यांना झाली. लॉर्ड रिपन यांनीं ' इलबर्ट बिला ' च्या प्रकरणांत माघार घेतली असली, तरी त्यांना विरोध न करतां, त्यांचा गौरव करावा असें धोरण त्या वेळच्या हिंदी मुत्सद्यांनीं आंखिलें. कारण तसें करून लॉर्ड रिपन यांनीं जें उदार धोरण स्वीकारलें त्याचें फल लोकप्रियेतच्या रूपानें त्यांच्या पदरांत पडलें असें आपल्या अँग्लो इंडियन हितशत्रूंस दाखवून द्यावें आणि हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्य लोकप्रिय व्हावयाचें तर तें लोक-शिक्षण, मुद्रणस्वातंत्र्य, स्थानिक स्वराज्य, स्वदेशी आणि प्रातिनिधिक संस्था यांच्या पुरस्कारानेंच होईल असें ब्रिटिशांना दाखवून द्यावें असा त्या वेळच्या हिंदी पुढाऱ्यांचा हेतु होता. लॉर्ड रिपन हे १८८४ सालीं विला-यतेस गेले तेव्हां त्यांना ठिकठिकाणीं मानपत्रें अर्पण करण्यांत आलीं, त्यांच्या मिरवणुकी काढण्यांत आल्या आणि सर्व प्रांतांतील पुढारी मुंबईस जमून त्यांचा मोठाच गौरव करण्यांत आला! या गौरवांत जसा एका राजप्रतिनिधीचा गौरव होत आहे, त्याचप्रमाणें साम्राज्यां-तील काळ्यागोऱ्यांतील भेदभाव नष्ट व्हावा, हिंदी लोकांना मुद्रणस्वातंत्र्य मिळावें आणि त्यांना स्थानिक व राष्ट्रीय स्वराज्याचा लाभ मिळावा, या तत्त्वांचाही आपणांकडून गौरव होत आहे असें त्यावेळचे हिंदी मुत्सद्दी समजत होते. अशा प्रकारें राजनिष्ठेच्या पायावरच स्वराज्यनिष्ठेचें राज-कारण रचतांना आपण ब्रिटिश मुत्सद्यांतही उदार व अनुदार असे दोन तंट पाडण्यास साहाय्य करीत आहों अशी त्यांची कल्पना होती. या दोन तटांतील अंतर वाढत गेलें आणि आमच्या राष्ट्रांतील तटांमधील अंतर

कमी होत गेलें तर आपणांस केवळ सनदशीर मार्गांनींच स्वराज्याचें शिखर गांठतां येऊन ब्रिटिश साम्राज्यांतील काळेगोरे हा वर्णभेद नष्ट करितां येईल अशी त्यांना दृढ आशा वाटत होती! या आशेवरच त्यांनीं राष्ट्रसभेला सनदशीर राजनिष्ठ राजकीय धोरण लावून दिलें. पण ही त्यांची आशा सफल झाली नाहीं! ब्रिटिश राष्ट्र हें सर्व राष्ट्रांत अधिक सुधारलेलें आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती व आपण जगाच्या इतिहासांत एक नवें प्रकरण लिहीत आहों, अथवा इंग्लिश मुत्सद्दीच हें प्रकरण लिहीत असून आपण तें वाचीत आहों अशी कल्पना ते हिंदी मुत्सद्दी करीत होते. या राजनिष्ठ राजकारणांतील खरें कर्तृत्व ब्रिटिशांच्या औदार्याकडे असून आपणांकडे अनुकरणाचाच मान आहे, हा एक प्रकारचा ईश्वरी योगायोगच होय असें ते समजत आणि हा योगायोग घडवून आणणाऱ्या परमेश्वराचे ते मनःपूर्वक आभार मानीत!

अशा प्रकारें हिंदी पुढारी अखिल भारतीय राजकारणाची निर्मिती करीत आहेत, तोंच १८८२ मध्यें मि. ह्यूम हे सेवानिवृत्त होऊन या राष्ट्रीय संघटनेच्या कार्याचें धुरीणत्व करण्यास पुढें आले. त्यांनीं लॉर्ड डफरिन यांचा सल्ला घेऊन या संघटनेचें धोरण आंखून घेतलें, आणि १८८४ मध्यें 'इंडियन नॅशनल यूनियन' या नांवाची एक संस्था त्यांनीं स्थापिली. या संस्थेमार्फत पुण्यास १८८५ च्या डिसेंबरमध्यें एक कॉन्फरन्स म्हणजे परिषद भरविण्याचें ठरलें. या परिषदेनें १८८५ च्या एप्रिल महिन्यांत पुढील जाहीरपत्रक प्रसिद्ध केलें.

"इंडियन नॅशनल यूनिअनची एक परिषद ता. २५ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबरपर्यंत पुणें येथें भरविणेंत येईल. या परिषदेस बंगाल, मुंबई, मद्रास या प्रांतांतील सर्व भागांतील इंग्रजी भाषा उत्तम प्रकारें जाणणारे राजकीय पुढारी प्रतिनिधि म्हणून उपस्थित होतील.

"या परिषदेचे प्रत्यक्ष हेतू दोन असतील. (१) राष्ट्रीय प्रगतीच्या कार्यांत अत्यंत कळकळीनें भाग घेणारांचा परस्परांशीं परिचय व्हावा आणि (२) पुढील सालीं हातीं घ्यावयाच्या राजकीय कार्यांची चर्चा करून तीं कार्यें निश्चित करण्यांत यावींत.

" अप्रत्यक्षरीत्या ही परिषद् म्हणजे हिंदी लोकांच्या पार्लमेंटचें बीजच होईल आणि ती जर योग्य प्रकारें चालविण्यांत आली तर हिंदुस्थान अद्यापि कोणत्याहि प्रकारच्या प्रातिनिधिक संस्था चालविण्यास नालायक आहे या आक्षेपास हें कार्य थोड्याच वर्षांत, खोडतां न येण्यासारखें उत्तर देऊं शकेल. पुढील परिषद् पुण्यासच भरावी कीं ब्रिटिश असोसिएशनप्रमाणें ती दरसाल निरनिराळ्या प्रमुख केंद्रांत भरावी हें या परिषदेंतच ठरविण्यांत येईल...... पुण्याव्यतिरिक्त सिंधसहित मुंबई इलाखा व वऱ्हाड येथून या परिषदेस वीस प्रतिनिधी येतील. मद्रास व दक्षिण बंगाल या प्रांतांतून प्रत्येकी तितकेच येतील आणि वायव्य प्रांत, अयोध्या आणि पंजाब इकडून यांच्या निम्मे प्रतिनिधी येतील असा विश्वास वाटतो."

यानंतर ह्यूम यांनीं व्हाईसरॉयांची गांठ घेतली व विलायतची सफर करून तेथील लोकांशींही आपल्या कार्याची चर्चा केली व त्यास सहानुभूति मिळविली. तसेंच या परिषदेच्या बातम्या इंग्लंडांत निःपक्षपातीपणानें प्रसिद्ध व्हाव्यात अशीहि व्यवस्था करून ठेविली. यानंतर या परिषदेचें अध्यक्षस्थान मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यांनींच स्वीकारावें अशीहि सूचना लॉर्ड डफरिन यांच्यापुढें ठेवण्यांत आली; पण राजा आणि प्रजा यांत इतकें अद्वैत इतक्यांतच नको असें म्हणून यांनीं ही सूचना अमान्य केली; तथापि आपली या कार्यास पूर्ण सहानुभूति व्यक्त केली. अशा प्रकारें सर्व तयारी चालू झाली; पण आयत्या वेळीं पुण्यास महामारीची सांथ उद्भवल्यामुळें हें अधिवेशन मुंबईस भरविण्यांत आलें. अर्थात् पुण्यांतील सार्वजनिक सभा जें या राष्ट्रीय प्रतिनिधींचें स्वागत करणार होती तें कार्य करण्यास मुंबईस नुकतीच स्थापन झालेली 'प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' ही संस्था पुढें आली. ही संस्था ना. बद्रुद्दिन तय्यबजी, ना. काशिनाथ त्रिं. तेलंग आणि श्री. फेरोजशहा मेथा या हिंदु, मुसलमान व पार्शी धर्मांच्या तरुण, तडफदार, उत्साही राष्ट्रभक्तांनीं स्थापन केलेली होती आणि प्रत्येक पिढीच्या तरुणांना आशीर्वाद देणारे दादाभाई नौरोजी या तिघांच्या पाठीमागें उभे होतेच.

मुंबईस भरलेल्या या पहिल्या राष्ट्रसभेस एकंदर ७२ प्रतिनिधी उप-

स्थित होतें. त्यांपैकीं मुंबईंचे १८, पुण्याचे ८, कराचीचे २, विरमगांवचे ११ सुरतचे ६ आणि अहमदाबादचे ३ असे मुंबई इलाख्यांतील ३८ सभासद होते. मद्रासचे ८, कलकत्त्याचे ३, लखनौचे ३, तंजावरचे २ आणि लाहोर, अंबाला, बऱ्हाणपूर, मच्छलीपट्टण, चिंगलपूर, मदुरा, तिनेवल्ली, कोइमतूर, कुंभकोणम्, सालेम, कुडाप्पा, अनंतपूर, बल्लारी, आणि सिमला, येथून प्रत्येकीं १ अशी विभागणी झालेली होती. त्यांत कलकत्त्याचे उमेशचंद्र बानर्जी, नरेंद्रनाथ सेन आणि गिरिजाभूषण मुकर्जी हे प्रसिद्ध असून पहिले या राष्ट्रसभेचे नियोजित अध्यक्षच होते. उमेशचंद्र हे कलकत्ता हायकोर्टांतील सुप्रसिद्ध ॲड्व्होकेट असून ते धर्मानें ख्रिस्ती होते. यांचा धंदा उत्तम चाललेला असून त्यांचें मासिक उत्पन्न दहा बारा हजारापर्यंत तरी होतें. ते ब्रिटिश संस्कृतीचे भोक्ते असून हिंदुस्थानांत लोकसत्ताक राज्यपद्धति निर्माण व्हावी याबद्दल प्रयत्न करण्यांत आपण ब्रिटिश साम्राज्याचा द्रोह करीत आहों असें मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं असें त्यांनीं आपल्या भाषणांत स्पष्टपणें सांगितलें. कलकत्त्यास याच वेळीं एक राष्ट्रीय परिषद् सुरेंद्रनाथप्रभृतींनीं भरविली असल्यानें कलकत्त्याचे अधिक लोक या परिषदेला उपस्थित नव्हते. पुढील सालीं ही राष्ट्रीय परिषद् राष्ट्रसभेंत विलीन झाली आणि बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी व आनंदमोहन बोस हे दोन उत्साही राष्ट्रभक्त राष्ट्रसभेला मिळाले. उमेशचंद्र बानर्जी, सुरेंद्रनाथ व आनंदमोहन हे राष्ट्रसभेच्या पहिल्या प्रमुख आधारस्तंभांपैकीं बंगाली पुढारी होत. मुंबईच्या पुढाऱ्यांत दादाभाई हे वयोवृद्ध राष्ट्रपितामह आणि त्यांच्या नेतृत्वाखालीं फेरोजशहा, वाच्छा आणि तेलंग हे उत्साही तरुण देशभक्त राष्ट्रसभेची धुरा वाहण्यास पुढें आले होते. पुण्यांतून न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, नूलकर, साठे, आगरकर, टिळक, आपटे वगैरे जुन्या-नव्या पिढ्यांचे पुढारी उपस्थित होते. मद्रासच्या प्रतिनिधींत तेथील महाजन सभेचे अध्यक्ष रंगय्या नायडू, जी. सुब्रह्मण्य ऐय्यर, वीर राघवाचार्य, आनंदाचार्लू, एस्. सुब्रह्मण्य ऐय्यर असे प्रमुख पुढारी होते. संयुक्त प्रांतांतून गंगाप्रसाद वर्मा आणि पंजाबचे लाला मुरलीधर हे दोन प्रमुख गृहस्थ आले होते. अशा प्रकारें या ७२

प्रतिनिधींत निरनिराळ्या प्रांतांतील उत्साही आणि अनुभवी असे सर्व राजकीय कार्यकर्ते समाविष्ठ झाले होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

या पहिल्या राष्ट्रसभेचें कार्य तीन दिवस चाललें आणि एकंदर नऊ ठराव पास करण्यांत आले. राज्यकारभाराची चौकशी करण्यासाठीं एक रॉयल कमिशन नेमावें, त्यांत योग्य प्रमाणांत हिंदी प्रतिनिधी घ्यावेत आणि त्यानें इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांत हिंडून पुरावा गोळा करावा अशा अर्थाचा पहिला ठराव होता. तिसरा ठराव येथील मध्यवर्ति व प्रांतिक कायदेमंडळांत मोठ्या प्रमाणांत लोकनियुक्त प्रतिनिधी घ्यावेत, या कायदेमंडळापुढें अंदाजपत्रकें मांडण्यांत यावीं, सभासदांना राज्यकारभारासंबंधीं प्रश्न विचारण्याचा अधिकार असावा आणि येथील अधिकारी वर्गाला या कायदेमंडळाच्या सल्ल्याविरुद्ध जाण्याचा अधिकार असला तरी कायदेमंडळास आपलें म्हणणें पार्लमेंटपुढें मांडतां यावें म्हणून पार्लमेंटचें या कामासाठीं एक कायम मंडळ नेमण्यांत यावें असा होता. दुसऱ्या ठरवानें भारतमंत्र्याचें 'इंडिया कौन्सिल' रद्द करावें अशी मागणी करण्यांत आली होती. या दुसऱ्या व तिसऱ्या ठरावांचा साकल्यानें विचार केल्यास, त्यांत येथील अधिकारीवर्ग हा एक पक्ष, लोकनियुक्त प्रतिनिधी हा दुसरा पक्ष आणि या दोघांतील मतभेदांचा अंतिम निर्णय देणारें ब्रिटिश पार्लमेंट किंवा त्याचें कायम मंडळ हा तिसरा पक्ष, असें तीन पक्ष गृहीत धरून पार्लमेंटचा अंतिम अधिकार मान्य केला होता असें दिसून येतें. तरी नोकरशाहीनें सुशिक्षित वर्गाला राज्यकारभारांत बरोबरीची भागीदारी द्यावी अशी मागणी त्यांत अंतर्भूत आहे. भारतमंत्र्याला सल्ला देण्यास जें इंडिया कौन्सिल होतें त्यांत येथील नोकरशाहीचेच सर्व प्रतिनिधि असल्यानें येथील राज्यकारभार पार्लमेंटला जबाबदार आहे, असें तत्त्वतः म्हणतां आलें तरी व्यवहारतः तो एका अनियंत्रित नोकरशाहीच्याच ताब्यांत होता. ही अनियंत्रित पद्धति मोडून येथील राज्यकारभार लोकप्रतिनिधींच्या सल्ल्यानें चालावा, या सल्ल्याविरुद्ध नोकरशाही वागल्यास तिच्यावर पार्लमेंटच्या मंडळाकडे दाद मागतां यावी आणि नोकरशाहीला लोकमताची थोडी तरी जरब बसावी; अशी यावेळच्या तात्कालिक मागण्यांची रचना करण्यांत

आली होती. यावेळीं कायदेमंडळांत एकहि लोकनियुक्त प्रतिनिधि नव्हता ही स्थिति ध्यानांत घेतल्यास ही सुधारणा ताबडतोब अमलांत आली असती, तरी लोकांत एक आत्मविश्वास निर्माण होऊन हिंदुस्थानांत क्रांति-कारक राजकारण निर्माण झालें नसतें आणि सनदशीर मार्गानें स्वराज्य प्राप्त होईल अशी आशा बहुतेक सुशिक्षित वर्गांत स्थिर झाली असती. तथापि ही नेमस्त मागणी पूर्णपणें मान्य होण्याचें तर दूरच राहिलें, पण कायदेमंडळांत राजरोसपणें लोकनियुक्त प्रतिनिधींचा प्रवेश व्हावा ही मागणीहि पदरांत पडण्यास १९०९ साल उजाडावें लागलें! तोंपर्यंत हिंदी पुढाऱ्यांचा सनदशीर मार्गावरचा विश्वास उडून गेला होता; व देशांत निःशस्त्र क्रांतिवादी आणि सशस्त्र क्रांतिवादी असे दोन पक्ष निर्माण झाले होते. अर्थात् या १९०९ च्या सुधारणांहि यांपैकीं कोणाच्या प्रय-त्नांचें फल आहे हा प्रश्न अनिर्णीतच राहिला व तो तसाच रहाणार!

यानंतर येथील नोकरशाहींत हिंदी लोकांचा अधिक प्रवेश व्हावा म्हणून सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडाप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि घेण्यांत यावी, उमेदवारांचें वय २३ वर्षांचें असलें तरी चालावें, लष्करी खर्च वाढवूं नये, वाढविला तरी संरक्षक जकाती बसवून वाढवावा, हिंदुस्थान सरका-रच्या कर्जाला साम्राज्य सरकारनें हमी द्यावी, ब्रह्मदेश खालसा करूं नये, वगैरे इतर ठराव पास झालेले आहेत. तथापि राष्ट्रसभेचीं पहिलीं आठ वर्षें मुख्यतः वर सांगितलेल्या राज्यघटनेंतील सुधारणा घडवून आणण्या-साठीं कसून प्रयत्न करण्यांत गेलीं. १८९२ सालीं लॉर्ड क्रॉसचें ' इंडियन कौन्सिल ' बिल पुढें आलें व तो कायदा १८९३ सालापासून अमलांत येऊन आतां निदान दहा पंधरा वर्षें तरी राज्यघटनेंत कांहीं सुधारणा होणें शक्य नाहीं अशी हिंदी पुढाऱ्यांची खात्री झाली. या कायद्यानें लोकनि-युक्त प्रतिनिधी निवडण्याचा लोकांचा हक्कहि उघडपणें मान्य करण्यांत आला नाहीं. फक्त स्थानिक स्वराज्यसंस्थांनीं उमेदवार सुचवावेत व ते सरकारनें मान्य करावेत अशी पद्धति अस्तित्वांत आली. शिवाय या सभा-सदांना कांहीं हक्कही प्राप्त झाले नव्हते. पण या सुधारणांच्या पहिल्या हप्त्यानंतर थोड्याच दिवसांत देशांत जहाल-मवाळ असे दोन राजकीय

पक्ष अस्तित्वांत आले, हिंदुमुसलमानांचे दंगे सुरू झाले आणि राष्ट्रसभेनें राज्यघटनेंतील सुधारणांची चळवळ सोडून दिली; व तिला लोकमत प्रदर्शित करणाऱ्या केवळ वार्षिक संमेलनाचें स्वरूप प्राप्त झालें. जहाल राजकारण आणि लोकजागृतीची चळवळ करणाऱ्या पक्षाला नोकरशाहीच्या रोषाला बळी पडून राजद्रोहाच्या आरोपाखालीं तुरुंगाचा रस्ता सुधारावा लागला. हे जहाल–मवाळ राजकीय मतभेद, हिंदु मुसलमानांचे दंगे आणि जहाल पक्षाचा कारावास, या सर्व गोष्टी मुंबईपुण्यांतच घडून आल्यामुळें या काळांत मुंबईपुण्यांतील पुढाऱ्यांकडे सर्व राष्ट्राचें चित्त आकर्षिलें जाणें अगदीं साहजिक होतें. पण या सर्व गोष्टी १८९३ चा कायदेमंडळांच्या सुधारणांचा कायदा झाल्यानंतरच्या आहेत. त्या पूर्वीच्या आठ वर्षांचा इतिहास आणखी थोड्या विस्तारानें आपण पाहूं.

राष्ट्रसभेचें दुसरें अधिवेशन कलकत्त्यास दादाभाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं आणि तिसरें अधिवेशन मद्रासमध्यें बद्रुद्दिन तैय्यबजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलें. पहिले अध्यक्ष खिस्ती, दुसरे पार्शी आणि तिसरे मुसलमान हें दृश्य पाहून नोकरशाहीला मनांतून राष्ट्रसभेचा हेवा आणि धास्ती वाटूं लागली. त्यांतून मद्रास येथें झालेल्या तिसऱ्या अधिवेशनानंतर मि० ह्यूम यांनीं राष्ट्रसभेची वाढती लोकप्रियता पाहून तिचें केवळ वार्षिक संमेलनाचें स्वरूप बदलून, तिला इंग्लंडांतील ‘ अँटी-कॉर्न लॉ लीग ’ प्रमाणें लोकांत चळवळ करणाऱ्या संस्थेचें स्वरूप देण्याचें ठरविलें. ह्यूम आपल्या भाषणांत म्हणाले, “ प्रतिनिधींनीं आजपर्यंत सरकारला जागें करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण सरकारनें जागें होण्याचें नाकारिलें आहे. सर्व अनियंत्रित सरकारांप्रमाणें आमचें सरकारहि बोध घेण्याचें नाकारीत आहे. आतां आपण राष्ट्राला जागें केलें पाहिजे. विलायतेंतील बेटांत राहणारें मोठें ब्रिटिश राष्ट्र आणि त्यांहूनहि मोठें असें हें खंडतुल्य राष्ट्र, यांना आपण जागें केलें पाहिजे. कॉब्डेनप्रमाणेंच आपल्या हक्कांसाठीं, स्वातंत्र्यासाठीं आणि न्यायासाठीं जो लढा आम्ही सुरू केला आहे, त्यांत ह्या भारतमातेच्या पवित्र भूमीवर जगणारा प्रत्येक हिंदी मनुष्य आमचा सहकारी, आमचा बंधु व

गरज पडल्यास आमचा सैनिक बनला पाहिजे." हें लोकजागृतीच्या चळवळीचें नवें धोरण राष्ट्रसभेनें स्वीकारल्याबरोबर सरकार आणि राष्ट्रसभा यांच्यांत विरोध उत्पन्न होऊं लागला. १८८६ सालीं कलकत्त्यास दुसऱ्या-अधिवेशनानंतर लॉर्ड डफरीन यांनीं राष्ट्रसभेच्या प्रतिनिधींना एक "उद्यानोपहार" दिला होता आणि मद्रासच्या अधिवेशनाच्या वेळीं तेथील गव्हर्नरांनीं तर सभा चालू असतां भेटहि दिली होती. पण चौथ्या अधिवेशनाचे वेळीं अलाहाबादेस राष्ट्रसभेला मंडप बांधण्यासहि जागा मिळूं नये अशी कारवाई सरकारी अधिकाऱ्यांकडून सुरू झाली! अखेरीस दरभंग्याच्या महाराजांनीं गव्हर्नराच्या बंगल्याशेजारींच एक प्रशस्त बाग असणारा बंगला विकत घेतला व तेथें राष्ट्रसभेचें अधिवेशन भरविण्यास जागा दिली. अर्थात् आपल्यासमोर भरणारें हें राष्ट्रभक्तांचें संमेलन डोळ्यांनीं पाहण्यापेक्षां आपण कोठें तरी दौऱ्यावर जावें हेंच उचित आहे असें ठरवून गव्हर्नर साहेबांनीं तो रस्ता स्वीकारिला.

तथापि यावेळीं ठिकठिकाणाहून राष्ट्रसभेला येणाऱ्या प्रतिनिधींना प्रतिबंध करण्याचें धोरण सरकारनें स्वीकारिलें होतें. राष्ट्रसभेच्या कार्यकर्त्यांकडून चांगल्या वर्तनाबद्दल हमी म्हणून जामीन मागण्यांत येऊं लागले आणि राष्ट्रसभेला हजर राहणें हें दुर्वर्तन ठरविण्यांत येऊं लागलें! पंजाबमध्यें या वर्षीं पांच सहा हजार लोकांकडून जामीन घेण्यांत आले होते असें राष्ट्रसभेच्या त्या वर्षीच्या वृत्तान्तांत नमूद आहे. हा वृत्तान्त पुढें म्हणतो :

" राष्ट्रसभेची कल्पना आज लोकांत इतकी रुजली आहे कीं, कोणतीहि ऐहिक शक्ति तिला दडपून टाकूं शकणार नाहीं. आज जरी राष्ट्रसभेचें कार्य करणारे दहा हजार लोक हद्दपार करण्यांत आले, तरीहि ही कल्पना पसरतच राहील आणि ती हिंदुस्थानांतील प्रत्येक स्त्रीपुरुषाचें व बालकाचें चित्त भारून टाकील. ज्या ज्या मनांत तिचा प्रवेश होईल त्या त्या मनापासून तिला अधिकाधिक शक्ति प्राप्त होत राहील. मूलतः हिचें स्वरूप हितकारक असून लोकांत शांतता व सद्वृत्ति यांची वृद्धि व्हावी असेंच तें आहे. पण अधिकारी वर्गाचा विरोध आणि छळ

यांमुळें हिचें सामर्थ्य वाढेल, इतकेंच नाहीं, तर त्यामुळें तिचें उघड, संशयातीत, आणि सनदशीर असें जें स्वरूप आहे तें नष्ट होऊन त्याला गुप्त कटांच्या बेसनदशीर चळवळीचें रूप प्राप्त होईल." हा वृत्तांत ह्यूम यांनीं लिहिला असून त्यांत लॉर्ड लिटन यांच्या कारकीर्दींत दडपशाहीमुळें क्रांतिकारक वातावरण कसें निर्माण झालें होतें व तें पुढें लॉर्ड रिपन यांच्या उदार धोरणामुळें कसें नष्ट झालें तें त्यांनीं दाखवून दिलें आहे. राष्ट्रसभेची लोकप्रियता खरोखरच या अधिकारी वर्गाच्या विरोधामुळें वाढूं लागली होती. या अधिवेशनास निरनिराळ्या ठिकाणांहून मिळून १२४८ प्रतिनिधि हजर राहिले होते. अध्यक्षस्थानीं कलकत्त्यांतील युरोपीयन व्यापारी मि. यूल हे विराजमान झाले होते. त्यांनीं आपल्या भाषणांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचा पुरस्कार केला आणि १८५८ सालींच लॉर्ड पामर्स्टन यांनीं प्रातिनिधिक संस्थांची एक योजना पुढें मांडण्याचा विचार केला होता पण त्यावेळीं देशांत शांतता नसल्यामुळें शांतता प्रस्थापित होईपर्यंत इंग्लंडनें हिंदुस्थानचें राज्य ट्रस्टी म्हणून करावें असें ठरलें, याचा उल्लेख करून राष्ट्रसभेची चळवळ पार्लमेंटच्या व महाराणीच्या हेतूंस धरूनच आहे असें प्रतिपादन केलें.

या अधिवेशनानंतर राष्ट्रसभेचे सरचिटणीस ह्यूम आणि संयुक्त प्रांताचे गव्हर्नर सर ऑकलंड कोल्विन यांच्यांत पत्रव्यहार झाला. त्यांत सर ऑकलंड कोल्विन यांनीं आपलें म्हणणें पुढीलप्रमाणें मांडिलें. "केवळ तात्विक दृष्ट्या राष्ट्रसभेबद्दल आपली सहानुभूति आहे. कार्यपद्धतिसंबंधींहि पहिल्या तीन सभा होईपर्यंतच्या कार्यपद्धतींत आक्षेपार्ह असें कांहीं नव्हतें. पण १८८७ तील मद्रास अधिवेशनानंतर माझ्या सहानुभूतीला जोराचा धक्का बसला व तिनें उलट खाल्ली. 'अँटी कॉर्न लॉ लीग'च्या धर्तीवर जो चढाऊ धोरणाचा प्रचार चालू झाला आहे तो हिंदुस्थानच्या आजच्या परिस्थितींत अकालीं आहे व त्यामुळें मूळचा हेतु सिद्धीस जाणार नाहीं. या प्रचारांत सरकार व अधिकारी वर्ग यांच्याविरुद्ध कडक शब्द वापरल्यानें द्वेष पसरतो आणि याला विरोधी प्रचारही सुरूं होऊन देशांत दोन विरोधी तट पडण्याची भीति आहे. आम्हीच राष्ट्राचे प्रतिनिधी

आहोंत हें राष्ट्रसभेचें म्हणणें खरें नाहीं. शेवटीं त्यांनीं राष्ट्रसभेच्या कार्यकर्त्यांस अशी सूचना केली आहे कीं, लोकहिताच्या दृष्टीनें राजकीय सुधारणेपेक्षां सामाजिक सुधारणा अधिक महत्त्वाची आहे हें राष्ट्रसभेनें लोकांना पटवावें ! "§

यावर ह्यूम यांनीं जें उत्तर दिलें त्यांतील मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणें आहेत. "हा प्रचार अकालीं नसून वस्तुतः तो फार उशीरां सुरू झाला आहे. खेड्यांतील लोकांत राज्यकारभाराबद्दल फारच असंतोष माजला असून ते आपापसांत बोलतांना सरकाराबद्दल फारच कटु शब्द वापरतात. दुःख व अन्याय हीं असह्य झालीं आहेत व त्यांचें निराकरण केल्याखेरीज भावी संकट टळणार नाहीं. आम्ही आमचा प्रचार करतांना इंग्लिश सरकारविषयीं द्वेष न पसरवितां प्रेमच पसरवितों व अत्याचारांचा निषेध करतों. विरोधी प्रचार मूठभर अँग्लोइंडियन लोकच सुरू करीत आहेत. देशांतील सर्व सुसंस्कृत, बुद्धिमान व देशभक्त लोकांचा राष्ट्रसभेलाच पाठिंबा आहे व मुसलमान समाजाला राष्ट्रसभेविरुद्ध उठविण्याचें कार्य भेदनीतीनें राज्य टिकवूं इच्छिणारे ब्रिटिश अधिकारीच करीत आहेत."

अशा प्रकारें अधिकारी वर्गाच्या रोषाला न जुमानतां ह्यूम यांनीं आपलें अंगीकृत कार्य नेटानें पुढें चालविलें. यावेळीं दादाभाई इंग्लंडांत जाऊन तेथील पार्लमेंटच्या सभासदांची सहानुभूति आपल्या कार्यास मिळवून घेत होते. जॉन ब्राइट व फॉसेट हे यापूर्वी हिंदी राजकारणाकडे आपलें लक्ष देत असत. आतां चार्लस ब्रॅडलॉ या उत्साही, स्वातंत्र्यप्रिय आणि धडाडीच्या पार्लमेंटच्या सभासदास हिंदी पुढाऱ्यांनीं आपल्या कार्यास वश करून घेतलें आणि त्याच्या मार्फत ब्रिटिश पार्लमेंटांत कायदे मंडळांच्या सुधारणांचें एक बिल आणण्याचें ठरविलें. १८८९ सालीं मुंबई येथें भरलेल्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनास ब्रॅडलॉ समक्ष हजर राहिले व येथील परिस्थिति पाहून राष्ट्रसभेच्या पुढाऱ्यांच्या संमतीनें त्यांनीं आपल्या बिलाची रचना केली. ब्रॅडलॉ यांचें या अधिवेशनांत भाषणहि झालें, यामुळें ही सभा त्यावेळीं फारच गाजली. ब्रॅडलॉ यांना आपल्या कार्यांत गोवून

§ A. O. Hume P. 68–69 by Wedderburn.

घेण्याचें श्रेय मि. उमेशचंद्र बानर्जी यांना देण्यांत येत असतें. यावर्षी मि. वेडरबर्न हे अध्यक्ष होते. पुढील अधिवेशन फेरोजशहा मेथा यांच्या अध्यक्षतेखालीं कलकत्त्यास भरलें. यावेळीं सरकारी अधिकाऱ्यांनीं राष्ट्रसभेस प्रेक्षक म्हणूनहि हजर राहूं नये असा हुकूम काढण्यांत आला. यावेळपासून न्या. रानडे यांच्यासारख्यांची फार कुचंबणा होऊं लागली. तथापि सामाजिक परिषदेच्या निमित्तानें ते राष्ट्रसभेच्या वेळीं त्या त्या गांवीं हजर असत व खासगी सल्लामसलतीचा लाभ तिला देत असत. चार्लस ब्रॅडलॉ यांनीं पार्लमेंटांत आणलेल्या बिलाला, आम्ही ज्या सुधारणांसाठीं चळवळ करीत आहों त्यांचा त्यांत अंशतः अंतर्भाव झाला आहे, म्हणून राष्ट्रसभा पाठिंबा देत आहे असा ठराव या सहाव्या अधिवेशनांत करण्यांत आला. तसेंच सरकारी अधिकाऱ्यांनीं प्रेक्षक म्हणूनहि राष्ट्रसभेस हजर राहूं नये या सरकारी धोरणाचा निषेध करण्यांत आला. यावेळीं इंग्लंडांत जाणारें शिष्टमंडळ म्हणून दादाभाई नौरोजी, जॉर्ज यूल, ह्यूम, ॲडाम, नॉर्टन, हॉवर्ड, फेरोजशहा मेथा, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, मनमोहन घोष, शरीफउद्दीन, मुधोळकर, उमेशचंद्र बानर्जी यांची योजना गेल्या सालीं झाली होती ती कायम करून श्री. दाजी आबाजी खरे, कालीचरण बानर्जी वगैरे एक दोन अधिक लोकांचीही नेमणूक करण्यांत आली. इतकेंच नाहीं तर १८९२ सालीं खुद्द इंग्लंडांतच राष्ट्रसभेचें अधिवेशन भरवावें आणि त्यासाठीं हिंदुस्थानांतून शंभर प्रतिनिधि पाठविण्यांत यावेत असाही एक ठराव करण्यांत आला.

हा ठराव झाल्यापासून राष्ट्रसभेचे सूत्रचालक मि. ह्यूम यांच्या विचाराला एक नवीनच दिशा लागूं लागली व ती म्हणजे राष्ट्रसभेचें हिंदुस्थानांतील कार्य आतां निदान कांहीं वर्षे तरी तहकूब करून तें केवळ इंग्लंडांतच सुरूं ठेवावें. १८९१ अखेर नागपूर येथें राष्ट्रसभेचें सातवें अधिवेशन भरणार होतें. त्याच्या आधीं कांहीं दिवस त्यांनीं आपली ही कल्पना जाहीरपणें लोकांपुढें मांडली. या निर्णयाचीं आपलीं कारणें त्यांनीं पुढीलप्रमाणें मांडलीं होतीं असें २१।९।९१ च्या सुधारकांत आगरकर लिहितात : “ हिंदुस्थानांत कोणत्या गोष्टी पाहिजेत व त्या कोणत्या रीतीनें

मिळण्याचा संभव आहे, याविषयीं सगळ्या हिंदुस्थानभर चर्चा होऊन त्या संबंधानें सर्व समंजस लोकांचे विचार कायम व्हावे, आणि ते त्यांच्या हृत्पटलावर खोदले जावे हा जो ह्या सभेचा मूळ उद्देश तो ह्यूमसाहेबांच्या मतें पूर्णपणें तडीस गेला आहे. अशोक राजाच्या शिलालेखांपैकीं कांहीं घासून गेले आहेत व थोड्या वर्षांनीं इतरांचीहि तीच अवस्था होणार आहे; पण या राष्ट्रसभेनें भारतीयांच्या हृत्पट्टिकेवर जो ठसा उमटविला आहे तो केव्हांही लयास जाण्यासारखा नाहीं! तेव्हां कांहीं वर्षे या सभेची समिध शेकण्यास हरकत नाहीं! दुसरें या सभेकरितां प्रतिवर्षी लोकांस दीड लक्ष रुपये खर्च करावे लागतात. आजपर्यंत हा खर्च करणें आवश्यक होतें. पण सध्यां ज्या अर्थी राष्ट्रसभेनें करण्यासारखें कोणतेंहि काम राहिलेलें नाहीं, त्या अर्थी आणखी एखादें विशेष महत्त्वाचें काम निघेतोंपर्यंत हा खर्च विनाकारण होणार आहे. सव्वा लाखाची किंवा दीड लाखाची रक्कम कांहीं लहान नाहीं. तेव्हां ती निष्कारण खर्च करणें योग्य नाहीं. तिसरें ह्यूम साहेबांची प्रकृति नीट नसल्यामुळें त्यांस येथून पुढें राष्ट्रसभेच्या चिटणीसाचें काम करण्याचें सामर्थ्य उरलें नाहीं. तें इंग्लंडांत राहून करावें तर प्रतिवर्षी राष्ट्रसभेच्या बैठकीच्या सुमारास येथें राहण्याची दगदग त्यांच्यानें होईल असें वाटत नाहीं. शिवाय यापुढें येथल्यापेक्षां इंग्लंडांत राहून आपल्या शक्तीप्रमाणें या देशाचा अधिक फायदा करतां येईल असें त्यास वाटूं लागलें आहे. या व अशाच कांहीं आणखी कारणांकरितां राष्ट्रसभा कांहीं वर्षे बंद ठेवावी असा ह्यूमसाहेबांचा अभिप्राय झाला आहे व त्यास कॉंग्रेसच्या ब्रिटिश कमिटीची संमति पडली आहे" § या लेखाच्या अखेरीस आगरकर म्हणतात. "येथल्या सभेनें करण्यासारखा कांहीं कार्यभाग आतां उरला नाहीं, हा अभिप्राय ह्यूम साहेबांनीं आमच्या कर्तृत्वाविषयीं, देशाभिमानाविषयीं व उद्योगपरायणतेविषयीं अत्यंत निराश होऊन दिला असावा असा आमचा समज आहे." यानंतर या विषयावरील दुसऱ्या लेखांत ते लिहितात: "ह्यूम साहेबांनीं येथील कांहीं मित्रांस जीं पत्रें लिहिलीं आहेत त्यावरून आमचा तर्क खरा आहे असें आम्हांस आमचा लेख

§ निबंधसंग्रह भाग ३ रा पृ. १२०.

लिहून गेल्यानंतर समजण्यांत आलें आहे." या लेखाच्या अखेरीस राष्ट्रसभा बंद ठेवतां कामा नये असें आग्रहानें प्रतिपादितांना ते लिहितात: " आमच्या देशांतील मोठमोठ्या पगारांच्या जागा परक्या लोकांच्या हातांत गेल्या आहेत; जबाबदारीचीं व वजनदारीचीं सर्व कामें परके लोक करीत आहेत; आमच्या व्यापाराचा बराच भाग परक्या लोकांच्या हातांत गेला आहे; अनेक वर्षांच्या परराज्यतपनतापामुळें आमचें स्वावलंबन, आमची कर्तबगारी, आमचा उल्हास, आमचें शौर्य वगैरे गुणांचा ऱ्हास झाला आहे, किंवा त्यास जबरदस्त उतरता पाय लागला आहे; राष्ट्रसभेसारख्या गोष्टींचें महत्त्व ज्यास समजतें ते निर्धन आहेत व जे सधन आहेत त्यास तें समजत नाहीं, यामुळें पंचवीस किंवा तीस कोटी लोकसंख्येच्या राष्ट्रांत शुद्ध राष्ट्रीय कामासाठीं लाख किंवा दीड लाख रुपये गोळा करण्याची मारामार पडूं लागली आहे — हें सारें जरी खरें आहे व यामुळें आमची अनास्था केवळ निष्कारण नाहीं असें दाखवितां येणार आहे; तथापि अशा स्थितींतहि आम्ही थोडेबहुत हातपाय न हालविले व कालच्या दिवसापेक्षां आजचा दिवस बरा करण्याचा प्रयत्न न केला तर आजच्यापेक्षां उद्याचा दिवस अधिक वाईट येईल. आणि उत्तरोत्तर आमची स्थिति अत्यंत शोचनीय होत जाऊन अखेरीस परशियन, ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणें भारतीयांस नामशेष व्हावें लागेल, हें सर्वांनीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे; व हा दुर्धर व दुःखकारक प्रसंग आपणांवर न येऊं देण्याबद्दल ज्यानें त्यानें आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणें झटलें पाहिजे. हा दुःखाचा प्रसंग टाळण्यास राष्ट्रसभेचें अप्रतिहत अस्तित्व एक बलवत्तर साधन सुदैवेंकरून आपणांस प्राप्त झालें आहे, तेव्हां हर-प्रयत्न करून तें आपल्या हातांतून जाऊं न देणें हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे. राष्ट्रसभेचा कार्यभाग अद्यापि उरकला नाहीं. कसा नाहीं हें पुढल्या अंकांत दाखविण्याचें आश्वासन देतों आणि आज येथेंच मुक्काम करतों. " पुढील अंकांत राष्ट्रसभेचें कार्य कोणतें व तें केव्हां संपेल या संबंधीं त्यांनीं पुढील विवेचन केलें आहे. " आमच्या राष्ट्रास खरें राष्ट्रपण आणण्यासाठीं राष्ट्रसभेची स्थापना झाली आहे असें आम्हीं समजतों.

तेव्हां तें राष्ट्रपण येईतोंपर्यंत आमच्या राष्ट्रसभेचें काम झालें असें कोणासहि वाजवी रीतीनें म्हणतां यावयाचें नाहीं. अलीकडील राजकीय विचारपद्धतीप्रमाणें कोणत्याही राष्ट्राला राष्ट्रपण येणें म्हणजे त्यावर अंमल करणाऱ्या सरकाराचें नियंत्रण किंवा नियमन त्यांतील लोकांचे हातीं येणें होय...... ज्या प्रमाणानें हिंदुस्थानचें राज्य इंग्लंडांतून होत राहील त्या प्रमाणानें इंग्लंडच्या धर्तीवर येथें स्थापिलेल्या राजकीय संस्थांत अधिकाराचा उणेपणा राहिलाच पाहिजे. पण जर यासंबंधानें इंग्लंडाचें अनुकरण करणें इष्ट असेल, तर तेथील हौस ऑफ कॉमन्ससारखी राजसभा येथें स्थापण्यांत येईतोंपर्यंत राष्ट्रसभेचा कार्यभाग उरकला असें म्हणणें अप्रयोजक होणार आहे. " *

अखेरीस या विषयाची बरीच भवति न भवति नागपुरास होऊन त्याचा विचार करण्यासाठीं एक मंडळ नेमण्याचा ठराव त्या अधिवेशनांत करण्यांत आला. या मंडळांत सुरेंद्रनाथ बानर्जी, वीर राघवाचार्य, हफीज अबदुल रहिम, गंगाप्रसाद वर्मा, प्रिंगल केनेडी, गुरुप्रसाद सेन, दि. ए. वाच्छा, माधवराव नामजोशी, हमीद अल्लीखान, विष्णु मोरेश्वर भिडे, लाला मुर्लीधर, मुधोळकर, विनायकराव देव, गोपाळ कृष्ण भिडे, बिपिन कृष्ण बोस, दाजी आबाजी खरे, मदन मोहन मालवीय, शाळिग्राम सिंग, शंकरन् नायर असे सभासद असून शिवाय अध्यक्ष, स्वागताध्यक्ष, चिटणीस, सल्लागार वगैरे अधिकृत सभासद होते. पुढें राष्ट्रसभा बंद करूं नये व चालू ठेवावी असाच निर्णय झाला हें जरी खरें असलें, तरी तिला जनतेंत जागृति करणाऱ्या चळवळ्या संस्थेचें स्वरूप द्यावें हा जो ह्यूमदादाभाईंचा उद्देश तो मुळींच सिद्धीस न जातां ती संस्था केवळ वार्षिक संमेलनाच्या स्वरूपांतच जिवंत राहिली. १८९२ सालीं ह्यूम यांनीं लोकांत चळवळ करण्याची कां व कशी आवश्यकता आहे यासंबंधीं चर्चा करणारें एक गुप्त सर्क्युलर राष्ट्रसभेच्या सभासदांकडे पाठविलें व तें ठिकठिकाणच्या कार्यकर्त्यांत वाटण्याची विनंति प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यांना केली. हें सर्क्युलर राष्ट्रसभेच्या कार्यकर्त्यांत वाटणें मोठें धोक्याचें आहे

* कित्ता प. १२७–९

असें अलाहाबाद व मुंबई येथील प्रांतिक कमिट्यांनीं ह्यूमसाहेबांस कळविलें. अखेरीस ह्यूम यांच्या आग्रहावरून अलाहाबादच्या कमेटीनें तें राष्ट्रसभेच्या सभासदांत वाटिलें, पण मुंबईच्या कमिटीनें तसें करण्याचें स्पष्टपणें नाकारिलें व तसें केल्यास राष्ट्रसभेवर राजद्रोहाचा आरोप येईल, असें आपलें मत व्यक्त केलें!

हा सर्व प्रकार पाहून पुण्यांतील तरुण पक्षाचे पुढारी टिळक व आगरकर यांचीं अंतःकरणें संतप्त झालीं व त्यांनीं त्या पत्रकांतील आशय उघडपणें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध करून सरकारांस एक प्रकारें आपणांवर खटले भरण्यास आव्हानच दिलें. यासंबंधीं आगरकर लिहितात: "पण याहीपेक्षां अधिक चमत्कार व विस्मय वाटण्यासारखी गोष्ट ही कीं ज्या ह्यूमसाहेबानें ही राष्ट्रसभा अस्तित्वांत आणिली आणि आपलें सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करून तिचें हरएक प्रकारें आज सात वर्षें संरक्षण केलें त्यावर त्याच्या जातभाईनीं राजद्रोहाचा बडगा उचलतांच आमच्यांतील शहाणेसुर्ते म्हणविणारे लोकही त्यावर तुटून पडूं लागले! खासा न्याय! खासें धैर्य! खाशी देशभक्ति! हिंदुस्थानच्या काळीचें उत्पन्न सुमारें वीस कोटी रुपये आहे व तेवढाच लष्करी खात्याचा खर्च आहे. हिंदुस्थानच्या सैन्याइतकें महागडें सैन्य दुसऱ्या कोणत्याही देशांत नाहीं व सैन्यावर होणाऱ्या धिप्पाड खर्चाचा बराच भाग हिंदु लोकांच्या खिशांत पडत नाहीं. जवळ जवळ याचप्रमाणें इतर खात्यांचीहि व्यवस्था आहे. त्यामुळें हिंदुस्थानच्या पाऊणशे किंवा ऐंशी कोटी उत्पन्नांपैकीं सुमारें दोन तृतीयांश उत्पन्नापासून द्रव्यद्वारां कवडीचाही मोबदला मिळत नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. असा प्रकार एक वर्ष नाहीं, दोन वर्षें नाहीं, सुमारें शंभर वर्षें चालला आहे. या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानचें उत्पन्न सरासरीनें चाळीस कोटी पडलें असें धरिलें आणि त्याचा फक्त अर्धा भाग इंग्लिश लोकांच्या खिशांत अचानक पडला असें मानिलें, तरी एका शतकांत दोन निखर्व रुपये या देशांतून परदेशांत गेले असा हिशेब होतो. ज्या देशाच्या उत्पन्नाला असा पाझर लागला आहे त्या देशांतील लोकांना अशी अन्नान्नदशा प्राप्त होणें हें किती स्वाभाविक आहे? इंग्रजी राज्या-

पासून या देशावर घडणाऱ्या या भयंकर परिणामांची पुरी कल्पना ज्यांच्या मनांत पक्की बिंबली असेल, त्यांना आणखी पांच पंचवीस वर्षे असाच क्रम चालू राहील तर हिंदुस्थानचे लोक एकमेकांस खाऊं लागतील किंवा भुकेच्या दुःसह यातनांमुळें बेफाम होऊन ते आपल्या राज्यकर्त्यांचें जूं झुगारून देण्यास प्रवृत्त होतील असें डोळ्यांपुढें ढळढळीत दिसून आल्याखेरीज राहील काय? व ज्यांच्या अंतःकरणांत खऱ्या देशाभिमानाचा व खऱ्या मनुष्यपणाचा कांहीं अंश आहे त्याला ही गोष्ट उघडपणें बोलल्यावांचून राहवेल काय? ह्यूमसाहेबांनीं आपल्या पत्रांत याहून अधिक काय म्हटलें आहे? हिंदुस्थानच्या भयप्रद दारिद्र्याचें त्यांत जें भयंकर चित्र काढलें आहे तें खोटें आहे असें म्हणण्याची कोणाची छाती आहे? दादाभाई नौरोजी, सर एव्हलिंग बेअरिंग, डॉक्टर हंटर, सर चार्लस डिल्क वगैरे बहुश्रुत गृहस्थ तर राजद्रोही नाहींत ना? पण त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या हिशेबांवरून असें उघड होतें कीं, ब्रिटिश अमलांतील मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न सरासरीनें तीस रुपयांपेक्षां अधिक नाहीं; तसेंच हिंदुस्थानांतील निम्मे किंवा दोनतृतीयांश लोक अर्ध्यापोटीं सारा जन्म काढतात! राजनिष्ठ लोकांनीं अशी जबानी दिली असून अँग्लो इंडियन पत्राबरोबर आमच्या लोकांनीं ह्यूमसाहेब अतिशयोक्ति करतात, ह्यूमसाहेब पराचा कावळा करतात, वार्धक्यामुळें ह्यूमसाहेबांस वेड लागल्यासारखें झालें आहे, अशा रीतीनें बरळणें हा केवढा प्रमाद व कृतघ्नपणा होय! चार साहेब लोकांकडून बरें म्हणवून घेण्यासाठीं हिंदुस्थानच्या व इंग्लंडच्या खऱ्या हितचिंतकांवर अशा रीतीनें उलटून पडणें हें आम्हां भेकड, लोभी, अविचारी व स्वार्थी हिंदु लोकांशिवाय दुसऱ्या कोणाच्यानेंही होण्यासारखें कर्म नाहीं. ज्यांनीं ह्यूमसाहेबांस भ्रमिष्ट ठरविलें त्यांनाच तसें ठरविणें उचित होणार आहे! ह्यूमसाहेबांसारखी आमची आम्हांस काळजी असती तर राजद्रोहाचा किंवा दुसरा कसलाही आरोप आपणांवर आणून घेण्यास व त्याचे परिणाम साहण्यास आम्ही तयार झालों असतों. ह्यूमसाहेबांस बेवकूफ ठरविणाऱ्या या वृद्ध शाहण्यांना येवढें तरी समजावयाला हवें होतें कीं, ह्यूमसाहेबांस अगोदर फांशी चढविल्याशिवाय फांसाचे पदर आपल्या गळ्याभोंवतीं

चसण्याचा संभव नाहीं. पण इतकें धैर्य आमच्या अंगीं असतें तर आमची सांप्रत दास्यावस्था आम्हांस कोठून प्राप्त झाली असती? "*

लो. टिळक या सर्क्युलरासंबंधीं ५ एप्रिल १८९२च्या केसरींत लिहितात: "ह्यूमसाहेबांचें असें म्हणणें आहे कीं, हा जो तुम्ही निष्काळजीपणा व बेफिकीरपणा चालविला आहे, त्याचे भयंकर परिणाम तुम्हांस केव्हांना केव्हां तरी सोसावे लागतील. तुम्ही आपल्या डोळ्यावर कातडें ओढून घ्याल, पण एकंदर प्रजा दारिद्र्याच्या व भुकेच्या भट्टींत पडून तावून निघाली म्हणजे त्यांस तुमच्या डोळ्यावरील कातडें दूर करण्यास एक क्षण-भरही वेळ लागणार नाहीं. तुम्हांस असें वाटत असेल कीं, या गरीब प्रजेच्या हातून काय होणार? परंतु हा तुमचा समज अगदीं चुकीचा आहे. क्षुधा व दारिद्र्य मनुष्यास काय करावयास लावील याचा नेम नाहीं. फ्रान्स देशांत राज्यक्रांति होण्यापूर्वी अशीच शांतता दृष्टीस पडत होती; पण प्रसंग आला तेव्हां ती सर्व एका क्षणांत नाहींशी होऊन जिकडे तिकडे एकच कल्लोळ होऊन गेला. सरकार अशा समयीं तुमचें संरक्षण करील असें जर तुम्हांस वाटत असेल तर तीहि चूक आहे. दारिद्र्यानें व क्षुधेनें गांजलेल्या लोकांपुढें सरकार व तुम्ही या दोघांचाहि टिकाव लागणार नाहीं. गरीब लोकांस पुढारी मिळणार नाहींत असें तुम्हांस वाटत असेल, पण वेळ आली म्हणजे पुढारीहि निपजतात. हें तत्त्व लक्षांत ठेवा. ज्यांत सरकारचें हित आहे त्यांतच तुमचेंहि हित आहे, इंग्रज सरकारचें राज्य आहे तोंपर्यंत तुमची बढती व मान्यता आहे. हें राज्य गेलें कीं, तुम्हांस कोणीहि विचारणार नाहीं व तुमची संपत्तीहि कोणी तुमच्याजवळ टिकूं देणार नाहीं; करितां वेळींच जागे व्हा व सरकार झोप घेत असलें तर त्यांसहि जागे करा. हिंदुस्थानांतील प्रजेची स्थिति सुधारल्याखेरीज तुमची अगर सरकारचीहि शाश्वति नाहीं. .... आपण मेल्यानें जग बुडालें असें होत नाहीं, म्हणून ही जी हिंदुस्थानच्या प्रजेस भयंकर स्थिति येत चालली आहे ती पूर्ण लक्षांत आणून तिचा प्रतिकार करण्यास तुम्हांस झटलें पाहिजे व त्यासाठीं

* निबंधसंग्रह भाग १ ला पृ. १८५.

द्रव्याची जी मदत लागेल ती तुम्ही उत्सुकतेनें व हौसेनें दिली पाहिजे." यावर स्वतः लोकमान्य लिहितात : " ह्यूम साहेबांचें सर्क्युलर सामान्य लोकांस उद्देशून लिहिलेलें नाहीं. इंग्रजी राज्यांत अगर इंग्रजांच्या मेहेरबानींनें ज्यांनीं द्रव्याचा संचय केला आहे त्यांस उद्देशून हें सर्क्युलर काढिलें आहे. या लोकांची विद्या, धन, हुषारी, अधिकार आणि पदव्या सर्व कांहीं इंग्रजी राज्याच्या शाश्वतीवर अवलंबून आहे; करितां इंग्रजी राज्याच्या शाश्वतीसाठीं सामान्य प्रजेपेक्षां यांसच झटून उद्योग व मेहनत केली पाहिजे. ह्यूमसाहेब कांहीं कोणास बंड करण्यास सांगत नाहींत अगर चिथावूनहि देत नाहींत. प्रजा दरिद्री होत चालली आहे त्याचा आम्ही योग्य वेळीं प्रतिकार न केल्यास काय परिणास होईल एवढेंच काय तें त्यांनीं सरकारास व संपन्न लोकांस कळविलें आहे. व ज्या लोकांस ही गोष्ट कळविली ते लोक स्वतः बंड करणारे नसून उलट इंग्रजी राज्य चिरस्थायी व्हावें हेंच त्यांच्या हिताचें आहे. अशा लोकांस जर आपल्या कर्तव्याचा कोणी खणखणीत उपदेश केला तर तो मनुष्य पिनल कोडांतील राजद्रोहाच्या व्याख्येप्रमाणें ' लोकांत सरकाराबद्दल अप्रीति उत्पन्न करतो ' असें म्हणणें कधींहि वाजवी होणारें नाहीं. . . . . . कित्येक शहाण्या लोकांनीं असा तर्क काढिला आहे कीं, ह्यूम साहेबांचें आम्हांस कांहीं वाटत नाहीं, परंतु निदान काँग्रेसच्या कामास धक्का येऊं नये येवढ्यासाठीं तरी हें सर्क्युलर प्रसिद्ध होणें इष्ट नाहीं. केवढी ही राष्ट्रीय सभेची जबरदस्त काळजी! जणूं काय आज तीस जें स्वरूप आलें आहे तें (यांच्या) दूरदर्शी विचारांचें फल होय. आपला भित्रेपणा कसा झांकावा हें आम्ही फार चांगलें शिकलों आहों. बाकी राष्ट्रहिताच्या कामीं झटून, कळकळीनें व स्वार्थाकडे लक्ष न देतां, मेहनत करण्याचा मक्ता मात्र आम्ही ह्यूम साहेबांवर सोंपविला आहे. त्यानें खुशाल मेहनत करावी व एखाद्या वेळीं कडक सर्क्युलर काढलें तर आम्हीं त्याचा भिऊन निषेध करावा असा त्यांचा आमचा श्रमविभाग झाला आहे; अशानें काँग्रेस ह्यूम साहेबांचे मागें कशी चालेल याची आम्हांलाहि मोठी काळजीच वाटते. " *

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भा. १ पृ. ४४-४५-४६.

ब्रिटिश सरकार यावेळीं एका हातानें कायदेमंडळाच्या तकलुपी सुधारणांचा एक हप्ता देऊन दुसऱ्या हातानें ह्यूमसारख्या लोकांनीं सामान्य जनतेंत जागृति करण्याचें धोरण राष्ट्रसभेला लावूं नये म्हणून राजद्रोहाचा बागुलबोवा दाखवीत होते, आणि आमच्या बाल्यावस्थेंतील राष्ट्रसभेचे हिंदी पुढारी सावधगिरीच्या आणि मुत्सद्दीगिरीच्या नांवाखालीं ह्यूमसाहेबांना वेड्यांत किंवा माथेफिरूंत काढीत होते असा या सर्व प्रकरणांवरून बोध होतो. अशा प्रकारें पहिल्या सात आठ वर्षांतच राष्ट्रसभेच्या गोटांत जहाल–मवाळ असा भेद उत्पन्न होण्याची भीति वाटूं लागली. यासंबंधीं लो. टिळक दुसऱ्या एका लेखांत लिहितात: "ह्यूम साहेबांचें सर्क्युलर निघाल्यापासून काँग्रेस पक्षाची कशी काय स्थिति होते याची सर्वांसच काळजी पडल्यासारखी झाली आहे.....मुंबई, अलहाबाद, मद्रास वगैरे कमिट्यांकडून याचा उघड निषेध करण्यांत आला, व कांहीं लोक राजद्रोहाच्या भीतीनें स्वस्थ बसले, परंतु हा भित्रेपणा सुदैवानें सर्वत्र फैलावला नाहीं.... आमच्यांमध्यें अशा रीतीनें उघड मतभेद झाला होता, तरी एकंदरींत नेटिव वर्तमानकारांनीं हळूंहळूं ह्यूमसाहेबांचीच बाजू धरून आपली पूर्ण अनुमति दर्शविली व काँग्रेसच्या पक्षांत फूट पडण्याचा जो संभव होता तो बराच नाहींसा केला. अशा वेळीं ब्रिटिश कमिटीचें जर आम्हांस चांगलें पाठबळ मिळालें असतें तर हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय सभेच्या पक्षास बरीच हिंमत आली असती; परंतु खुद्द बिटिश कमिटींतही मतभेद होऊन डिग्बी व वेडरबर्न खेरीजकरून बहुतेकांनीं ह्यूमसाहेबांचें सरक्युलर ब्रिटिश कमिटीस नापसंत आहे असें जेव्हां प्रसिद्ध केलें तेव्हां आमचेकडील कांहीं शंकेखोर लोकांस पुनः थोडीशी संधि सांपडली व या मतभेदापासून काँग्रेसच्या कामास पुनः कांहीं धक्का येईल कीं काय अशा कित्येकांनीं शंकाहि काढल्या होत्या. अशा स्थितींत अलाहाबादेस यंदाच्या काँग्रेसचें काम झपाट्यानें चाललेलें ऐकून पुष्कळ लोकांस समाधान वाटेल यांत शंका नाहीं. राजद्रोही सर्क्युलराचे लेखक ह्यूमसाहेब यांस अद्यापि काँग्रेसचे सेक्रेटरी राहूं देतील कीं काय? असे कुटिल प्रश्न कित्येक विघ्नसंतोषी लोक विचारीत आहेत; परंतु सदर प्रश्न विचारणारांची

हौस फिटण्याचा निदान आमचेकडे तरी कांहीं संभव नाहीं, इतकेंच त्यांस आम्ही खात्रीनें कळवितों. "*

अशा प्रकारें राष्ट्रसभेंत यावेळीं दुफळी माजणार होती, ती माजली नाहीं. याचें कारण सर्व राष्ट्रसभेनें ह्यूम यांच्या कल्पनेप्रमाणें प्रचंड चळवळ करण्याचें ठरविलें हें नसून त्या कल्पनेला कोणीच पाठिंबा दिला नाहीं व ह्यूम साहेब विलायतेस निघून गेले! पुण्यांत ज्या दोन तरुण देशभक्तांनीं ह्यूम साहेबांस पाठिंबा दिला, त्यांपैकीं एक–म्हणजे आगरकर–लवकरच स्वर्गवासी झाले आणि लो० टिळकांनीं सार्वजनिक सभेंत नव्या चळवळीचा कडकपणा उत्पन्न करतांच जुने लोक त्यांतून बाहेर पडले. त्यांनीं नेमस्त प्रागतिक राजकारणासाठीं नवी डेक्कन सभा काढली. या गोष्टी दोन तीन वर्षांतच घडून आल्या आणि त्यामुळें राष्ट्रसभा चळवळ करणारी संस्था बनली नाहीं. १८९३ सालीं नव्या सुधारणांचा कायदा झाला तेव्हां ही सुधारणा अपुरी असली तरी तिचा राजनिष्ठेनें स्वीकार करावा असें राष्ट्रसभेनें ठरविलें व आपलें वार्षिक संमेलनाचें कार्य पुढें दहा बारा वर्षें कसें तरी चालविलें. पहिल्या दहा वर्षांतील ह्यूम–दादाभाईच्या युगांतील तिचा उत्साह पुढील दहा वर्षांतील मेथावाच्छांच्या युगांत उरला नाहीं आणि राष्ट्रसभा सरकारी रोषापुढें नमली, असेंच देशांतील तरुण पिढीच्या पुढाऱ्यांना वाटूं लागलें.

लाला लजपतराय यांनीं यासंबंधीं आपलें असेंच मत दिलें आहे. ते आपल्या "यंग इंडिया" पुस्तकांत लिहितात: "इंग्लंडांतील चळवळ पैशाच्या अभावीं फसली आणि हिंदुस्थानांतील चळवळ चिकाटी, जोम आणि कळकळ यांच्या अभावीं ढासळली. या बाबतींतहि आमचें असें मत आहे कीं ह्यूमनीं पुढें जें धोरण स्वीकारिलें तें स्वतःच्या बुद्धीच्या निर्णयानुसार स्वीकारलें नसून तें स्वीकारिण्यास हिंदी पुढाऱ्यांची भीति आणि अंगचुकारपणा याचा त्यांच्या मनावर झालेला परिणामच कारण झाला असावा. हिंदी पुढाऱ्यांनीं आपलीं हत्यारें खालीं ठेविलीं नसतीं आणि प्रचाराचें काम पुढें रेटलें असतें, तर देशानें त्यांना पैशाचा पुरवठा केला

* कित्ता पृ. ५५-५६.

असता; आणि त्यांच्या निशाणाखालीं राष्ट्र गोळा झालें असतें. कदाचित् कांहीं थोडे दंगे झाले असते व कांहीं लोकांचा छळही झाला असता; पण त्यांमुळेंच त्यांनीं वीस वर्षें इंग्लंडांत केलेल्या कामगिरीपेक्षां ब्रिटिश लोकांचें लक्ष हिंदुस्थानच्या स्थितीकडे अधिक परिणामकारकपणें ओढिलें गेलें असतें. लोकांचें राजकीय शिक्षण अधिक जलद झालें असतें आणि चळवळीला इतका जोम प्राप्त झाला असता कीं ती दुर्दम्य ठरली असती. हें शक्य आहे, किंबहुना संभवनीय आहे कीं, सरकारनेंही चळवळ दडपून टाकिली असती. पण तोच एक मोठा विजय झाला असता आणि लोकांच्या राजकीय शिक्षणाचें पाऊल निश्चितपणें व परिणामकारकरीत्या पुढें पडलें असतें. क्रांतिकारक चळवळहि कदाचित् आधीं झाली असती आणि १९०९ च्या फार पूर्वीं नेमस्तांना संतुष्ट करण्याचें शहाणपण सरकारला सुचलें असतें. १९०९ सालीं जें आम्हांस मिळालें तें वीस वर्षें आधीं मिळालें असतें. १९०९ सालीं मुसलमानांना जें मिळालें तेंच १८८९ सालीं मिळालें असतें तर त्यांनाहि आनंद झाला असता. तथापि हिंदी पुढाऱ्यांना वाटलें कीं, आपल्या अंगीं पुरेसें सामर्थ्य नाहीं आणि चळवळ दडपली जाण्याचा संभव आहे. म्हणून त्यांनीं माघार घेतली आणि आपलीं राजकीय गाऱ्हाणीं दूर करण्याचें जें एक हत्यार तयार झालें होतें तें त्यांनीं फेंकून दिलें. आमच्या मागण्या नाकारल्या गेल्यास दोन्ही पक्षांस गंभीर स्वरूपाचे परिणाम भोगावे लागतील अशी प्रतिपक्षाची खात्री करण्याइतकी कळकळ जर कोणत्याही राष्ट्रानें किंवा राजकीय पक्षानें केवळ बोलून नव्हे, तर वास्तवीकरीत्या व्यक्त केली नाहीं तर त्यांना आपली चळवळ यशस्वी करितां येणें शक्य नसतें. इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, इत्यादि देशांतील राजकीय प्रगतीचा इतिहास हेंच दाखवून देतो. कोणत्याही राजकीय चळवळीला तिचे पुरस्कर्ते जर आपल्या द्रव्याच्या व निश्चयाच्या बळानें पाठिंबा देण्यास तयार नसतील तर अशी चळवळ सुरू न केलेली बरी."* तात्पर्य महाराष्ट्रांतील लो. टिळकप्रभृति तरुण पुढाऱ्यांप्रमाणेंच पंजाबमधील लालाजींचें या सर्व इतिहासाबद्दल मत आहे.

---

* Young India by Lala Lajpatrai P. 152-53.

असो. आतां या प्रकरणाचा शेवट करण्यापूर्वी १८९३।९४ सालीं झालेल्या हिंदुमुसलमान दंग्यासंबंधीं दोन शब्द तत्कालीन लेखांच्या आधारें देऊन हा विषय संपवूं. १८९३ च्या सुधारणा कायद्याचा व राष्टसभेच्या चळवळीचा या दंग्याशीं संबंध असून त्यांच्या मागें नोकरशाहीचें भेद-नीतीचें राजकारण आहे हें टिळक व आगरकर या दोघांनीं स्पष्ट शब्दांत लोकांपुढें मांडिलें आहे. "आजपर्यंत कोणत्याहि राज्यांत ज्या बंडाळ्या किंवा मारामाऱ्या झाल्या त्या ग्लॅडस्टन किंवा रिपनसारख्यांच्या वर्तनानें झालेल्या नाहींत; त्याला डिझायली, लिटन अथवा टेंपल यांसारखे कोत्या समजुतीचे राजधुरंधर लागतात! आपल्या अंमलाला शाश्वति आणण्या-साठीं आपण होऊन एकाचा दुसऱ्याशीं तंटा लावून देणें आवश्यक नसलें तरी त्यांचें भांडण आपणांस अपकारक नाहीं, तर कांहीं अंशीं उपकारक आहे असें यांस वाटतें. तसेंच प्रसंगविशेषीं मुसलमान लोक आपल्या उपयोगी पडण्यासारखे आहेत, तेव्हां विशेष आयासांवांचून त्यांची मैत्री संपादून ठेवतां आली तर तसें करणें आपलें कर्तव्य आहे असें हे समजतात. पण त्यांना हें कसें कळत नाहीं कीं, जेव्हां आम्ही हिंदु लोक ब्रिटिश पलटणींची परवा न करतां ब्रिटिश लोकांच्या हातून आपलें राज्य हिसकावून घेण्यास तयार होऊं, तेव्हां त्यांबरोबर त्यांना टेकू देणाऱ्या मुसलमान लोकांचाही समाचार आम्हांस सहज घेतां येणार आहे! ज्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांना मुसलमानांची विशेष कळकळ येत असेल त्यांनीं त्यांना पाहिजे तर स्वतःचे पगार लावून द्यावे, पण गरीब हिंदूंवर त्यांचे-साठीं विनाकारण इतराजी करूं नये; कारण हिंदु हा जरी पराकाष्ठेचा कृतज्ञ, राजनिष्ठ व शांतिप्रिय प्राणी आहे, तरी अन्यायाचा अतिरेक झाला असतां त्याचेंसुद्धां स्वस्वामित्व नाहींसें होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे हें असल्या अधिकाऱ्यांनीं हमेश ध्यानांत ठेवलें पाहिजे." असे अगदीं निर्वाणीचे शब्द या प्रकरणीं आगरकरांनीं १८९६च्या जुलै महिन्यांत काढिले आहेत.

लो. टिळकांनीं तर या विषयावर अनेक लेख लिहून सरकारचा पिच्छाच पुरविला होता. त्यांनीं १८९५ सालीं राष्ट्रसभेच्या दहा वर्षांतील कार्याचा

जो आढावा घेतला आहे त्यांत या दंग्यांचा प्रत्यक्ष संबंध राष्ट्रसभेच्या वाढत्या बलाशीं कसा आहे तें पुढील शब्दांत उत्कृष्टपणें विशद केलें आहे.

"राष्ट्रीय सभा ही केवळ सरकारला शिव्या देण्याकरितांच उत्पन्न झाली नसून हल्लींच्या राज्यव्यवस्थेंतील दोष दूर होऊन सरकारचें व लोकांचें कल्याण व्हावें अशी तिची खरोखर इच्छा आहे व तदनुरूप उपाय सुचविण्याचीहि तिची तयारी आहे असें सरकारच्या पक्केपणीं लक्षांत येऊन चुकलें. यामुळें अर्थात् राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांना अधिक वजन आलें व त्याचा परिणाम अखेर १८९२ सालीं लॉर्ड क्रॉस साहेबांनीं मोठ्या मेहेरबानीनें केलेला कौन्सिल सुधारणेचा कायदा होय. हा कायदा निवळ फसवणूक असून फक्त आमच्या समजुतीखातर तोंडावर फेंकला होता. हें तेव्हांच सर्वांच्या लक्षांत आलें व आतां अनुभवहि तसाच आला आहे हें खरें; पण असलें सोंग तरी करण्यास स्टेट सेक्रेटरीला भाग पाडलें हा राष्ट्रीय सभेचा लहानसहान कार्यभाग नाहीं...राष्टीय सभेची दिशा कायम झाली व त्यामुळें तिच्या मागण्या व सूचनाहि नियमित होऊं लागल्या. पहिल्या पंचवार्षिक यात्रेनें एवढा फेरफार घडून आल्यावर राष्ट्रीय सभेचें दुसरें देशपर्यटन सुरू झालें. पुनः कलकत्ता, नागपूर, प्रयाग, लाहोर व मद्रास अशी आवृत्ति होऊन दर वर्षीं थोडें बहुत पाऊल पुढें पडत गेलें. ही राष्ट्रीय सभेची चढती कला पाहून आमच्या अँग्लोइंडियन हितशत्रूंस फारच धास्ती उत्पन्न झाली. तिकडे पार्लमेंटांतहि येथील गोऱ्या कामदारांचीं काळीं बेरीं कृत्यें एकामागून एक बाहेर येऊं लागलीं. स्पर्शजन्य रोगाच्या कायद्यासंबंधानें लॉर्ड रॉबर्ट्स्सारख्या वीरासहि दोन बायांची माफी मागावी लागली. अफूवर कमिशन बसलें व शेवटीं सिव्हिल सर्व्हिससंबंधानें हाऊस ऑफ कॉमन्समध्यें आम्हांस अनुकूल असा ठराव झाला. इकडे तिजोरी रिकामी पडण्याची वेळ आली. मग काय विचारतां? आतां हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचें राज्य ऊर्फ गोऱ्या कामदारांचीं चैनबाजी खास बुडणार असें त्यांस वाटूं लागलें. या अनर्थाला कारण राष्ट्रीयसभेनें सुरूं केलेली राजकीय चळवळ असेंहि त्यांच्या मनानें घेतलें व म्हणून 'मूले कुठार' करण्याकरितां सामदामांपैकीं चौथा उपाय योज-

असो. आतां या प्रकरणाचा शेवट करण्यापूर्वी १८९३।९४ सालीं झालेल्या हिंदुमुसलमान दंग्यासंबंधीं दोन शब्द तत्कालीन लेखांच्या आधारें देऊन हा विषय संपवूं. १८९३ च्या सुधारणा कायद्याचा व राष्टसभेच्या चळवळीचा या दंग्याशीं संबंध असून त्यांच्या मागें नोकरशाहीचें भेद-नीतीचें राजकारण आहे हें टिळक व आगरकर या दोघांनीं स्पष्ट शब्दांत लोकांपुढें मांडिलें आहे. "आजपर्यंत कोणत्याहि राज्यांत ज्या बंडाळ्या किंवा मारामाऱ्या झाल्या त्या ग्लॅडस्टन किंवा रिपनसारख्यांच्या वर्तनानें झालेल्या नाहींत; त्याला डिझ्रायली, लिटन अथवा टेंपल यांसारखे कोत्या समजुतीचे राजधुरंधर लागतात! आपल्या अंमलाला शाश्वति आणण्या-साठीं आपण होऊन एकाचा दुसऱ्याशीं तंटा लावून देणें आवश्यक नसलें तरी त्यांचें भांडण आपणांस अपकारक नाहीं, तर कांहीं अंशीं उपकारक आहे असें यांस वाटतें. तसेंच प्रसंगविशेषीं मुसलमान लोक आपल्या उपयोगी पडण्यासारखे आहेत, तेव्हां विशेष आयासांवांचून त्यांची मैत्री संपादून ठेवतां आली तर तसें करणें आपलें कर्तव्य आहे असें हे समजतात. पण त्यांना हें कसें कळत नाहीं कीं, जेव्हां आम्ही हिंदु लोक ब्रिटिश पलटणींची परवा न करतां ब्रिटिश लोकांच्या हातून आपलें राज्य हिसकावून घेण्यास तयार होऊं, तेव्हां त्यांबरोबर त्यांना टेकू देणाऱ्या मुसलमान लोकांचाही समाचार आम्हांस सहज घेतां येणार आहे! ज्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांना मुसलमानांची विशेष कळकळ येत असेल त्यांनीं त्यांना पाहिजे तर स्वतःचे पगार लावून द्यावे, पण गरीब हिंदूंवर त्यांचे-साठीं विनाकारण इतराजी करूं नये; कारण हिंदु हा जरी पराकाष्ठेचा कृतज्ञ, राजनिष्ठ व शांतिप्रिय प्राणी आहे, तरी अन्यायाचा अतिरेक झाला असतां त्याचेंसुद्धां स्वस्वामित्व नाहींसें होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे हें असल्या अधिकाऱ्यांनीं हमेश ध्यानांत ठेवलें पाहिजे." असे अगदीं निर्वाणीचे शब्द या प्रकरणीं आगरकरांनीं १८९६च्या जुलै महिन्यांत काढिले आहेत.

लो. टिळकांनीं तर या विषयावर अनेक लेख लिहून सरकारचा पिच्छाच पुरविला होता. त्यांनीं १८९५ सालीं राष्ट्रसभेच्या दहा वर्षांतील कार्यांचा

जो आढावा घेतला आहे त्यांत या दंग्यांचा प्रत्यक्ष संबंध राष्ट्रसभेच्या वाढत्या बलाशीं कसा आहे तें पुढील शब्दांत उत्कृष्टपणें विशद केलें आहे.

"राष्ट्रीय सभा ही केवळ सरकारला शिव्या देण्याकरितांच उत्पन्न झाली नसून हल्लींच्या राज्यव्यवस्थेंतील दोष दूर होऊन सरकारचें व लोकांचें कल्याण व्हावें अशी तिची खरोखर इच्छा आहे व तदनुरूप उपाय सुचविण्याचीहि तिची तयारी आहे असें सरकारच्या पक्केपणीं लक्षांत येऊन चुकलें. यामुळें अर्थात् राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांना अधिक वजन आलें व त्याचा परिणाम अखेर १८९२ सालीं लॉर्ड क्रॉस साहेबांनीं मोठ्या मेहेरबानीनें केलेला कौन्सिल सुधारणेचा कायदा होय. हा कायदा निवळ फसवणूक असून फक्त आमच्या समजुतीखातर तोंडावर फेंकला होता. हें तेव्हांच सर्वांच्या लक्षांत आलें व आतां अनुभवहि तसाच आला आहे हें खरें; पण असलें सोंग तरी करण्यास स्टेट सेक्रेटरीला भाग पाडलें हा राष्ट्रीय सभेचा लहानसहान कार्यभाग नाहीं...राष्टीय सभेची दिशा कायम झाली व त्यामुळें तिच्या मागण्या व सूचनाहि नियमित होऊं लागल्या. पहिल्या पंचवार्षिक यात्रेनें एवढा फेरफार घडून आल्यावर राष्ट्रीय सभेचें दुसरें देशपर्यटन सुरू झालें. पुनः कलकत्ता, नागपूर, प्रयाग, लाहोर व मद्रास अशी आवृत्ति होऊन दर वर्षीं थोडें बहुत पाऊल पुढें पडत गेलें. ही राष्ट्रीय सभेची चढती कला पाहून आमच्या अँग्लोइंडियन हितशत्रूंस फारच धास्ती उत्पन्न झाली. तिकडे पार्लमेंटांतहि येथील गोऱ्या कामदारांचीं काळीं बेरीं कृत्यें एकामागून एक बाहेर येऊं लागलीं. स्पर्शजन्य रोगाच्या कायद्यासंबंधानें लॉर्ड रॉबर्ट्स्सारख्या वीरासहि दोन बायांची माफी मागावी लागली. अफूवर कमिशन बसलें व शेवटीं सिव्हिल सर्व्हिससंबंधानें हाऊस ऑफ कॉमन्समध्यें आम्हांस अनुकूल असा ठराव झाला. इकडे तिजोरी रिकामी पडण्याची वेळ आली. मग काय विचारतां? आतां हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचें राज्य ऊर्फ गोऱ्या कामदारांचीं चैनबाजी खास बुडणार असें त्यांस वाटूं लागलें. या अनर्थाला कारण राष्ट्रीयसभेनें सुरू केलेली राजकीय चळवळ असेंहि त्यांच्या मनानें घेतलें व म्हणून 'मूले कुठार' करण्याकरितां सामदामांपैकीं चौथा उपाय योज-

ण्याचा कित्येकांनीं उपक्रम केला. सर सय्यद अहमद प्रभृतींना बगलेंत मारून मुसलमानांस फितविण्यास प्रारंभ झाला. पण मुसलमानांस आपलेकडे घेण्यास कांहीं आमिष दाखविलें पाहिजे; पण गोऱ्या जांवयांची चैन कमी केल्याशिवाय मुसलमानांस तरी काय देतां येणार? व कोरड्या थापाथापीवर किती दिवस निभणार? तेव्हां कुंपणी सरकारचा इतिहासप्रसिद्ध मार्ग बरा वाटूं लागला व देशांत ठिकठिकाणीं हिंदुमुसलमानांचे दंगे उपस्थित झाले. १८९३ च्या जूनचा सिव्हिल सर्व्हिससंबंधाचा अनुकूल ठराव झाला नसता, तर ऑगस्टपासून हिंदूमुसलमानांचे तंटे कदाचित् सुरू झाले नसते असें पुष्कळांस वाटतें व तें अगदींच निर्मूल आहे असें आमच्यानें म्हणवत नाहीं. तात्पर्य, गेल्या वर्षापासून राष्ट्रीयसभेला हें नवीनच अरिष्ट उत्पन्न झालें व एकाप्रकारें मागच्यापेक्षां तें तरून जाणें कठीण होतें...पण येथेंहि आमच्या देशाचें भाग्य पुनः उदयास आलें व दंग्याच्या धामधुमींतूनहि गेलीं दोन वर्षें राष्ट्रीय सभा निर्विघ्नपणें पार पडली." *

अशा प्रकारचा हा राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या दहा अधिवेशनांचा त्रोटक इतिहास आहे. यांत राष्ट्रसभेवर दोन मोठीं संकटें आलीं. तीं म्हणजे एक सरकारच्या रोषाचें व दुसरें हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यांचें; आणि तिच्या पदरांत १८९३चा एक पोचट सुधारणा कायदा पडला. तथापि त्यावेळच्या परिस्थितींत ही प्रगतीहि समाधानकारक मानण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. येथून पुढें म्हणजे १८९५ नंतर महाराष्ट्रांत लो. टिळकांचा स्वतंत्र राष्ट्रीय पक्ष निर्माण झाला. त्याचें अस्तित्व इतर प्रांतांतील लोकांना प्रथम १८९५ च्या पुण्याच्या राष्ट्रसभेच्या वेळीं तिचा मंडप सामाजिक परिषदेला द्यावा किंवा नाहीं या क्षुद्र वादाच्या स्वरूपांत समजलें व त्यामुळें इतर प्रांतीयांचा थोडा गैरसमजहि झाला. तथापि पुढें हे गैरसमजाचे ढग वितळून जाऊन त्याचा प्रकाश सर्व हिंदुस्थानभर पसरला. हा इतिहास वर्णन करण्यापूर्वी १८७५ पासून १८९५ पर्यंतच्या काळांत सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या भारतीय संस्कृतीसंबंधीं कोणकोणते नवे विचारप्रवाह हिंदी वातावरणांत संचरूं लागलें त्यांचा विचार एका प्रकरणांत करणें अवश्य आहे.

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग १ ला, पृष्ठ ३९८-९९.

प्रकरण ७ वें.

भारतीय संस्कृतीचें तत्त्वमंथन.

" आमचें मनुष्यत्व मुक्त झालें पाहिजे, आमच्या आशा उसळूं लागल्या पाहिजेत, कर्तव्यांत कधींही कसूर न करणारी श्रद्धा जागृत झाली पाहिजे, सर्वांशीं समदृष्टीनें व्यवहार करणारी न्यायबुद्धि प्रज्वलित झाली पाहिजे, बुद्धीवर आलेलें सर्व अभ्र वितळून गेलें पाहिजे आणि सर्व तटबंदींचें उल्लंघन करून आमच्या प्रेमाची गंगानदी वाहूं लागली पाहिजे—म्हणजेच हिंदुस्थानला नवजीवन प्राप्त होईल आणि जगांतील इतर राष्ट्रांत आपलें योग्य स्थान प्राप्त करून घेऊन हा देश आपल्या परिस्थितीवर आणि भवितव्यावर प्रभुत्व गाजवूं लागेल. हेंच साध्य आम्हांस प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, हीच अमरभूमि आहे. ही ज्यांना आपल्या दृष्टिपथांत आणतां येत असेल ते खरोखर सुखी होतात, ज्यांना त्या भूमीकडे जाण्याचा रस्ता तयार करण्याची संधि लाभते, ते त्याहून सुखी होतात आणि जे या भूमीच्या पवित्र धूलीवर पदार्पण करतील आणि तिचें दर्शन घेण्यास जगतील, ते तर सर्वांतच सुखी गणले पाहिजेत. त्यावेळीं दुष्काळ आणि रोग, जुलूम आणि दुःख ह्या गोष्टी केवळ दंतकथांत राहतील आणि ज्या पुराणांना आम्ही आज दंतकथा म्हणतों त्या पुराणांतील काळाप्रमाणें पुनः या भूमींत देव अवतरतील आणि ते मानवसमाजांत वावरूं लागतील. "

—न्या. रानडे.

" आकाशांतून देव येथें कधीं आले नाहींत व येथून परत कधीं गेले नाहींत. आम्हींच त्यांना येथल्या येथें निर्माण करतों, त्यांच्या गुणांचे पवाडे गातों, आणि चाहील तेव्हां त्यांस नाहींसे करतों. जों जों बुद्धीचा विकास होत जाऊन कार्यकारणांचा संबंध चांगला कळूं लागतो, तों तों प्राथमिक व पौराणिक कल्पना मिथ्या भासूं लागून भूत पिशाच्च, देव-दानव वगैरे शुद्ध कल्पनेनें उत्पन्न केलेल्या शक्तींची असत्यता प्रत्ययास येते, पूजेस व प्रार्थनेस ओहोटी लागते, आणि कांहीं वेळ सर्व ब्रह्माण्डास उत्पन्न करून त्याचें परिपालन व नाश करणाऱ्या एका परमात्म्याच्या कल्पनेचा उदय होतो. पण पुढें वेदांतविचाराच्या कुंडांत पेटलेल्या अग्नींत हें द्वैतही खाक होऊन जातें आणि '**अहं ब्रह्माऽस्मि**' येवढा अनिर्वचनीय विचार मागें राहतो ! व्यक्तींच्या व राष्ट्रांच्या धर्मविचारांचा हा कळस आहे. येथपर्यंत ज्याची मजल आली त्याला सर्व धर्म तुच्छ आहेत ! "

—गो. ग. आगरकर.

" ह्यामुळें कर्म, बुद्धि (ज्ञान) आणि प्रेम (भक्ति) या तिहींमधील विरोध नाहींसा होऊन सर्व आयुष्यच यज्ञमय करण्यास सांगणाऱ्या गीताधर्मात सकल वैदिक धर्माचें सार आहे. हा नित्य धर्म ओळखून केवळ कर्तव्य म्हणून सर्वभूतहितार्थ शेकडो खटाटोप करणारे व कर्ते पुरुष जेव्हां या भरतभूमीस अलंकृत करीत होते तेव्हां हा देश परमेश्वराच्या कृपेस पात्र होऊन ज्ञानाच्याच नव्हे तर ऐश्वर्याच्याहि शिखरास पोंचला होता; आणि हा उभयत्र श्रेयस्कर पूर्वतर धर्म सुटला तेव्हां त्याला निकृष्ट स्थिति प्राप्त झाली हें कोणासहि सांगावयास नको. "

—लो० टिळक.

इसवी सन १८७५ पासून १८९५ पर्यंतच्या काळांत हिंदी लोकांना आपल्या संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाची जाणीव झाली आणि पूर्वी पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रकाशानें सुशिक्षित लोकांची दृष्टि दिपून गेली होती ती स्थिति नाहींशी होऊन त्यांना आपल्या कर्तृत्वासंबंधीं आत्मविश्वास आणि आपल्या राष्ट्राच्या भवितव्यासंबंधीं उज्ज्वल आशा वाटूं लागली. १८७५ पूर्वीचे आमच्या लोकांचे सर्व उद्गार आणि त्यानंतरच्या देशभक्त कार्यकर्त्यांचे उद्गार यांत हेंच मोठें अंतर दिसून येतें. या सुमारास ज्या ज्या नव्या चळवळी उदयास आल्या त्या त्या सर्व या नव्या आत्मविश्वासावर अधिष्ठित झालेल्या असून पूर्वीच्या पिढींतील कार्यकर्त्यांतहि हें नवें दृश्य पाहून आपल्या राष्ट्राच्या भवितव्यासंबंधीं नवी आशा वाटूं लागली. पारतंत्र्याच्या आघातामुळें मूर्च्छित होऊन पडलेल्या या खंडतुल्य प्रचंड राष्ट्रांत नवचैतन्य संचरूं लागलें आणि आपल्या स्वातंत्र्याचें दर्शन त्याच्या दृष्टिपथांत येऊं लागलें. या नवजीवनाच्या आणि नूतन आशावादाच्या काळांत लोकजागृतीचे निरनिराळे संप्रदाय अस्तित्वांत आले आणि त्या संप्रदायांनीं आधुनिक भारताच्या मनावर निरनिराळे संस्कार करण्यास सुरवात केली. महाराष्ट्रांत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं १८७४ सालीं निबंधमाला सुरू करून एक नवा स्वाभिमानी राष्ट्रीय विचारसंप्रदाय निर्माण केला. त्याचीच वाढ करून पुढें लो. टिळक आणि इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं महाराष्ट्रीय इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर आधुनिक भारताचा चित्रपट रेखाटण्यास सुरवात केली. या संप्रदायाची सामाजिक सुधारणेसंबंधींची तात्त्विक भूमिका लोकमान्यांच्या शब्दांत पुढीलप्रमाणें

सांगतां येईल. " स्वतंत्रतेचा किंवा राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान म्हणून जो कांहीं जोम आहे तो जोंपर्यंत जागृत असतो तोंपर्यंत समाजरचना कशीहि असली तरी त्यांतील दोष राष्ट्राच्या उन्नतीस अथवा भरभराटीस आड येत नाहींत. पण एकदां कां तो जोम नाहींसा झाला म्हणजे तेच दोष रावणाच्या धनुष्याप्रमाणें छातीवर बसून जगांतल्या लोकांची उपहास्यता होण्यास कारण होतात! तात्पर्य, (विशिष्ट) समाजरचनेपेक्षां लोकांमध्यें एक प्रकारचा आपल्या संस्थांबद्दल व देशांबद्दल अभिमान जागृत ठेवण्याची प्रत्येक देशकल्याणाकरितां झटणाऱ्या माणसानें आधीं तजवीज ठेविली पाहिजे." * यालाच आम्ही ' स्वाभिमानी राष्ट्रवाद ' असें नांव देतों. सामान्यतः या राष्ट्रवादाचा आधार आपला वर्णाश्रम धर्म हा असून यालाच महाराष्ट्राच्या इतिहासांत " महाराष्ट्रधर्म " असें नांव मिळालें होतें, असें इतिहासाचार्य राजवाडे यांचें मत आहे. या परंपरागत वर्णाश्रमधर्मांत किंवा महाराष्ट्रधर्मांत आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीस लागणारीं बहुतेक सर्व तत्त्वें असून भगवद्गीता व दासबोधादि समर्थ वाङ्मय हे या राष्ट्रवादाचे अगर राष्ट्रधर्माचे आधारग्रंथ आहेत. श्रीशिवाजी महाराज ही या धर्मांतील आराध्यदेवता आणि भगवान् श्रीकृष्णाचा प्रवृत्तिपर कर्मयोग आणि शंकराचार्यांचा अद्वैत सिद्धान्त व सनातन धर्मनिष्ठा हें याचें परंपराप्राप्त संस्कृतिधन आहे. याला सामाजिक सुधारणा इष्ट वाटत असल्या, तरी आपल्या संस्कृतीचा पाया पाश्चात्य संस्कृतीपेक्षां अधिक श्रेष्ठ तत्त्वावर आधारलेला आहे असें वाटत असून सर्व जगाला मार्गदर्शक होण्याचें सामर्थ्य भारतीय संस्कृतींत आहे अशी श्रद्धा महाराष्ट्रांत निर्माण करण्याचें श्रेय याच संप्रदायाला द्यावें लागतें. महाराष्ट्रांतील जहाल राजकारणाची वाढ व जोपासना याच संप्रदायानें केलेली असून अखिल भारतीय राष्ट्रीय पक्षाचें राजकीय नेतृत्व करून प्रागतिक पक्षाच्या हातीं असणारी व त्यानेंच स्थापन केलेली राष्ट्रसभा जहाल राष्ट्रीय पक्षाच्या हातीं घेण्याचें महत्कार्य याच पक्षाचे धुरंधर नेते लो. टिळक यांनीं घडवून आणिलें.

पण महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाच्या इतिहासांत कै. आगरकर यांचें एक

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ४ था पृ. १८८—९.

विशिष्ट स्थान आहे. शुद्ध विवेकवादाच्या आधारावर जहाल राष्ट्रीयत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनीं १८८० पासून १८९५ पर्यंतच्या काळांत केला. त्यांच्या कार्याचें व धोरणाचें सांस्कृतिक स्वरूप त्यांच्या पुढील उद्गारांवरून समजून येईल. ते म्हणतात :—" इंग्रजी ज्ञान, इंग्रजी स्वातंत्र्य, इंग्रजी ऐषआराम, इंग्रजी स्त्रीपुरुषांचें बरोबरीचें वर्तन, अननुभूत रुची, इंग्रजी खाना व चित्तास उल्हास देणारीं इंग्रजी पेयें इत्यादिकांनीं आमच्या सुशिक्षितांचा पहिला घाणा दिपून, वेडावून भांबावून गेला! पण तो मनु आतां बदलत चालला आहे. जेवढें साहेब लोकांचें तेवढें चांगलें आणि आमचे तेवढें गचाळ, असें मानण्याचा परिपाठ कमी होत आहे, व कांहीं देशाभिमानी सुशिक्षितांत तर अगदीं उलट रीतीनें विचार करण्याचा प्रघात पडूं लागला आहे, आणि न जाणो कदाचित् कांहीं दिवसांनीं हें आणखी एक नवीनच लचांड आमच्या पाठीमागें लागेल कीं काय अशी भीति वाटूं लागली आहे! एकदा देशाभिमानशून्यता आमच्या विद्वानांस आली होती! आतां कित्येकांस देशाभिमानातिरेक घेरूं लागला आहे! आम्हांस हे दोन्हीहि पंथ मान्य नाहींत. आमच्या मतें खरी वाट दोहोंच्या मधून जाते व याच वाटेनें चालत राहण्याचा आमचा इरादा आहे. "* या उताऱ्यावरून आगरकरांच्या विचारसंप्रदायाची कल्पना बरोबर येणारी असून आम्ही या संप्रदायास विवेकनिष्ठ राष्ट्रवाद असें नांव देतों. याचें सामाजिक धोरण आगरकरांनीं " सुधारक काढण्याचा हेतु " या आपल्या लेखांत पुढीलप्रमाणें विशद केलें आहे. " मूळ आर्यशाखा येथें येऊन तिच्यापासून जें झाड येथें लागलें, तेंच आजमितीपर्यंत अस्तित्वांत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ग्रीक, रोमन, सिथियन, तार्तर, मोंगल, अफगाण वगैरे लोकांच्या ज्या वावटळी त्यावर आल्या, त्यामुळें त्याला बराच त्रास झाला. कधीं त्याच्या कांहीं फांद्या मोडून पडल्या; कधीं तें मुळापासून उपटून पडत आहे कीं काय असें वाटलें, पण कर्मधर्मसंयोगानें युरोपांतील ग्रीक व रोमन शाखांवर आणि इकडील इराणी शाखेवर जो प्रसंग गुदरला, तो या भारतीय आर्यशाखेवर गुदरला नाहीं! यामुळें हें

* निबंधसंग्रह भाग २, पृ. ४६१.

जरठ झाड कसें तरी अजून उभें आहे! पण त्यांत कांहीं त्राण उरलेलें नाहीं! तें आंतून अगदीं शुष्क होत आलें आहे व त्याचें खोड व फांद्या डळमळूं लागल्या आहेत. याला आतां असेंच उभें ठेवण्यास व यापासून नवीन शाखांचा उद्भव होऊन यास फिरून नवीनावस्था आणण्यास एकच उपाय आहे. तो कोणता म्हणाल तर, त्याची खूप खची करून त्यास अर्वाचीन कल्पनांचें भरपूर पाणी द्यावयाचें! असें केलें तरच त्याचें पूर्वस्वरूप पूर्ण नष्ट न होतां, त्यापासून नूतनशाखावृत वृक्ष अस्तित्वांत येईल, पण तसें न केलें तर त्यावर प्रस्तुत कालीं चोहोंकडून जे तीव्र आघात होत आहेत, त्यांखालीं तें अगदी जेर होऊन अखेरीस जमिनीवर उलथून पडेल . . . . येथें येवढेंच सांगितलें पाहिजे कीं, मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय आर्यत्व न सांडतां, या पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा व त्याबरोबर ज्या नवीन कल्पना येत आहेत त्यांचा आम्ही योग्य रीतीनें अंगीकार करीत गेलों, तरच आमचा निभाव लागणार आहे. ...ज्या तत्त्वाचें अवलंबन केल्यामुळें इतर राष्ट्रें अधिकाधिक सुधारत चाललीं आहेत, त्या तत्त्वाचा स्वीकार करण्यास आम्ही आनंदानें तयार झालें पाहिजे. " §

१८७५ पासून १८९५ पर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील सांस्कृतिक विचारकलहाचा इतिहास अवलोकन करणारांस दोन विशेष दृष्टीस पडतात. याच कालांत बंगाल, पंजाब व मद्रास या प्रांतांत एक प्रकारची विचारक्रांति होत होती आणि भारतीय संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व, वेदान्तविचाराचें माहात्म्य, वर्णाश्रमधर्माच्या कल्पनेंतील समाजधारणेस उपयुक्त असणारीं तत्त्वें यांना सर्वत्र प्राधान्य मिळत चाललें होतें. बंगालमधील रामकृष्णमिशन, पंजाबांतील आर्यसमाज आणि मद्रासेंतील थिऑसफी हे सर्व भारतीय संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वावरच आधारलेले विचारसंप्रदाय होते. पण त्यांत लो. टिळकांच्याप्रमाणें सामाजिक सुधारकांना कसून विरोध करणारा आणि राजकीय स्वातंत्र्यावरच आपल्या राष्ट्राची सर्व शक्ति केंद्रित करणारा पुढारी दिसत नाहीं. तेथें सनातनी वृत्तीनें सामाजिक सुधारणेला विरोध करणारे पुष्कळ लोक होते, पण त्यांच्या या समाजसुधारणेच्या विरोधाचा जहाल

§ निबंधसंग्रह भा. १, पृ. ६ ते ९.

राजकारणाशीं कांहींहि संबंध नव्हता. शिवाय रामकृष्णमिशन, आर्य-समाज किंवा थिऑसफी हे भारतीय संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादीत असले तरी त्यांचा तत्कालीन समाजसुधारणेला विरोध नव्हता. महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षाचा मात्र सुधारक पक्षाला विरोध होता. आपणांस राजकीय स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत समाजाची आमूलाग्र सुधारणा करण्याचे प्रयत्न करण्यांत राष्ट्रीय शक्तीचा अपव्यय होत आहे असें त्याचें स्पष्ट मत होतें. मराठ्यांच्या इतिहासांत स्वराज्यस्थापना झाली, यावरूनच ज्या प्रकारची सामाजिक क्रांति सुधारकांना अभिप्रेत होती त्या प्रकारच्या क्रांतीची स्वराज्य-स्थापनेस आवश्यकता नाहीं असें सिद्ध होतें, असा या पक्षाचा युक्तिवाद होता. महाराष्ट्रांतील साधुसंतांनीं एक प्रकारची सामाजिक व धार्मिक क्रांति केली, तेव्हांच शिवाजीमहाराजांची राजकीय क्रांति यशस्वी झाली, असें पुढें न्या. रानडे यांनीं प्रतिपादिलें. तेव्हां कै. राजवड्यांनीं त्यांचें तें म्हणणें खोडून काढून संतांनीं जी धार्मिक क्रांति केली किंवा सामाजिक क्रांति केली, ती आज सुधारक ज्या प्रकारची कांति करूं इच्छितात त्याहून भिन्न होती, ती चातुर्वर्ण्य व मूर्तिपूजा यांना धक्का न लावितां केलेली होती, त्यांची वृत्ति चातुर्वर्ण्याचा पाया उखडण्याची किंवा मूर्तिपूजा उधळून लावण्याची नसून त्यांच्याच आधारावर राष्ट्रनिर्मिती करण्याची होती, ते बुद्ध किंवा जैन यांच्याप्रमाणें भारतीय संस्कृतीची परंपरा मोडणारे नास्तिक नसून तिचा उद्धार करणारे होते, आजचे सुधारक आमची सनातन परं-परा उखडून टाकीत आहेत, सत्रगोलंकार करूं पाहत आहेत, चातुर्व-र्ण्यांकित समाजरचना हीच पाश्चात्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी समाज-रचनेहून श्रेष्ठ आहे, तेव्हां आमच्या समाजरचनेचा पाया उखडण्याची कांहीं गरज नाहीं आणि तो उखडावयाचाच असेल तर स्वराज्य मिळाल्यावर आमचा आम्ही उखडूं, तोंपर्यंत परकीयांच्या आश्रयानें असा प्रयत्न कर-ण्यानें आमचें ‘ राष्ट्रत्व ’ नष्ट होत आहे, असा पक्ष लो. टिळकांनीं घेतला. हें एक महाराष्ट्रांतील या वेळच्या जागृतीचें वैशिष्ट्य आहे. तसेंच दुसरें असेंच वैशिष्ट्य म्हणजे आगरकरांनीं शुद्ध बुद्धीवादाचा आश्रय करून सर्वांगीण सुधारणेच्या तत्त्वांचा पुरस्कार केला हें होय.

ज्याप्रमाणें टिळकांच्यासारखा पुढारी इतर प्रांतांत नव्हता, त्याचप्रमाणें आगरकरांच्यासारखा बुद्धिवादी सुधारक त्यावेळीं इतर प्रांतांत नव्हता; निदान स्वार्थत्यागी, करारी आणि सत्यनिष्ठ देशभक्तांच्या कोटींत येणारा, तरी कोणी बुद्धिवादी सुधारक हिंदुस्थानांत त्यावेळीं दिसून येत नाहीं. आगरकरांच्या याच गुणांमुळें टिळकांनाहि त्यांचें श्रेष्ठत्व पटलें होतें आणि त्यांनीं त्यांना कितीहि विरोध केला असला तरी आगरकरांचें व्यक्तिमाहात्म्य त्यांनीं केव्हांहि नाकारिलें नाहीं. किंबहुना सुधारकांनाहि आगरकरांचें खरें मोठेपण समजलें नाहीं व त्यांना सगळा आगरकर पचला नाहीं असेंच त्यांचें मत अखेरपर्यंत होतें. यामुळें महाराष्ट्रांतील केसरी--सुधारकांच्या वादरणाला एक विशेष महत्त्व आहे व या प्रकरणांतील उत्तरार्धांत आम्ही त्याचेंच विशेष तात्त्विक विवेचन करणार आहों.

येथें येवढें थोडक्यांत सांगतों कीं, सुधारणेच्या कामीं रानडे पक्ष व आगरकर पक्ष हे तत्त्वतः अगदीं भिन्न आहेत. हिंदु संस्कृतींत गौतमबुद्ध आणि शंकराचार्य या दोन फार मोठ्या विभूति प्राचीन काळीं होऊन गेल्या. त्याच प्रकारच्या आगरकर आणि टिळक या दोन विभूति महाराष्ट्रांत आधुनिक काळांत झाल्या असें आमचें मत आहे. बुद्ध आणि शंकराचार्य हे दोघेहि प्रखर बुद्धिवादी होते; पण पहिल्यानें वैदिक परंपरेवर आणि चातुर्वर्ण्यावर उघड हल्ला चढविला आणि बुद्धिवादाच्या आश्रयानें निरीश्वरवादाचें शिखर गांठलें आणि दुसऱ्यानें अद्वैतवेदान्ताचा आश्रय करून, मायिक ईश्वराचें अस्तित्व मान्य करून व वैदिक परंपरा आणि चातुर्वर्ण्य यांना धक्का न लावतांच हिंदु संस्कृतीचा उद्धार केला. आगरकरांचा पंथ गौतमबुद्धाच्या प्रयत्नासारखा होता आणि टिळकांचा प्रयत्न शंकराचार्यांच्या प्रयत्नासारखा होता. अर्थात् टिळकांना जसा शंकराचार्यांचा निवृत्तिमार्ग मान्य नव्हता, तसा आगरकरांनाहि बुद्धाचा निवृत्तिमार्ग मान्य नव्हता ही गोष्ट खरी आहे. पण हा भेद लक्षांत घेऊनहि टिळकांना आधुनिक महाराष्ट्राचे शंकराचार्य व आगरकरांना गौतम बुद्ध म्हणतां येईल असें आम्हांस वाटतें. याच दृष्टीनें महाराष्ट्रांतील या सांस्कृतिक विचारकलहला विशेष महत्त्व आहे. टिळक आपल्या

तत्त्वविचारांची पूर्ण परिणति करीपर्यंत जगले व आगरकर अल्पायुषी झाले, हें महाराष्ट्राचें व कदाचित् भारतवर्षाचेंहि दुर्दैव गणिलें जाईल.

भारतवर्षांतील आधुनिक सुधारक पक्ष खिस्ती संस्कृतीच्या संघर्षांतून निर्माण झाला यामुळें सुधारकपक्षांतील बहुतेक पुढारी द्वैती भक्तिमार्गाच्या पलीकडे गेले नाहींत. न्या. रानडे यांनाहि अद्वैतवाद व बौद्धमत हीं नास्तिक मतेंच वाटत असत, हें प्रसिद्ध आहे. आपल्या प्रार्थनासमाजास 'ब्रह्मसमाज' हें नांव देऊं नये असें आग्रहपूर्वक प्रतिपादितांना 'ब्रह्म' शब्दानें वेदान्त्यांचें 'निर्गुण परब्रह्म' सूचित होतें म्हणून आपल्या द्वैती किंवा विशिष्टाद्वैती भूमिकेस 'प्रार्थनासमाज' हेंच नांव अधिक शोभतें, असें त्यांनीं लिहिलें आहे. शिवाय अद्वैतवाद किंवा बौद्धमत यांहून समाजधारणेस श्रद्धेची अधिक आवश्यकता आहे, असेंहि त्यांना वाटत असे. मूर्तिपूजा आणि जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य हीं त्यांना मान्य नसलीं तरी परंपरेचा त्याग न करतांच सुधारणा झाली पाहिजे याबद्दल त्यांचा आग्रह असल्यानें आगरकरांचा बुद्धिवाद त्यांना सहन होत नसे. १८८५ सालीं, डेक्कन कॉलेजच्या वार्षिक समारंभाच्या वेळीं डॉ. भांडारकर यांच्या धर्मपर विचारांवर आगरकरांनीं टीका केली आणि त्यांस टिळकांनींहि पूर्ण पाठिंबा दिला. पण न्यायमूर्तींना या दोन तरुणांचा बुद्धिवाद खपला नाहीं व म्हणून त्यांनीं आपली नेहमींची समतोल शांतवृत्ति सोडून संतापानें आवेशपूर्ण भाषण केलें. यावेळीं केवळ बुद्धिवादानें नीतिमत्ता टिकूं शकत नाहीं, तिला ईश्वरावरील श्रद्धेचा आधार अवश्य आहे असे उद्गार त्यांनीं काढिले. तेव्हां विष्णु मोरेश्वर महाजनींनीं आगरकर अज्ञेयवादी असूनहि त्यांचें शील शुद्ध असून तरुणांना आदर्शभूत आहे असें न्यायमूर्तींना उत्तर दिलें. या सर्वांचा मथितार्थ इतकाच कीं, आगरकर यांचा बुद्धिवाद जसा टिळकांना पुढें पटेनासा झाला, त्याचप्रमाणें तो रानड्यांना प्रथमपासूनच मान्य नव्हता. न्या. रानडे यांचें राजकारणहि श्रद्धायुगांतलेंच होतें आणि त्यांना परंपरा मोडण्यापेक्षां ही राजशासन मोडण्याची भीति अधिक वाटत होती, हें मागील प्रकरणांत दाखविलेंच आहे. आगरकरांची स्वतंत्र बुद्धि परंपरा व राजशासन, या दोहोंचेंहि प्रसंगीं उल्लंघन करून आपली सत्यनिष्ठा कायम

ठेवावी, या मताचा पुरस्कार करीत होती. याच त्यांच्या स्वतंत्र बुद्धीमुळें त्यांनीं जहाल राजकारण व जहाल समाजकारण, यांची मुहूर्तमेढ महाराष्ट्रांत रोविली आणि आपल्या संस्कृतीच्या गुणानुवादांत तिचे दोष विसरूं नका व जगांतील इतर राष्ट्रांतील यशस्वी सामाजिक व राजकीय तत्त्वांचा आनंदानें स्वीकार करा, असा उपदेश महाराष्ट्रियांना त्यांनीं केला. टिळकांनीं परंपरारक्षणाचें तत्त्व सामाजिक व धार्मिक बाबतींत स्वीकारून राजकीय पारतंत्र्याची परंपरा रक्षण करणें, हें खरें परंपरारक्षण नसून, या पारतंत्र्याच्या शृंखला तोडल्याखेरीज आपल्या सामाजिक व धार्मिक परंपरांचेंहि रक्षण व संवर्धन होणार नाहीं या मताचा पुरस्कार केला; आणि आपल्या प्रखर बुद्धिवादाला वेदान्ताचें आवरण घालून वर्णाश्रमावर धर्माच्या पायाला यत्किंचितहि धक्का न लावतां राष्ट्रनिर्मितीचा प्रयत्न केला व राष्ट्राची सर्व शक्ति व बुद्धि केवळ जहाल राजकारणावर केंद्रित केली. इतर सर्व प्रांतांच्या आधीं महाराष्ट्रांत जहाल, किंबहुना क्रांतिकारक, राजकारणाचा जन्म झाला याचेंहि श्रेय लोकमान्यांनाच दिलें पाहिजे. अर्थात् त्यांच्या सामाजिक विचारभूमिकेचा या परिणामांशीं अपरिहार्य संबंध कितपत आहे, याबद्दल मतभेद होणें शक्य आहे, पण यांनींच सर्व हिंदुस्थानांत ब्रिटिश साम्राज्याला प्रथम धक्के दिले आणि अखिल भारतीय राष्ट्रीय जहाल राजकारणाचें नेतृत्व करून तें आमरण अखंड टिकविण्याचा मानहि त्यांच्याखेरीज इतर कोणत्याही व्यक्तीस देतां येत नाहीं याबद्दल मात्र मतभेद होणें शक्य नाहीं. तेव्हां शुद्ध तात्त्विक भूमिका सोडल्यास व्यावहारिक फलप्रदतेच्या दृष्टीनें टिळकांची सामाजिक विचारांची भूमिका राष्ट्रीयत्वाच्या परिपोषास त्या कालांत तरी अधिक साहाय्यभूत झाली, हेंहि ऐतिहासिकदृष्ट्या मान्य करावें लागेल. आगरकरांच्या बुद्धिवादानें हें कार्य घडून येणें शक्य नव्हतें, असें म्हणण्यानें आगरकरांच्या व्यक्तिमाहात्म्यास कमीपणा येतो असें आम्हांस वाटत नाहीं. या दोनहि विभूतींनीं महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासांत महत्त्वाची भर घातली आहे व एकाचें कार्य दुसऱ्याच्यानें होणें शक्य नव्हतें. याची जाणीव लोकमान्यांनाहि होती व म्हणूनच त्यांनीं "गोपाळरावजींचा व टिळकांचा कांहीं बाब-

तींत कितीहि मतभेद असला तरी गोपाळरावजींची योग्यता टिळकांना पूर्ण-पणें अवगत होती " असें उद्गार आगरकरांच्या मृत्यूनंतर पंचवीस वर्षांनीं काढिले. तेथेंच आपल्या मतभेदांचें कारण सांगतांना निर्विकार मनानें " जगांमध्यें मतवैचित्र्य असणें ही गोष्ट इतकी स्वाभाविक आहे कीं, स्वयंवरांत अनेक चांगले राजे आले असतां त्यांना सोडून अजालाच इंदु-मतीनें कां वरावें याचें कारण देतांना ' नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् द्रष्टुं हि सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ' या तत्त्वावर निर्वाह करून घ्यावा लागला आहे " असें म्हटलें आहे. न्या. चंदावरकरांसारख्या प्रार्थना-समाजी धुरीणास आगरकरांचा महिमा वर्णावा लागला, त्यास उद्देशून लोकमान्य म्हणतात : " सत्याचा, करारीपणाचा, एकनिष्ठतेचा आणि स्वार्थत्यागाचा महिमा इतका विलक्षण आहे कीं, ' निःस्वो वष्टिशतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः ' याप्रमाणें व्यावहारिक दृष्ट्या भरभराटीच्या पाठीस लागलेल्या मनुष्यासहि दारिद्र्यांत राहून पूर्ण एकनिष्ठेनें देशसेवेस लागणाऱ्या मनुष्याचा महिमा अखेर गावा लागतो. . . . परिस्थितीचा गुलाम न बनतां परिस्थितीला यथासंभव, यथाशक्ति व यावच्छक्य आपल्या ताब्यांत आणण्यास, जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग आणि ध्येय लागतें, तें ज्याच्या अंगांत आहे आणि दुःखाची अथवा संकटाची भीति अगर पर्वा न बाळगतां जो आपल्या ठायीं असणाऱ्या या सद्गुणांचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा. गोपाळराव आगरकर हे या कोटींतले होते." असो. आपण टिळक–आगरकरांच्या या मतभेदाच्या तप-शीलांत तूर्त न शिरतां, इतर प्रांतांत यावेळीं जी विचारक्रांति याच क्षेत्रांत चालू होती तिची माहिती करून घेऊं.

प्रथमतः बंगाल प्रांताकडे नजर फेकल्यास आपणांस असें दिसतें कीं, १८७५ पासून १८८५–८६ पर्यंतच्या काळांत तेथील सुशिक्षित वर्गाचें चित्त ब्रह्मसमाजाकडून आपल्या वेदांताकडे खेचून घेणारी एक महान् व्यक्ति कलकत्त्याजवळ दक्षिणेश्वरच्या मंदिरांत या वेळीं येऊन राहिली होती. ही व्यक्ति म्हणजे रामकृष्ण परमहंस ही होय. ब्रह्मसमाजांत राममोहन यांच्या मृत्यूनंतर महर्षि देवेंद्रनाथ टाकूर आणि केशवचंद्र सेन हे दोन

प्रसिद्ध पुढारी झाले. देवेंद्रनाथ यांच्याकडे १८४२ मध्यें त्याचें नेतृत्व आलें व केशवचंद्र १८५७ सालानंतर पुढें येऊं लागले. केशवचंद्रांनीं ब्राह्मसमाजास खिस्तीधर्माच्या वळणावर नेण्यास सुरवात केली आणि इ. स. १८६६ मध्यें आपल्या विचारांच्या अनुयायांची ‘ भारतवर्षीय ब्राह्म-समाज ’ या नांवानें एक स्वतंत्र शाखाच स्थापन केली. अर्थात् ही नवी शाखा निघाल्यानंतर जुन्या वृक्षाचें संगोपन करणारांना ‘आदि ब्रह्मसमाज’ हें नांव प्राप्त झालें. या आदि ब्रह्मसमाजाचा भारतीय संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वावर विशेष भर असून पाश्चात्य व पौरस्त्य संस्कृतींचा समन्वय झाल्यानेंच मानवसुधारणेची खरी प्रगति होणार आहे अशी त्याची श्रद्धा आहे. जगत्प्रसिद्ध कविवर्य रवींद्रनाथ टाकूर, ही या ब्रह्मसमाजाची आधुनिक भारताला बहुमोल देणगी असून भारतवर्षाची कीर्ति म. गांधींच्या खालो-खाल जगांतील इतर राष्ट्रांत पसरविण्यास त्यांचें विभूतिमत्वच कारण झालेलें आहे. बंगाली राष्ट्रीय पक्षाच्या राजकारणांतहि त्यांनीं कांहीं काळ थोडा भाग घेतला होता पण लवकरच त्यांनीं तें कार्य आपल्या प्रकृति-गुणास अननुरूप म्हणून सोडून दिलें. ते एक जसे सर्वश्रेष्ठ कवि आहेत त्याचप्रमाणें तत्त्वज्ञहि आहेत आणि त्यांचीं तात्त्विक धर्मप्रवचनें भक्ति-रसानें ओथंबलेलीं आणि औपनिषदिक तत्त्वज्ञानानें भारावलेलीं अशीं असतात. पाश्चात्यांच्या संकुचित राष्ट्रभावनेंतून निर्माण झालेला साम्रा-ज्यवाद, त्यांचीं भौतिक सुखांबद्दलची अनिवार तृष्णा, भांडवलशाहीचा संघटित लोभ व लष्करशाहीची संघटित हिंसा यांच्या खाईंत युरोपीय संस्कृति जळून खाक होत आहे, म्हणून त्या संस्कृतीचें अंधानुकरण करूं नका आणि आपल्या संस्कृतीची प्राचीन आध्यात्मिक भूमिका सोडून जपानप्रमाणें आंतरबाह्य पाश्चात्य, जडवादी आणि हिंसक बनूं नका असा संदेश ते भारतवर्षाला देत असतात. हें त्यांचें कार्य महत्त्वाचें आहे तथापि त्यामुळें आदिब्रह्मसमाजासारख्या विशिष्ट संप्रदायाचें महत्त्व फारसें वाढलेलें आहे असें मात्र नाहीं.

केशवचंद्र सेन यांचा १८७५ नंतर रामकृष्ण परमहंस यांच्याशीं विशेष स्नेह जडला आणि त्यांच्यापासून योगप्राप्तीचें महत्त्व त्यांनीं जाणिलें. या

त्यांच्या प्रवृत्तीची परिणति होत होत अखेरीस त्यांनीं ब्रह्मसमाजांत 'नव-विधान' या नांवाची एक नवीनच शाखा स्थापन केली. ही घटना १८८१ सालीं घडली. या वेळपासून बंगालमधील ब्रह्मसमाजाचें महत्त्व पुष्कळच कमी झालें आणि रामकृष्ण परमहंसांकडे सुशिक्षित बंगाली तरुण आकर्षित होऊं लागले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. नरेंद्रनाथ दत्त या नांवाच्या एका ग्रॅज्युएटाचें व त्यांचें प्रथम दर्शन १८८२ सालीं झालें. नरेंद्रनाथ हे स्पेन्सरचे अनुयायी असून त्यांनीं स्पेन्सर यांच्या तत्त्वज्ञानांतील कांही दोषस्थळें दाखवून देणारें एक पत्र त्यांना पाठविलें होतें व तें वाचून स्पेन्सरसाहेब फार खूष झाले होते असें म्हणतात. भौतिक शास्त्रीय विचारसरणीच्या आधारावर तत्त्वज्ञानाची उभारणी करण्याची स्पेन्सर यांची अभिनव पद्धति नरेंद्रनाथांना आकर्षक वाटली होती आणि आपल्या सर्व ज्ञानाचा आधार अनुभव हाच असला पाहिजे, हें तत्त्व त्यांच्या बुद्धीला पूर्णपणें पटलें होतें. रामकृष्णांशीं जेव्हां त्यांची प्रथम भेट झाली तेव्हां तुम्ही परमेश्वराचा साक्षात्कार मला घडवून द्याल कां, असाच प्रश्न त्यांनीं त्यांस विचारिला असें म्हणतात आणि रामकृष्णांनीं आत्मप्रत्ययानें 'होय' असें उत्तर दिलें. तें ऐकून नरेंद्रनाथ त्यांचे शिष्य बनले अशी एक आख्याइका आहे. हिंदुस्थानांत परमेश्वरप्राप्तीचें एक अनुभवगम्य शास्त्र बनलेलें आहे आणि या अध्यात्मशास्त्रांतील सिद्धान्त भौतिक शास्त्राप्रमाणेंच प्रमाणसिद्ध व अनुभवगम्य आहेत अशी त्यांची खात्री होत गेली. धर्म ही बाह्य विधिविधानांची आणि कर्मठपणाच्या कवायतीची गोष्ट नसून ती एक आत्मसाक्षात्काराची गोष्ट आहे आणि या आत्मसाक्षात्काराची प्राप्ति हेंच सर्व धर्मांचें साध्य असल्यामुळें त्यांचीं बहिरंगें कितीहि विविध, किंबहुना विरोधी भासत असलीं, तरी खरा धर्म एकच असून निरनिराळे धर्म हे या एका विश्वधर्मांचेच विशिष्ट संप्रदाय किंवा पंथ आहेत हे दोन सिद्धान्त त्यांनीं आपल्या गुरूपासून उचलले. मूर्तिपूजेनेंहि आत्मसाक्षात्कारास साहाय्य होऊं शकतें, तर मग तिच्याविरुद्ध येवढी ओरड कां? असें त्यांना वाटूं लागलें. "अहं ब्रम्हास्मि" या सिद्धान्तांत अंतर्भूत होणारें अद्वैत तत्त्वज्ञान हें जगांतील

सर्व तत्त्वज्ञानांत श्रेष्ठ असून त्याच्याच आधारें जगाला विश्वधर्माची प्राप्ति होईल असा संदेश देण्यासाठींच ते चिकॅगो येथें १८९३ सालीं भरलेल्या सर्वधर्मपरिषदेस गेले होते. स्वामी विवेकानंद हें त्यांचें नांव याच वेळीं सर्वश्रुत झालें व त्यांची कीर्ति दिगंत पसरली. १८८६ सालींच रामकृष्ण परमहंसांच्या देहावसानानंतर थोड्याच दिवसांत त्यांच्या शिष्यांनीं आपल्या गुरूचा संदेश सर्व जगभर पसरविण्यासाठीं 'रामकृष्ण मिशन' या संस्थेची स्थापना केली होती; पण तिची ख्याति १८९३ नंतरच सर्वत्र झाली. सनातन हिंदूधर्माच्या आधारावर व्यापक विश्वधर्माचा संदेश जगाला देणें, अद्वैत वेदान्त हा भौतिक शास्त्रीय प्रगतीनें खोटा ठरूं शकत नाहीं अशी लोकांची खात्री करून देणें, भौतिक प्रगतीला व प्रवृत्तिपरतेला प्राधान्य देऊन वेदान्ताला कर्मप्रवण बनविणें, खिस्ती मिशनऱ्यांप्रमाणें धर्माचरणांत लोकसेवेला प्राधान्य देणें आणि धर्माच्या आधारावर राष्ट्रभक्तीची व स्वाभिमानाची ज्योत पेटवून लोकांत पारतंत्र्याविरुद्ध क्रांतिकारक वृत्ति फैलावणें, असें बहुविध कार्य या रामकृष्ण मिशननें केलेलें आहे.

बंगालमध्यें ज्या प्रकारची विचारक्रांति चालू होती तशाच प्रकारची एक विचारक्रांति या सुमारास किंवा थोडी आधीं पंजाबांत चालू होती. तिचें श्रेय स्वामी दयानंद यांनीं स्थापन केलेल्या आर्यसमाजाला आहे. स्वामी दयानंद यांचा जन्म मोर्वी संस्थानांतील टंकारा या गांवीं काठेवाडांत एका ब्राह्मण कुलांत १८२४ मध्यें झाला. त्यांचें पूर्वाश्रमींचें नांव मूळशंकर असें होतें. एका शिवरात्रीच्या रात्रीं महादेवाच्या देवळांत देवापुढें ठेवलेला प्रसाद एका उंदरानें खाल्ला, हें पाहून देवाच्या मूर्तींत कांहीं सामर्थ्य नसतें व मूर्तिपूजा करणें शहाणपणाचें नाहीं अशी शंका त्यांच्या मनांत अगदी बालपणींच उद्भवली. ही नास्तिकपणाची शंका त्यांनीं आपल्या पित्यापुढें मांडिली तेव्हां वृद्ध पित्यानें त्यांना असल्या अधार्मिक विचारसरणीबद्दल बराच दोष दिला. तथापि या वेळेपासून त्यांची धर्मजिज्ञासा जागृत झाली आणि परमेश्वराचें सत्यज्ञान करून घेणें हेंच त्यांनीं आपलें जीवितकार्य आंखून घेतलें. त्यांचा विवाह करावा असा प्रयत्न त्यांच्या मातापितरांनीं केला तेव्हां ते घराचा त्याग करून पळून गेले आणि

त्यांनीं धर्मप्रचारासाठीं ब्रह्मचर्यव्रताचा अंगीकार केला. पुढें त्यांनीं सरस्वती संप्रदायाकडून संन्यासदीक्षा घेतली व दयानंद सरस्वती असें नांव धारण केलें. ते प्रथमतः ब्रह्मसमाजाच्या व त्याच्या शाखांच्या सहकार्यानेंच धर्मप्रचाराचें किंवा धर्मसुधारणेचें कार्य करीत असत; पण १८७५ सालीं त्यांनीं मुंबईस 'आर्यसमाज' नांवाचा आपला स्वतंत्र संप्रदाय स्थापन केला आणि त्याचीच एक शाखा १८७७ सालीं पंजाबांत काढिली. लाला हंसराज, लाला मुन्शीराम ऊर्फ स्वामी श्रद्धानंद आणि लाला लजपतराय या तीन विभूतींमुळें पंजाबांतील या आर्यसमाजाच्या शाखेला पुष्कळ महत्त्व प्राप्त झालें. लाला हंसराज यांचें दयानंद अँग्लो–वेदिक कॉलेज, स्वामी श्रद्धानंद यांचें गुरुकूल या शिक्षणसंस्था प्रसिद्ध असून, लाला लजपतराय राष्ट्रीय पक्षाच्या त्रिमूर्तींतील जहाल राजकीय पुढारी म्हणून हिंदुस्थानांत व युरोप-अमेरिकेंत प्रसिद्धीस आले. त्यांनीं लोकमान्यांच्या राजकारणाच्या स्मरणार्थ 'टिळक स्कूल ऑफ पॉलिटिक्स' ही ना. गोखल्यांच्या भारतसेवक समाजाच्या धर्तीवर राष्ट्रीय राजकारणाची संस्था काढिली असून हिंदुस्थानांत समाजवादी विचाराचा प्रथम पुरस्कार करण्याचें श्रेयहि त्यांनाच द्यावें लागेल. त्यांची धार्मिक मतें पुढें पुढें नास्तिकवादी बनलीं होतीं त्यांच्या मृत्यूनंतर 'पीपल' पत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या पत्रांवरून त्यांनीं शुद्ध बुद्धिवादाचा स्वीकार केल्याचें आढळतें. तथापि त्यांच्या देशभक्तीचा प्रारंभ आर्यसमाजी धर्मसुधारणेच्या वृत्तींतूनच झाला हें सर्वश्रुत आहे.

स्वामी दयानंद यांनीं स्थापन केलेल्या आर्यमाजाचीं धार्मिक व सामाजिक मतें थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें सांगतां येतील. परमेश्वराच्या शुद्ध स्वरूपाचें ज्ञान वेदांत असून वेदांचें अध्ययन करणें हें प्रत्येक हिंदुमात्राचें कर्तव्य आहे. वेदाध्ययनाचा हक्क सर्व मनुष्यमात्रांना आहे, वेद हा आर्यांचा पवित्र धर्मग्रंथ असून त्याचें प्रामाण्य सर्व आर्यांनीं मानिलें पाहिजे. वैदिक कालीं मानवसंस्कृति पूर्णावस्थेस पोहोचलेली असून समाजरचनेचीं सर्व श्रेष्ठ तत्त्वें वर्णाश्रमधर्मात आहेत. चातुवर्ण्य हें जन्मासिद्धनसून गुणकर्मावर अवलंबून असावें आणि ज्याच्या अंगीं ज्या वर्णाचे

गुण असतील त्याला त्या वर्णाचा अधिकार प्राप्त व्हावा. आर्यांच्या वैदिक धर्माचे दरवाजे सर्व धर्मीयांना खुले असावे, व शुद्धिकरणानें कोणासहि या धर्मात प्रवेश मिळावा. आर्यधर्माची दीक्षा सर्व जगाला देणें हाच जगदुद्धाराचा मार्ग असून आर्यावर्त हा आर्यांचाच देश आहे.

आर्यसमाजानें हिंदु समाजाला आक्रमक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. खिस्ती व मुसलमान धर्मप्रचारकांचा कडवेपणा आणि आक्रमकवृत्ति, त्यानें हिंदु लोकांत बाणविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणें मूर्तिपूजा, बालविवाह, स्त्रीदास्य, जन्मसिद्ध अस्पृश्यता वगैरे हिंदु समाजांतील दोषां-विरुद्धहि चढाईचा हल्ला त्यानें चढविला. या चढाईच्या धोरणांमुळें कांहीं काळ सनातनी हिंदु व आर्यसमाजी सुधारक यांच्यांत एक तुंबळ वादरण माजून राहिलें आणि सुधारकांच्या गोटांत त्यागी संन्यासी वृत्ति, लोकसेवेचें व्रत आणि धर्मनिष्ठेचें तेज निर्माण झालें. खिस्ती धर्मप्रचार-कांना हिंदु समाजांत निर्माण झालेल्या या चढाऊ संप्रदायाचा हेवा वाटूं लागला आणि हिंदु समाजांत जागृत होणाऱ्या या नव्या अहंकारामुळें आपल्या राजकीय प्रभुत्वाला धक्का देणारी क्रांतिकारक वृत्ति हिंदु समा-जांत बाणणार अशी भीति ब्रिटिश राज्कर्त्यांनाहि वाटूं लागली. यामुळें खिस्ती मिशनरी आणि ब्रिटिश अधिकारी यांना आर्यसमाजासंबंधीं क्रांति-कारकत्वाचा वहीम वाटूं लागला. पण थोड्या वर्षांनंतर हा एक धर्म-संप्रदाय आहे अशी सरकारचीहि खात्री झाली व अलीकडे त्यानें निर्माण केलेली चढाऊ वृत्ति आपणांवर होणाऱ्या मुसलमान समाजाच्या हल्ल्यांना तोंड देण्यास उपयोगी आहे असें वाटल्यानें हिंदुसभेचें व आर्यसमाजाचें बरेंच सख्य होऊं लागलें आहे; पण आर्यसमाजाची सुधारणावृत्ति मात्र अद्यापि हिंदुसभेंत शिरलेली नाहीं. एके काळीं आर्यसमाजानें राष्ट्रीय-त्वाला आणि जहाल राजकारणाला व हिंदु समाजांतील राजकीय क्रांति-वृत्तीला चालना दिली यांत शंका नाहीं. मात्र महाराष्ट्रांत उदयास आलेल्या महाष्ट्रधर्माला विकृत स्वरूप देणारे कांहीं महाराष्ट्रीय पुढारी आणि आर्य-समाजांत वाढलेले कांहीं ‘ पंजाबी पुढारी ’ हिंदुसभेंत शिरून राष्ट्रसभेला विरोध करण्याचें अराष्ट्रीय राजकीय धोरण अलीकडे स्वीकारीत आहेत.

स्वामी दयानंद यांनीं केलेलें आणखी एक कार्य भारतीय संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनास साहाय्यकारी झालेलें आहे. हें कार्य म्हणजे त्यांनीं हिंदुस्थानांत थिऑसफीच्या पुढाऱ्यांना बोलावून आणिलें हें होय. थिऑसफी हा धर्मसंप्रदाय १८७५ च्या नोव्हेंबरांत न्यू यॉर्क शहरांत मॅडम ब्लॅव्हाटस्की आणि कर्नल ऑलकॉट यांनीं स्थापन केला. मॅडम ब्लॅव्हाटस्की या रशियन विदुषी असून कर्नल ऑलकॉट हे अमेरिकेंतील एक लष्करी अधिकारी होते. स्वामी दयानंद यांच्या निमंत्रणावरून थिऑसफीचे हे दोन संस्थापक १८७९ च्या १६ फेब्रुवारीस मुंबईस येऊन दाखल झाले. त्याच वर्षी २३मार्च रोजीं त्यांचें मुंबईस फ्रामजी कॉवसजी हॉलमध्यें व्याख्यान झालें व त्यांनीं हिंदी राष्ट्राचें नेतृत्व हिंदी पुढाऱ्यांनींच केलें पाहिजे, हिंदुस्थाननें आपल्या आध्यात्मिक संस्कृतीचा अभिमान कधींहि सोडूं नये व त्यांतूनच हिंदुस्थानचा खरा उद्धार होईल असा उपदेश केला. कांहीं दिवस थिऑसफी व आर्यसमाज या एकाच कार्याच्या दोन शाखा आहेत असें मानण्यांत येत होतें. पण थोड्याच दिवसांत थिऑसफी व आर्यसमाज यांचीं कार्यें भिन्न आहेत याची स्पष्ट कल्पना त्यांच्या पुढाऱ्यांना झाली. थिऑसफी हा सर्वधर्मसंग्राहक विचारसंप्रदाय असून आर्यसमाज ही वैदिक धर्मांचीच एक शाखा आहे. कर्नल ऑलकॉट यांच्यासारखा एक विद्वान् अमेरिकन गृहस्थ हिंदुस्थानांत येऊन आपल्या आध्यात्मिक संस्कृतीचे गुणानुवाद गात आहे हें ऐकून अथवा पाहून भारतीयांचा स्वाभिमान आणि अहंकार जागृत झाला आणि आपलें प्राचीन वैभव आपणांस पुनः प्राप्त होऊन राष्ट्रगुरुत्वाचा मान भारतमातेकडे पुनः येऊं शकेल अशी आशा येथील लोकांना वाटूं लागली. १८८२ सालीं कर्नल ऑलकॉट यांनीं मद्रास इलाख्यांत अड्यार येथें एक जागा घेऊन आपल्या संप्रदायाचें ‘ गृह ’ (home) स्थापन केलें. महाराष्ट्र, बंगाल व पंजाब या प्रांतांपेक्षां मद्रास इलाखा आपल्या कार्यास अधिक अनुरूप व अनुकूल आहे असें पाहून हें ‘ गृह ’ त्यांनीं तेथें स्थापन केलें असावें. १८९३ मध्यें ॲनी बेझंटबाई हिंदुस्थानांत आल्या. त्यांचा जन्म आयर्लंडांत झालेला असून त्यांचे पति इंग्लिश होते. चार्लस ब्रॅडलॉ यांच्या त्या सहकारी

असून त्यांचीं पहिलीं मतें नास्तिक होतीं. पुढें त्यांना आध्यात्मिक संस्कृतीचें महत्त्व पटलें आणि बौद्धतत्त्वज्ञानाच्या द्वारांतून त्यांनीं भागवत धर्मांत प्रवेश केला. कर्नल ऑलकॉट यांचा बुद्धधर्माकडे ओढा होता तर बेझंटबाई या श्रीकृष्णाच्याच भक्त बनल्या; यामुळें हिंदु समाजाला त्यांच्याविषयीं अधिकच आपुलकी वाटूं लागली. पुढें त्यांनीं बनारस येथें 'सेंट्रल हिंदु कॉलेज' ही संस्था स्थापन केली व प्रथम कांहीं दिवस राजकारणापासून अलिप्त राहून हिंदु लोकांत धर्मजागृति आणि राष्ट्रभक्ति निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले. अखेरीस त्यांनीं प्रत्यक्ष राजकारणांतहि भाग घेतला पण त्याचा विचार पुढें करण्यांत येईल. त्यांनीं जहाल राष्ट्रीय राजकारणाला फारसें साहाय्य केलेलें नाहीं; किंबहुना अनेक प्रसंगीं विरोधच केलेला आहे. तथापि हिंदी लोकांत आपल्या संस्कृतीबद्दल अभिमान निर्माण करण्यास थिऑसफीचा उपयोग झालेला आहे. महाराष्ट्रधर्म, रामकृष्ण-मिशन आणि आर्यसमाज यांनीं जागृत केलेल्या वृत्तींतून क्रांतिकारक राजकीय वृत्ति निर्माण झाल्याचें आढळतें तसें थिऑसफींतून निर्माण झाल्याचें कोठेंच आढळत नाहीं. या वृत्तींतून निर्माण झालेलें राजकारण साम्राज्य-निष्ठेच्या व कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन करून पलीकडे गेल्याचें सहसा कोठें आढळणार नाहीं.

राष्ट्रसभेच्या स्थापनेच्या वेळीं ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या केंद्रांत अशी संस्था निर्माण करण्याचे विचार चालत असत, त्याचप्रमाणें १८८४ सालीं थिऑसफीच्या वार्षिक उत्सवाच्या प्रसंगीं अड्यार येथें जे निरनिराळ्या प्रांतांतील लोक एकत्र जमले होते, त्यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेची योजना प्रथम निश्चित केली असें बेझंटबाई यांचें म्हणणें आहे. या उत्सवाच्या निमित्तानें १८८४ च्या डिसेंबरांत अड्यारला जमलेल्या लोकांत मद्रासचे एस्. सुब्रम्हण्य ऐय्यर, पी. रंगय्या नायडू, पी. आनंदा चार्लू, कलकत्त्याचे सुरेंद्रनाथ बानर्जी, नरेंद्रनाथ सेन आणि मनमोहन घोस, मुंबईचे दादाभाई, तेलंग व मंडलीक, संयुक्त प्रांतांतील बाबू काशीप्रसाद आणि पंडित लक्ष्मीनारायण इत्यादि अनेक प्रांतांतील पुढारी जमले होते व त्यांनीं राष्ट्रसभेच्या स्थापनेचा निश्चय याच वेळीं केला असें बेझंटबाई लिहि-

तात. अर्थात् या त्यांच्या निश्चयाचा थिऑसफीच्या कार्याशीं प्रत्यक्ष संबंध नसून या लोकांची या कार्यासाठीं जी सभा भरली तीहि थिऑसफीच्या अध्यक्षाच्या गृहांत न भरतां दिवाणबहादूर रघुनाथराव यांच्या बंगल्यांत भरली होती; म्हणजे या लोकांच्या या कल्पनेशीं अगर संकल्पाशीं थिऑसफीचा कांहींहि संबंध नव्हता. तसेंच या पुढाऱ्यांतहि प्रत्यक्ष थिऑसफिस्ट असे फारसे कोणी दिसत नाहींत. त्यावेळीं या प्रश्नाची चर्चा देशांतील सर्व पुढारी करीत होते तशी त्यांनीं या निमित्तानें एकत्र आल्यावरहि केली, येवढाच याचा अर्थ दिसतो.

आतांपर्यंत आपण स्थूलमानानें १८७५ पासून १८९५ पर्यंतच्या वीस वर्षांत भारतवर्षांतील निरनिराळ्या प्रांतांत सांस्कृतिक विचारांत जी एक क्रांति चालू होती, तिचें विहंगमावलोकन केलें. या सर्व चळवळींचा परिणाम पुढें कांहीं काळानें लोकांत राष्ट्रीय वृत्तीचें जहाल राजकारण निर्माण करण्यांत झाला असला, तरी तशा राजकारणाचा प्रत्यक्ष उदय प्रथम फक्त महाराष्ट्रांतच झाला व त्याचें श्रेय लो. टिळकांनाच दिलें पाहिजे. मागें म्हटल्याप्रमाणें चिपळूणकर, टिळक यांनीं महाराष्ट्राच्या निकट भूतकालीन इतिहासाच्या आधारें स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यास आमची संस्कृति पूर्णपणें लायक आहे असा जो एक आत्मविश्वास लोकांत निर्माण केला त्या आत्मविश्वासाच्या आधारावरच हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय जहाल राजकारण प्रथम महाराष्ट्रांतील आणि नंतर इतर प्रांतांतील सुशिक्षित मध्यम वर्गांत रुजलें; आणि हेंच लोकमान्यांनीं समाजसुधारणेला केलेल्या विरोधाचें अंशतः परिमार्जन व कांहींसें समर्थनहि करूं शकतें. म्हणून आतां आपणांस पुनः महाराष्ट्रांतील टिळक, आगरकर आणि रानडे यांच्या सांस्कृतिक विचारांकडे वळणें भाग आहे.

सांस्कृतिक अभिमान आणि जहाल राष्ट्रीय राजकारण यांचा अपरिहार्य नित्यसंबंध नाहीं, हें या विषयाची चर्चा करितांना नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं हिंदुस्थान जिंकितांना व जिंकिल्यानंतर आम्ही तुमच्या संस्कृतींत व धर्मांत हात घालणार नाहीं असें आश्वासन दिलें होतें व तें धोरण त्यांनीं सामान्यतः अखेरपर्यंत पाळिलें

असल्यानें केवळ संस्कृतिरक्षण किंवा धर्मरक्षण या दृष्टीनें विचार करणारांस स्वराज्याची किंवा स्वातंत्र्याची नेहेमींच आवश्यकता भासत असे असें म्हणतां येत नाहीं. संस्कृति व धर्म यांची व्यापक कल्पना स्वीकारून तींत आर्थिक व राजकीय उन्नति यांचा अंतर्भाव केला तरच स्वसंस्कृति, स्वधर्म आणि स्वराज्य यांचा निकट संबंध लक्षांत येतो आणि मगच स्वधर्मासाठीं स्वराज्य किंवा संस्कृतिरक्षणासाठीं स्वराज्य या म्हणण्याचा अर्थ लोकांना कळूं शकतो. पण महाराष्ट्रांत मराठी साम्राज्याची कल्पना जिवंत असल्यानें महाराष्ट्रधर्माच्या नांवानें स्वधर्माला अगर स्वसंस्कृतीला स्वराज्याची आवश्यकता आहे, ही भावना जागृत होणें शक्य होतें व तेंच कार्य लोकमान्य टिळक आणि इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं अनुक्रमें व्यावहारिक राजकारण आणि ऐतिहासिक संशोधन यांच्या क्षेत्रांत केलें. पण लोकहितवादी, न्या. रानडे किंवा आगरकर या सर्वच महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांकडे पाहिल्यास आपणांस असें दिसून येईल कीं, त्यांपैकीं कोणीहि पुढारी केवळ संस्कृतिसुधारणेवर किंवा धर्मसुधारणेवर भर देऊन थांबत नसून प्रत्येकाला स्वराज्याची व राजकीय सुधारणेची विशेष आवश्यकता पटलेली होती. लोकहितवादींनीं स्पष्टपणें असें दाखवून दिलें आहे कीं, ब्रिटिश राज्यांत सर्व लोक शूद्र होऊन बसले आहेत. खरे वैश्य, खरे क्षत्रिय आणि खरे ब्राह्मण यांचा उद्धार होण्याच्या आड आपलें पारतंत्र्य येत आहे याची जाणीव सर्वच महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांस इतर प्रांतांतल्यापेक्षां अधिक उत्कट होती, असें स्पष्ट दिसून येतें. ब्रिटिशांनीं सर्व व्यापारधंदे आणि राज्यरक्षण व राज्यकारभार आटपल्यामुळें वैश्य व क्षत्रियवर्णाची स्थापना होण्यास पारतंत्र्य आड येतें हें उघड दिसतें; पण ब्राह्मण वर्णाच्या स्थापनेस पारतंत्र्य कसें आड येतें याची, कांहीं लोकांना बरोबर कल्पना येणार नाहीं. याचें कारण खरें ब्राह्मण्य म्हणजे काय याची बरोबर कल्पना पुष्कळांना येत नाहीं हेंच होय. लोकहितवादींनीं एके ठिकाणीं सर्व पेशवाईंत फक्त एकटे रामशास्त्री हेच काय ते खरे ब्राह्मण होते असें म्हटलें आहे. त्यांतील मर्म समजून घेतल्यास खरे ब्राह्मण निर्माण होण्यासहि राजकीय पारतंत्र्य कांहीं अंशीं प्रतिकूल असतें

हें म्हणणें कळून येईल. कारण ब्राम्हण वर्णाचें मुख्य कर्तव्य राजसत्तेवरहि न्यायाचें नियंत्रण ठेवून सर्व वर्णांचे सर्व व्यवहार न्यायानुसार व नीत्यनुसार चालतील अशी खटपट करणें आणि स्वतः संपत्तीचा व सत्तेचा लोभ न धरितां दारिद्र्यांत राहून भौतिक व आत्मिक विद्येची उपासना करणें व समाजांत न्यायप्रस्थापना करण्यांत आनंद मानणें हेंच होय. हें कर्तव्य करण्यास स्वराज्यापेक्षां परराज्य अधिक प्रतिकूल असतें व म्हणून पारतंत्र्यांतील ब्राह्मण वर्णाचेंहि पहिलें कर्तव्य राजकीय क्रांति घडवून आणून स्वराज्यसंस्थापना करणें हेंच होय असें म्हणावें लागतें. औद्योगिक साम्राज्याखालीं चुरडून जाणाऱ्या राष्ट्रांत क्षत्रिय व वैश्य वर्णांचा उद्धार करणें तर अशक्यच असतें; कारण त्याच वर्णांच्या मुळावर परकीय राज्यकर्ते आलेले असतात. या दृष्टीनें विचार केल्यास वर्णाश्रमधर्माची खरी संस्थापना स्वराज्याखेरीज होऊंच शकत नाहीं व ही दृष्टि स्वीकारली तरच संस्कृतिरक्षण व स्वराज्यसंस्थापना यांचा अत्यंत निकट संबंध व कार्यकारणभाव ध्यानांत येतो. तथापि स्वराज्यसंस्थापना तरी कोणी करावयाची असा प्रश्न उपस्थित केल्यास त्याचें उत्तर त्यासाठीं कांहीं तरी सद्ब्राह्मण आणि सत्क्षत्रिय प्रथम निर्माण झाले पाहिजेत असेंच द्यावें लागतें व हेंच कार्य १७ व्या शतकांत महाराष्ट्रांतील समर्थ रामदास व शिवाजीमहाराज यांनीं केलें असें राजवाडे प्रतिपादितात. इतकेंच नाहीं तर महाराष्ट्राला पारतंत्र्य कां आलें याचें उत्तरहि ब्राह्मण–क्षत्रिय भ्रष्ट झाले असेंच राजवाडे यांनीं दिलें आहे. तात्पर्य, आपल्या पारतंत्र्यामुळें संस्कृति टिकत नाहीं हें जितकें खरें आहे, तितकेंच आपली संस्कृति अवनत झाली असतां स्वातंत्र्य टिकत नाहीं आणि आपल्या संस्कृतीला उन्नतावस्था प्राप्त करून देण्यासाठीं त्याग करणारे ब्राह्मण व क्षत्रिय निर्माण झाल्याखेरीज स्वातंत्र्य स्थापन करतां येत नाहीं, हें लो. टिळक किंवा राजवाडे यांनाहि मान्य होतें. या दृष्टीनें स्वराज्याची राजकीय क्रांति होण्यापूर्वी एक प्रकारची धार्मिक व सामाजिक विचारक्रांति झाली पाहिजे व ही विचारक्रांति कांहीं कर्त्या पुरुषांनीं तरी आचरणांत आणिली पाहिजे, हें राजकीय क्रांतिकारकांनाहि मान्य करावेंच लागतें. 'महाराष्ट्रांतील शिवकालीन समाजरचना' या निबंधांतील

राजवाडे यांचे पुढील विचार फार मननीय आहेत. त्यांत महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्य नष्ट होण्यास त्याची सांस्कृतिक अवनति कशी कारण झाली व त्याचें स्वातंत्र्य पुनः त्यास प्राप्त होण्यापूर्वी एक प्रकारची सामाजिक क्रांति कशी घडून आलेली होती, तें त्यांनीं उत्कृष्टपणें विशद केलें आहे.

प्रथमतः आपल्या स्वातंत्र्याच्या अखेरीस आपला सांस्कृतिक ऱ्हास कसा होत होता त्याचें वर्णन करतांना राजवाडे लिहितात : " दक्षिणेंत चातुर्वर्ण्यसंस्थेची शक ४००च्या सुमारास शबरस्वामी व शंकराचार्य ह्यांच्यासारख्या ब्राह्मणांच्या बुद्धिवैभवानें आणि चालुक्यांसारख्या क्षत्रियांच्या बाहुबलानें जी पुनःस्थापना झाली, ती शक १२४०पर्यंत अव्याहत चालली. ह्या पुनरुज्जीवित चातुर्वर्ण्यांत एक बाब विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे, ती ही कीं, ब्राह्मणांनीं या वेळेपासून दक्षिणेंत मद्य व मांस अगदीं वर्ज्य केलीं, व तीं सेविणें महापापांत गणिलें. हीं आठशें वर्षें महाराष्ट्रांत ब्राह्मणांच्या सल्ल्यानें क्षत्रियांचें राज्य चाललें होतें या कालांत विज्ञानेश्वर व हेमाद्रि यांच्यासारखे धर्मशास्त्रज्ञ या भूमींत अवतरले. तत्रापि या कालाच्या शेवटीं ब्राह्मणवर्ण फार सुखावलेला व स्वधर्मपराङ्मुख झालेला दिसतो. ऋग्वेदकालीं यज्ञयागादींचा जसा अतिरेक झाला, तसा या कालांत व्रतोद्यापनांचा अतिरेक झाला. चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव ह्यांनीं जितकीं देवालयें बांधिलीं, तितकीं इतर राजांनीं बांधिलीं असतील कीं नाहीं याची शंकाच आहे. हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत दर दिवसाला पांच-चार व्रतें व उद्यापनें सांगितलेलीं आहेत. ह्या कालीं बहुत ब्राह्मणांनीं कायस्थ-कर्म स्वीकारिलेलें दिसतें. दक्षिणेंत कायस्थ जाति मुळांपासूनच नव्हती—तेव्हां कुळकरण, जोसपण, देशलेखकपण, सर्व देशांतील ब्राह्मणांनाच करावें लागलें ..... हेमाद्रीच्या कचेरींत ब्राम्हणच कारकून होते. ह्या कामांत ब्राम्हणांचे शमदमादि सत्वगुण कितपत दिसले असतील त्याचा अंदाज सहज करतां येतो. त्या कालीं कित्येक ब्राम्हणांनीं लष्करी पेशा म्हणजे क्षात्रकर्मही स्वीकारलेलें दिसतें. सारांश ह्या कालाच्या शेवटीं ब्राम्हणवर्ण स्वधर्मच्युत होत असलेला दृष्टीस पडतो. क्षत्रियही ह्या कालाच्या शेवटीं शेवटीं यादवांच्या विरुद्ध झालेले आढळतात...... ब्राम्हणांत स्वधर्मच्युति

व क्षत्रियांत फूट असल्यावर भीष्माचार्यांचे शब्द पुनः एकदा प्रत्ययास कां न येतील? शके १२४०त दक्षिणेंत मुसलमानांचें म्हणजे पूर्वीच्या शकयवनादींच्या वंशजांचें पुनः एकदां राज्य झालें!" यानंतर पारतंत्र्यांत संस्कृतीचा ऱ्हास अधिकच कसा झाला तें वर्णन करितांना राजवाडे लिहितात : "ह्या कालांत ब्राम्हण क्षत्रियांची जी दैना झाली ती सांगतां पुरवत नाहीं. शक १३५०च्या सुमाराला एकहि क्षत्रिय संस्थानिक राहिला नाहीं. सर्व खालसा झाले. हिंदुमात्राला नेऊन मुसलमान सुंतेची दीक्षा बलात्कारानें देऊं लागले. देवळें मोडलीं गेलीं, देव फोडले गेले, बायका भ्रष्ट केल्या गेल्या, साधु-संत छळले गेले आणि लक्षावधि लोक दुष्काळानें मृत्युमुखीं पडले. ब्राम्हणाला स्वधर्म चोरून पाळणें कपाळीं आलें आणि क्षत्रियांचें शौर्य वांझ झालें. पुनः चातुर्वर्ण्यसंस्थेला उतरती कळा लागली. वैश्यवर्ग नागवला गेला आणि शेट महाजन हें नांव मात्र राहिलें. महाराष्ट्रांतून वैश्यवर्ग अजीबात नाहींसा झाला." "ब्राम्हण व क्षत्रिय स्वधर्मभ्रष्ट कसे झाले म्हणाल तर दोघेहि जणूं काय आपलें कांहींच हरवलें नाहीं अशा ढोंगानें यवनाची म्हणजे शत्रूची सेवा करूं लागले ... शिवाय यादवांच्या काळापासून ब्राम्हणक्षत्रियांना सेवाधर्म आंगवळणीं पडला होता."

अशा या पडत्या काळांत आपल्या संस्कृतिरक्षणाचें कार्य भक्तिमार्गी साधुसंतांनीं केलें हें राजवाड्यांना मान्य होतें; मात्र भक्तिमार्ग चालू ठेवणें येवढेंच स्वधर्मरक्षण नव्हे असें ते आग्रहपूर्वक प्रतिपादितात. भक्तिमार्ग आणि 'महाराष्ट्रधर्म' यांतील भेद त्यांना पुढीलप्रमाणें वाटतो. भक्तिमार्ग हा केवळ वैयक्तिक मुक्तीचा मार्ग आहे तर महाराष्ट्रधर्म हा राष्ट्रधर्म (Nationalism) आहे. तथापि भक्तिमार्गानें पडत्या काळांत फार मोठें कार्य केलेलें आहे हेंही त्यांना मान्य होतें. वरील लेखांतच ते म्हणतात:—

"भक्तिधर्म हा व्यक्तीचा मोक्षधर्म आहे .... चातुर्वर्ण्यसमाजरचनेंत वर्णाश्रमधर्मरज्जूंनींच तेवढें समष्टिस्वरूप शक्य असतें. वर्णाश्रम शिथिल झाल्यामुळें, प्रत्येक मनुष्य केवळ व्यक्ति ह्या एकट्याच नात्यानें राहिलें व व्यक्ति या एकट्याच नात्यानें मोक्षाकडे भक्तिमार्गानें जाऊं लागलें. ती भक्ति कृष्ण, दत्त, स्कंद, या हिंदु दैवतांची असल्याकार-

णानें तें मनुष्य हिंदुत्वांत जसें गणलें जाई, तसेंच राज्यकर्ते जे म्लेंच्छ लोक त्यांच्या जुलमास व अवहेलनेस पात्र होई. हा जुल्म व ही अवहेलना केवळ भक्तिमार्गानें नाहींशी होण्यासारखी नव्हती. भक्तिमार्ग हा सशस्त्र प्रतिकाराचा तर नव्हेच पण अशस्त्र प्रतिकाराचाहि मार्ग नाहीं. प्रतिकार म्हणजे प्रवृत्ति. ती निवृत्त्येकप्रधान भक्तीच्या अगदीं उलट. तेव्हां तामस प्रवृत्त्येकप्रधान जे म्लेंच्छ राज्यकर्ते त्यांच्या छलास महाराष्ट्रांतील भक्तव्यक्ति दिवसेंदिवस जास्त पात्र होऊं लागली. प्रत्येक भक्तव्यक्ति हिंदुत्वांत राहिली एवढा एकच उपयोग साधुसंतांच्या भक्तिमार्गाचा झाला. आणि हा उपयोग कांहीं लहानसहान नव्हता. जर भरतखंडांत व महाराष्ट्रांत त्या कालीं भक्तिमार्ग नसता तर अफगाणिस्थान, इराण वगैरे देशांतल्याप्रमाणें ह्या देशांतील सर्व प्रजा एकवर्णी मुसलमान झाली असती आणि आर्यसंस्कृति, आर्यसारस्वत, आर्यसमाज, आर्यचातुर्वर्ण्य, आर्यशील ह्या जगतांतून समूळ उच्छिन्न झालें असतें. . . . ज्ञानेश्वर महाराजांपासून एकनाथ महाराजांपर्यंतचे जे साधुसंत झाले त्यांनीं महाराष्ट्रांतील लोक हिंदुत्वांत राखिले, ही तर अजब कर्तबगारी खरीच. ह्या कर्तबगारीवरूनही एका अजब कर्तबगारीचें वर्णन आतां करावयाचें आहे. वर्णाश्रमधर्म मोडणें म्हणजेच कलियुग होणें आहे व तो पुन्हां प्रचलित होतो, म्हणजेच इतर युगांची स्थापना होते. अशा उत्तम युगाचा प्रचार करण्याचा कित्येक थोर पुरुषांनीं शिवकालीं प्रयत्न केला. . . . . वर्णाश्रमधर्म लोपलेला आहे, फक्त नांवाचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य राहिलेले आहेत. राजा क्षत्रिय नाहीं, ब्राह्मण षट्कर्में करीत नसून निव्वळ वृषल बनले आहेत अशी प्रतीति साधुसंताप्रमाणेंच सामान्य जनांची झाली. शक १२०० पासून १५०० पर्यंतच्या तीनशें वर्षांत ही जाणीव लोकांमध्यें अवतरली. एकवर्णी मुसलमान बनण्याचा उच्छृंखल कुधारणेचा झटका पहिल्या पांच पन्नास वर्षांतच उतरला. नंतर भक्तिमार्गानें आचारशुद्धि, चित्तशुद्धि व पूर्वेतिहासज्ञान झालें, आणि चातुर्वर्ण्य व वर्णाश्रम या उत्तमोत्तम संस्थेकडे लोकांचें लक्ष वळलें. खरे ब्राह्मण व खरे क्षत्रिय आपण बनावें, असें ब्राह्मण–क्षत्रियांना वाटूं लागलें. कसें बनावें तें मात्र समजेना. ती

समज रामदासादि साधुसंतांनीं तत्कालीन जन्मब्राह्मण–क्षत्रियांना करून दिली. ”

“ भक्तिमार्गाची संवय स्वधर्मशून्य व संस्कृत विद्याशून्य ब्राह्मणांना साधुसंतांनीं लाविली होतीच, व विठोबा, खंडोबा, दत्त वगैरेंची उपासना महाराष्ट्रांतील कुलकर्णी व देशपांडे फार दिवसांपासून करीतच होते. तिलाच दुसऱ्या एका उपासनेची जोड रामदासांनीं दिली. रामराज्य करणारा जो चातुर्वर्ण्याभिमानी सीतापति दाशरथि राम त्याच्या उपासनेचा गुरुमंत्र रामदासांनीं महाराष्ट्रांतील एकूणएक कुळकर्णी–देशपांड्यांना दिला......परंतु येवढ्यानें विशेषसें कार्य झालें नाहीं. कुळकर्णी व देशपांडे यद्यपि जातिब्राम्हण होते, तथापि ते कायस्थांची ब्राह्मणाला लाज आणणारीं कामें करीतच होते. अशा ब्राम्हणब्रुवांबद्दल जनतेच्या ठायीं आदरबुद्धि उत्पन्न होणें दुरापास्त होतें. ज्यांनीं रयतेच्या दररोज माना मुरगळावयाच्या त्या ब्राह्मणांबद्दल इतर वर्णांना द्वेष वाटल्यावांचून कसा राहावा ?......कायस्थ धंदा सोडून धर्मनिष्ठ असे ब्राह्मण व्हा म्हणून रामदास ह्या लोकांना सांगते तर ते त्यांचें खचित ऐकतेना. समर्थांनींही न पेलणारें असें हें व्रत त्यांना कधीं सांगितलें नाहीं. हें बिकट कांम त्यांनीं दुसऱ्याच एका विशिष्ट लोकांपासून घेतलें. ते लोक कोण तर समर्थांचे खास जे शिष्य ते होत ......मराठ्यांवर म्हणजे क्षत्रियांवर निःसीम प्रेम करणारे, कोणत्याही वर्णाचा द्वेष न करणारे, केवळ कोरड्या भिक्षेवर राहणारे व ती भिक्षाही एकाच गांवीं एक दोन दिवस मागणारे, चातुर्वर्ण्यधर्मज्ञ, स्वधर्मनिष्ठ, तपोबलानें केवळ अपरसूर्य, लोकस्थिति बारकाईनें अवलोकणारे, सर्वांना हवेसे परंतु कोणालाही उपसर्ग न देणारे साक्षात् वेदोनारायण, सर्वांचे हितकर्ते असे पांचचार हजार स्त्रीपुरुष, शिष्यप्रशिष्य, समर्थांनीं बारा बारा वर्षे स्वतःच्या देखरेखीखालीं ठेवून तयार केले व प्रांतोप्रांतीं स्थापिले. हे पांच चार हजार शिष्य महाराष्ट्रांतील तत्कालीन अस्सल नखशिखांत ब्राह्मण होत ......ब्राम्हणांच्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत क्षत्रियांचीही धर्मलोपानें दुर्दशा झाली होती. बहुतेक सर्व मराठे म्लेंच्छांचे नोकर बनले होते ; व कित्येक शेतीवर उदरनिर्वाह

करीत होते. ह्या लोकांना रामदासी ब्राह्मणांनीं क्षात्रधर्माची ओळख करून दिली. ब्राह्मणांनीं व क्षत्रियांनीं दासवृत्ति करूं नये, असें रामदासी ब्राह्मणांना ठासून सांगतां आलें व त्याचा परिणाम कित्येक तरुण क्षत्रियांवर बेमालूम घडला. यवनांच्या नोकरींत पिढ्यान्‌पिढ्या जे मराठे होते त्यांनीं आपल्या नोकऱ्या व मनसबदाऱ्या तर सोडल्या नाहींतच; परंतु त्यांच्या पुत्रांच्या व तरुण नातलगांच्या मनांत क्षात्रधर्म उतरून तदनुरूप आपलें कर्म असावें अशी उत्कंठा उत्पन्न झाली. ही उत्कंठा सह्याद्रिजवळील मावळांत व तळकोंकणांत विशेष प्रादुर्भूत झाली. ज्या क्षत्रियांच्या ठायीं ही उत्कंठा उत्पन्न झाली, त्यांपैकीं बहुतेक सर्व स्कांदोपासक असून रामोपासक उर्फ रामदास संप्रदायाचे उपदिष्ट झाले. महाराष्ट्रांतील नवीन स्वधर्मनिष्ठ क्षत्रिय ते हेच होत.

" अशा तऱ्हेनें स्वधर्मनिष्ठ ब्राह्मण व क्षत्रिय निर्माण झाल्यावर, त्यांनीं नाहींसा झालेला वैश्यवर्ग नवीन निर्माण केला आणि गुजराथेंतून व मारवाडांतून वाणी आणून महाराष्ट्रांतील खेडोखेडीं त्यांची स्थापना केली. शूद्र अतिशूद्र पूर्वी होते तसेच यावेळींहि असते झाले.

" येणेप्रमाणें चातुवर्ण्य समाजरचना रामदासांनीं निर्माण केली. रामदासांनीं दासपंथ काढून जे अद्भुत कृत्य केलें तें हेंच होय. पूर्वीच्या विस्कळित समाजांत स्वधर्मनिष्ठ अशा त्रैवर्णिकांचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळें एका सामाजिक क्रांतीचें राजकीय क्रांतींत स्वाभाविकपणें रूपान्तर झालें...... रामदासांनीं सामाजिक क्रांति घडवून आणिल्याबरोबर शिवराजानें राजकीय क्रांतीस आरंभ केला तो रास्तच होता. पहिली झाल्याशिवाय दुसरी होणें केवळ अशक्य असतें. राष्ट्रांतील सर्व घटक ऊर्फ वर्ण ऊर्फ वर्ग जेव्हां अन्योन्योपकारक होतात, तेव्हांच त्यांच्या हातून एखादी राष्ट्रीय कामगिरी होते. अन्योन्योपकरिष्णु असे चारी वर्णांतील जेवढे लोक तेवढेच समाज व राष्ट्र या पदवीस पात्र असतात हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे." *

वरील उतारा लक्षपूर्वक वाचिल्यास आपल्या संस्कृतीच्या आधारेंच स्वराज्याची जागृति करावी म्हणणारांना सुद्धां एक प्रकारची सामाजिक

* राजवाडे लेखसग्रह भाग ३ रा. पृ. १००–११५.

क्रांति होण्याची आवश्यकता वाटत होती आणि राजकीय क्रांतीपूर्वी सामाजिक क्रांति व्हावी या मतांतील तत्त्व त्यांना मान्य होतें पण ही सामाजिक क्रांति कोणत्या पायावर आणि कोणता आदर्श पुढें ठेवून करावी याबद्दल त्यांचा तत्कालीन सुधारकांशीं मतभेद होता असें दिसून येईल. चिपळूणकर, रानडे आणि आगरकर यांचे सामाजिक किंवा सांस्कृतिक क्रांतीसंबंधींचे विचार परस्परांहून भिन्न होते. हा मूलभूत दृष्टिकोणांतील भेद ध्यानांत घेतल्याखेरीज त्यांच्या मतभेदांचा स्पष्ट उलगडा होऊं शकत नाहीं. चिपळूणकर "आमच्या देशाची स्थिति" या आपल्या लेखमालेंत म्हणतातः

"अवघें युरोपखंड हें सोळाव्या शतकापूर्वीं आमच्या देशाप्रमाणेंच स्वस्थपणें घोरत पडलें होतें. पण चीन देशांतून मुद्रणकलेनें येऊन पाश्चात्य राष्ट्रांचे ठायीं वस्ती केली मात्र, तों लागलींच पन्नास साठ वर्षांत जिकडे तिकडे चळवळ सुरू झाली. जुन्या ग्रीक व लाटिन ग्रंथांचा साऱ्या देशांत अभ्यास व्हावयाला लागून युरोपची बुद्धिदेवता फार दिवसपर्यंत जी निद्रिस्त झाली होती ती एकाएकी जागृत झाली. हिचें फळ सोळाव्या शतकांतील जगप्रसिद्ध धर्मक्रांति हें होय. याप्रमाणेंच फ्रान्स देशांतहि अठराव्या शतकापर्यंत बिलकुल गडबड नसून हवी तशी अंदाधुंदी चालली होती व एकंदर राष्ट्र हें मेंढरांसारखें होऊन गेलें होतें. सरकारी अधिकाऱ्यांनीं हवे तसे जुलूम करावे, आणि ते खुशाल खपले जावे. पण व्हाल्टेर-प्रभृति महान् महान् ग्रंथकारांनीं देशभाषेच्या द्वारें लोकांचें मन क्षुब्ध करून त्यांस सुजाण केल्याबरोबर वरील शतकाच्या शेवटीं अशी धुमश्चक्री उडाली कीं, तिनें फ्रान्सच काय, पण सारें युरोपखंड खळबळून सोडलें! . . . असो, तर ज्ञानाच्या प्रसाराचा महिमा असा विचित्र आहे. तेव्हां आमच्या देशाची हलाखी पाहून ज्यांस खरोखर दुःख होत असेल, व तिजपासून त्याची सुटका व्हावी म्हणून जे झटत असतील, त्यांनीं वरील ज्ञानांजनाचा प्रयोग करण्याचें मनावर घेतलें पाहिजे." याच लेखांत थोडें आधीं ते लिहितातः—"मनुष्याची किंवा राष्ट्राची सुधारणा करायाची म्हटली म्हणजे तिचा पाया आत्मस्थितीचें पूर्ण ज्ञान हें होय. ज्यास आपली स्थिति काय आहे, पुढें काय होणार, आपलें बळाबळ किती

वगैरे गोष्टींचें चांगलेसें ज्ञान नाहीं, त्याची स्थिति कधीं सुधारायाची नाहीं. तर आमच्या लोकांस प्रथमतः स्वतःविषयींचें ज्ञान करून देणें अवश्य होय."*

वरील उताऱ्यांत युरोपांतील तीन विचारक्रांतींचा उल्लेख आहे. (१) ग्रीक व रोमन प्राचीन विद्येचें पुनरुज्जीवन, (२) ल्यूथरकृत सोळाव्या शतकांतील धर्मक्रांति आणि (३) व्हॉल्टेर प्रभृतींनीं फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वी केलेली विवेकवादी विचारक्रांति. यांपैकीं चिपळूणकर, टिळक, राजवाडे वगैरेंचा भर पहिल्या प्रकारच्या विचारक्रांतीवर होता, रानडे प्रभृतींचा भर दुसऱ्या प्रकारच्या विचारक्रांतीवर होता आणि आगरकरांचा भर तिसऱ्या प्रकारच्या क्रांतीवर होता. पहिल्या पंथांतील संशोधकांनीं महाराष्ट्राच्या व भारतीय संस्कृतीच्या पुनरुद्धारावर भर दिलेला असून महाराष्ट्रांतील साधुसंतांच्या कार्याकडे त्याच दृष्टीनें पाहण्यास त्यांनीं लोकांस शिकविलें आणि वर्णाश्रमधर्मसंस्था हीच जगांतील सर्वश्रेष्ठ समाजरचना होय असा अहंकार अथवा अभिमान लोकांत जागृत केला. न्या. रानडे यांनीं ज्ञानेश्वर-तुकारामांना ल्यूथरप्रमाणें धार्मिक सुधारक बनविले आणि आगरकरांनीं व्हाल्टेरप्रमाणें विवेकयुगाची स्थापना करण्याच्या हेतूनें ' सुधारक ' पत्र काढिलें. त्यांना आपल्या देशांत एक सर्वांगीण क्रांति होत आहे असें दिसत होतें व तिचें स्वरूप फ्रेंच राज्यक्रांतीप्रमाणें होईल असें ते वारंवार लिहितात: " फ्रान्स देशांतील कुलीन घराण्यांतले लोक, धर्माधिकारी, दरबारी लोक, आणि सरकारी अधिकारी आपल्या जुलमाच्या काढण्या योग्यवेळीं थोड्या ढिल्या करते तर १७८९ त त्या देशांत जी टोलेजंग राज्यक्रांति झाली, ती कदाचित् त्यास टाळतां आली असती, असें कित्येक इतिहासकारांचें म्हणणें आहे. पण योग्य वेळीं त्यांना तसें करणें प्रशस्त वाटलें नाहीं, म्हणून फ्रान्स देशांत तो प्रचंड वणवा पेटला, आणि त्याच्या भडाक्यांत साऱ्यांसच दारुण यातना सोसाव्या लागल्या ! आमच्या सांप्रत धर्मकलहाचीहि अशीच अवस्था होणार आहे." हे उद्गार त्यांनीं सुधारकांवर बहिष्कार टाकणाऱ्या सनातनी धर्मनिष्ठांना उद्देशून काढिले आहेत. आमच्या सामान्य शेतकऱ्यांचें वाढतें

* निबंधमाला अंक ८३ वा.

दारिद्र्य पाहून ते राज्यकर्त्यांना असाच इषारा देत असत हें मागील प्रकरणांतील विवेचनावरून ध्यानांत आलेंच असेल. केसरींतील निवडक लेखांच्या पहिल्या भागांत ' गुरु गोविंद ' या मथळ्याचा जो लेख आला आहे त्यांत सध्याच्या राज्यकर्त्यांविरुद्ध ' विद्वान आणि धंदेवाले यांचा एकोपा होईल ' व येथें फ्रेंच राज्यक्रांतीची पुनरावृत्ति होईल असें म्हटलें आहे. राजवाड्यांच्या शब्दांत थोडा बदल करून सांगावयाचें म्हणजे या देशांतील 'सद्ब्राह्मण' आणि ' सद्वैश्य ' हे एक होऊन या देशांत क्रांति करतील असें आगरकरांना वाटत होतें. अमेरिका व फ्रान्स या देशांतील राज्यक्रांत्या ब्राह्मण-वैश्यांनीं एक होऊन केल्या व त्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या क्रांतिकारक तत्त्वाचा अवलंब करून केल्या. ब्रिटिश कितीहि सुधारलेले असले तरी "हिंदु लोक धनसंपन्न आणि ज्ञानसंपन्न झाले. म्हणजे इंग्रज लोक एके दिवशीं आपलें चंबूगवाळें आटोपून चालते होतील असें कोणीहि मानूं नये. राज्यशास्त्राप्रमाणें व ऐतिहासिक अनुभवाप्रमाणें हिंदुस्थानच्या लोकांची अक्कल आणि ताकद दिवसेंदिवस अधिकाअधिक वाढत जाऊन त्यांची अधिकाअधिक फाटाफूट होऊन शेवटीं घरची मंडळी आगंतुकांना धुडकावून लावणार " असें त्यांचें या बाबतींत मत होतें. चिपळूणकर, आगरकर व टिळक हे खऱ्या अर्थानें त्या वेळचे ' सद्ब्राह्मण ' च होते पण त्यांना साथ देणारे ' सत्क्षत्रिय ' व ' सद्वैश ' त्यावेळीं पुढें आले नाहींत तसें ते अद्यापिहि येत नाहींत. आतां हिंदी राज्यक्रांति करण्यास हिंदी शेतकरी-कामकरीच पुढें येऊं शकतील अशी आशा वाटूं लागली आहे व आजच्या ' सद्ब्राह्मणांची' दृष्टि त्यांच्याकडे वळूं लागली आहे ! पण हा पुढचा विषय आहे; त्याचें सविस्तर विवेचन या पुस्तकाच्या अखेरच्या दोन प्रकरणांतच येणार आहे.

न्या. रानडे यांनीं महाराष्ट्रांतील साधुसंतांच्या कार्याची युरोपांतील धर्मसुधारकांशीं तुलना केली ती चुकीची असून त्यांच्या कार्याचा आधार आधुनिक सुधारकांना घेतां येणार नाहीं, असें राजवाडे जन्मभर आग्रहपूर्वक प्रतिपादित असत. त्यांचें मत असें होतें कीं, हिंदुसंस्कृति ही वर्णाश्रमधर्माची चौकट सोडून कधीच गेली नाहीं आणि ज्या जैन, बौद्ध किंवा

महानुभावांनीं तसें करण्याचा प्रयत्न केला त्यांना हिंदुसंस्कृतीनें बाहेर टाकिलें व त्यांचा पराभव केला. साधुसंतांनींहि ही परंपरागत चौकट संभाळूनच धर्मोद्धार केला व त्याचा उपयोग महानुभावादि ' नास्तिक ' मतें नष्ट करण्यासाठींच झालेला आहे. वर्णाश्रमधर्मसंस्थेचें गुणवर्णन ते पुढील शब्दांत करतात:—" धर्म म्हणजे कायदा, सर्व प्रकारचा कायदा,—संसाराचा कायदा, नित्यकर्मांचा कायदा, न्याय-मनसुबा निवडण्याचा कायदा, शुचिर्भूतपणानें वागण्याचा कायदा........... असें हें कायद्याचें, धर्माचें, चातुर्वर्ण्याचें राज्य, संस्थान व समाजन शौनकानें प्रवर्तविलें. धर्मराज्य धर्मराज्य म्हणतात तें हेंच. रामराज्य म्हणून जें गातात तें हेंच. सौराज्य म्हणून म्हणतात तें हेंच. " अलीकडील सुधारकांचे मूर्तिपूजादि धर्मांच्या कर्मकांडावरील आघात त्यांना बुद्धानें वैदिक धर्मावर केलेल्या आघातांप्रमाणें परंपरेचा भंग करणारे भासत, तसेंच जातिभेदांचा उच्छेद करण्याचा त्यांचा प्रयत्नहि बुद्धाच्या प्रयत्नासारखाच भासे. युरोपांतील धर्मक्रांतीप्रमाणें आपल्याकडे जर कोणी धर्मक्रांति अगर समाजक्रांति करण्याचा प्रयत्न केला असेल तर तो जैन बौद्धांनींच होय. पण तो फसला. भागवतधर्मी साधुसंतांनीं भूतदया, समता वगैरे तत्त्वांचा पुरस्कार केला असला तरी ते बुद्धाप्रमाणें नास्तिक नव्हते, परंपरेचे भंजक नव्हते आणि वर्णाश्रमधर्माचे द्वेष्टे नव्हते. त्या वर्णाश्रमधर्माचा उद्धार त्यांना अभिप्रेत होता असें राजवाड्यांना सांगावयाचें आहे. केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां साधुसंतांच्या कार्यासंबंधींचें राजवाड्यांचेंहि मत रानड्यांच्यापेक्षां अधिक बरोबर आहें असें आम्हांस वाटतें.

रानडे यांची धर्मसुधारणेची व सामाजिक सुधारणेची कल्पना अधिक उदार असली तरी परंपरेचा भंग करूं नये, ही त्यांची वृत्ति या बाबतींत सुधारणेच्या कार्याशीं विसंगतच दिसते. बुद्धधर्मासंबंधीं ते म्हणतात :— " We have outlived Budhism, and we conquered it by imbiting its excellences and rejecting its errors." म्हणजे बुद्ध धर्मावर विजय मिळवितांना आम्ही त्यांतील चांगल्या गोष्टी आत्मसात् केल्या व त्यांतील प्रमाद फेकून दिले. यावरून बुद्धधर्माची परंपरा आपण

चालवीत नाहीं असें त्यांचें स्पष्ट मत दिसतें. पण प्रार्थनासमाज व ब्राह्मसमाज हा मूर्तिपूजेविरुद्ध मोहीम करण्यांत आणि जातिभेद मोडण्यांत बुद्धधर्मांचीच परंपरा चालवीत नव्हता काय? बुद्धानें मूर्तिपूजेविरुद्ध मोहीम केली नाहीं हें खरें आहे, पण त्याचें कारण त्यावेळीं मूर्तिपूजाच नव्हती हें आहे. बुद्धानें तत्कालीन धर्मांतील कर्मकांडावर उघड हत्यार उपसलें. हें तत्कालीन कर्मकांड म्हणजे यज्ञयाग. बुद्धकालांत यज्ञयाग माजले तसेंच पुढील काळांत मूर्तिपूजेचें थोतांड माजलें. या दृष्टीनें विचार केला किंवा जातिभेद नष्ट करण्याच्या दृष्टीनें पाहिलें, तरी प्रार्थनासमाजांचें कार्य हें भागवतधर्मी साधुसंतांच्या कार्यापेक्षां बुद्धधर्माच्या कार्यासारखेंच अधिक दिसतें. पण परंपरेचा भंग न करतां सुधारणा करावयाची तर मग ती वर्णाश्रमधर्माच्या पायावरच कां करूं नये असा प्रश्न येतो. पण जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य सुधारकांपैकीं कोणांसच मान्य होण्यासारखें नव्हतें. आगरकरांना बुद्धाच्या कार्याबद्दल नापसंति व्यक्त करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. केवळ जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य न मानण्याच्याच दृष्टीनें नव्हे तर अज्ञेयवादाच्या दृष्टीनेंहि आगरकरांना बुद्धाचें माहात्म्य वाटत असे. गौतमबुद्ध हाच आपल्या इकडच्या सर्व तत्त्वज्ञान्यांत त्यांना अधिक बुद्धिवादी असा वाटत असे. याचा अर्थ त्याचीं सर्वच मतें त्यांना मान्य होतीं असा नाहीं पण जर पूर्वींच्या कोणा संस्कृति-सुधारकाचा त्यांनीं गौरवानें उल्लेख केला असेल तर तो गौतमबुद्धाचाच होय.

आतां समाजसुधारणेच्या दृष्टीनें टिळकांचा व आगरकरांचा मुख्य मतभेद कोठें होता तें पाहूं. आगरकरांच्या सर्व सुधारणाचा आधार व्यक्तिस्वातंत्र्य हा होता. " समाजाचें कुशल राहून त्यास अधिकाधिक उन्नतावस्था येण्यास जेवढीं बंधनें अपरिहार्य आहेत तेवढीं कायम ठेवून बाकी सर्व गोष्टींत व्यक्तिमात्रास (पुरुषास व स्त्रीस) जितक्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां येईल तितका द्यावयाचा हें अर्वाचीन पाश्चिमात्य सुधारणेचें मुख्य तत्त्व आहे, व हें ज्याच्या अंतःकरणांत बिंबलें असेल त्यांना आमच्या समाजव्यवस्थेंत अनेक दोषस्थलें दिसणार आहेत, हें उघड आहे. हीं दोषस्थलें वारंवार लोकांच्या नजरेस आणावीं, तीं दूर करण्याचे उपाय

सुचवावे, आणि युरोपीय सुधारणेंत अनुकरण करण्यासारखें काय आहे तें पुनःपुनः दाखवावें, यास्तव हें सुधारक पत्र काढलें आहे." असें ते आपलें धोरण सांगतात. जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्यपद्धति ही या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वाशीं विरुद्ध असल्यानें त्यांना ती पसंत नव्हती. आपल्या समाजांत मनुष्याला त्याच्या जीवितांतील बहुतेक महत्त्वाच्या बाबतींत स्वातंत्र्य उपभोगतां न येतां दास्य करावें लागतें. त्याचे धार्मिक व सामाजिक आचार हजारों वर्षांच्या परंपरागत रूढींच्या रूपांनीं त्याला जडशृंखलांप्रमाणें बांधून टाकितात, स्त्रीपुरुषांचा विवाह बालपणींच होत असल्यानें त्या बाबतींतहि त्यांना स्वातंत्र्य उपभोगितां येत नाहीं आणि चातुर्वर्ण्यहि जन्मसिद्ध असलें तर वृत्तीच्या किंवा धंद्याच्या बाबतींतहि त्याला स्वातंत्र्य लाभत नाहीं. तात्पर्य विचारस्वातंत्र्य, विवाहस्वातंत्र्य आणि व्यवसायस्वातंत्र्य या बाबतींत हिंदु संस्कृतींतील व्यक्ति सर्व बाजूंनीं बांधलेली असते. विचार, विवाह आणि व्यवसाय या बाबतींत व्यक्तीला स्वातंत्र्य असल्याखेरीज व्यक्तीचा विकास होऊन त्याला सुख लागणार नाहीं हें जितकें खरें आहे, तितकेंच त्याखेरीज अशा समाजाची उन्नतिहि होणार नाहीं व तो समाज प्रगतिपर राहाणार नाहीं असें आगरकरांचें मत होतें. मनुष्यजीवनांतील तीन प्रमुख पुरुषार्थ म्हणजे धर्म, अर्थ व काम हे होत. या बाबतींत ज्या समाजांतील सर्व व्यक्ति केवळ परंपरेचेंच अवलंबन करतात तो समाज प्रगतिपर होणें शक्य नाहीं. त्या समाजांतील प्रत्येक व्यक्ति प्रत्येक महत्त्वाच्या बाबतींत आपल्या कर्तृत्वापेक्षां पूर्वीच्या पिढीकडेच पाहणार आणि तिची दृष्टि पुढें न राहतां मागेंच वळलेली राहणार. म्हणून जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य हें समाजाचें स्थितितत्त्व आहे असें ते म्हणत. त्याच्या अंगीं परंपरागत स्थिति कायम ठेवण्याचें बरेंच मोठें सामर्थ्य असलें तरी समाजाची प्रगति होण्याच्या दृष्टीनें तें अगदींच कुचकामाचें आहे. अर्थात् या बाबतींत आपणांस पाश्चात्य समाजाचें अनुकरण करावें लागणार व जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य सोडून द्यावें लागणार असेंच त्यांचें इतर सुधारकांप्रमाणें मत होतें.

लो० टिळकांचें या बाबतींत निःसंदिग्ध मत काय होतें तें समजत नाहीं.

न्या. रानड्यांच्यावर टीका करतांना ते म्हणतातः– “ वर्णव्यवस्थेंत प्रत्येक मनुष्याचा धंदा अथवा उद्योग त्याच्या इच्छेहून भिन्न कारणांनीं नियंत्रित झालेला असतो; परंतु युरोपांतील स्वतंत्र देशांत हवा तो धंदा हवा त्यास करण्यास मोकळीक असते. त्यामुळें परस्परांची चढाओढ लागून चांगले तेवढेच लोक पुढें येतात व बाकीच्यांस अन्नाचीहि भ्रांत पडते असें आतां पूर्णपणें आढळण्यांत आलें आहे. सारांश कोणतीहि समाजरचना घ्या, ती सर्वांशीं निर्दोष म्हणून कधींहि असावयाची नाहीं हें तत्त्व आतां बऱ्याच लोकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें आहे. “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ” हा हिंदुसमाजाचा पाया आहे; व इच्छेस येईल तसें करण्यास प्रत्येकास तो करारानें बांधला नसल्यास मोकळीक आहे, हें पाश्चात्य राष्ट्रांतील समाजरचनेचें तत्त्व आहे. आतां रा. ब. रानडे वगैरे कांहीं गृहस्थांचें असें म्हणणें आहे कीं, आमच्या समाजाची इमारत या पूर्वीच्या पायावरून ओढून या दुसऱ्या पायावर ठेविली पाहिजे. नाहींपेक्षां एकोणिसाव्या शतकांतील झगड्यांत आपला निभाव लागणार नाहीं! आमच्या मतें हें सयुक्तिक नाहीं. युरोपांतील राष्ट्राच्या समाजाची घटना जरी निराळ्या तत्त्वावर झाली असली तरी त्या राष्ट्रांतील समाजपद्धतीपासून वाईट परिणाम होत नाहींत असें नाहीं.... चढाओढीच्या तत्त्वावर रचलेल्या समाजांत संपत्तीची सारखी वाटणी न होतां कांहीं अतिशय श्रीमंत व कांहीं अतिशय दरिद्री अशी स्थिति प्राप्त होते; आणि विवाहसंस्कारासहि करारांचें स्वरूप आल्यामुळें विधवांच्याऐवजीं कुमारिकांची संख्या वाढून गृहस्थाश्रमाच्या सुखांस पुष्कळ स्त्रिया अंतरतात. या दोन उदाहरणांवरून अमुकच तत्त्वांवर समाजाची रचना झाली असल्यास तें राष्ट्र सुखी होतें, हें म्हणणें किती अविचाराचें आहे हें लक्षांत येईल. हिंदुसमाजाच्या स्वरूपांत अगर रचनेंत फेरफार व्हावयास नको अगर तो व्हावयाचा नाहीं असें आम्ही म्हणत नाहीं. प्राच्य व पाश्चात्य, आध्यात्मिक व आधिभौतिक अथवा वर्णव्यवस्थांकित व यदृच्छाचारप्रवर्तक अशा नव्या जुन्या सुधारणांचा संयोग झाल्यानें जुन्या समाजरचनेच्या तत्त्वांत कांहीं तरी फेरफार झाला पाहिजे व होईल, हें म्हणणें कोणासहि मान्य करावें लागेल

याबद्दल वाद नाहीं. वाद काय तो येवढाच कीं, वर ज्या दोन तऱ्हेच्या सुधारणा सांगितल्या, त्यांपैकीं एकीचा लोप करून दुसरी स्थापन करावयाची अथवा जुन्या संस्थेंतच योग्य असे कांहीं फेरफार करून तिचें पुनरुज्जीवन करावयाचें ..... युरोपांतील समाजरचनेचें तत्त्व आम्ही सर्वांशीं घेऊं म्हटलें तर आमच्या प्रयत्नांस यश येण्याची फारशी आशा बाळगावयास नको. वर्णव्यवस्थेमुळेंच हजारों वर्षें आम्ही आपला आपलेपणा कायम राखून एकसारखे स्वतंत्र नाहीं तरी जिवंत तरी राहिलों आहों. हा आपलेपणा एकदां सोडून द्या म्हणजे आमचेजवळ आहे तें आम्ही गमावून बसूं; इतकेंच नाहीं तर 'इदं च नास्ति' आणि 'परं च न लभ्यते' अशी आमची स्थिति होऊन इसापनीतींतील भाकरीचा तुकडा तोंडांत धरून जाणाऱ्या कुत्र्याप्रमाणें आम्ही अन्नासहि मोताद होऊन जाऊं. सुधारणा कोणास नको आहे असें नाहीं पण तिचे मार्ग अगदीं भिन्न आहेत हें वरील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल."*

या युक्तिवादांत आपल्या परंपरागत वर्णव्यवस्थेचें समर्थन आणि पाश्चात्य व्यक्तिवादी समाजरचनेंतील दोषदर्शन हीं दोन सरमिसळपणानें प्रतिपादिलीं आहेत. शिवाय आपली परंपरागत जन्मसिद्ध वर्णव्यवस्था अद्यापि कायम आहे असें गृहीत धरण्यांत आलें आहे. वस्तुतः वर्णव्यवस्था आणि आनुवंशिक व्यवसायपद्धति मोडून जाऊन त्यावेळींहि बराच काळ झालेला होता. तिची पुनः स्थापना करणें, ज्या वेळीं हा लेख लिहिला त्यावेळींही, शक्य नव्हतें. १८९३ सालीं ॲनी बेझंट या हिंदुस्थानांत आल्या आणि त्यांनीं पुण्यास पाश्चात्य व भारतीय समाजरचनेची तुलना करून भारतीय समाजरचना श्रेष्ठ आहे असें प्रतिपादन करणारे आणि पाश्चात्य समाजांत अति श्रीमंत व अति दरिद्री असे दोन वर्ग पडत आहेत ती समाजरचना वर्णव्यवस्थेपेक्षां हीन आहे असें प्रतिपादन करणारें एक व्याख्यान दिलें. त्यास उद्देशून आगरकर म्हणतात :—

" हिंदुस्थानच्या ज्या ज्या मोठमोठ्या शहरीं मिसेस ॲनी बेझंट यांचीं व्याख्यानें झालीं, तेथें तेथें धर्माभिमानी म्हणविणाऱ्या लोकांस या असामान्य

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ४ था, पृ. १८८ ते १९०.

स्त्रीस कोठें ठेवूं आणि कोठें न ठेवूं असें होऊन गेलें आहे; आणि असें व्हावें यांत नवल नाहीं. आपल्या देशाची आणि आपल्या पूर्वजांची स्तुति कोणास प्रिय नाहीं ? . . . . आतां ज्या दृष्टीनें हिंदुस्थानाकडे साऱ्या जगाचें नेतृत्व येणार असें मिसेस ॲनी बेझँट यांचें म्हणणें आहे तें कितपत यथार्थ किंवा अयथार्थ आहे या वादांत आम्ही सध्यां पडत नाहीं... अत्यंत प्राचीन कालीं हिंदुस्थानचे धर्मविचार व हिंदुस्थानची समाजरचना अगदीं पूर्णत्वास जाऊन पोचलीं होतीं; त्यांत सुधारणा करण्यास अणुमात्रहि जागा राहिली नव्हती व त्यांचें सर्वांकडून अनुकरण होण्यांतच जगाचा तरणोपाय आहे असें जरी निर्विवाद सिद्ध झालें — तसें होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं — तथापि आमचे धर्मविचार व आमची प्राचीन समाजरचना आणि सध्याचें आमचें धर्माचरण व आमची सामाजिक स्थिति यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे; ही गोष्ट कोणासहि नाकारतां येणार नाहीं. उदाहरणार्थ, आमची जातिभेदाची संस्था घेतली तर, एका विशिष्ट वर्गानें ऐहिक वैभवाच्या भरीं न पडतां आपला काल अध्ययन व अध्यापन यांतच घालवावा, दुसऱ्या वर्गानें क्षात्रधर्म स्वीकारावा, तिसऱ्यानें द्रव्यार्जनाच्या नादीं लागावें व चौथ्यानें सेवकवृत्तीचा अंगीकार करावा. ही व्यवस्था केवळ निसर्गप्राप्त असून इतर देशांतही तत्त्वतः तीच अस्तित्वांत आहे असें प्रतिपादन करणाऱ्या या जातिभेदाच्या कैवारणीस या चार जातींत जे असंख्य पोटभेद झाले आहेत ते मुळींच संमत नाहींत ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ते मोडून टाकणें अत्यवश्य आहे असें तिचें मत आहे. आमचे लोक हें करण्यास तयार आहेत काय? असतील तर या हिंदु आचार-विचारांचें मंडन करणाऱ्या विदुषीचे आम्हांवर अगणित उपकार झाले असें आम्ही मोठ्या आनंदानें कबूल करूं. तसेंच हल्लीं जे लोक ब्राह्मण या नांवाखालीं मोडतात त्यांस त्या नांवाचा अधिकार प्राप्त होण्यास त्यांनीं आपला सर्व वेळ केवळ अध्यात्मविचारांतच घालविला पाहिजे; परंतु व्याख्यात्रीच्या उपदेशाप्रमाणें सर्व आधिभौतिक वैभव केवळ अनर्थप्रचुर मानून द्रव्यार्जनाच्या व ऐहिक उन्नतीच्या साऱ्या खटपटी सोडून देऊन आमचे ब्राह्मण जर आध्या-

त्मिक उन्नतीकडेच आपल्या बुद्धीचा व्यय करण्यास राजी नसतील तर त्यांनीं आपणांस ब्राह्मण म्हणवून घेऊन फुकाची आढ्यता मारण्यांत व टाळ्यांच्या गजरांत व्याख्यात्रीचें अभिनंदन करण्यांत काय अर्थ आहे तें आम्हांस समजत नाहीं...... तात्पर्य भूतभूतकाळीं आमचे धर्मविचार व आमची समाजव्यवस्था ही कितीहि स्पृहणीय असली व भविष्यकालीं आम्ही साऱ्या जगाचे मार्गदर्शक होणार असलों तरी प्रत्येक दृष्टीनें वर्तमान-काळीं तरी आमची स्थिति अगदीं खालावलेली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे; आणि भोवतालीं चाललेल्या जीवनार्थकलहांत आम्हांस सरशी मिळवावयाची असो किंवा मिसेस बेझंट सांगतात त्याप्रमाणें साऱ्या जगास आध्यात्मिक विचारांचा धडा घालून देणें असो, आम्हांस प्रथम आपल्या सुधारणेस लागलें पाहिजे यांत मुळींच मतभेद नाहीं. नुसते आमचे बाबा असे होते आणि तसे होते म्हणून पोकळ फुशारकी मारण्यानें आमची सुधारणा होणें नाहीं. ती होण्यास आम्ही आमचा आयुष्यक्रम बदलला पाहिजे; परंतु आमची गोम काय ती येथेंच आहे..... एका कालीं पूर्वदिशा ज्ञानसूर्यानें तेजःपुंज झाली होती व पश्चिम दिशा अज्ञानतिमिरानें व्याप्त झाली होती; पण आज त्या स्थितीचा व्युत्क्रम होऊन पूर्वदिशा अंधकारांत ठेचा खाऊं लागली असतां अस्तमित ज्ञान-सूर्यप्रभेच्या नुसत्या स्मरणानें आमचा व्यवहार सुरळित चालावा कसा?" तात्पर्य, जी वर्णव्यवस्था आमची आधारभूत संस्था म्हणून आम्ही समजत होतों ती आम्ही सोडूनच दिली होती, मग व्यक्तिवादी समाजरचनेवर आम्ही जात नाहीं या म्हणण्यांत तरी अर्थ काय होता? पुढें शके १८४४ सालीं म्हणजे १९२३ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या राधामाधवविलास चंपूच्या प्रस्तावनेंत राजवाडे म्हणतात :—

"वर्णांचें व जातींचें समाजरचनेंत जें कार्य व्हावयाचें तें बरेंच होऊन चुकलें आहे. याहून उच्चतर समाजरचनेचा काल पुढें उगवेल असा निश्चित अंदाज दिसतो. चातुर्वर्ण्य व जाति अनादि नाहींत. चातुर्वर्ण्य उत्तर कुरूंत उत्पन्न झालें व बौद्धकालांत त्याचें रूपान्तर जातिसंस्थेंत झालें. सर्व जातींचा एकच सावळा रंग झाल्याकारणानें वर्णभेदाचें आतां

कारण उरलें नाहीं. आणि बहुतेक सर्व जाति अन्योन्य वृत्तींचें उल्लंघन गेलीं हजार वर्षे करूं लागल्यामुळें, जातिभेदाचीहि मातब्बरी कातकरी, भिल्ल वगैरे वन्य लोक वगळले तर वृत्तिदृष्ट्या म्हणजे निर्वाहदृष्ट्या राहिली नाहीं. ....परंतु पिढिजात म्हणजे पीठिकाजात वांशिक-गुणांच्या दृष्टीनें जातिसंस्था एकाएकी राभस्यानें मोडणें इष्ट म्हणजे राष्ट्र-हितपोषक होणार नाहीं. ”

तात्पर्य, मानववंशाची भेसळ आणि आनुवंशिक वृत्तींचें उल्लंघन या दोन्हीं दृष्टींनीं चातुर्वर्ण्यसंस्था आज टिकूं शकत नाहीं, इतकेंच नाहीं तर आतां याहून श्रेष्ठ समाजरचना करण्याचा काळ आला आहे, हें राजवाड्यांना आयुष्याच्या अखेरीस दिसूं लागलें होतें असा आम्ही या विवेचनाचा अर्थ काढितों व यानंतर ‘ जातिसंस्था राभस्यानें मोडूं नये ’ या त्यांच्या उपदेशांत फारसें स्वारस्य उरतें असें आम्हांस वाटत नाहीं. लो. टिळकांनींहि आपल्या अखेरच्या दिवसांत जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य मानणें लोकशाहीच्या काळास अननुरूप आहे व सर्व जातींतील लोकांनीं स्वराज्याच्या कार्यांत पडणें आणि जातिभेद जन्मसिद्ध न मानतां गुणवर्णानुसार मानणें हेंच युक्त आहे असे उद्गार काढिले आहेत. “ हल्लींच्या कालांत देशहिताचे व्यापारदृष्ट्या, शेतकीदृष्ट्या, धंदेदृष्ट्या, लष्करीदृष्ट्या राजकीयदृष्ट्या अगर आर्थिकदृष्ट्या असे निरनिराळे प्रकार होऊं शकतात हें खरें ; पण हे भिन्न भिन्न देशहिताचे प्रकार सिद्धीस नेण्यास भिन्न भिन्न जातवारच लोक पाहिजेत असें मात्र त्यानें सिद्ध होत नाहीं. अधिकारारूढ पुरुष त्या त्या विषयांत निष्णात असला म्हणजे झालें. मग तो जातीचा ब्राह्मण असो वा ब्राह्मणेतर असो, जैन असो वा लिंगायत असो तिकडे पाहण्याचें कारण नाहीं. हल्लीं उदयास येऊं घातलेल्या लोकशाहींत जें काय शिकावयाचें आहे तें हेंच होय. मग नोकरशाही किंवा तिचे अनुयायी त्याकरितां आमची स्तुति करोत वा निंदा करोत. रणांगणांत तरवार गाजविणारा कोणी असला तरी ज्याप्रमाणें तो क्षत्रिय अगर मराठा समजावयाचा, तद्वतच हल्लींच्या कठीण प्रसंगीं कामास आलेला किंवा येणारा पुरुष ब्राह्मणेतर असला तरी तो ब्राह्मणच समजला पाहिजे.

जातिभेद जन्मसिद्ध न मानितां गुणकर्मसिद्ध मानण्यास येथेंच सुरवात होते व झाली पाहिजे. आमचे ग्रंथांतच नव्हे तर सुत्तनिपातांतहि असें म्हटलें आहे कीं,

" न जच्चा वसलो होति । न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
कम्मणा वसलो होति । कम्मणा होति ब्राह्मणो ॥ "

म्हणून आडीचें काम कोणतें हें पाहून तत्सिध्यर्थ सर्वांनींच ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणेतर झालें पाहिजे." § अशा प्रकारें जातीनें वृषल किंवा ब्राह्मण होत नसून कर्मानें वृषल किंवा ब्राह्मण होतो हें तत्त्व अखेरीस बुद्धग्रंथाच्या आधारें हिंदुसमाजापुढें मांडण्याचा प्रसंग लोकमान्यांच्यावर आलेला आहे! आपलें स्वराज्य लोकशाहीचें होणार आणि जातिभेद ठेविला कीं जातिविशिष्ट प्रातिनिधिक पद्धति येऊन लोकशाहीचा पूर्ण नाश होणार हें पाहून हे उद्गार काढिले आहेत. असें असूनहि त्या लेखांत वर्णसंकराची स्वराज्याला आवश्यकता नाहीं असें प्रतिपादिलें आहेच. ते या लेखाच्या प्रारंभीं म्हणतातः–" हिंदु समाजाची रचना वर्णव्यवस्थेच्या पायावर झाली आहे व त्यांत अर्वाचीन इतिहासदृष्ट्या दुसरें कांहीं दोष असले तरी आपापल्या गुणकर्मांपुरता प्रत्येक वर्ण स्वतंत्र असून त्यामुळें प्रत्येक वर्णाची भरभराट त्या त्या वर्णांतील लोकांच्या हिंमतीवर आणि उद्योगावर अवलंबून असते. दुसरा वर्ण त्यांत हात घालूं शकत नाहीं. हा त्यांतील एक विशिष्ट गुण आहे हें विसरतां येत नाहीं. कालांतरानें अशी स्थिति येऊं शकेल कीं, ही वर्णव्यवस्था मोडून सर्व समाज पाश्चिमात्य समाजाप्रमाणें कराराच्या पायावर उभारला जाईल. ही स्थिति सर्वांशीं इष्ट आहे किंवा नाहीं याबद्दल बोल्शेविकांच्या उदयामुळें आतां थोडी शंका येऊं लागली आहे. पण कसेंहि असलें तरी तो आपला सध्यांचा प्रश्न नाहीं. " " शिवाजी महाराजांनीं जी स्वराज्यस्थापना केली ती वर्णसंकर करून केलेली नव्हती आणि सध्याच्या काळीं इंग्रजी साम्राज्यांतर्गत ज्या स्वराज्याची स्थापना करावयाची आहे तें स्वराज्य मिळण्यासहि वर्णसंकराची वाट पाहाण्याची आवश्कता नाहीं . . . . . पाश्चिमात्य दृष्टया न्याय्य

§ लो. टिळकांचें केसरींतील लेख, भाग ३ रा, पृ. ४५३-५८.

असल्या तरी, ज्याला हजारों वर्षांची परंपरा आहे अशा पौर्वात्य समाजांत या गोष्टी रूढ होण्यास निदानपक्षीं पुष्कळ काल लोटला पाहिजे हें निर्विवाद आहे." तात्पर्य, वर्णसंकर पुढें कदाचित् होईल पण तो होण्याची स्वराज्यप्राप्तीस आवश्यकता नाहीं एवढेंच हें प्रतिपादन आहे. तसेंच व्यक्तिस्वातंत्र्यावर समाज गेला तरी पुढें बोल्शेविझम होतो तेव्हां तें तरी इष्ट आहे किंवा नाहीं याबद्दल शंकाच आहे असें येथें प्रतिपादन केलें आहे. पूर्वी १८९६ सालीं पाश्चिमात्य समाजांत अति श्रीमंत व अति गरीब असे वर्ग पडत आहेत तेव्हां ती समाजरचनाहि सर्वांशीं इष्ट नाहीं असें म्हटलें होतें, त्यांतीलच हा प्रकार आहे.

पण जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य असावें कीं गुणकर्मसिद्ध असावें या वादाची श्रीमंत गरीब हा वर्गभेद कसा मोडावा या वादाशीं गल्लत करण्यांत अर्थ नाहीं. जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य असलें तरीहि उत्पादनाची पूर्वीची पद्धति मोडून कारखानदारी पद्धति स्वीकारिली कीं, श्रीमंत गरीब यांच्यामधील अंतर वाढत जातें आणि असंख्य लोक दारिद्र्यांत व बेकारींत खितपत पडले असूनहि मूठभर लोक चैनींत व ऐषआरामांत कालक्रमणा करीत असतात. समाजाला ही स्थिति औद्योगिक क्रांतीमुळें येते व ती नको असेल तर एक तर नवी धनोत्पादनाचीं साधनें घेतांच कामा नयेत, म्हणजे मोठें कारखानेच न स्थापिले पाहिजेत, किंवा ते व्यक्तीच्या मालकीचे न ठेवितां समाजाच्या मालकीचे तरी बनविले पाहिजेत. चातुर्वर्ण्य जन्मसिद्ध असावें किंवा नसावें, या प्रश्नाशीं या दुसऱ्या प्रश्नाचा तितकासा संबंध नाहीं, कारण केवळ बापाचेच धंदे मुलांनीं करावे म्हटलें तरी यांत्रिक कारखाने निर्माण झाले कीं आर्थिक विषमता व सामान्य जनतेचें दारिद्र्य व बेकारी यांची वाढ होणारच. शिवाय ज्या काळांत धनोत्पादनांत हरघडी नवे शोध, नव्या कला उदयास येतात आणि जुन्या कला व जुने धंदे मरतात, त्या समाजांत आनुवंशिक धंदे तरी करून पोट कसें भरणार? आणि पोट न भरेल तर समाज कसा टिकणार? पूर्वी जो माल समाजाला पुरविण्यास शंभर लोक लागत, तो माल आज दहा मनुष्यांच्या श्रमानें निर्माण होतो आणि त्या दहांपैकीं नऊ दास बनून दहावा मालक बनतो;

व त्यांना पोटापुरतें देऊन उरलेला नफा एकटा खातो. नऊ लोक त्याचे गुलाम किंवा बैल होतात आणि पूर्वीच्या शंभरांपैकीं नव्वद लोक बेकार बनून देशोधडीला लागतात. या देशोधडीला लागलेल्यांचें धारणपोषण जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्यहि करूं शकत नाहीं आणि गुणकर्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य व जातिभेदहि करूं शकत नाहीं. ब्राह्मणापासून चांभारापर्यंत सर्वांनीं परस्परांशीं विवाह केले किंवा न केले तरीहि नव्वदांची बेकारी, नऊंचें दास्य आणि एकाची श्रीमंती आणि प्रभुत्व यांचा नाश होऊं शकत नाहीं. हे नवे प्रश्न नव्या धनोत्पादनाच्या पद्धतीनें निर्माण होतात व ते नको असतील तर आधुनिक धनोत्पादनाचीं साधनेंच घेतां उपयोगी नाहींत. पण हीं साधनें घेतलीं नाहींत तरी तेव्हांहि जें चातुर्वर्ण्य राहील तें जन्मसिद्ध असावें कीं गुणकर्मसिद्ध असावें, हा प्रश्न राहणारच. तेव्हां या दोन प्रश्नांची गल्लत न करतां दोन्ही प्रश्नांचीं उत्तरें पृथक्पणें दिलीं पाहिजेत.

चातुर्वर्ण्यासंबंधीं युरोपीय समाजाची व आपल्या समाजाची तुलना करून आगरकर म्हणतातः—" जो कोणी या प्रश्नाचा निरभिमानबुद्धीनें विचार करील त्यास असें दिसून येईल कीं, प्रत्येक समाजाच्या विशिष्ट स्थितींत आमच्या देशांतील वर्णव्यवस्थेसारखा किंवा जातिभेदासारखा लोकविभाग अस्तित्वांत आल्याशिवाय राहात नाहीं. एका लोकांनीं दुसऱ्या लोकांस जिंकून त्यांस विशिष्ट धंदे करावयास लावणें किंवा लढाई होऊन जेते व जित असा भेद उत्पन्न न होतां, शुद्ध श्रमविभागापासून सहजगत्या उत्पन्न होणाऱ्या व्यवसायभिन्नत्वामुळें जातिभेद बहुशः उत्पन्न होतो. ज्यांना आपण सुधारलेलें म्हणूं असे कोणतेहि नवे किंवा जुने लोक घ्या, त्यांत हा जातिभेदाचा प्रकार या नाहीं तर त्या रूपानें आढळल्याशिवाय रहात नाहीं. विशेष कारणांमुळें कोठें तो अत्यंत क्षीण असेल तर कोठें पराकाष्ठेचा सक्तीचा असेल. पण प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत तो थोडाबहुत तरी दृष्टीस पडल्याखेरीज राहणार नाहीं. नाकानें वांगीं सोलणाऱ्या व आमच्या देशांतील अद्वितीय जातिभेदाची टवाळी करणाऱ्या मि. लीवॉर्नरसारख्यांच्या देशांतहि ज्यांना ट्रेड्स गिल्ड्स किंवा क्राफ्ट गिल्ड्स म्हणून म्हणत तें आमच्यांतील जातींसारखे व्यावर्तक वर्ग नव्हेत काय? ज्या

धंद्यांत जो जन्मास आला त्यानेंच तो धंदा करावा, व इतरांनीं त्यांत पडूं नये, अशाविषयीं इंग्लंडांतील प्रत्येक प्रमुख धंद्यांतील जुन्या लोकांचा केवढा आग्रह असे हें इतिहासांत सुप्रसिद्ध आहे. . . . . तेव्हां जातिभेदाच्या विचारानें आपलें माथें फिरूं न देतां, त्यानें समाजाच्या आद्यस्थितींत कोणता कार्य-भाग उरकला हें ध्यानांत आणून व आतां तो कोणत्या कारणांमुळें अहित-कारक होत आहे याची चिकित्सा करून तीं कारणें दूर करण्यासाठीं सामोपचाराचे उपाय योजणें यांतच शहाणपणा आहे. आपणांतील ज्या जातिभेदाविषयीं आपणांपैकीं कांहीं जणांस इतका तिरस्कार उत्पन्न होतो, त्या जातिभेदापासून आम्हांस एके काळीं जे फायदे झाले त्यांचें वर्णन फ्रेंच देशांतील प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता ऑगस्ट कोंट याचे ग्रंथांत केलें आहे. जाति-भेदापासून कितीहि तोटे असोत, त्यामुळें एक फायदा खचित होतो. तो हा कीं त्याच्या योगानें प्रस्थापित आचार यथास्थितपणें चालून समाजास एका प्रकारचें स्थैर्य येतें. जो तो क्रमागत अथवा अन्वयागत आलेला मार्ग आनंदानें आचरितो; फायद्यासाठीं एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाशीं प्रति-स्पर्धा करीत नाहीं; वर्गावर वर्गाचा दाब असतो; समयविशेषीं चांगली किंवा वाईट गोष्ट करण्यास जूट लौकर होते, कष्टार्जित कलेचें उत्तम रीतीनें संगोपन होतें—सारांश, परंपरागत दोषांचें किंवा गुणांचें संरक्षण होऊन समाज-संनिधानांत बिघाड न होऊं देण्यास जातीसारखें दुसरें साधन नाहीं. प्रत्येक व्यक्ति आपापल्या जागीं खिळली जाऊन आपापलें कार्य नीटपणें बजावते. यामुळें जाति या सामाजिक संनिधानाचें स्थितितत्त्व होत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं."*

आगरकरांना जातिभेदानें एके काळीं केलेली ही कामगिरी ऐतिहासिक दृष्ट्या मान्य असली आणि तें एक समाजाचें स्थितितत्व आहे हेंहि मान्य असलें, तरी तो आज आमच्या प्रगतीच्या आड येत आहे व सामाजिक समतेच्या तत्वांशीं तो विरोधी असल्यानें त्यावर आपण हत्यार उपसलें पाहिजे असा त्यांनीं आपल्या बुद्धीचा निर्णय केला होता. दुसऱ्या एका लेखांत ते म्हणतातः—" सर्व मानवप्राणी जन्मतः सारख्या योग्यतेचे अधि-

* निबंधसंग्रह, भाग ३ रा, पृ. ३४—३५.

कारी असून त्यांचे हक्कही एकसारखे असतात; व ती योग्यता व ते हक्क त्यांच्याकडे राहणें हें केवळ त्यांच्या कमीअधिक बुद्धीविकासावर व उद्योगशीलतेवर अवलंबून आहे. या श्रेष्ठ तत्त्वाची या जगांत प्रस्थापना करण्याच्या कामीं सर्वकालीन व सर्वदेशीय सुधारकांनीं आजपर्यंत अनेक दिशांनीं प्रयत्न केले आहेत, व त्या प्रयत्नास उत्तरोत्तर सिद्धिहि मिळत चालली आहे....... कालगतीनें जातिभेदकल्पनावृक्षाचा आज येथें इतका कांहीं विलक्षण विस्तार होऊन गेला आहे व त्याचीं मुळें इतकीं कांहीं खोल गेलीं आहेत कीं, त्याचें समूळ छेदन करणें एका सुधारकासच काय तर सुधारकसहस्राच्या कंपनीसही भारी व जोखमीचें वाटलें तर त्यांत नवल नाहीं. तथापि सुधारणेची विजयपताका अव्याहत फडकत राहण्यास वर निर्दिष्ट केलेल्या श्रेष्ठनीतिप्रणीत तत्वाचेंच साम्राज्य झालें पाहिजे अशी ज्यांची बालंबाल खात्री होऊन गेली आहे, त्यांनीं या वृक्षाच्या अफाट विस्तारानें यत्किंचित्ही डगमगून न जातां 'थेंबे थेंबे तळें साचे' या न्यायानें निदान जी जी फांदी त्यांच्या मार्गाआड येत असेल तिच्यावर तरी आपली कुऱ्हाड चालवून साधेल तेवढी गुंतागुंत कमी करण्यास झटलें पाहिजे. समुद्रांतील यःकश्चित् कीटकांच्या सतत प्रयत्नानें मोठमोठ्या जहाजांचींहि शकलें करून टाकणारे प्रचंड खडक जर उत्पन्न होतात, तर सदसद्विचारकुठारापुढें या अज्ञानमूलक जातिभेद कल्पनावृक्षाच्या अखंड जाळ्याचा पाड काय?"*

हिंदुस्थानांतील जन्मसिद्ध वर्णव्यवस्था व जातिभेद या कितीहि जुन्या संस्था असल्या तरी त्या आतां टिकणें शक्य व इष्ट नाहीं याची जशी आगरकरांना खात्री होती, त्याचप्रमाणें येथें जें व्यवसायस्वातंत्र्य निर्माण होत आहे त्यांतून केवळ द्रव्यावर अधिष्ठित होणारा दुसरा एक वर्गभेद अस्तित्वांत येत असून त्यामुळें आमच्या राजकीय पारतंत्र्याच्या दृढीकरणास साहाय्य होत आहे इकडेहि त्यांचें लक्ष्य गेल्याखेरीज राहिलें नव्हतें. केसरींतील एका लेखांत याचें फार मार्मिक विवेचन करण्यांत आलें आहेः "आमच्यामध्यें विचारस्वातंत्र्य व व्यवसाय स्वातंत्र्य आल्यानें आमच्या

* कित्ता पृ. १८०.

समाजाचें पूर्वी जें जातिभेदामुळें व धर्मभेदामुळें वर्गीकरण झालें होतें त्याचा आतां लोप होत जाऊन प्रातीच्या व संपत्तीच्या मानानें वर्गीकरण होत चाललें आहे. असें वर्गीकरण होण्याचीं मूळ कारणें म्हटलीं म्हणजे दोन. एक आम्हांस आमच्या प्राचीन रीतिभातींचा जो तिरस्कार व तिटकारा वाटूं लागला आहे तो व दुसरे इंग्रज लोकांच्या रीतिभातींचें अनुकरण करण्याची जी उत्कट इच्छा उत्पन्न होत चालली आहे ती. प्रत्येक मनुष्य प्रातीच्या मानानें या दोनहि गोष्टी साधण्यास पहात असतो, व त्या प्रातीच्याच मानानें सिद्धीस जातात. . . . आतां याप्रमाणें प्रातीच्या मानानें समाजाचें वर्गीकरण होऊन, प्रत्येक वरच्या वर्गाचा खालच्या वर्गाशीं संबंध तुटणें व त्याबद्दल कळकळ नाहींशी होणें, हें समाजास राज्यकारणीं किती अपायकारक आहे व त्यापासून आपणांवर किती जुलूम होत आहे, याचा थोडा विचार करूं. आजकाल आम्हांमध्यें ज्यांची प्राप्ति फार मोठी असे लोक बहुतेक सर्व सरकारी लोकांचे अंमलदार, हायकोर्टाचे बडेबडे वकील हे होत. या लोकांस सामान्य लोकांत मिसळणें, किंवा त्याबद्दल कळकळ बाळगणें कितपत आवडते हें सर्वांस माहितच आहे . . . . येणेंप्रमाणें आमच्या समाजाची स्थिति झाल्यानें आम्हांत एकी मुळींच उरली नाहीं; स्वहितपरता निरंतर प्रत्येकाच्या अंगांत वास करीत आहे; दुराचारांचा दिवसानुदिवस उत्कर्षच होत चालला आहे; राज्यकारणीं सारखा जुलूम चालला असतांही कोणास हातपाय हलविण्याचें सामर्थ्य उरलें नाहीं व एका स्वातंत्र्याच्या देणगीनें सरकारनें आमचे सर्व हक्क हिरावून घेतले आहेत; व आम्हांतील बहुतेकांस सरकारचे दासानुदास व्हावें किंवा अन्नान्नदशेंत आयुष्यक्रमण करावें यांवाचून शरीरसंरक्षणास तिसरा उपाय दिसत नाहीं." याच लेखमालेंत पुढें म्हटलें आहे : "इंग्रज सरकारनें एकामागून एक एतद्देशीय राज्यें तोंडांत टाकिल्यावर, प्रथम राज्यकारभार मोठ्या दक्षतेनें चालविला, व पूर्वींचें धर्मसंबंधीं ग्रह जितके न दुखावतील तितके न दुखवण्याचा प्रयत्न केला. पूर्वींहून शेतकऱ्यांचा सारा कमी केला. अशा अनेक गोष्टींनीं आमच्या भाविक लोकांस स्वराज्यापेक्षां हें परकीय राज्यच बरें असें वाटावयास लाविलें. लोकांची जुलूम

झाला असतां एकत्र होण्याची, बंडाच्या रूपानें कां होईना, जी प्रवृत्ति ती याप्रमाणें पुष्कळ दिवस मलिन झाल्यानें व त्याच मानानें इंग्रजी अंमल उत्तरोत्तर बळकटी पावत गेल्यानें, आतां लोकांस सरकारी जुलमाच्या प्रतिकारास मार्ग उरला नाहीं असें वाटूं लागलें आहे; व त्यांस सभांची योग्यता व शक्ति हीं कळेनाशीं झालीं आहेत ..... वास्तविक पाहिलें तर आम्हांत व्यक्तिपरता व दारिद्र्य जों जों वाढत जातील तों तों सभांवांचून दुसरा तरणोपायच उरणार नाहीं. " *

आपल्या देशांत ज्या मानानें कारखानदारी माजणार त्या मानानें या मोठमोठ्या कारखान्यांतील लोकांना आपल्या हक्कांसाठीं आपल्या मालकांशीं भांडावें लागणार व त्यांतून एक स्वामिसेवकांचा वर्गकलह निर्माण होणार हें त्यांना दिसत होतें. आपल्या देशांतील रेल्वेच्या नोकरांनीं आपल्या हक्कांचा हा लढा चालविण्यासाठीं आपला संघ स्थापन करावा असा उपदेश आगरकरांनीं १८९१ सालींच केला आहे. 'रेलवे कंपन्या व रेलवेकडील नोकर' या लेखांत ते लिहितात:

"कोणालाही आपला फायदा सहसा सोडवत नाहीं. तेव्हां ज्याप्रमाणें राजा आणि प्रजा यांमध्यें अनादि कालापासून द्वंद्व सुरू आहे त्याप्रमाणें स्वामिसेवकांचा झगडाही अनादिसिद्ध होऊन बसला आहे..... बहुतेक राजांचा आणि धन्यांचा आपापल्या प्रजेशीं आणि नोकरांशीं नित्य कलह चाललेला असतो. तो इतका कीं, हा कलह हा उभयतांच्या मनोवृत्तींचा स्वाभाविक परिणाम आणि उभयतांचा सलोखा हा अपवाद असें म्हटलें तरी चालेल! आमच्या रेलवे कंपन्या आणि त्यांचे नोकर या दुसऱ्या कोटींत पडतात. रेलवेकडील नोकरांनीं आपल्या धन्याशीं कलह करण्याचा निश्चय केल्याशिवाय त्यांची विपत्ति दूर होण्याचा संभव नाहीं.".... यानंतर युरोपांत व अमेरिकेंत तेथील कामगारवर्ग कसे संप करीत आहे त्याचें वर्णन करून आगरकर म्हणतात. "कट (संप) आहे तोंपर्यंत अशा लोकांचा चरितार्थ कटाच्या फंडांतून चालविला पाहिजे. अशा कामाकरितां अमेरिकेंतील कटवाले युरोपांतील कटवाल्यांस आणि

---

* केसरींतील निवडक निबंध, पुस्तक पहिलें. पृ. १२९-३० ते १३५.

युरोपांतील कटवाले अमेरिकेंतील कटवाल्यांस मदत करूं लागले आहेत. यामुळें कटवाल्यांचा हवे तितके दिवस निभाव लागून कारखान्यांचे मालक जेरीस येतात आणि कटवाल्यांच्या मागण्या कबूल करतात! कोळशाच्या खाणी, गोद्या, आगगाड्या, तारायंत्रें वगैरे अनेक धंद्यांत इंग्लंडांतल्या व युरोपांतील इतर देशांतल्या मजुरांनीं जंगी कट चालविले आहेत आणि ते एकमेकांस भक्कम पाठबळ देत असल्यामुळें त्यांना एकसारखें यश येत आहे. कटाचे हेतु ज्यांना मान्य नसतील त्यांनीं पाहिजे तर त्यांत मुळींच शिरूं नये; पण त्यांत एक वेळ शिरून मग त्यांतून अंग काढून घेणें व इतरांस तोंडघशीं देणें यासारखा दुसरा अधमपणा नाहीं.... रेलवेकडे अशा प्रकारचे बरेच इसम असतील तर त्यांना अशा प्रकारच्या कटां-पासून यत्किंचित् फायदा न होतां उलट त्यांचें मोठें नुकसान, फजिती व दुर्लौकिक होईल; पण त्यांपैकीं बहुतेकांत बराच प्रामाणिकपणा, सामान्य हितासाठीं थोडीबहुत दगदग करण्याची व प्रसंगविशेषीं दोन पैसे खर्च करण्याची इच्छा आणि चांगल्या पुढाऱ्यांच्या अनुषंगानें वागण्याचें बरेंच धैर्य असेल तर रजा, पेन्शनें, पगार, ग्रॅचुइटी, कामाचे तास, भत्ता वगैरे-संबंधानें सरकारी नोकरांचें हक्क स्वल्प कामांत त्यांना प्राप्त होणें अशक्य नाहीं अशी आमची खात्री आहे."*

तात्पर्य, व्यक्तिवादी समाजरचनेबरोबर येथील औद्योगिक क्षेत्रांत स्वामिसेवकांचा वर्गकलह निर्माण होत असून तो कलह चालविण्यासाठीं कामगारवर्गानें आपल्या संस्था स्थापून संपांची तयारी केल्याखेरीज मालक त्यांच्या न्याय्य मागण्या मान्य करणार नाहींत व राजा–प्रजा यांच्यांतील कलहाप्रमाणें हाहि एक नित्य कलह येथून पुढें सुरूं होणार हें त्यांनीं लोकांना सांगितलें आहे. समाजांत आर्थिक व शैक्षणिक विषमता वाढल्यानें अखेरीस राज्यक्रांति होते हेंहि त्यांनीं स्पष्टपणें लोकांपुढें मांडलें आहे:—

" विचार करणें, सुखदुःखांचा अनुभव घेणें आणि क्रिया करणें या तीन गोष्टींपैकीं पहिलींत, दुसरींत किंवा तिसरींत प्रत्येक मनुष्य चूर होऊन गेलेला असतो. मोठमोठ्या ग्रंथांचीं पारायणें करावीं, रात्रींच्या रात्रीं चिंत-

* निबंधसंग्रह, भा.३ रा, पृ. ६८-७०.

नांत घालवाव्या, विचार व्यवस्थित झाला कीं तो पुस्तकद्वारानें किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी साधनानें लोकांपुढें आणावा, अशा रीतीनें कित्येक आपलीं आयुष्यें कंठीत असतात. अशांस बाह्य सुखांचा उपभोग सांपडत नाहीं व बाह्यक्रिया करतां येत नाहींत. वाचनापासून होणारा जो आनंद तोच यांचें स्थाईक व आवडतें सुख आणि विचार करण्यास व लिहिण्यास लागणारी जी शारीरिक हालचाल तीच त्यांची बाह्य क्रिया. दुसरा वर्ग सुखाभिलाषी लोकांचा. यांस मानसिक सुखांपेक्षा शारीरिक सुखांची चाड विशेष असते. वारुळांत जशी एक खुशालचेंडू राणी मुंगी असते म्हणून सांगतात, तीसारखे हे सुखपरायण लोक होत. सुखोपभोगासाठीं सर्व प्राणिमात्र धडपडत असतो व ज्यास जो प्राप्त होईल त्यानें त्यापासून आनंद करून घ्यावा, हें योग्य आहे; पण ज्या सुखोपभोगामुळें निरंतर तो घेतां येण्याची शक्यता नाहींशी होते, बुद्धीस मांद्य येतें, गात्रें निःशक्त होतात, उत्साह नाहींसा होतो, आणि कुटुंबांस व राष्ट्रांस कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होतां, उलट नुकसान किंवा त्रास सोसावा लागतो अशा सुखोपभोगांत निमग्न असण्यांत काय फायदा आहे बरें? पण असे लोक कोणत्याही देशांत थोडथोडके नसतात. ज्या ठिकाणीं अविद्या आणि वित्त यांचा संयोग दृष्टीस पडतो, त्या ठिकाणीं व्यसनासक्ति दृष्टीस पडत नाहीं असें सहसा होत नाहीं. सुदैवानें ज्यांना सुखोपभोग करून घेतां येत असेल त्यांनीं तीं आपणांस व इतरांस शेवटपर्यंत हितावह होतील किंवा नाहींत येवढें पहात जावें म्हणजे झालें. या सुखपरायण वर्गाशिवाय लोकांचा आणखी एक तिसरा वर्ग असतो. या वर्गांतील लोकांची क्रियाप्रवृत्ति फार जबरदस्त असते व एका दृष्टीनें यांस समाजाचे आधारस्तंभ म्हणतां येईल. यांनीं काबाडकष्ट करून आवश्यकतेचें आणि चैनीचे पदार्थ उत्पन्न करावे, आणि त्यांचा उपभोग वरील दोन वर्गांतील किंवा मधल्या वर्गांतील लोकांनीं घ्यावा असें आजपर्यंत बऱ्याच्र अंशीं होत आलें आहे व पुढेंही अल्पकाळांत या स्थितींत विशेष फेरबदल करतां येईल असें वाटत नाहीं. तथापि निरपेक्ष बुद्धीनें व आस्थापूर्वक परिश्रम करीत गेल्यास ही असमता थोड्या वर्षांत बरीच दूर करतां येण्यासारखी

आहे. ज्या देशांत ही असमता वाढत जाऊं लागली असेल, त्या देशाच्या ऱ्हासास आरंभ झाला आहे असें समजावें. जेव्हां या असमतेची परमावधि होते, तेव्हां घनघोर राज्यक्रांति होऊन समाजाचे समाज लयास जातात, धुळीस मिळतात किंवा त्यांत अपूर्व स्थित्यंतरें होतात. निरंतर कष्ट साहण्यास खालच्या प्रतीचे प्राणीसुद्धां तयार असत नाहींत तर मनुष्य कसा असेल ? कष्ट साहणें म्हणजे जीविततत्त्व क्षीण करून घेणें होय; आणि तसें करून घेण्यास बहुतेक मनुष्यें तयार होतील तर सारीं मनुष्य जात नाहींशी होईल! परंतु मनुष्यें अस्तित्वांत आलीं आहेत व दिवसेंदिवस त्यांची संख्या वाढत आहे, यावरूनच त्यांच्या नाशास अनुकूल अशा कारणांपेक्षां त्यांच्या अस्तित्वास व वृद्धीस अनुकूल अशीं कारणें पृथ्वींतील परमाणुसंघांत निगूढ आहेत असें सिद्ध होतें. तेव्हां काय दिसून येतें कीं विचार करणारे, उपभोग घेणारे व काम करणारे असे जे सांप्रतकाळीं प्रत्येक देशांत तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते कायमचे नव्हत. हळूंहळूं प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग आणि काम हीं समप्रमाणानें करावीं लागून, साऱ्यांच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाणार आहे; व जों जों ती तशी होत जाईल तों तों खरी उन्नति होऊं लागली असें म्हणतां येऊं लागेल. येवढें खरें आहे कीं, कांहीं झालें तरी सर्वांच्या बुद्धी सारख्या तीव्र होतील व पाहिजे त्या कामांत पाहिजे त्याला पडतां येऊन तें उत्तम रीतीनें वठवितां येईल असें पूर्णपणें होण्याचा संभव फार थोडा आहे. तथापि प्रस्तुत कालीं निरनिराळ्या वर्गांतील लोकांत व स्त्रीपुरुषांत जे विलक्षण अंतर दृष्टीस पडत आहे, तें पुष्कळच संकुचित करतां येणार आहे; आणि ज्या देशांत तें तसें करण्याचा प्रयत्न झपाट्यानें चालत राहील तेच देश अखेरीस तगतील. बाकीचे सर्वत्र जो जीवनार्थ कलह मोठ्या निकरानें चालला आहे त्यांत भांडतां भांडतां नाहींसे होतील. " *

समाजांत सत्ता व संपत्ति यांची समान विभागणी करणें हेंच समाजसुधारणेचें खरें ध्येय आहे हें सांगतांना आगरकर लिहितातः " कित्येक

* निबंधसंग्रह, भा. १ ला. पृ. ५६–७–८

जण हा स्थूल अर्थ संकुचित करून राष्ट्राच्या राजाचें किंवा त्यांतील श्रेष्ठ लोकांचें जें कल्याण तें साऱ्या राष्ट्राचें किंवा समाजाचें कल्याण असा विशिष्ट अर्थ करतात. अशा अर्थानुरोधानें ज्या समाजांत वर्तन होत असतें त्यांत एका पक्षाकडे संपत्ति आणि सत्ता व दुसऱ्या पक्षाकडे दारिद्र्य आणि दास्य अशी वांटणी झालेली असते. अशा समाजांतील सामान्य लोकांस शुद्ध वन्यावस्थेंतील सुखाहून अधिक सुख होत असेल असें जरी मानितां आलें, तरी त्यांत त्यांचें पूर्ण समाधान होण्यासारखें तें नसलेंच पाहिजे हें उघड आहे .... पण मनुष्यें समाज स्थापूं लागल्याबरोबर त्यांत जीं शारीरिक किंवा मानसिक सामर्थ्यानें इतरांपेक्षां श्रेष्ठ असतील त्यांच्या हातीं सत्ता व बहुतेकांच्या श्रमाचें फळ जाणें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां समाजाच्या प्रथमावस्थेंत जे सामर्थ्यवान् असतील त्यांच्या हातीं सत्ता असणें व दुर्बलांना दास्य करावें लागणें हें ज्या दिशेकडे उतार असेल त्या दिशेकडे पाण्याचा ओघ जाण्यासारखें होय. **हा ओघ बंद करून सर्वांस सारखें, निदान होईल तितकें सारखें सुख मिळण्याची व्यवस्था होत जाणें म्हणजे सुधारणा होत जाणें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.** "*

तुम्हाला एकंदर समाजांत सुधारणा तरी कोणत्या पाहिजेत असा प्रश्न एकानें विचारला होता. त्यास उत्तर देतांना ते लिहितातः– " आपल्या देशांत ज्या सुधारणांची वाटाघाट चालली आहे त्या अमलांत आल्यावर जातिभेद मोडणें, धर्मसुधारणा करणें, मदिरा व मांस यांचें सेवन बंद होणें वगैरे गोष्टींकडे लोकांचें लक्ष लागलें पाहिजे. सर्वांत सार्वजनिक शिक्षणाची फार आवश्यकता आहे. हिंदुस्थानांतील एकूण एक प्रौढ स्त्रीपुरुषांस लिहितां वाचतां आलें पाहिजे; तसेंच प्रत्येक व्यक्तीस चरितार्थ चालविण्यासारखा एखादा तरी धंदा येत असला पाहिजे. सारांश, वयांत आलेल्या कोणत्याहि व्यक्तीस आपल्या उदरनिर्वाहासाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्याची पाळी येऊं नये. इतकेंच नाहीं तर सहजगत्या उदरपोषण करतां येऊन दिवसाचा कांहीं काळ आत्मचिंतनाकडे, आवडत्या

* निबंधसंग्रह, भा. १ ला, पृ. ४१–२.

शास्त्राच्या अभ्यासाकडे, मनास रुचेल ती करमणूक करण्याकडे किंवा विश्रांतीकडे लावतां आला पाहिजे. या सर्व गोष्टी घडून येण्यास किती शतकें लागतील हें सांगतां येत नाहीं. पण ज्याअर्थी अपरिचित मित्रानें समाजांत सुधारणा हव्यात तरी कोणत्या? असा प्रश्न केला आहे त्याअर्थी कांहीं ठळक सुधारणांचें दिग्दर्शन करणें भाग पडलें." *

आतां, आपण टिळक–आगरकरांच्या धार्मिक मतभेदांसंबंधीं थोडा विचार करूं. हा विचार करीत असतां, एक गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे कीं, ब्रह्मविद्येतील अंतिम सिद्धान्तासंबंधीं दोघांचे विचार बरेचसे सारखे होते. अद्वैतवेदान्तांतील निर्गुण परब्रह्म आणि स्पेन्सरच्या ग्रंथांत वर्णिलेलें 'अज्ञेय जगत्कारण' हीं दोन्हीं एकच आहेत असें दोघेहि मानितात. लो. टिळकांनीं १९०३ सालीं हर्बर्ट स्पेन्सर यांचा मृत्युलेख लिहिला आहे, त्यांत ते म्हणतात : "वेदान्तांतील परब्रह्महि अशाच प्रकारचें अज्ञेय असून तें सत्, चित् आणि आनंदरूप आहे, यापेक्षां जास्त कांहीं सांगवत नाहीं असें जें वेदान्त्यांचें तत्त्व आहे त्याचा आणि स्पेन्सर साहेबांनीं सिद्ध केलेल्या सत्तारूप अज्ञेयाचा बहुतेक अंशीं पूर्ण मेळ आहे असें यावरून ध्यानांत येईल. सारांश, जगाच्या बुडाशीं जें तत्त्व आहे तें अज्ञेय असलें तरी तें चिद्रूप आहे एवढें तरी त्याबद्दलचें ज्ञान आपणांस होतें असें स्पेन्सर साहेबांनीं सर्व आधुनिक शास्त्रांचा अभ्यास करून सप्रमाण व व्यवस्थित रीतीनें सिद्ध केलें आहे." .... "स्पेन्सरीय तत्त्वज्ञानापासून वेदान्तमताचें अशा प्रकारें जरी पुष्टीकरण झालें तरी दुसऱ्या एका बाबतींत स्पेन्सर साहेबांचें मत बहुतेक प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या मतांशीं अगदीं विरुद्ध आहे. हें मत चैतन्य किंवा जीव यासंबंधींचें होय. चैतन्यरूपी जीव नित्य आहे, अविनाशी आहे, देहाव्यतिरिक्त तो राहूं शकतो, असें सांख्य, वेदान्त, न्याय किंवा वैशेषिक या सर्वांचें म्हणणें आहे. पण स्पेन्सरसाहेब असें म्हणतात कीं, ज्याप्रमाणें गति नेहमीं द्रव्याश्रित असते त्याप्रमाणें चैतन्यहि देहांमधील विशिष्ट रीतीनें परिणत झालेल्या मेंदूखेरीज अन्यत्र दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं...... सारांश, संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति (Consciousness) ही देहाच्या नाशा-

* निबंधसंग्रह, भा. १ ला, पृ. १७९–८०.

बरोबरच नाहींशी होते असें स्पेन्सर साहेब मानितात. म्हणजे या बाबतींत 'न हि प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' हें चार्वाकांचें मत त्यांस ग्राह्य आहे...... जीव आणि आत्मा यासंबंधानें स्पेन्सर साहेबांचें मत चार्वाकाप्रमाणें आणि जगाच्या बुडाशीं जें अज्ञेय तत्त्व आहे त्या बाबतींत त्यांचें मत वेदान्त्या-प्रमाणें आहे...... जगांमध्यें दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या निरनिराळ्या भेदांची उत्पत्ति द्रव्य आणि शक्ति यांच्या साम्यावस्थेपासूनच उत्पन्न होते असें जें त्यांचें मत तें वैशेषिक मतास जरी विरुद्ध आहे तरी सांख्याच्या मतांशीं मिळतें. तेव्हां एकंदर विचार करतां परमेश्वर, जीव आणि जडसृष्टि या-संबंधाचीं स्पेन्सरसाहेबांचीं मतें अनुक्रमें वेदांत, चार्वाक आणि सांख्य यांच्या मतांच्या मिश्रणानें झालीं आहेत असें म्हणावें लागतें. परंतु यांत जें चार्वाक मताचें मिश्रण आहे तें जुन्या चार्वाक मताहून अत्यंत भिन्न आहे. देहाबरोबर जीवाचाही नाश होतो असें जरी स्पेन्सरसाहेब मानितात तरी चार्वाकाप्रमाणें 'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' या तत्त्वाचा त्यांनीं कोठेंही अंगीकार केलेला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर उत्क्रांतीचें तत्त्व समाजास व नीति-शास्त्रास लावून सर्व समाजाचें किंबहुना मानव जातीचें हित साधून परोपकार करणें हीच जगांमध्यें जीवाच्या कर्तव्याची सीमा आहे असें त्यांनीं सोपप-त्तिक व आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें अनेक शास्त्रांतील दृष्टान्त देऊन प्रति-पादन केलें आहे. वेदांताप्रमाणें ते सृष्टीस केवळ आभास मानीत नाहींत आणि सांख्यांप्रमाणें प्रकृति–पुरुषांच्या पलीकडे कांहीं नाहीं असेंहि म्हणत नाहींत हा त्यांच्या आणि वेदांत व सांख्य यांच्या मतांत मोठा फरक आहे."*

स्पेन्सर साहेबांचें ब्रह्मज्ञान वेदान्त विचाराशीं सुसंगत आहे व तें बुद्धि-वादी मनुष्यासहि पटण्यासारखें आहे या समजुतीनें टिळक आणि आगर-कर या दोघांनाहि प्रथम तें मान्य झालें होतें. याचमुळें आगरकर 'अहं ब्रह्मास्मि' हा धर्मसंबंधीचा अखेरचा सिद्धान्त मानितात. पण स्पेन्सर प्रमाणेंच त्यांचा पुनर्जन्मावर किंवा आत्म्याच्या विदेही अस्तित्वावर विश्वास नव्हता. आगरकरांच्या लेखांत शंकराचार्यांचा फारसा कोठें उल्लेख आढळत नाहीं. गौतमबुद्धाचा मात्र ठिकठिकाणीं गौरवपर उल्लेख

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ४ था, पृ. ३६.

केलेला आढळतो. तथापि बुद्धानेंहि जीवात्म्याचें अमरत्व मानिलें आहे हें त्यांस पटत नाहीं. ते यासंबंधीं एके ठिकाणीं लिहितात :—

"प्राण्यास होणारे सुखदु:खादि सर्व विकार गौतमानें सर्वथैव त्याच्याच कर्माधीन करून ठेविले आहेत हें खरें आहे व एकदां सर्व गोष्टी कर्माधीन आहेत अशी त्याच्या बुद्धीची खात्री झाल्यावर ईश्वराचें अस्तित्व मानण्याची त्याला आवश्यकता वाटली नाहीं हेंही खरें आहे; तथापि कर्मकल्पना प्रधान धरून जेव्हां तो नव्या धर्माची रचना करूं लागला तेव्हां त्याला पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म या कल्पना गृहीत धरणें अवश्य वाटलें. कारण या कल्पनांशिवाय त्याचा निरीश्वर धर्म लोकांस मान्य होण्याचा किंवा त्यावर त्यांची श्रद्धा बसण्याचा मुळींच संभव नव्हता. सत्कर्माला बक्षीस मिळणें आणि दुष्कर्माला दंड होणें जरूर आहे हें मनुष्यांच्या प्ररूढ नीतिमत्तेस अत्यंत अवश्य आहे असें वाटतें. पण जगाच्या सांप्रत अवस्थेंत तसें होतेंच असा सार्वत्रिक अनुभव नाहीं. तेव्हां जगाची खरी स्थिति आणि नित्यनीतीच्या फळांविषयीं मनुष्याच्या मनांत दृढ होऊन बसलेली समजूत यांच्यामध्यें उत्पन्न होणारा विरोध जन्मान्तराचें अस्तित्व मानल्याशिवाय नाहींसा होत नाहीं असें त्या धर्मकर्त्यास वाटून त्या कल्पनेचा अंगीकार केला असावा हें उघड आहे." पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवण्यास बुद्धीला पटणारा हाच काय तो युक्तिवाद आहे पण तोही पुरेसा समाधानकारक नाहीं. कारण अमुक गोष्ट इष्ट आहे असें म्हटल्यानें ती तशी असेलच असा निष्कर्ष काढतां येत नाहीं. शिवाय पूर्वजन्म व पुनर्जन्म यांवरील विश्वास हा मनुष्यसमाजांच्या सुधारणेला विरोधीहि होत असतो. कारण समाजांतील व्यक्तींचें सुखदु:ख हें त्यांच्या पूर्वजन्माचें फल आहे असें एकदा ठरलें म्हणजे दु:खाचें, अन्यायाचें, विषमतेचें परिमार्जन करण्यास उत्साहही राहत नाहीं. मनुष्याला पापाचें फल या जन्मीं किंवा पुढील जन्मीं आपोआपच मिळणार असें धरल्यास त्याला शिक्षा करण्याच्या मनुष्यकृत संस्था निर्माण करण्याचाहि उत्साह कमीच होणार. तेव्हां मनुष्यांना कर्तव्यपरायण आणि समाजसुधारणापर करावयाचें तर त्यांना पूर्वजन्म–पुनर्जन्माच्या अज्ञात प्रदेशाकडे पाहून आपली ऐहिक

कर्तव्यें ठरविण्याच्या संवयीपासून पराङ्मुख केलें पाहिजे आणि आजच्या समाजांत सत्कर्माला चांगलें फळ आलें आणि दुष्कर्माला वाईट फळ आलें तरी तें ज्याचें त्याला मिळतेंच असें नाहीं असें स्पष्टपणें सांगितलें पाहिजे आणि फलांविषयीं अनासक्त राहूनच सत्कर्मांचें आचरण करण्यास लोकांस शिकविलें पाहिजे. म्हणजेच मनुष्यसमाजाची स्थिति सुधारत जाईल व अखेरीस समाजाला पूर्णावस्था प्राप्त होईल. म्हणून जोंपर्यंत पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवण्यास प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध झाला नाहीं, तोंपर्यंत त्याच्या आधारावर नीतिमत्तेची अगर समाजधारणेची उभारणी करतां येणार नाहीं. गौतमबुद्धाच्या या विश्वासासंबंधीं आगरकर लिहितातः " बुद्धि केवढाही विचार करावयास शिकली व प्रत्येक गोष्टींत साधकबाधक प्रमाणांचें समतोलन करून निश्चय करण्याच्या कामांत पटाईत झाली; मनोनिग्रह हवा तितका वाढून कामक्रोधादि मनोविकार अगदी मुठींत आले व शांतिदयादि गुणांचा पूर्ण विकास झाला; आणि खुद्द स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या अनुभवावरून पूर्वजन्मावर विश्वास ठेवण्याला काडीचा देखील आधार मिळाला नाहीं तरी शेपन्नास वर्षांचा चैतन्यानुभव मनुष्यास इतका प्रिय होऊन जातो कीं, जोंपर्यंत त्या चैतन्याचा तो उपभोक्ता असतो तोंपर्यंत त्याला तें अमर व्हावें अशी इच्छा मधून मधून उत्पन्न होते व कधीं कधीं तर तें तसें असेल देखील असें वाटतें. सुसंस्कृत व सुशिक्षित मनुष्याच्या बुद्धीवर जर या कल्पनेचा असा अंमल चालतो, तर प्रथमावस्थेंतील अविचारी व अज्ञान मनुष्यास तिनें अगदीं ग्रासून टाकावें हें फारच स्वाभाविक आहे."*

या उताऱ्यांतील एक दोन मुद्दे फार महत्वाचे आहेत. ते म्हणजे मनुष्याची बुद्धि योग्य प्रकारचे निर्णय करण्यास तिला विचार करण्याची संवय व शिक्षण मिळालें पाहिजे इतकेंच नाहीं तर, तिनें कामक्रोधादि मनोविकारांवर प्रभुत्व मिळविलें पाहिजे आणि शांतिदयादि सद्भावनांचा अंतःकरणांत विकास झाला पाहिजे असें येथें गृहीत धरिलें आहे. यावरून आगरकरांच्या बुद्धिवादाला एक प्रकारची 'स्थितप्रज्ञता' आवश्यक वाटत होती

* निबंधसंग्रह, भाग ३ रा, पृ. १५१-२.

किंबहुना त्यांत ती अंतर्भूतच होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण अशी स्थितप्रज्ञासुद्धां प्रमाद करूं शकते हेंहि यांत गृहीत धरिलें आहे. मनुष्याला मोठमोठे गहन प्रश्न सोडविण्यास स्थितप्रज्ञ, निर्विकार, मनोनिग्रही आणि सद्भावनायुक्त व्हावें लागतें हें खरें असलें तरी अशा मनुष्याचे निर्णयहि त्रिकालाबाधित सत्य मानण्याचें कारण नाहीं असें म्हटल्याखेरीज बुद्धिवादाची पूर्तता होऊं शकत नाहीं. बुद्धीच्या या अवस्थेलाच आत्मनिष्ठ अवस्था किंवा योगस्थ बुद्धि असें वेदान्त्यांनीं म्हटलें आहे. अशी ज्याची बुद्धि झाली व जो सुखदुःखादि द्वंद्वांच्या पलीकडे जाऊन केवळ निष्काम बुद्धीनें मनुष्य समाजाला पूर्णावस्थेकडे नेण्याचा प्रयत्न करूं लागला तोच निष्काम कर्मयोगी होय.

या बाबतींत ते ' सायकीकल रीसर्च सोसायटी ' ही पूर्वजन्माचा व पुनर्जन्माचा कांहीं तरी पुरावा काढूं शकेल असें लोकमान्यांचें मत होतें आणि पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म यांचें अस्तित्व सिद्ध व्हावयाचें असेल तर तें केवळ तर्कानें न ठरतां असल्या अनुभवगम्य शास्त्रीय मार्गानेंच सिद्ध होऊं शकेल असें ते समजत. १९०५ सालीं लिहिलेल्या ' देह व आत्मा ' या लेखांत ते म्हणतात, " जड शरीर म्हणजेच आत्मा हें तत्त्व खोटें ठरून, आत्म्याचें स्वतंत्र स्वरूप आणि मागें व पुढें असणारें अस्तित्व शास्त्रीय पद्धतीनें ठरविण्यांत आलें आहे. हा सिद्धान्त बारीकसारीक क्षुद्र लोकांचा नसून तत्त्ववेत्त्यांचा व शास्त्रज्ञांचा आहे हें आपण विसरतां कामा नये. तथापि पाश्चात्य पंडितांनीं प्रयोगांच्या साह्यानें जो सिद्धान्त दोन वर्षांपूर्वीं ठरविला तोच सिद्धान्त हजारों वर्षांपूर्वीं आमचे वेदान्त ग्रंथांत नमूद होऊन राहिला आहे. पण नवीन शिक्षणानें मंडळीस हा वेदांन्तांतील सिद्धान्त चुकीचा वाटून आमच्यांतील पुष्कळ लोक पाश्चात्यांनीं तयार केलेलीं मतें जशींच्या तशींच ग्रहण करून जडवादी बनलेले आढळतात. नवीन लोक असे दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे तर जुने शास्त्री सनातन ग्रंथांवर हवाला देऊन स्वस्थ बसणारे! दोघेही डबक्यांत साचलेल्या पाण्याप्रमाणें आहेत."*

* लो. टिळकांचें केसरींतील लेख, भाग ४ था, पृ. ४८३.

आगरकरांनीं पूर्वजन्म, पुनर्जन्म या कल्पनांना सोडून दिल्यामुळें अर्थात् त्यांचा धर्म म्हणजे ' मनुष्यतेचें ऐहिक सुखवर्धन ' हाच बनला हें साहजिकच आहे. याच धर्माचे ते आजन्म उपासक होते. ते एके ठिकाणीं म्हणतात: " मनुष्यतेचें ऐहिक सुखवर्धन या भावी सार्वत्रिक धर्माची ज्यांनीं दीक्षा घेतली असेल, त्यांनीं कोणास न भितां जें शुद्ध, प्रशस्त, कल्याणप्रद वाटत असेल तें दुसऱ्यांस सांगावें, आणि तदनुसार होईल तेवढें आचरण करावें हेंच त्यांस उचित आहे. " * पण मनुष्यतेचें ऐहिक सुख यांत केवळ जड इंद्रियसुख येवढाच अर्थ त्यांना अभिप्रेत नव्हता, हें येथें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. परोपकार, सदाचार, सत्यनिष्ठा आणि आत्मसंयम यांमुळें प्राप्त होणारीं आत्मिक व बौद्धिक सुखें हीं या ऐहिक सुखांत अंतर्भूत होतात. मनुष्य समाजाला हें ऐहिकसुख प्राप्त व्हावयाचें तर त्याची दृष्टि परलोक, देव-दानव, भूतपिशाच्च आणि पूर्वजन्म, पुनर्जन्म या कल्पनांवरून काढून केवळ ऐहिक उन्नतीवरच खिळून राहिली पाहिजे या बुद्धीनें ते या सर्व कल्पना भ्रामक व अज्ञानमूलक आहेत असा उघड उपदेश करीत, आणि मनुष्य समाजाची अशी खात्री झाली म्हणजे त्यांतील व्यक्तीचें केवळ नीतींच्या नियमांनींच नियंत्रण होईल आणि आजचे जे धर्माचार ऐहिकदृष्ट्या असमंजस वाटतात, पण परलोक व पुनर्जन्म यांवरील विश्वासानें लोक करीत आहेत, ते सर्व लयास जातील असा त्यांचा विश्वास होता.

" आमच्या व अस्मत्समधर्मी लोकांच्या परिश्रमामुळें पुढल्या पिढींत आमच्या विचारांचे अनेक तरुण निघाले म्हणजे आणि त्यांनीं तोंडांनीं व हातांनीं या विषयांची सारखी टाकी चालविली तर थोड्या वर्षांत तुमचे देव मनुष्यांपासून व पिशाच्चापासून निघाले आहेत अशी बहुतेकांची खात्री होऊन जाईल. इतकेंच नाहीं तर, तुमच्या धर्माचारांतहि प्रचंड क्रांति होऊन तुमचें वर्तन पराकाष्ठेचें साधें व फक्त नीतीच्या नियमांनीं चालणारें असें होईल; संध्या, ब्रह्मयज्ञ, श्रावण्या, साधे यज्ञ, श्राद्धें वगैरे चालू धर्माचार पूर्णपणें लयास जाऊन त्यांचे जागीं अधिक उपयुक्त व समंजसपणाचे

* निबंधसंग्रह, भाग १, ला पृ. १७८.

आचार प्रचारांत येतील आणि सत्यपरायणता, न्यायरति, परोपकृति आणि शहाणपण इत्यादि सद्गुणांची वृद्धि होऊन लोकांना आतांपेक्षां शतपट अधिक सुख मिळूं लागेल. ” §

धर्म आणि नीति यांतील द्वैत उत्पन्न होण्यास परलोक, देवदेवता आणि भूतपिशाच्च वगैरे भ्रामक कल्पना कारण होतात व त्या भ्रामक आहेत अशी मनुष्यांची खात्री झाली म्हणजे नीति तोच धर्म व धर्म तीच नीति अशी अवस्था प्राप्त होऊन सत्यनिष्ठा, न्यायप्रीति, परोपकार आणि शहाणपण या सद्गुणांची वृद्धि होऊन मनुष्यें स्वावलंबनानें आपला मार्ग आक्रमूं लागतील. पूजा व प्रार्थना करण्यांत मनुष्य परावलंबी होतो आणि सृष्टींतील निरनिराळ्या शक्तींची उपासना करून तिच्यावर प्रभुत्व मिळविण्याचें प्रयत्न करूं लागतो. ही दास्यवृत्ति त्यानें सोडून स्वावलंबी आणि ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ ही प्रभुत्वाची वृत्ति धारण केली पाहिजे.

“आतांपर्यंत या विषयाच्या संबंधानें जें लिहिण्यांत येऊन गेलें तेवढ्यावरून वाचकांच्या हें ध्यानांत आलें असेल कीं, मनुष्य अज्ञानावस्थेंत असतां बाह्य सृष्टींतील सचेतन व अचेतन वस्तूंच्या व्यापारांचें जे परिणाम त्याच्या अंतःकरणावर घडतात, त्यामुळें त्या पदार्थांचे ठायीं आपल्या मनोवृत्तीसारख्या मनोवृत्ति असतील अशी त्यांची भावना होऊन तो निर्जीव वस्तूंची, प्राण्यांची, वनस्पतींची व अखेरीस विश्वाची पूजा करूं लागतो. या वस्तूंच्या पूजनांत कांहीं अर्थ नाहीं त्यांच्या ठायीं आपल्या सारख्या मनोवृत्ति असतील असें मानणें चूक आहे मनुष्य हाच सर्वांत श्रेष्ठ प्राणी होय; निर्जीव व सजीव वस्तूंचें व्यापार व्यवस्थित नियमानें चालतात, या वस्तूंपासून आपला उपयोग करून घ्यावयाचा असेल तर त्यांच्यावर रागावण्यांत, त्यांना शिक्षा करण्यांत, किंवा त्यांची प्रार्थना करण्यांत कांहीं हांशील नाहीं; त्यांच्या व्यापारांचे नियम शोधून काढून तदनुसार त्यांपासून आपली कार्यसिद्धि करून घेतली पाहिजे; अशी मनुष्याच्या मनाची खात्री होण्यास फार काल लागतो.” आगरकरांनीं वर्णिलेली ही मानवसमाजाच्या वृत्तीची अवस्था म्हणजेच जिला ऑगस्ट

§ निबंधसंग्रह, भा. २ रा, पृ. ६१७–१८

कोंट 'पॉझिटिव्ह' अवस्था म्हणतो तीच होय. राजवाड्यांनीं आपली संस्कृति या 'पॉझिटिव्ह' अवस्थेपर्यंत आली नाहीं यामुळेंच आपल्या संस्कृतीचा युरोपीय संस्कृतीपुढें निभाव लागला नाहीं हें अनेक ठिकाणीं लोकांपुढें मांडिलें आहे. राधामाधवविलास चंपूच्या प्रस्तावनेंत राजवाडे लिहितात :

" येथें एक आनुषंगिक प्रश्न असा निघतो कीं टोपीवाल्यांकडून कारीगार बंदुका, तोफा व दारुगोळा जो शहाजी घेई तो त्यानें महाराष्ट्रांत त्याबरहुकूम बनविण्याची व्यवस्था कां केली नाहीं ? अथवा शहाजीचा मुलगा शिवाजी त्यानें तरी कां केली नाहीं ? . . . . . प्रश्नाला उत्तर एकच आहे व तें अगदीं साधें आहे. तें हें कीं उत्तम, रेखीव व नेमकें हत्यार बनविण्याची कला पैदा होण्यास शास्त्रीय ज्ञानाची जी पूर्व तयारी राष्ट्रांत व्हावी लागते ती त्या कालीं महाराष्ट्रांत नव्हती. शहाजीच्या हयातींत युरोपांत डकार्ट, बेकन इत्यादि विचारवंत सृष्टपदार्थसंशोधनकार्याचे वाली ज्यारीनें पंचभूतांचा शोध लावण्यास लोकांना प्रोत्साहित करीत होते. आणि आपल्या इकडे एकनाथ, तुकाराम, दासोपंत, निपटरंजन इत्यादि संत पंचभूतांना मारून ब्रह्मसाक्षात्कारांत राष्ट्राला नेऊन मुक्त करण्याच्या खटपटींत होते. अश्यांना स्क्रू, टाचणी, बंदूक, व तोफ यांचा विचार वमनप्राय वाटल्यास त्यांत नवल कसचें ? थोडक्यांत ऑगस्ट कोंट याच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे महाराष्ट्र त्या कालीं ' Metaphysical ' अवस्थेंत होतें आणि ' Positive ' अवस्थेंत येण्यास त्याला पांचशें वर्षें अवकाश होता. म्हणजे शक २००० च्या सुमारास महाराष्ट्र Positive बनणार होतें "* पाश्चात्य युरोपीय संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व या तिच्या भौतिक शास्त्रीय वृत्तींत आहे हें राजवाड्यांचें मत ते याच प्रस्तावनेंत पुढील-प्रमाणें मांडतात : " हा प्रचंड संस्कृतिप्रवाह म्हणजे ज्याला आधुनिक भौतिक शास्त्रीय संस्कृति म्हणतात तो. या शास्त्रीय संस्कृतिप्रवाहानें एकट्या इस्लामी विकृतीलाच तेवढें क्षीण केलें असें नाहीं. या प्रवाहानें खिस्ती विकृतीलाहि दुर्बल करून सोडिलें. ही संस्कृति कालान्तरानें हिंदु विकृ-

* राधामाधवविलास चंपू, पृ. १०७।८.

तीला व बौद्ध विकृतीलाहि मुरगाळून टाकणार होती. अशा या अजिंक्य व त्रिभुवनविजयी व कालत्रयव्यापक सनातन भौतिक शास्त्रीय संस्कृतीच्या धगधगीत तेजापुढें जुनाट मध्ययुगीन व रानटी इस्लामी विकृति शक १४०० पासून क्षय पावत पावत शक १५५० च्या सुमारास अतिच क्षीण झाली." * आपल्या संस्कृतीला अशा प्रकारें भौतिक शास्त्रीय स्वरूप यावें याबद्दल टिळक, आगरकर व राजवाडे या तिघांचेंहि एकमत होतें यांत शंका नाहीं. मात्र हे तिघेहि या बाबतींत कोंटचे अनुयायी नसून इंद्रियानुभवगम्य सृष्टीमागें एक इंद्रियांना अगोचर असें अज्ञेय तत्त्व आहे व तेंच आपल्या अंतःकरणांतहि आहे असें त्यांचें मत असून ते कोंटपेक्षां स्पेन्सर किंवा वेदान्त यांच्या विचारांशीं या बाबतींत अधिक सहमत होते. मात्र वेदान्ताला निवृत्तिमार्गी न ठेवतां तो प्रवृत्तिपर बनला पाहिजे असें त्यांचें मत असून त्यांपैकीं टिळक व राजवाडे यांच्या मतें गीतेंत व दासबोधांत हा प्रवृत्तिपर वेदान्त उपदेशिला आहे व म्हणूनच ते या ग्रंथांच्या आधारें आपल्या संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन केल्यास आपण युरोपीय संस्कृतीचा पराभव करूं शकूं असा आत्मविश्वास लोकांत जागृत करीत असत.

लो. टिळक आणि इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या वृत्तींत प्रथमपासून बरेंच साम्य असलें तरी पहिल्याची प्रवृत्ति अध्यात्माकडे विशेष तर दुसऱ्याची प्रवृत्ति भौतिकवादाकडे अधिक अशी मूळपासूनच होती. टिळकांनीं मनुष्यसमाजाला नीतिशास्त्र हवें असेल तर अध्यात्मशास्त्र सोडून चालणार नाहीं हें सिद्ध करण्यासाठीं आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस 'गीतारहस्य' लिहिलें तर राजवाडे आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस नास्तिकशिरोमणि नित्शे याचे अनुयायी बनले. ऑगस्ट कोंटप्रमाणें त्यानेंहि चातुर्वर्ण्याचें समर्थन केलें आहे व त्याचा आधार आनुवंशिक जातिसंस्थेलाहि आहे हें पाहून त्यांना त्याच्याबद्दल विशेष आदर वाटला असल्यास नवल नाहीं. महिकावतीच्या बखरीच्या प्रस्तावनेंत त्यांनीं आपला वेदान्त म्हणजे शुद्ध नास्तिकवादच आहे असें प्रतिपादिलें आहे. या प्रस्तावनेंत ते लिहितात : "देव एक आहे हें जितकें खरें, तित-

* राधामाधवविलास चंपू, पृ. ११६.

केंच ते कोट्यवधि आहेत हेंहि खरें असल्यामुळें, म्हणजे दोन्ही कल्पना केवळ बागुलबुवाप्रमाणें असत्य असल्यामुळें कातकरी, यहुदी, खिस्ती व हिंदु हे सारेच निराधार व अवास्तव कल्पनांच्या पाठीमागें धांवत होते. ...... देवकल्पनेचें असत्य युग पांचचार हजार वर्षें चालून समाप्तीस येण्याच्या रंगांत आहे हें देवभोळ्या लोकांच्या लक्षांत अद्याप आलें नव्हतें. एकट्या अद्वैतवेदान्त्यानें तेवढें देवकल्पनेला लाथाडलें होतें."§ राजवाड्यांचा लोकसत्तेवर विश्वास नव्हता आणि सामाजिक समतेवरहि नव्हता. तथापि चातुर्वर्ण्याहून श्रेष्ठ समाजरचना करण्याचा काळ आला आहे आणि महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण–क्षत्रियांनीं "मराठा क्षत्रिय, मराठा कुणबी, व नागवंशी महार यांना साक्षर करण्याचा जारीनें प्रयत्न न केल्यामुळें व या लोकांची संख्या देशांत बहुतम झाल्यामुळें, बुद्धिमान् व कर्तबगार अशा उच्च ब्राह्मणांना व उच्च क्षत्रियांना ह्यांच्याबरोबर अधोगतींत रखडत बसण्याची यथायोग्य शिक्षा मिळाली आहे" असे उद्गार त्यांनीं काढिले आहेत. "महाराष्ट्र देशाचें गुरुत्वमध्य उपरिनिर्दिष्ट चार जातींच्या ठायीं आहे आणि ते म्हणतील ती बहुत कालांतरानें कां होईना, पण पूर्वदिशा होते"* असें सांगून त्यांनीं महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांना जणूं काय या सामान्य जनतेची उन्नति केल्याखेरीज तुमचा उद्धार होणार नाहीं असाच अखेरचा संदेश देऊन ठेविला आहे.

लो. टिळक हे शुद्ध भौतिकवादी कधींच नव्हते. ते वेदांतीच होते आणि नित्शेच्या कांहीं मतांबद्दल त्यांना आदर असला तरी ते त्याचे अनुयायी कधींच बनले नाहींत. स्पेन्सरनें अद्वैत वेदान्तांतील निर्गुण परब्रह्माचेंच 'अज्ञेय तत्त्व' या नांवानें प्रतिपादन केलें म्हणून ते स्पेन्सरला आधुनिक ऋषि म्हणत, त्याचप्रमाणें नित्शेनें जर्मनीला कर्मप्रवण बनविलें याबद्दल त्यांना तो मोठा वाटे. तसेंच त्यानें चातुर्वर्ण्याचें महत्त्व मान्य केलें याबद्दलहि त्यांना एक प्रकारचा आदर वाटणें साहजिक होतें, पण भूतदया, समता, स्वातंत्र्य वगैरेसंबंधींचा त्याचा अनादर त्यांना कधींच

§ महिकावतीची बखर प्रस्तावना पृ. ९७. * राधामाधवविलास चंपू, पृ. २७१.

मान्य नव्हता. नित्शेच्या भौतिक तत्त्वज्ञानाचा आणि विकृत नीतिशास्त्राचा उल्लेख त्यांनीं गीतारहस्यांत पुढीलप्रमाणें केला आहे :—

" म्हणून अध्यात्मदृष्ट्या नीतिशास्त्रास आधार म्हणून घेतलेली सर्व भूतात्मैक्यरूप परब्रह्माची अव्यक्त कल्पना सोडून दिली तरी अखेरीस त्याऐवजीं सर्व मानवजात ही डोळयांनीं न दिसणारी अतएव अव्यक्त वस्तूच देवासारखी पूज्य मानणें भाग पडतें; व त्यांतच पूर्वीच्या व पुढच्या पिढ्यांचा समावेश केल्यानें अमृतत्वाबद्दलची मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति तृप्त झाली पाहिजे असें मानून, या बड्या देवाची प्रेमानें व अनन्य भावानें उपासना करणें, त्याच्या सेवेंत आपलें सर्व आयुष्य खर्च करणें किंवा त्याच्याकरितां सर्व स्वार्थाचा यज्ञ करणें, हेंच मनुष्याचें या जगांतील परमकर्तव्य होय, असा नव्याण्णव हिश्शानें आधिभौतिक पंडितहि आतां मोठ्या कळकळीनें उपेदश करूं लागले आहेत. फ्रेंच पंडित कोंट यानें प्रतिपादिलेल्या धर्माचें हेंच सार असून या धर्मासच ' सकलमानवजातिधर्म ' किंवा थोडक्यांत सांगावयाचें असल्यास 'मानवधर्म' असें गोंडस नांव त्यानें आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे. अलीकडील जर्मन पंडित नित्शे याचीहि गोष्ट याच प्रकारची आहे. इसवी सनाच्या एकोणीसाव्या शतकांत ' परमेश्वर मयत झाला ' असें यानें स्पष्ट विधान केलें असून, अध्यात्मशास्त्र सर्व झूट आहे असें याचें म्हणणें आहे. तथापि आधिभौतिक दृष्ट्याच कर्मविपाक व पुनर्जन्माचें चक्र कबूल करून आपल्याला पुनः जन्मोजन्मीं करतां येईल अशाप्रकारचें कृत्य करणें आणि ज्याच्या सर्व मनोवृत्ति अत्यंत विकसित होऊन पूर्णावस्थेस पोचल्या आहेत असें मानवी जनावर जेणेंकरून पुढें निर्माण होईल अशा रीतीनें समाजव्यवस्था राखणें, हेंच या जगांत मनुष्यमात्राचें कर्तव्य व परमसाध्य होय असें त्यानें आपल्या सर्व ग्रंथांतून प्रतिपादन केलें आहे. अध्यात्मशास्त्र ज्यांना कबूल नाहीं त्यांनाहि कर्माकर्मविवेचन करितांना कांहीं तरी परमसाध्य मानावें लागतें व तें एक प्रकारें ' अव्यक्तच ' असतें असें यावरून दिसून येईल. " *

वरील उताऱ्यांत नीत्शेचा जो उल्लेख आला आहे त्यावरून नीत्शेचीं

* गीतारहस्य पृ. ५००

मतें टिळकांना मान्य होतीं असें मुळींच दिसत नाहीं. उलट नीत्शेच्या "सुपर मॅन" ला ज्याच्या मनोवृत्ति अत्यंत विकसित होऊन पूर्णावस्थेस पोंचल्या आहेत असें 'मानवी जनावर' हें नांव त्यांनीं दिलें आहे. त्यावरूनच त्याच्या मानवादर्शासंबंधीं लोकमान्यांना अनादरच वाटत होता हें सिद्ध होतें. त्यांचा वर्णव्यवस्थेवर विश्वास असला तरी तींत एक निष्काम कर्मयोगी मानवधर्म ग्रथित झाला आहे म्हणूनच होता. ते राजकारणांत शुद्ध लोकशाहीचे भोक्ते असून त्यांचा हा विश्वास अखेरपर्यंत एकसारखा वाढतच गेलेला आहे. आपणांस आपल्या दास्यांतून मुक्त करण्याची शक्ति या सामान्य जनतेंतच आहे असें त्यांचें प्रथमपासूनचें मत असून ते जेव्हां स्वराज्यासाठीं लोकांनीं संन्याशी व्हावें किंवा रामदासी व्हावें असें म्हणत तेव्हां त्यांत वर्णश्रेष्ठत्व मिरविणाऱ्या ब्राह्मणांच्या जात्यभिमानाचा मुळींच स्पर्श नसे. ते एकेठिकाणीं सामान्यजनतेंत मिसळून तिची सेवा करण्यासंबंधीं म्हणतात :—"हे लोक पशु आहेत म्हणून त्यांचा तिरस्कार करणें कांहीं पुरुषार्थ नाहीं. त्यांचा व आमचा गळा एके ठिकाणीं बांधलेला आहे व अखेरीस आम्हांस जर कोणी तारणार किंवा मारणार असेल तर हेच तारतील किंवा मारतील. क्षणभर युरोपियनांत मिसळून वाहवा मिळविल्यानें आमचा कांहीं निभाव लागणार नाहीं..... सार्वजनिक हित साधण्याची दिशा याहून भिन्न आहे. त्याकरितां खरोखरीच सर्व प्रकारच्या व जातींच्या लोकांत आम्ही मिसळून वागलें पाहिजे व आमच्या स्वतःचें सर्व हित सोडून निष्काम बुद्धीनें रामदास्याप्रमाणें किंवा साल्व्हेशनिस्टांप्रमाणें या बाबतींत उपदेशकाचा व मार्गदर्शकाचा धंदा स्वीकारला पाहिजे." ब्राह्मण्याच्या उच्च आदर्शापासून लोकनायकत्वाची ही जी कल्पना निघते ती सामाजिक समता, लोकसत्ता किंवा समाजसत्ता यांच्यांशीं विरोधी नसून त्यांना पोषक अशीच आहे. अशा प्रकारच्या गुणश्रेष्ठ आणि लोकसेवारत ब्राम्हणांचा कोणासहि हेवा वाटणार नाहीं व त्यांचा जन्म एकाच जातींत होईल असें नाहीं. हें पाहूनच लोकमान्यांनीं अखेरीस स्वराज्याच्या लढ्यांत शांततेनें व स्वार्थत्यागानें लढणारे ते सर्व ब्राम्हणच आहेत मग ते जातीनें कोणीहि असोत, असा उपदेश करून याच वृत्तीचा

अवलंब करीत गेल्यानें जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य नष्ट होऊन गुणकर्मप्रधान वर्णव्यवस्था स्थापन होऊं शकेल असें 'राष्ट्रसभानिष्ठ लोकशाही' पक्ष स्थापन करतांना लोकांना सांगितलें. तात्पर्य लोकमान्यांना लोकशाही आपल्या देशांत येत आहे व तदनुरूप आपल्या पूर्वापार सामाजिक व धार्मिक आचारविचारांत फेरफार होत जाणार हें दिसत असलें तरी त्यावर भर देणें हें लोकांचें लक्ष गौण गोष्टींकडे खेचून मुख्य स्वराज्याच्या कार्यांत अडथळे उत्पन्न करतें असें वाटत असे.

यावर आगरकर म्हणतात: "या देशांत ज्या विद्येचा पाय शिरला आहे ती आमच्या राज्यविषयक विचारांप्रमाणें आमच्या धार्मिक व सामाजिक विचारांतही प्रचंड क्रांति करणार आणि तदनुसार आमचें आचारण बदलत जाणार..... आमच्या अर्वाचीन विचारांस ज्या धार्मिक व सामाजिक गोष्टी अप्रशस्त वाटूं लागल्या आहेत, त्यांस शेकडो मनूंचे व सहस्रावधि पाराशरांचे आधार दाखविलेत, व त्यांचा प्रसार न व्हावा म्हणून त्यांच्या मार्गांत कोट्यवधि लोकांचा मूर्खपणा, वृथा धर्माभिमान आणि उठावणीचे आरडे आणून घातलेत तरी ज्याप्रमाणें पर्वताच्या माथ्यावरील सरोवराच्या भिंती फोडून तुफान वेगानें कड्यावरून पडूं लागलेल्या वारिवाहाची गति कुंठित करण्यास कोणीहि धजत नाहीं, त्याप्रमाणें आमच्या मूर्खपणाच्या सामाजिक व धार्मिक समजुतीस लागलेला वणवा कोट्यवधि अजागळ कीटकांच्या क्षुद्र पक्षवातानें किंवा मोठ्या किड्यांच्या शुष्क श्वासवातानें विझण्याचा मुळींच संभव नाहीं." * टिळक म्हणत कीं एक प्रकारची सामाजिक व धार्मिक जागृति अथवा विचारक्रांति होणें अवश्य असलें तरी ती आपल्या पूर्वपरंपरेस धरून केली तरच लोकांस पटेल. आतांच सर्व जाति मोडा, धर्मबंधनें तोडा आणि सर्व शुद्ध बुद्धिवादी बना असें म्हटल्यानें लोक होत नाहींत व उगीच मतभेदांचे तट पडून स्वराज्याच्या कार्यांची हानि होते. लोकनायकांनीं पूर्वपरंपरेवर एकदम हल्ला करून केवळ तार्किक हल्ले समाजावर चढविले तर त्यांत आमचें कोणतेंहि हित न होतां लोकांची शक्ति दुभंगते लोकमत

* निबंधसंग्रह, भाग १ ला, पृ. १४६–७.

हळूंहळूं बदलेल त्या मानानें परिस्थितीस अनुसरून जे धार्मिक व सामाजिक आचार स्वराज्याच्या आड येतील ते लोक आपोआप तोडतील. तेव्हां प्रथमतः त्यांच्यांत स्वराज्याची आकांक्षा निर्माण करा व त्यांना स्वराज्योन्मुख करा, त्यांच्यांत स्वाभिमान जागृत करा, आपल्या संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व पटवून द्या म्हणजे त्यांच्यांत जोम उत्पन्न होईल व हा आत्मश्रद्धेचा जोम उत्पन्न झाला म्हणजे सर्व सुधारणा क्रमाक्रमानें घडून येतील. यावर आगरकर म्हणत कीं, पूर्वीच्या संस्कृतीचा अभिमान निर्माण करा पण त्याचबरोबर तींतील दोषहि काढून टाका. आमची संस्कृति जगाच्या मागें पडली आहे याची जाणीव ठेवून ती पुढें नेण्याचीहि वृत्ति जागृत करा. अशा प्रकारें हा वाद चाले.

या वादांत शुद्ध तात्विक असा मतभेद बराच होता हें जरी खरें असलें, तरी लो. टिळकांची राजकीय व्यवहारबुद्धि त्यांना आगरकरांच्या मतांपासून दूर लोटीत होती हेंही खोटें नाहीं. आगरकरांचीं मतें इतर सुधारकांहून अधिक तर्कशुद्ध आणि सर्वांगीण क्रांतिवादी आहेत, हें त्यांना माहित होतें. आगरकर, रानड्यांच्यापेक्षां सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांत जसे पुरोगामी आहेत, त्याचप्रमाणें राजकीय बाबींतहि ते जहाल आहेत हें त्यांनीं कधींहि नाकबूल केलें नाहीं; पण याच त्यांच्या तार्किक वृत्तीमुळें आपल्या राजकारणांत अधिक अडथळा येतो असें त्यांना वाटे. राजकीय सुधारकानें एकांतिक धार्मिक व सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार करणें निदान परतंत्र राष्ट्रांत तरी योग्य नाहीं असें त्यांना वाटे. आगरकरांना यांत सत्याशीं प्रतारणा होते असें वाटे. ते म्हणत, सीता निरपराधी आहे हें माहीत असून रामचंद्रानें केवळ लोकाराधनेसाठीं तिचा त्याग केला, तसें वर्तन समाजसुधारणेला दूर लोटण्यांत टिळक करीत आहेत. या आगरकरांच्या म्हणण्यांत मुळींच तथ्य नव्हतें असें नाहीं; पण राजकारण करतांना अशी लोकाराधना करण्यांत स्वार्थ किंवा प्रमाद तरी काय आहे असें टिळकांना वाटे. सीतेचा त्याग केल्यानंतर वाल्मीकीनें तिला रानांतून आणून आपल्या आश्रमांत ठेविली आणि तिचें बाळंतपण करून मुलांची शुश्रुषा करून त्यांचें संगोपन केलें. रामचंद्राच्या पराक्रमाबद्दल

मला केवढाहि आदर असला तरी तूं निरपराधी असतां तुझा त्याग त्यानें केला याबद्दल माझा त्याच्यावर रोषच झाला आहे, असें वाल्मीकीनें सीतेजवळ बोलून दाखविलें.

वाल्मीकीसारख्या निःस्पृह ऋषीपेक्षां अडाणी लोकांच्या मतांना मान देणें आणि स्वतःच्या अंतःकरणाचीहि साक्ष बाजूला सारून सीतेचा त्याग करणें रामास शोभत नाहीं असें आगरकरांचें मत होतें. "व्यक्तीनें किंवा सरकारनें साधारणपणें लोकमतास धरून वर्तन करणें किंवा कायदे करणें हें सामान्य गोष्टींत ठीक आहे, पण लोकांच्या गाढ अज्ञानामुळें किंवा दुराग्रहामुळें व्यक्तीस लोकांची पर्वा न करतां स्वतंत्रपणें वर्तावें लागतें व सरकारास लोकमताविरुद्ध कायदे करावे लागतात. तथापि सामान्यतः सरकारचें वर्तन लोकमतास धरून असेल तितकें बरें. पण जे लोक हा सिद्धांत कबूल करतात तें लोकमत दिवसेदिवस सुधारत चाललें आहे असें गृहीत धरतात. तेव्हां आतां असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं लोकमताची सुधारणा व्हावी तरी कशी?...... म्हणून कोणी तरी अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतांतील दोषस्थलें दाखविण्याचे व समाजांतील बहुतेक लोकांस अप्रिय पण पथ्यकारक असे विचार त्यांच्यापुढें आणण्याचें अनभिमत काम करण्यास तयार झालेंच पाहिजे. असें करण्यास लागणारें धैर्य ज्या समाजांतील कांहीं व्यक्तींच्यासुद्धां अंगीं नसेल त्या समाजांनीं वर डोकें काढण्याची आशा कधींहि करूं नये." * "चार दोन गोष्टींत लोकांस न रुचणारे असें तुमचे विचार असले, आणि ते तुम्ही उघड बोललात तर कांहीं दिवस ते तुम्हांस त्रास देतील, तुमचा तिरस्कार करतील, व तुमचें बोलणें ऐकून घेणार नाहींत हें जरी खरें आहे तरी सत्य तुमच्या पक्षांत असेल, निदान कोणत्याहि क्षुल्लक स्वार्थासाठीं हातीं घेतलेल्या पक्षाच्या वतीनें तुम्ही भांडत नसाल, लोकांच्या कल्याणाची खरी कळकळ तुमच्या अंतःकरणांत वसत असेल व तें कल्याण घडवून आणण्यासाठीं निरपेक्ष बुद्धीनें तुम्ही आपल्या जिवापाड श्रम करीत असाल तर तुमच्या हातून तें कल्याण होवो अगर न होवो, तुमचे चांगले हेतु व तुमचे निर्लोभी कष्ट यामुळें

* निबंधसंग्रह, भा. १ ला. पृ. ७.

लोकांच्या मनांत तुमच्याविषयीं उत्पन्न झालेला पीळ हळूंहळूं नाहींसा होत जाऊन त्यांना तुमच्या गुणांचें माहात्म्य समजूं लागेल व तुम्हांपासून होणाऱ्या फायद्याबद्दल त्यांच्या मनांत तुम्हांविषयीं कृतज्ञताबुद्धि व पूज्यता बुद्धि उत्पन्न होतील." * पण या वृत्तीनें वागणाऱ्याच्या हातून व्यावहारिक राजकीय नेतृत्व होणार नाहीं, असें लोकमान्यांचें मत होतें. मागच्या दृष्टान्तानेंच बोलायचें तर सीतेला लोकमताविरुद्ध आपल्या आश्रमांत ठेवून घेणें वाल्मीकीला शक्य असलें तरी राज्य करणाऱ्या रामचंद्राला लोकमत निवळेपर्यंत तें शक्य नव्हतें. वाल्मीकीनें तिला आश्रमांत ठेवून घेऊन मुलांचें संगोपन करण्यास आणि त्यामुळें लोकमत अनुकूल झाल्या-नंतर तिला परत बोलाविण्यासहि रामाची हरकत नव्हती पण राजकारणा-साठीं त्याला कांहीं काळ तरी तिचा त्याग करणें भाग होतें. दृष्टान्त सोडून बोलावयाचें तर टिळक व आगरकर यांच्या मनोभूमिकाच भिन्न होत्या. पहिल्याची भूमिका राजकीय मुत्सद्दीपणाची व राष्ट्रीय पक्ष-संघटनेची आणि दुसऱ्याची भूमिका केवळ तत्त्वनिष्ठ सर्वांगीण संस्कृति सुधारकाची होती. §

---

* निबंधसंग्रह, भा. १ ला, पृ. १९७

§ ज्या विषयावर लोकमत तयार झालेलें आहे त्यासंबंधीं तें संघटित बन-वून त्याच्या प्रभावानें प्रस्थापित राज्यसंस्थेंत आपणांस अभिप्रेत अशा सुधारणा घड-वून आणू इच्छिणाऱ्या मुत्सद्यास पुष्कळ वेळां केवळ तात्त्विक सुधारणांचे विचार लोकांपुढें मांडून लोकमताची शक्ति दुभंगणाऱ्या तत्वनिष्ठ सुधारकांचें कार्य विघातक वाटतें. तथापि अशा मुत्सद्यांनीं हें कार्य आपल्या हातीं घेतलें नाहीं तरी समाजांतील तत्वनिष्ठ व स्वार्थत्यागी सुधारकांनी हें कार्य चालू ठेविणें समाजाची प्रगति व लोक-मताची सुधारणा या दृष्टीनें आवश्यक असतें. अशा प्रसंगीं या दोन वृत्तींच्या लोकांनीं एकमेकांच्या मार्गांत आड न येतां श्रमविभागाचें तत्त्व अवलंबिणें हा यावर तात्त्विकदृष्ट्या योग्य उपाय दिसतो. तथापि हा उपाय अवलंबिण्यासहि कांहीं व्याव-हारिक अडचणी उपस्थित होत असतात व त्यामुळें उभयपक्षीं गैरसमज आणि परस्परां-संबंधीं अवहेलनाबुद्धि व्यक्त होऊं लागतात. असें असलें तरी समाजाची प्रगति होण्याच्या दृष्टीनें वरील दोनही कार्यें चालू राहणें अवश्य असतें. लॉर्ड मोर्ले यांनीं आपल्या 'ऑन कॉम्प्रमाइज' या पुस्तकांत अशा बाबतींत व्यवहारमग्न मुत्सद्दी

लो. टिळकांना राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या सिद्धीच्या दृष्टीनें धार्मिक व सामाजिक क्रांतीवर राष्ट्रांतील तरुणांची इतकी शक्ति घालविणें योग्य वाटत नव्हतें. म्हणून त्यांनीं आपल्या संस्कृतीच्या अभिमानाच्याच परंपरागत पायावर जहाल राजकारणाचा पाया घातला. आगरकरांच्या जहाल राजकीय विचारांचा पाया केवळ जनतेचें वाढतें दारिद्र्य आणि स्वातंत्र्याची, समतेची आणि सत्यनिष्ठेची सार्वत्रिक आकांक्षा हा होता. लोकमान्यांना असें दिसत होतें कीं सामान्य समाजांत असे लक्षावधि लोक आहेत कीं त्यांना सामाजिक व धार्मिक सुधारणा मान्य नाहीं पण ते स्वसंस्कृतीचे अभिमानी आहेत. त्यांच्यांत हा संस्कृतीचा अभिमान जागृत केला तर ते स्वराज्यासाठीं झगडण्यास तयार होतील. ते तसे तयार झाले व त्यांच्यांत जोम उत्पन्न झाला म्हणजे स्वराज्याच्या मार्गांत त्यांना आड येणारे सामाजिक व धार्मिक निर्बंध ते दूर करतील, त्यासाठीं येवढें अकांडतांडव करावयास नको. शिवाय आम्ही आज मागें राहिलों असलों तरी आमची संस्कृति हीन दर्जाची नाहीं तर ती श्रेष्ठ दर्जाचीच आहे. मग उगीच आमच्या संस्कृतीचा पाया उखडण्याचा आग्रह कां? अशीहि त्यांची वृत्ति होती. या वृत्तीनें लोकमान्यांनीं राष्ट्रीय जागृतीला जोरानें सुरवात केली आणि त्यांनीं आपल्या कार्यानें ब्रिटिश सत्तेला हादरविलें! त्यांच्या स्वतंत्र राजकीय कार्याचा प्रारंभ १८९५ पासून झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. चार पांच वर्षांत त्यांची कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभर पसरली आणि महाराष्ट्रांत सुधारक पक्षाला विरोध करणारा टिळकांचा

आणि तत्वनिष्ठ सुधारक या दोघांचीहि समाजांस कशी आवश्यकता असते त्याचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे.

"Of course there are excellent reasons why a statesman immersed in the actual conduct of affairs, should confine his attention to the work which his hands find to do. But the fact that leading statesmen are of necessity so absorbed in the tasks of the hour furnishes all the better reason why as many other people as possible should busy themselves in helping to prepare opinion for the practical application of unfamiliar but weighty and promising suggestions, by constant and ready discussion of them upon their merits."

On Compromise, page 98, Macmillan and Co. 1913 edition.

पक्ष राजकीय क्रांतिवादाचा जनक आहे असा ओरडा ब्रिटिश अधिकारी वर्गानें सुरू केला. पण या ओरड्यानें अगर त्यांचा येथील राज्यकर्त्यांनीं जो छळ केला त्यामुळें या पक्षाचें बल कमी न होतां तें अधिकाधिक वाढतच गेलें आणि १९०५ च्या सुमारास त्यांच्या नेतृत्वाखालीं सर्व हिंदुस्थानांतील तरुण देशभक्त एकत्र येऊन त्यांनीं राष्ट्रीय राजकारणाचें नवें धोरण राष्ट्रसभेला लावण्याचा आपला निश्चय जाहीर केला. हें नवें धोरण कोणतें होतें आणि महाराष्ट्रांत जहाल राजकारणाचा क्रांतिकारक, राजकारणाचा उद्भव व प्रसार कसा झाला याचा विचार आतां आपणांस करावयाचा आहे.

तथापि हा नवा विषय सुरूं करण्यापूर्वीं हें सांगितलें पाहिजे कीं, लोकमान्यांनीं सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाच्या आधारावर जें राष्ट्रीयत्व निर्माण केलें त्यामुळें त्यांच्या हयातींत महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणेतर जनतेंत फारशी राजकीय जागृति झाली नव्हती व त्यांच्या मृत्यूनंतरच्या परिस्थितींत याच सांस्कृतिक राष्ट्रीयत्वाचा आधार घेऊन त्यांचे अनुयायी म्हणविणारे कांहीं लोक आज राष्ट्रसभेला विरोध करीत आहेत व आमची विशिष्ट संस्कृति रक्षण होत नसेल तर तें स्वराज्य आम्हांस नको, म्हणून परकीय सत्तेशीं सहकार्यहि करीत आहेत! यावरून स्वसंस्कृतीचा अभिमान हा नेहमीं प्रखर राष्ट्रीय राजकारणासच पोषक होईल असें म्हणतां येत नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, पाश्चात्य भांडवलशाही हीच आपली संस्कृति म्हणून तिला प्रेमानें कवटाळणारे आणि हिंदुसंस्कृतीच्या नांवानें फॅसिझमचा पुरस्कार करणारेहि अनेक लोक आज निघत आहेत. याच्या उलट आपल्या राजकारणास प्राचीन संस्कृतीचा आधार न घेतां इतर देशांतील यशस्वी तत्त्वांचा आधार घ्यावा आणि त्याला क्रांतिकारक स्वरूप द्यावें असें म्हणणारा एक समाजवादी पक्ष हिंदी राजकारणांत आज उदय पावत आहे. राष्ट्रीय राजकारणास प्राचीन इतिहासापासून स्फूर्ति घेणारे म० गांधी आणि त्यांत अर्वाचीन जगाच्या इतिहासांतून स्फूर्ति ओतणारे पं० जवाहरलाल नेहरू हे एका दृष्टीनें विचार करतां महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासांतील टिळक व आगरकर यांचेच नवे अवतार भासतात. टिळक

आगरकरांच्या वेळीं मिल्ल-स्पेन्सरचें तत्वज्ञान इकडे येत होतें; आज मार्क्स एन्जल्सचें तत्त्वज्ञान येत आहे. मिल्ल-स्पेन्सरचें तत्त्वज्ञान लोकसत्तेच्या व सामाजिक समतेच्या तत्त्वांना मान्यता देऊन हिंदुस्थाननें आज बहुतांशीं आत्मसात् केलें आहे व तें करूनहि आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा अभिमान तो धारण करीत आहे. आतां या नव्या समाजवादी तत्त्वज्ञानाची काय अवस्था होणार हा प्रश्न आहे. आमच्या मतें हें नवें तत्त्वज्ञान आत्मसात् करूनहि भारतीय संस्कृतीचें वैशिष्टय व श्रेष्ठत्व कायम राहील. पण या आमच्या म्हणण्याचा उलगडा वाचकांस या पुस्तकाच्या अखेरीसच होऊं शकेल.

आधुनिक भारत

उत्तरार्ध

आधुनिक भारत.

प्रकरण ८ वें.

महाराष्ट्रांतील जहाल व क्रांतिकारक राजकारण

" The first popular movement in India thus began in the Deccan Poona was its centre and Tilak was its inspirer. And though Tilak himself never took part in the revolutionary movement, some of those who had received their first lessons from him or his writings later became revolutionaries; and the credit or blame of starting the revolutionary or the terrorist movement also belongs to the people of Maharashtra. " §

राष्ट्रसभेंतील नेमस्त प्रागतिक राजकारणाला व्यवस्थित स्वरूप देऊन त्याचीं तत्त्वें ठरवून देण्याचें कार्य जरी मुख्यतः न्या. रानडे यांनीं महाराष्ट्रांत केलें, तरी या पक्षाच्या विचारप्रवाहाचा उगम बंगाल, मधील आद्य सुधारक आणि ब्रह्मसमाजाचे संस्थापक राजा राममोहन रॉय यांच्याकडे आहे हें मागें सूचित करण्यांत आलेंच आहे. या विचारप्रवाहाचें मुख्य लक्षण म्हणजे हिंदुस्थान व इंग्लंड यांचा जो राजकीय योग घडून आला आहे तो परमेश्वरी प्रसादानें घडून आला असून तो तसाच निरंतर

§ Landmarks in Indian Constitutional and National Development, by G. N. Singh, P. 302.

चालू राहण्यांत हिंदुस्थानचें व जगाचें हित आहे हें होय. अर्थात् या विचार-संप्रदायाच्या लोकांना पुढें कधीं काळीं हिंदुस्थान साम्राज्यांतून बाहेर फुटेल अशी भीति कधीं कधीं वाटत असली तरी तसें होणें इष्ट नाहीं व म्हणून ही अनिष्ट आपत्ति टाळण्यासाठीं आतांपासून प्रयत्न करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे असें या संप्रदायांतील लोकांचें मुख्य राजकीय धोरण होतें. बंगालमधील हिंदु समाजाला मुसलमान सुभेदारांचें वर्चस्व नकोसें झालें होतें पण तें नष्ट करण्याचें कार्य घडवून आणण्याचें सामर्थ्य तेथील शेट-सावकारांना व हिंदु राजांना नसल्यामुळें त्यांनीं ईस्ट इंडिया कंपनीला मुसलमान सुभेदारांविरुद्ध साहाय्य केलें आणि बंगालमधील क्रांति घडवून आणिली. पण या क्रांतीनंतर बंगालमधील सर्व व्यापार आणि राजकीय सत्ता गोऱ्या लोकांच्या हातीं गेली. तरीहि गोऱ्या लोकांच्या सहवासानें आपल्या देशाची सर्वांगीण उन्नति होत आहे असा भास बंगाली सुधारकांना दोन तीन पिढ्यांपर्यंत होत राहिला.

महाराष्ट्राच्या राजधानींत म्हणजे पुण्यांत राहणाऱ्या लोकांना प्रथम-पासूनच इंग्रजांनीं आपलें राज्य हरण केलें आणि आपला सर्व व्यापार-धंदा आटपला हें पाहून स्वराज्याची व स्वदेशी धंद्यांच्या उन्नतीची हळ-हळ लागली होती. यामुळें महाराष्ट्रांतील आद्यसुधारक लोकहितवादी यांनीं राजा राममोहन रॉय यांनीं रूढ केलेली, ब्रिटिश राज्यपद्धति हा परमेश्वरी प्रसाद आहे, ही विचारप्रणाली इकडे आणिली; तथापि अखेरीस हिंदु-स्थान अमेरिकेप्रमाणें ब्रिटिश साम्राज्यांतून फुटून जाणें अपरिहार्य आहे असें आपलें मत त्यांनीं जाहीर केलें होतें. पण पुढें न्या. रानडे यांनीं या मताच्या आधारावर आपलें राजकारण न आंखतां बंगालमधील आद्यसुधा-रक राजा राममोहन यांच्या विचारांच्या भूमिकेवरच तें रचिलें. तथापि याच वेळीं महाराष्ट्रांत एक जहाल राजकीय विचारप्रणाली निर्माण होत होती. हिंदुस्थानांत वाढणाऱ्या दारिद्र्यांतून येथें एक फ्रेंच राज्यक्रांती-सारखी प्रचंड राज्यक्रांति होईल असे विचार दादाभाई व ह्यूम यांच्या लेखनभाषणांच्या आधारें लोकांपुढें येऊं लागले होते. लो० टिळक आणि आगरकर यांनीं ही विचारप्रणाली प्रथम लोकांपुढें मांडण्यास सुरवात केली

आणि राजा–प्रजा व जित–जेते–संबंधांतून निर्माण होणाऱ्या हितविरोधावर भर देऊन जहाल राजकीय विचार लोकांत प्रसृत केले. लो० टिळकांनीं या जहाल राजकारणाला सर्वांगीण क्रांतीचें स्वरूप न देतां आपल्या संस्कृतीच्या अभिमानाचा आधार दिला आणि हिंदुस्थान राजकीय स्वातंत्र्य उपभोगूं लागेपर्यंत तरी या देशांत सामाजिक व धार्मिक विचारक्रांतीला प्राधान्य देऊं नये असें नवें राष्ट्रवादी राजकारण सुरूं केलें. न्या. रानडे यांचा नेमस्त सर्वांगीण सुधारणावाद, आगरकर यांचा जहाल सर्वांगीण सुधारणावाद आणि चिपळूणकर–टिळक यांचा जहाल राजकारणवाद, हे विचारांचे तीन स्वतंत्र प्रवाह आहेत. १८९५ च्या पूर्वी महाराष्ट्रांत दहा पंधरा वर्षे जें विचारमंथन झालें त्यांत या तीन विचारप्रवाहांचा त्रिवेणीसंगम दृष्टीस पडतो. यानंतर मात्र आगरकरांच्या विचारांची सरस्वती गुप्त होऊन रानड्यांचा नेमस्त प्रागतिक पक्ष आणि टिळकांचा जहाल राष्ट्रीय पक्ष असे दोनच पक्ष महाराष्ट्रांत स्थापन झाले.

लो. टिळकांचा जहाल राष्ट्रीय पक्ष हा सामाजिक व धार्मिक सुधारणांत मागसलेला अथवा नेमस्त असतां तो राजकारणांत जहाल कसा, याबद्दल कित्येक लोकांना मोठें आश्चर्य वाटतें. त्यांना रानड्यांची सर्वांगीण नेमस्त वृत्ति सुसंगत वाटते आणि आगरकरांची सर्वांगीण जहाल वृत्तिहि सुसंगत वाटते. पण टिळकपक्षाची सामाजिक नेमस्त वृत्ति आणि राजकीय जहाल वृत्ति यांत विसंगति दिसते. पण आमच्या मतें यांत विसंगत असें कांहींच नसून सूक्ष्म दृष्टीनें पाहूं लागल्यास परतंत्र राष्ट्रांतच नव्हे तर स्वतंत्र राष्ट्रांतहि असा पक्ष असतो हें दिसून येईल. इंग्लंडांतील कॉन्झर्वेटिव पक्ष किंवा आज ज्याला राष्ट्रीय पक्ष हें नांव मिळालें आहे, तो पक्ष एका अर्थी अशाच वृत्तीचा आहे. तो पक्ष राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अशा सर्वच अंतर्गत सुधारणांत नेमस्त असा दिसतो; पण परकीयांचें आक्रमण सहन न करणें अथवा परराष्ट्रावर आक्रमण करणें या बाबतींत त्याची वृत्ति जहाल आहे हें कोणींहि नाकबूल करूं शकणार नाहीं. परतंत्र राष्ट्रांत राजकीय सुधारणा या शब्दांचा अर्थ आणि स्वतंत्र राष्ट्रांत त्या शब्दाचा अर्थ यांत मोठा भेद

असतो. स्वतंत्र राष्ट्रांत राजकीय सुधारणा या शब्दांचा अर्थ एका विशिष्ट वर्गाच्या हातांतील सत्ता सामान्य जनतेच्या हातीं जाणें असा असून या सुधारणेस अनुकूल असणारे लोक तितक्या प्रमाणांत सामान्य जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक सुधारणेसहि अनुकूल असतात व तेथें जे राजकीय जहाल ते सामाजिक दृष्ट्याहि जहाल असतात. पण परतंत्र राष्ट्रांत राजकीय दृष्ट्या जहाल असणारे अनेक लोक सामाजिक क्रांतीला अनुकूल असतीलच असा नियम नसतो; किंबहुना, ते बहुतांशीं तिला प्रतिकूलच असतात. अपणांवर झालेल्या परकीयांच्या आक्रमणाचा आधीं निरास करावा व मगच आपण सामाजिक पुनर्घटनेचा विचार करावा, ही वृत्ति सामान्यतः सर्व लोकांत दिसून येते. विशेषतः जितराष्ट्रांतील समाजाच्या वरच्या थरांत तरी ही वृत्ति उत्कटत्वानें वास करीत असते. या वृत्तींतूनच राजकीय दृष्ट्या जहाल व सामाजिक दृष्ट्या नेमस्त असा पक्ष अस्तित्वांत येतो. स्वतंत्र देशांत सामाजिक क्रांति झाल्यानंतरच राजकीय क्रांतीचे विचार सुचतात व ती घडून येते. उदाहरणार्थ, इंग्लंडांत सोळाव्या शतकांत एक सामाजिक क्रांति घडून आली व जुना सरंजामदार वर्ग मागें पडून मध्यम व्यापारी वर्ग पुढें आला. नंतर या वर्गानें लोकसत्तेची राजकीय क्रांति घडवून आणिली. तसेंच अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम चरणाच्या अंतापर्यंत एक दुसरी औद्योगिक क्रांति घडून आली व त्यानंतर पुनः समाजवादी क्रांतीचे विचार प्रसार पावूं लागले. पण परतंत्र देशांत राजकीय क्रांतीचे विचार अशा समाजिक क्रांतीमुळें प्रथम उद्भवत नाहींत, तर आपणांवर होणारें परकीयांचें आक्रमण पाहून जी चीड येते, तींतून क्रांतिकारक राजकारण जन्मास येतें. ही चीड येणाऱ्यांस जर सामाजिक क्रांति झाल्याखेरीज परकीयांचें राज्य नष्ट होणार नाहीं, अशी खात्री होईल तरच ते सामाजिक क्रांतीला अनुकूल होतील, नाहीं तर होणार नाहींत. याच्या उलट ज्यांना ही चीड येत नाहीं ते राजकीय क्रांतीचा विचारहि करणार नाहींत हें उघड आहे. यामुळें परकीय आक्रमणाविषयीं चीड उत्पन्न करणें हेंच परतंत्र राष्ट्रांत जहाल राजकारण फैलावण्याचें प्रमुख साधन असतें. लोकमान्यांनीं

याच साधनाचा भरपूर उपयोग करून घेतला व तो करीत असतां सामाजिक रचनेच्या परंपरेला धक्का लावला नाहीं. पण ही सामाजिक रचना आपोआपच ढांसळत होती कारण ती रचना ज्या सरंजामदारी राजकीय संस्थांच्या आधारावर उभारलेली होती त्या राजकीय संस्था ब्रिटिश सत्तेनेंच मोडून टाकिल्या होत्या.

चातुर्वर्ण्याची आणि जन्मसिद्ध जातिव्यवस्थेची समाजरचना मध्ययुगीन सरंजामी व वतनदारी राज्यघटनेवर आधारलेली होती. ब्रिटिशांनीं ही राज्यपद्धति उलथून पाडली इतकेंच नाहीं, तर देशांतील लोकांचे पूर्वापार चालत आलेले धंदे मारून टाकून परकीय व्यापाऱ्यांची व भांडवलशाहीची दलाली आणि परकीय साम्राज्यशाहीची नोकरी, यांखेरीज लोकांना उपजीविकेचें साधन असें कोणतेंहि उरूं दिलें नाहीं. यामुळें या दोन कामांत ज्यांची सोय लागली नाहीं ते सर्व शेतीवर उदरनिर्वाह करूं लागले; पण शेतीच्या उत्पन्नावरहि त्यांचा उदरनिर्वाह होईना. यामुळें जी सामाजिक क्रांति घडून आली, तिच्यांतूनच राजकीय लोकसत्तेची आकांक्षा लोकांत निर्माण होऊं लागली. पण ही सामाजिक क्रांति सर्वस्वी येथील सुधारकांच्या प्रयत्नांनीं होत नसून ती ब्रिटिश राजसत्तेच्या आक्रमणानें घडत होती. यामुळें तिचें सर्वांगीण स्वरूप कोणाच्या लक्षांत भरत नव्हतें. परकीय सत्तेच्या आक्रमणामुळें दारिद्र्य व बेकारी वाढत आहेत याची मात्र जाणीव सर्वांना होत होती. ही जाणीव आणि आपल्या परंपरागत संस्कृतीचा अभिमान यांची गाठ पडतांच क्रांतिवादी व जहाल राजकारणाचा जन्म झाला. ही गांठ घालून देण्याचें कार्य लोकमान्यांनीं केलें. त्याबरोबर स्वदेशी, स्वराज्य, बहिष्कार, क्रांति, स्वातंत्र्य या भावना सर्वत्र फैलावूं लागल्या.

या भावनांनीं प्रेरित होऊन निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळ्या दिशांनीं व मार्गांनीं स्वातंत्र्यप्राप्तीचे प्रयत्न चालविले. कोणी “ रणावीण स्वातंत्र्य कोणा मिळालें ’ या मंत्राचा आधार घेऊन शस्त्रास्त्रें जमवून स्वराज्यस्थापनेचे प्रयत्न केले, कोणी जुलमी अधिकाऱ्यांचे खून केले, कोणी शिवाजी क्लब स्थापन करून बलोपासना चालविली, कोणी संस्थानिकांच्या साहा-

ऱ्यानें येथील क्रांति होऊं शकेल असा कयास बांधिला, तर कोणी आपल्या देशांतील सर्व संस्थानिक मेषपात्र झालेले आहेत हें ओळखून अफगाणिस्थान, नेपाळ वगैरे दूरच्या स्वतंत्र राज्यांचा आश्रय केला. कोणी रामदासी मठांचें पुनरुज्जीवन करण्याची कल्पना काढिली आणि कांहींनीं मंत्रसामर्थ्यानें, व योगसामर्थ्यानें ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्याचा प्रयत्न चालविल! हे सर्व प्रयत्न एकाच वेळीं एका ठिकाणीं झाले असें नाहीं; व लोकमान्यांना या सर्व प्रयत्नांची निरनिराळ्यावेळीं निरनिराळ्या ठिकाणांहून वार्ता पोहचत असली तरी त्यांनीं असल्या राजकारणांत स्वतः भाग घेतला नाहीं अथवा त्यांना प्रत्यक्षपणें अथवा अप्रत्यक्षपणें प्रोत्साहनहि दिलें नाहीं. आपलें राजकारण कितीहि जहाल झालें तरी तें उघडें व कायदेशीरच चाललें पाहिजे आणि सामान्य जनतेंत मोठी जागृति होऊन तिला राष्ट्रसभेसारख्या संघटित राजकीय संस्थेचें नेतृत्व प्राप्त झाल्याखेरीज हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळणार नाहीं हा त्यांच्या बुद्धीचा ठाम निश्चय त्यांनीं कधींहि ढळूं दिला नाहीं. त्यांचें राजकारण सार्वजनिक सभा आणि राष्ट्रसभा अशा उघड काम करणाऱ्या संस्थांमार्फतच चालणारें होतें. पण न्या. रानडे यांच्या पक्षाच्या हातीं जोंपर्यंत सार्वजनिक सभेचीं सूत्रें आहेत तोंपर्यंत तिचें राजकारण आपणांस हवें तसें चालणार नाहीं व तिच्या राजकारणांत खरा जोमहि येणार नाहीं हें त्यांना हळूंहळूं स्पष्ट दिसूं लागलें होतें. १८९५ सालीं नव्या कौन्सिलच्या निवडणुकी झाल्या तेव्हां लो० टिळक व ना. गोखले असे दोन उमेदवार परस्परांविरुद्ध पुण्यांतून उभे राहिले. इतकेंच नाहीं तर लॉर्ड हॅरिस हे मुंबईचे गव्हर्नर आपली कारकीर्द संपवून विलायतेस जाऊं लागले तेव्हां त्यांना मानपत्र देण्याच्या कार्यांत जुन्या लोकांनीं भाग घेतला व ज्या गव्हर्नरांच्या कारकीर्दींत पुण्यामुंबईसारख्या महाराष्ट्रांतील प्रमुख ठिकाणीं हिंदुमुसलमानांचे दंगे होऊन सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भेदनीतीचा लोकांना कटु अनुभव आला व ज्यांनीं लोकमताचा उघड उघड उपमर्द करून लोकांच्या पुढाऱ्यांना धमक्या दिल्या, त्यांना मानपत्र देण्याचें राजकारण चुकीचें आहे असें लोकमान्यांनीं उघडपणें प्रतिपादण्यास सुरवात केली. अर्थात् आतां पुण्यांतील पक्षभेद हे सामाजिक सुधार-

णेच्या क्षेत्रांतून निघून राजकारणांत शिरूं लागले हें स्पष्ट झालें. लोकमान्यांनीं याच सालीं सार्वजनिक सभेंत आपल्या पक्षाचें बहुमत केलें आणि एकटे ना. गोखले वगळून रानडे पक्षाच्या इतर लोकांना तिच्या कार्यकारी मंडळांतून खो दिला.

सार्वजनिक सभा अशा प्रकारें टिळकांच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या हातीं गेली आणि तिचें राजकारण नेमस्तपणानें चालणें शक्य नाहीं हें पाहतांच न्या. रानडे यांच्या सल्ल्यानें जुन्या पद्धतीनें नेमस्त राजकारण करणारी आणि पेन्शनर-सरदार मंडळींनाही झेपणारी अशी नवी डेक्कन सभा पुण्यांत १८९६ सालीं अस्तित्वांत आली. पुण्यांतील राजकीय कार्य करणारी सार्वजनिक सभा टिळकपक्षाच्या हातीं गेली हें पाहून अँग्लोइंडियन वृत्तपत्रांना जितका विषाद वाटूं लागला होता तितकाच आनंद त्यांना नेमस्त पक्षानें नवी राजकीय संस्था स्थापन केली हें पाहून झाला! नव्या तरुण पक्षानें आपल्या संस्थेंत जर नवा जोम उत्पन्न केला तर वृद्ध लोकांनीं आपलें जुनें राजकारण चालविण्यासाठीं स्वतंत्र संस्था स्थापन करावी, याचें हिंदी राजकाणांतील हें पहिलेंच उदाहरण होय. देशांतील राजकीय संस्था बहुमतानें आपल्या पक्षाच्या हातीं आणण्याचा नव्या तरुण पक्षाचा नैसर्गिक हक्क आहे व तो जुन्या पक्षानें आनंदानें मान्य केला पाहिजे. ज्यांना नव्या पिढीनें निर्माण केलेली वृत्ति पसंत नसेल त्यांनीं आपल्या राजकारणाचे दिवस संपले म्हणून स्वस्थ बसावें आणि नव्या पक्षाला आपल्या राष्ट्राचें राजकारण आपल्या जबाबदारीवर चालवूं द्यावें अगर नव्या पक्षाला शक्य तितकें साहाय्य करावें. पण हे दोन्ही मार्ग सोडून जेव्हां न्यायमूर्तींनीं नवी राजकीय संस्था स्थापन करून बहुमताला न रुचणाऱ्या आपल्या राजकारणास चिरंतन करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हां टिळकांनीं त्यांच्यावर टीकेची झोड उठविली आणि हा "म्हातारचळ कीं पोरखेळ" असा उघड सवाल टाकिला.

टिळकांनीं यावेळीं रानड्यांच्यावर जी टीका केली, तिच्या बुडाशीं एक अत्यंत महत्त्वाचें तत्त्व होतें आणि त्या टीकेंतील भाषा कितीहि कडक असली तरी ज्या तत्त्वाचा पुरस्कार त्यांनीं या लेखांत केला आहे तें तत्त्व

जर हिंदी राजकारणांत पाळिलें गेलें असतें तर त्याचें पाऊल एक पिढीनें तरी खास पुढें पडलें असतें. मागील पिढीनें स्थापन केलेली राजकीय संस्था पुढील पिढीनें बहुमताच्या जोरावर आपल्या हातीं घेतली असतां जुन्या-पिढीनें जर बहुमताच्या निर्णयाला झुगारून आपलें राजकारण चिरंतन करण्यासाठीं स्वतंत्र राजकीय संस्था काढिल्या तर राष्ट्रांत एकी राहावी कशी आणि राष्ट्राची शक्ति संघटित होऊन तिचा प्रभाव परकीय सत्तेवर पडावा कसा? न्यायमूर्तींचें त्या वेळचें कृत्य राष्ट्रीयत्वाच्या विकासास आणि लोकसत्तेच्या तत्त्वांस पूर्णपणें हरताळ फासणारें आणि वाढत्या राष्ट्रवृक्षावर दुहीच्या विषरसाचें सिंचन करणारें होतें. न्यायमूर्तींनीं १८९६ सालीं हें जें अनुदार धोरण घालून दिलें त्याचेंच अनुकरण १९०७ सालीं सुरतेला राष्ट्रसभेच्या बाबतींत करण्यांत आलें, १९१७ सालीं लोकमान्यांनीं ही नेमस्तांची कॉंग्रेसहि जेव्हां काबीज केली, तेव्हां बाबू सुरेंद्रनाथांनीं हाच धडा गिरविला आणि श्री. केळकर यांनीं लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रसभा सोडून न्यायमूर्तींचेंच अनुकरण केलें. न्यायमूर्तींवर टिळकांनीं केलेल्या सर्व आरोपांतून आपल्या याच वृत्तीस अनुसरून श्री. केळकर यांनीं टिळकचरित्रांत न्यायमूर्तींना दोषमुक्त केलें आहे आणि लोकमान्यांच्या लेखसंग्रहांत त्यांचा हा लेख प्रसिद्धहि केलेला नाहीं! परंतु लोकमान्यांनीं आपल्या राजकारणांत आधारभूत अशीं जीं दोनचार तत्त्वें आजन्म प्रतिपादिलीं त्यांतीलच हें एक तत्त्व असल्यानें आमच्या मतें या तत्त्वाला लो. टिळकांच्या राष्ट्रीय विचारसरणींत अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे.

लो. टिळकांचें राष्ट्रीय राजकारण अंतिमदृष्ट्या क्रांतिवादी आहे पण तात्कालिक दृष्ट्या तें कायदेशीर होतें. तें अंतिमदृष्ट्या क्रांतिवादी असून त्यांनीं आजन्म कायदेशीर राजकारणच कां केलें? याचें उत्तर हिंदुस्थानांतील क्रांति राष्ट्रसभेसारखी सामान्य जनतेची प्रातिनिधिक संस्थाच करूं शकेल अशी त्यांची खात्री होती हेंच होय. तिच्या संघटनेंत जोंपर्यंत सामान्य जनता सामील झाली नाहीं व तिच्या राजकारणाला क्रांतिवादी स्वरूप देण्याचा काळ आला नाहीं, तोंपर्यंत कोणतेंहि क्रांतिवादी राजकारण यशस्वी होणें शक्य नाहीं, असें त्यांना वाटत होतें. हेंच त्यांच्या कायदेशीर राजकारणां-

तील मर्म होय. त्यांचे सर्व प्रयत्न राष्ट्रसभा ही खरी जनतेची प्रातिनिधिक संस्था कशी बनेल आणि तिचें राजकारण पुरोगामी कसें बनेल ह्यासाठींच चालू असत. ज्याला राष्ट्राचें राजकीय नेतृत्व करावयाचें त्यानें एकसारखें पुढें जावें, पण आपल्या पाठीमागून राष्ट्र येत आहे किंवा नाहीं याचें नित्य अनुसंधान ठेवावें, असें त्यांचें मत होतें. अर्थात् विशिष्ट काळीं राष्ट्राची तयारी किती झालेली आहे, याबद्दल निरनिराळ्या पुढाऱ्यांत मतभेद होणें शक्य आहे, पण या बाबतींत सर्वांनीं बहुमताचा निर्णय मान्य करावा असा त्यांचा आग्रह होता. लोकमान्यांनीं आपल्या चाळीस वर्षांच्या सार्वजनिक आयुष्यांत या तत्त्वाच्या विरुद्ध आचरण कधींहि केलेलें नाहीं व ज्यांनीं ज्यांनीं त्याच्याविरुद्ध आचरण केलें त्यांच्या त्यांच्यावर त्यांनीं अराष्ट्रीय वृत्तीचा आरोप केला आहे. न्यायमूर्तींनीं आपल्या अनुयायांना डेक्कनसभा स्थापन करण्याचा जो सल्ला दिला तो केवळ वैयक्तिक अहंकारानें दिला नाहीं, त्यांच्याहि अंतःकरणांत देशभक्ति होती व त्या देशभक्तीनें प्रेरित होऊनच त्यांनीं तो सल्ला दिला असेल असें त्यांच्यातर्फे म्हणणें शक्य व योग्यहि होईल. पण त्यांच्या देशभक्तीचा हा मार्ग चुकीचा होता व त्यामुळे राष्ट्रांत दुहीचें बीज पेरलें जात आहे अशी ज्यांची प्रामाणिक समजूत होती तेहि ही टीका केवळ व्यक्तिस्वार्थानें करीत नव्हते. लो० टिळकांचें राजकारण ज्यांना मान्य आहे, त्यांना ही टीका फारतर अधिक कडक आहे असें म्हणतां येईल, पण ती तत्त्वप्रेरित होती व त्या महत्त्वाच्या तत्त्वाचें त्यांनीं आजन्म उल्लंघन केलें नाहीं, इतका त्यांचा त्या तत्त्वावर विश्वास होता असेंच ते म्हणतील.

"टिळकांनीं डे. ए. सोसायटी सोडल्यानंतर त्यांनीं शिक्षणसंस्था अशी वेगळी काढली नाहीं, ही गोष्ट खरी, तथापि एका कर्त्या मनुष्याच्या सार्वजनिक चारित्र्याला जेवढीं साधनें लागतात तितकीं सर्व टिळकांना वेगळींच उभारावीं लागलीं. रानडे–गोखले पक्षानें डेक्कन सभा काढण्यांत तरी दुसरें काय केलें ? या सर्वांत वाईट येवढेंच होतें कीं, गोखले पक्षाचीं पत्रें टिळकांविषयीं कसेंहि लिहित असोत, पण स्वतः रानडेच काय, गोखले यांचीहि शब्दाची मर्यादा टिळकासंबंधानें बोलतांना व लिहितांना इतकी

सुटली नव्हती हें विसरून चालत तर नाहीं. सरकाराशीं वागतांना किंचित् नरमपणाचा दोष रानडे पक्षाकडे देणें योग्य, तर प्रस्तुत लेखांतल्यासारख्या शिव्या रानड्यांसारख्यांना देण्याचा दोष टिळकांनाहि द्यावा लागतो. प्रत्येक गोष्टींतलें उचित अनुचित हें वेगवेगळें असतें, व समाजांत राजकीय पक्षभेद दिसल्यानें सरकारचा फायदा होतो, या टिळकांच्या म्हणण्यांत तथ्य असलें तरी, तेवढ्यामुळें नुसती वेगळी सभा काढण्याबद्दल असे अपशब्द लिहिणें हें अनुचित म्हणावें लागतें" § असा समतोल निर्णय श्री. केळकर यांनीं दिला आहे ! पण लो. टिळक ज्या तत्त्वाकरितां न्या. मू. रानडे यांच्यांशीं भांडत होते तें तत्त्व सुटल्यामुळें श्री. केळकरांचा तोल या बाबतींत सुटला आहे असें आम्हांस वाटतें. डे. ए. सोसायटी सोडल्या-वर त्यांनीं निराळी शिक्षणसंस्था काढली नाहीं हें मान्य केल्यानंतर त्यांनीं आपल्या सार्वजनिक जीवनास निराळीं साधनें स्वतंत्रपणें निर्माण केलीं, या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? शिवाय हीं साधनें तरी कोणतीं ? केसरी-मराठा पत्रें त्यांनीं आधींच घेतलीं होतीं. व तीं त्यानीं स्वतंत्रपणें काढिलीं असतीं तरी त्यांत कांहींच वावगें नव्हतें. सार्वजनिक सभा किंवा राष्ट्रीय सभा यासारख्या संस्था व्यक्तीची सार्वजनिक कार्याची हौस पुरविण्यासाठीं काढावयाच्या नसतात. त्यांना जर जनतेच्या तर्फे सरकारशीं भांडावयाचें असेल तर त्यांतील एका पक्षानें आपला पराभव होतांच, दुसरी संस्था स्थापन न करतां, तींत राहूनच तिचें मत आपल्या बाजूस करून घेण्याचा प्रयत्न आपल्या बुद्धिबलानें व आत्मबलानें करावा, पण सरकारशीं लोकांच्या वतीनें भांडण्यासाठीं प्रत्येक पक्षानें सवता सुभा उभारूं नये. १८७० पासून २५ वर्षें जी सभा पुण्यांत वाढत आली व जिचें प्रातिनिधिक स्वरूप खुद्द राज्यकर्त्यांनाहि मान्य करावें लागलें होतें, त्या सभेंत आपल्या पक्षाचें बहुमत नाहीं म्हणतांच ती सोडून देऊन दुसरी संस्था काढणें हें राष्ट्रीयत्वाची वाढ आणि लोकशाहीचें तत्त्व या दोहोंसहि प्रतिकूल आहे असें लो. टिळकांचें मत होतें. लो. टिळकांचें राजकारण म्हणजे वाढतें राष्ट्रीयत्व आणि वर्धिष्णु क्रांतिवाद असें होतें, आणि त्यांनीं या धोरणाला

* लो. टिळक यांचें चरित्र, भाग १ला, पृ. ४९०.

सार्वजनिक सभेंत जर बहुमताची मान्यता मिळविली तर ती सभा सोडून स्वतंत्र अशा नेमस्त राजकीय संस्थेची स्थापना न करतां जुन्या पक्षानें चार दिवस स्वस्थ राहून आपल्या बाजूचें बहुमत करून घेण्याचें धोरण स्वीकारणें अवश्य होतें. पण सार्वजनिक सभा किंवा राष्ट्रसभा अशा संस्थांच्या मागें जोंपर्यंत कोणतीहि दंडशक्ति नाहीं तोंपर्यंत सरकारपुढें नेमस्तपणानें नमण्यांत मुत्सद्दीगिरी आहे आणि एकदा कायदा झाला कीं तो कितीहि वाईट असला तरी तो पाळणें हेंच प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे, असें वेळींअवेळीं प्रतिपादणारे सनदशीर वृत्तीचे लोकहि अशा लोकसंस्थांविरुद्ध बंड करण्यांतच तत्त्वनिष्ठा आहे, निदान त्यांत विशेष कांहीं नाहीं असें म्हणणारच !

असो. याप्रमाणें पुण्यांत दोन स्वतंत्र राजकारणांचा उदय १८९५।९६ सालीं उघडपणें होऊन सार्वजनिक सभा नव्या पक्षानें काबीज केली. लो. टिळकांनीं यावेळीं आपल्या राजकारणांत शक्ति निर्माण करण्यासाठीं गणपति उत्सवाला १८९४ सालीं सार्वजनिक स्वरूप दिलें व १८९५ मध्यें शिवाजी उत्सवहि साजरा करण्यास प्रारंभ केला अशा प्रकारें लोकांतील धर्मभावना आणि ऐतिहासिक विभूतींबद्दलची पूज्य भावना यांचा पाठिंबा आपल्या राजकारणास देण्याचें प्रयत्न त्यांनीं चालविले. लोकांत ज्यावेळीं नवी राष्ट्रीय भावना जोरकस बनली नव्हती, अशा वेळीं या उत्सवांच्या रूपानें तिचें खोल बीजारोपण लोकांच्या अंतःकरणांत करण्याचा हा प्रयत्न होता. राष्ट्रसभा जें कार्य करीत होती, त्या कार्याचा सामान्य जनतेंत व्यापकपणें फैलाव करण्याची ही खटपट होती. “ ज्याप्रमाणें आम्ही आपल्या वडिलांचें स्मरण कायम ठेवून त्याच्यायोगें आपल्या घराण्याचा पूर्वापार चालत आलेला लौकिक राखण्याचें एक साधन करून ठेवितों; तद्वतच राष्ट्रांतील महापुरुषांचें स्मरण हें राष्ट्रीयत्व कायम राहण्यास एक चांगलें साधन आहे. एकराष्ट्रीयत्व म्हणजे कांहीं दृश्य पदार्थ नव्हे. ही एक प्रकारची कल्पना असून ती सतत जागृत ठेविली तरच ती टिकण्यासारखी आहे, व ज्या ज्या राष्ट्रांनीं ती कायम राखिली आहे त्यांनीं आपल्या ऐतिहासिक थोर पुरुषांच्या इतिहासाची या कामीं योग्य मदत घेतली असें थोड्या विचारांतीं कोणाच्याहि लक्षांत येईल. श्रीशिवछत्रपतिमहाराजांचें

चरित्र अशाच प्रकारचें होय. महाराष्ट्रांतील निरनिराळया जातींचें प्रेम एकाच ठिकाणीं वसण्यासारखें जर कोणतेंहि स्थळ असेल तर तें शिवछत्रपतींचें चरित्र हेंच होय, हें शिवछत्रपतींचा उत्सव करणाऱ्या सर्व लोकांनीं नेहमीं ध्यानांत बाळगावयास पाहिजे. या उत्सवांत मराठे आणि ब्राह्मण, ब्राह्मण अगर परभू अशा प्रकारचा कोणताहि भेद ठेवणें अगदीं गैरशिस्त आहे. यंदाचे उत्सवांत एक दोन ठिकाणीं असला प्रकार झाल्याचें ऐकिवांत आहे, व ही जर गोष्ट खरी असेल तर वेळींच तिचा बीमोड केला पाहिजे."§

गणपत्युत्सव करण्यांतहि लोकमान्यांचा राष्ट्रीय व विशेषतः राजकीय जागृति करण्याचाच उद्देश होता हें सर्वप्रसिद्ध आहे. 'राष्ट्रीय महोत्सवांची आवश्यकता' या आपल्या लेखांत १८९६ च्या १ सप्टेंबरच्या अंकांत लोकमान्य लिहितात: "पाश्चिमात्यांत धर्म हा समाजाकरितां आहे व समाज मात्र धर्माकरितां नव्हे, असें मानण्याकडे विशेष कल असल्यामुळें, राष्ट्रीय महोत्सवांतील धर्मश्रद्धेचा भाग लुप्त होत जाऊन नवीन प्रकारचे राजकीय किंवा औद्योगिक महोत्सव उत्पन्न होऊं लागले आहेत हें त्यांच्या पालटलेल्या स्थितीला धरूनच आहे. आमच्याकडे धर्म हा नेहमीं श्रेष्ठ पदावरच राहणार, तेव्हा आमचे महोत्सव पुष्कळ अंशीं धर्ममूलकच असणार. आमच्या या धर्मश्रद्धेपासून उत्पन्न होणाऱ्या महोत्सवांचा फायदा आम्ही पाश्चिमात्यांप्रमाणेंच घेत होतों. ह्या उत्सवांचे वेळीं लोकांच्या धर्मबुद्धि जागृत करून, नैतिक, सामाजिक व राजकीय शिक्षण आबाल-वृद्धांस सहजगत्या देण्यांत येत असे......रामनवमीचे महोत्सव करणारे मठ कमींत कमी शेसवाशें रामदास स्वामीनीं महाराष्ट्रांत स्थापिले होते. त्याच राष्ट्रीय महोत्सवांमुळें महाराष्ट्रांतील धर्मबुद्धि त्यावेळीं जागृत झाली. "शिवरायासि आठवावें" "मराठा तितका मेळवावा" "महाराष्ट्रधर्म वाढवावा" असलीं उदात्त वाक्यें महोत्सवामुळेंच महाराष्ट्रांतील आबाल-वृद्धांच्या तोंडीं त्यावेळीं बसून गेलीं तीं गेलीं व त्यांचा परिणाम असा झाला कीं, औरंगजेब दक्षिणेंत प्रचंड सैन्यासह उतरला

§ लो० टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग १ ला, पृ. ५३२

असतां, स्वधर्मरक्षणार्थ रांगणारीं पोरेंहि युद्ध करण्यास तयार झालीं आहेत कीं काय असें त्यास वाटण्याइतका महाराष्ट्र देश तयार झाला. आमच्या देशांतील स्थानिक जत्रांचा, स्थानिक उत्सवांचा, त्या त्या प्रमाणें राष्ट्रावर कमीजास्ती परिणाम होतच असे. पूर्वींच्या जत्रा म्हणजे राष्ट्रांतील धार्मिक औद्योगिक व सामाजिक चळवळींचीं जंगीं प्रदर्शनेंच होत. ह्याच किरकोळ जत्रांना व ह्याच लहान उत्सवांना, चांगल्या लोकांचें पाठबळ मिळाल्यावर त्यापासून लोकांना अतिशय फायदे होणारे आहेत."* "राष्ट्रीयसभेइतकें हें काम दगदगीचें व खर्चाचेंहि नाहीं, असें असूनहि राष्ट्रीयसभेच्या हातून जी कामगिरी बजावणें अशक्य आहे ती कामगिरी महोत्सवांच्याद्वारें सुशिक्षित लोक सहज बजावूं शकतील. मोठ्या जत्रांना प्रचंड सभांचें स्वरूप आम्ही कां देऊं नये? तुमच्या राजकीय चळवळीचा प्रवेश खेड्यांपाड्यांतील झोंपडींतहि अशा प्रकारानें व्हावयाचा नाहीं काय? बहुत श्रमानें तुम्ही पैदा केलेलें नैतिक व धार्मिक ज्ञान, लिहितां वाचतां न येणाऱ्या खेड्यापाड्यांतील तुमच्या बंधूंस तुम्ही सुलभ उपायानें करून दिलें असें होणार नाहीं काय? हिंदु लोक कांहीं कैदी नाहींत, हिंदु लोक जिंकलेले असले तरी गुलाम नव्हेत; तेव्हां ते महोत्सवांचा दिवस आनंदांत घालविणारच. जत्रा असेल त्या ठिकाणीं आपोआप जमणारच. अशा वेळीं आपली खरी स्थिति काय आहे याचें ज्ञान लोकसमूहाला सुशिक्षितांनीं कां करून देऊं नये? सरकार करीत असलेल्या जुलमाची आठवण त्यावेळीं लोकांना शहाणे म्हणविणाऱ्या मंडळींनीं कां करून देऊं नये? अथवा सर्वांत धर्मबुद्धि जागृत करून आमच्या राष्ट्रीयत्वास कां बळकटी आणूं नये? आमच्या पूर्वजांनीं आमच्याकरितां ह्या महोत्सवांच्या सार्वजनिक संस्था उत्पन्न करून ठेविल्या आहेत; पण वाढलेलें अन्न जेवण्याइतकेंहि आमच्यांत सामर्थ्य उरलें नाहीं ना? राष्ट्रीयसभेला आमच्या धर्मव्याख्यानांना जमावे तितके लोक जमत नाहींत म्हणून आम्ही हांका मारतों; पण लोक जमतात त्या ठिकाणीं आम्हाला कोठें जावयाला पाहिजे? देव देतो पण कर्म नेतें अशांतली आमची स्थिति झाली आहे. लोक एका ठिकाणीं

* किता पृ. ५६३–४--५.

जमण्याचे प्रसंग पूर्वजांनीं आयते तयार करून ठेविले, पण सुशिक्षित मंडळीला हे प्रसंग असून नसल्यासारखेच आहेत. आम्हीं शिकलेले ही त्यांना ऐट आहे ना ? लोकांत कसें मिसळावें ! ह्यांना मोठी पंचाईत पडते ती हीच. पर्वत महंमदाकडे गेला नाहीं तर महंमदानें पर्वताकडे जावें हें तत्त्व आमच्यांतील कांहीं वृद्ध—तरुण मंडळी पुष्कळदां घोकून शिकून झाल्यावरहि विसरतात."§

अशा रीतीनें एका बाजूनें गणपति—उत्सव आणि शिवोत्सव या धार्मिक व ऐतिहासिक उत्सवांना राष्ट्रीय व राजकीय स्वरूप देण्याचें कार्य चालू असतां, राष्ट्रीय व प्रांतिक सभांत सामान्य रयत येऊन कशी सामील होईल याबद्दल त्यांची खटपट चालू होती. १८९६ च्या मे महिन्यांत कराची येथें प्रांतिक परिषद् झाली आणि पुढील सालची परिषद् साताऱ्यास भरण्याचें ठरलें होतें. त्यासंबंधीं लिहितांना लोकमान्य म्हणतात : " पुढील वर्षीं सभा साताऱ्यास भरण्याचें ठरलें आहे. सातारा व पुणें कांहीं दोन नाहीं. पांचदां पुण्यास भरली तशीच जर दहावी प्रांतिक सभा साताऱ्यास भरणार असेल तर त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. सबब सातारकरांस आमची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं पुढील सालीं कांहीं तरी विशेष गोष्ट करावी, आणि ती कोणती म्हणाल तर शेतकरी वगैरे लोकांत प्रांतिक सभेबद्दल जागृति उत्पन्न करणें ही होय. सातारा जिल्ह्यांत दर वर्षीं छोटी कॉंग्रेस भरत असते, तिलाच पुढील सालीं प्रांतिक सभेचें स्वरूप देऊन प्रांतिक सभेचे उद्देश, हेतु व ठराव हीं शेतकऱ्यांस कळविण्याची जर कांहीं तजवीज करतां येईल तर तशी तजवीज आतां अवश्य केली पाहिजे. राष्ट्रीय सभेचे व प्रांतिक सभेचे वक्ते, भाषणें व ठराव आतां बहुतेक ' कायम ठशांचे ' झाले आहेत. हे कायम ठसे बदलून धुळीच्या पाटीवर जेव्हां हे ठराव जातील, तेव्हांच त्यांचा कांहीं खरा उपयोग होईल अशी आमची समजूत आहे. प्रो. गोखले यांनीं ठराव सुचवावयाचा आणि मि. वाच्छा यांनीं त्यांस अनुमोदन द्यावयाचें हें आमच्या मतें आतां बस्स झालें. जमिनीचा धारा, जंगल, मीठ, अबकारी वगैरे बाबतींत गरीब

§ किता पृ. ५६९.

रयतेचे काय हक्क आहेत हें त्या रयतेस समजून देण्याच्या उद्योगास आम्ही आतां लागलें पाहिजे .... रयतेचीं दुःखें रयतेनेंच येऊन सभेंत सांगितलीं पाहिजेत, किंवा निदान ज्यांच्या दुःखाबद्दल सरकारपाशीं आम्ही दाद मागतों ते लोक असल्या सभेस हजर तरी असले पाहिजेत. सारांश, राष्ट्रीय घ्या, अगर प्रांतिक घ्या, उत्तरोत्तर अशिक्षित अशा गरीब रयत लोकांत तिचा जितका रिघाव होईल तितका चांगला; व याच हेतूनें आम्ही आमच्या सातारच्या मित्रमंडळीस वर लिहिलेली सूचना केलेली आहे."*

१८९६ च्या नोव्हेंबर डिसेंबरपासून पुण्याच्या सार्वजनिक सभेपुढें दुष्काळाचा फार मोठा प्रश्न येऊन उभा राहिला आणि यावेळीं शेतकरी लोकांना शक्य तितकी सारा तहकुबी आणि माफी मिळवून देण्याबद्दल शेतकरी वर्गात जागृति करावयाची असा निर्धार लोकमान्यांनीं केला. यावेळच्या दुष्काळाचें स्वरूप १८७६–७७ सालच्या दुष्काळाप्रमाणेंच भयंकर असलें तरी या वेळच्या व त्या वेळच्या परिस्थितींत एक फार मोठें अंतर पडलें होतें तें म्हणजे १८७६ च्या दुष्काळानंतर सरकारनें 'फॅमिन रिलीफ कोड' तयार करून व 'फॅमिन रिलीफ फंड' करून दुष्काळांत लोकांना कशी मदत द्यावी, कोठें व केव्हां सारासूट व तहकुबी द्यावी, वगैरेसंबंधीं नियम करून आणि एकप्रकारें रयतेचा विमा उतरून दुष्काळामुळें रयतेवर उपाशी मरण्याची पाळी येऊं नये हें पाहण्याची जबाबदारी आपणावर घेतली होती. "दुष्काळांत राजानें प्रजेचें रक्षण केलेंच पाहिजे. त्यांतून आमच्या सरकारानें आमच्याकडून पैसे घेऊन दुष्काळाचा विमा उतरिला आहे; आधींच मायबाप सरकार आणि त्यांत विमा उतरलेला. मग काय? दुष्काळांत सर्वांचेच जीव सरकारनें बचावले पाहिजेत व सरकारास ही गोष्ट मान्य आहे, किंबहुना खुद्द महाराणीसाहेबांचाच असा हुकूम झालेला आहे कीं, दुष्काळांत लोकांस मरूं देऊं नका. आतां यापेक्षां आपणांस जास्त तें काय पाहिजे? आमचे पैसे सरकाराजवळ आहेत, व सरकार आपलें कर्तव्य करण्यास तयार आहे; मग आम्ही उपाशीं मेलों तर त्याचा दोष आमचेकडे नव्हे काय?.... त्यांनीं फक्त येवढेंच करावें कीं, सर-

---

* केसरी पृष्ठ ५३५–६

कारानें ज्या ज्या गोष्टी करतों म्हणून कबूल केलें आहे तितक्या त्यांच्याकडून पुऱ्या करवून घ्याव्या. फॅमिन रिलीफ कोडांत सारा केव्हां व किती तहकूब ठेवावा, जंगलें केव्हां खुलीं करावीं, रोजमजुरी किती मिळेल, अनाथ किंवा दारिद्र्यगृहांत फुकट अन्न कोणास दिलें जाईल वगैरे सर्व बारीकसारीक गोष्टी दिलेल्या आहेत. त्या सर्व वाचून ठिकठिकाणच्या पुढारी लोकांनीं लोकांस कळविल्या पाहिजेत. आजच पहा कीं, सर्व जंगलें गुरेंचराईकरितां सरकारानें खुलीं केलीं आहेत; व लहान पगाराच्या नोकरांस महागाई देण्याबद्दल हुकूम सुटला आहे. त्याचप्रमाणें सोलापूर, विजापूर, नगर या जिल्ह्यांत रिलीफचीं कामें सुरू करावींत म्हणून ठराव झाले आहेत. पण लोकांस त्याबद्दल जितकी माहिती अद्याप व्हावयास पाहिजे तितकी झालेली दिसत नाहीं. जंगलें तुमचींच आणि सरकारहि तुमचेंच; करितां सरकारास कितीहि खर्च पडला तरी त्यांनीं लोकांस पोसलेंच पाहिजे. सन १८७६ च्या व १८९६ च्या दुष्काळांत फरक आहे तो हाच आहे. सरकारावर एक प्रकारचा आपला हक्क आहे असें आतां लोकांस वाटूं लागलें आहे व तें कांहीं गैरवाजवी नाहीं. तथापि लोकांची समज अद्यापि व्हावी तितकी झाली नाहीं ..... असल्या कामीं खालील अधिकाऱ्यांकडून कधीं कधीं दांडगाई होते हें आम्हांस माहित आहे; पण ही दांडगाई आम्ही करूं देतों म्हणून होते हें तत्त्व आम्ही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. शेतकऱ्यांचीं गुरें अथवा जमीन विकून सारा वसूल करूं नये असें फॅमिन कोडांत स्पष्ट कलम आहे पण हें कोणास माहित नाहीं .... ठिकठिकाणच्या पुढाऱ्यांनीं लोकांस जें काय समजून द्यावयाचें तें हेंच ... गरीब किंवा चढेल व्यापाऱ्यांना लुटून कांहीं फायदा नाहीं. आपापसांत मराल. करितां ज्यांस आपले अगर आपल्या गुरांचे प्राण वांचवावयाचे असतील त्यांनीं सरकाराकडे जावें; त्यांस काम देण्यास सरकार समर्थ आहे, किंबहुना सध्या तिजोरींत असलेले पैसे न पुरले तर कर्ज काढूनहि दुष्काळांत लोकांचे जीव वांचवूं असें हिंदुस्थानचे विलायतच्या कौन्सिलमधील अंडरसेक्रेटरी यांनीं एकदा भर पार्लमेंट सभेपुढें बोलून दाखविलें आहे. सरकारची इतकी तयारी असल्यावर मग लोकांनीं फुकट कां मरावें हें आम्हांस

समजत नाहीं. दाता आहे पण मागणारेच नाहींत अशी स्थिति येऊं नये. मग दाता खरा असल्यास टिकेल, नाहीं तर त्याचा कच्चेपणा तरी अनुभवास येईल. " *

अशा प्रकारें लोकमान्यांनीं सरकारनें दिलेल्या अभिवचनाच्या आणि कायद्यानें घेतलेल्या जबाबदारीच्या आधारावरच शेतकरी लोकांत आपल्या हक्कांची जाणीव उत्पन्न करून सरकारशीं कायदेशीर रीतीनें कसें भांडावें आणि कायद्यानें आपणांस दिलेले हक्क आपल्या पदरांत कसे पाडून घ्यावेत याचें शिक्षण देण्याचें कार्य सुरू केलें. या कामासाठीं थोड्याच दिवसांत सार्वजनिक सभेचे प्रचारक गांवोगांवीं जाऊन जागृति करूं लागले आणि तुमच्या अंगीं ऐपत नसेल व पीक भरपूर आलें नसेल तर सारा भरूं नका. अशा परिस्थितींत सारा न भरल्यास तुमची जमीन किंवा जनावरें विकण्याचा हक्क सरकारी अधिकाऱ्यांना नाहीं असें खेडोपाडीं जाऊन सांगूं लागले. प्रत्येक केसरींतून यासंबंधीं मोहीम सुरू झाली. तेव्हां सरकारी अधिकाऱ्यांनीं ओरड सुरू केली आणि अँग्लोइंडियन पत्रकारांनीं टिळकांनीं आयर्लंडांतील पार्नेलप्रमाणें हिंदी शेतकऱ्यांत खंडबंदीची चळवळ सुरू केली आहे अशी हाकाटी पिटली. दिवसेंदिवस शेतकऱ्यांतील चळवळ फोफावूं लागली आणि अधिकाऱ्यांची दांडगाई व दहशतबाजी वाढूं लागली. लोकांतहि धैर्य येऊं लागलें आणि सार्वजनिक सभेच्या प्रचारकांच्या सभांना हजारो शेतकरी हजर राहून आपले हक्क समजून घेऊं लागले. " पोलिसांच्या पेटलेल्या बंदुकीच्या टप्प्यांत भरलेली रयतेची जंगी सभा " या लांबलचक पण जनतेच्या उत्साहाला व शौर्याला येणाऱ्या भरतीच्या निदर्शक अशा मथळ्याच्या केसरींतील लेखांत लोकमान्य लिहितातः—

" पुणें सार्वजनिक सभेनें पाठविलेले मुखत्यार—एजंट ठिकठिकाणीं जाऊन लोकांस फॅमिन रिलीफ कोडांतील कलमें समजावून देऊन त्याप्रमाणें वागण्याची रयतेस सूचना व शिफारस करीत आहेत ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे......तथापि अंमल चालविण्याची सरकारी अधि-

* किता पृ. ५७८ ते ८०.

काऱ्यांस नेहेमींच संवय लागल्यामुळें त्यांनीं कांहीं ठिकाणीं दांडगाई चालविली आहे असें जुन्नर, करमाळें, सोलापूर, वगैरे ठिकाणच्या पत्रांवरून दिसून येईल; पण असल्या **दांडगाईस आम्ही जुमानतां कामा नये.** हे दिवस दांडगाईचे नाहींत, कायद्याचे आहेत, हें रयत व सरकारी अंमलदार या दोघांनीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. अमुक आणे पीक बुडाल्यास साऱ्याची तहकुबी अगर माफी मिळेल असा जर कायदा आहे तर सरकारी अधिकाऱ्यांनीं लोकांस ती माफी अवश्य दिली पाहिजे; व लोकांनींहि ती निश्चयानें पण शांततेनें आग्रहपूर्वक मागून घेतली पाहिजे. जंगलाची व्यवस्थाहि याचप्रमाणें होय. जंगलें सरकारनें खुलीं केलींच आहेत, करितां त्यांत गुरें सोडावयास आतां कोणाचीहि भीति नाहीं......कायदेशीर रीतीनें सरकाराशीं भांडावयास कसें शिकवावें ही विद्या आमच्या पुढारी लोकांस शिकावयाची आहे व ती जेव्हां ते शिकतील तेव्हांच सरकारी अधिकाऱ्यांचा उर्मटपणा उतरेल व रयतेस कांहीं फायदा होईल.... **कायदा करण्याचें काम सरकारचें आहे पण त्याची अंमलबजावणी करून घेणं ही आमच्या हातांतली गोष्ट आहे** व त्याकरितां शंभरदां नाहीं हजारदां ओरडावयास लागलें तरी तें आम्ही केलें पाहिजे. लक्षांत ठेवा कीं **हें राज्य कायद्याचें आहे दांडगाईचें नव्हे.** भांडणें झालें तरी कायदेशीर रीतीनें भांडावयास पाहिजे; तसें आपण भांडूं तेव्हांच आपणांस कांहीं हक्क मिळतील. असो, या गोष्टीचें प्रत्यक्ष उदाहरण ता. १३ रविवार रोजीं उंबरगांव पेट्यांत खत्तलवाड येथें सुमारें दोन हजारांवर कोळी, वारली आणि पांढरपेशे लोकांची जी जंगी सभा झाली तेथें घडून आलें. ठाणे जिल्ह्यांतील कोळी, वारली वगैरे लोक एके ठिकाणीं जमून दंगा करितात अशी सरकारची समजूत झाल्यामुळें या सभेस महालकरी, पोलीस फौजदार आणि मि. डुब्रोले असिस्टंट कलेक्टर हे स्वतः हजर होते व बंदुका भरून पोलिसांनीं गराडा दिला होता. मनांत हेतु कीं, कोणी एखादा शब्द चुकून बोलला किंवा कांहीं थोडीशी गडबड केली कीं गोळी घातलीच! अशा परिस्थितींत सभा कशी काय पार पडते याची सर्वांस मोठी काळजी होती, पण सार्वजनिक सभेच्या दुष्काळ कमिटीचे सेक्रेटरी

प्रो. साठे हे येथून मुद्दाम त्या सभेकरितां तेथें गेले होते. त्यांनीं असिस्टंट कलेक्टरासमोर " तुमचीं पिकें बुडालीं असलीं तर तुम्ही सरकारास सारा देऊं नका " असें त्रिवार लोकांस समजून सांगितलें. किंबहुना लोकांस गोळ्या घालण्याच्या तयारीनें जे पोलीस आले होते त्यांचीच प्रो. साठे यांचे तीन तास चाललेलें अस्खलित भाषण शांततेनें लोकांनीं ऐकण्याचे कामीं चांगली मदत झाली असें म्हटलें तरी चालेल."§

अशा परिस्थितींत तालुक्यांतील पुढाऱ्यांचें कर्तव्य समजावून देतांना लोकमान्य लिहितातः " दर एक गांवांत किंवा तालुक्यांत कमिटी करून पुढाऱ्यांनीं करावयाचीं कामें बरींच आहेत व तीं सर्व अशीं आहेत कीं सुशिक्षित लोकांच्या मदतीखेरीज गरीब रयतेस यावयाचीं नाहींत. तीं कामें खालीं लिहिल्याप्रमाणें : (१) दर तालुक्यास निदान एक तरी रिलीफ वर्क व एक तरी अन्नसत्र आहे कीं नाहीं तें पाहणें व नसल्यास मागून घेणें.(२) रिलीफ वर्कवर जे लोक कामांस जातात त्यांस मजुरी अगर शिधा बरोबर मिळतो कीं नाहीं त्याची चौकशी ठेवून त्यांच्याकडून अर्ज करवून त्यांची दाद लावून घेणें. (३) पीक बहुतेक बुडालें असल्यास साऱ्याच्या तहकुबीबद्दल व माफीबद्दल अर्ज करविणें. ज्यांस ऐपत नाहीं, त्याजवळून दुष्काळाचे सालीं तरी सारा घेऊं नये असें फॅमिन कोडांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. (४) दर एक गांवांत गायरान अगर कुरण आसपास असेल तें सुटलें कीं नाहीं तें पाहणें व नसल्यास .... अमुक कुरण आपणांस मोकळें सोडा असें गांवकऱ्यांकडून अर्ज करविणें. (५) आपल्या तालुक्यांत अगर गांवांत कमिशनर, कलेक्टर वगैरे जे अधिकारी जातील त्यांस रयतेची खरी स्थिति कळवून देणें. (६) कोष्टी, विणकर वगैरे लोकांस फॅमिन कोडाप्रप्रमाणें मदत मिळते कीं नाहीं याची चौकशी करून त्याप्रमाणें सरकारास अर्ज करणें. (७) जनावरांची गांवचे गांवांत सोय होण्यासारखी नसल्यास त्यांस मामलेदारामार्फत इतर जिल्ह्यांतील सरकारी जंगलांत पाठविण्याची तजवीज करणें. येणेंप्रमाणें कामें आहेत.

" हीं कामें थोडीबहुत करण्याचा उद्योग करील त्यावर अधिकाऱ्याची

§ किता पृ. ५८८।९०

थोडीबहुत गैरमर्जी होईल व जुन्नरास परवां एका शहाण्या असिस्टंट कलेक्टरानें ज्याप्रमाणें कांहीं जणांवर फिर्याद केली, तशीहि फिर्याद करण्यास कांहीं अधिकारी मागें पुढें पाहणार नाहींत. पण असल्या गोष्टीस आतां भिऊन उपयोगाचें नाहीं; किंबहुना योग्य रीतीनें रयतेच्या पोटांकरितां भांडत असतां एखाद्यास तुरुंगांत जाण्याचा जरी प्रसंग आला तरी हरकत नाहीं; पण ठिकठिकाणच्या पुढाऱ्यांनीं यावेळीं मनापासून झटलेंच पाहिजे असें त्यांस आग्रहपूर्वक आमचें सांगणें आहे. हें राज्य कायद्याचें व ओरडीचें आहे, कायदा सरकारनें केला आहे. ओरड करण्याचें काम आमचें आहे व तें जर आम्ही नीटपणें केलें नाहीं तर त्याचा सर्व दोष आमच्या माथीं येणार आहे." *

अशा रीतीनें शेतकरी जनतेंत सरकारी कायद्याच्या आधारें चळवळ जोरांत सुरू झाली तरी तींत चळवळ करणारांवर खटले होणार हें निश्चितच होतें. त्याप्रमाणें १८९६ च्या डिसेंबरांतच सार्वजनिक सभेच्या प्रचारकांवर व इतरांवर खटले भरण्यांत आले. त्यांत प्रो. अच्युतराव साठे व श्री. दत्तोपंत आपटे यांच्यावर कुलाबा जिल्ह्यांत आणि ठाणें जिल्ह्यांत उंबरगांवचे परांजपे, कारुळकर व रिंपुटकर यांच्यावर खटले झाले. त्यांपैकीं फक्त श्री. दत्तोपंत आपटे यांस एक वर्षाची साधी कैद आणि दोनशें रुपये दंड शिक्षा झाली. बाकीचे सर्व लोक सुटले.

अशा प्रकारें सार्वजनिक सभेचें कार्य जोरांत चालू असतां १८९७च्या मार्चमध्यें तिच्या एका एजंटानें काढलेल्या पत्रकांत कांहीं निराधार मजकूर छापला या सबबीवर सरकारनें या सभेनें केलेल्या अर्जांचा आम्ही विचार करणार नाहीं असा ठराव करून तो सभेला कळविला. अर्थात् यामुळें सभेच्या कार्यांत खंड पडण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. लोकमान्यांनीं त्यावर लिहिलें: "हंसावर ब्रह्मदेव रागावले तर काय करणार? कमळाच्या वनांतून त्यास हांकून देणार, पण दूध आणि पाणी निराळें करण्याची जी हंसाच्या अंगांत शक्ति आहे ती काढून घेण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगांत नाहीं! हाच न्याय प्रस्तुत ठिकाणीं लागू आहे. लोकांस

* कित्ता. पृ. ५९५–९६.

आपले हक्क समजावून देणें व आपलीं दुःखें सरकारास कळवून तीं निवारण करून घेण्यास त्यास सांगणें अथवा त्यांचीं दुःखें सरकारापुढें मांडणें त्यांत वरील प्रकारच्या ठरावानें कोणत्याहि प्रकारची हरकत येत नाहीं. सभेनें केलेला अर्ज केराच्या टोपलींत टाकणें किंवा त्याचा विचार करणें हें सरकारचें काम आहे व तें त्यांस पाहिजे तसें करतील .... सभेचें काम सभा करीत राहीलच." हें म्हणणें अगदीं बरोबर होतें. आतां रयत जागी होऊन तीच सरकारकडे दाद मागूं लागल्यामुळें आणि सभेनें तिला जागी करून एक प्रकारें सरकारच्या जुलमाचा प्रत्यक्ष प्रतिकारच करण्यास शिकविण्याचें धोरण अंगिकारिल्यामुळें सार्वजनिक सभेला सरकारनें मान्यता दिली किंवा न दिली याला फारसें महत्त्व नव्हतें. ज्या संस्थेला लोकांची मान्यता आहे आणि जिचें लोकांवर वजन आहे तिचें म्हणणें ज्यांना राज्यकारभार करावयाचा आहे त्यांना राज्यकारभाराच्या सोयींसाठीं म्हणून तरी विचारांत घ्यावेंच लागतें. लोकांत प्रत्यक्ष प्रतिकाराची शक्ति वाढूं लागल्यानंतर आम्ही तुमच्या सभेला किंवा पुढाऱ्याला मानित नाहीं हें सरकारचें म्हणणें अखेरीस पोरकटच ठरतें व तसाच हा सरकारचा ठराव पोरकट आहे असें टिळकांनीं लिहिलें. आतां सरकारमान्यतेच्या युगांतून सार्वजनिक जीवन लोकमान्यतेच्या युगांत जाऊं लागलें होतें!

अशा प्रकारें १८९६।९७ सालीं खेड्यांतील रयतेंत प्रत्यक्ष प्रतिकाराची पण कायद्याच्या मर्यादेंतील चळवळ चालू असतां शहरांतील मध्यम वर्गांत सरकारी जुलमी कायद्याचा प्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याची स्वदेशीची चळवळ लोकमान्य संघटित करीत होते. १८९६ सालीं सरकारनें विलायतेंतून येथें येणाऱ्या सुतावरील जकात काढून टाकली आणि विलायतेंतून इकडे येणाऱ्या कापडावर आणि येथील गिरण्यांत निघणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कापडावर शेकडा पांचाऐवजीं शेकडा साडेतीन जकात बसविली. मँचेस्टरच्या कापडाला उत्तेजन देण्यासाठीं आतां गरीब लोकांना लागणाऱ्या देशी जाड कापडावरहि साडेतीन टक्के जकात बसविली हा यांत नवा अन्याय होता. आतांपर्यंत विलायतेंतून इकडे येणाऱ्या कापडावर व सुतावर शेकडा

पांच जकात होती. पण देशी सुतावर व कापडावर जी जकात होती ती फक्त २० नंबरच्या वरील सुतावर व कापडावरच होती. पण आतां खालच्या नंबरच्या जाड सुतावरहि शेकडा साडेतीन जकात बसली आणि वरील नंबरच्या देशी, विलायती सुतावरील व कापडावरील जकात पांचावरून साडेतीन टक्यावर आली. यामुळें विलायती गिरणीवाल्यांना जाड कापडाच्या बाबतींतहि स्वदेशी गिरणीवाल्यांशीं चढाओढ करतां येऊं लागली आणि तलम कापड वापरणाऱ्या श्रीमंतावरील कर कमी होऊन स्वदेशी जाड कापड वापरणाऱ्या गरिबांवर नवा कर बसला. या अन्यायी कायद्याचे परिणाम सांगून नंतर लोकमान्य टिळक म्हणतात "सर्व लोकांस आमची आग्रहपूर्वक अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं आपल्या हातून या अन्यायाचा होईल तितकें करून प्रतिकार करण्यास झटलें पाहिजे. हिंदुस्थान सरकारच्या कायदे कौन्सिलांतील सभासद आपणास अनुकूल असते तर ठीकच झालें असतें, पण ते अनुकूल नाहींत म्हणून रडत बसण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. सरकारनें जरी अन्याय केला, तरी त्याचा प्रतिकार करणें कांहीं अंशीं तरी तुमच्या स्वाधीन आहे. तो प्रतिकार कोणता म्हणाल, तर सर्वांनीं देशी कपडा वापरावयास लागावें हा होय. मुंबईच्या सभेंत शेट वसंतजी खिमजी यांनीं अशाच अर्थाची सूचना केली, तेव्हां सर्वांनीं मोठ्या आनंदानें टाळ्या वाजवून तीस आपली संमति दिली. पुणें, सातारा, नगर आणि उमरावती, ह्या ठिकाणीं लोकांच्या सभा भरून देशी कपडा वापरण्याचें ठराव मंजूर करण्यांत आले आहेत; व इतर ठिकाणचे लोक ह्यांचें अनुकरण करतील अशी आम्हांस उमेद आहे. जोंपर्यंत तुमच्या अंगांत अशा रीतीनें प्रतिकार करण्याची शक्ति आली नाहीं, तोंपर्यंत तुमच्या अर्जास अथवा कायदे कौन्सिलांत तुमच्या प्रतिनिधीच्या भाषणांस अगर युक्तिवादास कोणीहि भीक घालणार नाहीं. यापेक्षां जास्त लिहिणें अशक्य आहे."* स्वदेशीची कल्पना लोकहितावादींच्या काळाइतकी जुनी असून सार्वजनिक काकांनीं त्याप्रीत्यर्थ सुमारें वीस वर्षांपूर्वी संघटित चळवळहि केली होती. पण कायदेकौन्सिलांतील प्रतिकारापेक्षां अधिक प्रभावी अशी ही प्रत्यक्ष प्रतिकाराची

* कित्ता. पृ. ५१०--१२.

शक्ति लोकांजवळ आहे आणि तिचा पाठिंबा असल्याखेरीज सरकार आमच्या युक्तिवादाचा विचारहि करण्याचा संभव नाहीं ही राजकीय दृष्टि या प्रतिपादनांत नवी आहे. आपल्या मागणीपाठीमागें लोकसंघटनेची शक्ति पाहिजे आणि या लोकसंघटनेसाठीं लोकांत व पुढाऱ्यांत स्वार्थत्यागाचें व धैर्याचें बल जागृत असलें पाहिजे ही विचारसरणी राष्ट्रसभेच्या राजकारणांत प्रविष्ट करण्याचें पहिलें श्रेय लो. टिळकांना आहे. या नव्या शक्तीचा जन्म १८९६।९७ सालीं शहरांतील मध्यम वर्गांत स्वदेशी चळवळीच्या रूपानें आणि खेड्यांतील शेतकऱ्यांत दुष्काळ निवारणाच्या चळवळीच्या रूपानें होत होता व ती शक्ति संघटित करून तिची जोपासना करून तिच्या आधारावर सरकारी सत्तेला शह देण्याचें अत्यंत महत्त्वाचें कार्य लोकमान्य टिळक महाराष्ट्रांत करीत होते. अशा प्रकारचें कार्य त्यावेळीं सर्व हिंदुस्थानांत कोठेंच चालू नसून ज्यांच्या हातीं राष्ट्रसभेचीं सूत्रें या वेळीं आलीं होतीं त्या मुंबईच्या मेथा—वाच्छादि पुढाऱ्यांना या स्वार्थत्यागी प्रतिकारशक्तीचें महत्त्व कधींच समजलें नाहीं हें दुर्दैव आहे. मि. वाच्छा यांनीं यावेळीं पुढें येऊन सर्वांनीं देशी कापड वापरण्याचा शपथा घेतल्यास त्यांना पुरण्याइतकें देशी कापड या देशांत पैदा होणें शक्य नाहीं असा युक्तिवाद पुढें आणिला. त्याला उत्तर म्हणून लोकमान्य लिहितात : "देशी कापड सर्वांनीं निश्चय केल्यास आज वापरावयास मिळेल असें नाहीं, पण सर्वांचा निश्चय तरी आज कुठें आहे? मि. वाच्छा यांची जी चूक आहे ती येथेंच. ते म्हणतात कीं देशी कापड वापरण्याच्या निश्चय करण्यास सांगून कांहीं उपयोग नाहीं. पुष्कळ लोकांनीं असा निश्चय केल्यास देशी मालाचें गिऱ्हाइक वाढून तो माल उत्पन्न करण्यास उत्तेजन येईल, हा अर्थशास्त्राचा सिद्धान्त मि. वाच्छा हे नाकबूल करीत नाहींत व तो इतका उघड आहे कीं तो त्यास नाकबूल करतांहि यावयाचा नाहीं. तेव्हां त्यांनीं असा प्रश्न काढला आहे कीं या उपदेशापासून जर आजपर्यंत फायदा झाला नाहीं तर पुढें तरी कसा होणार? मि. वाच्छा यांचा प्रश्न पाहून खरोखरच आम्हांस आश्चर्य वाटलें, कारण ते आजपर्यंत असे पुष्कळ उद्योग करीत आले आहेत कीं, ज्यांपासून

आतांपर्यंत कांहीं फायदा झाला नाहीं ... आधीं देशी कापड वापरण्याचा सार्वजनिक सभेच्या काकांनीं काढिलेल्या चळवळीपासून कांहीं एक फायदा झाला नाहीं हें म्हणणेंच मुदलांत चुकीचें आहे. फायदा व्हावा तितका झाला नसेल असें म्हटलें तर तें आम्हीं कबूल करूं, पण मुळींच झाला नाहीं हें म्हणणें आणि काँग्रेस आणि कॉन्फरन्स यांपासून कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं असें जे कित्येक काँग्रेसद्वेष्टे म्हणतात तें प्रतिपादन करणें ह्या दोन्हीहि गोष्टी सारख्याच चुकीच्या, दुराग्रहाच्या आणि असत्यपणाच्या आहेत. देशी कापड वापरणें ही जर चांगली गोष्ट असेल तर तिच्याबद्दल कळकळ व अभिमान लोकांत उत्पन्न करणें ही देशाभिमानाचीच एक गोष्ट आहे असें मानिलें पाहिजे व त्यासाठीं जर सार्वजनिक सभा उद्योग करण्यास तयार आहे, तर त्याकरितां सभेस नांवें ठेवणें हें अत्यंत अनुचित होय."§ दुर्दैवाची गोष्ट आहे कीं, पुढें लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर म. गांधींनीं खादीची चळवळ काढिली, तेव्हांहि मि. वाच्छा यांनीं केले तसे युक्तिवाद ' खादीविरुद्ध ' केसरींतून येऊं लागले ! सर्वांनीं खादी वापरण्याचें व्रत घेतल्यास खादीची निपज वाढविणें जितकें सुलभ आहे तितकें देशी गिरण्या स्थापणें सुलभ नाहीं हें ज्यांच्या लक्षांत येईल त्यांना मि. वाच्छा यांचा आक्षेप जितका स्वदेशी गिरणीच्या कापडास लागू पडतो तितका ' खादी ' ला लागू पडत नाहीं हें दिसून येणार आहे. म्हणजे हा आक्षेप खादीविरुद्ध आणणारांचें अज्ञान अधिकच व्यक्त होतें. पण लोकांतील वाढत्या देशभक्तीच्या, स्वार्थत्यागाच्या आणि स्वावलंबी वृत्तीच्या संघटनेवर ज्यांचा विश्वास नाहीं ते तेच तेच आक्षेप अशा चळवळींवर आणणार आणि ज्यांचा या प्रकारच्या लोकसंघटनेवर विश्वास आहे व तिचा प्रभाव ज्यांना पटला आहे ते लोकसंघटनेची शक्ति वाढविण्यासाठीं त्या आक्षेपांना तींच उत्तरें देऊन ते आक्षेप खोडून काढणार ? ' खादी ' किंवा ' स्वदेशी ' या चळवळी केवळ आकडेमोडीच्या निर्जीव अर्थशास्त्राच्या नसून वाढत्या देशभक्तींतून निर्माण होणाऱ्या लोकांतील प्रत्यक्ष प्रतिकारशक्तीच्या संघटनेच्या, या गोष्टी आहेत. या प्रतिकार-

§ कित्ता पृष्ठ ५२६-७.

शक्तीचा प्रभाव आणि तिचें माहात्म्य ज्यांनीं राष्ट्रनिर्मितीची कला हस्तगत केली आहे अशा लोकमान्यांना किंवा महात्मा गांधींनाच कळूं शकतात. राष्ट्रसभेच्या पहिल्या पिढीला तें माहात्म्य कधींच समजलें नाहीं व तें पटवून देण्यासाठीं लोकमान्यांना तिच्या जुन्या पुढाऱ्यांशीं आजन्म झगडावें लागलें. या प्रतिकारशक्तीचा जन्म महाराष्ट्रांत या वेळीं झाला.

लोकांत निर्माण होणारी ही प्रतिकारभावना या वेळीं अगदीं बाल्यावस्थेंत होती व या बाल्यावस्थेस अनुरूप असें तिचें स्वरूप कित्येक वेळां उच्छृंखलहि होत असे. लोकमान्यांना हें उच्छृंखलत्व दिसलें तरी त्यांनीं त्यामुळें आपल्या प्रतिकारशक्तीच्या वाढीच्या कार्यांत खंड पडूं दिला नाहीं; अशा गोष्टी अपरिहार्य आहेत असें मानून तें आपलें कार्य नेटानें पुढें चालवीत असत. लोकांत प्रतिकारशक्ति जागृत होत आहे हें पाहूनच त्यांना आनंद होत असे आणि तिच्या उच्छृंखलपणाला आळा घालून तिच्यावर प्रभावी संघटनेचें नियंत्रण व आवरण घालण्याचा ते प्रयत्न करीत असले तरी लोकांचा उत्साहभंग करणें किंवा लोक उत्साहातिरेकानें कांहीं प्रमाद करतील म्हणून त्यांच्या उत्साहाला भरतीच न आणणें असलें धोरण त्यांनीं कधीं स्वीकारलें नाहीं. आपली चळवळ प्रस्तुत परिस्थितींत कायद्यांच्या बंधनांतच राहिली पाहिजे असा त्यांनीं आपल्या बुद्धीचा निर्णय केला होता व त्या मर्यादेंत राहून लोकांत जितकी प्रतिकारशक्ति निर्माण होणें शक्य आहे तितकी ते करीत होते. या धोरणानें वागण्यांतच भावी हिंदी स्वराज्य निर्माण करणारी शक्ति जन्मास येत आहे व हिंदुस्थानांत याच शक्तींतून स्वराज्य स्थापन होणार असल्यानें तें लोकशाही स्वरूपाचेंच असणार याबद्दल त्यांना संशय नव्हता. आपण निर्माण करीत असलेली शक्ति आज ना उद्यां राष्ट्रसभेंत बहुमताच्या जोरावर आपणास प्रविष्ट करणें शक्य आहे असा त्यांचा आत्मविश्वास होता आणि राष्ट्रसभेनें या शक्तीचा अवलंब व सत्कार केल्याखेरीज तिचें राजकारण यशस्वी होणार नाहीं अशीहि त्यांची खात्री होती. पण राष्ट्रसभेला ही गोष्ट करायास लावणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे, असें ते समजत. राष्ट्रसभेचा

त्याग करून आपलें राजकारण स्वतंत्रपणें चालविण्याचा विचार त्यांनीं कधींहि आपल्या मनास शिवूं दिला नाहीं. कारण हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळणार तें राष्ट्रसभेसारख्या संस्थाच मिळवून देतील व त्याच हिंदी राजकारणाला प्रत्यक्ष प्रतिकाराचे किंवा क्रांतिवादी स्वरूप देऊं शकतील अशी त्यांची श्रद्धा होती. ते क्रांतिवादी असले तरी त्यांचा क्रांतिवाद वर्धिष्णु असून सामान्य जनतेच्या प्रतिकारसामर्थ्यावर उभारलेला होता. तिचें सामर्थ्य वाढेल त्या मानानें तो वाढणारा आणि तें कमी होईल त्यावेळीं कांहीं काळ कमी होऊन पुनः त्याची वृद्धि करणारा असा हा क्रांतिवाद होता. लोकांची क्रांतीला तयारी नाहीं म्हणून त्यांनीं क्रांतिवादाचा त्याग केला नाहीं आणि आपण क्रांतिवादी असतां लोक क्रांतीला तयार नाहींत म्हणून लोकांचाहि त्याग त्यांनीं केला नाहीं. ते क्रांतिवादी होते म्हणून लोकनायक झाले आणि ते लोकांना घेऊन चालले म्हणून लोकमान्य झाले. त्यांची लोकमान्यता त्यांच्या लोकनायकत्वावर अवलंबून होती आणि ' मुखरस्तत्र हन्यते ' या न्यायानें लोकांच्या नायकावर होणारे आघात त्यांनीं छातीवर झेलले व लोकांची व सरकारची लढाई जुंपली असतां त्यांनीं रणांगणांतून पोबारा केला नाहीं म्हणून त्यांची ती लोकमान्यता कधींहि मावळली नाहीं. त्यांचे प्रतिपक्षी किंवा त्यांचेच अंध अनुयायी मानतात त्याप्रमाणें त्यांना मिळालेली ' लोकमान्यता ' लोकानुरंजनाच्या सवंग मोलानें पदरांत पडलेली भिकारडी वस्तु नसून निर्वाणीच्या निश्चयानें, अलौकिक धिटाईनें आणि सुखाच्या व स्वार्थाच्या मोलानें विकत घेतलेली ती बहुमोल वस्तु होती. त्यांच्या या निर्वाणीच्या निश्चयाची, अलौकिक धैर्याची आणि असामान्य स्वार्थत्यागाची कसोटी लागण्याचा काळ आतां प्राप्त झाला होता.

ही कसोटीची वेळ म्हणजे १८९७ सालचें पुण्यांतील प्लेग–प्रकरण होय-१८३७ सालीं व्हिक्टोरिया राणी गादीवर बसली त्यास या वर्षी साठ वर्षें झालीं. या साठ वर्षांचा ज्युबिली महोत्सव १८९७ च्या जूनच्या २२ तारखेस साजरा झाला आणि त्याच रात्रीं पुण्यांत प्लेगच्या व्यवस्थेसाठीं नेमिलेले प्लेगकमिशनर मि० रँड यांचा गणेशखिंडींतील गव्हर्नरांचे बंगल्याकडून परत येतांना पिस्तुलाची गोळी मारून कोणीं खून केला

आणि त्यांच्या समोरच्या गार्डीतील मि० आयर्स्ट यांचाहि खून त्याच वेळीं झाला. आयर्स्ट हें तेथल्या तेथें मरण पावले आणि मि० रँड हे हॉस्पिटलमध्यें पांच सात दिवस पडून निवर्तले. यावेळीं पुण्यांतील प्लेग बंद होऊन गांव भरलें होतें आणि अशा वेळीं असला कांहीं भयंकर प्रकार होईल असें कोणासहि वाटलें नव्हतें. पण तें झाल्याबरोबर सर्व ब्रिटिश साम्राज्य हादरून गेलें आणि विलायतेपासून पुण्यापर्यंत सर्वत्र हिंदुस्थानांतील वाढत्या असंतोषाची व राजद्रोहाची चर्चा सुरू झाली. पुण्यावर पोलिसांचा तपास सुरू होऊन जादा पोलिस बसलें आणि जिकडे तिकडे दहशतीचें आणि संशयाचें वातावरण पसरलें. मि. रँड यांना पुण्याचे प्लेग कमिशनर नेमिलें, त्यानंतर म्हणजे १८९७ च्या फेब्रुवारीपासून मेपर्यंत पुण्यांत प्लेगच्या निवारणासाठीं एक प्रकारचा लष्करी करडा अंमल गाजत होता आणि पुण्यांत गोरें व काळें लष्कर आणून गोऱ्या सोजिरांकडून लोकांचीं घरें तपासणें, लोकांना सक्तीनें हॉस्पिटलमध्यें व सेग्रिगेशन कँपमध्यें नेऊन ठेवणें, लोकांचीं घरें साफ करणें, घरांना धुरी देऊन सफेती देणें आणि गोऱ्या सोजिरांकडून वाटेल त्या घराच्या व घरांतील वाटेल त्या खोलीच्या झडत्या घेणें असें प्रकार घडत असून लोकांवर अनन्वित जुलूम होत होता. अर्थात् मि. रँड यांचा खून झाला हें ऐकतांच या खुनाचा संबंध त्यांच्या अमदानींत लोकांवर जो अनन्वित जुलूम झाला त्याच्याशीं असून याच्या पाठीमागें कांहीं तरी मोठा कट असावा असा संशय सरकारला येणें साहजिकच होतें; व लोकांनींहि हा खून करणाऱ्याचा पत्ता लागण्यापूर्वीच खुनाचा आणि प्लेगच्या काळांतील जुलमाचा कार्यकारण संबंध लाविला, तर त्यांत नवल नव्हतें. पण या खुनामागें कट असून त्याची उठावणी टिळकांच्या सारख्या कायदेशीर उघड चळवळ करणाऱ्या मनुष्यानें केली असेल असें मानण्याला कांहीं पुरावा त्या वेळीं नव्हता आणि नंतरहि उपलब्ध झाला नाहीं. तथापि टिळकांच्या जहाल राजकारणामुळें लोकांत प्रतिकारबुद्धि जागृत होते आणि लोकांत प्रतिकारबुद्धि जागृत झाली म्हणजे असे प्रकार होतात, असा बादरायण संबंध लावून पुण्यांतील वृत्तपत्रांवर आग पाखडण्यास जेव्हां सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आणि अँग्लो इंडियन पत्रांनीं सुरवात केली

तेव्हां टिकळांनींहि " **सरकारचें डोकें ठिकाणावर आहे काय ?** " असा स्पष्ट सवाल विचारण्यास आणि " **राज्य करणें म्हणजे सूड घेणें नव्हे !** " असा निधड्या छातीचा उपदेश करण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं.

या विषयावर केसरींत त्यांनीं जो पहिलाच्च लेख लिहिला आहे त्यांत " इंग्रजी वर्तमानपत्रकार रागाच्या सपाट्यांत काय हवें तें बरळूं लागले आहेत. पुण्याच्या पुढारी ब्राह्मण लोकांनीं प्लेग कमिटीस इतकी मदत केली आहे कीं, ब्राह्मणांनींच प्लेग कमिटी पुण्यास आणिली असें लोक म्हणूं लागले होते. तथापि पुनः सरकारचा डोळा ब्राह्मणांवर आहे तो आहेच . . . . . . आमच्या मतें हें भयंकर कृत्य करणारे इसम बहुत-करून या कामांत घटलेले असले पाहिजेत, एरवीं असलें साहसाचें कृत्य त्यांचे हातून व्हावयाचें नाहीं . . . ले. आयर्स्ट याजवर गोळी घालणारा मनुष्य एक तर त्यांच्याशीं वाकडा झालेला लष्करांतला कोणीतरी असावा अथवा रँडसाहेबांच्या मागेंच यांची गाडी असल्यामुळें पळून जाण्यास सोपें पडावें म्हणून रँडसाहेबांवर गोळी घालणारानें यांच्यावरहि गोळी घातली असावी असा आमचा तर्क आहे. पण हे सर्व तर्क आज सांगत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. साहेब लोकांचीं मनें आज अत्यंत कलुषित झालेलीं असून ते किती संतापले आहेत हें दुसरीकडे दिलेल्या कलेक्टर साहेबांच्या भाषणावरूनच दिसून येईल. आजपर्यंत पुणेकरांनीं दाखविलेली सहनशीलता एका अविचारी मनुष्याच्या भयंकर कृत्यानें सकारच्या नजरें-तून जावी हें मोठें दुर्दैवच होय. पण खुन्यांचा शोध लागून जरा शांतता झाल्याखेरीज सध्यां याबद्दल विशेष कांहीं लिहितां येत नाहीं. पुणेंकरांवर हें पहिलेंच काहूर आलें आहे असें नाहीं, तर १८७८ सालीं बुधवारचा वाडा जळला तेव्हांही अशी स्थिति झाली होती; व तें काहूर गेलें तसें हेंहि निघून जाईल, अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे. मात्र लोकांनीं आपला धीर न सोडतां आपले हातून सरकारास मदत करण्याचा जो त्यांचा क्रम आहे तो तसाच चालूं ठेविला पाहिजे."*

* किता पृ. ६७१—७२.

१८७८ सालीं शनवारवाडा जळला त्यावेळीं पुण्याचें नेतृत्व न्या. रानडे यांच्याकडे होतें आणि वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडांत त्यांचा हात असावा असा संशय त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांच्या मनांत आला व तो त्यांना सिद्ध करतां आला नाहीं, तरी त्यांच्या मनांतून अखेरपर्यंत निघाला नाहीं. यानंतर आज वीस वर्षांनीं त्याच इतिहासाची पुनरावृत्ति अधिक मोठ्या प्रमाणावर पुण्यांत होत होती. फरक इतकाच कीं, लो. टिळक हे आतां न्या. रानडे यांच्या जागीं होते. वस्तुतः फडके यांच्या प्रयत्नापेक्षां चाफेकर बंधूंनीं रँडसाहेबांचा खून केला, हा प्रयत्न अधिक लहान प्रमाणावर होता. तथापि वीस वर्षांपूर्वी जी क्रांतिकारक प्रवृत्ति सुशिक्षित लोकांत प्रसार पावत होती तीहून ती आज या वर्गांत अधिक प्रमाणांत फैलावूं लागली होती आणि कोल्हापूरपासून नागपूरपर्यंत सर्व सुशिक्षित वर्गांत लोकमान्यांच्या जहाल राजकारणाचा जारीनें प्रचार चालू होता. दामोदर व बाळकृष्ण चाफेकर या चाफेकर बंधूंची संस्था १८९५ पासून पुण्यांत निघालेली होती व धर्मरक्षण म्हणजेच एका अर्थी स्वराज्यप्राप्ति हें त्या संस्थेतील तरुणांचें ध्येय होतें. स्वधर्मरक्षण आणि स्वराज्यप्राप्ति यांत त्यावेळीं तरी भेद करीत नसत आणि शिवाजी व गणपति उत्सवांत याच धोरणानें उपदेश होत असे. चाफेकर-बंधूंच्या संस्थेंतील मनुष्यानेंच मुंबईतील व्हिक्टोरिया राणीच्या पुतळ्याला डांबर फासलें होतें असें पुढें समजलें. तात्पर्य, स्वधर्मरक्षणाच्या हेतूनें व स्वसंस्कृतीच्या अभिमानानें प्रेरित झालेले तरुण त्यावेळीं गुप्त कट आणि आखाडे स्थापन करून शिवाजी महाराजांचें उदाहरण पुढें ठेवून स्वातंत्र्यप्राप्तीचे प्रयत्न करीत होते आणि त्यांच्या अंतःकरणांत देशाभिमानाची ज्योत प्रज्वलित होण्यास लो. टिळक व त्यांचा केसरी हे कारणीभूत होत होते. हें खरें असलें तरी या क्रांतिकारकांचा मार्ग लो. टिळकांना पसंत असल्याचें दिसून येत नाहीं. रँड–आयर्स्ट यांच्या खुनासंबंधीं लिहितांना लो. टिळक म्हणतात : "ज्यानें कोणी खून केला असेल त्यास खुशाल फांशी द्या ; त्यांत आमचें कल्याण आहे व समाधान आहे. वर्तमानपत्रकर्त्यांचे लेख गुन्ह्यास उत्तेजन देण्यासारखे असल्यास इंडियन पिनल कोडाप्रमाणें

त्यांस गुन्हेगार ठरवून त्यांसहि शिक्षा करा, त्यास आमची हरकत नाहीं. पण निरपराधी लोकांस विनाकारण धमकी देऊन त्यांच्यावर आग पाखडणें हें खऱ्या मुत्सद्दीपणाचें व शहाणपणाचें लक्षण नव्हे..... आमच्या मतें नेटिव्ह वर्तमानपत्रकारांनीं या धामधुमीमध्यें आपलें कर्तव्य चांगलें बजावलें आहे व जर कोणी दोषी असेल तर सरकारनें या तक्रारीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळें हा दोष सरकारकडे येऊं पाहतो. हा आपल्यावरचा दोष टळावा येवढ्याकरितां नेटिव वर्तमानपत्रकारास राजद्रोही ठरविण्याची ही खटपट चालू आहे, बाकी कांहीं नाहीं"* तात्पर्य, सरकारी अंमलदार खुनाचा दोष देशभक्तांच्या वर्तमानपत्रांवर लोटीत होते. असें असलें तरी देशांत असे अत्याचार होतात याची खरी जबाबदारी प्रायः अधिकारी वर्गाकडून लोकांवर जो जुलूम होतो व राज्यकारभार करतांना जे अत्याचार होतात त्यांच्यावरच असते. अशा प्रसंगीं या सरकारी जुलमावर व अत्याचारावर टीका करून ते कायदेशीर मार्गानें दूर करण्याचा प्रयत्न करणें आणि लोकांवर बेकायदा जुलूम होत असल्यास त्याचा प्रतिकार करण्याचे न्याय्य मार्ग त्यांना दाखवून देणें हें देशभक्त लोकनायकांचें अवश्य कर्तव्य असतें. लोकांत पारतंत्र्याची चीड उत्पन्न करणें किंवा प्रतिकारबुद्धि जागृत करणें हा राजद्रोह नसून आपल्यावरील अन्यायाविरुद्ध किंवा पारतंत्र्याविरुद्ध शस्त्र उचलण्यास किंवा सशस्त्र बंड करण्यास प्रत्यक्ष प्रोत्साहन देणें हाच खरा राजद्रोह आहे. तसें कोणी केल्यास त्यास शिक्षा देणें आणि अत्याचारी व्यक्तींना शोधून काढून त्यांस शासन करणें हें अधिकाऱ्यांचें कर्तव्य आहे. पण हें कर्तव्य करीत असतां, अपराधी व अनपराधी यांना सारखेंच झोडपत सुटणें हें शहाणपण नव्हे. अत्याचाराची प्रवृत्ति नष्ट करण्याचा हा मार्ग नसून लोकांवर अत्याचार न करणें हा तो मार्ग आहे. सरकारनें कायदा पाळला आणि डोकें शांत ठेविलें म्हणजे लोकांचें डोकें शांत राहतें. सशस्त्र क्रांति टाळण्याची जबाबदारी जशी लोकनायकांवर आहे तशीच ती सरकारी अधिकाऱ्यांवरहि आहे व ती त्यांनीं पार न पाडल्यास लोकनायकांना लोकांच्या अत्याचाराबद्दल जबाबदार धरणें व त्यांच्यावर ते केवळ देशभक्ति, धर्मभक्ति

* कित्ता, पृ. ६७७.

व प्रतिकारबुद्धि जागृत करतात म्हणून त्यांना राजद्रोही ठरविणें हा अन्याय आहे. राजद्रोहाच्या गुन्ह्याची मीमांसा करतांना लोकमान्य लिहितात:— " इंग्रजांचें राज्य व राजसत्ता यांच्याविरुद्ध म्हणून जे गुन्हे सांगितले आहेत त्यांत हा एक गुन्हा आहे, म्हणजे अर्थात् ज्या लेखानें राज्याची उलथापालथ किंवा बंडें होण्याचा संभव आहे त्या लेखांचा या कलमांत समावेश होतो. परंतु या लेखांत जो खुलासा दिला आहे त्यामुळें आमच्या सरकारच्या हातून ज्या चुका व अन्याय होत आहेत ते स्पष्टपणें सरकारास कळविण्यास अथवा लोकांस समजून देण्यास अथवा त्यांवर कडक टीका करण्यास आम्हांस कोणत्याहि प्रकारची हरकत दिसत नाहीं. " अर्थात् ही मीमांसा त्यावेळीं जो कायदा होता त्यास अनुसरून आहे. पुढें या कलमांत बदल करून अत्याचाराला प्रोत्साहन नसलें तरीहि सरकारविरुद्ध अप्रीति उत्पन्न करणें हा गुन्हा ठरविण्यांत आला व त्या दुरुस्तीच्या आधींच लोकमान्यांच्यावरील राजद्रोहाच्या खटल्याचा निकाल देणारे सर जॉन स्ट्रॅची यांनीं प्रीतीचा अभाव म्हणजे ' अप्रीति ' असा अर्थ करून लोकमान्यांना दीड वर्षांची शिक्षा ठोठाविली. यावेळींच पुण्यांतील सरदार घराण्यांतील दोघां नातूबंधूंना १८२७ च्या २५ व्या रेग्युलेशनखालीं पकडून बिगर चौकशी तुरुंगांत डांबून ठेविण्यांत आलें.

पुण्यांत यावेळीं इतरहि कांहीं वृत्तपत्रांवर खटले झाले होते; व पुण्याबाहेरहि मोदवृत्त, प्रतोद वगैरे पत्रांवर खटले झाले. पण लोकमान्यांवरील खटल्यानें सर्व राष्ट्राचें चित्त वेधून घेतलें आणि सरकारी अधिकाऱ्यांच्या रोषाला बळी पडलेल्या या महाराष्ट्रीय तरुण पुढाऱ्याची कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभर पसरली. केसरीमध्यें शिवाजी उत्सवाची जी हकीगत प्रसिद्ध झाली होती व त्यांतील भाषणांत लोकमान्यांनीं शिवाजीनें केलेल्या अफजुलखानाच्या वधाचें जें समर्थन केलें होतें त्यावरून सरकारनें हा खटला भरला होता. पुण्यांत झालेल्या खुनांचा या खटल्याशीं प्रत्यक्ष कांहीं संबंध नाहीं असें ॲडव्होकेट जनरलनें प्रथमच मान्य केलें होतें, तरी न्यायाधीशांनीं ज्यूरीला खटला समजावून देतांना, रँड-आयर्स्ट यांच्या खुनाचा प्रत्यक्ष संबंध या लेखांशीं नसला, तरी त्यांमुळें जें वातावरण निर्माण झालें त्याचा

परिणाम या खुनांत होणें साहजिक आहे असे उद्गार काढिले होते. ज्यूरींतील नऊंपैकीं सहांनीं टिळकांना दोषी व तिघांनीं निर्दोषी ठरविलें व न्यायाधीशांनीं अठरा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठाविली.

१८९७ च्या डिसेंबर महिन्यांत अमरावती येथें शंकरन् नायर यांच्या अध्यक्षतेखालीं राष्ट्रसभेचें तेरावें अधिवेशन भरलें. दादासाहेब खापर्डे हे लोकमान्यांचे मित्रच स्वागताध्यक्ष होते. त्यांनीं अर्थातच पुण्यांतील दडपशाहीला, त्या वर्षीच्या प्लेगाला आणि दुष्काळाला आपल्या भाषणांत प्राधान्य दिलें. अध्यक्ष श्री. शंकरन् नायर यांनींहि आपल्या भाषणांत पुण्यांतील दडपशाही, नातू बंधूंचा विनाचौकशी बंदिवास आणि लो. टिळकांची शिक्षा, यांकडे लोकांचें लक्ष वेधून घेतलें. टिळकांच्या खटल्यांत नऊपैकीं सहा ज्यूरर युरोपीयन आणि तीन हिंदी होते. अर्थात् सहांविरुद्ध तीन मतांनींच त्यांना दोषी ठरविण्यांत आलें व जज्जांनीं कडक शिक्षा दिली. ही गोष्ट अध्यक्षांनीं मुद्देसूदपणें लोकांपुढें मांडिली आणि दुसऱ्या एका खटल्यांत सातविरुद्ध दोन मतांनीं आरोपी दोषी ठरविला गेला असतांहि या ज्यूरींत फक्त एकच हिंदी मनुष्य आहे हें लक्षांत घेऊन इंग्लिश न्यायाधीशानें आरोपीस निर्दोषी म्हणून सोडून दिलें होतें. हें उदाहरण देऊन लोकमान्यांवर येथील न्यायपद्धतीमुळें अन्याय झाला आहे असें सिद्ध केलें. राजद्रोहाचा खटला तरी हिंदुस्थानांत हिंदी ज्यूरीपुढेंच चालला पाहिजे असें त्यांनीं आपलें मत दिलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत हिंदी व ब्रिटिश नागरिक यांच्यांतील समान हक्कांचें व दर्जाचें तत्त्व जोरानें प्रतिपादून स्वराज्य, आणि भाषण व लेखनस्वातंत्र्य, हीं आपलीं ध्येयें प्राप्त झालीं पाहिजेत, त्याखेरीज आपल्या देशांतील लोकांचें दारिद्र्य आणि रोग यांपासून संरक्षण होणार नाहीं असें प्रतिपादन केलें. आपल्या भाषणाच्या अखेरीस ते म्हणाले:

" मला हें सांगितलें पाहिजे कीं आम्ही जेव्हां टीका करतों तेव्हां ब्रिटिशराज्याशीं किंवा सिंहासनाशीं आम्हीं राजनिष्ठ आहों आणि ब्रिटिशांचा संबंध तोडण्याचें ध्येय इष्ट आहे असें बोलणारांशीं आमची यत्किंचित्हि सहानुभूति नाहीं, हें जाहीर करण्याची गरज आहे असें मला वाटत नाहीं. देशाच्या सेवेला ज्यांनीं आपलें जीवित अर्पण केलें अशा आमच्या ऐति-

हासिक थोर पुरुषासंबंधीं आम्हांस अभिमान वाटावा हें अगदीं स्वाभा-
विक आहे आणि आमच्या इतिहासांतील ज्या गोष्टी आमच्या राज्यक-
र्त्यांनाहि बोध घेण्यासारख्या असतील त्या त्यांच्यापुढें मांडण्याची इच्छा
आम्हांस होणें साहजिक आहे. पण आमच्या वर्तमानकालीन अवस्थेची
बीजें भूतकालांत आहेत व आमच्या आजच्या अवनतीला आमचा भूत-
काल जबाबदार आहे याचीहि जाणीव आम्हाला आहे. कायद्याच्या
दृष्टीनें ज्या कालीं एखाद्या वर्गाला किंवा जातीला, उदाहरणार्थ ब्राह्म-
णांना विशेष सवलती होत्या किंवा शिक्षा होत नसे अशा भूतकालाचें
पुनरुज्जीवन करण्याचे प्रयत्न कोणी केले तर इंग्लिशांच्या बरोबर समते-
साठीं झगडणारे आम्ही अशा प्रयत्नांविरुद्धहि खेदानें झगडूं. ब्राह्मणा-
पासून अस्पृश्यांपर्यंत सर्वांच्या समानतेसाठीं आम्ही झगडत आहों. याच
समतेच्या भावनेनें आम्ही आमच्या राज्यकर्त्यांच्या ज्या कृत्यांत विषमतेला
मान्यता दिल्याचें दिसेल त्याविरुद्धहि आम्ही टीका करीत असतों. युरो-
पीयन व हिंदी यांच्यांमधील कायदेशीर विषमता ज्या प्रमाणांत कमी
होईल आणि आम्हाला ज्या प्रमाणांत स्वराज्य देण्यांत येईल त्या प्रमाणांत
आमची स्वातंत्र्याच्या दिशेनें प्रगति होत आहे असें आम्हीं मानतों"*
या उद्गारांत पुण्यांतील शिवाजी उत्सवाचा अव्यक्त निर्देश असून पुनः
ब्राम्हणी राज्य स्थापन करण्यासाठीं अशा उत्सवांची चळवळ कोणीहि
विचारी मनुष्य करणार नाहीं व तसा कोणी प्रयत्न केला तरी त्याला
कोणाचा पाठिंबा मिळणार नाहीं असा स्पष्ट ध्वनि आहे. पण त्याचबरो-
बर इंग्रज व हिंदी यांच्यांतील विषमताहि आम्ही सहन करणार नाहीं व
स्वराज्याचे हक्क मिळतील त्या मानानेंच आमचें समाधान होणार आहे
हेंहि स्पष्टपणें सांगण्यांत आलें आहे.

नातूबंधूंच्या विनाचौकशी बंदिवासाचा निषेध करण्याच्या ठरावावर
भाषण करतांना बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं लो. टिळकांच्याबद्दल सर्व
राष्ट्राचें अंतःकरण दुःखानें हळहळत आहे हें व्यक्त करणारे उद्गार पुढील

* Congress Presidential Addresses, Vol. I, p.337-8
Published by G. A. Natesan & Co.

प्रमाणें काढिले : “पुण्यावर जादा पोलिस लादण्यांत आलें ही चूक आहे असें आमचें मत आहे. श्री. टिळक व पुण्यांतील इतर संपादक यांना बंदींत घालणें ही त्याहून मोठी चूक आहे असें आम्हांस वाटतें. श्री. टिळक यांच्याबद्दलच्या सहानुभूतीनें माझें अंतःकरण भरून आलें आहे. सर्व राष्ट्राच्या डोळ्यांतून अश्रू वहात आहेत. . .” अशाप्रकारें राष्ट्राच्या अंतःकरणावर आपल्या स्वार्थत्यागानें आणि अलौकिक धैर्यानें लोकमान्यांनीं आपलें सिंहासन थाटलें आणि तुरुंगांतील कष्ट भोगीत असतां सर्व राष्ट्राचीं अंतःकरणें कष्टी करून हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र आहे, त्याची संवेदनाशक्ति जागृत आहे, आणि आपणावर जुलूम करणारांपेक्षां आपणासाठीं जुलूम सहन करणारासंबंधीं अधिक निष्ठा वाटण्याची मानववृत्ति हिंदुस्थानांतहि जिवंत आहे असें जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें. हिंदी जनतेवर राज्य करण्याचा नैसर्गिक अधिकार, तिच्या द्रव्याचा अपहार करून तिच्यावर जुलमी सत्ता गाजविणारांना नसून या जुलमाचा व द्रव्यहरणाचा प्रतिकार करण्यासाठीं कायदेशीर व न्याय्य मार्गानें झगडणाऱ्यांना व त्या मार्गांतील अपरिहार्य आपत्ति भोगण्यास आनंदानें तयार होणाऱ्यांना आहे हेंहि यावेळीं सिद्ध झालें. पण या तत्त्वाची जाणीव होऊन त्या तत्त्वावर राष्ट्रसभेचें धोरण आंखिलें जाण्याचा काळ अद्यापि आला नव्हता. अद्यापि कायदेशीर चौकशीनंतर राज्यकर्त्यांनीं दोषी ठरविलेल्या देशभक्तांचें उघड अभिनंदन करण्याचा ठराव करण्याचें धैर्य राष्ट्रसभेंत आलें नव्हतें.

याच सुमारास महाराष्ट्रांतील दुसरा एक तरुण पुढारी अखिलभारतीय राजकारणाच्या क्षितिजावर आपल्या प्रयत्नाच्या प्रकाशानें उदय पावूं लागला होता. हा तरुण महाराष्ट्रीय पुढारी म्हणजे प्रो. गोपाळ कृष्ण ऊर्फ नामदार गोखले हेच होत. नामदार गोखले हे आपल्या राजदरबारांतील राजकारणामुळें इतके प्रसिद्धि पावले कीं, त्यांचे ‘नामदार’ हें उपपद नित्यच होऊन बसलें आहे आणि टिळकांना जशी लोकमान्य ही पदवी लोकांनीं अर्पण केली, त्याचप्रमाणें गोखल्यांना नामदार ही पदवी लोकांनींच अर्पण केली कीं काय असा भास होतो. लोकांच्या वतीनें राजदरबारीं

राज्यकर्त्यांना विरोध करूनहि सरकारमान्यता कायम ठेवण्याचा मान
त्यांनींच प्रथम मिळविला. परंतु राजमान्यता व लोकमान्यता हीं दोन्हीं
वैभवें त्यांनीं भोगिलीं असें जें कांहीं लोक म्हणतात तें मात्र खरें नाहीं.
टिळकांना जशी राजमान्यता त्यांच्या हयातींत कधीं मिळाली नाहीं तशीच
जवळ जवळ गोखल्यांना त्यांच्या हयातींत फारशी लोकमान्यता कधीं
मिळाली नाहीं. राजमान्यता व लोकमान्यता या दोहोंचा भरपूर उपभोग
घेण्याचा लाभ आधुनिक भारताच्या इतिहासांत फक्त म० गांधींनाच प्राप्त
झाला आहे. तथापि आपल्या हयातींत दरबारी राजकारणांत ना० गोखले
यांनीं अग्रस्थान पटकाविलें होतें आणि १८९७ पासून पुढील वीस वर्षांचा
आधुनिक भारताचा इतिहास म्हणजे ना० गोखले आणि लो० टिळक या
दोन महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालीं कार्य करणाऱ्या दोन अखिल
भारतीय राजकीय पक्षांचाच इतिहास होय असें म्हटल्यास फारशी अति-
शयोक्ति होणार नाहीं. ना. गोखले हे टिळकांच्यापेक्षां वयानें दहा वर्षांनीं
लहान होते; तथापि राजकीय विचारांत त्यांनीं लो. टिळकांच्या पूर्वीच्या
पिढीचें शिष्यत्व पत्करिल्यामुळें मागील पिढीच्या राजकारणाचें नेतृत्व
करण्याचा मान त्यांना लाभून दरबारी राजकारण आणि राष्ट्रसभेचें कार्य
यांत त्यांची प्रगति वयाच्या मानानें झपाट्यानें होत गेली. प्रथमतः ते डेक्कन
एज्युकेशन सोसायटींत आले तेव्हां आगरकरांच्या पेक्षां टिळकांच्या मतां-
कडेच त्यांचा कल असावा असें म्हणतात. पण थोड्याच दिवसांत सुधा-
रक या दृष्टीनें आगरकरांचें नेतृत्व त्यांनीं स्वीकारलें आणि 'सुधारक'
निघाला त्यानंतर चार वर्षें त्यांनीं त्याच्या इंग्रजी संपादकाचें कामहि केलें.
पण थोड्याच दिवसांत ते न्या. रानडे यांच्या कक्षेंत आले आणि लव-
करच त्यांचें शिष्यत्व त्यांनीं स्वीकारिलें. टिळक-आगरकरांनीं आपल्या
स्वतंत्र प्रज्ञेनें आपले स्वतंत्र मार्ग आंखून घेतले होते तशी गोखल्यांची
स्थिति नव्हती. त्यांनीं न्यायमूर्तींचें शिष्यत्व श्रद्धापूर्वक पत्करिलें आणि
आपलें सर्व बुद्धिसर्वस्व त्यांनीं त्या श्रद्धेच्या प्रकाशांत दिसणाऱ्या
मार्गाचें अनुसरण करण्यांत घालविलें. रानडे हे त्यांचे द्रष्टे गुरु होते
आणि आपण त्यांचे एकनिष्ठ शिष्य आहोंत ही जाणीव त्यांनीं कधीं-

हि बुझूं दिली नाहीं. त्यांची प्रज्ञा अलौकिक नसली तरी त्यांची श्रद्धा अलौकिक होती यांत शंका नाहीं. या श्रद्धेच्या जोरावर त्यांनीं राष्ट्रसभेचें नेतृत्व संपादन केलें आणि प्रागतिक राजकारणाला स्वार्थत्यागाच्या आध्यात्मिक भूमिकेवर अधिष्ठित केलें. प्रागतिक राजकरणांत क्रांतिकारकांच्या वीरवृत्तीला फारसा अवकाश नसला, तरी सतत लोकसेवाव्रत आणि आजन्म स्वार्थत्यागी जीवन यांची आवश्यकता आहे हें ओळखून त्यांनीं त्यासाठीं 'भारतसेवक समाज' (Servants of India Society) ही अपूर्व संस्था स्थापन केली. प्रागतिक राजकारण म्हणजे स्वार्थसंरक्षणाचा धंदा नव्हे, आणि प्रागतिक पक्ष म्हणजे रावसाहेब रावबहादुरांचा पांजरपोळ नव्हे किंवा धनिक वर्गांचा हितरक्षक संघहि नव्हे; तर क्रांतिमार्गानें होणाऱ्या प्रगतीचें वैय्यर्थ्य पाहून क्रमविकासाचा मार्ग चिकाटीनें व नित्यसेवेच्या स्वार्थत्यागी वृत्तीनें अनुसरणारांचा तो एक देशभक्तीचा संप्रदाय आहे हें सिद्ध करण्याचें श्रेय ना. गोखले यांनाच आहे. अनेक सामान्य बुद्धिमंतांपेक्षां ना. गोखले यांची बुद्धिमत्ता असामान्य होती. परंतु राष्ट्रीय उन्नतीच्या शिखराकडे जाणारा स्वतंत्र मार्ग शोधून काढण्यास लागणारी द्रष्टृत्वाची स्वतंत्र प्रज्ञा आपली नाहीं हें ओळखून एका द्रष्ट्या गुरूच्या उपदेशानुसार दृढ श्रद्धेनें प्रगतिपथावर द्रुतगतीनें प्रवास करून ध्येयशिखर गांठणारे ते एक असामान्य भारतपुत्र होते यांत शंका नाहीं. " अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति। " या गीतोक्तीप्रमाणें धड शिष्यत्वहि नाहीं आणि धड द्रष्टृत्वहि नाहीं, अशा अवस्थेंत स्वतंत्र मार्ग आंखण्याची व नेतृत्वाची महत्त्वाकांक्षा बाळगून आपला व आपल्या अनुयायांचा विनाश करणारे ते नव्हते. हिंदुस्थानासारख्या खंडतुल्य प्रचंड आणि प्राचीन राष्ट्राला स्वातंत्र्याचा अभिनव मार्ग दाखवून देण्याचें कार्य फारच थोड्यांस साधणारें असतें. पण द्रष्ट्या पुरुषांनीं दाखवून दिलेल्या मार्गांचें अनुसरण करणें प्रत्येक सामान्य प्रज्ञेच्या मनुष्यासहि निश्चयानें, श्रद्धेनें आणि त्यागानें शक्य असतें. पण हे गुणहि फार दुर्मिळ असतात. आजन्म शिष्यत्वाचा पेशा पत्करूनहि स्वतंत्र प्रज्ञेचा अहंकार सुटत नाहीं, यामुळें अखेरीस ऐलतीरहि नाहीं व पैलतीरहि नाहीं अशा परिस्थितींत

गटंगळ्या खाऊन अहंकारानें जगाकडून हंसें करून घेणारे आणि अगदीं सामान्य प्रतीच्या प्रज्ञेवर राष्ट्राचें स्वतंत्र नेतृत्व करण्याचा मान विकत घेऊं इच्छिणारे लोक पुष्कळ आढळतात. पण हा मानाचा सौदा इतका स्वस्त नाहीं असाच जगाच्या इतिहासाचा अनुभव आहे.

हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची तपासणी करण्यासाठीं १८९६ सालीं वेल्बी कमिशन नांवाचें रॉयल कमिशन विलायतेंत बसलें होतें. हें कमिशन नेमून घेऊन त्याच्याकडून हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतीमुळें हिंदुस्थान दिवसें-दिवस कसा भिकारी होत चालला आहे तें पार्लमेंटला पटवून हिंदी राज्य-कारभारांत हिंदी लोकांचा प्रवेश करून घ्यावा, लष्करी खर्चांत काटकसर करावयास लावावी, साम्राज्यशाहीच्या वृद्धीसाठीं हिंदुस्थानवर लादला जाणारा लष्करी खर्च इंग्लंडनें उचलावा, विलायतेंत भारतमंत्रि व भारत-मंडळ यांच्याकरितां होणारा खर्च इंग्लंडला करावयास लावावा, सारांश हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्यांतील सर्व आर्थिक व्यवहार मालक आणि गुलाम या तत्त्वावर न चालतां ते एका साम्राज्यांतील दोन समान दर्जाचे भागीदार या तत्त्वावर चालावेत आणि हिंदी जमाखर्चावर हिंदी जनतेचें थोडें फार नियंत्रण चालूं लागावें असें ब्रिटिश पार्लमेंटला पटवून द्यावें असा हेतु दादाभाईप्रभृति हिंदी पुढाऱ्यांचा व हिंदी जनतेच्या इंग्लिश कैवाऱ्यांचा होता. या कमिशनवर स्वतः दादाभाईंची नेमणूक झाली होती, त्यामुळें लोकांत बरीच आशाहि उत्पन्न झाली होती. या कमिशनपुढें साक्षी देण्यासाठीं कलकत्त्याचे बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी, मुंब-ईचे दिनशा एदलजी वाच्छा, मद्रासचे जी. सुब्रह्मण्य ऐय्यर असे मोठ-मोठे पुढारी गेले होते. यावेळीं पुण्यांतून डेक्कन सभेतर्फे प्रो० गोखले यांना पाठविण्यांत आलें होतें. इंग्लंडांतील कार्यासाठीं पुण्यांतून लोकप्र-तिनिधि जाण्याचा हा पहिलाच सुयोग होता. आजपर्यंत इंग्लंडांत शिष्टाई करण्याला पुणेकरांतर्फे खुद्द पुण्याहून कोणीच गेलें नव्हतें आणि पुण्यांतील सार्वजनिक सभा येथील चळवळींत जरी बरीच गाजलेली होती, तरी इंग्लंडांतील राजकारण बंगाली बाबू किंवा मुंबईचे पार्शी यांच्या मार्फ-तच बहुतांशीं चालत असे. ना. गोखले यांच्यापूर्वी चंदावरकर हे गृहस्थ

विलायतेस गेले होते, तरी त्यांचें पुढील आयुष्य सरकारी नोकरींतच गेल्यामुळें त्याला फारसें महत्त्व नाहीं. ना. गोखले यांनीं वेल्बी कमिशनपुढें जी साक्ष दिली ती अत्यंत मुद्देसूद आणि उत्कृष्ट वठली अशी बहुतेकांची त्यावेळीं खात्री झाली आणि त्या वेळेपासूनच न्या० रानडे यांचा हा तरुण शिष्य पुढें इंग्लंडांत शिष्टाई करण्यास लायक ठरणार अशी लोकांची खात्री झाली. लो० टिळकांनासुद्धां गोखले यांनीं विलायतच्या सफरीचें आणि आपल्या विद्वान् गुरूचें चीज केलें असें कबूल करावें लागलें. हिंदी राजकारणाचें स्वरूप प्रथमपासून आतांपर्यंत सरकाराभिमुख आणि लोकाभिमुख असें द्विविध आहे. या दोन तोंडांमागचें अंतःकरण आणि शक्ति एक असल्याखेरीज त्या राजकारणाला खरें यश येणार नाहीं. सार्वजनिक सभा किंवा राष्ट्रसभा यांसारख्या लोकप्रतिनिधि-सभांमार्फत व त्यांच्या शिस्तीखालीं लोकसत्तेच्या तत्त्वानुसार बहुमताप्रमाणें हें राजकारण चालणें यांतच खरें स्वारस्य आणि खरें बल आहे. पण दुर्दैवानें महाराष्ट्रांत रानडेपक्ष व टिळकपक्ष असे जे दोन पक्ष यावेळीं निर्माण झाले होते ते अशाप्रकारें एका संस्थेंत नांदूं शकले नाहींत. म्हणून सरकाराभिमुख राजकारण व लोकाभिमुख राजकारण यांचीं अंतःकरणें एक राहूं शकलीं नाहींत. यामुळेंच राष्ट्राचें अनन्वित नुकसान झालें आहे; मग त्याचा दोष कोणाकडे कितीहि असो.

प्रो. गोखले हे विलायतेंत असतांना त्यांना पुण्यांतील रँडशाहीच्या जुलमाच्या हकीगती कळत होत्या आणि रँड व आयर्स्ट यांच्या खुनाचीहि बातमी त्यांना तेथेंच समजली. यावेळीं कांहीं खासगी मित्रांच्या पत्रांतून पुण्यांतील दोन स्त्रियांवर सोजिरांनीं जुलूम केला व त्यांपैकीं एकीनें पुढें जीवहि दिला अशी बातमी समजली, व त्यांनीं या गोष्टी मँचेस्टर गार्डियनमध्यें एक मुलाखत देऊन प्रसिद्धहि केल्या. पण या बातम्या अतिशयोक्तीच्या असून आपण केलेलीं विधानें सिद्ध करण्यास पुरावा मिळत नाहीं हें पाहून त्यांनीं तीं विधानें परत घेऊन माफी मागितली. या माफीबद्दल व त्यांतील मजकुराबद्दल त्यांच्यावर पुण्यांतील प्रतिपक्षीयांनीं टीकेची झोड उठविली व त्यामुळें त्यांना कांहीं काळ लोकांत अप्रियताहि प्राप्त

झाली. पण त्यांनीं आपल्या मनोदेवतेला स्मरून ती अप्रियता सहन केली व आपला लोकसेवेचा आंखलेला कार्यक्रम तसाच पुढें चालविला. प्रागतिक राजकारणाचें नेतृत्व करणारांवर लोकनिंदा सहन करण्याचे प्रसंग वारंवार यावयाचे त्यांपैकींच हा एक आहे असें समजून त्यांनीं आपल्या भावी कार्याची दिशाहि मुक्रर केली. या प्रकरणाचा त्रयस्थ दृष्टीनें विचार करतां या प्रकरणांत गोखल्यांची कांहीं चूक झाली आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. तथापि अशी माफी मागत असतां प्रतिपक्षी त्यांतील शब्दांत व्यक्त होणाऱ्या सद्भावनांचाहि आपल्या बाजूस अनुकूल असा फाजील उपयोग करून घेतात व सद्भावनांबद्दलचें श्रेय मात्र देत नाहींत हें लक्षांत घेऊन ते शब्द जितके जोखून घालावयास हवेत तितके घातलेले नाहींत असें टिळकांच्यासारख्या मुत्सद्दी मनुष्याला वाटणें अगदीं साहजिक होतें. टिळकांची ब्रिटिश मुत्सद्यांकडे पाहण्याची शत्रुत्वाची भूमिका आणि गोखल्यांची ब्रिटिश साम्राज्याकडे परमेश्वरी प्रसाद या दृष्टीनें पाहण्याची भावनात्मक भूमिका, या मूळ भूमिकांतीलच हें अंतर होतें असें आम्हांस वाटतें. टिळकांच्या राजकारणांत माफीला अवकाश असला तरी तो फक्त कायदेशीर गरजेपुरताच होता. गोखल्यांच्या राजकारणांत माफीला एक प्रकारचें धार्मिक प्रायश्चित्ताचें स्वरूप आहे. या राजकारणाची मूळ भूमिकाच चुकीची असल्यामुळें त्यांत अशा कांहीं चुका होणें अपरिहार्य होतें असें त्रयस्थाला म्हणतां येईल व या दृष्टीनें या दोन राजकारणांत वारंवार खडाजंगी वादरण माजणें हेंहि अपरिहार्य वाटतें. पण हे तंटे अपरिहार्य असले तरी राष्ट्रीयत्वाच्या व लोकसत्तेच्या तत्वानुसार हे दोन्ही पक्ष एकाच संस्थेंत नांदणें अशक्य नव्हतें व तसें घडणें हेंच राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें अवश्य व इष्ट होतें. तें कांहीं असलें तरी १८९७ च्या उमरावतीस भरलेल्या राष्ट्रसभेंत हीं दोन राजकारणें भिन्न आहेत व त्यांतील टिळकांचें राजकारणच लोकांना मान्य होऊं लागलें आहे असें दिसून आलें.

वेल्बी कमिशनच्यानंतर थोड्याच दिवसांत हिंदुस्थानांत लार्ड कर्झन यांची कारकीर्द सुरू झाली. लॉर्ड कर्झन हे १८९९ सालीं हिंदुस्थानचे व्हॉईसरॉय म्हणून कलकत्त्यास येऊन दाखल झाले. त्यांच्या कारकीर्दीला

औरंगझेबाच्या कारकीर्दीची उपमा लो. टिळकांनीं केसरींत दिली होती व
तीच उपमा ना. गोखले यांनीं १९०५ सालीं राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षीय
भाषणांत देऊन एक प्रकारें चिरंतन करून ठेविली आहे. औरंगझेबाची
उद्दाम आणि कडवी वृत्ति, मनुष्यस्वभावासंबंधींचें अनुदार धोरण,
साम्राज्यशाहीची अनिवार हाव, लष्करी सामर्थ्याचा अमर्याद अहंकार
आणि जित लोकांच्या प्रतिकारसामर्थ्यासंबंधीं अत्यंत तुच्छता या दृष्टीनें
ही उपमा कर्झनशाहीला देण्यांत येत असते. शिवाय महाराष्ट्रांतील लोकांना
शिवाजी उत्सवाच्या रूपानें स्वराज्याची स्मृति उत्कटत्वानें झालेल्या
काळांत साम्राज्यशाहीचा दिमाख दाखवून या स्वराज्याच्या वाढत्या भाव-
नेला आपल्या राजकारणांत डोंगरांतील उंदराप्रमाणें तुच्छ लेखणाऱ्या
अरेराव साम्राज्यप्रतिनिधीला महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं औरंगझेबाची उपमा
द्यावी हेंहि अगदीं साहजिकच होतें. लॉर्ड कर्झन हा एक अत्यंत हुषार
पण फार तरुण व्हाईसरॉय होता आणि त्याच्या दरबारांत म्हणजे कलक-
त्याच्या कायदेमंडळांत त्याला लोकांच्या वतीनें विरोध करणारा लोकप्रति-
निधीहि तितकाच तरुण होता. ना. गोखले हे १९०२ सालीं मध्यवर्ति
कायदेमंडळाचे लोकनियुक्त सभासद झाले व ते आपल्या आयुष्याच्या
अखेरपर्यंत त्याचे सभासद होतेच. या काळांत त्यांनीं कायदेमंडळांतील
कार्यांत आपलें अद्वितीय प्राविण्य दाखविलें आणि अखिल भारतीय प्राग-
तिक पक्षाचें नेतृत्व विद्वत्ता, वक्तृत्व, कळकळ आणि देशभक्ति या आपल्या
गुणांनीं आपणांकडे ओढून घेतलें. आपल्याहून वयानें थोर अशा बहुतेक
सर्व प्रागतिक पुढाऱ्यांना हळूहळू त्यांनीं मागें टाकिलें व पुढें मोर्ले-मिंटो
सुधारणांच्यावेळीं शिष्टाई करण्याचें कार्यहि याच त्यांच्या अंगच्या गुणां-
मुळें त्यांच्याकडे आलें. पण तो भाग पुढील प्रकरणांत विचारांत घ्याव-
याचा आहे.

लॉर्ड कर्झन हिंदुस्थानांत आले, तो काळ हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याचा व
दुर्दैवाचा होता. १८९७ सालापासून हिंदी जनतेवर दुष्काळ आणि प्लेग
हीं दोन अरिष्टें एकसारखीं येत राहिलीं आणि लॉर्ड कर्झन यांच्या अमदा-
नीची सुरवातच लोकांत उडालेल्या या हाहाःकारानें झाली. १८९७ सालचा

दुष्काळ हा त्या शतकांतील सर्व दुष्काळांत अत्यंत भयंकर, असें लोक म्हणत असत; पण १८९९-१९०० या सालांतील दुष्काळानें त्याच्याहि वर कडी केली आणि लक्षावधि लोक अन्नान्न करून उपासमारीनें टाचा पाहून मेले. यानंतर एकसारखीं चार वर्षे दुष्काळाचींच गेलीं. तेव्हां अर्थातच या दुष्काळाचीं कारणें काय हा प्रश्न लोकांच्यापुढें प्रामुख्यानें येऊन उभा राहिला. दुष्काळ आणि प्लेग अशी आपत्तींची जोडगोळी पाहून इहलोक म्हणजे मृत्युलोक आहे असें मानणाऱ्या व बोलणाऱ्या हिंदी जनतेला हिंदुस्थान म्हणजे या मृत्युलोकांतील खाटीकखाना किंवा स्मशानभूमि आहे कीं काय असें भासूं लागलें. हिंदुस्थान ही एके काळीं अमरभूमि होती, ती आज स्मशानभूमि कां झाली हा विचार लोकांत एक-सारखा चर्चिला जात होता. हे दुष्काळ आणि प्लेग आपल्याच देशावर कां धाड घालितात आणि इतर देशांतील लोक या आपत्तींनीं बेजार कां होत नाहींत असाहि प्रश्न लोक करूं लागले; आणि आपल्या देशाला प्राप्त झालेलें हें स्मशानभूमीचें किंवा खाटिकखान्याचें स्वरूप नैसर्गिक नसून कृत्रिम आहे आणि याचीं कांहीं नैसर्गिक कारणें असलीं तरी तीं दूर करण्याचीं साधनें आपणांस उपलब्ध असून त्यांचा उपयोग आम्हीं करूं शकत नाहीं याचें कारण आमचें राजकीय पारतंत्र्य आहे याची जाणीव हिंदुस्थानांतील निवृत्तिमार्गी व अल्पसंतुष्ट जनतेलाहि होऊं लागली. इहलोक हा मृत्युलोक असल्यामुळें प्रत्येकास केव्हां तरी मरणें भागच आहे व म्हणून मनुष्यानें मरणाची भीति धरूं नये हें खरें असलें तरी प्रत्येक घरां-तील तरणेताठे कर्ते पुरुष आणि बालबालिका यांच्या चिता रचण्याचा प्रसंग राष्ट्रावर यावा आणि प्रत्येक घरांत बालविधवांची संख्या वाढूं लागावी हें कांहीं या मृत्युलोकाचेंहि शाश्वत चिन्ह नव्हे, हें समजण्यास फारशा शास्त्रीय ज्ञानाची गरज नव्हती. तसेंच आपल्याच देशांतील लक्षावधि खंडी धान्य परदेशांत जात असतां आपल्या देशांतील शेतकऱ्यांवर लक्षावधि संख्येनें उपासमारीनें मरण्याची पाळी यावी यांतहि परमेश्वराचा किंवा निसर्गाचा कांहीं दोष नसून आपला किंवा आपल्या राजकीय परिस्थितीचाच कांहीं तरी दोष असावा हें अडाणी मनुष्यासहि सुचण्यासारखें होतें.

पण या विचारांना चालना देऊन आपल्या राजकीय दास्यामुळेंच आपणांवर या आपत्तींची परंपरा ओढवत आहे हें समजण्यास आणखीहि एक कारण होतें. तें म्हणजे देशांतील सामान्य जनता दारिद्यानें, दुष्काळानें आणि रोगांच्या सांथींनीं मृत्युमुखीं पडत असतां याच देशांतील अधिकारी वर्ग सुखांत आणि चैनींत रहात होता आणि शेतकऱ्याच्या तिजोरीचें दिवाळें निघत असतां सरकारच्या तिजोरींत पैशाचा वर्षाव होत होता. लॉर्ड कर्झन यांची कारकीर्द म्हणजे जनतेची उपासमार आणि सरकारची भरभराट अशी होती आणि या दोन स्थितींतील विरोध आंधळ्यालाहि दिसण्यासारखा होता. बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं १९०२ सालच्या अहमदाबाद येथील राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षीय भाषणांत या विरोधी दृश्याचें फार मार्मिक विवेचन केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात, "An overflowing treasury with a starving population is an anamoly which will strike every one". या भाषणांत त्यांनीं सर्व एकोणिसाव्या शतकांतील दुष्काळांचा आढावा घेऊन पुढील उद्गार काढिले आहेत. "अगदी नेमस्त हिशेब केला तरी १८७७, १८७८, १८८९, १८९२, १८९७ आणि १९०० या सर्व दुष्काळांत मिळून दीड कोटि लोक तरी मृत्युमुखीं पडले आहेत. दुसरा एक हिशेब असा आहे कीं ही संख्या दोन कोटी साठ लक्ष तरी असावी... जर युरोपीयन तुर्कस्थानांतील मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं आपल्या युरोपीयन मुलखांत मृत्युसंख्येचा आंकडा असा फुगूं दिला असतां तर या राज्यकर्त्यांना आपल्या बाडबिछान्यासहित युरोपांतून हाकलून द्या अशी आग्रहाची मागणी सर्वांनीं केली असती; व त्यांना कोणतीहि शिक्षा केली असती तरी ती सौम्यच गणली गेली असती. पण जगांतील सुधारलेल्या लोकमताच्या कक्षेंत हिंदुस्थान येऊं शकत नाहीं आणि ज्या मोठ्या राष्ट्राच्या हवालीं सर्वज्ञ परमेश्वरानें हिंदुस्थानचें भवितव्य केलें आहे त्याची मनोदेवताहि हिंदी जनतेच्या आपत्तींनीं जागृत होत नाहीं असें दिसतें. पण वरील आंकड्यावरून जी कल्पना येते त्याहूनहि आमचें दुष्काळजन्य मृत्युसंख्येचें स्वरूप अधिकच भीषण आहे. याची कल्पना येण्यासाठीं आपण या शतकाचे, पंचवीस वर्षांचा

एकेक, असे चार विभाग करूं या. पहिल्या विभागांत पांच दुष्काळ पडले,
व त्यांत मृत्युसंख्या एकूण दहा लक्ष झाली असावी. दुसऱ्या विभागांत
दोनच दुष्काळ पडले, पण त्यांत पांच लाख लोक मेले. तिसऱ्या चरणांत
सहा दुष्काळ पडले व त्यांत मेलेल्या लोकांची संख्या पन्नास लाख नमूद
आहे. आपण शेवटच्या चौथ्या चरणांत आलों म्हणजे परिस्थितीची
वाढती भीषणता व्यक्त होते व मृत्युसंख्येची नोंद फार मोठी व भयानक
दृष्टीस पडते. या पंचवीस वर्षांत अठरा वर्षें दुष्काळांचीं गेलीं आणि त्या
दुष्काळांत दोन कोटी साठ लक्ष लोक मृत्युमुखीं पडल्याची नोंद दृष्टीस
पडते. त्यांतल्या त्यांत गेल्या शतकाच्या शेवटच्या वर्षांतील दुष्काळ
सर्वांत अधिक भीषण होता असें खुद्द व्हाईसरॉयासारख्या थोर अधिकारी
पुरुषाचेंहि मत आहे. यावरून असें दिसून येईल कीं, गेल्या शतकांत
दुष्काळ ही एक नित्याचीच आपत्ति होऊन बसली होती, त्यांनीं लक्षावधि
लोकांचे बळी घेतले आणि जसजसा त्या शतकांतील काळ जाऊं लागला व
शेवट जवळ आला तसतसे दुष्काळ वारंवार पडूं लागले आणि त्यांची
भीषणताहि वाढूं लागली. या शतकांतील पहिल्या अर्धापेक्षां दुसऱ्या अर्धांत
दुष्काळ अधिक वारंवार व अधिक भीषण कां होऊं लागले? अखेरच्या
चरणांतील दुष्काळ सर्वांत अधिक व सर्वांत भीषण कां झाले? आणि शत-
काच्या अखेरच्या वर्षांत पडलेला दुष्काळ त्यांतल्यात्यांत अधिक भीषण कां
होता? याचीं कारणें मला कोणी समजून देईल काय? लोकांचें दारिद्र्य
वाढत आहे असेंच यावरून दिसत नाहीं काय?" यानंतर या दुष्काळांचें
कारण अनावृष्टि हें नाहीं हें समजून देऊन ते म्हणतातः "दुसऱ्या देशां-
तहि अनावृष्टि होते पण तेथें दुष्काळ पडत नाहींत. म्हणून हिंदी दुष्का-
ळांचीं कारणें आपण अधिक खोल दृष्टि पोहोचवून शोधिलीं पाहिजेत.
केवळ अनावृष्टीनें त्याचा उलगडा होऊं शकत नाहीं. निर्धनता हें हिंदी
दुष्काळांचें मुख्य कारण आहे. लोक जर यापेक्षां थोडे अधिक सुस्थितींत
असते, नित्याच्या दारिद्र्यानें ते ग्रस्त झालेले नसते, तर एखाद्या प्रदेशांत
अनावृष्टि झाल्यास लोकांनीं शेजारच्या प्रदेशांतून धान्य विकत आणिलें
असतें किंवा आपल्याच गांवांत सुबत्तेच्या काळांत दुष्काळासाठीं धान्याचीं

कोठारें भरून ठेविलीं असतीं. पण आज त्यांच्यापाशीं मुळींच द्रव्य उरलेलें नाहीं. ते दारिद्र्याच्या खोल दरींत बुडालेले आहेत, ते हातातोंडावर जगत असतात, पुष्कळ वेळां दिवसाकाठीं एकच जेवण जेऊन अर्धपोटीं राहतात, दुष्काळाचा पहिला आघात झाला कीं हजारोंनीं अगर लाखोंनीं मरूं लागतात आणि परिस्थितीची भीषणता वाढूं लागली म्हणजे लक्षावधि अगर कोट्यवधि संख्येनें होणारे हे मृत्यु निवारण करण्याचे उदार प्रयत्न सरकारनें कितीहि केले तरी त्यांचें निवारण होऊं शकत नाहीं.*"

या वेळीं सरकारनें रुपयाचा भाव १ शि. २ पेन्सांवरून १ शि. ४ पेन्सांवर नेला होता. त्यामुळें शेवटीं लोकांचें कसें नुकसान होत होतें त्याचा हिशेब सुरेंद्रबाबूंनीं पुढीलप्रमाणें मांडिला आहे. "धान्यें, डाळीं, गळिताचीं धान्यें, कापूस, ताग वगैरे शेतकऱ्यांचीं जीं पिकें त्याला द्रव्य देतात त्यांची एकूण किंमत १९०१–०२ सालीं ६१ कोटि ३० लक्ष रुपये होती. १ शि. ४ पेन्स या दरानें याची चार कोटि, आठ लक्ष साठ हजार पौंड किंमत होते. पण हाच रुपायाचा भाव जर १ शि. २ पेन्स असता तर शेतकऱ्यांना याच पिकाची किंमत ७० कोटि ४ लक्ष ५७ हजार रुपये मिळाली असती म्हणजे त्यांना आज जी किंमत मिळाली त्याहून ८ कोटि ७४ लक्ष ५७ हजार रुपये अधिक मिळाले असते. म्हणजे या हुंडणावळीच्या भावांत चढ केल्यामुळें शेतकऱ्यांना दरसाल $८\frac{३}{४}$ कोटी रुपये नुकसान सोसावें लागतें."§ पण हाच हुंडणावळीचा भाव वाढविल्यामुळें सरकारला विलायतेंत खर्चासाठीं पाठवावे लागणारे रुपये कमी लागत होते आणि सरकारच्या तिजोरींत दरसाल शिल्लक फुगत चालली होती. १८८४।८५ सालापासून १९०२ सालापर्यंतच्या सरकारी तिजोरीच्या परिस्थितीचें सिंहावलोकन करून सुरेंद्रबाबू म्हणतातः "या काळांत एकंदर बारा वर्षें शिलकीचीं गेलीं व त्यांत एकंदर २८ कोटी रुपये सरकारला शिल्लक टाकितां आले, व सात वर्षें तुटीची गेलीं, त्यांत $१४\frac{१}{२}$ कोटी रुपये तूट सोसावी लागली आणि आतां तर १८९८ पासून दरसाल शिल्लकच पडत आहे."† या

* Congress Presidential Addresses. P. 572-3-4.

§ कित्ता. पृ. ५७५. † कित्ता पृ. ५८८.

शिलकीचें मुख्य कारण म्हणजे सरकारनें १८८५ सालापासून दरसाल सुमारें ९ कोटि रुपये उत्पन्न अधिक येईल अशा मानानें कर वाढविले होते आणि आतां हुंडणावळीचा भाव वाढल्यानें विलायसेस पाठवावी लागणारी रक्कम मात्र कमी लागूं लागली, तरीहि सरकारनें करांचा भार कमी केलेला नव्हता. ना० गोखले यांनीं लॉर्ड कर्झन यांच्या अमदानींत जीं सरकारी अंदाजपत्रकावर मुद्देसूद, सुबोध आणि सरस भाषणें केलीं त्यांत सरकारच्या तिजोरींत सालोसाल ही शिल्लक कां उरत आहे, तिचा विनियोग राष्ट्रसंवर्धनासाठीं कसा करावा, लोकांच्या डोक्यावरील करांचा भार थोडा तरी उतरवून ही शिल्लक कमी करणें हें सरकारचें कर्तव्य कसें आहे आणि या शिलकीमुळें देशाची भरभराट व्यक्त होत नसून जनतेवर वाजवीपेक्षां करांचा भार अधिक लादला जात आहे व तिच्यावर अधिक जुलूम होत आहे, हेंच कसें सिद्ध होतें, तें उत्कृष्टपणें दाखवून दिलेलें आहे. दरिद्री देशाचें अंदाजपत्रक कसें आंखावें, कोणत्या वर्गावर किती कर असावा, कोणता कर कसा कमी करावा, सामान्य जनतेची स्थिति सुधारण्यास कसें साहाय्य करावें आणि तिच्या सुशिक्षित पुढाऱ्यांना देशाच्या जमाखर्चावर नियंत्रणाचा हक्क दिल्यास ते आपला आयव्यय कसा आंखतील, याचें शास्त्रशुद्ध पण सुबोध, आणि साधार पण सरस, विवेचन जर कोणास वाचावयाचें असेल तर तें ना. गोखले यांच्या या वेळच्या अंदाजपत्रकावरील भाषणांत वाचावयास सांपडेल. याचमुळें ज्या अँग्लोइंडियन पत्रकारांनीं लो० टिळकांना पार्नेलची उपमा दिली, त्यांनींच ना. गोखले यांना ग्लॅडस्टनची उपमा दिली आणि आमच्या मतें या दोन्ही उपमा यथार्थ होत्या. फरक इतकाच आहे कीं, ग्लॅडस्टन हा भरपूर पगार घेऊन आपल्या देशाचा कारभार करूं शकत होता आणि ना. गोखले यांचा देश परतंत्र असल्यामुळें त्यांना दारिद्र्यांत राहण्याचें व्रत अंगीकारून सरकारी धोरणावर निष्फळ टीका करून केवळ बुद्धिमत्तेचें व देशभक्तीचें प्रदर्शन करून स्वस्थ बसावें लागत होतें. असाच फरक लो. टिळक आणि पार्नेल यांच्यांत होता. चारित्र्याची शुद्धता व तेजस्विता या गुणांत तर लोकमान्य पार्नेलपेक्षां श्रेष्ठ होतेच, पण त्यांचा देश आयर्लंडच्या पंधरा वीस-

पट मोठा असून त्याची स्थितीहि तितक्याच प्रमाणांत अधिक अवनत होती. अशा खंडतुल्य प्रचंड राष्ट्राला जागृत आणि प्रतिकारक्षम करणें हें कार्य आयरिश पुढाऱ्यांपुढील कार्यापेक्षां अनेक पटीनें अधिक बिकट आणि कमी फलप्रद असें होतें. या देशांतील हें कार्य करण्यास निष्काम कर्मयोगीच समर्थ होऊं शकतो; या दृष्टीनें विचार केल्यास, ना. गोखले आणि लो. टिळक यांची वास्तविक योग्यता ग्लॅडस्टन किंवा पार्नेल यांच्यापेक्षां व्यक्तिदृष्ट्या फार मोठी होती. पण त्यांचा जन्म मागसलेल्या संस्कृतींत झालेला असल्यानें त्यांची तुलना युरोपीय संस्कृतींत जन्मास आलेल्या श्रेष्ठ मुत्सद्यांशीं होऊं शकते हें पाहूनहि त्या वेळच्या लोकांना एक प्रकारचा अभिमान वाटत असे आणि आमचें प्राचीन श्रेष्ठत्व आम्हांस पुनः प्राप्त होऊं शकेल अथवा इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीला आम्ही येऊं शकूं असा आत्मविश्वास त्यांना वाटूं लागे. ना. गोखले यांच्या राजकारणांत, हिंदुस्थानांतील अँग्लो इंडियन समाज, नोकरशाही व ब्रिटिश भांडवलशाही यांचे प्रतिनिधिभूत हिंदुस्थान सरकार, हा परंपरारक्षक काँझर्वेटिव पक्ष, आणि हिंदी जनतेचा प्रतिनिधिभूत सुशिक्षित पुढारी वर्ग हा प्रागतिक पक्ष किंवा लिबरल पक्ष, अशी भमिका गृहीत धरलेली असे; आणि लोकमान्यांच्या राजकारणांत ब्रिटिश सरकार हे परकीय जेते आणि हिंदी पुढारी हे देशाला पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्यांत नेणारे जनतेचे विश्वस्त लोकनायक ही भूमिका गृहीत असे. पहिल्या पक्षाला हिंदुस्थानांतील राजकारणाचें स्वरूप अनियंत्रित राजसत्तेचें लोकसत्तेंत रूपांतर करण्याचें भासे, तर दुसऱ्या पक्षाला एका राष्ट्राच्या कचाटींतून दुसऱ्या राष्ट्राला मुक्त करणें हें त्याचें स्वरूप भासे. पहिल्याला आपण जित राष्ट्र आहों हें ढळढळीत दिसणारें दृश्य विसरणें शक्य नव्हतें, तसेंच दुसऱ्याला आपलें भावी स्वराज्य लोकसत्ताक होणार याची विस्मृति होणेंहि शक्य नव्हतें. पण पहिल्याचा भर लोकसत्ताक उदार तत्त्वावर विशेष, तर दुसऱ्याचा भर स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या धगधगीत राष्ट्रीय भावनेवर अधिक. पहिल्याची राष्ट्रीय भावना चंद्राप्रमाणें शीतल आणि सौम्य, तर दुसऱ्याची स्वातंत्र्यभावना मध्यान्हीच्या सूर्याप्रमाणें प्रखर आणि तेजस्वी. पहिल्या पक्षांतील कांहीं लोक केव्हां केव्हां आपण जित राष्ट्र आहों याचें

विस्मरण होऊन अधिकारारूढ पक्षाशीं एकाच देशांतील भिन्न वर्गीयां-
प्रमाणें किंवा भिन्न पक्षीयांप्रमाणें वागत असत, तर दुसऱ्या पक्षांतील कांहीं
लोक हिंदी स्वराज्य सामान्य लोकांच्या शक्तीनें मिळणार व तें लोकसत्ताकच
असणार याचें विस्मरण होऊन देशांतील स्वातंत्र्याचे अवशेष जे मध्ययु-
गीन संस्थानिक त्यांच्याकडे स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आशेनें पहात असत. असा
या दोन पक्षांतील मूलभूत दृष्टिकोणांत तात्त्विक भेद होता. लॉर्ड कर्झन
यांच्या अरेरावी व उद्दाम कारकीर्दींत हा तात्त्विक भेद अधिकाधिक स्पष्ट
आणि विशद होत गेला आणि त्या मानानें दोन पक्षांतील अंतरहि वाढत
चाललें.

हिंदुस्थानांतील प्रागतिक पक्षाच्या राजकारणाचा पायाच खणून काढणें
हें लॉर्ड कर्झन यांचें ध्येय किंवा धोरण होतें. ब्रिटिश राणीनें १८५८
सालीं काढिलेला जाहिरनामा आणि ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं वेळोवेळीं दिलेलीं
अभिवचनें हा प्रागतिक राजकारणाचा आधारभूत पाया होता. राणीचा
जाहीरनामा म्हणजे कांहीं राजा व प्रजा यांच्यामध्यें झालेला कायदेशीर
करार नव्हे हें त्यांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखविलें; आणि या जाहीरनाम्याला
महाभारतादि पुराणांत वर्णिलेल्या राजधर्माहून अधिक किंमत नाहीं, म्हणजे
या पुराणांतील वांग्यांनीं, भुकेलेल्या हिंदी सुशिक्षितांचें पोट कधींच भरणार
नाहीं असें त्यांनीं सुशिक्षितांना सांगितलें. तसेंच हिंदीलोक कितीहि शिकले
तरी इंग्लिश नोकरशाहीच्या अंगीं जी कार्यक्षमता आहे व जी तिला
आनुवंशिक संस्कारांनीं अथवा अनेक वर्षांच्या परंपरागत संस्कारांनीं प्राप्त
झालेली आहे ती हिंदी सुशिक्षितांच्या अंगीं कधींच येणें शक्य नसल्या-
मुळें देशांतील सर्व वरिष्ठ अधिकार नेहमींच इंग्रजांच्या हातीं ठेविले पाहि-
जेत असें त्यांचें मत होतें * व तें ते उघडपणें बोलून दाखवीत. म्हणजे

* " He decided to reserve all higher posts for English men for the reason that they possess, partly by heredity, partly by upbringing and partly by education, the knowledge of the principles of government, the habits of mind and the vigour of character which are essential for the task. "

Landmarks in Indian Constitutional and National Development. by G. N. Singh. P. 223.

हिंदी लोकांना हळूंहळूं सुशिक्षित करून त्यांच्या हातीं त्यांच्या देशाचा राज्यकारभार देणें हें आमचें ध्येय आहे असें जें पूर्वीचे कांहीं मुत्सद्दी बोलत व ज्यावर विसंबून राष्ट्रसभेची पहिली पिढी वागे तें सर्व केवळ थोतांड आहे व त्यावर विश्वास ठेवणारे लोक मूढ आहेत, असें ते आपल्या कृतीवरून व उक्तीवरून दाखवीत. याच्याहि पुढें जाऊन ते असें म्हणत कीं हे जे इंग्रजी शिकून लोकसत्तेच्या गप्पा मारणारे मूठभर सुशिक्षित लोक आपणाला जनतेचे पुढारी म्हणवून घेत आहेत, त्यांना जनतेचें हित मुळींच कळत नाहीं व तिकडे त्यांचें मुळींच लक्ष नाहीं. या सुशिक्षितांना पूर्वीसारख्या नोकऱ्या आज मिळत नाहींत म्हणून हे राजद्रोही झाले आहेत, पण सामान्य जनता राजनिष्ठ आहे. तिचें हित कसें करावें तें ब्रिटिश नोकरशाहीलाच कळतें व या गोऱ्या नोकरशाहीवर जनतेचें खरें प्रेमहि आहे असें त्यांचें म्हणणें होतें. यानंतर सुशिक्षित लोकांनीं आपली पात्रता सिद्ध करण्यासाठीं कितीहि युक्तिवाद लढविले तरी ते निष्फळ होते. नोकरशाही समजते त्याप्रमाणें सामान्य जनता तिच्याशीं राजनिष्ठ नाहीं आणि लोकांवर राज्य करण्याची घमेंड गोऱ्या नोकरशाहीनें कितीहि मारिली तरी ब्रिटिश राज्यघटनेचा गाडा ती त्यांना चालवूं देत नाहीं, हें प्रत्यक्ष प्रत्ययाला आणून देणें हाच एक मार्ग लॉर्ड कर्झन यांचें मत खोटें आहे असें सिद्ध करण्यास उरला होता. हें ओळखून आपल्या अडवणुकीच्या धोरणाची आंखणी करणें हें आतां सुशिक्षित पुढाऱ्यांना क्रमप्राप्तच होतें; पण हें कार्य ना. गोखले यांच्या पक्षाकडून होण्याची आशा नव्हती. तें कार्य करण्याच्या धोरणाचा अवलंब राष्ट्रसभेनें आतां केला पाहिजे, असा तर्कशुद्ध निष्कर्ष लो. टिळकांनीं काढिला आणि तें धोरण तिला लावण्यासाठीं राष्ट्रसभा हस्तगत करण्याचाहि प्रयत्न करण्याचा निश्चय त्यांनीं लॉर्ड कर्झन यांच्या अमदानीच्या अखेरीस केला.

लॉर्ड कर्झन यांनीं आपल्या हातीं राजसत्ता घेतल्यापासून युनिव्हर्सिट्यांच्या सीनेटमधील सरकारनियुक्त सभासदांची संख्या वाढव, कलकत्ता कॉर्पोरेशनमधील सरकारनियुक्त सभासद अधिक कर, प्रांतिक गव्हर्नरांचे व प्रांतिक सरकारांचे अधिकार कमी करून त्यांच्यावर देखरेख करणारे हिंदु-

स्थान सरकारचे अधिकारी वाढव, प्रांतिक अधिकारी वर्गांत भरणा करतांना चढाओढीच्या परीक्षांचें तत्त्व मागें टाकून सरकारनियुक्ततेचें धोरण स्वीकार, वगैरे अनेक गोष्टी करून हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार सर्वतोपरी अनियंत्रित आणि एकतंत्री करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. अंतर्गत राज्यकारभार अनियंत्रित व एकतंत्री करण्यांत हिंदुस्थानाबाहेर ब्रिटिश साम्राज्याची वृद्धि करणें हें त्यांचें मुख्य धोरण होतें. वायव्य सरहद्द प्रांत स्वतंत्र करून अफगाणिस्थानला शह द्यावा, तिबेटवर स्वारी करून चीनला जरब बसवावी आणि रशियाला पायबंद घालावा, असें त्यांचें साम्राज्यशाही व लष्करशाही धोरण होतें. अनियंत्रित सत्तेचें केंद्रीकरण आणि आक्रमणशील परराष्ट्रीय धोरण, यांच्यांपुढें हिंदी पुढाऱ्यांच्या वाढत्या लोकसत्ताक आकांक्षांना मुळींच अवकाश नव्हता.

ता. २९ ऑगस्ट १९०५ रोजीं लिहिलेल्या केसरींतील अग्रलेखांत लोकमान्यांनीं लॉर्ड कर्झन यांचें वर्णन पुढीलप्रमाणें अत्यंत मार्मिकपणें केलें आहे. “ लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीच्या तोडीस जुना दाखला द्यावयाचा असल्यास, तो पुष्कळ अंशीं औरंगजेबाचा घेतल्यास चालेल. साम्राज्य, अखंडित साम्राज्य, अप्रतिहत आणि चिरस्थायी साम्राज्य, अर्थात् साम्राज्यांतील प्रजेचें चिरकालीन दास्य हीं कर्झन साहेबांच्या धोरणाची प्रतिपदोक्त लक्षणें होत. हिंदुस्थानांतील किंवा आशियाखंडांतील लोकांबद्दल त्यांच्या अंगीं थोडी बहुत सहानुभूति आहे; पण ती सहानुभूति आईबाप आपल्या लहान मुलांबद्दल जी ममता दाखवितात तशा प्रकारची आहे. आम्ही, म्हणजे इंग्रजी राज्यकर्ते, हेच काय ते शारीरिक व मानसिक गुणांनीं मोठे असून तुम्हीं म्हणजे हिंदुस्थानांतील प्रजाजनांनीं त्यांच्या हाताखालीं पोरांप्रमाणें वागावें त्यांतच तुमचें कल्याण आहे, असा त्या सहानुभूतीचा अर्थ आहे. जोंपर्यंत हिंदुस्थानांतील लोक अशा रीतीनें वागतील तोंपर्यंत त्यांस इतर बाबतींत त्रास होऊं नये असें लॉर्ड कर्झन यांचें मत होतें; आणि या मतांस अनुसरूनच इंग्रजी सोल्जरांचा सुळसुळाट किंवा खालील दर्जाच्या इंग्रजी अंमलदारांचा जुलूम बंद करण्याबद्दल त्यांनीं सक्तीनें हुकूम सोडले होते. साम्राज्य टिकण्याकरितां, साम्राज्य चिरस्थायी

होण्याकरितां अथवा साम्राज्याची बडेजावी वाढण्याकरितां प्रजेचे हातपाय जितके तोडावयास पाहिजेत, किंवा त्यांचा जितका हिरमोड अथवा छाटाछाट करावयास पाहिजे, तितकी करण्यास लॉर्ड कर्झन यांस कधींहि दिक्कत वाटली नाहीं, परंतु याप्रमाणें जिंकिलेल्या देशांची किंवा लोकांची छाटाछाट करून त्यांस कायमचें चीत केल्यावर मग त्यांचा विनाकारण कोणी छळ करूं नये याबद्दल लॉर्ड कर्झन यांची मोठी करडी नजर असे; किंबहुना साम्राज्य चालविण्यास अशा प्रकारची जाचणूक अहितकारक आहे असें ते मानीत. आपण ज्याप्रमाणें घरच्या गुरांचीं शिंगें तोडून किंवा वळवून त्यांस निरुपद्रवी बनवितों आणि अशा रीतीनें त्यांच्यापासून भीति नाहींशी झाल्यावर त्यांच्या संगोपनाची, त्यांस योग्य वेळीं दाणावैरण देण्याची कोणी हयगय केल्यास अथवा विनाकारण त्यांस उपद्रव दिल्यास, त्यास रागें भरतों; तशा प्रकारचें लॉर्ड कर्झन यांचें हिंदुस्थानच्या प्रजेवर प्रेम होतें. शौर्यानें, विद्येनें, व्यापारानें किंवा संपत्तीनें हिंदुस्थान देशानें नेहमीं अंकित राहिलें पाहिजे, इंग्लंड देशाचे राजकर्त्यांशीं कधींहि स्पर्धा करून उपयोगी नाहीं अशी या राजश्रीची पक्की समजूत होती." §

सुशिक्षित लोकांच्या स्वातंत्र्याकांक्षेला याप्रमाणें दडपून टाकिलें तरी आपण सामान्य जनतेच्या हिताकरितां पुष्कळ गोष्टी केल्या आहेत अशी जी त्यांनीं प्रौढी मारिली होती तिच्यांतील हेत्वाभास ना० गोखले यांनीं आपल्या १९०५ सालच्या राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षीय भाषणांत पुढीलप्रमाणें दाखवून दिला आहे. "मिठावरील कर कमी केला, दुष्काळांतील साऱ्याची थकबाकी माफ केली, प्राथमिक शिक्षणास व पाटबंधाऱ्यास अधिक देणगी दिली आणि पोलीस खात्याच्या सुधारणेचे प्रयत्न केले या आधारावर आपण जनतेचें हित केलें आहे अशी प्रौढी लॉर्ड कर्झन सांगत आहेत. ते असे सुचवीत आहेत कीं त्यांनीं या गोष्टी सुशिक्षित वर्गाच्या विरोधाला--निदान उदासीनतेला—न जुमानितां अमलांत आणिल्या; पण उघड वस्तुस्थिति अशी आहे कीं या गोष्टी कराव्यात याबद्दल राष्ट्रसभाच सरकारला अनेक वर्षें विनंति करीत होती व तिच्या अनेक वर्षांच्या

§ लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ३ रा, पृ. १५-१६.

चळवळीनंतरच सरकारनें या इष्ट दिशेनें थोडी प्रगति केली आहे. चार वर्षांपूर्वी सरकारी तिजोरींत सात कोटी रुपये किंवा सुमारें पन्नास लक्ष पौंड शिल्लक असतांनासुद्धां जेव्हां सरकार करांचा भार यत्किंचित् कमी करण्यास तयार होईना आणि मी मिठावरचा कर कमी करावा अशी सूचना केली, तेव्हां जनतेवरील करांच्या भारासंबंधीं आणि मिठावरील कर कमी करून तिला साहाय्य करण्याची "जे बडबड करतात" त्यांची लॉर्ड कर्झन यांनींच कशी चेष्टा केली तें मला बरोबर स्मरतें. लॉर्ड लॅन्स-डाऊन आणि सर डेव्हिड बार्बूर यांनीं रुपयाचा भाव कृत्रिम रीतीनें वाढ-विण्याचा जो कायदा केला, त्यामुळें हिंदुस्थान सरकारला विलायतेस पाठ-वाव्या लागणाऱ्या रकमेंत सुमारें चाळीस लक्ष पौंड (सहा कोटी रुपये) बचत होऊं लागली. अशा वेळींच लॉर्ड कर्झन हे हिंदुस्थानांत आले हें त्यांचें सुदैव होय. याच्याच बरोबर अफूच्या जमाबंदींतहि सरकारला अधिक फायदा होऊं लागल्यामुळें, लॉर्ड कर्झन यांची कारकीर्द संपेपर्यंत सरकारी तिजोरींत सांठणारी मोठी शिल्लक नेहमीं त्यांच्या हातांत खेळत असे आणि त्यांच्या पूर्वींच्या अधिकाऱ्यांना पैशाची जशी टंचाई भासे तशी त्यांना कधींच भासली नाहीं. ही शिल्लक पडणारी रक्कम किती मोठी होती, याचा विचार केल्यास लॉर्ड कर्झन यांनीं कर भरणारांचा भार कमी करण्यांत फारसें औदार्य दाखविलें आहे असें मला वाटत नाहीं. गेल्या मार्चमध्यें त्यांनींच हा भार ७० लक्ष पौंडानें कमी झाला असें म्हटलें होतें. पण याच काळांत सरकारच्या चालू खर्चास लागणाऱ्या खर्चापेक्षां ३ कोटी ३० लक्ष पौंडांइतकी रक्कम त्यांनीं कर भरणाऱ्या जनतेकडून जादा वसूल केली आहे याचा मात्र उल्लेख त्यांनीं त्यावेळीं केला नाहीं. शिवाय रुपयाचा भाव कृत्रिमतेनें वाढविल्यामुळें लोकांनीं चांदीच्या रूपानें टाकलेल्या शिलकेची किंमत किती घटली, आणि रुपयाच्या नव्या भावाच्या प्रमाणांत मालाच्या किंमती मंदावूं लागल्यानें जनतेवरील सावकारी देण्याचा भार किती वाढला, त्याचा विचार केल्यास मिठावरील कर कमी करून व साऱ्याची थकबाकी माफ करून जनतेचें केलेलें हित किती क्षुद्र आहे, त्याची बरोबर कल्पना येऊं शकते. लॉर्ड कर्झन यांनीं प्राथमिक शिक्ष-

णाला दिलेल्या देणग्यांचाहि बराच गाजावाजा करण्यांत येत असतो. पण हिंदुस्थानांतील सरकार जनतेच्या शिक्षणासाठीं किती थोडा पैसा देतें तें लक्षांत घेतल्यास इतकी मोठी शिल्लक तिजोरींत पडत असतां, लॉर्ड कर्झन यांनीं जनतेच्या शिक्षणाला जेवढी रक्कम दिली तेवढीहि दिली नसती तर आश्चर्यच वाटलें असतें. पण त्यांनीं एकीकडे शिक्षणाला अडीच लक्ष रुपये अधिक दिले असले, तर दुसरीकडे लष्करी खर्चांत त्यांनीं दरसाल पन्नास लक्षांची भर टाकली आहे आणि अनेक खात्यांतील युरोपीयनांचे पगार वाढवून आणि त्यांच्यासाठीं अनेक नव्या जागा निर्माण करून त्यांनीं निष्काळजीपणानें पैशाची उधळपट्टीहि केलेली आहे. त्यांच्या काळांत ग्लॅडस्टन म्हणत त्याप्रमाणें सर्व खात्यांत खर्च करण्याची वृत्ति फैलावत गेली असून जुन्या लोकांचा काटकसरीचा गुण त्यांनीं कधींच दाखविला नाहीं. पण राज्यकर्त्यांच्या या काटकसरीच्या गुणावरच जनतेचें खरें हित अवलंबून असतें."§ लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीचें सामान्य राजकीय व आर्थिक धोरण काय होतें याची कल्पना लो० टिळकांचा याच्या मागचा उतारा आणि ना. गोखले यांचा हा उतारा, यांवरून वाचकांस येऊं शकेल. पण त्यांच्या ज्या एका अरेरावी महत्कृत्यामुळें त्यांचें नांव आधुनिक भारताच्या इतिहासांत चिरंतन झालें आहे, त्या कृत्याची माहिती अद्यापि वाचकांस द्यावयाचीच आहे. तें महत्कृत्य म्हणजे बंगालची फाळणी उर्फ वंगभंग हेंच होय. बंगालमध्यें जो निःशस्त्र व सशस्त्र क्रांतिवाद जन्मास आला आणि ज्या बंगाली राष्ट्रवादाची शक्ति राष्ट्रसभेच्या राजकारणामागें उभी करण्यासाठीं लो० टिळकांनीं जंगजंग पछाडलें, त्याचा प्रथम आविर्भाव या वंगभंगाच्या प्रतिकाराच्या रूपानें हिंदुस्थानांत झाला. हा आधुनिक भारताच्या इतिहासांतील अत्यंत मनोरम आणि उत्साहवर्धक भाग आतां पुढील प्रकरणांत वाचकांस निवेदन करावयाचा आहे.

---

§ Gokhale's Congress Presidential Address. 1905.

प्रकरण ९ वें.

बंगालमधील क्रांतिवादी आध्यात्मिक राष्ट्रवाद

"Oppression was, therefore, inevitable, and oppression was necessary that the people as a whole might be disposed to accept Nationalism. But Nationalism was not born of repression. The oppressions and slaughters committed by Kansa upon the Yadavas did not give birth to Krishna but they were needed that the people of Muttra might look for the deliverer and accept him when he came ...Nationalism is an *Avatar* and cannot be slain. Nationalism is a devinely appointed Shakti and must do its God-given work before it returns to the bosom of the Universal Energy from which it came.".

Bande Mataram*

इ. स. १९०४, १९०५, १९०६, आणि १९०७ या सालांतील राष्ट्रसभांचीं अधिवेशनें अत्यंत उत्साहाचीं आणि वाढत्या महत्त्वाचीं झालीं. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या चरणांत जे तरुण देशभक्त १८७५ पासून १८८५ पर्यंतच्या काळांत निरनिराळ्या प्रांतांत देशकार्यास लागले, त्यांना १९०४।५ पर्यंतच्या काळांत अखिल भारतीय कीर्ति प्राप्त होऊं लागली होती आणि त्यांच्या स्वाभिमानी राष्ट्रीय वृत्तींतून एक प्रभावशाली असा नवा राष्ट्रीय पक्ष संघटित होऊं लागला होता. तसेंच इंग्लंडांत १९०५ सालीं पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी होऊन कॉंझर्वेटिव्ह पक्षाच्या ऐवजीं लिबरल पक्ष अधिकारावर आल्यास राष्ट्रसभेच्या मागण्यांस कांहीं तरी फल प्राप्त होईल अशी आशा दादाभाई, ह्यूम, वेडरबर्न वगैरे राष्ट्रसभेच्या इंग्लंडांतील कार्यकर्त्यांस वाटूं लागली होती. १९०४ सालीं मुंबईस भरणाऱ्या राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षपदासाठीं सर हेन्री कॉटन यांची योजना करण्याचा सल्ला इंग्लंडांतील या कार्यकर्त्यांनीं विशिष्ट हेतूनें दिलेला दिसतो. सर हेन्री कॉटन हे बंगाल प्रांतांत

* Selections from the Bande Mataram. P. 168-9.

काम केलेले सेवानिवृत्त सिव्हिल सर्व्हंट असून ते आसामचे लेफ्टनंट
गव्हर्नरहि होते आणि त्यांनीं नोकरीवर असतांनाच बंगाल प्रांताची विभा-
गणी करण्याच्या सूचनेला विरोध केलेला होता. शिवाय ते प्रथमपासून
राष्ट्रसभेचे हितचिंतक होते त्यांनीं "न्यू इंडिया" नांवाचें एक पुस्तक १८८७
सालीं लिहिलें होतें व त्याची त्यांनीं याच सुमारास नवी आवृत्ति काढून
त्यांत हिंदुस्थानांत अमेरिकेप्रमाणें एक संयुक्त लोकसत्ताक राज्य स्थापन
करावें अशा ध्येयाचा पुरस्कारहि केला होता. शिवाय इंग्लंडांत राष्ट्र-
सभेच्या वतीनें निघणाऱ्या 'इंडिया' पत्राच्या संपादकाचें कामहि ते
करीत असत. सर हेन्री कॉटन यांच्याबरोबर सर विल्यम वेडरबर्न हेही
येणार होते. राष्ट्रसभेंतील नव्या जुन्या पिढीच्या राजकरणांत व दृष्टिकोणांत
जें मोठें अंतर पडूं लागलें होतें तें नाहींसें करून राष्ट्रसभा संघटित,
प्रभावी आणि तरुणपक्षाच्या उत्साहानें प्रबल बनवावी आणि या संघटित
राष्ट्रीय बलाच्या साहाय्यानें ब्रिटिश मुत्सद्यांकडून राज्यघटनेंत बऱ्याच
महत्त्वाच्या सुधारणा घडवून आणाव्यात, असें इंग्लंडांतील दादाभाई, ह्यूम,
वेडरबर्न वगैरे लोकांचें धोरण होतें. दादाभाई आणि सर हेन्री कॉटन हे
ब्रिटिश पार्लमेंटच्या निवडणुकीसहि उभे राहणार होते.

दादाभाई, वेडरबर्नप्रभृति पुढाऱ्यांनीं नव्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांना
मुद्दाम पत्रें पाठवून तुम्हीं राष्ट्रसभेंत उत्साहानें भाग घ्यावा, जे निर्णय
बहुमतानें ठरतील ते उभय पक्षांनीं मान्य करावेत आणि राष्ट्रसभा प्रबल
बनवावी अशी विनंति केली होती. यावेळीं टिळकांना लिहिलेल्या पत्रांत
दादाभाई म्हणतात : "मी जें लिहिणार आहे तें केवळ स्नेहभावाचें
आहे असें समजा. पूर्वीं न्यू इंग्लिश स्कूल काढण्याच्या वेळीं तुमचें
माझें भाषण झालें तें मला चांगलें स्मरतें. तेथपासून तुमचें कामहि फार
चांगलें झालें आहे. तुम्ही छळहि पुष्कळ सोसला. मी आज पत्र लिहितों
याचें कारण असें; पुढील राजकारणाच्या क्षेत्रांत युद्ध करण्याचें राष्ट्रीय
सभा हें एक आपलें शस्त्र झालें आहे. आज ती सर्वगुणपूर्ण नाहीं. पण
हळूहळू तिला आम्ही प्रबल करूं इच्छितों. केसरींतून तुम्ही तिला खालीं
ओढीत आहां असें कळतें आणि अशा रीतीनें ती जर एकदां निर्बल झाली

च तिला इजा पोचली तर याचीच दुरुस्ती करण्याला आम्हाला पुष्कळ काळ लागेल. सरकारशीं भांडतांना आम्ही सर्व एक दिलाचे असले पाहिजे. टीका करावयाची तर ती स्नेहभावाची व उत्तेजनकारक असावी. काँग्रेस आज मोडली तर तें हिंदुस्थानला मोठें संकट व अँग्लोइंडियन लोकांचा तो एक मोठा जय होईल. तुम्ही मुंबईस हजर राहून विषयमंडळांत सूचना मांडा. बहुमतानें निकाल होईल तो सर्वांनीं मान्य करावा. राष्ट्रीय कार्याकरितां तुम्हाला फार कष्ट सोसावे लागले म्हणून तुमच्या प्रयत्नाला सहजच वजन येईल. याकरितां तुमच्या नेहमींच्या उत्साहानें राष्ट्रीय सभेला बळकटी आणण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा. आम्हाला ऐक्यवृद्धि संपादून काम वाढेल व कामाला माणसें अधिक मिळतील असेंच करावयाचें आहे. तुमचीं दोन वर्तमानपत्रें व स्वतः तुम्हीं यांच्याकडून देशहिताचें असें कितीतरी काम होईल. मी लिहितों तें स्नेहभावाचें समजा." हें पत्र ता. २ नोव्हेंबर १९०४ रोजीं लंडनहून पाठविलेलें आहे.

पार्लमेंटचे एक आयरिश सभासद मि. स्विनि यांचें अशाच अर्थाचें ता. ९ नोव्हेंबर रोजीं टाकलेलें एक पत्र लो. टिळकांना आलें होतें. त्यांत "प्रो. गोखले यांना त्यांच्या उद्योगप्रियतेमुळें राष्ट्रीय सभेंत वाजवीहून अधिक वजनदारी देण्याचा आम्हां मंडळींचा विचार असल्याच्या बातम्या तुमच्या कानावर येत असतील. पण तशी आमची इच्छा नाहीं. गोखले यांचा उत्साह व त्यांचें वक्तृत्व यांचा उपयोग करून घ्यावा असें आम्हाला सहजच वाटतें. पण त्यामुळें धैर्य आणि कोणालाहि न हार जाणारा करारीपणा, हे गुण ज्या इतर पुढाऱ्यांत आहेत त्यांची किंमत आम्ही कमी मानतों असें नाहीं. राष्ट्राच्या मोठ्या कामाला अनेक लोक व अनेक स्वभावाचे लोक लागतात." तात्पर्य टिळकपक्ष व गोखलेपक्ष या दोघांचीहि राष्ट्राला सारखीच आवश्यकता आहे, केवळ जुन्या पिढीचेंच राजकारण करणारे गोखले हे एकटेच आम्हांस प्रिय नाहींत, नव्या पक्षाचें 'धैर्य व करारीपणा' यांचाहि राष्ट्रसभेच्या राजकारणांत समावेश व्हावा आणि नव्या जुन्या दोन्ही पक्षांनीं एकी ठेवून बहुमतानें जे निर्णय होतील ते दोघांनींहि पाळावेत, असें इंग्लंडांतील दादाभाई प्रभृ-

तींचें धोरण होतें. सर विल्यम वेडरबर्न यांचें ता. १७ नोव्हेंबरचें टिळकांना आलेलें पत्र अशाच आशयाचें आहे. "मी कॉंग्रेसला येत आहे, हें तुम्हीं ऐकिलेंच असेल. पार्लमेंटच्या पुढील निवडणुकीच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या कारभाराची चर्चा करण्याला मोठी संधि मिळणार आहे. तरी आपण सर्व मिळून प्रयत्न करूं. इंडिया पत्रांत मीं याविषयीं सूचना केल्याच आहेत. त्या तुम्हाला बहुधा पसंत पडतील. कसेंहि असलें तरी तुम्ही आम्ही सर्वच मिळून बसून विचार ठरवूं." या तीन पत्रांवरून इंग्लंडांत राष्ट्रसभेचे जे पुढारी होते त्यांचें धोरण स्पष्ट दिसून येतें.

लो० टिळकांची यावेळीं राष्ट्रसभेवर कोणती टीका होती तें आतां पाहूं. लो० टिळक १९०३ सालच्या अखेरीपासून राष्ट्रीय सभेचें कार्य तिच्या मूळ उद्देशाप्रमाणें नेटानें व जोमानें चालू नाहीं, ती एक हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन देशांत अखंड चळवळ करणारी संस्था बनवावी हा ह्यूम—दादाभाईंचा मूळचा उद्देश सध्यां अमलांत येत नाहीं, अशी ओरड करूं लागले होते. १९०३च्या डिसेंबरांत ह्यूम यांनीं राष्ट्रसभेला पाठविलेल्या संदेशाचा आधार घेऊन टिळक लिहितात: "बरें, ह्यूमसाहेब म्हणतात तरी काय? कायदेशीर राजकीय चळवळीवर त्यांचा विश्वास नाहीं व ती सोडून द्यावी असें त्यांचें मत झालें आहे काय? नाहीं. कायदेशीर राजकीय चळवळीवर अजून त्यांचा विश्वास आहे; परंतु त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, आम्हीं किंवा आमचे पुढारी यांनीं जितक्या नेटानें, स्वार्थत्यागानें, उल्हासानें किंवा हिंमतीनें एकसारखा उद्योग करावयास पाहिजे तितका आम्ही करीत नाहीं. ते असें म्हणतात कीं, राजकीय हक्क मिळविणें किंवा राजकीय उन्नति करणें म्हणजे कांहीं थट्टा नव्हे ...... तुम्हांस हल्लींची राज्यपद्धति जर असह्य झाली असेल तर ती असह्य झाली आहे असें तुमच्या वर्तनानें तुम्ही दाखविलें पाहिजे. वर्षांतून एकदां तोंडाची वाफ दवडल्यानें कांहीं कार्य होत नाहीं. तुमचीं भाषणें मोठीं गोड आणि अलंकारिक असतात खरीं; आणि न्यायाच्या दृष्टीनें पाहिलें तर तुमचें म्हणणें सयुक्तिकहि आहे. पण सरकारापासून न्याय मागून घ्यावा, व तो सरकारापासून लवकर मिळावा, अशी जर तुमची इच्छा असेल तर ती असल्या गुलहौसी

भाषणानें किंवा वर्षांतून नाताळांत एकदां एकत्र जमून कंठशोष केल्यानें सिद्धीस जावयाची नाहीं. इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांत सतत वर्षभर एकसारखी चळवळ सुरू ठेवून इंग्रज लोकांस सळो कीं पळो असें केल्याखेरीज 'भीक नको पण कुत्रा आटप' या न्यायानें यांस कांहीं तरी द्या आणि ही ब्याद या देशांतून एकदां जाऊं द्या, अशा पेचांत त्यांस घातल्याखेरीज तुम्हांस यशप्राप्ति व्हावयाची नाहीं. कॉंग्रेससभा काढली तेव्हां तिचा उद्देश हाच होता; पण दुर्दैवानें आतां तिला वार्षिक श्राद्धाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे !"*

वरील उताऱ्यावरून हें स्पष्ट दिसून येईल कीं, टिळकांचें भांडण ह्यूम-दादाभाई यांच्याशीं नसून तें गोखले–मेहता यांच्यांशीं होतें, आणि ह्यूम यांनीं १८९३ सालीं हिंदुस्थान सोडून विलायत गांठली त्यावेळीं राजद्रोहाच्या भीतीनें राष्ट्रसभेनें चळवळ करण्याचें धोरण सोडून दिलें तेंच पुनः तिनें स्वीकारिलें पाहिजे आणि आपणांस सध्याची राज्यपद्धति असह्य झाली आहे असें आमच्या वर्तनानें सिद्ध करून इंग्रज लोकांस सळो कीं पळो करून सोडिलें पाहिजे, हा त्यांच्या टीकेचा सर्व रोख होता. पुढें १९०६ सालीं दादाभाईनीं 'चळवळ करा' 'चळवळ करा' 'अखंड चळवळ करा' आणि 'चिकाटीनें' व 'एकीनें स्वराज्य संपादन करा', कारण आपल्या सर्व दुःखावर स्वराज्य हा एकच व सर्वश्रेष्ठ उपाय आहे असा जो संदेश राष्ट्रसभेला दिला, तेंच धोरण राष्ट्रसभेला लावण्याचा प्रयत्न लो. टिळक करीत होते. हें कार्य करण्यास केवळ गोखलेपक्षाचें वक्तृत्व व उत्साह पुरेसा पडणार नसून, टिळकपक्षांतील 'धैर्य आणि कोणासहि हार न जाणारा करारीपणा' यांची आवश्यकता आहे, हें दादाभाईप्रभृतींना पटलें होतें; व म्हणूनच टिळकपक्षाच्या या गुणांचा उपयोग राष्ट्रसभेला व्हावा व तिच्यांत फुटाफूट होऊं नये अशी तिच्या मूळसंस्थापक वृद्ध पुढाऱ्यांची मनापासून इच्छा होती. लो. टिळकांचेंहि तसेंच मत होतें. त्यांचे विचार कितीहि जहाल अगर क्रांतिकारक असले तरी "पुढील राजकारणाच्या क्षेत्रांत युद्ध करण्याचें राष्टीय सभा हेंच एक आपलें शस्त्र झालें आहे." हें दादाभाईचें मत त्यांना मान्य असल्या-

* लो० टिळकांचे केसरींतील लेख भाग २ रा. पृ० ४८८.

मुळें, नव्या पक्षानें आपलें राजकारण बहुमताच्या जोरावर राष्ट्रसभेला पटवून देऊन तिला नवें धोरण लावावें पण तिला सोडून देऊं नये असें त्यांचेंहि प्रारंभासून शेवटपर्यंत मत होतें. स्वराज्याचें युद्ध करण्यासाठींच हिंदुस्थानच्या राष्ट्रसभेचा जन्म झालेला असून तीच तें करूं शकेल अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. अर्थात् १९०४ च्या मुंबईतील राष्ट्रसभेला ते उपस्थित राहिले आणि आपल्या विचाराच्या इतर सहकाऱ्यांबरोबर त्यांनीं राष्ट्रसभेच्या कार्यांत उत्साहानें भागहि घेतला. सर हेन्री कॉटन हे आपल्या भाषणांत हिंदी राज्यघटनेच्या सुधारणांची दिशा सांगतांना म्हणाले : "Autonomy is the keynote of England's true relations with her great Colonies. It is the keynote also of India's destiny. It is more than this: it is the destiny of the world......The Ideal of an Indian Patriot is the establishment of a Federation of free and separate States, The United States of India, placed on a fraternal footing with the selfgoverning cololnies, each with its local autonomy, cemented together under the ægis of Great Britain." याच कल्पनेचा अनुवाद लो. टिळक यांनीं १९०५ च्या जानेवारींत केसरींतील आपल्या अग्रलेखांत पुढीलप्रमाणें केला आहे:—
"इंग्रजी राज्याची किंवा लॉर्ड कर्झन यांची पोकळ स्तुति करीत बसण्यांत अर्थ नाहीं, किंवा कांहीं लहान अगर मोठ्या तक्रारींच्या बाबींचें व्यक्तिशः विवेचन करण्यांतहि हांशील नाहीं. मुख्य प्रश्न राज्यपद्धतीचा आहे; माणसाचा नव्हे अगर व्यक्तिशः लहान मोठ्या तक्रारींचाहि नव्हे. कानडा किंवा ऑस्ट्रेलियाप्रमाणें हिंदुस्थानाला प्रांतिक स्वराज्य पाहिजे आणि तें जेणेंकरून प्राप्त होईल अशा प्रकारची राज्यपद्धति हिंदुस्थानांत सुरू करा, हा मुख्य मुद्दा आहे आणि हा डोळ्यापुढें ठेवून नेटानें आणि एकनिष्ठपणानें जर आम्ही मेहनत करूं व सरकारच्या प्रत्ययास असें आणून देऊं कीं, या प्रश्नाचा निकाल केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं, तर हल्लींच्या पालटलेल्य मनूंत आम्हांस थोडेंबहुत तरी यश आल्याखेरीज राहणार नाहीं." *

तरुण बंगालचे पुढारी बाबू बिपिनचंद्र पाल यांनीं १९०५ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यांत मुंबईस भरलेल्या विसाव्या राष्ट्रसभेच्या कार्याच

* कित्ता पृ. ५९८.

आढावा घेऊन ' नवा पक्ष आणि जुना पक्ष ' यांच्या मूलभूत दृष्टिकोणांतील फरक पुढीलप्रमाणें विशद केला आहे:

" मुंबईस भरलेल्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनाच्या कार्याचा शांत चित्तानें व विवेचक बुद्धीनें आढावा घेण्याची वेळ आतां आल्याचें दिसतें. प्रत्येक सुशिक्षित हिंदी मनुष्य हा अंतःकरणांतून राष्ट्रसभाभक्तच असतो. कारण देशांतील संघटित राजकीय कार्याची आवश्यकता प्रत्येक सुशिक्षित हिंदी मनुष्याला पटते आणि राष्ट्रसभेच्या कांहीं उणीवा किंवा चुका असल्या तरी आपल्या देशांत कांहीं राजकीय महत्त्व असणारी अशी जर कोणती संस्था असेल तर ती राष्ट्रसभा हीच होय. राष्ट्रसभेला सोडून चालणारच नाहीं. परंतु या मोठ्या संस्थेच्या ध्येयाचा व कार्यपद्धतीचा तात्काल फेरविचार करणें आज प्राप्त झालें आहे असें वाटणारें लोकमत प्रत्येक प्रांतांत वाढत आहे याबद्दल शंका नाहीं आणि हें वाढतें लोकमत राष्ट्रसभेनें आत्मसात् केल्याखेरीज तिचें भवितव्य बिनधोक आहे असें खात्रीनें अगर समंजसपणें म्हणतां येणार नाहीं.

" कांहीं राष्ट्रसभाभक्त जशी भाषा योजितात, तशीच त्यांची भावना असेल तर हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रांतांत वृद्धिंगत होणारें प्रबल लोकमत आणि जुन्या लोकांचीं मतें व ध्येयें यांत आज ना उद्या मोठेंच अंतर निर्माण झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. हे बीजभूत मतभेद जर असेच वाढूं दिले तर आमच्या देशांत राजनिष्ठ आणि राष्ट्रनिष्ठ असें दोन पृथक् राजकीय पक्ष लवकरच उदयास येतील. गेल्या मुंबई अधिवेशनांतील स्वागताध्यक्षांचें भाषण म्हणजे हिंदी राजकारणांतील या बीजभूत राजनिष्ठ राजकीय पक्षाचा एक जाहीरनामाच होय. ब्रिटिश हिंदुस्तानांतील 'सर' ही पदवी प्राप्त होऊन श्री. मेहता यांचा जो नुकताच गौरव झाला आहे त्यानंतर थोड्याच दिवसांत त्यांनीं योजिलेले "राजनिष्ठ राष्ट्रभक्ति" हे शब्द या पक्षाची मनोवृत्ति बरोबर व्यक्त करतात आणि मुंबई अधिवेशनांतील त्यांच्या भाषणाचें खरें रहस्य त्या शब्दांतच व्यक्त झालेलें आहे.

" आम्ही वारंवार या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें आमच्या अंतःकरणांत खरी राजनिष्ठा केवळ एकाच अर्थानें नांदूं शकते आणि ती म्हणजे देशां-

तील प्रस्थापित कायद्याचीं बंधनें पाळणें हा जो राजनिष्ठेचा अर्थ त्या अर्थांचीच होय. कायदे पाळणारे नागरिक या अर्थानें आम्ही सर्व राजनिष्ठच आहों, आणि ज्या अँग्लोइंडियन डिफेन्स असोसिएशननें लॉर्ड रिपन यांना पकडून सक्तीनें विलायतेस पाठवून देण्याची धमकी दिली होती त्यांच्यापेक्षां तरी आम्ही खात्रीनें अधिक राजनिष्ठ आहों. परंतु राजा या व्यक्तिसंबंधींची भावना या अर्थानें आमच्या अंतःकरणांत सध्यांच्या परिस्थितींत राजनिष्ठेचा आविर्भाव होणें शक्य नाहीं व या देशांत तिला वास्तविक अस्तित्वहि नाहीं .... देशांतील कायदे पाळणें या अर्थानें आम्ही राजनिष्ठ आहों व तें अंतःकरणपूर्वक आहों. अशा प्रकारची राजनिष्ठा हें एक आमच्या राष्ट्रभक्तीचें अंगच आहे. कारण हिंदुस्थानांतील राज्यपद्धतींत मूलग्राही बदल केला पाहिजे अशी आमची मागणी असली, तरी देशांत सध्या शांतता राहावी आणि त्याची भावी काळांत प्रगति व्हावी याकरितां कोणत्याही स्वरूपांत अंदाधुंदी माजावी असें आम्हीं प्रतिपादन करीत नाहीं. आमचें ध्येय क्रांतिकारक असूं शकेल व तें तसें खरोखर आहे हेंहि आम्हीं मान्य करतों, पण हें ध्येय क्रांतिकारकांच्या साधनांनीं प्राप्त करून घ्यावें असे आमचे प्रयत्न नाहींत व तशी आम्हांस आशाहि करतां येत नाहीं. आमचे देशभक्तीचें अंतिम ध्येय राजनिष्ठ आहे पण कायदे न मोडणें या अर्थानेंच तें राजनिष्ठ आहे, दुसऱ्या कोणत्याहि अर्थानें नव्हे.

" परंतु श्री. मेहता व त्यांचे मित्र यांची " राजनिष्ठ देशभक्ति " किंवा मुंबईतील भाषणांत त्यांनीं तिचा केलेला अर्थ हे याहून थोड्या निराळ्या प्रकारचे आहेत. हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्य हा एक परमेश्वरी प्रसाद आहे, हें लॉर्ड कर्झन याचें छद्मी मत त्यांनीं उघडपणें उचलून धरिलें आणि हिंदुस्थानासंबंधीं ब्रिटिश राष्ट्राचें धोरण व वृत्ति उदार आणि भूतदयेची आहे असें लॉर्ड कर्झननें दिलेलें ताजें आश्वासन उद्धृत करून त्यांनीं त्यावरच भर दिला. ह्या गोष्टी किती पोकळ आहेत तें श्री. लालमोहन घोस यांनीं मद्रास अधिवेशनांतील आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत उत्कृष्टपणें विशद केलें आहे.

" ही मुत्सद्दीपणाची भाषा आहे कीं सरळ सत्य आहे? हा प्रामाणिकपणा आहे कीं अंतरींची श्रद्धा आहे? ही केवळ मुत्सद्दीगिरीचीच भाषा असेल तरी ती निष्फळ व मूर्खपणाची आहे आणि ज्यांना उद्देशून ती योजण्यांत आली आहे त्यांची तर यामुळें फसगत होणार नाहींच, पण तिचे बरेच दुष्परिणाम मात्र होणें शक्य आहे. कोणताहि ब्रिटिश मुत्सद्दी दिसतो त्याहून फारच अधिक भोळसर नसेल तर या राजनिष्ठेच्या घोषणेवर त्याचा विश्वास बसणें अशक्य आहे. एडवर्ड राजाच्या हिंदी प्रजेची जी अवस्था आहे व तिला जो दर्जा प्राप्त झाला आहे, त्या दर्जाला आपणांस पोचविणाऱ्या राजसत्तेला कोणताहि इंग्लिश मनुष्य अंतःकरणापासून राजनिष्ठ राहूं शकणार नाहीं; तर मग आमची राजनिष्ठेची घोषणा मनःपूर्वक आहे असा त्याचा विश्वास कसा बसेल? इतकीं वर्षें आम्ही उच्च स्वरानें राजनिष्ठेच्या अखंडित घोषणा केल्या आहेत, तथापि राजनिष्ठ प्रजाजनांचे मूलभूत हक्क याच काळांत तितक्याच अखंडितपणें व वाढत्या प्रमाणांत आमच्यापासून हिरावून घेण्यांत आले आहेत . . . .

. . . . . .ज्या लोकांवर आपला विश्वास नसतो त्यांचींच हत्यारें आम्ही काढून घेतों कारण त्यांच्या हातांतील शस्त्रें आमच्याविरुद्ध केव्हां उगारलीं जातील याबद्दल आम्हांस खात्री नसते. मि. ग्लॅडस्टन यांनीं शस्त्रनिर्बंधाचा कायदा दूर केला नाहीं व तो अद्यापि कायद्याच्या पुस्तकांत आहे, यावरूनच आमच्या राजनिष्ठेबद्दल इंग्लिश लोकांना किती विश्वास वाटतो तें व्यक्त होत आहे. . . . . यांवरून ज्यांचा विश्वास संपादन करण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहों ते आमच्या राजनिष्ठेच्या घोषणांनीं फसले जात नाहींत असा निष्कर्ष काढणें जर अपरिहार्य असेल तर या निष्फळ प्रयत्नांत आमची शक्ति गमावण्यांत काय अर्थ आहे? विशेषतः ते स्वतः या घोषणांवर विश्वास न ठेवतां सुधारलेल्या जगापुढें त्या मांडून त्यांचा उपयोग ते आपल्या राजकारणास करून घेतात हें आपणांस दिसत असतांना आपण या घोषणा कां कराव्यात?

" धर्माप्रमाणें राजकारणांतील ज्ञानहि भीतींतूनच उदय पावत असतें.

अनियंत्रित नोकरशाहीच्या राज्यांत लोकांची भीति हीच सर्व सुधारणांची जननी असते. बेजबाबदार नोकरशाहीला लोकांपासून वाटणारी ही आरोग्यदायक भीति नष्ट करणें हें मूर्खपणाचें कृत्य आहे व त्यामुळें राज्यकर्ते व प्रजाजन या दोघांचेंहि नुकसान होतें. म्हणून गेल्या अधिवेशनांतील श्री. मेहता यांच्या भाषणांत राजनिष्ठेच्या ज्या निरर्थक घोषणा केलेल्या आहेत त्या मुत्सद्दीगिरीच्या दृष्टीनें चुकीच्या आहेत व त्यांतील भावना खऱ्या असल्या तरी त्यांचें प्रदर्शन मांडणें हें अहितकारक आहे."*

अशा प्रकारें बाबू बिपिनचंद्र यांनीं पूर्वीच्या पिढीच्या राजकारणाचा जो मूलाधार म्हणजे साम्राज्यनिष्ठा, त्यावरच कुठार घातली; पण तसें करतांनाहि कायदेशीर राजनिष्ठा आपणांसहि मान्य आहे आणि राष्ट्रसभा हीच देशांतील महत्त्वाची राजकीय संस्था असून तिच्याबद्दलची भक्ति प्रत्येक समंजस कार्यकर्त्यांनें नित्य धारण केली पाहिजे, हें मोकळ्या मनानें मान्य केलें आहे देशांत अंदाधुंदी माजूं नये हें आमच्या राष्ट्रीयत्वाच्या विकासासहि अवश्य असल्यानें आम्ही दांडगाईची बेकायदेशीर वृत्ति लोकांत फैलावत नाहीं. या अर्थानें आमची चळवळ कायदेशीर असल्यानें ती राजनिष्ठहि आहे पण अंतःकरणाची साम्राज्यनिष्ठा परतंत्र हिंदी लोकांच्या अंतःकरणांत असणें शक्य नाहीं व म्हणून तिच्या आधारावर आपल्या राजकारणाची उभारणी करणें सत्यास धरून नाहीं व तें शहाणपणाचेंहि नाहीं. राष्ट्रभक्ति हाच आमच्या राजकरणाचा खरा व प्रामाणिक आधार होऊं शकतो व त्या आधारावरच आपल्या राष्ट्रीय राजकारणाची उभारणी केली पाहिजे असें या नव्या पक्षाचें म्हणणें बिपिनबाबूंनीं अगदीं स्पष्ट शब्दांत मांडिलें आहे. या नव्या राजकारणाची शास्त्रशुद्ध उभारणी १९०५ च्या डिसेंबरांत बनारस येथें भरलेल्या राष्ट्रसभेच्या वेळीं करण्यांत येऊन लो० टिळक यांच्याकडे या नव्या राष्ट्रीय पक्षाचें नेतृत्व स्वरूपतः देण्यांत आलें.

बाबू बिपिनचंद्र पाल हे बंगालमध्यें एक नवी क्रांतिकारक वृत्ति निर्माण करीत होते. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांत यावेळीं कै० शिवराम महादेव ऊर्फ

* New Spirit in India, by B. C. Pal. P. 213 to 23.

अण्णासाहेब परांजपे हे आपल्या 'काळ' पत्रांतून क्रांतिकारकवृत्तीचें राजकारण तरुणांत फैलावित होते. आपल्या राजकीय प्रयत्नांचें ध्येय संपूर्ण स्वातंत्र्य हेंच आहे असें उघडपणें प्रतिपादून जगांतील इतर स्वातंत्र्यवादी पक्षांनीं ज्या मार्गांचें अवलंबन केलें, तशाच मार्गांचें अवलंबन आपण करण्यास हरकत नाहीं असें त्यांच्या लेखांतील सामान्य धोरण असे. त्यांच्या स्वातंत्र्यवादाचें एकंदर प्रतिपादन महाराष्ट्रीय मनाला फारच आकर्षक आणि प्रोत्साहक अशा प्रकारचें असे; आणि महाराष्ट्राच्या गतवैभवाची आणि स्वातंत्र्याची स्मृति जागृत होऊन महाराष्ट्रीय तरुणांना स्वातंत्र्य-प्राप्तीची तळमळ एकसारखी वाटत रहावी आणि त्या तळमळीनें त्यांनीं वाटेल तो स्वार्थत्याग करावा अशा प्रकारची उत्कट देशभक्तीची भावना त्यांच्या लेखांनीं महाराष्ट्रांत जागृत होत असे. हें त्यांचें क्रांतिकारक वृत्तीचें लेखन मुंबईंतील नेमस्त पक्षास मुळींच पसंत नव्हतें; आणि लो० टिळकांनीं त्यांच्या या लेखांचा उघड निषेध करावा अशा सूचना सर फेरोजशहा मेहताप्रभृति नेमस्त पुढाऱ्यांकडून लोकमान्यांकडे वारंवार येत असत. तथापि लोकमान्य हे 'काळ' पत्राचा निषेध कधींच करीत नसत. हिंदुस्थानांतील जित लोकांच्या अंतःकरणांत एक प्रकारची क्रांतिकारक भावना सदैव जागृत असणें हें त्यांना अपरिहार्य वाटे. ही भावना जोंपर्यंत कायद्याची मर्यादा उल्लंघून अथवा शांततेचा भंग करून अत्याचाराच्या रूपानें प्रकट झालेली नाहीं, तोंपर्यंत तिचा निषेध करण्याची त्यांना आवश्यकता भासत नसे. लोकमान्यांच्या पक्षांत अशा प्रकारची क्रांतिकारक अंतःकरणें अनेक होतीं; व त्यांच्या अंतःकरणांतील तेजस्वी शक्तीचा उपयोग ते आपल्या कायदेशीर राजकारणास करून घेत असत. हिंदुस्थानांतील राजकारण हें इंग्लंडसारख्या स्वतंत्र व लोकसत्ताक देशांतील सनदशीर राजकारणाच्या स्वरूपाचें होणें शक्य नाहीं व त्यास कोणत्या तरी प्रकारचें क्रांतिकारक स्वरूप प्राप्त होणें अपरिहार्य आहे असें त्यांस उघड दिसत होतें. हिंदी अंतःकरणांतील या क्रांतिकारक स्वातंत्र्यभावनेला बहिष्कारयोगाचें निःशस्त्र क्रांतीचें स्वरूप देऊन ती शक्ति राष्ट्रसभेच्या राजकारणामागें उभी करणें आणि तिच्या जोरावर ब्रिटिश मुत्सद्यांना

राष्ट्रसभेच्या मागण्या मान्य करावयास लाविणें हेंच खऱ्या मुत्सद्दीगिरीचें लक्षण आहे असें लोकमान्यांचें या वेळचें धोरण होतें.

आतां १९०४च्या राष्ट्रसभेंत मंजूर झालेल्या ठरावांची माहिती थोडक्यांत देऊं; म्हणजे त्या वेळच्या राष्ट्रसभेच्या कार्याची अधिक कल्पना येईल. (१) पहिला ठराव, प्रांतिक नोकरशाहींत चढाओढीच्या परीक्षेऐवजीं नेमणूक करून भरती करण्याचें जें धोरण लॉर्ड कर्झन यांनीं स्वीकारिलें होतें त्याचा निषेध करणारा असून अधिकारी वर्गांत भरती करावयाची ती चढाओढीच्या परीक्षा घेऊनच करावी आणि वरिष्ठ दर्जाच्या नोकऱ्यांत हिंदी लोकांचा विशेष भरणा करावा असा होता. (२) दुसरा ठराव, शिक्षणविषयक असून त्यांत विद्यापीठांच्या घटनेंत सरकारचा हात अधिक शिरकविण्याच्या धोरणाचा निषेध करण्यांत आला होता. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करावा आणि तें सक्तीचें व मोफत करावें, शारीरिक कष्टाचीं कामें व शास्त्रीय शेती यांचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी, सरकारी हायस्कुलें व कॉलेजें यांना नमुनेदार संस्थाचें स्वरूप देण्यासाठीं त्यांत चांगल्या लोकांची नेमणूक करावी, देशांत एक तरी उच्चप्रतीची धंदे शिक्षणाची संस्था काढावी व प्रांतानिहाय धंदेशिक्षणाच्या शाळा व कॉलेजें काढावींत असें या ठरावांत म्हटलें होतें. (३) तिसरा ठराव, जनतेच्या आर्थिक हलाखीसंबंधीं असून तिचें कारण देशाच्या संपत्तीला लागलेला पाझर हेंच होय व त्यामुळें स्वदेशी उद्योगधंदे ठार बुडाले, शेतसारा प्रमाणाबाहेर वाढला आणि सरकारचा खर्च डोईजड झाला आहे, असेंहि त्यांत म्हटलें होतें. त्यावर शिक्षणप्रसार करणें, कायमधारा पद्धति सर्वत्र लागू करणें, निदान सारावाढीला कायदेशीर बंधन घालणें आणि अधिकारीवर्गांत हिंदी लोकांचा अधिक भरणा करणें, असे तीन उपाय सुचविले आहेत. यानंतरचे ठराव पुढीलप्रमाणें आहेत : (४) शेतकरी कर्जांत बुडत असल्यामुळें सरकारनें त्यासंबंधींची अधिकृत चौकशी करावी. (५) ब्रिटिश वसाहतींतील हिंदी लोकांना समानतेनें व न्यायानें वागवावें. (६) जे. एन्. टाटा व डिग्बी यांच्या निधनाबद्दल दुःखप्रदर्शन. (७) भारतमंत्र्याचा पगार ब्रिटिश तिजोरींतून द्यावा. (८) हिंदुस्थानसरकारच्या तिजोरींत सालोसाल उर-

णारी शिल्लक, रुपयाचा हुंडणावळीचा भाव वाढविल्यामुळें सुमारें पांच कोटी रुपये विलायतेला पाठवाव्या लागणाऱ्या पैशांत सरकारची जी बचत होते त्यामुळें मुख्यतः उरत असते. ही शिल्लक जनतेच्या भरभराटीची निदर्शक नसून तिच्याकडून जादा कर वसूल केल्यामुळें, तिच्या पिळणुकीची निदर्शक आहे, म्हणून मिठावरचा कर आणखी कमी करावा, सारा कमी करावा आणि स्वदेशी कापडावरील जकाती उठवाव्या. हा करांचा भार कमी होईपर्यंत या शिलकीचा विनियोग शास्त्रीय शेतकी व औद्योगिक शिक्षण, आणि औषधोपाय यांच्याकडे करावा आणि उरलेली रक्कम स्थानिक स्वराज्याच्या संस्थांना द्यावी. (९) नववा ठराव विशेष महत्त्वाचा असून त्यांत राज्यघटनेंत सुधारणा करण्यासाठीं प्रत्येक प्रांतांतून दोन सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटांत घ्यावेत ; मध्यवर्ति व प्रांतिक कायदे मंडळांची वाढ करून त्यांतील बिनसरकारी सभासद वाढवावे ; त्यांना आयव्ययाच्या बाबतींत अधिक अधिकार देण्यांत यावे; भारतमंत्र्याच्या मंडळांत आणि मध्यवर्ती व प्रांतिक सरकारच्या कार्यकारीमंडळांत हिंदी लोकांना प्रवेश देण्यांत यावा व त्यांची नेमणूक कायदेमंडळांतील लोकनियुक्त सभासदांनीं करावी, अशा मागण्यांचा अंतर्भाव झाला होता. (१०) हा ठराव परराष्ट्रीय धोरणासंबंधीं असून तिबेट, अफगाणिस्थान, इराण वगैरे देशांत ब्रिटिश साम्राज्य वाढविण्याचें आणि त्यासाठीं लागणारा खर्च हिंदुस्थानावर लादण्याचें धोरण लॉर्ड कर्झन व ब्रिटिश मंत्रिमंडळ यांनीं स्वीकारिलें होतें, त्याबद्दल त्याचा निषेध करणारा होता. (११) हा पोलीस खात्याच्या सुधारणेचा ठराव होता. (१२) या ठरावांत वाढत्या लष्करी खर्चाचा निषेध करून हिंदी सैन्य ब्रिटिश साम्राज्याच्या हितासाठीं असल्यानें त्यांतील खर्चाचा योग्य तो भाग इंग्लंडनें उचलावा असें त्यांत म्हटलें होतें. (१३) या ठरावानें न्यायखातें व अंमलबजावणीखातें यांचें पृथक्करण करावें अशी मागणी करण्यांत आली होती. (१४) बंगालच्या फाळणीच्या योजनेचा निषेध या ठरावानें करण्यांत आला होता. (या विषयाला पुढें फारच महत्त्व चढलें. त्याचा विचार पुढें स्वतंत्रपणें करावयाचा आहे.) (१५) हा ठराव इंग्लंडांत शिष्टमंडळ पाठवावें आणि त्यासाठीं साठ हजारांचा निधि

जमवावा अशा अर्थाचा होता. (१६) पार्लमेंटच्या निवडणुकींत दादाभाई नौरोजी, सर हेन्री कॉटन आणि सर जॉन जार्डिन या तीन उमेदवारांना हिंदुस्थानचा पाठिंबा आहे असें या ठरावानें जाहीर करण्यांत आलें होतें. (१७) या ठरावानें ब्रिटिश कमिटीचें आभार मानण्यांत आले होते. (१८) या ठरावानें ह्यूम यांना जनरल सेक्रेटरी व गोखले आणि वाच्छा यांना जॉइंट जनरल सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें होतें. (१९) या ठरावानें राष्ट्रसभेची घटना बनविण्यासाठीं निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांचें एक मंडळ नेमण्यांत आलें होतें. (२०) पुढील अधिवेशन बनारस येथें भरविलें जाईल असें या ठरावानें जाहीर झालें. (२१) स्वागत मंडळाचे आभार आणि (२२) अध्यक्षांचे आभार मानणारे असे हे दोन ठराव होते.

या बावीस ठरावांच्या यादीवरून त्यावेळच्या राष्ट्रीय सभेच्या राजकीय कार्याचें स्वरूप बरोबर कळून येतें. (१) सामान्य जनतेच्या आर्थिक उन्नतीसाठीं करांचा व साऱ्याचा भार कमी करणें, कायमधारा पद्धति मागणें, औद्योगिक उन्नतीसाठीं औद्योगिक, शास्त्रीय व शेतकी शिक्षणाची मागणी करणें, स्वदेशी कापडाच्या धंद्यावरील जकाती उठवून त्या धंद्याला संरक्षण मागणें आणि देशांतील राज्यकारभारासाठीं घेतलेला पैसा देशांतच रहावा व राज्यकारभाराला स्वदेशी स्वरूप प्राप्त व्हावें, यासाठीं मोठ्या अधिकारी वर्गांत हिंदी लोकांचा प्रवेश व्हावा इत्यादि मागण्या करण्यांत येत असत. (२) राज्यघटनेंत सुधारणा होऊन लोकांच्या प्रतिनिधींचें नियंत्रण राज्यकारभारावर चालावें म्हणून ब्रिटिश पार्लमेंटांत हिंदी प्रतिनिधी असावेत; भारतमंत्रि, व्हाईसरॉय व गव्हर्नर्स यांच्या कार्यकारी मंडळांत हिंदी प्रतिनिधी असावेत, मध्यवर्ति व प्रांतिक कायदे मंडळांत हिंदी प्रतिनिधींची संख्या वाढवून त्यांना अधिक अधिकार द्यावेत, या मागण्या राज्यकारभार लोकनियंत्रित व्हावा या दृष्टीनें करण्यांत येत असत. असें झाल्याखेरीज जनतेची आर्थिक उन्नतिहि होणार नाहीं असें प्रतिपादण्यांत येत असे. (३) न्यायदान चांगलें होऊन अंमलबजावणी खात्यांतील अधिकारीवर्गाचा जुलूम व धाकदपटशा कमी व्हावा म्हणून राजसत्तेच्या या दोन अंगांचें पृथक्करण करावें अशी मागणी केली जात होती आणि

(४) साम्राज्यशाहीला व लष्करशाहीला आळा बसावा यासाठीं आक्रमक परराष्ट्रीय धोरणाचा आणि वाढत्या लष्करी खर्चाचा निषेध करण्यांत येत असे. या चतुर्विध स्वरूपाच्या मागण्या नित्य असून वंगभंगाच्या योजनेचा निषेध किंवा दडपशाहीच्या कायद्याचा निषेध यासारखे नैमित्तिक ठरावहि वारंवार करण्यांत येत असत. केवळ राजकीय सुधारणांचें तात्त्विक विवेचन आणि सुशिक्षित देशभक्तांचें देशांतील राज्यकारभारासंबंधीं वार्षिक मतप्रदर्शन या दृष्टीनें हें कार्य ठीक होतें. पण या राजकीय तत्त्वज्ञानाला व्यावहारिक राजकारणाचें परिणामकारक स्वरूप प्राप्त होण्यास या मागण्यां-च्या पाठीमागें संघटित लोकशक्ति उभीं राहिली पाहिजे आणि तिच्या साहाय्यानें प्रचलित राज्यघटना आम्हांस असह्य झाली आहे असें प्रत्यक्ष कृतीनें लोकांनीं सिद्ध केलें पाहिजे; याखेरीज या मागण्या प्रतिपक्षाकडून मान्य होणार नाहींत ही विचारसरणी लो. टिळक, बाबू बिपिनचंद्र पाल आणि लाला लजपतराय, या तिघांनीं १९०५ सालीं एकाच काळीं राष्ट्र-सभेपुढें मांडण्यास सुरवात केली. या धोरणावर राष्ट्रसभेचें राज-कारण नेण्याचा प्रयत्न १९०५।६ आणि १९०७ या तीन सालांत त्यांनीं केला. हा प्रयत्न यशस्वी होऊं द्यावयाचा नाहीं असा दुराग्रह सर फेरोज-शहा मेहता यांच्या नेतृत्वाखालीं जुन्या पक्षानें धरिला व त्यामुळेंच या दुराग्रहाच्या खडकावर राष्ट्रसभेची नौका १९०७ सालीं सुरतेस फुटली आणि लाल-बाल-पाल यांच्या नव्या पक्षाचे हे प्रयत्न व्यर्थ गेले. दादाभाई प्रभृतींचें जुन्या नव्या पक्षाचें ऐक्य कायम ठेवून राष्ट्रसभा प्रबल व प्रभावी करण्याचें धोरणहि अशा प्रकारें अयशस्वी झालें आणि ब्रिटिश मुत्सद्यांची भेदनीति यशस्वी होऊन राष्ट्रसभा दुर्बल झाली. मोर्ले–मिंटोच्या पोचट सुधारणा राष्ट्राच्या पदरीं पडल्या, राष्ट्रीय पक्ष दडपशाहीखालीं चेपला गेला, उत्साही तरुण राष्ट्रभक्तांनीं सशस्त्र क्रांतीचा अव्यवहार्य मार्ग स्वीकारिला आणि कांहीं काळ ब्रिटिश साम्राज्याच्या संघटित, शास्त्रीय व भेदनीतिप्रधान, दमननीतीचें तांडवनृत्य सर्व देशभर सुरू झालें!

वंगभंगाचा निषेध हें नव्या राजकारणाच्या अवताराचें निमित्तकारण होतें. याकरितां या प्रश्नाची थोडी माहिती येथें देणें आवश्यक आहे.

पूर्वींचा बंगाल प्रांत हा एका लेफ्टनंट गव्हर्नराच्या ताब्यांत असून तो राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीनें खरोखरच अवजड किंवा अगडबंब झाला होता. त्या प्रांतांतील लोकसंख्या स्थूलमानानें ८ कोटी असल्यामुळें त्याची विभागणी करणें अवश्य आहे याबद्दल फारसा मतभेद नव्हता. मतभेद काय तो ही विभागणी कशी करावी याबद्दलच होता. या ८ कोटी लोकसंख्येपैकीं बंगाली लोक ४ कोटी ३० लक्ष असून बिहार ओरिसा प्रांतांतील लोक २ कोटी १० लक्ष होते. बंगाली लोकांचा एक प्रांत करून ही विभागणी केली असती तर त्याबद्दल लोकांची तक्रार झाली नसती व राज्यकारभाराचीहि सोय झाली असती. हाच मार्ग पुढें सहा वर्षांनीं म्हणजे १९११ सालीं अवलंबिण्यांत आला, पण तसें होण्यापूर्वी सर्व हिंदुस्थानांत क्रांतिकारक राजकारणाचा प्रसार व्हावा लागला! यावरून शेळपट, सत्त्वहीन आणि राष्ट्रभावनाशून्य लोकांवर राज्य करण्यास लायक ठरलेलें नोकशाहीचें राज्ययंत्र स्वाभिमानी, राष्ट्रभावनाप्रेरित आणि जागृत लोकांवर राज्य करण्यास सर्वस्वी नालायक आहे असें सिद्ध झालें आणि हिंदी लोकांत राष्ट्रभावनेचा पूर्ण अभाव आहे व त्यांच्या केवळ वेडगळ धर्मसमजुतींना धक्का लावला नाहीं तर आपणांस त्यांच्यावर यावच्चंद्रदिवाकरौ राज्य करतां येईल ही ब्रिटिश मुत्सद्यांची कल्पना खोटी ठरली. हिंदु धर्माच्या आधारावरहि ब्रिटिश साम्राज्याला हादरून सोडणारा तेजस्वी राष्ट्रवाद निर्माण होऊं शकतो अशी त्यांची खात्री झाली. जे बंगाली लोक सर्व हिंदुस्थानांत मेषपात्र म्हणून मानण्यांत येत होतें, आणि जो वेदान्त मनुष्यसमाजाला या जगांत राहण्यास नालायक बनवितो असें प्रतिपादन करण्यांत येत होतें, त्याच बंगाली लोकांना त्याच वेदान्तानें राजकीय क्रांतिकारक बनविलें हें पाहून ब्रिटिश मुत्सद्दी आश्चर्यानें थक्क झाले!

लॉर्ड कर्झन यांनीं स्वतःची अशी जी पहिली वंगभंगाची योजना लोकांपुढें मांडली तींत, पूर्व बंगालमधील डाक्का व मैमनसिंग हे जिल्हे व इतर कांहीं भाग आसामप्रांतास जोडावा अशी सूचना १९०३ च्या डिसेंबरमध्यें केली. तिच्यामुळें पूर्वबंगालमधील कांहीं थोड्या बंगाली लोकांवर आसामच्या मागसलेल्या प्रांतांत जाण्याची आपत्ति ओढवणार होती म्हणून

या योजनेविरुद्ध मोठी ओरड झाली. यामुळें ही योजना मागें ठेवून सर्वच पूर्वबंगाल पश्चिम बंगालपासून अलग करण्यांत आला व पूर्व बंगालमध्यें आसामचा समावेश करण्यांत आला. या योजनेमुळें बंगाली राष्ट्राचे दोन तुकडे झाले आणि पूर्वबंगाल हा एक मुसलमान प्रांत बनवून या फाळणीला मुसलमान लोकांचा पाठिंबा मिळविण्याचा प्रयत्न लॉर्ड कर्झन यांनीं उघडपणें सुरू केला. ही योजना १९०५ च्या फेब्रुवारींत भारतमंत्र्याकडे पाठविण्यांत आली; व तिला मंजुरी मिळेपर्यंत यासंबंधीं पूर्णपणें मुग्धता व गुप्तता ठेवण्यांत आली. तिला संमत्ति मिळतांच १९ जुलै १९०५ रोजीं ही योजना जाहीर करण्यांत येऊन १६ ऑक्टोबर १९०५ रोजीं तिची अंमलबजावणीहि करण्यांत आली. या योजनेनुसार बंगाल ५कोटि ४० लक्षांचा प्रांत झाला. त्यांपैकीं १ कोटि ८० लक्ष लोकच काय ते बंगाली व बाकीचे बिहार, ओरिसा व छोटा नागपूर या प्रांतांतील होते. म्हणजे या प्रांतांतहि बंगाली लोक अल्पसंख्य होते. दुसरा नवा केलेला पूर्व बंगाल हा प्रांत ३ कोटी १० लक्षांचा बनविण्यांत आला. त्यांपैकीं १ कोटी ८० लक्ष लोक मुसलमान धर्माचे अनुयायी होते. अशा प्रकारें कोणत्याच विभागांत बंगाली लोकांचें बहुमत होऊं नये आणि पूर्व बंगाल हा मुसलमान बहुसंख्येचा प्रांत व्हावा अशी योजना केली. बंगालची फाळणी करावयाची व तिला मुसलमानांचा पाठिंबा मिळवावयाचा अशी भेदनीतीची ही जोडगोळी बंगालमधील वाढत्या राष्ट्रभावनेच्या डोक्यावर उडवून त्यास जमीनदोस्त करण्याचा हा प्रयत्न होता. पण या जोडगोळीलाहि दाद न देतां बंगालमधील क्रांतिकारक राष्ट्रवाद सर्व हिंदुस्थानभर पसरला आणि औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोंगलसाम्राज्य ज्याप्रमाणें डळमळलें, त्याचप्रमाणें लॉर्ड कर्झन 'निजधामास' गेल्यानंतर हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य डळमळूं लागलें आणि हिंदी मुत्सद्यांनीं लॉर्ड कर्झन यांना दिलेली औरंगजेबाची उपमा अशा अर्थानें सार्थ झाली!

वंगभंगविरोधाच्या चळवळीचा प्रारंभ ता. ७ ऑगस्ट १९०५ रोजीं कलकत्त्यांत व बंगालप्रांतांतील इतर शहरांत मोठमोठ्या जाहीरसभा भरवून करण्यांत आला आणि याच सभांतून इंग्लिश मालावर बहिष्कार घालण्याच्या शपथा घेण्यांत आल्या. या बहिष्काराच्या चळवळीला महा-

राष्ट्रांतून लोकमान्यांनीं तावडतोब पाठिंबा दिला. ता. १५ ऑगस्टच्या केसरींत " आणीबाणीची वेळ !! " या मथळ्याचा स्फूर्तिप्रद लेख लिहून लोकमान्यांनीं आपल्या स्वावलंबी स्वतंत्र राजकारणाचें नवें धोरण महाराष्ट्रापुढें मांडिलें आणि परतंत्र राष्ट्रांतील राजकारण स्वतंत्र राष्ट्रांतील सनदशीर व कायदेशीर राजकारणाहून भिन्न असलें पाहिजे अशी जाहीर घोषणा केली. या लेखांत कलकत्त्यांतील या प्रचंड निषेधसभेचें वर्णन पुढीलप्रमाणें करण्यांत आलें आहे :- " इंग्रजी राज्य हल्लीं चाललें आहे तितक्या सक्तीनें हिंदुस्थानावर यावच्चंद्रदिवाकरौ राहील हा सिद्धान्तच ऐतिहासिक दृष्ट्या खोटा आहे. पुराणांतील रावणादिकांच्या कथा सोडून दिल्या तरी इतिहासांत असें एकहि उदाहरण नाहीं कीं जेथें एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राच्या गळ्याभोंवतीं घातलेली पारतंत्र्याची दोरी यत्किंचित्हि सैल न करतां हजारों वर्षें तशीच कायम ठेविली! लॉर्ड कर्झन यांस हें तत्त्व सहज कळावें इतके ते हुषार व बुद्धिमान् आहेत; पण वैभव आणि अधिकार यांच्या मदानें त्यांच्या बुद्धीवर इतकें जबरदस्त आवरण पडलें आहे कीं, मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें बंगाली राष्ट्राच्या लोकमतास गवतासारखे ते तुडवून टाकीत आहेत. गेल्या सोमवारीं कलकत्ता येथें ज्या मोठ्या जंगी सभा झाल्या, त्यामुळें जर एखादी गोष्ट चांगली प्रत्ययास आली असली तर ती हीच होय. वॉरन हेस्टिंगास ज्या बंगाली लोकांनीं मदत केली त्यांचे वंशज आणि दुसरे अनेक राजे, महाराजे, वकील, ब्यारिस्टर आणि मारवाडी व्यापारीहि या सभेस हजर होते; इतकेंच नव्हे तर सभेस आलेला जनसमूहाचा लोट इतका प्रचंड होता कीं, एकाच जागीं सभा भरविणें अशक्य झाल्यामुळें गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें ही सभा वर, खालीं आणि बाहेर अशा तीन ठिकाणीं भरवावी लागली. एवढी मोठी प्रचंड सभा बंगाल्यांत यापूर्वीं कधींहि झाली नव्हती म्हटलें तरी चालेल; आणि तेथील लोकहि इतके कधीं खवळलेले किंवा असंतुष्ट झालेले नव्हते."

यानंतर आतां केवळ लोकमत जागृत व व्यक्त करून काम भागणार नाहीं असें सांगून पुढें लोकमान्य लिहितातः—" बंगालच्या सभेंत असा ठराव झाला आहे कीं, सरकार किंवा विलायतेंतील लोक जर आपलें

म्हणणें ऐकत नाहींत तर आपण विलायती माल न वापरण्याची शपथ घेऊं. नाक धरल्याखेरीज तोंड उघडत नाहीं आणि सरकारास झोंबेल अशी जर कांहीं गोष्ट आमच्या हातून घडणार नाहीं तर सरकारचा दर्प कधींहि उतरणार नाहीं. लोकमताची बिसतंतूप्रमाणें किंवा तृणाप्रमाणें सरकार आज उपेक्षा करीत आहे खरी, पण या तृणाचीं जूट होऊन दोरी झाली म्हणजे एका कवीनें म्हटल्याप्रमाणें " तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते। " ह्याच तृणांनीं हत्तीदेखील बांधला जात असतो ..... दहा पंधरा हजार लोक कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलांतच काय पण हिंदुस्थानच्या दुसऱ्या कोणत्याहि शहरांत केव्हांहि गोळा करतां येतील, पण एका पोलीस शिपायाच्या दरडावणीनें वाऱ्यापुढें भूस जसें चोहोंकडे उडून जातें तद्वत् हे लोक जर पांगून जातील तर ते जमले काय आणि न जमले काय सारखेच! हजारों, लाखों लोकांचा समुदाय निश्चयानें बांधला गेला पाहिजे. लोकमताचें बल निश्चयांत आहे. केवळ समुच्चयांत नाहीं......शब्द नकोत. कृति पाहिजे; आणि तीहि निश्चयाची कृति पाहिजे, अशी वेळ आतां येऊन ठेपली आहे. अशा वेळीं आम्ही जर आपल्या कर्तव्यास चुकलों आणि युवराज इकडे आल्याबरोबर विलायती डायमंड लेदरचा बूट चढवून लोटांगण घालीत त्यांच्याकडे गेलों, तर आमच्या व आमच्या मतांच्या पोंचटपणास कांहीं पारावार नाहीं असें राज्यकर्त्यांच्याच नव्हे तर सर्व जगाच्या निदर्शनास येऊन चुकणार आहे. सारांश हिंदुस्थानांतील लोकमताच्या वाढीच्या इतिहासांत आज असा दिवस येऊन ठेपला आहे कीं, आमच्या पुढाऱ्यांनीं निश्चयानें पुढें होऊन एक तर आपली कार्यसिद्धि करून घेतली पाहिजे, नाहीं तर तोंडाच्या वाफाऱ्यानें दूषित झालेल्या वातावरणांत फुकट कुजून मेलें पाहिजे. यांपैकीं कोणता मार्ग स्वीकारण्यास आमचे पुढारी तयार आहेत इकडे सर्वांचे डोळे लागले आहेत. व आमची या पुढाऱ्यांस अशी सूचना आहे कीं, यावेळीं जर तुमचें पाऊल नीट पडणार नाहीं किंवा कच्चें पडेल, तर तुमच्या विद्या, तुमचें वक्तृत्व आणि तुमचा देशाभिमान यांवरील लोकांचा विश्वास लवकरच सबंध उडून जाईल. "

स्वतंत्र देशांतील सनदशीर व कायदेशीर राजकारण परतंत्र देशांतील लोकांना उपयोगी पडत नाहीं हें सिद्ध करण्यासाठीं या लेखाच्या प्रारंभीं पुढील विवेचन केलेलें आहे. " परकीय राजसत्तेखालीं जिंकिलेल्या लोकांनीं आपल्या हक्कांच्या बचावाकरितां किंवा नवीन हक्क मिळविण्याकरितां काय तजवीज केली पाहिजे हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. . . . इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांतील स्थिति अगदींच भिन्न आहे. इंग्लंड देश स्वतंत्र आहे व तेथील राज्यपद्धतीप्रमाणें लोकांचे निरनिराळे पक्ष पर्यायानें अधिकारारूढ होण्याचा संभव असतो . . . . . तात्पर्य ज्याच्या बाजूचें बहुमत त्याच्या हातांत सत्ता येण्याचा इंग्लंडांतील राज्यपद्धतीमुळें तेथें संभव असल्यामुळें बहुमत आपल्या बाजूचें करून घेण्याचा प्रयत्न इंग्लंडांतील पुढारी करीत असतात. हिंदुस्थानची तशी स्थिति नाहीं. हें राष्ट्र परकीयांनीं जिंकिलेलें आहे आणि लोकांस फारसें न दुखवितां येथील राज्य चालविण्याचा जरी त्यांचा संकल्प आहे, तरी लोकांच्या बहुमतास विलायतेंतील राज्यव्यस्थेंत जो मान आहे, तो, किंबहुना, त्याच्या शतांश देखील मान,. आमच्या पद्धतींत येथील लोकमतास मिळत नाहीं. . . . असो; दहा, पंधरा, किंवा वीस हजार किंबहुना लाखो लोकांच्या सभेंत व्यक्त झालेल्या मतास सरकार काडीइतका देखील मान देत नाहीं, हें हल्लींच्या उदाहरणांवरून पूर्णपणें दृष्टीस येत आहे; आणि या गोष्टीचा प्रतिकार करण्याचा जर कांहीं मार्ग आम्ही काढिला नाहीं तर असल्या चळवळींवरील लोकांचा विश्वास लौकरच उडून जाईल." अखेरीस या लेखाचा समारोप करतांना ते म्हणतात. " आजची वेळ अशी आहे कीं एक तर हल्लींच्या तोंडाच्या चळवळीच्या पलीकडे आम्ही गेलें पाहिजे; नाहीं तर निरंतर दास्यत्वांत राहण्यास तयार झालें पाहिजे ! " *

महाराष्ट्रांत लो. टिळकांना ही चळवळ पाहून जसें उत्साहाचें भरतें आलें त्याचप्रमाणें विलायतेंत असणाऱ्या वृद्ध दादाभाईंच्या डोळ्यांतहि हें दृश्य पाहून आनंदाश्रु उभे राहिले. लॉर्ड कर्झन यांच्या निषेधाची सभा विलायतेंत कॅक्सटन हॉलमध्यें भरली होती. तींत भाषण करतांना

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ४ था. पृ. १ ते ६.

ते म्हणाले: " हा एक स्पष्ट व उघड वादाचा मुद्दा निघालेला आहे. आमचे राज्यकर्ते–अधिकारीवर्ग–आम्हांस म्हणतात कीं, आमच्या देशाला स्वराज्याचा लाभ कधींहि होणार नाहीं; आमच्या अंगीं स्वराज्याची पात्रता आणण्याची संधीच आपण देणार नाहीं. गेल्या दहा वर्षांत केलेल्या सर्व कायद्यांचा रोख असाच असून लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दींत कांहीं काळ जी वृत्ति धारण करण्यांत आली होती, ती सोडून देण्याचा हेतु या कायद्यांवरून स्पष्ट होतो. याच्या उलट हिंदी लोक प्रथमच जागे होऊन ही गोष्ट आम्ही चालूं देणार नाहीं असें म्हणून उठले आहेत. राज्यकर्ते व लोक यांच्यांमधील हा सरळ वाद आहे. ते एकमेकांसमोर येऊन भिडले आहेत. राज्यकर्ते म्हणताहेत कीं, "आम्ही तुमच्यावर परकीय जेते या नात्यानेंच राज्य करणार आणि तुमच्या देशांतील संपत्ति धुवून नेऊन लक्षावधि लोकांना दुष्काळाच्या, प्लेगाच्या, दारिद्र्याच्या व उपासमारीच्या भक्ष्यस्थानीं देणार". याच्या उलट प्रजाजन म्हणताहेत कीं " आम्ही ही गोष्ट चालू देणार नाहीं. " कलकत्त्यांत याबाबत पहिली सभा भरली तो दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासांत लाल शाईनें लिहिण्यासारखा आहे असें मला वाटतें. हिंदी लोकांच्या स्वातंत्र्याचा जन्म–दिवस पाहण्यास मी जगलों याबद्दल मी परमेश्वराचे आभार मानतों. आतां साहजिकच असा प्रश्न उभा राहतो कीं, प्रजाजन आणि राज्यकर्ते यांच्यांत जें हें उघड युद्ध जाहीर झालें आहे, त्याचे परिणाम काय होणार ? या प्रश्नावर माझें स्वतःचें मत किंवा विचार मी आपणांस सांगूं इच्छित नाहीं. अँग्लोइंडियन अधिकाऱ्यांनींच, सध्याचें धोरण पुढें चालूं ठेविल्यास काय परिणाम घडतील त्याचें उत्तर दिलें आहे. मुंबई इलाख्याचा सुप्रसिद्ध गव्हर्नर आणि पोलिटिकल एजंट (व इतर कामाबद्दल नांवलौकिक मिळविलेला अधिकारी) सर जॉन माल्कम ब्रिटिश राज्यपद्धतीचें वर्णन करून तिच्या अपरिहार्य परिणामासंबंधीं म्हणतो: " आमचा नैतिक अधःपात येवढाच याचा परिणाम नाहीं, तर त्याचे इतर दुष्परिणामहि भोगावे लागतील, यांत साम्राज्याच्या विनाशाचींच बीजें आहेत. " यानंतर आणखी कांहीं ब्रिटिश लोकांचीं मतें सांगून दादाभाई म्हणतात: " मी तुम्हांस फक्त मोठ्या सर-

कारी अधिकाऱ्यांचीं व सुप्रसिद्ध ॲंग्लो इंडियन लोकांचीं चार पांच मतें वाचून दाखविलीं. त्या सर्वांचा निष्कर्ष इतकाच आहे कीं, सध्यांची अनर्थावह राज्यपद्धति अशीच चालू राहिल्यास त्यामुळें ब्रिटिश साम्राज्यावर अनर्थ ओढवेल–खरें सांगायचें म्हणजे हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य नष्ट होईल! या अनर्थावह राज्यपद्धतीमुळें आज आम्ही या अवस्थेस येऊन पोहोंचलों आहों. ही अनर्थावह राज्यपद्धति तरी नाहींशी झाली पाहिजे, नाहीं तर ब्रिटिश साम्राज्यावर अनर्थावह परिणाम तरी ओढवले पाहिजेत. आपल्यापुढील मुद्दा अगदीं स्पष्ट आहे . . . . . असें असल्यामुळें हिंदी लोकांवरहि एक कर्तव्याची जबाबदारी येऊन पडलेली आहे. त्यांनीं आतां कामाला प्रारंभ केला आहे, आम्ही गुलामाप्रमाणें नांदणार नाहीं असें त्यांनीं जाहीर केलें आहे; आतां त्यांनीं निर्धाराची वृत्ति धारण केली पाहिजे. कारण स्वराज्य मिळविण्याचा हिंदी लोकांनीं निर्धार केला आहे अशी एकदां ब्रिटिश लोकांची खात्री झाली तर ते त्यांना स्वराज्य दिल्याखेरीज राहाणार नाहींत याबद्दल मला फारशी शंका नाहीं. तो दिवस पाहण्यास कदाचित् मी जगणार नाहीं, पण हें कार्य तडीस जाणार याबद्दल मात्र मला निराशा वाटत नाहीं." *

अशा रीतीनें लॉर्ड कर्झन यांच्या अरेरावी अमलाविरुद्ध हिंदी राष्ट्र एकमुखानें झगडा करण्यास सज्ज होऊन उठलें. यावेळींच मुंबई अधिवेशनाचें अध्यक्ष सर हेन्री कॉटन यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक शिष्टमंडळ व्हाईसरॉय साहेबांपुढें आपलीं गाऱ्हाणीं मांडावयास जाणार होतें, पण लॉर्ड कर्झन यांनीं त्या शिष्टमंडळाची भेटच घेण्याचें नाकारिलें! राष्ट्रसभेला लोकांच्या वतीनें राज्यकर्त्यांशीं बोलण्याचा मुळींच अधिकार नाहीं, असा लॉर्ड कर्झन यांच्या या नकाराचा स्पष्ट अर्थ होता. राष्ट्रसभा ही एक इंग्लंडांतील पार्लमेंटांत सरकारविरोधी पक्ष असतो तशा प्रकारची संस्था आहे ही कल्पना खोटी आहे आणि नामदार गोखले यांच्यासारखे कायदेमंडळांत लोकांतर्फे निवडून आलेले प्रतिनिधि हे कितीहि विद्वान् किंवा देशभक्त असले तरी त्यांनाहि इंग्लंडांतील सरकारविरोधी पक्षाचा दर्जा व

* Speeches and Writings of Dada Bhai, P. 274–75

मान देण्यास आम्हीं तयार नाहीं, असेंहि लॉर्ड कर्झन यांना या नकारानें दाखवावयाचें होतें. सार्वजनिक सभा लो० टिळकांच्या हातीं गेल्यामुळें ती उच्छृंखल बनली व म्हणूनच तिचें लोकप्रतिनिधित्व सरकारनें अमान्य केलें असें म्हणणाऱ्या नेमस्त पुढाऱ्यांनाहि राष्ट्रसभेच्या बाबतींत तसाच अनुभव आतां आला आणि व्हाईसरॉयांनीं भेट घेतली नाहीं येवढ्यानें आमचें महत्त्व कांहीं कमी होत नाहीं असें म्हणून स्वस्थ बसणें त्यांना भाग पडलें! यानंतर मुंबईच्या ठरावाप्रमाणें इंग्लंडांत शिष्टमंडळ पाठवून तेथील लोकांना आपलें म्हणणें पटवून देण्याचा प्रयत्न करण्याचा मार्गच काय तो शिल्लक उरला.

ना. गोखले व लाला लजपराय हे तरुण पुढारी यावेळीं राष्ट्रसभेच्या वतीनें इंग्लंडांत गेले. यावेळची इंग्लंडांतील ना. गोखले यांची शिष्टाई लो. टिळक यांनाहि वाखाणावी लागली इतकी ती चांगली वठली. लो. टिळकांना ना. गोखले यांची या वेळची कामगिरी इतकी कां आवडली याचें रहस्य पाहूं. यावेळीं दादाभाई नौरोजी यांच्या सल्ल्यानुसार ना. गोखले यांनीं, हिंदुस्थानांत सुरू झालेल्या बहिष्काराच्या चळवळीचा ब्रिटिश जनतेसमोर उघडपणें पुरस्कार केला आणि केवळ युक्तिवादाचा सनदशीर मार्ग पुरेसा पडत नाहीं हें पाहून ते प्रत्यक्ष प्रतिकाराच्या साधनाकडे वळले! ता. २८ नोव्हेंबर १९०५ च्या केसरींत "हातघाईवर आलें!" या मथळ्याचा लेख आला आहे, त्यांत लो. टिळक लिहितातः "राष्ट्रीय सभा वीस वर्षें भीक मागत आहे; पण अधिकारी वर्गाच्या मनावर त्याचा अद्याप कांहीं परिणाम झालेला नाहीं, ही गोष्ट ढळढळीत आमच्या डोळ्यापुढें आहे; व आमचे जे प्रतिनिधी विलायतेस गेले आहेत त्यांस तिकडील लोकहि असें विचारूं लागले आहेत कीं 'काय हो, हिंदुस्थानांतील गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या जुलमांचा कृतीनें प्रतिकार करण्यास तुम्ही कधींहि तयार होणार नाहीं, असें जे सदर अधिकारी किंवा त्यांचे पित्ते आम्हांस सांगतात तें खरें काय?' असा कोणता हिंदुस्थानचा कैवारी आहे कीं जो हा प्रश्न ऐकून स्वदेशी चळवळीच्या सध्याच्या स्वरूपाचें मंडन किंवा अभिनंदन करणार नाहीं? मि. दादाभाई नौरोजी,

प्रो. गोखले किंवा लाला लजपतराय हे मोठ्या कळकळीनें बहिष्कारयोगाचें कां समर्थन करतात याचें कारण आतां वाचकांस कळून येईल." § राष्ट्रसभेच्या दोन्ही पक्षांतील नवेजुने पुढारी आतां केवळ बुद्धिबलाचा मार्ग सोडून प्रत्यक्ष कृतीच्या अथवा प्रत्यक्ष प्रतिकाराच्या मार्गावर येत आहेत असें दृश्य १९०५ सालीं दिसूं लागलें होतें व त्यामुळेंच लो. टिळकांना आनंद होत होता. यावेळीं हिंदुस्थानांतील पूर्वबंगालचे लेफ्टनंट गव्हर्नर सर बॅंफील्ड फुल्लर हे होते आणि ते भेदनीतीचा व दमननीतीचा यथेच्छ उपयोग करून लोकांत निर्माण होणारी ही प्रत्यक्ष प्रतिकाराची क्रांतिकारक वृत्ति दडपून टाकण्याचा आसुरी प्रयत्न दडपशाहीच्या अत्याचारी मार्गानें करीत होते. पण यावेळीं लोकांनीं निग्रहानें व एकजुटीनें प्रत्यक्ष प्रतिकाराचा मार्ग अवलंबिला तर त्यापुढें फुल्लरशहासहि नमावें लागेल असा आत्मविश्वास लो. टिळकांना वाटत होता. ते वरील लेखाच्या प्रारंभीं लिहितात: "प्रजेचा निग्रह आणि संप यांची शक्ति कांहीं सामान्य नाहीं. आमच्या इंग्रजसरकारच्या अधिकाऱ्यापेक्षां रशियाचे झार आणि त्यांचे अधिकारी अधिक जुलमी व उर्मट आहेत (किंवा होते असें आतां म्हटलें पाहिजे) हें सुप्रसिद्ध आहे. पण रशियांतील लहान मोठ्या लोकांनीं, प्रोफेसरांनीं आणि विद्यार्थ्यांनीं, मजूरांनीं आणि कारखानदारांनीं, एडिटरांनीं आणि दुकानदारांनीं सर्वत्र संप करून आपलें मागणें नेटानें आणि धैर्यानें कशाचीहि पर्वा न करितां जेव्हां झारसाहेबांपुढें मांडिलें, तेव्हां युरोपांतील किंबहुना सर्व जगांतील बादशहांमध्यें प्रबल व वीस बावीस लक्ष सेनेचे अधिपति जे सर्व ' रशियाचे झार ' त्यासही मट्ट्यास येऊन प्रजेचें म्हणणें बरेंचसें कबूल करावें लागलें....... कांहीं वर्षांपूर्वीं इंग्लंडांत अशी समजूत होती कीं, रशियन लोकांच्या हातून अशा प्रकारचा संप कधींच व्हावयाचा नाहीं. कारण एक तर देश अफाट, लोक निरनिराळ्या जातीचे व धर्माचे आणि झारच्या किंवा बादशहाच्या हातीं अनियंत्रित सत्ता असून सैन्याचा जोरही अपार, तेव्हां अशा सत्तेविरुद्ध किंवा सामर्थ्याविरुद्ध गडबड करण्यास कोण धजणार? पण हा भ्रम आतां दूर

§ लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३ रा पृ. ६१-२.

झाला आहे; व मुंग्यांच्या अंगांतहि हत्तीला जेरीस आणण्याचें सामर्थ्य आहे ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध झाली आहे! हिंदुस्थानांत अशा प्रकारें लढाई जुंपण्याची नुकतीच कोठें थोडींबहुत चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, इतक्यांतच आमच्यापैकीं कांहीं जण "पुरे ही गडबड, आतां शांतता होऊं द्या!" असें म्हणूं लागले आहेत. मूर्ख बेटे. राष्ट्रीय चळवळ म्हणजे काय हें त्यांस समजतें कीं नाहीं याचीच शंका आहे." तात्पर्य हिंदुस्थानांतील पूर्व बंगालमध्यें स्वदेशी-बहिष्काराची चळवळ सुरू होऊन फुल्लरसाहेब तिला दडपून टाकण्यास उद्युक्त झाले होते आणि त्यांच्या दडपशाहीचें अक्राळ विक्राळ स्वरूप पाहून हिंदुस्थानांतील कांहीं लोक मुत्सद्दीपणाचा आव आणून आतां ही चळवळ पुरे झाली असें म्हणूं लागले होते. अशा वेळीं इंग्लंडांत दादाभाई व लाला लजपतराय यांच्यांप्रमाणें ना. गोखलेहि बहिष्काराचें समर्थन करूं लागले हें पाहून लोकमान्यांना आनंद झाला व तो त्यांनीं ना. गोखले हिंदुस्थानांत परत आल्यावर पुण्यांत त्यांचें जाहीर अभिनंदन करून व्यक्त केला.

फुल्लर यांची दडपशाही पाहून लो० टिळकांना १८९७ सालच्या पुण्यांतील दडपशाहीची आठवण झाली. वरील लेखांत ते म्हणतात: "बंगाली लोकांनीं स्वदेशी चळवळीचें जें नवें शस्त्र काढलें आहे त्यामुळें हिंदुस्थानांतील अधिकारीवर्ग पुढें मागें जेरीस येईल असें मनांत भरल्यामुळेंच फुल्लरसाहेब वेडे होऊन गेले आहेत; व एखाद्या मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें बंगाली लोकांचा आतांच समाचार घ्यावा असें त्यांनीं मनांत आणलें आहे. गंगेच्या काठीं असलेल्या बारिसाल शहरांत साहेबांची स्वारी जाऊन शहरांतील पुढाऱ्यांस आगबोटीवर बोलावून आणून त्यांनीं तंबी दिल्याचें गेल्या अंकीं प्रसिद्ध झालेंच आहे. आणि आतां असें समजतें कीं, शहरांत आणलेल्या लष्करी गुरखे शिपायांकडून लोकांनीं आपापल्या घरांतहि 'वंदे मातरम्' म्हणूं नये, असा जुलूम चालला आहे ..... १८९७ सालीं पुणें–मुंबईस, निदान पुण्यांत तरी, अशा प्रकारची झोटिंग बादशाही उठली होती. पण फुल्लरसाहेबांनीं त्यावरहि कडी करून दिली आहे! लोकांच्या पुढाऱ्यांस बोलावून आणून तोंडावर त्यांस शिव्याशाप देऊनच

ते थांबले नाहींत, तर ज्या शहरांत ते येण्यापूर्वी सर्वत्र शांतता होती, तेथें गुरखे शिपायांस आणून लोकांस त्यांनीं त्राहि त्राहि करून सोडलें आहे; आणि एवढें कशाकरितां म्हणाल तर लोक स्वदेशी चळवळ करतात म्हणून ! फुल्लरसाहेबांचें मत झालें आहे कीं, ही स्वदेशी चळवळ म्हणजे फ्रान्स देशांत पूर्वी घडलेल्या राज्यक्रांतीसारखेंच बंड आहे; व हें वेळींच जर हाणून पाडलें नाहीं, तर हिंदुस्थानांतील इंग्रजी साम्राज्यावर लवकरच घोरपड येऊन तें समूळ लयास जाईल .... विद्यार्थ्यांस विद्यार्थी म्हणून, तरुणांस नोकर म्हणून आणि म्हाताऱ्यांस पेन्शनर म्हणून, या चळवळींत सामील होण्याची मनाई करतील; सरकारी व निमसरकारी नोकऱ्याहि न देण्याचा ठराव होईल; आणि १८९८ सालीं पिनल कोडांत ज्याप्रमाणें दुरुस्ती झाली त्याप्रमाणें आतांहि होऊन सरकारी अमला-विरुद्धच नव्हे तर 'विलायती मालाविरुद्ध' चळवळ करणें हाहि राज-द्रोहाचा गुन्हा ठरेल. पण लोकांच्या मनाची हल्ली जी स्थिति आहे त्या-वरून आम्ही असें सांगतों कीं, हे सर्व प्रयत्न परिणामीं निष्फळ झाल्या-खेरीज राहणार नाहींत." पुढें ते दादाभाई व गोखले यांचें अभिनंदन करून लिहितात: "सर्वस्वी हतभागी झालेल्या आमच्या लोकांस वर येण्याचा जर कांहीं मार्ग असला तर तो स्वावलंबन, स्वार्थत्याग, निश्चय आणि धैर्य हाच होय. देशाच्या हल्लींच्या स्थितींत शांततेनें पण निश्चयानें आपल्या हातून होईल तितकी एकीनें अगर संपानें आम्ही आपणांस मदत करण्यावांचून आम्हांस दुसरा मार्ग राहिलेला नाहीं."

या वेळीं हिंदी राजकारणांत जी बहिष्काराची चळवळ सुरू झाली होती तिची वाढ होतां होतां तिला अखेरीस निःशस्त्र किंवा सशस्त्र क्रांतीचें स्वरूप प्राप्त होणार हें लोकमान्यांच्या वरील लेखावरून त्यांनीं पूर्णपणें जाणलें होतें हें उघड आहे. हिंदी राजकारण जसजसें क्रांतिवादी बनूं लागलें तसतसा त्याचा संबंध इंग्लंडांतील समाजवादी पक्षाशीं अधिकाधिक येऊं लागला. आतांपर्यंत हिंदी पुढाऱ्यांचा संबंध इंग्लंडांतील लिबरल पक्षाशींच असून दादा-भाईप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचा त्या पक्षांतील पुढाऱ्यांवरच विश्वास होता. पण १९०४ च्या सप्टेंबर महिन्यांत ॲम्स्टर्डाम या शहरीं समाजवादी

पुढाऱ्यांची एक आंतरराष्ट्रीय परिषद् भरली होती; तिला दादाभाई हजर राहिले आणि तेथें हिंदुस्थानच्या करुणास्पद दुःस्थितीचें हृदयस्पर्शी शब्दचित्र रेखाटून त्यांनीं ब्रिटिश साम्राज्यशाहीखालीं खितपत पडलेल्या हिंदुस्थानाकडे जगांतील समाजवादी क्रांतिकारकांचें लक्ष्य वेधून घेतलें. यावेळीं दादाभाईंच्या भाषणाचा सर्व समाजवादी क्रांतिकारकांनीं उभे राहून गौरव केला आणि दादाभाईंच्या नांवाचा जयघोष केला! दुर्दैवानें दादाभाईंच्या या परिषदेपुढील भाषणाचा वृत्तान्त त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या लेखांच्या व भाषणांच्या संग्रहांत समाविष्ट झालेला नाहीं! यावेळीं दादाभाईंचा, इंग्लंडांतील समाजवादी पुढारी हिंडमन यांच्याशीं बराच स्नेह जमलेला होता. ही सर्व घटना हिंदुस्थानांतील राष्ट्रसभेच्या सूत्रधाऱ्यांना पसंत नव्हती आणि दादाभाईंनीं समाजवादी पक्षाशीं संबंध जोडला हें पाहून त्यांनीं दादाभाईंना दोष देण्यासहि कमी केलें नाहीं. तथापि दादाभाईंनीं आपला संबंध त्यामुळें तोडला असें नाहीं. '१९०५च्या जुलै महिन्यांत विलायतेंत श्री. श्यामजी कृष्णवर्मा यांनीं 'इंडिया हौस' या नांवाची एक संस्था काढिली व तिचें उद्घाटन हिंडमन यांच्या हस्तें केलें; त्यावेळींहि दादाभाई नौरोजी हे हजर होते. या समारंभांत भाषण करतांना हिंडमन यांनीं बहिष्काराच्या व्याप्तीचा जो उल्लेख केला त्यासंबंधीं लो. टिळक लिहितात :—
"राज्यकर्ते जेव्हां प्रजेचें ऐकत नाहींत, तेव्हां प्रजा क्षुब्ध होऊन राजास शासन करण्यास प्रवृत्त होते, याचें एक मोठें उदाहरण खुद्द इंग्लंडच्या इतिहासांत घडून आलेलें आहे. अनेक आचारविचारांनीं भिन्न झालेल्या आणि राज्यकर्त्यांनीं निःशस्त्र केलेल्या गरीब बिचाऱ्या हिंदुस्थानास हा उपाय शक्य नाहीं हें सांगावयास नकोच. पण उत्तम रामबाण औषध मिळत नाहीं म्हणून सामान्य औषधाची देखील आम्हीं योजना करूं नये असें कोण म्हणेल?... विलायतेंतील लोकांपुढें आमची रड गायिली तर कांहीं उपयोग होईल असें वाटत होतें. पण ही समजूत खोटी आहे असें मि० हिंडमन यांनीं पंडित श्यामजी यांनीं स्थापिलेलें 'इंडिया हौस' उघडतेवेळीं जें भाषण केलें त्यांत स्पष्ट सांगितलें आहे. अधिकार आणि स्वार्थ यांनीं डोळ्यावर आलेलें पटल तोंडाच्या वाऱ्यानें फुंकून कधींहि नाहींसें होत नाहीं.

....लॉर्ड कर्झन ऐकत नाहींत, मि. ब्रॉडरिक ऐकत नाहींत आणि पार्लमेंटहि ऐकत नाहीं, मग करावें काय? या सर्वांचे डोळे उघडतील असा कांहीं तरी इलाज करणें अवश्य आहे. शस्त्रास्त्रांनीं या अरेरावीचा प्रतिकार करणें अशक्य होय हें वर सांगितलेंच आहे. आणि शस्त्रास्त्रें गेलीं म्हणजे केवळ संघशक्तिच कायम राहते. आणि या संघशक्तीचा उपयोग कायदेशीर रीतीनें राज्यकर्त्यांची धुंदी उतरण्याचे कामीं जर करितां येईल, तर धैर्यानें आणि हिंमतीनें अशा प्रकारचा उद्योग करणें हें हिंदुस्थानची कळकळ बाळगणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य होय.... मि. हिंडमन यांनीं हाच सिद्धांन्त ' इंडिया हौस ' उघडण्याच्या वेळीं केलेल्या आपल्या भाषणांत सांगितला आहे...... ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार केला तर ' राष्ट्रीय बहिष्कार ' हा यापैकींच एक उपाय आहे असें आढळून येतें. सर डब्ल्यू. वेडरबर्न यांचे विलायतेंत ' ग्रीनवुइच एथिकल सोसायटी ' पुढें राष्ट्रीयसभेवर जें नुकतेंच व्याख्यान झालें त्यांत त्यांनीं असें सांगितलें कीं, इटली देश जेव्हां ऑस्ट्रिया देशाच्या ताब्यांत होता, तेव्हां इटालियन लोकांनीं परकीय ऑस्ट्रियन अधिकाऱ्यांस बहिष्कार घालून राज्यव्यवस्थेचें काम दुष्कर करून टाकिलें होतें. सर डब्ल्यू. वेडरबर्न म्हणाले कीं, हिंदुस्थानांतील लोकांनीं हीच रीत स्वीकारिली तर हिंदुस्थानांत राज्यकारभार चालविणें राज्यकर्त्यांस कठीण जाईल .... सर डब्ल्यू. वेडरबर्न यांस ज्या बहिष्काराबद्दलची धास्ती वाटत होती तोच प्रसंग आज येऊन ठेपला आहे. " * अर्थात् या बहिष्कारांत केवळ विलायती कापडावरील बहिष्काराचाच अंतर्भाव होत होता असें नसून मालाचा बहिष्कार, ही या बहिष्कार-योगांतील केवळ पहिली पायरी होती. या पायरीवरून चढून वर जातां जातां अखेरीस कायदेभंगाचें व करबंदीचें निःशस्त्र क्रांतींतील अखेरचें शिखर गांठावयाचें अशी या बहिष्कारयोगाची व्याप्ति होती. दादाभाई नौरोजी यांनीं १८८० सालींच स्वदेशी चळवळीच्या व विलायती मालाच्या बहिष्काराच्या चळवळीचें अंतिम पर्यवसान ब्रिटिश राज्यावरील बहिष्कारांत होईल व हिंदु-

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३ रा पृ. ८-९.

स्थानांत क्रांतिवादी राजकारण फैलावेल असें बोलून दाखविलें होतें, हें मागें पांचव्या प्रकरणांत दिलेंच आहे. आतां या मार्गाचा उघडपणें उपदेश करणारा एक पक्ष हिंदुस्थानांत निर्माण होऊं लागला होता व त्याचें नेतृत्व लो० टिळक यांच्याकडे येऊं लागलें होतें. याच सुमारास आयर्लंडांतहि एक निःशस्त्र क्रांतिवादी पक्ष आर्थर ग्रिफिथ यांच्या नेतृत्वाखालीं तयार होत होता आणि पूर्वींपासून आयर्लंडांतील पुढाऱ्यांच्या धोरणापासून बोध घेणाऱ्या टिळकांना ग्रिफिथ यांचा निःशस्त्र क्रांतीचा मार्ग अवलंबावासा वाटलें असलें तर त्यांत नवल नाहीं. पार्नेलच्या मृत्यूनंतर आयरिश राजकारण पार्लमेंटांतील अडवणुकीवरून राज्ययंत्राला खीळ घालण्याच्या आणि प्रतिस्पर्धी राज्ययंत्र स्थापन करण्याच्या निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गावर येऊन पोहोंचलें होतें. अर्थात् हिंदी राजकारणाचाहि बहिष्कारयोगाच्या आश्रयानें निःशस्त्र क्रांतिमार्गांत विकास होणें साहजिक होतें. आर्थर ग्रिफिथचा सिनफेन पक्ष हा प्रारंभीं निःशस्त्र क्रांतिवादी होता व त्याला आपलें साध्य प्राप्त करून घेण्यास शस्त्रधारणाची आवश्यकता वाटत नव्हती. त्याचा सर्व भर स्वदेशी,स्वावलंबन, बहिष्कार आणि निःशस्त्र प्रतिकार या साधनांवरच होता. एका बाजूस पार्लमेंटांतील अडवणूक आणि दुसऱ्या बाजूस सशस्त्र क्रांतिवाद या दोहोंच्या दरम्यानचा असा हा निःशस्त्र क्रांतिमार्ग होता. पी. एस्. ओ. हेगार्टी यांनीं यासंबंधींची माहिती आपल्या 'Sinn Fein' An Illumination या पुस्तकांत दिली आहे. * हिंदुस्थानांत व आयर्लंडांत अशा प्रकारें एकाच वेळीं निःशस्त्र क्रांतिवादाचा उदय झाला. याच सुमारास समाजवादी क्रांतिकारकांतहि एक प्रकारचा "सार्वत्रिक संपाच्या" रूपांत निःशस्त्र क्रांतिवाद निर्माण होत होता. पण

* "The Sinn Fein movement as such, did not contemplate an appeal to arms, believing that its policy, wiih the majority of Ireland behind it, would be irresistible on a passive resistance basis."

Sinn Fein An Illumination P. 25.

"The Sinn Fein Policy is not a policy that could be made effective by a minority, though even a minority, determined and well led, could make it felt: but if adopted by the majority of the Irish people there is no doubt of its effectivness. It would make government impossible, for it must always be remembered that in modern times

या सर्व निःशस्त्र क्रांतिवादी कल्पनांना मूर्त स्वरूप देण्याचें कार्य फक्त हिंदुस्थानांतच झालें असून त्याचें बहुतेक श्रेय म. गांधींना व त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाला आहे. हा राष्ट्रसभेच्या इतिहासांतील पुढील भाग आहे. येथें फक्त १९०५ सालीं निःशस्त्र क्रांतिवादाची कल्पना हिंदुस्थानांत प्रथम निर्माण कशी झाली व त्या कल्पनेच्या आधारावर राष्ट्रसभेला नवें धोरण लावण्याचा पहिला प्रयत्न लाला लजपतराय, लो. टिळक आणि बाबू विपिनचंद्रपाल यांनीं १९०६ व १९०७ सालीं कसा केला तेवढेंच पहावयाचें आहे.

ना. गोखले इंग्लंडांतील आपलें कार्य संपवून बनारस येथील राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षपदासाठीं थोडेच दिवस आधीं हिंदुस्थानांत येऊन दाखल झाले. त्यांच्या कार्याचा येथें आल्यावर सर्वांकडून कां व कसा गौरव झाला तें मागें सांगितलेंच आहे. हिंदुस्थानांतील स्वदेशी बहिष्काराच्या चळवळीचें त्यांनीं केलेलें समर्थन हेंच त्यांच्या गौरवाचें प्रमुख कारण होतें. पुण्यांत त्यांचें जाहीर स्वागत करून लो. टिळकांनीं जी वृत्ति दाखविली त्यावरून आतां पुण्यांतील पक्षभेद मिटले असा भास कांहीं काळ तरी लोकांना झाला आणि हा भास लॉर्ड मोर्ले भारतमंत्रि होऊन त्यांच्या ना. गोखले यांच्याशीं गांठीभेटी सुरूं होईपर्यंत म्हणजे सुमारें एक वर्षभर टिकला. तथापि या वर्षांतहि लो. टिळक आणि ना. गोखले यांच्या राजकारणांतील मूळ भूमिका भिन्न आहेत याचें ज्ञान सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन करणारांस झालें असतें. लो० टिळक हे हिंदी राजकारणाला सनदशीर सुधारणावादांतून निःशस्त्र क्रांतिवादाकडे नेण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्याच वेळीं ना० गोखले आपल्या गुरूच्या नेमस्त सनदशीर राजकारणाला चिरंतन करण्यासाठीं " भारतसेवक समाज " ही राष्ट्रसेवेला वाहून

a subject nation remains a subject nation, only because it accepts, in some or other way its government. A nation which will resolutely and unitedly, on the lines of the Sinn Fein policy, ignore its government and proceed to the formation of a voluntary (so to speak) Government, would force the occupying power either to give in or to provide an armed guard for every unit of the subject nation."
Ibid. P. 26-7.

घेतलेल्या राष्ट्रसेवकांची संस्था काढीत होते. ही संस्था त्यांनीं १९०५ मध्यें जूनच्या १२ तारखेस स्थापन केली. तिच्या उद्देशपत्रिकेंत ब्रिटिश साम्राज्यांतील स्वराज्य हेंच आपलें राष्ट्रीय ध्येय असून ब्रिटिशांशीं हिंदुस्थानचा संबंध जोडण्यांत हिंदुस्थानचें हित करण्याचाच परमेश्वराचा हेतु असावा, ही आपली श्रद्धा त्यांनीं व्यक्त केलेली आहे; अर्थात् हा संबंध तोडून पूर्ण स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणें किंवा तसा प्रयत्न करणें म्हणजे परमेश्वरी इच्छेचा किंवा आज्ञेचा भंग करणें असा सहजच अर्थ निघतो व तो तसा काढण्यांतहि येत असतो.

जगांतील किंवा मानवी इतिहासांतील कोणतीहि बरी वाईट गोष्ट परमेश्वराच्या अतर्क्य लीलेनेंच घडून येत असते या सामान्य धार्मिक तत्त्वज्ञानाहून या श्रद्धेला फारसा कांहीं आधार आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. पण हें सामान्य तत्त्व गृहीत धरिलें तरी, जगांतील सर्व घडामोडी आपल्या हितासाठीं घडत आहेत असें मानून त्यांचा प्रतिकार किंवा त्यांपैकीं कोणत्याहि गोष्टीचें निराकरण करूं नये असें सिद्ध होत नाहीं. प्रत्येक आपत्तीपासूनहि आपणांस आपल्या उद्धारार्थ कांहीं तरी बोध घेतां येईल येवढाच या तत्त्वाचा व्यावहारिक अर्थ करतां येईल. पण येवढ्यावर न थांबतां आपल्यावरील आपत्ति हाच परमेश्वरी प्रसाद समजून तिलाच प्रेमानें कवटाळणें अथवा पारतंत्र्यावरच स्वातंत्र्याचा अध्यारोप करणें हें योग्य नाहीं व जे लोक या धार्मिक दृष्टीनें जगांतील घडामोडीकडे पाहतात ते सर्व तसें करीतहि नाहींत. कोणत्याहि राष्ट्राला कायमचें दुसऱ्याच्या अंकित राहावें लागणें ही गोष्ट परमेश्वरी इच्छेस अनुसरून आहे असें कोणत्याहि दृष्टीनें समाधानकारक किंवा सयुक्तिक दिसत नाहीं. आगरकरांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, "जोपर्यंत कोणताही रोग सुसाध्य किंवा कष्टसाध्य वाटत आहे तोंपर्यंत त्याच्या परिहारासाठीं होईल तेवढा प्रयत्न करणें हें योग्य व अवश्य आहे; पण तो एकदां पराकाष्ठेचा दुःसह झाला व असाध्य ठरला म्हणजे त्याच्या अनंत यातना सोसणाऱ्या रोग्याचे डोळे जितके लवकर मिटतील तितके बरें असें मनांत येणें दूषणीय आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच गुलामगिरी ज्या

लोकांच्या हाडामासांत खिळून गेली आहे, व स्वतंत्र राष्ट्रमालिकेंत जें राष्ट्र कधींहि गुंफलें जाण्याची आशा नाहीं, असे राष्ट्र अजीबात नष्ट झालें तर कांहीं वावगें नाहीं असें कोणी म्हणेल तर त्याला समर्पक प्रत्युत्तर देतां येणार नाहीं अशी आमची समजूत आहे. एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राच्या नेहेमीं अंकित राहणें हें योग्य आहे असें समजणें म्हणजे मनुष्यांच्या दोन पृथक् जाती आहेत व एकीचें पशूंशीं विशेष साम्य असून सहजगत्या तीस मनुष्यपदवी देण्यांत आली आहे असें म्हणण्यासारखेंच होय. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल वगैरे जुन्या ग्रीक तत्ववेत्त्यांचा कांहीं अंशीं अशा प्रकारचा समज होता, व सांप्रतकालींही दुर्बल परक्या लोकांवर राज्य करणाऱ्या बलाढ्य राष्ट्रांतील कांहीं इसमांच्या तोंडूनहि अशा प्रकारचे उद्गार निघतात. पण अलीकडे या मतांस सामान्य विचारी मनुष्य संमति देत नाहीं. हेलेनिक (ग्रीक) लोक मात्र राज्य करण्यास योग्य आहेत असा बुद्धिवाद आतां कोणी ऐकणार नाहीं. प्रयत्नानें पाहिजे त्या लोकांस पाहिजे ती स्थिति प्राप्त करून घेतां येणार आहे असें वळण अलीकडील राज्यविषयक विचारांस लागलें आहे. तथापि जर कोणी समाधानपूर्वक असें सिद्ध करून देईल कीं अमुक लोकांचें पाऊल कांहीं केलें तरी पुढें पडण्याची आशा नाहीं तर असे लोक केव्हां तरी समूळ नष्ट होतील असें म्हणणें हें खोटें तर्कशास्त्र नाहीं किंवा असे लोक त्वरित नष्ट व्हावे अशी इच्छा करणें हें कोणत्याहि नीतिशास्त्राला सदोष म्हणवणार नाहीं."* तात्पर्य, तर्कशास्त्र किंवा नीतिशास्त्र या दृष्टीनें विचार केल्यास हिंदुस्थान नेहमींच अंकित राष्ट्र राहणार म्हणण्यापेक्षां तें समूळ नष्ट होणार व तें पारतंत्र्यांत राहण्यापेक्षां शक्य तितक्या लवकर नष्ट व्हावें हेंच इष्ट आहे असें म्हणणें अधिक समंजस आहे असें आगरकर प्रतिपादित. म्हणून अंकित स्वराज्य हेंच आमचें अंतिम ध्येय व स्वातंत्र्याचा विचार आम्हीं स्वप्नांतहि आणूं नये असें म्हणणारांस लोकनायक म्हणावें किंवा नाहीं याचीच त्यांना शंका होती. पण १९०५ पर्यंतच्या काळांत राष्ट्रीय स्वाभिमानाची जी जागृति लोकमान्यादि पुढाऱ्यांनीं केली होती, तीमुळें आतां आम्ही नष्ट होणार

* निबंधसंग्रह भाग १ ला पृ. १८३.

नसून जगाचें नेतृत्व करण्यासाठीं स्वतंत्रच होणार अशी निश्चित खात्री भारतपुत्रांना वाटूं लागली होती.

हिंदुस्थान परतंत्र झाला हा ईश्वरी प्रसाद होय, ही कल्पना प्रथम ज्या बंगाली हिंदु पुढाऱ्यांनीं काढिली त्याच बंगाली हिंदु पुढाऱ्यांनीं हिंदुस्थान पूर्ण स्वतंत्र व्हावा असाच परमेश्वरी आदेश आतां झाला आहे आणि आधुनिक हिंदी राष्ट्रीयत्व ही एक परमेश्वराची अवतारशक्ति आहे ही भावना लोकांत निर्माण केली. अशा वेळीं पहिल्या सिद्धान्ताच्या आधारावर भारतीय राष्ट्रसेवकांचा संघ स्थापन करण्याचा प्रयत्न ना० गोखले करीत होते! अर्थात् त्या संघाकडे उत्साही तरुणांचीं अंतःकरणें आकृष्ट होणें अशक्यच होतें. यावेळीं हिंदी राष्ट्रसेवकांना आकृष्ट करणारी श्रेष्ठ भावना राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हीच असून या भावनेनें ज्यांच्या अंतःकरणांत संचार केला होता, ते सुखदुःखांच्या द्वंद्वांतून मुक्त झाले होते, किंबहुना या भावनेच्या आविष्कारार्थ वाटेल ते कष्ट सहन करणें यांतच ते आपल्या जीविताचें सार्थक मानून पारमार्थिक आनंद उपभोगूं लागले होते. सुख-दुःखादि द्वैताच्या पलीकडे गेलेल्या या अद्वैतानुभवी मुक्तात्म्यांना कोण-तेंहि कार्य दुर्घट वाटत नव्हतें आणि कोणतीहि आपत्ति दुस्तर वाटत नव्हती. आपणावर येऊन आदळणाऱ्या आपत्तिसागराच्या लाटा आप-णास भेडसावीत नसून आपल्या अंतःकरणांतील त्याहूनहि प्रचंड शक्तीस आपलें प्रचंडतर सामर्थ्य व्यक्त करण्यास प्रेमानें आवाहन करीत आहेत असा त्यांना अनुभव येत होता. बाह्यतः प्रचंड दिसणाऱ्या भौतिक शक्तीवरहि प्रभुत्व गाजविणारी एक प्रचंडतर शक्ति आपल्या अंतःकरणांत आहे आणि मानवी बुद्धींत अवतीर्ण होणारीं ध्येयें या आत्मशक्तींतून निर्माण होत आहेत, किंबहुना ही बाह्यतः विरोधी दिसणारी भौतिक शक्ति हीहि खरोखर आपल्या अंतःकरणांतील आत्मशक्तीशीं विरोधी नसून तिचेंच तें एक बाह्यतः जड दिसणारें स्वरूप आहे असा त्यांना भास होऊं लागला होता. हें ओळखून आपणांवर येणाऱ्या आपत्तींच्या लाटांतून तरून जाणें ही एक आपल्या अंतःकरणांतील अमर्याद प्रेरणाबलाची दैवी लीला आहे असें अनुभवणाऱ्या बंगाली तरुणांच्या दृष्टीला आध्यात्मिक मोक्ष आणि

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यांत भेद दिसत नव्हता. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या विषमविग्रहां-तील आपत्तींच्या लाटांशीं ते देहभान विसरून आनंदानें झगडूं लागले आणि राजकीय लढ्यांत आध्यात्मिक मोक्षपदाचा अनुभव घेऊं लागले. अशा-प्रकारें सर्व हिंदुस्थानांत दुर्बल मानले गेलेले बंगाली तरुण राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या झगड्यांत सर्व राष्ट्राच्या आघाडीवर जाऊन उभे राहिले आणि जगांतील जीवनकलहांत व्यक्तीला अगर राष्ट्राला नालयक बनवितो अशी ज्या वेदान्ताची दुष्कीर्ति सर्व जगभर झाली होती, त्याच वेदान्ताच्या आधारें प्रवृत्तिक्षेत्रांत उडी घेऊन सर्व जगांला राष्ट्रसंघटना आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्य या संबंधींचें मार्गदर्शन करण्याचा मान या प्राचीनतम भरतभूमीच्या पुत्रांनाच मिळणार आहे, अशी आत्मश्रद्धेची भाषा ते बोलूं लागले.

या बंगाली आध्यात्मिक राष्ट्रवादाचें यथार्थ वर्णन योगी अरविंद घोष यांच्या भाषणांतील पुढील उताऱ्यांत केलेलें आढळतें. उपनिषदांतील दोन पक्ष्यांच्या कथेचा आधार घेऊन अरविंदबाबू म्हणतात : "या कथेंत असें म्हटलें आहे कीं मधुर आणि कटु अशा फळांनीं भरलेल्या एका प्रचंड वृक्षा-वर दोन पक्षी बसलेले आहेत. एक या वृक्षाच्या अग्रावर बसला असून दुसरा एका खालच्या फांदीवर बसलेला आहे. दुसरा पक्षी जेव्हां वर पाहतो तेव्हां त्याला आपला संपन्न पिसारा पसरून पूर्ण वैभवांत बसलेल्या पाहिल्या पक्ष्याचें दर्शन होतें. आणि त्याच्यावरील प्रेमानें मोहित झाल्यावर हा वैभव-शाली पक्षी दुसरा कोणी नसून तो आपलाच श्रेष्ठतम अंतरात्मा आहे अशी भावना त्यास होते. पण जेव्हां तो त्या वृक्षावरील मधुर फलांचा आस्वाद घेतो तेव्हां त्या फलांच्या माधुर्याचा त्याला इतका मोह पडतो कीं, तो आपल्या या प्रियतम प्राणसख्याला विसरून जातो. थोड्याच वेळांत त्याच्या-वर त्या वृक्षाचीं कडू फळें खाण्याची पाळी येते आणि या फलांच्या दुःख-दायक आस्वादानें त्याच्यावर चढलेली मोहिनी नष्ट होऊन तो पुनः आपल्या तेजःपुंज सहचराकडे वर पाहतो. ही कथा जीवात्म्यांच्या मोक्षा-संबंधींची आहे हें उघड आहे. हे जीवात्मे जेव्हा संसारवृक्षाची मधुर फळें खाऊं लागतात तेव्हां त्यांचाच अंतरात्मा असा जो परमात्मा त्याच्या-

कडे वर पाहण्याची त्यांस विस्मृति होते, जेव्हां ते या जगाच्या मायेला भुलून आत्मस्वरूपाला विसरतात, तेव्हां त्यांच्या या मायेचा विनाश करण्याचें कार्य कद्रू फळें करितात आणि मग त्यांना खरें आत्म-दर्शन होतें. ही कथा राष्टीय मोक्षालाहि तितकीच लागूं पडते. आम्ही हिंदुस्थानी लोक परकीयांच्या मायेला वश होऊन गेलों होतों व आमच्या आत्म्यावरहि तिचा पूर्ण पगडा बसला होता. जे लोक आमच्यावर राज्य करीत आहेत, त्या परकीय लोकांच्या परकीय अमलाची, पर-कीय संकृतीची, परकीय लोकांच्या शक्तीची व सामर्थ्याची ही माया होती. आमच्या शारीरिक, बौद्धिक व नैतिक जीवनावर घातलेल्या या जणूं काय श्रृंखलाच होत्या. आम्ही स्वराज्याला व राजकारणाला अपात्र आहों असेंच आम्हांस वाटूं लागलें, इंग्लंडाकडेच आम्ही आदर्श राष्ट्र म्हणून पाहूं लागलों आणि तेंच आम्हांस मुक्त करील असें मानूं लागलों. पण ही सर्व माया होती व त्याच शृंखला होत्या........ हिंदुस्थानांत जें कांहीं चैतन्य होतें तें नष्ट करण्यास आम्हींच त्यांना साहाय्य केलें.... ..... छे, आम्हीच आमच्या बद्धतेचीं साधनें बनलों. आम्ही बंगाली लोक त्यांच्या नोकऱ्यांत शिरलों आणि त्यांचें राज्य स्थापन केलें. आमची अवनति झाली असल्यामुळें आमचें संरक्षण करण्यास, आम्हांस शिक्षण देण्यास किंबहुना आमचें भरण करण्यासहि आम्हांस दुसऱ्याची गरज भासूं लागली. आमची स्वावलंबनाची शक्ति इतकी नष्ट झाली होती कीं मानवी जीवनाचें कोणतेंही कार्य करण्यास आम्ही असमर्थ बनलों होतों.

"या मायेचा विध्वंस दडपशाही आणि क्लेश यांवाचून होत नाहीं. वंगभंगाचें जें कडू फल लॉर्ड कर्झन यांनीं आम्हांस चाखावयास भाग पाडलें त्यामुळें हा मोह नष्ट झाला. आम्हीं वर दृष्टि करून पाहूं लागलों आणि संसारवृक्षाच्या शेंड्यावर बसलेला तेजःपुंज पक्षी हा दुसरा कोणी नसून तो आमचा अंतरात्माच आहे, आमचा खरा प्रत्यगात्मा तो हाच, असें ज्ञान आम्हांस झालें. अशा प्रकारें आमच्यामध्येंच स्वराज्य आहे आणि त्याची प्राप्ति करून त्याचा साक्षात्कार करण्याची शक्ति आम-च्याच पाशीं आहे हें आम्हांस समजलें.

" आम्हांस कांहीं लोक सांगतात कीं, आमच्या पायावर उभे राहण्याची ताकद आमच्यापाशीं नाहीं, त्यासाठीं परकीयांचें साहाय्य आम्हांस घेतलें पाहिजे. म्हणून त्यांच्यांशीं विरोध करीत असतां, त्यांच्यांशीं सहकार्यहि करावें. पण आपणांस एकाच वेळीं परमेश्वरावर व मायेवर अवलंबून राहतां येईल काय?....तुमच्या मार्गांतील संकटांना भिऊं नका. तुमचा मार्ग रोखून धरणाऱ्या शक्ती कितीहि मोठ्या असल्या, तरी त्यांची फिकीर नाहीं. तुम्ही स्वतंत्र व्हा, हा परमेश्वराचाच आदेश आहे व तुम्ही स्वातंत्र्य संपादन केलेंच पाहिजे......तुम्ही जर आत्मस्वरूपाला जागला तर तुम्हाला भिण्यासारखें कांहींच नाहीं. सत्य, प्रेम आणि श्रद्धा यांना असाध्य असें कांहींहि नाहीं. हाच तुमचा धर्ममंत्र आहे व त्याच्या योगानें चमत्कार घडून येतील. आपल्या सुरक्षिततेसाठीं किंवा सुखासाठीं द्व्यर्थी शब्द योजूं नका. दुर्बलतेला आवाहन करूं नका. ताठ उभे राहा. स्वदेशीला दडपून टाकण्याच्या प्रयत्नांमुळेंच तिचें तेज अधिक प्रकाशत आहे. लोक म्हणतात आमच्यांत ऐक्य नाहीं; हें ऐक्य कसें निर्माण करावें ? मातृभूमीच्या हांकेला तिच्या सर्व पुत्रांनीं ओ देण्यानेंच हें ऐक्य निर्माण होईल, तें इतर खोट्या उपायांनीं निर्माण होणार नाहीं. हा ध्वनि अद्यापि मंद आहे, पण तुमच्या ' अर्धोदय योगाच्या ' कार्यावरून आणि दुष्काळ निवारणाच्या पुराव्यावरून स्पष्ट दिसत आहे कीं हा जयघोष अधिकाधिक मोठा होत आहे. परमेश्वरी शक्तीचा अविर्भाव आजच आमच्यांमध्यें झाला आहे, तिचें कार्य सर्व देशभर पसरत आहे. पश्चिम बंगालमध्येंहि उत्तरपारा व बारिपूड येथें तिनें आपलें कार्य सुरूं केलें आहे. हें आमचें कार्य नसून आमच्यापेक्षां प्रचंड अशी एक शक्ति आम्हाला पुढें लोटीत आहे व सर्व बंधनें तुटून पडून हिंदुस्थान सर्व जगांत स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून नांदूं लागेपर्यंत हें कार्य करीत राहण्यास ती आम्हांस प्रेरणा देत आहे."*

" राष्ट्रधर्माचें उदाहरण बंगालनें घालून दिलें आहे. सर्व हिंदी लोकांत ज्या बंगालची अवहेलना होत असे व ज्या बंगालला सर्वांत कमी मान मिळत असे, तो बंगाल या तीन वर्षांत इतका पालटला आहे; कारण

* Speeches of Aurobindo Ghose. p. 61–66

तेथील ज्या लोकांना आपल्या अंतःकरणांत परमेश्वराचें स्वागत करण्याची संधि लाभली ते त्याचें स्वागत करण्यास समर्थ होते. त्या शक्तीशीं समरस होण्याला, तिच्या प्रेरणेनें क्लेश भोगण्याला व ते सहन करण्यास तेथील लोक तयार होते हेंच या पालटाचें कारण आहे.... आणि म्हणून या तीन वर्षांत बंगालचें पूर्ण परिवर्तन झालें आहे बंगालमध्यें आज काय चालू आहे? असा साश्चर्य प्रश्न आपण करीत आहां. कोणत्याहि अडथळ्यांना न जुमानतां चालू असणारी एक चळवळ, कोणत्याहि शक्तीला जिचा प्रतिकार करतां येणार नाहीं अशी एक वाढ, किंवा राष्ट्रांत जन्मास आलेला एक नवा अवतार आज तुम्हाला तेथें दिसत आहे. आणि जर हा परमेश्वर तुमच्या अंतःकरणांत जागृत झाला असेल, जर ही शक्ति तुमच्यांत संचार करीत असेल, तर तुम्हाला असें दिसून येईल कीं, यापेक्षांहि फार थोड्या अवधींत परमेश्वर सर्व हिंदुस्थानचें परिवर्तन घडवून आणील. कारण ही शक्ति आधींच सर्वत्र संचार करूं लागली असून आपल्या आगमनाची घोषणा करूं लागली आहे. ही घोषणा झाली म्हणजे तिचें कार्य अधिकाधिक वेगानें होऊं लागेल. परमेश्वराच्या परिपक्वशक्तीच्या सामर्थ्यानें ती आपलें कार्य चालू ठेवील. जो श्रीकृष्ण आज गोकुळांत लपून राहिला आहे, जो जगांतील तुच्छ गणलेल्या दरिद्री जनतेंत मिसळलेला आहे, जो वृंदावनांतील गोपालांत वावरत आहे, तो श्रीकृष्ण जगाला दिसेपर्यंत व त्याची ओळख जगाला पटेपर्यंत हें कार्य चालू राहील. या परमेश्वरी शक्तीनें भारलेलें हें सर्व राष्ट्र व त्यांतील सर्व लोक जागे होऊन उभे राहतील आणि सर्व शक्तिमान् परमेश्वर त्यांना प्रेरणा देईल. मग कोणतीहि ऐहिक शक्ति त्याचा प्रतिकार करूं शकणार नाहीं आणि तिचा प्रगतिपर संचार कोणत्याहि आपत्तींनीं किंवा अडथळ्यानीं थांबूं शकणार नाहीं. कारण येथें परमेश्वराचें अधिष्ठान आहे, व त्याचेंच हें कार्य आहे. आमच्याकडून कांहीं कार्य घडवून आणण्याचें त्यानें योजिलेलें आहे." *

बंगालमध्यें वंगभंगाच्या प्रतिकाराच्या निमित्तानें जी ही एक प्रचंड शक्ति निर्माण होत होती तिला निःशस्त्र क्रांतीचें रूप देऊन ती राष्ट्र-

* Speeches of Aurobindo Ghose P. 46 to 48.

सभेच्या राजकारणामागें उभी करावी हें लोकमान्यांचें १९०५ पासून १९०८ पर्यंतचें राजकारण होतें, आणि या नव्या शक्तीच्या प्रकाशांत दिसूं लागलेल्या मार्गानें राष्ट्रसभा जाऊं लागल्यास ती एखाद्या खोल दरींत जाऊन पडेल या भीतीनें तिला नव्या मार्गानें जाऊं न देतां पूर्वींच्याच परावलंबनाच्या मार्गावर हट्टानें व आग्रहानें खेंचून ठेवण्याचा तुटेपर्यंत प्रयत्न करणें, हें सर फेरोजशहा प्रभृति जुन्या पुढाऱ्यांचें राजकारण होतें. ना. गोखले व बाबू सुरेंद्रनाथ हे जुन्या पक्षाचेच असले तरी सर फेरोजशहांचा हा तमोगुणी हट्ट दुराग्रह आहे असें त्यांना वाटत होतें. तरीहि या नव्या शक्तीचें उघड स्वागत करण्याचें मनोधैर्य त्यांच्यापाशीं नसल्यानें आणि त्यांची श्रद्धा जुन्या भूमिकेवर दृढ असल्यानें त्यांना अखेरीस सर फेरोजशहांच्या निशाणाखालींच जाणें भाग पडलें. या रस्सीखेंचीचें अखेर पर्यवसान ती रश्शी तुटण्यांत म्हणजे राष्ट्रसभा दुभंगण्यांत झालें व त्याचा फायदा राज्यकर्त्यांना मिळून भारतीय राष्ट्रशक्ति कांहीं काल मूर्छित होऊन पडली.

लोकमान्यांनीं १९०५ च्या राष्ट्रसभेच्या आवारांतच नव्या पक्षाला बहिष्कारयोगाची दीक्षा देऊन लाला लजपतराय व बाबू बिपिनचंद्र पाल यांच्या साहाय्यानें नव्या निःशस्त्र क्रांतिकारक राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना केली.* भारतसेवक समाजाची स्थापना करून जुन्या राजकारणाला चिरंतन करणारे ना. गोखले हे या वर्षी राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षपदावर आरूढ झाले असले आणि त्यांनीं आपल्या भाषणांत वसाहतीचें स्वराज्य हेंच आमचें अंतिम साध्य आहे असें जाहीर केलें असलें तरी त्यांनीं बंगालमधील विलायती मालाच्या बहिष्काराच्या चळवळीचें समर्थन व अभिनंदन केलें आणि स्वदेशी चळवळीला पूर्ण पाठिंबा दिला. तथापि त्यांच्या विचारांची मूळ भूमिका कायम होती आणि राजनिष्ठा व राष्ट्रनिष्ठा यांचा पूर्ण समन्वय करून त्यांनीं आपल्या भाषणांत युवराजांच्या आगमनाचें मनःपूर्वक स्वागत केलें. बंगालमधील तरुणांचीं अंतःकरणें वंगभंगानें खवळून गेलेलीं असून युवराजांच्या स्वागताचा ठराव करण्यास त्यांचा

* Young India : by Lajapatrai P. 175.

तीव्र विरोध होता. यामुळें विषयनियामक मंडळांत वादाची खडाजंगी उडून राष्ट्रसभेच्या कार्यांत विघ्न उपस्थित होणार अशीं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागलीं. हा ठराव नापास झाल्यास आपण अध्यक्षपद सोडून देऊं असें अध्यक्षांनीं म्हणण्यापर्यंत पाळी आली, तेव्हां लोकमान्य टिळकांनीं व लाला लजपतराय यांनीं बंगाली तरुणांची समजूत करून तूर्त स्वस्थ बसण्याची गळ घातली. अखेरीस या ठरावाच्या वेळीं बंगाली तरुणांनीं निषेधार्थ उठून जावें आणि बहुमतानुसार ठराव मंजूर करावा अशी तडजोड लोकमान्यांनीं सुचविली व त्याप्रमाणें होऊन बनारसचें अधिवेशन निर्विघ्नपणें पार पडलें.

१९०६ साल हें हिंदी राष्ट्रीय चळवळींत दोन तीन गोष्टींसाठीं सुप्रसिद्ध आहे. १९०५ सालच्या अखेरीस लो० टिळकांनीं ज्या बहिष्कारयोगाचें बीजारोपण राष्ट्रसभेच्या आवारांत केलें त्याला बंगालमध्यें शांततेच्या कायदेभंगाचा अंकुर फुटून ज्या मुद्यावर हा कायदेभंग किंवा हुकूमभंग झाला त्या मुद्यावर बंगाली पुढाऱ्यांना तात्कालिक यश मिळालें. या यशानंतर थोड्याच दिवसांत श्री. दादासाहेब खापर्डे यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाला नवी दिशा लावण्याचें कार्य येत्या राष्ट्रसभेंत झालें पाहिजे अशा अर्थाचें एक पत्रक राष्ट्रसभेच्या कार्यकर्त्यांस पाठविलें. हें पत्रक अर्थात् लो० टिळकांच्या प्रेरणेनेंच निघालेलें होतें. त्यास पाठिंबा देतांना लो० टिळकांनीं निःशस्त्र कायदेभंग आणि बहिष्कार यांचा अवलंब करून येथील राज्ययंत्राला खीळ घातल्याखेरीज मोर्ले साहेब झाले तरी आपणांस कांहीं देणार नाहींत असें स्पष्ट लिहिलें. लो. टिळक अशा प्रकारें निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गावर राष्ट्रसभेला नेण्याचा प्रयत्न करीत असतां विलायतेंत ना. गोखले आणि मि. जॉन मोर्ले यांच्या गांठी भेटी होत होत्या. त्यांच्या उदार वृत्तीच्या भाषणांचें जलसिंचन झाल्यामुळें ना. गोखले यांच्या अंतःकरणांतील साम्राज्यनिष्ठेचें बद्धमूल झालेलें पण वठूं लागलेलें प्रेम पुनः नवी पालवी फुटून ताजें तवानें झालें. अर्थात् आपल्या जुन्या राजकारणाचा त्याग न करतां त्याच्याच चाकोरींतून व मळलेल्या रुळलेल्या मार्गावरून राष्ट्रसभेचा रथ हांकण्याचा त्यांचा निश्चय दृढ झाला

व टिळकांच्या प्रयत्नास विरोध करण्याचा निर्धारहि त्यांच्या मनांत कायम झाला. इकडे बंगाली पुढाऱ्यांनीं कायदेभंगाचा जो एक छोटासा प्रयत्न केला त्याबरोबर त्यांना बंदिवान करण्यांत आलें; इतकेंच नाहीं तर त्यांच्या पाठीपागून हजारों लोकांनीं तोच हुकूम मोडून आपणांस बंदीवान करण्याचें आव्हान नोकरशाहीला देतांच तिनें त्यांना बंदी न करितां त्यांचीं डोकीं फोडलीं. हें दृश्य पाहून लोकमान्यांच्या पुढील पिढींतील कांहीं तरुणांचा निःशस्त्र क्रांतीवरचाहि विश्वास उडाला व त्यांनीं सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारिला.

अशाप्रकारें १९०६सालांत लॉर्ड मोर्ले अधिकारारूढ झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांत राष्ट्रसभेंतील टिळक व गोखले पक्षांतील अंतर वाढूं लागलें आणि सशस्त्र क्रांतिकारक पक्षाची स्थापना झाली. पण या दोन घडामोडीपेक्षांहि १९०६ साल आधुनिक भारताच्या इतिहासांत जर कोणत्या एका गोष्टीबद्दल विशेष प्रसिद्ध असेल तर ती म्हणजे दादाभाई नौरोजी यांनीं राष्ट्रसभेला स्वराज्याचा मंत्र देऊन नव्याजुन्या पक्षांच्या सलोख्यानें व सहकार्यानें स्वदेशी, राष्टीय शिक्षण, बहिष्कार आणि स्वराज्य या विषयांवरील ठराव मंजूर करवून घेतले व नव्याजुन्या पिढीला "चिकाटी धरा, एकी राखा आणि स्वराज्य मिळवा" असा दिव्य संदेश दिला हीच होय. १९०६ सालीं कलकत्त्यास भरलेली राष्ट्रसभा यामुळें आधुनिक भारताच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय आणि युगप्रवर्तक गणिली जाते. दादाभाईनीं आंखून दिलेलें हें धोरण जर जुन्या पिढीनें अनुसरिलें असतें आणि कलकत्त्यास राष्ट्रपितामहांच्या समक्ष ठरलेलें धोरण जसेंच्या तसें कायम ठेविलें असतें अगर तें तसें ठेवणार अशी हमी नव्या पक्षाला दिली असती, तर राष्ट्रसभेचा व भारताचा इतिहास निराळाच झाला असता पण असा उज्ज्वल इतिहास करण्याइतकी राष्ट्रीय बुद्धि आमच्या राष्ट्रांत त्यावेळीं निर्माण झाली नव्हती. राष्ट्रीय सभेवर नव्या पिढीचा निसर्गदत्त हक्क आहे याची जाणीव अद्यापि जुन्या पिढीला झाली नव्हती. जुन्या पिढीनें आपलें राजकारण कर्मठ सनातन्यांप्रमाणें अचल व चैतन्यशून्य बनवून आपल्या साम्राज्यनिष्ठेला परमेश्वरनिष्ठे-

इतकें त्रिकालाबाधित सत्यनिष्ठेचें स्वरूप देण्याचा मोहांध प्रयत्न चालविला होता. आत्मप्रत्ययाचा अभाव आणि परकीय सत्तेच्या दडपशाहीखालीं चुरडून जाण्याची भीति हीं या मोहांधतेचीं खरीं कारणें होतीं. या मोहांधकारांत राष्ट्रसभेची नौका हट्टानें हाकारिल्यानें ती फुटली तरी त्याबद्दल जुन्या पक्षाच्या कर्णधारांस विषाद वाटूं नये इतका अहंकार त्यांच्या अंगीं यावेळीं उद्भूत झाला होता. नव्या पक्षांतील अहंकारहि कांहीं कमी नव्हता; पण त्याच्या पाठीमागें आत्मश्रद्धेची आणि आत्माहुतीची चैतन्यशक्ति होती. यामुळें राष्ट्रसभेची नौका फुटण्याच्या कार्यास उभयपक्षांचा अहंकार कारणीभूत झाला असला, तरी दोषाचा वाटा जुन्या पक्षाच्याच पदरांत पडतो. हें कसें तें पुढील हकीगतीवरून दिसून येईलच.

सन १९०६ च्या प्रारंभीं लिबरल मंत्रिमंडळ इंग्लंडांत स्थानापन्न झालें व थोड्याच दिवसांत मि. मोर्ले यांनीं बंगालची फाळणी रद्द होण्याची आशा कोणीहि करूं नये आणि राज्यघटनेंतील सुधारणाहि लिबरल पक्ष ताबडतोब करील अशी आशा करणें वेडेपणाचें आहे असें पार्लमेंटांत जाहीर केलें. त्याबरोबर ता. ६ मार्चच्या केसरीच्या अंकांत "भ्रमाचा भोपळा फुटला" या मथळ्याचा लेख आला. त्यांत "आम्ही कांहीं नैराश्यवादी नाहीं, आमची उन्नति केव्हां तरी झालीच पाहिजे असें आमचें ठाम मत आहे. प्रश्न काय तो उद्योगाच्या दिशेबद्दल आहे. आमचें असें म्हणणें आहे कीं, आपल्या लोकांनीं आपली जी उन्नति करून घ्यावयाची ती स्वदेशी चळवळ व बहिष्कार यांसारख्या विलायतवाल्यांस फटकारा बसणाऱ्या उद्योगांनींच केली पाहिजे. सरकारचें शिक्षण तुम्हांस पसंत नसेल तर स्वतःची युनिव्हर्सिटी तुम्ही काढा. सरकार तुमच्या उद्योगधंद्यास उत्तेजन देत नसेल तर तुम्हीं द्या. जे लोक तुम्हांस गांजीत आहेत त्यांच्यांशीं संबंध जितका कमी ठेवतां येईल तितका ठेवा, तुमच्या अंगांत कांहीं करामत आहे आणि कांहीं निश्चय किंवा निग्रहसामर्थ्य आहे असें सरकारच्या प्रत्ययास आणून द्या, मग जॉन मोर्लेच काय, पण त्याच्या जागीं रिचर्ड फॉक्स जरी आला तरी तो तुमचें म्हणणें आदरानें ऐकून घेऊन तुम्हांस दाद देईल. अशा प्रकारचा उद्योग करण्याच्या कामीं ह्यूम, वेडरबर्न,

कॉटन वगैरे आम्हांस मदत करीत असतील तर ती आम्हांस पाहिजेच आहे; ती कांहीं आम्ही टाकीत नाहीं; उलट आम्ही त्यांचे आभारच मानूं. पण एवढें खूप लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, अशा तऱ्हेच्या निग्रहाच्या उद्योगाखेरीज—आणि तो उद्योग करणें किंवा न करणें ही गोष्ट सर्वस्वी आपल्याच हातांत आहे—तुमची दाद कोणीहि घेणार नाहीं; मग तो तत्त्ववेत्ता असो, ग्रंथकार असो किंवा दुसरा कोणीहि असो. मोर्ले साहेबांच्या उत्तरावरून जर हल्लीं कांहीं बोध घ्यावयाचा असला तर हाच होय; व त्या उत्तराची तार वाचतांच बंगाली बाबूंनीं विलायती कपड्यांची होळी करून तो बोध घेतला आहे, ही त्यांतल्या त्यांत आनंदाची गोष्ट आहे. फाल्गुन महिना सुरू झाला आहे; करितां आमच्याकडच्या लोकांनींहि बंगाली बाबूंचें अनुकरण केल्यास त्यांत कांहीं वावगें होणार नाहीं. “ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ” हें भगवद्गीतेंतील वचन जितकें वेळां सांगावें तितकें थोडेंच होय ! ” मोर्ले साहेबांच्या उदारपणावर आपण कितपत विसंबून राहावें यासंबंधीं ते लिहितातः “ मोर्लेसाहेब उदारबुद्धीचे तत्ववेत्ते आहेत; पण स्टेट-सेक्रेटरी या नात्यानें त्यांच्याकडून आमच्या फायद्याची कोणतीहि महत्त्वाची गोष्ट, विना आम्ही जोर केल्याखेरीज, कधींहि व्हावयाची नाहीं हें निश्चित समजा. ते गोड बोलतील, आमच्याकडून त्यांस कोणी भेटावयास गेल्यास त्यास एखादा चहाचा पेलाहि देतील ! पण जोंपर्यंत हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतींतील गांजणारीं दुःखें आम्हांस असह्य झालीं आहेत, याचा प्रत्यक्ष पुरावा त्यांचे जवळ नाहीं; किंवा जोंपर्यंत आमच्या पाठीवर बसणाऱ्या कोरड्यांचे वळ थोड्याशा कालानें आम्ही विसरतों, अशी खात्री त्यांस हिंदुस्थानांतील बडे अधिकारी देत आहेत; अगर जोंपर्यंत आमचीं दुःखें निवारण करण्याच्या उद्योगास आम्हींच लागलों नसून तीं निवारण केल्याखेरीज हल्लीची राज्यपद्धति सुरळीत चालणें शक्य नाहीं असें त्यांच्या निदर्शनास येत नाहीं तोंपर्यंत कोरड्या, शाब्दिक कळकळीपेक्षां मोर्लेसाहेबांकडून आम्हांस कांहीं एक प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. ” * तात्पर्य, मोर्ले यांच्या उदारपणाला पान्हा फुटण्यास येथील जुलमी राज्य

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३ रा, पृ. ७२–७३–७४.

यंत्र सुरळीत चालत नाहीं याचा प्रत्यक्ष पुरावा त्यांच्या हातीं आला पाहिजे आणि आम्ही निग्रहानें आमच्या उद्धाराचे प्रयत्न करूं लागलों अशी त्यांची खात्री झाली पाहिजे, असें लो० टिळकांचें मत होतें.

हा आत्मनिग्रह आणि दृढनिश्चय लोकांनीं कसा दाखवावा याचें उदाहरण बंगालमध्यें एप्रिल महिन्यांत दिसून आलें. १९०५च्या नोव्हें-बर महिन्यांत पूर्व बंगालचे लेफ्टनंट गव्हर्नर फुल्लर यांच्या सेक्रेटरींनीं रस्त्यांतून "वंदेमातरम्"ची घोषणा करूं नये असा हुकूम काढिला होता आणि स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ दडपून टाकण्यासाठीं गुरखे लोक आणून लष्करशाही सुरू केली होती. या फुल्लरशाहीचा निषेध करण्यासाठीं बंगाली पुढाऱ्यांनीं बारिसाल येथें सन १९०६ तील प्रांतिक परिषद् भरविण्याचें ठरविलें होतें. या प्रांतांत विद्यार्थ्यांनीं चळव-ळींत पडूं नये आणि ज्या निमसरकारी शाळांतील विद्यार्थी चळवळींत पडतील त्यांना सरकारी मदत मिळणार नाहीं असाहि हुकूम काढण्यांत आला होता. 'वंदेमातरम्'च्या घोषणेनें शांततेचा भंग होतो, हा हुकूम बेकायदा आहे असें लोकांचें म्हणणें असून त्याविरुद्ध सत्याग्रह करण्याचें पुढाऱ्यांनीं ठरविलें होतें. या परिषदेच्या अध्यक्षांच्या मिरवणुकीच्या वेळीं 'वंदेमातरम्'चा जयघोष हजारों लोकांनीं केला व त्या मिरवणुकींत शेकडों विद्यार्थी सामील झाले. 'वंदेमातरम्'चा जयघोष होतांच बाबू सुरेंद्रनाथ यांना अटक करण्यांत आली आणि मिरवणुकींतील लोकांचीं डोकीं पोलिसांच्या लाठ्यांनीं फोडण्यांत आलीं! या प्रकारासंबंधीं केसरींत लिहितांना लो० टिळक म्हणतात: "असा हुतुतू अधिकाऱ्यांना घालूं देणें काय-देशीर किंवा बेकायदेशीर आहे, आणि बारिसालच्या अधिकाऱ्यांनीं रस्त्यांत 'वंदेमातरम्' म्हणण्याची मनाई केली असतां कलकत्त्याच्या पुढाऱ्यांनीं तेथें जाऊन 'वंदेमातरम्'चा जयघोष करण्याचा विचार करावा ही गोष्ट कायदेशीर आहे किंवा बेकायदेशीर आहे, हा सांप्रत मुख्य प्रश्न नाहीं. अधिकाऱ्यांचा जुलूम कायदेशीर असला तरी लोकांवर जुलूम करूं देणें राज्यकर्त्यास हितावह आहे काय, हा मुख्य प्रश्न मोर्लेसाहेबांपुढें होता. अधिकाऱ्यांनीं कायदेशीर-पणानें लोकांच्या तोंडास गवसणी अडकविली किंवा कायदेशीरपणानें

लोकांचीं डोकीं फोडलीं म्हणून लोकांनीं हा कायदेशीर छळ निमूटपणें सोसावयाचा किंवा कसें हा बंगालच्या लोकांपुढें प्रश्न होता. ज्याप्रमाणें कायदेशीर जुलूम लोकांवर करण्यांत येतो, त्याप्रमाणें शांततेनें, स्थिरबुद्धीनें आणि संकटास धिमेपणानें डोकें द्यावयाचें पण हार जावयाचें नाहीं ह्या दृढनिश्चयानें जुलमी हुकमांचा प्रतिकार प्रजेस करतां येतो. जुलूम तो जुलूम; मग तो कायदेशीर असो किंवा बेकायदेशीर असो. कायदेशीर जुलूम असला तर शांततेनें व हाल सोसण्याच्या दृढनिश्चयानें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे, तो बेकायदेशीर असला तर बेकायदेशीर रीतीनें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे. कांहींच्या हालअपेष्टा झाल्या तरी हरकत नाहीं. पण काळ सोकावूं देतां कामा नये. बारिसाल येथें प्रांतिक सभेकरितां जेव्हां बंगालचे प्रतिनिधी जमले, तेव्हां 'वंदेमातरम्'चा जयघोष रस्त्यांत करूं नका अशा प्रकारच्या जुलमी लियन सर्क्युलरनें कायदेशीर केलेल्या हुकमाचा प्रतिकार करावयाचा किंवा कसें, अर्थात् 'वंदे मातरम्' हे शब्द उच्चारून पोलिसच्या तडाक्यांत सांपडून दुःख भोगावयाचें किंवा कसें, हा त्यांच्यापुढें मुख्य प्रश्न होता. त्या प्रश्नाचा निकाल बंगालच्या पुढाऱ्यांनीं समाधानकारक लाविला व वंदेमातरम्चा जयघोष करून अधिकाऱ्यांच्या अरेरावी रागास स्वतःचा बळी देण्याचा त्यांनीं निश्चय केला..... कोणचाहि हुकूम कायदेशीर ठरविण्यास विशिष्ट संस्कारांच्या भट्टींतून त्या हुकमास काढून घेण्याची इंग्रज सरकारची रीत आहे; त्याप्रमाणें कोणाचाहि हुकूम जुलमाचा आहे हें ठरविण्यास विशिष्ट हालअपेष्टांच्या भट्टींतून चालून जाण्यास, तक्रार करणारांनीं तयार असलें पाहिजे, असा इंग्रजी राष्ट्राचा प्रघात आहे.....'वंदेमातरम्'चा जयघोष करण्याची बंदी करणारा हुकूम कायदेशीर ठरविण्यास लियन सर्क्युलरचा संस्कार पूर्व बंगाल सरकारनें पूर्वीं करून ठेविला होता पण ही बंदी जुलमाची आहे हें ठरविण्याकरितां बंगालच्या सर्व पुढाऱ्यांनीं एके ठिकाणीं जमून 'वंदे मातरम्' हे शब्द रस्त्यांत उच्चारावयाचे असा उघड ठराव पास करून, पोलिसच्या दंडुक्यांनीं डोकीं फोडून घेऊन, 'दुःखें सोसण्यास आम्ही तयार आहों' असें जाहीर करण्याचा विधि ऐतिहासिक

रीतीनें पार पाडला. हा विधि यथासांग झाल्यामुळें लियन सर्क्यलरवर जुलूम असा छाप बसला. हा छाप नुसत्या अर्जांनीं किंवा सभांच्या ठरावांनीं बसत नसतो. इंग्रजांच्या इतिहासांत हा छाप मारतांना पाळावयाचे विशिष्ट विधी सांगितलेले आहेत व सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांतील शिष्टाचारानें हे विधी पसंत केले आहेत. बंगालच्या पुढाऱ्यांना सर्व हिंदुस्थानभर सांप्रत जो मान मिळत आहे, ह्याचें कारण वरील विधि शास्त्रोक्त रीतीनें, कायदेशीर रीतीनें, व शांततेनें यथासांग करण्याचें सामर्थ्य प्रजाजनांत आहे, हें त्यांनीं बारिसाल मुक्कामीं सिद्ध करून दाखविलें हें होय. झीज सोसण्याच्या इच्छेनें व स्वार्थत्यागानें बंगालच्या पुढाऱ्यांनीं लियन सर्क्युलर जुलमाचें आहे असें सिद्ध केलें. विलायत सरकारला हिंदुस्थानांत असा उघड जुलूम करावयाचा नसल्यामुळें तें सर्क्युलर सांप्रत पर्यायानें रद्द करण्यांत आलें. लियन सर्क्युलर पर्यायानें रद्द केलें, ह्याचें श्रेय लॉर्ड मिंटो व ना. मोर्ले यांना दिलें पाहिजे. बारिसाल प्रकरणासंबंधानें निदान हे दोघे खालच्या अधिकाऱ्यांच्या फसवी जाळयांत पुरे सांपडले नाहींत, हें त्यांना भूषणावह असून, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे एका दृष्टीनें उपकार मानिले पाहिजेत..... वंदेमातरम्चा उघडपणें जयघोष करण्याचा हक्क मिळविण्याचे कामीं बंगालच्या पुढाऱ्यांनीं अनुकरणीय करारीपणा दाखविला, ह्याबद्दल आम्ही त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. ह्या प्रसंगीं आम्हांस इतकेंच सुचवावयाचें आहे कीं, वंदेमातरम्चा जयघोष करण्याचा हक्क हा प्रसंगोपात् महत्त्वाचा झाला असून जी गोष्ट मिळविण्याकरितां एवढी खटपट, ती गोष्ट हा हक्क नव्हे, हें सर्वांनीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.....वाद ऐन रंगांत आला असतां, क्षुल्लक मुद्दयावर सर्व भर पडूं न देतां, एखादा कृत्रिम सूक्ष्म अडथळा मार्गांतला नाहींसा झाला असतां ज्या पद्धतीनें हा अडथळा नाहींसा झाला, त्या पद्धतीचा तेवढा विचारपूर्वक अंगीकार करून, राजकर्त्यांपासून घ्यावयाच्या मुख्य हक्कासंबंधानें आपली चळवळ केव्हांहि क्षणैक विजयामुळें कमजोराची न होऊं देण्याची खबरदारी बंगालचे पुढारी घेतील अशी आम्हांस आशा आहे."§

§ लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ३ रा, पृ. ८९–९०.

या उताऱ्यांतील कायदेशीर प्रतिकार या शब्दाचा विशिष्ट अर्थ ध्यानांत घेतला पाहिजे. बंगाली पुढाऱ्यांनीं जो हुकूम मोडिला तो कायदेशीर होता असें म्हणून पुनः तो हुकूम मोडण्याचा प्रतिकारहि कायदेशीरच होय असें लोकमान्य लिहितात याचा अर्थ काय? याचा अर्थ असा आहे कीं जलमी कायदे मोडिले तरी त्या कायद्यांनीं ठरविलेली शिक्षा शांततेनें सहन करण्यास जोंपर्यंत लोक तयार आहेत तोंपर्यंत तो प्रतिकार कायदेशीरच होय असें लो. टिळकांचें मत होतें. अमुक तऱ्हेनें वागा नाहीं तर अमुक शिक्षा भोगा, असें कायदा सांगतो. यांपैकीं कोणताहि मार्ग अवलंबिला तरी तो एका अर्थी कायदेशीरच होय, कारण दोन्ही मार्गांचें अवलंबन करणारे लोक कायदे करणारांची सत्ता मान्य करतात. तेव्हां कायदे मोडून त्याबद्दलची शिक्षा भोगण्यास तयार होणें हा सत्याग्रहाचा मार्ग एका अर्थी कायदेशीर प्रतिकाराचाच पण शांततेचा, आत्मक्लेशाचा व दृढनिश्चयाचा आहे. लियन सर्क्युलर या मार्गानें रद्द झालें व केवळ भिक्षांदेहीनें कार्यभाग होत नाहीं हें मोर्ले साहेबांच्या वृत्तीवरून सिद्ध झालें, यावरून हा शांततेच्या प्रतिकाराचा मार्ग आवश्यक आहे, व तो फलप्रद होतो असे दोन सिद्धांत लो. टिळकांनीं आपल्या बुद्धीनें ठरविले व याच सत्याग्रहाच्या मार्गानें जाण्याचा उपदेश राष्ट्रसभेला करण्यास सुरवात केली. पुढील आठवड्यांतच खापर्डे यांचें सर्क्युलर सर्वत्र फिरलें आणि "राष्ट्रीय सभेच्या कामाची दिशा" हा महत्त्वाचा लेख केसरींत झळकला.

"कायदेशीर चळवळीस यश येईल असें म्हणणारांच्या थोबाडांत मि० मोर्ले यांनीं जी ही चापट दिली आहे (वंगभंगाबद्दल), ती सहन करून आणि सुजलेल्या गालास सिंपथीचें तेल लावून जर कोणी अद्याप भैक्ष्यवृत्तीचे किंवा सहानुभूतीचे पोवाडे गाण्यास तयार असेल तर तो वेडा किंवा निर्लज्ज समजला पाहिजे. आमचें असें म्हणणें नाहीं कीं, राज्यकर्त्यांपाशीं किंवा त्यांजपुढें आपलीं दुःखें मांडून कोणत्याही प्रकारची आपण मागणी करूं नये. मागितल्याखेरीज कोणी देत नाहीं हें खरें; पण त्याचबरोबर हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, राजकीय बाबतींत महाभारतांत सांगितल्याप्रमाणें ब्राह्मणी मागणीचा कांहीं उपयोग नाहीं..... मद्रासच्या यंदाच्या

सालच्या प्रांतिक सभेचे अध्यक्ष व मद्रास इलाख्यांतील प्रसिद्ध पुढारी मि० कृष्णस्वामी अय्यर यांनीं अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत ही गोष्ट स्पष्टपणें नमूद केली आहे; आणि असें सांगितलें आहे कीं, 'आमच्या राजकीय चळवळीच्या दिशेंत आतां कांहीं तरी मोठा फरक केला पाहिजे.' मि० कृष्णस्वामी अय्यर यांच्याप्रमाणेंच हिंदु पत्राच्या विलायतच्या बातमीदाराचें म्हणणें आहे. कोणत्या प्रकारें कां होईना स्वदेशी चळवळीस जी आतां सुरवात झाली आहे तीच पुढें कायम ठेवून हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आतां आपलें हित करून घेतलें पाहिजे, अशा प्रकारच्या आग्रहाखेरीज कार्यभाग व्हावययाचा नाहीं. यांसच इंग्रजींत 'पॅसिव्ह रेझिस्टन्स' असें म्हणतात आणि असा लोकांनीं आग्रह धरिल्यास विलायतेंतील उदार गृहस्थ त्यास मदत करतील असें या बातमीदारानें लिहिलें आहे. तात्पर्य, हक्कासाठीं रडून किंवा भीक मागून कांहीं उपयोग नाहीं; ते हक्क आपणांस मिळतील असा आग्रह धरून आपल्याहातून शक्य असेल तेवढा उद्योग केला पाहिजे; आणि जरूर पडल्यास सरकारास जितकें अडवितां येईल तितकें अडवून ही गोष्ट आपले निश्चयानें साध्य करून घेतली पाहिजे, हें तत्त्व आतां बहुतेक सर्वमान्य झालें आहे."*

लो. टिळकांनीं महाराष्ट्रांत सत्याग्रहाच्या मार्गाचा असा उपदेश सुरू करून राष्ट्रसभेला नवें धोरण लावण्याचें जाहीर करितांच बंगालचे पुढारी बाबू बिपिनचंद्र पाल यांनीं संपूर्ण निर्भेळ स्वातंत्र्य हें आमचें ध्येय आणि सत्याग्रह किंवा निःशस्त्र प्रतिकार हें आमचें साधन असें 'वंदेमातरम्' या पत्रांतून जाहीर केलें–१८ सप्टेंबर १९०६ च्या अंकांत ते लिहितातः–

"Our ideal is freedom, which means absence of all foreign control: it is a perfectly constitutional ideal in a truer and a higher sense than the meanigless jargon that is often times presented as such by our old school patriots– because it is ingrained in the very make of our being. Our method is passive resistance, which means an organised determination to refuse to render any voluntary and honorary service to the goverment,and who will dare say that this

* क्रित्ता पृ. ९३–९४.

too is not a perfectly constitutional method even in the lower and common acceptance of the term? We challenge those who are conspiring in secret against us, to prove that this ideal and this method are not asolutely legitimate anywhere in civilisation." §

अशा प्रकारें संपूर्ण स्वातंत्र्य हें साध्य व सत्याग्रह हें साधन या तत्त्वांवर नव्या राष्ट्रीय पक्षाची उभारणी करण्यांत लो. टिळक गुंतले असत ना. गोखले विलायतेंतून आपले सहकारी श्री. द्रवीड यांना पत्र लिहितात कीं, तुम्ही श्री. न. चिं. केळकर यांची गांठ घ्या आणि त्यांच्या मार्फत श्री. टिळक यांना विनवा कीं मि. मोर्ले यांच्या मार्गांत अडथळे आणूं नका व त्यांच्यावर आपला विश्वास नाहीं असें जाहीर करूं नका.*

लो. टिळकांच्या वाड्यांत शिरण्यास श्री. केळकर यांचा दरवाजा ना. गोखले यांना नेहमींच उघडा असे; पण या दरवाजांतून येणाऱ्या बातम्यांवर लोकमान्यांचें राजकारण अवलंबून नसे. त्यांनीं ना. गोखले यांच्या या निरोपास फारशी किंमत दिली नाहीं. कारण आपणांस मिळणाऱ्या राजकीय हक्कांचा उगम मि. मोर्ले यांच्या उदार अन्तःकरणांत नसून लोकांतील प्रतिकारशक्तींत आहे असें त्यांचें निश्चित मत होतें. ना. गोखले यांचें हें पत्र ता. ३ ऑगस्टचें आहे. त्यानंतर दीड महिन्यांनीं ता. १८ सप्टेंबर १९०६ च्या केसरींत लो. टिळकांनीं "तत्त्ववेत्ता आणि मुत्सद्दी" या मथळ्याचा एक तात्त्विक लेख लिहून मि. मोर्ले यांच्यापासून कोणती अपेक्षा करावी व कोणती करूं नये याची स्पष्ट फोड केली. ते या लेखांत लिहितात.:—

---

§ The New Spirit. By B. C. Pal P. 248.

* And now I want you to do what you can to prevent any *ungenerous* criticism of Mr. Morley in the press. See Mr. Kelkar and with him see Mr. Tilak if necessary and beg them in my name to exert their influence for the sake of our common country to discourage any declaration on the part of the Indian Press just at present of want of faith in Mr. Morley." Gokhale's letter to Dravid:

Vide Life of Gokhale by V. S. Shastri. P. 68.

" इंग्रजी राज्यकर्त्यांकडून जर आम्हांस कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल तर सुशिक्षित आणि अशिक्षित या दोघांनींही एक होऊन हल्लींच्या राज्यकारभाराचें 'गाडें' अडून पडलें, असें राज्यकर्त्यांच्या अनुभवास आणून दिलें पाहिजे. कॉटन किंवा मोर्ले यांसारखा एखादा दुसरा पुरुष ही भावी अडचण लवकर लक्षांत घेईल; पण तेवढ्यानें आम्हांस कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाहीं. त्याच्या सर्व जातभाईंना ती अडचण खरी वाटली पाहिजे; आणि या जातभाईंच्या प्रत्ययास ती अडचण येण्यास 'चक्षुर्वै सत्यं' हा एकच मार्ग आहे. या मार्गानें जातभाईंची जेव्हां खात्री झालेली नसते, तेव्हां ग्लॅडस्टनसारख्यांचेहि प्रयत्न निष्फळ होतात, हें आयरिश प्रकरणावरून सिद्ध झालेलें आहे. सारांश हिंदुस्थानांतील प्रजेस कांहीं विशेष महत्त्वाचे हक्क दिल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं, हें केवळ मोर्लेसाहेबांसच नव्हे तर कर्झनसाहेबांस देखील अपरिहार्य वाटूं लागेल तेव्हां हिंदुस्थानास कांहीं फायदा होण्याचा संभव आहे . . . . इतक्यां उपर शाळेंतील पोराप्रमाणें आम्ही जर उदात्त तत्त्वांच्या मनोराज्यांत गढून जाऊन तत्त्वज्ञानाच्या विश्वासावर अवलंबून राहिलों तर आमच्यासारखे हतभागी कोणी नाहींत असें समजलें पाहिजे. हें राजकारस्थान आहे, तत्त्वज्ञान नव्हे, ही गोष्ट कधींहि विसरतां कामा नये. आणि ती न विसरतां जर आम्ही उद्योग केला तरच त्यांत आपणांस केव्हांना केव्हां तरी यश येईल."* हा लेख म्हणजे एक प्रकारें ना. गोखले यांच्या पत्राला उत्तर आणि नेमस्त पक्षाची कानउघाडणी असून आपल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या निःशस्त्र क्रांतिवादाची आंखणीच होय. तात्त्विक दृष्ट्या हिंदी लोकांची लायकी किंवा हक्क मान्य करणें हें राजकीय तत्त्वज्ञान आहे; पण व्यावहारिक दृष्ट्या ते हक्क देणें हा व्यावहारिक राजकारणांतील प्रश्न आहे. हा सोडविण्यास केवळ तत्त्वज्ञानी असमर्थ असतो. मुत्सद्याच्या हातून ही गोष्ट घडण्यास हे हक्क दिले नाहींत तर राज्यकारभार अडतो असें त्याला दिसावें लागतें. इतकेंच नाहीं तर तशी, आपल्या सहकाऱ्यांचीहि खात्री त्याला करावी लागते. ही खात्री होण्यास राज्ययंत्र प्रत्यक्ष बंद पडल्याचा

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३ रा, पृ. १११.

पुरावाच त्याच्या हातीं असावा लागतो. या दृष्टीनें आम्ही अडवणूक करून मोर्ले यांना मदतच करतों असें लो० टिळक म्हणत होते. शिवाय आमचें कार्य यशस्वी झाल्यास मोर्लेच काय तर लॉर्ड कर्झन सुद्धां आमचें मागणें मान्य करतील. तात्पर्य, मागणी करा पण ती मागणी ब्राह्मणांची नको, क्षत्रियांची असू द्या, तिच्या पाटीमागें शक्ति असूं द्या, हेंच लोकमान्यांचें म्हणणें होतें. यांत व्यक्तिशः मोर्लेसंबंधीं अविश्वास व्यक्त करण्याचा प्रश्नच नव्हता. फक्त तत्त्ववेत्ता मोर्ले आणि मुत्सद्दी मोर्ले या दोन भूमिकांतील भेद विशद करून त्याचें तत्त्वज्ञान कृतींत आणण्यास त्यास कसें भाग पाडावें हाच येथें प्रश्न होता व त्याचें शास्त्रीय उत्तर लोकमान्यांनीं वरील लेखांत दिलें आहे.

यावेळीं हिंदी राजकारणांत आणखी एक महत्त्वाची घडामोड होत होती. बारिसाल परिषदेच्या वेळचें निःशस्त्र प्रजेचीं डोकीं फोडण्याचें दृश्य पाहण्यास बाबू अरविंद घोष हे हजर होते. तेथील निःशस्त्र प्रतिकाराचें तें उत्साहवर्धक दृश्य पाहून बडोद्यांतील शिक्षणाधिकाऱ्याची आपली नोकरी सोडून बंगालमधील निःशस्त्र क्रांतीच्या कार्यास वाहून घेण्याचा निश्चय त्यांनीं केला व पुढें लगेंच कलकत्त्यास येऊन त्यांनीं राष्ट्रीय शिक्षणाचें कार्य आपल्या अंगावर घेतलें. याचवेळीं बंगालमध्यें स्थापन झालेल्या वंदेमातरम् पत्राशीं थोड्याच दिवसांत त्यांचा संपादक म्हणून संबंध जडला. बाबू अरविंद घोष यांची प्रवृत्ति प्रथमपासूनच अध्यात्मप्रवण असल्यानें या निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गांत त्यांना जगांतील एक अभिनव क्रांतिशास्त्र दिसूं लागलें व त्या दृष्टीनें त्यांनीं हिंदी राजकारणाचें हें आध्यात्मिक स्वरूप लोकांपुढें मांडण्यास सुरवात केली. पण त्यांचे धाकटे बंधु वीरेंद्रकुमार घोष यांचा या निःशस्त्र क्रांतिमार्गावर मुळींच विश्वास बसेना. त्यांनीं याच सुमारास स्वामी विवेकानंदांचे बंधु भूपेंद्रनाथ दत्त यांच्या साहाय्यानें आध्यात्मिक शक्तीच्या आधारावरच पण सशस्त्र क्रांतिवादाचा फैलाव बंगाली तरुणांत करण्याचें कार्य सुरू केलें. क्रांतिकारकांना सोसावा लागणारा छल सहन करण्यास आत्मबलाची आवश्यकता आहे असें त्यांचें मत असलें तरी, भारतीय क्रांति निःशस्त्र मार्गानें यशस्वी होईल असा

विश्वास त्यांना नव्हता. बारिसाल प्रकरणांतील पोलिसांच्या लाठी हल्ल्यानंतर थोड्याच दिवसांत बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांच्याकडे दोन तरुण पिस्तुलें घेऊन आले आणि पूर्वबंगालचे ले. गव्हर्नर फुल्लर यांचा खून करण्याचा आपला बेत त्यांनीं त्यांस सांगितला. पण आपण त्यांना या मार्गापासून परावृत्त केलें अशी कथा बाबू सुरेंद्रनाथ त्यांनीं आपल्या आत्मचरित्रांत लिहिली आहे. याच सुमारास दे. विनायकराव सावरकर हे नाशकास 'अभिनव भारतसमाज' या संस्थेला सशस्त्र क्रांतिवादाची दीक्षा देत होते. या वर्षी लो. टिळक नाशकास गेले असतां त्यांनीं तेथील मित्रमेळ्याच्या तरुण मुलांना सुरेंद्रबाबूसारखाच उपदेश केला होता. त्याचा रिपोर्ट ता. २४ ऑगस्ट १९०६च्या 'हिंदूपंचांत' पुढीलप्रमाणें आला आहे; "शनिवारीं दुपारीं टिळकांची व मित्रमेळ्याच्या पोरकटपणें वागणाऱ्या पुढाऱ्यांची सुमारें तास दोन तास खासगी गुप्त मुलाखत झाली. मित्रमेळ्याचीं पद्यें त्यांनीं दिलेलें मानपत्र वगैरे सर्वच दीडशहाणपणाचा प्रकार असल्यानें मी त्यासंबंधीं कांहींच लिहूं इच्छित नाहीं. हीं बेफाम तरुण मुलें केव्हां तरी मानेला गळफांस लावून घेतील आणि नाशिकच्या पुढाऱ्यांना मान खालीं घालण्याचा प्रसंग येईल अशी माझी त्यांचे वर्तणुकीवरून चालंबाल खात्री झाली आहे. टिळकांनीं त्यांचें वर्तन व आत्यंतिक निष्ठा यांची भाषणांत स्तुति केली परंतु त्याच भाषणांत तरुणांच्या वाह्यात वर्तनाबद्दल त्यांची खरपूस हजेरी घेतली. या गुप्त मुलाखतींत जें अंजन मिळालें त्यानें तरी मित्र मेळ्याचे डोळे उघडतील तर बरें होईल!" §

यानंतर थोड्याच दिवसांत लो. टिळक बेळगावांस गेले. त्यावेळची लोकमान्यांची एक आठवण दे. गंगाधरराव देशपांडे यांनीं लिहिली आहे. ती अशीः—"१९०६ सालीं गणपतीच्या उत्सवाकरितां प्रथमच टिळक बेळगांवास आले. गोविंदराव याळगी हे स्वयंसेवकांचे पुढारी असून त्यांच्याबरोबर शेदोनशे उत्साही व तालीमबाज असलेले तरुण त्यांच्या दृष्टीस पडले. मिरवणूक संपल्यानंतर लोकमान्यांनीं मला एकीकडे म्हटलें, मी नाशिकाहून नुकताच आलों आहे. तेथेंहि अशीच तरूण मंडळी मला दिसली व कांहीं

§ लो. टिळक यांचें चरित्र ले. केळकर पृ. ९५, खंड ३ रा. भा. ४ था.

मला भेटली त्यांचा उत्साह व महत्त्वाकांक्षा अपूर्व आहे पण त्यांच्यांमध्यें थोडा मूर्खपणा आहे. तुमच्या तरुणांना सांभाळा. अशा मूर्खपणामुळें कार्य-हानि होते!" अशाप्रकारचे त्यांचे विचार त्यांच्या लेखांत अनेक ठिकाणीं आले आहेतच. आपलें आजचें राजकारण निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानेंच चाललें पाहिजे, याबद्दल त्यांच्या बुद्धीचा निर्णय झालेला होता. तथापि देशांतील तरुणांत सशस्त्र क्रांतिवाद फैलावूं लागला आहे याची त्यांना माहिती होती. त्यांनीं मूर्खपणा करून आपल्या चालू कार्याची हानि करूं नये या बद्दल ते पूर्ण दक्षता ठेवून त्यांना सदुपदेश करीत व त्यांना योग्य मर्यादेंत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. असो. अशाप्रकारें एका बाजूस भिक्षांदेहीचें सनदशीर राजकारण आणि दुसऱ्या बाजूस सशस्त्र क्रांतीचें उतावीळ व व्यवहारशून्य राजकारण, या दोहोंच्यामधून निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानें राष्ट्र-सभेची नौका हाकारावी व त्यासाठीं तिचें कर्णधारित्व नव्या पक्षाकडे घ्यावें असें टिळकांना वाटत होतें. याच दृष्टीनें खापर्डे यांच्या मागें उल्लेखिलेल्या पत्रकांत लाला लजपतराय यांना कलकत्ता अधिवेशनाचे अध्यक्ष करण्याची सूचनाहि करण्यांत आली होती.

या वेळपासून अँग्लोइंडियन पत्रांनीं आतां राष्ट्रसभा नव्या पक्षाच्या हातीं जाणार म्हणून ओरड सुरूं केली. बंगालमध्यें पालबाबूंनीं अध्यक्षपदासाठीं लो. टिळकांचेंच नांव सुचविलें. मग तर काय 'टाइम्स ऑफ इंडिया' सारख्या पत्रांच्या अंगांत मंथरेचाच संचार झाला. अखेरीस ही आपत्ति टाळण्यासाठीं म्हणून सुरेंद्रनाथ व भूपेंद्रनाथ या नेमस्ताग्रणींनीं दादाभाई नौरोजींनाच बोलाविण्याचें ठरविलें. दादाभाईंचें नांव ऐकतांच नव्या पक्षानें अध्यक्षपदाचा वाद सोडिला. कारण दादाभाई नव्या पक्षास सांभाळूनच वागणार याबद्दल त्या पक्षाची खात्री होती; व अखेरीस घडलेंहि तसेंच. दादाभाईंचें भाषण वाचून आणि कलकत्ता राष्ट्रसभेनें मंजूर केलेले ठराव पाहून 'इंग्लिशमन' या अँग्लोइंडियन पत्रानें लिहिलें: "ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध पेटलेला द्वेषाग्नि विझविण्यासाठीं ज्या गृहस्थांस बोलविलें, त्यांनीं त्यांत रॉकेलच आणून ओतलें"§ या सभेंत जे ठराव झाले त्यांत प्रमुख ठराव

* See. How India wrought for freedom P. 447.

चारच होते. स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, बहिष्कार आणि स्वराज्य हेच
ते ठराव होत, यांपैकीं प्रत्येक ठरावावर खडाजंगी वाद होऊन सभा
मोडण्याचा प्रसंग आला. पण अध्यक्षांच्या समंजस धोरणानें तो प्रसंग
निभावून गेला. गेल्या सालीं बनारसच्या वेळीं ना. गोखले यांनीं तार
केली असतांहि जुन्या पक्षाचे धुरंधर पुढारी मेहता हजर राहिले
नव्हते; पण यंदा ते स्वतः हजर राहिले होते व नव्या पक्षाला पदोपदीं
विरोध करीत अगर करवीत होते. स्वदेशीचा ठराव वादग्रस्त नव्हे,
पण 'झीज सोसूनहि' स्वदेशी माल घ्यावा यांतील झीज सोसूनहि
(even at a sacrifice) याला विरोध झाला! राष्ट्रीय शिक्षणावरील
ठरावांत "राष्ट्रीय नियंत्रणाखालीं" (under national control) या
शब्दांना विरोध झाला. पण या दोन्ही प्रश्नांत जुन्या पक्षाला पूर्ण हार
खावी लागली. तिसरा महत्त्वाचा ठराव बहिष्काराचा होता. हाच सर्वांत
वादग्रस्त होता. ना. गोखल्यांच्या सारख्या पुढारलेल्या नेमस्तांना ब्रिटिश
मालाचा बहिष्कार व तोहि बंगाल इलाख्यापुरता मान्य होता. पण
राष्ट्रीय पक्षाला ब्रिटिश माल, ब्रिटिश सरकार, ब्रिटिश कायदेमंडळें,
ब्रिटिश नोकऱ्या, ब्रिटिश न्यायकोर्टें या सर्वांवरचाच बहिष्कार अभिप्रेत
होता व तो अमलांत आणण्याचा प्रयत्न तो पक्ष उघडपणें करीत होता.
पूर्वबंगालमध्यें कायदेभंग आणि सरकारी अधिकाऱ्यांवर बहिष्कार येथ-
पर्यंत चळवळ गेलीच होंती व बहिष्कारयोगांत या सर्वांचा अन्तर्भाव
होतो, असें राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं वारंवार लिहिलें होतें. याच ठरा-
वावर खरी रणधुमाळी माजली व पाल बाबू उठून जाण्यापर्यंत पाळी
आली, पण अखेरीस उभय पक्षांतील तडजोडीनें पुढील ठराव करावयाचें
ठरलें. "Resolved that having regard to the fact that the
people of this country have little or no voice in its admi-
nistration and that their representations to the Government
do not receive due consideration, this Congress is of opi-
nion that the Boycott movement inaugurated in Bengal by
way of protest against the partition of that province, was
and is legitimate." यांत बंगालमध्यें प्रथम सुरू झालेली (inaug-

urated in Bengal) 'बहिष्काराची चळवळ' ही न्याय्य असें म्हटलें होतें. यावर भाषण करतांना पालबाबूंनीं सांगितलें कीं, बंगालमध्यें सुरू झालेली बहिष्काराची चळवळ केवळ मालाच्या बहिष्काराची नसून त्यांत सर्व प्रकारचा बहिष्कार येतो; आणि ही चळवळ प्रथम बंगालनें सुरू केली असें म्हटलें असलें तरी ती न्याय्य असल्यानें तिचा स्वीकार सर्वांनीं केला पाहिजे. ही चळवळ सर्वत्र पसरून तिचा व्यापहि वाढून स्वराज्य संस्थापना होईपर्यंत ती चालू राहिली पाहिजे. ना० गोखले आणि पं० मालवीय यांनीं यानंतर भाषणें करून या ठरावाचा असा अर्थ होत नसून त्यांत फक्त विलायती मालाचाच बहिष्कार व तोसुद्धा बंगालपुरताच न्याय्य ठरविला आहे असें वार्तिक केलें. पण ठरावाच्या शब्दांतून दोन्ही अर्थ निघूं शकत होते. तेव्हां अर्थात्‌च तो सर्वानुमतें पास झाला. तडजोडीच्या ठरावांची शब्दरचना नेहमीं अशीच मुग्ध असते व दोन्ही पक्षांना आपापल्या मतांप्रमाणें अर्थ करण्याची मुभा दिल्यास तडजोड टिकूं शकते. पण ही दादाभाईंच्या नेतृत्वाखालीं घडून आलेली तडजोड मेथापक्षाला मुळींच मान्य नव्हती व पुढील सालीं ही मोघम शब्दरचना बदलून तडजोड मोडण्याचा निश्चय त्याचवेळीं नेमस्तपक्षानें केला. यानंतर दुसरा वादग्रस्त मुद्दा अंतिम ध्येयासंबंधीं व स्वराज्याच्या मागणीसंबंधीं होता. आपलें अंतिम ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्य असावें असें नव्या पक्षाचें मत असलें तरी तात्कालिक मागण्यांच्या ठरावांत वसाहतीच्या स्वराज्याचा स्पष्ट उल्लेख करून त्याचा पहिला हप्ता म्हणून कांहीं विशिष्ट सुधारणा ताबडतोब करण्याचा ठराव केल्यानें नव्या पक्षाचें समाधान होणार होतें व तसाच ठराव अखेरीस झाला.

" Resolved–that the Congress is of opinion that the system of Government obtaining in the self-governing British Colonies should be extended to India, and that, as steps leading to it, it urges the following reforms should be immediately carried out......"यानंतर कांहीं सुधारणा मागितल्या होत्या त्यांत वरिष्ठ अधिकारी वर्गांत भरती करावयाची ती चढाओढीच्या परीक्षा घेऊन करावी, या परीक्षा हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत दोन्ही देशांत घ्याव्या;

भारतमंत्रि व्हाईसरॉय व गव्हर्नर यांच्या कार्यकारी मंडळांत हिंदी लोकांना भरपूर प्रतिनिधित्व मिळावें, मध्यवर्ती व प्रांतिक कायदेमंडळें वाढवून त्यांत लोकप्रतिनिधी वाढवावेत व त्यांना आयव्यय व राज्यकारभार यांवर अधिक नियंत्रणाचा हक्क द्यावा, स्थानिक स्वराज्याची वाढ करावी वगैरे मागण्या होत्या. हा स्वराज्याचा ठराव दोन्ही पक्षांच्या संमतीनें झाला हें लक्षांत घेतल्यास तात्कालिक राजकीय सुधारणांसंबंधीच्या मागणींत दोन पक्षांत फारसा मतभेद नव्हता असें वाटतें. पण वस्तुतः तशी स्थिति नव्हती. या तात्कालिक सुधारणा झाल्या कीं, लगेंच त्यांच्या आधारें वसाहतीच्या स्वराज्याचा मार्ग चालू लागावयाचें असें नव्या पक्षाचें धोरण असून वसाहतीच्या स्वराज्याचा तात्कालिक हता याच दृष्टीनें तो त्यांकडे पाहत होता. शिवाय प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीनें वसाहतीचें स्वराज्य हें ध्येय त्यानें या ठरावानें मान्य केलें असलें तरी आपलें अंतिम ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्य हेंच होय असें तो म्हणत होता. आपल्या या ध्येयासहि दादाभाईनीं आपल्या भाषणांत मान्यता दिली आहे असें पाल बाबूंचें म्हणणें होतें. दादाभाईंच्या भाषणांत ध्येयाचा उच्चार पुढील शब्दांत करण्यांत आला होता. " Self-government or Swaraj like that of the United Kingdom or the Colonies " असे शब्द वापरून वसाहती किंवा इंग्लंड यांच्यासारखें स्वराज्य हें आपलें ध्येय आहे असें दादाभाई सांगतात, अर्थात् इंग्लंडासारखें स्वराज्य म्हटलें कीं, निर्भेळ स्वातंत्र्य त्यांत आलेंच व ' इंग्लंड किंवा वसाहती ' अशी शब्दयोजना दादाभाईनीं बुध्याच केली आहे, असें पाल बाबू म्हणत. शिवाय दादाभाईनीं समारोपाच्या भाषणांत वसाहती किंवा इंग्लंड यांपैकीं कोणाचाच उल्लेख न करतां केवळ ' Be united, persevere and achieve self-government' ' एकी करा, चिकाटी धरा व स्वराज्य मिळवा, ' येवढाच संदेश दिला होता. या प्रसंगाचें वर्णन करतांना लो. टिळक लिहितातः " राष्ट्रीय सभा आणि स्वराज्य यांची अशा रीतीनें या वृद्ध महापितामहानें घालून दिलेली गांठ किंवा सांगड आतां कोणाच्यानेंही तोडली जाणार नाहीं .... राष्ट्रीय सभा आणि स्वराज्याचा हक्क यांचा

सभा वयांत आल्यानंतर राजकीय चळवळीचे सन्माननीय व वृद्ध महर्षि उपाध्याय दादाभाई यांच्या हातून गेल्या डिसेंबर महिन्यांत सशास्त्र विवाह लावण्यांत आला आहे व हा विवाहसंबंध राष्ट्रीय सभेशीं पितृत्वाचें नातें जोडणाऱ्या कित्येक गृहस्थांस जरी पूर्ण संमत नसला, तरी तो तोडणें किंवा त्यांत यत्किंचित् व्यत्यय आणणें आतां अशक्य आहे. दादाभाई नौरोजी यांच्याखेरीज इतर कोणत्याही उपाध्यायाच्या हातून ही कामगिरी वठली नसती, आणि यदाकदाचित् वठली असती तर पचली नसती..... स्वराज्य—लोकांनीं आपण होऊन चालविलेलें स्वराज्य—आपणांस प्राप्त झाल्याखेरीज आपल्या उद्धाराचा दुसरा मार्ग नाहीं असें नेटानें, स्पष्टपणें व सोप्या भाषेंत, गर्हिवरून दादाभाई यांनीं जेव्हा कॉंग्रेस सभेच्या व्यासपीठावरून अखेरीस सांगितलें, तेव्हां कोणी वृद्ध देवदूत आपल्या तरुण पिढीस शेवटचा उपदेश करण्याकरितांच अवतरला आहे कीं काय असा क्षणभर भास झाला."*

कलकत्त्याची राष्ट्रसभा, तिच्यांत मंजूर झालेले स्वराज्यबहिष्कारादि ठराव आणि दादाभाईंचें भाषण, याबद्दल लोकमान्यांनीं असें पूर्ण समाधान व्यक्त केलें असलें तरी आपल्या पक्षाचें सर्व म्हणणें राष्ट्रसभेनें मान्य केलें आहे असें मात्र त्यांना वाटत नव्हतें. तें म्हणणें काय आहे व आपल्या पक्षाचा समग्र कार्यक्रम कोणता आहे, तें त्यांनीं राष्ट्रसभेनंतर कलकत्त्यास भरलेल्या प्रचंड जाहीरसभेंत पुढीलप्रमाणें निवेदन केलें. त्यांच्या भाषणाचा विषय "Tenants of the new party" म्हणजे 'नव्या पक्षाचीं मूलतत्त्वें' हा होता व हें भाषण २ जानेवारी १९०७ रोजीं कलकत्त्यास झालें. त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें दिला आहे:—

"आमच्या राजकारणांत दोन नवे शब्द अलीकडे आले आहेत. जहाल व मवाळ हे ते शब्द होत. या शब्दांचा विशिष्ट काळाशीं विशिष्ट संबंध असून कालक्रमानुसार त्यांचा अर्थही बदलेल. जेव्हां राष्ट्रसभा प्रथम स्थापन झाली, तेव्हां दादाभाईंचे जे विचार आज नेमस्त गणले जातात ते जाहीर होतांच त्यांना जहाल ही पदवी देण्यांत आली. यावरून

* लो. टि. के. ले. भाग ३ रा, पृ १३३-४.

तुम्हांस दिसेल कीं, जहाल हा शब्द प्रगतिसूचक आहे. आज आम्ही जहाल आहों, उद्या आमचीं मुलें आपणांस जहाल म्हणवितील व आम्हांस मवाळ म्हणतील. प्रत्येक नवा पक्ष जहाल म्हणून जन्मास येतो व मवाळ ठरून अंत पावतो. व्यावहारिक राजकारणाचें क्षेत्र अमर्याद आहे .... नोकरशाहीकडे दाद मागणें व्यर्थ आहे. या मुद्यावर जुन्या व नव्या पक्षाचें एक मत आहे. जुन्या पक्षाचा ब्रिटिश राष्ट्राकडे दाद मागण्यावर विश्वास आहे व आमचा नाहीं. आमची ही भूमिका असल्यामुळें आमच्यापाशीं कांहीं तरी दुसरें साधन असलें पाहिजे हें तर्कसिद्ध आहे. असें दुसरें साधन आमच्यापाशीं आहे. आम्ही कांहीं स्वस्थ बसणार नाहीं. आम्हाला जें हवें आहे तें प्राप्त करून घेण्याचें आम्ही दुसरें एखादें साधन घेऊं. आम्ही निराश झालों नाहीं व निराशावादी नाहीं. आमच्या स्वतःच्या प्रयत्नांनीं आपलें ध्येय गांठण्याची आशा आहे म्हणूनच नवा पक्ष अस्तित्वांत आला आहे...महाभारतांतील कथा सांगते कीं, श्रीकृष्णाला शिष्टाईला धाडिलें होतें, पण कौरव व पांडव दोघेहि शिष्टाई यशस्वी झाली नाहीं, तर त्या प्रसंगाला तोंड देण्यासाठीं आपापलीं सैन्यें संघटित करीत होते. याला म्हणतात राजकारण. तुमची मागणी जर फेटाळली गेली तर अशाप्रकारें लढण्याची तुमची तयारी आहे काय? जर तुमची तयारी असेल तर तुमची मागणी फेटाळली जाणार नाहीं याबद्दल खात्री बाळगा; पण तुमची जर तशी तयारी नसेल तर तुमची मागणी फेटाळली जाईल व ती कदाचित् कायमचीच फेटाळली जाईल त्याबद्दलहि पूर्ण खात्री बाळगा. आमच्याजवळ शस्त्रें नाहींत व शस्त्रांची आवश्यकताहि पण नाहीं. आमच्याजवळ अधिक प्रबल शस्त्र आहे. बहिष्कार हें आमचें राजकीय शस्त्र आहे. एक गोष्ट आमच्या दृष्टीस पडली आहे. ती ही कीं, मूठभर इंग्लिश लोकांनीं चालविलेला हा सर्व राज्यकारभार आमच्या सहकार्यानें चालला आहे. आम्हीं सर्व खालच्या जागांवर आहों. सर्व राज्य आमच्या साहाय्यानें चालू आहे आणि ते आम्हांला आमच्यांतील सहकार्याच्या शक्तीसंबंधीं अज्ञानांत ठेवीत असतात. या शक्तीचें ज्ञान आम्हांस होईल तर आम्हीं जें आज आमच्या हातांनीं चालवीत आहों त्यावर आम्हांस हक्क सांगतां येईल व

तें आमचें आम्हीं चालवूं शकूं. नियंत्रणाची सर्व सत्ता आमच्या हातीं आली पाहिजे हा मुख्य मुद्दा आहे. माझ्या घराची किल्ली माझ्या ताब्यांत हवी; त्यांतील एक दोन परकीयांना बाहेर घालविण्याचा हा प्रश्न नाहीं. स्वराज्य हें आमचें साध्य आहे. आमच्या राज्यकारभारावरचा ताबा आम्हांस हवा आहे. कारकून होऊन राहावयास आम्हांस नको आहे. आज आम्ही केवळ कारकून आहों आणि परकीय सरकारच्या हातांतील शस्त्रें बनून आम्ही आमच्यावरच खुषीनें जुलूम करीत आहों. हें सरकार जें आमच्यावर राज्य करतें तें आपल्या अंगच्या बळानें करीत नसून या वस्तुस्थितीसंबंधीं आम्हांस अज्ञानांत ठेवून करीत आहे. प्रो. सीले यांचें असेंच मत आहे. प्रत्येक इंग्रजाला हें माहीत आहे कीं, या देशांत इंग्रज केवळ मूठभर आहेत, पण तुम्हीं दुर्बल आहां व ते प्रबल आहेत असा भ्रम तुम्हांस पाडणें हा त्यांच्यापैकीं प्रत्येकाचा धंदा आहे. हेंच राजकारण होय. आजपर्यंत आम्ही या धोरणानें फसलों आहों. तुमचें भवितव्य पूर्णपणें तुमच्याच हातीं आहे याची जाणीव तुम्हांस व्हावी हाच नव्या पक्षाचा हेतु आहे. स्वतंत्र होण्याची जर तुम्हांस इच्छा असेल, तर तुम्ही स्वतंत्र होऊं शकाल. जर स्वतंत्र होण्याची तुमची इच्छा नसेल, तर तुमचा अधःपात होईल; व त्या स्थितींत तुम्ही कायम रहाल. तुमच्यापैकीं पुष्कळांना शस्त्रें धरण्याची गरज नाहीं. पण सशस्त्र प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य तुमच्या अंगीं नसलें तरी स्वार्थत्याग आणि आत्मसंयमन यांचा उपयोग करून या परकीय सरकारला आपल्यावर राज्य करण्यास मदत न करण्याचेंहि सामर्थ्य तुमच्या अंगीं नाहीं काय? हाच बहिष्कार होय. आणि बहिष्कार हें राजकीय शस्त्र आहे, असें जेव्हां मी म्हणतों तेव्हां त्याचा हाच अर्थ असतो. सारा वसूलीस व शांततारक्षणास आम्ही त्यांस साहाय्य करणार नाहीं. हिंदुस्थानचें रक्त सांडून आणि हिंदुस्थानचा पैसा वेंचून सरहद्दीच्या पलीकडे किंवा हिंदुस्थानच्या बाहेर युद्ध करण्यास आम्ही त्यांना साहाय्य करणार नाहीं. न्यायदानाचें कार्य करण्यास आम्ही मदत करणार नाहीं. आम्ही आमचीं कोर्टें स्थापन करूं; आणि वेळ आली म्हणजे आम्ही करही देणार नाहीं. तुमच्या संघटित

प्रयत्नांनीं तुम्हांस हें करतां येईल काय ? जर येत असेल तर तुम्ही उद्यांपासून स्वतंत्रच आहां. आज येथें बोललेल्यापैकीं एका गृहस्थांनीं अर्धी भाकरी व सबंध भाकरी अशी भाषा वापरली. मी म्हणतों मला सगळीच भाकरी पाहिजे, व तीहि ताबडतोब पाहिजे. पण मला सगळी मिळाली नाहीं तर माझा धीर सुटेल असें समजूं नका. त्यांनीं अर्धी दिली तर ती घेऊन उरलेली मिळविण्याचा मी प्रयत्न करीन. आपल्या विचारांना व कृतींना हीच दिशा लावण्याचें शिक्षण तुम्ही घेतलें पाहिजे. " *

लोकमान्यांचें वरील भाषण हें त्यांच्या सर्व राजकारणाच्या व राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. प्रागतिक पक्षाच्या राजकारणावर टीका करीत असतां आपलें स्वतःचें असें कोणतें राजकारण राष्ट्रीय पक्षापाशीं होतें या प्रश्नाचें स्पष्ट उत्तर या भाषणांत लोकमान्यांनीं दिलेलें आहे. प्रागतिकांचें नेमस्त सनदशीर राजकारण सोडिलें असतां सशस्त्र राज्यक्रांतीच्या राजकारणाखेरीज दुसरा कोणताच मार्ग उरत नाहीं, असें गृहीत धरल्यास लोकमान्यांची अगर बिपिन बाबू, लाला लजपतराय इत्यादि राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांची त्यावेळची प्रागतिक पक्षावरची टीका केवळ विध्वंसक ठरण्याची आपत्ति येते; किंबहुना प्रागतिक पक्ष म्हणत असे त्याप्रमाणें राष्ट्रीय पक्षाचें राजकारण म्हणजे केवळ नैराश्याचा वैताग असेंच होऊन बसतें. पण सनदशीर राजकारण आणि सशस्त्र क्रांतीचें राजकारण यांच्या दरम्यान निःशस्त्र क्रांतीचें एक स्वतंत्र राजकारण आहे व तेंच १९०५ सालापासून उघडपणें पुरस्कारिलें होतें. हें राजकारण नैतिकदृष्ट्या किंवा सुधारलेल्या देशांतील प्रशस्त मानिलेल्या राजकीय व्यवहारदृष्ट्या अप्रशस्त आहे असें कोणांसहि म्हणतां येणें शक्य नव्हतें. खुद्द ना० गोखले यांनाहि यापैकीं कोणताहि कार्यक्रम केवळ तात्त्विक किंवा नैतिक दृष्ट्या गर्ह्य आहे असें म्हणणें शक्य नव्हतें. यावर केवळ एकच आक्षेप घेतां येण्याजोगा होता व तो म्हणजे तें त्या परिस्थितींत राष्ट्रास झेंपण्याजोगें नसल्यामुळें तें अव्यवहार्य आहे. हा अव्यवहार्यतेचा आक्षेपच ना. गोखले यांनीं प्रस्तुत राजकारणावर घेतलेला होता आणि हेंच राजकारण पुढें

* Speeches of Bal Gangadhar Tilak, P. 108.

महात्मा गांधींनीं असहकारितेच्या रूपानें पुढें आणिलें असतां, व तें व्यवहार्य आहे अशी प्रचीति ब्रिटिश मुत्सद्यांनाहि आणून दिली असतां, ना. गोखले यांचे अनुयायी तोच अव्यवहार्यतेचा आक्षेप आज तीस वर्षें झालीं तरी त्यांवर आणीत आहेत. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे लो. टिळकांचे अनुयायी म्हणविणारे महाराष्ट्रांतील कांहीं लोकहि तोच आक्षेप या कार्यक्रमावर अद्यापि घेत असतात! लो. टिळकप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं आपलें स्वतंत्र राजकारण अशा रीतीनें लोकांपुढें संपूर्णतः मांडिलेलें पाहून ना. गोखले यांनाहि आपल्या राजकारणाची फेरमांडणी लोकांपुढें करणें अवश्य झालें व तसें करण्यास त्यांनीं कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांत सुरवात केली.

१९०७च्या ४ फेब्रुवारीस अलाहाबाद येथें पं. मोतीलाल नेहरू यांचे अध्यक्षतेखालीं ‘आपल्यापुढील कार्य’ या विषयावर ना. गोखले यांचें एक सुप्रसिद्ध व्याख्यान झालें. या व्याख्यानांत त्यांनीं या नव्या पक्षाच्या राजकारणासंबंधीं आपले स्वतःचे विचार पुढीलप्रमाणें मांडिले आहेत. या भाषणांत प्रथमतः त्यांनीं आपल्या राष्ट्राच्या महत्त्वाकांक्षेला मी कोणत्याहि प्रकारची मर्यादा मानीत नाहीं, असें सांगितलें. “कोणताहि वर्णभेद किंवा धर्मभेद लक्षांत न घेतां आमच्या देशांतील स्त्रीपुरुषांना आपल्या अंगच्या सर्व गुणांचा पूर्ण विकास करण्यास संधि मिळावी आणि त्यांच्यावर कोणत्याहि प्रकारचीं कृत्रिम अथवा विकासविरोधी बंधनें असूं नयेत अशी माझी इच्छा आहे. राजकीय, औद्योगिक, धार्मिक, साहित्यिक, शास्त्रीय आणि कलात्मक अशा सर्व क्षेत्रांत जगांतील मोठ्या राष्ट्रांत हिंदुस्थानला आपलें योग्य स्थान प्राप्त व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. हें सर्व मला पाहिजे आहे आणि हें सर्व वस्तुतः आणि सारतः आपणांस या साम्राज्यांतच प्राप्त होऊं शकेल अशीही माझी भावना आहे.” यानंतर लोकमान्य टिळकांनीं सुद्धां प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीनें वसाहतीचें स्वराज्य आपणांस पुरेसें आहे असें मान्य केल्याचें सांगून हें स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गाकडे वळून ते म्हणाले:—“आमचा मार्ग सनदशीर राजकारण हाच असला पाहिजे. सनदशीर राजकारण म्हणजे काय असा प्रश्न वारंवार विचारण्यांत

येत असतो. या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचा मी प्रयत्न करणार आहें. कोणत्या साधनांचा उपयोग करण्याचा आम्हांस अधिकार आहे ? या प्रश्नाचा विचार करतां पहिली जी कल्पना सुचते ती म्हणजे शस्त्रबल वगळलें पाहिजे." या मुद्याची चर्चा करून ते पुढें म्हणाले: "बंड, परचक्राला आवाहन किंवा साहाय्य, आणि अत्याचाराचा अवलंब, या तीन गोष्टी वर्ज्य आहेत. स्थूलमानानें बोलतां या तीन गोष्टी वगळल्यास बाकी सर्व साधनें 'सनदशीर' या सदरांत येतात. अर्थात् जें जें सर्व सनदशीर आहे तें तें सर्व शहाणपणाचें किंवा व्यवहार्य असतें असें नाहीं हें निश्चित, पण हा मुद्दा निराळा. एका टोंकास अर्ज-विनंत्या, व दुसऱ्या टोंकास करबंदीसुद्धां आत्यंतिक स्वरूपाचा, आपलीं गाऱ्हाणीं दूर होई-पर्यंत करण्यांत येणारा, निःशस्त्र प्रतिकार; हीं सर्व साधनें सनदशीर या सदरांत येतात, या दृष्टीनें पाहिल्यास आज आपल्या देशांत ज्या गोष्टी घडत आहेत त्यांत बेसनदशीर असें कांहीं नाहीं. मग कांहीं लोकांच्या उद्गारासंबंधीं कोणास कांहींहि वाटो. दुसरें लक्षण असें सांगतां येईल कीं, आपणांस जो न्याय मिळवून घ्यावयाचा तो देशांतील प्रस्थापित राजसत्तेकडूनच मिळवून घेतला पाहिजे. अर्थात् यासाठीं सत्ताधाऱ्यांवर एकसारखें दडपण आणीत गेलें पाहिजे; आणि म्हणून सत्ताधाऱ्यांशीं आपणांस कांहींच कर्तव्य नाहीं ही कल्पना अजीबात सोडून दिली पाहिजे. हें दडपण किती असावयाचें तें आपल्या मागणीपाठीमागें असणारें लोकमताचें बल आणि निर्धार यांवर अवलंबून असणार हें खचित. म्हणून हें बल निर्माण करणें आणिं हा निर्धार दृढ करणें याची आवश्यकता अत्यंत आहे हें उघड आहे. पण आपल्या सत्ताधाऱ्यांशीं आपण कोणताच संबंध ठेवूं नये आणि त्यांचेकडे दुर्लक्ष करून आपलें साध्य आपण प्राप्त करून घ्यावें ही कल्पना अग्राह्य आणि असमंजस आहे." यानंतर ना. गोखले यांनीं व्यवहार्यतेच्या दृष्टीनें बहिष्कार-योगांतील निरनिराळ्या कार्यक्रमांचा विचार केला. त्यापैकीं ब्रिटिश मालाच्या बहिष्कारासंबंधीं ते म्हणाले— "आपल्या देशांतील उद्योग-धंद्यांची वाढ व्हावी एवढी केवळ सदिच्छा बाळगून न थांबतां स्वदेशी उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठीं प्रत्येकानें आपल्या परिस्थितीप्रमाणें स्वेच्छेनें

त्याग करावा या कल्पनेचा अंतर्भाव स्वदेशींत होत असतो. पण हा अर्थ व्यक्त करण्यास बहिष्कार या शब्दाची योजना करणें योग्य नाहीं. कारण बहिष्कार या शब्दानें आपलें नुकसान झालें तरीहि दुसऱ्याचें नुकसान करण्याची सूडबुद्धि व्यक्त होत असते. आणि स्वदेशीच्या कार्यांत निष्कारण विरोधी भावना जागृत होऊन अडथळे येतात." यानंतर स्वदेशीच्या कार्यासाठीं सरकारच्याहि सहकार्याची आपणांस कशी आवश्यकता आहे हें विशद करून या मुद्यासंबंधीं ते म्हणाले कीं, "या शाब्दिक वादासंबंधीं आपणांस विशेष कांहीं बोलण्याचें कारण नाहीं." पण राजकीय बहिष्काराकडे वळून ते म्हणाले कीं "अशा प्रकारचा बहिष्कार मात्र आपल्या देशाच्या आजच्या परिस्थितींत शक्य आहे अशी कोणाची कल्पना होत असेल तर ती विलक्षणच गोष्ट समजली पाहिजे. हिंदुस्थानांत सर्वत्र राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा व कॉलेजें काढण्यास किती तरी वर्षें लागतील, व किती तरी त्याग करावा लागेल." यानंतर सरकारी नोकऱ्यावरील बहिष्कारासंबंधानें ते म्हणाले, "जर सरकारला जितके नोकर लागतात तितके मिळण्याची अडचण भासूं लागली तरच या बहिष्काराचा परिणाम सरकारला भासेल. पण ही गोष्ट व्यवहार्य आहे हें मत विचारांतहि घेण्यास पात्र नाहीं." अखेरीस स्थानिक स्वराज्य, म्युनिसिपालिट्या, आणि कायदेमंडळें, यांतील जागांच्या बहिष्कारासंबंधीं ते म्हणाले,—" जर या जागांवरील लोकांनीं राजिनामे दिले तर त्या पटकावण्यास वाटेल तितके इतर लोक पुढें येतील; आणि आपणांस लोकसेवा करण्याची जी संधि लाभली होती ती आपण व्यर्थ सोडून दिली असें ह्या राजीनामे देणाऱ्या लोकांस लौकरच आढळून येईल. म्हणून या मार्गाचें अवलंबन केल्यास राष्ट्राचें हित न होतां अनहितच होईल. आपल्या राजकारणाचा पूर्वीचा पाया उखडून काढण्याचा जो प्रयत्न होत आहे त्याचा प्रतिकार सर्वांनीं मिळून केला पाहिजे. हिंदुस्थानच्या आजच्या स्थितींत स्वराज्य मिळविण्याचा सार्वत्रिक बहिष्कार हा एकच उपाय आहे किंवा अनेकांपैकीं तरी तो एक आहे असें ज्यांचें म्हणणें असेल त्यांना मी एक सूचना करतों. करबंदी हा निःशस्त्र प्रतिकाराचा अत्यंत परिणामकारक आणि अगदीं

सरळ असा मार्ग आहे. आपल्या देशाच्या आजच्या स्थितींत स्वराज्य प्राप्त करण्यास निःशस्त्र प्रतिकाराचा उपयोग करावा असें ज्यांचें म्हणणें आहे, त्यांनीं निःशस्त्र प्रतिकाराच्या या मार्गाचें अवलंबन केल्यास आपण कोठें आहों, आणि आपणांस लोकांचा कितपत पाठिंबा आहे हें त्यांना तावडतोब दिसून येईल."§

ना. गोखले यांचे बहिष्कारयोगावरील हे आक्षेप पाठ केले असतां कोणत्याहि बहिष्कारवादी किंवा असहकारवादी राजकारणाची चेष्टा उडवून अव्यवहार्यता सिद्ध करण्यास पुरेसें भांडवल मिळणें शक्य आहे. आज तीस वर्षांच्या अवधींत राष्ट्रीय सभेनें या बहिष्कारयोगाच्या दिशेनें केवढीहि प्रगति केलेली असली तरी तिच्या आक्षेपकांना या युक्तिवादांत न आढळणारा असा कोणताहि नवा आक्षेप घेतां येणार नाहीं. प्रागतिक पक्षानें १९०६ सालीं लोकमान्यांच्या बहिष्कारयोगावर हे जे आक्षेप घेतलेले आहेत, तेच आक्षेप आजच्या राष्ट्रीय सभेवर असहकारयोगासंबंधीं ना. गोखले यांचे आणि दुर्दैवानें लो. टिळक यांचेहि कांहीं अनुयायी घेत असतात. या आक्षेपांचें स्थूल स्वरूप पुढीलप्रमाणें सांगतां येईल. विलायती मालावर बहिष्कार घाला असें म्हटलें कीं आज देशांत खपणारा सर्व विलायती माल एकदम तयार करून दाखवा, असें म्हणावें. सरकारी शाळांवर बहिष्कार घाला म्हटलें कीं, आज देशांत जितक्या सरकारी शिक्षणसंस्था आहेत तिकक्या काढून दाखवा असें म्हणावें. निःशस्त्र प्रतिकार किंवा सत्याग्रह हे शब्द उच्चारिले कीं हिंदुस्थानांतील सर्व जिल्ह्यांत एकदम साराबंदीची जाहीर घोषणा करून पहा असें आव्हान द्यावें. तात्पर्य, आपणांस जें अत्यंत बिकट असें कार्य लोकांच्याकडून घडवून आणावयाचें असेल त्याचें अंतिम शिखर एकदम गांठणें अशक्य आहे एवढें दाखवून दिलें कीं त्या मार्गानें जाणें किंवा जाण्याचा उपदेश करणें हें हास्यास्पद आहे किंवा अव्यवहार्य आहे, असें सिद्ध होतें, असा या आक्षेपकांचा नेहमींचा बहाणा असतो. ज्यांना लोकांना पुढें नेण्याची इच्छा नसते किंवा सामर्थ्य नसतें त्यांचें हें आक्षेपशास्त्र सनातन आहे.

§ Speeches of Gopal Krishna Gokhale. Page. 1104—12.

पण राष्ट्राला पुढें नेण्याचें हें शास्त्र नव्हे. ज्यांना आपल्या राष्ट्राची प्रगति करावयाची असते ते आपण अंगीकारलेल्या कार्यक्रमापैकीं अत्यंत सोपा कार्यक्रम लोकांपुढें प्रथम ठेवून लोक जसजशी त्या कार्यक्रमाच्या अवलंबनांत प्रगति करतील तसतसें त्यांना पुढेंपुढें नेत राहणें असें धोरण स्वीकारतात. लोकांच्या बुद्धीचें समाधान करण्यासाठीं व त्यांनीं आपण उपदेशिलेल्या मार्गाचें अवलंबन करावें म्हणून त्या मार्गाचें अंतिम शिखर कोठें आहे व तें गांठलें असतां आपण इष्टस्थळीं कसें पोंहोंचूं हें दाखवून देण्यासाठीं आपल्या कार्यक्रमाचें समग्र स्वरूप त्यांना लोकांपुढें ठेवावें लागतें. पण त्याचबरोबर त्या मार्गानें जाण्याचें सामर्थ्य लोकांत यावें म्हणून त्या कार्यक्रमापैकीं अत्यंत सोपे असे कार्यक्रम प्रथम आचरण्यास लोकांस सांगावें लागतें. बहिष्कार योगावर लिहितांना ‘स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्’ अथवा ‘न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति’ या भगवद्गीतेंतील सिद्धांतांचा आधार लो. टिळक नेहमीं घेत असत. ज्याला आपल्या राष्ट्रांतील सामान्य लोकांकडून एखादें महत् कार्य घडवून आणावयाचें असेल त्याला असें करण्याखेरीज दुसरा मार्गच नसतो. सर्व देशांतून सरकारला कराची एक पैहि वसूल करतां येऊं नये किंवा राज्यकारभार चालविण्यास एकहि मनुष्य मिळूं नये अशी परिस्थिति प्राप्त झाल्यानंतरच राजकीय बहिष्कार किंवा असहकार या धोरणाचा पुरस्कार करणें शहाणपणाचें असेल तर हा शहाणपणा व्यक्त करण्याची परिस्थिति केव्हांच प्राप्त होणें शक्य नाहीं. राष्ट्रीय पक्षाला त्यावेळीं केवळ विलायती मालावरील बहिष्कार आणि लियन सर्क्युलरासारखे जुलमी हुकूम मोडणें या स्वरूपाचा सत्याग्रह, एवढ्याच बाबी तात्कालिक कार्यक्रम म्हणून लोकांपुढें ठेवावयाच्या होत्या आणि त्यांचें अवलंबन करतां करतां लोकांस अखेरीस बहिष्कार—योगाचें अंतिम शिखर गांठून स्वराज्याची प्राप्ति करून घेतां येईल असें राष्ट्रास दाखवून द्यावयाचें होतें. पण प्रागतिक पक्षाची त्यावेळीं इतकीहि तयारी नव्हती. त्याला स्वातंत्र्यवादी तरुणपक्ष राष्ट्रीय सभेंत राहूंच द्यावयाचा नव्हता आणि सत्याग्रह किंवा निःशस्त्र प्रतिकार यांचें बीजच खणून काढावयाचें होतें. पण दादाभाई नौरोजी

यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या राष्ट्रसभेंत ही गोष्ट शक्य झाली नाहीं. तेथें बहिष्कारयोगाला मान्यता मिळाली! तेव्हां पुढील सालीं हा बहिष्काराचा ठराव बदलून तो केवळ परकीय मालापुरता व बंगालपुरताच मर्यादित करण्याचा या पक्षानें निर्धार केला. राष्ट्रीय सभेचें अंतिम ध्येय वसाहतीचें स्वराज्यच आहे असें तिचें ब्रीद ठरवून घ्यावें, म्हणजे बंगालमधील तरुणपक्ष आपोआपच तिच्या बाहेर पडेल आणि बहिष्काराचा ठराव आपणांस हवा तसा करून घेतां येईल, असें या पक्षाचें यावेळचें धोरण होतें. याच्या उलट कांहीं झालें तरी बंगालमधील तरुणपक्षाला राष्ट्रसभेंतून बाहेर घालवूं द्यावयाचें नाहीं आणि बहिष्काराच्या ठरावांत कलकत्ता अधिवेशनाच्या मागें जाणारा कोणताहि फेरबदल होऊं द्यावयाचा नाहीं असा लो. टिळकांचा निर्धार होता.

या वेळच्या हिंदी राजकारणाचें अवलोकन केल्यास त्यास बंगालचे पुढारी बाबू बिपिनचंद्र पाल व अरविंद घोष एका टोकानें पुढें खेचीत होते, तर दुसऱ्या टोकानें सर फेरोजशहा मेथा हे मागें खेंचीत होते असें दृश्य दिसतें. ना. गोखले, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, लो. टिळक व लाला लजपतराय हे या दोन टोकांच्या मध्यें उभे असलेले दिसतात. राष्ट्रसभा दुभंगूं नये आणि तिची शक्ति विभिन्न होऊन प्रतिपक्षाला त्याचा फायदा घेतां येऊं नये, याबद्दल या चारहि पुढाऱ्यांना एक प्रकारची उत्कंठा असल्याचें दिसून येतें. पण राष्ट्रसभा दुभंगण्याचें संकट कसें टाळावें हाच या चार पुढाऱ्यांपुढील महत्त्वाचा मतभेदाचा प्रश्न होता. त्यांपैकीं बाबू बिपिनचंद्र पाल व अरविंद घोष यांना आवरून धरण्याचें कार्य लो. टिळक यांचेकडे आलेलें असून ना. गोखले व बाबू सुरेंद्रनाथ यांनीं मेथा-वाच्छाप्रभृति आपल्या जुन्या पुढाऱ्यांना परिस्थितीस अनुसरून थोडें पुढें खेंचण्याचें कार्य करावयास हवें होतें. हीं दोन्हीं कार्यें कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेंत महर्षि दादाभाई यांच्या अध्यक्षतेखालीं व त्यांच्या वजनानें घडून आलीं. दोन्ही पक्षांना एका संस्थेंत कार्य करावयाचें असल्यास कलकत्याचे ठराव न बदलणें हा एकच उपाय होता. हे ठराव अधिक जहाल करण्याचा आग्रह धरूं नये, ही गोष्ट लो. टिळकांनीं आपल्या वजनानें तरुण

वंगालकडून मान्य करवून घेतली होती. अर्थात् ते अधिक मवाळ बनूं नयेत या गोष्टीस बाबू सुरेंद्रनाथ व ना. गोखले यांनीं मेथा-वाच्छाप्रभृतीं-कडून मान्यता मिळवून घ्यावयास हवी होती. पण त्यांची इच्छा कांहींहि असली, तरी त्यांच्या अंगीं हें सामर्थ्य नव्हतें व जुन्या पुढाऱ्यांची भीड मोडून तशी हमी देण्यास तेहि तयार नव्हते. राष्ट्रीय सभा दुभंगली तरी हरकत नाहीं, पण तरुण बंगालचें बहिष्कारवादी नवें राजकारण आम्ही तिच्यांतून खणून काढल्याखेरीज राहणार नाहीं, असा सर फेरोजशहा यांचा दुराग्रह होता. या दुराग्रहामुळेंच व त्या दुराग्रहास गोखले, सुरेंद्र-नाथ हेहि बळी पडल्यामुळें राष्ट्रीय सभा सुरतेच्या अधिवेशनांत १९०७ सालीं मोडली.

या वर्षीचें अधिवेशन नागपूर येथें भरावयाचें ठरलें होतें. परंतु तेथील वातावरण आपल्या धोरणास अनुकूल नाहीं असें पाहून आयत्या वेळीं राष्ट्रीय सभा सुरतेस भरविण्याचें त्यावेळच्या तिच्या अधिकारी वर्गानें म्हणजे प्रागतिक पक्षानें ठरविलें. राष्ट्रीयसभा नागपुराहून सुरतेस आयत्या वेळीं नेऊन, आपणांस अनुकूल अशा तेथील स्थानिक बहुमताच्या जोरा-वर तिच्यावर एखादें ब्रीद लादून आणि तिनें गेल्यासालीं केलेल्या ठरा-वांत पिछेहाट करून तरुण बंगालचें नवें राजकारण राष्ट्रसभेंतून उखडून काढण्याचा हा उघड उघड प्रयत्न होता. हें धोरण आपण अवलंबि-ल्यास तें बेसनदशीर ठरवून नवा पक्ष नागपूरासच स्वतंत्र राष्ट्रसभा भर-विण्याचा आग्रह धरील व अशा रीतीनें राष्ट्रसभेचे दोन तुकडे होतील अशी भीति ना. गोखले यांना वाटत होती व ती त्यांनीं पत्र लिहून सर डब्ल्यू. वेडरबर्न यांना विलायतेस कळविली. या पत्रांत राष्ट्रसभा दुभंगि-ल्यास नोकरशाही दोन्ही पक्षास दाद देणार नाहीं व राष्ट्रकार्यांत विघ्न उपस्थित होईल अशी भीतिहि त्यांनीं व्यक्त केली होती. हें पत्र वेडरबर्न यांच्याकडून मि. मोर्ले यांच्या हातीं गेलें. अर्थात्‌च मोर्ले यांनीं त्यांतील मज-कूर लॉर्ड मिन्टो यांना कळवून ना. गोखले हे जहाल पक्षाच्या नादीं लाग-ण्यांत पोरकटपणा करीत आहेत, यावेळीं त्यांनीं जहालपक्षाला सोडून आपणांस मिळालें पाहिजे व आम्हीं जें देऊं त्यांतच समाधान मानून

राहिलें पाहिजे असें आपलें त्यांच्यासंबंधीचें मतहि त्यांनीं लॉर्ड मिन्टो यांस कळविलें.*

ना. गोखले हे राष्ट्रसभेंतील दुफळीला न भितां जर आपणांशीं 'सुधारणा आणि शांतता' या तत्त्वांवर समेट करतील तर राष्ट्रसभा दुभंगिल्यास त्यांचें कांहींच अनहित होणार नाहीं व ते ज्या सुधारणा मागतील त्यापैकीं ६०।७० टक्के त्यांच्या पदरांत पडतील असेंहि मि. मोर्ले यांनीं प्रागतिक पक्षास मधाचें बोट या पत्रांत दाखविलें होतें. मि. मोर्ले यांची ही इच्छा

---

* मि. मोर्ले यांनीं लॉर्ड मिन्टो यांना पाठविलेल्या पत्रांतील उतारा:—

" One of the most interesting Indian things that have come my way this week is a letter from......... to ......dated 11th October. The one absorbing question, he says, is, "how the split in Congress, now apparently inevitable, is to be averted. " The out-look at this moment is as dark as could be. " He has no hope that any solution can be found, short of removing the sittings of the Congress from Nagpur. But this means a split 'as the new party in that case will probably insist on holding their separate Congres at Nagpur.' 'If a *spilt does* come, it means a disaster, for the Bureaucracy will then put down both sections without much difficulty.' They will brush Gokhale and his friends aside on the ground that they have no large following in the country and will put the new party down on the plea that the most thoughtful people are against them. I have often thought during the last twelve months that Gokhale, as a party manager, is a baby..........Now, if I were in Gokhale's shoes —if he wears shoes, I forget,—I should insist on quietly making terms with Bureaucracy on the basis of order *plus* Reforms. If he would have the sense to see what is to be gained by this line, The 'split' when it comes, should do him no harm, because it would set him free to fix his aims on reasonable things, where he might get out of us sixty or seventy percent of what he might ask for."

Vide Page 72-73, Life of Gopal Krishna Gokhale.

by Rt. Hon. V. S. Shastri.

पूर्णपणें सफल झाली आणि राष्ट्रसभा दुभंगल्यावर जी आपत्ति राष्ट्रावर कोसळेल अशी भीति ना. गोखले यांनीं व्यक्त केली होती, ती अक्षरशः खरी ठरली. याचा अर्थ राष्ट्रसभा मोडणार व त्यामुळें राष्ट्रावर आपत्ति येणार हें माहित असूनहि सुरतेस राष्ट्रसभा नेण्याचें राजकारण करण्यांत आलें असा स्पष्ट होतो. नागपुरांस नव्या जुन्या पक्षांतील भांडणें विकोपास गेलीं होतीं. यामुळें जुन्या पक्षास आपल्या या धोरणाचें वरकरणी समर्थन करतां आलें. तथापि, कलकत्त्याचे चार ठराव जसेच्या तसे राष्ट्रसभेपुढें उचलून धरण्यास आपण तयार आहों अशी हमी जुन्या पक्षानें दिली असती तर हें सर्वच विरोधाचें व दंगलीचें वातावरण त्यांस ताबडतोब बंद करतां आलें असतें, हें लक्षांत घेतल्यास नागपुरास निर्माण झालेलें विरोधी वातावरण आणि सुरतेस झालेले प्रकार या सर्वांची जबाबदारी नव्यापेक्षां जुन्या पक्षावरच अधिक पडते असें दिसून येईल.

पण जुन्या पक्षाचा आग्रह लक्षांत घेतां स्थानिक बहुमताच्या जोरावर राष्ट्रसभेंतून वाढत्या नव्या पक्षास काढून लावण्याचें धोरण अयशस्वी करण्यास नव्या पक्षाला प्रथमपासून अडवणुकीचा मार्ग स्वीकारण्या-खेरीज गत्यंतर नव्हतें. जुना पक्ष नव्या पक्षाशीं कोणत्याहि प्रकारें तडजोड करण्यास तयार नसल्यानें दोन पक्षांतील विरोधाचें वातावरण सुर-तेच्या अधिवेशनास प्रारंभ होण्याच्या आधींच इतकें तापलें होतें कीं, त्या वातावरणांत राष्ट्रसभा दुभंगिली यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. त्यावेळच्या घडामोडींतील तपशिलाची चर्चा येथें करण्याची आवश्यकता नाहीं. अधि-वेशनाची पहिल्या दिवशींची बैठक अध्यक्षांच्या सूचनेस बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे अनुमोदन देण्यास उठले असतां त्यांच्याविरुद्ध बंगाली लोकांनीं ओरड केल्यानें जी दंगल माजली त्यांत मोडली. दुसऱ्या दिवशीं अध्यक्षांची सूचना मांडण्यांत येऊन तिला अनुमोदन दिलें गेल्यानंतर आपण एक उपसूचना मांडणार आहोंत असें लो. टिळक यांनीं स्वागताध्यक्षास आगाऊच कळविलें होतें. तरीहि त्यांना तसें करण्यास मनाई केल्यामुळें व ही मनाई निमुटपणें सहन करण्याचें लोकमान्यांनीं नाकारल्यामुळें दंगल होऊन त्या दिवशींचीहि बैठक पहिल्या दिवसाप्रमाणेंच दंगलींत मोडली. लो. टिळक यांनीं

यावेळचें आपलें वर्तन पूर्णपणें कायदेशीर होतें असें अनेक आधार देऊन केसरींतील आपल्या लेखांत सिद्ध केलें आहे. या बाबतींत ज्यांना अधिक तपशिलांत शिरावयाचें असेल त्यांनीं हे लेख आणि त्यावेळची प्रागतिक पक्षानें त्यांस दिलेलीं उत्तरें वाचावींत व या मुद्यावर आपला निर्णय द्यावा. आम्हांस येथें दोन पक्षांत तात्त्विक मतभेद कोणता होता, तो मतभेद असूनहि दोन पक्ष कलकत्त्याच्या अधिवशनाचे ठराव जसेच्या तसे पास करण्याच्या हमीनें एका राष्ट्रीय संस्थेंत नांदणें कसें शक्य होतें व ही हमी न देण्यानेंच राष्ट्रसभा दुभंगण्याची आपत्ति कशी ओढवली एवढेंच दाखवावयाचें आहे; व तें येथपर्यंतच्या विवेचनावरून वाचकांस पटलें असेल अशी आम्हांस आशा आहे. अशी हमी आपणांस देतां येत नाहीं, कारण विषयनियामक मंडळांत अखेरीस कोणता निर्णय लागेल हें आम्हांस आगाऊ कसें सांगतां येणार ? अशी सबब ना० गोखलेप्रभृति नेमस्त पुढाऱ्यांनीं पुढें केली होती. परंतु ही सबब अत्यंत लंगडी आहे; कारण ना. गोखले, बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी, लो. टिळक व लजपतराय अशा दोन्ही पक्षांच्या प्रमुख पुढाऱ्यांनीं एकमतानें पुढें मांडलेले ठराव विषयनियामक मंडळांत सहसा नामंजूर होणें शक्य झालें नसतें. जर प्रतिपक्षाशीं समेट करण्याची वृत्ति बहुसंख्य पक्षांत असेल तर असें धोरण अनेक वेळां अवलंबिण्यांत येत असतें. महात्मा गांधींनीं राष्ट्रसभेंत निरनिराळ्या पक्षांतील ऐक्य राखण्यासाठीं असें धोरण अनेक वेळां अवलंबिलेलें आहे, हें तिचा अलीकडील इतिहास जाणणारांस सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. यावरून त्यावेळीं राष्ट्रसभा संघटित ठेवण्यापेक्षां स्थानिक बहुमताच्या जोरावर नव्या पक्षाला व त्याच्या राजकारणाला राष्ट्रसभेंतून काढून लावण्याचा दुराग्रह हाच नेमस्त पक्षाच्या अग्रणींत विशेष दिसून येतो. त्यानंतर दोन्हीं पक्षांकडून प्रसिद्ध झालेल्या कैफियती निर्विकार मनानें वाचिल्या आणि सुरतेंत झालेल्या भांडणानंतरहि राष्ट्रीयपक्षानें दोन्ही पक्षांची संयुक्त राष्ट्रसभा भरविण्यासाठीं जे प्रयत्न केले ते ज्या उद्दामवृत्तीनें फेटाळून देण्यांत आले ते पाहिले तरी असाच निर्णय द्यावा लागतो. अखेरीस सर फेरोजशहा यांनीं दोन्ही पक्षांची राष्ट्रसभा भरविण्याची इच्छा ही केवळ वेडेपणाची भावना

आहे असें स्पष्टपणें जाहीर केलें व दोन राष्ट्रसभा भरणें हेंच इष्ट आहे असें जेव्हां त्यांनीं जाहीर केलें, तेव्हां बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनींसुद्धां फेरोजशहा मेथांची ही उक्ति चुकीची आणि लोकसत्तेशीं विसंगत अशी अरेरावीपणाची आहे असें बंगाली पत्रांतून स्पष्टपणें लिहिलें.§ राष्ट्रसभा अभंग रहावी याबद्दल बंगाल इलाख्यांत किती व्यापक भावना पसरलेली होती त्याची कल्पना बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांच्या खालीं दिलेल्या उताऱ्यावरून बरोबर येऊं शकते. त्याचप्रमाणें एकंदर राष्ट्रांत आपल्या बाजूस बहुमत नाहीं याची जाणीव ना. गोखले यांनीं वेडरबर्न यांना पाठविलेल्या पत्रांत व्यक्त झालेली आहे. तात्पर्य, या दोन गोष्टींचा एकत्रित विचार केल्यास नेमस्त पक्षाचें धोरण तत्कालीन राष्ट्रभावनेशीं विरुद्ध होतें हें स्पष्ट आहे.

सुरतेला राष्ट्रीयसभा मोडल्यानंतर थोड्याच दिवसांत सरकारनें राष्ट्रीय पक्षांतील पुढाऱ्यांवर अभूतपूर्व अशी दडपशाही करून त्यांस नेस्तनाबूद करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. या दडपशाहीस १९०७ च्या मे महिन्यांतच लाला रजपतराय यांना बिगर चौकशी हद्दपार करून सुरवात झाली होती. यानंतर थोड्याच दिवसांत सुरतेच्या राष्ट्रसभेपूर्वी त्यांना सोडून देण्यांत आलें. पण सुरतेस राष्ट्रसभेंत दुफळी झाल्यानंतर ही दडपशाहीची मोहीम पुनः जारीनें सुरू झाली. लो. टिळकांना १९०८ सालच्या मध्याच्या सुमारास सहा वर्षांची काळेपाण्याची कडक शिक्षा ठोठावण्यांत

§ "Sir Pherozeshaha Mehta has described the desire for united Congress as a mawkish sentimentality ....The spirit which we condemn in the Government is not the spirit that we should foster in the boscm of the Congress. Sir Pherozeshaha Mehta's Language is strong, unconciliatary, and we are constrained to say, too masterful to suit the democratic temper of those who have been brought up amid the traditions of the Congress and the free public life of our province." "We regret that he should have used this language in relation to a wide spread sentiment which inspires the political world of Bengal."
Pags 550-51. Sir Pherozeshaha Mehta by H. P. Modi. Vol.II

आली. मद्रासमध्यें चिदंबरम् पिले यांनाहि अशीच सहा वर्षांची शिक्षा ठोठावण्यांत आली. बाबू अरविंद घोष यांच्यावर बंड करण्याचा आरोप ठेवून खटला भरण्यांत आला; पण अखेरीस एक वर्षानंतर ते दोषमुक्त होऊन सुटले. बिपिन बाबू यांनाहि याच सुमारास सहा महिने शिक्षा देण्यांत आली होती. हे मोठमोठे पुढारी तुरुंगांत घालण्याचें सत्र सुरू असतां अनेक छोट्या पुढाऱ्यांवर खटले करून लोकांना दहशत बसविण्याचा आपला इरादा सरकारनें जाहीर केला व जिकडे तिकडे भीतीचें वातावरण निर्माण केलें. राष्ट्रीय पक्षानें राष्ट्रसभा नागपूर येथें १९०८च्या डिसेंबरमध्यें भरविण्याचा प्रयत्न केला; तोहि बेकायदा ठरविण्यांत आला व राष्ट्रीयपक्षास उघडपणें कार्य करणें अशक्य झालें.

यावेळीं देशांतील तरुण वर्गांत सशस्त्र क्रांतीचे व गुप्त कटाचें राजकारण फार मोठ्या प्रमाणावर फैलावलें. १९०७च्या डिसेंबर महिन्यांत इंग्लंडांतील श्यामजी कृष्ण वर्मा यांच्या 'Indian Sociologist' या पत्रांत हिंदुस्थानांतील चळवळ गुप्त रीतीनें आणि रशियांतील क्रांतिकारकांच्या मार्गानें चालविणें भाग आहे अशा प्रकारचे विचार प्रसिद्ध झाले. याचवेळीं श्री. विनायकराव सावरकर हे विलायतेंत जाऊन श्यामजी कृष्णवर्मा यांना मिळाले होते. तिकडे बंगालमध्यें गुप्त कटाची व सशस्त्र क्रांतीची चळवळ 'युगान्तर' व 'सन्ध्या' या पत्रांतून फैलावली जात होती. बाबू वीरेंद्रकुमार घोष वगैरे बंगाली तरुण तिची गुप्त संघटना करीत होते. १९०८ च्या एप्रिल महिन्यांत बंगालमध्यें पहिला बॉंब उडाला आणि याच प्रकरणावर लिहिलेल्या केसरींतील लेखांबद्दल लो. टिळकांना शिक्षा ठोठावण्यांत आली. १९०८ पासून दोन तीन वर्षें एका बाजूस गुप्त कटवाले आणि दुसऱ्या बाजूस सरकार यांच्या दहशतवादांतील झटापटी चालू होत्या. मध्यंतरीं लॉर्ड मोर्ले यांनीं दिलेल्या सुधारणा स्वीकारून नेमस्तपक्षाची राष्ट्रसभा असहाय्यतेनें हा देखावा पहात होती; आणि शांततारक्षणाच्या कामीं ना. गोखले यांच्यांसारखे पुढारी सरकाराशीं सहकार्य करीत होते. सरकार राष्ट्रीय पुढाऱ्यांकडून शांततारक्षणाच्या कार्यासाठीं दहशत दाखवून सहकार्याची मागणी करीत होते, आणि बाबू अरविंद घोष

यांच्यासारखे कांहीं पुढारी तुम्ही आम्हांस नागरिकत्वाचे मूलभूत हक्क देत नाहीं व स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवीत नाहीं, तोंपर्यंत तुम्हांस अशाप्रकारचें सहकार्य लोकांचे पुढारी देऊं शकणार नाहींत असें बोलत व लिहीत होते.

या वेळच्या सुमाराचे बाबू अरविंद घोष यांच्या भाषणांतील पुढील दोन उतारे वाचल्यास सरकार, राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रागतिक पक्ष यांच्या धोरणांची व वृत्तींची बरीच कल्पना येऊं शकते. कलकत्त्यांतील कॉलेज स्क्वेअरमध्यें झालेल्या भाषणांत अरविंद बाबू म्हणतात,—" या प्रांतांतील कायदेमंडळापुढें नुकतेच ले. गव्हर्नरांचें एक भाषण झालें आहे. हें भाषण अत्यंत आश्चर्यकारक असून अशा मोठ्या जागेवरील अधिकाऱ्यानें तें करावें हें दुर्दैव होय. लंडनमध्यें झालेल्या कांहीं खुनांसंबंधीं त्यांनीं तें भाषण केलें आहे. या गुन्ह्याची चौकशी अद्यापि कोर्टांत चालू आहे. अशा वेळीं लंडनमधील एका व्यक्तीनें केलेल्या गुन्ह्याशीं सर्व राष्ट्राचा संबंध जोडून व्यवहारतः सर्व राष्ट्रास त्याबद्दल जबाबदार धरण्यासारखी वृत्ति स्वीकारून बंगालच्या ले. गव्हर्नरांनीं कायदेमंडळांत भाषण करण्यास हा काळ योग्य होता काय? इतकेंच नाहीं तर अशा कृत्यांचा पुष्कळ निषेध या देशांत झाला असला तरी तो अद्यापि पुरेसा झालेला नाहीं असेंहि त्यांनीं बोलून दाखविलें. ते आमच्यापासून आणखीहि एका गोष्टीची अपेक्षा करतात. त्यांना आमचें सहकार्य हवें आहे; त्यांना सर्व समाजाचें सहकार्य पाहिजे आहे. या विनंतीबरोबर त्यांनीं अशी एक दहशतहि दिली आहे कीं हें सहकार्य जर मिळालें नाहीं तर असे उपाय योजावे लागतील कीं ज्यावेळीं अपराधी आणि अनपराधी यांच्यांतील सूक्ष्म भेद करण्यास अवकाश राहणार नाहीं. केवळ अशा गुन्ह्यांचा आम्ही निषेध केला व त्यापासून आम्ही अलिप्त राहिलों तर तेवढ्यानें त्यांचें समाधान होत नाहीं. त्यांना आमचें सहकार्य हवें आहे. त्यांनीं ही मागणी करतांना जी दहशत दिली आहे ती अंमलांत आणण्यापूर्वी त्यांना कोणत्या प्रकारचें सहकार्य हवें आहे हें तरी त्यांनीं स्पष्टपणें सांगणें अवश्य आहे. अलीकडे अधिक व्यापक अर्थानें सहकार्याची भाषा ऐकूं येत आहे. सद्गृहस्थहो, आम्ही स्वराज्याची मागणी करणारे लोक आहों; आमच्यावर जें सरकार राज्य करीत

आहे त्याच्याशीं आमचा कोणताहि संबंध नसून आमचें त्याच्यावर मुळींच नियंत्रण नाहीं, असलें सरकार आमच्यापासून कोणत्या सह-कार्याची अपेक्षा करूं शकेल? आम्ही कायदे पाळावे, आणि कायदा, सुव्य-वस्था व शांतता राखण्याच्या कामीं त्यांच्यांशीं सहकार्य करावें एवढीच त्यांना मागणी करतां येईल. याहून अधिक सहकार्याची ते आमच्याकडून कोणती अपेक्षा करूं शकतील? ले. गव्हर्नरांनीं ज्या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे, त्या बाबतींतहि आमच्यासारख्या परिस्थितींतील लोक कोणती मदत देऊं शकतील हें आम्हांस समजूं शकत नाहीं. तरीहि मी एक सूचना करूं शकतों. असे दुर्दैवी प्रकार थांबविण्याचा एकच मार्ग आहे असें मला वाटतें. श्री. गोखले यांनीं नुकतेंच पुण्यांत दिलेलें एक व्याख्यान उदा-हरणादाखल बंगालच्या गव्हर्नरांनीं दिलें आहे. या भाषणांत श्री. गोखले म्हणतात कीं कोणताहि शहाणा मनुष्य स्वातंत्र्याचें ध्येय स्वीकारूं शकत नाहीं! ते म्हणतात, स्वातंत्र्याची प्राप्ति शांततेच्या मार्गानें अशक्य आहे. जे लोक निःशस्त्र प्रतिकाराचा शांततेचा मार्ग पुरस्कारीत आहेत ते भ्याड आहेत व ते आपल्या अंतःकरणांतील विचार बोलून दाखवीत नाहींत ...... श्री. गोखले यांनीं आपल्या भाषणांत जें तत्त्व गोविलें आहे तें फार भयंकर आहे .... श्री. गोखले यांना माहीत असावयास हवें कीं, ज्या ध्येयाविरुद्ध त्यांनीं हाकाटी चालविली आहे तें ध्येय हजारों लोकांच्या अंतःकरणांत खोल बद्धमूल झालेलें आहे व तें खणून काढतां येणार नाहीं. ज्या उत्साही अंतःकरणांत हें स्वातं-त्र्याचें ध्येय रुजलें आहे व त्याच्यासाठीं प्रयत्न करण्याचा ज्यांनीं निश्चय केला आहे त्यांना ते सांगत आहेत कीं तुमचें ध्येय अत्याचारी मार्गाखेरीज प्राप्त होणार नाहीं. जर कोणतें तत्त्व भयंकर असेल किंवा जर कोणता एकादा उपदेशक देशांतील शांततेला धोका आणतो असें म्हणावयाचें असेल तर श्री. गोखले हेच तो उपदेशक होत. आम्ही लोकांना सांगतों कीं, स्वातंत्र्याचें ध्येय कोणत्याहि स्वरूपांत प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल तर त्याला एक शांततेचा मार्ग आहे. आम्ही म्हणतों कीं, स्वावलंबनानें, निःशस्त्र प्रतिकारानें आम्हांस तें प्राप्त होईल...... आम्हांला असें सांगण्यांत येतें कीं, निःशस्त्र प्रति-काराचा उपदेश करून तुम्ही लोकांना कायदे मोडण्यास, शांततेचा भंग

करण्यास उत्तेजन देतां व अत्याचारास व बंडास प्रवृत्त करतां. पण वस्तुस्थिति याच्या अगदीं विरुद्ध आहे. अत्याचाराचा अवलंब न करतां आणि कायद्याच्या राज्यास धक्का न लावतां आपल्या न्याय्य आकांक्षा तृप्त करण्याचा एकच मार्ग निःशस्त्र प्रतिकाराच्या स्वरूपांत आम्ही लोकांस दाखवून देत आहोंत. शांतता व सुव्यवस्था रक्षणाच्या कामीं आम्ही या एकाच मार्गानें सहकार्य करूं शकतों. बंगालच्या ले. गव्हर्नरांकडून अथवा या देशांतील सरकारकडून प्रतियोगी दृष्टीनें आम्ही ज्या सहकार्याची अपेक्षा करतों, तें एवढेंच कीं त्यांनीं सभास्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य आणि संघस्वातंत्र्य यांना मान्यता द्यावी. जर एवढें सहकार्य त्यांनीं आमच्याशीं केलें तर आम्ही त्यांस अशी हमी देऊं शकतों कीं, ही चळवळ शांततेच्याच मार्गांनीं चालत राहील, आणि ज्या गोष्टींचा त्यांना आज त्रास होत आहे त्या कायमच्या नाहींशा होतील."*

देशांतील प्रस्थापित राजसत्तेनें नागरिकांचे मूलभूत हक्क रक्षण केले असतां लोकांतील स्वातंत्र्यभावनेनें कोणतेंहि स्वरूप धारण केलें तरी तिला निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानें कार्य करितां येत असल्यानें सामान्यतः त्याच मार्गाचें अवलंबन लोक करितात आणि देशांतील शांततेचा भंग न करितां त्यांना आपली स्वातंत्र्याची आकांक्षा तृप्त करून घेतां येते. परंतु प्रस्थापित सरकारनें या नागरिक स्वातंत्र्यावर गदा घालून अत्याचाराचें धोरण अवलंबिलें कीं, लोकांतहि अत्याचाराची प्रवृत्ति वाढते आणि जी स्वातंत्र्याची भावना दडपून टाकण्यासाठीं सरकार या अत्याचारी धोरणाचा अवलंब करीत असतें ती स्वातंत्र्याची भावना नष्ट तर होतच नाहीं, उलट तिला अत्याचारी स्वरूप प्राप्त होऊन राज्यकर्ते व प्रजाजन या दोहोंसहि अनन्वित कष्ट सहन करावे लागतात; व कदाचित् तें सरकार उलथून पडतें किंवा राज्यकर्ते व प्रजाजन या दोघांचाहि नाश करणारी अराजकता माजून राहते. यासाठीं लोकांत जागृत झालेली स्वातंत्र्याची भावना दडपून टाकण्याचें दडपशाहीचें धोरण राज्यकर्त्यांनीं न स्वीकारितां तिला नागरिकत्वाचे हक्क संरक्षण करून अनत्याचारी, निःशस्त्र क्रान्तीचा मार्ग मोकळा करून द्यावा

* Speeches of Aurobindo Ghose, Page 189-98.

हेंच उभयपक्षीं हितावह व श्रेयस्कर आहे. लोकांचे स्वातंत्र्यवादी पुढारी कोणत्याहि सरकारशीं याच शर्तीवर सहकार्य करूं शकतात; याच्या उलट, स्वातंत्र्याची भावना दडपून टाकण्याच्या कामीं लोकनायकांनीं सरकारशीं सहकार्य करणें हें परिणामीं घातक असून तत्त्वभ्रष्टतेचें लक्षण आहे असा बाबू अरविंद घोष यांच्या वरील भाषणाचा आशय आहे; व तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र व सुसंस्कृत राज्यशास्त्र यांपैकीं कोणत्याहि दृष्टीनें त्या युक्तिवादाला खोडून काढणें अशक्य आहे. तथापि सरकारनें हें सहकार्य देण्याचें नाकारलें व दडपशाहीचें अत्याचारी धोरण स्वीकारिलें तरी ही दडपशाही किंवा हें दहशतवादी धोरण यशस्वी होणें शक्य नाहीं व तें कां शक्य नाहीं याचें मुद्देसूद विवेचन 'वंदेमातरम्' मध्यें 'दडपशाहीचें नीतिशास्त्र' (Ethics of Repression) या लेखांत पुढीलप्रमाणें करण्यांत आलेलें आहेः—"...सध्यांच्या परिस्थितीला निर्भेळ किंवा संमिश्र दडपशाहीच्या धोरणानेंच तोंड देण्याचा जे प्रयत्न करीत आहेत ते एक गोष्ट विसरतात असें स्पष्ट दिसतें. ती गोष्ट म्हणजे जो कायदा किंवा जें धोरण एखाद्या समाजास लागूं करावयाचें त्यास त्या समाजाचा नैतिक पाठिंबा असल्याखेरीज, कांहीं अपवादात्मक परिस्थिति सोडल्यास, तें यशस्वी होऊं शकत नाहीं. हा नैतिक पाठिंबा सक्रिय असण्याची जरूरी नाहीं. तो विरोधाच्या अभावरूपानें असला तरी चालेल. परंतु तो कोणत्याहि स्वरूपांत असला तरी प्रत्येक कायद्याच्या अथवा धोरणाच्या यशस्वितेस समाजाच्या या नैतिक पाठिंब्याची निरपवाद आवश्यकता असते. आमचें सरकार किंवा सध्याच्या त्यांच्या दडपशाहीच्या धोरणाला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष साहाय्य करणारे आमचे देशबांधव यांनीं ह्या साध्या प्रश्नाचा विचार केला आहे काय? ...... आम्ही हें कबूल करतों कीं सरकारला ह्या दडपशाहीच्या धोरणानें लोकांना दहशत बसवितां आली तरीहि तें यशस्वी होऊं शकेल. पण प्रश्न असा आहे कीं तें लोकांचा इतका अधःपात करूं शकेल काय? हिंदुस्थानांतील असंतुष्ट व राजद्रोही अन्तःकरणांत तें दहशत निर्माण करूं शकेल काय? लॉर्ड मोर्ले, मिन्टो व त्यांना या धोरणांत उचलून धरणारे हिंदी, ॲंग्लो इंडियन, व ब्रिटिश लोक यांनीं ह्या प्रश्नाचा विचार केला आहे

काय ? कारण हें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, दडपशाहीच्या कडक उपायांनीं जनतेच्या अंन्तःकरणांत दहशत उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणें हा विस्तवाशीं खेळ आहे. प्रेमानें प्रेमाची वृद्धि होते, विश्वासाच्या पोटीं विश्वास जन्मतो, समंजसपणानें समंजसपणाला चालना मिळते आणि सहानुभूति सहानुभूतीला जागृत करते. याच्या उलट, द्वेषानें द्वेष पसरतो, संशयानें संशय जागृत होतो, दहशतवादानें दहशतवाद निर्माण होतो. आज-पर्यंत इंग्लंडचें हिंदुस्थानांतील राज्य नैतिक बलावर आधारलेलें होतें; त्याला मोह म्हणा, श्रेष्ठ संस्कृति म्हणा, श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता म्हणा किंवा ब्रिटिशांचें श्रेष्ठ चारित्र्य म्हणा, त्याला कांहींही नांव दिलें तरी त्याचें स्वरूप नैतिक बलाचेंच होय. याच्या पाठीमागें शस्त्रबल होतें हें आम्हांस मान्य आहे पण तें उघडपणें कधींच योजिण्यांत येत नसे अथवा क्वचित्‌च योजण्यांत येई. त्याच्या आवश्य-कतेची अथवा उदार धोरणाची लोकांना कळत अगर नकळत जाणीव होती. अशा प्रकारचा लोकांचा नैतिक पाठिंबा ब्रिटिश राज्याला होता म्हणूनच बंडाच्या वेळीं केलेल्या भयंकर दडपशाहीविरुद्ध लोकांतील नैतिक भाव-नेनें विशेषसें बंड केलें नाहीं. ही दडपशाही ज्या लोकांवर करण्यांत आली ते परक्यांचे नोकर होते; त्यांनीं परक्यांचें निमक खाल्लेलें होतें, आणि जुनीं राज्यें जिंकण्यास त्यांनींच परकीयांना मदत केली होती. आणि म्हणून पैशासाठीं लढणाऱ्या या लोकांबद्दल सामान्य लोकांत आदरभाव नव्हता. बंडाच्या वेळीं केलल्या दडपशाहीचा परिणाम सामान्य लोकांच्या मनावर झाला नाहीं, कारण सामान्य लोक त्यावेळीं राजद्रोही बनले नव्हते. राजद्रोही बनलेला वर्ग केवळ हिंदी लष्कर आणि वस्तुतः त्यापैकीं एक भागच होता. बंडवाल्यांबद्दल सामान्य लोकांत प्रेम नव्हतें, लोकांस देण्यास त्यांच्यापाशीं कांहीं संदेश नव्हता. आज ज्यांना जहाल पुढारी म्हणतात त्यांची जुन्या बंडवाल्याशीं तुलना करतां येणार नाहीं. ते लोकां-पासून अलग राहिलेले नाहींत. राष्ट्रीय चळवळ ही एका वर्गाची अथवा कोणत्याहि अर्थानें एका विभागाची चळवळ नाहीं. बाळ गंगाधर टिळक अथवा चिदंबरम् पिले हे आमच्या राष्ट्रीय जीवनांतील अपवाद नव्हेत. सर्व देशांतील सामान्य जनतेचा जो दर्या खवळलेला आहे, त्यांतीलच त्या

भरतीच्या लाटा आहेत. सध्याचा असंतोष त्यांनीं निर्माण केलेला नसून वस्तुतः या असंतोषानेंच त्यांना निर्माण केलेलें आहे. व्यापकत्वानें लोकांत संचार करणाऱ्या महत्त्वाकांक्षा व विचार यांचीं तीं मूर्त प्रतीकें आहेत. त्यांना दडपल्यानें हे विचार किंवा आकांक्षा दुर्बल होणार नाहींत, तर त्या प्रबल होऊन खोल रुजतील. सध्याची मोहीम पाहून लोकांची अशी खात्री होईल कीं, हे पुढारी ज्या ध्येयांकरितां झगडत होते त्यांची प्राप्ति होणें हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अंमल आहे तोंपर्यंत शक्य नाहीं. बहुधा यामुळें देशांतील जहाल लोक अधिक वाढतील आणि नेमस्त प्रचार समूळ नष्ट होईल."*

आपण राज्यकर्त्यांना व देशांतील प्रागतिक पक्षाला करीत असलेला हा उपदेश एकप्रकारें फुकट जाणार आहे याची जाणीव अरविंद बाबूंना १९०९ सालीं पूर्णपणें होऊं लागली होती. हिंदुस्थानांतील राष्ट्रवाद हा आपल्या साम्राज्यशाहीच्या मूळावरच आलेला आहे, याची बरोबर कल्पना ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना येऊं लागली होती. परंतु त्याचें समाधान कसें करावें यासंबंधींचा योग्य सल्ला देण्याच्या कामीं प्रागतिक पक्षाचे पुढारी आपली नालायकी व्यक्त करीत होते. याचें कारण या नव्या राष्ट्रशक्तीचें यथातथ्य स्वरूपच त्यांना बरोबर आकलन होत नव्हतें. त्यांची अशी भावना होती कीं, लॉर्ड कर्झन यांच्या अरेरावी व जुलमी कारकीर्दीमुळें निर्माण झालेल्या निराशेचें एक क्षणिक फल म्हणजेच हें जहाल राजकारण होय; आणि ब्रिटिश सरकारनें थोड्या सुधारणा देऊन दडपशाही बंद केली व थोडें उदार धोरण स्वीकारिलें म्हणजे हें राष्ट्रीय जहाल राजकारण आपोआप मरून जाईल. पण हा त्यांचा शुद्ध भ्रम होता, हें बाबू अरविंद घोष जाणत होते. त्यांनीं हिंदुस्थानांत जन्मास आलेल्या या राष्ट्रवादाचें स्वरूप आणि सामर्थ्य बरोबर ओळखिलें होतें; व त्याच्यांत आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाहींत एक प्रकारचा निर्वाणीचा लढा लवकरच सुरूं होऊन देशांत सर्वत्र अराजकता माजून राहणार हें त्यांना स्पष्ट दिसत होतें. हिंदी राष्ट्रवादाचें स्वरूप सांगतांना ते लिहितात :—" निराशेच्या

* Selections from Bande Mataram, Page 172, 73.

कुशींत वाढलेले आणि सर बॅम्फील्ड यांच्या सूतिकाकर्मानें जन्मास आलेले राष्ट्रवाद हें एक लॉर्ड कर्झन यांचें अपत्य आहे, अशी त्याच्या जन्माची दंतकथा नेमस्त लोक सांगत असतात; पण राष्ट्रवाद हा निराशेंतून जन्मास आलेला संदेश कधींच नव्हता व जुलमांतूनहि त्याचा जन्म झालेला नाहीं. लॉर्ड कर्झन यांनीं प्रतिगामी धोरण स्वीकारल्यामुळें कांहीं लोकांचा इंग्लंडवरील विश्वास उडाला व म्हणून ते जहाल झाले ही खरी हकीकत नव्हे. म्हणून नोकरशाहीच्या कोपमुद्रेंतून जन्मास आलेलें हें अपत्य तिनें आनंदी मुद्रा धारण केली असतां मरून जाईल असें कौन्सिलांत बोलणें हा एक भ्रामक राजकीय युक्तिवाद आहे. कर्झन आणि फुल्लर यांच्या आगमनापूर्वी अनेक वर्षे राष्ट्रसभा उदार धोरणाच्या पण थोड्या दोषयुक्त ब्रिटिश सुराज्याचे पोवाडे गात होती, ती राजनिष्ठेचे मंत्र म्हणत होती आणि ब्रिटिश राज्यापासून होणाऱ्या लाभाचें वर्णन करीत होती, त्याच वेळीं राष्ट्रवादाचा जन्म झाला होता; व त्याची शक्ति हळूंहळूं वृद्धिंगत होत होती. याचा जन्म राष्ट्रसभेच्या मंडपांत झालेला नाहीं, तो मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी असोशिएशनमध्यें झालेला नाहीं, शहाणे अर्थशास्त्रज्ञ व विद्वान् सुधारक यांच्या संघांतूनहि तो झालेला नाहीं ...त्याचा जन्म श्रीकृष्णाप्रमाणें बंदिखान्यांत झालेला आहे. देशांतील अनियंत्रित पण उदार सुराज्याखालचा हिंदुस्थान हा ज्यांच्या अन्तःकरणाला तुरुंगांतील अंधारकोठडीप्रमाणें असह्य वाटत होता, त्यांच्या अंतःकरणांत याचा जन्म झाला होता. श्रीकृष्णाची वाढ ज्याप्रमाणें राजदरबारीं झाली नाहीं, किंवा ब्राम्हणांच्या पाठशाळेंत त्याचें ज्ञान वाढलें नाहीं, तर तुच्छ गणलेल्या अशा दरिद्री आणि अज्ञान जनतेच्या अज्ञात घरांत त्याची वाढ झाली, त्याचप्रमाणें हा राष्ट्रवाद संन्याशांच्या गुहेंत, फकीरांच्या वेषांत, तरुण लोकांच्या व मुलांच्या अन्तःकरणांत, ज्यांना इंग्रजी शब्दहि उच्चारतां येत नसत, परंतु ज्यांना आपल्या मातृभूमीकरितां त्यागपूर्वक काम करावें असें वाटत होतें, त्यांच्या अंतःकरणांत, ज्या सुशिक्षितांनीं हा मंत्र ऐकतांच संपत्तीचा आणि मानमरातबाचा त्याग करून लोकसेवेसाठीं आणि लोकजागृतीसाठीं देशसेवेचें व्रत अंगिकारिलें अशांच्या जीवनांत राष्ट्रवादाची वाढ हळूंहळूं झालेली आहे. त्याच्याकडे कोणाचें लक्ष

नव्हतें व त्यास कोणी जुमानीत नव्हतें. पण योग्यवेळीं तो बंगालमध्यें आला आणि हीच त्याची आविर्भूत होण्याची भूमि ठरली. त्याच्यावर जुलूम होणें हें अपरिहार्य होतें व तें अवश्यहि होतें. त्या जुलमामुळेंच सर्व राष्ट्रानें त्याचा अंगिकार केला. पण त्या जुलमाच्या पोटीं त्याचा जन्म झालेला नाहीं. कंसानें यादवांचा केलेला छळ किंवा त्यांच्या केलेल्या कत्तली यांतून श्रीकृष्णाचा जन्म झालेला नाहीं; पण त्यांचीहि आवश्यकता होतीच. कारण त्यामुळेंच मथुरेंतील लोकांची आपल्या मुक्तिदात्याकडे दृष्टि लागून राहिली, व तो जेव्हां आला तेव्हां त्यांनीं त्याचें स्वागत केलें. सौम्य धोरण स्वीकारल्यानें राष्ट्रवादाचा अंत होईल अशी आशा करणें म्हणजे या नव्या शक्तीच्या जन्मासंबंधीं, तिच्या स्वरूपासंबंधीं व कार्यासंबंधीं अज्ञान प्रगट करणेंच होय. इंग्लिश लोकांची मात्र अशी कधींहि खात्री होणार नाहीं. त्यांना माहित आहे कीं, आज ज्याला जहालवाद म्हणून क्षुद्र गणण्यांत येत आहे, तो वस्तुतः राष्ट्रधर्म आहे आणि असा राष्ट्रधर्म सौम्य धोरणानें कधींच मरत नाहीं. त्याला दिलेल्या सुधारणांचा उपयोग, तो पुढील लढ्यांत, संपूर्ण विजय प्राप्त करून आपलें निर्भेळ प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं, हातीं पडलेल्या नव्या शस्त्राप्रमाणें करील. हा राष्ट्रधर्म म्हणजे एक अवतार आहे व त्याचा अंत होणार नाहीं. ती एक परमात्म्यानें योजिलेली शक्ति आहे, आणि ती आपलें ईश्वरनियोजित कार्य केल्याखेरीज विश्वांतील चिच्छक्तींत—जिच्यांतून तिचा उगम झाला—त्या चिच्छक्तींत जाऊन पुनः विलीन होणार नाहीं."*

या अप्रतिकार्य राष्ट्रशक्तीचें खरें स्वरूप प्रागतिकांना आकलन होत नाहीं, सत्ताधारी ब्रिटिश मुत्सद्दी त्याचा अंत करण्याचा चंग बांधून बसले आहेत आणि तिचा उत्साह तर एकसारखा वाढत आहे, अशा परिस्थितींत कांहीं काळ तरी देशांत जुलमी साम्राज्यशाही व क्रांतिकारक राष्ट्रवाद यांच्यांत एक प्रकारची सशस्त्र झटापट होण्याचें टाळणें बाबू अरविंद घोष यांना अशक्यप्राय वाटत होतें व अशा सशस्त्र झटापटींत राष्ट्रवाद विजयी होईल अशीहि पण त्यांना आशा नव्हती. राष्ट्रवाद हा निःशस्त्र प्रतिका-

* Selections from Bande Mataram. P. 163-69.

काराच्या रणक्षेत्रांत दुर्धर्ष होईल, अशी त्यांच्या बुद्धीची खात्री होती. तथापि त्याला निःशस्त्र रणक्षेत्रावर कसें ठेवावें हेंच त्यांना एक गूढ पडलें होतें. या कामीं सरकार व प्रागतिक मुत्सद्दी त्यांना यत्किंचित्‌हि साहाय्य करण्यास तयार नव्हते. सरकार तर इतर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांप्रमाणें लवकरच त्यांना हद्दपार करणार अशी बातमीहि त्यांच्या कानावर येत होती. अशा परिस्थितींत आपल्या बुद्धीला पटलेला निःशस्त्र क्रांतीचा प्रयोग यशस्वी करण्यास व राष्ट्राकडून त्याचें आचरण करवून घेण्यास आपलें नेतृत्व पुरें पडत नाहीं व या कार्याची पूर्तता आपल्या हातून यावेळीं तरी घडत नाहीं, हें जाणून त्यांनीं कांहीं काल देशत्याग करून योगमार्गानें आपलें कार्य करण्याची शक्ति प्राप्त करून घेण्याचें ठरविलें! ब्रिटिश हिंदुस्थानचा त्याग धरून ते पाँडिचरीस जाऊन ध्यानधारणा करून राहिले; ते अद्यापि तेथेंच आहेत. मात्र त्यांनीं जातांना १९०९च्या जुलैमध्यें आपल्या देशबांधवांस एक अखेरचें पत्र लिहून ठेविलें आहे; त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें देऊन हें प्रकरण आम्ही पुरें करतों.

" आज हिंदुस्थानांत आपलें कर्तव्य करणाऱ्या सार्वजनिक मनुष्याची स्थिति इतकी बिकट झाली आहे कीं, त्याला उद्याची शाश्वति वाटूं शकत नाहीं. मला हद्दपार करण्याची दाट वदंता उठलेली आहे अशा परिस्थितींत माझ्या देशबांधवांना आणि विशेषतः राष्ट्रीय पक्षाच्या तत्त्वाचा ज्यांनीं स्वीकार केला आहे अशा लोकांना उद्देशून सद्यःस्थितींतील आवश्यक कार्य आणि भावी धोरण ह्यासंबंधीं मी हें पत्र लिहीत आहे. मला जर हद्दपार करण्यांत आलें तर आपण कोणत्या मार्गानें कार्य करावें याबद्दल ज्यांना शंका वाटत असेल त्यांना हें मार्गदर्शक होईल आणि मी जर तिकडून परत आलों नाहीं तर माझ्या देशबांधवांना लिहिलेलें तें एक अखेरचें मृत्युपत्रच होईल.

" राष्ट्रीय पक्षाची परिस्थिति बिकट झाली आहे. पण या परिस्थितींतहि कार्य चालूं ठेवणें अशक्य नाहीं. या पक्षाच्या पुढाऱ्यांना शिक्षा झाल्या आहेत; किंवा ते हद्दपार झाले आहेत. म्हणून तो पक्ष मेलाच आहे अशी जी कांहींची कल्पना आहे ती चुकीची आहे. केवळ वरवर दृष्टि

देण्यामुळेंच ही चूक होत असते. हा पक्ष जिवंत आहे, आणि त्याची शक्ति व व्याप्ति याहि पूर्वीपेक्षां कमी झालेल्या नाहींत. त्याला एका पुढाऱ्याची व धोरणाची आवश्यकता आहे. धोरण त्याला सांपडूं शकेल; पण पुढारी मात्र केवळ परमेश्वरच पुरवूं शकेल. आपला परमेश्वर–नियोजित पुढारी येईपर्यंत आणि आपण परमेश्वरी शक्तीच्या आविष्काराचें साधन बनेपर्यंत सर्वच मोठ्या चळवळी थांबून राहत असतात. नंतर जेव्हां तो येतो तेव्हांच त्या आपल्या कार्यांत विजयशाली होण्यास पुढें सरसावतात. आजपर्यंत ज्या लोकांनीं या चळवळीचें नेतृत्व केलें ते खंदे वीर होते. त्यांच्या अंगीं श्रेष्ठ गुण होते. त्यांची प्रतिभा प्रभावी होती. इतर कोणत्याहि चळवळीचें नेतृत्व करण्यास लागणारें मोठेंपण त्यांच्या अंगी होतें; पण या जगद्व्यापक क्रांतींतील प्रमुख प्रवाहाचें अखेरपर्यंत नेतृत्व करण्यास त्यांचीहि शक्ति पुरी पडली नाहीं. म्हणून भावी कालाचा निधिधारक अशा राष्ट्रीय पक्षानें असा पुढारी पुढें येईपर्यंत आतां वाटच पाहिली पाहिजे. आपत्तींतहि त्यानें शांत रहावें; पराभवांतहि आशा सोडूं नये; परिणामीं आपणांस विजय मिळेल याबद्दल खात्री बाळगावी; आणि हिंदुस्थानच्या भावी पिढ्या आणि जगांतील इतर राष्ट्रें यासंबंधीच्या आपल्या जबाबदारीसंबंधीं नेहमीं जागरूक रहावें.

"हा काळ येईपर्यंत धैर्यानें पण धिमेपणानें पावलें टाकीत रहावें, अशी आजची परिस्थिति आहे. या परिस्थितींत आमचें बल नैतिक आहे, भौतिक नव्हे. आपण जगण्याची आणि परिणामीं यशस्वी होण्याची आशा या नैतिक बलांतच आहे व त्यावरच आपण अवलंबून राहिलें पाहिजे. उतावीळपणानें अथवा धार्ष्ट्यानें ज्या क्षेत्रांत आपण प्रबल आहों तें क्षेत्र सोडून ज्या क्षेत्रांत आपण दुर्बल आहों त्या क्षेत्रावर जाण्याचें साहस करूं नये. स्वराज्य किंवा परकीय नियंत्रणापासून निर्भेळ असें पूर्ण स्वातंत्र्य, हें आमचें ध्येय आहे. स्वावलंबन आणि निःशस्त्र प्रतिकार हीं आमचीं साधनें आहेत. आमच्या स्वराज्याच्या ध्येयांत इतर कोणत्याहि राष्ट्राच्या किंवा आमच्या देशावर राज्य करीत असलेल्या कायदेशीर सरकारच्या द्वेषाचा अंतर्भाव होत नाहीं. या आकांक्षेंत द्वेष आणि अत्याचार यांचा

अंतर्भाव होणें अपरिहार्य आहे असें जें म्हणतात ते खोटें बोलतात. आमच्या देशभक्तीच्या ध्येयाचें अधिष्ठान प्रेम आणि बंधुभाव हीं असून त्यांत मानवजातीच्या अंतिम ऐक्याचाहि अंतर्भाव होतो. आमच्या हक्कासाठीं लढत असतां जे चुकीनें हक्क देण्याचे नाकारीत आहेत त्यांचा द्वेष करण्याची गरज नाहीं. फक्त प्रयत्न करणें, क्लेश भोगणें, कोणताहि वैयक्तिक विचार मनांत न आणतां सत्य बोलणें आणि प्रगतिधर्मांच्या आड येणाऱ्या सत्तेला उलथून आमची सत्ता प्रस्थापित करण्यासाठीं प्रत्येक कायदेशीर दडपणाचें आणि नैतिक बलाचें साधन उपयोगात आणणें, यांचा मात्र अंतर्भाव यांत होतो.

"सुरतेस झालेली आपापसांतील यादवी आणि त्यानंतर थोड्याच दिवसांत सुरू झालेलें दडपशाहीचें धोरण, त्यामुळें आमच्या संघटनांचा झालेला विनाश, आणि सरकारी नोकरांनीं स्वदेशीच्या कार्यकर्त्यांमध्यें व त्यांच्या सहकाऱ्यांत निर्माण केलेली दहशत, या गोष्टींमुळें मात्र आमच्या प्रगतीला गंभीर स्वरूपाचे अडथळे निर्माण झाले असून आमच्या आशांची सफलता दूरच्या भविष्यकालावर लोटली गेली आहे." यानंतर राष्ट्रीयपक्ष व प्रागतिक पक्ष यांच्यांत समेट घडवून आणण्याच्या मार्गासंबंधीं ते म्हणतात,—"स्वराज्याच्या ठरावांत वसाहतींच्या धर्तीवरचें स्वराज्य याऐवजीं 'पूर्ण स्वराज्य' हे शब्द योजिले असतां हा वाद मिटूं शकेल. निःशस्त्र प्रतिकारासंबंधींचा वाद बहिष्काराच्या ठरावासंबंधीं आहे. या बाबतींत राष्ट्रीय पक्ष आपल्या तत्त्वाचा त्याग करूं शकणार नाहीं; व नेमस्तांतीलहि पुष्कळ लोकांचा पाठिंबा या बाबतींत त्याला आहे. पण या प्रश्नाचाहि निकाल स्वतंत्रपणें निवडलेल्या राष्ट्रसभेच्या बहुमताकडून करून घेण्यास त्यांची तयारी आहे. मात्र विषयनियामक मंडळ ह्याचाच निर्णय अंतिम समजण्यास तो तयार नाहीं." यानंतर आपण असहकाराचें जें धोरण स्वीकारिलें आहे तें पूर्ण स्वराज्य प्राप्त होईपर्यंत सतत आचरावयाचें असा अर्थ न करितां जोपर्यंत सत्ता नाहीं तोंपर्यंत सहकार्य नाहीं, असा अर्थ करावा आणि विशिष्ट क्षेत्रांत पूर्ण सत्ता प्राप्त झाल्यास तेवढ्यापुरतें असहकाराचें धोरण सोडून ती सत्ता काबीज करून पुढील लढा

सुरू ठेवावा, असें त्यांनीं म्हटलें आहे:—“ प्रागतिकांचा व राष्ट्रीय पक्षाचा जो मतभेद आहे तो हाच आहे कीं, कोणत्याहि क्षुद्र व भ्रामक सुधारणा दिल्या तरी त्यांचा स्वीकार करून आपलें ध्येय सोडण्यास व त्यामुळें आपणांस खरे हक्क प्राप्त झाले अशी लोकांची समजूत करून देण्यास राष्ट्रीय पक्ष तयार नाहीं.§”

हें पत्र लिहिल्यानंतर थोड्याच दिवसांत बाबू अरविंद घोष हे पॉंडिचरीस जाऊन राहिले. त्यांनीं भविष्य केल्याप्रमाणें त्यांच्या गैरहजिरींत निदान बंगालमध्यें तरी नेमस्त राजकारण कायमचें मरून गेलें. तरुण बंगाल बहुतेक सशस्त्र क्रांतिवादीच बनला व हा सशस्त्र क्रांतिवाद तेथें परवां परवांपर्यंत जिवंत होता. हा क्रांतिवाद म्हणजे केवळ अधिकाऱ्यांचें व्यक्तिशः खून पाडणारा दहशतवाद नव्हे व तसा त्याचा मूळ उद्देश नाहीं, असें वीरेंद्रकुमार यांनीं आपल्या कोर्टांतील जबानींत सांगितलें होतें. ते म्हणतात:—“ We never believed that political murder will bring independence. We do it because we believe the people want it. ” * या क्रांतिकारक संस्था रशिया व इटली या देशांतील गुप्त कटांच्या धर्तीवर उभारलेल्या होत्या.

महात्मा गांधींनीं हिंदी राजकारणाचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेतल्यानंतर बाबू अरविंद घोष, बिपिनचंद्र पाल, लो. टिळक वगैरे पुढाऱ्यांनीं १९०५ सालीं सुरू केलेल्या बहिष्कारयोगाचें पुनरुज्जीवन असहकारयोगाच्या रूपानें केलें. यामुळें बंगालमध्यें रुजलेला सशस्त्र क्रान्तिवाद सर्वत्र फैलावला नाहीं. आज बंगालमधील सशस्त्र क्रान्तिवादीहि महात्मा गांधींच्या निःशस्त्र क्रान्तिवादाचा अवलंब करण्याचें धोरण जाहीर करीत आहेत; व निःशस्त्र क्रान्तीची दीक्षा घेतलेल्या राष्ट्रसभेंत येऊन सामील होत आहेत. आज सशस्त्र क्रान्तीची अंतिम आवश्यकता मानणारे लोकहि कम्युनिझमच्या क्रान्तिशास्त्राचा अवलंब करून वर्गसंघटनेचें उघड कार्य कायद्याची व कायदेशीर शांततेची व्यावहारिक मर्यादा पाळून करूं लागले आहेत.

§ Speeches of Aurobindo Ghose, Appendix.

* Quoted in Sedition Committee Report.

अशाप्रकारें आजच्या हिंदुस्थानांत महात्मा गांधींचें अहिंसानिष्ठ निःशस्त्र क्रान्तिशास्त्र व कम्युनिझमचें शास्त्रीय क्रान्तिशास्त्र हीं दोनच क्रान्तिकारक राजकारणें प्रायः उरलीं असून राष्ट्रसभेनें आज म. गांधींच्या निःशस्त्र क्रान्तिशास्त्राचें धोरण स्वीकारिलेलें आहे. ह्या दोन क्रान्तिशास्त्रांतील मत-भेदांचा विचार ह्या पुस्तकाच्या अखेरच्या दोन प्रकरणांत आम्ही करणार आहोंत. पुढील प्रकरणांत १९१० पासून १९२० पर्यंतच्या आपत्कालांत भारतीय राजकारण कोणत्या स्वरूपांत व कोणतें धोरण स्वीकारून चालू होतें त्याचा विचार करावयाचा आहे.

प्रकरण १० वें

राष्ट्रीय आपद्धर्म

इ. स. १९०९ सालीं हिंदी राज्यघटनेंतील लॉर्ड मोर्ले यांच्या सुधारणा अस्तित्वांत आल्या. १९१०सालीं लॉर्ड मिन्टो हे सेवानिवृत्त झाले व लॉर्ड हार्डिंज हे हिंदुस्थानचे व्हाईसराय म्हणून येथें येऊन दाखल झाले. या वेळपासून हिंदी राजकारणांत एक नवें युग सुरू झालें व तें थोड्या फार फरकानें १९२८पर्यंत चालू होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हा दहा वर्षांचा काळ म्हणजे हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनें एक आपत्कालच होय. मोर्ले–मिन्टो सुधारणांचा काळ म्हणून स्थूलमानानें याचें वर्णन करण्यांत येत असतें. मोर्ले–मिन्टो सुधारणा या देशांतील राष्ट्रीय पक्षानें मान्य केलेल्या सुधारणा नव्हत्या. त्या केवळ प्रागतिक पक्षानें मान्य केलेल्या असून त्या पक्षासहि त्या सर्वस्वी समाधानकारक वाटत नव्हत्या. शिवाय बंगालची फाळणी रद्द झाल्याखेरीज आपण या सुधारणांचा स्वीकार करणार नाहीं व नव्या कायदेमंडळांतहि जाणार नाहीं असें बाबू सुरेंद्रनाथप्रभृति नेमस्त बंगाली पुढाऱ्यांचेंहि धोरण होतें. राष्ट्रीय पक्ष दडपशाहीच्या वरवंट्याखालीं जवळ जवळ चुरडून टाकण्यांत आलेला होता व लो. टिळक अद्यापि मंडालेच्या तुरुंगांत बंदीवास भोगीत होते. देशांतील उत्साही तरुण सशस्त्र क्रान्तिवादी बनून कांहीं अत्याचार करीत होते व इतर कांहीं अमेरिका, युरोप वगैरे खंडांत जाऊन कारस्थानें रचीत बसले होते. या वेळीं बंगाल व महाराष्ट्र यांच्याप्रमाणें पंजाब मध्येंहि हरदयाळ यांच्या नेतृत्वाखालीं एक सशस्त्र क्रान्तिपक्ष अस्तित्वांत येऊन त्यानें अमेरिकेंत गधर (बंड) हें नांव घेऊन काम चालविलें होतें. पुढें या क्रांतिकारक पक्षाचीं सूत्रें युरोपीय महायुद्धाच्या काळांत जर्मनीशीं गोविलीं गेलीं आणि रशियांतील राज्यक्रांतीनंतर भाई मानवेंद्रनाथ रॉय वगैरे हिंदी कम्युनिस्टांचा रशियांतील बोल्शेव्हिकांशीं संबंध जडला. पण हिंदुस्थानांत कम्युनिस्टांचा क्रांतिवाद १९२२ पर्यंतच्या काळांत पक्षरूपानें

अस्तित्वांत आला नव्हता. तसेंच १९१० ते १९२० या काळांत निःशस्त्र क्रांतिवादी राष्ट्रीय पक्षहि एक प्रकारच्या प्रच्छन्न स्वरूपांतच कार्य करीत होता.

या कालविभागाचे पुनः पांच पांच वर्षांचे दोन खंड पडतात. १९१० ते १९१५ या कालांत दोन्ही प्रकारचे क्रांतिवाद किंवा राष्ट्रवाद केवळ जीव धरून आपलें संरक्षण करण्याचेंच धोरण अवलंबित होते. १९१४ सालच्या अखेरीस युरोपीय महायुद्ध सुरू झालें, यामुळें या दोन्ही प्रकारच्या राष्ट्रवादास आपलें सामर्थ्य थोडेंफार वृद्धिंगत करण्याची संधि सांपडली. १९१४ च्या जूनमध्यें लो. टिळक हे मंडालेहून सुटून परत आले आणि त्यांनीं आपल्या राष्ट्रीय पक्षाचें बल संघटित करण्यास व वाढविण्यास सुरवात केली. यावेळपर्यंत महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षास जिवंत ठेविण्याचें कार्य श्री. न. चिं. केळकर हे केसरींतून करीत होते. या नंतर १९१५ पासून १९२० पर्यंतच्या काळांत ह्या राष्ट्रीय पक्षाच्या संघटनेचें व संवर्धनाचें कार्य लो. टिळक यांनीं केलें आणि प्रागतिकांची बनलेली राष्ट्रसभा आपल्या हातीं घेऊन म. गांधींच्या निःशस्त्र क्रांतिवादी राजकारणास एक प्रभावी राष्ट्रीय संस्था तयार करून ठेविली. मात्र १९०५ सालच्या बहिष्कार योगाच्या क्रांतिवादी राजकारणाचें पुनरुज्जीवन त्यांना या काळांत करितां आलें नाहीं. हें कार्य पुढें महात्मा गांधींनीं १९२० सालीं केलें आणि १९०७ सालीं सुरतेस तुटलेली राष्ट्रीय राजकारणाची सांखळी पुनः जोडिली. लोकमान्यांच्या बंदिवासांत महाराष्ट्रांत केसरी जिवंत ठेवण्याचें व त्यांच्या जहाल राजकारणाची स्मृति अखंड ठेवण्याचें महत्त्वाचें कार्य श्री. न. चिं. केळकर यांनीं केलेलें आहे. यावेळीं राष्ट्र अगदीं विकलांग आणि असहाय होऊन पडलेलें होतें. त्याच्या अन्तःकरणांत जहाल किंबहुना क्रांतिवादी भावना जागृत होत्या; पण त्या कोणत्याहि प्रकारें कार्यप्रवण होण्याइतक्या प्रबल नव्हत्या. जहाल भावनांचीं मनें मुकीं बनलीं होतीं. अशा वेळीं या मुक्या मनांतील भावना बोलून दाखविणे हेंहि एक महत्त्वाचें कार्य होतें आणि तें करण्यास श्री. केळकर यांची लेखणी उपयोगी पडली. अशा आपत्कालांत चढाईचें धोरण स्वीकारणें शक्य व इष्ट नव्हतें. त्यावेळीं लोकांच्या जहाल भावना

जाग्या ठेवावयाच्या परंतु त्यांचा निःशस्त्र किंवा सशस्त्र कोणत्याच रूपांत आविष्कार होईल इतक्या त्या तापूं द्यावयाच्या नाहींत हें कार्य करण्यास श्री. केळकर यांची लेखणी व प्रकृति अत्यंत अनुरूप होती. लो. टिळक यांचा वर्धिष्णु क्रान्तिवाद जेव्हां कायद्याचें बंधन उल्लंघून निःशस्त्र प्रतिकाराच्या क्षेत्रांत प्रवेश करूं लागला आणि बंगालमधील आध्यात्मिक क्रान्तिवादी योगी अरविंद घोष यांच्या सहकार्यासाठीं त्यांनीं नेमस्ताशीं भांडण करून राष्ट्रसभा दुभंगली तरी हरकत नाहीं पण तिला मागें जाऊं द्यावयाचें नाहीं असें उग्र धोरण त्यांनीं स्वीकारिलें तेव्हां त्यांचें तें तेजस्वी धोरण कांहीं काल श्री. केळकर यांना असह्य झालें. या वेळीं लोमान्यांच्यांशीं त्यांचा प्रामाणिक मतभेद झाला. सुरतेची कॉंग्रेस मोडल्यानंतर थोड्याच दिवसांत ती मोडण्यांत दोन्ही पक्ष थोडे थोडे दोषी आहेत अशा विचारांचा एक लेख साताराचे श्री. दादासाहेब करंदीकर यांनीं लिहिला व तो श्री. केळकर यांनीं ' मराठ्यांत ' अग्रलेखाच्या जागीं छापला. यानंतर धुळयास भरलेल्या प्रान्तिक परिषदेंत लोकमान्यांनीं निर्भेळ स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला; या भाषणासहि आपण लिहिलेल्या टिळकचरित्रांत त्यांनीं स्थळ दिलेलें नाहीं. तसेंच लोकमान्यांनीं Tenants of the New Party. या भाषणांत आपल्या पक्षास घालून दिलेलीं तत्त्वें हीं राष्ट्रीय पक्षाचीं मूलभूत तत्त्वें आहेत असें त्यांना कधीं वाटलें नाहीं. या सुमारास त्यांचा लोकमान्यांच्यांशीं इतका तीव्र विरोध होता कीं ते त्यांचा पक्ष सोडून जातात कीं काय असें लोक म्हणत असत; पण इतक्यांत लोकमान्यांचा बंदिवास सुरू होऊन राष्ट्रीय पक्षाच्या संरक्षणास साहाय्य करण्याची संधि त्यांना प्राप्त झाली. या आपत्कालांत त्यांनीं बहिष्कारयोगाचें चढाऊ राजकारण सोडून दिलें आणि बदललेल्या परिस्थितीस अनुरूप असें मंद धोरण पुरस्कारिलें.

बाबू अरविंद घोष यांनीं देशत्याग करतांना लोकांस असें सांगितलेंच होतें कीं, आपल्या निःशस्त्र क्रांतीचें नेतृत्व करण्यास व ती सफल करण्यास योग्य असा अधिकारी नेता आज आपणापाशीं नाहीं. देशांतील सामान्य पुढारी या महत्कार्यास समर्थ नव्हते. अशा वेळीं आपलें सामर्थ्य ओळखून देशकार्य करीत राहणें यांतच खरी मुत्सद्दीगिरी आहे असें श्री. केळ-

कर यांचें मत होतें. बहिष्कारयोगाचा एकसारखा जप करीत राहण्यापासून कांहीं फायदा नाहीं. यापेक्षां जें कार्य आपल्या हाताशीं आहे तें करीत राहण्यांतच व आपलें सामर्थ्य ओळखून वागण्यांतच खरें देशहित आहे असें ते प्रतिपादित. तशांत १९११ सालच्या अखेरीस दिल्ली दरबार भरून पंचम जॉर्ज यांचा राज्याभिषेकसमारंभ हिंदुस्थानांत जाहीर करण्यांत आला. यावेळीं बंगालची फाळणी रद्द करण्यांत आली आणि कलकत्त्याची राजधानी दिल्लीस नेण्यांत आली.

याच सुमारास म्हणजे १९११च्या ऑगस्टमध्यें लॉर्ड हार्डिंज यांनीं मोर्लें-मिन्टो सुधारणांचा विकास प्रांतिक स्वराज्यांत होणें अवश्य आहे अशा प्रकारचा एक खलिता विलायत सरकारकडे पाठविला. म्हणजे मोर्ले-मिन्टो सुधारणा ह्या अपुऱ्या असून त्यांचे प्रांतिक स्वराज्यांत आज ना उद्यां रूपांतर करणें अवश्य आहे, असें सरकारीरीत्याच जणूं काय मान्य करण्यांत आलें. ह्या सर्व घडामोडींमुळें बंगालमधील पुढारी बाबू सुरेंद्रनाथ, इतकेंच नव्हे तर बाबू बिपिनचंद्र पाल हेहि बरेच संतुष्ट झाले. लॉर्ड हार्डिंज यांच्यांवर दिल्लींतील जाहीर प्रवेशसमारंभाच्या मिरवणूकींतच कोणी तरी एक बॉम्ब टाकिला. तथापि त्यांनीं त्यामुळें आपलें माथें फिरूं दिलें नाहीं व दडपशाहीचें धोरण अवलंबिलें नाहीं; आणि लोकपक्षाशीं एकंदरींत समेटाचें व सामोचाराचें धोरण स्वीकारिलें. ना. गोखले यांच्या नेमस्त राजकारणाच्या भरतीचा हा काळ होता. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या सत्याग्रहाला पाठिंबा देण्याच्या कार्यांत ना. गोखले व लॉर्ड हार्डिंज हे दोघेहि सहकार्यानें भाग घेत होते. अशा वेळीं श्री. केळकर यांनीं बहिष्कारयोगाचें धोरण सोडलें तर तें आक्षेपार्ह ठरत नाहीं.

१९१२ सालीं आमचें स्थानिक स्वराज्य या विषयावर लिहिलेल्या लेखांत ते म्हणतात—“ बहिष्कार हें एक शस्त्र आहे; कोंडमारा झालेल्या निराश स्थितींतील मनुष्यास व राष्ट्रास बहिष्कार हें शस्त्र पुष्कळ वेळां चांगलेंच उपयोगीं पडतें, व त्याचा उपयोग करावाहि. पण बहिष्कार शस्त्राचा सुद्धां तीनत्रिकाळ, अष्टौप्रहर व बारामास उपयोग करून चालेल

कीं काय हा एक प्रश्नच आहे. कारण साम, दाम, दंड व भेद हे उपाय सरकारशीं चालणाऱ्या सनदशीर युद्धांत राष्ट्रानें निरनिराळ्या अनुपानानेंच योजावयाचे असतात. वंगभंग अस्तित्वांत असतां बंगालनें व त्याच्या समर्थनार्थ इतर प्रांतांनीं बहिष्कार उचलला होता व तो कायदेशीर होता असें सर्वपक्षीय अशा कलकत्त्याच्या १९०६ सालच्या राष्ट्रीय सभेनें ठरविलें होतें. तसेंच वंगभंगासारखा तीक्ष्ण राष्ट्रीय चळवळीचा प्रश्न उपस्थित झाला असतां फिरून बहिष्काराच्या कायदेशीर हत्याराचें अवलंबन पुढेंमागें हिंदी राष्ट्र पुनः करणार नाहीं हें तरी कोणीं सांगावें ? पण आज वंगभंग रद्द झाला असतांहि स्वराज्याचें आमचें गाऱ्हाणें अद्यापि शिल्लक आहे या सबबीवर, राजेसाहेब हिंदुस्थानांत आले, त्यांजवर बहिष्कार घालावा असें कोणाच्याहि मनांत आलें नाहीं व तसें कोणीहि प्रतिपादिलें नाहीं .... प्रसंगाच्या तीक्ष्णतेप्रमाणेंच शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करावयाचा असतो." याच लेखांत श्री. केळकर यांनीं स्वराज्य मिळेपर्यंत स्थानिक स्वराज्यावरहि बहिष्कार घालावा अशी वृत्ति धारण करणारे जे लोक होते त्यांना उद्देशून काढिलेले पुढील उद्गार त्यांच्या एकंदर राजकीय तत्त्वज्ञानाचें व प्रकृतिधर्माचे निदर्शक म्हणून देतां येतील. ते उद्गार असे :— "जोंपर्यंत खरे स्वराज्याचे अधिकार आम्हांस मिळत नाहींत तोंपर्यंत स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार मिळून काय व न मिळून काय सारखेंच ! बरें, जेव्हां ते अधिकार मिळतील तेव्हां हेहि त्याजबरोबरच आपोआप येतील; व मग ते जसे नीट करण्यास आम्ही पात्र ठरूं, तसे हेहि बजावण्यास आम्ही पात्र ठरूंच ठरूं. तोपर्यंत आम्हांस त्या कामांत मुळीं पडावयाचेंच नाहीं. सरकार जाणें व तें स्थानिक स्वराज्य जाणे.' अशा तऱ्हेचा युक्तिवादहि दुसऱ्या बाजूनें करतां येण्याजोगा आहे. पण अशा युक्तिवादानें स्थानिक स्वराज्याचें काम अंगाबाहेर टाकणारीं माणसें राष्ट्रीय गुणांनींहि तशीच श्रेष्ठ व लोकोत्तर असावीं लागतात हें विसरतां कामा नये..... ज्यांना श्रेष्ठ व अंतिम राष्ट्रीय प्रश्नाशिवाय कांहीं सुचतच नाहीं, ज्यांचा अहर्निश व्यवसाय अशा प्रश्नासंबंधानेंच चालू आहे, ज्यांना जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं राष्ट्रच दिसतें अशा लोकांनाच कदाचित् वरील युक्तिवादांतील सबबींचा फायदा मिळाला तर मिळेल.....

मॅझिनी, डॉ. सन्यत्सेन—ज्यांनीं स्वराज्याच्या वेडांत देह किंवा व्यवहार कांहींच मानला नाहीं,—अशा लोकांनीं स्थानिक स्वराज्याकडे दुर्लक्ष केल्यास तें त्यांस माफ होईल; पण ज्यांचा सारा जन्म दुसऱ्याची नौकरी करण्यांत, व्याजबट्टा करून पैसे कमाविण्यांत किंवा वाङ्मयात्मक धंदा करून स्वार्थबुद्धीनें सोन्याच्या नाण्याच्या चवडी बांधून ठेवण्यांत गेला, त्यांनीं स्वराज्याच्या भल्या मोठ्या गोष्टी सांगून स्थानिक स्वराज्यासारख्या लहान पण उपयुक्त गोष्टीकडे तिरस्कारबुद्धीनें स्वतः पहावें अगर दुसऱ्यास पहावयास सांगावें हें आश्चर्य नव्हे काय?" §

या लेखांतील हा युक्तिवाद सामान्य मनुष्यें आणि असामान्य विभूति यांच्यांतील भेदावर उभारलेला आहे, व त्यांत बरेंच तथ्यहि आहे. विशेषतः ज्यावेळीं एखाद्या पक्षास फार मोठें कार्य करावयाचें असतें, पण तें कसें करावें हें दाखवून देऊन त्याचें नेतृत्व स्वीकारंण्यास एखादा असामान्य पुढारी नसतो, त्यावेळीं सामान्य लोकांनींच आपल्या कर्तृत्वाच्या मर्यादा न ओळखतां एखाद्या मोठ्या चळवळीचें नेतृत्व करण्याचा आव आणावा व अखेरीस आपलें हांसें करून घेऊन आपल्या अनुयायांस संकटांत पाडावें, असे प्रकार न घडावेत यासाठीं असा उपदेश कित्येक वेळां करावाहि लागतो. निःशस्त्र क्रान्तीसारख्या अपूर्व चळवळीचें नेतृत्व करण्यास तसाच असामान्य पुढारी पुढें आला पाहिजे व तोंपर्यंत सामान्य पुढाऱ्यांनीं लोकांस भरीस घालण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं हें खरें आहे. पण असा असामान्य पुढारी पुढें आल्यावर मात्र या युक्तिवादाचें महत्त्व उरत नाहीं; किंबहुना त्यामुळें राष्ट्रकार्यांत हानिहि होण्याचा संभव असतो. शुद्ध बुद्धिवादाच्या दृष्टीनेंहि सामान्य मनुष्यें व असामान्य विभूति यांतील भेद अनुभवगम्य म्हणून खरा धरावा लागतो. पण तो भेद सामान्य मनुष्यांनीं असामान्य विभूतींची पूजा करण्याच्या किंवा त्याचें शिष्यत्व पत्करून त्यानें घालून दिलेलें धोरण अवलंबिण्याच्या आड येऊं शकत नाहीं. असामान्य विभूति आपल्या अनुयायास जेव्हां एखादा कार्यक्रम आंखून देतात तेव्हां अर्थात्च सामान्य पुढारी तो आचरणांत आणतात,

§ केळकरकृत लेखसंग्रह भाग ४ था पृ. १३२, ३४.

पण त्यामुळें त्यांच्यावर असामान्य विभूतींचें अंधानुकरण करण्याचा आक्षेप येऊं शकत नाहीं. असामान्य विभूति एखादे नवें सत्य आपल्या अंतःप्रेरणेच्या बळावर शोधून काढूं शकतात व त्याची जगांत प्रस्थापनाहि करूं शकतात. या प्रस्थापनेच्या कामीं त्या अलौकिक स्वार्थत्यागहि करीत असतात. पण जगांत एखाद्या विभूतीच्या आत्मबलानें जेव्हां नव्या सत्याची प्रस्थापना होते, तेव्हां त्या अलौकिक स्वार्थत्यागी विभूतीला या सत्य–प्रस्थापनेच्या कार्यांत अनेक सामान्य लोकांचेंहि साहाय्य मिळावें लागतें व त्यांच्याकडूनहि स्वार्थत्यागाची अपेक्षा कांहीं काल तरी तिला करावी लागते. अशा वेळीं सामान्य लोक या असामान्य विभूतीचें शिष्यत्व पत्करतात व आपल्या शक्त्यनुसार स्वार्थत्याग करून तिनें अंगिकारिलेल्या महत्कार्यास साहाय्य करतात. तात्पर्य, सामान्य मनुष्यांनीं असामान्य विभूतींचें बाह्य अंधानुकरण करूं नये या म्हणण्यांत जरी तथ्य असलें, तरी त्याचबरोबर अशा असामान्य विभूतीच्या कार्यास साहाय्य करण्यासाठीं आपण शक्त्यनुसार त्याग करावा आणि ही त्याग करण्याची अंतःप्रेरणा वृद्धिंगत करण्यासाठीं तिचें शिष्यत्व पत्करून तिचें माहात्म्य गावें हेंहिं जगाच्या प्रगतीस व सत्याच्या प्रस्थापनेस अथवा राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासारख्या महत्कार्यांच्या यशस्वितेस अत्यंत अवश्य आहे. राष्ट्रनिर्मितीस महान् नेत्यांची व विभूतिपूजेची जी आवश्यकता असते ती याचसाठीं होय. यासंबंधीं आगरकरांनीं एके ठिकाणीं फार मार्मिक विवेचन केलें आहे; व तें शुद्ध बुद्धिवादाच्या दृष्टीनें कोणासहि मान्य होण्यासारखें आहे. ते म्हणतातः—" बुद्धिमंदिरांत सत्याचा दीप प्रकाशित झाल्याबरोबर वृत्ति आनंदमय होऊन एका प्रकारें ज्यांचें देहभान सुटतें असा एखादा महात्माच आईबापांची, गणगोताची, धनद्रव्याची, जातीची, देशाची, किंबहुना समग्र मनुष्यतेची पर्वा न ठेवतां आंतरोत्थित अमर्याद प्रेरणाबलाच्या भरवंशाबरोबर हवें तेवढें महत्कृत्य हातीं घेऊन तडीस नेतो! सामान्य मनुष्यानीं अशा नरवरांचें आश्चर्य करावें, पूजन करावें, स्मरण करावें, शिष्यत्व करावें, पण अनुकरण करूं नये" या म्हणण्याचा भावार्थ इतकाच आहे कीं, पुष्कळ वेळां सामान्य

मनुष्यें असामान्य विभूतीसच साधणाऱ्या महत्कार्यास आपल्या एकट्याच्या बळावर हात घालून आपलें हांसें करून घेतात, व आपल्याबरोबर आपल्या सहकाऱ्यांचेंहि नुकसान करतात. पण त्याचबरोबर सामान्य मनुष्यांनीं असामान्य पुढाऱ्याचें ' पूजन व शिष्यत्व ' करावें हेंहि म्हणणें लक्षांत घेतलें पाहिजे. श्री. केळकर यांना अशा प्रकारची विभूतिपूजा पाहून एक प्रकारची चीड येते व ते तिला बुवाबाजी किंवा बुवाशाही अशीं नांवें ठेवून महान् विभूतीनें आरंभिलेल्या महत्कृत्यास अनेक वेळां अडथळाहि करितात. म्हणून ज्यावेळीं असा एखादा महात्मा राष्ट्राचें नेतृत्व स्वीकारून त्याच्याकडून स्वार्थत्यागानें महत्कृत्य घडवून आणण्यास पुढें येतो त्यावेळीं श्री. केळकर यांच्या वरील वृत्तीचा व उपदेशाचा त्याच्या कार्यास विघातक असाच परिणाम होतो. पण ज्यावेळीं असा पुढारी राष्ट्रांत नसेल त्यावेळीं सामान्य मनुष्यांच्या हितसंबंधांस धक्का न लावतां त्यांच्यांतील जहाल मनोभावना व्यक्त करण्यास व त्यांना क्रान्तिकारक न बनवितां आपल्या पुढाऱ्याची स्मृति जागृत ठेवण्यास, त्यांची लेखणी फार उपयोगी पडते. असा अनुभव १९०८ पासून १९१४ पर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रास आलेला आहे व त्याबद्दल टिळकपक्ष त्यांच्या या सेवेची थोरवी नित्य स्मरतो.

आतां या काळांतील म्हणजे १९१० पासून १९१४ पर्यंतच्या काळांतील बंगाल व पंजाब प्रांतांतील राष्ट्रीय पुढाऱ्यांची काय हकीकत होती तें पाहूं. पंजाबचे पुढारी लाला लजपतराय हे सुरत कॉंग्रेसच्या वेळीं प्रागतिकांचें वसाहतींचें स्वराज्य हें ध्येय मान्य करून त्यांच्या राष्ट्रसभेंत राहिले. यामुळें त्यांना सरकारनें ताबडतोब बंदिवासांत ठेविलें नाहीं. पुढें तें १।२ वर्षांनीं राष्ट्रसभेच्या कार्यासाठीं विलायतेस गेले व तेथून अमेरिकेस गेले. यानंतर मात्र त्यांच्यावर हिंदुस्थान सरकारची पुनः वक्रदृष्टि वळली व सरकारनें महायुद्ध संपेपर्यंत त्यांना हिंदुस्थानांत येऊं दिलें नाहीं. अमेरिकेंतील ' गधर ' पक्षाशीं त्यांचा संबंध असावा असा सरकारास संशय होता पण पुढें तो खोटा ठरला. १९१४ ते १९१९ मधील महायुद्धाच्या काळांत हिंदुस्थानांत लोकमान्यांनीं ' होमरूलची चळवळ ' सुरू केली; यावेळीं अमे-

रिकेंत होमरूलच्या कार्याचा प्रचार लालाजी करीत असत. बाबू बिपिनचंद्र पाल हे सुरत काँग्रेसच्या सुमारासच बंदींत पडले होते. त्यांतून लवकरच त्यांची मुक्तता झाली व ते कांहीं काळ इंग्लंडांतच जाऊन राहिले. इंग्लंडांतून परत आल्यानंतर त्यांनींहि आपलें पूर्वींचें धोरण बदललें आणि ब्रिटिश साम्राज्याशीं आपला संबंध कायम ठेवणें यांतच आपलें व ब्रिटिश साम्राज्याचेंहि हित आहे असें प्रतिपादण्यास त्यांनीं सुरवात केली. लॉर्ड हार्डिंज यांच्या कारकीर्दींत दिल्लीस हिंदुस्थानची राजधानी नेण्यांत आली याबद्दल त्यांनीं समाधान व्यक्त केलें आणि लॉर्ड हार्डिंज यांनीं हिंदुस्थानांत प्रांतिक स्वराज्याची स्थापना करण्याचें ध्येय मान्य केल्यामुळें आतां हिंदुस्थान हें एक स्वराज्यमंडित संयुक्त राज्य लवकरच बनणार व त्याच्या साहाय्याची आवश्यकता ब्रिटिश मुत्सद्यांनाहि पटूं लागली आहे असें लिहिण्यास त्यांनीं सुरवात केली. १९१३ सालीं त्यांनीं 'हिंदु रिव्ह्यू' या नांवाचें मासिक कलकत्त्यास सुरू केलें. त्याच्या दुसऱ्या वर्षाच्या तिसऱ्या अंकांत लॉर्ड हार्डिंज यांच्या प्रांतिक स्वराज्याच्या खलित्यासंबंधीं व दिल्लीस राजधानी नेण्याच्या धोरणासंबंधीं ते लिहितातः —

"The removel of the Capital to Delhi is a vital part of the larger policy, enunciated in the despatch of 1911. That policy, as I have repeatedly said, has for its objective the ultimate building up of a United States of India, composed of a number of Provincial Autonomies.........Autonomy in the provincial administrations will gradually compel the transformation of the Central Government into a thoroughly Constitutional and repersentative state authority."

म्हणजे हिंदुस्थानला प्रांतिक स्वराज्य दिलें पाहिजे व या प्रांतिक स्वराज्याचा मध्यवर्ति संयुक्त स्वराज्यांत लवकरच विकास झाला पाहिजे ही गोष्ट ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं आपल्या बुद्धिचक्षूनें आकलन केली आहे असें बाबू बिपिनचंद्र पाल यांचें यावेळीं मत झालें. इतकेंच नाहीं, तर हिंदुस्थानवर पश्चिमेकडून मुसलमानी राष्ट्रें व पूर्वेकडून चीन, हे चाल करून येण्याचा संभव असल्यामुळें आम्हांस ब्रिटिश साम्राज्याच्या सहकार्याची व ब्रिटिश साम्राज्यास आमच्या सहकार्याची आज आवश्यकता उत्पन्न

झाली आहे असें त्यांचें यावेळचें मत होतें. या मतानुसार हिंदी राष्ट्रीय पक्षानें आतां सरकारशीं असहकाराचें धोरण सोडून द्यावें आणि क्रान्तिकारक राष्ट्रवाद हें आपल्या मार्गांतील एक संकटच आहे असें मानूं लागावें असा त्यांचा यावेळीं उपदेश चालू झाला. ब्रिटिश साम्राज्याला मुसलमानी राष्ट्रांचें व चीनचें संकट उत्पन्न झाल्यामुळें व तें संकट आपणांसहि असल्यामुळें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला हिंदी राष्ट्रवादाशीं आज ना उद्यां समेट करणें भाग पडेल असें त्यांनीं लिहिलें आहे. १९१४ च्या एप्रीलच्या ' हिंदु रिव्ह्यू ' च्या अंकांत ते लिहितात:—

" The Nationalists rule of aloofness from all sorts of official associations and activities, except where the contrary was made positively bending upon us by Law,—was reasonable and justifiable then. It is no longer so now. Revolutionary patriotism is the greatest danger before Indian Nationalism to day. It is more dangerous to the true Nationalist cause in India, than even Bureaucratic Absolutism. The real danger to the Indian Nationalism will come now not so much from the British Suzerainty as from the possibilities of Chinese irruption on the one side and Pan-Islamic intrigues on the other. British Imperialism will be forced, in the face of these fearful possibilities, to come to terms with Indian Nationalism in its own interest......It was never true than it is to-day, that India and Great Britain must stand or fall together."

हिंदुस्थान आणि ब्रिटिश साम्राज्य यांचें सहकार्य झाल्याखेरीज हिंदुस्थानचा निभाव आशियांतील राजकारणांत लागूं शकत नाहीं, आणि हिंदुस्थानवर येणारें पॅन इस्लामिझमचें संकट लक्षांत घेऊन हिंदुस्थाननें क्रांन्तिकारक राष्ट्रवाद सोडून द्यावा व ब्रिटिश साम्राज्याशीं सख्य करावें या विचारसरणीचा उगम बंगालचे एक वेळचे ज्वलजहाल पुढारी बाबू बिपिनचंद्र पाल यांच्या वरील उद्गारांत आहे. आज हिंदुसभेंतील कांहीं पुढारी याच पॅन इस्लामिझमचा बागुलबोवा पुढें करून एकीकडे हिंदुराज्याची घोषणा करीत आहेत व दुसरीकडे ब्रिटिश साम्राज्याशीं सहकार्याचें

धोरण पुकारीत आहेत ! बंगाली पुढाऱ्यांत मुसलमानी साम्राज्याच्या भीतीनें अगर द्वेषानें प्रथम ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल प्रेम किंबहुना अंधभक्ति निर्माण झाली होती. तेव्हां बिपिन बाबूंचें धोरण त्या परंपरेस अनुसरून आहे असें म्हणतां येईल. पण महाराष्ट्रीय क्रांतिकारक म्हणून गाजलेल्या कांहीं व्यक्तींनीं मुसलमानी साम्राज्याच्या भीतीचा बागुलबोवा उभारून ब्रिटिशांच्या सहकार्याची इतकी आवश्यकता कां प्रतिपादावी हें कोडें महाराष्ट्रीय परंपरेच्या दृष्टीनें उलगडणें कठीण आहे! १८५७ सालीं दिल्लीच्या तख्तावर वृद्ध मोंगल बादशहास बसवून स्वराज्यसंस्थापनेचा प्रयत्न करण्यास नानासाहेब पेशवे, झांशीच्या राणीसाहेब किंवा तात्या टोपे या क्रान्तिकारकांना भीति वाटली नाहीं; कारण हिंदुस्थानांतील हिंदूंवर मुसलमान कायमची अनियंत्रित सत्ता चालवूं शकत नाहींत इतका आत्मविश्वास त्यांना वाटत होता. आणि हिंदुमुसलमानांनीं एक होऊन प्रथम फरकीयांचें दास्य नष्ट केलें तरच आपलें दोघांचें कल्याण होईल हें ते महाराष्ट्रीय मुत्सद्दी जाणत होते. तें कांहीं असो, यावेळीं बाबू बिपिनचंद्र पाल हे ब्रिटिश साम्राज्याशीं सहकारितेचें धोरण पुरस्कारित होते, एवढें खरें. पुढें जेव्हां महात्मा गांधींनीं राष्ट्रसभेला असहकाराची दीक्षा दिली तेव्हांहि त्यांनीं गांधीजींस विरोधच केला.

१९१४ सालीं लो. टिळक सुटून आले तेव्हां सर्व भरतखंडाला आपलें नष्ट झालेलें चैतन्य पुनः आलें असें भासलें आणि राष्ट्रीय पक्षाचें चैतन्य संरक्षण करून ठेवण्याचा काळ संपून आतां त्याच्या बलसंवर्धनाचा काल प्राप्त झाला. साम्राज्यशाहीविरुद्ध बंड करून उठलेल्या भारतराष्ट्राच्या डोक्यावर साम्राज्यशाहीनें जी दडपशाहीची गदा घातली होती त्यामुळें तें कांहीं काल मूर्च्छित होऊन पडलें होतें आणि या मूर्च्छितावस्थेंत त्यास आत्मबलाची विस्मृति होऊन तिच्यांतून जागे झाल्यावरहि कांहीं काल त्याला आपली विकलांगता भासत होती व त्याच्या बुद्धीलाहि दुर्बलता आली होती. अशा अवस्थेंतहि त्याच्या बलाचें संवर्धन कसें करावें आणि पुनः साम्राज्यशाहीशीं झुंज खेळण्याची ताकद त्याच्या अंगीं कशी आणावी हा लोकमान्यांच्या पुढें यावेळीं मुख्य प्रश्न होता. या प्रश्नाचा पूर्ण विचार

करून आणि आपल्या सभोंवारची परिस्थिति पाहून त्यांनीं या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर दिलें. पांच चार वर्षांच्या अवधींत भरतखंडाला पुनः त्यांनीं ताजेतवानें केलें आणि संपूर्ण स्वराज्याचा झगडा करण्यास उभें केलें. राष्ट्र कोणत्याहि स्थितींत असलें तरी त्याला कर्मप्रवण कसें करावें आणि त्याची छाप प्रतिपक्षावर कशी बसवावी ही कला लोकमान्यांना पूर्णपणें अवगत होती. ते जेव्हां सुटून आले त्यावेळीं त्यांच्या बंदिवासापूर्वीं त्यांनीं आपल्या राजकारणाची जी प्रचंड इमारत उभारली होती ती सर्व जमीनदोस्त होऊन गेली होती. या परिस्थितीचा विचार करणें प्राप्तच होतें, पण परिस्थितीचा विचार तिच्यापुढें शरण जाण्यासाठीं करावयाचा नसून तिला आपल्यापुढें शरण आणण्यासाठीं करावयाचा असतो. मनुष्याची बुद्धि परिस्थितीनें बद्ध असतें हें खरें असलें तरी त्याच बुद्धीच्या सहाय्यानें तो तिच्यावर आपलें प्रभुत्वहि प्रस्थापित करीत असतो. **याचसाठीं बुद्धि केवळ परिस्थितिनिष्ठ असून कार्य होत नाहीं तर ती आत्मनिष्ठहि असावी लागते.** ही आत्मनिष्ठ बुद्धि ज्ञात परिस्थितीच्या पलीकडे जाऊन भावी कालांतील अज्ञात परिस्थिति आपणांस अनुकूल अशी कशी निर्माण करावी हें ओळखूं शकते. ज्ञाताच्या पलीकडे उड्डाण करून जाण्याची शक्ति मानवी बुद्धीला अंतःप्रेरणेनें प्राप्त होत असते. सत्यसंशोधन, काव्यसृष्टीची निर्मिती आणि राष्ट्रनिर्मितीसारख्या महत्कार्यास लागणारी नेतृत्वकला, या सर्वांस या आत्मनिष्ठबुद्धीची किंवा अंतःप्रेरणायुक्त बुद्धीची आवश्यकता असते. लोकमान्यांच्यासारखें अलौकिक लोकनायकत्व तिच्यामुळेंच प्राप्त होत असतें. **मात्र या अंतःप्रेरणेच्या नादीं लागून बुद्धीची परिस्थितीवरील पकड ढिली होऊं देतां कामा नये.** ती तशी ढिली झालीं कीं, तो मनुष्य जगांतील प्रवृत्तीच्या झगड्यांत जगण्यास नालायक बनतो. बुद्धीच्या पाठीमागें या अंतःप्रेरणेचें बळ नसेल तर ती बुद्धि परिस्थितीची दासी बनते; याच्या उलट अंतःप्रेरणेला बुद्धीचें साहाय्य नसेल तर परिस्थितीच्या ज्ञानाच्या अभावीं तो मनुष्य व्यवहारशून्य ध्येयवादी बनतो. राष्ट्रनिर्मितीस अशा ध्येयवादाची फारशी उपयुक्तता नसते. वास्तववाद आणि ध्येयवाद यांचा समन्वय ज्या बुद्धीला करतां येतो तीच बुद्धि राष्ट्रनिर्मिति

करूं शकते. लोकमान्यांची बुद्धि अशा प्रकारची होती. 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' हें बुद्धीचें समत्व त्यांच्यापाशीं होतें व 'योगः कर्मसु कौशलम्' यांत वर्णिलेला कर्मयोगहि त्यांना सहजप्राप्त होता.

लोकमान्यांच्या राजकारणाचें अंतरंग क्रांतिवादी होतें; पण हिंदुस्थानांतील क्रांति ही सामान्य जनतेकडून घडवून आणावी लागणार व ती लोकसत्ताक स्वरूपाची होणार अशी त्यांची प्रथमपासूनची निष्ठा होती. लोकबल कसें संघटित होतें व त्यांचें सामर्थ्य कसें वाढतें हें त्यांना माहित होतें. लोकसंघटना करण्यासाठीं राष्ट्रसभेसारखी संस्था असल्याखेरीज व तिच्या शिस्तीखालीं सर्व राष्ट्र व त्यांतील पक्षोपपक्ष एकत्रित केल्याखेरीज हिंदुस्थानांतील क्रांतीची भाषा फोल आहे हें ते जाणत होते. सुरतेस राष्ट्रसभा दुभंगली, प्रागतिकांनीं आपली राष्ट्रसभा कशी तरी चालू ठेविली, आणि राष्ट्रीय पक्षास हवी असणारी राष्ट्रसभा जगूं शकली नाहीं. या परिस्थितीचा विचार करून त्यांनीं शक्य तर प्रागतिकांनीं नेमस्त बनविलेली राष्ट्रसभा हस्तगत करून तिच्यामार्फत राष्ट्रकार्य चालू करण्याचें योजिलें. अर्थात् तिचें ध्येय मान्य करूनच तिच्यांत जाणें अवश्य होतें पण तें ध्येय मान्य करून गेल्यानंतरहि योग्य वाटेल तेव्हां तें बदलणें राष्ट्रास अशक्य नाहीं, हेंहि त्यांना माहित होतें. कोणत्याहि राजकीय संस्थेंत एकदां राष्ट्रशक्ति प्रविष्ट झाली म्हणजे तिचीं साधनें व साध्यें तिच्या विकासाबरोबर बदलत गेलींच पाहिजेत. तेंव्हां या राष्ट्रशक्तीचा प्रवेश कोणत्याहि संस्थेंत होईल व तिच्या वाढीस कृत्रिम बंधनें अल्पसंख्य अनुयायांच्या पुढाऱ्यांकडून घातलीं जाणार नाहींत, एवढें पाहिलें म्हणजे राष्ट्रशक्तीच्या विकासास अनुरूप अशी ती संस्था बनूं शकते. अशा संस्थेचीं पाळेंमुळें सामान्य जनतेंत रुजलीं आणि तिचें धोरण बहुमतानुसार बदलून घेण्याचा हक्क कोणत्याहि व्यक्तीस असला म्हणजे तिचें आजचें ध्येय काय आहे यासंबंधीं विशेष फिकीर करण्याचें कारण नाहीं असें त्यांनीं ठरविलें. कारण ज्या मानानें राष्ट्रशक्तीचा विकास होत जातो त्या मानानें राष्ट्राच्या बुद्धीस अधिक उच्च ध्येयें सुचूं व पटूं लागतात. अर्थात् प्रागतिक-राष्ट्रसभेंत आपणांस असा अवसर मिळण्याची शक्यता नसेल किंवा इतर

कांहीं कारणांनीं आपणांस तिच्यांत प्रवेश मिळणार नाहीं तर राष्ट्रशक्ति संघटित करण्यासाठीं दुसरी संस्था काढून तिच्यामार्फत राष्ट्रीय राजकारण करण्याचीहि त्यांची तयारी होती.

आतां आपण राष्ट्रीय सभेची या वेळीं काय वृत्ति होती तें पाहूं. या वेळची राष्ट्रीय सभा म्हणजे सुरतेस प्रागतिकांनीं वसाहतींचें स्वराज्य हें साध्य आणि सनदशीर मार्ग हें साधन, असें ब्रीद जिच्यावर लादलें होतें ती प्रागतिकांची राष्ट्रीय सभाच होय. सुरतेस पूर्वीची राष्ट्रसभा दुभंगिली होती व ती पुनः सांधली जावी अशी कांहीं प्रागतिकांचीहि इच्छा होती, मात्र ते आपलें नवें ब्रीद सोडण्यास तयार नव्हते. ही वृत्ति बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी, पंडित मदनमाहेन मालवीय आणि ना. गोखले यांच्यांत विशेष होती. १९०८ सालीं सुरतेनंतर मद्रास येथें राष्ट्रसभा डॉ. रासबिहारी घोष यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली. १९०९ सालीं ती लाहोर येथें पंडित मालवीयांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली. या अधिवेशनाचें अध्यक्षपद सर फेरोजशहा मेहता यांना प्रथम देण्यांत आलें होतें पण याचवेळीं बंगालचे प्रागतिक पुढारी पुनः राष्ट्रसभा एकसंधी बनविण्याच्या व जहाल पक्षाला तिच्यांत आणण्याच्या उद्योगास लागले होते. हें धोरण सर फेरोजशहा यांना मुळींच पसंत नसल्यामुळें त्यांनीं लाहोरच्या अध्यक्षपदाचा आयत्या वेळीं राजिनामा दिला. सर फेरोजशहा मेहता हे कांहीं झालें तरी जहाल पक्षास आपल्या राष्ट्रसभेंत घेऊं नये या धोरणास दृढ चिकटून होते. ना. गोखले, पं. मालवीय व बाबू सुरेन्द्रनाथ हे जहाल पक्षानें बदललेली परिस्थिति ओळखून राष्ट्रसभेंत येण्याचें कबूल केल्यास त्यास आंत घेऊन सुरतेस दुभंगिलेली राष्ट्रसभा पुनः सांधावी या विचारांत गर्क होते. तथापि लो. टिळक परत येईपर्यंत या त्यांच्या विचारास यश येण्याचें मुळींच चिन्ह नव्हतें. १९१४ सालीं लोकमान्य परत आल्यानंतर त्यांच्याशीं समेटाचें बोलणें सुरू करावें या कल्पनेस राष्ट्रसभेस नुकत्याच येऊन मिळालेल्या डॉ. ॲनी बेझंट यांनींहि विशेष चालना दिली. या वेळपर्यंतच्या काळांत मोर्ले—मिंटो सुधारणा किती निराशाजनक आहेत व त्यांतून प्राथमिक शिक्षणासारखा प्रश्नहि सुटणें कसें अशक्य आहे, याची बरोबर कल्पना ना. गोखले यांनाहि

स्वानुभवानें आली होती. लॉर्ड हार्डिंज यांच्या १९११ च्या प्रांतिक स्वराज्यासंबंधींच्या खलित्यांत या सुधारणांचा पुढें विकास करण्याची आवश्यकता ब्रिटिश मुत्सद्यांनाहि पटूं लागल्याचें दिसत होतें. त्यांतून आतां तर एक युरोपीय महायुद्ध सुरू झालेलें असून महायुद्धांत हिंदुस्थानचें साहाय्य मिळावें म्हणून महायुद्ध संपल्यानंतर कांहींतरी महत्त्वाच्या सुधारणा हिंदुस्थानला देण्यांत येणार व याव्यात असें सर्वांनाच वाटूं लागलें होतें. अशा वेळीं जहाल—मवाळ दोन्ही पक्ष एका राष्ट्रसभेंत एक होऊन कार्य करूं लागल्यास देशाचें कल्याण होईल अशी इच्छा ना. गोखले, पं. मालवीय व बाबू सुरेंद्रनाथ या प्रागतिक मुत्सद्यांना झाली होती. हें समेटाचें बोलणें करण्यासाठीं राष्ट्रसभेचें त्यावेळचे चिटणीस श्री. सुब्बाराव पंतलू आणि डॉ. ॲनी बेझंट हे १९१४ च्या अखेरीस पुण्यास आले होते. ना. गोखले यावेळीं फारच आजारी होते व लो. टिळकांच्याशीं प्रत्यक्ष बोलणें डॉ. बेझंट व सुब्बाराव यांच्या मार्फतच होत असे. तथापि ना. गोखले यांच्या सल्ल्यानेंच हें सर्व चालू असून आतां बदललेल्या परिस्थितींत लो. टिळक यांचा पूर्वींचा जहालपणा किंवा बहिष्कारयोगावरील श्रद्धा कायम उरली नसेल या अपेक्षेवर ना. गोखले या समेटाच्या बोलण्यास पाठिंबा देत होते. सुब्बाराव यांच्याशीं लो. टिळकांचें जें बोलणें झालें त्यांत लो. टिळकांनीं म्हणजे राष्ट्रीय पक्षानें प्रागतिकांचें ब्रीद मान्य करावें, प्रागतिकांनीं राष्ट्रीय पक्षाच्या ज्या संस्था हें ब्रीद मान्य करतील त्यांना राष्ट्रसभेला प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार द्यावा आणि दोन्ही पक्षांनीं बहुमताच्या निर्णयानुसार एकीनें वागावें असा समेट ठरला. तो मद्रास येथें भरणाऱ्या राष्ट्रसभेंत मंजूर करून घेण्याचेंहि प्रागतिकांनीं मान्य केलें.

यावेळीं श्री. सुब्बाराव यांच्यांशीं लो. टिळक यांचें जें सविस्तर संभाषण झालें त्यावरून ना. गोखले यांना एका गोष्टीबद्दल मात्र नवाच प्रकाश मिळाला. तो म्हणजे हाच कीं, बाबू बिपिनचंद्र पाल वगैरे जहाल पुढाऱ्यांच्या किंवा महाराष्ट्रांतील श्री. केळकरप्रभृति राष्ट्रीय पक्षांतील नेमस्त वृत्तीच्या व्यक्तींच्या उद्गारांवरून व लेखनावरून राष्ट्रीय पक्षाचा आतां

वृत्तिपालट झाला आहे व पूर्वीच्या अडवणुकीच्या राजकारणावरील त्यांचा विश्वास उडालेला आहे अशी जी आपली कल्पना होती, ती लो. टिळक यांच्या अंतःकरणांतील विचारांस मुळींच लागू पडत नाहीं व केवळ आपद्धर्म म्हणून ते आज प्रागतिकांच्या ब्रीदावर सही करून राष्ट्रसभेंत येण्यास तयार असले, तरी त्यांची आपल्या पूर्वीच्या राजकारणावर पूर्वीइतकीच दृढ श्रद्धा आहे याची जाणीव ना. गोखले यांना झाली. यानंतर मध्यस्थ मंडळी मद्रासकडे गेल्यानंतर स्वतः ना. गोखले हे गायकवाड वाड्यांत लो. टिळकांना भेटावयास गेले व तेथें त्या दोघांचें मनोमन खुलासेवार सत्रं बोलणें झालें. या भेटीचें वर्णन श्री. केळकर यांनीं टिळकचरित्रांत पुढीलप्रमाणें दिलें आहे.—"सन १९१४ सालीं कॉंग्रेसच्या पूर्वी कॉंग्रेसचा वाद चालू असतां गोखले हे टिळकांना परतभेट देण्याकरितां वाड्यांत आले; दोघे दोघेच मॅनेजरच्या खोलींत बसून बोलले. गोखले गेल्यावर टिळक माडीवर आले तेव्हां खाडिलकरांनीं टिळकांना विचारलें, 'गोखले काय म्हणतात?' टिळक म्हणाले: 'गोखले म्हणाले कीं, तुम्ही कॉंग्रेसमध्यें येऊं नका; आजच्या कॉंग्रेसमधील मंडळींचें व तुमचें पटणार नाहीं. त्यावर मी उत्तर दिलें, कॉंग्रेस सर्वांचीच आहे. तीं कांहीं कोणत्याहि एका पक्षाला आंदण दिलेली नाहीं, मी प्रथम देश तयार करणार, कॉंग्रेसमध्यें शिरणार, व कॉंग्रेस काबीज करणार.' हें ऐकून खाडिलकर, लवाटे वगैरे मंडळी आश्चर्यचकित झाली. त्यांना वाटलें कीं, टिळकांनीं इतकें स्पष्ट बोलावयास नको होतें. होणें जाणें पुढेंच आहे. मग अशी धमकी कां? तें पाहून टिळक म्हणाले: 'पूर्ण विचारांतीं जीं माझीं ठाम मतें झालीं असतात, तीं मी प्रतिपक्षाला उघड व प्रथमच बजावीत असतों. आपलें धोरण प्रतिपक्षाला उघड करून त्याच्याशीं दोन हात करण्यांतच पुरुषार्थ आहे असें मला वाटतें.*" ही हकीगत श्री. केळकर यांनीं लो. टिळक यांच्या स्वभावांतील, वादाच्या भरांत स्पष्टपणें बोलून जाण्याचा एक दोष म्हणून दिली आहे! ही मुलाखत अत्यंत महत्त्वाची असून ती खाजगी असल्यामुळें तिचा फारसा बभ्रा बाहेर झाला नाहीं, व श्री. केळकर यांनीं

* लो. टिळक यांचें चरित्र खंड ३ रा, भाग ९ पृ. १८.

लिहिलेल्या चरित्रांतहि ती एका कोपऱ्यांत ढकललेली आहे. तथापि या मुलाखतीनंतर ना. गोखले यांनीं टिळकपक्षाशीं यंदां तरी समेट करावयाचा नाहीं असें ठरवून त्याप्रमाणें एक पत्र मद्रास राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष बाबू भूपेंद्रनाथ बसू यांना लिहिलें. यांत त्यांनीं त्यावेळची लो. टिळकांची मनोभूमिका काय आहे व आपण इतक्यांत त्यांच्यांशीं समेट कां करूं नये, यासंबंधीं पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे:—

"My hope was that if we enabled the seceders by such relaxations to ccme in, they would, having seen the impossibility of political action on any other lines, co-operate with us in furthering the programme of the Congress by present methods. That hope, however, has been shattered. Mr. Tilak has told Mr. Subbarao frankly and in unequivocal terms that though he accepts the position laid down in what is known as the Congress creed, viz, that the aim of the Congress is the attainment by India of Self.goverment within the Empire by Constitutional means, he does not believe in the present methods of the Congress, which rest on association with Government where possible, and opposition to it where necessary. In place of these he wants to substitute the method of opposition to Government pure and simple within Constitutional limits—in other words a policy of Irish obstruction. We, on our side, are agitating for a larger and larger share in the government of the country in the Legislative Councils, on Municiple and Local Boards, in Public Services and so forth. Mr. Tilak wants to address only one demand to the Government here and to the British public in England, viz, for the concession of Self-government to India, and till that is conceded, he would urge his country-men to have nothing to do with either the public services or Legislative Councils and Local and Municipal Bodies. And by organising obstruction to the Government in every possible direction within the limits of laws of the land, he hopes to be able to bring the administration to a stand-still, and compel the authorities to capitulate. This is briefly his programme and he says, that he wants to work for its realization through the Congress if he and his followers are enabled to rejoin it, or failing this by starting a new organization to be called the National League. " §

तात्पर्य, लो. टिळक हे प्रागतिकांचें ब्रीद मान्य करून राष्ट्रसभेंत जात

§ See. Sir Pharozeshaha Mehta by H. P. Modi Vol. 2 P. 654-56.

असले तरी ब्रिटिश सरकारकडे राष्ट्रसभेमार्फत स्वराज्याची एकच एक मागणी करावी आणि ती प्राप्त होईपर्यंत राष्ट्रसभेमार्फत अडवणुकीची संघटना करून ब्रिटिश राज्ययंत्र बंद पाडून, ब्रिटिश मुत्सद्यांना राष्ट्रसभे-पुढें शरण येण्यास भाग पाडावें, असें त्यांचें धोरण आहे, हें धोरण पार पाडण्यासाठीं राष्ट्रसभेंत जाणें आपणांस अशक्य झाल्यास 'राष्ट्रीय संघ' या नांवाची स्वतंत्र संघटना करून तिच्यामार्फत आपला कार्यक्रम अंम-लांत आणण्याचा त्यांचा विचार निश्चित आहे व जुनेच टिळक अद्यापि कायम आहेत, असें ना. गोखले यांनीं बाबू भूपेन्द्रनाथ बसू यांना वरील पत्रानें कळविलें होतें.

यानंतर अर्थात्च त्या वर्षीं समेटाचा ठराव राष्टसभेंत मंजूर झाला नाहीं; व हें कार्य पुढील वर्षावर ढकलिलें गेलें. पुढें ना. गोखले यांनीं लिहिलेल्या या पत्राची बातमी सर्व देशभर पसरली; आणि त्यांनीं प्रथम समेटाला मान्यता देऊन नंतर त्यांच्याच पत्रामुळें तो मोडला असें सिद्ध झालें. तथापि ना. गोखले यांचें हें पत्र त्यावेळीं प्रसिद्ध झालें नाहीं. आपण प्रथम समेटास अनुकूल कां होतों व नंतर प्रतिकूल कां झालों यास गोखल्यांचें उत्तर असें होतें कीं, राष्टीय पक्षाची पूर्वीची वृत्ति आतां पालटली असेल अशी आपली समजूत होती, पण ती समजूत नाहींशी झाल्यावर आपण समेटास विरोध केला. या मुद्यासंबंधीं उत्तर देतांना लो. टिळक लिहितात:—" त्यांच्या एका इतिहासज्ञ मित्रानें अशी कोटि लढविली आहे कीं, टिळकांस शिक्षा झाल्यामुळें त्यांचीं मतें बदललीं असतील अशी गोखल्यांची समजूत होती; पण या महामूर्खाला असें कळलें नाहीं कीं, पूर्ण विचारांतीं शास्त्रीयरीत्या बनलेलीं मनुष्याचीं मतें बदलण्यास तुरुंग हें कधींच कारण होत नाहीं. निदान टिळक आणि गोखले यांचा आज पुष्कळ वर्षांचा जो परस्परांचा संबंध आहे त्यावरून त्यांस तरी ही गोष्ट कळावयास पाहिजे होती हें निर्विवाद आहे." यावरून लो. टिळकांचें अडवणुकीचें धोरण कायम होतें एवढाच बोध वाचकांनीं घ्यावयाचा आहे. तुरुंगाच्या भीतीनें टिळकांचीं मतें बदलतील असें गोखल्यांना वाटलें नसलें तरी परि-स्थितीमुळें बदललीं असतील असें त्यांना वाटणें शक्य होतें. पण परिस्थितींतील

भेदामुळेंहि लोकमान्यांचीं मतें बदललीं नाहींत, तीं कायम आहेत हें पाहून गोखल्यांनीं समेटास दिलेली संमति मागें घेतली हें उघड आहे. वस्तुतः १९०८ सालींसुद्धां अंतिम ध्येय कोणतें असावें, या वादापेक्षां आपलें धोरण सार्वत्रिक अडवणुकीचें असावें कीं सहकार्याचें व विरोधाचें असावें आणि आपली सर्व शक्ति केवळ एका स्वराज्याच्या मूलग्राही मागणीवरच केंद्रित करावी कीं फुटकळ सुधारणा करण्यावर ती विखुरावी हाच जहाल–मवाळांतील मुख्य वादाचा प्रश्न होता. १९०८ सालीं समेटास "खरी अडचण कोठें आहे" या मथळ्याचा लेख टिळकांनीं लिहिला आहे. त्यांत ते म्हणतात—"स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य या अंतिम साध्याबद्दलचा वाद लांबचा म्हणून क्षणभर बाजूला ठेवतां येईल. पण नेटाची गोडीगुलाबी किंवा हट्टाची अडवणूक या साधनभेदामुळें पदोपदीं नेहमीं उत्पन्न होणारी विसंगतता किंवा विरोध कसा टाळावा हेंच काय तें सांप्रत मोठें गूढ आहे." याच लेखांत थोडें आधीं ते म्हणतातः "गेलीं २५–३० वर्षे काम केलेले सर फेरोजशहा मेहतासारखे जुने पुढारी सरकारास उघड रीतीनें अडविण्याचा लोकांना उपदेश करण्यास कधींही तयार नव्हते व नाहींत; त्यांचा मार्ग अडवणुकीचा नाहीं, स्वतंत्र पण गोडीगुलाबीचा आहे."*

लो. टिळकांचें राज्यकाभार अडवून बंद पाडण्याचें हें धोरण अर्थात्च सुटून आल्याबरोबर वर्ष दोन वर्षांत एकदम अंमलांत येणें शक्य नव्हतें. तसें होण्यापूर्वी राष्ट्रसभेसारखी संस्था आपल्या हातीं घेऊन ती संघटित व प्रबल बनविणें अवश्य होतें. अर्थात् राष्ट्रसभेंत शिरणें हेंच त्यांचें त्यावेळचें तात्कालिक कार्य होतें; व एकदां आपण तींत शिरलों म्हणजे हळूंहळूं तिला जहाल धोरण स्वीकारावयास लावूं असा त्यांना आत्मविश्वास होता. लोकमत आपल्याच बाजूस आहे, पण तें केवळ सरकारी दडपशाहीनें दडपून गेलें आहे. हें दडपण दूर होतांच व देशांतील चळवळीला तोंड लागतांच लोक आपल्या पाठीमागें येणार अशी त्यांची खात्री होती. याच आत्मविश्वासाच्या बळावर त्यांनीं मी राष्ट्रसभा काबीज करणार असे

* कित्ता पृष्ठ २५६, २५७.

आत्मप्रत्ययाचे बोल ना. गोखले यांच्यांशीं झालेल्या मुलाखतींत उघड-पणें बोलून दाखविले असले पाहिजेत. हा आत्मविश्वास, किंवा प्रतिकूल परिस्थितीला आपणांपुढें नमविण्याची, ही आत्मप्रेरणा ज्यांमध्यें नाहीं, त्यांना लोकमान्यांची स्पष्टोक्ति अकालीं वाटणें साहजिक आहे. परंतु भुकेनें व्याकूळ झालेलाहि सिंह गवत खात नाहीं आणि हत्तीच्या गंड-स्थळावर उडी मारून तें मी फोडीन हा त्याचा आत्मविश्वास तशा स्थितींतहि नष्ट होत नाहीं, हें त्यांनीं लक्षांत घेणें अवश्य आहे. टिळकांचा हा स्वभावदोष नसून त्यांचा तो नित्य प्रकृतिधर्मच होता. याच्या उलट प्रागतिकांना किंवा राष्ट्रीय पक्षांतील नेमस्त प्रकृतीच्या लोकांना यावेळीं असें वाटूं लागलें होतें कीं, टिळकांचा बहिष्कार-योग फसला, त्यांचें अडवणुकीचें धोरण अव्यवहार्य ठरलें आणि तें अव्यवहार्य आहे असें प्रथमपासूनच ओळखणारे ना. गोखलेप्रभृति नेमस्त लोक आतां प्रत्यक्ष पुराव्यानेंच शाहाणे टरले. अशा वेळीं लोक टिळकांच्या पाठीमागें कसे जाणार? टिळकांना मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान नाहीं, मनुष्यें, निदान सामान्य मनुष्यें, त्याग करण्यास तयार होत नाहींत, तीं आतां जहाल राजकारणाचा कधींहि स्वीकार करणार नाहींत. बहिष्कारयोग, अडवणूक, ही केवळ लोकमताच्या दर्यावर उठणारी क्षणिक लाट आहे, ती एक Passing phase आहे; तो राजकारणांतील नित्यधर्म नसून तें नैमित्तिक कर्म आहे. वंगभंगाच्या निमित्तानें ती लाट उठली व तें निमित्त दूर होतांच ती शमली. आतां प्रागतिक पक्षासच जनतेचा पाठिंबा मिळणार व लोकमान्यांची राष्ट्रसभा हस्तगत करण्याची कल्पना कल्पनासृष्टींतच राहणार!

१९१५ सालीं ना. गोखले व सर फेरोझशहा मेथा हे दोघेहि धुरंधर प्रागतिक पुढारी कालवश झाले. त्या सालची राष्ट्रसभा मुंबईस भरली होती. तेथें राष्ट्रीय पक्षाशीं समेट करण्याचा ठराव पास झाला आणि १९१६ च्या लखनौ येथील राष्ट्रसभेंत राष्ट्रीय पक्ष लो. टिळकांच्या नेतृत्वाखालीं येऊन उपस्थित झाला. याच वर्षी लो. टिळकांनीं राष्ट्रसभा खरोखरच हस्तगत केल्याचा देखावा दिसूं लागला. या वर्षी सर्वसंमत अशी एक स्वराज्याची मागणी राष्ट्रसभेनें ठरावरूपानें मंजूर केली आणि या

मागणीला मुस्लीम लीगचाहि पाठिंबा मिळविण्यासाठीं लोकमान्यांनीं सुप्रसिद्ध लखनौ–करार बॅ. जिना, महमुदाबादचे राजे, डॉ. अन्सारी, वगैरे मुसलमान पुढाऱ्यांच्या मार्फत घडवून आणिला. या सभेंत स्वराज्याच्या ठरावावर बोलतांना ते म्हणाले, "पूर्वी ज्या बहिष्काराच्या ठरावासंबंधीं भांडलों त्यापेक्षां हा ठराव अधिक महत्त्वाचा आहे. लखनौला हिंदु-मुसलमान, प्रागतिक आणि राष्ट्रीय हे सर्व एक होऊन स्वराज्याची चळवळ करण्यास बांधले गेले हें दृश्य पाहून आतां आपलें दैव उजाडलें आणि लखनौनें—Luck-now—हें आपलें नांव यथार्थ केलें. हिंदुमुसलमानांच्या करारासंबंधीं बोलतांना ते म्हणाले. 'कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, हिंदूंनीं मुसलमानांना शरणागति दाखविली आहे; पण मी म्हणतों कीं केवळ मुसलमानांना स्वराज्याचे हक्क देण्यांत आले तरी आम्हांस त्याचें कांहीं वाटणार नाहीं. आणि ही भावना बोलून दाखवितांना हिंदुस्थानांतील सर्व हिंदूंचें अंतःकरण मी बोलून दाखवीत आहे अशी माझी खात्री आहे. ते हक्क रजपुतांना दिले तरीहि मला कांहीं वाटणार नाहीं आणि ते हक्क वापरण्यास सुशिक्षितांपेक्षां हिंदूंतील मागासलेले वर्ग अधिल लायक आहेत म्हणून त्यांना दिले तरीहि मला त्याचें कांहीं वाटणार नाहीं. किंबहुना ते हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि एका वर्गाला दिले तरी त्याची मला फिकीर नाहीं. कारण त्यानंतर हा लढा तो वर्ग आणि इतर समाज अशा दोन पक्षांतच सुरू राहील; व आजचें त्याचें तिरंगी सामन्याचें स्वरूप नष्ट होईल."§

आपण मागत असलेले स्वराज्याचे हक्क केवळ राष्ट्रीय सभेंत ठराव करून आपल्या पदरांत पडणार नाहींत, तर त्यासाठीं सर्व हिंदुस्थानभर प्रचंड चळवळ केली पाहिजे असें लोकमान्यांचें निश्चित मत होतें. राष्ट्रसभेला चळवळ करणाऱ्या संस्थेचें स्वरूप द्यावयाचें हें त्यांचें प्रथमपासूनचें धोरण असलें तरी तें काम एकाएकीं ती आपल्या हातीं घेणार नाहीं म्हणून त्यांनीं एक 'होमरूललीग' ऊर्फ 'स्वराज्यसंघ' या नांवाची स्वतंत्र संस्था काढिली होती. राष्ट्रसभेनें केलेल्या मागणीसाठीं वर्षभर

§ Tilak Speeches, Page 44.

अखंड चळवळ चालू ठेवणें हें ह्या संघाचें कार्य होतें. डॉ. बेझंट ह्यांनीं असाच स्वराज्यसंघ मद्रासमध्यें काढिला होता; पण हे दोन संघ एक करण्यास त्यांची तयारी नव्हती. तथापि राष्ट्रसभेचें कार्य करणारे हे संघ लवकरच एक होऊन राष्ट्रसभेखालीं कार्य करूं लागतील अशी लो० टिळकांची कल्पना होती. ह्यासंबंधीं ते म्हणतात: "कित्येक राजकीय शास्त्र्यांनीं हे स्वराज्यसंघ काँग्रेस सभेस विरोधी होतील अशी शंका काढली आहे. पण आमच्यामतें ही शंका निर्मूल आहे. होमरूल किंवा स्वराज्याचें तत्त्व १९०६ सालींच काँग्रेसला मान्य झालें आहे. पण काँग्रेस ही वर्षांतून एकदां भरणारी असल्यामुळें ह्या राष्ट्रीय ध्येयास व्यवस्थित रूप देऊन तत्प्रीत्यर्थ जे प्रयत्न करावयास पाहिजेत त्यासाठीं काँग्रेससभेनें अद्याप कांहीं तजवीज केलेली नाहीं. ही तजवीज करणें हें होमरूललीग किंवा हिंदी स्वराज्यसंघ यांचें मुख्य काम होय. यांत काँग्रेसशीं विरोध नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळे स्वराज्यसंघ निघाले तरी त्यांच्यांमध्यें परस्पर विरोध येणें शक्य नाहीं. . . . पण होमरूललीग नाहीं तर लीगसारखी दुसरी कांहीं व्यवस्था काँग्रेससभेस लवकरच करावी लागेल यांत कांहीं शंका नाहीं. आणि मग प्रांतोप्रांतींच्या स्वराज्यसंघांचा अर्थात्‌च त्यांत समावेश होऊन तो एक भारतवर्षीय मोठा स्वराज्यसंघ बनेल."*

राष्ट्रसभेला चळवळ करणाऱ्या संस्थेचें स्वरूप द्यावयाचें हें लोकमान्यांचें धोरण जितकें जुनें होतें, तितकेंच राष्ट्रसभेला विरोध केला नाहीं तरी तिच्या ठरावांचा प्रचार लोकांत करून चळवळीची लोकशक्ति निर्माण करणाऱ्यांवर दडपशाही करावयाची हें सरकारचेंहि धोरण तितकेंच जुनें होतें. लोकमान्यांनीं आतां स्वराज्य शब्दाचें इंग्रजी भाषांतर 'होमरूल' शब्दानें केलें असलें आणि बादशाहाबद्दलच्या आपल्या राजनिष्ठेची घोषणा ते आपल्या प्रत्येक भाषणांत करीत असले, तरी त्यांच्या चळवळींतून निर्माण होणारी लोकशक्ति हीच आपणास खरी मारक आहे व म्हणून या नव्या वेषांत होणाऱ्या जुन्याच शक्तीच्या नव्या अवतारास चुरडून टाकण्यासाठीं नोकरशाहीनें लोकमान्यांच्यावर १९१६ सालींच राजद्रोहाचा

* लो० टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३. पृ. ३३६-३७

तिसरा खटला भरला आणि डॉ. बेझंट यांना मुंबई प्रांतांत येण्याची त्याच सुमारास मुंबई सरकारनें बंदी केली. अशा प्रकारें स्वराज्याची चळवळ सुरू होतांच दडपशाहीचाहि अवतार होऊं लागला. पण या खटल्यांत अखेरीस मुंबई हायकोर्टानें लोकमान्यांस निर्दोषी ठरविलें. यामुळें ते लखनौस जाऊन राष्ट्रसभेंत स्वराज्याच्या ठरावावर एकमत करूं शकले. पण लखनौनंतर लो. टिळक व डॉ. बेझंट यांनीं सुरू केलेली चळवळ दडपून टाकण्याचा प्रयत्न मद्रास इलाख्यांत डॉ. बेझंट व मि. अरुंडेल यांना डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाखालीं अटक करून सरकारनें पुनः सुरू केला. अर्थात् आतां पुनः १९०८ चा काळ प्राप्त होणार, असा इषारा लोकमान्यांनीं केसरींतून सर्व जनतेस दिला.

" लखनौ कॉंग्रेसमध्यें आणि मॉस्लेमलीगमध्यें एकमतानें स्वराज्याचा ठराव गेल्या सालीं डिसेंबरांत मंजूर होऊन तत्सिद्धयर्थ हिंदुस्थानांतील आणि विलायतेंतील लोकमत जागृत करण्याचें ठरल्यास आज सुमारें सहा महिने होऊन गेले. या मुदतींत कॉंग्रेसच्या कमिट्यांनीं नाहीं, तरी स्वराज्य संघांनीं कॉंग्रेसनें त्यांजकडे सोपविलेलें काम बऱ्याच जोरानें चालविल्यामुळें आतां अखेर अशी वेळ येऊन ठेपली होती कीं, हिंदुस्थान सरकारास त्याबद्दल कांहीं तरी बोलणें अगर व्यवस्था करणें भाग होतें; व सरकार त्याप्रमाणें काय व्यवस्था करतें याकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिले होते..... पण अखेर १९०८ सालच्या दडपशाहीनेंच पुनः डोकें वर काढिलें असें म्हणणें भाग आहे..... स्वराज्याची चळवळ आणि सरकार यांच्या दरम्यान चालू झालेल्या या युद्धाची पहिली सलामी म्हटली, म्हणजे ह्या झगड्यांतून एका झटक्याबरोबर तरुण विद्यार्थ्यांना बाहेर काढणें ही होय..... ह्या मोहिमेंतील सरकारचा दुसरा उपक्रम तर ह्याहूनहि भयंकर आहे. हा उपक्रम म्हटला म्हणजे मद्रास येथील स्वराज्यसंघाच्या प्रमुख पुरस्कर्त्यांवर व त्यांतूनहि बेझंटबाईवर झडप हा होय! ....गेल्या शनिवारीं मद्रासेस मिसेस बेझंटबाई, मि. अरुंडेल आणि 'कॉमन वील' पत्राचे संपादक मि. वाडिया या तिघांसहि डिफेन्स ॲक्टाखालीं अटकेंत ठेवण्याचे हुकूम त्यांवर बजावण्यांत आले." ही गोष्ट १९१७ च्या जूनमधील आहे. हें दडपशाहीचें

शस्त्र उगारण्याच्या वेळींच मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड पेंटलंड यांनीं भेदनीतीचाहि अवलंब करण्यास सुरवात केली होती. दमननीति व भेदनीति ही साम्राज्यशाहीचीं नित्याचींच हत्यारें आहेत. लॉर्ड पेंटलंड यांच्या या भेदनीतीसंबंधीं लोकमान्य टिळक लिहितात :–"लॉर्ड पेंटलंड यांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलेलें जाहीर झालेलें आहे कीं, सरकार कॉंग्रेसच्याविरुद्ध नाहीं, पण प्रस्तुतच्या स्वराज्यसंघाच्या मताविरुद्ध आहे. आम्हांला हें सर्व गौडबंगाल आहे असें वाटतें. १९०८ सालीं हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय व मवाळ असे दोन पक्ष होते; पैकीं 'मवाळांना हातीं धरा आणि राष्ट्रीय पक्षाला मारा' हें त्यावेळचें धोरण असल्याचें मोर्ले साहेबांनीं स्वमुखांनीं जाहीर केलें होतें. तशाच मासल्याचा उपक्रम सध्यां होत आहे असें आम्हांस वाटतें. स्वराज्यसंघानें जें धोरण किंवा ध्येय पत्करलें आहे त्यांत व कॉंग्रेसच्या धोरणांत किंवा ध्येयांत वस्तुतः कांहींच फरक नाहीं. दोन्हीहि एकच आहेत. आणि जर कांहीं भेदच करावयाचा असेल तर कॉंग्रेस कमिट्यांनीं उद्योग सुरू करण्यापूर्वींच स्वराज्यसंघानें तें काम नेटानें चालविलें हा होय. पण हा भेद न करतां कॉंग्रेसशीं आपला विरोध नाहीं, स्वराज्यसंघवाले पूर्ण स्वराज्यासाठीं खटपट करतात म्हणून त्यांना दाबलें पाहिजे अशा प्रकारचा युक्तिवाद पुढें करणें–विशेषतः लखनौस झालेल्या राष्ट्रीयसभेनंतर पुढें करणें–म्हणजे सत्याचा अपलाप करण्यासारखें होय व आमची अशी पूर्ण उमेद आहे कीं कॉंग्रेसमधील कोणत्याहि पक्षाचे लोक असल्या भ्रामक युक्तिवादांनीं आतां फसून जाणार नाहींत. प्रस्तुतची वेळ आणीबाणीची आहे... यावेळीं 'वयं पंचोत्तरं शतम्' हाच न्याय आपणांस स्वीकारिला पाहिजे. न स्वीकारील तर भावी इतिहासांत तो देशद्रोही गणला जाईल हें पक्कें लक्षांत ठेवा...उद्योगाला लागा आणि यश मिळेपर्यंत आपली चिकाटी न सोडतां दडपशाहीनें व अन्यायानें सत्पक्षाचा नाश न होतां तोडलेल्या झाडाप्रमाणें तो पुनः अधिकच बळावतो असें सर्व जगाच्या प्रत्ययास आणून द्या. सरकारचें रूप कितीहि उग्र असो, ही भिण्याची वेळ नाहीं. चिकाटी व धैर्य कसोटीस लागण्याची वेळ आहे हें पुरें लक्षांत असूं द्या." *

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ३ रा, पृ. ३६०–६७.

लोकमान्यांनीं केसरींतून अशा प्रकारची गर्जना केल्याबरोबर बेझंट बाईंच्या अटकेच्या निषेधाची एकच लाट सर्व देशभर उसळली आणि पुनः स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, कौन्सिलांतील राजीनामे किंबहुना सत्याग्रह या गोष्टींची वावटळ हिंदी राजकारणांत उठूं लागली. ता. २६ जून १९१७ च्या केसरींत लोकमान्य लिहितात:—" लॉर्ड पेंटलंड यांस अशी उमेद होती की, हिंदुस्थानांत पुनः मवाळ—जहालांत फूट पाडून सरकारची बाजू समर्थन करणारे कांहीं तरी कायदेकौन्सिलचे, त्यांच्या मतें समंजस, सभासद त्यास येऊन मिळतील, पण होमरूलचें दैव असें कांहीं विचित्र आहे कीं, त्यामुळें बेझंटबाईवर झडप घातल्यानें अधिकारी-वर्गाला इष्ट तो परिणाम न होतां, उलट होमरूलच्या चळवळींत किती जोर आहे हें त्यामुळें अधिकाधिकच व्यक्त होत चाललें आहे. गेल्या आठव-ड्यांत हजारों लोकांच्या तोंडून पेंटलंडच्या कृतीचा आणि समजुतीचा जोरानें तीव्र निषेध झाला, आणि आजपर्यंत स्वराज्यसंघांत उदासीनतेनें सामील न झालेले शेंकडो नामांकित गृहस्थ स्वराज्यसंघाचे भराभर सभासद झाले व होत आहेत. मवाळ आणि जहाल हा भेद नाहींसा झाला; कलकत्त्यास सर्व बंगाल प्रांतभर स्वराज्याची चळवळ करण्याचें ठरलें; लखनौ येथील मुसलमान लोकांच्या सभेनें पेंटलंड साहेबाच्या कृत्याचा पूर्ण निषेध करून बेझंटबाईशीं आपली सहानुभूति व्यक्त केली; कायदे कौन्सिलचे सभासद बॅरिस्टर, वकील, वगैरे दरएक प्रांतांत अनेक गृहस्थ होमरूललीगचे सभा-सद होऊं लागले; सरकार विरुद्ध झालें तरी हरकत नाहीं, आम्ही स्वरा-ज्याच्या प्राप्तीकरितां पूर्ण निश्चयानें खटपट करणार, मागें घेणार नाहीं, असा आपला कृतसंकल्प शेंकडों, हजारों, लोकांनीं जाहीर केला. स्वदेशी व बहिष्कार यांच्या शपथेचा पुनरुच्चार होऊं लागला. सरकारच्या कृत्यां-बद्दल नाखुषी दाखविण्याकरितां कायदेकौन्सिलांतील लोकांनीं आपल्या जागा सोडाव्या अशा सूचना 'ट्रिब्यूनसारख्या' प्रतिष्ठित वर्तमानपत्रांत येऊं लागल्या. भारत—संरक्षक सैन्यांत भरती करण्यासाठीं जे लोक खटपट करणार होते, त्यांनीं उघडपणें ती बंद करण्याचें ठरविलें. पेंटलंड साहेबांना घरीं परत बोलवा म्हणून विलायतेस तारा झाल्या, आणि मि. बमनजी

या एकट्या गृहस्थानेंच स्वराज्याची चळवळ नेटानें चालविण्यास लाख रुपये देण्याचें अभिवचन दिलें " *

यावेळीं डॉ. बेझंट यांना सोडविण्यासाठीं एक सत्याग्रहाची मोहीम सुरू करावी अशीहि कल्पना निघाली होती. या सत्याग्रहाचा विचार ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटी, मुस्लीमलीग, वगैरे संस्था करीत होत्या. होमरूल लीगमध्येंहि ही चर्चा सुरू होती. त्यावेळीं अलाहाबाद येथें पं. मालवीय यांचे अध्यक्षतेखालीं लो० टिळक यांचें स्वराज्यावर भाषण झालें. त्यांत सत्याग्रहासंबंधीं किंवा निःशस्त्र प्रतिकारासंबंधीं लो० टिळकांनीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढिले आहेत:—" जोंपर्यंत कायदे करण्याची सत्ता आमच्या हातीं नाहीं, तोपर्यंत न्याय आणि नीति यांना विरोधी असे कायदे केव्हां केव्हां करण्यांत येणार. हे कायदे आपण पाळूं शकत नाहीं. निःशस्त्र प्रतिकार हें एक साधन आहे, तें साध्य नव्हे. विशिष्ट हुकूम पाळण्यापासून आणि मोडण्यापासून आपलें हिताहित तोलून वागणें म्हणजे निःशस्त्र प्रतिकार होय. जर आपल्या समतोल बुद्धीनें असा निर्णय दिला कीं, विशिष्ट परिस्थितींत हुकूम मोडणें हेंच आपल्या हिताचें आहे, तर या निर्णयानुसार वागणें नैतिकदृष्ट्या समर्थनीय ठरेल. हा प्रश्न फार संकीर्ण आहे, व त्याची चर्चा अशा मोठ्या सभेंत करतां येण्याजोगी नाहीं. **त्याचा निर्णय तुम्ही आपल्या पुढाऱ्यांवरच सोपविला पाहिजे.** निःशस्त्र प्रतिकार म्हणजे काय हें तुम्ही बरोबर समजून घेतलें पाहिजे. आपल्या ध्येयप्राप्तीचा दृढनिश्चय करणें, आणि तिच्याआड कांहीं कृत्रिम अन्यायी कायदे येत असले किंवा आपल्या मार्गांत कांहीं अन्याय्य परिस्थितीचा अडथळा उत्पन्न झाला तर त्याच्याशीं झगडणें असा त्याचा अर्थ आहे. तुम्ही हें समजून घ्यावें अशी होमरूल लीगची इच्छा आहे. तुम्हांस निःशस्त्र प्रतिकार हा शब्द योजावयाचा नसेल तर वाटेल तो स्वार्थत्याग करून असा शब्द योजा. पण मी दोन्ही शब्दप्रयोग एकाच अर्थानें योजीन. दांडगाईचा किंवा बेकायदेशीरपणाचा मी उपदेश करीत नाहीं, तर वाटेल तो स्वार्थत्याग करून आपलें ध्येय गांठण्याचा निश्चय करा असें मी

* लो. टिळकांचें केसरींतील लेख भाग ३ रा. पृ ३६८, ६९.

सांगतों. निःशस्त्र प्रतिकार हा पूर्णपणें सनदशीर आहे. कायदेशीर आणि सनदशीर हे शब्द एकाच अर्थाचे नाहींत, हें इतिहासानें सिद्ध केलें आहे. जोंपर्यंत कोणताहि कायदा न्यायाला अगर नीतीला धरून नसेल, आणि १९ व्या व २० व्या शतकांतील नीतीस अनुसरून लोकमताला धरून नसेल, जोंपर्यंत तो या सर्व तत्त्वांस धरून नसेल, तोपर्यंत तो कायदेशीर असला तरी सनदशीर नव्हे. हा भेद तुम्ही अगदीं स्पष्टपणें समजून घेतला पाहिजे असें माझें म्हणणें आहे. 'कायदेशीरपणानें' आणि 'सनदशीरपणानें' ह्या शब्दांचा घोटाळा होऊं देऊं नका; तुम्ही कडक रीतीनें सनदशीर मार्गाचाच अवलंब करावा असें मी सांगतों व त्याच वेळीं हेंहि सांगतों कीं प्रत्येक कायदा हा शास्त्रीय अर्थानें सनदशीर असतोच असें नाहीं."* अशा रीतीनें १९१६ सालीं प्रागतिकांच्या ब्रीदावर सही करून राष्ट्रसभेंत शिरल्यानंतर एक वर्षाच्या आंतच लो. टिळक त्यावेळचे प्रागतिक पुढारी पं. मालवीय यांच्याच अध्यक्षतेखालीं अलाहाबादेस जाऊन निःशस्त्र प्रतिकाराचा व कायदेभंगाचा उघड उपदेश करूं लागले. देशांत स्वराज्याची चळवळ सर्वत्र फोंफावली. स्वदेशी, बहिष्कार, कायदेमंडळांतील जागांचे राजीनामे, सरकारशीं असहकार, अथवा अडवणूक या सर्व गोष्टी भारतीय राजकारणाच्या वातावरणांत संचार करूं लागल्या. यावेळीं महात्मा गांधी हे हिंदुस्थानांत येऊन आपलें दोन वर्षांचें प्राथमिक निरीक्षण संपवून चंपारण्यांत सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग करीत होते. या वर्षाच्या एप्रीलमध्येंच त्यांनीं त्या जिल्ह्यांत न जाण्याचा डिस्ट्रिक्ट माजिस्ट्रेटचा हुकूम उघडपणें मोडला होता; आणि त्यांच्यावर केलेला खटला अखेरीस त्यांनीं गुन्हा कबूल केला असतांहि वरिष्ठ सरकारच्या आज्ञेनुसार काढून घेण्यांत आला. पण म. गांधींच्या कार्याचें वर्णन आम्ही पुढील प्रकरणांत करणार आहों. येथें एवढें सांगितलें असतां बस्स आहे कीं, आतां भारतीय राजकारण हळूंहळूं सत्याग्रहाच्या मार्गावर जाण्याचा काळ समीप आला होता. डॉ. बेझंट यांच्या अटकेनें तापलेल्या वातावरणांत लो. टिळक या तत्त्वाचा उघड पुरस्कार करूं लागले होते, इतक्यांत डॉ. बेझंट यांची

* Tilak's Speeches, Page 243-44.

सुटका झाली व आम्ही हिंदुस्थानाला स्वराज्य देणार, तें हप्त्याहप्त्यानें देणार, पहिला हप्ता महायुद्धानंतर देण्यांत येईल, पुढील हप्ते केव्हां द्यावयाचे तें ब्रिटिश पार्लमेंट वेळोवेळीं ठरवील, पहिल्या हप्त्याची योजना मुकर करण्यासाठीं व हिंदुस्थानांतील लोकमत अजमावण्यासाठीं भारतमंत्री मि. मॉटेग्यू येथें येणार असें ब्रिटिश सरकारनें जाहीर केलें. अर्थात् या वेळचें हें तापलेलें वातावरण तात्पुरतें शांत झालें आणि मॉटेग्यूच्या सुधारणा प्रत्यक्ष काय होतात तें कळेपर्यंत तरी स्वराज्यासाठीं सत्याग्रहाचा अगर प्रत्यक्ष प्रतिकाराचा प्रश्न पुढें येण्याचें कारण उरलें नाहीं. तथापि १९१७ डिसेंबरमधील राष्ट्रसभेचें अधिवेशन कलकत्त्यास भरावयाचें होतें त्याच्या अध्यक्षपदाचा वाद सुरू झाला. राष्ट्रीय पक्षानें अर्थात्च डॉ. बेझंट यांचें नांव सुचविलें होतें. हा सर्व रंग पाहून बंगालमधील सुरेन्द्रनाथ बानर्जी प्रभृति प्रागतिक पुढाऱ्यांना १९०७ सालच्या चळवळीचें स्मरण झालें असल्यास मुळींच नवल नाहीं. त्यावेळीं सरकारी दडपशाहीला बळी पडलेले लाला लजपराय यांना अध्यक्ष करण्याचा प्रश्न होता. आज त्यांच्याप्रमाणें सरकारी रोषास बळी पडलेल्या डॉ. बेझंट यांना अध्यक्ष करण्याचा प्रश्न होता. व्यक्ती भिन्न असल्या तरी तत्त्व तेंच होतें. एकीकडे दडपशाही तर दुसरीकडे सत्याग्रह किंवा निःशस्त्र प्रतिकार! अशा परिस्थितींत राष्ट्रसभेनें कोणतें धोरण स्वीकारावें हा प्रश्न होता. पण आतां राष्ट्रसभा लो. टिळकांनीं पूर्णपणें काबीज केली होती. देशबंधु दासांच्यासारखे नवे राष्ट्रीय पुढारी बंगालमध्यें पुढें येऊन तेथील स्वागत मंडळांतहि जुन्या पक्षाचें बहुमत उरलेलें नव्हतें; अशा परिस्थितींत डॉ. बेझंट यांची निवड कायम झाली आणि मागील इतिहासाची आठवण होऊन प्रागतिक पक्षाचे पुढारी बाबू सुरेन्द्रनाथ बानर्जी यांनीं आपला सवता सुभा निर्माण करण्याचें ठरविलें. मात्र यावेळीं प्रागतिकांची म्हणून प्रसिद्ध असलेली राष्ट्रसभाच राष्ट्रीय पक्षानें काबीज केली व पुढील सालीं प्रागतिकांना आपली स्वतंत्र प्रागतिक परिषद् काढणें भाग पडलें!

कलकत्त्यास १९१७ सालीं भरलेल्या राष्ट्रसभेपुढें मुख्य प्रश्न स्वराज्याचा होता. त्यासंबंधीं गेल्या सालीं राष्ट्रसभा आणि मुस्लीम लीग

यांनीं मागण्यांची एक योजना तयार केलीच होती. तिलाच पुनः पाठिंबा देणें हें तर कार्य करावयाचें होतेंच, पण त्याचबरोबर मि. मॉन्टेग्यू यांनीं हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्यासंबंधीं जी घोषणा केली होती, तिच्यावर आपलें मत जाहीर करणें हाहि महत्त्वाचा विषय राष्ट्रसभेपुढें यावयाचा होता. मि. मॉन्टेग्यू यांनीं २० आगस्ट १९१७ रोजीं जी घोषणा केली, तिचें लो. टिळकप्रभृति त्यावेळच्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं तीन भाग केले होते; (१) हिंदुस्थानला स्वराज्य द्यावयाचें, (२) हें स्वराज्य हप्त्या-हप्त्यांनीं द्यावयाचें, (३) या हप्त्यांचें स्वरूप आणि काळ ब्रिटिश पार्लमेन्टनें ठरवावयाचें. यांपैकीं पहिले दोन भाग राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं मान्य केलें; पण तिसरा भाग मात्र पूर्णपणें अमान्य केला. कारण त्यामुळें पूर्ण स्वराज्य आपणांला केव्हां मिळणार याला कांहींच काल-मर्यादा उरणार नसून तें ब्रिटिश पार्लमेंटच्या इच्छेवर सर्वस्वी सोंपवून ठेवणें म्हणजे स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वाला संपूर्णपणें हरताळ फांसण्यासारखेंच होतें. म्हणून राष्ट्रसभेनें आपल्या ठरावांत हिंदुस्थानला पूर्ण स्वराज्य देण्याचा एकच कायदा ताबडतोब करावा आणि त्यांत पूर्ण स्वराज्य विशिष्ट कालमर्यादेंत लवकर देण्यांत येईल, असें एकदांच ठरवून टाकावें असें म्हटलें होतें. असा कायदा एकदा पास झाला म्हणजे त्यांत नमूद केलेली कालमर्यादा संपतांच हिंदुस्थानास आपोआप स्वराज्य मिळालें पाहिजे, पुनः ब्रिटिश पार्लमेंटकडे जाण्याची किंवा ब्रिटिश राष्ट्राशीं स्वराज्यासाठीं झगडा करण्याची हिंदुस्थानला आवश्यकता पडूं नये अशी मागणी या ठरावानें केलेली होती. या ठरावाचे तीन भाग होते. पहिल्या भागांत हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्याचें मान्य केल्याबद्दल कृतज्ञतापूर्वक समाधान व्यक्त केलें होतें, दुसऱ्या भागांत विशिष्ट कालमर्यादेंत पूर्ण स्वराज्य देणारा पार्लमेंटचा कायदा ताबडतोब करावा, असें म्हटलें होतें; आणि तिसऱ्या भागांत कॉंग्रेस व मुस्लीम लीग यांनीं तयार केलेली सुधारणांची योजना हा स्वराज्याचा पहिला हप्ता म्हणून ताबडतोब देण्यांत यावा असें म्हटलें होतें. यावर भाषण करतांना लो. टिळक म्हणाले: "या जाहीर घोषणेकडे मला तुमचें लक्ष वेधिलें पाहिजे. ही

घोषणा काय आहे? ती अशी आहे, तुम्हांला १०।१५ वर्षांत जबाबदारीचें पूर्ण स्वराज्य किंवा नुसतें, कोणतेंहि विशेषण न लाविलेलें, जबाबदारीचें स्वराज्य देण्यांत येईल. मि. मॉन्टेग्यू यांनीं हें जें उत्तर दिलें आहे त्याबद्दल मी आतां सांगितलेल्या अर्थानें आम्ही कृतज्ञतापूर्वक समाधान मानीत आहों. यानंतर दुसऱ्या कांहीं शर्ती आहेत. हें स्वराज्य तुम्हांला हप्तेबंदीनें देण्यांत येईल असें म्हटलें आहे, हेंहि आम्ही मान्य करतों. घोषणेच्या तिसऱ्या भागांत म्हटलें आहे कीं, हे हप्ते ब्रिटिश सरकारनें ठरवावेत; हें आम्हांला मान्य नाहीं. हे हप्ते आम्हीच ठरविले पाहिजेत. ते सरकारच्या लहरीवर अवलंबून असतां उपयोगी नाहीं. या बाबतींत आम्हांला कोणतीही तडजोड नको आहे. हे हप्ते आतांच निश्चित करा; आणि त्यांची कालमर्यादा याच कायद्यांत ठरवून टाका; अशा रीतीनें कीं, त्याचा आपोआप विकास व्हावा. आमच्या आकांक्षा तृप्त करण्यासाठीं कॉंग्रेस-लीग योजना ताबडतोब दिली पाहिजे, ही किमान मागणी आहे. म्हणजे हिंदुस्थानांत स्वराज्य संस्थापनेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली असें म्हणतां येईल." अशा प्रकारें लो. टिळकांनीं संपूर्ण स्वराज्याच्या मागणीचा ठराव राष्ट्रसभेकडून या वर्षी मंजूर करून घेतला. या बाबतींत साम्राज्यशाहीशीं जी तडजोड करावयाची ती कोणत्या तत्त्वावर करतां येईल यासंबंधीं याच भाषणांत ते म्हणतातः—"सर्व घर ताब्यांत घेण्याचा आम्हांला हक्क आहे; आणि या घरांत तुम्हांला सत्तेचा कांहीं भाग उपभोगूं दिला तर तुम्ही लवकरच या घरांतून चालते व्हाल या आशेनें दिलेली ती एक सवलत आहे. तुम्ही इतके दिवस या घराची व्यवस्था केली आहे, तुम्ही या घरांत राहिलां आहां आणखी थोडा वेळ आम्ही तुम्हाला येथें राहूं देऊं, पण कांहीं झालें तरी आम्ही आजपासून घराचे मालक झालों हें तुम्ही मान्य केलें पाहिजे. तसें होईल तरच कांहीं तडजोड होऊं शकेल, नाहीं तर कोणतीही तडजोड नाहीं." यानंतर स्वराज्याचा पहिला हप्ता म्हणून राष्ट्रसभेची जी मागणी होती तिचें वैशिष्ट्य सांगतांना ते म्हणतात, —" राष्ट्रसभेच्या योजनेचा पहिला गुण हा आहे कीं, तींत लोकनियुक्त सभेला मध्यवर्ति सरकारवर नियंत्रण मागण्यांत आलें आहे. या मध्यवर्ति सरकारांत भागीदारी—समान

भागीदारी–मिळाल्याखेरीज राज्यांतील म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डें, वगैरेसारख्या छोट्या संस्थांत देखील स्वराज्याच्या भावनेनें कारभार करतां येणार नाहीं. खालपासून वर स्वराज्याच्या इमारतीची बांधणी करण्याची कल्पना तुम्ही डोक्यांतून काढून टाकिली पाहिजे. हा दृष्टांत येथें लागू पडत नाहीं. कॉंग्रेस–लीग योजनेहून कोणतेहि कमी हक्क आम्ही मान्य करणार नाहीं. आम्हांला मध्यवर्ति सरकारवर नियंत्रण चालवितां आलें पाहिजे. सिमल्यांतील देवतांपासून तों खेड्यांतील खालच्या दर्जाच्या पोलीस शिपायापर्यंत हिंदुस्थान सरकार हें एक शरीर आहे. जर तुम्हांला आमचा हक्क द्यावयाचा असेल, आमचें मागणें न्याय्य आहे असें तुम्हांस वाटत असेल, तर मध्यवर्ती सरकारांत आम्हांस भाग दिला पाहिजे."§

लो. टिळकांचें हें भाषण भावी राजकारणाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. स्वराज्याची देणगी एकाच कायद्यानें मिळाली पाहिजे, आजपासून (हा कायदा पास झाल्यापासून) हिंदी लोक हिंदुस्थानचे मालक झाले या तत्त्वावरच कोणतीहि तडजोड झाली पाहिजे, स्वराज्याच्या पहिल्या हप्त्यांत मध्यवर्ति सरकारांत समान भागीदारी मिळाली पाहिजे, आणि संपूर्ण स्वराज्यप्राप्तीची कालमर्यादा याच कायद्यानें निश्चित झाली पाहिजे, हीं या भाषणांतील मूलभूत तत्त्वें आहेत. यांपैकीं एकहि तत्त्व मॉंटेग्यू सुधारणा कायद्यानें मान्य केलेलें नव्हतें, मग संपूर्ण स्वराज्य देण्याचा प्रश्न तर दूरच. एका अर्थानें असें म्हणतां येईल कीं, या ठरावानें लो. टिळकांनीं संपूर्ण स्वराज्याचा जो झगडा जाहीर केला तोच अद्यापि चालू आहे. मॉंटेग्यू सुधारणांची योजना प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यांनीं वरील तत्त्वांची कसोटी लावूनच त्या टाकाऊ ठरविल्या; मॉंटेग्यू चेलम्सफर्ड यांचा चौकशीचा वृत्तान्त प्रसिद्ध झाल्याबरोबर, त्यांनीं केसरींत 'जनाब, देहली तो बहोत दूर है!' या मथळ्याचा मार्मिक लेख लिहिला आहे. त्यांत ते म्हणतात :—" हिंदुस्थान सरकार आणि विलायत सरकार हे आमच्या सर्व राज्यकारभाराचें डोकें होत. अर्थात्च 'सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम्' या न्यायानें हेंच आमचें मुख्य सरकार होय. हिंदुस्था-

§ Tilak's Speeches Appendix

नचें राज्य म्हणजे म्युनिसिपालिट्या नव्हत; आणि प्रान्तिक सरकारेंहि नव्हत; वास्तव हिंदुस्थानांतील नोकरशाही मोडून स्वराज्य झालें पाहिजे असें जेव्हां आम्ही म्हणतों तेव्हां आमच्या डोळ्यापुढें म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डें, किंवा प्रांतिक सरकार या संस्था नसून सर्व हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचें धोरण ज्या वरिष्ठ संस्थेंत ठरविलें जातें त्या ठिकाणीं नोकरशाहीवर लोकमताचा पगडा असला पाहिजे, असें आमचें मागणें असतें, हें प्रथम लक्षांत ठेविलें पाहिजे. सर्व राज्यकारभाराचें हें केन्द्र-स्थान लोकांच्या ताब्यांत असलें म्हणजे इतर अवयव आपोआपच लोकांच्या ताब्यांत येतातच. त्यासाठीं निराळा इलाज करावा लागत नाहीं... नाहीं म्हणावयास सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांचा पगार आणि त्यांच्या ऑफिस खर्चा-पैकीं कांहीं भाग यांचा बोजा हिंदुस्थानवर न पडतां इंग्लंडनें सोसावा अशी त्यांनीं शिफारस केली आहे. ही शिफारस काँग्रेस–लीगच्या योजनेनुरूप आहे. पण स्टेटसेक्रेटरीला केवळ हिंदुस्थान सरकारचें विलायतेंतील एजन्ट बनवावें व त्याचे सर्व अधिकार हिंदुस्थान सरकारला देऊन ह्या हिंदुस्थान सरका-रचे कारभारांत स्वराज्याचे अधिकार लोकांस असावेत असें जें काँग्रेस-लीग योजनेचें मुख्य मागणें, तें माँटेग्यु साहेबांनीं सर्वस्वी झुगारून दिलें आहे. ह्या व्यवस्थेस 'स्वराज्याची योजना' असें जर कोणी म्हणत असेल तर तो हिंदुस्थान सरकारचा तुताऱ्या असला पाहिजे......... 'चांदोबा मी तुम्हांस देऊं शकत नाहीं' असें जें मोर्ले साहेबांनीं म्हटलें होतें, त्यांत आणि माँटेग्यूच्या वरील उत्तरांत फरक कोणता? यापेक्षां हे हक्क आम्हांला नसलेले चालतील. आज मिळत नसले तर उद्यां भांडून घेऊं. पण वरील प्रकारची पोंचट व्यवस्था स्वीकारून आपला दुबळेपणा व मूर्खपणा जगाच्या निदर्शनास आणून देणें व आपलें हांसें करून घेणें योग्य नाहीं. असो...........हें स्वराज्य नव्हे आणि त्याचा पायाहि नव्हे.§"

मॉन्टेग्यू–चेल्म्स्फर्ड यांचा अहवाल वाचल्याबरोबर लोकमान्यांनीं लिहिलेले एक दोन लेख हे त्यांच्या राजकारणाचें स्वरूप समजून घेण्याच्या

§ लो. टिळकांचे केसरींतील लेख भाग ३. पृ. ४१८, ४२२.

दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. पण हा अहवाल प्रसिद्ध झाल्याबरोबर प्रागतिक पक्षाला राष्ट्रसभेंतून फुटून निघण्यास आणखी एक नवें कारण निर्माण झालें. १९१७ सालीं कलकत्त्यास झालेल्या ठरावानें संपूर्ण स्वराज्याच्या कायद्याखेरीज आमचें समाधान होणार नाहीं व तोंपर्यंत आम्ही सारखे झगडत राहणार हें जाहीर झालें होतें. त्या वर्षी सरकारनें दडपशाहीचें उग्र धोरण स्वीकारितांच सर्व देशांत स्वदेशी, बहिष्कार आणि सत्याग्रह या कल्पनांचा संचार जारीनें सुरू झाला आणि लो. टिळकांचें जें वर्णन ना. गोखले यांनीं १९१४ सालीं भूपेन्द्रनाथ बसू यांना लिहिलेल्या पत्रांत केलें होतें तें खरें आहे अशी खात्री प्रागतिक पक्षांतील सुरेन्द्रबाबू प्रभृतींची झाली. टिळकांच्या हातीं गेलेली राष्ट्रसभा आतां मॉँटेग्यू देणार असणाऱ्या सुधारणा नांदवून घेण्यास तयार होणार नाहीं याची स्पष्ट कल्पना त्यावेळच्या प्रागतिक पुढाऱ्यांस आली. लो. टिळकांचे केसरींतील वरील मत जाहीर होतांच राष्ट्रीयसभेकडून मॉँटेग्यू देतील त्या सुधारणा चालवून दाखविण्याचें कार्य होणें शक्य नाहीं, म्हणून इतक्या वर्षांनीं आपणांस मिळणाऱ्या या सुधारणा असमाधानकारक असल्या तरी त्यांचा स्वीकार करून त्या चालवून दाखविण्यासाठीं आपणांस आतां राष्ट्रसभेंतून फुटून निघून स्वतंत्र प्रागतिक परिषद् काढली पाहिजे असा त्यांच्या अध्वर्यूंनीं निर्धार केला. ही गोष्ट बाबू सुरेन्द्रनाथ बानर्जी यांनीं प्रथम ताडली. कारण त्यांच्याच प्रान्तांत देशबन्धु दास हे आपण कायदेमंडळांत गेलों तरी या सुधारणाशीं झगण्यासाठींच जाऊं व त्या मोडून पाडून संपूर्ण स्वराज्याचा कायदा देण्यास ब्रिटिश पार्लमेन्टास भाग पाडूं, असें उघडपणें प्रतिपादीत असत. लोकमान्यांच्या अडवणुकीच्या राजकारणाचा बंगाली पुढाऱ्यांनीं अधिक सडेतोड आणि स्पष्ट शब्दांत पुरस्कार करावा ही परंपरा पूर्वींचीच होती; आणि लोकमान्यांची भाषा अधिक सावधगिरीची अथवा अधिक मुत्सद्दीगिरीची असली तरी त्यांचें अंतःकरण बंगाली पुढाऱ्यांइतकेंच क्रांतिकारक आहे व त्यांची बुद्धि आणि धृति अधिक स्थिर आहेत ही गोष्ट सुरेन्द्रबाबूंना अनुभवानें माहित होती. यावेळीं पूर्वींच्या प्रागतिक पक्षांतील दुसरे

महत्त्वाचे पुढारी म्हणजे पं. मदनमोहन मालवीय हे होत. हे सुरेन्द्रबाबूंच्या इतकेच नेमस्त व प्रागतिक होते, परंतु सुरतेस काय झालें असेल तें असो, आतां तरी टिळकांच्या राष्ट्रीय पक्षानें पूर्ण सनदशीर रीतीनें राष्ट्रीय सभा काबीज केली आहे व देशांतील बहुमत आपल्या बाजूस करून घेतलें आहे; या बहुमतास मान देणें, प्रसंगीं त्यास धोक्याचा इषारा देऊनहि अखेरीस मान देणें, पण त्याच्यापुढें मान लवविणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे हें त्यांनीं ओळखिलें. देशाचें राजकारण परिस्थित्यनुरूप वाढत जाणें आणि त्या वाढीबरोबर त्याचें स्वरूप पालटत जाणें हें अपरिहार्य आहे. हें स्वरूप एकदां पालटूं लागल्यानंतर त्याला पूर्वीच्या स्वरूपाच्याच आकृतींत दडपून राखण्याचा प्रयत्न करणें ही एक तमोगुणी आग्रहबुद्धि आहे. या आग्रहानें राष्ट्राचें कसें नुकसान होतें तें पंडितजींनीं सुरतेनंतरच्या काळांत बरोबर अवलोकन केलें होतें; व म्हणून सर्व प्रागतिक पक्षास राष्ट्सभा न सोडण्याचा त्यांनीं आग्रह केला. पण हा आग्रह त्या पक्षास पटला नाहीं. राष्ट्सभेचा निर्णय कांहींहि झाला, लोकमताचे वारे कसेहि वाहूं लागले, तरी आम्ही मॉंटेग्यू देतील त्या सुधारणा नांदवून घेणारच असा आग्रह या पक्षानें धरिला. देशबंधु दास म्हणत ‘ आम्ही या सुधारणा मोडून टाकणार ’, सुरेन्द्रबाबू म्हणत, ‘आम्ही त्या चालवून दाखविणार’, लोकमान्य म्हणत, ‘मोडून टाकणारे किंवा चालवून दाखविणारे तुम्ही कोण ? हें कार्य एकानें करावयाचें नाहीं व तें एकाच्या हातून होणेंहि शक्य नाहीं. दोघांनींहि एकाच राष्ट्सभेंत राहावें आणि तिच्या शिस्तीखालीं तिची आज्ञा शिरसावंद्य मानून ती सांगेल त्याप्रमाणें सर्वांनीं वागावें.’ लोकमान्यांचें हें सूत्र, ही भाषा, पूर्वींचीच होती आणि त्यांचें अंतःकरणहि पूर्वींचेंच होतें. याचें पर्यवसान अखेरीस सुधारणा चालविण्यांत होणार नसून तें त्या मोडण्यांत होणार आहे हें सुरेन्द्रबाबूंना पटलें होतें. टिळकांचें आमचें कधींच जुळणार नाहीं असा आग्रह फेरोजशहा मेथा हे पूर्वीं धरीत असत. तो कां, हें त्यांना आतां समजूं लागलें व त्यांनीं प्रागतिक परिषद् निर्माण केली. यासंबंधीं लोकमान्यांनीं ‘मवाळांचा रुसवा व फूट ’ या लेखांत पुढीलप्रमाणें आपलें मत मांडिलें आहे :—

" सर्व संस्था बहुमतानें चालतात, किंबहुना सर्व प्रजासत्ताक किंवा पार्लमेंटरी राज्येंहि बहुमतानें चालतात. आणि हें बहुमत जर कोणास कबूल नसेल, तर त्यानें संस्था न सोडतां त्यांतच राहून बहुमत आपल्या बाजूला पुढेंमागें वळवून घेतलें पाहिजे. सन १९१५ सालीं ज्या वेळेस राष्ट्रीय पक्ष समेटानें कॉंग्रेस सभेस जाऊं पहात होता, त्या वेळेस कॉंग्रेसचे त्या वेळचे मवाळ सेक्रेटरी मि. सुब्बाराव समेटाचीं कलमें ठरविण्यासाठीं पुण्यास आले होते. मि. सुब्बाराव त्यावेळीं सर्व्हंट ऑफ इंडियाच्या इमारतींत उतरले असून तेथें त्यांचें व ना. गोखल्यांचें खलबतहि झालें होतें; त्यानंतर मि. सुब्बाराव यांचें टिळकांशीं जें बोलणें झालें त्यांत असें ठरलें कीं, 'राष्ट्रीय पक्ष कॉंग्रेसमध्यें आल्यावर बहुमताच्या ठरावाप्रमाणें वागेल. आणि जेव्हां बहुमत त्यास अनुकूल नसेल, तेव्हां कॉंग्रेसमध्यें राहूनच पुढेंमागें आपणांकडे बहुमत मिळविण्याचा प्रयत्न करील. पण बहुमताशीं तंटा करून तो कॉंग्रेस सोडून जाणार नाहीं. राष्ट्रीय पक्षानें कॉंग्रेस सभेंत जो प्रवेश केला तो याच शर्तीवर केला. पुढें होमरूलच्या चळवळीमुळें म्हणा अगर दुसऱ्या कारणानें म्हणा राष्ट्रीय पक्षाच्या सामान्य मताप्रमाणें देशांतील बहुमत आज बनलें गेलें आहे. आतां कुरकुर करून काय उपयोग ? मवाळ पक्षानें राष्ट्रीय पक्षास जी शर्त घातली होती, तीच मवाळांनींही आतां पाळणें जरूर आहे. लोकमत आमच्या बाजूचें नाहीं म्हणून आम्ही सोडून जातों ही रडकथा चालावयाची नाहीं......... संसाराचा गाडा म्हटला म्हणजे दोन दिवस सासूचे तर दोन दिवस सुनेचे असावयाचेच.......... विहिणीसारखे रुसूं फुगूं नका, अगर दुसऱ्या कोणत्याहि अभिमानाला गुंतून आजच्यासारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रसंगीं विनाकारण फूट पाडून नोकरशाहीचे पुरस्कर्ते बनूं नका. यावेळीं कॉंग्रेस सोडून गेल्यानें तुमचेंच अधिक नुकसान होणार आहे.§"

यानंतर थोडेच दिवसांनीं मुंबईस मॉंटेग्यु अहवालासंबंधीं आपलें धोरण जाहीर करणारी खास राष्ट्रसभा झाली व तींत डॉ. बेझन्ट, लो. टिळक व कांहीं प्रागतिक पुढारी या सर्वांच्या एकमतानें एक स्वराज्याच्या

§ लो. टिळकांचे केसरींतील लेख. भाग तिसरा पृ. ४२७, २८.

मागणीचा ठराव होऊन राष्ट्रसभेचें शिष्टमंडळ विलायतेस गेलें. लो. टिळकहि यावेळीं विलायतेस गेले होते. ही सर्व मंडळी विलायतेंत असतां मागें पं. मालवीय यांच्या अध्यक्षतेखालीं दिल्लींत डिसेंबर १९१८ त राष्ट्रसभेचें वार्षिक अधिवेशन भरलें. व त्यांत खास अधिवेशनांत स्वराज्याच्या मागणीसंबंधींचा ठराव बंगाली पुढाऱ्यांनीं बदलून घेऊन पूर्ण प्रांतिक स्वराज्य आणि मध्यवर्तिराज्यांत समान भागिदारी ही स्वराज्याच्या पहिल्या हप्त्याची किमान मागणी म्हणून मागावी असा ठराव केला. यावेळीं राष्ट्रसभेचें शिष्टमंडळ विलायतेस होतें आणि डॉ. बेझंट व लो. टिळक यांच्यांत आपण राष्ट्रीय मागणी म्हणून ब्रिटिश मुत्सद्यांपुढें कोणती मागणी पुढें ठेवावी याबद्दल तीव्र मतभेद उत्पन्न झाला. डॉ. बेझंट मुंबईच्या जादा अधिवेशनाच्या ठरावास चिकटून राहिल्या आणि लो. टिळक राष्ट्रसभेच्या आज्ञेस म्हणजे अर्थात् दिल्ली अधिवेशनांतील ठरावास, आपल्या आजन्म आचरलेल्या राजकीय तत्त्वास अनुसरून, चिकटून राहिले. यावरून पुढें लोकमान्य टिळक व डॉ. बेझंट यांच्यांत फार तीव्र स्वरूपाचें भांडण झालें. लोकमान्य राष्ट्रसभेच्या बरोबर पुढें सरकले व डॉ. बेझंट मागें राहिल्या, त्या यानंतर कायमच्याच मागें राहिल्या. राष्ट्रीयपक्षावर आपद्धर्म आचरण्याचा जो काळ आला होता त्या काळांत त्यांच्या सहकार्याचा आपणांस उपयोग झाला पण आतां ती परिस्थिति पालटली व डॉ. बेझंटची व आपली ताटातूट होण्याची वेळ आली हें लोकमान्यांनीं ओळखिलें व त्यांना सोडून दिलें. विलायतेंतून परत आल्यानंतर त्यांच्या आपल्या ताटातुटीसंबंधीं लिहितांना ‘ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ’ हें तत्त्व लोकांपुढें मांडून राष्ट्राच्या बहुमतापुढें प्रत्येक पुढाऱ्यानें मान लवविलीच पाहिजे, जोंपर्यंत त्याच्या पाठीमागें राष्ट्राचें बहुमत आहे तोंपर्यंतच तो राष्ट्राचें राजकारण करूं शकेल, आणि तो पुढारी कितीहि मोठा असला व विशिष्ट परिस्थितींत त्यानें केवढेंहि कार्य केलेलें असलें, तरी राष्ट्राच्या पुढें उभे राहून त्याचें नेतृत्व करण्याची त्याची तयारी नसेल तर राष्ट्रानें त्यास बाजूस सारून पुढें गेलें पाहिजे, ही विचारसरणी त्यांनीं लोकांस समजावून दिली.

विलायतेंतून राष्ट्रसभेचें शिष्टमंडळ परत आल्यानंतर १९१९ च्या डिसें-बरमध्यें अमृतसर येथें भरणारी राष्ट्रसभा हीच महत्त्वाची गोष्ट लोकमान्यांच्या पुढें होती. ते विलायतेंत असतां हिंदुस्थानांत महात्मा गांधींनीं रौलट ॲक्टांविरुद्ध एक प्रचंड राष्ट्रव्यापी सत्याग्रहाची चळवळ १९१९ च्या ता. ६ एप्रिलपासून ता. १३ एप्रीलपर्यंत हिंदुस्थानांत केली होती. याचवेळीं जालियनवाला बागेंतील अमानुष कत्तल करून ब्रिटिश साम्राज्य-शाहीनें आपलें सैतानी स्वरूप महात्मा गांधींना दाखवून दिलें होतें. परंतु जनरल डायर यानें केलेली ही अमानुष कत्तल साम्राज्यशाहीला पसंत नाहीं व तें तिचें नित्यस्वरूप नसून तो एक विशिष्ट लष्करी अधिकाऱ्याच्या अमानुषतेचा पुरावा आहे, ब्रिटिश साम्राज्याचें अंतरंग व्यक्त करणारा तो पुरावा नव्हे, असें सिद्ध करण्याची आणखी एक संधि पंजाबमधील लष्करी कायद्याची चौकशी करण्याकरितां नेमलेल्या हंटर कमिटीस द्यावी आणि तोंपर्यंत आपण म्हणजे राष्ट्रसभेनें पूर्वीचें सहकाराचें धोरण सोडून असहकाराचें उघड युद्ध पुकारूं नये अशी यावेळीं म. गांधींची वृत्ति होती. हंटर कमिटीचा रिपोर्ट होऊन तिच्या संबंधींचा ब्रिटिश साम्राज्याचा निर्णय पाहिल्यानंतर तो असमाधानकारक असला तर आपण असहका-राचें उघड युद्ध पुकारावें असेंहि त्यांच्या मनांत होतें. मात्र तोंपर्यंत सह-कारितेचें धोरण चालू ठेवावें असाहि त्यांचा आग्रह होता. देशबंधु दासप्रभृति बंगाली पुढारी नव्या कायद्यानें आपण मागितलेल्या हक्कांपैकीं कोणताहि महत्त्वाचा हक्क दिलेला नाहीं, म्हणून आतांपासूनच अडवणु-कीच्या धोरणानें त्या कायद्याचा अंत करावा असें उघडपणें प्रतिपादीत होते. इतक्यांत नवीन कायदा चालू करण्याच्या प्रसंगानें बादशहांचा लोकांनीं सहकारिता करण्यासंबंधींचा जाहिरनामा प्रसिद्ध झाला; आणि त्याचबरोबर राजबंद्यांच्या मुक्ततेचेंहि धोरण जाहीर झालें. हा जाहिरनामा लो. टिळक व त्यांच्या स्वराज्यसंघाचे बॅप्टिस्टाप्रभृति इतर पुढारी, अमृत-सरला जात असतां त्यांना वाटेंत मिळाला. त्याबरोबर आम्ही सुधारणा कायद्याशीं प्रतियोगी सहकारिता करण्यास तयार आहों अशी तार त्या गाडींतील लोकमान्यप्रभृति पुढाऱ्यांनीं बादशहांस पाठविली. प्रतियोगी

सहकारिता हा शब्द या वेळपासूनच हिंदी राजकारणांत आला. त्याचा अर्थ पुष्कळांस त्यावेळीं समजला नाहीं व लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर सरकारनें कांहींहि वृत्ति धारण केली, तरी मंत्रिमंडळांना व कायदेमंडळांना चिकटून राहणें व विनशर्त सहकारिता करणें असा त्याचा अर्थ लोकमान्यांचे शिष्य म्हणवून घेणाऱ्या कांहीं पुढाऱ्यांनीं रूढ केला. यामुळें प्रतियोगी सहकारिता हा शब्दप्रयोग आज हास्यास्पद होऊन बसला आहे. पण लोकमान्यांचा या शब्दप्रयोगाचा अर्थ नेमस्तांच्या विनशर्त सहकारितेच्या धोरणाहून फार भिन्न होता. तो अर्थ न समजल्यामुळें टिळक नेमस्त झाले असा त्यांच्यावर आरोप होऊं लागला. तेव्हां त्यांनीं त्याला उत्तर म्हणून प्रतियोगी सहकारितेचा आपला अर्थ काय आहे तें पुढीलप्रमाणें विशद केलें:—

" Responsive (प्रतियोगी) हा शब्द सहकारितेला प्रायः लावीत नाहींत हें खरें; पण त्याच कारणामुळें प्रायः प्रस्तुतच्या तारेंतील या शब्दाकडे टीकाकारांचें विशेष लक्ष जावयास पाहिजे होतें. बादशहांच्या जाहिरनाम्यांत सहकारित्वाचा उपदेश नोकरशाही आणि प्रजा या दोघांसहि केलेला होता. टिळकांच्या मतें प्रजेस हा उपदेश करणें जरूर नव्हतें. कारण प्रजेच्या कल्याणाच्या गोष्टींत प्रजेनें आपण होऊन कधीं अडथळा आणला नाहीं. किंबहुना, आणणेंही शक्य नाहीं. आजपर्यंत जो अडथळा आणि विरोध झाला तो सर्व नोकरशाहीचा. ही नोकरशाही जर सहकारिता करावयास कबूल असेल, व करील तर त्याला प्रतियोगित्वाच्या नात्यानें म्हणजे जबाबाला प्रतिजबाब म्हणून लोकहि सहकारिता दाखविण्यास तयार आहेत असें बादशहास आश्वासन द्या असा टिळकांच्या तारेचा अर्थ होता. . . . सहकारिता नेहमींच दोहों बाजूंकडून सापेक्ष असते. त्यांतून जी गोष्ट प्रजेच्या कल्याणाची तींत सहकारिता करा हें प्रजेस सांगावयासच नको; स्वतःच्या कल्याणास आडकाठी घालणारा मनुष्य पशु समजला पाहिजे. म्हणून सहकारितेचा उपदेश प्रजेस करणें योग्य नव्हतें. या कामांत जर कोणी आडकाठी घातलेली असली तर ती नोकरशाहीनें. यासाठीं बादशहांच्या आज्ञेबरहुकूम सहकारिता करण्याची नोकरशाहीची तयारी असल्यास लोकहि आपल्या बाजूनें सहकारिता करण्यास तयार आहेतच. नसल्यास

मात्र विरोध करावा लागेल. असा टिळकांच्या तारेचा खरा मथितार्थ आहे."§

प्रतिपक्षानें सहकार केल्यास सहकार, व त्यानें असहकार केल्यास असहकार हाच या प्रतियोगी सहकारितेचा खरा अर्थ आहे. आणि लोकांनीं केव्हां सहकारिता करावी व केव्हां असहकारिता करावी याचा निर्णय अखेरीस राष्ट्रसभेनेंच दिला पाहिजे असें लोकमान्यांचें धोरण होतें. अमृतसर येथें राष्ट्रसभेपुढें हंटरकमिटीचा रिपोर्ट जाहीर होईपर्यंत सहकारिता करण्याचें म. गांधी यांचें धोरण, देशबंधु दास यांचें अडवणुकीचें उघड धोरण, आणि लोकमान्यांचें प्रतियोगी सहकारितेचें धोरण अशीं तीन धोरणें होतीं. तीनहि धोरणांत नव्या कायद्यानुसार होणाऱ्या निवडणुकींत भाग घेण्याचें धोरण सर्वसामान्य होतें. अशा परिस्थितींत तिघांसहि समाधानकारक अशी ठरावांतील शब्दांची योजना करण्यांत आलेली होती. हा ठराव पुढीलप्रमाणें होताः—

(i) That this Congress reiterates its declaration of last year that India is fit for full responsible Government, and repudiates all assumptions and assertions to the contrary.

(ii) That this Congress adheres to the resolution passed at the Delhi Congress regarding Constitutional Reforms; and is of opinion that the Reforms Act is inadequate, unsatisfacfory and disappointing.

(iii] That this Congress further urges that Parliament should take early steps to establish full responsible Government in India in accordance with the principle of Self-determination.

(iv) Pending such introduction, this Congress trusts that, so far as may be possible, the people, will so work the reforms as to secure an early establishment, of full responsible Government, and this Congress offers its thanks to the Rt. Hon. E. S. Montague for his labours in connection with the Reforms.

या ठरावास दे. दास, लो. टिळक व म. गांधी यांनीं पाठिंबा दिला, तथापि प्रागतिक पक्षाला तो मान्य नव्हता व हा ठराव वरून सुधारणा चालवाव्यात (Work the Reforms) असें म्हणत असला तरी ज्याच्या

§ लो० टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ३ रा, पृ. ४४०

योगानें पूर्ण स्वराज्याची लवकर स्थापना होईल अशा धोरणानें काम करावें असें त्यांत म्हटलें असल्यामुळें तो खरोखर प्रस्तुत सुधारणाकायदा शक्य तितक्या लवकर मोडावा अशा धोरणाचाच ठराव आहे असें प्रागतिकांचें मत होतें. यावेळीं स्वतंत्र प्रागतिक परिषद् अस्तित्वांत आली असली तरी ना. शास्त्रीप्रभृति कांहीं प्रागतिक या राष्ट्रसभेस हजर होते. आणि डॉ. बेझंट यांनीं प्रागतिकांतर्फे सुधारणांपासून होईल तितकें लोकहित करून घ्यावें व त्या गुण्यागोविंदानें चालवाव्या अशा अर्थाचा ठराव याविरुद्ध मांडिला होता. पण तो बहुमतानें नामंजूर झाला.

अमृतसरहून परत आल्यानंतर सोलापूर येथें मुंबई इलाख्याची प्रांतिक परिषद् १९२०च्या एप्रिल महिन्यांत भरली. या परिषदेंत प्रागतिक पक्ष आणि नुकताच अस्तित्वांत आलेला ब्राह्मणेतर पक्ष हे हजर असून प्रागतिक पक्षाचें नेतृत्व डॉ. परांजपे यांनीं स्वीकारिलें होतें व ब्राह्मणेतरांचें नेतृत्व श्री. वालचंद कोठारी यांनीं स्वीकारिलें होतें. या दोघांनाहि अमृतसरचा ठराव मान्य नसून तो ठराव मान्य असणारांसच व राष्ट्रसभेची शिस्त पाळणारांसच पुढील निवडणुकींत लोकांनीं मतें द्यावींत हें लोकमान्यांचें धोरण हाणून पाडण्यासाठीं हे दोन पक्ष या परिषदेंत एक होऊन लोकमान्यांशीं लढत होते. त्यांनीं आपल्या या कार्यांत साहाय्य करण्यासाठीं अखिल भारतीय पुढारी म्हणून डॉ. ॲनी बेझंट यांनाहि बोलावून आणिलें होतें. या प्रसंगानुरोधानें लोकमान्यांनीं अमृतसरच्या ठरावाचें पुढील शब्दांत स्पष्टीकरण केलें आहे.

" राष्ट्रीय सभा हातांत पडलेल्याचा उपयोग करा म्हणून सांगत आहे. पण जें हातांत पडलें आहे तें समाधानकारक नसून निराशाजनक असल्यामुळें पार्लमेन्ट सभेकडून पूर्ण स्वराज्याचे हक्क मिळेपर्यंत चळवळ करा अशी दिशा राष्ट्रीय सभेनें दाखविली आहे. या दिशेनें जात असतांना सर्व हिंदी राष्ट्राचें कल्याण व्हावें म्हणून नोकरशाहीशीं कांहीं वेळां सहकारितेनें तर कांहीं वेळां बिनसहकारितेनें वागावें लागेल. राष्ट्रीय सभेच्या या सहकारितेच्या व बिनसहकारितेच्या दोन्हीं मार्गांनीं प्रसंगानुसार जाणारे तेच राष्ट्रीय सभेचे खरे भक्त होत. इतर राष्ट्रीय सभेचे भक्त

नव्हत. जे भक्त नाहींत त्यांना निवडून देऊं नका." पुढें २०एप्रीलच्या
अंकांत कौन्सिलांत गेल्यानंतर आपला राष्ट्रसभेंतील लोकशाही पक्ष कसा
वागेल त्याची कल्पना लोकांस देतांना लोकमान्य लिहितातः—
"गोडीगुलाबीनें वागून नव्हे तर कायदेशीर रीतीनें भांडून शक्य
तितक्या लवकर सरकारवर आम्हांस कुरघोडी कर्तव्य आहे. ....
काल पालटला, मनु पालटला, नोकरशाही दुभंगली; आतां पुढें ज्या
तोफा व जे गोळे सोडून पुढील कार्यभाग साधून घ्यावयाचा आहे ते त्या
कार्याला समर्थ असतील असेच घेतले पाहिजेत, हें निर्विवाद आहे. कोणी
म्हणतील कीं, अशा रीतीनें तुम्ही वागल्यास हल्लींच्या कायद्याची धूळदाण
करण्याचें पाप तुम्हीं आपल्या कपाळीं घ्याल. पण या मूर्खांस असें कळत
नाहीं कीं, या कायद्यांतून जर पुढें पूर्ण स्वराज्याचा कायदा उत्पन्न करा-
वयाचा आहे तर याचें आयुष्य जितक्या लवकर संपेल तितकें आम्हांस
इष्टच आहे. ज्याला पतंग व्हावयाचें आहे तो फार दिवस सुरवंटाच्या
स्थितींत कसा रहाणार?" हा लेख लो. टिळकांनीं कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्ष
स्थापन केला त्यावेळीं त्याच्या जाहीरनाम्याचा खुलासा करण्यासाठीं
लिहिलेला आहे. यावरून कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिकपक्षाच्या जाहिरनाम्यांत जें
धोरण आंखिलें होतें त्याचें स्वरूप काय होतें तें स्पष्टपणें दिसून येतें. आपल्या
धोरणानें सुधारणाकायद्याची धूळदाण होणार हें लोकमान्य कबूल करीत
होते. पण या कायद्याची अशी धूळदाण केल्याखेरीज आपणांस संपूर्ण
स्वराज्याचा कायदा प्राप्त होणार नाहीं असें त्यांचें स्पष्ट मत या लेखांत
त्यांनीं मांडिलें आहे. लोकमान्यांच्या प्रसिद्ध लेखांतील हा शेवटचा लेख
आहे; व तोच त्यांचा आपल्या शिष्यांस अखेरचा संदेश आहे असें सम-
जण्यास हरकत नाहीं. हा संदेश पुढें कोणी किती आचरिला हें पुढील
हकीकतीवरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल. ज्या कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या
जाहीरनाम्यावर त्यांनीं हा लेख लिहिला होता, त्यांतील महत्त्वाचा भाग
पुढें देऊन हें प्रकरण आटोपतें घेतों.

कॉंग्रेसमधील लोकशाही पक्षाचें धोरण

"कॉंग्रेसच्या डेमोक्रॅटिक पक्षाचें धोरण त्याच्या नांवावरूनच व्यक्त

होत असून कॉंग्रेसविषयीं अढळ निष्ठा आणि डेमोक्रसी (लोकशाही) वर दृढ विश्वास हें त्यांतील बीज होय. हिंदी राष्ट्रापुढील प्रश्नांचा निकाल लावण्याचें सामर्थ्य लोकशाहीच्या तत्त्वांत आहे व तें कार्य साधण्याला शिक्षणप्रसार व मतदारांच्या संख्येची वाढ हीं दोन अमोघ शस्त्रें आहेत असें या पक्षाचें मत आहे. जातिभेद अथवा रूढि यामुळें नागरिक, व्यावहारिक वा सामाजिक बाबतींत जी कोणाची नालायकी समजली जात असेल ती नालायकी दूर करण्यांत यावी असें हा पक्ष प्रतिपादन करील. धार्मिक बाबतींत सहिष्णुता असावी आणि स्वतःपुरता ज्याचा त्याचा धर्म ज्याला त्याला पवित्र असून इतरांनीं त्यांत बिघाड करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यापासून त्या धर्माचें रक्षण करणें हें सरकारचें न्याय्य कर्तव्य आहे असें या पक्षाचें मत आहे. तसेंच मुसलमानांच्या धार्मिक भावना व कुराणांतील वचनें यांस अनुसरून खिलाफतीचा प्रश्न सोडविला जावा अशी जी मुसलमानांची मागणी आहे तिला या पक्षाचा पाठिंबा आहे.

" सर्व मानवजातींत बंधुभाव वाढून एकंदर मनुष्यमात्राची उन्नति होण्यासाठीं ब्रिटिशसाम्राज्यमंडळांत हिंदुस्थान सामील असावा आणि तो त्याचा एक घटक असावा हें या पक्षास मान्य आहे; परंतु खुद्द ग्रेटब्रिटन धरून या साम्राज्याचे जे भागीदार आहेत त्यांच्या बरोबरीनें हिंदुस्थानचा दर्जा रहावा व त्याचा कारभार पूर्णपणें त्याच्या ताब्यांत असावा अशी या पक्षाची मागणी आहे. ब्रिटिश साम्राज्याच्या कोठल्याहि भागांत हिंदी लोकांस इतर नागरिकांच्या बरोबरीनें हक्क मिळाले पाहिजेत व जेथें तसे हक्क न मिळतील तेथें ' जशास तसें ' या न्यायानें प्रतिकार करण्याचा हिंदुस्थानास अधिकार पाहिजे. जगांत शांतता प्रस्थापित करणें, आज अस्तित्वांत असलेल्या व येणाऱ्या राष्ट्रांचा कोणालाहि लचका तोडूं न देतां तीं अभंग राखणें, राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य व अब्रू रक्षण करणें आणि एका देशाकडून दुसऱ्या देशाची होणारी व्यापारी लुबाडणूक बंद पाडणें; या गोष्टी घडवून आणण्यासाठीं निर्माण झालेल्या राष्ट्रसंघसंस्थेचें हा पक्ष आनंदानें अभिनंदन करीत आहे.

" जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यशासनपद्धतीनें राज्य चालविण्यास या

देशांतील लोक पूर्णपणें लायक आहेत असें या पक्षाचें ठाम मत असून येथील राज्यपद्धति कशी असावी आणि कायदेकानू कसे असावे हें ठरविण्याचा हक्क स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानें केवळ हिंदी लोकांसच असला पाहिजे अशी या पक्षाची मागणी आहे. मॉंटेग्यूसाहेबांचा ' रिफॉर्म ॲक्ट ' हा अपुरा, असाधानकारक व निराशाजनक आहे असें या पक्षाचें मत असून इंग्लंडांतील मजूर पक्ष व पार्लमेन्टांतील सहानुभूति बाळगणारे इतर सभासद यांच्या साहाय्यानें या ' रिफॉर्म ॲक्टां ' तील दोष काढून दुरुस्ती बिल शक्य तितक्या लवकर पार्लमेन्टांत आणण्याचा या पक्षाकडून प्रयत्न करण्यांत येणार आहे. या दुरुस्ती बिलांत हिंदुस्थानच्या लोकांस संपूर्ण स्वराज्याचे हक्क मिळावे, अर्थातच हिंदी लष्करांवर त्यांचा पूर्ण ताबा चालावा, आर्थिक स्वातंत्र्य मिळावें आणि प्रजेच्या संपूर्ण नैसर्गिक हक्कांची प्रजेस कायदेशीर हमी देण्यांत यावी अशी योजना करण्यांत येणार आहे. हा हेतु साध्य करण्याकरितां हिंदुस्थानांत वा राष्ट्रसंघांतील बाहेरच्या इतर देशांत नेटानें व निश्चयानें चळवळ करण्याचा या पक्षाचा उद्देश असून त्या पक्षाची इतरांसहि तशी शिफारस आहे. थोडक्यांत म्हटलें म्हणजे या बाबतींत, ' शिक्षण, चळवळ व संघटना ' हेंच या पक्षाचें मंत्रवाक्य राहील.

" मॉंटेग्यूसाहेबांच्या रिफॉर्म ॲक्टानें जें कांहीं मिळेल तें पदरांत घेऊन, पूर्ण स्वराज्य आपल्या आटोक्यांत जलदीनें आणण्याच्या कामीं त्याचा उपयोग करण्याचा या पक्षाचा इरादा असून त्यासाठीं लोकमतानुसार इष्ट दिसेल त्याप्रमाणें शक्य तेथें सहकारिता व जरूर तेथें सनदशीर विरोध करण्यांत येईल. "*

अशा रीतीनें लो. टिळकांनीं कॉंग्रेसवर अढळ निष्ठा आणि ' डेमॉक्रसी (लोकशाही) वर दृढ विश्वास ' या मजबूत पायावर कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाची स्थापना केली. आणि नेमस्तपणाचा व बिनशर्त सहकारितेचा काळ संपून आतां पल्लेदार तोफांतून दुभंगलेल्या नोकरशाहीवर गोळे फेकून चढाईचा हल्ला करण्याची वेळ आली असें जाहीर केलें. राष्ट्रसभा प्रागति-

* लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ३ रा, पृ. ४७९.

कांच्या हातून राष्ट्रीय पक्षाच्या हातीं आणून दिली आणि माँटफोर्ड सुधारणांना मोहून न जातां लष्कर व तिजोरी यांच्यावर ताबा देणारें—संपूर्ण ताबा देणारें—पूर्ण स्वराज्य मिळेपर्यंत झगडण्यासाटीं राष्ट्रसभेची, कायदेमंडळांत नोकरशाहीशीं सनदशीर विरोधानें लढणारी एक तुकडी तयार केली. कायदेमंडळाबाहेर व हिंदुस्थानबाहेरहि त्याला स्वयंनिर्णय व संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त होण्यासाठीं प्रचंड चळवळ करण्याची आंखणी केली. आतां राष्ट्रीय आपद्धर्माच्या आचरणाचा काळ संपला होता. अमृतसर येथील जालियनवाला बागेंतील अमानुष कत्तलीवर सफेती फांसणारा सरकारी रिपोर्ट थोड्याच दिवसांत बाहेर पडला. हा रिपोर्ट बाहेर पडतांच आतां हिंदुस्थानांतील सनदशीर राजकारणाचें युग संपलें असें म. गांधींच्या मनानें घेतलें आणि त्यांनीं निःशस्त्र क्रांतीची दीक्षा हिंदुस्थानास देण्याचा आपला दृढ निश्चय जाहीर केला. लोकमान्यांनीं म० गांधींना सांगितलें कीं " लोक तुमच्या शस्त्राचा अवलंब करीत असतील तर मी तुमचाच आहें." (If the people follow your methcd I am yours.), कारण हंटर कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर साम्राज्यशाही सहकारिता करण्यास तयार नाहीं असें उघड झालें होतें. आतां-प्रतियोगी सहकारितेला असहकारितेचें स्वरूप येणें अपरिहार्यच होतें. कारण निःशस्त्र क्रांति किंवा सशस्त्र क्रांति याखेरीज तिसरा मार्ग हिंदी राष्ट्रीय सभेला उरला नव्हता. यांपैकीं निःशस्त्र क्रांतिवाद हाच मार्ग आपल्या परिस्थितीस अनुरूप आहे हें लोकमान्य जन्मभर सांगत आलेच होते. आतां म. गांधींसारखा लोकोत्तर पुढारी लाभला, तेव्हां लोक तुमच्या मार्गानें येत असतील तर मी तुमचाच आहें, असें आश्वासन त्यांनीं गांधीजींना दिलें तर त्यांत कांहींच आश्चर्य नव्हतें. आपत्कालांतील सनदशीर व कायदेशीर चळवळींचीं बंधनें तोडून टाकून आतां निःशस्त्र क्रांतीचा उघड पुकारा करण्याचा काळ आला होता. दुर्दैवानें या असहकारयुद्धाचा सोहळा प्रत्यक्ष पाहण्यास लोकमान्य जिवंत राहिले नाहींत. ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजीं त्यांचें मुंबईस देहावसान झालें आणि त्यांनीं आपल्या अंतःकरणांत आजन्म संगोपन करून ठेविलेली आणि स्वार्थाचें हवन करून संवार्धित केलेली

क्रांतीची ज्योत त्यांच्या देहाच्या बंधनांतून मुक्त होऊन सर्व भरतखंडभर फैलावली. लोकमान्यांच्या देहावसानाचा दिवस तोच हिंदी राष्ट्राच्या-स्वातंत्र्ययज्ञांतील असहकारदीक्षेचा दिवस ठरला. लोकमान्यांचा देह पंचत्वांत विलीन झाला आणि त्यांचा क्रांतिकारक आत्मा सर्व भरतखंडास व्यापून राहिला!

प्रकरण ११ वें.

भारतीय सत्याग्रह-संग्राम.

" May I also suggest that in pondering over and concentrating our attention upon Passive Resistance, such as hss been described above, we would perchance find out that, for the many ills we suffer from in India, Passive Rssistance is an infailliable panacea. It is worthy of careful study, and I am sure it will be found that it is the only weapon that is suited to the genius of our people and land, which is the nursery of the most ancient Religions and has very little to learn from modern civilization— a civilization based on violence of the blackest type, largely a negation of the Divine in Man, and which is rushing headlong to its own ruin. ".

Mahatma Gandhi's message to the Congress in 1909.

" नीतीचा मार्ग सुखाचा, समाधानाचा आणि शांततेचा असतो, आणि त्या मार्गानें जाण्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींत जर स्वार्थामुळें थोडी चलविचल होण्याचा संभव असला तर हें कायद्याचें शासन ती चलविचल काढून मनुष्याची सन्मार्गाकडे असलेली स्वाभाविक निष्ठा दृढ करण्यास कारणीभूत होतें. पण त्याच्या उलट स्थितींत म्हणजे जेव्हां कायद्यानें ठरविलेली मर्यादा धर्ममूलक अगर न्यायमूलक नसून केवळ कायद्यांत सांगितलेल्या शासनामुळेंच ती अंमलांत यावी असा प्रचलित कायद्यांचा परिणाम होऊं लागतो, तेव्हां कायद्यानें दिलेलें शासन भोगून धर्मतत्त्वांवरची किंवा न्यायतत्त्वांवरची आपली सत्यनिष्ठा कसोटीला लावावी अथवा कृत्रिम कायद्यांतील शासनाच्या भीतीनें ईश्वरनिर्मित न्यायतत्त्वांचा अव्हेर करण्यास प्रवृत्त व्हावें, असा शहाण्यासुर्त्या मनुष्याच्या डोळ्यांपुढेंहि एक महत्त्वाचा प्रश्न उभा राहतो. सत्यनिष्ठ आणि न्यायनिष्ठ माणसें कायद्याचा कृत्रिम निर्बंध अशा वेळीं पाळणें युक्त नाहीं असें सांगतात. पण हें सांगणें अंमलांत येण्यास सत्यावरील व न्यायावरील निष्ठा इतकी तीव्र असावी लागते कीं, स्वतःच्या किंवा आपल्या बायकामुलांच्या सुखासुखाचा, दलावलतेचा विचारहि मनांत न आणतां मनुष्य आपलें कर्तव्य करण्यास इत्यादिशीं प्रवृत्त होईल. ज्याला मानसिक धैर्य, खरी सत्यनिष्ठा किंवा सात्त्विक शील आणि दानत म्हणतात तें हेंच होय. हा गुण केवळ विद्वत्तेनें येत नाहीं, आणि केवळ बुद्धिमत्तेनेंहि येत नाहीं; आणि उपनिषदांतील ' नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ' हें तत्त्व नीट लक्षांत ठेवलें पाहिजे. " ......

“ देशांत शांतता राखण्यासाठीं जे कायदे केलेले असतात त्यांत राज्यकर्त्या अंमलदारांशीं दांडगाई करणें अथवा त्यांचा हुकूम तोडून बंड करणें, ह्या गोष्टी कितीहि सद्बुद्धीनें केलेल्या असल्या तरी स्वभावतःच बेकायदेशीर मानल्या जातात. अशा वेळीं ज्या देशभक्तांस आपली इच्छित सुधारणा कायदेशीर रीतीनें अंमलांत आणावयाची असेल त्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी उत्पन्न होतात. मन जळत असतें, सुधारणा करण्याची उत्कट इच्छा असते; कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन करणें गैरशिस्त होय अशी खात्री असते; पण उपाय सुचत नाहीं. गांधी यांनीं स्वीकारलेला निःशस्त्र प्रतिकाराचा, अडवणुकीचा किंवा त्यांच्या भाषेंत बोलावयाचें तर सत्याग्रहाचा मार्ग अशा प्रकारच्या अडचणींतच त्यांस सुचलेला असून त्यांनीं अडचणी सोसून त्या मार्गाचा अवलंब केल्यामुळें तो आतां शास्त्रपूत झाला आहे.”

लो. टिळक यांची म. गांधींच्या चरित्रास प्रस्तावना.

मागील प्रकरणाच्या अखेरीस सांगितल्याप्रमाणें १९२० सालच्या १ आगस्ट या तारखेस हिंदुस्थाननें म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध सत्याग्रहसंग्राम पुकारला. हा सत्याग्रहसंग्राम अद्यापि चालू असून हिंदुस्थानला संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त होईपर्यंत त्याचें कार्य पुरें झालें असें म्हणतां येणार नाहीं. याचा अर्थ हिंदुस्थानला ब्रिटिशांच्या हातांतील राज्यसत्ता पूर्णपणें प्राप्त झाली म्हणजे हिंदुस्थानास सत्याग्रहाची आवश्यकता नाहीं असा नव्हे. या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच आहे कीं, १९२० सालीं राष्ट्रसभेनें असहकारयुद्धाच्या रूपानें जो सत्याग्रहसंग्राम सुरू केला तो त्या कार्यांत यशस्वी ठरला. यानंतर ब्रिटिशांच्या हातांतील सत्ता हिंदी राष्ट्राच्या हातीं आल्यानंतर त्या सत्तेचा उपभोग कसा घ्यावा, तिचा उपयोग कोणत्या कार्यासाठीं करावा, आणि कोणत्या प्रकारच्या समाजधारणेस या राजसत्तेचा पाठिंबा मिळावा, इत्यादि यापुढील अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे हिंदुस्थानास या सत्याग्रहशास्त्राचा उपयोग करावा लागेल. लोकमान्यांच्या निधनानंतर ताबडतोब हिंदी राजकारणाचीं आणि राष्ट्रसभेचीं सूत्रें म. गांधींच्या हातीं कशीं आलीं, आणि हिंदुस्थानांत त्यावेळीं जे निरनिराळे राजकीय पुढारी कार्य करीत होते त्या सर्वांहून हिंदुस्थानांतील जनतेचा पाठिंबा आणि विश्वास

म. गांधींना अधिक मोठ्या प्रमाणावर एकाएकीं कसा संपादन करतां आला हा एक आधुनिक भारताच्या इतिहासांतील अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर मिळाल्याखेरीज आधुनिक भारताचें स्वरूप कोणासहि योग्य प्रकारें कळणें शक्य नाहीं. यासाठीं १९२० च्या पूर्वी म. गांधी हिंदुस्थानांत काय करीत होते, हिंदुस्थानांतील जनता व राष्ट्रीय पुढारी यांची त्यांच्याकडे पाहण्याची कोणती दृष्टि होती आणि ब्रिटिश राज्यकर्ते म. गांधींच्याकडे कोणत्या दृष्टीनें पहात होते, या प्रश्नांचा थोडा विचार करणें येथें अवश्य आहे.

सन १९१५ च्या जानेवारींत म. गांधी हिंदुस्थानांत आले. त्यावेळीं हिंदी राजकारणांत ना. गोखले व लो. टिळक यांचे दोन पक्ष होते. या दोन पक्षांशिवाय एक सशस्त्र क्रान्तिवादी पक्ष होता. गोखल्यांचें सनदशीर राजकारण, लोकमान्यांचा अडवणुकीचा बहिष्कारयोग आणि सशस्त्र क्रान्तिवाद्यांचा गुप्तमार्ग हे सर्वच एका दृष्टीनें यावेळीं अयशस्वी झाले होते. अशा वेळीं म. गांधी हे आपल्या सत्याग्रहाच्या शस्त्रानें दक्षिण आफ्रिकेंत यश संपादून हिंदुस्थानांत एक यशस्वी पुढारी म्हणून आलेले होते. या प्रकरणाच्या प्रारंभीं दिलेल्या उताऱ्यांत लोकमान्य टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें यावेळीं म. गांधींचा सत्याग्रहाचा मार्ग हा राज्यकर्त्यांच्या दृष्टीनेंहि एक प्रकारें शास्त्रपूत झालेला होता. व म. गांधी हिंदुस्थानांत आल्यानंतर आतां पुढें कोणतें धोरण स्वीकारणार याबद्दल जहाल, मवाळ आणि सरकार या सर्वांनाच एक प्रकारें कुतूहल वाटत होतें. त्यावेळीं महायुद्ध नुकतेंच सुरू झालें असल्यामुळें, आणि या महायुद्धांत आपण ब्रिटिश साम्राज्यास साहाय्य करणार असें धोरण म. गांधीनीं हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी इंग्लंडांतच जाहीर केलें असल्यामुळें आपणांस यावेळीं म. गांधी यांच्या सहकार्याचा लाभ होईल अशी त्यांच्याकडे पहाण्याची सरकारची वृत्ति होती. हिंदुस्थानांत येतांच लॉर्ड विलिंग्डन–मुंबईचे त्यावेळचे गव्हर्नर–यांची व त्यांची मुंबईस पहिलीच भेट झाली. त्यावेळीं आपण ना. गोखले यांचे शिष्य आहोंत असें त्यांनीं त्यांस सांगितलें. यावरून सरकारचा त्यांच्यावरील विश्वास अधिकच दृढ झाला. ना. गोखले यांनीं सर फेरोजशहा

मेथा यांची व म. गांधींची मुलाखत घडविली, त्यावेळीं सर फेरोजशहा यांनीं 'हिंदुस्थान म्हणजे दक्षिण आफ्रिका नव्हे हें लक्षांत ठेवून पुढील कार्यक्रम आंखा ' असा थोड्या विनोदी भाषेंत पण गंभीर स्वरूपाचा सल्ला अथवा इषारा त्यांस दिला. म. गांधींनीं १९०९ सालींच राष्ट्रसभेला एक संदेश पाठविला होता. त्या संदेशांत हिंदुस्थानच्या सर्व आपत्तींचें निवारण करण्याचा रामबाण उपाय म्हणजे सत्याग्रह हाच होय आणि हें साधन आधुनिक भौतिक सुधारणेमुळें विनाशाकडे धांवत जाणाऱ्या मानवतेच्या उद्धारासहि उपयोगी पडेल असें लिहिलें होतें. निःशस्त्र प्रतिकाराच्या मार्गाचा पुरस्कार करणाऱ्या जहाल पक्षास आपल्यांतून नुकतेंच काढून टाकल्यामुळें ती कटकट आतां मिटली, असें मानणाऱ्या राष्ट्रसभेच्या प्रागतिक पुढाऱ्यांना हा संदेश वाचून काय वाटलें असेल हें सांगणें थोडें कठिणच आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत राजसत्तेशीं आत्मबलाचा झगडा देण्यामुळें ज्या कर्मवीराची कीर्ति सर्वत्र पसरत होती, त्याचाहि पाठिंबा आपल्या सनदशीर व नेमस्त राष्ट्रसभेस आहे हें जगाला दाखविण्यास हा औपचारिक संदेश पुरेसा आहे; या दृष्टीनेंच त्यांनीं तो वाचला असेल. तथापि ना. गोखले यांना म. गांधी हे हिंदुस्थानांत आल्यावर कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत हिंदी राजकारणांत सत्याग्रही वृत्ति निर्माण करणार अशी अपेक्षा असणें अशक्य नव्हतें. आधुनिक युरोपीय संस्कृतीसंबंधीं त्यांची तुच्छताबुद्धि आणि प्राचीन भारतीय संस्कृतीसंबंधीं त्यांचा विलक्षण आदर व आत्मश्रद्धा हें पाहून ह्या आत्मश्रद्धेच्या जोरावर हिंदुस्थानांतील वस्तुस्थिति लक्षांत न घेतां ते एखादी उतावीळपणाची चळवळ करतील अशी भीति ना. गोखले यांना वाटत होती; आणि म्हणून त्यांनीं त्यांना असा इषारा दिला कीं, निदान एक वर्षभर हिंदुस्थानांतील परिस्थितीचें पूर्ण निरीक्षण केल्याखेरीज तुम्ही आपल्या कार्याचें धोरण आंखू नका. गांधींजींनीं त्यांना ताबडतोब तसें आश्वासन दिलें. या वर्षांत त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर दौरा काढिला आणि निरनिराळ्या राजकीय पुढाऱ्यांशीं चर्चा व वाटाघाटी केल्या. यावेळीं कांहीं दिवस म. गांधी व लो. टिळक हें सिंहगडावर एकत्र राहिले होते; व त्यांनीं परस्परांचें तत्त्वज्ञान व राजकारण यासंबंधीं चर्चा करून

एकमेकांचीं अंतःकरणें समजावून घेतलीं होतीं. या वेळपासून लोकमान्यांचें व महात्माजींचें परस्परावरील प्रेम व आकर्षण हीं वाढतच गेलीं.

लोकमान्यांनीं म. गांधींच्या सत्याग्रहासंबंधीं स्वतःचें मत या प्रकरणाच्या प्रारंभीं दिलेल्या उताऱ्यांत व्यक्त केलेलें आहे. चिरोलकेसमध्यें त्यांना विचारण्यांत आलेल्या कांहीं प्रश्नांस त्यांनीं दिलेलीं उत्तरें वाचल्यास लो. टिळक पूर्वीं ज्या निःशस्त्र प्रतिकाराचा उपदेश करीत असत त्याचें समर्थन अखेरीस धार्मिक भावनेच्या आधारेंच करावें लागतें हें त्यांनीं जाणलें होतें असें दिसून येतें. तीं प्रश्नोत्तरें अशीं:—

" प्रश्नः— सभा व विनंत्या यांना तुम्ही पोरखेळ म्हटलें आहेना !

उत्तरः—होय, जेव्हां त्यांचा उपयोग नाहीं तेव्हां ते पोरखेळच.

प्रः—पण यापलीकडे काय करावयाला हवें होतें ?

उः—निःशस्त्र प्रतिकार.

प्रः—म्हणजे काय ?

उः—स्वतः दुःख सोसून प्रतिकार करणें.

प्रः—स्वतः दुःख सोसल्यानें प्रतिकार कसा होतो ?

उः—धार्मिक भावनेनें आपण दुःख सोसलें म्हणजे इतरांवर त्याचाहि परिणाम होतो असें धर्मग्रथांत सांगितलें आहे. "

लो. टिळकांनीं दिलेलीं हीं उत्तरें कायद्याच्या कोटींतील असलीं तरीं निःशस्त्र प्रतिकाराचें तत्त्वज्ञान त्यांत गोविलें आहे. प्राचीन उपनिषदांतील आत्मबलाच्या आधारावर या तत्त्वज्ञानाची उभारणी झालेली आहे व म. गांधींनीं हा मार्ग स्वतःच्या आचरणानें शास्त्रपूत ठरवून घेतला आहे, असें त्यांनीं गांधीजींच्या चरित्रास लिहिलेल्या प्रस्तावनेंत लिहिलें आहे. तेथें त्या मार्गासंबंधीं ते म्हणतातः—" हा मार्ग सर्व प्रसंगीं, सर्व कालीं अवलंबिण्यासारखा असला तरी हरएक प्रसंगीं उपयोगांत आणावाच कीं नाहीं अगर सर्व प्रसंगीं तितकाच फलद्रूप होईल किंवा नाहीं हें निश्चयानें सांगणें कठीण आहे. तथापि त्या मार्गाची योग्यता मोठी आहे हें सर्वांस कबूल करावें लागेल. " १९१८ च्या मार्च महिन्यांत लो. टिळकांनीं हे उद्गार

* लोकमान्य टिळक यांचें चरित्र, खंड ३ रा. भाग ४ पृ. ५२.

काढिलेले आहेत. यावरून त्यांचीं सत्याग्रहमार्गाच्या श्रेष्ठतेसंबंधींची भावना व्यक्त होते. अशा प्रकारें म. गांधी व त्यांचा सत्याग्रहमार्ग यांच्याकडे हिंदुस्थानांतील मोठमोठे पुढारी आदरानें पहात होते व गांधींनीं १९१५ पासून १९२० सालापर्यंतच्या कालांत जीं भाषणें व ज्या चळवळी केल्या, त्यामुळें सामान्य जनतेचीं चित्तें त्यांनीं आपणांकडे आकर्षण करून घेतलीं होतीं. या कालांत त्यांनीं कोणकोणत्या चळवळी केल्या त्याचें आतां थोडक्यांत सिंहावलोकन करूं.

म. गांधींच्या ज्या एका भाषणानें हिंदुस्थानांतील सामान्य जनतेचें लक्ष विलक्षण रीतीनें त्यांच्याकडे वेधून घेतलें, तें भाषण म्हणजे १९१६ च्या फेब्रुवारींत बनारस येथील हिंदु विश्वविद्यालयाच्या उद्घाटनसमारंभाच्या वेळीं त्यांनीं केलेलें भाषण होय. या उद्घाटनसमारंभास हिंदुस्थानांतील सर्व प्रसिद्ध पुढारी आणि राजे–महाराजे यांना पं. मालवीय यांनीं निमंत्रण दिलेलें होतें. आणि या समारंभाच्या स्वरूपास साजेल अशा प्रकारें तेथें जमलेल्या मोठमोठ्या लोकांचीं भाषणें करण्याचें एक मोठें ज्ञानसत्र तेथें सुरू होतें. लॉर्ड हार्डिंजप्रभृति मोठमोठे अधिकारी या समारंभास भेट देऊन जात होते, आणि हिंदुस्थानांतील उत्साही अन्तःकरणाचे शेंकडो विद्यार्थी या ज्ञानसत्रांत श्रवणभक्तीच्या रूपानें आपल्या कर्तव्याचे धडे घेत होते. ता. ४ फेब्रुवारी रोजीं अशा या समारंभांत शेंकडो विद्यार्थ्यांच्या, अनेक राजेरजवाड्यांच्या आणि डॉ. बेझंटप्रभृति अनेक राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या समाजापुढें म. गांधींचें हें सुप्रसिद्ध भाषण झालें. या भाषणांतील कांहीं भाग अत्यंत ओजस्वी असून त्यांतील विचार स्पष्टपणें बोलून दाखविणें हें राजकीय दृष्ट्या धोक्याचें आहे असें वाटून डॉ. बेझंट यांनीं या भाषणांत मध्येंच अडथळा केला, पण तें भाषण तसेंच पुढें चालू झाल्याचें पाहून त्या मध्येंच सभागृहांतून उठून गेल्या. त्यांच्याबरोबर तेथें जमलेले राजेमहाराजेहि उठून गेले व त्या दिवशींचें तें ज्ञानसत्र तसेंच अर्धवट राहिलें. या भाषणांतील पुढील भाग महत्त्वाचा आहेः—

"राष्ट्रसभेनें स्वराज्याचा ठराव केलेला आहे. आणि ऑल इंडिया

काँग्रेस कमिटी व मुस्लीम लीग या संस्था लवकरच एखादा कार्यक्रम लोकांपुढें ठेवतील याबद्दल मला शंका नाहीं. पण माझ्याविषयीं बोलावयाचें तर मी स्पष्टपणें तुम्हांस सांगू शकतों कीं, हे पुढारी काय करतील इकडे माझें फारसें लक्ष नसून देशांतील विद्यार्थी आणि देशांतील सामान्य जनता काय करणार आहेत इकडे माझें लक्ष आहे.............. काल ज्या महाराजांनीं अध्यक्षपद स्वीकारिलें होतें ते हिंदुस्थानच्या दारिद्र्यासंबंधीं बोलले. इतरहि वक्त्यांनीं ह्या मुद्यावर फार जोर दिला. पण ज्या मंडपांत व्हॉईसरॉयनीं उद्घाटनसमारंभ साजरा केला त्या भव्य मंडपांत आपणांस कोणतें दृश्य दिसलें? तें एक भपकेबाज दृश्य होतें! एखाद्या पॅरिसहून आलेल्या जवाहिऱ्याच्या नेत्रांना संतुष्ट करणारें असें तें एक जडजवाहिरांचें प्रदर्शन होतें. बहुमोल रत्नांनीं नटलेले हे सरदारलोक आणि देशांतील लक्षावधि दरिद्री जनता यांच्या परिस्थितींची मी तुलना केली. मला असें वाटूं लागतें कीं, जोंपर्यंत तुम्हीं या जवाहिरांचा त्याग करून आपलें हें धन राष्ट्राचा निधि म्हणून धारण करण्यास तयार नाहीं, तोंपर्यंत हिंदुस्थानला मुक्तता मिळणार नाहीं, असें या सरदारांस सांगावें.......... आमच्या देशांतील शेंकडा ७५ लोक शेतकरी आहेत. आणि मि. हिगिन् बोथहॅम यांनीं काल रात्रीं सांगितल्याप्रमाणें शेतांत धान्याच्या एका ताटाऐवजीं दोन ताटें पिकविण्याचें सामर्थ्य याच शेतकरी लोकांत आहे. पण त्यांच्या श्रमानें निर्माण केलेलें सर्व फल जर आम्ही त्यांच्यापासून लुबाडून घेतलें किंवा दुसऱ्यास लुबाडूं दिलें तर आमच्यांत स्वराज्याची वृत्ति फारशी जागृत आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. आमची मुक्तता या शेतकऱ्यांमार्फतच होऊं शकेल. वकील, डॉक्टर किंवा सधन सरदार हे ती आम्हांस देऊं शकणार नाहींत.

"गेल्या दोन तीन दिवसांत ज्या गोष्टीमुळें माझ्या अंतःकरणांत खळबळ उडून गेली आहे त्या गोष्टीसंबंधीं अखेरीस बोलणें माझें अवश्य कर्तव्य आहे. या विषयाचा मी शेवटीं उल्लेख करतों म्हणून तो कमी महत्त्वाचा आहे असें समजूं नका. बनारसमधील रस्त्यांतून व्हॉईसरॉय जात असतां आमच्या सर्वांच्या अंतःकरणांत वारंवार काळजीचे विचार येत होते.

ठिकठिकाणीं गुप्त पोलिस उभे होते. हें पाहून आम्हांला धक्का बसला. आम्ही मनांत म्हणालों हा अविश्वास कां? असें जिवंत मृत्यूच्या सान्निध्यांत जगण्यापेक्षां लॉर्ड हार्डिंज हे मेले तरी अधिक सुखी होणार नाहींत काय? पण एका प्रबल बादशाहाच्या प्रतिनिधीला कदाचित् तसें वाटणार नाहीं. त्यांना जिवंत मृत्यूच्या सान्निध्यांत जगणें हेंहि आवश्यक वाटेल, पण हे गुप्त पोलिस आमच्यावर लादण्याची आवश्यकता कां पडली? आम्हांस त्याबद्दल राग येईल, चीड येईल, तिरस्कार येईल, पण आपण हें विसरतां कामा नये कीं, हिंदुस्थान आज उतावीळ झाल्यामुळें त्यांत एक अराजकांची सेना निर्माण झालेली आहे. मीहि एक अराजकच आहें. पण तो दुसऱ्या प्रकारचा अराजक आहे. पण आमच्यामध्यें अराजकांचा एक वर्ग आहे; आणि मी जर या अराजक वर्गाशीं बोलूं शकलों तर मी त्यांना सांगेन कीं, तुमच्या अराजकपणास हिंदुस्थानांत अवकाश नाहीं. जर हिंदुस्थानला आपल्या जेत्यावर विजय मिळवावयाचा असेल तर हें एक भीतीचें लक्षण आहे. आमचा जर परमेश्वरावर विश्वास अगर श्रद्धा असेल तर आम्ही कोणासहि भिणार नाहीं, महाराजांना भिणार नाहीं, व्हॉईसरॉयना भिणार नाहीं, गुप्त पोलिसांना भिणार नाहीं, खुद्द जॉर्ज बादशाहांना भिणार नाहीं. अराजकांच्या देशप्रेमाबद्दल मी त्यांना मान देतों. आपल्या देशाकरितां प्राणत्याग करण्यास तयार होण्याच्या शौर्याबद्दल मी त्यांना मान देतों. पण मी त्यांना विचारतों, हत्या करण्यांत मोठेपणा आहे काय? खून करण्याचा सुरा हें मानाच्या मृत्यूचें योग्य चिन्ह आहे काय? मी तें नाहीं म्हणतों. अशा मार्गास कोणत्याहि धर्माचा आधार नाहीं. जर मला असें अवश्य वाटलें कीं, हिंदुस्थानच्या मुक्ततेसाठीं इंग्लिश लोक येथून गेले पाहिजेत, त्यांना हांकलून दिलें पाहिजे, तर मी तसें जाहीर करीन आणि मला आशा आहे कीं, त्या श्रद्धेच्या संरक्षणासाठीं मी माझे प्राणहि अर्पण करण्यास तयार होईन. माझ्या मतें हा मानाचा मृत्यु आहे. बॉम्ब टाकणारे गुप्त कट करतात, प्रकट होण्यास भितात, आणि सांपडले म्हणजे आपल्या चुकलेल्या मार्गांतील उत्साहाचें शासन भोगतात. मला कांहीं लोक म्हणतात, आम्हीं जर असें केलें नसतें, कांहीं लोकांनीं जर

बॉम्ब टाकले नसते, तर वंगभंगाच्या चळवळीमुळें आम्हांस जें मिळालें तें मिळालें नसतें. (डॉ. बेझंटः—कृपा करून हा विषय थांबवा.) बंगालमध्यें मि. लिऑन यांच्या अध्यक्षतेखालच्या सभेंत मी हेंच बोललों होतों. मी जें म्हणत आहे तें अवश्य आहे असें मला वाटतें. मला थांबण्याची आज्ञा होईल तर मी थांबेन. (अध्यक्षांकडे वळून) मी आपल्या आज्ञेची वाट पाहत आहे. जर आपणांस वाटत असेल कीं माझ्या भाषणानें मी राष्ट्राची व साम्राज्याची सेवा करीत नाहीं, तर मी खात्रीनें थांबेन. (चालूं द्या, चालूं द्या, अशी ओरड) (अध्यक्षः— आपला हेतु स्पष्ट करून सांगा.) मी माझा हेतूच विशद करीत आहे. मी फक्त (पुन्हा अडथळा होतो.) मित्र हो, कृपा करून या अडथळ्याबद्दल तिरस्कार व्यक्त करूं नका. डॉ. बेझंट यांना मी थांबावें असें वाटत असेल तर त्यांचें हिंदुस्थानावर अत्यंत प्रेम आहे आणि माझे विचार मी तुमच्यासारख्या तरुणांपुढें बोलून दाखवीत आहे यांत चूक करतों असें त्यांना वाटतें म्हणून त्या अडथळा करीत आहेत. पण तसें असलें तरी मी फक्त हेंच सांगतों कीं, हिंदुस्थानांतील दोन्ही पक्षांत जें हें संशयाचें वातावरण पसरलेलें आहे तें हिंदुस्थानांतून काढून टाकण्याची माझी इच्छा आहे. ज्या साम्राज्याला परस्पर प्रेमाचा आणि परस्पर विश्वासाचा आधार आहे असें साम्राज्य आम्हांस हवें आहे...... जें आम्हांस आमच्या राजकर्त्यांस सांगावयाचें आहे तें आपण उघडपणें, निर्भीडपणें सांगूं या; व तें जर त्यांस पसंत नसेल तर त्याचे परिणाम भोगावयास तयार होऊं या. पण अपशब्द वापरूं नयेत.. होय, अधिकारी वर्गांतील पुष्कळ लोक अत्यंत अरेरावीनें वागतात. ते जुलमी आहेत व कित्येक वेळीं अविवेकीहि होतात. त्यांना अशीं अनेक विशेषणें लावतां येतील. आणि मी हेंहि कबूल करतों कीं, कांहीं वर्षे हिंदुस्थानांत राहिल्यावर त्यांचा कांहींसा अधःपात होतो. पण यावरून काय दिसून येतें? ते हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी सभ्य होते, त्यांचा हा नैतिक गुण येथें आल्यावर नष्ट झाला तर त्याचा दोष आमच्याकडेच आहे. जर काल चांगला असलेला मनुष्य माझ्या सहवासांत आल्याबरोबर आज वाईट होईल, तर त्याच्या अधःपाताची ज़बाबदारी त्याच्यावर आहे कीं माझ्या-

वर आहे? हिंदुस्थानांत आल्यावर त्यांच्यासभोवतीं जें तोंडपुजेपणाचें आणि कृत्रिमतेचें वातावरण असतें त्यामुळें त्यांचा नैतिक अधःपात होतो. अशा स्थितींत आमच्यापैकींहि पुष्कळांचा अधःपात होईल. आपणांकडे दोष घेणें याचाहि कांहीं वेळा सदुपयोग होत असतो. आपणांस जर स्वराज्य प्राप्त व्हावयाचें असेल तर आपणांसच तें घ्यावें लागेल. आम्हांस देणगी म्हणून स्वराज्य कधींहि मिळणार नाहीं. ब्रिटिश साम्राज्याचा आणि ब्रिटिश राष्ट्राचा इतिहास पहा. ते स्वातंत्र्याचे भोक्ते असले तरी जे लोक स्वतः स्वातंत्र्य संपादन करणार नाहींत त्यांना ते तें देणार नाहींत. वाटल्यास बोअर युद्धापासून तुम्ही बोध घ्या. जे या साम्राज्याचे थोड्या दिवसांपूर्वी शत्रू होते तेच त्याचे आज मित्र बनले आहेत." (यावेळीं डॉ. बेझंट व व्यासपीठावरील राजेरजवाडे उठून निघाले व सभा बरखास्त झाली.) *

या प्रकरणांमुळें वर्तमानपत्रांतून जो वादविवाद सुरू झाला, त्यामुळें वर्तमानपत्रवाचकांचें चित्त म. गांधींच्याकडे वेधलें गेलें. हें कांहीं तरी एक नवें राजकीय तत्त्वज्ञान हिंदुस्थानांत येत आहे अशी चर्चा सामान्य सुशिक्षित लोकांत यावेळीं सुरू झाली. डॉ. बेझंट यांनीं जाहीर केलें कीं, म. गांधीं संतदृष्टीनें कितीहि मोठे असले तरी राजकारणाच्या दृष्टीनें ते एक अर्भक आहेत. जहाल वृत्तीचे लोक म्हणू लागले कीं यांचा निःशस्त्र प्रतिकार म्हणजे पूर्वीचा बहिष्कारयोगच आहे. नेमस्त म्हणूं लागले कीं यांची अहिंसा आणि साम्राज्यनिष्ठा संशयातीत असल्यानें ते आमच्यांतीलच आहेत. सुधारक म्हणू लागले कीं आमच्या पारतंत्र्याचें कारण आम्हीच आहों व आमची सुधारणा झाल्याखेरीज स्वराज्य मिळणार नाहीं असें म. गांधी म्हणतात, तेव्हां ते सुधारकच आहेत. धर्मसुधारक म्हणूं लागले, म. गांधी हे भागवतधर्मी संत असल्यानें आमच्या धर्मसुधारणेचें तत्त्व त्यांना पटलें आहे. सनातनी म्हणाले कीं हे चातुर्वर्ण्य पाळणारे सनातनी हिंदु असून यांच्याच हातून झाली तर धर्मराज्याची अगर रामराज्याची स्थापना हिंदुस्थानांत होऊं शकेल. नास्तिक म्हणू लागले

* Speeches and Writing of M. K. Gandhi by Natesan and Co. page 252.

' सत्यापरता नाहीं धर्म । सत्य तेंचि परब्रह्म ' असें मानणारे म. गांधी एका अर्थी नास्तिकच आहेत; कारण सत्याखेरीज दुसरा कोणताच देव ते मानीत नाहींत. राजकीय सुधारणा आधीं हवी असें म्हणणारे लोक म. गांधींच्या चरित्राकडे बोट दाखवून म्हणूं लागले कीं, आधीं राजकारण हाच धडा त्यांनीं घालून दिला आहे. क्रांतिकारक म्हणत, हे एक क्रांतिकारकच आहेत, पण मुत्सद्दीपणानें शांततेचा व अहिंसेचा उपदेश करीत आहेत. तर याच्याउलट कांहीं जहाल म्हणविणारे व पुढारी गणलेले असेंहि बोलत कीं हा एक सरकारचा गुप्त पोलीसच असून देशांतील जहाल राजकारण व क्रांतिकारक पक्ष मारून टाकण्यासाठीं ब्रिटिश मुत्सद्दी याचा उपयोग महायुद्धाच्या आपत्तींत आपल्या साम्राज्यासाठीं करीत आहेत; व हा आमच्यांपैकीं नव्हे. असें कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, आपापल्या बुद्धीप्रमाणें व वृत्तीप्रमाणें १९१६ व १९१७ सालीं बोलत असत. कांहीं असलें तरी यावेळीं म. गांधी हा एक सुशिक्षितांतील चर्चेचा विषय होता व त्या चर्चेस वरील प्रकरणापासून बरीच चालना मिळाली होती एवढें खरें.

इ. स. १९१६ च्या अखेरीस म. गांधींचें लक्ष हिंदुस्थानांतून फिजी-बेटांत जाणाऱ्या मुदतबंदीच्या मजुरांच्या स्थितीकडे वळलें. ही मुदतबंदीच्या मजुरांची पद्धति म्हणजे गोऱ्या मळेवाल्यांना हिंदुस्थानांतून गुलाम पुरविण्याची कायदेशीर पद्धतिच होय. ही पद्धति नष्ट करण्याचें तत्त्व लॉर्ड हार्डिंज यांनीं १९१५ सालीं पं. मालवीय यांनीं मध्यवर्ति कायदेमंडळांत मांडलेला ठराव मान्य करून कबूल केलें होतें. परंतु त्याच सुमारास आणखी निदान पांच वर्षे तरी ती पद्धति चालू राहील अशा तऱ्हेचें आश्वासन लॉर्ड हार्डिंज यांनीं फिजी बेटांतील मळेवाल्यांना दिल्याची बातमी यावेळीं सर्वत्र पसरली होती. १९१६ अखेर या विषयावर बरीच खळबळ सर्वत्र दिसून येत होती. अर्थात् म. गांधींचें लक्ष तिकडे वेधलें गेलें असल्यास नवल नाहीं. लॉर्ड हार्डिंज यांच्या अभिवचनाचें रहस्य बाहेर फुटतांच, म. गांधींनीं हा प्रश्न आपल्या हातीं घेतला; आणि १९१७ च्या ३१ मे पूर्वी जर ही पद्धति बंद करण्यांत आली नाहीं तर आपण तिच्या विरुद्ध सत्याग्रहाची मोहीम सुरू करूं असें

जाहीर केलें. यावेळीं लॉर्ड चेल्म्स्फर्ड हे व्हाईसरॉय होते. त्यांनीं एप्रिल महिन्याच्या १२ तारखेस ही पद्धति डिफेन्स ऑफ् इंडिया ॲक्टाखालीं महायुद्ध चालू असेपर्यंत बंद केल्याचें जाहीर केलें. पुढें महायुद्ध संपल्या-नंतरहि ती पद्धति बंद करण्यांत आली. १९१७ सालीं म. गांधींना मिळा-लेला हा एक छोटासा विजय त्यांच्याकडे लोकांचें लक्ष वेधण्यास पुनः कारण झाला. यानंतर याच वेळची दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यांनीं चंपार-ण्यांतील निळीच्या मळेवाल्यांकडून तेथील शेतकऱ्यांवर होत असलेला जुलूम नष्ट करण्यासाठीं तेथें जाऊन केलेली चळवळ ही होय. लखनौ कॉंग्रेसच्या वेळीं बिहारमधील कांहीं प्रतिनिधींनीं म. गांधींचें लक्ष या प्रश्नाकडे वेधिलें. त्यानंतर १९१७ च्या एप्रिल महिन्यांत चंपारण्यांतील मोतीहारी या गांवीं तेथील शेतकऱ्यांची चौकशी करण्यासाठीं म. गांधी जाऊन पोंहोंचले. त्याबरोबर तेथील मॅजिस्ट्रेटनें क्रि. प्रो. कोडच्या १४४ कलमाखालीं तुमच्या वास्तव्यामुळें शांतलेला धोका येण्याचा संभव असल्यामुळें तुम्ही हा जिल्हा सोडून जावें असा हुकूम फर्माविला. म. गांधींनीं तो हुकूम मोडला आणि त्याचबरोबर सरकारनें त्यांस दिलेलें केसर–इ–हिंदचें सुवर्णपदकहि सरकारकडे रवाना केलें. मॅजिस्ट्रेटपुढें उभे करतांच आपण गुन्हा केला अस-ल्याचें त्यांनीं कबूल केलें व शिक्षा भोगण्यास तयार असल्याचेंहि सांगि-तलें. पण अखेरीस सरकारच्या हुकुमावरून हा खटला काढून घेण्यांत आला आणि म. गांधींना व त्यांच्या अनुयायांना त्या जिल्ह्यांत राहून शेतकऱ्यांची सेवा व त्यांच्या परिस्थितीचें निरीक्षण करण्याची पर-वानगी मिळाली. बाबू राजेन्द्रप्रसाद, प्रो. कृपालानी आणि सर्व्हंट ऑफ इंडियांतील डॉ. देव हे यावेळीं गांधीजींच्या नेतृत्वाखालीं हें कार्य करीत होते. महाराष्ट्रांतील असहकारपक्षाचे पुढारी दे. शंकरराव देव हे याचवेळीं म. गांधींच्या ह्या कार्यांत स्वयंसेवक म्हणून दाखल झाले. पुढें सरकारनें या प्रश्नाची चौकशी करण्यासाठीं एक कमिशन नेमिलें व त्यांत म. गांधींचीहि नेमणूक करण्यांत आली. या कमिशनच्या रिपोर्टास अनुस-रून सरकारनें एक कायदा केला व अशा प्रकारें शेतकऱ्यांचीं जीं गाऱ्हाणीं १०० वर्षेंपर्यंत कोणत्याहि उपायांनीं दूर झालीं नव्हतीं तीं गांधीजींच्या

सत्याग्रही वृत्तीनें व लोकसेवेच्या धोरणानें दूर झाली. या वेळपासून म. गांधी यांच्याबद्दल बिहार प्रांतांत व तेथील शेतकरी वर्गांत फारच मोठा आदर उत्पन्न झाला.

१९१८ च्या जानेवारींत कलकत्याच्या राष्ट्रसभेहून परत आल्यानंतर खेडा जिल्ह्यांतील दुष्काळाकडे त्यांचें लक्ष वेधलें. लोकांचीं पिकें बुडालीं असतां व दुष्काळी कायद्याप्रमाणें त्यांना साऱ्याची सूट अगर तहकुबी मिळणें अवश्य असतां, अधिकाऱ्यांच्या चुकीच्या वृत्तान्ताच्या आधारावर शेतकऱ्यांकडून सारावसूलीचा जुलूम होत आहे हें पाहून त्यांनीं तेथें सारावंदीची चळवळ सुरू केली आणि लवकरच या कार्यांतहि त्यांना यश आलें. यामुळें म. गांधी ही एक आपल्यावर सत्ता गाजविणाऱ्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना आपल्यापुढें नमविणारी शक्ति आहे, असा प्रत्यय हिंदुस्थानांतील शेतकरी वर्गाला येऊं लागला. चंपारण्य आणि खेडा या प्रकरणांत म. गांधींनीं सत्याग्रहाचे जे यशस्वी प्रयोग केले, त्यांवरून हिंदुस्थानच्या भूमींत रुजणारें आणि यशस्वी होणारें असें हें लोकांच्या आत्मोद्धाराचें साधन आहे, असा विश्वास सुशिक्षित लोकांतहि वाढूं लागला व म. गांधींनाहि आपल्या कार्याचा आत्मविश्वास अधिक वाटूं लागला. १९१८ सालीं महायुद्ध जोरांत होतें आणि रशियांत झालेल्या बोलशेव्हिक क्रान्तीचे वारे इराण, अफगाणिस्तान, चीन, वगैरे देशांतहि वाहूं लागले. यामुळें सरकारला लोकांच्या सहकार्याची आवश्यकता अत्यंत तीव्रतेनें भासूं लागली. यावेळीं दिल्लीस एक दरबार भरवून लोकांच्या पुढाऱ्यांकडे सरकारनें पैशाची व सैनिकांची मागणी केली. या दरबारला डॉ. बेझंट व लो. टिळक यांना निमंत्रण नसल्यामुळें म. गांधींनी त्या दरबारास जाण्याचें प्रथम नाकारिलें होतें, पण व्हॉइसरॉयनीं पुनः निमंत्रण पाठविल्यामुळें ते गेले. त्यांच्या या दरबारांतील भाषणासंबंधीं लो. टिळक लिहितात:—

" लोकांचें काय म्हणणें आहे हें बाहेरूनच नव्हे तर दिल्ली कॉन्फरन्स मध्यें व्हॉईसरॉय साहेबांच्या नजरेस आणलें गेलें ही त्यांतल्या त्यांत समाधानकारक गोष्ट झाली असें आम्ही समजतों. नाहींपेक्षां या अपूर्व दरबा-

रांतल्या—व्हॉईसरॉयांच्या छत्राखालीं राजा आणि रंक एकत्र होऊन भर-
लेल्या दरबाराच्या—दिमाखानें गांगरून लोकांची इच्छा या दरबारांत
व्यक्त करण्यासहि आमचे पुढारी दिपून जातात कीं काय अशी शंका
कित्येकांस पडली होती. हिंदुस्थानचें भाग्य म्हणावयाचें कीं, म. गांधी
किंवा ना. खापर्डे यांसारखे लोक या दरबारांत होते आणि त्यांनीं लोकांचा
अभिप्राय स्पष्टपणें दरबारपुढें मांडिला. त्यांचें आज कोणी ऐकिलें नाहीं
हें खरें; पण आम्हांस अशी बळकट आशा आहे कीं, हिंदुस्थानचें द्रव्य-
बल आणि मनुष्यबल साम्राज्याच्या रक्षणार्थ एकवटण्याच्या कामीं
लोकांचीं मनें प्रसन्न न ठेवतां केलेल्या भाडोत्री प्रयत्नास जरूर तितकें यश
जेव्हां येणार नाहीं—आणि तें न आल्यास त्यांत कांहीं मनुष्यस्वभा-
वाच्या विरुद्ध नाहीं——तेव्हां याच प्रश्नाचा पुनः विचार होऊन हिंदु-
स्थानच्या लोकांची मनें जेणेंकरून संतुष्ट होतील अशा प्रकारचें स्वराज्य
या नोकरशाहीच्या संमतीनेंच विलायत सरकारास आम्हांस द्यावें लागेल.*"

म. गांधी दिल्ली परिषदेहून परत आल्यानंतर त्यांनीं व्हॉईसरॉयांना
एक पत्र लिहिलें. त्यांत ते म्हणतात: "ही परिषद् म्हणजे माझ्या मतें व
आमच्यांपैकीं पुष्कळांच्या मतें एका सामान्य कार्यास आपलीं जीवितें
वाहून घेण्याची पहिली पायरी आहे. पण आमची स्थिति थोडी विशेष
प्रकारची आहे. साम्राज्याच्या भागीदारींत आमचा अद्यापि प्रवेश व्हाव-
याचा आहे. भविष्यकालीन आशेवर विसंबून आम्ही आमचीं जीवितें
वहात आहोंत.........ही आशा सफल करण्याचा सवदा मी मांडीत
नाहीं. पण हें जाणणें योग्य आहे कीं, ही आशा भग्न होणें म्हणजे आमचा
भ्रमनिरास होण्यासारखेंच आहे. आम्हीं जर साम्राज्याच्या रक्षणासाठीं
सेवा केली तर त्याच कृतीमुळें आम्हांस स्वराज्य मिळालें आहे असें
आम्हांस दिसूं लागलें पाहिजे. आपलीं घरगुती भांडणें मिटविण्याची
आपण विनंति केली आहे. पण या विनंतीचा अर्थ जर अधिकाऱ्यांचे
अन्याय व जुलूम आम्हीं सहन करावेत असा असेल तर ती मान्य करणें
माझ्या शक्तीबाहेरचें आहे. संघटित जुलमाचा प्रतिकार माझें सर्व बळ

* लो. टिळक यांचे केसरींतील लेख. भाग ३ रा. पृ. ३८२.

खर्ची घालून मी करीत राहीन. अधिकाऱ्यांनीं एकाहि जीवावर अन्याय करूं नये आणि पूर्वी कधींहि दिला नव्हता इतका मान लोकमताला देऊन राज्यकारभार करूं लागावें अशी विनंति अधिकारी वर्गास आपण केली पाहिजे. चंपारण्यांत वर्षानुवर्षे चालू असलेल्या जुलमांचा प्रतिकार करून मी ब्रिटिश न्यायदेवतेचें श्रेष्ठत्व व्यक्त करून दाखविलें आहे. खेडा जिल्ह्यांत जी जनता सरकारला शाप देत होती, तिलाच आज असें वाटूं लागलें आहे कीं, जर आपणांस पटलेल्या सत्यासाठीं कष्ट सोसण्यास आपण तयार होऊं तर खरे सत्ताधारी सरकार नसून आपणच आहों. म्हणून तिच्या मनांतील तेढ आज नाहींशी होत आहे व ती म्हणत आहे कीं, हे सरकार लोकांच्या हिताचेंच असलें पाहिजे. कारण जेथें अन्याय दिसेल तेथें शांततेनें सविनय कायदेभंग केला तर तें सहन करतें. अशा प्रकारें चंपारण्य व खेडा या दोन प्रकरणांत मी साम्राज्याची निश्चित आणि विशेष स्वरूपाची सेवा केलेली आहे. ह्या स्वरूपाचें माझें काम तहकूब करण्यास तुम्हीं मला सांगणें म्हणजे माझें जीवन तहकूब करण्यास सांगण्यासारखेंच आहे."

वरील पत्र वाचल्यास आणि जनतेला आपल्या हक्कासाठीं सत्याग्रहाचा अवलंब करण्याचें शिक्षण महायुद्धाच्या बिकट परिस्थितींतहि ते देत होते, हें लक्षांत घेतल्यास यावेळीं ते स्वराज्याच्या चळवळींत विशेष भाग कां घेत नव्हते याचा बराच उलगडा होऊं शकतो. स्वराज्याची प्राप्ति त्यावेळीं ज्या प्रकारची चळवळ चालू होती तिच्यांतून होणार नसून जनतेच्या सत्याग्रहबलांतून ती होणार आहे अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळें, ते या चळवळींत अगर विलायतेंत शिष्टमंडळ घेऊन जाण्याच्या कार्यांत पडले नाहींत. सत्याग्रहाचें बल पाठीशीं असल्याखेरीज स्वराज्याची शिष्टाई करण्यापासून तादृश फायदा होऊं शकत नाहीं असें त्यांचें मत होतें व म्हणून ज्यावेळीं इंग्लंडांत स्वराज्याची शिष्टाई करण्यासाठीं राष्ट्रसभेचें शिष्टमंडळ गेलें होतें त्यावेळीं त्याबरोबर न जातां हिंदुस्थानांत सत्याग्रहशक्तीची आळवणी करण्याचें कार्य ते आपल्या तत्त्वास व श्रद्धेस अनुसरून करीत होते. १९१९ सालीं म. गांधींनीं एक राष्ट्रव्यापी सत्याग्रहाचा प्रयोग

सुरू केला. त्या सालच्या जानेवारींत रौलट कायदे उर्फ काळे कायदे या नांवानें प्रसिद्ध असलेले दोन कायदे हिंदुस्थान सरकारनें केले. महायुद्ध संपल्यानंतर 'डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्ट' हा कायदा आपोआप रद्द होणार होता. तेव्हां देशांतील गुप्त कटाच्या क्रांतिकारक चळवळीचा निःपात करतां यावा म्हणून हे कायदे सरकारनें केलेले होते. या कायद्यांमुळें कोणत्याहि आरोपीस त्याच्यावरील आरोपाची शाबिती सामान्य न्याया-सनापुढें उघड चौकशीअंतीं झाल्याखेरीज शिक्षा होऊं नये, या मूलभूत नागरिक हक्कावर गदा येऊन हिंदी नागरिकाचें जीवित व वित्त यांच्या सुर-क्षिततेस धोका येणार होता. या काळ्या कायद्यांचा निषेध कायदेमंडळां-तील लोकप्रतिनिधींनीं अत्यंत कडक आणि निःसंदिग्ध अशा भाषेंत केला होता. इतकेंच नाहीं तर लोकमताला लाथाडून असे कायदे राष्ट्रावर लादले तर त्याचे दुष्परिणामहि सरकारास भोगावे लागतील अशी धमकीहि त्यांनीं आपल्या भाषणांतून दिली होती. पण या धमक्या पोकळ असतात हें जाणून सरकारनें ते कायदे पास केले आणि आपल्या हातीं सुलतानी सत्ता घेतली. सर्व प्रकारचा सनदशीर विरोध विफल झाला होता आणि लोकां-वरील जुलूम असह्य आणि निर्विवाद स्वरूपाचा होता. यावेळीं म. गांधींनीं अखिल भारतीय स्वरूपाची सत्याग्रहाची पहिली मोहिम २८ फेब्रुवारी रोजीं जाहीर केली.

या मोहिमेची सुरवात प्रथमतः ३० मार्च रोजीं हरताळ पाळून व उप-वास करून व्हावयाची होती. पण पुढें हा दिवस बदलून ता. ६ एप्रील हा दिवस मुक्रर करण्यांत आला. तथापि कांहीं चुकीच्या समजुतीमुळें दिल्लीस ता. ३० मार्च रोजींच हा दिवस पाळण्यांत आला. या दिवशींच लोकांची मिरवणूक चालू असतां दिल्लींत पहिला गोळीबार झाला, याच दिवशीं स्वामी श्रद्धानंद यांनीं गुरख्यांच्या रोखलेल्या संगिनीपुढें आपली छाती करून तींत आपल्या संगिनी भोंसकण्यास आव्हान दिलें आणि स्वामीजींचा हा अंतिम स्वरूपाचा सत्याग्रह यशस्वी होऊन गुरख्यांच्या अंतःकरणांतील सत्यरूपी परमेश्वर जागृत झाला! प्रत्येक मनुष्याच्या अंतः-करणांत किंबहुना प्रत्येक भूतमात्राच्या अंतःकरणांत सत्यरूपी परमेश्वर अधि-

ष्ठित आहे व तो अनासक्तबुद्धीनें वाहिलेल्या आत्माहुतीनें प्रकट होऊं शकतो, हें सत्याग्रहाचें अधिष्ठान यावेळीं सामान्य जनतेच्या प्रत्ययास आधुनिक भारताच्या इतिहासांत प्रथमच आलें. ब्रिटिशांची सेवा करणारे गुरखे सैनिक हेहि 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' या धर्मशास्त्रांतील अगर अध्यात्मशास्त्रांतील सिद्धान्तास अपवाद नाहींत हें पाहून विचारी मनुष्यांचा त्या सिद्धान्तावरील विश्वास अधिकच दृढ झाला. दिल्लींतील गोळीबारामुळें म. गांधींनीं स्वतः तिकडे जाण्याचें ठरविलें होतें. त्यापूर्वी ठरल्याप्रमाणें रविवार ता. ६ एप्रिल रोजीं हिंदुस्थानांतील सर्व मोठमोठ्या गांवीं हरताळ, उपवास, प्रार्थना, मिरवणुकी आणि सभा झाल्या. ठिकठिकाणीं सत्याग्रहमंडळें स्थापण्यांत आलीं. बेकायदा ठरवलेलें वाङ्मय व न नोंदलेलीं वर्तमानपत्रें प्रसिद्ध करण्याचें महात्मा गांधींनीं आपल्या नेतृत्वाखालीं ता. ७ एप्रिल रोजीं जाहीर केलें, व त्याच दिवशीं सत्याग्रही नांवाचें वृत्तपत्र व महात्मा गांधींचे राजद्रोही ठरलेले कांहीं जुने लेख प्रसिद्ध करून वाटण्यांत आले. यानंतर म. गांधी दिल्लीकडे जात असतां 'कोशी' या स्टेशनवर त्यांना पंजाब व दिल्ली या प्रांतांत जाण्यास मनाई करणारा हुकूम त्यांचेवर बजावण्यांत आला. अर्थात् गांधीजींनीं तो हुकूम पाळण्याचें नाकारलें. लगेच त्यांना अटक करण्यांत आली. ही बातमी सर्वत्र पसरतांच ठिकठिकाणीं दंगे झाले आणि कांहीं ठिकाणीं गोऱ्या लोकांचे खून, लुटालूट, आगी, आगगाड्यांचे रूळ उखडून टाकणें, तारा तोडणें, वगैरे अनेक प्रकारच्या अत्याचाराची लाट ठिकठिकांणीं उसळली. म. गांधींना तारीख ११एप्रिल रोजीं मुंबईत आणून सोडण्यांत आलें. त्यावेळीं मुंबईसहि दंगा चालू होता. तो त्यांनीं तेथें जाऊन थांबविला. त्यांच्यावर मुंबई प्रांताच्या बाहेर न जाण्याचा दुसरा हुकूम बजावण्यांत आला. प्रथम पुनः दिल्लीकडे जाऊन अटक करून घेण्याचा त्यांचा विचार होता. परंतु देशांतील अनेक ठिकाणीं घडलेल्या अत्याचारांच्या बातम्या ऐकून त्यांनीं तो विचार तहकूब केला आणि अत्याचार थांबविण्यासाठीं एक तीन दिवसांचें उपोषण जाहीर केलें. अखेरीस तारीख १८ एप्रिल रोजीं त्यांनीं ही अखिल-

भारतीय स्वरूपाची पहिलीच पण हिंदुस्थानाच्या इतिहासांतील अपूर्व अशी सत्याग्रहाची मोहीम शांततेच्या वातावरणाच्या अभावीं बिनमुदत तहकूब केली. याच काळांत पंजाबमध्यें ठिकठिकाणीं दंगे झाले व लष्करी कायदा अंमलांत आला. ता. १३ एप्रील रोजीं अमृतसर येथील जालियनवाला बागेंत कोंडलेल्या २० हजार लोकांच्या जमावावर केवळ बंदी केलेली सभा भरविल्याबद्दल यांत्रिक तोफांतून गोळीबार करण्यांत आला आणि तेथील लष्करी कायद्याच्या अमदानींत लोकांचा अनन्वित छळ व उपमर्द करण्यांत आला. सरकारी हिशेबाप्रमाणें जालियनवाला बागेंत चारशें लोक मृत्युमुखीं पडले आणि १००२ लोक घायाळ झाले. यांत हिंदुमुसलमान, स्त्रीपुरुष, बालवृद्ध सर्वच होते आणि घायाळ झालेले लोक कोणत्याहि प्रकारचे औषधपाणी किंवा शुश्रूषा न मिळतां शेजारीं पडलेल्या मुडद्यांच्या सहवासांत रात्रभर पडून होते! हा राक्षसी प्रकार जेव्हां उघडकीस आला आणि या प्रकाराची चौकशी करण्याकरितां सरकारनें नेमिलेल्या हंटर कमिटीचा रिपोर्ट बाहेर आला तेव्हां म. गांधींनीं ब्रिटिश साम्राज्याशीं असहकारयुद्ध पुकारिलें. हिंदुस्थानांत सुरू झालेली सत्याग्रहाची ही प्रचंड व अपूर्व चळवळ आणि त्यांनंतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं केलेले अत्याचार, चालू असतां लो. टिळकप्रभृति राष्ट्रसभेचे पुढारी विलायतेंत स्वराज्यशिष्टाई करीत होते. विलायतेंत या बातम्या पोहोंचल्या तेव्हां जिकडे तिकडे खळबळ उडून गेली. लवकरच लो. टिळक हिंदुस्थानांत परत आले व त्यांनीं, त्यांच्या स्वागतार्थ मुंबईस भरलेल्या पहिल्या सभेंत पुढील उद्गार काढिलेः—

"इकडील हकीकती मला सर्व कळल्या. रौलट बिलाविरुद्ध गांधींनीं सत्याग्रह सुरू केला तेव्हां त्यांत भाग घेण्याला हजर नव्हतों एवढेंच मला वाईट वाटतें." विलायतेंतील आपल्या कार्यासंबंधीं ते म्हणाले कीं जो सुधारणा कायदा येणार आहे तो कुचकामाचा असून आपण निराश न होतां संपूर्ण स्वराज्याचा दुसरा कायदा करून घेण्याची चळवळ नेटानें केली पाहिजे; विलायतेंतल्या मजूर पक्षांतील कांहीं लोकांनीं असें बिल आणण्याचें कबूल केलें आहे. या भाषणाचा स्पष्ट अर्थ विलायतेंतील या शिष्ट मंड-

ळाचें कार्य अयशस्वी झालें असून हिंदुस्थानांत स्वराज्यप्राप्तीसाटीं पुनः प्रचंड चळवळी झाल्या पाहिजेत असा होतो. ' म. गांधींनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली त्यावेळीं तींत भाग घेण्यास मी नव्हतों एवढेंच मला वाईट वाटतें ' ह्या म्हणण्याचा अर्थ येथील माझ्या अनुयायांनीं तींत भाग घ्यावयास हवा होता असा केला तर तो फारसा चुकीचा होणार नाहीं. अशा प्रकारें एका अर्थी, हिंदुस्थानला मिळणारें स्वराज्य विलायतेंतील शिष्ट-मंडळांतून मिळणार नसून या देशांतील सत्याग्रहसंग्रामासारख्या प्रचंड चळवळींतूनच मिळणार आहे असें लोकमान्यांनीं विलायतेंतून परत येतांच जाहीर केलें असें आम्हांस वाटतें.

यानंतर अमृतसरची राष्ट्रीय सभा भरली. त्यावेळीं पंजाबांतील हत्याकांडासंबंधीं नेमिलेली हंटर कमिटी रिपोर्ट लिहित होती. हा रिपोर्ट बाहेर पडेपर्यंत सहकारितेचें धोरण सोडूं नका, असा हट्ट गांधीजींनीं धरला व तो राष्ट्रीय सभेनें मान्य केला, पण गांधीजींच्या तत्त्वाच्या दृष्टीनें यापेक्षांहि महत्त्वाचा असा ठराव म्हणजे पंजाबमध्यें व इतरत्र लोकांनीं केलेल्या अत्याचारांच्या निषेधाचा ठराव होय. हा ठराव प्रथम विषय-नियामक मंडळांत नापास झाला होता; पण गांधीजींच्या आग्रहामुळें तो पुनः मंजूर करण्यांत आला. या ठरावावर भाषण करतांना महात्माजी म्हणाले, "या ठरावापेक्षां दुसरा कोणताहि महत्त्वाचा ठराव या कॉंग्रेसपुढें नाहीं. या ठरावाच्या बुडाशीं असलेल्या सत्याला अन्तःकरणापासून मान्यता देणें व त्याप्रमाणें वर्तन करणें यांतच आपल्या भावी यशाची किल्ली आहे. याच्या बुडाशीं असणाऱ्या शाश्वत सत्याची जाणीव होणार नाहीं, तर खात्रीनें आपणांस अपयश आल्यावांचून राहणार नाहीं. आपल्या हातून अत्याचार झाला नसता तर बरें झालें असतें; पण या बाबतींत माझ्यापाशीं भरपूर पुरावा आहे..........सरकार त्यावेळीं वेडें पिसें झालें व लोकहि त्याबरोबर वेडे पिसे बनले. वेडेपणाला वेडेपणानें उत्तर देऊं नका; तर वेडेपणाला शहाणपणानें उत्तर द्या म्हणजे सर्व परिस्थिति तुमचे आटोक्यांत येईल." गांधीजींचा हा ठराव मान्य करणें म्हणजे सत्याग्रहाची त्यांची भूमिका आणि त्यांचें तत्त्वज्ञान यांना मान्यता देण्यासारखें

होतें. आपणांस पूर्णपणें पटला नसतांहि गांधीजींच्या आग्रहानें हा ठराव अमृतसरला जमलेल्या पुढाऱ्यांनीं मंजूर केला; यावरून त्यांनीं राष्ट्रीय सभेंत बुवाशाहीची स्थापना करण्यास साहाय्य केलें असा कोणांसहि निष्कर्ष काढतां येणार नाहीं. आपल्या राजकारणास यापुढें सत्याग्रहाशिवाय दुसरें अधिष्ठान देणें शक्य नाहीं व तें अधिष्ठान द्यावयाचें तर 'जशास तसें' असें तत्त्वज्ञान अवलंबून चालतां येणार नाहीं, तर वेडेपणास शहाणपणानेंच उत्तर दिलें पाहिजे, या तत्त्वानुसार चालणें भाग आहे, हें त्यांनीं विचारांतीं मान्य केलें असेंच म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल.

अमृतसर येथील राष्ट्रसभेच्या पूर्वीं कांहीं दिवस म्हणजे १९१९च्या नोव्हेंबर महिन्यांत दिल्ली येथें अखिल भारतीय खिलाफत कमिटीची सभा भरली होती. या सभेंत ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं तुर्की साम्राज्याच्या बाबतींत मुसलमानांचें म्हणणें मान्य न केल्यास ब्रिटिश राज्याशीं मुसलमानांनीं असहकार करावा, असा ठराव म. गांधी यांच्या सल्ल्यावरून करण्यांत आला होता. अर्थात् अमृतसर येथील राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनापूर्वींच म. गांधी आपल्या असहकार युद्धाची आंखणी व संघटना करीत होते असें दिसून येतें. मात्र पंजाबमधील लष्करी कायद्याच्या अंमलांत घडलेल्या अत्याचारासंबंधीं ब्रिटिश सरकार काय करतें व मुसलमानांच्या खिलाफतीसंबंधींच्या मागण्यांना काय उत्तर देतें, याचा स्पष्ट निर्णय लागेपर्यंत हें असहकारयुद्ध पुकारण्याचें धोरण त्यांस पसंत नव्हतें. हें लक्षांत घेतल्यास अमृतसर येथें गांधीजी सहकारवादी असे वरून दिसले, तरी ते बिनशर्त सहकारवादी नसून सशर्त सहकारवादी म्हणजे एका अर्थीं प्रतियोगी सहकारवादी होते असेंच म्हणावें लागेल. ते कांहीं असो. पुढें जेव्हां खिलाफत आणि पंजाब या दोन्ही प्रकरणांत ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं त्यांची पूर्ण निराशा केली, तेव्हां त्यानीं उघडपणें असहकार युद्ध पुकारिलें.

खिलाफत प्रकरणासंबंधीं दोन शब्द येथें लिहिणें अवश्य आहे. महायुद्धाच्या वेळीं तुर्कस्थान जर्मनीच्या बाजूनें ब्रिटिश साम्राज्याशीं लढत होतें. हिंदुस्थानांतील मुसलमान लोकांना यावेळीं ब्रिटिश साम्राज्याच्या बाजूनें तुर्कस्थानविरुद्ध लढण्याचा प्रसंग आला. यावेळीं आम्ही हें युद्ध

तुर्कस्थानचें आशियांतील साम्राज्य हिरावून घेण्यासाठीं करीत नाहीं आणि मुसलमानांच्या धर्मक्षेत्रांवरील खलिफाची म्हणजे तुर्की सुलतानाची सत्ता नष्ट करणार नाहीं अशी आश्वासनें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं दिलेलीं होतीं.—हीं आश्वासनें खरीं करावयाचीं तर मेसापोटेमिया, अरबस्थान, सीरिया, पॅलेस्टाईन या सर्वांवर असलेली खलीफाची धर्मसत्ता व राजसत्ता यांना धक्का लावतां आला नसता. पण महायुद्धानंतर ब्रिटिश व फ्रेंच मुत्सद्यांनीं पॅलेस्टाईन, सीरिया, मेसापोटेमिया, अरबस्थान वगैरे सर्व देशांवरील तुर्कस्थानचें साम्राज्य नष्ट केलें आणि मॅन्डेटच्या नांवाखालीं त्यांतील भाग आपणा उभयतांत वाटूनहि घेतले. ही वाटणी करण्याकरितां राष्ट्रसंघाच्या नेतृत्वाखालीं एक कमिशनहि नेमण्यांत आलें होतें. अशा रीतीनें हिंदी मुसलमानांना दिलेलीं सर्व आश्वासनें खोटीं ठरवून ब्रिटिश साम्राज्यशाहीनें त्यांचा विश्वासघात केला होता आणि त्यांच्या धर्मभावनांवर आघात केला होता. मुसलमान लोक ब्रिटिशसाम्राज्याविरुद्ध बंड करण्यास प्रवृत्त झाले होते. अशा वेळीं हिंदुस्थानांतील हिंदूंचें कर्तव्य काय होतें? त्यांच्याबरोबर ब्रिटिशसाम्राज्याविरुद्ध लढून हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य परत मिळवावें, कीं हें स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यास कदाचित् मुसलमान लोक शिरजोर होऊन आमच्यावर राज्य करतील या भीतीनें ब्रिटिश साम्राज्याचे गुलाम होऊन रहावें? आमच्या मतें यावेळीं मुसलमानांच्या खांद्यास खांदा लावून ब्रिटिश साम्राज्याशीं युद्ध पुकारणें हेंच प्रत्येक हिंदु राजकारणी मुत्सद्याचें आणि राष्ट्रभक्ताचें पवित्र कर्तव्य होतें, आणि तेंच उत्तर लो. टिळक आणि म. गांधी यांनीं दिलेलें आहे. लो. टिळकांनीं आपल्या काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या जाहीरनाम्यांत 'मुसलमानांच्या धार्मिक भावना व कुराणांतील वचनें यांस अनुसरून खिलाफतीचा प्रश्न सोडविला जावा अशी जी मुसलमानांची मागणी आहे, तिला या पक्षाचा पाठिंबा आहे' असें स्पष्टपणें नमूद केलेलें आहे. त्यावेळचे तिसरे हिंदु मुत्सद्दी व पुढारी लाला लजपतराय यांनींहि आपल्या कलकत्ता येथील...... राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षीय भाषणांत याच मताला पुष्टि दिली असून केवळ राजकीय व राष्ट्रीय या दृष्टीनेंहि यावेळीं मुसलमानांना साहाय्य करणें

हेंच आपलें कर्तव्य कसें आहे तें उत्कृष्टपणें दाखवून दिलें आहे. या भाषणांत ते आपल्या धर्मबांधवांस व राष्ट्रबांधवांस असें स्पष्टपणें सांगतात कीं, " हिंदुस्थानवर मुसलमानांचें राज्य स्थापन करावें असें हिंदी मुसलमानांपैकीं कोणास वाटत असेल यावर माझा विश्वास बसत नाहीं. पण असे कांहीं लोक असले तरी आपण त्यांचें भय बाळगतां कामा नये. तशीच परिस्थिति उत्पन्न झाल्यास ब्रिटिश असोत किंवा नसोत आमच्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण कसें करावें हें आम्हांस माहीत आहे. सुलतानी अमलाच्या समर्थनासाठीं आमच्यापुढें उभ्या केलेल्या या काल्पनिक बागुलबोवास आम्ही किती दिवस भिऊन वागणार ?"*

या आपल्या भाषणांत लालाजींनीं पश्चिम आशियांतील सर्व मुसलमानी राज्यें आपल्या साम्राज्यशाहींत आणण्याचा ब्रिटिश व फ्रेंच मुत्सद्यांचा डाव कसा आहे, हा डाव सिद्धीस गेल्यास इराण, अरबस्तान, मेसापोटेमिया किंबहुना अफगाणिस्थान या सर्व देशांतून मुसलमानी पलटणी आणून आमचें पारतंत्र्य चिरंतन करणें ब्रिटिश मुत्सद्यांना कसें शक्य आहे, आणि म्हणून ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या विश्वासघातानें आपल्या धर्मभावना दुखविल्या आहेत या निमित्तानें त्यांच्याशीं झगडणाऱ्या मुसलमान देशबांधवांस साहाय्य करणें हेंच आपलें राष्ट्रीय कर्तव्य कसें आहे तें उत्कृष्टपणें दाखवून दिलें आहे. लालाजी, लोकमान्य व महात्माजी या हिंदु राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं या वेळीं जें धोरण स्वीकारिलें तें राष्ट्रधर्म आणि राजकारण या दोन्ही दृष्टींनीं यथायोग्यच होतें व तसें त्यांनीं केलें नसतें तरच ते राष्ट्रद्रोही व व्यवहारशून्य राजकीय पुढारी ठरले असते असें आम्हांस वाटतें. भावी इतिहासकारहि अशीच साक्ष देतील अशी आम्हांस आशा आहे. म. गांधींनीं यावेळीं स्पष्टपणें असें सांगितलें कीं, मी जरी मुसलमानांप्रमाणें ब्रिटिशांचाहि मित्र आहे, तथापि मुसलमानांची मैत्री कां ब्रिटिशांची मैत्री, असाच प्रश्न उभा राहिला तर मी ब्रिटिशांची मैत्री तोडून राष्ट्रबांधव या दृष्टीनें मुसलमानांशींच सख्य राखीन व त्यांच्या वतीनें ब्रिटिशांशीं लढेन. अर्थात् त्यांचा लढ्याचा मार्ग अहिंसात्मक आहे हें जग-

* The Agony of the Punjab, by Lala Lajapatrai Page 119.

प्रसिद्ध आहे. म. गांधींनीं याच भावनेनें ब्रिटिशसाम्राज्याविरुद्ध लढा पुकारण्यास सज्ज झालेल्या मुसलमानांस साथ दिली व त्यांच्याकडून आपल्या अहिंसेस तत्त्व म्हणून नसली तरी व्यवहार म्हणून मान्यता मिळविली. ता. १० मार्च १९२० रोजीं त्यांनीं असहकाराचा पहिला जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, त्यांत ते म्हणतातः—

" जर आमच्या मागण्या मान्य करण्यांत आल्या नाहींत, तर काय करावें यासंबंधीं दोन शब्द लिहितों. उघड किंवा गुप्त सशस्त्र युद्ध करणें हा एक रानटी मार्ग आहे. तो निदान अव्यवहार्य या दृष्टीनें तरी सोडून देणें भाग आहे. हा मार्ग सर्व परिस्थितींत अनिष्टच आहे अशी मी जर सर्वांची खात्री पटवूं शकेन तर आमच्या सर्व न्याय्य मागण्या आम्हांस फार अल्पावधींत मिळूं शकतील. अत्याचाराचा त्याग करणाऱ्या व्यक्तीस अथवा राष्ट्रास जी शक्ति निर्माण करतां येते, ती अप्रतिकार्य असते; पण अत्याचाराविरुद्ध आजचा माझा युक्तिवाद पूर्णपणें तो अव्यवहार्य व निष्फळ आहे, या आधारावर उभारलेला आहे; म्हणून असहकार हा एकच मार्ग आपणांस उपलब्ध आहे. तो अगदीं स्पष्ट मार्ग आहे. अत्याचारापासून पूर्ण अलिप्त राहिल्यास तो तितकाच परिणामकारकहि होईल. जेव्हां सहकारानें अधःपात व अपमान होत असतो किंवा आपण धारण केलेल्या धार्मिक भावनांस धक्का बसत असतो, तेव्हां असहकार हें कर्तव्य बनतें. जे हक्क मुसलमानांना आपल्या प्राणाइतके प्यार आहेत त्यांचा अन्यायानें अपहार झाला असतां, तें आम्ही मुकाट्यानें सहन करावें अशी इंग्लंडला अपेक्षा करतां येणार नाहीं. म्हणून आम्हांस असहकाराचा पूर्ण अवलंब करतां येईल. ज्यांना सन्मानाच्या पदव्या अगर अधिकार प्राप्त झाले असतील त्यांचा त्यांनीं त्याग करावा. सरकारच्या खालच्या दर्जाच्या नोकऱ्या जे करीत असतील त्यांचाहि त्यांनीं त्याग करावा. असहकारांत खाजगी नोकऱ्यांचा त्याग अंतर्भूत होत नाहीं. जे असहकार करणार नाहींत त्यांना सामाजिक बहिष्काराची भीति घालणें हें मला पसंत नाहीं. स्वयंप्रेरित असहकार हीच जनतेच्या भावनेची व असंतोषाची कसोटी आहे. सैनिकांना नौकरी सोडण्यास सांगणें हें अकालीं आहे. ही पहिली पायरी नसून ती अखेरची

पायरी आहे. जेव्हां व्हाईसरॉय, भारतमंत्री आणि मुख्य प्रधान हे आम्हांस दगा देतील, तेव्हांच त्या पायरीवर पाऊल टाकण्याचा हक्क आम्हांस प्राप्त होईल. शिवाय असहकाराच्या मार्गावरील प्रत्येक पाऊल अत्यंत विचारपूर्वक टाकीत गेलें पाहिजे. अत्यंत प्रखर वातावरणांतहि आपला आत्मसंयम कायम राहावा, यासाठीं आपण सावकाश प्रगति केली पाहिजे." *

या जाहीरपत्रकांत म. गांधींच्या असहकार युद्धांतील समग्र कार्यक्रम बीजरूपानें ग्रथित झालेला आहे. कोणतेंहि सरकार त्यास प्रजेनें मुलकी व लष्करी कारभारांत साहाय्य केल्याखेरीज चालूं शकत नाहीं; आणि प्रजेनें सरकारशीं केलेल्या असहकारांत मुलकी व लष्करी अधिकारी आणि नोकर येऊन सामील झाले कीं, प्रजेला नको असलेलें राज्य नाहींसें होऊन हवें असलेलें नवें राज्य संस्थापित होतें. ही निःशस्त्र राज्यक्रान्तीची तात्त्विक उपपत्ति आहे. ती या उताऱ्यांत मांडण्यांत आलेली आहे. जोंपर्यंत देशांतील प्रजेला आपणांतील संघशक्तीनें स्वतःचें राज्य चालवितां येईल व देशांत अंदाधुंदी न होऊं देतां, सर्वत्र शांतता प्रस्थापित करितां येईल असा आत्मविश्वास व शक्यता वाटूं लागली नाहीं, तोंपर्यंत प्रस्थापित राजसत्तेच्या पोलिस व लष्कर या खात्यांतील लोकांस असहकार करण्यास सांगावयाचें नाहीं, कारण तसें झाल्यास देशांत सर्वत्र यादवी व अंदाधुंदी माजून लोकशाहीच्या शांततेच्या अमलाऐवजीं लष्करशाहीची झोटिंगशाही किंवा पेंढारशाही माजते; व त्याचा फायदा ब्रिटिशांसारख्या परकीय राजकर्त्यांस मिळून, शांततेची राज्यक्रान्ति सफल होत नाहीं; म्हणून लष्करचा असहकार ही अगदीं अखेरची पायरी आहे असें म. गांधी या पत्रकांत म्हणतात.

हें पत्रक ता. १० मार्च १९२० रोजीं निघालेलें आहे. यानंतर खिलाफत मंडळाचें शिष्टमंडळ विलायतेस जाऊन अयशस्वी होऊन परत आलें व याच सुमारास हंटर कमिटीचा रिपोर्टहि प्रसिद्ध झाला. सुधारणा

*History of the Congress by Pattabhi Sitaramayya. Page 323.

कायद्याचें भ्रामकत्व तर आधींच सिद्ध झालें होतें. अशा प्रकारें पंजाब, खिलाफत व स्वराज्य या तीन प्रकरणांत आतां असहकारयुद्धाखेरीज अन्यायनिवारणाचा व न्यायप्राप्तीचा कोणताहि मार्ग उरलेला नाहीं हें पाहून म. गांधींनीं ता. १ ऑगस्ट १९२० पासून त्या युद्धाचा पुकारा केला; व त्यास कलकत्याच्या जादा अधिवेशनांत राष्ट्रसभेची संमति मिळवून घेतली. या अधिवेशनांत राष्ट्रसभेनें असहकाराचा पुढील कार्यक्रम मान्य केला.

(१) सन्मानदर्शक पदव्या व अधिकार यांचा त्याग.
(२) सरकारी दरबार, उत्सव वगैरे समारंभांशीं असहकार.
(३) सरकारी व निमसरकारी शाळांतून मुलांना काढून त्यांच्या शिक्षणासाठीं राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांची स्थापना.
(४) वकील व अशील यांनीं ब्रिटिश न्यायासनांवर बहिष्कार घालून खाजगी पंचायती स्थापन करणें.
(५) मेसापोटेमियांत पाठविण्यासाठीं भरती करण्यांत येणाऱ्या लष्करी व मुलकी नोकऱ्यांवर बहिष्कार.
(६) सुधारणाकायद्याखालच्या कायदेमंडळावर व मतदानांवर बहिष्कार.
(७) परकीय मालावर बहिष्कार.

यांपैकीं कायदेमंडळावरील बहिष्कारास देशबंधु दास प्रभृतींचा तत्त्वतःच विरोध होता. ही बाब वगळल्यास त्यांना अनत्याचारी असहकारिता मान्य होती. तथापि तिचा अवलंब करण्यापूर्वी एकदां विलायतेस शिष्टमंडळ पाठवावें व त्या काळांत असहकारितेच्या तपशीलाचें स्वरूप मुक्रर करण्यासाठीं एक कमिटी नेमावी, अशी सूचना बाबू बिपिनचंद्र पाल व देशबंधु दास यांनीं राष्ट्रसभेपुढें मांडिली. पण ती सूचना नापास होऊन म. गांधींचा ठराव प्रचंड बहुमतानें पास झाला. या वेळेपासून राष्ट्रसभेनें म. गांधींच्या सत्याग्रहाची दीक्षा घेतली व ती आजपर्यंत त्यांच्याच नेतृत्वाखालीं स्वराज्याचा लढा चालवीत आहे.

१९२० सालच्या अखेरीस मॉंटेग्यु सुधारणाकायद्याखालील कायदेमंड-

ळाच्या पहिल्या निवडणुकी झाल्या. या निवडणुकींवर बहिष्कार ही असहकारयुद्धांतील पहिली मोहीम होती. देशबंधु दासप्रभृति बरेच राष्ट्रीय पुढारी जरी प्रथमतः कायदेमंडळाच्या बहिष्काराच्या विरुद्ध होते, तथापि एकदां राष्ट्रसभेचा निर्णय झाल्यानंतर त्यांनीं तो मान्य केला व म. गांधींचें नेतृत्व स्वीकारून त्या युद्धांत ते पडले. त्यांनीं व पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं आपला वकिलीचा धंदा सोडून कोर्टांवरील बहिष्कार हाहि अमलांत आणिला आणि निवडणुकींच्या बहिष्काराच्या रूपानें सुरू झालेलें हें युद्ध १९२० च्या डिसेंबरमधील नागपूर येथें भरलेल्या राष्ट्रसभेनें मान्य केल्यानंतर १९२२ मध्यें म. गांधींना राजद्रोहाच्या आरोपावरून सहा वर्षांची शिक्षा होईपर्यंत महाराष्ट्रांतील केळकरपक्ष वगळल्यास कोणत्याच राष्ट्रीय पुढाऱ्यानें या कार्यांत बदसूर काढिला नाहीं किंवा विघ्न उपस्थित केलें नाहीं.

१९२० च्या राष्ट्रसभेंत घडलेली दुसरी अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे तिनें आपलें पूर्वीचें, वसाहतीचें स्वराज्य हें ध्येय आणि सनदशीर चळवळ हें साधन, अशा अर्थाचें सुरतेस प्रागतिकांनीं लादलेलें जुनें ब्रीद बदलून ' शांततेच्या व न्याय्य मार्गानें स्वराज्याची प्राप्ति ' हें नवें ब्रीद धारण केलें ही होय. पूर्वींच्या बहिष्कारयोगाची तुटलेली सांखळी असहकारयोगाच्या रूपानें या अधिवेशनांत जोडण्यांत आली. त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्यवादी पक्षास राष्ट्रसभेंत मानानें प्रवेश करतां यावा हा त्या वेळच्या लोकमान्यप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचा आग्रह यावेळीं म. गांधींनीं पुरा केला आणि राष्ट्रसभेंत स्वातंत्र्यवादी अनत्याचारी वीरांची शक्ति अंतर्भूत करून घेतली. लो. टिळकांनीं ज्या हेतूनें सुरतेस प्रागतिकांशीं झगडा केला तो हेतु अशा रीतीनें १९२० सालीं नागपूर येथें तडीस गेला.

१९२० च्या नोव्हेंबरमध्यें सरकारनें या चळवळीसंबंधीं आपलें धोरण जाहीर केलें. त्यांत या चळवळीच्या मूळ संघटकांनीं तिला ज्या मर्यादा घातल्या आहेत त्यांचें उल्लंघन करून जे लोक अत्याचाराला भाषणानें अगर लेखनानें उघड प्रोत्साहन देतील किंवा पोलिस व लष्कर यांची राजनिष्ठा ढळविण्याचा प्रयत्न करतील त्याच लोकांवर कायदेशीर इलाज

करावेत असें आम्ही प्रांतिक सरकारना कळविलें आहे असें जाहीर केलें. अर्थात् त्यावेळीं सरकारची अपेक्षा अशी होती कीं, राष्ट्रसभेचा व तिच्या पुढाऱ्यांचा अनत्याचारी असहकारितेचा उपदेश लोक आपण होऊनच धिःकारतील. परंतु या चळवळीची शक्ति जसजशी अधिकाधिक वाढूं लागली त्या मानानें सरकार हें धोरण सोडून दडपशाहीचा अवलंब करणार अशी चिन्हें दिसूं लागलीं. यावेळीं लॉर्ड चेल्म्सफर्ड हे जाऊन लॉर्ड रेडिंग हे नुकतेच अधिकारारूढ झाले होते.

३१ मार्च व १ एप्रिल या रोजीं बेझवाडा येथें वर्किंग कमिटी व ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटी यांच्या सभा झाल्या. त्यांत १ कोटी रुपयांचा टिळक स्वराज्य–फंड जमवावा, वीस लाख चरखे राष्ट्रांत सुरू करावेत, आणि मद्यपानबंदी व पंचायतींची स्थापना करावी हा कार्यक्रम राष्ट्रांपुढें ठेवण्यांत आला. या सुमारास सरकारनें क्रि. प्रो. कोडच्या १४४ व १०८ कलमांप्रमाणें, भाषणबंदी, सभाबंदी मिरवणूकबंदी, जामीन मागणें वगैरे नागरिक हक्कांवर गदा घालणारें दडपशाहीचें धोरण स्वीकारण्यास सुरवात केली होती. तथापि अद्यापि कायदेभंगाचा काळ आलेला नाहीं म्हणून हे दडपशाहीचे हुकूमहि लोकांनीं पाळावेत असें धोरण वर्किंग कमिटीनें घालून दिलें.

१९२१ च्या मे महिन्यांत पं. मालवीय यांच्या मध्यस्थीनें लॉर्ड रीडिंग व महात्मा गांधी यांची एक मुलाखत झाली. या मुलाखतींत काय घडलें हें जरी बाहेर आलें नाहीं, तथापि जोपर्यंत ही चळवळ अनत्याचारानें चालू आहे तोपर्यंत नागरिकत्वाच्या मूलभूत हक्कांवर गदा घालून दडपशाहीचें धोरण आपण स्वीकारणार नाहीं असें लॉर्ड रीडिंग यांनीं म. गांधींच्या जवळ कबूल केलें आणि म. गांधींनीं आपण अनत्याचारी धोरणासंबंधीं किती दक्ष आहों हें सिद्ध करण्यासाठीं अल्लीबंधूंच्या भाषणांतील अत्याचारास प्रोत्साहन देणाऱ्या अशा कांहीं वाक्यांबद्दल त्यांस दिलगिरी प्रदर्शित करण्यास लावूं असें बोलून दाखविलें असावें असें पुढील हकीकती वरून दिसतें. कारण या मुलाखतीनंतर लवकरच अल्लीबंधूंनीं एक जाहीरपत्रक काढून आपल्या भाषणांतील चुकीच्या विधानांबद्दल

दिलगिरी प्रदर्शित केली व अनत्याचारावरील आपला विश्वास पुनः जाहीर केला. अर्थात् हें दिलगिरीप्रदर्शनाचें पत्रक काढण्यास म. गांधींनींच सल्ला दिली होती. यानंतर सप्टेंबरपर्यंत सरकारनें दडपशाहीचें शस्त्र फारसें उगारिलें नव्हतें; पण सप्टेंबर महिन्यांत अल्लीबंधूंच्यावर राजद्रोहाचे खटले भरून दडपशाहीस सुरवात झाली. यावेळपर्यंत टिळक-स्वराज्यफंड जमविण्याचा संकल्प पुरा झाला होता आणि वीस लाख चरखे सुरू करण्याचा संकल्पहि पुरा होऊन खादीची चळवळ जोरांत सुरू झाली होती. १९२१ च्या जुलै महिन्याच्या अखेरीस मुंबईस भरलेल्या ऑ. इं. कॉं. कमिटींत असा ठराव झाला कीं, ज्या सरकारनें बहुसंख्य हिंदी प्रजेचा पाठिंबा व विश्वास गमावला आहे, त्या सरकारच्या मुलकी किंवा लष्करी नोकरास नोकरी सोडण्याचा म्हणजे असहकाराचा उपदेश करणें हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क आहे. तसेंच 'आंगोरा' येथील तुर्की राज्याविरुद्ध ब्रिटिश सरकार युद्ध पुकारील अशी भीति असल्यामुळें या कामीं हिंदी सैनिकांनीं सरकारशीं सहकार करूं नये असाहि एक ठराव या बैठकींत झाला. यानंतर लवकरच सार्वत्रिक दडपशाहीस जोरांत सुरवात झाली, आणि तिचे पहिले मोठे बळी अल्लीबंधू हेच घेण्यांत आले.

८ जुलै रोजीं मौलाना महमदअल्ली यांनीं कराचीस भरलेल्या अखिल भारतीय खिलाफत परिषदेंत वर दिलेल्या ठरावांतील धोरणास अनुसरून भाषण केलें होतें व त्यांत हिंदुस्थानांत कायदेभंगाची मोहीम सुरू करून अहमदाबाद—राष्ट्रसभेच्या वेळीं आम्ही स्वातंत्र्याचें निशाण उभारूं असें सांगितलें होतें. या भाषणाबद्दल व शौकतअल्ली यांच्या अशाच अर्थाच्या भाषणाबद्दल हे खटले भरण्यांत आले होते. अशा प्रकारें सप्टेंबर-पासून सरकार व राष्ट्रसभा यांच्यांत उघड सामना सुरू झाला. नोव्हेंबर महिन्याच्या १७ तारखेस इंग्लंडचे युवराज मुंबईत येऊन दाखल झाले. त्या वेळेपासून ते जातील त्या गांवीं हरताळ, निषेधप्रदर्शक सभा व मिरवणुकी आणि विलायती कापडांच्या होळ्या हे कार्यक्रम होऊं लागले. मुंबईस युवराज आले त्यावेळीं सर्व हिंदुस्थानांत हरताळ पडला होता. पण मुंबईस यावेळी दंगे व रक्तपात झाला. तेव्हां म. गांधींनीं पांच

दिवसांचा उपवास जाहीर करून १–२ दिवसांत पुनः शांतता प्रस्थापित केली. यानंतर ज्या ज्या गांवीं युवराज गेले तेथें तेथें हरताळ वगैरे कार्यक्रम चालूंच राहिले. या कामासाठीं राष्ट्रसभेनें व खिलाफत कमिट्यांनीं स्वयंसेवकपथकें निर्माण केलीं. डिसेंबरच्या २५ तारखेस युवराज कलकत्त्यास जाणार होते. व्हॉईसरॉयांचाहि मुक्काम तेथेंच होता, यामुळें या शहरांतील हरताळास फार महत्त्व आलेलें होतें. आणि शक्य तें करून हा हरताळ पाडूं देऊं नये व कलकत्त्यांतील युवराजांच्या स्वागताचा समारंभ साजरा करावा अशी लॉर्ड रीडिंग यांना उत्कंठा होती. यावेळीं राष्ट्रसभेचीं व खिलाफत मंडळाचीं स्वयंसेवकपथकें बेकायदा ठरवून त्यांनीं दडपशाहीचें हत्यार उग्रपणानें चालू ठेविलें होतें. उलट हे दडपशाहीचे हुकूम मोडून स्वयंसेवकपथकांत लोकांनीं सामील व्हावें अशा स्वरूपाचा सत्याग्रह राष्ट्रसभेनें जोरांत सुरू ठेवला होता. या सत्याग्रहांत देशबंधु दास, पं. मोतीलाल नेहरू, लाला लजपतराय, वगैरे बहुतेक राष्ट्रीय पुढारी तुरुंगांत जाऊन सत्याग्रही बंदिवानांची संख्या सुमारें २०।२५ हजारांपर्यंत चढत गेली, तरीहि सत्याग्रहास आलेली ही भरती हटण्याचा मुळींच संभव लॉर्ड रीडिंग यांस दिसेना. हिंदुस्थानांतील लोक असे एकामागून एक हजारोंनीं तुरुंगांत कसें व कां जात आहेत याचा आपणांस उलगडाच होत नाहीं व ही चळवळ कशी थांबवावी यासंबंधीं आपलें मन गोंधळून किंवा भांबावून गेलें आहे असे उद्गार त्यांनीं या सुमारास काढिले. हेंच दृश्य पाहून १९२२ सालीं म. गांधींनीं आपण होऊन सत्याग्रहाची चळवळ बंद केली नसती तर हिंदुस्थान या चळवळींत यशस्वी होण्याच्या अगदीं सन्निध पोहोंचला होता असे उद्गार त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर जॉर्ज लॉईड यांनीं खासगी रीतीनें काढल्याचें पुढें प्रसिद्ध झालें. यावरून या वेळच्या चळवळीचें स्वरूप किती तेजस्वी व दुर्धर्ष झालें होतें याची कल्पना येऊं शकते. आपल्या दडपशाहीनें आणि नागरिक हक्कांवर गदा घालण्याच्या अत्याचारी धोरणानें ही चळवळ थांबत नाहीं हें पाहून लॉर्ड रीडिंग यांनीं २५ डिसेंबर रोजीं कलकत्त्यास होणाऱ्या युवराजांच्या आगमनापूर्वी म. गांधींशीं कांहीं तडजोड होते कीं काय हें पहावें म्हणून प्रयत्न सुरू केला.

१९२१ अखेर अहमदाबादची राष्ट्रसभा भरली, त्या सुमारास हीं तडजोडीचीं बोलणीं सुरू होतीं. या तडजोडीचें स्वरूप सत्याग्रह बंद करावा, सत्याग्रही राजबंदी सोडावेत आणि एक सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांची परिषद् भरवून स्वराज्याच्या प्रश्नाचा विचार करावा अशा प्रकारचें होतें. पण कराचीच्या परिषदेनंतर खिलाफत चळवळींतील ज्या पुढाऱ्यांना तुरुंगांत ठेविलें होतें त्यांना न सोडण्याचा आग्रह लॉर्ड रीडिंग यांनीं धरिला व अखेरीस त्या बाबतींत त्यांनीं जी तडजोड मान्य केली होती तिच्यासंबंधीं म. गांधींनीं पाठविलेली उत्तराची तार उशीरां मिळाल्यानें ही तडजोड मोडली असें म्हणतात. पण या तडजोडीचा हेतु जणूं काय कसें तरी करून कलकत्त्यांतील युवराजांच्या आगमनावरील बहिष्कार उठवावा येवढाच असल्याप्रमाणें लॉर्ड रीडिंग यांनीं हा मोका गेल्यानंतर तशाच प्रकारच्या शर्तीवर पुनः तडजोड करण्याचें स्पष्ट नाकारलें. तेव्हां म. गांधींनीं ता. १ फेब्रुवारी १९२२ रोजीं व्हॉईसरॉय यांना निर्वाणीचें पत्र पाठवून दडपशाही बंद करून अद्यापिही नागरिक हक्कांच्या शाश्वतीची हमी द्या; नाहीं तर आपण बार्डोली तालुक्यांत साराबंदीची मोहिम सुरू करूं असें कळविलें. व्हॉईसरॉयांचा नकार लगेच आला. यावेळीं म. गांधींना अहमदाबादच्या अधिवेशनांतील ठरावानें राष्ट्रसभेचे सर्वाधिकारी पद प्राप्त झालें होतें व सर्व-हिंदुस्थानचे डोळे व अंतःकरणें त्यांनीं आपल्या बार्डोलींतील अपूर्व शांति-संग्रामाकडे आकर्षून घेतलीं होतीं. पण इतक्यांत ता. ५ फेब्रुवारीस संयुक्त प्रांतांतील चौरीचौरा या गांवीं राष्ट्रसभेच्या मिरवणुकींतील लोकांनीं एकवीस पोलीस व एक फौजदार यांचा पाठलाग करून त्यांना चौकींत आश्रय घ्यावयास लाविलें व तेथें चौकीला आग लावून त्यांना जाळिलें, या अत्याचाराची बातमी म. गांधींच्या कानावर तारेनें येऊन धडकली! यापूर्वी मुंबई, मालेगांव वगैरे गांवीं लहान मोठे दंगे झाले होते आणि मलबारांत तर मोपल्यांचें एक बंडच उठलें होतें, पण त्या त्या अत्याचारांचा निषेध करून म. गांधी स्वस्थ बसले होते अथवा उपवासाचें प्रायश्चित्त करून चढाऊ चळवळ त्यांनीं चालू ठेविली होती. पण आतांचा हा अत्याचार ऐकून आपलें अनत्याचाराचें तत्त्व आपल्या अनुयायांस व राष्ट्रसभेस पटलेलें

नाहीं व याच वेळीं आपण सारावंदीची निर्वाणीची चळवळ केल्यास जिकडे तिकडे अत्याचार व लष्करी अंमल होऊन आपला प्रयोग अयशस्वी होईल असें वाटून बार्डोलीची मोहीम बिनमुदत तहकूब केल्याचें त्यांनीं जाहीर केलें. ता. १२ फेब्रुवारी रोजीं वर्किंग कमेटीची बैठक बार्डोलीस भरून तिनें कायदेभंग व हुकूमभंग हे तहकूब करण्याचें ठरविलें आणि राष्ट्रसभेचे सभासद वाढविणें, चरख्यांचा प्रसार करणें, राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था व पंचायती स्थापणें, मद्यपान बंदी करणें, अस्पृश्यतानिवारण व हिंदुमुसलमान ऐक्य यांबद्दल खटपट करणें असा विधायक कार्यक्रम आखण्यांत आला. यानंतर ता. २४–२५ फेब्रुवारीस दिल्ली येथें ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीचें अधिवेशन भरून म. गांधींनीं या धोरणास तिची संमति मिळविली. मात्र या बैठकींत विशिष्ट स्थळीं, विशिष्ट कार्यासाठीं, वैयक्तिक सत्याग्रह करण्यास परवानगी देण्याचा अधिकार प्रांतिक समित्यांना देण्यांत आला. अशा प्रकारें १९२० च्या सप्टेंबरपासून सुरू झालेली निःशस्त्र क्रांतीची पहिली सत्याग्रही मोहीम सुमारें एक वर्ष व पांच महिन्यांनीं अथवा १ ऑगस्टपासून तिचा प्रारंभ धरल्यास दीड वर्षांनीं बिनमुदत तहकूब झाली. तथापि राष्ट्रसभेचें असहकारितेचें धोरण त्यामुळें सुटलें नाहीं. उलट अनत्याचारी असहकार व सत्याग्रह ऊर्फ निःशस्त्र क्रांति हीच आपल्या राजकारणामागची खरी शक्ति आहे हा तिचा विश्वास व हें तिचें धोरण कायम राहिलें.

म. गांधींनीं असहकारितेचा लढाऊ कार्यक्रम बंद करून केवळ विधायक व संघटनात्मक लोकसेवेचा कार्यक्रम राष्ट्रसभेपुढें ठेविल्यापासून देशांत अनेक मतभेद माजण्यास सुरवात झाली आणि म. गांधींच्या वर राष्ट्रसभेंतील अनेक पुढाऱ्यांकडून टीकेची झोड उठविण्यास सुरवात झाली. देशांतील सरकारविरुद्ध बंड करण्याची वृत्ति कांहीं काळ शांत झाली व तीच शक्ति जणूं काय आपापसांतील भांडणांच्या रूपानें प्रगट होत आहे असें वाटूं लागलें. इतक्यांत महात्मा गांधींच्या अटकेची बातमी ऐकूं येऊं लागली. ता. ९ मार्चच्या यंग इंडियाचे अंकांत गांधीजींनीं " मी जर पकडलों गेलों तर " या मथळ्याचा लेख लिहिला व राष्ट्रसभेच्या कार्य-

कर्त्यांना खादी, राष्ट्रीय शिक्षण, हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण वगैरे विधायक कार्य करीत रहा व अनत्याचाराचें व्रत पाळा असा उपदेश केला. १३ मार्च रोजीं म. गांधींना राजद्रोहाच्या आरोपावरून पकडण्यांत आलें व त्यांच्यावरील खटला अहमदाबादचे सेशन जज्ज मि. ब्रूमफील्ड यांच्यापुढें १८ मार्च रोजीं चालू झाला. म. गांधींनीं न्यायाधिशास एक लेखी जबानी सादर केली. १८९३ मध्यें दक्षिण-आफ्रिकेंत गेल्यापासून आपल्या सार्वजनिक जीवनास आरंभ कसा झाला, तेथें आपण सत्याग्रह केला तरी आपण साम्राज्यनिष्ठ कसें होतों, पुढें रौलट कायदे, जालियनवाला बाग, खिलाफत वगैरे प्रकरणांनीं आपल्या साम्राज्यनिष्ठेस कसा धक्का बसला, हिंदुस्थानांतील कायद्यानें प्रस्थापित झालेलें राज्य जनतेची पिळणूक करण्याचे धोरणावर कसें चाललें आहे, या देशांत देशभक्ति हाच गुन्हा कसा झाला आहे, लोकांवर दडपशाहीची दहशत राज्य करीत असल्यानें लोक पौरुषहीन कसे झाले आहेत व या दडपशाहीच्या कायद्यांचा मुकुटमणि १२४ अ हें कलम कसें आहे याचें सविस्तर विवेचन म. गांधींनीं आपल्या जबानींत केलें आहे. पुढें ते म्हणतातः—" नागरिकांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी करणारे जे कायदे आहेत त्यांचा मुकटमणि असें जें १२४ अ कलम त्याखालीं मजवर आरोप ठेविला आहे त्याबद्दल मला आनंद होत आहे प्रेम हें कायद्यानें निर्माण होऊं शकत नाहीं किंवा त्याचें नियमनहि कायद्यानें होऊं शकत नाहीं. कोणासहि एखाद्या व्यक्तीबद्दल किंवा संस्थेबद्दल प्रेम नसेल तर जोंपर्यंत तो अत्याचारास प्रोत्साहन देत नसेल किंवा तसा त्याचा विचार नसेल तोंपर्यंत त्याला आपला असंतोष व्यक्त करण्यास मुभा असावी. पण श्री. बँकर यांच्यावर व माझ्यावर जें कलम लागू केलें आहे त्या कलमाप्रमाणें केवळ असंतोषाचा प्रचार करणें हाहि गुन्हा आहे. या कलमाखालीं जे खटले झालेले आहेत त्यांपैकीं कांहींचा मी अभ्यास केलेला आहे व मला हें माहित आहे कीं, हिंदुस्थानांतील अत्यंत लोकप्रिय अशा कांहीं देशभक्तांना या कलमाखालीं शिक्षा देण्यांत आलेली आहे. म्हणून या कलमाखालीं माझ्यावर आरोप होणें हा मी माझा सन्मानच समजतों.

माझ्या असंतोषाचीं कारणें अत्यंत संक्षिप्तपणें मीं दिलेलीं आहेत. कोणाहि अधिकाऱ्यांसंबंधीं किंवा व्यक्तिशः राजासंबंधीं माझ्या मनांत वैय्यक्तिक द्वेष नाहीं, पण पूर्वीच्या कोणत्याहि राज्यपद्धतीपेक्षां ज्या राज्यपद्धतीनें लोकांचें अधिक अनहित केलेलें आहे त्या पद्धतीसंबंधीं असंतोष धारण करणें हा मी एक सद्गुण समजतों. माझा असा विश्वास असल्यामुळें या पद्धतीसंबंधीं प्रेम असणें हें मी पाप मानतों.........माझ्या नम्र मता-प्रमाणें 'सता' शीं सहकार करणें हें जितकें कर्तव्य आहे, तितकेंच 'असता' शीं असहकार करणें हें कर्तव्य आहे; पण आजपर्यंत असद्वर्तन करणारांशीं अवलंबिण्यांत येणारा असहकार बुद्ध्याच अत्याचारी स्वरूपाचा करण्यांत येत असे. मी माझ्या देशबांधवांना हें शिकवीत आहें कीं अत्याचारी असहकारामुळें अधिकच अनर्थ ओढवतात आणि पूर्ण अनत्याचारा-नेंच 'असता'शीं असहकार करतां येईल. म्हणून कायद्याच्या दृष्टीनें जो बुद्धिपुरस्सर केलेला गुन्हा दिसतो आहे पण मला जें नागरिकाचें सर्व-श्रेष्ठ कर्तव्य भासत आहे, त्याबद्दल जास्तींत जास्त शिक्षा मागण्यास व ती आनंदानें भोगण्यास मी तयार आहे. तुम्हांस ज्या कायद्याची बजावणी करण्यास सांगितली आहे तो अन्यायाचा आहे व मी वस्तुतः गुन्हेगार नाहीं असें वाटत असेल तर तुमच्या जागांचे राजीनामे देऊन 'असता'शीं असहकार करणें हा किंवा जी राज्यपद्धति चालविण्यास तुम्ही साहाय्य करीत आहां ती पद्धति किंवा तो कायदा न्यायाचा व लोक-हिताचा आहे आणि म्हणून माझें कृत्य लोकहिताला हानिकारक आहे असें वाटत असेल तर मला जास्तींत जास्त शिक्षा देणें हा, यांपैकीं कोणता तरी एकच मार्ग, न्यायाधीश व असेसर्स असलेल्या आपणांस मोकळा आहे." अर्थात् यांपैकीं दुसऱ्याच मार्गाचें अवलंबन करून न्यायाधीशांनीं म. गांधींना सहा वर्षांची शिक्षा देऊन लोकमान्यांचीच परंपरा पुढें चाल-विल्याचें शिफारसपत्र दिलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत गांधीजींचा गौरव केला आणि आपणांस शिक्षा देतांना मला खेद होत आहे असेंहि बोलून दाखविलें. त्याचप्रमाणें लोकमान्यांच्या खटल्याचाहि त्यांनीं उल्लेख केला. भारतीयांच्या अंतःकरणाला ती गोष्ट सहजच पटली आणि लोकमान्यांच्या

निधनानें रिकाम्या झालेल्या आपल्या हृदयसिंहासनावर ज्या विभूतीची आपण स्थापना केली, तिच्या माहात्म्यासंबंधीची त्यांची श्रद्धा अधिकच दृढ झाली.

म. गांधींनीं १९२० च्या सप्टेंबरमध्यें राष्ट्रसभेपुढें आपली असहकार-युद्धाची योजना मांडिली तेव्हां हा कार्यक्रम अमलांत आणिल्यास एक वर्षांत आपणांस स्वराज्य मिळूं शकेल असें त्यांनीं बोलून दाखविलें होतें; व त्यानंतर सुमारें दीड वर्षपर्यंत तो कार्यक्रम अमलांत आणण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या प्रयत्नाची आपलें सर्व बौद्धिक व आत्मिक बल खर्चीं घालून शिकस्त केली. राष्ट्रानेंहि त्या काळांत जेवढें आत्मिक बल त्यापाशीं होतें किंवा त्यावेळीं निर्माण होऊं शकलें तेवढें खर्च केलें; पण हें बल स्वराज्यप्राप्तीस पुरें पडलें नाहीं. ही गोष्ट खरी असली तरी राष्ट्रसभेचा या मार्गावर कायमचा विश्वास बसावा आणि जी राष्ट्रसभा पूर्वी केवळ ठराव करणारी एक दुर्बल संस्था होती तिचें संपूर्ण परिवर्तन होऊन तिला वर्षभर अखंड कार्य करणाऱ्या व प्रस्थापित राजसत्तेशीं संघटित लढा करणाऱ्या संस्थेचें क्रान्तिकारक स्वरूप प्राप्त व्हावें, हा चमत्कार कांहीं लहानसान नव्हता. देशबंधु दास, पं. मोतीलाल नेहरू, बाबू राजेंद्र प्रसाद यांच्यांसारख्या कायदेपंडितांनीं आपलें बुद्धिसर्वस्व व शक्तिसर्वस्व राष्ट्रकार्याला वाहून घेण्यासाठीं फकिरी स्वीकारावी आणि शेंकडों सामान्य कायदेपंडितांनीं व तरुण उत्साही विद्यार्थ्यांनीं देशसेवेचें आजन्म व्रत अंगीकारावें, ही गोष्ट कांहीं सामान्य नव्हती. हजारों लोकांनीं उघड कायदेभंग करून देशांत निर्माण केलेली प्रतिकाराची लाट दडपशाहीनें थांबवितां न आल्यामुळें राजप्रतिनिधीस राष्ट्रसभेबरोबर तडजोडीचें बोलणें करण्याची आवश्यकता वाटावी, अखेरीस एवढी प्रचंड प्रबळ चळवळ दडपशाहीनें न थांबतां राष्ट्रसभेच्या व तिच्या सर्वाधिकाऱ्यांच्या हुकुमानें थांबावी आणि त्या हुकुमानुसार देशांतील हजारों तरुणांनीं व शेंकडों पुढाऱ्यांनीं लोकसंघटनेच्या व लोकसेवेच्या विधायक कार्यास लागावें, या गोष्टी म. गांधींनीं राष्ट्रास दिलेली दीक्षा कायम टिकण्यास पुरेशा होत्या. १९०६ सालीं बारिसाल येथें 'वंदेमातरम्' न म्हणण्यासंबंधींचा

हुकूम मोडून निशःस्त्र प्रतिकाराची जी चळवळ हिंदी राजकारणांत प्रथम जन्मास आली आणि जो बहिष्कारयोग लो. टिळक, बाबू अरविंद घोष वगैरे पुढाऱ्यांनीं आपल्या बुद्धिमत्तेनें आकलन करून आचरण करण्याचा प्रयोग केला होता, ती चळवळ आणि तो प्रयोग फार मोठ्या प्रमाणावर व अधिक शास्त्रशुद्ध पायावर आतां म. गांधींनीं प्रत्यक्ष करून दाखविला होता. या प्रयोगांत एक नाविन्य होतें व तें नाविन्य हेंच तो प्रयोग इतका यशस्वी होण्याचें खरें कारण होतें. हें नाविन्य म्हणजे म. गांधींनीं या बहिष्कारयोगाला जें अहिंसानिष्ठेचें आध्यात्मिक अधिष्ठान दिलें तेंच होय. निःशस्त्र क्रान्ति किंवा सत्याग्रह याची उभारणी उपनिषदांतील आत्मबलावर झालेली आहे हें लोकमान्यांनीं मागें लिहिलेंच होतें. निःशस्त्र क्रान्तीचें शास्त्र बनवावयाचें तर त्याचें अधिष्ठान अहिंसा हेंच असणार हें उघड आहे. या अहिंसाशास्त्राची भूमिका न स्वीकारल्यामुळें आयर्लंडांत जो निःशस्त्र क्रान्तिवाद जन्मास आला त्यास पुढें सशस्त्र क्रान्तीचें स्वरूप प्राप्त झालें. हिंदुस्थानांत प्रथमतः लो. टिळक किंवा अरविंद बाबू यांनीं जो प्रयोग केला तो सरकारनें दडपून टाकिला व त्याचें पुनरुज्जीवन त्यांच्या हातून झालें नाहीं. म. गांधींनीं वंगभंगाविरुद्ध हिंदुस्थानांत चळवळ चालू असतां दक्षिण आफ्रिकेंत अहिंसेचें अधिष्ठान देऊन निःशस्त्र क्रान्तीचा एक प्रयोग यशस्वी केला होता. हिंदुस्थानांत आल्यावर त्यांनीं एक दोन छोट्या कार्यांत तोच प्रयोग यशस्वी करून दाखविला होता; आणि १९२० च्या सप्टेंबर पासून १९२२ च्या फेब्रुवारीपर्यंत हा प्रयोग फार मोठ्या प्रमाणावर करून त्यांत पूर्ण नसलें तरी तो प्रयोग पुनः करून पहाण्याची लोकांत श्रद्धा उत्पन्न व्हावी, इतकें यश त्यांनीं आणून दाखविलें होतें. अर्थात् या श्रद्धेला अंधश्रद्धा असें नांव डोळस मनुष्यास देतां येईल असें वाटत नाहीं.

असें असलें तरी हा प्रयोग थांबवावा लागला, यामुळें अनेकांची त्यावरील श्रद्धा उडणें साहजिक होतें. यावेळीं जे उत्साही तरुण या कार्यांत पडले व ज्यांच्या अंतःकरणांत क्रान्तीची ज्वाला प्रज्वलित होती पण ज्यांना अहिंसावाद पटत नव्हता, त्यांनीं यानंतर रशियांतून इकडे येणाऱ्या कम्यु-

निझमच्या क्रान्तिशास्त्राचा अवलंब करण्यास सुरवात केली. कारण या काळांत तरुण अंतःकरणांना सशस्त्र किंवा निशस्त्र क्रान्तिवाद यांपैकींच कोणता तरी एक मार्ग पटणें शक्य होतें. प्रागतिकांचें सनदशीर धोरण किंवा देशबंधु दासप्रभृति उपदेशित असलेलें कौन्सिलांतील अडवणुकीचें धोरण, यावर त्यांचा विश्वास आतां उरला नव्हता. अशाच कांहीं तरुणांनीं भाई डांगे यांच्या नेतृत्वाखालीं १९२२ च्या आक्टोबर महिन्यांत 'सोशॅ-लिस्ट' या नांवाचें एक इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केलें. याच सुमारास भाई मानवेंद्रनाथ रॉयप्रभृति युरोपांत असणाऱ्या हिंदी काम्युनिस्टांनीं बर्लिन येथें 'व्हॅनगार्ड' नांवाचें पत्र सुरू केलें. १९१९ सालीं रशियांत स्थापन झालेल्या 'थर्ड इंटरनॅशनल' या कम्युनिस्टांच्या जागतिक क्रांतिकारक संस्थेनें १९२० सालीं युरोपीय साम्राज्यशाहींतून मुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या आशियांतील हिंदुस्थान, चीन, इराण, तुर्कस्थान, अफगाणिस्थान, वगैरे सर्व राष्ट्रांस क्रान्तिकार्यांत साहाय्य करण्याचें धोरण पुकारिलें व त्याचे धागे दोरे हिंदुस्थानांत येऊन पोहोंचूं लागले. १९२०–२२ सालांत उत्तर हिंदुस्थानांत कम्युनिस्ट विचारांच्या कांहीं लोकांनीं किसानांच्या चळवळींत भाग घेण्यास सुरुवात केली. १९२३ सालीं पेशावर येथें कम्युनिस्टांवर एक खटला झाला. १९२४ सालीं कानपूर येथें एक कटाचा खटला उभारण्यांत येऊन त्यांत भाई रॉय, मुजफ्फर अहंमद, शौकत उस्मानी, गुप्ता, शर्मा, श्रृंगार वेलू व गुलामहुसेन, असे आठ आरोपी गोंविण्यांत आले. यांपैकीं रॉय जर्मनींत होते, शर्मा फरारी झाले, श्रृंगार वेलू आजारी पडले व हुसेन यांनीं माफी मागितली. यामुळें राहिलेल्या चार आरोपींस चार चार वर्षांची शिक्षा १९२४ च्या मे महिन्यांत देण्यांत आली. यानं-तर पूर्वीच्या गुप्त कटवाल्या सशस्त्र क्रान्तिकारकांचे मार्क्सच्या शास्त्रीय क्रान्तिवादाकडे अधिकाधिक लक्ष वेधूं लागलें. १९२५ सालीं कानपूर-मध्यें कम्युनिस्ट कॉन्फरन्स उघडपणें भरली व हिंदुस्थानांत कम्युनिझमचा शास्त्रीय क्रांन्तिवाद विधिपूर्वक प्रस्थापित झाल्याचें लोकांस जाहीर झालें! याचवेळीं चीनमधील राष्ट्रीय पुढारी डॉ. सन्यत्सेन यांच्याशीं ज्या प्रका-रचा समेट कम्युनिस्टांनीं केला, तशाच प्रकारचा एखादा समेटाचा करार

राष्ट्रसभेंतील पुढाऱ्यांशीं करण्याचा प्रयत्न कम्युनिस्ट पक्षानें केला; पण तो राष्ट्रसभेच्या पुढाऱ्यांनीं मान्य केला नाहीं, असें भाई डांगे यांनीं 'सह्याद्रीच्या जानेवारी १९३८ च्या समाजवादी विशेष अंकांत लिहिलें आहे.

१९२२ पासून राष्ट्रसभेंत कौन्सिल बहिष्कारवादी व कौन्सिलप्रवेशवादी असे दोन पक्ष पडले. पहिला पक्ष पूर्वीच्या असहकारितेच्या कार्यक्रमास चिकटून राहणारा असल्यामुळें त्याला त्याच्या प्रतिपक्षानें 'नाफेर वादी' किंवा 'सनातनी' असें नांव दिलें आणि आपणांस 'फेरवादी' किंवा पर्यायानें 'नवमतवादी' असें नांव घेतलें. या वादाचें बीज १९२० सालीं भरलेल्या राष्ट्रसभेच्या खास अधिवेशनांत पेरलेलें होतें. मध्यंतरीं दीड वर्षांच्या लढाऊ कार्यक्रमाच्या मोहिमेमुळें त्याला अंकुर फुटला नव्हता. देशबंधु दास यांनीं म. गांधींस कौन्सिल बहिष्कारासंबंधीं जोराचा विरोध केला असला, तरी ते सहकारवादी म्हणजे मॉंटेग्यू सुधारणा चालवून घ्याव्यात या मताचे पूर्वीपासूनच नव्हते व अखेरपर्यंत त्यांनीं आपलें कौन्सिलांतील अडवणुकीचें धोरण सोडिलें नाहीं. कौन्सिलांतील सनदशीर विरोध, सतत विरोध हें त्यांचें धोरण होतें व यासच ते कौन्सिलांतील असहकारिता असें म्हणत. त्यांनीं जो स्वराज्य पक्ष १९२३ सालीं स्थापन केला त्याचें धोरण मॉंटेग्यू सुधारणा कायदा रद्द करून संपूर्ण स्वराज्याचा कायदा देण्याचें अभिवचन सरकारनें दिलें नाहीं व निदान प्रांतिक स्वराज्य प्रस्थापित झालें नाहीं, तोंपर्यंत अधिकारस्वीकार करून सरकारशीं सहकार न करितां सतत विरोध करावयाचा असें होतें. या धोरणांत पं. मोतीलाल नेहरू आणि देशबंधु दास यांना अनत्याचारी असहकारितेच्या तत्त्वाशीं विरुद्ध असें कांहीं आहे असें वाटत नसे; व म्हणून ते आपणांस असहकारवादी म्हणवून घेत. १९२३च्या दिल्ली येथील राष्ट्रसभेच्या खास अधिवेशनानें या पक्षास कौन्सिलांत जाऊन कार्य करण्यास परवानगी दिली व १९२३ अखेर झालेल्या निवडणुकींत हा पक्ष सर्वत्र यशस्वी होऊन बहुमतानें निवडून आला.

१९२४च्या जानेवारींत म. गांधी 'अपेंडिसाइटिस'च्या रोगानें एकाएकी आजारी पडले व त्यांचें ताबडतोब ऑपरेशन केल्यामुळेंच त्यांचे

प्राण वांचले. हें ऑपरेशन कर्नल मॅडॉक यांनीं त्यांना येरवाडा तुरुंगांतून ससून हॉस्पिटलमध्यें आणून केलें. यानंतर सरकारनें त्यांची बिनशर्त मुक्तता केली. आजारांतून उठल्यानंतर ते कांहीं दिवस जुहू येथें हवा पालटण्यास गेले. नंतर तेथेंच पं. मोतीलाल नेहरू व देशबंधु दास यांनीं त्यांची गांठ घेऊन त्यांच्यांशीं कौन्सिलवादासंबंधीं बरीच चर्चा केली. अखेरीस दोन पक्षांचें एकमत होऊं शकलें नाहीं. तथापि ज्याअर्थीं राष्ट्रसभेनें त्यांना कौन्सिलांत जाण्याची परवानगी दिली आहे त्याअर्थीं त्यांच्या कार्यांत कोणींहि अडथळा आणूं नये, उलट त्यास शक्य तें साहाय्य करावें असें गांधीजींनीं मान्य केलें. आणि दास, नेहरू यांनीं कौन्सिलांत व बाहेर गांधीजींच्या सर्व विधायक कार्यास आपण शक्य तें साहाय्य करूं असें मान्य केलें. इतकेंच नव्हे तर आपलें खरें बल बाहेरचें विधायक कार्य हेंच असून ज्यावेळीं आपल्या कौन्सिलांतील कार्याचा उपयोग होत नाहीं असें आपणांस दिसून येईल त्यावेळीं आपण कौन्सिलें सोडून बाहेर येऊं आणि म. गांधीच्या नेतृत्वाखालीं राष्ट्रसभेची शिस्त पाळून शांततेच्या कायदेभंगाची किंवा सत्याग्रहाची चळवळ करण्यास पुढें येऊं असेंहि त्यांनीं महात्माजींस लेखी आश्वासन दिलें व तें जाहिरहि केलें! ते आपल्या या वेळच्या जाहीरपत्रकांत लिहितात :–

" We are decidedly of opinion that our council work must necessarily lose much of its strength without the backing of the constructive work outside .... Indeed in a matter of constructive work, the mutual support of both inside and outside activities must in our opinion, give strength to the very sanction upon which we rely. In this connection we unhesitatingly accept the suggestion of Mahatma Gandhi regarding Civil Disobedience. We can assure him that the moment we find that it is impossible to meet the selfish obstinacy of the Bureaucrasy without Civil Disobedience, we will retire from the Legislative bodies and help him to prepare the country for Civii Disobedience, if by that time the country has not already become prepared, and we will then unreservedly place ourselves under his guidance and work through the Congress organisation, in order that we may unitedly work out a substantial programme of Civil Disobedience."*

अशाप्रकारें जोंपर्यंत कायदेभंगाचा प्रसंग आला नाहीं व तयारी

* History of the Congress, Page 461—62.

झालेली नाहीं, तोंपर्यंत स्वराज्य पक्षानें कायदे मंडळांत काम करावें आणि कौन्सिल बहिष्कारवाल्यांनीं बाहेर लोकसंघटनेचें विधायक कार्य करावें; ज्यावेळीं कौन्सिलांतील विरोधानें सरकार नमत नाहीं असें सिद्ध होईल त्यावेळीं स्वराज्यपक्षानें म. गांधीस येऊन मिळावें आणि त्यांच्या नेतृत्वाखालीं, त्यांच्या निशाणाखालीं व राष्ट्रसभेच्या शिस्तीखालीं सत्याग्रह-संग्राम सुरू करावा आणि म. गांधी व इतर विधायक कार्यकर्त्यांनीं मध्यंतरींच्या काळांत स्वराज्यपक्षास बाहेरून शक्य ती मदत करावी, अशी तडजोड म. गांधी बाहेर आल्यानंतर ४।६ महिन्यांत ठरली आणि १९२४ च्या अखेर म. गांधी व देशबंधु दास यांच्यांमध्यें झालेला हा समेट बेळगांव अधिवेशनांत राष्ट्रीय सभेनें मान्य केला. म. गांधींच्या गैरहजेरींत राष्ट्रीय सभेंत पडलेले दोन तट त्यांनीं बाहेर येतांच मोडून टाकिले आणि बाहेरचें विधायक कार्य व कौन्सिलांतील सनदशीर विरोधाचें कार्य यांची एक गांठ बांधून सरकारला कौन्सिलांतील विरोध नमवूं शकला नाहीं तर पुनः सर्वांच्या एकीनें सत्याग्रह संग्राम करण्याचें नवें धोरण आंखिलें. १९२४ च्या डिसेंबरमध्यें म. गांधी हेच राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष झाले आणि त्यानंतर थोड्याच दिवसांत बंगालमध्यें जाऊन त्यांनीं देशबंधूंच्या साहाय्यानें सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या मोहिमेचा डाव रचिला. देशाच्या दुर्दैवानें १९२५ सालींच देशबंधूंचें देहावसान झालें व म. गांधींनीं बंगालमधील आपल्या दौऱ्यानें केलेली दुसऱ्या सत्याग्रह-मोहिमेची सिद्धता अखेरीस विफल झाली असें लोकांना भासलें.

देशबंधु दास यांच्या निधनानंतर पं. मोतीलाल नेहरू यांच्याकडेच स्वराज्यपक्षाचें सर्व नेतृत्व आलें. मॉंटेग्यू सुधारणाखालील स्वराज्य-पक्षाचें, सामान्य धोरण असें सांगतां येईल कीं, ब्रिटिश सरकारनें राज्य-घटनेसंबंधीं, सुधारणा कायदा बदलण्यासंबंधीं, कांहीं तरी जाहीर आश्वासन दिल्याखेरीज व प्रांतिक सरकारांतील मंत्रिमंडळाची सत्ता अबाधित चालूं देण्याचें आश्वासन दिल्याखेरीज, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, राष्ट्र-सभेशीं कांहीं तरी तडजोड केल्याखेरीज मंत्रिमंडळें स्वीकारावयाचीं नाहींत. १९२६ च्या गौहत्ती येथील राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षीय भाषणांत श्रीनिवास

अयंगार म्हणतात कीं, "मंत्रिपदें न स्वीकारण्याचें धोरण सार्वकालिक किंवा बिनशर्त नाहीं. देशबंधु दास यांनीं फरीदपूर येथून ज्या शर्ती सुचविल्या होत्या त्यांसारख्या शर्ती मान्य झाल्याखेरीज या धोरणांत बदल होणार नाहीं व तो करणेंहि इष्ट नाहीं." आपल्या मागणीपाठीमागें कौन्सिलांतील अडवणूक, बाहेरची विधायक संघटना आणि अंतिमदृष्ट्या सत्याग्रह, असें हें राजकारण होतें. प्रत्येक मागणीपाठीमागें कांहीं तरी शक्ति असली पाहिजे व तिचें अंतिम स्वरूप प्रत्यक्ष प्रतिकारापर्यंत वाढत गेलें पाहिजे. यासाठीं राष्ट्रसभेची शिस्त पाळली पाहिजे आणि सत्याग्रह करण्याच्या वेळीं म. गांधींचें नेतृत्व स्वीकारिलें पाहिजे. हीं तत्त्वें दास–नेहरूप्रणीत स्वराज्य पक्षानें केव्हांहि सोडिलीं नाहींत; व याचमुळें म. गांधी व स्वराज्यपक्ष यांच्यांतील सलोखा बेळगांव अधिविशेनापासून वाढत गेला आणि १९२९ अखेर कायदेमंडळांतील विरोधानें ब्रिटिश सरकार आपली स्वराज्याची मागणी मान्य करीत नाहीं असें जेव्हां सिद्ध झालें, तेव्हां लाहोरच्या राष्ट्रसभेंत पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं १९२४ सालीं देशबंधु दास यांच्यासमेवत म. गांधींना दिलेलें आश्वासन खरें करून कायदेमंडळांवर बहिष्कार घालण्याचा व म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं सत्याग्रहांत सामील होण्याचा ठराव राष्ट्रसभेसमोर मांडिला.

म. गांधी आणि स्वराज्य पक्ष यांच्यांमधील हा वाढता सलोखा महाराष्ट्रांतील केळकरपक्षास १९२५ पासूनच अप्रिय होऊं लागला. १९२६–२७च्या कायदेमंडळाच्या निवडणुकीपूर्वी त्यांनीं स्वराज्यपक्षांतून फुटून मॉंटेग्यू सुधारणांना विरोध करण्याचें धोरण सोडून दिलें व त्या चालवून होईल तितकें लोकहित करण्याचें नवें धोरण आंखिलें. हें धोरण राष्ट्रसभेच्या व स्वराज्यपक्षाच्या धोरणाशीं विरोधी तर होतेंच, पण १९२० सालीं लो. टिळकांनीं कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाचें जें धोरण ठरविलें होतें त्याहूनहि अत्यंत मवाळ असें तें होतें. कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या धोरणांतील व श्री. केळकरप्रभृति महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं १९२६ सालीं स्वराज्य पक्षांतून फुटून निघून जो प्रतियोगी सहकारितापक्ष स्थापन केला त्याच्या धोरणांतील फरक लक्षांत येण्याकरितां त्या दोन पक्षांच्या जाहीरनाम्यांतील दोन कल-

मांची तुलना केली असतां पुरें होईल. प्रतियोगी पक्षाच्या जाहीरनाम्यांत पांचवें कलम पुढीलप्रमाणें होतें :–

"We beleive that the only course under the present circumstances is that of responsive cooperation, which means working the Reforms —unsatisfactory, disappointing. inadequate as they are—for a ll they are worth, and using the same for accelerating the grant of full Responsible Government and also for creating in the meanwhile opportunities for the people for advancing their interests and strengthening their power and resistence to injustice and misrule."

या कलमांत प्रतियोगी सहकारिता म्हणजे सुधारणा कशाहि असल्या तरी त्या चालवून घेणें एवढीच व्याख्या केलेली आहे. पण काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाचें धोरण सांगतांना लोकमान्यांच्या काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाचा जाहीरनामा म्हणतो:—

"This party proposes to work the Montegu Reform act for all it is worth and for accelerating the grant of full Responsible Government and for this purpose it will, without hesitation, offer, co-operation or resort to constitutional opposition, whichever may be expedient and best calculated to give effect to the popular will."

या धोरणाची वरील धोरणाशीं तुलना केल्यास त्यांतून सनदशीर विरोधाचा (constitutional opposition) उल्लेख अजिबात वगळण्यांत आलेला आहे; आणि विरोधाचें धोरण स्वीकारावयाचें किंवा सहकारिता करावयाची हें लोकमतानुसार (best calculated to give effect to the popular will) ठरवावयाचें याचाहि वरील प्रतियोगी पक्षाच्या धोरणांत मागमूस ठेविलेला नाहीं. कारण लोकमताचा कौल पाहून वागावें याचा अर्थ लोकमान्य तरी राष्ट्रसभेचा हुकूम पाळून वागावें असाच करीत होते आणि म्हणूनच त्यांनीं आपल्या पक्षाचें नांव 'काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्ष' असें ठेविलें होतें. आतां केळकरपक्षाला राष्ट्रसभेविरुद्ध बंड करावयाचें होतें; म्हणून 'काँग्रेस डेमोक्रॅटिक' हें नांव त्याला घेणें शक्य नव्हतें. लोकमान्यांचा संबंध कोठें तरी ठेविला पाहिजे म्हणून त्यांचा 'प्रतियोगी सहकारिता' हा शब्द त्यांनीं घेतला; पण त्याची व्याख्या बनवितांना त्यांतील प्रतियोगाची म्हणजे सरकारनें सहकारिता न केल्यास विरोध करण्याची भावना व्याख्येंतून वगळून टाकण्यांत आली! लोक-

मान्यांचा कॉं. डेमोक्रॅटिक पक्षाचा जाहीरनामा पहिल्याच कलमांतील पहिल्या वाक्यांत म्हणतो:—

"The Congress Democratic Party is a party animated by feelings of unswerving loyalty to the Congress and faith in Democracy."

याच्या उलट केळकरपक्षाचा प्रतियोगी सहकारितेचा जाहीरनामा पहिल्याच कलमांत राष्ट्रसभेवर व तिच्यांतील स्वराज्य पक्षावर अपशब्दांची पुढीलप्रमाणें वृष्टि करतो: —

"We entirely disapprove of the present policy of the Congress, as well as that of the Swaraj party, because it is made up of vague threats, feigned ultimatums, and a programme of council work which can neither effectively obstruct the administrative machinery of the Government nor advance the interests of the people."

तात्पर्य, ज्यावेळीं राष्ट्रसभा आणि स्वराज्य पक्ष हे आपल्या पाठीमागें कांहीं तरी शक्ति निर्माण करून सरकारला आपल्यापुढें नमविण्याचा प्रयत्न करीत होते आणि शक्य तर राज्यकारभाराला खीळ घालण्याचाहि प्रयत्न करीत होते, त्यावेळीं राष्ट्रसभेच्या आणि स्वराज्य पक्षाच्या धमक्या या पोकळ धमक्या आहेत, असें सांगून हा **प्रतियोगी पक्ष लोकांची व सरकारचीहि दिशाभूल करीत होता.** राष्ट्रसभेनें व तिच्यांतील स्वराज्यपक्षानें सरकारला दिलेल्या धमक्या पोकळ नव्हत्या आणि तिनें पाठविलेलें निर्वाणीचे खलिते हेहि केवळ भ्रामक किंवा कृत्रिम नव्हते ही गोष्ट १९३० सालीं म. गांधी आणि पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं सरकारच्या, जनतेच्या आणि जगाच्या निदर्शनास आणून दिली पण हें दृश्य प्रत्यक्ष दिसूं लागेपर्यंत शल्यानें कर्णाचा केला त्याप्रमाणें राष्ट्रसभेचा व राष्ट्राचा उत्साहभंग करणें एवढेंच कार्य, या १९२६ सालीं नवीन जन्मास आलेल्या आणि १९३० सालीं निजधामास गेलेल्या प्रतियोगी पक्षानें केलें! स्वराज्य-पक्षाची अडवणूक फसली म्हणून आम्ही आतां प्रतियोगी सहकारिता करणार म्हणजे विधायक लोकहित करण्यासाठीं सरकारला बिनशर्त शरण जाणार, असें म्हणणाऱ्या या पक्षानें जनतेचें विधायक लोकहित तरी काय केलें हें खुद्द तो पक्षहिं सांगू शकणार नाहीं. विधायक लोकहिताच्या नांवानें त्यानें जर कांहीं केलें असेल तर तें एवढेंच कीं, जें राष्ट्रसभेच्या शिस्तीचें तत्त्व लोक-

मान्यांनीं आजन्म आचरिलें व उपदेशिलें तें तत्त्व यांनें सोडून दिलें, आणि आपल्या राजकारणामागें संघटित लोकशक्ति व लढा देण्याचें सामर्थ्य निर्माण केलें तरच तें राजकारण यशस्वी होतें हें तत्त्व राष्ट्रसभेस शिकविण्यासाठीं लोकमान्यांनीं जे आजन्म प्रयत्न केले, त्या सर्वांवर पाणी ओतून जी राष्ट्रसभा ही लोकशक्ति संघटित करीत होती व तिच्या बळावर सरकारशीं झगडा करण्याचें शिक्षण राष्ट्राला देत होती, त्या राष्ट्रसभेविरुद्ध बंड करण्याचें घातुक उदाहरण या पक्षानें लोकांना घालून दिलें. कै. रानडे यांनीं डेक्कनसभा स्थापन केली त्यावेळीं लोकमान्यांनीं त्यांना ज्याकरितां दोष दिला, पुढें सुरेन्द्र बाबूंनीं राष्ट्रसभा सोडून प्रागतिक परिषद् स्थापिली त्यावेळीं लोकमान्यांनीं त्यांना ज्याकरितां नांवें ठेवलीं, तीच गोष्ट प्रतियोगीपक्षानें १९२६पासून १९३०पर्यंत केली व आजचा लोकशाही स्वराज्यपक्षहि तेंच विघातक कार्य पुढें चालवीत आहे. देशबंधु दास व पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीं म. गांधींना कितीहि विरोध केला असला तरी त्यांचीं तत्त्वें महाराष्ट्रांतील प्रतियोगी उर्फ लोकशाही पक्षाहून किती भिन्न होतीं हें येथपर्यंतच्या विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल.

श्री. केळकर ह्यांचें नेतृत्व स्वीकारून महाराष्ट्रांतील लोकमान्यांच्या पक्षांतील जे लोक चालले होते त्यांचा म्हणजे त्यांच्या राजकीय धोरणाचा असा अधःपात कां झाला, याची एक राजकीयदृष्ट्या तात्त्विक उपपत्ति आहे. ही उपपत्ति अशी कीं, लोकमान्यांच्या हयातींतच त्यांच्या पक्षांत दोन उपपक्ष होते. त्यांपैकीं एक उपपक्ष क्रान्तिकारक पक्षाशीं अधिक सन्निध व दुसरा उपपक्ष सनदशीर पक्षाशीं अधिक निकट, अशी वस्तुस्थिति होती. लोकमान्यांच्या पक्षांतील पहिल्या वृत्तीचे लोक म्हटले म्हणजे श्री. काकासाहेब खाडिलकर, अण्णासाहेब परांजपे आणि गंगाधरराव देशपांडे हे होत आणि दुसऱ्या वृत्तीच्या लोकांत श्री. केळकर व दादासाहेब करंदीकर यांचा समावेश होत असे. १८९५–९६ सालीं जेव्हां लोकमान्यांनीं आपलें राजकारण प्रथम सुरू केलें, त्यावेळीं तें दुसऱ्या वृत्तीच्या लोकांना झेंपण्यासारखें होतें. पण पुढें त्या राजकारणाचा पूर्ण विकास होऊन ज्या ज्या वेळीं त्याला प्रखर क्रान्तिकारक स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें, त्या

त्या वेळीं श्री. केळकर, करंदीकर यांचा लोकमान्यांच्यांशीं तीव्र मतभेद झाला, व गोखलेपक्षाशीं त्यांचे संबंध वाढूं लागले. ता. २ एप्रिल १९१० रोजीं मंडालेहून लिहिलेल्या आपल्या एकापत्रांत लोकमान्य टिळक लिहितात, "केळकर व खाडिलकर यांचें काम एकोप्यानें होत असेल अशी मला आशा आहे. त्यांचा उत्साह, त्यांची सावधगिरी पण विशेषतः त्यांची एकी यावर माझी सर्व भिस्त आहे." या वाक्यांत लोकमान्यांना पुष्कळ अर्थ अभिप्रत आहे असें आम्हांस वाटतें. श्री. केळकर ही राजकारणांतील मूर्तिमंत सावधगिरी आहे आणि श्री. खाडिलकर हा मूर्तिमंत उत्साह आहे, असें त्यावेळीं लोकमान्यांस वाटत असलें व आपल्या वर्धिष्णु क्रान्तिवादास या दोहोंचीहि आवश्यकता आहे अशी त्यांची भावना असली तर त्यांत आश्चर्य नाहीं. पण लोकमान्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या राजकारणांतील 'उत्साह' म. गांधींना येऊन मिळाला; आणि सावधगिरीची नरोटीच तेवढी उत्साहाचें खोबरें टाकून केळकर पक्षांत उरली! आंतील खोबऱ्याच्या वाढीसाठीं व संरक्षणासाठीं नरोटीची आवश्यकता असते; पण एकदां त्याची पूर्ण वाढ झाली म्हणजे नरोटी फोडून टाकून खोबरें हातांत घेण्याचा काळ येत असतो. लोकमान्यांच्या राजकारणाच्या विकासांत १९०५ ते १९०८ या काळांत अशी अवस्था त्यास प्राप्त होत होती, इतक्यांत त्यांना बंदीवास प्राप्त झाला. यानंतर पुनः १९२० सालीं तशी अवस्था प्राप्त होऊं लागली; इतक्यांत त्यांचें देहावसान झालें. त्यांच्या हयातींत ज्या उत्साही लोकांनीं आपल्या अंतःकरणांत क्रान्तिवृत्तीची वाढ व जोपासना केली होती ते लोक म. गांधींच्या निःशस्त्र क्रान्तिवादांत सामील झाले; आणि ज्यांनीं नरोटीच हातांत ठेवून आंतील खोबरें गमावलें ते वेळीं अवेळीं राष्ट्राला व राष्ट्रसभेला सावधगिरीचा मंत्र उपदेशीत देशांत वाढणाऱ्या क्रान्तिवादापासून अलग झाले. मात्र अशा रीतीनें लोकमान्यांच्या तत्त्वास झुगारून देऊन राष्ट्रसभेपासून अलग होण्यास म. गांधींचा अहिंसावाद आम्हांस पटत नाहीं, हें भ्रामक कारण लोकांपुढें मांडून आपण हिंसावृत्तीचे क्रान्तिकारक आहों असें या पक्षांतील कांहीं लोक सामान्य जनतेस भासवीत असतात! हिंदुस्थानांतील सशस्त्र क्रान्तिवाद हा या काळांत

होती. तिला उत्तर पाठवितांना तुम्ही योजना तयार करा, ती योजना अमलांत आणण्यास लागणारी शक्ति निर्माण करण्याचें कार्य मी करीत आहें असें गांधीजींनीं म्हटलें होतें. यावरून म. गांधींची राजकारणाकडे पहाण्याची दृष्टि बरोबर व्यक्त होते. १९२८ सालीं सरदार वल्लभभाई यांनीं बारडोली तालुक्यांत साराबंदीची जी चळवळ केली ती पूर्णपणें यशस्वी झाली. अर्थात् या वेळेपासून राष्ट्राचें लक्ष पुनः सत्याग्रह व प्रत्यक्ष प्रतिकार यांकडे वेधलें. १९२८ अखेर पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखालीं कलकत्त्यास राष्ट्रसभेचें अधिवेशन भरलें आणि या अधिवेशनांत 'नेहरू रिपोर्ट' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली, सर्वपक्षीय परिषदेंत मंजूर झालेली, वसाहतीच्या स्वराज्याची योजना ब्रिटिश सरकारनें एक वर्षाच्या आंत मान्य न केल्यास पुनः करबंदी व कायदेभंग यांसुद्धां असहकारयुद्ध आम्ही सुरू करूं असा ठराव म. गांधींनीं मांडिला व त्याच बरोबर हें असहकारयुद्ध नेहरू रिपोर्टानें आंखलेल्या वसाहतीच्या स्वराज्यासाठीं न करतां स्वातंत्र्य किंवा संपूर्ण स्वराज्य यासाठीं पुकारिलें जाईल असेंहि राष्ट्रसभेनें उद्घोषित केलें.

पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं मध्यवर्ती असेंब्लींत अशाच प्रकारचा ठराव मांडिला व पुढील सालीं आम्ही प्रचंड सत्याग्रहसंग्राम करूं असेंहि सरकारला बजावलें. यावेळीं महाराष्ट्रांतील प्रतियोगी सहकारितापक्ष पं. नेहरूंच्या या धमक्या पोकळ आहेत आणि बॅ. जयकर यांच्यासारखा असेंब्लींत दुसरा कोणीच नेता नाहीं, हें शिक्षण केसरीच्या महाराष्ट्रीय वाचकांस देत होता. पण लॉर्ड आयर्विन यांना ही गोष्ट केसरीकारांइतकी उपेक्षणीय वाटली नाहीं व म्हणून ते विलायतेस जाऊन राष्ट्रसभेनें सुरू केलेल्या सायमनकमिशनच्या बहिष्काराच्या चळवळीस काय उत्तर द्यावयाचें याचा ब्रिटिश प्रधानमंडळाशीं विचारविनिमय करून आले. यावेळीं देशांत क्रान्तिकारक चळवळीच्या लाटा उठं लागलेल्या असून त्यांना कांहीं ठिकाणीं अत्याचाराचेंहि स्वरूप येऊं लागलें होतें. सायमन–बहिष्काराची मिरवणूक लाहोर येथें निघाली असतां, तेथील जमावावर जो लाठीहल्ला झाला त्यांत लाला लजपतराय यांच्यावरहि लाठीहल्ला झाला व त्यांत त्यांची प्रकृति

जी बिघडली त्यांतच त्यांचा १९२८ सालीं अंत झाला. त्यांच्या आजन्म राष्ट्रसेवेस अनुरूप असें वीरोचित मरण त्यांना आलें. साम्राज्यशाहीच्या हातून घडलेल्या या कृत्याचा सूड म्हणूनच पुढें लाहोर येथें सॉण्डर्स यांचा खून झाला हें सर्वप्रसिद्ध आहे. अशा रीतीनें हिंदी राजकारणांत यावेळीं प्रचंड खळबळ उडून राहिली होती. जित राष्ट्रांतील राजकारणाचें **क्रान्तिकारकवृत्ति हें नित्य अधिष्ठान आहे.** या वृत्तींतून निर्माण होणाऱ्या प्रत्येक लाटेकडे पाहिल्यास ती क्षणभर वर येते व पुनः खालीं जाते असें दिसतें; व यावरूनच ज्यांच्या अंतःकरणांत ही क्रान्तिकारकवृत्ति नाहीं त्यांना बहिष्कारयोग, असहकारयोग, सत्याग्रह, निःशस्त्र क्रान्तिवाद किंवा शास्त्रीय क्रान्तिवाद या क्षणिक लाटा भासतात; व **त्यांना आपल्या राजकारणाचें तें नैमित्तिक स्वरूप भासतें.** परंतु पारतंत्र्यांतील दडपल्या गेलेल्या जनतेच्या आकांक्षांशीं ज्यांचें अंतःकरण समरस झालेलें आहे त्यांना या वारंवार उठणाऱ्या लाटा म्हणजे परतंत्र जनतेच्या अंतःकरणांतील स्वातंत्र्याची पवित्र आत्मप्रेरणाच होय हें समजतें. पारतंत्र्यांतून स्वातंत्र्याकडे जाण्याची मानवी मनाची जी नित्य आत्मप्रेरणा तींतूनच या क्रान्तिकारक वृत्तींच्या लाटा उगम पावत असल्यामुळें, खरें लोकनायक अथवा लोकांवर सत्ता गाजवूं इच्छिणारे खरे मुत्सद्दी तिकडे दुर्लक्ष करूं शकत नाहींत. परंतु परकीयांवर सत्ता गाजविणाऱ्या आपल्या देशांत येणाऱ्या ब्रिटिश मुत्सद्यांची दिशाभूल, येथील स्वतःला व्यवहारदक्ष समजणारे प्रागतिक मुत्सद्दी अथवा त्याच वृत्तीचे इतर राजकीय पुढारी करीत असतात व या क्रान्तिकारक राजकारणाला फारसें महत्त्व देऊं नका ती एक अज्ञानी जनतेला भुरळ पाडणाऱ्या पुढाऱ्यांनीं उठविलेली वेडाची क्षणिक लहर आहे व ती लवकरच नष्ट होईल, असें ते लोकांनाहि सांगत असतात. **लोकांचे व ब्रिटिश साम्राज्याचेहि खरे शत्रू हे अंध लोकनायकच होत,** पण तो त्यांचा एक प्रकृतिधर्मच आहे! ज्यांच्या अंतःकरणांत ही स्वातंत्र्याची आत्मप्रेरणा कमी, त्यांच्या बुद्धीला नेहमीं असेंच वाटणार. लोकांतील ही आत्मप्रेरणा जागृत करणारे पुढारी सामान्य जनतेकडून क्रांन्तिकारक चळवळीच्या प्रचंड लाटा कशा उठव-

तात यांचें त्यांच्या बुद्धीला एक मोठें कोडेंच पडतें; तें सोडविण्यास त्यांची बुद्धि समर्थ नसल्यामुळें ही एक सामान्य जनतेंत उठलेली वेडाची लहर आहे व ही लाट ओसरली म्हणजे पुन: लोक ताळ्यावर येतील व आपला बुद्धिवाद ऐकूं लागतील अशी त्यांना अशा वाटूं लागते. पण एक लाट ओसरल्यानंतर पुन: दुसरी लाट उसळते, हें पाहिल्यानंतरहि ते या लाटांच्या पाठीमागें कांहीं नित्याची आत्मप्रेरणा आहे असें न समजतां सर्व लोक वेडे आहेत असें मानून आपल्या बुद्धीचें समाधान करून घेतात.

लॉर्ड आयर्विन हिंदुस्थानांत परत आल्यानंतर ता. १ नोव्हेंबर १९२९ रोजीं त्यांनीं एक जाहीरपत्रक काढिलें. त्यांत १९१९ सालीं जो सुधारणांचा कायदा करण्यांत आलेला आहे त्यांचें अंतिम पर्यवसान वसाहतीचें स्वराज्य हेंच होय, सायमन कमिशनचा रिपोर्ट झाल्यानंतर त्याचा व सुधारणांच्या इतर योजनांचा विचार करण्यासाठीं ब्रिटिश मुत्सद्दी, ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील हिंदी पुढारी आणि संस्थानिकांचे प्रतिनिधी, यांची एक 'गोलमेज परिषद्' भरविण्याचा ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचा विचार आहे असें जाहीर करण्यांत आलें. देशांतील प्रागतिक पुढाऱ्यांचें या जाहीरपत्रकानें समाधान झालें आणि सायमन कमिशनच्या वेळीं ज्यांनीं कांहीं काल असहकाराचें धोरण स्वीकारिलें होतें ते प्रागतिक पुढारी या जाहीरपत्रकानंतर पुन: सहकारवादी झाले. पण म. गांधी व राष्ट्रसभा हे मात्र या गोलमेजपरिषदेशीं सहकार करण्यास त्यावेळीं तयार नव्हते. म. गांधी, सर तेजबहादूर सप्रू, पं. मोतीलाल नेहरू, बॅ. जिना वगैरे पुढाऱ्यांनीं यावेळीं लॉर्ड आयर्विन यांची मुलाखत घेतली. या मुलाखतींत मुख्य प्रश्न हिंदुस्थानला एका कायद्यानें वसाहतीचें स्वराज्य देण्यास ब्रिटिश मुत्सद्दी तयार आहेत किंवा नाहींत, अथवा वसाहतीचें स्वराज्य हें केवळ अंतिम ध्येय म्हणून त्याचा फक्त मॉंटेग्यू सुधारणासारखा आणखी एखादा पोंचट हप्ता आपल्या पदरांत बांधण्याचा त्यांचा विचार आहे, हें अजमावून पाहण्याचा म. गांधींचा विचार होता. या कामीं जेव्हां ब्रिटिश मुत्सद्दी आपणांस कोणतेंच आश्वासन देण्यास तयार नाहींत असें त्यांना दिसून आलें, तेव्हां या गोलमेज परिषदेशीं असहकार करण्याचें व कलकत्त्याच्या अधिवेशनांत

ठरल्याप्रमाणें स्वातंत्र्याचा ठराव करून सत्याग्रहयुद्ध पुकारण्याचें धोरण मनाशीं निश्चित करून म. गांधी लाहोर येथें भरणाऱ्या राष्ट्रसभेच्या १९२९ च्या अधिवेशनास उपस्थित झाले.

१९२९ मध्यें डिसेंबरअखेर लाहोर येथें भरलेली राष्ट्रसभा हिंदी राजकारणाच्या इतिहासांत फार महत्त्वाची आहे. तिचें अध्यक्षपद पं. जवाहरलाल नेहरू यांना देण्यांत आलें होतें. त्यांच्या भाषणांत समाजसत्ताक लोकशाही (Socialist Republic) हें आपलें अंतिम ध्येय आहे, असें त्यांनीं जाहीर केलें. राष्ट्रसभेचे पहिले समाजवादी अध्यक्ष या दृष्टीनें त्यांचें हें भाषण आधुनिक भारताच्या इतिहासांत नमूद होईल. हिंदुस्थानला जर आपल्या देशांतील दारिद्र्य व विषमता यांचा अंत करावयाचा असेल, तर समाजवादी मार्गानेंच त्यास जावें लागेल असें त्यांनीं या भाषणांत स्पष्टपणें राष्ट्रसभाभक्तांस सांगितलें आहे. हें ध्येय गांठताना त्याचें स्वरूप आपल्या राष्ट्राच्या मूळ प्रकृतीस अनुरूप असें बनवावें लागेल व तें गांठण्याचा मार्ग व साधनें हींहि आपल्या परिस्थितीस व परंपरेस अनुसरून स्वतंत्र शोधून काढावीं लागतील असेंहि त्यांनीं म्हटलें आहे. तसेंच राष्ट्रसभेची आजची वृत्ति, भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याची आजची अवस्था व हा लढा चालविणारे आजचे पुढारी, या सर्वांचा विचार करतां, राष्ट्रसभा एकदम समाजवादी बनणें शक्य नाहीं व समाजवादाचा पूर्ण कार्यक्रम ती अंगिकारणार नाहीं, या गोष्टीची आपणास जाणीव असल्याचेंहि त्यांनीं यावेळीं बोलून दाखविलें. तथापि आपल्या आदर्श भारतांत मध्ययुगीन राजेरजवाड्यांना किंवा भांडवलशाही युगांतील आधुनिक औद्योगिक राजांना स्थान नाहीं, हेंहि त्यांनीं निर्भीडपणें राष्ट्रापुढें मांडिलें. त्यांच्या भाषणांतील हा भाग ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा असल्यानें तो पुढें दिला आहे:—

"I must frankly confess that I am a Socialist and a Republican and no believer in kings and princes, or in the order which produces the modern kings of Industry who have greater power over the lives and fortunes of men than even kings of old, and whose methods are predatory as those of feudal aristocracy. I recognise, however, that it may not be possible for a body constituted as is this National Congress and in the present circumstances of the Country, to adopt the

full socialistic programme, but we must realize that the philosophy of Socialism has gradually permeated entire structure of society the world over and almost the only point in dispute is the pace and methods of advance to its full realization. India will have to go that way too, if she seeks to end her poverty and inequality, though she may evolve her own methods and may adopt the ideal to the genius of her race."

या उताऱ्यांतील प्रत्येक शब्द आणि वाक्य समजून घेतल्यास हिंदुस्थानांत जो समाजवाद फैलावणार तो कोणत्या मार्गानें फैलावेल याचा बोध होऊं शकेल असें आम्हांस वाटतें. हिंदुस्थानांत लोकशाहीचें ध्येय फैलावून राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना करण्याचें कार्य लो. टिळक आणि म. गांधी यांनीं त्याच्या मूळ प्रकृतीस आणि विशिष्ट राजकीय परिस्थितीस अनुरूप अशा मार्गानीं केलें. या प्रयत्नांचें फल म्हणजेच हिंदुस्थानांतील आजचा राष्ट्रवाद होय. या राष्ट्रवादाला युरोपीय राष्ट्रवादाप्रमाणें भांडवलशाही व लष्करशाही राष्ट्रवादांतून निर्माण होणाऱ्या साम्राज्यशाहीचें स्वरूप येणार नसून त्याचा स्वाभाविक विकास समाजवादांतच झाला पाहिजे व हा विकास राष्ट्रसभेमार्फतच होऊं शकेल हें ओळखणारे व तदनुरूप आपलें धोरण आंखणारे पहिले समाजवादी पुढारी पं. जवाहरलाल नेहरू हेच होत. १९२२ सालापासून हिंदुस्थानांत कम्युनिझमच्या स्वरूपानें समाजवाद आला, पण त्यांत राष्ट्रीय लढ्याच्या स्वरूपाचें महत्त्व व वैशिष्ट्य याची बरोबर जाणीव नसून रशियन क्रान्तीच्या अनुकरणाची वृत्ति होती. पं. जवाहरलाल नेहरू यांचा समाजवाद हें पूर्वीपासून चालत आलेल्या राष्ट्रीय लढ्याच्या परिणत वृक्षाचें एक पक्व फल आहे. या दृष्टीनें हिंदुस्थानांत समाजवाद प्रस्थापित करण्याचा मार्ग त्यांच्या धोरणाचें अवलंबन केल्यानेंच जनतेस सांपडूं शकेल, असें आम्हांस वाटतें. याची जाणीव समाजवादी तरुण कार्यकर्त्यांस हळूहळू होत असून जे तरुण कार्यकर्ते एके वेळीं पंडितजींना क्रान्तिविरोधी समजत होते, त्यांना ते क्रान्तिवादी आहेत असें आतां पटूं लागलें आहे. मात्र त्यांचा क्रान्तिवाद हा लो. टिळकांच्या पूर्वीच्या क्रान्तिवादाप्रमाणेंच राष्ट्रशक्तीच्या विकासाबरोबर वाढत जाणारा वर्धिष्णु क्रान्तिवाद आहे. आजच्या राष्ट्रसभेंतील म. गांधींचा राष्ट्रवाद व पं.

नेहरू यांचा समाजवाद यांच्या तात्त्विक भूमिकांतील अंतर, त्यांतील साधर्म्य आणि त्यांतील विरोधाचा समन्वय कसा होऊं शकतो व होऊं शकेल याचा विचार आम्ही पुढें स्वतंत्र प्रकरणांत करणार आहोंत. येथें या विचाराचें हें सूत्र असेंच सोडून लाहोरच्या राष्ट्रसभेनंतरचा राष्ट्रीय इतिहास आतां समजावून घेऊं.

लाहोरच्या राष्ट्रसभेनें स्वातंत्र्याचें ध्येय जाहीर केलें आणि कायदेमंडळावर बहिष्कार टाकून पुनः सत्याग्रहाचें व असहकाराचें युद्ध करण्यांत सर्व राष्ट्रानें सामील व्हावें असा ठराव केला. या ठरावास विरोध करणारे जे एकदोन लोक होते, त्यांत श्री. केळकर व पं. मालवीय हे प्रमुख होते; तथापि लाहोर काँग्रेसनंतर जें प्रचंड सत्याग्रह युद्ध झालें व जें मध्यंतरीं एक वर्ष थांबून १९३४ सालापर्यंत चालू होतें, त्या युद्धांत वृद्ध पं. मालवीय हे अखेरपर्यंत टिकून राहिले व श्री. केळकर यांनीं प्रथमतः या युद्धाची अपूर्व लाट पाहून तिला साहाय्य करण्याचा थोडासा देखावा केला, तरी लवकरच त्यांनीं त्यांतून आपलें अंग काढून घेतलें व 'आतां ही चळवळ पुरे झाली' असें लोकांस सांगून तिच्यावर व तिच्या पुढाऱ्यांवर टीका करण्याचा आपला नित्य धर्म आचरण्यास सुरवात केली. पण त्यांच्या या नित्य किंवा नैमित्तिक वृत्तीचा खुद्द महाराष्ट्रावरहि मुळींच परिणाम झाला नाहीं. या प्रचंड लढ्यांत पूर्वीचे ब्राह्मणब्राह्मणेतर हे पक्ष मोडून गेले सर्व महाराष्ट्र एकमुखानें राष्ट्रसभेच्या निशाणाखालीं एकत्र होऊन ब्रिटिश साम्राज्याशीं लढूं लागला. लोकमान्यांच्या निधनानंतर महाराष्ट्रांत सुरू झालेलें अंधारयुग नष्ट झालें आणि महाराष्ट्राच्या बुद्धीवर चढलेली राख नाहींशी होऊन त्याच्या अंतःकरणांत पेटलेल्या स्वातंत्र्यभावनेच्या धगधगीत प्रकाशांत त्याला आपलें राष्ट्रीय कर्तव्य स्पष्टपणें दिसूं लागलें. हीच स्थिति कमी अधिक प्रमाणांत सर्व प्रांतांत निर्माण झाली, आणि म. गांधींनीं जगप्रसिद्ध 'दांडीकूच' करून मिठाचा कायदा मोडून जें कायदेभंगाचें शांतता-युद्ध केलें, त्यांत आपल्या दंडुकेशाही सुलतानी सत्तेचा सर्व उपयोग करूनहि लॉर्ड आयर्विन यांना राष्ट्राचा पराभव करितां आला नाहीं. मिठाचा

सत्याग्रह पावसाळ्यामुळें बंद होण्याचा काळ आला तोंच, जंगल सत्याग्रह सुरूं झाला. सत्याग्रहाचा हा वणवा विझविण्यासाठीं म. गांधीप्रभृति पुढाऱ्यांना दडपशाही कायद्याखालीं राजबंदी करण्यांत आलें, पण त्यामुळें ह्या वणव्याचा फैलाव अधिकच होऊं लागला. प्रत्येक नवा दडपशाहीचा हुकूम ही एक कायदेभंगाची नवीच संधी लाभली, अशा वृत्तीनें देशांतील हजारों तरुण शांततेनें तुरुंगांत जाऊं लागले; शेतकरी लोक करबंदीची चळवळ करूं लागले; व्यापारी लोक ब्रिटिश मालाचा बहिष्कार संघटित करूं लागले; स्वयंसेविका परदेशी मालाच्या दुकानावर निरोधन करण्यासाठीं लाठीमार सहन करूं लागल्या; राष्ट्रसभेच्या झेंड्याच्या मिरवणुकीसाठीं हजारों लोक खेड्यापाड्यांतून सुद्धां जमूं लागले आणि ब्रिटिश सत्तेचे हुकूम पाळणार नाहीं, राष्ट्रसभेचेच हुकूम पाळूं, असें कृतीनेंच सिद्ध करूं लागले. हिंदुस्थानचें सर्व स्वरूप ४।५ महिन्यांत अगदीं पालटून गेलें आणि या युद्धांतून निर्माण झालेल्या आत्मतेजाचा प्रकाश सर्व जगभर पसरला! जगांतील सर्व विचारी लोक हिंदुस्थानांत चालू असलेल्या या अपूर्व राष्ट्रीय क्रान्तीकडे आश्चर्यानें थक्क होऊन पाहूं लागले. सरकारी शिपायांच्या लाठीमाराला, किंबहुना गोळीबारालाहि लोक तुच्छ लेखूं लागले; आणि म. गांधींनीं दुसऱ्या गोलमेज परिषदेंत बोलून दाखविल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील मुलें साम्राज्यशाहीचा गोळीबार चालू असतां फटाकड्यांचे आवाज ऐकून आनंदानें नाचतात त्याप्रमाणें उत्साहानें नाचूं बागडूं लागलीं! राष्ट्रसभा ही एक ब्रिटिश राज्याशीं प्रतिस्पर्धी अशी हिंदुस्थानांतील दुसरी राज्यसंस्था आहे आणि हिंदी जनतेवर ब्रिटिश राज्याचें प्रभुत्व चालू नसून राष्ट्रसभेची अप्रहित सत्ता चालू आहे असा देखावा दिसूं लागला. पेशावरांत निःशस्त्र जनतेवर गोळ्या घालण्यास आपल्या वरिष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यांनीं फर्मावलेला हुकूम मोडून 'गढवाली' पलटणीनें आपल्या बंदुका खालीं ठेविल्या. अशा प्रकारें हिंदुस्थानांत उठलेली ही निःशस्त्र क्रांतीची प्रचंड लाट ब्रिटिश सत्तेला आपल्या पोटांत गडप करते कीं काय, असा भास झाला. यावेळीं, म्हणजे १९३१ च्या २६ जानेवारीस राष्ट्रसभेनें पहिला स्वातंत्र्यदिन साजरा केल्यानंतर बरोबर एक वर्षानें, म. गांधीप्रभृति

राष्ट्रसभेच्या मंत्रीमंडळास तुरुंगांतून मुक्त करून लॉर्ड आयर्विन यांनीं त्यांच्याशीं समेटाचें बोलणें सुरू केलें आणि राष्ट्रसभेशीं युद्धतहकुबीचा समेट उर्फ 'गांधी आयर्विन करार' केला.

१९३० च्या हिवाळ्यांत इंग्लंडांत पहिली गोलमेज परिषद् भरली होती. या गोलमेज परिषदेंत एका कायद्यानें संपूर्ण स्वराज्य देण्यांत येईल असें आश्वासन देण्यास लॉर्ड आयर्विन किंवा ब्रिटिश प्रधानमंडळ तयार नसल्यामुळें, म. गांधींनीं व राष्ट्रसभेनें त्या परिषदेवर बहिष्कार घातला होता, व त्यास अनुसरून इंग्लंडच्या बोटींत न बसतां राष्ट्रसभेचे पुढारी तुरुंगांत जाऊन बसले होते. या वेळीं राष्ट्रसभेनें चळवळ बंद करून गोलमेज परिषदेस जावें या उद्देशानें लॉर्ड आयर्विन व म. गांधी यांच्या दरम्यान तडजोड घडवून आणण्याचे प्रयत्न सर तेजबहादूर सप्रू आणि ब्र. जयकर यांनीं केले होते, व त्यासाठीं पं. जवाहरलाल नेहरू व पं. मोतीलाल नेहरू यांना अलाहाबादेहून येरवड्यास म. गांधी यांच्याकडे आणण्यांतहि आलें होतें. तथापि राष्ट्रसभेच्या पुढाऱ्यांना ज्या प्रकारचें आश्वासन हवें होतें तसें देण्यास सरकार तयार नसल्यानें, ही तडजोड फिसकटली; आणि डॉ. सर तेजबहादूर सप्रू व बॅ. जयकर हे इतर प्रागतिक पुढाऱ्यांबरोबर व जातीय पुढाऱ्यांच्या समवेत विलायतेस गेले यावेळीं महाराष्ट्रांतील प्रतियोगी सहकारितापक्षाचे चार पुढारी चार दिशेस तोंडें करून आपापला मार्ग सुधारूं लागले. बॅ. जयकर हे गोलमेजपरिषदेला 'हिंदु लिबरल' म्हणून गेले. डॉ. मुंजे 'हिंदु' म्हणून गेले. श्री. केळकर, महात्मा गांधींनीं पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या नादीं लागून तडजोड मोडली म्हणून राष्ट्रसभेवर केसरींतून टीका करीत पण गोलमेज परिषदेचें आलेलें निमंत्रण न स्वीकारतां हिंदुस्थानांतच राहिले; आणि लोकनायक अणे म. गांधींच्या निशाणाखालीं सत्याग्रहांत सामील होऊन तुरुंगांत गेले! अशा रीतीनें प्रतियोगी सहकारिता पक्ष नामशेष झाला. पुढें लोकशाही स्वराज्यपक्षाच्या नांवानें श्री. केळकर यांनीं बॅ. जमनादास मेथा यांच्या नेतृत्वाखालीं पुनः त्यास जन्म दिला. पण आज या पक्षांत बॅ. जयकर व लो. ना. अणे हे मात्र नाहींत.

तिकडे विलायतेंत जे लोक गेले होते, त्यांनीं व येथील लॉर्ड आयर्विन-प्रभृति बादशहाच्या प्रतिनिधींनीं, हिंदुस्थानांतील परिस्थितीसंबंधीं ब्रिटिश प्रधानमंडळास ज्या हकीकती सांगितल्या व कळविल्या त्यावरून ब्रिटिश प्रधानमंडळावर जो परिणाम घडला, त्याचें फल म्हणजे पहिल्या गोलमेज परिषदेच्या अखेरीस ब्रिटिश मुख्य प्रधान मि. रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांनीं हिंदुस्थानला डोमिनियन स्टेट्स् म्हणजे वसाहतीचें स्वराज्य देण्याचें अभि-वचन दिलें हेंच होय. हें अभिवचन त्यांनीं या परिषदेच्या अखेरीस केलेल्या भाषणांत पुढीलप्रमाणें व्यक्त झालें आहे :—

"Finally I hope and I trust and I pray that by our labours together India will come to possess the only thing which she now lacks to give her the status of a Dominion amongst the British Commonwealth of Nations — what she now lacks for that — the responsibilities and the cares, the burdens and the difficulties, but the pride and the honour of Responsible Government."

हें त्यांचें वैयक्तिक भाषण होतें. त्यांनीं आपल्या प्रधानमंडळातर्फें जो जाहीरनामा काढिला, त्यांत हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराची जबाबदारी मध्यवर्ती आणि प्रांतिक कायदेमंडळांवर सोंपवावी आणि संक्रमणकाळांत विशिष्ट परिस्थितीला तोंड देण्यासाठीं व अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचें रक्षण करण्यासाठीं कांहीं तरतुदी कराव्यात असें ब्रिटिश सरकारचें मत आहे असें म्हटलें होतें. तसेंच संक्रमणकाळांत जे अधिकार राखून ठेवण्यांत येतील ते अशा रीतीनें बनविले जातील व उपभोगिले जातील कीं, त्यायोगें नव्या घटनेंतून हिंदुस्थानला पूर्ण जबाबदार राज्यपद्धति प्राप्त होण्याच्या मार्गांत त्यांचा अडथळा होणार नाहीं, असेंहि स्पष्ट करण्यांत आलें होतें. यानंतर असें नमूद करण्यांत आलें होतें कीं, मध्यवर्ती हिंदुस्थान सरकार संयुक्त स्वरूपाचें असावें; त्यांत ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानी हिंदुस्थान या दोघांचा समावेश व्हावा; या सरकारकडे कोणते अधिकार द्यावयाचे याची चर्चा पुढें आणखी करण्यांत यावी; कारण संस्थानिकांवर या सरकारची जी सत्ता चालावयाची ती संस्थानिक मान्यता देतील तितकीच चालाव-याची आहे; अशा प्रकारें मध्यवर्ती कायदेमंडळ बनल्यानंतर मध्यवर्ती

सरकारचें मंत्रिमंडळ त्यास जबाबदार बनविण्याचें तत्त्व ब्रिटिश सरकार मान्य करील. मात्र सध्यांच्या परिस्थितींत संरक्षण व परराष्ट्रीय राजकारण हे विषय गव्हर्नर जनरलच्या हातीं राखून ठेवण्यांत येतील. याशिवाय शांततारक्षणासाठीं त्याला जादा अधिकार ठेवण्यांत येतील. तसेंच हिंदुस्थानची पत व आर्थिक स्थैर्य या बाबतींत कांहीं संरक्षक बंधनें ठेवून मध्यवर्ती सरकारची तिजोरीहि मंत्रिमंडळाच्या ताब्यांत देण्यांत येईल.

या योजनेंत संयुक्तघटना, मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदार राज्यपद्धति आणि संक्रमणकाळांतील कांहीं तरतुदी किंवा संरक्षक बंधनें, हीं तीन तत्त्वें मुख्य आहेत. पुढें म. गांधी व लॉर्ड आयर्विन यांच्यांत युद्धतहकुबीचा जो समेट झाला त्यांत **हीं संरक्षक बंधनें हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीनेंच ठरविण्यांत येतील** असें म. गांधींनीं मान्य करवून घेतलें. गांधी-आयर्विन करारांतील राज्यघटनेसंबंधीचें दुसरें कलम पुढीलप्रमाणें आहेः—

"As regards constitutional question, the scope of future discussion is stated, with the assent of His Majesty's Government, to be with the object of considering further the scheme for the constitutional Government of India discussed at the Round Table Conference. Of the scheme there outlined, Federation is an essential part. So also are Indian Responsibility and reservations or safeguards in the interest of India, for such matters as, for instance, Defence, External affairs, the position of Minorities, the financial credit of India, and the discharge of obligations."

अर्थात् यांतील शब्दरचना पुष्कळच संदिग्ध किंवा द्यर्थी आहे तथापि हिंदुस्थानांत कॉन्स्टिट्यूशनल गव्हर्नमेन्ट स्थापन करण्याची ही योजना आहे व तिचीं संयुक्त राज्य, जबाबदार राज्यपद्धति आणि संक्रमणकाळांतील हिंदुस्थानच्या हिताचीं कांहीं बंधनें, हीं तीन मुख्य अंगें आहेत एवढें निश्चित होतें. जबाबदार मंत्रिमंडळाच्या हातीं आज सत्ता किती येणार हें या संरक्षणबंधनांचा तपशील व स्वरूप ठरल्यावरच कळणार होतें. मात्र हीं बंधनें या घटनेचा संपूर्ण स्वराज्यांत विकास होण्याच्या आड येणार नाहींत अशाच प्रकारें बनविलीं जातील असें गोलमेज परिष-

देच्या अखेरीस ब्रिटिश सरकारतर्फे जाहीर करण्यांत आलें होतें. गांधी–आयर्विन करारांत हीं बंधनें हिंदुस्थानच्या हितासाठींच घालण्यांत येतील असें ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या संमतीनें स्पष्ट करण्यांत आलें होतें आणि मि. मॅक्डोनल्ड यांच्या भाषणांत "ज्या जबाबदार राज्यपद्धतीच्या अभावीं हिंदुस्थानला आज वसाहतीचा दर्जा मिळत नाहीं, ती जबाबदार राज्य-पद्धति त्यास आतां मिळेल व हिंदुस्थानास वसाहतींच्या बरोबरीचा दर्जा प्राप्त होईल" असें स्पष्टपणें सांगण्यांत आलें होतें. या सर्व परिस्थितीचा विचार करतां आतां हिंदुस्थानास संपूर्ण स्वराज्य देण्याच्या कायद्याचा मसुदा या परिषदेंत बनविण्यांत येईल, अशी आशा करण्यास पुष्कळ पुरावा होता. गांधी–आयर्विन करारावर असा एक आक्षेप घेण्यांत येत असे कीं, लाहोरास स्वातंत्र्याचा ठराव झाल्यानंतर, म. गांधी गोलमेज परिषदेस कसे जाणार? यावर म. गांधींचें असें उत्तर होतें कीं, तिजोरी, संरक्षण आणि परराष्ट्रीय राजकारण, हा स्वातंत्र्याचा गाभा असून हा आपल्या ताब्यांत येऊन जर वाटेल तेव्हां ब्रिटिशांची भागीदारी सोडून बाहेर पडण्याचा हक्क आपणांस प्राप्त होईल, तर ब्रिटिश राष्ट्राशीं समान दर्जाची भागीदारी करणें यांत स्वातंत्र्याच्या ठरावाशीं अगर ध्येयाशीं विसंगत असें कांहीं नाहीं. आपली ही स्वातंत्र्याची मागणी आपण गोलमेज परिषदेंत ब्रिटिश मुत्सद्यांपुढें ठेवणार व त्या पायावरच झाली तर ब्रिटिशांशीं तडजोड घडवून आणणार, असें त्यांनीं खुद्द लॉर्ड आयर्विन यांना बजा-विलें होतें, व लोकांसहि तसेंच जाहीर केलें होतें. म. गांधीं यांनीं ६ मार्च १९३१ रोजीं दिल्ली येथें गांधी–आयर्विन करार झाल्याबरोबर एक महत्त्वाची मुलाखत हिंदी व परराष्ट्रीय वृत्तपत्रप्रतिनिधींना दिली. त्यांतील कांहीं महत्त्वाचीं प्रश्नोत्तरें पुढें दिलीं आहेत:—

"प्रश्नः—करारांतील दुसरें कलम लक्षांत घेतां मद्रास, कलकत्ता व लाहोर या अधिवेशनांत पास झालेला स्वातंत्र्याचा ठराव पुनः राष्ट्रसभेनें पास करणें हें सुसंगत होईल काय?

उत्तरः—निश्चित होईल. कारण तसा ठराव कराचीच्या राष्ट्रीय सभेंत पास करण्याच्या आड हें कलम येऊं शकत नाहीं. इतकेंच काय तर या

बाबतींत मी आपली खात्री करून घेतली असून आगामी गोलमेज परिषदेपुढें स्वातंत्र्याची मागणी मांडण्यासहि कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. या बाबतींत करार मान्य करण्यापूर्वी मी माझी भूमिका स्पष्ट करून घेतलेली आहे.

प्रश्नः—आज जीं संरक्षक बंधनें व राखीव सत्ता यांची योजना प्रसिद्ध झाली आहे ती आपण मान्य कराल काय?

उत्तरः—आज सुचविलेलीं संरक्षक बंधनें व राखीव सत्ता मी मान्य करणार नाहीं; या बाबतींत राष्ट्रसभेची भूमिका काय आहे तें सर्व जगाला विदित करण्यांत आलेलें आहे आणि राष्ट्रसभेला जे आज परिषदेस बोलवीत आहेत त्यांना राष्ट्रसभेचें मागणें काय आहे तें माहीत असलेंच पाहिजे अशी अपेक्षा आहे. राष्ट्रसभेची भूमिका शक्य तितकी स्पष्ट करण्याचा मी माझ्याकडून प्रयत्न केलेला आहे; आणि हें समजल्यानंतर राष्ट्रसभेला परिषदेला न बोलावण्याचें स्वातंत्र्य अद्यापिहि ब्रिटिशसरकारला आहे. राष्ट्रसभेनें परिषदेस गेलेंच पाहिजे असेंहि या करारांत कांहीं नाहीं.

प्रश्नः—नव्या घटनेवर कांहीं बंधनें मान्य करण्यास आपण मान्यता द्याल काय?

उत्तरः—हो, जीं समंजसपणाचीं व शहाणपणाचीं असतील त्यांना मान्यता देईन. उदाहरणार्थ—अल्पसंख्यांकांचाच प्रश्न घ्या. अल्पसंख्यांकांचें हित हा एक आपल्या ताब्यांतील पवित्र निधि आहे, असें आपण मानिलें नाहीं तर या मोठ्या राष्ट्राचें ध्येय आपणांस सफल करतां येणार नाहीं. हें एक आपणांवरील न्याय्य असें बंधनच आहे असें मी समजतों.

प्रश्नः—लष्कर आणि तिजोरी यांसंबंधीं काय?

उत्तरः—तिजोरीसंबंधीं बोलावयाचें तर आमच्या सरकारास कांहीं कर्ज असलें—व तें तसें आहेहि—तर त्याबद्दल कांहीं तारण द्यावें लागणार. इतक्या मर्यादेपुरतीं राष्ट्राच्या पतीवर व त्याच्या वाढीवर बंधनें मान्य करणें माझें कर्तव्यच आहे. लष्करासंबंधीं बोलावयाचें तर माझ्या

बुद्धीप्रमाणें मला एकच बंधन दिसतें. तें म्हणजे हिंदुस्थानच्या रक्षणाकरितां जे ब्रिटिश सैनिक आम्हांस लागतील त्यांच्या पगाराची हमी देणें व त्यासाठीं अशाच प्रकारची आणखी कांहीं हमी देणें, हें मला समजूं शकतें.

प्रश्नः—पूर्ण स्वराज्याची आपली कल्पना काय आहे ?

उत्तरः—मी एक ध्येयवादी मनुष्य आहे व माझ्या मनांत पूर्ण स्वराज्याचीं अनेक कल्पनाचित्रें वावरत असतात. पण त्यांचा या वास्तविक जगाशीं कांहीं संबंध नाहीं. पूर्ण स्वराज्य पूर्ण समानतेच्या पायावर उभारलेलें असेल; तें समानतेशीं विसंगत असणार नाहीं. सामान्य जनतेला या समानतेची कल्पना करतां येत नाहीं. समानतेचा माझा अर्थ असा आहे कीं, साम्राज्याच्या राजकारणाचें केंद्र आज जें लंडन आहे तें दिल्ली बनावें. कांहीं मित्र म्हणतात कीं, इंग्लंड ही गोष्ट मान्य करणार नाहीं. ब्रिटिश लोक हे व्यवहारज्ञ आहेत व त्यांचें जसें आपल्या स्वातंत्र्यावर प्रेम आहे तसें त्यांनीं दुसऱ्यास स्वातंत्र्य द्यावें, ही त्याच स्वातंत्र्यप्रेमाची पुढची पायरी आहे. हिंदुस्थानला जी समानता मिळावी असें मी म्हणतों, ती देण्याची वेळ आली म्हणजे 'ती द्यावी ही आमची पूर्वीपासूनच इच्छा होती' असें इंग्रज म्हणतील. माझ्या मतें, समानता म्हणजे एकमेकांचे संबंध तोडण्याचा हक्क." §

अशा प्रकारें तिजोरी, संरक्षण, परराष्ट्रीय राजकारण आणि वाटेल तेव्हां भागीदारी सोडण्याचा हक्क, हा स्वातंत्र्याचा अथवा संपूर्ण स्वराज्याचा गाभा होय असें म. गांधींचें व राष्ट्रसभेचें आजचें मत आहे. स्वातंत्र्याचा हा गाभा हस्तगत करण्यासाठींच आजचा राष्ट्रसभेचा लढा चालू असून तो प्राप्त होईल तेव्हांच तो थांबूं शकेल. या मुलाखतीनंतर थोड्याच दिवसांत कराचीस राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन झालें. या अधिवेशनांत वरील अर्थाचाच राष्ट्रीय मागणीचा ठराव होऊन म. गांधींनीं राष्ट्राचे प्रतिनिधि म्हणून दुसऱ्या गोलमेज परिष-

§ History of the Congress. Page 756-61.

देस जावें असें ठरलें, व त्याप्रमाणें ते १९३१ च्या अखेरीस इंग्लं-
डांत गेले. जाण्यापूर्वी गांधी–आयर्विन करारान्वयें युद्ध–तहकुबी
झालेली असून सर्व सत्याग्रही राजबंदी मुक्त करण्यांत आले. तसेंच
सत्याग्रह चळवळीच्या प्रतिबंधासाठीं काढलेले दडपशाहीचे वटहुकूम
रद्द करण्यांत आले, या चळवळीबद्दल भरलेले खटले काढून घेण्यांत
आले, जे दंड वसूल झाले नव्हते ते माफ करण्यांत आले, जी जप्त
केलेली जंगम मालमत्ता सरकारजवळ होती ती ज्याची त्यास परत कर-
ण्यांत आली, जप्त झालेल्या जमिनी परत करण्यांत आल्या. मिठाच्या
बाबतींत जेथें मीठ होत असेल तेथील आसपासच्या गांवांतील लोकांस
वापरण्यासाठीं कर न देतां मीठ तयार करून वापरण्याचा हक्क मिळाला.
स्वदेशीच्या उत्तेजनार्थ निरोधनाची चळवळ चालू ठेवावी, पण केवळ
ब्रिटिश मालाच्या बहिष्काराची चळवळ बंद करावी असें ठरलें. या
कामासाठीं व दारूबंदीसाठीं निरोधन करावें; पण तें पूर्ण शांततेचें
असावें असें ठरलें. गांधी-आयर्विन करारांतील या सर्व शर्ती अमलांत
आल्यानंतरच म. गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठीं विलायतेस गेले.

गांधी–आयर्विन कराराचें राष्ट्रसभेच्या आणि तिनें सुरू केलेल्या निःशस्त्र
क्रांतीच्या इतिहासांत एक फार महत्त्वाचें स्थान आहे. राष्ट्रसभेची
चळवळ थांबविण्यासाठीं साम्राज्यशाहीला तिच्या पुढाऱ्यांशीं बरोबरीच्या
नात्यानें समेट करावा लागला, ही एक आधुनिक भारताच्या इति-
हासांत अपूर्व गोष्ट होती. याच एका गोष्टीवरून हिंदुस्थानांतील प्रजेची
प्रतिनिधीभूत अशी ही एकच संस्था आहे व अखेरीस स्वराज्याच्या प्रश्ना-
संबंधीं ब्रिटिश मुत्सद्यांना तिच्याशींच तह करावा लागेल हेंहि अप्रत्यक्ष-
रीतीनें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं या करारानें मान्य केलें. म. गांधी हे राष्ट्रसभेचे
एकटेच प्रतिनिधि दुसऱ्या गोलमेज परिषदेस उपस्थित असले तरी अखिल
भारतीय प्रजाजनांच्या वतीनें परकीय राज्यकर्त्यांशीं तडजोडीचें बोलणें कर-
ण्याचा अधिकार ज्या एका संस्थेनें आपल्या पराक्रमानें शाबीत करून
घेतला होता, त्या थोर संस्थेचा एकच एक प्रतिनिधि असा मी आहें व
म्हणून तुम्हांस जर हिंदुस्थानशीं तडजोड करावयाची असेल तर ती

माझ्यामार्फतच केली पाहिजे, असें महात्मा गांधींनीं त्या परिषदेंतील पहिल्याच भाषणांत सांगितलें. यानंतर त्यांनीं संरक्षण आणि परराष्ट्रीय राजकारण हा स्वातंत्र्याचा गाभा हस्तगत करण्यावरच आपल्या शक्तींचें सर्व केंद्रीकरण केलें. हा गाभा हिंदुस्थानच्या हातीं देण्याचें कबूल केल्याखेरीज आपण कोणतीही तडजोड मान्य करूं शकत नाहीं असें गांधीजींनीं ब्रिटिश प्रधानांस बजावून सांगितलें.*

ब्रिटिशांशीं तडजोड करण्यासंबंधींचें हें त्यांचें धोरण मागें लोकमान्य टिळकांनीं मॉंटेग्यू सुधारणांच्या वेळीं जें धोरण स्वीकारिलें होतें, त्याचेंच परिणत रूप आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आम्हीं आजपासून आमच्या घराचे मालक बनलों हें मान्य करून नंतर तुम्हांस या घरांत किती दिवस कशा रीतीनें वागूं द्यावयाचें यासंबंधींच्या तडजोडीच्या योजना तुम्हीं सुचवा व त्या आमच्या हिताच्या दृष्टीनें मान्य करणें शक्य आहे किंवा नाही हें आम्हीं पाहतों असें थोडक्यांत म. गांधींचें या तडजोडीसंबंधीं धोरण होतें. पण हिंदुस्थान हें आजपासून इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीचें स्वतंत्र राष्ट्र बनलें व यापुढें ग्रेटब्रिटनशीं त्याचा संबंध हा समान भागीदारीचा संबंध बनला या भूमिकेवर उभें राहून तडजोडीची भाषा करण्यास ब्रिटिश मुत्सद्दी तयार नव्हते; आणि ही भूमिका सोडून आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा सवंग सवदा करण्यास म. गांधी तयार नव्हते. यामुळें दुसरी गोलमेज-परिषद् अयशस्वी झाली आणि आपणांस हिंदुस्थानांत गेल्यानंतर पुनः एखादें सत्याग्रहयुद्ध करण्याखेरीज गत्यंतर नाहीं हें त्यांनीं तेथेंच ओळखिलें. मात्र येथें आल्यानंतर गांधी-आयर्विन करार नोकरशाहीनें मोडला

* "I am here very respectfully to claim, on behalf of Congress complete control over the Army, over the Defence Forces and over External affairs .... the very reasons that I have given to you today for demanding the complete control over the army are also reasons for pleading for and for demanding control over external affairs...... It may be that I am talking out of folly, but you should understand that the Congress has thousands and tens of thousands, of foolish men and women like me, it is on behalf of these that I respectfully register this claim, again saying that with the safe-guards, we have conceived, we shall litterally fulfil our obligations."

Mahatma Gandhi at the 2nd R. T. C. 1931.

आहे असें त्यांच्या निदर्शनास आलें नसतें व तो मोडलेला कराराहि फिरून जोडण्यासंबंधीं तुमच्याशीं बोलणें करण्यासहि आम्हीं तयार नाहीं, असें त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं उर्मटपणानें म. गांधींना कळविलें नसतें, तर त्यांनीं आल्यानंतर सत्याग्रहयुद्ध तावडतोब सुरू केलें नसतें व कांहीं काल विधायक संघटनेंतच घालविला असता. परंतु म. गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेहून १९३२ च्या जानेवारींत परत येतात तोंच बंगाल, संयुक्त प्रांत आणि वायव्य सरहद्द प्रांत इकडे दडपशाहीचे कायदे जारी होऊन बाबू सुभाषचंद्र बोस, पं. जवाहरलाल नेहरू, खान अब्दुल गफारखान, वगैरे राष्ट्रसभेचे नेते सरकारनें गिरफदार केले होते. अशा परिस्थितींतहि म. गांधींनीं लॉर्ड विलिंग्डन यांना तार करून तडजोड करण्यासाठीं मुलाखत मागितली, पण ती वर सांगितल्याप्रमाणें धिःकारण्यांत आली. याचें कारण यावेळीं येथील नोकरशाहीला गांधी—आयर्विन करारानें राष्ट्रसभेला जी एक प्रकारची प्रतिस्पर्धी राज्यसंस्थेची परिस्थिति प्राप्त झाली होती, ती बदलून घेण्यासाठीं राष्ट्रसभेवर व तिच्या पुढाऱ्यांवर दडपशाहीचा वरवंटा फिरविण्याची इच्छा झाली होती आणि ही तिची इच्छा सफल करण्यास इंग्लंडांतील नवें ब्रिटिश मंत्रिमंडळ व नवे भारतमंत्री सर सॅम्युअल होअर तयार होते. राष्ट्रसभेला महिना दोन महिन्यांत नामशेष करून दाखवितों आणि म. गांधींच्या आत्मबलाचा पोकळ फुगा थोड्यांच काळांत फोडून दाखवितों, असें येथील अधिकारी वर्ग सर सॅम्युअल होअर यांना सांगत होता आणि त्याच जोरावर १९३२च्या जानेवारींत लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या सरकारनें राष्ट्रसभेवर हल्ला चढविला. पण राष्ट्रसभा त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें दोन महिन्यांत पराभूत झाली नाहीं. सहा महिन्यांची वटहुकुमांची मर्यादा संपून गेली, तरीहि ती पराभूत झाली नाहीं. तिच्या सर्व संस्था बेकायदा ठरविल्या, तरीहि तिचें कार्य थांबलें नाहीं, आणि तिनें आपलें बेकायदा ठरविलेलें अधिवेशन खुद्द दिल्ली शहरांत यशस्वी रीतीनें पार पाडिलें. अर्थात् ब्रिटिश सरकारची अमर्याद दडपशाहीची शक्तिहि जें कार्य करूं शकली नाहीं तें कार्य भेदनीतीनें घडवून आणण्यास यापुढें हळूहळू सुरवात झाली.

गांधी–आयर्विन करार झाल्यापासून हिंदुस्थानच्या प्रजेच्या वतीनें कोणत्याहि राज्यघटनेस मान्यता द्यावयाची तर ती राष्ट्रसभेनेंच दिली पाहिजे असें जवळजवळ सिद्ध झालें होतें, पण ही परिस्थिति मान्य करण्यास ज्याप्रमाणें ब्रिटिश मुत्सद्दी तयार नव्हते, त्याचप्रमाणें आमच्या देशांतीलहि राष्ट्रसभेच्या बाहेर असणारे पक्ष तयार नव्हते. ते म्हणत, राष्ट्रसभा हा जसा हिंदुस्थानांतील एक पक्ष आहे तसे आमचेहि पक्ष आहेत; मग आम्ही तरी राष्ट्रसभा सरकारशीं तडजोड करण्यास तयार नसली म्हणून त्याच्याशीं तडजोड कां करूं नये ? गांधीजी विलायतेस जातात तसें आम्हांसहि जातां येतें, त्यांना राज्यघटनेचें जें शास्त्र कळतें तें त्यांच्यापेक्षां आम्हांस अधिकहि कळूं शकेल व ते जशीं भाषणें करतात तशीं आम्हीहि करूं शकूं. मग आम्ही आमच्या मनोदेवतेस पटेल अशी एक राज्यघटना इंग्लंडांतून आणून हिंदुस्थानावर कां लादूं नये ? या विचारसरणींत दोन दोष आहेत. एक जी राज्यघटना हिंदुस्थानांत प्रस्थापित करवयाची ती कांहीं थोड्या व्यक्तींच्या मनोदेवतेला पटणारी असूनच काम भागणारें नाहीं. ती राष्ट्राच्या मनोदेवतेला मान्य झाली पाहिजे आणि राष्ट्राच्या मनोदेवतेला ती पटवून देण्याची शक्ति म. गांधी यांच्यापाशीं जितकी होती तितकी तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला गेलेल्या कोणाहि एका पुढाऱ्यांत तर नव्हतीच, पण ती त्या सर्व पुढाऱ्यांच्या संघासहि नव्हती. त्यावेळीं एका वक्त्यानें जाहीरसभेंत सांगितल्याप्रमाणें तिसऱ्या गोलमेज परिषदेंत राष्ट्रसभा व म. गांधी यांना तुरुंगांत ठेवून गेलेल्या प्रत्येक पुढाऱ्याची राष्ट्रीय प्रतिनिधी या दृष्टीनें शून्याहून अधिक किंमत नव्हती. म. गांधी या अंकावर ही शून्यें बसविलीं असतीं तर कदाचित् त्यांना किंमत आली असती पण तो अंकच काढून घेतल्यामुळें त्या सर्वांची मिळून किंमत एकाच शून्याइतकी होती. शिवाय म. गांधी यांची सुद्धां किंमत त्यांच्या एकट्याच्या व्यक्तिमाहात्म्यावर अवलंबून नसून त्यांनीं आपल्या पाठीमागें उभें केलेलें राष्ट्राचें संघटित आत्मबल, म्हणजेच सत्याग्रही राष्ट्रसभा, हिच्यावर त्यांची किंमत अवलंबून होती. राष्ट्रीय राजकारणांतील हा धडा जोंपर्यंत आम्ही शिकलों नाहीं, तोंपर्यंत ब्रिटिश साम्राज्याकडून संपूर्ण स्वराज्याचें

हक्क आम्ही मागून किंवा हिसकावून घेऊं शकत नाहीं. तथापि राष्ट्रसभेला तशीच तुरुंगांत ठेवून हिंदुस्थानांतील व्यवहारदक्ष म्हणवून घेणारे पांच-पन्नास मुत्सद्दी १९३२ अखेर तिसऱ्या गोलमेज परिषदेस गेले. जातांना त्यांपैकीं प्रत्येकानें मी कोणाचाहि प्रतिनिधि म्हणून जात नसून, वैयक्तिक नात्यानें जात आहें असें जाहीर केलें. जणूं काय बाल्डविन आणि मॅकडोनाल्ड यांच्या घरांतील एकादा लग्नसोहाळाच साजरा करण्यास यांना निमंत्रणें आलीं होतीं! अर्थात् निमंत्रित भिक्षुकांना जेवण घालून बोळवण करण्याखेरीज घरचा मालक अधिक कांहींच देत नाहीं, त्याप्रमाणें सर सॅम्युअल-प्रभृति ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं स्वराज्याची दक्षिणा मिळविण्याच्या आशेनें वैयक्तिक नात्यानें गेलेल्या या भिक्षुकांना हात हालवीत परत पाठवून दिलें हें जगांतील व्यवहारास अनुसरूनच झालें! मात्र राष्ट्रसभेला सोडून आपल्या निमंत्रणावरून इतके मुत्सद्दी इंग्लंडास येऊं शकतात यावरून आपण कोणतीहि राज्यघटना दिली तरी ती नांदवून घेण्याच्या कामीं वाटेल तितके पक्ष व पुढारी आपणांस उपयोगी पडतील, किंवा निर्माण करतां येतील, असा भ्रम सर सॅम्युअलप्रभृति ब्रिटिश मुत्सद्यांना झाला व हा भ्रमनिरास झाल्याखेरीज राष्ट्रसभेस म्हणजे हिंदी राष्ट्रास संपूर्ण स्वराज्य मिळणें शक्य नाहीं असें या देखाव्यानें सिद्ध झालें. ब्रिटिश लोक हे परकीय आहेत आणि त्यांच्याशीं संधि--विग्रह करण्याचा हक्क एकाच संस्थेला असल्याखेरीज आपणांस त्यांच्यापासून स्वराज्याची प्राप्ति होणार नाहीं हा धडा आमचे प्रागतिक पुढारी किंवा लोकमान्यांच्या नांवावर चालणारा लोकशाही पक्ष अद्यापिहि घेत नाहीं.

तिसऱ्या गोलमेज परिषदेनंतर पार्लमेन्टची 'सिलेक्ट कमिटी' झाली व तिनें सुचविलेला सुधारणांचा खर्डा १९३५ सालीं 'गव्हर्नमेन्ट ऑफ् इंडिया ॲक्ट' या नांवानें कायदा झाला. मध्यंतरीच्या काळांत म. गांधींनीं प्रथम सामुदायिक सत्याग्रह बंद केला व नंतर कांहीं महिन्यांनीं वैयक्तिक सत्याग्रहहि बंद केला. १९३४ सालीं वैयक्तिक सत्याग्रह बंद केल्यानंतर कौन्सिलावरील बहिष्कार उठविण्यांत आला आणि पूर्वी स्वराज्यपक्ष ज्याप्रकारें कायदेमंडळांत कार्य करीत होता तसें कार्य करण्याचें धोरण, राष्ट्रसभेनें आतां

त्या कार्यासाठीं आपल्या नियंत्रणाखालीं एक खातें उघडून अंमलांत आणण्याचें ठरविलें. १९२४ सालीं म. गांधी व देशबंधु दास यांच्यांमध्यें झालेल्या करारापासून कौन्सिलांतील कार्य व बाहेरचें विधायक कार्य हीं कामें करणारे दोनहि पक्ष भावी लढ्याच्या पूर्व तयारीस उपयोगी पडतात असें राष्ट्रसभेच्या अनुभवास आलें होतें, व या दोघांनीं परस्परांशीं विरोध न करितां सहकार्यानें वागून राष्ट्राच्या भावी लढ्याची तयारी करावी असें धोरण म. गांधींनीं त्या वेळपासूनच दोन्ही पक्षांस लावून दिलें होतें. तथापि या दोन पक्षांचीं अंतःकरणें १९३० चा लढा सुरू होईपर्यंत पूर्णपणें तादात्म्य पावलीं नव्हतीं. १९३० आणि १९३२ या दोन सालीं झालेल्या सत्याग्रह–संग्रामांत या दोन्ही पक्षांचीं अंतःकरणें एक झालीं, आणि राष्ट्रसभेचेच आपण दोन हात आहोंत याची पूर्ण जाणीव त्यांना होऊन म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं ते आज सलोख्यानें व शिस्तीनें कार्य करीत आहेत. याचवेळीं पं. जवाहरलाल नेहरू यांनीं १९३० सालीं ज्या समाजवादी वृत्तीचें बीज राष्ट्रसभेंत पेरिलें होतें, त्याला अंकुर फुटून राष्ट्रसभेंत ‘ काँग्रेस सोशलिस्ट पक्ष ’ या नांवाचा तिसराहि एक पक्ष अस्तित्वांत आला आहे पण त्यालाहि राष्ट्रसभेंतील इतर पक्षांशीं सलोख्यानें व शिस्तीनें वागण्याचें हें धोरण मान्य असल्यामुळें आणि राष्ट्रसभेपुढील निकटवर्ति प्रश्न समाजवादाची प्रस्थापना हा नसून संपूर्ण स्वराज्याची प्राप्ति हाच आहे हें त्यानें ओळखिलें असल्यामुळें राष्ट्रसभेंत राहून त्याला आपली वाढ करतां येत आहे व तिच्या भावी विकासास या पक्षाच्या वाढीमुळें साहाय्यच होईल असें आम्हांस वाटतें.

१९३४–३५ सालीं मध्यवर्ती असब्लीच्या नव्या निवडणुकी होणार होत्या. त्या निवडणुकींत भाग घेऊन होअर यांनीं ज्या सुधारणा देऊं केल्या होत्या, त्या राष्ट्रास संमत नसल्यामुळें त्या फेटाळून देणें हेंच राष्ट्रसभेचें धोरण मध्यवर्ती असेंब्लींतून जाहीर करणें हा त्यावेळीं राष्ट्रसभेपुढें मुख्य कार्यक्रम होता. होअर यांची सुधारणायोजना प्रागतिक पक्षासहि पसंत नव्हती; पण ती फेटाळून देण्याचें धोरण उघडपणें स्वीकारण्यास तो पक्ष तयार नव्हता. त्याचप्रमाणें नवा स्थापन झालेला लोकशाहीपक्षहि

सुधारणा फेटाळण्याच्या धोरणास अनुकूल नव्हता. १९३२ सालीं जी सत्याग्रहाची मोहीम राष्ट्रसभेनें सुरू केली तींत राष्ट्रसभेचा पराभव झाल्यामुळें आतां राष्ट्रसभेच्या मागें राष्ट्र जाणार नाहीं व असेंब्लीच्या निवडणुकींत राष्ट्रसभेस यश मिळणार नाहीं अशी इतर पक्षांची कल्पना होती. राष्ट्रसभेनें आगामी सुधारणा फेटाळून संपूर्ण स्वराज्याची प्राप्ति होईपर्यंत आपला लढा चालू राहील असें जाहीर केलें आणि संपूर्ण स्वराज्याची योजना सार्वत्रिक मताधिकारानें निवडलेल्या घटना-परिषदेंतच बनविली गेली पाहिजे अशी आपली राष्ट्रीय मागणी मुंबईच्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनांत मुक्रर केली. अर्थात् आगामी राज्यघटना फेंटाळून देणें, स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर घटना–परिषदेची व संपूर्ण स्वराज्याची प्राप्ति करून घेणें, या मुद्यावरच असेंब्लीच्या निवडणुकी १९३४ अखेर राष्ट्रसभेनें लढविल्या. होअर यांनीं ज्या सुधारणा देऊं केल्या होत्या त्या प्रागतिकांच्या नेमस्त मागणीहूनहि फार कमी असून प्रतिगामी स्वरूपाच्या होत्या. हें खुद्द सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टावरूनहि दिसून येत होतें. त्या रिपोर्टांत तसें स्पष्ट म्हटलेंहि आहे.* हिंदुस्थानांतील नेमस्त पक्षासहि अमान्य असणाऱ्या या सुधारणा हिंदुस्थानांतील लोक चालवून घेतील व त्यांच्या पायावर बहुत काळ टिकणारी राज्यघटना हिंदुस्थानांत स्थापन करतां येईल अशी आशा मात्र हा रिपोर्ट लिहिणारांनीं व्यक्त केलेली आहे. या आशेचा आधार सांगतांना ते म्हणतात कीं, अलीकडे दोन चार वर्षें दोन्ही देशांतील मुत्सद्यांच्या ज्या गांठीभेटी झाल्या, त्यामुळें

* Indeed, we recognize that even moderate opinion in India has advocated and hoped for a simpler and more sweeping transfer of power than we have felt able to recommend. Moreover, it must not be forgotten that there is a section of opinion in India with whom the prospect of agreement appears to be remote. But from the discussion and personal contacts of recent years, there has emerged in each country what may be fairly described as a body of central opinion which has at least reached a juster appreciation both of the difficulties which impress and the motives which inspire a similar body of opinion in the other country.........on the common ground thus marked out we believe that the foundations of a firm and enduring structure can be laid."
Joint Committee's Report on Indian Constitutional Reform, Page 25.

दोन्ही देशांतले परस्परांचे दृष्टिकोन व अडचणी समजून घेणारे असें बरेंच मोठें मध्यस्थ लोकमत निर्माण झालें आहे आणि हिंदुस्थानांत दुराराध्य मताचे कांहीं लोक असले तरी या समंजस मध्यस्थ लोकमताच्या आधारावर आपणांस ही घटना स्थापन करितां येईल. हें मध्यस्थ लोकमत म्हणजे कोणतें? अर्थात् हिंदुस्थानांतील संस्थानिक, बडे भांडवलवाले, बडे जमीनदार आणि हिंदुमुसलमानांतील जातिनिष्ठ वृत्तीचे पुढारी यांचें. यांच्या आधारावर अगर आश्वासनावर आणि राष्ट्रसभेनें राज्यघटना फेटाळण्याची भाषा सुरू केली असली तरी ती खोटी भाषा आहे, ती पोकळ धमकी आहे आणि एकदां नवी संयुक्त घटना स्थापन झाली म्हणजे ती चालविण्यास वाटेल तितके लोक पुढें येतील, अशा गोलमेज परिषदेस जमलेल्या लोकांनीं दाखविलेल्या आशेवर १९३५ सालीं ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं आजचा राज्यघटनेचा कायदा हिंदुस्थानवर लादण्याचा निश्चय केला आहे. ही राज्यघटना फेटाळून लावून स्वयंनिर्णित संपूर्ण स्वराज्याची घटना प्राप्त करून घेणें हा राष्ट्रसभेपुढील आज प्रमुख प्रश्न आहे. हा घटना—कायदा पार्लमेन्टांत पास झाला, त्याच्या अगोदर १९३५ सालीं राष्ट्रसभापक्ष मध्यवर्ती असेंब्लींत मोठ्या संख्येनें निवडून येऊन त्यानें व बॅ. जिना यांच्या मुसलमानपक्षानें एक होऊन आगामी संयुक्त राज्यघटना फेटाळून देण्याचा ठराव पास केला. त्यानंतर असा ठराव मध्यवर्ती असेंब्लींत पास झाला असला तरी प्रांतिक कायदेमंडळांतील हिंदी पुढाऱ्यांनीं नवी घटना फेटाळण्याचें धोरण स्वीकारलेलें नसून प्रांतिक पुढारी ती चालवून घेण्यास तयार आहेत आणि आपल्या सुधारणा—कायद्याची मुख्य मदार प्रांतिक कायदेमंडळावरच असल्यामुळें ही राज्यघटना चालविण्यास अडचण पडणार नाहीं असें सर सॅम्युअल होअर यांनीं पार्लमेन्टांत जाहीरपणें बोलून दाखविलें. ते म्हणाले:—

"Secondly, outside the Assembly I note the fact that most of the Provincial Councils have now held discussions upon the proposals of the Committe, and I have been told that they have been very reasonable discussions on the whole. They have made one thing quite clear, namely, that provincial politicians are prepared to work the bill. Let us remember how great will be the part of the

provinces and the provincial politicians in an all India Federation. It is a very hopeful feature of the situation, that the very men upon whom will depend so much the working of the future Federation, are the men who seem to make it clear that the proposals are workable."*

सर सॅम्युअल होअर यांच्या भाषणांतील वरील उताऱ्यांत असें म्हटलें आहे कीं, पुढील संयुक्त घटना नांदवून घ्यावयाची किंवा नाहीं हें प्रांतिक कायदेमंडळांतील पुढाऱ्यांवरच अवलंबून आहे आणि ते प्रांतिक पुढारी नवी घटना चालवून घेण्यास तयार आहेत. या वेळीं प्रांतिक कायदे-मंडळें राष्ट्रसभाविरोधी अराष्ट्रीय लोकांनीं भरलेलीं होतीं आणि नवा कायदा झाल्यानंतर तो कायदा फेंटाळून देण्याचें धोरण स्वीकारणारा राष्ट्र-सभापक्ष या प्रांतिक कायदेमंडळांत बहुमतानें निवडून येणार नाहीं किंवा हिंदुस्थानांतील आपली नोकरशाही अनेक हिकमती लढवून त्यांस प्रांतिक कायदेमंडळांत बहुमत मिळवूं देणार नाहीं या अपेक्षेवर वरील युक्तिवाद करण्यांत आलेला होता हें उघड आहे. आमच्या देशांतील राष्ट्रसभा-विरोधी पक्ष ब्रिटिश मुत्सद्यांची नेहमीं दोन प्रकारें दिशाभूल करीत अस-तात. ते प्रथम असें सांगत असतात कीं, राष्ट्रसभेचें लढाऊ धोरण लोकांना प्रिय होणार नाहीं व लोक तिच्यामागून जाणार नाहींत. अनेक-वेळां या बाबतींत या विरोधी पक्षांचा कयास चुकलेला असला तथापि ते हा युक्तिवाद पुनःपुनः करीतच असतात. यानंतर ब्रिटिश मुत्सद्यांची दिशाभूल करणारा त्यांचा दुसरा युक्तिवाद म्हणजे राष्ट्रसभा चढाईचें धोरण आंखून जी लढाऊ भाषा बोलत असते त्या केवळ पोकळ धमक्या असतात, राष्ट्रसभेचे पुढारी लोकांना झुलविण्यासाठीं अशा तऱ्हेची भाषा ढोंगीपणानें वापरीत असतात हा होय. हा युक्तिवाद जुनाच असला तरी १९२६ सालापासून महाराष्ट्रांतील प्रतियोगी पक्षानें तो एकसारखा जनते-पुढें व लोकांपुढें मांडण्याचा उपक्रम सतत चालू ठेवला आहे. स्वराज्य-पक्षाच्या धमक्या पोकळ आहेत असें आपण म्हणत होतों तरीहि अखेरीस १९३० सालीं ब्रिटिश सरकारला पराभूत करून तडजोड करण्यास भाग पाडणारी प्रचंड चळवळ राष्ट्रसभेनें केली, ह्याचें स्मरण राष्ट्रसभेच्या या विरोधकांनीं अवश्य ठेविलें पाहिजे.

* Speeches of Sir Samuel Hoare, Page 131.

आज नव्या घटनेपैकीं प्रांतिक स्वराज्याचा भाग प्रस्थापित झाला असून हिंदुस्थानांतील अकरांपैकीं सात प्रांतांत राष्ट्रसभेचीं मंत्रीमंडळें जनतेच्या बहुमताच्या पाठिंब्यावर प्रत्यक्ष राज्यकारभार करीत आहेत, आणि राष्ट्रसभा अद्यापि संयुक्त घटना फेटाळून देण्याची व स्वयंनिर्णीत संपूर्ण स्वराज्यघटना प्राप्त करून घेण्याची भाषा दृढनिश्चयानें व पूर्वी इतक्याच निर्धारानें बोलत आहे. प्रांतिक स्वराज्य राष्ट्रसभेनें हस्तगत केलें असलें व त्याचा उपयोग ती विधायक कार्यांसाठीं व भावी लढ्याच्या पूर्व तयारीसाठीं करीत असली तरी सर्व पक्षांनीं प्रतिगामी ठरविलेली आणि संरक्षण व परराष्ट्रीय राजकारण पूर्णपणें गव्हर्नर जनरलच्या हातीं राखून ठेवून तिजोरीवरील सत्ता नामधारी बनविणारी, संरक्षक बंधनें घालणारी राज्यघटना फेटाळून देण्याच्या लढ्यावरच राष्ट्रसभेची भावी इभ्रत व कर्तबगारी अवलंबून आहे. हा लढा जर तिनें केला नाहीं अगर करून त्यांत ती स्वातंत्र्याचा गाभा हस्तगत करूं शकली नाहीं, तर तिला जनतेचें खरें व भरीव हित तर करतां येणार नाहींच, पण तिनें १९२० पासून आतांपर्यंत जें निःशस्त्र क्रांतीचें विशिष्ट तंत्र, शास्त्र व तत्त्वज्ञान राष्ट्रापुढें मांडिलेलें आहे, तेंहि यशस्वी झालें असें राष्ट्रास वाटणार नाहीं व मग कदाचित् त्याला आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं दुसऱ्या तंत्राचा, दुसऱ्या शास्त्राचा अगर दुसऱ्या तत्त्वज्ञानाचा अवलंब करावा लागेल. आज राष्ट्रापुढें असें दुसरें तंत्र, शास्त्र व तत्त्वज्ञान कम्युनिझमच्या शास्त्रीय क्रांतीच्या शास्त्राच्या रूपानें येऊं लागलें असून ज्यांचा अनत्याचारी क्रांतिशास्त्रावर विश्वास नाहीं ते बहुतेक लोक त्याचाच हळूहळू अवलंब करूं लागले आहेत. कम्युनिझमचें क्रांतिशास्त्र हें म. गांधींच्या अनत्याचारी क्रांतिशास्त्राहून कसें भिन्न आहे, आणि या दोन क्रांतिशास्त्रांच्या गुणदोषांचें स्वरूप काय आहे या विषयाची चर्चा या प्रकरणांत करावयाची नसून त्यासंबंधींचीं आमचीं मतें आम्ही थोडक्यांत पुढील प्रकरणांत वाचकांपुढें मांडणार आहोंत. पण हा इतिहासाचा भाग नसून भावी राजकारणाचा प्रश्न आहे. आतांपर्यंत आम्ही आधुनिक भारताचा शंभर वर्षांचा इतिहास निवेदन केला आणि आज हें राष्ट्र कोणत्या मोठ्या लढ्यांत गुंत-

लेलें आहे व त्याच्यापुढील आजचा महत्त्वाचा प्रश्न कोणता आहे, त्याचें विवेचन केलें. आज तें ज्या लढ्यांत गुंतलें आहे त्याचें स्वरूप राष्ट्रीय आहे. हा राष्ट्रीय लढा १९१९ च्या सुधारणा–कायद्यानंतर लगेंच सुरू झालेला आहे आणि तो एका विशिष्ट तत्त्वज्ञानानुसार व क्रान्तिशास्त्रानुसार एका अलौकिक, असामान्य, विभूतीच्या नेतृत्वाखालीं चालत आलेला आहे. आजपर्यंत ज्यांनीं हा लढा चालविला त्या पुढाऱ्यांत, ज्या राष्ट्रसभेमार्फत तो चालला त्या राष्ट्रसभेंत आणि ज्या जनतेच्या बलावर तो चालला त्या जनतेंत, १९२० सालीं राष्ट्रसभेनें अंगीकारलेल्या निःशस्त्र क्रांतिवादी तत्त्वावरील निष्ठा अद्यापि कायम आहे, इतकेंच नव्हे तर ती वाढत असून या सर्वांना म्हणजेच आधुनिक भारताला, याच मार्गानें आपण संपूर्ण स्वराज्याचें शिखर गांठू आणि अठरा वर्षें चालविलेलें हें शांततेचें स्वराज्य युद्ध यशस्वी करून जगाच्या संस्कृतींत आणि आपल्या राष्ट्राच्या कीर्तींत अपूर्व भर टाकूं, असा आत्मविश्वास आज वाटत आहे.

हा आत्मविश्वास हिंदुस्थानास आज कां वाटत आहे आणि केवळ निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानें आपण आपलें गेलेलें स्वातंत्र्य परत मिळवूं ही भावना हिंदुस्थानांतील जनतेंत इतकी बद्धमूल कां होत आहे, याचा विचार करूं लागल्यास त्याचें बीज, आधुनिक भारताच्या इतिहासाचा अंकुर दिसूं लागण्यापूर्वीच भारतीयांच्या अंतःकरणांत रुजलेलें आपणांस आढळेल. आधुनिक भारताचा इतिहास इ. स. १८१८ सालींच म्हणजे ज्या दिवशीं किंवा ज्या वर्षीं मराठेशाहीची राजधानी पुणें ही ब्रिटिशांनीं जिंकिली आणि भारतमातेचा तिलक पुसून टाकला, त्याचवेळीं बंगालमधील सर्वांगीण सुधारक राजा राममोहन रॉय यांच्या चळवळीच्या रूपानें सुरू झाला. हिंदुस्थान हें प्रचंड राष्ट्र एकदा सुधारलें व जगांतील आधुनिक राष्ट्रांच्या मानानें मानवसंस्कृतींत आपण आज मागें आहों याची जाणीव ठेवून आपल्या संस्कृतीची आपण सुधारणा केली, म्हणजे हिंदुस्थानला दास्यांत ठेवण्याची शक्ति ब्रिटिश लोकांपाशीं नाहीं हें राममोहन रॉय यांनीं ओळखिलें होतें. आपल्या संस्कृतीची ही सुधारणा आपण सुमारें शंभर वर्षांत करूं व नंतर आपल्या राष्ट्राची एकीकृत शक्ति इतकी वाढेल कीं

त्यानें आपणांस समानता प्राप्त करून घेण्यासाठीं केलेली कोणतीहि मागणी ब्रिटिशांस नाकारतां येणार नाहीं असें राममोहन रॉय यांना वाटत होतें. तसेंच हिंदुस्थान ब्रिटिशांकडून पूर्णपणें जिंकिला गेला त्यावेळीं ज्या ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं व सेनापतींनीं तो जिंकिला त्यांनाहि हें माहित होतें कीं आपण हिंदुस्थानला जिंकित नसून हिंदुस्थानच हिंदुस्थानला जिंकित आहे. अर्थात् हिंदुस्थान हें जितराष्ट्र आहे व आम्ही त्याचे जेते आहों, ही वस्तुस्थिति नसून आपण होऊन अज्ञानानें व मोहानें हिंदुस्थान आमचा गुलाम होत आहे; या सत्याचें ज्ञान जेव्हां त्यास होईल त्यावेळीं तो क्षणभरहि आपल्या दास्यांत राहणार नाहीं. आपण लाख दीड लाख लोक वीस कोटी लोकांच्या या खंडतुल्य प्रचंड राष्ट्रास कायमचें दास्यांत ठेवूं शकत नाहीं. ही गोष्ट हिंदी लोकांना माहित नसली तरी अठराव्या शतकाच्या अखेरीस व एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं ज्या ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थान जिंकिला त्यांना बरोबर माहित होती.

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस हिंदुस्थानांत जीं हिंदुमुसलमान राज्यें नांदत होतीं, त्यांत मराठेशाही, निजामशाही आणि हैदर–टिपूंचें म्हैसूर हीं तीन स्वदेशी राज्यें बलाढ्य असून या तिघांच्या एकीकृत सामर्थ्याचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य इंग्रजांत नव्हतें. इतकेंच नाहीं, तर त्यांपैकीं कोणाहि एकाला दुसऱ्यांच्या सहकार्याखेरीज जिंकिणें त्यांना शक्य नव्हतें. पण हीं राज्यें एकमेकांविरुद्ध परकीयांना साहाय्य करीत होतीं. इतकेंच नाहीं, तर या राज्यांतील प्रत्येक विभाग दुसऱ्याला जिंकण्यास परकीयांना साहाय्य करण्यास उत्सुक होता. मराठेशाही हें केवळ नांवाचें एक राज्य असून शिंदे, होळकर, पेशवे, भोसले, पटवर्धन, गायकवाड हे त्याचे पांच सहा विभाग एक करण्याचीहि शक्ति हिंदुस्थानांत नव्हती. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे हिंदुस्थानांत एकराष्ट्रीयत्व नव्हतें आणि त्याच्यांतील हिंदुमुसलमान राष्ट्रें सरंजामशाहीनें पोखरलेलीं होतीं. राष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही यांचा उदय झाला असता, तरच हिंदुस्थान यावेळीं स्वतंत्र झाला असता, किंवा स्वतंत्र राहिला असता. गेल्या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानला पारतंत्र्याच्या घोर नरकाचा जो अनुभव आला आहे आणि या पारतंत्र्याच्या

प्रतापामुळें निर्माण झालेल्या दारिद्र्याच्या महानरकांतील अनंत यातनांचा जो त्याला असह्य अनुभव आज येत आहे, त्यामुळें दादाभाई नौरोजी, लो. टिळक आणि म. गांधी यांनीं हिंदुस्थानला राष्ट्रीयत्वाचें आणि लोकशाहीचें शिक्षण देण्यासाठीं जी राष्ट्रसभा स्थापन केली तिच्या झेंड्याखालीं तो एक होत आहे आणि तो निःशस्त्र असला तरी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध क्रांति करून स्वातंत्र्यसंस्थापनेस आज सज्ज झाला आहे. आज जगाच्या राजकारणांत ब्रिटिश साम्राज्य खचत आहे आणि हिंदी राष्ट्राची शक्ति वाढत आहे. ब्रिटिश राष्ट्रांतील संस्कृति हीच मानवसंस्कृतीला पुढें ओढणारी शक्ति होय, ही एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीची परिस्थिति आज उरलेली नसून ब्रिटिश व युरोपीय संस्कृति हीच जगांतील प्रतिगामी शक्ति आहे असें आतां दिसूं लागलें आहे. हिंदुस्थानला लोकशाही व राष्ट्रीयत्व शिकविण्यासाठींच आमचा हिंदुस्थानांत अवतार झाला आहे असें जें ब्रिटिश लोक समजत होते व जें आम्ही खरें मानित होतों, त्याच ब्रिटिश लोकांना लोकशाही कशी टिकवावी आणि देशांतील भांडवलशाहीनें माजविलेलें वर्गयुद्ध टाळून आपलें राष्ट्रीयत्व कसें कायम ठेवावें, हें हिंदुस्थानाकडून शिकण्याचा प्रसंग आज प्राप्त झालेला आहे. हिंदुस्थानांतील वाढती राष्ट्रीय भावना फोडून तिचें प्रांतिक स्वराज्याच्या देणगीनें अनेक तुकडे करावयाचे आणि संयुक्त राज्याच्या स्थापनेनें येथें निर्माण होणाऱ्या लोकशाहीला सरंजामशाहीच्या आणि भांडवलशाहीच्या सहकार्यानें वा साहाय्यानें नामोहरम करावयाचें असें कुटिल कारस्थान ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं गोलमेज परिषदेंत रचिलें. पण राष्ट्रसभेनें या सर्व प्रांतिक राज्यांना आपल्या राष्ट्रीय भावनेच्या एकाच सूत्रांत गोवून हाच डाव ब्रिटिशांवर उलटविण्याचा प्रयत्न चालू ठेविला आहे. प्रांतिक स्वराज्यांतहि लोकशाहीच्या नांवानें धनिकशाही स्थापन करण्याचा ब्रिटिश मुत्सद्यांचा डाव राष्ट्रसभेनें उधळून लावून खरी लोकशाही चालूं राहण्यास लागणारें अहिंसेचें वातावरण निर्माण केलें आणि हा अहिंसावाद क्रांतिकारक असल्यानें राष्ट्रसभेच्या प्रांतिक स्वराज्यांत निःशस्त्र क्रांतीची शक्ति वाढत आहे. अशा प्रकारें राष्ट्रीयत्व, लोकशाही आणि त्या दोहोंच्या परिपोषास व परिणतीस

आवश्यक असा अनत्याचारी अहिंसात्मक क्रांतिवाद आज सर्व हिंदुस्थानांत फैलावत आहे. या क्रांतिवादाची शक्ति आज ब्रिटिश हिंदुस्थानाच्या सीमा ओलांडून संस्थानी हिंदुस्थानांतहि संचार करीत आहे. हिंदुस्थानचें संयुक्त स्वराज्य ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या कुटिल कारस्थानांतून विलायतेंत भरलेल्या गोलमेज परिषदेंत जन्मास आलेलें नसून हीं कुटिल कारस्थानें उलथून पाडण्यासाठीं हिंदुस्थानांत जी ही सत्याग्रही क्रांतिशक्ति निर्माण झाली आहे तिच्या प्रभावानेंच भारतीय संयुक्त स्वराज्य जन्मास येणार आहे. हेंच आधुनिक भारत होय. या आधुनिक भारतानें १९२० पासून ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध जो सत्याग्रहसंग्राम चालविला आहे, त्याचें थोडक्यांत वर्णन या प्रकरणांत आम्ही केलें आहे. या लढ्यांत विजयशाली होण्याचा काळ आतां समीप आलेला आहे. जगाच्या रंगभूमीवर जें हें आधुनिक भारत स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून प्रवेश करणार आहे, त्याचें सांस्कृतिक स्वरूप कसें असेल व मानवसंस्कृतींत कोणती बहुमोल भर टाकण्याचें महत्कृत्य त्यास करावयाचें आहे त्याचें वर्णन पुढील दोन प्रकरणांत करून आम्ही या ग्रंथाची समाप्ति करणार आहों.

प्रकरण १२ वें.

सत्याग्रही राष्ट्रीय क्रांतिशास्त्र

सत्याग्रह हें एक राष्ट्रीय क्रांतिशास्त्र आहे. त्याचप्रमाणें तें सर्वांगीण क्रांतिशास्त्र आणि समाजसंघटनाशास्त्र अगर समाजधारणाशास्त्रहि आहे. भारतीय संस्कृतीचें तें एक परिपक्व फल आहे. हिंदुस्थान आज एका राष्ट्रीय क्रांतीच्या कार्यांत मग्न झालेला आहे. या क्रांतीचें तात्कालिक ध्येय राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांची प्रस्थापना हें आहे. हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा म. गांधी त्याचें नेतृत्व करूं लागण्यापूर्वीं सुरू झालेला होता. हिंदुस्थान हें एक परतंत्र राष्ट्र आहे आणि त्यानें स्वातंत्र्याची प्राप्ति करून घेतल्याखेरीज त्याच्या जीवनाचा आणि संस्कृतीचा प्रश्न सुटूं शकत नाहीं, तसेंच हें स्वातंत्र्य त्यास प्रागतिकांच्या सनदशीर साधनांनीं प्राप्त होऊं शकत नाहीं म्हणून त्यास क्रांतीच्या साधनाचा अवलंब करणें अवश्य आहे. हे सिद्धांत हिंदुस्थानच्या मनावर म० गांधी हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीं आणि राष्ट्रसभेचीं सूत्रें त्यांच्या हातीं जाण्यापूर्वींच ठसलेलें होते. किंबहुना, आपली इच्छा असेल तर आपल्या प्रयत्नांनीं भारतीय क्रांति आपणांस करितां येईल आणि ती आपण निःशस्त्र असतांनाहि करितां येईल याची जाणीवहि भरतखंडाला झालेली होती. म० गांधी हिंदुस्थानचें नेतृत्व करूं लागण्यापूर्वीं हिंदुस्थानांत स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानुसार संपूर्ण स्वराज्याची प्रस्थापना झाल्याखेरीज राज्यकर्ते आणि प्रजाजन यांच्यामध्यें सलोखा नांदणें शक्य नसून हा संपूर्ण स्वराज्याचा झगडा कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत त्याची प्राप्ति होईपर्यंत एकसारखा चालू राहणार, अशी परिस्थिति १९२० पूर्वींच निर्माण झालेली होती. अँग्लो–जर्मन महायुद्धांत हिंदी राष्ट्रानें ब्रिटिश साम्राज्याशीं सहकार्य केलें. तें सहकार्य राष्ट्रसभेची प्रस्थापना झाल्यापासून तिनें अवलंबिलेल्या धोरणाचें फल होतें. या सहकार्याचें फल महायुद्धानंतर हिंदुस्थानला संपूर्ण स्वराज्याच्या प्राप्तीच्या रूपानें मिळालें पाहिजे असें लो. टिळकप्रभृति

राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचें म्हणणें होतें. १९१७ सालीं भारतमंत्री मि० मॉटेग्यू यांनीं हिंदुस्थानला हप्त्याहप्त्यानें स्वराज्य देण्याची जी जाहीर घोषणा केली, त्याचबरोबर हिंदुस्थानला हें स्वराज्य हप्त्याहप्त्यानें मिळालें तरी संरक्षण आणि तिजोरी यांसुद्धां मध्यवर्ती हिंदुस्थान सरकारांतील सर्वच सत्ता लोकांच्या हवालीं करणारा एकच कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटानें करावा आणि त्या कायद्यानुसार विशिष्ट कालमर्यादेंत हिंदुस्थानास स्वयंनिर्णीत संपूर्ण स्वराज्याची प्राप्ति व्हावी, अशी मागणी राष्ट्रसभेनें १९१७ सालींच मुक्रर केली. यास आज २० वर्षें होऊन गेलीं; तथापि ती मागणीहि अद्यापि राष्ट्राच्या पदरांत पडलेली नाहीं. महायुद्धानंतर जेव्हां मॉटेग्यू यांनीं वरील राष्ट्रीय मागणीला धुडकावून लाविलें, त्याचवेळीं राष्ट्रसभेनें आपल्या जन्मापासून अवलंबिलेलें सहकारितेचें धोरण सोडिलें. राष्ट्रसभेच्या इतिहासांतील सहकारिता खंड अशा प्रकारें १९२० सालीं संपून तिच्या असहकारिता खंडास प्रारंभ झाला. १९१७ पर्यंत तिचीं सूत्रें प्रागतिक पुढाऱ्यांच्या हातीं होतीं. तोंपर्यंत तिचें धोरण शुद्ध अथवा बिनशर्त सहकारितेचें होतें. त्या सालीं तिचीं सूत्रें लो. टिळक यांच्या हातीं आलीं व तेथून तिचें धोरण प्रतियोगी सहकारितेचें किंवा सशर्त सहकारितेचें बनलें. जेव्हां १९२० सालीं ब्रिटिश साम्राज्य हिंदी राष्ट्रीयत्वाशीं सहकार्य करण्यास तयार नाहीं असें सिद्ध झालें आणि १९१९च्या जालियनवाला बागेंतील हत्याकांडावर सफेती फांसून 'विसरा आणि क्षमा करा' असें मायावी बोलणें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं सुरू केलें, तेव्हांच प्रतियोगी सहकारितेची स्वाभाविक परिणति असहकारितेंत होणें अपरिहार्य ठरलें. याच वेळीं हिंदुस्थानांतील मुसलमान समाजालाहि ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचें कृष्ण अंतरंग, खिलाफतप्रकरणीं आपला ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं केलेला विश्वासघात पाहून, बरोबर दिसूं लागलें. हिंदी मुसलमानांतील क्रांतिकारक राष्ट्रीय भावना यावेळीं जागृत झाली आणि हिंदुमुसलमान जनता एक होऊन परकीय ब्रिटिश साम्राज्यशाहीशीं संपूर्ण स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठीं सत्याग्रही क्रांतिशास्त्राचें अवलंबन करून झगडूं लागली, असें दृश्य १९२० पासून १९२२ पर्यंच्या काळांत दिसलें. यानंतर पुनः कांहीं काळ या क्रांतीच्या प्रयत्नाची जी प्रतिक्रिया झाली, तींत हिंदु–मुसलमानांचें ऐक्य

नाहींसें झालें. तरीहि यानंतर राष्ट्रसभेनें स्वातंत्र्य संग्रामांतील ज्या दोन
सत्याग्रही मोहिमा केल्या, त्यांत जरी मुसलमानांतील पुढारी म्हणविणारे
लोक फारसे सामील झाले नाहींत, तरी मुसलमान जनतेची संख्या बऱ्याच
मोठ्या प्रमाणावर सामील झाली होती. विशेषतः वायव्य सरहद्द प्रांत
हा मुसलमानी विभाग आणि त्याचे मुसलमान पुढारी खानबंधु हे आज
राष्ट्रसभेंत एकनिष्ठेनें कार्य करीत आहेत आणि राष्ट्रसभेला संपूर्ण स्वरा-
ज्याच्या प्राप्तीसाठीं थोड्यांच काळांत पुनः पूर्वी कधींहि झाला नव्हता
येवढ्या मोठ्या प्रमाणांत सत्याग्रहसंग्राम करावा लागेल, त्यावेळीं हिंदुस्थानां-
तील हिंदु जनतेबरोबरच मुसलमान जनताहि या संग्रामांत उत्साहानें व
शौर्यानें भाग घेईल अशी साधार निश्चित आशा वाटत आहे. तात्पर्य
१९२० सालापासून आजपर्यंत राष्ट्रसभेनें जे स्वराज्यसंगर चालू ठेविलेलें
आहे त्याची यशस्वी पूर्तता होण्याचा काळ आज सन्निध आलेला आहे.
ही यशस्वी पूर्तता होण्यापूर्वी राष्ट्रसभेला स्वराज्यसंग्रामांतील आणखी एक
सत्याग्रही मोहीम करावी लागेल असा निदान आज तरी संभव दिसतो.
आजपर्यंत सत्याग्रही क्रांतीचे जे तीन प्रचंड प्रयोग या देशांत झाले, ते बाह्य
दृश्यफलाच्या दृष्टीनें अद्यापि पूर्ण यशस्वी झालेले नाहींत व म्हणूनच फार
मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या चवथ्या सत्याग्रह–संग्रामाची आवश्यकता
आज भासत आहे. या भावी संग्रामाचा प्रारंभ हिंदुस्थानवर लवकरच
लादण्यांत येणाऱ्या संयुक्त–स्वराज्य घटनेच्या प्रतिकारांतून होणार आहे
हें आतां निश्चित झालें आहे. अर्थात् या संग्रामाची तपशीलवार रूपरेखा
अथवा वेळापत्रक आज कोणांसहि सांगतां येणार नाहीं. तथापि हा संग्राम
अपरिहार्य दिसत असल्यानें आणि हिंदुस्थानला संपूर्ण स्वयंनिर्णीत स्वराज्य
प्राप्त करून देण्याचें अंगीकृत कार्य यशस्वी करून दाखविल्याखेरीज
सत्याग्रहाचें क्रांतिशास्त्र हिंदुस्थानांत कायमची मान्यता पावण्याचा निश्चित
संभव दिसत नसल्यानें आज या क्रांतिशास्त्राचें तत्त्वज्ञान आणि अंतरंग
कशा प्रकारचें आहे यासंबंधीची शक्य ती माहिती करून घेणें हें स्वातंत्र्या-
कांक्षी प्रत्येक भारतीयाचें कर्तव्य बनलें आहे.

भरतखंडांत गेलीं सुमारें वीस वर्षे चालू असलेल्या या सत्याग्रह–संग्रा-

मांतून एका अभिनव मानवसंस्कृतीचा उदय होत आहे. इतकेंच नाहीं तर त्या मानवसंस्कृतीच्या प्राप्तीचें एक अभिनव क्रांतिशास्त्रहि निर्माण होत आहे. आज ज्या विशिष्ट स्वरूपाच्या लढ्यांत या सत्याग्रहक्रांतिशास्त्राचा जन्म होत आहे, त्या लढ्याच्या स्वरूपामुळें त्याचें एक विशिष्ट स्वरूप लोकांस प्रतीत होत आहे. तथापि विशिष्ट लढ्याच्या अनुषंगानें त्यास प्राप्त होणारें हें विशिष्ट स्वरूप हेंच त्याचें अखेरचें किंवा नित्याचें स्वरूप समजणें बरोबर होणार नाहीं. तसेंच या विशिष्ट लढ्यांत यशस्वी होऊन त्यानें हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची व लोकशाहीची संस्थापना केली म्हणजे त्याचें कार्य संपलें असें मानणेंहि बरोबर होणार नाहीं. किंबहुना, विचारी मनुष्यांस असेंच म्हणावें लागेल कीं, हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची आणि लोकशाहीची संस्थापना झाल्यानंतरच त्याच्या मुख्य कार्याची, म्हणजे मानवी संस्कृतींत एक अभिनव क्रांति घडवून आणून तिला मंगल स्वरूप प्राप्त करून देण्याच्या कार्याची, सुरवात होणार आहे. राष्ट्रीय भावना आणि लोकशाही यांना सत्याग्रही दीक्षा दिल्यानें त्यांचें जें स्वरूप बनणार आहे तें आजच्या युरोपांत दृष्टीस पडणाऱ्या राष्ट्रीय भावनेहून आणि लोकशाहीहून अगदीं भिन्न असें असेल. याची बरोबर कल्पना आल्याखेरीज हिंदुस्थानला कराव्या लागणाऱ्या भावी सत्याग्रह–संग्रामांत आपल्या सर्वस्वाचें हवन करण्यास येथील सामान्य लोक तयार होणार नाहींत, आणि ते तसे न होतील तर या संग्रामांत आधुनिक भारतास यश संपादन करतां येणार नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर आपणांस जगाच्या इतिहासांत कांहीं स्वतंत्र स्थान आहे आणि आपल्या इतिहासापासून जगाला कांहीं बोध घेण्याजोगा आहे, हा त्याचा अहंकारही खोटा ठरणार आहे. आजचा सत्याग्रह–संग्राम हें आधुनिक भारताच्या गेल्या शंभर वर्षांतील इतिहासाचें एक परिपक्व फल आहे अथवा या काळांत भारतीय संस्कृतीचें जें तत्त्वमंथन झालें त्यांत प्राप्त झालेलें तें अमृत आहे. या अमृत तत्त्वज्ञानाचें प्राशन केल्यास मानवसंस्कृति खरोखर अमर बनेल आणि या भूलोकांस अमरभूमि हें नांव प्राप्त करून देण्याचें व मानवसंस्कृतीची सत्ययुगाच्या दिशेनें प्रगति करण्याचें सामर्थ्य त्यांतून प्राप्त होईल, इतकी त्याची योग्यता आहे.

मात्र या तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करण्याचा अधिकार आपल्यापाशीं आहे हें प्रत्यक्ष कृतीनें सिद्ध करून देण्याची जबाबदारी आजच्या तरुण भारतावर आहे. ही जबाबदारी त्याच्याहातून पार पडावी याच दृष्टीनें आजच्या भारतीय क्रांतीचें आणि सत्याग्रही क्रांतिशास्त्राचें स्वरूप या प्रकरणांत विशद करावयाचें आहे. तें झाल्यानंतर पुढील प्रकरणांत आजच्या क्रांतीतून निर्माण होत असलेल्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचें सर्वांगीण स्वरूप वर्णन करण्यांत येईल. आजचें क्रांतिकार्य यशस्वी झाल्यानंतर या तत्त्वज्ञानाच्या आधारें भरतखंडास एक सर्वांगीण क्रांति घडवून आणावी लागेल आणि या सर्वांगीण क्रांतींतून मानव संस्कृतीचा एक नवा आदर्श जगाच्या प्रत्ययास येऊं लागेल. या भावी कार्याचें स्वरूप वर्णन करण्यापूर्वीं आपणांस आज या क्रांतिशास्त्रास जें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, तें कां व कसें प्राप्त झालें आहे हें समजून घेतलें पाहिजे व तोच या प्रकरणाचा विषय आहे.

सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करण्यापूर्वीं हिंदुस्थानांत राष्ट्रनिर्मितीचे दोन प्रमुख संप्रदाय अस्तित्वांत आले होते; त्यांना प्रागतिक आणि राष्ट्रीय अशी नांवें प्राप्त झालीं होतीं. या दोन संप्रदायांखेरीज एक सशस्त्र क्रांतिकारक संप्रदायहि अस्तित्वांत आला होता. म० गांधींचा सत्याग्रही संप्रदाय हा तात्त्विकदृष्ट्या या तीनहि संप्रदायांहून भिन्न असला, तरी या तिन्ही संप्रदायांतील श्रेष्ठ तत्त्वें त्यांत अंतर्भूत झालेलीं आहेत आणि आमच्या मतें तो लो० टिळकप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या बहिष्कारयोगाचें अथवा निःशस्त्र क्रांतीचें शास्त्रीय आणि परिणत स्वरूप आहे. आतांपर्यंत या अखेरच्या दृष्टिकोणाचें बरेंच विवेचन झालेलें असून प्रागतिक तत्त्वज्ञान आणि सत्याग्रही तत्त्वज्ञान यांतील साधर्म्य कोणतें आहे याचाहि अधिक खुलासा आम्ही करणार आहों. तसेंच सशस्त्र क्रांतिवादी मार्गाचा अवलंब पूर्वींच्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं कां केला नाहीं आणि म० गांधी तो कां करीत नाहींत, यांतील भेदहि येथें विशद करणें अवश्य आहे. म. गांधींच्या पूर्वींचे राष्ट्रीय पुढारी सशस्त्र क्रांति तूर्त तरी अशक्य एवढ्याच दृष्टीनें निःशस्त्र क्रांतीचा मार्ग अनुसरण्याचा उपदेश करीत. याच्या उलट म. गांधी हे तो मार्ग शक्य असला तरीहि इष्ट फलप्राप्तीच्या दृष्टीनें तो

गौण आहे असें प्रतिपादितात. तसेंच पूर्वीच्या बहिष्कारयोगाचें असहकारयोगांत रूपांतर करितांना त्यांनीं त्यास अहिंसातत्त्वाचें आध्यात्मिक अधिष्ठान देऊन त्याला एका अभिनव क्रांतिशास्त्राचें परिणामकारक स्वरूप प्राप्त करून दिलेलें आहे. आधुनिक भारतानें या क्रांतिशास्त्राचें अवलंबन कां व कसें केलें, याचा विचार करीत असतां म० गांधींच्या पूर्वी राष्ट्रनिर्मितीचें जे दोन तीन विचारसंप्रदाय या देशांत अस्तित्वांत आले होते, त्यांचें थोडक्यांत सिंहावलोकन करून त्यांपैकीं कोणत्या संप्रदायांतील कोणतीं तत्त्वें या सत्याग्रही क्रांतिशास्त्रांत अंतर्भूत झालेलीं आहेत याचाहि विचार आतां आपण केला पाहिजे. असें केलें म्हणजेच आधुनिक भारताच्या गेल्या शंभर वर्षांच्या इतिहासांत जें राष्ट्रीय विचारमंथन झालें, त्यांतील आजचें सत्याग्रही तत्त्वज्ञान हें नवनीतच होय, असें आम्ही कां म्हणतों याचा उलगडा वाचकांस होऊं शकेल.

या दृष्टीनें आतां आपण प्रागतिक संप्रदायाच्या अथवा त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा थोडा विचार करूं. मागें अनेक ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें या तत्त्वज्ञानाचा उगम बंगालमध्यें राजा राममोहन रॉय यांच्या सर्वांगीण सुधारणावादांतून झालेला आहे. युरोपीय आणि विशेषतः ब्रिटिश संस्कृति व भारतीय संस्कृति यांची तुलना करून भारतीय संस्कृति ही आधुनिक ब्रिटिश संस्कृतीच्या मानानें मागें राहिलेली आहे आणि तिची आधुनिक युरोपीय संस्कृतीच्या बरोबरीनें प्रगति झाल्याखेरीज आपलें राष्ट्र इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीनें स्वातंत्र्यांत नांदण्यास पात्र होणार नाहीं, हें उघडपणें मान्य करून ब्रिटिश राज्यछत्राच्या छायेंत आपल्या संस्कृतीचा विकास करण्याचें कार्य राजा राममोहन रॉय यांनीं सुरूं केलें होतें. साहाजिकच त्यांच्या सर्वांगीण सुधारणेचा भर आपल्या धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांवर अधिक असून त्या मानानें राजकीय आणि औद्योगिक उन्नतीवर कमी भर होता. ब्रिटिश अमदानीची सुरवात झाल्यापासून आपल्या संस्कृतीच्या आधुनिक युगाचा प्रारंभ झाला, अशी त्यांची भावना होती आणि आधुनिक युरोपांतील व्यक्तिवादी धार्मिक, सामाजिक व राजकीय तत्त्वांचा पुरस्कार करून त्यांनीं भारतीय संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन करण्याचा

प्रयत्न सुरू केला. आपल्या औद्योगिक उन्नतीस ब्रिटिश साम्राज्य अडथळा करीत आहे, किंबहुना तें आपल्या राष्ट्रांतील द्रव्याचा अपहार करण्यासाठींच निर्माण झालें असल्यामुळें त्याच्या छायेखालीं आपल्या संस्कृतीचा विकास होणें शक्य नाहीं, आणि म्हणून आपली संस्कृति आधुनिक काळांत इतर राष्ट्रांतील संस्कृतीच्या पाठीमागें राहिलेली असली तरीहि आपणांस प्रथमतः आपल्या देशांतील राजसत्ता आपल्या हातीं घेतल्याखेरीज तिचा विकास करणें, किंबहुना तिचें रक्षण करणेंहि शक्य नाहीं; फार काय, आपल्या राष्ट्रांतील लोकांचें जीवित रक्षण करणेंहि या ब्रिटिश साम्राज्यांत शक्य नाहीं; या सत्याची जाणीव ज्यावेळीं आधुनिक भारतास झाली, त्यावेळीं राजा राममोहन रॉय प्रभृति सर्वांगीण सुधारकांच्या तत्त्वज्ञानांतूनच एक प्रागतिक राजकारण इ. स. १८७५ च्या सुमारास दादाभाई नौरोजी आणि न्या. रानडे यांच्यासारख्या पुढाऱ्यांच्या प्रयत्नांनीं जन्मास आलें. ब्रिटिश साम्राज्याचें औद्योगिक स्वरूप लक्षांत घेऊन न्या. रानडे यांनीं हिंदी अर्थशास्त्राला इंग्लंडांतील व्यक्तिवादी अर्थशास्त्राचा आधार घेतां कामा नये आणि जर्मनी व अमेरिका या औद्योगिक प्रगतींत मागसलेल्या देशांतील राष्ट्रीय अर्थशास्त्रांचा आधार त्यास घेतला पाहिजे असें प्रतिपादण्यास आरंभ केला. अशा प्रकारें आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांची दृष्टि व्यक्तिवादांतून राष्ट्रवादाकडे झुकूं लागली.

न्या० रानडे यांनीं आर्थिक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला असला तरी ते सांस्कृतिक व राजकीयदृष्ट्या इंग्लंडांतील व्यक्तिवादी नेमस्त प्रागतिक पक्षाचे अथवा त्या विचारसंप्रदायाचेच अनुयायी होते. ज्या मानानें ब्रिटिश अमदानीखालीं हिंदी जनतेच्या वाढत्या बेकारीचें आणि दारिद्र्याचें भीषण स्वरूप लोकांच्या लक्षांत अधिकाधिक येऊं लागलें, त्या मानानें न्यायमूर्तींच्या नेमस्त प्रागतिक राजकारणाचें धोरण लोकांना अधिकाधिक अपुरें आणि असमाधानकारक भासूं लागलें. शिवाय जर्मनी, अमेरिका अथवा जपान, यांसारख्या औद्योगिक प्रगतींत मागसलेल्या परंतु राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र असलेल्या राष्ट्रांतील राष्ट्रीय अर्थशास्त्र किंवा त्यांचें राजकीय धोरण, हें आपणांस उपयोगी पडण्यासारखें नाहीं याची जाणीव

होऊन हिंदुस्थानांतील राष्ट्रनिर्मात्यांची दृष्टि स्वतंत्र राष्ट्रांतील अर्थकारण व राजकारण यांच्यावरून निघून, आयर्लंड अथवा इटली यांसारख्या परतंत्र अवस्थेंतून स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेणाऱ्या राष्ट्रांतील विचारसंप्रदा-यांकडे वळूं लागली. या दृष्टिकोणांतूनच अखेरीस जहाल राष्ट्रीय राज-कारण आणि सशस्त्र क्रांतिकारक राजकारण आधुनिक भारतांत निर्माण झालें.

जहाल राष्ट्रीय राजकारणांतून १९०५च्या सुमारास बहिष्कार योगाचा निःशस्त्र क्रांतिवाद जन्मास आला आणि क्रांतिकारक राष्ट्रीय राजकारणास त्यानंतर एक दोन वर्षांत इटालियन देशभक्त मॅझिनी याच्या प्रयत्नांच्या अनुकरणाचें व गुप्त कटांचें स्वरूप प्राप्त झालें. लोकमान्यप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचें निःशस्त्र क्रांतीचें अथवा बहिष्कारयोगाचें राजकारण हें आयर्लंडां-तील सिनफेन पक्षाच्या प्रारंभीच्या राजकारणासारखें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. क्रांतिकारक राष्ट्रीय राजकारणाचीं सशस्त्र आणि निःशस्त्र अशीं दोनहि स्वरूपें प्रथमतः १८९५ नंतर १९०५ पर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रांत दृग्गो-चर झालीं आणि त्या दोघांसही लो. टिळकांनीं सुरूं केलेल्या शिवाजीउत्स-वांतून स्फूर्ति मिळत होती, हें मागें सांगितलेंच आहे. निःशस्त्र क्रांतीचें राजकारण आयर्लंडांतील पार्नेल व ग्रिफिथ यांच्यासारख्यांच्या राजकीय धोरणानुसार विकास पावत होतें. सशस्त्र क्रांतीचे उपासक मॅझिनी, गॅरी-बॉल्डी अथवा कॅव्हूर, यांसारख्या इटालियन देशभक्तांच्या कार्याचें व धोर-णाचें अनुकरण करीत होते. पण लो. टिळकप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना हें अनुकरण आपल्या परिस्थितीस अननुरूप असें वाटत असल्यानें ते राष्ट्र-सभेला निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गावरच नेण्याचा प्रयत्न करीत असत. हा त्यांचा प्रयत्न केवळ आयरिश पुढाऱ्यांच्या प्रयत्नांचें अंधानुकरण नव्हतें. तर आपल्या देशाच्या परिस्थितीस अनुरूप आणि त्या परिस्थितींत फलप्रद होणारें असें हें राजकारण आहे, हें ओळखूनच त्यांनीं तो प्रयत्न चालविला होता. आपल्या देशांत निःशस्त्र क्रांतीचा प्रयत्न करण्याची कल्पना त्यांना केवळ आयरिश पुढाऱ्यांच्या धोरणावरूनच सुचलेली नव्हती. ब्रिटिश राज्याची आपल्या देशांतील उत्पत्ति, स्थिति आणि विनाश, यांच्यासंबंधीं

एल्फिन्स्टन, मन्रो, मेटकॉफ यांच्यासारख्या साम्राज्यसंस्थापक ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या विचारांचा आणि त्यांनीं त्या विचारानुसार आंखिलेल्या धोरणाचाहि आधार या त्यांच्या राजकारणास होता. तसेंच सर जॉन सीले यांच्यासारख्या राजकीय आणि ऐतिहासिक तत्ववेत्त्यांच्या हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य-सत्तेच्या मीमांसेचाहि आधार त्यांना उपलब्ध झाला होता. मन्रो–एल्फिन्स्टन यांच्यांसारखे साम्राज्यसंस्थापक ब्रिटिश मुत्सद्दी आणि सर जॉन सीले, व अगदीं अलीकडील उदाहरण हवें असल्यास इंग्लंडांतील हयात राजकीय तत्त्ववेत्त्यांत अग्रगण्य असे जे जी. डी. एच. कोल, ते सर्व हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्याचा अंत येथें एकराष्ट्रीयत्वाची भावना व्यापकत्वानें फैलावली आणि तिचा प्रवेश ब्रिटिश सरकारच्या हिंदी सैनिकांत झाला म्हणजे तावडतोब होऊं शकेल, असें एकमुखानें प्रतिपादितात. या ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या आणि राजकीय तत्त्ववेत्त्यांच्या विवेचनावरून लो. टिळक, बाबू बिपिनचंद्र पाल किंवा योगी अरविंद घोष, यांसारख्या भारतीय राष्ट्रनिर्मात्यांस निःशस्त्र क्रांतीचें अथवा बहिष्कारयोगाचें राजकारण सुचलें असलें तर त्यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. एका अर्थानें अशा प्रकारचें राजकारण या देशांत निर्माण होईल आणि त्यांतून आपल्या साम्राज्याचा अंत होईल, हें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं शंभर वर्षांपूर्वींच ओळखिलें होतें असें मन्रो, एल्फिन्स्टन वगैरे तत्कालिन मुत्सद्यांच्या उद्गारांवरून दिसून येतें.

या उद्गारांचें आपण येथें थोडक्यांत सिंहावलोकन करूं. इ. स. १८१९ सालीं माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हा मॅकिंटोश यांस लिहिलेल्या पत्रांत म्हणतो. "आमचें हिंदी साम्राज्य फार काळ टिकणार नाहीं, हें मत पूर्वग्रहदूषित नसून समंजसपणाचें आहे अशी मला भीति वाटते. त्याचा अंत कोणत्या प्रकारें होईल याचा तर्क करणें कठीण आहे. तथापि रशियासारख्यांच्या परचक्रापासून त्याचें निवारण झाल्यास त्याच्या विनाशाचीं बीजें हिंदी सैन्यांत सांपडतील असें मला वाटतें. हिंदी सैन्य हें एक फार नाजुक पण भयंकर यंत्र असून त्याच्या व्यवस्थेंत यत्किंचितहि हयगय झाल्यास तें सहज आमच्यावर उलटूं शकेल."* यानंतर तीन वर्षांनीं म्हणजे १८२२

* Mountstuart Elphinstone by J. S. Cotton, Rulers of India Series P. 185-86.

सालीं हिंदी लोकांना मुद्रणस्वातंत्र्य द्यावें किंवा न द्यावें या प्रश्नाचा निर्णय देतांना सर टॉमस मन्रो हा म्हणतो कीं, 'केवळ हिंदी सैनिकांनीं बंड केल्यानें ब्रिटिश राज्य उलथून पडलें तरी हिंदुस्थानांत सुस्थिर स्वराज्याची संस्थापना होणार नाहीं; उलट आज जें शांततेचें राज्य येथें नांदत आहे त्याचा अंत होऊन जिकडे तिकडे बेबंदशाही, अंदाधुंदी आणि अराजकता माजून राहील. यामुळें हिंदुस्थानची परिस्थिति आम्हीं त्यास जिंकला त्यावेळीं होती तिच्यापेक्षांहि फार भयानक होईल. यासाठीं भारतीय स्वातंत्र्याच्या आकांक्षा हिंदी सैन्यांमध्यें प्रविष्ट होण्यापूर्वीं भारतीय जनतेंत तिचा व्यापकत्वानें प्रसार झालेला असला पाहिजे.'

(The desire of independence and of governing themselves, which in every country follows the progress of knowledge, ought to spring up and become general among the people before it reaches the army; and there can be no doubt that it will become general in India, if we do not prevent it by ill-judged precipitation in seeking to effect in a few years changes which must be the work of generations.) ¶

आधुनिक विद्येचा जो प्रसार आपण हिंदुस्थानांत करीत आहोंत आणि या आधुनिक सुक्षितांच्या मनांत ज्या राजकीय आकांक्षा आपण निर्माण करीत आहोंत, त्यांतूनच ही राष्ट्रीय ऐक्याची व स्वातंत्र्याची आकांक्षा हिंदी जनतेंत आज ना उद्यां पण निश्चितपणें फैलावणार व ती फैलावल्यानंतर हिंदुस्थानांतीलच सैन्याच्या आधारावर हिंदी जनतेला पारतंत्र्यांत ठेवण्याचा आपला प्रयोग यशस्वी रीतीनें शेवटास जाणार, म्हणजे त्याचा अंत होणार, असें भविष्य त्यानें वर्तविलें आहे. यानंतर १८५७ सालीं हिंदुमुसलमान सैनिकांनीं एक होऊन ब्रिटिश सरकारांविरुद्ध बंड उभारिलें तें आपणांस कसें मोडतां आलें, याचें विवेचन करून सर जॉन सीले यानीं असें म्हटलें आहे कीं :— " हिंदुस्थानांतील एका जातीविरुद्ध दुसरी जात लढवूनच बहुतांशीं हें बंड मोडण्यांत आलें. जोंपर्यंत असें करणें शक्य आहे आणि आपल्यावर कोणतेंहि सरकार असलें तरी त्यावर टीका करण्याची व त्याविरुद्ध बंड करण्याची संवय हिंदी जन-

¶ Memoir of Sir Thomas Manro quoted in the development of an Indian Policy 1818 to 1858 p. 139 by Underson and Subedar.

तेला लागलेली नाहीं, तोंपर्यंतच इंग्लंडांतून हिंदुस्थानचें राज्य करणें
शक्य आहे. त्यांत अलौकिक असें कांहीं नाहीं. परंतु मी मागें म्हटल्या-
प्रमाणें जर ही परिस्थिति पालटली आणि जर कोणत्याहि उपायानें हिंदी
जनतेंत एकराष्ट्रीयत्व निर्माण झालें व त्याच्याशीं असणारा आमचा संबंध
हा आस्ट्रियाचा इटलीशीं ज्या प्रकारचा संबंध होता त्यासारखा थोड्या प्रमा-
णांतही बनला, तर आमच्या प्रभुत्वाबद्दल आम्हांस भीति बाळगली पाहिजे,
इतकें म्हणूनच मी थांबत नाहीं; तर त्या क्षणीं या प्रभुत्वाची आशाहि
आम्ही सोडूनच दिली पाहिजे असें मी म्हणतों.§" १८५७।५८ सालांतील हें
हिंदु मुसलमान सैनिकांचें बंड गुरखे आणि शीख या जातींच्या सैनिकांच्या
तुकड्यांच्या साहाय्यानें मोडण्यांत आलें. हिंदुस्थानांतील शिंदे, होळकर,
किंवा निजाम, यांसारख्या एकाद्या मोठ्या संस्थानिकानें बंडवाल्यांस
साहाय्य केलें असतें आणि त्या वेळचा जमीनदार किंवा सरंजामदारवर्ग
ब्रिटिशांशीं राजनिष्ठ राहिला नसता तर ब्रिटिश साम्राज्याचा अंत त्याच-
वेळीं झाला असता, हें आतां सर्वमान्य झालेलें आहे.* त्याचप्रमाणें हेंहि

§ The Expansion of England P. 233 by J. R. Seelay.

* शिंदे–होळकरप्रभृति संस्थानिक कसे साम्राज्यनिष्ठ होते त्यासंबंधीं पुढील उतारा वाचनीय आहे:—

" The steady devotion of Scindia and Holkar left the Marathas without a leader of skill and influence, and has hitherto rendered harmless that formidable race............Had either of them openly declared against us no Englishman probably, would have remained in the Peninsula. "

जमीनदार वर्गाला कायमधारापद्धति दिल्यामुळें तो साम्राज्यनिष्ठ राहिला यासंबंधीं पुढील उतारा पहा:—

" With regard to the fidelity and attachment of the Zemindars, Mr. Mangles, the late Chairman of the Court of Directors, has well said that their universal good conduct forms a distinctive feature of this revolution. Indeed instances of their firmness and allegiance, are so numerous that many well informed Indian thinkers have come to the opinion that the best safe-guard of the British Government against calamities of this kind, lies in the extension of farseeing and most statesmanlike land settlement system of Lord Cornwallis."

The mutinies and the people or stataments of native fidielity exhibited during the outbreak ot 1857-58 by a Hindu P. 129 and 13.

आतां सर्वमान्य झालें आहे, कीं या संस्थानिक वर्गाच्या प्रयत्नांतून हिंदुस्थानला स्वातंत्र्याची प्राप्ति होईल ही आशा व्यर्थ आहे. १८९५ नंतर १९०५ पर्यंतच्या काळांत हिंदुस्थानांत जें क्रांतिकारक राजकारण जन्मास आलें, त्या संप्रदायांतील कांहीं लोकांना या वर्गांतील एकाद्याच्या साहाय्यानें, अगर अफगाणिस्थान किंवा नेपाळ यांसारख्या लहानशा राज्याच्या साहाय्यानें, इटालीनें ऑस्ट्रियाच्या साम्राज्यांतून आपली मुक्तता करून घेतली तशी, आपणांसहि ब्रिटिश साम्राज्यांतून मुक्तता करून घेतां घेईल अशी आशा वाटत होती. परंतु ही आशा अनुभवांतीं फोल ठरली आहे. हिंदुस्थानांत जी राज्यक्रांति होणार, ती लोकशाही स्वरूपाचीच होणार आणि मध्यम वर्गांतील बुद्धिमान व स्वार्थत्यागी पुढारी व निर्धन शेतकरी वर्ग, यांच्या एकीकृत सामर्थ्यानेंच ती होणार, अशी लोकमान्यप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांची खात्री झाली होती. याचसाठीं राष्ट्रसभेंत ब्रिटिश साम्राज्यशाहीखालीं चुरडून जाणाऱ्या शेतकरी वर्गाचा प्रवेश मोठ्या प्रमाणांत व्हावा आणि तिचें धोरण लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार चालूं लागावें, असा त्यांचा कटाक्ष होता. हिंदी समाजांतील वरिष्ठ जमीनदार व संस्थानिक वर्ग हा संस्थानांच्या व जमीनदारीच्या मोहानें साम्राज्यनिष्ठ बनलेला असल्यामुळें, सुशिक्षित मध्यमवर्ग आणि दरिद्री बनलेला शेतकरीवर्ग हाच क्रांतिकारक राजकारणाचें अधिष्ठान होऊं शकतो, हें पाहून या दोघांना सशस्त्र क्रांतीपासून दूर ठेवण्यासाठीं ह्यूम, वेडरबर्न अथवा कॉटन हे ब्रिटिश मुत्सद्दी राष्ट्रसभेची चळवळ करीत होते, आणि याच वर्गांना निःशस्त्र क्रांतीच्या धोरणानें राष्ट्रसभेंत संघटित करून लो० टिळकप्रभृति राष्ट्रीय पुढारी ब्रिटिश मुत्सद्यांकडून भारतीय स्वराज्याची प्राप्ति करून घेण्याचा प्रयत्न करीत होते. बहिष्कार योगाच्या निःशस्त्र क्रांतीचा हा प्रयोग यशस्वी होईल आणि हिंदी जनतेच्या साहाय्यानें चालूं असलेलें ब्रिटिश राज्ययंत्र मोडून पडेल, हें ह्यूम–वेडरबर्न यांनाहि दिसत असल्यामुळें, ते आपल्या देशबांधवांना राष्ट्रसभेच्या मागण्या मान्य करण्याचा उपदेश जन्मभर करीत होते. पण हा उपदेश सत्ताधारी ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं मानिला नाहीं. त्यामुळें राष्ट्रसभेंतील निःशस्त्र क्रांतीची भावना वाढीस लागली व महायुद्धा-

नंतर हिंदी राष्ट्राची जी वंचना ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं केली, ती पाहून ही निःशस्त्र क्रांति परिणामकारक रीतीनें संघटित करण्याचें कार्य म. गांधींनीं आरंभिलें. प्रागतिक राजकारण महायुद्धानंतर राष्ट्रसभेंतून बाहेर पडलें आणि राष्ट्रसभा उघडपणें निःशस्त्र क्रांतिवादी संस्था बनली.

आयर्लंडांत आर्थर ग्रिफिथ यांनीं सिनफेन पक्षाच्या स्थापनेच्या रूपानें जें निःशस्त्र क्रांतिवादी राजकारण सुरू केलें होतें, त्याला महायुद्धानंतर सशस्त्र क्रांतीचें स्वरूप प्राप्त झालें. तथापि तोपर्यंतच्या काळांत आयर्लंडमध्यें चढाऊ राष्ट्रसंघटना करण्यास या पक्षाच्या निःशस्त्र राजकारणाचा उपयोग झालेला होता. आयर्लंडसारखें हिंदुस्थान हें एक छोटेंच राष्ट्र असतें, तर कदाचित् त्याच इतिहासाची पुनरावृत्ति येथेंहि झाली असती. पण आयर्लंड किंवा इटाली या देशाहून हिंदुस्थान हें राष्ट्र कितीतरी पट मोठें; त्यांत हिंदु, मुसलमान, शीख वगैरे अनेक धर्मभेद, पंथभेद, व जातिभेद; एकराष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही या भावनांच्या दृष्टीनें बरेंच मागसलेलें; प्रबल युरोपीय राष्ट्रांच्या समूहापासून भौगोलिक दृष्ट्या फार दूर आणि ब्रिटिश संस्कृतीनें व ब्रिटिशांच्या काल्पनिक सामर्थ्याच्या भीतीनें भांबावलेलें व भेडसावलेलें असें असल्यामुळें या राष्ट्रांत निःशस्त्र क्रांतिवाद हाच व्यवहार्य व परिणामकारक स्वातंत्र्याचा मार्ग आहे असें येथील विचारी, बुद्धिमान व स्वार्थत्यागी राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं म. गांधी हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वींच ठरविलें होतें व भारतीय बुद्धीवर तसे संस्कारहि त्यांनीं केले होते. म. गांधींनीं १९२० सालीं जेव्हां असहकारयोगाच्या रूपानें राष्ट्रापुढें निःशस्त्र क्रांतीचा आपला कार्यक्रम ठेविला, तेव्हां राष्ट्रांतील बुद्धिमान पुढाऱ्यांनीं आणि क्रांतिकारक तरुण अंतःकरणानीं त्याला जी मोठ्या प्रमाणावर मान्यता दिली, त्याची ही एक सयुक्तिक मीमांसा आहे. कोणत्याहि कारणानें ज्यांना ही मीमांसा पटत नाहीं किंवा पटली तरी ती लोकांपुढें मांडवत नाहीं, त्यांनीं म. गांधींच्या पाठीमागें सर्व राष्ट्र एकदम कां गेलें, याची मीमांसा म. गांधींची बुवाशाही अशीच केलेली आहे. पण ही मीमांसा विचारास व बुद्धीस पटण्याजोगी आहे असें वाटत नाहीं.

प्रागतिकपक्षानें म. गांधींच्या सत्याग्रही धोरणावर अव्यवहार्यतेच्या आपला सनातन आक्षेप घेतला आणि तो पक्ष राजकारणापासून अलग राहिला यांत आश्चर्यकारक किंवा त्याच्या पूर्वीच्या धोरणांशीं विसंगत असें कांहींच नव्हतें; परंतु लो. टिळकांच्या अनुयायांपैकीं श्री. केळकर यांचा पक्ष म. गांधींच्या असहकारयोगावर जे आक्षेप घेत असे आणि अद्यापिहि घेत आहे, त्यांचें स्वरूप थोडें भिन्न आहे. एका बाजूनें अव्यवहार्यतेचा आक्षेप तो घेतच असतो, तर दुसऱ्या बाजूनें म. गांधीचें अहिंसातत्त्व हें राजकारणांत घोंटाळा करणारें असल्यामुळें, आम्ही त्यांत सामील होत नाहीं असाहि बहाणा हा पक्ष करीत असतो. वस्तुतः लोकमान्यांच्या अनुयायांत जीं क्रांतिकारक अन्तःकरणें होतीं, तीं सर्व म. गांधींच्या काळांत अनत्याचारी असहकारितेंत व कायदेभंगांत सामील झालीं हें मागील प्रकरणांत आम्ही दाखविलेंच आहे. हीं सर्वच अन्तःकरणें एकदम अहिंसाधर्मी बनलीं असा याचा अर्थ नव्हता. हीं अन्तःकरणें म. गांधींच्या राजकारणांत कशीं व कोणत्या वृत्तींनें सामील झालीं, याची मीमांसा आ० कृपलानी यांच्या पुढील उद्गारांवरून वाचकांस यथार्थतेनें करितां येईल असें वाटतें. ते आपल्या 'The Gandhian way' या पुस्तकांत म्हणतातः— " रसायनशास्त्र आणि विमानें यांच्या काळांतील संहारसाधनें हातीं असणाऱ्या सरकाराविरुद्ध सशस्त्र युद्ध करणें हें सशस्त्र लोकांसहि अशक्यप्राय वाटत असतें. तर मग हिंदुस्थानसारख्या निःशस्त्र राष्ट्राची कथा काय? शिवाय लष्करी अर्थाची क्रांतिकारक संघटना उघडपणें करणेंहि शक्य नाहीं. आमची संघटना आम्हांस अनत्याचारी साधनांनींच केली पाहिजे. त्याचप्रमाणें स्वार्थत्याग, शौर्य, ऐक्य, शिस्त आणि संघटना, या ज्या नैतिक गुणांची अत्यंत आवश्यकता सशस्त्र क्रांतींतहि लागते, त्यांची वाढ सत्याग्रहानें उत्कृष्ट प्रकारें होऊं शकते. अखेरचा धक्का देण्याचें कार्य अत्याचारानें होवो, अगर अनत्याचारानें होवो, म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं ज्या गुणांची वाढ राष्ट्रांत अधिकाधिक होत आहे त्यांची वाढ करणें, आणि ती सद्गुणसंपत्ति प्राप्त करून घेणें, हें अवश्य आहे. या संपत्तीची वाढ शांततेच्या साधनांनींच मोठ्या प्रमाणावर होऊं

शकते. या सर्व गुणांनीं मंडित असा एकादा क्रांतिकारकांचा लहानसा गुप्त गट संघटित करणें अगदीं शक्य असते; परंतु सर्व राष्ट्रांत अथवा त्यांतील बऱ्याच मोठ्या विभागांत गुप्त मार्गांनीं या गुणांची वाढ करणें शक्य नाहीं; म्हणून अंतिम सशस्त्र लढ्याच्या दृष्टीनेंहि हिंदुस्थानांत सत्याग्रहामुळें वाढत असलेली गुणसंपत्ति उपयुक्त आहे. कारण लढ्याचें स्वरूप कसेंहि असलें तरी ही सद्गुणसंपत्ति हाच त्याचा आधार असतो. म्हणून कायमचें नसलें तरी निदान यापुढें बरींच वर्षें सत्याग्रह किंवा संप हेंच एक साधन आम्हांस उपलब्ध आहे."* अशाप्रकारें म. गांधींनीं राष्ट्रसभेला निःशस्त्र क्रांतिकारक संस्थेचें स्वरूप देण्यापूर्वी हिंदुस्थानांतील जीं उत्साही अंतः-करणें क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करीत होतीं अथवा लो॰ टिळकांच्या पक्षांत राहून त्याच्या धोरणांतूनच अखेरीस भारतीय क्रांति घडून येईल असें मानून काम करीत होतीं, तीं सर्व म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं धर्म म्हणून नसलीं तरी धोरण म्हणून सत्याग्रह-संग्रामांत सामील झालीं. प्रथमतः धोरण म्हणून ज्यांनीं सत्याग्रहाची दीक्षा घेतली, त्यांच्याचपैकीं कांहीं आज सत्याग्रहाचें खरें आणि प्रभावी स्वरूप बुद्धीला पटल्यामुळें धर्मदृष्ट्या त्याचा

* In an age of aerial and chemical warfair, the instruments of which are in the hands of Governments, even an armed people would find a physical conflict with the state a hopeless task. How much more so an unarmed nation like India? Moreover, it is not possible to organise openly in a military sense. We can only organise ourselves by non-violent methods. And after all even in a physical fight the qualities that are of ihe utmost importance are moral, like organisation, discipline, unity, bravery and sacrifice. Satyagraha brings out these qualities pre-eminently. Whatever may give the final blow, non-violence or violence, for the time being the qualities that the nation has been progressively acquiring under Gandhi are worth cultivating and worth having. They can be cultivated most extensively by peaceful methods. It is quite possible to have a small secret revolutionary group having all these moral qualities. But the nation as a whole or any extensive portion thereof can not get these qualities by secret methods. Therefore even for a final violent struggle these qualities that Satyagraha has developed in Indian character are good, for they are the basis of all fight, violent or non-violent. So if not forever, at least for many years to come, the method of Satyagraha or strike is the only method open to us."

The Gandhian Way P. 172.

स्वीकार करीत आहेत. म. गांधींनींहि राष्ट्रसभा अथवा खिलाफत कमिटी यांच्याकडून सत्याग्रहसंग्रामास मान्यता मिळवितांना त्याचा धर्मबुद्धीनें त्यांनीं स्वीकार करावा अशी अपेक्षा धरिली नाहीं. सामान्यतः धर्मदृष्ट्या अहिंसातत्त्व हा मानवाचा नित्यधर्म आहे याबद्दल निदान हिंदुस्थानांत तरी कोणताही विचारवंत वाद घालीत नाहीं. तथापि सत्य व अहिंसा या नित्यधर्मांस व्यवहारांत मानवसमाजाच्या अपूर्णावस्थेंत कांहीं अपवाद करावे लागतात असें प्रतिपादण्यांत येत असतें; पण व्यवहारदृष्ट्याहि ज्यावेळीं अहिंसातत्त्व आचरणें हें राष्ट्रनिर्मितीसारख्या कार्यांत अवश्य आहे असें सर्वांच्या बुद्धीस पटतें, त्यावेळीं धर्मशास्त्रांतील अंतिम सिद्धांतांतील सूक्ष्म मतभेदांचा काथ्याकूट करून लोकांचा बुद्धिभेद करणें आणि आपल्या राष्ट्रांत सुरू असलेल्या निःशस्त्र क्रांतीच्या कार्यांत निष्कारण विघ्नें उपस्थित करणें, हें प्रखर बुद्धिमत्तेचें लक्षण आहे असें, ज्यांना क्रांतिकार्याची तळमळ लागलेली आहे, त्यांना वाटत नाहीं. अंतिम तत्त्वज्ञानांतील मतभेद क्षणभर विसरून जाऊन विशिष्ट कार्यक्रमावर मतैक्य होणारे पक्ष राजकारणाच्या रणांगणांत खांद्यास खांदा लावून झगडत असलेले नेहमींच दिसतात. ही व्यवहारबुद्धि म. गांधींच्यापाशीं आहे; व म्हणूनच त्यांचे व्यावहारिकदृष्ट्या अलीबंधूंच्यासारख्या कडव्या मुसलमानांशींहि क्रांतिकार्यांत ऐक्य होऊं शकलें. याच दृष्टीनें ज्यांना आजच शस्त्रग्रहण करून सशस्त्र क्रांतीला उद्युक्त होणें हा अशास्त्रीय मार्ग आहे असें पटलें होतें, ते सर्व क्रांतिकारक म. गांधींचें नेतृत्व स्वीकारून कार्य करण्यास तयार झाले. परंतु सशस्त्र अगर निःशस्त्र यांपैकीं कोणत्याच क्रांतिकारक वृत्तीची प्रेरणा ज्यांच्या बुद्धींत नव्हती, असे लो० टिळकांचे अनुयायी म्हणविणारे कांहीं लोक हिंसा–अहिंसा यांचा वाद माजविण्यांत आणि म० गांधींच्या निःशस्त्र क्रांतीच्या कार्यांत अडथळे उत्पन्न करण्यांत आपल्या बुद्धीचा सदुपयोग ! करूं लागले आणि ज्यांनीं व्यवहारबुद्धीनें म. गांधींचें नेतृत्व स्वीकारिलें त्यांना ढोंगी अगर बुद्धिहीन म्हणूं लागले !

म. गांधींनीं पूर्वींच्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचा बहिष्कारयोग असहकारयुद्धाच्या स्वरूपांत लोकांपुढें मांडिला असला तरी, त्याला अहिंसातत्त्वाचें अधिष्ठान

दिल्यामुळें त्याच्यांत एक धर्मनिष्ठेचें तेज चमकूं लागलें. या तेजामुळें त्याचा प्रभाव वाढूं लागला आणि त्यामुळेंच ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं लो. टिळक किंवा बाबू अरविंद घोष यांना ज्या सवलती दिल्या नाहींत अशा कांहीं सवलती म. गांधींना देणें त्यांनाहि भाग पडलें. १९०९ सालीं नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांवर आपण गदा घालणार नाहीं अशी हमी राज्यकर्त्यांनीं दिल्यास भारतीय राज्यक्रांति निःशस्त्रमार्ग सोडून जाणार नाहीं, अशी हमी राष्ट्रीय पुढारी देऊं शकतील असे उद्गार बाबू अरविंद घोष यांनीं आपल्या जाहीर भाषणांत काढिले होते. परंतु अरविंदबाबू किंवा लो. टिळक हे व्यावहारिकदृष्ट्या निःशस्त्र क्रांतिवादी असले तरी अंतिमदृष्ट्या ते अहिंसावादी नाहींत असें ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना वाटत असल्यामुळें म. गांधींना लॉर्ड चेल्म्सफर्ड, लॉर्ड रीडिंग किंवा लॉर्ड आयर्विन यांच्या काळांत चळवळ करण्यास प्रथम तरी कांहीं महिने जी सवलत मिळाली तशा प्रकारची सवलत पूर्वीच्या पुढाऱ्यांना ब्रिटिश राज्यकर्त्यांकडून मिळणें शक्य नव्हतें. असें असलें तरी महात्मा गांधींच्या प्रयत्नांतून सशस्त्र क्रांतीचा उद्भव होणारच नाहीं अशी ब्रिटिश मुत्सद्यांची किंवा राजकीय तत्त्वज्ञांची आजहि पूर्ण खात्री झालेली आहे असें म्हणतां येत नाहीं. व्यक्तिशः म. गांधींच्या अहिंसानिष्ठेसंबंधीं मात्र त्यांच्यापैकीं कोणास फारशी शंका असेल असें वाटत नाहीं. निदान म. गांधींची याबद्दल सर्व जगभर जी कीर्ति पसरलेली आहे, तिच्या तेजामुळें तरी त्यांच्यावर अशा प्रकारचा आरोप करण्यास ब्रिटिश मुत्सद्दी धजत नाहींत आणि ब्रिटिश राजकीय तत्त्वज्ञहि तशा प्रकारची कुशंका व्यक्त करीत नाहींत. तथापि म. गांधींची निःशस्त्र क्रांतीची चळवळ त्यांच्या आटोक्याबाहेर जाऊन तिला सशस्त्र क्रांतीचें स्वरूप प्राप्त होईल अशी मात्र भीति ते व्यक्त करितात. या भीतीच्या मिषानेंच ते आपल्या अरेरावी व जुलमी फर्मानांचें अथवा फर्मानी कायद्यांचें समर्थन जगापुढें करीत असतात. पण अशा अनेक जुलमी फर्मानांनींहि म. गांधींनीं सुरू केलेली सत्याग्रहाची मोहीम आपणांस दडपून टाकितां येत नाहीं, असा त्यांस अनुभव आलेला आहे. तसेंच या चळवळीला अत्याचारी स्वरूप प्राप्त होईल व मग ती आपल्या अमर्याद

लष्करी सामर्थ्यानें आपण चुरडून टाकूं या त्यांच्या अपेक्षाहि अनुभवानें खऱ्या ठरलेल्या नाहींत. शिवाय आपलें लष्करी सामर्थ्यहि हिंदी राष्ट्राच्या सहकार्यावरच अवलंबून असल्यामुळें असहकारयुद्धांत त्यावर बिनधोकपणें विसंबून राहणें दूरदर्शीपणाचें नाहीं याची जाणीव ब्रिटिश मुत्सद्यांनाहि आहे; आणि जी. डी. एच्. कोल यासारख्या ब्रिटिश राजकीय तत्त्ववेत्त्यांसहि ती आहे. १९३४ सालीं लिहिलेल्या आपल्या 'A Guide to Moderon Politics' या ग्रंथांत म. गांधींच्या व राष्ट्रसभेच्या राष्ट्रीय क्रांतिसंबंधीं मि. कोल हे पुढीलप्रमाणें लिहितात: "आज हिंदु आणि मुसलमान या दोनहि धर्मांतील प्रचंड जनतेच्या मुक्या लोकमताला न जुमानतां ग्रेटब्रिटननें हिंदुस्थान आपल्या ताब्यांत ठेविला आहे. हिंदी संस्थानिक आणि हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय चळवळ समाजवादी किंवा मालमत्ता जप्त करणारी वृत्ति धारण करील, या भीतीनें तेथील जमीनदार आणि इतर सधन वर्ग असें कांहीं गट राजनिष्ठ आहेत. प्रचंड शेतकरी समाजापैकीं फारच थोडे लोक कोणत्याहि प्रकारच्या राजकीय चळवळींत भाग घेतात. तथापि राष्ट्रसभेला सक्रिय साहाय्य करणारे लक्षावधि लोक निश्चित आहेत आणि राजकीय दृष्ट्या जागृत अशा हिंदी लोकांपैकीं बहुसंख्य लोक राष्ट्रसभेच्या अथवा राष्ट्रीय मुसलमानांच्या संस्थांच्या पाठीमागें आहेत. प्रागतिक आणि प्रागतिकांहूनहि नेमस्त अशा पक्षांत कांहीं महत्त्वाच्या व्यक्ती असल्या तरी त्यांना सामान्य जनतेचा व्यापकत्वानें पाठिंबा नाहीं....... चीनमधील क्युमिंटँग पक्षाप्रमाणें राष्ट्रसभेंत सामाजिक व आर्थिक धोरणाबद्दल अनेक दृष्टिकोणाचे लोक आहेत. एका टोंकास कोणत्याही प्रकारच्या समाजवादाला विरोधी असे हिंदी गिरणीवाले, अगर पेढीवाले आहेत, व दुसऱ्या टोकास कामगार संघटनेचे पुढारी अगर तरुण सुशिक्षित हे असून ते सामान्यतः अर्धे समाजवादी आणि क्वचित् अर्धे कम्युनिस्ट आहेत. जवाहरलाल नेहरू हे या वृत्तीचे नमुनेदार प्रतिनिधि आहेत. गांधी हे या दोन टोकांच्या मध्यावर आहेत. त्यांच्या मतांत राजकारण, धर्म आणि संन्यस्त वृत्ति, यांचें बेमालूम संमिश्रण असें कांहीं झालें आहे कीं, त्याचा उलगडा आधुनिक पाश्चात्य मनाला होत नाहीं. तथापि हिंदुस्थानांत

कोणत्याहि व्यक्तीपेक्षां त्यांनाच फार अधिक अनुयायी आहेत. राजकीय नेतृत्वाचें आपलें स्थान ते पुनः कितपत घेतील याबद्दल संशय आहे. बहुधा हें त्यांनाहि सांगतां येणार नाहीं. कारण आपली अंतःप्रेरणा जेव्हां जागृत होईल तेव्हां तिच्या आज्ञेनुसार वागणारे ते गृहस्थ आहेत. आज तरी ते आपलें लक्ष अस्पृश्यतानिवारणाच्या मोहिमेवर ठेवून राजकारण दुसऱ्यावर सोंपवीत आहेत. परंतु जी नवी राज्यघटना हिंदुस्थानला देण्याचें ब्रिटिश सरकार ठरवील ती चालू करण्याच्या वेळीं निर्माण होणाऱ्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं ते पुनः राजकारणांत परत येतील, असा पुष्कळांचा विश्वास आहे. आणि त्यांना तसें परत यावयाचें असेल तर येतां येणें शक्य आहे.

" आजपर्यंतच्या गांधींच्या धोरणाचें अंतरंग अनत्याचार हेंच आहे. केवळ राज्यक्रांतिच नव्हे तर कोणत्याहि स्वरूपाचा केवढाहि अत्याचार करण्यास त्यांनीं कसून विरोध केलेला आहे. शांततेचा असहकार आणि कायदेभंगाचें निर्वाणीचें शस्त्र हाच त्यांच्या धोरणाचा पाया आहे. पण या मर्यादेंत हिंदी राष्ट्रवादाला ते किती काळ रोखून धरूं शकतील ? अत्याचाराचा उद्भव झाल्याच्या कारणावरून त्यांनीं कायदेभंगाच्या मोहिमा अनेक वेळां थांबविल्या आहेत. अशा रीतीनें त्या त्यांना नेहमींच थांबवितां येतील काय ?

" हें विसरतां कामा नये कीं, ब्रिटिश अमलाखालील हिंदी प्रजा, सरहद्दीजवळील कांहीं डोंगरी टोळ्या वगळल्यास, बहुधा पूर्णपणें निःशस्त्र आहे. अर्थात् ब्रिटिशांच्या ताब्यांतील हिंदी सैन्य हा या सिद्धांतास अपवाद आहे......... हिंदी लोकांना शस्त्रें हवीं आहेत, परंतु राष्ट्रीय चळवळ सशस्त्र बनेल या भीतीनें सरकार त्यांना शस्त्रें घेऊं देत नाहीं, म्हणून हिंदी सैन्याच्या राजनिष्ठेवरच ग्रेटब्रिटनचें भवितव्य बरेंच अवलंबून आहे आणि राष्ट्रीय मतांचा प्रचार सैनिकांत कितपत प्रविष्ट झाला आहे हें सांगणें फार कठीण आहे. या दृष्टीनें शीखांतील असंतोषास फार महत्त्व आहे. कारण शीख हे मोठे लढवय्ये असून सैन्यांत त्यांचा बराच भरणा आहे. याच्या उलट हिंदु आणि विशेषतः बंगाली हे लढवय्ये

नाहींत; आणि हिंदी राष्ट्रीय पुढाऱ्यांपैकीं बहुतेकांना सशस्त्र क्रांति नको आहे. ब्रिटिश सरकारचें बल त्यांना माहीत आहे व म्हणून त्यांच्याशीं सशस्त्र सामना देण्यापेक्षां ते तडजोड करण्यास लवकर तयार होतील. परंतु ही तडजोड राष्ट्रीय स्वाभिमानास अनुरूप असून तिच्यामुळें उभयपक्षीं मान्य अशा अल्प संक्रमणकालांत आपणांस साम्राज्यांतर्गत कां होईना, पण पूर्ण स्वराज्य, प्राप्त होईल अशी ही तडजोड असेल तरच ते तिला मान्यता देतील. इतक्या मर्यादेपर्यंतची मागणी तरी एखादें ब्रिटिश मंत्रिमंडळ मान्य करील काय? जरी ही मागणी मान्य झाली नाहीं तरीहि कांहीं काळ हिंदुस्थान बलात्कारानें आपल्या कब्जांत ठेवितां येईल, पण युरोपखंडांत एकाद्या खऱ्या व गंभीर स्वरूपाच्या अडचणीच्या प्रसंगांत ग्रेटब्रिटन सांपडेल, तेव्हां त्याचें हिंदी साम्राज्य बहुधा नष्ट होईल."*

वरील उताऱ्यावरून ब्रिटिश राजनीतिज्ञांना आपल्या हिंदी साम्राज्यासंबंधीं व राष्ट्रसभेच्या निःशस्त्र चळवळीबद्दल काय वाटतें, त्याची बरोबर कल्पना येईल.

हिंदुस्थानांतील जहाल राष्ट्रीय पक्षापासून आणि क्रांतिकारक वृत्तीपासून म. गांधींच्या राजकारणांत कोणतें धोरण आलेलें आहे याची चर्चा आतांपर्यंत आम्ही केली. पण या राष्ट्रीय विचारसंप्रदायाहून भिन्न पण आधुनिक भारताच्या इतिहासांत अधिक पूर्वीचा असा जो सर्वांगीण सुधारणेचा प्रागतिक विचारसंप्रदाय त्यापासून त्याच्या राष्ट्रनिर्मितीच्या धोरणांत कोणतीं तत्त्वें अंतर्भूत झालेलीं आहेत, याचाहि आतां थोडा विचार करूं. म. गांधी हे जसे व्यवहारदक्ष मुत्सद्दी आणि असामान्य राजकीय पुढारी आहेत, त्याचप्रमाणें ते एक अलौकिक धर्मसुधारक व तत्त्वनिष्ठ समाजसुधारकहि आहेत. धार्मिक व सामाजिक सुधारकांच्या अंगीं दिसून येणारी आध्यात्मिक वृत्ति आणि प्रखर सत्यनिष्ठा यांचा राजकारणांत प्रवेश करणें व समाजाच्या सर्वांगीण व्यवहारांस आध्यात्मिक स्वरूप देणें हेंच, ते आपलें जीवितकार्य मानितात. गौतमबुद्धाची अहिंसा आणि श्रीकृष्णाचा अन्याय-

* A Guide to Modern Politics. P. 308–10
by G. D. H. and Margaret Cole.

प्रतिकाराचा निष्काम कर्मयोग, अथवा अनासक्तियोग, यांचा अनुपम समन्वय त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत झालेला आहे. त्यांची सर्व व्यवहारांतील मूळ प्रेरणा अन्यायरूपी अधर्माचा उच्छेद आणि न्यायाची अथवा धर्माची संस्थापना ही आहे. धार्मिक व सामाजिक सुधारकांप्रमाणें त्यांची वृत्ति अंतर्मुख आहे आणि आपल्या पारतंत्र्यास परकीयांपेक्षां आपणच अधिक कारण झालों आहों असें ते मानितात. आत्मोन्नति आणि आत्मशुद्धि हाच आपल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीचा खरा मार्ग आहे असें ते उपदेशितात. तथापि आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचा स्वीकार केल्यानें आपली उन्नति न होतां आपला अधःपातच होईल, असें त्यांचें स्पष्ट मत आहे. समाजांतील राजकीय आणि आर्थिक व्यवहारांवरील धार्मिक बंधनें नष्ट केल्यामुळें, युरोपीय संस्कृतीचा आज विनाश होत आहे असें त्यांचें मत आहे. भारतीय व युरोपीय मध्ययुगीन संस्कृतींत समाजाच्या सर्व व्यवहारांवर धर्माचीं व नीतीचीं बंधनें होतीं. तीं सर्व बंधनें आधुनिक युरोपीय संस्कृतीनें झुगारून दिलीं आणि आर्थिक व राजकीय व्यवहारांना केवळ भौतिक सुखाच्या कसोटीवर पारखणारी अनेक सामाजिक शास्त्रें निर्माण केलीं. धर्म आणि मोक्ष या पुरुषार्थांना बाजूस सारून अर्थ आणि काम या पुरुषार्थांच्या प्राप्तीसाठींच सर्व समाजाची प्रवृत्ति असते या सिद्धांताच्या आधारावर समाजरचना करण्याचा प्रयत्न आधुनिक युरोपानें केला; व त्यामुळेंच तेथें भांडवलशाही, साम्राज्यशाही व लष्करशाही यांची आसुरी संपत्ति आज निर्माण झाली असून, भौतिक विद्येला मानवसंहाराच्या शास्त्राचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. ही आधुनिक युरोपीय आसुरी संस्कृति आंतरराष्ट्रीय महायुद्धाच्या व राष्ट्रांतर्गत वर्गयुद्धांच्या यादवींत लवकरच नष्ट होणार आहे आणि जगाला शांततेचा, न्यायाचा व सत्याचा मार्ग दाखवून देणारी एक नवी मानवसंस्कृति सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांतून निर्माण होत आहे असा त्यांचा आत्मविश्वास आहे. या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांतून कोणत्या स्वरूपाची मानवसंस्कृति निर्माण होऊं शकेल आणि आज जो राष्ट्रीय लढा भरतखंडांत चालू आहे तो यशस्वी झाल्यानंतर सत्याग्रहाचें स्वरूप व कार्य कोणत्या प्रकारचें असेल याचा विचार आम्ही पुढील प्रकरणांत करणार आहों. आम्हांस

येथें येवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, म. गांधींचें सत्याग्रही तत्वज्ञान हें ज्याप्रमाणें एक राष्ट्रीय व राजकीय क्रांतिकारक तत्त्वज्ञान आहे, त्याचप्रमाणें तें एक सर्वांगीण क्रांतिकारक तत्त्वज्ञान आहे आणि म० गांधी हे जसे राजकीय नेते व मुत्सद्दी आहेत, त्याचप्रमाणें ते धार्मिक व सामाजिक सुधारकहि आहेत.

ते एक भागवतधर्मी संत आहेत आणि मध्ययुगीन भक्तिमार्गी साधुसंताप्रमाणें त्यांनीं वैदिक धर्माची परंपरा व वर्णाश्रमधर्माची चौकट यांचा स्वरूपतः त्याग केलेला नाहीं. राजकीय क्रांति घडून येण्यापूर्वी समाजाच्या धार्मिक व सामाजिक विचारांतहि एक प्रकारची क्रांति घडून आली पाहिजे, असें मत इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं प्रतिपादिलें असल्याचें मागें सातव्या प्रकरणांत आम्ही सांगितलें आहे. अशाच प्रकारची धार्मिक व सामाजिक विचारक्रांति शिवशाहीच्या पूर्वी महाराष्ट्रांतील तुकाराम–रामदासादि साधुसंतांनीं घडवून आणिली होती असें राजवाड्यांनीं म्हटलें आहे आणि ही साधुसंतांनीं घडवून आणिलेली सामाजिक विचारांची क्रांति वैदिक परंपरेला व चातुर्वर्ण्याला न झुगारतां घडवून आणिली असा त्यांचा आधुनिक सुधारकांहून विशेष म्हणून त्यांनीं वर्णिला आहे. म. गांधींच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या धोरणास हें मध्ययुगीन साधुसंतांच्या कार्याचें राजवाडे यांनीं केलेलें वर्णन बरेंच लागू पडतें. या दृष्टीनें सामाजिक व धार्मिक सुधारणांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन आधुनिक भारतांतील सर्वांगीण सुधारकांपेक्षां लो. टिळक किंवा राजवाडे यांच्यांसारख्या राष्ट्रीय वळणाच्या पुढाऱ्यांशींच अधिक जुळता आहे. हें खरें असलें तरी, वर्णाश्रमधर्माची चौकट कायम ठेवूनहि ब्राह्मणापासून अतिशूद्रापर्यंत सर्वांनाच सामाजिक समता उपभोगितां आली पाहिजे आणि चातुर्वर्ण्यांतील सामाजिक विषमता पूर्णपणें नष्ट झाली पाहिजे, सामाजिक श्रेष्ठत्वाच्या अहंकारांतून निर्माण झालेली रोटीबेटी व्यवहारांतील कृत्रिम बंधनें हळूहळू गळून पडलीं पाहिजेत आणि शूद्र व अतिशूद्र या वर्णांना इतरांच्या बरोबरीनें मानवसंस्कृतींत स्थान मिळून आत्मोद्धाराच्या संधीचा लाभ त्यांना बिनविरोध मिळूं लागला पाहिजे, याबद्दल आजच्या आपल्या

पारंतत्र्याच्या अवस्थेंतहि आपण झटून प्रयत्न केले पाहिजेत अशी त्यांची वृत्ति आहे. या दिशेनें अस्पृश्यतानिवारण, हरिजनोद्धार आणि जाती-जातींतील विषमतेचें उच्चाटन, या कामीं त्यांनीं केलेलें कार्य व त्यास हिंदु समाजाकडून त्यांनीं मिळविलेली संमति हीं गेल्या शंभर वर्षांत होऊन गेलेल्या कोणत्याहि धार्मिक अथवा सामाजिक सुधारकांहून कमी नाहींत. आपलें राष्ट्रीय राज्यक्रांतीचें कार्य व हें कार्य यांत त्यांना कोणताहि विरोध तर दिसत नाहींच, पण उलट तीं परस्परांस पोषक व आवश्यकच आहेत अशीच त्यांची वृत्ति आहे. कै. राजवाडे यांनीं मध्ययुगीन साधुसंतांचा भक्तिमार्ग हा समाजावर होणाऱ्या अन्यायाच्या अगर आक्रमणाच्या सशस्त्र अगर अशस्त्र प्रतिकाराचाहि मार्ग नव्हे असें म्हटलें आहे; पण म. गांधी यांचा भक्तिमार्ग हा तसा नाहीं. तो अशस्त्र प्रतिकाराचा तेजस्वी मार्ग आहे. या दृष्टीनें राजवाडे यांनीं तुकारामादि इतर साधुसंत आणि राम-राज्याची संस्थापना करूं इच्छिणारे समर्थ रामदास, यांच्यांमध्यें जो एक भेद कल्पिला आहे, तो म. गांधींनीं आज नष्ट केलेला आहे. त्यांनीं भक्ति-मार्ग आणि प्रवृत्तिपर कर्मयोग यांचा समन्वय करून रामराज्याची संस्था-पना करण्याचा सत्याग्रही मार्ग जगाला दाखवून दिला आहे.

इतरहि अनेक दृष्टींनीं म० गांधींचें कार्य मध्ययुगीन साधुसंतांच्या कार्याच्या पुढें गेलेलें आहे. त्यांची रामराज्याची कल्पना अधिक परिणत आणि आधुनिक कालास अधिक अनुरूप अशा प्रकारची बनलेली आहे. रामराज्य हा शब्द ऐकिल्याबरोबर आधुनिक सुशिक्षितांच्या मनांत एक राजसत्ताक राज्याची कल्पना उभी राहते आणि मध्ययुगीन साधुसंतांची रामराज्याची कल्पना तशाच प्रकारची होती. परंतु म० गांधींची राम-राज्याची कल्पना इतकी संकुचित किंवा मर्यादित नाहीं. रामराज्य या शब्दानें राजसत्ताक राज्यपद्धति असेंच ते मानीत नाहींत. राज्य राज-सत्ताक असो, लोकसत्ताक असो, अथवा समाजसत्ताक असो, हीं त्याचीं बाह्य स्वरूपें होत, पण राज्याचें अंतरंग हें नेहमींच न्यायस्वरूपी असलें पाहिजे. रामाचें राज्य म्हणजे धर्माचें, न्यायाचें राज्य होय. राम ही विशिष्ट व्यक्ति आतां पुनः भूलोकावर येऊं शकत नाहीं, परंतु प्रत्येक मनुष्याच्या

अंतःकरणांत राम आणि रावण अशा दोन वृत्ती आहेत. पहिलींतून धर्म-बुद्धि अथवा न्यायबुद्धि यांचा उगम होतो आणि दुसरी स्वार्थबुद्धीच्या रूपानें प्रकट होते. मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील स्वार्थबुद्धीचा अंत होऊन तेथें न्यायबुद्धीचें राज्य प्रस्थापित होणें, हेंच अंतःकरणांतील रामराज्य होय. समाजांत स्वार्थबुद्धींतून निर्माण होणारे अनेक कलह नष्ट होऊन त्यांत न्यायप्रस्थापना होणें, म्हणजेच धर्मसंस्थापना होणें किंवा धर्मराज्याची अथवा रामराज्याची स्थापना होणें होय. समाजांतील न्यायबुद्धीचा आधार ज्या राज्याला आहे, ज्या राज्यांतील कायदे हे समाजांतील न्यायबुद्धीला अनुसरून आहेत, न्यायबुद्धीनें प्रेरित होऊन व्यवहार करणाऱ्या मनुष्यांस ज्या समाजांत कोणत्याहि कायद्याचा अडथळा होत नाहीं, ज्या समाजांतील सर्व व्यवहार मनुष्याच्या अंतःकरणांतील न्यायबुद्धीला सहज पटणारे आहेत, अन्यायानें द्रव्यार्जन करणें आणि सत्तेचा उपभोग घेणें, हें ज्या समाजांत अशक्य आहे आणि जेथील राजसत्ता प्रजेंतील संघटित आत्मबलापुढें नमूं शकते, असें राज्य म्हणजे रामराज्य होय. आजच्या समाजशास्त्रीय व राज्यशास्त्रीय विचारांच्या आणि समाजघटनेच्या दृष्टीनें आजचें भारत-वर्षीय रामराज्य हें राजशाहीचें न बनतां लोकशाहीचेंच बनेल व तें तसें बनावें अशीच म० गांधींची कल्पना आहे. आजची राष्ट्रनिर्मिति लोकशा-हीच्या तत्त्वावरच होणार असून आजच्या स्वराज्यांत सामाजिक समता आणि नागरिक स्वातंत्र्य यांचा सर्वांस उपभोग मिळाला पाहिजे हें म. गांधींनीं आपल्या उक्तींनीं आणि कृतींनीं निःसंदिग्धपणें लोकांस समजावून दिलेलें आहे. मात्र ही लोकशाही युरोपीय लोकशाहीप्रमाणें भांडवलशाहीची दासी बनूं नये आणि लोकसत्तेच्या नांवानें धनिकसत्तेची संस्थापना या देशांत होऊं नये, असेंहि त्यांचें स्पष्ट मत आहे. आधुनिक युरोपांत जी संस्कृति निर्माण झाली, तिनें धर्माचें अधिष्ठान सोडिल्यामुळें ती भ्रष्ट झाली व तिच्यांत भांडवलशाही व साम्राज्यशाही यांचा उदय होऊन ती आज रसातळास जाऊं लागली आहे. याकरितां आपल्या संस्कृतीनें धर्माचें अधिष्ठान सोडूं नये आणि आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचें अंधानुकरण करूं नये, असें त्यांचें आग्रहाचें म्हणणें आहे. मात्र रामराज्य या त्यांच्या शब्दाचा अर्थ आधुनिक सुशिक्षि-

तांस भासतो त्याहून भिन्न आहे. त्याचप्रमाणें आपल्या राष्ट्रनिर्मितींत अथवा राजकारणांत धर्माची वृत्ति बाणविली पाहिजे, असें जेव्हां ते म्हणतात, तेव्हां त्यांचा धर्म या शब्दाचा अर्थहि आधुनिक सुशिक्षितांस भासतो त्याहून भिन्न आहे हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

आपल्या राष्ट्रीयत्वास ज्या धर्माचें अधिष्ठान हवें असें आपण म्हणतों तो केवळ हिंदुधर्म नसून त्याहून अधिक व्यापक असा एक सर्वश्रेष्ठ मानवधर्म आहे असें त्यांनीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे. १९२१ सालीं 'यंग इंडियां ' त 'Neither a Saint nor a Politician' या मथळ्याचा एक लेख त्यांनीं लिहिला आहे. त्यांत ते म्हणतातः "राजकारणाला धर्माचें अधिष्ठान देण्याचा प्रयोग मी माझ्या व माझ्या मित्रांच्या प्रयत्नानें करीत आहे. धर्म या शब्दानें मी काय समजतों तें मला विशद करूं द्या. इतर सर्व धर्मांहून हिंदुधर्म हा मला अत्यंत प्रिय आहे हें निश्चित. तथापि हा तो धर्म नव्हे. हा धर्म हिंदुधर्मांहूनहि श्रेष्ठ आहे. या धर्मवृत्तीमुळें मनुष्याचा स्वभावच पालटतो. त्याच्या अंतःकरणांतील सत्याशीं कधींहि न सुटणारी अशी त्याची गांठ बांधली जाते आणि या वृत्तीमुळें त्याची एकसारखी अंतःशुद्धि होत राहते. मानवस्वभावांतील ही एक नित्यवृत्ति आहे. ती जागृत झाली असतां तिला व्यक्त करण्यासाठीं आपणांस कितीहि क्लेश पडले तरी मनुष्य त्याची फिकिर करीत नाहीं. त्याचा आत्मा या वृत्तीमुळें अगदीं बेचैन होतो; आणि परमात्म्याचें ज्ञान होऊन, त्याचा व आपला सत्यसंबंध प्रतीत होईपर्यंत या वृत्तीचें समाधान होत नाहीं."* सारांश, मनुष्याच्या अंतःकरणांत असत्यांतून सत्याकडे, अज्ञानांतून ज्ञानाकडे आणि अपूर्णत्वाकडून पूर्णत्वाकडे जाण्याची जी एक सनातनवृत्ति आहे, ज्या वृत्तीनें प्रेरित होऊनच सर्व धार्मिक, सामाजिक किंवा राजकीय सुधारक अथवा क्रांतिकारक लोकनायक, राष्ट्रनिर्माते, साधुसंत अथवा धर्मसंस्थापक आपले व्यवहार करीत असतात आणि ज्या वृत्तीमुळें मनुष्याची स्वार्थी अहंकारभावना नष्ट होऊन तो परार्थी लोकसेवक बनतो, त्या

* Speeches and Writings of M. K. Gandhi, by Natesan and Co. P. 807. 3rd edition.

सनातन मानवी वृत्तीसच म. गांधी हे धर्मवृत्ति अथवा धर्म असें म्हणतात. जगांतील सर्व धर्मांचें अंतरंग एकच असून मनुष्याची सतत उन्नति व शुद्धि करणारी ही वृत्ति जागृत व्हावी आणि आपलें पारमार्थिक श्रेष्ठ व सत्य स्वरूप त्यानें, प्रकट करावें, हेंच सर्व धर्मांचें सार आहे अशी म. गांधींची शिकवण आहे. सर्वधर्मसहिष्णुता आणि सर्व धर्मांविषयीं समबुद्धि हे त्यांच्या सत्याग्रहांतील एक अवश्य व्रत आहे; आणि 'सत्यापरता नाहीं धर्म । सत्य तेंचि परब्रह्म' हें त्यांच्या अध्यात्मज्ञानाचें रहस्य आहे. याच अध्यात्माच्या आणि सर्वव्यापक मानवधर्माच्या अधिष्ठानावर त्यांना आधुनिक भारताची राष्ट्रनिर्मिति करावयाची असल्यानें हिंदु, मुसलमान, खिस्ती असले क्षुद्र भेदाभेद त्यांच्या अंतःकरणास शिवतहि नाहींत. हिंदुस्थानांतील राजकीय इतिहासाची परंपरा लक्षांत घेऊन आधुनिक भारताच्या निर्मितीस हिंदु व मुसलमान यांच्यांतील भेद हाच एक प्रमुख अडथळा आहे, असें त्यांनीं आपल्या बुद्धीनें निश्चित ठरविलें आहे. हिंदुसमाजांतील सामाजिक विषमता नष्ट करण्याचें प्रतीक म्हणून त्यांनीं अस्पृश्यतानिवारण व हरिजनोद्धार यांस आपल्या राष्ट्रनिर्मितीच्या विधायक कार्यांत अग्रस्थान दिलेलें आहे आणि हरिजनांना इतर हिंदूंपासून अलग करण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं केला, तेव्हां त्यांनीं आपल्या प्राणाचें मोल देऊं करून ब्रिटिशांची ही भेदनीति हाणून पाडिली. आधुनिक भारताच्या इतिहासांत राजकारण, समाजकारण आणि धर्मकारण या सर्वच दृष्टींनीं म० गांधींनीं हें जें महत्कार्य केलें त्यास फार महत्त्व आहे; व त्याचीं मधुर फळें भावी पिढ्यांस चाखावयास मिळतील. त्याचप्रमाणें हिंदु–मुसलमानांचें ऐक्य या विधायक कार्यांतील दुसऱ्या महत्त्वाच्या प्रश्नावर म० गांधींच्याइतकें राष्ट्रीय पुढाऱ्यांपैकीं फार थोड्यांनीं जनतेचें लक्ष वेधून घेतलें असेल, असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. हिंदु–मुसलमानांचें ऐक्य भारतीय राष्ट्रनिर्मितीच्या व राजकारणाच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे, हें अनेक राजकीय पुढाऱ्यांनीं ओळखिलेलें होतें व आहे. विशेषतः दादाभाई नौरोजी, न्या. रानडे, ना. गोखले, लो. टिळक या सर्वांनींच राष्ट्रीय दृष्ट्या हिंदु-

मुसलमानांच्या ऐक्यास पाठिंबा दिलेला आहे, परंतु म. गांधी यांची या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टि केवळ राजकीयच नाहीं. राजा राममोहन रॉय यांनीं हिंदु, मुसलमान व ख्रिस्ती या तीन धर्मांचा समन्वय करण्याची महत्त्वाकांक्षा धरून ब्रह्मसमाजाची स्थापना केली; आणि स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांनीं सर्व धर्मांचा समन्वय किंवा सर्व-धर्म-समभाव हाच वेदांताचा आधुनिक जगास प्राचीन संदेश आहे असें स्वामी विवेकानंद यांच्या मुखानें जाहीर केलें. म. गांधी यांची या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टि राजा राममोहन रॉय किंवा स्वामी रामकृष्ण यांच्याप्रमाणें श्रेष्ठ धर्मपर आहे. या त्यांच्या वृत्तीस प्राचीन वेदांताप्रमाणें मध्ययुगीन साधुसंतांच्या भागवत धर्माचाहि भरपूर आधार आहे व याच आधारावर ते भारतीय राष्ट्र–मंदिराची आज उभारणी करीत आहेत.

म. गांधी यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत पूर्वीच्या सर्वांगीण सुधारकांनीं युरोपीय संस्कृतीच्या आधारें प्रतिपादिलेलें आणखी एक तत्त्व थोड्या निराळ्या पण शुद्ध स्वरूपांत अंतर्भूत झालेलें आहे. हें तत्त्व म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्याचें तत्त्व होय. म. गांधी हे एका अर्थानें आत्यंतिक व्यक्तिवादी आहेत. मात्र ते आपल्या व्यक्तिवादास भौतिक सुखाभिलाषाचें हीन स्वरूप न देतां लोकसेवेंत प्राप्त होणाऱ्या आध्यात्मिक सुखाभिलाषाचें श्रेष्ठ स्वरूप देत असतात. धर्मज्ञान, परमात्मप्राप्ति अथवा आत्मज्ञान या बाबतींत ते शब्दप्रामाण्याला किंवा ग्रंथप्रामाण्याला अखेरचें स्थान देत नाहींत. ग्रंथप्रचीति आणि गुरुप्रचीति या दोहोंहून आत्मप्रचीति हीच श्रेष्ठ आहे आणि प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या अंतरात्म्याच्या आज्ञेंतच सदैव वागलें पाहिजे, हा त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांतील आधारभूत सिद्धांत आहे. या अंतरात्म्याच्या आज्ञेपुढें ते ग्रंथाची आज्ञा, राजाची आज्ञा अथवा समाजाची आज्ञा, या सर्वांसच गौण लेखितात. 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः' हा सिद्धांत पुढें ठेवून धर्मबंधनें, राजबंधनें अथवा समाजबंधनें यांच्या पलीकडे जाण्याचा आणि केवळ सत्यरूप परमेश्वराचें बंधन पाळून स्वतःला व समाजाला मुक्त करण्याचा अधिकार प्रत्येक मनुष्यास प्राप्त करून घेतां येईल असें ते मानितात. सत्याग्रह हें केवळ राज-

कीय क्रांतीचें शास्त्र नसून तें एक सर्वांगीण क्रांतीचें शास्त्र आहे, आणि त्याचें अनुसरण करण्याचा अधिकार केवळ विशिष्ट कुलांत जन्मल्यानेंच प्राप्त होतो, किंवा साधुसंत म्हणून मनुष्यांची एक निराळी जात आहे व त्या जातींतील व्यक्तीसच हा अधिकार आहे, असें ते मानीत नाहींत. सत्याग्रह हें सर्वांनीं अनुसरण्याचें शास्त्र आहे. साधुत्व प्राप्त करून घेणें हा प्रत्येकाचा हक्क, अधिकार, किंबहुना धर्म आहे. हें साधुत्व प्राप्त करून घेऊन समाजांतील रूढ विधिनिषेधांच्या पलीकडे जाऊन नवे विधिनिषेध निर्माण करणें आणि नव्या कालास, नव्या परिस्थितीस आणि समाजांत निर्माण होणाऱ्या नव्या आकांक्षांस अनुरूप अशा प्रकारची नवी धर्म-संस्थापना करणें, हें समाजांतील सर्वश्रेष्ठ साधुपुरुषांचें अवश्य कर्तव्य आहे. त्यांनीं आज हिंदुस्थानला सर्व बाजूंनीं घेरून टाकणाऱ्या आणि त्याच्या जीवित वित्ताचा अपहार करणाऱ्या ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध राष्ट्रीय क्रांतीचें निशाण उभारिलें आहे. या क्रांतींतून हिंदुस्थानांत लोकशाही ऊर्फ लोकराज्य निर्माण होईल अशी त्यांची श्रद्धा आहे. या लोकराज्यांत प्रत्येकाचें जीवित आणि वित्त हीं सुरक्षित राहतील. कष्टार्जनानें केलेल्या धन-संचयाचा अपहार कोणाकडूनहि केला जाणार नाहीं आणि प्रत्येकास सुखानें चरितार्थ करण्याचा मार्ग उपलब्ध होऊन त्याच्या आत्मोन्नतीस शक्य तें साहाय्य समाजाकडून मिळत राहील. पण मागें सांगितल्याप्रमाणें लोक-राज्य हेंच त्यांचें स्वराज्याचें अंतिम स्वरूप नव्हे. त्यांच्या स्वराज्याचें अंतिम स्वरूप आत्मराज्य हें आहे. या आत्मराज्यांत कोणालाहि बाह्य कृत्रिम बंधनें पाळावीं लागणार नाहींत. दंडधारी राज्यसंस्थाहि कोणास आव-श्यक वाटणार नाहीं. हें आत्मराज्य लोकसत्तेच्या व समाजसत्तेच्याहि पली-कडचें आहे आणि त्याची प्राप्ति सत्याग्रही व्यक्तिस्वातंत्र्यांतूनच होऊं शकेल असें त्यांचें मत आहे. मात्र आधुनिक युरोपखंडांत व्यक्तिस्वातंत्र्याचें जें हीन स्वरूप दृष्टीस पडत आहे व ज्या हीन व्यक्तिस्वातंत्र्यवादांतून आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचा विनाश आज ओढवत आहे, तशा प्रकारचें हीन व्यक्ति-स्वातंत्र्य मात्र त्यांस नको आहे. अमर्याद धनसंचयाचें व्यक्तिस्वातंत्र्य, निर्धन जनतेला दास बनवून तिचें रक्तशोषण करण्याचें व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि

सत्तामदानें अथवा संपत्तिमदानें झिंगून जाण्याचें व्यक्तिस्वातंत्र्य त्यांना नको आहे. तें व्यक्तिस्वातंत्र्य सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाशीं पूर्णपणें विसंगत आहे.

आधुनिक युरोपानें जेव्हां अशा प्रकारच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचें आणि ते उपभोगीत असणाऱ्या व्यक्तींच्या अमर्याद मालमत्तेचें संरक्षण करणें, हेंच राज्यसंस्थेचें आदिकर्तव्य होय असें ठरविलें तेव्हांपासून त्याच्या संस्कृतीच्या ऱ्हासकाळास प्रारंभ झाला. मार्टिन ल्यूथर यानें प्रॉटेस्टंट धर्मपंथ स्थापन केला किंवा त्यानंतर केल्विन याचा प्युरिटन पंथ अस्तित्वांत आला, तेव्हां त्यांच्यापुढें हें अमर्याद धनोपभोगाचें आणि सत्ताभिलाषाचें हीन व्यक्तिस्वातंत्र्य नव्हतें. धर्माधिकाऱ्यांचीं आणि राजाधिकाऱ्यांचीं बंधनें झुगारून देतांना धनिक वर्गाच्या बंधनांचे पाश सामान्य जनतेच्या गळ्याभोंवतीं आवळले जावेत अशी त्यांची अभिलाषा नव्हती. पण ज्या व्यापारी वर्गानें त्यांच्या या व्यक्तिवादी तत्त्वाचा अवलंब केला, त्यांनीं लवकरच त्याला सुखाभिलाषी व्यक्तिवादाचें जड स्वरूप प्राप्त करून दिलें. ज्या काळांत समाजांतील कोणत्याहि व्यक्तीला आपल्या जीवितास आवश्यक इतकें वित्त संपादन करण्यास फारसा अडथळा नव्हता, आणि कोणाहि व्यक्तीस आपल्या जीवितास आवश्यक इतक्या वित्ताहून अधिक वित्ताचा संचय करणें जवळ जवळ अशक्य होतें, अशा प्राथमिक अवस्थेंतील समाजांत प्रत्येकाच्या कष्टार्जित वित्ताचें संरक्षण करणें आणि प्रत्येकाच्या जीविताचें संरक्षण करणें, या दोनहि गोष्टी सारख्याच होत्या. अशा वेळीं समाजांतील व्यक्तींच्या वित्ताचें संरक्षण करणें हें राज्यसंस्थेचें प्रमुख कर्तव्य आहे असें मानण्यांतहि फारसा दोष नव्हता. परंतु ज्या समाजांत कांहीं थोड्या व्यक्तींना अमर्याद धनसंचय करून समाजांतील इतर सर्वांचीं जीवितसाधनें आपल्या कबजांत घेतां येतात आणि इतरांच्या असहाय निर्धन परिस्थितीचा फायदा घेऊन त्यांच्या श्रमांतून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचा बिनकष्टानें अपहार करतां येतो, अशा समाजांत व्यक्तींच्या वित्ताचें सरंक्षण करणें एवढेंच राज्यसंस्थेचें कर्तव्य समजणें हा खरा व्यक्तिवाद नव्हे, अशा आर्थिक विषमतेवर अधिष्ठित झालेल्या समाजांतील व्यक्तिस्वातंत्र्य हें खरें

व्यक्तिस्वातंत्र्य नव्हे; आणि अशा समाजांतील मालमत्ता ही कष्टार्जित मालमत्ता नव्हे. असा समाज हा स्तेयवृत्तीवर अधिष्ठित झालेला असतो. त्यांत धर्माचें किंवा न्यायाचें राज्य प्रस्थापित होऊं शकत नाहीं. म. गांधींना असा व्यक्तिवादी समाज नको आहे व ज्या संस्कृतींत अशी आर्थिक विषमता निर्माण होते ती संस्कृतिहि त्यांस नको आहे. भौतिक-सुखाभिलाष हें सत्याग्रहाचें ध्येय कधींच होऊं शकत नाहीं आणि अमर्याद धनसंचय करणारी व्यक्ति ही सत्याग्रही बनूं शकत नाहीं. धनसंचय ही सत्याग्रही दृष्टीनें चोरीच आहे. खिस्तानें म्हटल्याप्रमाणें धनाची उपासना आणि सत्याची उपासना एकालाच करितां येत नाहीं. सुईच्या नेढ्यांतून उंट जाणें हें एक वेळ शक्य होईल, परंतु धनिक व्यक्तीला परमेश्वरी साम्राज्यांत म्हणजेच आत्मराज्यांत प्रवेश करणें शक्य होणार नाहीं, असें जें खिस्तानें सांगितलें, त्याचा अनुभव आपणास दक्षिण आफ्रिकेंतील सत्याग्रहाच्या मोहिमेंत आला असें म. गांधींनीं आपल्या एका व्याख्यानांत सांगितलें आहे. तेथेंच धनिक व्यक्तीनें आपल्या धनसंचयाचा त्याग केल्याखेरीज त्यास सत्याग्रही बनतां येत नाहीं, व म्हणून सत्याग्रही क्रांतींत निर्धन, दरिद्री लोक जितके उपयोगी पडतात तितके सधन लोक उपयोगी पडत नाहींत, असाहि त्यांनीं आपला अनुभव सांगितला आहे.§ तात्पर्य, सुखाभिलाषी धनिकांच्या दास्यांत गेलेली लोकशाही आणि त्यांच्या स्वैर वासनांतून निर्माण होणारें व्यक्तिस्वातंत्र्य, हीं सत्याग्रहाचीं ध्येयें नव्हेत. धनिकांच्या स्वैराचारांतून निर्माण होणारी अराजकता हें त्यांचें समाजाच्या पूर्णावस्थेचें स्वरूप नसून वासनांच्या संयमांतून प्राप्त होणारें आत्मराज्य हीं

§ " In South Africa, where I had the privilege of associating with thousands of our countrymen on most intimate terms, I observed almost invariably that the greater the possession of riches, the greater was their moral turpitude. Our rich men, to say the least, did not advance the moral struggle of passive resistance as did the poor. The rich men's sense of self-respect was not so much injured as that of the poorest. "

Speeches and Writings of M. K. Gandhi, by Natesan and Co. P. 288 3rd edition.

त्यांची समाजाच्या पूर्णावस्थेची कल्पना आहे. ही पूर्णावस्था प्राप्त करून घेण्यासाठीं आपल्या जनतेनें युरोपखंडांतील जनतेप्रमाणें धनिक वर्गाचें नेतृत्व न स्वीकारितां अपरिग्रही सत्याग्रही वर्गाचें नेतृत्व स्वीकारावें म्हणजे तिला खरें लोकराज्य प्राप्त होईल आणि या लोकराज्यांतून आत्मराज्याचाहि मार्ग तिला दिसूं लागेल.

म. गांधींच्या विधायक कार्यक्रमांत ग्रामोद्योगांची संघटना हें एक अत्यंत महत्त्वाचें अंग आहे. राष्ट्रसभेचीं सूत्रें गांधीजींच्या हातीं गेल्यापासून स्वदेशी चळवळीला ग्रामोद्योगाच्या संघटनेचें स्वरूप प्राप्त झालें. प्रथमतः केवळ खादीचीच चळवळ त्यांनीं आपल्या हातीं घेतली व आज त्या चळवळीचा विकास ग्रामोद्योगांच्या संघटनेंत झाला आहे. मध्ययुगीन साधुसंत हे राजकारणाकडे लक्ष पुरवीत नसत आणि अर्थकारणहि त्यांच्या कार्यक्षेत्रांत येत नसे. समर्थ रामदास यांनीं राजकारणाचें व स्वधर्मी राजाचें अथवा स्वराज्याचें महत्त्व ओळखिलें होतें आणि स्वधर्मरक्षण व स्वराज्यसंस्थापना यांचा अन्योन्यसंबंध त्यांना पटला होता. परंतु स्वदेशी उद्योगधंदे व स्वराज्य यांचा अन्योन्यसंबंध त्या वेळच्या राजकारणपरिचित असलेल्या साधूंसहि कळण्याचा फारसा संभव नव्हता. कारण त्यावेळीं जें परराज्य अथवा परकीय साम्राज्य महाराष्ट्रावर आलें होतें त्यांत स्वदेशी उद्योगधंद्यांना नष्ट करून परकीय माल खपविण्याचें औद्योगिक साम्राज्यशाहीचें धोरण नव्हतें. त्यावेळच्या परकीय अमदानींत स्वकीय राजा अथवा सरंजामदारवर्ग नष्ट होऊन परकीय राजा येत असे. परधर्माची स्वधर्मावर चढाई होत असे. तथापि मनुष्यांचे उद्योगधंदे कायम टिकल्यामुळें त्यांचीं जीवितसाधनें लुबाडिलीं जात नसत. प्रत्येक खेडें हें औद्योगिक दृष्ट्या स्वयंपूर्णच असे आणि या औद्योगिक पायाच्या आधारावर तेथील परंपरागत संस्कृति टिकून असे. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या अमदानींत खेड्यांतील उद्योगधंद्यांचा नाश झाला. खेड्यांतील कच्चा माल विलायतेंत जाऊं लागला आणि विलायतेंतील पक्का माल खेड्यांत घुसूं लागला. यामुळें खेड्यांत दुकानदारांचें प्रस्थ वाढलें. दुकानदार शेतकऱ्याचा माल विकत घेतांना आणि त्याला लागणारा माल विकत देतांना त्याला लुबाडूं

लागला. खेड्यांतील शेतीखेरीज सर्व स्वतंत्र धंदे आणि शेतकऱ्याचे जोड-धंदे हळूंहळूं नष्ट होऊन खेड्यांत शेतीखेरीज कोणताहि धंदा शिल्लक उरला नाहीं. सर्वच लोकसंख्येचा शेतीवर भार पडल्यामुळें शेतजमिनीचें लहान लहान तुकडे झाले; आणि शेतीवर वर्षभर कष्ट करून कोणाचेंच पोट भरेनासें झालें. सरकार देणें सालोसाल सक्तीनें नियमित वेळीं वसूल करण्याची कार्यक्षम राज्यपद्धति ब्रिटिशांनीं स्थापन करून पैशांत वसूल करण्याचें सुरू केल्यामुळें सुगींत स्वस्त दरानें माल विकणें शेतकऱ्याला भाग पडूं लागलें आणि त्याची दुकानदाराकडून अधिकच लुबाडणूक होऊं लागली. खेड्यांतील जनतेचे सर्व उद्योगधंदे टार करणें, शेतकऱ्याचे जोड धंदे नष्ट करणें आणि सुगींत स्वस्त दरानें माल विकण्यास त्याला भाग पाडणें व महाग माल त्याच्या पदरांत बांधून त्याची दुसऱ्या तोंडानें लुबाडणूक करणें या सर्व गोष्टी कायद्यानेंच करितां येत होत्या. ब्रिटिशांच्या कायद्याच्या राज्यांतील ही एक कायदेशीर दरवडेखोरी होती. ब्रिटिशांनीं जी दरवडेखोरी बंद केली आणि जी दरवडेखोरी हजारों वर्षे चालू असतांहि खेड्यांतील जनता सुखानें नांदत होती, त्या बेकायदेशीर दरवडेखोरीपेक्षां आणि महंमद गझीनीसारख्या परकीय व परधर्मी राजकीय लुटारूंनीं केलेल्या दरवडेखोरीपेक्षां ब्रिटिशांच्या कायद्याच्या राज्यांतील वर वर्णन केलेली कायदेशीर दरवडेखोरी खेड्यांतील जनतेस अधिक हानिकारक ठरली; आणि हिंदुस्थानसारख्या सुपीक देशांतील तत्कालिन इतर देशांतील खेड्यांपेक्षां अधिक संपन्न खेडीं एका अर्धशतकाच्या अमदानींतच उध्वस्त झालीं. खेड्यांतील दुकानदार हा परकीय भांडवलशाहीचा दलाल बनला आणि त्यानें खेड्यांतील सर्व उद्योगधंदे नष्ट करून एका शेतकीवरच जगणाऱ्या शेतकऱ्याची दुतोंडी लुबाडणूक चालविली. हळूंहळूं हा शेतकरी कर्जबाजारी बनला आणि त्याला लागणारें कर्ज देण्याचा धंदा दुकानदारानें चालविला. दुकानदारी व सावकारी हे दोन नवेच धंदे भरभराटीस येऊन त्यांच्या संकीर्ण व्यवहारांतून निर्माण होणारे कायद्याचे प्रश्न सोडवून पोट भरणारा नवा वकील वर्गहि प्रत्येक तालुक्यांत वाढूं लागला. दुकानदारी, सावकारी, वकिली यांच्या जाळ्यांत सांपडलेला शेतकरी

हळूहळू आपली जमीन गहाण टाकूं लागला आणि हीं गहाणखतें कायदेशीर मार्गानें स्वस्त दराचीं खरेदीखतें बनूं लागलीं. खेड्यांतील जीवनांत झालेली ही क्रांति, तिच्यामुळें उजाड पडलेलीं खेड्यांतील घरें आणि त्यामुळें देशोधडीस लागलेलीं खेड्यांतील कुटुंबें, हें दृश्य पाहून म. गांधींना ब्रिटिशांची संस्कृति ही सैतानी संस्कृति आहे आणि तिनें हिंदुस्थानांत स्थापन केलेल्या आगगाड्या, तारायंत्रें, टपालखातें हीं सर्व गरीब जनतेला लुबाडण्याचीं सैतानीं साधनें आहेत असें दिसून आलें. आपल्या देशांत स्वदेशी चळवळ सुरू झाल्यानंतर जी स्वदेशी कारखानदारी जन्मास आली, त्या स्वदेशी कारखानदारीमुळें खेड्यांतील जनतेंत पसरलेलें दारिद्र्य आणि बेकारी याचा अंत न होतां त्यांची वाढच होत आहे आणि या कारखानदारीमुळें ज्या अत्यंत अल्प लोकसंख्येस उद्योगधंदा मिळत आहे त्यांना आर्थिक दास्य प्राप्त होऊन त्यांचा नैतिक अधःपात होत आहे. हें जेव्हां त्यांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांनीं आपल्या स्वदेशी चळवळीला ग्रामोद्योगांच्या संघटनेचें स्वरूप दिलें. ज्या शेतकरीवर्गाचे जोडधंदे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीनें नष्ट केले आणि खेड्यांतील ज्या धंदेवाल्यांचे स्वतंत्र धंदे तिच्यामुळें नाहींसे झाले त्या शेतकरी वर्गाची आणि त्या छोटे धंदेवाल्या वर्गाची उन्नति करणें हें ग्रामोद्योगांचें ध्येय आहे. देशांतील कारखानदार व भांडवलवाले यांचें संरक्षण करून हिंदी जनतेचा उद्धार होऊं शकत नाहीं, हें सत्य समाजवादी पक्ष निर्माण होण्यापूर्वी म. गांधींनीं हिंदी जनतेच्या अन्तःकरणावर बिंबविलेलें आहे. त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत अशा भांडवलशाही समाजरचनेला स्थान नाहीं. हिंदुस्थानचें स्वराज्य हेंच सामान्य जनतेच्या आर्थिक उन्नतीचें साधन आहे आणि ही सामान्य जनतेची आर्थिक उन्नति हाच भारतीय संस्कृतीचा पाया आहे, असें हें तत्त्वज्ञान जगाला सांगत आहे. प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीचा पाया त्याच्या आर्थिक अथवा औद्योगिक घटनेवर अवलंबून असतो, हें सत्य म. गांधींना अवगत आहे; आणि म्हणूनच भारतीय संस्कृतीचा पाया ग्रामोद्योगांची संघटना हाच असावा असें ते म्हणतात. म. गांधींनीं स्वदेशी चळवळीला हें जें स्वरूप दिलेलें आहे, त्यावरून राष्ट्रसभेचें राजकारण व

अर्थकारण हिंदी भांडवलवाल्यांच्या हातीं नाहीं हेंच सिद्ध होतें. मागें म्हटल्याप्रमाणें म. गांधींनीं राष्ट्रसभेचें नेतृत्व स्वीकारिल्यापासून तिचीं सूत्रें सत्याग्रहीवर्गाच्या हातीं गेलेलीं आहेत. हें सत्याग्रही वर्गाचें नेतृत्व म्हणजे धनिक वर्गाचें नेतृत्व नव्हे. युरोपांतील लोकशाहीचें नेतृत्व तेथील धनिक वर्गाकडे गेलें व म्हणूनच तेथील लोकशाहीला आज धनिकशाहीचें व साम्राज्यशाहीचें विकृत स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. हिंदी राष्ट्रसभेनें सुरू केलेल्या राष्ट्रीय क्रांतीचें नेतृत्व येथील परकीयांच्या अमदानींत नुकत्याच उदय पावत असलेल्या भांडवलशाहीकडे गेलेलें नाहीं व तें तसें होईल अशीं चिन्हेंहि आज दिसत नाहींत. यामुळें हिंदी राष्ट्रीयत्वाला युरोपीय राष्ट्रीयत्वाप्रमाणें भांडवलशाहीचें, साम्राज्यशाहीचें अथवा फॅसिझमचें स्वरूप येईल, ही कांहीं समाजवाद्यांना वाटणारी भीति आणि ब्रिटिश मुत्सद्यांना वाटणारी आशा निरर्थक व निराधार आहे असें आम्हांस वाटतें.

हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय चळवळ ही येथील भांडवलशाहीच्या नेतृत्वाखालीं आजपर्यंत गेलेली नाहीं व पुढेंहि जाण्याचा संभव नाहीं असें आम्ही कां म्हणतों याचा थोडा अधिक खुलासा येथें करणें अवश्य आहे. युरोपांत व विशेषत: इंग्लंड व फ्रान्स या देशांत अगोदर भांडवलशाहीची बरीच वाढ झालेली होती; व तिच्या प्रयत्नानेंच तेथें लोकशाहीची प्रस्थापना झाली. लोकशाहीच्या प्रस्थापनेचें कार्य तेथील मध्यम वर्गांतून निर्माण झालेल्या व्यापारी व सावकारवर्गानें केलें. या व्यापारी–सावकारवर्गालाच पुढें कारखानदार व पेढीवाल्या भांडवलशाहीचें स्वरूप प्राप्त झालें. या वर्गानें आपल्या देशांत लोकशाही स्थापन झाल्यानंतर शेतकरीवर्गाचा व सामान्य जनतेचा विश्वासघात केला; आणि लोकशाहीला धनिकशाहीचें स्वरूप दिलें. हें खरें असलें तरी त्यानें जगांतील मागसलेल्या देशांत साम्राज्यशाहीचा विस्तार करून हिंदुस्थानासारख्या संपन्न देशांची लूट केली आणि या लुटींतील कांहीं भाग तरी आपल्या जनतेच्या पदरांत टाकून तिची स्थिति आर्थिक दृष्ट्या जगांतील इतर देशांतील सामान्य जनतेपेक्षां अधिक चांगली केली. यामुळें इंग्लंडांतील व फ्रान्समधील सामान्य जनता ही एकप्रकारें तेथील धनिकवर्गाची मिंधी बनलेली असून जिंकलेल्या देशांतून येणारी ही लूट चालू

असण्यांत आपलें आर्थिक हित आहे असें तिला वाटतें आणि ती धनिकशाहीविरुद्ध बंड करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं. तिला कांहीं झालें तरी इतर देशांपेक्षां आपली राहणी अधिक संपन्न आहे व हें राहणीचें मान टिकून राहण्यास आपल्या भांडवलशाहीनें स्थापन केलेलें साम्राज्य कारण आहे असें वाटल्याखेरीज राहात नाहीं. परंतु हिंदुस्थानांतील भांडवलशाहीनें अद्यापि असा कोणताच पराक्रम केलेला नाहीं व तो करण्याचें सामर्थ्य तिच्या अंगीं येण्याचा कधींहि संभव नाहीं. हिंदुस्थानांत ब्रिटिश साम्राज्यानें या भांडवलशाहीची वाढ अद्यापि फारशी होऊं दिलेली नाहीं. येथील राष्ट्रीय राजकारणांत तिनें कधींच नेतृत्व स्वीकारलेलें नाहीं. तसेंच इंग्लंडासारख्या चार पांच कोटी लोकसंख्येच्या राष्ट्रानें हिंदुस्थानासारख्या तीस पस्तीस कोटी लोकसंख्येच्या राष्ट्राची लुबाडणूक केली, तेव्हां कोठें त्याला आपल्या सामान्य जनतेची स्थिति थोडी तरी संपन्न करितां आली. इंग्लंड किंवा फ्रान्स या देशांतील भांडवलशाहीनें ज्या मार्गाचें अवलंबन केलें त्या मार्गाचें अव लंबन करून येथील सामान्य जनतेचें नेतृत्व करणें व तिची स्थिति-थोडी तरी सुधारणें ही गोष्ट हिंदी भांडवलशाहीला अशक्य आहे. कारण इंग्लंडला आपल्या सातपट किंवा आठपट लोकसंख्येचा देश लुबाडावयास सांपडला. त्याप्रमाणें हिंदी भांडवलशाहीला हिंदुस्थानांतील पसतीस कोटी लोकसंख्येची थोडी तरी उपासमार बंद करण्यास हिंदुस्थानच्या कितीपट मोठा देश हस्तगत करावा लागेल व तसें करणें कितपत शक्य आहे याचा थोडासाहि विचार जो करील, त्याला हिंदी जनतेचें नेतृत्व करणें आणि भांडवलशाही पद्धतीनें तिची उपासमार थांबविणें ही गोष्ट किती अशक्य आहे तें दिसून येईल. हिंदुस्थानांतील शेतकरी आणि त्याच्या लक्षावधि खेड्यांत पसरलेली बेकार व दरिद्री सामान्य जनता, यांच्या दारिद्र्याचा व उपासमारीचा प्रश्न दृष्टीआड करून कोणत्या तरी वर्गाला हिंदी राष्ट्राचें नेतृत्व करतां येणें शक्य आहे काय? तें शक्य नाहीं हें जर खरें असेल—व तें खरें आहे याबद्दल गांधीवाद व समाजवाद या दोघांचेंहि मतैक्य आहे—तर हिंदुस्थानांत भांडवलप्रधान लोकशाही, अथवा लोकशाहीचा उघड त्याग करून अनियंत्रित धनिकशाही ऊर्फ फॅसिझम

यांचा उदय होणें अशक्य आहे असें निर्विवाद सिद्ध होतें. हिंदी राष्ट्रसभेनें जेव्हां म. गांधींच्या सल्ल्यास अनुसरून आपल्या राष्ट्रीय झेंड्यावर चरख्याचें चिन्ह धारण केलें, त्याचवेळीं आपण युरोपीय भांडवलशाहीचें व साम्राज्यशाहीचें अनुकरण करणार नाहीं व तें अनुकरण करून आपल्या देशांतील कोट्यवधि जनतेचा पोटापाण्याचा प्रश्नहि आपण सोडवूं शकणार नाहीं, हें मान्य केलेलें आहे. आतां हिंदी राष्ट्र फॅसिझमच्या मार्गावर जाऊं शकत नाहीं, याबद्दल राष्ट्रसभेंत व तिच्या पुढाऱ्यांत आज मतभेद उरलेला नाहीं. आजच्या राष्ट्रसभेंतील मतभेद केवळ सत्याग्रह कीं समाजवाद, एवढाच उरलेला आहे; आणि या मतभेदाचा निर्णय सत्याग्रह व समाजवाद यांतील विरोध नष्ट होऊन त्यांच्या समन्वयाच्या रूपानेंच लागेल असें आमचें मत आहे. या मताची सविस्तर चर्चा आम्ही पुढील प्रकरणांत करणार आहों. तथापि हा मतभेदहि आज तात्कालिक महत्त्वाचा नसून स्वराज्यप्राप्तीनंतरच त्यास फार तर तीव्रस्वरूप प्राप्त होऊं शकेल. कारण आज तरी बहुतेक सर्व समाजवाद्यांना हें मान्य आहे कीं, सध्यां हिंदुस्थानांत होत असलेली क्रांति ही समाजसत्तेच्या प्रस्थापनेसाठीं होणार नसून तिचें स्वरूप राष्ट्रीय लोकशाही स्वरूपाचेंच असणार. ही राष्ट्रीय लोकशाही धनिकशाहीच्या आहारीं जाईल, ही भीति कशी निराधार आहे तें आम्ही वर दाखविलेंच आहे.

हिंदुस्थानापुढें आजचा प्रश्न राष्ट्रीय क्रांतीचा व लोकशाहीच्या प्रस्थापनेचा आहे. ही लोकशाही धनिकशाहीच्या आहारीं जाऊं नये याबद्दल राष्ट्रसभेंतील गांधीवादी व समाजवादी या दोन्ही पक्षांचें एकमत आहे. असें असलें तरी ब्रिटिश मुत्सद्दी हिंदुस्थानांत प्रातिनिधिक संस्था स्थापन करून आपल्या देशांतील धनिकशाहीच्या अंकित नांदणारी लोकशाही येथें निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. या प्रातिनिधिक संस्थांना खरी सत्ता द्यावयाची नाहीं आणि त्यांना जबाबदार असणाऱ्या मंत्रिमंडळाच्याहि हातीं खरी सत्ता द्यावयाची नाहीं; पण या देशांत कायदेमंडळें व मंत्रिमंडळें निर्माण करून धनिकशाहीचें राजकारण सुरू करावयाचें व या राजकारणांतून निर्माण होणारा वर्गकलह चालू ठेवून खरी सत्ता आपल्याच हातीं राखून

ठेवावयाची असा ब्रिटिश मुत्सद्यांचा डाव आहे. हा डाव यशस्वी होऊं न देतां तो त्यांच्यावरच उलटवायचा आणि आपल्या देशांत-राष्ट्रीय स्वातंत्र्य व खरी लोकसत्ता यांची संस्थापना होईपर्यंत तरी वर्ग-विग्रह सुरू होऊं न देतां चालू असलेल्या क्रांतीचें स्वरूप राष्ट्रीयच ठेवा-वयाचें, हें राष्ट्रसभेचें आजचें राजकारण आहे. ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं महा-युद्धानंतर प्रांतिक कायदेमंडळांना जबाबदार अशीं सत्ताविहीन तकलुपी मंत्रिमंडळें निर्माण केलीं. त्यांत त्यांचा हेतु वर सांगितलेलाच होता. परंतु याचवेळीं राष्ट्रसभेनें सत्याग्रही दीक्षा घेतली आणि असहकारितेचें धोरण स्वीकारिलें. हें धोरण स्वीकारिलें नसतें तर हिंदुस्थानांतील प्राति-निधिक संस्था येथील धनिक वर्गांच्या हातीं गेल्या असत्या, राष्ट्रीय राज-कारणाचें नेतृत्वहि त्याच वर्गांच्या हातीं गेलें असतें आणि राष्ट्रसभा हळूहळू नामशेष झाली असती. पण राष्ट्रसभेनें सत्याग्रहाची दीक्षा घेतली, प्रत्यक्ष प्रतिकाराचें राजकारण निर्माण केलें आणि ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं मांडिलेला डाव उधळून लाविला. यानंतर १९३५ च्या कायद्यानें आज पुनः तोच डाव निराळ्या स्वरूपांत पण अधिक मोठ्या प्रमाणावर ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं टाकिला आहे. हा डाव टाकितांना त्यांना प्रांतिक स्वराज्य बऱ्याच बंधनांनीं युक्त असें कां होईना पण द्यावें लागलें. जोंपर्यंत गव्ह-र्नर प्रांतिक मंत्रिमंडळांच्या कारभारांत ढवळाढवळ करीत नाहीं, तोंपर्यंत प्रांतिक मंत्रिमंडळांना पुरेशी संपत्ति नसली तरी बरीच सत्ता उपभोगितां येते. या सत्तेचा उपयोग, जनतेचें दारिद्र्य, अज्ञान अथवा दुर्गुण यांचा विनाश करण्याच्या दृष्टीनें फारसा करितां येईल अशी आम्हांस आशा नाहीं; व गेल्या वर्षांच्या अनुभवावरूनहि ही गोष्ट सिद्ध होण्यासारखी आहे. तथापि प्रांतिक स्वराज्यांतील सत्तेचा उपयोग स्वातंत्र्याच्या भावी लढ्याची संघटना करण्याच्या दृष्टीनें होऊं शकतो. कारण प्रांतांतील शांततारक्षणाचें कार्य मंत्रि-मंडळाच्या हातीं आलें असल्यानें व राष्ट्रसभेचीं मंत्रिमंडळें स्वातंत्र्याची चळवळ करणाऱ्या निःशस्त्र क्रांतिवाद्यांस नागरिक स्वातंत्र्याचा पूर्ण उपभोग घेऊं देण्यास तत्पर व बांधलेलीं असल्यामुळें राष्ट्रसभेला भावी स्वातंत्र्याच्या लढ्याची पूर्वतयारी त्यांच्या अमदानींत करितां येणें शक्य आहे. या तया-

रीच्या मार्गांतील अडथळे दूर करण्याचें कार्यच मंत्रिमंडळें करूं शकतील पण विधायक स्वरूपाची तयारी राष्ट्रसभेच्या प्रांतिक व स्थानिक समित्यांनींच करावयाची आहे. ही तयारी त्यांनीं मनःपूर्वक केल्यास संयुक्त घटना फेटाळून देण्याच्या लढ्यांत तिला निश्चित यश प्राप्त व्हावें इतक्या प्रचंड स्वरूपाचा तो लढा होऊं शकेल. मात्र या लढ्याची तयारी तिनें केली नाहीं आणि मध्यवर्ति संयुक्त राज्य स्थापन झाल्यानंतर पुढील लढा सोडून ती घटना नांदवून घेण्याचें आत्मविघातक धोरण स्वीकारिलें तर ब्रिटिश मुत्सद्यांना अभिप्रेत असणारा वर्गविग्रह या देशांत निर्माण होऊन सध्यांचा राष्ट्रीय लढा दुभंगल्याखेरीज राहणार नाहीं. कारण संयुक्त राज्यघटनेची रचनाच त्या बुद्धीनें तशी बनविण्यांत आलेली आहे. ही घटना नांदवून घेऊन तिच्यामार्फत जनतेच्या दारिद्र्याचें, अज्ञानाचें अथवा दुर्गुणांचें निवारण करणें अशक्य आहे. तथापि जनता आज जागृत झालेली आहे. राष्ट्रसभेनेंच तिला संघटित केलेलें आहे. ती जनता जे लोक नवी राज्यघटना चालवूं लागतील त्यांच्याविरुद्ध बंड केल्याखेरीज राहणार नाहीं. राष्ट्रसभेंतील सत्याग्रही पक्षानें या बंडाचें नेतृत्व स्वीकारिलें नाहीं अथवा लवकरच राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा यशस्वी करण्याचें आपलें अंगीकृत कार्य तडीस नेलें नाहीं, तर सत्याग्रही पक्षाकडील राष्ट्रसभेचें नेतृत्व दुसऱ्या पक्षाकडे जाईल. आणि गेलीं १७–१८ वर्षे ज्या धोरणानें हा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा झगडा चालत आला त्याच्या त्या धोरणांतहि आमूलाग्र फरक घडून आल्याखेरीज राहणार नाहीं. भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यास यानंतर वर्गविग्रहाचें स्वरूप प्राप्त झालें व सत्याग्रही पक्षाकडे त्याचें नेतृत्व उरलें नाहीं, तर जनतेचें नेतृत्व ज्या पक्षाकडे जाईल त्याच्या हातून भारतीय क्रांति शांततेच्या मार्गानेंच यशस्वी होईल असें वाटत नाहीं. मात्र याच्या उलट सत्याग्रही पक्षानें भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा अखेरपर्यंत चालू ठेविला, तर त्यास यशप्राप्ति होईल आणि सत्याग्रही तत्त्वज्ञान राष्ट्रीय लढ्यांत विजयी झाल्यामुळें तें राष्ट्रसभेंत अढळ स्थान प्राप्त करून घेईल. या लढ्यांतून जी लोकशाही निर्माण होईल तिचें लोकसत्ताक मार्गानेंच समाजसत्तेंत रूपां-

तर होऊं शकेल आणि राष्ट्रीयत्व, लोकसत्ता व समाजसत्ता या तीनहि ध्येयांचा समन्वय करण्याचें सामर्थ्य सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत आहे अशी जगाचीहि खात्री होईल.

संयुक्त राज्यघटना बनवितांना मध्यवर्ती सरकारांत जें जबाबदार मंत्रि-मंडळाचें तत्त्व त्यांत प्रविष्ट करण्यांत आलेलें आहे तें कोणत्या हेतूनें प्रविष्ट करण्यांत आलेलें आहे याचा विचार केल्यास ती घटना फेंटाळून देणें हें राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनें कां व कसें अवश्य आहे त्याचा बरोबर उलगडा होऊं शकतो. सायमन कमिशननें केवळ प्रांतिक स्वराज्य द्यावें आणि मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदार मंत्रिडंळाचें तत्त्व मुळींच प्रविष्ट करूं नये अशी योजना आंखिली होती. या योजनेपेक्षां मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदार राज्यकारभाराचें तत्त्व प्रविष्ट करणें, हेंच हिंदुस्थानांत क्रांतिकारक राजकारण निर्माण होऊं नये आणि हिंदी राज्ययंत्र सुस्थिर बनावें या दृष्टीनें कां व कसें अवश्य आहे त्याचें विवेचन सर सॅम्युअल होअर यांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे. ६ फेब्रुवारी १९३५ रोजीं गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया बिलाचें दुसरें वाचन चालूं असतां केलेल्या भाषणांत ते म्हणतात:—

" वस्तुस्थिति काय आहे तें आपण पाहूं. हिंदुस्थानांतील खरा धोक राष्ट्रसभा किंवा कम्युनिझम अथवा जुलमी राज्यकारभार यांपासून निर्माण होणार नसून बेजबाबदार राज्यपद्धतींतूनच तो निर्माण होणार आहे. जोपर्यंत हिंदुस्थानांतील लोकसभांवर राज्यकारभार करण्याची जबाबदारी सोंपविलेली नाहीं, तोंपर्यंत केवळ विध्वंसक टीका आणि खोडसाळ अड-वणूकहि होणार, अशी आपण अपेक्षा केलीच पाहिजे. इंग्लंड आणि त्याच्या वसाहती यांच्यांमधील चांगल्या संबंधांना बेजबाबदार राज्यपद्धतीमुळेंच धोका उत्पन्न झाला, असाच ब्रिटिश साम्राज्याचा इतिहास नाहीं काय? याच बेजबाबदार वृत्तीमुळें आणि त्यामुळें प्राप्त होणाऱ्या विषम दर्जाच्या जाणिवेमुळेंच अठराव्या शतकांत अमेरिकेंतील वसाहतींत आपल्यावर आपत्ति कोसळली नाहीं काय? ...... कायदेमंडळें आणि सरकार यांच्यातील काडीमोड आणि त्यामुळें उत्पन्न होणारी विषम दर्जाची जाणीव यामुळें आमचें पहिलें साम्राज्य गमावलें, अशी माझी खात्री झाली आहे.

"याच पद्धतीमुळें कानडाचें राज्यहि आम्ही गमावण्याच्या अगदीं बेतांत होतों. कानडांतील परिस्थिति कशी होती याची आठवण सभासदांनीं करावी. १०० वर्षांपूर्वी उत्तर कानडा व दक्षिण कानडा धुमसत असलेल्या बंडाच्या अवस्थेंत होते. दोनहि प्रांतांतील कायदेमंडळें रिफॉर्म पार्टी या नांवाच्या राष्ट्रीय पक्षानें काबीज केलेलीं होतीं. सरकार चालविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर नसल्यामुळें राज्यकारभाराला अडथळा करणें आणि सरकारनें कांहीं केलें तरी त्याच्यावर विध्वंसक टीका करण्यांत आपलें सर्व बळ खर्च करणें, हेंच धोरण त्यांनीं अवलंबिलें. अखेरीस या परिस्थितीची परिणति दोन्ही प्रांतांत बंड होण्यांत झाली. अशा परिस्थितींत लॉर्ड डरहॅम यांना प्रथम ग. जनरल म्हणून व नंतर हाय कमिशनर म्हणून कानडास पाठविण्यांत आलें....... या परिस्थितीवर खरा उपाय म्हणजे कायदेमंडळावर कारभाराची जबाबदारी टाकणें हाच होय. हाच शहाणपणाचा मार्ग होता.....

"हिंदुस्थानासंबंधीं माझें असेंच मत आहे. आम्ही जर प्रांतिक सरकार आणि मध्यवर्ती सरकार या दोन्ही केंद्रांत जबाबदार राज्यपद्धतीचें तत्त्व अंतर्भूत केलें नाहीं, तर या लोकसभांशीं व्यवहार करणें पूर्वीपेक्षां आपणांस सोपें नव्हे तर अधिक बिकट होईल. त्यांची वृत्ति अत्यंत शत्रुत्वाची होईल. आणि देशांतील एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत या शत्रुत्वाच्या वृत्तीची एकसारखी वाढ होत जाईल?"*

सर सॅम्युएल होअर यांची वरील विचारसरणी वाचिली असतां मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदार मंत्रिमंडळ स्थापन करण्यांत ब्रिटिश मुत्सद्यांचा कोणता हेतु आहे तें स्पष्ट होतें. कायदेमंडळाला जबाबदार असें मंत्रिमंडळ निर्माण केल्यानें कायदेमंडळ विरोधाची भावना सोडून देतें आणि या विरोधी भावनेंतून निर्माण होणारी क्रांतिकारक वृत्ति नष्ट होते. असें जबाबदार मंत्रिमंडळ निर्माण करावयाचें, कायदेमंडळांत धनिकवर्गाचे आणि संस्थानिकांचे पाठिराखे निवडून येतील अशी त्यांची घटना बनवावयाची आणि मंत्रिमंडळाच्या हातीं खरी सत्ता न देतां ती आपल्याच

* Speeches by Sir Samuel Hoare, 1931—35 P. 132—33.

हातीं राखून ठेवावयाची, हें धोरण मुळींच मंत्रिमंडळ स्थापन न करण्याच्या धोरणापेक्षां आपल्या दृष्टीनें अधिक हितावह आहे असें ब्रिटिश मुत्सद्यांचें मत आहे. मॉंटेग्यू–सुधारणांत हेंच धोरण प्रांतिक सरकारांत अवलंबिण्यांत आलें होतें. त्यावेळीं त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं जोंपर्यंत मंत्रिमंडळाच्या हातीं प्रांतांतील सर्व सत्ता आली नाहीं, तोंपर्यंत आम्ही मंत्रिमंडळें बनविणार नाहीं व सरकारला सतत विरोधच करूं असें धोरण राष्ट्रसभेनें म्हणजे तिच्या स्वराज्यपक्षानें अवलंबिलें; आणि राष्ट्रसभेंतील असहकारपक्षानें प्रत्यक्ष प्रतिकाराची क्रांतिकारक वृत्ति जनतेंत फैलावून तिची संघटना केली; व अखेरीस १९३० सालीं दोन्ही पक्ष एक होऊन त्यांनीं सत्याग्रहयुद्ध पुकारिलें. आज प्रांतांत गव्हर्नरांची ढवळाढवळ होत नाहीं तोंपर्यंत मंत्रिमंडळाच्या हातीं सत्ता आलेली आहे; व म्हणून तशी ढवळाढवळ होईपर्यंत राज्यकारभाराची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन भावी लढ्याच्या संघटनेस अवसर देण्याचें धोरण राष्ट्रसभेनें स्वीकारिलेलें आहे. तथापि तिचें सर्व लक्ष मध्यवर्ती सरकारांतील मंत्रिमंडळाच्या हातीं सर्व सत्ता कशी येईल, या प्रश्नावरच लागलेलें आहे. प्रांतिक मंत्र्यांच्या राज्यकारभाराकडे या भावी लढ्याची तयारी होण्याच्या दृष्टीनेंच जनता पहात आहे. आणि जनतेचे खरे जिव्हाळ्याचे प्रश्न संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त झाल्यानंतरच सुटूं शकतील असें राष्ट्रसभेचीं प्रांतिक मंत्रिमंडळें लोकांस सांगत आहेत. प्रांतिक मंत्रिमंडळांचा दाखला संयुक्त सरकारांतील मंत्रिमंडळास लागूं पडत नाहीं. कारण त्या मंत्रिमंडळाच्या कारभारांत ग. जनरलनें ढवळाढवळ न करण्याचें अभिवचन दिलें तरीहि त्यास खरी सत्ता प्राप्त होऊं शकत नाहीं. प्रांतांत राज्यकारभार करणाऱ्या मंत्रिमंडळास पोलिस खात्यावर हुकमत नसेल, तर तें जसें सत्ताहीन बनतें त्याचप्रमाणें मध्यवर्ती सरकारच्या मंत्रिमंडळास जोंपर्यंत संरक्षण व परराष्ट्रीय राजकारण यांवर सत्ता नाहीं तोंपर्यंत तें मंत्रिमंडळ सत्ताधारी न बनतां नामधारीच राहणार. म्हणून प्रांतिक मंत्रिमंडळाचा दाखला मध्यवर्ती सरकारास लागूं पडत नाहीं, असें हरिपुरा येथील राष्ट्रसभेनेंहि जाहीर केलें आहे. संयुक्त राज्यांतील नवें मंत्रिमंडळ

हें आजच्या प्रांतिक स्वराज्याच्या मंत्रिमंडळासारखें नसून मॉंटेग्यू–सुधारणांखालील सत्ताहीन मंत्रिमंडळांसारखें आहे. अर्थात् असें मंत्रिमंडळ बनवून देशांतील क्रांतिकारक राजकारण नष्ट करण्याचा ब्रिटिश मुत्सद्यांचा हेतु राष्ट्रसभा सफल करील आणि संयुक्तराज्य फेटाळून देण्याचा लढा सोडून देईल, अशी आशा अगर भीति कोणीहि बाळगण्याचें कारण नाहीं. या बाबतींत राष्ट्रसभा व तिचे पुढारी हे जर लढा करणार नाहींत तर मात्र तिच्या राजकारणाचें नेतृत्व सत्याग्रही पक्षाच्या हातीं न राहतां येथील भांडवलशाहीच्या व सरंजामशाहीच्या हस्तकांकडे तें गेल्याचा भास कांहीं काळ निर्माण होईल. पण हे भांडवलशाहीचे व सरंजामशाहीचे हस्तक हिंदी जनतेचा व हिंदी मध्यमवर्गाचा पोटापाण्याचा प्रश्न सोडविण्यास असमर्थ असल्यामुळें अखेरीस तिचें नेतृत्व कम्युनिस्ट पक्षाकडे जाऊन हिंदुस्थानांत एका बाजूस दुर्बल पण फॅसिस्ट वृत्तीचे सरंजामशाहीचे, भांडवलाहीचे आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे हस्तक, आणि दुसऱ्या बाजूस निर्धन सामान्य जनता, बेकार सुशिक्षित मध्यमवर्ग आणि त्यांचें नेतृत्व करणारा कम्युनिस्ट पक्ष, यांच्यांत उघड झगडा सुरू होऊन बऱ्याच काळानंतर येथें कम्युनिस्ट क्रांतिशास्त्राप्रमाणें एकादी क्रांति होईल. पण ही गोष्ट घडण्यास आज परिपक्व परिस्थिति नाहीं. यामुळें ती ताबडतोब घडणें अशक्य आहे. आजची हिंदी राजकारणाची परिणति राष्ट्रीय लोकशाहीची क्रांति सत्याग्रही मार्गानें होण्यासच अधिकांत अधिक अनुकूल आहे. आणि म. गांधी या परिस्थितीस अनुरूप अशा तऱ्हेचा संपूर्ण स्वराज्याचा सत्याग्रह–संग्राम पुनः सुरू करतील अथवा त्याच्या केवळ तयारीनेंहि अखेरचा विजय प्राप्त करून घेतील; आणि आधुनिक भारतांत फॅसिस्ट किंवा कम्युनिस्ट संस्कृति निर्माण न होतां सत्याग्रही संस्कृति निर्माण होणार अशी जगाची व तरुण भारताची खात्री करून देतील, अशी आमची श्रद्धा आहे. राष्ट्रसभेच्या आजच्या राजकारणांत प्रातिनिधिक संस्थांतील राजकारणाला जरी एक प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झालेलें दिसत असलें, तरी राष्ट्राचें सर्व लक्ष या भावी स्वातंत्र्यप्राप्तीवर खिळलेलें असून राष्ट्रसभेची राजकीय सूत्रें कायदेमंडळांतून व मंत्रिमंडळांतून हालविलीं जात नाहींत,

तर राष्ट्रसभेची अखिल भारतीय कार्यकारी समिति व म. गांधी यांच्या-कडूनच तीं हालविलीं जात आहेत हें सर्वप्रसिद्ध आहे. अशी स्थिति जोंपर्यंत कायम आहे तोंपर्यंत कायदेमंडळांत धनिकवर्ग शिरून त्यांच्या हातीं राष्ट्रीय राजकारणाची सूत्रें जातील व हिंदुस्थानांत युरोपाप्रमाणें फॅसिझमची वृत्ति बळावेल असें मानण्यास कोणताहि आधार दिसत नाहीं. ज्या दिवशीं राष्ट्रसभा सत्याग्रही वृत्तीची कल्पनाहि सोडून देईल त्या दिवशीं कदाचित् ही भीति कोणास व्यक्त करितां येईल, व कांहीं काळ तसा भास निर्माण होईल. पण आर्थिकदृष्ट्या येथें फॅसिझम माजणें कसें अशक्य आहे तें येथपर्यं-तच्या विवेचनांत अनेकवार सांगण्यांत आलेंच आहे. अशा प्रकारें राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या सत्याग्रही राष्ट्रसभेची परिणति फॅसिझमच्या स्वरूपांत होऊं शकत नाहीं हें येथपर्यंत दाखविलें. आतां या प्रश्नाचा सत्याग्रही तत्वज्ञानाच्या दृष्टीनें थोडा विचार करणें भाग आहे.

सत्याग्रही तत्त्वज्ञान हें आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान असल्यामुळें त्यांतून समा-जसत्तेचा उद्भव न होतां हिंदुस्थानांत निर्माण झालेल्या राष्ट्रवादास तें फॅसिझमचें स्वरूप देईल असें भाई रॉयप्रभृति कम्युनिस्टांचें मत आहे. याचें कारण ते असें सांगतात कीं, जर्मनींतील नाझीपक्ष व इटलींतील फॅसिस्टपक्ष हें दोन्हीहि पक्ष अध्यात्मवादाचाच आधार घेत असतात. जर्मनींतील राष्ट्रवाद हा हेगेलच्या आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानांतून निर्माण झालेला असून तो प्रथमपासून क्रांतिविरोधी आहे आणि आज हिटलर हा समाजसत्ताक क्रांतीला विरोध करण्यासाठीं अध्यात्मवादाचाच आश्रय करीत आहे. हिटलरचा अध्यात्मवाद म्हणजे आमच्या वर्णाश्रमधर्मांतील क्षात्रधर्मच होय. या क्षात्रधर्माचेंच पुनरुज्जीवन हिटलरनें आध्यात्मिक राष्ट्र-वादाच्या नांवानें आज केलेलें असून पूर्वीचा क्षात्रधर्म ज्याप्रमाणें शूद्र-वर्गाला दास्यत्वांत ठेवून लष्करशाही व साम्राज्यशाही यांची प्रस्थापना करीत असे, त्याचप्रमाणें म. गांधींच्या आध्यात्मिक राष्ट्रवादांतूनहि आजच्या काळांतील शूद्रवर्गाला म्हणजे शेतकरी-कामकरीवर्गाला दास करणारा, भांडवलशाही व लष्करशाही यांच्या आधारावर उभारलेला, राष्ट्रवाद किंवा

फॅसिझम अगर नाझीझम हिंदुस्थानांत निर्माण होऊं शकेल. एका बाजूनें भाई रॉयप्रभृति भौतिकवादी कम्युनिस्ट हे सत्याग्रही राष्ट्रसभेंतून फॅसिझमची निर्मिति होईल असा इषारा जनतेला देतात, तर दुसऱ्या बाजूनें श्री. केळकरप्रभृति लोकशाही पक्षांतील कांहीं पुढारी व डॉ. मुंजेप्रभृति हिंदुमहासभेचें कांहीं पुढारी राष्ट्रसभा ही लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर सत्याग्रही तत्त्वज्ञानामुळें अराष्ट्रीय बनली आहे असें म्हणतात. तिच्यांत समाजवादी तत्त्वज्ञान फैलावत असल्यामुळें ती लवकरच कम्युनिस्ट बनेल व कम्युनिझम हें जड भौतिकवादी तत्त्वज्ञान भारतीय राष्ट्रीय संस्कृतीशीं विसंगत असल्यामुळें आणि फॅसिझमचें आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान हेंच भारतीय संस्कृतीला कम्युनिझमच्या जडवादापेक्षां अधिक संनिध आहे असें त्यांस भासत असल्यामुळें, भारतीय संस्कृतीच्या आधारें, प्राचीन क्षात्रधर्माचें पुनरुज्जीवन करून, हिंदुस्थानांत फॅसिझमची स्थापना करणें, हेंच लो. टिळकप्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या विचारसरणीस अधिक अनुरूप होईल, असें ते प्रतिपादन करीत असतात. हिंदुमहासभेच्या झेंड्याखालीं हिंदुस्थानांतील प्राचीन क्षात्रतेज—म्हणजे हिंदी संस्थानिक व जमिनदार—संघटित करून आर्यावर्तांत पुनः हिंदुपदपातशाही किंवा आर्यसाम्राज्य प्रस्थापित करून वैदिक धर्माची पताका सर्व जगभर पसरविण्याची आकांक्षा तरुण हिंदु नागरिकांच्या अंतःकरणांत जागृत करण्याचा प्रयत्न ते करीत असतात. लोकशाही पक्ष अथवा हिंदु महासभा यांच्या पुढाऱ्यांपैकीं कांहींना फॅसिझमच्या प्रस्थापनेचीं पडणारीं हीं स्वप्नें हा शुद्ध भ्रामक आशावाद आहे आणि म. गांधींच्या सत्याग्रही आत्मबलांतून राष्ट्रसभेंतील राष्ट्रवादास जनताविरोधी व क्रांतिप्रतिबंधक अथवा प्रतिक्रांतिकारक फॅसिझमचें स्वरूप प्राप्त होणार, ही भाई रॉयप्रभृति कम्युनिस्टांना वाटणारी भीति निराधार आहे असें आमचें स्पष्ट मत आहे. एका पक्षाची ही आशा व दुसऱ्या पक्षाची ही भीति जर्मन राष्ट्रवाद व भारतीय राष्ट्रवाद यांच्या स्थूल साम्यावरून आणि सूक्ष्म भेदाकडे दुर्लक्ष करून निर्माण होत असते, हें आम्हीं येथें दाखविणार आहों.

या मुद्याचा विचार करीत असतां प्रथमतः एक गोष्ट लक्षांत घेतली

पाहिजे कीं, आधुनिक जर्मन राष्ट्रवाद व आधुनिक भारतीय राष्ट्रवाद या दोहोंची उत्पत्ति आणि अभिवृद्धि अगदीं भिन्न परिस्थितींत झालेली आहे. जर्मन राष्ट्रवाद हा नेपोलियननें प्रशियाचा पराभव केल्यानंतर जेव्हां युरोपांत नेपोलियनचा पाडाव झाला, त्यावेळीं जें स्वतंत्र जर्मन राज्य निर्माण झालें व ज्याचें १९ व्या शतकाच्या अखेरीस जर्मन साम्राज्य बनलें त्या स्वतंत्र लष्करशाही राष्ट्रांत जन्मास येऊन वाढलेला आहे. जर्मनींत प्रॉटेस्टंट धर्मक्रांति झाल्यापासून तेथें जुन्या कॅथॉलिक पंथाच्या धर्माधिकाऱ्यांचें वर्चस्व नष्ट होऊन सरंजामदार वर्गाकडे त्या राष्ट्राचें नेतृत्व गेलें. फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या काळापासून त्या राष्ट्रांत लष्करी वृत्ति म्हणजेच क्षात्रवृत्ति अधिक वाढूं लागली. नेपोलियनच्या पाडावानंतर हीच लष्करी वृत्ति तेथें पुनः वाढीस लागली. जर्मन संस्कृतीला ब्रिटिश संस्कृतीप्रमाणें वैश्य संस्कृतीचें स्वरूप कधींच प्राप्त झालें नाहीं. ती फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या काळापासून आजपर्यंत प्रामुख्यानें क्षात्रसंस्कृतिच राहिलेली आहे. तेथील लष्करशाहीची परंपरा अशी मोठी असून या लष्करशाहींतूनच जर्मन महायुद्धाच्या पूर्वी जर्मन साम्राज्यशाही निर्माण झाली; आणि त्या महायुद्धांत नष्ट झालेलें साम्राज्य पुनः निर्माण करणें, हेंच आजच्या हिटलरशाहीचें ध्येय आहे. शेंदीडशें वर्षांतील जर्मन राष्ट्राच्या संस्कृतीचा हा थोडक्यांत इतिहास आहे. जर्मन राष्ट्र व जर्मन साम्राज्य यांची निर्मिति करण्यांत लष्करशाहीचा व भांडवलशाहीचा फार मोठा भाग असून तेथील भांडवलशाही ही लष्करशाहीच्या छत्राखालीं वाढलेली आहे. तेथील जनतेला इंग्लिश जनतेचा हेवा करण्याचें शिक्षण जर्मनींतील अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ आणि ऐतिहासिक मीमांसक यांनीं गेलीं शेंदीडशें वर्षें एकसारखें दिलेलें आहे; आणि ब्रिटिश लोकांनीं साम्राज्य निर्माण करून आपल्या देशांतील जनतेची आर्थिक स्थिति जगांतील सर्व जनतेपेक्षां अधिक चांगली बनविली, तशी आपली बनविण्यास आपलें साम्राज्य युरोपांत अगर युरोपाबाहेर झालें पाहिजे, ही आकांक्षा जर्मनींतील मध्यम वर्गाच्या व शेतकरी वर्गाच्या आणि कांहीं अंशीं कामगार वर्गाच्याहि अंतःकरणांत निर्माण करणें हिटलरला शक्य आहे. अशा परंपरेच्या स्वतंत्र विजिगीषु राष्ट्रांत हेगेल हा एक अध्या-

त्मवादी तत्त्वज्ञ झाला. हेगेल हा लो० टिळक किंवा म० गांधी अथवा बिपिनचंद्र पाल, या भारतीय राष्ट्रीय पुढाऱ्यांप्रमाणें कर्मयोगी राजकीय पुढारी कधींच नव्हता. तो एक तत्त्वज्ञ पंडित होता. नवें राष्ट्र निर्माण करण्यास लागणारी कर्मप्रवणता त्याच्या अंगीं नसून आपल्या राष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाची मीमांसा करून प्रस्थापित राजसत्तेचे गोडवे गाणारा व फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या योगें क्रांतिकारक विचारांचा तिटकारा आलेला तो एक जर्मन विद्यापीठांतील प्रोफेसर अथवा राजसेवक होता. त्याचें पांडित्य मोठें होतें, परंतु पांडित्यांतून क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाची निर्मिति करण्यासारखी त्याची क्रांतिकारक प्रकृति नव्हती. शिवाय आपल्या राष्ट्रांतील प्रस्थापित राजसत्तेपासून जनतेचेंहि हित होईल असें त्याला वाटत होतें. तो वेदांती होता, पण त्याचा वेदांत प्रस्थापित राजसत्तेशीं झगडण्यासाठीं निर्माण झालेला नसून त्या राजसत्तेविरुद्ध क्रांति करणाऱ्या किंवा करूं इच्छिणाऱ्या क्रांतिकारकांना विरोध करून प्रस्थापित राजसत्तेला बद्धमूल करण्यासाठीं त्यानें आपल्या वेदांताचा उपयोग केलेला आहे. जर्मनींत पुढें जो भौतिकवादी नीत्शे नांवाचा पंडित निर्माण झाला, तो भौतिकवादी असला तरी सामाजिक समता, लोकसत्ता अथवा समाजसत्ता या तत्त्वांचा कट्टा विरोधक असून त्यानें पूर्णावस्थेस गेलेल्या मानवाचा जो आदर्श लोकांपुढें ठेविला त्या मानवी आदर्शांत न्याय, भूतदया, समता या उच्च सद्गुणांस मुळींच अवकाश नसून केवळ रजोगुणी सामर्थ्य या एकाच गुणांस श्रेष्ठ स्थान दिलेलें आहे. याचमुळें लो. टिळकांनीं नीत्शेच्या 'सुपर मॅन'ला 'पूर्णावस्था पावलेलें मानवी जनावर' असें यथार्थ नांव दिलेलें आहे. चातुर्वर्ण्यांतील ब्राह्मतेजाला झुगारून देऊन केवळ क्षात्रवृत्तीला सर्वश्रेष्ठ स्वरूप दिल्याचें हें फळ आहे. युरोपीय संस्कृति आणि हिंदी संस्कृति यांची तुलना केल्यास, हिंदु संस्कृतींत ब्राह्मतेजाचें वर्चस्व अधिक आणि युरोपीय संस्कृतींत क्षात्रवृत्तीचें प्राधान्य अधिक असें दिसून येतें. अर्वाचीन इतिहासांत ब्रिटिश राष्ट्रांत वैश्य वृत्तीचें प्राधान्य झालें व जर्मनी, ऑस्ट्रिया, इटाली या राष्ट्रांत वैश्य युगांतहि क्षात्रवृत्तिच प्रबळ राहिली असें दिसतें. या परंपरेंतूनच आज जर्मनी व इटाली या देशांत फॅसिझम

निर्माण झालेला आहे; आणि तेथील राष्ट्रवादाला साम्राज्यशाहीचें विकृत
स्वरूप प्राप्त होण्यास अनुकूल अशीं आर्थिक व राजकीय कारणेंहि आहेत.
यांपैकीं एकहि राजकीय व आर्थिक कारण हिंदुस्थानांतील राष्ट्रवादाची
साम्राज्यशाहींत विकृति होण्यास आज नसल्याचें मागें दिलेंच आहे.
आतां ज्या वेदांत तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर आजपर्यंतचा आधुनिक भार-
तीय राष्ट्रवाद पोसला गेला, त्या आधुनिक भारतीय वेदांताचें स्वरूप
हेगेलप्रभृति जर्मन वेदांत्यांच्या अध्यात्मवादाहून कसें भिन्न आहे तें
विशद करतों.

आधुनिक भारतीय राष्ट्रवाद हा परतंत्र राष्ट्रांत निर्माण झाला. त्याचें
ध्येय आपल्या राष्ट्राचें वैभव वाढविण्यासाठीं साम्राज्य प्रस्थापना करणें
हें नसून परकीय साम्राज्यांतून त्याची मुक्तता करणें, हें प्रथमपासून आतां-
पर्यंत आहे. हिंदुस्थानांत या काळांत जें वेदांताचें पुनरुज्जीवन झालें, तें
प्रस्थापित राजसत्तेचें समर्थन करण्याच्या बुद्धींतून झालेलें नसून प्रस्था-
पित राजसत्ता उलथून पाडून स्वराज्यसंस्थापना करण्याच्या प्रयत्नास
चालना देण्याच्या बुद्धीनें झालेलें आहे. राजाज्ञा म्हणजेच आपल्या अंत-
रात्म्याची आज्ञा आणि राजसत्तेनें दिलेली शिक्षा म्हणजे आपल्या अंतरा-
त्म्याच्या प्रेरणेचें अथवा अंतःकरणांतील न्यायबुद्धीचें उल्लंघन केल्यामुळें
भोगावें लागणारें शासन, ही हेगेलची राजकीय उपपत्ति आधुनिक भार-
तांतील वेदांतांत निर्माण झालेली नाहीं. याच्या उलट आपल्या अंतरा-
त्म्याच्या आज्ञेचें अनुसरण करण्यासाठीं, प्रस्थापित राजसत्तेचीं जुलमीं
बंधनें तोडणें, हेंच आपलें आध्यात्मिक कर्तव्य आहे असें सांगणारी क्रांति-
कारक आध्यात्मिक राजकीय उपपत्ति आधुनिक भारताच्या वेदांतांतून
निर्माण झाली. या आधुनिक भारतीय वेदांतांतून सत्याग्रहाचें निःशस्त्र
क्रांतिशास्त्र निर्माण झालें, इतकेंच नाहीं तर, आधुनिक भारतांत निर्माण
झालेलें सशस्त्र क्रांतिशास्त्रहि वेदांताच्या आधारावरच आजपर्यंत पोसलेलें
आहे, हा प्रत्यक्ष इतिहास आहे. आधुनिक भारताचा हा इतिहास
डोळ्याआड करून जर्मनींतील हेगेलच्या अध्यात्मवादांतून क्रांतिप्रतिबंधक
अथवा क्रांतिविरोधी तत्त्वज्ञान जन्मास आलें, म्हणून हिंदुस्थानांतहि तसेंच

होईल असें म्हणणें ऐतिहासिक दृष्ट्या सुसंगत अथवा तर्कशुद्ध दिसत नाहीं. मॅझिनी हा अध्यात्मवादी होता व तो सशस्त्र क्रांतिवादीहि होता. मॅझिनीच्या तत्वज्ञानाचें अनुकरण करून हिंदुस्थानांत प्रथम सशस्त्र क्रांतिवाद जन्मास आला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे भारतीय वेदांताचें आजचें स्वरूप तरी निदान क्रांतिवादी आहे व हेगेलच्या क्रांतिविरोधी वेदांताहून तें अगदी भिन्न आहे.

येथपर्यंत जर्मनींतील आधुनिक राष्ट्रवादाचा इतिहास आणि हिंदुस्थानांतील राष्ट्रवादाचें स्वरूप व त्याच्या पाठीमागें असणारें आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान यांतील भेद दाखवून दिला. आतां इटालींतील आधुनिक राष्ट्रवादाचा इतिहास आधुनिक भारताच्या इतिहासाहून कसा भिन्न झालेला आहे त्याचें वर्णन म. गांधींच्याच शब्दांत आम्ही करणार आहों. इटालींत मॅझिनीनें राष्ट्रवाद निर्माण करण्याचा जो प्रयत्न केला तो आध्यात्मिक स्वरूपाचा व लोकशाही स्वरूपाचाहि होता. पण पुढें लवकरच इटलींतील राष्ट्रवादाला सरंजामशाही राष्ट्रवादाचें स्वरूप प्राप्त झालें आणि यानंतर इटाली जरी स्वतंत्र झाला तरीहि मॅझिनीला अभिप्रेत असलेला आध्यात्मिक राष्ट्रवाद तेथें निर्माण झाला नाहीं. व्हिक्टर इमॅन्युएल, कॅव्हूर व गॅरिबॉल्डी यांच्या कारस्थानी बुद्धींतून व लष्करशाही वृत्तींतून आधुनिक इटालीचा राष्ट्रवाद जन्मास आला. मॅझिनीला अभिप्रेत असलेली खरी लोकशाहीची क्रांति इटलींत झाली नाहीं व म. गांधी म्हणतात त्याप्रमाणें मॅझिनीचा इटाली हा अद्यापि गुलामगिरीच्या अवस्थेंतच आहे. ' हिंद स्वराज्य ' या १९०९ सालीं लिहिलेल्या आपल्या पुस्तकांत इटलीच्या इतिहासासंबंधीं गांधीजी म्हणतातः—

" इटलीचें उदाहरण तुम्ही दिलें हें फार चांगलें झालें. मॅझिनी हा एक मोठा व चांगला मनुष्य होता. गॅरिबॉल्डी हा एक मोठा लढवय्या होता. दोघेहि पूज्य आहेत. त्यांच्या चरित्रांपासून आपणांस पुष्कळ बोध घेतां येईल. पण इटालीची परिस्थिति हिंदुस्थानच्या परिस्थितीहून भिन्न होती. प्रथमतः मॅझिनी व गॅरिबॉल्डी यांच्यांतील भेद लक्षांत घेतला पाहिजे. मॅझिनीची आकांक्षा इटालीच्या बाबतींत सफल झाली नाहीं; व ती अद्या-

पिहि सफल झालेली नाहीं. मानवी कर्तव्यासंबंधींच्या आपल्या लेखांत मॅझिनीनें प्रत्येक मनुष्यानें स्वतःच्या जीवनांत आत्मराज्य स्थापन करण्यास शिकलें पाहिजे असें दाखवून दिलें आहे. इटलीमध्यें हें घडून आलेलें नाहीं. गॅरिबॉल्डीला मॅझिनीचें हें मत मान्य नव्हतें. गॅरिबॉल्डीनें प्रत्येक इटालियनाला शस्त्र दिलें व त्यानें तें घेतलें. इटाली व ऑस्ट्रिया यांची संस्कृति एकच होती. या बाबतींत ते परस्परांचे बांधवच होते. जशास तसें अशी ही गोष्ट होती. ऑस्ट्रियाचें जोखड इटालीनें झुगारून द्यावें एवढीच गॅरिबॉल्डीची इच्छा होती. इटालीच्या इतिहासांतील या वेळच्या कॅव्हूरच्या कारस्थानामुळें इटालीस कमीपणा आलेला आहे. आणि याचा परिणाम काय झाला? इटालियन लोक आपल्या राष्ट्रावर राज्य करीत आहेत व ते सुखी आहेत अशी जर तुमची कल्पना असेल तर तुम्ही अंधारांतच चांचपडत आहांत. (असें म्हणावें लागेल.) मॅझिनीनें असें निर्विवाद सिद्ध केलें आहे कीं, इटाली स्वतंत्र झाला नाहीं. व्हिक्टर इमॅन्युएलचा इटाली शब्दाचा अर्थ एक होता व मॅझिनीचा अर्थ दुसरा होता. इमॅन्युएल, कॅव्हूर किंबहुना गॅरिबॉल्डी यांच्या अर्थाप्रमाणें इटाली म्हणजे इटालीचा राजा आणि त्याचे शिलेदार होत. मॅझिनीच्या इटालीचा अर्थ इटालींतील सामान्य लोक म्हणजे तेथील शेतकरी असा होता. इमॅन्युएल हा या इटालीचा केवळ सेवक आहे असा त्याचा अर्थ होता. मॅझिनीचा इटाली अद्यापि दास्यावस्थेंतच आहे. ...... त्या देशांतील कामकरी लोक अद्यापि दुःखांत आहेत. म्हणून ते खून करितात, बंड करितात आणि त्यांच्या बंडाची भीति तेथें नेहमींच असते. इटालींतून ऑस्ट्रियाचें सैन्य गेल्यापासून तेथील जनतेचें कोणतें हित झालें? ...... तेथील जनतेची स्थिति अद्यापि सामान्यतः तशीच आहे. हिंदुस्थानांत या स्थितीची पुनरावृत्ति व्हावी ही तुमची इच्छा नसेल अशी माझी खात्री आहे. हिंदुस्थानांतील कोट्यवधि जनता सुखी व्हावी ही तुमची इच्छा आहे. केवळ सरकारचा लगाम आपल्या हातीं यावा येवढीच तुमची इच्छा नाहीं असा माझा विश्वास आहे. हें जर खरें असेल तर आपण एकाच गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. ती गोष्ट म्हणजे हिंदु-

स्थानांतील कोट्यावधि जनतेला स्वराज्य कसें प्राप्त होईल? अनेक हिंदी संस्थानिक जनतेला भरडून काढीत आहेत हें तुम्ही मान्य कराल .... त्यांचा जुलूम इंग्लिशांहूनहि अधिक आहे. जर असा जुलूम हिंदुस्थानांत तुम्हांला चालत असेल तर तुमचें माझें मतैक्य कधींहि होणार नाहीं. केवळ इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांतून जावें व हिंदी संस्थानिकांच्या पायाखालीं हिंदी जनतेला आपण तुडवूं द्यावें, असें माझी देशभक्ति मला शिकवीत नाहीं. जर माझ्या अंगीं शक्ति येईल तर मी इंग्लिशांच्या जुलमाचा जितका प्रतिकार करीन, तितकाच हिंदी संस्थानिकांच्या जुलमाचाहि करीन. देशभक्तीचा माझा अर्थ सर्व जनतेचें हित असा आहे ... . शिवाय हिंदुस्थानास जर शस्त्रें लाभतील तरच हिंदुस्थान इटालीप्रमाणें युद्ध करूं शकेल. तुम्ही या प्रश्नाचा विचारहि केलेला नाहीं. इंग्लिशांपाशीं भरपूर शस्त्रें आहेत, त्यामुळें मी भितों असें नव्हे. परंतु आम्हांला त्यांच्याशीं शस्त्रानें लढण्याची पात्रता आणावयाची असल्यास हजारों हिंदी लोकांना शस्त्रें पुरविलीं पाहिजेत. ही गोष्ट शक्य असली तरी तिला किती वर्षें लागतील बरें? शिवाय फार मोठ्या प्रमाणावर हिंदुस्थानास शस्त्रग्राही बनविणें म्हणजे त्याला युरोपीय संस्कृतीची दीक्षा देण्यासारखेंच आहे."*

वरील उतारा लक्षपूर्वक वाचिल्यास म. गांधीनीं आधुनिक इटालीच्या इतिहासापासून कोणता बोध घेतला आहे तें दिसून येईल. त्यांना मॅझिनीप्रमाणें शुद्ध लोकशाहीची क्रांति हवी आहे. मॅझिनीप्रमाणें ते अध्यात्मवादीहि आहेत. मात्र मॅझिनीप्रमाणें ते सशस्त्र क्रांतिवादी नाहींत. गॅरिबॉल्डीप्रमाणें सामान्य लोकांना शस्त्रें पुरवून लोकशाहीची क्रांति घडवून आणितां येईल असें त्यांना वाटत नाहीं. व्हिक्टर इमॅन्युएलसारख्या राजांच्या अथवा सरंजामदारांच्या दरबारी कारस्थानांतून किंवा त्यांच्या पदरच्या मुत्सद्यांच्या हातून आधुनिक भारताची निर्मिति झाल्यास येथें लोकशाहीचें राज्य प्रस्थापित न होतां सरंजामशाही माजेल असें त्यांचें मत आहे. युरोप-

* Hind Swaraj: by M. K. Gandhi, 1921 publication P, 54-56
By S. Ganeshan and Co.

खंडांतील लष्करशाही व भांडवलशाही यांचे ते शत्रू आहेत. ही युरोपीय संस्कृति आधुनिक भारताचा उद्धार करूं शकेल असें त्यांना वाटत नाहीं. भारतीय लोकशाही हिंदी जनतेला हत्यारें पुरवून निर्माण होणार नसून तिचें आत्मबल संघटित करण्यानें आणि या संघटनेंतून निर्माण होणाऱ्या सर्वव्यापी असहकारयुद्धानें व शांततेच्या कायदेभंगानें आपणास हिंदुस्थानांत ब्रिटिश साम्राज्याच्या ऐवजीं भारतीय स्वराज्य संस्थापित करतां येईल असा त्यांना आत्मविश्वास आहे. भारतीय स्वराज्याच्या संरक्षणासाठीं ब्रिटिशांच्या साहाय्याचीहि त्यांना गरज वाटत नाहीं. हिंदी जनतेचें आत्मबल संघटित झालें व त्यांतून येथें लोकशाहीची क्रांति झाली तर हें राष्ट्रीय लोकशाही स्वराज्य परचक्रापासून आपलें संरक्षण करूं शकेल आणि आपल्या देशांत लष्करशाही व भांडवलशाही माजविण्याचा प्रयत्न कोणी केल्यास त्यांचाहि तें प्रतिकार करूं शकेल. यासाठीं म. गांधींनीं सत्याग्रही दीक्षा घेतलेल्या आजन्म क्रांतिकारकांच्या नेतृत्वाखालीं सामान्य जनतेचें आत्मबल म्हणजे शांततेचा प्रत्यक्ष प्रतिकार संघटित करण्याचें कार्य गेलीं वीस वर्षें हिंदुस्थानांत चालू ठेविलें आहे. या कार्याच्या पायावर ब्रिटिश साम्राज्याशीं अखेरचा शांतिसंग्राम करण्याचा काळ आज प्राप्त झाला आहे व एकंदर जगाच्या राजकारणांतहि या शांततामय क्रांतीचें महत्व वाढूं लागलें आहे. जागतिक राजकारणाची आजची परिस्थिति भारतीय स्वातंत्र्याच्या निःशस्त्र क्रांतीस अनुकूल असून ही अनुकूलता हरघडीस वाढत आहे व ती यापुढें वाढतच जाणार. मानवी संस्कृतीला लष्करशाही व भांडवलशाही यांचा वीट आला आहे. युरोपीय इतिहासांपासून क्षात्रवृत्ति व वैश्यवृत्ति यांच्या अनियंत्रित संघटनेंतून खरी लोकशाही निर्माण होत नाहीं हें सिद्ध झालें आहे. आणि जनतेंतील ब्राह्मतेज, म्हणजेच आत्मबल, संघटित करण्याचा मार्ग सोडून केवळ शस्त्रबल व द्रव्यबल यांच्या आधारावर उभी असलेली युरोपीय संस्कृति, या संघटित आत्मबलाच्या अभावीं आज युरोपांत नामशेष होऊं लागली आहे. तेथील जनतेचें आत्मबल संघटित करणें व शांततेच्या प्रत्यक्ष प्रतिकारानें खरी लोकसत्ता व समाजसत्ता प्रस्थापित करणें हाच एक सर्व युरोपांत शांतता व सुख यांचें साम्राज्य प्रस्थापित करण्याचा मार्ग आहे. पण

हें साम्राज्य प्रस्थापित करण्यास लागणारें आत्मबल, या मार्गानें जनतेचें नेतृत्व करण्यास लागणारा तपोनिष्ठ पुढारी आणि त्याच्या आज्ञेनुसार सामान्य जनतेची संघटना करून आत्मबलाच्या जोरावर राजकीय व आर्थिक जुलमांचा प्रतिकार करण्याचें शिक्षण जनतेला देणारा सत्याग्रही वर्ग, आज युरोपांत दृष्टीस पडत नसल्यामुळें आपली संस्कृति रसातळास जाण्याचें संकट युरोपला निवारण करतां येईल असें वाटत नाहीं. जगांतील युरोपीय नेतृत्वाचा काळ गेल्या महायुद्धानंतरच संपलेला आहे. भारतीय नेतृत्त्वाचा काळ यापुढें निर्माण होईल अशी आशा भरतखंडांतील सत्याग्रही क्रांतिकारकांना वाटत आहे. जर्मनीचें किंवा इटालीचें अनुकरण या देशांतील कोणताहि समंजस पुढारी आज करीत नाहीं; व येथें सरंजामशाही व धनिकशाही यांच्या हातीं कांहीं राज्यकारभार देऊन आपल्या साम्राज्यशाहीचें व भांडवलशाहीचें संरक्षण करण्याचा ब्रिटिश मुत्सद्यांचा प्रयत्न हाणून पाडून हिंदुस्थानांत लोकशाहीचें संपूर्ण स्वराज्य लवकरच प्रस्थापित केल्याखेरीज सत्याग्रही राष्ट्रसभा स्वस्थ बसेल असें आम्हांस वाटत नाहीं.

भरतखंडांतील राष्ट्रवाद हा इटाली-जर्मनी येथील राष्ट्रवादाहून कसा भिन्न आहे आणि त्याचें तत्त्वज्ञान, त्याच्यापुढील कार्य आणि त्याचें भावी स्वरूप, हीं सर्वच कशीं भिन्न आहेत तें आतांपर्यंत सांगितलें. आधुनिक भारताच्या जन्मापासून आतांपर्यंत त्याच्या राष्ट्रीयत्वाचा आधार क्षात्रवृत्ति किंवा वैश्यवृत्ति हीं कधींच नव्हतीं व आजहि नाहीं. भारतांतील आत्मबल अथवा ब्राह्मतेज संघटित करण्याचें कार्य म. गांधी हे आज करीत असून त्यांचें राजकीय तत्त्वज्ञान, हें हेगेलच्या प्रतिगामी राजकीय तत्त्वज्ञानाहून अगदीं भिन्न किंबहुना त्याच्याशीं अगदीं विरोधी असें आहे. हेगेल हा राज्यसंस्था ही लोकांच्या न्यायबुद्धीचें मूर्त प्रतिक मानून ती सनातन समजतो व तिच्याविरुद्ध बंड करण्याचा हक्क तो विचारांतहि घेत नाहीं. हेगेलच्या दृष्टीनें म. गांधीचें सत्याग्रही तत्वज्ञान हें क्रांतिकारक किंबहुना अराजक आहे. कोणतीहि राज्यसंस्था पूर्णपणें न्यायप्रस्थापना करूं शकत नाहीं आणि म्हणून दंडहीन समाजरचना अथवा राज्यसंस्थेचा अत्यंत—अभाव हीच

मानवसमाजाची पूर्णावस्था होय, हें म. गांधींचें आध्यात्मिक राजकीय व सामाजिक तत्त्वज्ञान आहे. तें केवळ अध्यात्मवादी आहे म्हणून त्याची हेगेलच्या तत्वज्ञानाशीं तुलना करणें, अथवा हिटलर आणि मुसोलिनी हे तोंडानें अध्यात्मवादाचा जप करितात म्हणून हिंदुस्थानांत सत्याग्रही तत्वज्ञानांतून इटली अगर जर्मनी यांच्याप्रमाणें फॅसिझमची निर्मिति होईल, अशी आशा किंवा भीति बाळगणें ही स्थूल दृष्टि आहे. भारतीय संस्कृति आणि युरोपीय संस्कृति यांतील सूक्ष्म भेद लक्षांत न घेतां, आधुनिक जर्मनी, आधुनिक इटाली व आधुनिक भारत यांच्या गेल्या शेंसवाशें वर्षांतील इतिहासाचा विचार न करितां आणि ज्या परिस्थितींत वरील तीन देशांतील राष्ट्रवादाची उत्पत्ति व अभिवृद्धि झाली आणि ज्या विशिष्ट परिस्थितीमुळें जर्मनी व इटाली या देशांत राष्ट्रीय व लोकशाही संस्कृतीची विकृति निर्माण झाली, त्या परिस्थितींतील व आधुनिक भारताच्या परिस्थितींतील भेद ध्यानांत न घेतां काढिलेला तो एक निष्कर्ष आहे.

आजचें आधुनिक भारत एका राष्ट्रीय स्वरूपाच्या क्रांतींत मग्न झालेलें असल्यामुळें व त्याच्या या अवस्थेंतच आतांपर्यंत सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाची वाढ होत आल्यामुळें आज सत्याग्रही पक्ष या देशांतील सरंजामशाही व भांडवलशाही यांच्यांविरुद्ध उघड सामना देण्यास उभा रहात नाहीं; व राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटेपर्यंत तो तसा राहणारहि नाहीं. यामुळें हें सत्याग्रही तत्त्वज्ञान अथवा सत्याग्रही पक्ष सरंजामशाहीचा अथवा भांडवलशाहीचा हस्तक आहे किंवा होईल, असा आक्षेप कांहीं लोकांना घेतां येतो; पण तो आक्षेप निराधार आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र असता व येथें युरोपखंडाप्रमाणें स्वदेशी लष्करशाही व भांडवलशाही यांच्या जुलमाखालीं सामान्य जनता चुरडली जात असती, तर सत्याग्रही तत्त्वज्ञान व सत्याग्रही पक्ष हे या लष्करशाही व भांडवलशाहीविरुद्ध उघड बंड करीत असल्याचाच देखावा जगाला आज दिसला असता व सत्याग्रही तत्त्वज्ञान खऱ्या लोकसत्तेचें व खऱ्या समाजसत्तेचें पुरस्कर्तें आहे अशी जगाची खात्री झाली असती. आजहि सत्याग्रही पक्ष सरंजामशाही व भांडवलशाही यांच्याशीं मुळींच विरोध करीत नाहीं हें म्हणणें खरें नाहीं. संपूर्ण स्वरा-

ज्याची प्राप्ति करून घेण्याच्या एका मोठ्या लक्ष्यांत मग्न असतां जितक्या प्रमाणांत हा विरोध करणें अपरिहार्य व आवश्यक आहे, तितक्या प्रमाणांत तो आजहि करीत आहेच, आणि परराष्ट्रीय सत्तेशीं झुंजण्याचें कार्य ज्या प्रमाणांत तडीस जात आहे व जाईल, त्या प्रमाणांत सत्याग्रही तत्त्वज्ञान व त्यांतून निर्माण होणारें जनतेचें संघटित आत्मबल स्वदेशी सरंजामशाही व भांडवलशाही यांच्यांशीं सामान्य जनतेच्या वतीनें झगडत आहे व झगडत राहील.

हिंदुस्थानांत जें स्वराज्य स्थापन व्हावयाचें, तें लोकशाही स्वरूपाचें व्हावयाचें आणि त्यांत संस्थानिक व भांडवलवाले हे उरले तरी ते केवळ जनतेचे सेवक व निधिधारक या स्वरूपांतच उरावयाचे. मालकशाहीच्या स्वरूपांत जनतेला आपले मजूर बनवून त्यांच्यावर अनियंत्रित सत्ता गाजविणाऱ्या सरंजामशाही व भांडवलशाही स्वरूपांत उरावयाचे नाहींत, ही गोष्ट म. गांधींनीं अनेकवार स्पष्ट केलेली आहे. शुद्ध बौद्धिक वादाच्या दृष्टीनें सरंजामदार, जमीनदार व कारखानदार वर्ग समाजांत असूंच नये, असें जें समाजवादी तत्त्वज्ञान त्याचा अंगिकार म. गांधी करीत नाहींत, तथापि धनिकवर्ग व जमीनदारवर्ग यांनीं समाजाचे सेवक व निधिधारक या नात्यानेंच समाजांत वावरावें, असें म्हणण्यांतहि या वर्गांची मालकी नष्ट झालेली असून त्यांना निधिधारक या नात्यानेंहि किती काळ वागूं द्यावयाचें अथवा समाजानें त्यांच्याकडे सोंपविलेला निधि त्यांच्यापासून अजिबात काढून घेऊन त्याची आपण नेमिलेल्या पगारी अधिकाऱ्यामार्फत स्वतंत्र व्यवस्था करावयाची, हा प्रश्न वेळोवेळीं तत्कालीन लोकमतानुसार निकालांत निघावा, हें लोकशाहीचें तत्त्वहि सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत अंतर्भूत होत असतें. तथापि देशांतील सर्व जमिनी, खाणी व कारखाने यांचें राष्ट्रीकरण करावें, असें म. गांधी म्हणत नाहींत. याचीं अनेक कारणें आहेत, व त्यांचा या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण शुद्ध बुद्धिवादी समाजवाद्यांहून मूलतःच भिन्न आहे. तरीहि हा मतभेद किंवा दृष्टिभेद लोकांना वाटतो तितका समाजवादाशीं अगदीं विरुद्ध आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. याची सविस्तर चर्चा आम्हीं पुढील

प्रकरणीं करणार आहों. येथें एवढें सांगितलें असतां पुरें कीं, ज्याप्रमाणें त्यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानांत राजा किंवा दंडधारी राजकीय संस्था यांना अंतिम दृष्ट्या स्थान नाहीं, त्याचप्रमाणें त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत खासगी मालमत्तेसहि अंतिम दृष्ट्या स्थान नाहीं. सत्याग्रही नीतिशास्त्रा-प्रमाणें खाजगी मालमत्ता ही चोरीच आहे. आणि धनिक वर्ग, सरंजाम-दार वर्ग व संस्थानिक वर्ग हा समाजाचा निधिधारक व सेवक बनवावा या कल्पनेंतही केवळ मालकी हक्कावर, सामाजिक संपत्तीचा उपभोग समाजाची सेवा केल्याखेरीज घेतां येणार नाहीं, हें समाजवादी तत्त्व अंतर्भूत झाले-लेंच आहे. आज सत्याग्रही व समाजवादी पक्षांत जो मतभेद दिसत आहे तो सारभूत नसून व्यावहारिक आणि बाह्यांगाचाच आहे असें आम्हांस वाटतें. आजचा आपला लढा शुद्ध राष्ट्रीय स्वरूपाचाच रहावा आणि त्याला वर्गविग्रहाचें अधिक संकीर्ण स्वरूप प्राप्त होऊं नये हें एक व्यावहारिक कारण सत्याग्रही तत्त्वज्ञान व समाजवादी तत्त्वज्ञान यांतील विरोध विशेष प्रकट होण्याच्या बुडाशीं आहे. तसेंच समाजवादाची प्रस्था-पना व्हावी किंवा न व्हावी, हा प्रश्न आजच्या व्यावहारिक राजकारणांत निकडीचा नसून राष्ट्रांतील शेतकरी–कामकरी वर्गाला राष्ट्रीय लोकशाही स्वराज्याखालीं सरंजामशाही व भांडवलशाही यांच्या जुलुमांत नांदावें लाग-णार नाहीं व ते वर्ग जनतेचे मालक म्हणून न राहतां सेवक म्हणूनच राहतील, आणि ज्यावेळीं या वर्गाचा जनतेच्या हिताशीं विरोध येईल त्यावेळीं राष्ट्रसभा अथवा लोकशाही स्वराज्यांतील भावी सरकार यांचें कर्तव्य जनतेचा पक्ष घेऊन या वर्गाला विरोध करणें हेंच राहील, एवढी हमी दिल्यानें आजचें राजकारण चालू शकतें. शुद्ध बुद्धिवादी समाज-वादाचा पुकारा आजच्या राष्ट्रसभेनें केल्यास तिच्या चालू राजकारणांत व राष्ट्रीय लढ्यांत निष्कारण विघ्नें उपस्थित होतील अशी सत्याग्रही पक्षाची दृष्टि असते. आजच्या हिंदुस्थानांत जें सत्याग्रही तत्त्वज्ञान निर्माण झालें तें स्वतंत्र हिंदुस्थानांत झालें असतें, तर त्याचें स्वरूप असेंच राहिलें असतें, अथवा हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यानंतर त्याचें स्वरूप असेंच राहील असें आम्हांस वाटत नाहीं.

कोणतीहि सामाजिक अथवा राजकीय सुधारणा घडवून आणितांना ती घडवून आणूं इच्छिणारांत दोन वृत्तींचा प्रादुर्भाव होण्याचा संभव असतो. पूर्वीच्या सामाजिक व राजकीय संस्थांचें बाह्य स्वरूप कायम ठेवून त्यांतच नवीन तत्त्वांचा प्रवेश करून द्यावयाचा व त्यांच्या अंतरंगांत क्रांति घडवून आणावयाची, ही सुधारणा करण्याची एक वृत्ति अथवा पद्धति आहे. शुद्ध बुद्धिवादाच्या दृष्टीनें ही वृत्ति अथवा पद्धति गौण किंबहुना कित्येक प्रसंगीं धोक्याचीहि वाटते. तथापि या वृत्तीनें सामाजिक, धार्मिक अथवा राजकीय संस्थांच्या अंतरंगांत क्रांति घडवून आणिल्याचीं अगर घडून आल्याचीं अनेक उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत आहेत. ब्रिटिश लोकांनीं आपल्या राजसत्ताक राज्यघटनेचें अंतरंग याच वृत्तीनें आमूलाग्र पालटून टाकिलें आणि तिला लोकसत्ताक स्वरूप दिलें. आमच्या वेदांतानें अज्ञानी जातींत रूढ असलेल्या मूर्तिपूजेला, अनेक देवतांच्या नानाविध संप्रदायांना, बाह्यतः धक्का न लावितां सामान्य जनतेंत 'अहं ब्रह्मास्मि' या सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. भागवतधर्मी साधुसंतांनीं वर्णाश्रमधर्माची पूर्वीची चौकट बाह्यतः कायम ठेवून गौतमबुद्धाच्या भूतदयेचा, सामाजिक समतेचा आणि अहिंसेचा पुरस्कार केला; आणि आज म. गांधींनीं हेंच कार्य अधिक परिणतीस नेऊन विसाव्या शतकाला साजेल अशा प्रकारची सामाजिक समता व लोकशाही यांचा प्रचार वर्णाश्रमधर्म आणि रामराज्य या जुन्या शब्दांच्या आधारें भारतीय जनतेंत केलेला आहे. तात्पर्य, सामाजिक, धार्मिक व राजकीय संस्थांचें मूळचें बाह्यस्वरूप कायम ठेवून त्याच्या अंतरंगांत क्रांति घडवून आणण्याची एक सुधारणावृत्ति व सुधारणापद्धति जगाच्या इतिहासांत आढळते व ही वृत्ति ब्रिटिश लोकांत व हिंदुलोकांतहि अनेक वर्षांच्या परंपरेनें रुजलेली आहे. श्रीकृष्ण, शंकराचार्य आणि भागवतधर्मी साधुसंत, यांनीं या वृत्तीचाच अवलंब व फैलाव हिंदुसमाजांत केला; आणि लो. टिळक व म. गांधी यांनीं याच वृत्तीचा अवलंब सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक बाबींत करून परकीय सत्तेविरुद्ध चालू असलेलें राष्ट्रीय क्रांतीचें कार्य आधुनिक भारताच्या इतिहासांत नेटास लाविलें. हिंदुस्थान परतंत्र असल्या-

मुळें व आपल्या संस्कृतींत सर्वांगीण क्रांति घडून येणें अवश्य असलें, तरी तें कार्य राष्ट्रीय स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत अशक्य असल्यामुळें केवळ राजकीय बाब सोडिल्यास इतर सुधारणांच्या कार्यांत ही वृत्ति व ही पद्धति अवलं- बिणें त्यास आवश्यक व इष्ट वाटलें. लो. टिळक व म. गांधी यांच्या राजकीय क्रांतिवादाचा आणि सामाजिक, धार्मिक अथवा आर्थिक क्षेत्रां- तील नेमस्त वृत्तीचा उलगडा असा होऊं शकतो; व त्याचें खरें समर्थन व कारण हेंच आहे, राजकीयेतर सुधारणांस विरोध हें त्याचें खरें कारण नव्हे, असें आमचें मत आहे.

परंपरागत सामाजिक संस्थांच्या बाह्यस्वरूपास फारसा धक्का न लावितां अंतरंगांत पालट करण्याची ही जी सुधारणापद्धति, तीहून भिन्न अशी दुसरी एक शुद्ध बुद्धिवादी क्रांतिकारक वृत्ति आहे. प्राचीन भारतांत गौतमबुद्धानें याच वृत्तीचा अंगीकार केला होता. आधुनिक भारतापुढील सर्व प्रश्न या बुद्धिवादी क्रांतिकारक वृत्तीचा अवलंब केल्याखेरीज सुटूं शकतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि ही बुद्धिवादी क्रांतिकारक वृत्ति सशस्त्र क्रांतिवादी न बनतां सत्याग्रही राहूं शकेल व ती तशी राहणें यांतच भार- ताचें खरें हित आणि खरें माहात्म्य आहे. या क्रांतिकारक बुद्धिवादाच्या पायावर आधुनिक राष्ट्रवादाची उभारणी करण्याचा प्रयत्न महाराष्ट्रांत प्रथमतः कै० आगरकर यांनीं केला; व आज असा प्रयत्न समाजवादी पुढारी करीत आहेत. पूर्वीचा प्रयत्न व्यक्तिवादी व आजचा प्रयत्न समाजवादी असा यांत भेद दिसला, तरी या दोन्हीहि प्रयत्नांचें अंतरंग एकच आहे. आगरकरांच्या वेळीं बुद्धिवादी क्रांतिकारक वृत्ति फैलाव- ल्यास भारतीय संस्कृतीची मूळ प्रकृति नष्ट होईल, अशी भीति लो. टिळक यांना वाटली व आज अशाच प्रकारची भीति समाजवादी पक्षासंबंधीं म. गांधींच्या सत्याग्रही पक्षास वाटत आहे. याच्या उलट लोकमान्यांच्या प्रयत्नामुळें भारताच्या इतिहासाचें अंधानुकरण होईल आणि आपण अथवा आपली संस्कृति जगाच्या संस्कृतीच्या मागें राहील, अशी भीति पूर्वी आगर- करांना वाटत असे; आणि म. गांधींच्या प्रयत्नासंबंधींहि अशीच भीति आज समाजवादी पक्षास वाटत आहे. तथापि उभयपक्षीं अशी भीति

वाटण्याचें कारण आज उरलेलें नाहीं. म्हणून प्राचीन भारताच्या आत्मप्रेरणेचा उद्धार करणारा पक्ष व बुद्धिवादाचा आश्रय करून आपली संस्कृति व जगांतील इतर राष्ट्रांची संस्कृति यांचा निर्विकार मनानें तुलनात्मक अभ्यास करून पुढील मार्ग आक्रमिणारा पक्ष, यांच्यांत द्वैत माजण्याचा व व्यावहारिक विरोध उत्पन्न होण्याचा काळ आतां राहिलेला नाहीं, असें आमचें मत आहे.

लो० टिळक, योगी अरविंद घोष आणि म० गांधी यांच्या प्रयत्नांनीं भारतीय संस्कृतीचें उज्ज्वल अंग जगापुढें आलेलें आहे आणि पाश्चात्य संस्कृतीचें कृष्ण अंगहि जगाला पटलेलें आहे. भारतीयांच्या अंतःकरणांत आज स्वतंत्र इतिहासनिर्मितीची आत्मप्रेरणा पूर्णपणें जागृत झाली असून त्याच्या राष्ट्रवादाचें अनुकरणात्मक स्वरूप म. गांधींनीं त्याचें नेतृत्व स्वीकारल्यापासूनच नष्ट झालेलें आहे. आधुनिक भारत आज अथवा यापुढें आपल्या प्राचीन इतिहासाचें अथवा जगांतील कोणत्याहि राष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासाचें अंधानुकरण करील, ही भीति आतां उरलेली नाहीं. स्वतंत्र इतिहास निर्माण करून जगाला अभिनव संदेश देण्याची त्याची आत्मप्रेरणा आज जागृत झालेली आहे, आणि गेल्या पंधरा वीस वर्षांत त्यानें राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत सत्याग्रहाचें जें एक अपूर्व क्रांतिशास्त्र निर्माण केलें आहे, त्यामुळें त्याच्याकडे जगाचें लक्ष वेधून गेलें असून स्वतंत्र निर्मिति करण्याची आत्मप्रेरणा त्याच्यापाशीं आहे असा प्रत्यय त्याला व जगालाहि आलेला आहे. या त्याच्या आत्मप्रेरणेला शुद्ध बुद्धिवादी दीक्षा घेण्याचा काळ आज प्राप्त होत असून केवळ श्रीकृष्णाचीच परंपरा नव्हे, तर गौतमबुद्धाचीहि परंपरा चालविणें हें आधुनिक भारताचें कर्तव्य आहे, याची जाणीव त्यास होत आहे. या आमच्या म्हणण्याचा उलगडा अधिक सविस्तरपणें आम्ही पुढील प्रकरणीं करण्याचें योजिलें आहे.

प्रकरण १३ वें.

भारतीय संस्कृतीचें अमृत तत्त्व

"There were the virtuous, the wise, the courageous; there were the statesmen, kings and emperors of India; but whom amongst all these classes did she look up to and choose to be the representative of men? They were the Rishies."*

—Rabindranath Tagore.

" This separation between the Buddhists and the Brahmans is the cause of the downfall of India. That is why India is populated by 300,000,000, of beggars, and that is why India has been the slave of conquerors for the last 1,000 years. Let us then join the wonderful intellect of Brahman with the heart, the noble soul, the wonderful humanising power of the Great Master." ¶

—Swami Vivekanand.

भारतखंड हें एक नवीनच राष्ट्र जगाच्या रंगभूमीवर आज प्रवेश करीत आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांतील एक जित राष्ट्र एवढाच आज त्याचा दर्जा आहे. हा त्याचा दर्जा आज त्यास असह्य झाला असून जगांत एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून आपण नांदावें अशी आकांक्षा त्याच्या अंतःकरणांत उद्भूत झाली आहे. या आकांक्षेच्या सफलतेसाठींच त्यानें गेलें युरोपीय महायुद्ध संपल्यापासून आतांपर्यंत ब्रिटिश साम्राज्याशीं सत्याग्रह-संग्राम चालू ठेविला आहे. या संग्रामाची समाप्ति हिंदुस्थान ज्यावेळीं स्वयं-निर्णीत स्वातंत्र्यघटना प्राप्त करून घेईल त्यावेळीं होऊं शकेल. ही स्वातंत्र्य-घटना प्राप्त करून घेण्यासाठीं त्यास लवकरच सत्याग्रह–संग्रामांतील एक अखेरची मोहीम करावी लागेल अशीं आज चिन्हें दिसत आहेत. १९३० सालीं भरत खंडानें सत्याग्रहसंग्रामांतील जी मोहीम केली तिचें निवारण करण्यासाठीं म्हणून ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं आज त्याच्यावर एक प्रतिगामी स्वरूपाची संयुक्त घटना लादण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. याच्या

* Sadhana P. 14. Indian edition.

¶ Speeches and writings, 3rd edition: by G. A. Natesan and Co. P. 491.

उलट सत्याग्रही दीक्षा घेतलेली राष्ट्रसभा हा प्रयत्न हाणून पाडून स्वयंनिर्णीत स्वातंत्र्यघटना संस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. ब्रिटिश राष्ट्रांतील कांहीं विचारी लोकांना यावेळीं भरतखंडास पुनः सत्याग्रह–संग्राम करण्याचें आव्हान न देतां त्याचा स्वयंनिर्णयाचा व स्वातंत्र्याचा हक्क मान्य करून त्याच्याशीं तडजोड करावी असें वाटत आहे, आणि ब्रिटिश मुत्सद्दी आज आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत पेचांत सांपडले असल्यामुळें कदाचित् त्यांनाहि ही भावना पटून ते राष्ट्रसभेशीं एकादी सन्मान्य तडजोड करण्यास पुढें येण्याचा संभव अगदींच नाहीं असें नाहीं. तथापि हा संभव आजपर्यंतचा इतिहास लक्षांत घेतां, आणि आजचें ब्रिटिश मंत्रिमंडळ ज्या धोरणानें जगांत व्यवहार करीत आहे तें धोरण लक्षांत घेतां, फारच अल्प दिसतो. राष्ट्रसभा कांहीं झालें तरी स्वातंत्र्य व स्वयंनिर्णय यांची निश्चिति झाल्याखेरीज ग्रेटब्रिटनशीं कोणतीहि तडजोड करूं शकत नाहीं. १९३१ सालीं म. गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठीं विलायतेस गेले असतां, त्यांनीं गोलमेज परिषदेच्या फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीपुढें ता. १७ नोव्हेंबर १९३१ रोजीं केलेल्या भाषणांत राष्ट्रसभेची मागणी पुढील शब्दांत मांडिलेली आहेः—

"The Congress case is that complete responsibility should be transfered to India. That means that there should be complete control of Defence and External Affairs but it also contemplates adjustments. The nation that does not control its Defence forces and External policy is hardly a responsible Nation."

यानंतरच्या काळांत राष्ट्रसभेनें आपली स्वातंत्र्यघटना स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानुसार घटनापरिषदेकडूनच बनविली गेली पाहिजे असें ठरविलें आहे. राष्ट्रसभेनें आज अकरांपैकीं सात प्रांतांत आपलीं मंत्रिमंडळें बनवून जी राज्यघटना स्थापन करून हिंदुस्थानांतील सत्याग्रही स्वातंत्र्यसंग्राम कायमचा नष्ट करण्याचा डाव ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं आंखला होता, तीच घटना काबीज करून भावी सत्याग्रहसंग्रामाची तयारी चालू ठेवली आहे. आणि या संग्रामास आजच्या स्वरूपांत संयुक्तराज्य लादण्याचा प्रयत्न सुरू होतांच प्रारंभ होईल असेंहि हरिपुरा येथें भरलेल्या अधिवेशनानें निःसंदिग्ध शब्दांत जाहीर केलें आहे. या अंगीकृत कार्यांत राष्ट्रसभा विजयी झाल्यास

—ती तशी होईल यांबद्दल आम्हास मुळींच शंका नाहीं—-भारतीय संस्कृतीचें स्वरूप कशा प्रकारचें होईल आणि या संग्रामांतून निर्माण होणारें भरतखंड जगाला कोणता संदेश देईल, या प्रश्नाचें उत्तर या अखेरच्या प्रकरणांत देण्याचें आम्ही योजिलें आहे.

या प्रश्नाचा विचार करण्यास प्रारंभ करितांना इंग्लंडांतील एक सामाजिक तत्त्ववेत्ते बर्ट्रांड रसेल यांचे पुढील विचार मार्गदर्शक होण्यासारखें आहेत. १९२४ सालीं विल्फ्रेड वेलॉक यांनीं 'The spiritual Basis of Democracy." (लोकसत्तेचें आध्यात्मिक अधिष्ठान) या नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्यास बर्ट्रांड रसेल यांनीं प्रस्तावना लिहून पाश्चात्य व पौरस्त्य संस्कृतींची तुलना केली आहे. अशी तुलना करून ते म्हणतातः—

"पाश्चात्य शस्त्रविद्येनें आपणांवर विजय संपादन करूं नये म्हणून जपाननें पाश्चात्य तत्त्वज्ञानास आपणांवर विजय संपादन करूं दिला. इतर पौरस्त्य राष्ट्रांनींहि हाच कित्ता गिरविल्यास युरोप खंडांतील दुर्गुण सर्व जगभर पसरतील आणि कांहीं काळ सर्व मानव संस्कृति रानटी अवस्थेंतून गेल्याखेरीज तिच्या उद्धाराची आशा राहणार नाहीं. परंतु हा प्रतिकार जर लष्करी स्वरूपाचा न होतां आध्यात्मिक स्वरूपाचा होईल, तर युरोपखंड आपसांतील यादवीनें निस्त्राण झालें असतां, युरोपीय संस्कृतींत जो टिकाऊ भाग आहे, त्याचा ठेवा आशिया खंडास मिळेल; आणि गोऱ्या राष्ट्रांचें भवितव्य ज्यांच्या हातीं आहे त्यांच्यापेक्षां अधिक शांतताप्रिय आणि कमी भौतिकवृत्तीच्या लोकांच्या हातीं तो ठेवा जाण्याचा संभव आहे. तथापि हें कार्य केवळ पुराणप्रिय वृत्तीनें होणार नाहीं. पुराणपरंपरा कितीहि पूज्य असली तरी ती चिरंतन करण्याचा प्रयत्न करून भागणार नाहीं. भौतिकविद्या आणि यंत्रकला यांच्यामुळें जगाचें स्वरूप पालटलेलें आहे आणि त्यांना आत्मसात् करून व त्यांच्यावर प्रभुत्व संपादून त्यांना कल्याणकारक स्वरूप दिलें पाहिजे, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये. दूरदृष्टीनें विचार केल्यास त्या गोष्टी अहितकारक न ठरतां हितकारकच ठरतील, कारण मनुष्याला भौतिक सुखाच्या काळजींतून मुक्त

करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यापाशीं आहे. ज्या लोकसत्तेचें आध्यात्मिक अधिष्ठान शोधण्याचा प्रयत्न मि. विलॉक हे करीत आहेत, ती लोकसत्ता पाश्चात्य जगांतच निर्माण झालेली आहे. नामधारी लोकसत्ताक राष्ट्रांत आणि त्यांच्या बाहेरहि अद्यापि तिचें स्वरूप फारच मर्यादित व फारच अपूर्ण आहे. परंतु तिच्या पूर्वींच्या राज्यपद्धतीहून ती श्रेष्ठ आहे आणि तिचा अवलंब करणाऱ्यांच्या दुर्गुणांप्रीत्यर्थ तिचा नाश होऊं देतां कामा नये, याबद्दल कोणत्याहि न्यायदृष्टीच्या मनुष्यास शंका घेतां येणार नाहीं. ज्याप्रमाणें पौरस्त्य जगाच्या दृष्टिकोणांत चांगलें व वाईट, हीं दोनहि आहेत, त्याचप्रमाणें पाश्चात्य दृष्टिकोणांतहि चांगलें व वाईट आहे. पाश्चात्य जग वाजवीपेक्षां अधिक उतावीळ आहे, तर पौरस्त्य जग कदाचित् आजपर्यंत वाजवीपेक्षां अधिक सहनशील राहिलेलें आहे. कित्येक वेळां पाश्चात्यांची शक्ति जगाचा अधःपात करीत असेल (आज असेंच होत आहे) तर निर्भेळ पौरस्त्य तत्त्वज्ञान मोठमोठ्या सुधारणा क्वचितच घडवून आणूं शकेल. पाश्चात्य व पौरस्त्य यांचा संयोग होईल, तरच नवीं ध्येयें जन्मास येतील. कोणत्याहि एका संस्कृतीच्या आत्मस्तुतींतून त्यांचा जन्म होणार नाहीं. पाश्चात्यांचें सामर्थ्य पौरस्त्यांच्या ध्येयासाठीं उपयोगी पडलें पाहिजे. पौरस्त्यांची आध्यात्मिकता पाश्चात्यांच्या भौतिक साधनांच्या साहाय्यानें जीवनोपयोगी बनली पाहिजे. आजच्या जगाचें रक्षण कोणत्याहि जुन्या उपायांनीं होणार नाहीं. आजचीं संकटें नवीं आहेत, आणि त्यांचें निवारण करणारें तत्त्वज्ञानहि नवें असलें पाहिजे.*"

आतां आपण भारतीय संस्कृति आणि युरोपीय संस्कृति या दोहोंची तुलना करून युरोपीय संस्कृतींत भारतीयांना घेण्यासारखें काय आहे अथवा युरोपीय संस्कृतीचा विनाश झाला, तरी तिच्यामध्यें चिरंतन होण्यासारखीं कोणतीं तत्त्वें आहेत त्याचा विचार करूं. युरोपीय संस्कृति आणि भारतीय संस्कृति यांची तुलना करितांना प्रायः आधुनिक युरोपीय संस्कृतीची मध्ययुगीन भारतीय संस्कृतीशीं—म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यांत हिंदु-

* The Spiritual Basis of Democracy by Wilfred Wellock. Introduction P. viii—x.

स्थान जाण्यापूर्वीच्या त्याच्या संस्कृतीशीं—तुलना करण्यांत येत असते. बर्ट्रांड रसेल यांनीं वरील उताऱ्यांत भौतिक विद्या, यंत्रकला, लोकसत्ता आणि कर्म–शक्ति हीं युरोपीय संस्कृतीचीं लक्षणें म्हणून वर्णिलीं आहेत. आणि युरोपीय संस्कृति आपल्या सामर्थ्याचा दुरुपयोग करून जगाला पीडा देत असली, किंबहुना आपल्या विनाशासहि प्रवृत्त होत असली, तर पौरस्त्य संस्कृति सामर्थ्यहीनच राहिली असून तिच्या अंगीं आपल्या दास्याचें निवारण करण्याचीहि शक्ति उरलेली नाहीं, किंबहुना ती आपल्यावरील जुलूम शतकेंच्या शतकें निमूटपणें सहन करीत आहे असें सुचविलें आहे. पौरस्त्य संस्कृतीची ही सहनशीलता, अकर्मण्यता, कोणासहि स्पृहणीय वाटणार नाहीं. त्याचप्रमाणें युरोपीय संस्कृतीच्या आक्रमणाचें निवारण करण्यासाठीं जपाननें तिचाच सर्वस्वी अंगीकार केला, भांडवलशाहीची स्थापना केली, सरंजामशाहीचा अंत करून स्थापन केलेल्या लोकशाहीला धनिकशाहीचें विकृत स्वरूप दिलें आणि राष्ट्रवादास साम्राज्यशाहीची दीक्षा देऊन आशियाखंडास पादाक्रांत करण्याची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा धारण केली, हेंहि स्पृहणीय आहे असें कोणांस म्हणतां येणार नाहीं. आशियांतील पूर्वेकडील जपानपासून पश्चिमेकडील तुर्कस्थानपर्यंत सर्व राष्ट्रांपुढें साम्राज्यशाहीचें व भांडवलशाहीचें आक्रमण कसें निवारण करावें हाच एक आज अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न उभा राहिला आहे. हिंदुस्थान वगळियास इतर बहुतेक देशांत या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यास युरोपीय संस्कृतीचा अवलंब करणें हाच एक मार्ग आहे अशी भावना रशियांतील राज्यक्रांति होईपर्यंत पसरलेली होती. त्यानंतरच्या काळांत आशियांतील देशांत रशियन राज्यक्रांतीचें अनुकरण करणारा एक कम्युनिस्ट पक्ष निर्माण झाला. थोड्याच काळांत तुर्कस्थानपासून चीनपर्यंत या पक्षाचें जाळें पसरलें आणि युरोपीय साम्राज्यशाहीच्या कचाटींतून मुक्त होण्यास बोल्शेविकांशीं सहकार्य करणें हाच एक परिणामकारक मार्ग आहे, असें आशियांतील स्वतंत्र देशांतील राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना वाटूं लागलें. याच वेळीं चीनमधील राष्ट्रीय पुढारी डॉ. सन्यत्सेन यांनीं बोल्शेविक पक्ष आणि चिनी राष्ट्रीय पक्ष यांचें सहकार्य घडवून

आणून चीनला युरोपीय साम्राज्यशाहीच्या कचाटींतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न करण्याचें धोरण आपल्या राष्ट्रास लावून दिलें. आशियांतील दुर्बल राष्ट्रवाद आणि बोल्शेविक क्रांतिशास्त्र यांचा हा संयोग कांहीं काळ टिकला; पण थोड्याच वेळांत त्यांची फारकत झाली आणि बोल्शेविक क्रांतिशास्त्राचाहि आपणांस जशाचा तसा अवलंब करितां येत नाहीं अथवा आपण तसें करूं नये, ही वृत्ति आशियांतील निरनिराळ्या देशांतील राष्ट्रीय पक्षांत फैलावली. तिकडे बोल्शेविकांनीं जगत्क्रांति करण्याचें आपलें ध्येय कांही काळ बाजूस ठेवून, आपल्या राष्ट्राची संघटना करण्याचें धोरण स्वीकारिलें. आज पुनः चीन, जपानच्या आक्रमणास तोंड देण्यासाठीं संघटित होत आहे आणि त्या कामीं रशियांतील बोल्शेविकांची गुप्त मदत घेत आहे. तथापि या संधीचा उपयोग करून आज रशियांतील बोल्शेविक आपलें समग्र क्रांतिशास्त्र चीनमध्यें प्रविष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत नाहींत.

या काळांत हिंदुस्थानांतहि एक कम्युनिस्ट पक्ष निर्माण झालेला आहे. तसेंच म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं एक निःशस्त्र क्रांतिशास्त्र व सत्याग्रही संस्कृतिशास्त्र जन्मास आलें असून या सत्याग्रही तत्त्वाज्ञानानेंच आधुनिक भारताच्या अंतःकरणांत आपण भावी कालांत मानवसंस्कृतीच्या इतिहासांत एक नवी भर घालणार आहोंत, असा आत्मविश्वास निर्माण केलेला आहे. हा आत्मविश्वास खरा आहे किंवा खोटा आहे याचा निर्णय केवळ भविष्यकाळच करूं शकेल. तथापि या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांतून निर्माण होणारी मानवी संस्कृति म्हणजे काय, तिला युरोपीय संस्कृतीपासून घेण्याजोग्या कोणत्या गोष्टी आहेत, कम्युनिस्ट क्रांतिशास्त्र व समाजवादी संस्कृति यांपासून तिला कांहीं बोध घेतां येईल काय आणि सत्याग्रही संग्रामांतून जन्मास येणाऱ्या नव्या भारतीय संस्कृतीचें स्वरूप कसें असेल व स्वतंत्र भारतापुढें उभे असलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें तो कशा प्रकारचीं देईल याचा संक्षिप्त विचार या प्रकरणांत करावयाचा आहे. आपणांपाशीं मानवसंस्कृतींत भर घालण्यासारखीं अशीं कांहीं बहुमोल तत्त्वें आहेत व त्यांमुळें आपणांकडे कांहीं काळ जगाचेंहि नेतृत्व येऊं शकेल अशा प्रकारचा जो एक

सांस्कृतिक अभिमान आधुनिक भारतांत निर्माण झाला आहे तो अपूर्व आहे. ज्या एका महात्म्याच्या रूपानें तो आज जगाच्या दृष्टीस पडत आहे तो महात्माहि एक अलौकिक विभूति आहे. हा अपूर्व अभिमान आणि म. गांधींचें अलौकिक विभूतिमत्त्व या दोन्हीहि गोष्टी केवळ भ्रामक आहेत अथवा ही एक भ्रांतिरूप माया आहे असें मानणारे लोक पुष्कळ आहेत. तथापि ही भ्रांतिरूप मायाहि जगांतील एक प्रचंड शक्ति आहे एवढी मान्यता तसें म्हणणारांसही द्यावी लागते. म. गांधींच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांतून अखेरीस हिटलरशाही किंवा फॅसिझम यांहून दुसरें कांहींच जन्मास येणार नाहीं, हें मत कसें खोटें आहे तें मागील प्रकरणीं सविस्तर दाखवून दिलें. या प्रकरणांत त्यांतून निर्माण होणाऱ्या भावी संस्कृतीचें स्वरूप भावरूपानें दिग्दर्शित करावयाचें आहे.

आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचें मूल्यमापन करितांना श्रेष्ठ मानवसंस्कृति म्हणजे काय, याचा विचार प्रथम केला पाहिजे. भारतीय संस्कृतीप्रमाणें युरोपीय संस्कृतीचीहि परंपरा मोठी आहे. इतकेंच नाहीं तर, आधुनिक युरोपीय संस्कृतीनें आज हिंदुस्थानास परतंत्र केलें असून त्याच्या सर्वस्वाचा अपहार केलेला आहे. अशा परिस्थितींतहि आपली संस्कृति श्रेष्ठ आहे हा अभिमान भरतखंडांत निर्माण झालेला आहे. तेव्हां मानवसंस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वासंबंधीं भारतीयांचें मत अथवा भारतीयांचा आदर्श कोणता आहे तें प्रथम विशद केलें पाहिजे. या प्रकरणाच्या शिरोभागीं दोन इंग्रजी अवतरणें दिलेलीं आहेत. पहिलें अवतरण कविश्रेष्ठ रवींद्रनाथ टागोर यांचें असून त्यांत भारतीयांनीं आपणांपुढें मानव्याचा कोणता आदर्श ठेविला होता त्याचें त्यांनीं वर्णन केलें आहे. त्यांत ते म्हणतातः 'प्राचीन भारतांत सद्गुणी, शहाणे, धीट असे पुरुष होऊन गेले. तसेंच मुत्सद्दी, राजे आणि सम्राटहि होऊन गेले. परंतु या सर्वांपैकीं कोणत्या वर्गाकडे मानव्याचा आदर्श म्हणून लोक पहात होते ? तो आदर्श म्हणजे येथील ऋषिवर्ग होय.' हें ऋषित्व, ब्रह्मतेज, आत्मबल अथवा साधुत्व हा भारतीय संस्कृतीनें आपणांपुढें ठेविलेला मानव्याचा आदर्श आहे. भारतीय संस्कृति जगाला जर कांहीं शिकविणार असेल तर हें साधुत्वच होय. भरत-

खंडांत फार प्राचीन कालापासून एक ऋषिवर्ग अस्तित्वांत आलेला आहे आणि या ऋषिवर्गाच्या नेतृत्वाची आवश्यकता त्यास अद्यापिहि वाटत आहे. म. गांधींना आज भरतखंडांत जर कांहीं मान मिळत असेल तर त्यांनीं भरतखंडाच्या अंतःकरणांत प्राचीन कालापासून रुजलेला ऋषिवर्गासंबंधाचा हा आदर पुनः जागृत केला आणि भरतखंडांतील प्राचीन ब्रह्मतेज अथवा आत्मबल पुनः संघटित करून त्यांतच सामान्य जनतेच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्याचें अमोघ साधन आहे, असा विश्वास पुनः जागृत केला यामुळेंच मिळत आहे. हें साधुत्व म्हणजे काय आणि त्या दृष्टीनें मानवसंस्कृतीचें मूल्यमापन कसें करावें याचा विचार पुढील सुभाषिताच्या आधारें आपणांस करितां येईल. तें सुभाषित असें:—

विद्या विवादाय धनं मदाय। शक्तिः परेषां परपीडनाय।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतद्। ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय॥

या सुभाषितांत खल आणि साधु, दुर्जन आणि सज्जन यांच्यांतील भेद फार उत्कृष्ट प्रकारें विशद केला असून त्याच्याच आधारें मानवसंस्कृतीचें हीन स्वरूप आणि श्रेष्ठ स्वरूप यांतील भेदहि आपणांस समजून येऊं शकेल. विद्या, धन आणि शक्ति यांची आवश्यकता मनुष्याला आहे व त्यांची वृद्धि करणें हें प्रत्येक मनुष्यसमाजाचें कर्तव्य आहे. पण या विद्येचा, धनाचा आणि शक्तीचा उपयोग कोणता मनुष्य कशा प्रकारें करितो, हें पाहूनच त्या मनुष्याची संस्कृति श्रेष्ठ आहे किंवा कनिष्ठ आहे याचा निर्णय द्यावा लागतो. केवळ विद्येची, धनाची व शक्तीची वृद्धि केल्यानें मानवसंस्कृतीची प्रगति होऊं शकत नाहीं. तर या विद्येचा, धनाचा व शक्तीचा उपयोग कसा व कोणत्या कामीं होत आहे, हें पाहूनच एकाद्या समाजाची संस्कृति वाढत आहे किंवा ती विनाश पावत आहे याचा निर्णय करावा लागतो. एकादा मनुष्य विद्वान् असेल, सधन असेल व सशक्तहि असेल, पण तो जर आपल्या विद्वत्तेचा उपयोग सत्यसंशोधनासाठीं न करितां केवळ विवादासाठीं करीत असेल, आपल्या धनाचा उपयोग दानासाठीं न करितां उन्मत्त होण्यासाठीं करीत असेल आणि आपल्या शक्तीचा उपयोग रक्षणासाठीं न करितां परपीडेसाठीं करीत असेल, तर अशा मनुष्यास तो

कितीहि विद्वान् असला, धनवान् असला अथवा बलवान् असला तरी साधूच्या कोटींत न घालतां खलाच्या कोटींत घालावें लागेल. हाच न्याय मानव समाजासहि लागू आहे. आजची युरोपीय संस्कृति विद्या, धन आणि शक्ति या तीनहि गुणांनीं मंडित झालेली आहे. पण या गुणांचा ती दुरुपयोग करीत असल्यामुळें त्या गुणांना दुर्गुणांचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे व या गुणांनीं ती संस्कृति मंडित आहे असें म्हणण्यापेक्षां ती वरील दुर्गुणांनीं कलंकित झालेली आहे असेंच म्हणणें प्राप्त आहे. याचें कारण त्यांच्या विद्येला, धनाला, शक्तीला अध्यात्माचें अधिष्ठान नाहीं हेंच होय, असें भारतीय संस्कृतीच्या अभिमान्यांचें म्हणणें आहे. आधुनिक युरोपीय संस्कृतीला हें हीन स्वरूप कां, कसें व केव्हां प्राप्त झालें याचा विचार आतां करूं.

१५ व्या शतकाच्या अखेरीस मुसलमान लोकांनीं कॉन्स्टँटिनोपल शहर घेतल्यानंतर तेथील प्राचीन विद्येचे पंडित पश्चिम युरोपांत पसरले आणि इस्लामी संस्कृतीचा संघर्ष व प्राचीन ग्रीक विद्येचें पुनरुज्जीवन या दोहों-तून युरोपीय विद्येला व व्यापाराला जी चालना मिळाली, तींतून आधुनिक युरोपाचा जन्म झाला. यापूर्वी कांहीं काळ युरोपीय संस्कृति मध्ययुगीन धर्माधिकाऱ्यांच्या वर्चस्वाखालीं होती. या धर्माधिकाऱ्यांची विद्या ही या वेळीं अगदीं मृतावस्थेस पोंहोचूं लागली होती. विद्या ही ज्ञानप्राप्तीसाठीं आहे आणि ज्ञानप्राप्ति अनुभवांतून होत असते, या सिद्धांताकडे दुर्लक्ष करून हे ख्रिस्ती धर्मशास्त्री व पंडित केवळ ग्रंथप्रामाण्याच्या आधारावर विद्येचा उपयोग शुष्क वादविवादाच्या कामीं करूं लागले होते. धर्मज्ञान, आत्मज्ञान व भौतिक ज्ञान यांपैकीं कोणालाहि अनुभवाचा आधार हवा व त्यांतील सिद्धांत नव्या अनुभवाच्या कसोटीस उतरत नसतील तर त्यांत सुधारणा झाली पाहिजे; आणि ही सुधारणा करण्याचा हक्क व अधिकार प्रत्येक पिढींतील लोकांना आहे हे मानवी प्रगतीस आधारभूत असलेलें तत्त्व मान्य करण्यास व तदनुसार समाजांतील बदलत्या व्यवहारांचा विचार करून नव्या परिस्थितीस अनुरूप अशीं नवीं समाजबंधनें निर्माण करून अथवा जुनीं समाजबंधनें सुधारून नवी समाजधारणा करण्याचें कार्य कर-

ण्यास ते तयार नव्हते. तसें करावयाचें तर त्यांनीं ग्रंथप्रामाण्यावरून बुद्धिप्रामाण्यावर व अनुभवप्रामाण्यावर यावयास हवें होतें. हें कार्य करण्यास तो वर्ग नालायक ठरल्यानंतर व जुनीं धर्मबंधनें अथवा धर्मविचार नव्या परिस्थितींत टिकणें किंवा बुद्धीला पटणें अशक्य आहे, असें विचारी लोकांना वाटूं लागल्यानंतर ख्रिस्ती धर्माधिकारी आणि रोमन कॅथॉलिक धर्मसंस्था यांच्याविरुद्ध आधुनिक युरोपनें बंड पुकारिलें. प्रथमतः या बंडाचा फायदा युरोपांतील राजे लोकांनीं आपल्यावरील पोपचीं धर्मबंधनें व सत्ता झुगारून देण्याच्या कामीं केला. पोपची सत्ता झुगारून दिल्यानंतर, धर्मसंस्थेचें आधिपत्य आपणांकडेच यावें असा या राजेलोकांनीं प्रयत्न केला. इंग्लंडांत आठव्या हेन्रीनें अशा प्रकारची धर्मक्रांति केली. या धर्मक्रांतीमुळें राजेलोक मध्ययुगीन काळापेक्षां अधिकच अनियंत्रित व बेबंद बनले. यापूर्वीच इंग्लंडांतील सरदार वर्ग नामशेष झाला होता आणि आतां धर्माधिकारीवर्ग राजे लोकांच्या दास्यांत आला. पोपचें बाह्यबंधनहि आतां नाहींसें झालें. अशा प्रकारें आंतर्बाह्य अनिर्बंध व अनियंत्रित बनलेल्या राजांना आपली आज्ञा हीच परमेश्वराची आज्ञा असें वाटूं लागून ' ना विष्णुः पृथिवीपतिः ' या तत्त्वानुसार ते स्वतःस परमेश्वराचे ऐहिक प्रतिनिधीच समजूं लागले. अशा अनिर्बंध आणि अनियंत्रित राजांना बंधन व नियंत्रण घालण्याचें कार्य युरोपांतील व्यापारी वर्गानें केलें. याच व्यापारी वर्गांत केल्व्हिनचा प्यूरिटनपंथ निर्माण झाला आणि त्याच्याच नेतृत्त्वाखालीं आधुनिक युरोपांतील बुद्धिवाद, व्यक्तिवाद, लोकसत्ता आणि राष्ट्रवाद हीं सामाजिक ध्येयें निर्माण झाली. ज्या मध्यम व्यापारीवर्गांत या ध्येयांचा उदय झाला त्या व्यापारी वर्गांचा वर्गस्वार्थ या ध्येयांशीं संमिश्र झाला; आणि जेव्हां या ध्येयांचें शुद्ध स्वरूप व धनिक वर्गाचा स्वार्थ यांच्यांत विरोध उत्पन्न झाला, तेव्हां त्या ध्येयांना विकृत स्वरूप प्राप्त झालें. आजची युरोपीय संस्कृति म्हणजे वरील ध्येयांना धनिक वर्गानें जें विकृत स्वरूप दिलें त्यांतून निर्माण झालेली विकृतिच होय. ही विकृति बुद्धिस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकसत्ता व राष्ट्रवाद या ध्येयांना आज कसें विकृत स्वरूप देत आहे, तें पाहिलें असतां युरोपीय संस्कृ-

तीचा विनाश आज कां होत आहे, याचा बरोबर उलगडा होतो.

प्रथमतः बुद्धिस्वातंत्र्याचा विचार करूं. प्रत्येक मनुष्याला बुद्धिस्वातंत्र्य उपभोगतां यावें आणि म्हणून त्यानें कोणत्याहि ग्रंथाचें अथवा धर्मगुरूचें दास्य स्वीकारूं नये, हें म्हणणें आणि सत्याचें ज्ञान होणें व नवीन सत्याचा शोध लाविणें या कामीं सर्वांच्याच बुद्धीला सारखेंच सामर्थ्य असतें असें मानणें, यांत फार अंतर आहे. कोणत्याही मनुष्याची बुद्धि बाह्य दास्यांतून मुक्त झाली म्हणजे ती पूर्णपणें स्वतंत्र होते अथवा तिच्या अंगीं सत्यसंशोधनाची शक्ति येते हें खरें नाहीं. तसें होण्यापूर्वी ती बुद्धि अंतःकरणांतील व्यक्ताव्यक्त वासना व विकार यांच्या दास्यांतून मुक्त झाली पाहिजे. मनुष्याच्या बुद्धीवर ज्या प्रकारचे संस्कार झालेले असतील त्या संस्कारांवर आणि त्या संस्कारांच्या योगानें तिच्या अंगीं जें सामर्थ्य निर्माण होतें त्या सामर्थ्यावर, तिला अखेरीस त्या संस्कारांच्या बंधनांतूनहि मुक्त व्हावें लागतें. मनुष्य बुद्धीच्या साहाय्यानें बाह्य जगाचें व आपल्या अंतरंगाचें ज्ञान करून घेऊं शकतो; आणि तिच्याच साह्यानें तो बाह्य सृष्टीवर व अंतःसृष्टीवर प्रभुत्वहि प्राप्त करून घेतो. हें प्रभुत्व प्राप्त करून तें आंतर्बाह्य सृष्टीवर प्रस्थापित करण्यास त्याला बुद्धीची एकाग्रता, धृति, अनासक्ति, निर्विकारता वगैरे अनेक गुण संपादन करावे लागतात. विशेषतः बुद्धीच्या अंगीं नवीन सत्याचें आकलन करून नवी ध्येयसृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य आल्याखेरीज, अथवा असल्याखेरीज, स्वतःची व आपल्या समाजाची प्रगति करण्याचें सामर्थ्य त्या मनुष्यापाशीं येऊं शकत नाहीं. अशी नवी ध्येयसृष्टि निर्माण करणारी बुद्धि हीच खरी स्वतंत्र बुद्धि होय, व तिलाच प्रतिभा असें म्हणतात. सामान्य बुद्धि ही बाह्य परिस्थितीच्या आधीन असते, व ती या परिस्थितीचें ज्ञान करून घेऊन तिच्याखालीं जास्तींत जास्त सुखानें कसें नांदावें एवढेंच दाखवून देऊं शकते. अशी सामान्य बुद्धि ही वैय्यक्तिक, वर्गीय, राष्ट्रीय वगैरे अनेक संकुचित स्वार्थांच्या आणि परंपरागत विचारांच्या व संस्कारांच्या आधीन झालेली असते. या संस्कारांच्या, दुर्वासनांच्या व दुर्विकारांच्या चष्म्यांतून ती बाह्य सृष्टीकडे व सामाजिक व्यवहारांकडे पहात असते. किंबहुना अशा

संस्कारवश, वासनावश व विकारवश बुद्धीनें एक विकृत सृष्टीच निर्माण केलेली असते. ही विकृत सृष्टि हीच एक मानवी बुद्धीला भ्रष्ट व बद्ध करणारी माया आहे. या मायेंतून ती मुक्त झाल्याखेरीज तिला सत्यसृष्टीचें ज्ञान होऊन नवीन ध्येयें निर्माण करण्याचेंहि सामर्थ्य तिच्या अंगीं येऊं शकत नाहीं. मात्र हें सामर्थ्य प्रत्येक मनुष्यास प्राप्त करून घेतां येईल असा अद्वैत वेदांताचा आध्यात्मिक सिद्धांत आहे. मनुष्याचें मन, बुद्धि व आत्मा यांचें एक व्यक्त व एक अव्यक्त, स्वरूप असून या अव्यक्त व व्यक्त स्वरूपांतील अशुद्ध अंश नष्ट झाल्याखेरीज त्याची बुद्धि खरें आत्मस्वरूप व जगत्स्वरूप आकलन करण्यास पात्र होत नाहीं. मानवी उन्नतीस मनुष्याच्या बुद्धीनें बाह्य विश्वावर प्रभुत्व प्रस्थापित करावें हें जितकें अवश्य आहे, तितकेंच तिनें आपल्या अंतःसृष्टीवर, म्हणजेच मनांतील व्यक्ताव्यक्त वासनांवर व विकारांवर, प्रभुत्व प्रस्थापित करावें हें अवश्य आहे. भौतिक विद्येचें क्षेत्र पहिलें असून दुसरें क्षेत्र आत्मिक विद्येचें आहे. भौतिक विद्या व तिचे सिद्धांत हे जसे अनुभवगम्य व अनुभवसिद्ध असावयास हवेत तसेच आत्मिक विद्येचे सिद्धांतहि अनुभवगम्य व अनुभवसिद्ध असावयास हवेत. भौतिक विद्या ही जशी वाढती व जिवंत असली पाहिजे तशीच आत्मिक विद्याहि वाढती व जिवंत असली पाहिजे. या दोनहि विद्यांची वाढ करण्याचें सामर्थ्य मानवी बुद्धींत आहे; मात्र तें तिच्या शुद्ध व स्वतंत्र स्वरूपांत आहे, अशुद्ध व परतंत्र स्वरूपांत नाहीं. तत्त्वतः पाहिल्यास प्रत्येक मनुष्यास हें बुद्धीचें शुद्ध व स्वतंत्र स्वरूप प्राप्त करून घेतां येईल आणि तो तिच्या साहाय्यानें आंतर्बाह्य विश्वावर स्वामित्व–अर्थात् विश्वनियमांनीं मर्यादित स्वामित्व–उपभोगूं शकेल असा अद्वैत वेदांताचा सिद्धांत आहे. व्यवहारतः समाजांतील सामान्य लोकांची अशुद्ध व परतंत्र बुद्धि आणि त्याच्या असामान्य नेत्यांची शुद्ध व स्वतंत्र बुद्धि असा भेद करावा लागतो. याच व्यवहारदृष्टीनें सामान्यबुद्धीला नुसती प्रज्ञा आणि नवीं सत्यें आकलन करून नवी ध्येयसृष्टि निर्माण करणाऱ्या शुद्ध व स्वतंत्र बुद्धीला प्रतिभा असें म्हणतात. लुडविग फ्यूरबॅक (Ludwig Feurbach) याच्यावरील आपल्या पुस्तकांत एंजल्स यानें असाच भेद मार्क्स व आपल्या-

सारखे त्याचे अनुयायी, यांच्या बुद्धींत असल्याचें लिहिलें आहे. एखाद्या उच्च भूमीवर उभा असलेला मनुष्य जसा अधिक दूरच्या व अधिक व्यापक क्षेत्रांतील वस्तु चटकन आकलन करूं शकतो, तशीच आमच्यांशीं तुलना करतां मार्क्सची स्थिति होती. मार्क्स हा प्रतिभावान् होता व आम्ही सर्व फार तर बुद्धिमान् होतो. म्हणून मार्क्सनें जें साध्य केलें तें माझ्या हातून झालें नसतें. * प्रतिभासम्पन्न असामान्य नेत्यांची शुद्ध व स्वतंत्र बुद्धि आणि सामान्य मनुष्याची अशुद्ध व परतंत्र बुद्धि, यांतील हा तात्त्विक व व्यावहारिक भेद लक्षांत न घेतां समाजाची उभारणी करणें अथवा त्यांत क्रांति घडवून आणून त्याचें आमूलाग्र परिवर्तन करणें या गोष्टी अशक्य आहेत बुद्धिस्वातंत्र्याच्या सिद्धांताशीं हा भेद विरोधी नाहीं अथवा सामाजिक व्यवहारांत नेतृत्व व अनुयायित्व निर्माण करून विशिष्ट मर्यादेंत स्वतंत्र बुद्धीच्या नेत्यांची शिस्त पाळणें यांतही बुद्धिस्वातंत्र्याशीं विसंगत असें कांहीं नाहीं. तसेंच दुर्वासना आणि दुर्विकार यांच्यापासून मुक्त झाल्याखेरीज मनुष्याची बुद्धि शुद्ध व स्वतंत्र बनूं शकत नाहीं आणि असें शुद्ध बुद्धीचे प्रतिभावान् नेते लाभल्याखेरीज मनुष्यसमाजाची उन्नति होत नाहीं, अथवा सर्वांगीण क्रांतिसारख्या महत्कार्याची सिद्धि होत नाहीं, हें मान्य करणें यांतहि बुद्धिस्वातंत्र्याच्या विरुद्ध असें कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें समाजाच्या उन्नतिप्रीत्यर्थ व त्यांत अवश्य असणारीं परिवर्तनें कमींत कमी क्लेशानें घडवून आणण्यासाठीं सामान्य लोकांची बुद्धि शक्य तितकी शुद्ध व स्वतंत्र ठेविण्याचा प्रयत्न करणें, हें लोकनायकांचें कर्तव्य असून सामान्य लोकांनीहि शक्य तितकी अंतःशुद्धि करण्याचा प्रयत्न करीत राहणें हें त्यांचेंहि कर्तव्य आहे., असें यावरून सिद्ध होतें. बुद्धिस्वातंत्र्याच्या सिद्धांताचें हें शुद्ध आणि श्रेष्ठ स्वरूप आधुनिक युरोपानें ओळखिलें नाहीं आणि आपलें नेतृत्व शुद्ध-

* "What Marx accomplished I would not have achieved. Marx stood higher, saw farther and took a wider and quicker view than all the rest of us. Marx was genius; we others were at best talented." [Ludwig Feurbach by Frederick Engels. P. 52—53 foot noted) (Martin Lawrence Publication.)

बुद्धीच्या अथवा प्रतिभावान् निःस्वार्थी लोकनायकांच्या हातीं न देतां वर्गस्वार्थानें ज्यांची बुद्धि मलीन झाली आहे व ज्यांनीं आपल्या बुद्धीचा विनियोग नित्य स्वार्थसंपादनासाठींच चालविलेला आहे अशा धनिक वर्गाकडे आपलें नेतृत्व दिलें, हें आधुनिक युरोपाच्या आजच्या आपत्तीचें एक प्रमुख कारण आहे. तसेंच आधुनिक युरोपांतील विद्या व कला या सर्वस्वी धनिक वर्गाच्या दासी बनलेल्या असून, सामान्य जनतेची सांपत्तिक व सांस्कृतिक उन्नति करणें हेंच सर्व विद्यांचें व कलांचें खरें ध्येय आहे असें मानणारा, तदनुसार आचरण करणारा आणि आपल्या आत्मबलानें लोकांतील आत्मबल जागृत व संघटित करून समाजांत अवश्य असणारी क्रांति समाजाच्या सदसद्विवेक बुद्धीस पटवून आत्मबलानें ती घडवून आणणारा, वर्गहि आज युरोपखंडांत दिसत नाहीं. आधुनिक युरोपची आज आत्मबलावर श्रद्धाच उरलेली नाहीं, आणि आपणांस अभिप्रेत असणारी सर्वांगीण समाजक्रांति शस्त्रबलानें घडवून आणण्याचेंहि सामर्थ्य युरोपांतील कोणत्याहि देशानें अद्यापि तरी व्यक्त केलेलें नाहीं.

समाजरचनेसंबंधींचीं नवीं तत्त्वें अथवा समाजांत न्यायप्रस्थापना करण्याचीं नवीं सत्यें मानवबुद्धीस कशीं व केव्हां आकलन होतात, आणि त्या सत्यांच्या प्रस्थापनेसाठीं अवश्य असणाऱ्या सामाजिक क्रांत्या कशा घडून येतात, यासंबंधींचें येथें थोडें अधिक विवेचन करणें अवश्य आहे. जगत् ही एक नित्य पालटणारी वस्तु आहे. जगांतील कोणतीहि वस्तु स्थिर अथवा अक्षर नाहीं म्हणूनच जगत् म्हणजे गतिमान हें नांव त्यास दिलेलें आहे. जगांतील मानवी समाज आणि त्याच्या अवस्था यांतहि कळत अगर न कळत एकसारखें अंतर पडत असतें. त्यांत चिरंतन अथवा सनातन असें कांहीं नाहीं. जगाचें अथवा समाजाचें स्वरूप जसें पालटणारें आहे, तसेंच त्या जगाचें व समाजाचें अवलोकन व निरीक्षण करून त्याचीं परिवर्तनें आपणांस अनुकूल कशीं होतील अथवा आपणांस अनुकूल अशीं परिवर्तनें त्यांत कशीं घडून येतील, याचा शोध करणाऱ्या मानवी बुद्धीचें ज्ञानहि एकसारखें वाढणारें आहे. समाजाच्या एका अवस्थेंत न्यायप्रस्थापनेस जीं तत्त्वें उपयुक्त ठरलीं, तींच तत्त्वें समाजाच्या

दुसऱ्या अवस्थेंत अनुपयुक्त किंबहुना विघातक ठरत असतात. समाजाची जीवनयात्रा ज्या तत्त्वानुसार चाललेली असते त्या तत्त्वानुसार ती यापुढें चालूं शकत नाहीं, असा अनुभव ज्या बुद्धीला येतो तिला प्रस्थापित सामाजिक अवस्थेचें अपूर्णत्व व सदोषत्व पटूं लागतें. मानवी बुद्धींत तिला दिसणाऱ्या दृश्य विश्वाचें व दृश्य सामाजिक परिस्थितीचें प्रतिबिंब पडतें. या प्रतिबिंबाकडे पाहून जेव्हां मनुष्याचें असमाधान होतें, तेव्हां आपल्या समाजाच्या प्राचीन अवस्थेचें चित्र तो आपल्या बुद्धीनें पाहूं लागतो; अथवा त्यांतहि त्यास समाधान न वाटलें तर आपल्या समकालीन अशा इतर समाजांच्या सद्यःस्थितींचीं चित्रें तो आपल्या बुद्धिनेत्रानें अवलोकन करूं लागतो. उदाहरणार्थ, विसाव्या किंवा एकोणिसाव्या शतकांतील परतंत्र भारतीय आपल्या राजकीय पारतंत्र्याचें आणि आर्थिक दारिद्र्याचें दृश्य पाहून असंतुष्ट झाला म्हणजे त्याची बुद्धि आपल्या प्राचीन स्वराज्याकडे वळते. तो पुण्यांत असला तर त्याला पूर्वीचें मराठी साम्राज्य आठवतें, व दिल्लींत असला तर त्याच्या बुद्धीस मोंगल बादशाहीचीं चित्रें दिसूं लागतात. हीं दोनहि चित्रें पाहून तीं पुनः अवतीर्ण होणें अशक्य आहे अथवा तींहि अपूर्ण, सदोष अथवा त्याज्य आहेत, असें त्याच्या बुद्धीला पटलें म्हणजे तो इतर स्वतंत्र राष्ट्रांतील स्वराज्य चित्रें आपल्या बुद्धीनें निरीक्षण करूं लागतो. कोणाला युरोपांतील लोकशाहीचें स्वराज्यचित्र प्रिय होतें, तर कोणाला रशियांतील समाजसत्ताक लोकशाहीचें चित्र अधिक प्रिय होतें. पण गतकालीन व सद्यःकालीन सर्व स्वराज्यचित्रांचीं प्रतिबिंबें आपल्या बुद्धींत पाडून त्यांचें निरीक्षण केल्यानंतरहि त्यांपैकीं कोणत्याहि एका चित्रानें ज्या बुद्धीचें पूर्ण समाधान होऊं शकत नाहीं आणि त्यांपैकीं प्रत्येकांत असलेले दोष, अपूर्णता अथवा अंधार हीं ज्या बुद्धीस बरोबर पटतात, त्या बुद्धींत अपूर्णत्वांतून पूर्णत्वाकडे जाण्याची, सदोषत्वांतून निर्दोषत्वाकडे जाण्याची अथवा अंधारांतून प्रकाशाकडे जाण्याची, मानवी आत्म्याची नित्य प्रेरणा असेल तर ती बुद्धि आपल्या राष्ट्राच्या व समाजाच्या भावी स्वातंत्र्याचें एक नवें चित्र निर्माण करिते आणि त्या चित्राकडे पाहून व तें प्रत्यक्ष सृष्टींत निर्माण करण्याचे प्रयत्न

करून समाधान पावते. तात्पर्य, मानवी बुद्धींत सद्यःकालीन व गतकालीन दृश्य सामाजिक अवस्थांचीं शुद्धाशुद्ध प्रतिबिंबें पाहून त्यांतील अपूर्णत्व व पूर्णत्व, सदोषत्व व निर्दोषत्व अथवा अंधार व प्रकाश, यांचा निर्णय करण्याचें जसें सामर्थ्य आहे, तसेंच नवी ध्येयसृष्टि निर्माण करून तिचें अवलोकन करण्याचें व तिच्या संस्थापनेचे मार्ग शोधून काढण्याचेंहि सामर्थ्य तिच्यापाशीं आहे. नवी ध्येयसृष्टि निर्माण करण्याचें हें जें तिचें सामर्थ्य त्यासच प्रतिभा हें नांव आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या बुद्धींत ही प्रतिभाशक्ति अव्यक्त स्वरूपांत वास करीत असते ; पण कांहींच्याच बुद्धींत ती व्यक्त स्वरूपानें प्रकट होते. मानव बुद्धीला अज्ञात अशा क्षेत्रांत जाऊन नव्या सत्यांचे आकलन व संशोधन करण्याचें हें जें सामर्थ्य आहे, तें तिला कोठून व कसें प्राप्त होतें यासंबंधीं दोन तीन उपपत्ति आज जगांत रूढ आहेत. त्या उपपत्तींचा थोडा विचार आतां करूं.

या उपपत्तींना आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक अशीं नांवें देतां येतील. सामान्यबुद्धीला आकलन न होणारीं नवीं सत्यें प्रतिभावान् असामान्य विभूतींना कशीं आकलन होतात, या संबंधीची आधिदैविक उपपत्ति असें सांगते कीं, हीं सत्यें परमेश्वर अशा असामान्य बुद्धीच्या लोकांना दाखवितो व नंतर त्यांना तीं दिसतात. वैदिक मंत्रांचे ऋषी हे मंत्रद्रष्टे होते—ऋषयो मंत्रद्रष्टारः—असें जेव्हां सामान्य लोक म्हणतात तेव्हां त्यांच्या मनांत हीच आधिदैविक उपपत्ति असते. परमेश्वराच्या स्वरूपासंबंधींच्या द्वैती तत्त्वज्ञानावर ही आधिदैविक उपपत्ति अधिष्ठित झालेली आहे. जीवात्मा व परमात्मा हे दोन आहेत, असें कल्पून परमात्मा जीवात्म्याच्या प्रज्ञाचक्षूस नवीन सत्यांचें दर्शन घडवितो अशी ही उपपत्ति आहे. याच्या उलट एक आधिभौतिक उपपत्ति आहे. या उपपत्तीप्रमाणें जीव हा द्रष्टा असून जगत् हें त्याचें दृश्य आहे. या दृश्य जगताचें दर्शन घेऊन त्याचें स्वरूप आकलन करणें व त्यांत व्यवहार करणें, हें मानवी बुद्धीचें मुख्य कार्य आहे. दृश्य विश्वांतील अथवा समाजांच्या दृश्य परिस्थितींतील परिवर्तनें अवलोकन करणें व या परिवर्तनांचे नियम शोधून काढणें हा मानवी बुद्धीचा धर्म आहे. बाह्य परिस्थितींतील परिवर्तनांतूनच मानवी

बुद्धीला नव्या ध्येयांचें अथवा सत्याचें ज्ञान होत असतें. अर्थात् या कामीं बाह्य दृश्य परिस्थिति व तिच्यांतील परिवर्तनें हाच मानवबुद्धीचा गुरु आहे. तो गुरु जें शिक्षण देईल त्याप्रमाणें मानवी बुद्धीचें ज्ञान वाढत जातें व तिला जीं सत्यें तो गुरु दाखवील त्या सत्यांचें आकलन बुद्धि करीत असते. मानवबुद्धीला होणाऱ्या नव्या सत्यांच्या दर्शनाची ही एक आधिभौतिक मीमांसा आहे. या मीमांसेंत सर्व कर्तृत्व दृश्य परिस्थिति व तिच्यांतील परिवर्तनें यांच्याकडेच दिलेलें असतें. एकप्रकारें मानवबुद्धि ही या उपपत्तीप्रमाणें दृश्य परिस्थितीची अथवा तिच्यांतील परिवर्तनांची दासी बनते. या उपपत्तीस यांत्रिक भौतिकवाद (Mechanical materialism) असें नांव आहे. यांत मनुष्याच्या बुद्धीला मुळींच स्वातंत्र्य व कर्तृत्व दिलेलें नाहीं. या यांत्रिक भौतिकवादाचेंच वर्णन करितांना लो. टिळकांनीं

विश्व सर्व हें तुरुंग मोठा प्राणिमात्र कैदी ।
पदार्थधर्मांचिया शृंखला त्यांतें कोणि न भेदी ॥

हें कै० शंकर मोरो रानडे यांचें कलहपुरी नाटकाच्या प्रारंभीचें पद गीतारहस्यांत दिलें आहे. या यांत्रिक भौतिकवादांत मनुष्यबुद्धीला स्वातंत्र्य नाहीं, मानवी कर्तृत्वाला अवसर नाहीं आणि त्यांतून निर्माण होणाऱ्या नीतिशास्त्रांत ध्येयवादाला अवकाश नाहीं. आधिभौतिक सुखवाद हेंच यांतून निर्माण होणाऱ्या नीतिशास्त्राचें ध्येय असून स्वार्थत्यागी ध्येयवादी मनुष्य आणि सुखपरायण स्वार्थी मनुष्य यांतील भेदहि या तत्वज्ञानांतील मानसशास्त्र अथवा नीतिशास्त्र जाणत नाहीं.

कार्ल मार्क्सप्रभृति कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञांचा भौतिकवाद हा या यांत्रिक भौतिकवादाहून भिन्न आहे. मार्क्सप्रभृतींच्या भौतिकवादास ‘ स्वयंविकासी भौतिकवाद ’ (Dialectical materialism) असें नांव आहे. जड अशा निर्जीव सृष्टीच्या परिवर्तनांचे यांत्रिक नियमहि सजीव सृष्टीला लागू पडत नाहींत, आणि मानवेतर सजीव सृष्टीचे प्राणिशास्त्रांतील नियमहि ध्येयवादी मानवसृष्टीला जसेच्या तसे लागूं करितां येत नाहींत, हें या स्वयं-

विकासी भौतिकवादानें मान्य केलेलें आहे. मानवबुद्धि ही स्वतंत्र आहे, ती ध्येयसृष्टि निर्माण करूं शकते आणि या ध्येयांच्या प्राप्तीसाठीं स्वार्थ-त्यागपूर्वक प्रयत्न करणें हीच मानवी मनाची उन्नतावस्था आहे, वगैरे मानसशास्त्रांतील व नीतिशास्त्रांतील सिद्धांत या भौतिकवादास मान्य आहेत. मात्र मानवबुद्धीला नव्या समाजरचनेचीं जीं ध्येयें सुचतात तीं मनुष्यसमाजाच्या आधिभौतिक पायांत म्हणजे, त्यांत रूढ असलेल्या धनोत्पादनपद्धतींत व धनविभाजनपद्धतींत क्रांति घडून आल्यामुळें सुचतात, म्हणून दृश्य सामाजिक परिस्थितींतील परिवर्तन हें मानवी ध्येयसृष्टींतील परिवर्तनाचें कारण आहे व हें कारण लक्षांत घेतल्याखेरीज मानवी इतिहासांत जी निरनिराळीं ध्येयें निर्माण झालीं, तीं कां झालीं व जुनीं ध्येयें मागें पडून नवीं ध्येयें प्रस्थापित करणाऱ्या क्रांत्या कां घडून आल्या, याची बरोबर मीमांसा होऊं शकत नाहीं, असें या स्वयंविकासी भौतिक वादाचें मत आहे. पण यांत्रिक भौतिकवादाप्रमाणें मानवबुद्धीचें स्वातंत्र्य, तिनें निर्माण केलेल्या ध्येयसृष्टीचें महत्त्व आणि या ध्येयसृष्टीच्या प्राप्तीसाठीं मनुष्ययत्नांची व स्वार्थत्यागाची आवश्यकता यांचें महत्त्व मार्क्स प्रभृतींच्या भौतिकवादांत अमान्य केलेलें नाहीं. परिस्थिति हा मानवबुद्धीचा गुरु आहे हें मान्य करूनहि या परिस्थितीला मार्गदर्शन करण्याचें सामर्थ्य ध्येयें निर्माण करणाऱ्या मानवबुद्धीला आहे व या दृष्टीनें परिस्थितिरूप गुरूला शिकविण्याचें कार्य मानवबुद्धि करीत असते. या सिद्धांताकडे यांत्रिक भौतिकवादानें दुर्लक्ष केलेलें आहे असें कार्ल मार्क्सनें स्पष्टपणें म्हटलें आहे. अर्थात् आतां परिस्थिति हा मानवी बुद्धीचा गुरु आहे या सिद्धांताच्या पलीकडे जाऊन या परिस्थितीचेंहि गुरुत्व अथवा प्रभुत्व मानवी बुद्धीकडे देणें ओघानेंच प्राप्त होतें. समाजांतील सर्वच व्यक्तींच्या बुद्धींत हें स्वातंत्र्य नसतें व म्हणून परिस्थितीला आपल्यापुढें नमवून तिच्यावर प्रभुत्वाचा हक्क बजाविणारे मानवी इतिहासांतील कर्ते पुरुष, आणि प्राप्त परिस्थितीच्या पुढें लोटांगणें घालणारे सामान्य लोक यांच्या कर्तृत्वांत व बुद्धींत साहजिकच भेद करावा लागतो, व तसा भेद जुन्या भौतिकवादानें केला आहे. असें कार्ल मार्क्स यानें म्हटलें

आहे.§ पण त्यास हें द्वैत मान्य नाहीं. सामाजिक परिस्थितीतींल परिवर्तन आणि समाजाच्या अंतःकरणांतील ध्येयसृष्टीचें परिवर्तन हीं दोन्हीं परस्परावलंबी व परस्परसापेक्ष असतात. त्यांतील कार्यकारणसंबंधहि उभयपक्षीं प्रतियोगी असतात. म्हणून ध्येयसृष्टीचा विकास सामाजिक परिस्थितींत होणाऱ्या परिवर्तनांचा विचार न करतां समजूं शकत नाहीं. तसेंच सामाजिक परिवर्तनांची मीमांसा मानवबुद्धीचीं ध्येयें निर्माण करण्याची शक्ति आणि मनुष्यकर्तृत्व यांच्याकडे दुर्लक्ष करून करितां येत नाहीं. कार्ल मार्क्सनें ऐतिहासिक तत्त्वमीमांसेंत जी महत्त्वाची नवी भर घातली ती हीच होय. हेगेलप्रभृति आध्यात्मिक इतिहासमीमांसकांनीं केवळ सामाजिक ध्येयांच्या विकासावरच सर्व भर देऊन त्या ध्येयांचा विकास होण्यास कारण झालेल्या समाजाच्या भौतिक परिस्थितींतील परिवर्तनांकडे दुर्लक्ष केलें होतें. ही उणीव भरून काढण्यासाठीं कार्लमार्क्सनें आपलीं ‘ इतिहासाची भौतिक मीमांसा ’ शोधून काढिली व तिच्या आधारें समाजसत्ताक क्रांतीचें भविष्य वर्तविलें. पण तसें करितांना यांत्रिक भौतिकवादाचा स्वीकार केला नाहीं व मानवबुद्धीची स्वतंत्रता व मानवी कर्तृत्वाची आवश्यकता इकडेहि दुर्लक्ष केलें नाहीं.

मनुष्य हा स्वतंत्र आहे व आपल्या बुद्धीच्या साहाय्यानें दृश्य विश्वाच्या व सामाजिक परिस्थितीच्या परिवर्तनांचे नियम शोधून काढून नवीं ध्येयें निर्माण करण्याचें व प्रस्थापित करण्याचें सामर्थ्य त्याच्यापाशीं आहे, हें खरें असलें तरी त्याचें हें स्वातंत्र्य व सामर्थ्य आंतर्बाह्य सृष्टीच्या

---

§ " The materialist doctrine that men are products of circumstances and upbringing, forgets that circumstances are changed preciously by men and that the educator must himself be educated. Hence this doctrine necessarily arrives at dividing society into two parts, of which one towers above society (in Robert Owen, for example). The coincidence of changing of circumstances and of human activity can only be conceived and rationally understood as revolutionising practice "

Marx's Theses on Feverbach No. III.

नियमांनीं मर्यादित आहे व ते नियम उल्लंघन करून नव्हे, तर ते पाळून व त्यांचा उपयोग करूनच त्याला आपलें स्वातंत्र्य उपभोगितां येतें हें केव्हांहि विसरतां कामा नये. या बाबतींत अध्यात्मवादी हेगेल आणि स्वयंविकासी भौतिकवादी मार्क्स व एंजल्स, यांचा मतभेद नाहीं. एंजल्सनें मानवी स्वातंत्र्याचा सिद्धांत आणि सृष्टींतील परिवर्तनांच्या नियमांची नियति यांचा समन्वय हेगेलच्या वरील मताच्या आधारेंच केलेला आहे.* सृष्टीची नियति मनुष्याला उल्लंघन करितां येत नाहीं; पण तिचें ज्ञान करून घेऊन त्याला तिच्यावर, तिचे नियम पाळूनहि, आपलें प्रभुत्व प्रस्थापित करितां येतें. इंद्रियगोचर बाह्य दृश्य सृष्टि आणि सेंद्रिय जीवाच्या अंतःकरणांतील बाह्येंद्रियांना अगोचर अशी सृष्टि या दोहोंवरहि त्यांच्या परिवर्तनांचे नियम शोधून काढून मनुष्याला आपल्या मर्यादित स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां येतो; व तो घेणें हेंच त्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे.

आतांपर्यंत मानवबुद्धीची ध्येय निर्माण करण्याची शक्ति, ध्येयाच्या प्राप्तीसाठीं स्वार्थत्यागी मानवी प्रयत्नांची आवश्यकता आणि आंतर्बाह्य सृष्टीचे नियम समजून घेऊन त्यांचा उपयोग आपल्या हेतूसाठीं करून घेण्याचें मनुष्याचें स्वातंत्र्य या गोष्टींचें विवेचन स्वयंविकासी भौतिकवादाच्या आधारें केलें. आतां अद्वैत वेदांताचें यापुढें काय म्हणणें आहे तें सांगून या मुद्याचा समारोप करावयाचा आहे. वर एंजल्सचा मानवी

---

* एंजलसचें हें मत लेनिननें ' Materialism and Emperio-criticism या ग्रंथाच्या १५४ पानावर पुढीलप्रमाणें दिलें आहे: " Engels says ' Hegel was the first man to give proper explanation of the relation of freedom and necessity. Necessity is blind only in so far as it is not understood." Freedom does not consist in imaginary independence of natural law but in a knowledge of these laws and in the possibility, hence derived, of applying them intelligently to given ends. This is true both as regards nature and as regards those forces which control the spiritual and physical existence of man.........Freedom, therefore, consists in a mastery over ourselves and external nature founded upon the necessities of nature."

स्वातंत्र्यासंबंधीचा जो सिद्धांत सांगितला त्यांत मनुष्यानें इंद्रियगोचर बाह्य-सृष्टीवर प्रभुत्व (mastery over external nature) संपादन करणें जसें अवश्य आहे, तसेंच मनोगोचर अंतःसृष्टीवरहि प्रभुत्व (mastery over ourselves) संपादन करणें अवश्य आहे असें म्हटलें आहे. पहिलें प्रभुत्व संपादन करण्यासाठीं त्याला भौतिक विद्येचा अभ्यास करावा लागतो ; आणि दुसरें प्रभुत्व संपादन करण्यासाठीं त्यास अध्यात्मविद्येचा अभ्यास करावा लागतो. इंद्रियगोचर दृश्य विश्व आणि सेंद्रिय द्रष्टे जीव या दोहोंच्या व्यवहारांचे व त्यांच्या परिवर्तनांचे नियम हे अव्यक्त असतात. इंद्रियगोचर सृष्टीच्या परिवर्तनाचे हे अव्यक्त नियम शोधून काढणें हें मानवी बुद्धीचें कार्य आहे. सेंद्रिय जीवसृष्टीचेंहि असेंच एक अव्यक्त स्वरूप आहे, व तेंहि मनुष्यास शोधून काढावें लागतें. दृश्य आणि द्रष्टा या दोहोंच्या व्यक्त स्वरूपांत परिवर्तनें घडवून आणणारे अव्यक्त नियम अथवा त्यांचीं अव्यक्त स्वरूपें हीं एकच आहेत व म्हणूनच द्रष्ट्याला दृश्य विश्वाचीं परिवर्तनें आपणांस अनुकूल अशीं घडवून आणतां येतात व आपल्या बुद्धीनें ध्येयसृष्टि निर्माण करून त्यांच्यावर प्रभुत्व प्राप्त करून घेतां येतें असें अद्वैतवेदांताचें म्हणणें आहे. दृष्टा व दृश्य या दोहोंच्या अव्यक्त स्वरूपांशीं तादात्म्य पावल्याखेरीज मनुष्याला अध्यात्मविद्येंतील अथवा भौतिक विद्येंतील नवीं सत्यें शोधून काढतां येत नाहींत. किंब-हुना हें अव्यक्त स्वरूप ज्यास समजलें नाहीं त्यास जीवसृष्टि व दृश्य सृष्टि यांचें स्वरूपहि बरोबर समजूं शकत नाहीं. आपलें, जीवात्म्याचें शुद्ध अव्यक्त स्वरूप म्हणजेच परमात्मा होय. परमात्मा किंवा परमेश्वर हा जीव आणि जगत् यांचेंच अव्यक्त व शुद्ध स्वरूप आहे ; याहून दुसरी कोणतीहि वस्तु नाहीं. परमेश्वर आपल्या प्रज्ञाचक्षूंस नवीं सत्यें दाखवितो व मंत्रद्रष्टे ऋषी समाधि—अवस्थेंत तीं पाहतात. या वाक्यांचा अर्थहि आपला अव्यक्त अंतरात्मा जागृत होऊन आपल्या बुद्धींत तेज निर्माण झालें व ती दृश्य संशोधनविषयाशीं तद्रूप झाली, म्हणजे तिला ध्येयसृष्टि निर्माण करितां येते, व या भावी ध्येयसृष्टीचें दर्शन ती घेऊं शकते एव-ढाच आहे. या दृष्टीनें सामान्य बुद्धि आणि प्रतिभा, अथवा जीवात्मा

आणि परमात्मा, दृश्य जगत् व त्याचे अव्यक्त नियम अथवा परिवर्तनकारणें यांत अद्वैत वेदांत भेद कल्पीत नाहीं. दृश्य जगाचें स्वरूप द्रष्ट्याच्या ज्ञानावर अवलंबून असतें. अज्ञानी जीवाची सृष्टि आणि ज्ञानी जीवाची सृष्टि या भिन्न आहेत, व त्यांपैकीं पहिली सृष्टि ही मोहमयी व दुसरी सत्य आहे. ज्ञानी जीवास सत्यसृष्टि प्रतीत होते व अज्ञानी जीवास अज्ञानी सृष्टि प्रतीत होते. हें अज्ञान व ज्ञान भौतिक व आत्मिक असें द्विविध आहे. आत्मिक ज्ञानानें द्रष्ट्याचें अव्यक्त स्वरूप प्रतीत होतें व भौतिक ज्ञानानें दृश्य जगताचें अव्यक्त स्वरूप प्रतीत होतें. अव्यक्त परमात्म्याशीं तद्रूप झालेला मनुष्य कोणत्याहि देवास शरण जात नाहीं अथवा या आत्मस्वरूपाहून भिन्न असा कोणताहि परमेश्वर तो जाणत नाहीं. वाक्यवृत्तींतील १५३ व्या श्लोकांत श्रीशंकराचार्य म्हणतात:—

नाहं नमामि देवान्। देवानतीत्य न सेवते देवम् ॥
न तदनु करोति विधानं। तस्मै यतते नमो नमो मह्यम् ॥

म्हणजे, मी कोणत्याहि देवांना नमस्कार करीत नाहीं, देवांच्या पलीकडे गेलेला मनुष्य कोणत्याहि देवाची सेवा करीत नाहीं व त्यानंतर तो कोणतेंहि पूजाविधान करीत नाहीं. यत्नशील असा जो मी, त्या मलाच पुनः पुनः नमस्कार असो, 'यतते मह्यं नमो नमः' हें श्रीशंकराचार्यांचें वाक्य आणि 'यत्न तो देव जाणावा' हें समर्थ रामदास यांचें वाक्य हीं दोन्हीं समानार्थक व समान भूमिकेनेंच लिहिलेलीं आहेत. याच अद्वैत भूमिकेवर उभें राहून 'आहे ऐसा देव वदवावी वाणी। नाहीं ऐसा मनीं अनुभवावा ॥' अशा शब्दांनीं आस्तिकवाद व नास्तिकवाद यांचा समन्वय श्रीतुकाराम महाराज यांनीं केलेला आहे. परमेश्वर नाहीं असें म्हटल्यास जीव आणि जगत् यांच्या अव्यक्त शुद्ध स्वरूपाकडे सामान्य लोक लक्ष देत नाहींत, म्हणून जीवास व जगतास अव्यक्त स्वरूप आहे हें लोकांस शिकविण्यासाठीं आस्तिकवाद स्वीकारावा लागतो. पण हा आस्तिकवाद स्वीकारला कीं, पुनः सामान्य लोक आपल्या उद्धाराची सर्व जबाबदारी उचलणारा परमेश्वर म्हणून जीव आणि जगत् यांहून भिन्न असा तिसरा पदार्थ आहे, असें मानून निष्क्रिय बनतात; आणि तोच आपल्या बुद्धींत

प्रकाश पाडील असें मानून आपली बुद्धिहि चालवीत नाहींत. मोठ्या मनुष्यानें आपल्या बुद्धीनें प्राप्त करून घेतलेलें ज्ञान हें परमेश्वरनिर्मित ज्ञान समजतात आणि त्यानें लिहिलेले ग्रंथ पवित्र मानून शब्दप्रामाण्याचा स्वीकार करितात. बुद्धियोग आणि कर्मयोग यांचा असा लोप झाला म्हणजे भौतिकविद्या व आत्मविद्या यांची प्रगति खुंटते व धर्माच्या नांवानें अधर्माचरण चालू होऊन विद्या ही ज्ञानासाठीं नसून विवादासाठींच आहे अशी अवस्था प्राप्त होते. यासाठीं परमेश्वर म्हणजे जीवाचें व जगताचें अव्यक्त स्वरूपच होय; अपूर्णत्वांतून पूर्णत्वाकडे व अज्ञानांतून ज्ञानाकडे अथवा अंधकारांतून प्रकाशाकडे जाण्याची मनुष्याची जी यत्नरूप अव्यक्त शक्ति आणि जगांतील अनंत वस्तुजातांत अखंड परिवर्तनें घडवून आणणारी अशी जी अव्यक्त शक्ति, तिचें व्यक्त स्वरूप म्हणजेच हें दृश्य विश्व होय. ती म्हणजेच द्रष्ट्याचें व दृश्याचें अव्यक्त स्वरूप, म्हणजेच परमेश्वर होय; तूंच परमेश्वर आहेस, परमेश्वरच जगत् आहे, त्यामुळेंच जगांतील परिवर्तनें व तुझा उद्धार होत असतो, तूंच आपला उद्धार करूं शकशील, यत्न हाच परमेश्वर होय आणि परमेश्वर आहे असें तुझी वाणी बोलत असली तथापि तो निराळा नाहीं, असाच तूं अनुभव घे व भौतिकविद्येच्या व अध्यात्मविद्येच्या साहाय्यानें, आपल्या प्रयत्नानें जगावर प्रभुत्व गाजविण्याचा आपला अधिकार तूं प्राप्त करून घे, असें त्यास सांगावें लागतें. भारतीय तत्त्वज्ञानांतील आजपर्यंतच्या सर्व ज्ञानाचें हें सार अथवा अमृत आहे. आत्मज्ञानांतील हा सिद्धांत भौतिक ज्ञानाच्या वृद्धीस अथवा उपासनेस प्रतिकूल नसून अनुकूलच आहे. तो मानवी प्रयत्न, जीवाचें स्वातंत्र्य आणि बुध्दीची ध्येयनिर्मितीची शक्ति, यांच्याशीं जसा विरोधी नाहीं, तसाच तो आत्मसृष्टीच्या व भौतिकसृष्टीच्या नियमांशीं किंबहुना नियतीशींहि विरोधी नाहीं. सृष्टीचे नियम आणि जीवस्वातंत्र्य यांचा त्यांत समन्वय आहे; व जीवात्म्यास परावलंबी न बनवितां स्वावलंबी बनविणारा आत्मोद्धाराचा उपदेशच तो करीत असतो. भौतिक फलांच्या प्राप्तीस जसें प्रयत्न हेंच एक साधन आहे, त्याचप्रमाणें आत्मज्ञानाच्या व मोक्षाच्या प्राप्तीसहि तेंच साधन आहे. " नाहीं देवापाशीं मोक्षाचें गांठोळें। आणूनी निराळें

घ्यावें हातीं ॥ इंद्रियांचा जय साधुनियां मन । निर्विषय करण असें तेथें ॥" हाच मोक्षप्राप्तीचा खरा मार्ग होय, असें या अद्वैतसिद्धांताचें मनुष्यास सांगणें आहे.

आधुनिक युरोपची प्रगति करण्याचें श्रेय तेथील व्यापारी वर्गाला आहे. आज त्याची प्रगति खुंटविण्याचें श्रेयहि त्याच वर्गाला आहे. या व्यापारी वर्गानें युरोपखंडाचें नेतृत्व आपल्या हातीं घेतल्यानंतर तेथील संस्कृतीस भौतिक स्वरूप प्राप्त होणें साहजिकच होतें. भौतिक संपत्तीचें अर्जन हेंच या वर्गाचें समाजांतील कार्य असल्यानें व तोच त्याचा नित्याचा व्यवसाय असल्यानें मानवी सुख म्हणजे भौतिकसुख, आणि भौतिकसुख म्हणजेच पैशाच्या मोलानें मिळणारें सुख, अशी मानवी सुखाची व्याख्या युरोपांत लवकरच रूढ झाली. व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे धनार्जनाचें स्वातंत्र्य, व्यक्तिसुख म्हणजे धनानें मिळणारें सुख, या वैय्यक्तिक सुखाचें व धनाचें संरक्षण करणें हेंच राजसत्तेचें आद्य कर्तव्य आणि राजसत्ता ही वैय्यक्तिक मालमत्तेचें संरक्षण करणारी संस्था अशा प्रकारचें आर्थिक, राजकीय व सामाजिक तत्त्वज्ञान लवकरच रूढ झालें. व्यक्तीनें आपल्या संपत्तीची वाढ केली म्हणजे राष्ट्राची संपत्ति आपोआप वाढते. म्हणून व्यक्तीच्या आर्थिक उन्नतीच्या आड राजसत्तेनें येऊं नये, ती आड न यावी म्हणून राजसत्ता लोकांनीं आपल्या हातीं घ्यावी आणि प्रत्येक देशांतील लोकांनीं आपल्या राष्ट्राची संपत्ति, सत्ता व वैभव वाढविण्याचा प्रयत्न करावा यांतच व्यक्तीचें, राष्ट्राचें व सर्व मानवजातीचें कल्याण आहे असा मायावी वेदांत या व्यापारी वर्गाच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानांतून निर्माण झाला. धनार्जन हेंच सर्व विद्यांचें व शास्त्रांचें ध्येय ठरून गेलें. आपल्या राष्ट्राचें भौतिक सुख हाच सर्वश्रेष्ठ मानवधर्म बनला. राजसत्तेला लोकसत्तेचें स्वरूप प्राप्त झालें; परंतु ही लोकसत्ता लवकरच धनिकसत्ता बनली आणि धनिक वर्गाचें हित तेंच राष्ट्राचें हित असें ठरून गेलें.

ही व्यक्तिवादी सामाजिक विचारसरणी कांहीं काळ युरोपच्या प्रगतीस कारण झाली. जोंपर्यंत व्यक्तीला कष्टाखेरीज धनार्जन करतां येत नव्हतें, जोंपर्यंत साहसानेंच श्री प्राप्त होत होती आणि जोंपर्यंत संयमावाचून संचय

करतां येत नव्हता, तोंपर्यंत प्रत्येकानें मिळविलेला पैसा हें त्याच्या श्रमाचें फल आहे, प्रत्येक व्यापाऱ्यास मिळणारा नफा हें त्याच्या साहसाचें फल आहे व प्रत्येक सावकारास मिळणारें व्याज हें त्याच्या संयमाचें फल आहे असें म्हणतां येत होतें. परंतु धनोत्पादनाचीं साधनें बदललीं, धंद्यांचें प्रमाण वाढलें आणि छोटे घरगुती धंदे मोडून मोठे कारखाने निर्माण झाले, तेव्हांपासून लहान प्रमाणावर चाललेल्या धंद्यावर उपजीविका करणाऱ्या समाजास लागू पडणारें हें व्यक्तिवादी अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र कारखानदारी व भांडवलशाही समाजास लागू पडेना. भांडवलशाही समाजांत धनार्जन आणि कष्ट यांचें प्रमाण व्यस्त असतें, धनसंचय आणि संयम यांचा कांहीं संबंध नसतो आणि नफेबाज भांडवलवाल्यांना साहस करावें लागलें तरी तें स्वतःच्या कष्टार्जित धनावर न लागतां दुसऱ्याच्या धनावर करतां येणें शक्य असतें. समाजांतील धनोत्पादनाचीं सर्व साधनें अल्पसंख्य वर्गाच्या हातीं गेल्यानंतर व बहुसंख्य निर्धन वर्गाला जीविताचीं अवश्य साधनें प्राप्त करून घेण्यासाठीं आपल्या श्रमशक्तीचा विक्रय करून या अल्पसंख्य धनिकांचे दास बनण्याचा प्रसंग आल्यावर या दोन वर्गांत होणारे करार हे स्वखुषीचे करार होऊं शकत नाहींत. अशा आर्थिकदृष्ट्या दास बनलेल्या, निर्धन, अज्ञान व असंघटित व्यक्तीला राज्यकारभारांत धनिक, विद्वान् व संघटित वर्गांतील व्यक्तीच्या बरोबरीनें एकेक मत दिल्यानें खरी लोकसत्ता निर्माण होऊं शकत नाहीं. अशा लोकसत्ताक राज्यांतील सर्व प्रातिनिधिक संस्था धनिकवर्गाच्या हातांत जातात, त्यांतील सर्व कायदे धनिकवर्गाच्या मालमत्तेचें रक्षण करण्यासाठींच करण्यांत येतात आणि अशा प्रातिनिधिक सभांना जबाबदार असणारें मंत्रिमंडळ म्हणजे धनिकवर्गाच्या मालमत्तेचें रक्षण करणारी एक दंडधारी संस्था बनते. लोकसत्ता म्हणजे लोकमतानुसार राज्य कारभार होय. पण हें लोकमत बनविणारीं वृत्तपत्रें आणि ग्रंथप्रकाशक मंडळ्या यांच्यावर, इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रांतील ज्ञानदान करणारीं विद्यापीठें व सार्वजनिक शिक्षणसंस्था यांच्यावरहि, देशांतील धनिक वर्गाचें आक्रमण व प्रत्यक्ष नियंत्रण चालूं लागतें. अशा लोकसत्तेखालीं व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे

धनिकांचें स्वातंत्र्य व निर्धनांचें दास्य आणि राष्ट्रहित म्हणजे धनिकांचें सुख व निर्धनांचे कष्ट असा अर्थ होतो. यामुळें लोकसत्तेला धनिकसत्तेचें व राष्ट्रवादाला साम्राज्यवादाचें विकृत स्वरूप प्राप्त होतें. ही विकृति नष्ट करण्यास समाजांतील धनोत्पादनाचीं साधनें धनिक वर्गाच्या खाजगी मालकींतून काढून घेऊन सार्वजनिक मालकीचीं बनविणें, म्हणजेच समाजसत्ताक लोकशाहीची प्रस्थापना करणें, याहून दुसरा कोणताहि मार्ग नाहीं, हें युरोपांतील सामाजिक तत्त्वज्ञांस आज पटलें आहे. परंतु ही सामाजिक क्रांति घडवून कशी आणावी हाच एक प्रश्न आधुनिक युरोपापुढें आज उभा आहे. या प्रश्नाला जें उत्तर कार्ल मार्क्सनें दिलें त्यांतूनच आजचा शास्त्रीय समाजवाद ऊर्फ कम्युनिझम, आणि त्याचें वर्गयुद्धाचें क्रांतिशास्त्र यांचा जन्म झाला आहे. याच्या उलट या क्रांतीला प्रतिबंध करण्यासाठीं व लोकसत्तेचें पांघरूण झुगारून देऊन नागरिकांचें मूलभूत स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन केवळ भांडवलप्रधान समाजरचना चिरंतन करण्यासाठीं फॅसिझमचा उदय झाला आहे. मालक आणि मजूर हा वर्गभेद नष्ट करून एकवर्ग समाजरचना करण्यासाठीं कम्युनिझमचें क्रांतिशास्त्र निर्माण झालें. याच्या विरुद्ध प्रचलित वर्गभेद कायम ठेवून समाजसत्ताक क्रांतीचे प्रयत्न दडपून टाकण्यासाठीं फॅसिझमचें क्रांतिप्रतिबंधक शास्त्र आज युरोपांत निर्माण झालें आहे. या दोनहि शास्त्रांचा शस्त्रबलावरच विश्वास आहे. या शस्त्रबलांतील झगड्याच्या वातावरणांत आधुनिक युरोपांत आत्मबलावर अधिष्ठित झालेलें क्रांतिशास्त्र फैलावण्याचा अथवा त्याचा मोठ्या प्रमाणावर अवलंब होण्याचा संभव निदान आज तरी दिसत नाहीं. आधुनिक भारतांत निर्माण होत असलेलें आत्मबलाचें निःशस्त्र क्रांतिशास्त्र हें लोकसत्तेंतून समाजसत्तेंत जाण्यास निदान भरतखंडास तरी उपयोगी पडेल आणि आज त्याला केवळ राष्ट्रीय लोकसत्ताक क्रांतीचें जें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्याचा विकास होऊन त्यांतूनच स्वतंत्र भारतांतील सर्वांगीण सामाजिक क्रांति घडून येईल असें आमचें मत आहे.

कार्ल मार्क्सच्या शास्त्रीय क्रांतिवादाचा येथें थोडा विचार करूं. युरोपांतील गेल्या तीन शतकांच्या इतिहासाचें अवलोकन करून कार्ल मार्क्सनें

आपल्या शास्त्रीय समाजसत्ताक क्रांतिवादाचें स्वरूप ठरविलें. मध्ययुगीन युरोपांत सरंजामशाहीच्या पोटांतच व्यापारी वर्गाचा उदय झाला. सरदार आणि राजे यांच्या भौतिक व आर्थिक गरजा भागविण्याच्या व्यवसायांतच त्याची वाढ झाली. ही वाढ होतां होतां त्याला सरदारवर्गाचा त्रास होऊं लागला. त्यांच्यांतील आपापसांतील यादवी देशांत शांतता नांदूं देत नाहीं आणि व्यापाराची व पतीच्या व्यवहारांची वाढ होऊं देत नाहीं हें पाहून त्यानें सरदारवर्गाला नामशेष करण्यासाठीं राजे लोकांना साहाय्य केलें आणि सरंजामशाही मोडून टाकण्यास मदत केली. हा सरंजामदारवर्ग आपल्या चातुर्वर्ण्यांतील क्षत्रिय वर्ण होय. सरंजामशाही पद्धतींत लोकांचें संरक्षण करणें हा एक जणूं काय खासगी धंदाच होता. आपल्या भोंवतीं चार शिलेदार जमवावेत आणि वाटेल त्यानें आपल्या बाहुबलानें छोटेसें राज्य निर्माण करावें. असा हा अगदीं प्राथमिक अवस्थेंतील क्षात्रधर्म होता. पुढें चार शिलेदारांचे चारशे शिलेदार किंवा चार हजार पायदळ व घोडदळ ठेवून मुलुखगिरी करण्याचें कार्य राजरोस सुरू झालें. तरीहि कांहीं काळ या सरदार जहागिरदार वर्गानें लोकरक्षणाचें काम केलें. पण पुढें हाच वर्ग समाजांतील व्यापारी सावकारांना लुटूं लागला व देशांत बेबंदशाही माजवूं लागला. मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्रीय एकछत्री अंमल स्थापन करण्यास याचा अडथळा होऊं लागला आणि शांततेखालीं होणाऱ्या संपत्तीच्या व संस्कृतीच्या वाढीस त्याचा विरोध होऊं लागला. याच्या उलट व्यापारी वर्ग आपल्या देशांत व परदेशांत व्यापार करून देशाला संपन्न करूं लागला. राष्ट्राच्या सांपत्तिक भरभराटीस विरोध करणाऱ्या या सरंजामदारवर्गास नष्ट करून राजानें संरक्षणाचें सर्व कार्य आपल्या एकट्याच्या हातीं घेतलें आणि या धंद्याचें राष्ट्रीकरण केलें. यावेळीं सरंजामदारवर्गानें या राष्ट्रीकरणास परंपरागत वैयक्तिक हक्करक्षणाच्या व स्वातंत्र्यरक्षणाच्या नांवानें विरोध केला. आपल्यासारख्या अभिजात श्रेष्ठ वर्गास उपटसुंभ व्यापारी वर्गाच्या बरोबरीचा दर्जा प्राप्त करून देणें हें निसर्गनियमाच्या विरुद्ध आहे आणि असली सामाजिक विषमता कायद्यानें निर्माण होऊं शकणार नाहीं व कांहीं काळ झाली तरी

ती टिकणार नाहीं अशी ओरड त्यानें केली. जहागिरी दिल्याखेरीज सेनापतित्व स्वीकारून राष्ट्रासाठीं आपल्या प्राणाच्या आहुति देण्यास कोणीहि पुढें येणार नाहीं व म्हणून जहागिरदारवर्ग नष्ट करण्यांत अखेरीस राष्ट्राचेंच अनहित होईल अशीहि भीति त्यानें घातली. तथापि युरोपांतील वर्धिष्णु व्यापारीवर्गानें आपणांस अभिप्रेत असणारी समाजिक व राजकीय क्रांति घडवून आणिली. राजेलोक आपल्या लष्करी सत्तेचा व संपत्तीचा दुरुपयोग करूं लागले व धनिकवर्गावर वाटेल तसे कर बसवूं लागले तेव्हां शेतकरीवर्गाचें नेतृत्व स्वीकारून व्यापारीवर्गानें लोकशाहीची स्थापना केली, समाजिक समतेची घोषणा केली आणि राष्ट्रीय बंधुभावनेची ग्वाही फिरविली. अशा प्रकारें जमीनदारवर्ग व व्यापारीवर्ग यांच्या वर्गकलहांतून युरोपीय लोकशाहीचा जन्म झाला. पुढें हाच व्यापारी–सावकारवर्ग औद्योगिक क्रांतीनंतर कारखानदारवर्ग बनला.

या औद्योगिक क्रांतीनें धनोत्पादनाचें प्रमाण वाढलें; पण या प्रमाणभेदांतून प्रकारभेद निर्माण झाला. छोट्या प्रमाणावरच्या धंद्यांतील धनोत्पादन मालकाच्याच श्रमानें प्रायः होत असतें. मोठ्या प्रमाणावरचें धनोत्पादन मालकाच्या श्रमानें न होतां मजुरांच्या श्रमानें होतें. अशा प्रकारें धनोत्पादनाचें प्रमाण वाढतांच त्याचा प्रकारहि बदलला. प्रमाणभेदांतून प्रकारभेद निर्माण झाला म्हणजे पूर्वीच्या समाजरचनेचाहि प्रकार बदलावा लागतो. छोट्या छोट्या धंदेवाल्यांना समाजांत वावरूं देण्यास जेवढीं बंधनें पुरीं होतात तेवढीं व तसलीं बंधनें मोठ्या धंदेवाल्यांना वावरूं देण्यास पुरीं होत नाहींत. घरगुती मांजरें, रानमांजरें व वाघ यांच्या आकृतींत कदाचित् प्रमाणभेदच आहे, असें एकादा प्राणिशास्त्रज्ञ म्हणूं शकेल परंतु घरगुती मांजरांप्रमाणें रानमांजरांना किंवा वाघांना समाजांत अनिर्बंधपणें वावरूं द्यावें असें कोणताहि समाजशास्त्रज्ञ म्हणूं शकत नाहीं. बैलगाड्यांच्या रहदारीचें नियंत्रण करण्यास पुरे असणारे नियम मोटारीच्या रहदारीचें नियंत्रण करण्यास पुरेसे पडत नाहींत आणि शेपन्नास घरांच्या खेड्यांतील सार्वजनिक आरोग्याचे नियम पांचपन्नास हजार घरांच्या औद्योगिक शहरांतील आरोग्यरक्षणास पुरेसे होत नाहींत. या उदाहरणांवरून प्रमाणभेदां-

तून प्रकारभेद निर्माण होतो आणि समाजांतील सामाजिक व्यवहारांचें प्रमाण व प्रकार बदलले म्हणजे त्यांच्या नियमनांचे प्रकारहि बदलावे लागतात; इतकेंच नाहीं तर, पूर्वीच्या समाजरचनेचें सर्वच स्वरूप पालटून त्यांत क्रांति घडवून आणावी लागते हें दिसून येईल. औद्योगिक क्रांतीमुळें अशाच एका सर्वांगीण सामाजिक क्रांतीची आवश्यकता, इतकेंच नव्हे तर शक्यताहि उत्पन्न झाली आहे असें कार्ल मार्क्सनें दाखवून दिलें. सरंजामशाहींतून लोकशाहींत जाण्याची क्रांति जशी व्यापारीवर्गाच्या नेतृत्वानें झाली तशी लोकशाहींतून समाजसत्ताक अवस्थेंत जाण्याची क्रांति भांडवलशाहीखालीं निर्माण होणारा, तिच्याच कार्यासाठीं संघटित होणारा आणि तिच्या श्रमदानींतच धनोत्पादनाचें सर्व कार्य आपल्या संघटित प्रयत्नानें करीत असतां हरघडीस लुबाडला जाणारा, कामगारवर्ग घडवून आणील असेंहि त्यानें दाखवून दिलें.

ही क्रांति एकवर्ग समाजाची स्थापना करून मानवी समाजाची नैतिक व सांस्कृतिक उन्नति घडवून आणील असें त्याचें मत होतें. तथापि ही क्रांति घडण्यास केवळ हें एकच कारण पुरेसें पडणार नाहीं असेंहि त्याचें मत होतें. समाजांतील एक रचना मोडून त्या ठिकाणीं जेव्हां दुसऱ्या प्रकारची रचना अस्तित्वांत येते, तेव्हां ती केवळ नैतिक व सांस्कृतिक उन्नतीच्या आकांक्षेनें घडून येऊं शकत नाहीं. कोणतीहि समाजरचना केवळ नैतिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या अपूर्ण असली, तरी तेवढ्यामुळें ती बदलून टाकण्यास किंवा तिच्यांत क्रांति करण्यास लोक तयार होत नाहींत. ती समाजरचना तिच्यांतील अंतर्गत विरोधांनीं जेव्हां मोडकळीस येते, सुरळीतपणें चालूं शकत नाहीं अथवा मोडून पडते, आणि तिच्यापासून आपली जीवितयात्रा चालणेंहि शक्य नाहीं असें सर्व लोकांना दिसून येतें, तेव्हांच त्या समाजरचनेंत क्रांति घडून येते. प्रत्येक समाजरचनेंत असें अंतर्गत विरोध असतात; हे विरोध वृद्धिंगत होतात आणि ती समाजरचना मोडून पडते, तेव्हांच नवी समाजरचना स्थापन करणारी क्रांति घडून येते. अशा प्रकारचे अंतर्गत विरोध भांडवलशाही समाज रचनेंत आहेत व तिच्या वाढीबरोबरच त्यांचीहि वाढ होत आहे. प्रत्येक समाजरचनेचीं विनाशबीजें

तिच्यांतील या अंतर्विरोधांत रुजलेलीं असून त्या समाजरचनेच्या वाढीबरोबरच त्यांचीहि वाढ होत असते. भांडवलशाहीच्या वाढीबरोबर तिच्या विनाशबीजांची अशीच वाढ होत आहे व तिचा विनाश करणारा शत्रू म्हणजे कामगार वर्गहि तिच्या वाढीबरोबर वाढत व संघटित होत आहे.

भांडवलशाहींतील प्रमुख आंतर्विरोध पुढीलप्रमाणें सांगतां येतील. या समाजयंत्राची सर्व प्रेरकशक्ति वैय्यक्तिक नफेबाजी व स्पर्धा यांतच आहे. या नफेबाजीसाठीं कामगारवर्गाचें वेतन कमी करणें आणि मालाच्या किंमती वाढविणें हीं दोन साधनें भांडवलवाला वर्ग उपयोगांत आणीत असतो व आपापसांतील परस्परस्पर्धेमुळें कामगारवर्गाची पिळणूक करण्याचें धोरण त्याला सोडतां येत नाहीं. वेतनाचे दर कमी करून कामगारवर्गाची पिळणूक करणें आणि आपल्या मालाचा खप वाढविणें या दोन गोष्टी परस्परांशीं विसंगत आहेत. सामान्य जनतेची पिळणूक झाल्यानें तिची क्रयशक्ति कमी होते व कारखानदाराच्या मालास गिऱ्हाईक न मिळाल्यानें मालाचा खप होत नाहीं. खप झाला नाहीं म्हणजे कारखाने बंद करावे लागतात. कारखाने बंद झाले म्हणजे लोक बेकार होतात व ते बेकार झाले म्हणजे जनतेची क्रयशक्ति अधिकच कमी होते. यांतूनच औद्योगिक अरिष्टें निर्माण होतात. या अरिष्टांचें निवारण करण्यासाठीं युरोपीय राष्ट्रांनीं साम्राज्यशाहीचा अवलंब केला. त्यामुळें कांहीं काळ या अरिष्टांतून त्यांची मुक्तता होऊं शकली. तथापि आज युरोपांतील साम्राज्यवादी राष्ट्रें या उपायानेंहि भांडवलशाहींतून निर्माण होणाऱ्या अरिष्टांचें निवारण करूं शकत नाहींत. भांडवलशाहींतून निर्माण होणाऱ्या औद्योगिक अरिष्टांचें निवारण करण्यासाठीं ज्या साम्राज्यशाहीचा त्यांनीं अवलंब केला त्या साम्राज्यशाहींतून त्यांच्यावर आज पहिल्याहूनहि फार भयंकर अशी अरिष्टपरंपरा महायुद्धांच्या रूपानें ओढवत आहे. तसेंच साम्राज्यांतील जित राष्ट्रेंहि आपली औद्योगिक उन्नति करून युरोपीय राष्ट्रांशीं औद्योगिक स्पर्धा करीत असल्यानें चीन–हिंदुस्थान यांसारख्या बाजारपेठा आज त्यांच्या हातून जाऊं लागल्या आहेत. इतकेंच नव्हे तर ज्या युरोपीय भांडवलवाल्यांनीं चीन व हिंदुस्थान या देशांत आपलें भांडवल गुंतवून

कारखाने निर्माण केले त्यांचीच स्पर्धा आज युरोपीय कारखानदारांना भोवूं लागली आहे. हिंदुस्थानसारख्या देशाची सतत शंभर वर्षें पिळणूक झाल्यानें येथील निर्धन जनताहि युरोपीय कारखानदारांचा माल घेऊं शकत नाहीं. अशा प्रकारें युरोपीय कारखानदारांनीं साम्राज्यशाहीचा अवलंब करून त्या समाजरचनेंतील अंतर्विरोधांतून निर्माण होणारीं अरिष्टें कांहीं काळ पुढें ढकललीं होतीं, तींच आज पूर्वींहूनहि अधिक भीषण स्वरूपांत त्यांच्यापुढें येऊन उभीं राहिलीं आहेत. प्रत्येक देशांत कामगार व कारखानदार यांच्यांतील वर्गकलह जारीनें सुरू आहे आणि क्रांतिकारक कामगारवर्ग युरोपीय महायुद्धाची संधि साधून समाजसत्ताक क्रांति घडवून आणण्याची तत्परतेनें वाट पहात आहे. अशा प्रकारें भांडवलशाही समाजरचना व संस्कृति आपल्या आंतर्विरोधाच्या पेटलेल्या होमकुंडांत जळून भस्मसात् होणार हें कार्ल मार्क्सचें भविष्य युरोपखंडांत बहुतांशीं खरें झालें आहे व होण्याच्या बेतांत आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. या होमकुंडांत आजच्या युरोपांतील भांडवलशाही संस्कृति नष्ट झाल्यानंतर त्यांतून समाजसत्ताक नवी संस्कृति निर्माण होईल हें कार्ल मार्क्सचें भविष्य निदान युरोपखंडांत खात्रीनें खरें ठरेल असें निश्चितपणें कोणीहि सांगूं शकणार नाहीं. आम्हांस असा संभव फारच थोडा दिसतो. तथापि मानवसंस्कृतीस यापुढें समाजसत्ताक स्वरूप येणार याबद्दल आम्हांस शंका वाटत नाहीं.

कार्ल मार्क्सच्या क्रांतिशास्त्राचें स्वरूप विशद करण्यासाठीं त्याच्या आणखी एक दोन मतांचा उल्लेख येथें करणें अवश्य आहे. समाजसत्ताक क्रांति ही सामान्यतः लोकसत्तेखालील सनदशीर मार्गांनीं घडून येणारी नसून ती सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानेंच यशस्वी होईल असा त्याचा सामान्य सिद्धांत होता. ही समाजसत्ताक क्रांति सशस्त्र मार्गांनीं झाल्यानंतर कांहीं काळ अनियंत्रित कामगारशाही (Dictatorship of the proletariet) स्थापन होईल व एकदां भांडवलशाहीचा पुरा मोड झाला म्हणजे समाजांत कामगार वर्गाखेरीज कोणताहि वर्ग न उरल्यानें एकवर्ग समाजरचना प्रस्थापित होईल. या एकवर्ग समाजरचनेंत धनोत्पादनाचीं सर्व साधनें

सामाजिक मालकीचीं बनल्यामुळें सामुदायिक धनोत्पादनाचे सर्व फायदे सर्वांना सारखे लाभतील. सर्वांच्या सुखाची इयत्ता वाढून सर्वांच्या गरजा यांत्रिक उत्पादनाच्या साहाय्यानें फारच कमी कष्टांत भागूं लागतील. समाजांतील कोणताहि वर्ग आपल्या कष्टाचें फल हिरावून घेत नाहीं व तें सर्वच्या सर्व, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, आज ना उद्यां आपल्या व आपल्यासारख्या कामगारवर्गाच्या आजच्या किंवा पुढील पिढीस मिळत राहील, अशी खात्री झाल्यानें धनोत्पादनाचे कष्ट करण्यास लोक स्वेच्छेनें तयार होतील. बाल, वृद्ध आणि रुग्ण या सर्वांची सोय व शुश्रूषा समाजामार्फत होत राहील आणि सर्व प्रौढ सुदृढ व्यक्तींना काम देऊन त्यांच्या गरजा भागतील इतकें वेतन देण्याची जबाबदारी समाज पार पाडील. अशी शाश्वति समाजांतील सर्व व्यक्तींस वाटूं लागल्यामुळें, त्यांचीं धनसंचयाची लोभी वृत्ति नष्ट होईल. समाजांतील कोणाहि प्रौढ सुदृढ व्यक्तीस काम न करितां धनोपभोग घेणें शक्य नाहीं व तें योग्यहि नाहीं असें लोकमत व प्रत्यक्ष व्यवहार समाजांत अनेक वर्षे रूढ झाल्यानंतर व समाजाच्या भौतिक गरजा भागविण्यासाठीं लागणारे श्रम कमी होऊन एकवर्ग समाजांत अनेक वर्षे बंधुभावना रूढ झाली व कामगार संस्कृतीची स्थापना झाली, म्हणजे समाजांत कोणत्याहि प्रकारचें दंडधारी राज्ययंत्र असण्याची गरज उरणार नाहीं. सामाजिक विषमतेंतून निर्माण होणारे गुन्हे, अत्याचार, अशांतता यांचें निर्मूलन होऊन कामगारशाहीचें राज्ययंत्र निरुपयोगी बनून आपोआप गळून पडेल. यानंतर खऱ्या वर्गविग्रहरहित मानवसंस्कृतीचा उदय होऊन मानवी इतिहासांतील वर्गविग्रहाचें रानटी युग नष्ट होईल.

भांडवलशाहींतून निर्माण होणारा वर्गविग्रह आणि त्या वर्गविग्रहांतून अखेरीस स्थापन होणारी कामगारशाही, अशा प्रकारचें समाजसत्ताक क्रांतीचें जें स्वरूप वर सांगितलें तें कार्ल मार्क्सच्या शास्त्रीय समाजवादांतील क्रांतिशास्त्राचें केवळ स्थूल स्वरूप आहे. समाजाची अगदीं प्राथमिक अवस्था वगळल्यास गुलाम व त्यांचे मालक, भूदास व जमीनदार आणि कामगार व कारखानदार असे समाजाच्या प्रत्येक अवस्थेंत दोन वर्ग अस-

तात. यांपैकीं पहिला वर्ग आपल्या कष्टानें समाजांतील धनोत्पादनाचा सर्व भार उचलीत असतो आणि दुसरा वर्ग पहिल्या वर्गाला जीवितयात्रेस अत्यावश्यक अशा किमान धनाचा उपभोग देऊन त्यानें निर्माण केलेल्या धनापैकीं सर्व अवशिष्ट भाग स्वतः उपभोगीत असतो. समाजांतील गुलामांचा वर्ग नष्ट झाल्यानंतर मध्ययुगांत भूदासवर्ग निर्माण झाला आणि मध्ययुगीन संस्कृति लयास गेल्यानंतर अलीकडचा कामगारवर्ग निर्माण झाला. तथापि प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन या तीनहि काळांतील मानवसंस्कृति कोणत्या तरी स्वरूपांतील गुलामगिरीवरच उभारलेली होती व आहे. आधुनिक युरोपांत कामगारवर्ग हा स्वतंत्र नागरिक बनला आहे, त्याला मतदानाचा हक्क आहे, आणि त्यापैकीं कोणासही वाटेल तितकें धनार्जन करून भांडवलवाला बनण्याचें स्वातंत्र्य कायद्यानें दिलेलें आहे, म्हणून भांडवलशाही समाजांत गुलामगिरी नाहीं हें म्हणणें खोटें आहे आणि आजच्या समाजांतील निर्धन कामगारवर्गाला करारस्वातंत्र्य उपभोगितां येतें हा केवळ भ्रम आहे, असें कार्ल मार्क्स यानें उत्कृष्टपणें सिद्ध केलेलें आहे. भांडवलशाही समाजांत धनोत्पादनाचीं सर्व साधनें केवळ मूठभर धनिकवर्गाच्या हातीं गेलीं असल्यानें बहुसंख्य निर्धन वर्गास आपल्या श्रमशक्तीचा विक्रय करून भांडवलवाला वर्ग देईल तें वेतन घेऊन स्वस्थ बसावें लागतें. या श्रमशक्तीच्या क्रयविक्रयांत कामगारांच्या पदरीं, त्यांच्या उपजीविकेचीं किमान साधनें फार तर पडूं शकतात व त्यांच्या शक्तींतून निर्माण झालेली सर्व अवशिष्ट संपत्ति भांडवलवाल्या वर्गास मिळते. ज्याप्रमाणें बैलांच्या कष्टांतून निर्माण होणारें सर्व धान्य मालकाच्या मालकीचें बनतें, बैलास पोसण्यास लागणाऱ्या खर्चाहून अधिक जितकें धन निर्माण होईल तें सर्व मालकास मिळतें, त्याचप्रमाणें समाजांतील कामगारवर्गास पोसून उरलेलें सर्व धन, जमिनीचा खंड, सावकारींतील व्याज अथवा कारखानदारींतील नफा अशा अनेक रूपांनीं मालकवर्गास मिळत असतें. या भांडवलशाही समाजांत अशा प्रकारें कामगारांचा दर्जा बैलांच्या दर्जाहून किंवा गुलामांच्या दर्जाहून फारसा भिन्न नसतो. याकरितां मालकवर्गाच्या हातांत संकलित झालेलीं धनोत्पादनाचीं

सर्व साधनें, म्हणजेच एक प्रकारें समाजांतील सर्व लोकांचीं जीवितसाधनें, सार्वजनिक मालकीचीं बनवून समाजसत्ताक लोकशाही स्थापन झाल्या-खेरीज मनुष्य समाजांतील गुलामगिरीचा अंत होणार नाहीं व तोंपर्यंत मानवसंस्कृतींतील वर्गकलहहि नष्ट होणार नाहीं, हा कार्ल मार्क्सचा मुख्य सिद्धांत आहे. समाजाला समाजसत्ताक अवस्था प्राप्त होण्यास वर्गविग्रहां-तून निर्माण होणारी कामगारशाही हा एक सर्वसामान्य मार्ग होय असेंहि त्याचें मत होतें.

आजपर्यंत समाजांत एक परोपजीवि व दुसरा श्रमोपजीवि असे दोन वर्ग नेहमीं होते; व यापैकीं परोपजीवि वर्गाच्या हातीं राजसत्ता असल्यानें समाजांतील सर्व कायदे, रूढी, धर्माचार, धर्मविचार, सामाजिक ध्येयें, नैतिक विचार आणि शास्त्रें व कला या सर्वांवर सत्ताधारी व परोपजीवि वर्गाची छाप पडलेली आहे. यामुळें आजपर्यंतची मानवसंस्कृति ही समा-जांतील आधारभूत वर्गभेदानें व वर्गविग्रहानें विकृत बनलेली आहे. समा-जांतील कायदे, रूढी, धर्माचार, धर्मविचार, सामाजिक ध्येयें, नैतिक विचार आणि शास्त्रें व कला, समाजांतील कायदे या सर्वांचा उपयोग, वरिष्ठ वर्गानें आपल्या स्वार्थासाठीं व कनिष्ठ वर्गाचें दास्य समर्थनीय व चिरंतन करण्यासाठीं केलेला आहे. राजकारण, समाजकारण, अर्थ-कारण या सर्वांत मानवसंस्कृतींतील हा मूलभूत वर्गविग्रह प्रतिबिंबित झालेला आहे; आणि राजे व राजाधिकारी, समाजनेते व त्यांचे अनुयायी, अर्थशास्त्रज्ञ व धर्मशास्त्रज्ञ, कवी आणि इतर कलावंत, या सर्वांनीं समा-जांतील वर्गभेद व तज्जन्य विषमता यांना मान्यता दिलेली आहे. या दृष्टीनें आजपर्यंतचा मानवसंस्कृतीचा इतिहास हा वर्गविग्रहाचा इतिहास आहे आणि तिच्यांत आजपर्यंत घडून आलेल्या सर्वांगीण समाजक्रांत्या या वर्गविग्रहांतून निर्माण झालेल्या क्रांत्या आहेत, असें कार्ल मार्क्स मानितो. या त्याच्या सिद्धांतास अनुसरून समाजसत्ताक क्रांति ही वर्गविग्रहांतूनच निर्माण होईल व ती प्रायः सशस्त्रच असेल असेंहि त्याचें म्हणणें होतें. मानवसंस्कृतीला भांडवलशाही युगानंतर कोणतें स्वरूप प्राप्त होईल व तें कसें होईल याची सामान्य कल्पना वरील सिद्धांतावरून येऊं शकते. परंतु

कोणत्या देशांत कोणती क्रांति कशी व केव्हां होईल, आणि तेथें समाजवादाची प्रस्थापना कोणत्या मार्गांनीं व कोणत्या अनुक्रमांनीं होईल, या व्यावहारिक राजकारणाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाचीं उत्तरें देण्यास कार्ल मार्क्सच्या वरील उपपत्तीचें स्थूल सामान्य ज्ञान मुळींच उपयोगी पडत नाहीं. मार्क्स–एंजल्सनंतर लेनिननें कम्युनिझमच्या व्यावहारिक क्रांतिशास्त्रांत बरीच भर घातलेली आहे. त्यानंतर लेनिनचें क्रांतिशास्त्रहि रशियाबाहेरच्या इतर जगाला जसेंच्या तसें लागू करतां येत नाहीं असा अनुभव आल्यानंतर लेनिनच्यानंतर झालेल्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांनींहि या क्रांतिशास्त्रांत बरीच फिरवाफिरव केलेली आहे. तरीहि जगांतील सर्व राष्ट्रांना लागू पडणारें असें क्रांतिशास्त्र कम्युनिझमनें आज निर्माण केलेलें आहे, असें समजणें हा केवळ भ्रम आहे आणि तशी अपेक्षा करणें हेंहि आमच्या मतें शास्त्रीय वृत्तीचें द्योतक नाहीं.

या सामान्य विवेचनानंतर आपण आतां हिंदुस्थानांतील कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणाचा थोडक्यांत विचार करूं. हिंदुस्थानांतील काम्युनिस्ट पक्ष १९२२ सालानंतर अस्तित्वांत आला व त्याचें नेतृत्व बाहेर भाई रॉय व हिंदुस्थानांत भाई डांगे यांच्याकडे होतें असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. आपल्या पक्षास १९२२ पासून १९२७ पर्यंतच्या पहिल्या पांच वर्षांतील काळांत काम्युनिझमच्या सर्वांगीण तत्त्वज्ञानाचें व क्रांतिशास्त्राचें बरोबर ज्ञानच नव्हतें, हें भाई डांगे यांनीं १९३७ च्या जानेवारींत निघालेल्या ‘ सह्याद्री ’ च्या समाजवाद विशेषांकांत स्पष्टपणें कबूल केलेलें आहे. त्यांतील आपल्या लेखांत ते म्हणतातः “ येथील कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांना मार्क्सिस्ट वाङ्मय व चळवळीचा अनुभव यांच्या अभावीं मार्क्सिस्ट तत्त्वज्ञानाची माहिती जेमतेमच होती. सी कस्टम्स ॲक्टाच्या चाळणींतून येणाऱ्या फक्त एकदोन वर्तमानपत्रांनीं अथवा पुस्तकांनीं एका सर्वस्पर्शी तत्त्वज्ञानाचा नीटसा बोध होणें ही गोष्ट साहजिकपणेंच अशक्य होती. परंतु १९२६–२७ सालांत इंग्लंडहून कॉ. कॅंपबेल, स्प्रॅट, ब्रॅडले यांच्या आगमनानें येथील लोकांस बाहेरील जगाचा व चळवळीचा थोडासा बोध होऊं लागला; आणि १९२७ तील सकलातवाला

यांच्या विजयी व स्फूर्तिदायक दौऱ्यानें तर बराचसा तरुण समाज मार्क्स-वादाचा विचार करूं लागला. हिंदुस्थानांतील कम्युनिस्ट चळवळीचें निकडीचें व अत्यंत महत्त्वाचें कार्य काय?—हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत कामगारवर्गाचा क्रांतिकारक, लढाऊ पक्ष तयार करणें. आणि जर कामगारांच्या आर्थिक व राजकीय लढ्यांत कसोशीनें पुढाकार घेऊन त्यांच्या मागण्यांच्या जोरावर हिंदी स्वातंत्र्याचें युद्ध जोरकस करून, त्या युद्धाचें नेतृत्व भांडवलदार वर्गाच्या हातून काढून घेऊन स्वराज्याचा लढा यशस्वी करावयाचा असेल, तर त्यासाठीं काम्युनिस्ट विचारसरणीच्या बीजाची रोपणी कामगारांत व श्रमजीवि जनतेंत होणें अवश्य होतें. तें कार्य १९२८ तील संपांनीं व त्या लढ्यांतील काम्युनिस्टांनीं केलेल्या कामगिरीनें केलें. १९२८ सालांतील संप हे १९२९ त येणाऱ्या जागतिक मंदीचीं आगाऊ चिन्हें होतीं. सायमन बहिष्काराच्या निशाणाखालीं राष्ट्रीय चळवळींतील भांडवलदारवर्ग, व्यापारीवर्ग व मध्यमवर्ग जरा दम धरूं लागला होता, तर त्याच निशाणाखालचा भांडवलदार कामगारावर पगारकाट व जादा काम लावून, बोचूं लागलेल्या मंदीच्या अरिष्टांतून आपली मान काढूनहि घेऊं पहात होता. त्यामुळें ' राष्ट्रीय ' भांडवलदार व ' राष्ट्रीय ' कामगार यांतींल वर्गविरोध सुस्पष्ट होऊं लागला. १९२८त मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, लिलुवा वगैरे ठिकाणीं कापड–ज्यूट गिरण्या, रेल्वे वर्कशॉप, खाणी या सर्व धंद्यांत कामगार स्व-संरक्षणासाठीं संप करीत होते. त्यांना संघटित करून त्यांचा लढा धिमेपणानें चालविण्याचें कार्य कम्युनिस्ट व कामकरी--शेतकरी पक्षानें केलें, म्हणून कम्युनिस्टांना याच काळांत थोडासा जनतेचा आसरा (मास-बेसिस) मिळाला.” कम्यूनिस्ट कार्यकर्त्यांना व चळवळीला १९२८साला-नंतर हा जो थोडासा जनतेचा आसरा (मास बेसिस) मिळाला तो कम्युनिस्टांनीं १९३० सालीं एक मोठी चूक करून कसा गमाविला त्याचें वर्णन भाई डांगे यांनीं याच लेखांत केलेलें आहे. १९३०सालीं म. गांधी यांनीं जी राजकीय स्वातंत्र्यासाठीं सत्याग्रहाची लढाई केली, तींत कम्युनिस्ट पक्ष सामील झाला नाहीं ही एक त्यानें मोठीच चूक केली, असें

भाई डांगे यांचें म्हणणें आहे. ते यासंबंधीं लिहितात—“ यावेळीं कामकरी संपाची मदत घेऊन सत्याग्रहांत पडणाऱ्या क्रांतिकारक जनतेच्या आघाडीवर जाण्याचें धोरण त्यांनीं राखावयास पाहिजे होतें. तें त्यांनीं केलें नाहीं. भांडवली पुढाऱ्यांनीं वरील गोष्टीचा फायदा घेऊन काँग्रेस निशाणाखालीं जमणाऱ्या अफाट जनतेला असें पटविलें कीं, कम्युनिस्ट हें राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या विरुद्ध आहेत ! ” यानंतर रॉय पक्षाचा उदय झाल्यानें ट्रेड-युनियन काँग्रेसमधून सुद्धां कम्युनिस्ट पक्षाचें उच्चाटन कसें झालें या-संबंधीं ते म्हणतातः—“याच सुमारास रॉयपंथ उगवला व त्यानेंहि कम्युनिस्ट पक्षावर हल्ला करून ट्रेड यूनियन काँग्रेस, सुधारणावाद्यांच्या मदतीनें आपल्या हातांत घेतली. कम्युनिस्ट पक्ष जनतेपासून अलग पडला व त्याचाच एक परिणाम असा झाला कीं, पक्षांत तात्त्विक व वैयक्तिक मतभेद माजले, गट पडले व कांहीं काळ फाटाफूट झाली. ” या सर्व म्हणण्याचा खरा अर्थ असा आहे कीं, हिंदुस्थानांतील राष्ट्रसभेचें स्वरूप, तिच्या आजच्या पुढाऱ्यांचें धोरण, राष्ट्रीय लढ्याचें महत्त्व या सर्वांसंबंधीं कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या लोकांचें अद्यापि एकमत होत नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, राष्ट्रीय सभेचे पुढारी हे भांडवलदार आहेत किंवा तिनें चालविलेल्या राष्ट्रीय लढ्याचें नेतृत्व भांडवलदार वर्गाच्या हातीं आहे व त्या वर्गाकडून तें हिसकावून घेऊन कामगार वर्गाच्या हातीं दिलें पाहिजे, असा जो एक सिद्धांत वरील उताऱ्यांत व्यक्त झाला आहे तोही आम्हांस बरोबर वाटत नाहीं. भाई रॉय यांचा या बाबतींतच कम्युनिस्ट पक्षांशीं तीव्र मतभेद आहे, आणि हिंदुस्थानांत होऊं घातलेली क्रांति ही समाजसत्ताक स्वरूपाची नसून राष्ट्रीय लोकशाहीच्या स्वरूपाची होणार असल्यानें तिचें नेतृत्व केवळ कामगार वर्गाकडे येणें शक्य नाहीं व कामगारशाही प्रस्थापित करण्याची वेळ अद्यापि हिंदुस्थानांत आलेली नाहीं, असें भाई रॉय हे आजकाल आग्रहानें प्रदिपादित आहेत. आज जनतेंत प्रतिनिधिभूत अशी एकच एक क्रांतिकारक संस्था राष्ट्रसभा असून तिच्यांत सामील व्हावें व राष्ट्रीय लोकशाही हेंच आपलें निकटचें ध्येय आहे असें मान्य करावें असा रॉय पक्षाचा आग्रह आहे.

रॉयपक्ष व कम्युनिस्टपक्ष यांतील मतभेदांचें सूक्ष्म तात्त्विक विवेचन आम्हांस येथें करावयाचें नाहीं. येथें येवढेंच दाखवावयाचें होतें कीं, या पक्षांचें धोरण अद्यापि निश्चित झालेलें नसून त्यांपैकीं दोघांसहि अद्यापि जनतेचा खरा पाठिंबा मिळालेला नाहीं. आमच्या मतें याचें कारण आपल्या देशांतील आजची राज्यक्रांति कोणत्या तत्त्वावर यशस्वी होईल यासंबंधीचें त्यांचें निदानच चुकलेलें असून आजच्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या धोरणासंबंधीं त्यांचा झालेला पूर्ण गैरसमज हेंहि त्यांच्या अपयशाचें दुसरें कारण आहे. भाई रॉय यांनीं आजच्या राष्ट्रीय क्रांतीचें स्वरूप राष्ट्रीय लोकशाहीचें असणार हें आतां ओळखिलें आहे. पण त्यांनीं तें फारच उशिरा ओळखिलें असल्यामुळें त्यांच्या विचारसरणीसहि अद्यापि जनतेचा पाठिंबा मिळालेला नाहीं. हिंदी जनता आज म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं राष्ट्रीय क्रांतिकारक बनली आहे; आणि हा तिचा क्रांतिवाद लोकशाही स्वरूपाचाहि आहे. पण ही राष्ट्रीय लोकशाहीची क्रांति निःशस्त्र मार्गानें होणार असें राष्ट्रसभेचें धोरण असून तिच्या धोरणाचें आजचें अधिष्ठान सत्याग्रही तत्त्वज्ञान आहे. भाई रॉय यांना म. गांधींचें हें निःशस्त्र क्रांतीचें धोरण अथवा सत्याग्रही तत्त्वज्ञान मान्य नसल्यानें ते जरी आपल्या अनुयायांसह राष्ट्रसभेंत आहेत व तिची शिस्त सर्वांनीं पाळावी असें प्रतिपादित आहेत, तरी आजच्या राष्ट्रीय राजकारणावर त्यांच्या मतांची मुळींच छाप पडत नाहीं. आज समाजवादी पुढाऱ्यांपैकीं जर कोणा एका पुढाऱ्याची छाप हिंदी राष्ट्रसभेच्या धोरणावर पडत असेल व तिच्या धोरणाला समाजवादी स्वरूप देण्याचें कार्य भावी कालांत जर कोणी पुढारी करणार असेल तर तो पुढारी म्हणजे पं. जवाहरलाल नेहरू हाच होय, याबद्दल आम्हांस शंका नाहीं. पंडितजीसंबंधीं कम्युनिस्ट पुढारी भाई डांगे यांचें काय मत आहे तें त्यांच्या पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल. " कम्युनिस्ट चळवळीचें महत्त्व व बल १९२१ च्या मानानें किती वाढलें आहे, याचें मापन करायला आज स्पष्ट असें गमक नाहीं. पं. जवाहरलालजींचा समाजवाद पटवून देण्याचा दौरा व कॉंग्रेस सोशालिस्ट पक्षाचा उदय यांची कम्युनिस्ट विचारसरणीला मदतच झाली आहे. पण जगां-

तील भांडवली राष्ट्रांतील बेकारी, स्पर्धा, युद्धें व फॅसिझम आणि
सोव्हिएटमधील शांतता, सुबत्ता, बेकारीचा अभाव, कामकरी सत्तेमुळें
शक्य झालेलें आर्थिक व्यवहाराचें नियोजन (प्लॅन्ड् इकॉनमी), यांचाहि
परिणाम कम्युनिस्ट विचारसरणीकडे जनतेचें लक्ष व सहानुभूतिहि ओढून
घेण्यांत झाला आहे. मात्र धोका इतकाच आहे कीं, पं. जवाहरलाल हे
समाजवादी विचारसरणी फक्त मांडून तिला जनतेची सहानुभूति मिळ-
वितात ; पण त्या विचारसरणीच्या यशाला अवश्य लागणारी क्रांतिकारक
वर्गीय संघटना करीत नाहींत व बहुशः मोठमोठ्या प्रश्नांवर सुधारणावादी
पुढाऱ्यांशीं मतानेंच नव्हे तर आचरणानेंहि एकी करतात. " ('सह्याद्रि'
समाजवाद विशेषांक जानेवारी १९३८). या उताऱ्यांत भाई डांगे यांनीं
पं. नेहरू यांच्याविरुद्ध दोन आक्षेप घेतले आहेत. (१) ते समाजवादी
क्रांतीस आवश्यक अशी वर्गसंघटना करीत नाहींत आणि (२) ते सुधा-
रणावादी राजकीय पुढाऱ्यांशीं नेहमीं एकी करतात. आमच्या मतें. पं.
नेहरू यांच्यांवरील हे आक्षेप वस्तुतः आक्षेप नसून हिंदुस्थानांतील सर्व
समाजवाद्यांनीं या बाबतींत पं. नेहरू यांचें अनुकरण करण्यासारखेंच
त्यांचें त्या विषयींचें धोरण आहे. हिंदुस्थानांतील चालू क्रांति ही
समाजवादी क्रांति नसून ती एका परतंत्र राष्ट्रांतील स्वातंत्र्यसंपादनाची
क्रांति आहे, हें ध्यानांत घेतल्यास पं. नेहरू हे आज वर्गविग्रहाच्या धोर-
णाला प्राधान्य न देतां राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यास प्राधान्य कां देतात
याची बरोबर कल्पना येऊं शकते. औद्योगिक साम्राज्यशाहीमुळें साम्राज्यां-
तील प्रभु राष्ट्रें आणि जित राष्ट्रें यांच्यांमधील लढ्यास राष्ट्राराष्ट्रांमधील
लढ्यांचें स्वरूप प्राप्त होणें अपरिहार्य असतें. प्रभु राष्ट्रांतील कामगारवर्ग
साम्राज्यांतील लुटीमुळें मिळणाऱ्या लाभास लालचावलेला असल्यामुळें तो
साम्राज्यशाहीविरुद्ध बंड करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं आणि आपल्या साम्रा-
ज्याशीं स्पर्धा करणाऱ्या इतर साम्राज्यवादी राष्ट्रांतील कामगारवर्गांशीं
समाजवादी क्रांतीसाठीं देखील ऐक्य करण्यास तयार होत नाहीं. तात्पर्य,
साम्राज्यशाही प्रभु राष्ट्रांतील कामगारवर्ग वर्गविग्रहापेक्षां साम्रा-
ज्यासाम्राज्यांतील लढ्यास अधिक प्राधान्य देतो आणि अशा

लढ्याच्या प्रसंगीं आपल्या देशांतील भांडवलशाहीला साहाय्य करून आपली राष्ट्रनिष्ठा प्रकट करतो. त्याचप्रमाणें जित राष्ट्रांतील शेतकरी–कामकरी वर्गालाहि आपणांवर परकीय राष्ट्राचें प्रभुत्व चालू आहे असें जोंपर्यंत दिसत असतें तोंपर्यंत त्याच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याचें स्वरूप समाजसत्तेच्या प्रस्थापनेचें न राहतां राष्ट्रीय स्वातंत्र्यप्रस्थापनेचेंच राहणार हें उघड आहे. **अशा लढ्याला अकालीं वर्गविग्रहाच्या लढ्याचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करणें आणि तसें न करणाऱ्या पुढाऱ्यांस प्रतिगामी किंवा क्रांतिविरोधी मानणें चुकीचें आहे.** या दृष्टीनें भाई डांगे यांचा पं. नेहरूवरील पहिला आक्षेप आम्हांस असमर्थनीय वाटतो. शिवाय आजच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याचें पर्यवसान अखेरीस वर्गविग्रहाच्या सर्वांगीण क्रांतींत होणार आहे आणि आपलें अंतिम ध्येय भांडवलशाही लोकसत्ता हें नसून समाजसत्ताक लोकशाही हेंच आहे हें सामान्य जनतेला पं. नेहरू हे निःसंदिग्धपणें राष्ट्रसभेच्या व्यासपीठावरूनहि जाहीर करीत असतात. कराचीच्या नागरिक हक्कांच्या ठरावामुळें राष्ट्रसभेच्या कामकरी–शेतकरीविषयक धोरणाला निराळेंच वळण लागल्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं असें भाई डांगे यांनीं आपल्या याच लेखांत म्हटलें आहे. त्याचें श्रेय मात्र त्यांनीं पं. नेहरू यांना न देतां कम्युनिस्टपक्षासच दिलें आहे. आम्हांस त्याबद्दल कांहींच म्हणावयाचें नाहीं. तथापि पं. नेहरू यांच्यामुळेंच हा ठराव राष्ट्रसभेनें मान्य केला असून त्यांनीं या ठरावान्वयें राष्ट्रीय लढ्याचें प्राधान्य कायम ठेवून विशिष्ट मर्यादेंत वर्गीय संघटनांनाहि महत्त्व दिलेलें आहे. कामकरी–शेतकरी वर्गाचे मूलभूत आर्थिक स्वातंत्र्याचे हक्क राष्ट्रानें मान्य करावेत, आणि राष्ट्रीय जीवनास आधारभूत असे उद्योगधंदे राष्ट्रीय नियंत्रणाखालीं अथवा राष्ट्रीय मालकीखालीं आणावेत, हीं तत्त्वें त्यांनीं राष्ट्रसभेकडून मान्य करवून घेतलीं आहेत. पं. नेहरू हे राष्ट्रीय लढ्यांतूनच निर्माण झालेले आघाडीवरील समाजवादी पुढारी आहेत. यामुळें ते जनतेच्या अंतःकरणांत महत्त्वाचें स्थान पटकावून बसले आहेत. परतंत्र देशांत समाजवादी तत्त्वाचा प्रसार कसा करावा, या बाबतींत त्यांचेंच धोरण योग्य असून वर्गसंघटना करणाऱ्या सर्व समाजवादी कार्यकर्त्यांनीं

त्यांचें नेतृत्व उघडपणें स्वीकारावें असा काळ आज प्राप्त झाला आहे. याची जाणीव कम्युनिस्टपक्षालाहि होत असून हळुंहळूं पंडितजींच्या धोरणास विरोध करण्याचें सोडून राष्ट्रसभेंत त्यांचें धोरण अधिक प्रबल बनविण्याचें धोरण तो स्वीकारीत आहे.

आतां, पंडितजीवरील दुसऱ्या आक्षेपाचा विचार करूं. तो आक्षेप असा कीं, पं. जवाहरलाल हे सुधारणावादी पुढाऱ्यांशीं मतानेंच नव्हे तर आचरणानेंहि एकी करतात. येथें सुधारणावादी पुढारी या शब्दानें म. गांधी हेच जर अभिप्रेत असतील, तर म. गांधी हे सुधारणावादी नसून ते एक क्रांतिवादी व क्रांतिकारक राष्ट्रीय पुढारी आहेत असें उत्तर पं. नेहरू देतील अशी आम्हांस खात्री वाटते. सुधारणावादी पुढारी या शब्दानें म. गांधीव्यतिरिक्त इतर कोणी पुढारी भाई डांगे यांना अभिप्रेत असल्यास आपण अशा पुढाऱ्यांशीं मतानें अथवा आचरणानें कधींच एकी करीत नसून फक्त राष्ट्रसभेची शिस्त पाळण्यास व राष्ट्रीय लढा तीव्र बनविण्यास त्यांच्याशीं जितकें सहकार्य करणें अवश्य आहे तितकेंच आपण मोकळ्या मनानें करीत असतों असें उत्तर ते देतील. म. गांधी हे केवळ सुधारणावादी पुढारी आहेत व त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांतून हिंदुस्थानांत अखेरीस फॅसिझमचाच अवतार होणार आहे, हें मत कसें चुकीचें आहे तें आम्ही मागील प्रकरणांत सविस्तरपणें दाखवून दिलेंच आहे. सत्याग्रही तत्त्वज्ञान हें आज हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय क्रांति चालू असतां जन्मास आलें असल्यामुळें, त्याला वर्गविग्रहाचें व सर्वांगीण क्रांतीचें स्वरूप तूर्त आलेलें नाहीं. तथापि सध्यां चालू असलेला लढा यशस्वी होऊन हिंदुस्थानची आजची राष्ट्रीय मागणी पदरांत पडल्यानंतर याच तत्त्वज्ञानास सर्वांगीण क्रांतीचें स्वरूप प्राप्त होईल आणि आज ज्याप्रमाणें अनत्याचारी राष्ट्रीय युद्ध अथवा सत्याग्रही स्वातंत्र्यसंग्राम, असा शब्दप्रयोग जगन्मान्य झाला आहे, त्याचप्रमाणें या स्वातंत्र्यसंग्रामांत विजयी झालेलें तत्त्वज्ञान अनत्याचारी सर्वांगीण क्रांतिशास्त्राचें स्वरूप धारण करील आणि कांहीं काळ सत्याग्रही वर्गविग्रह हा शब्दप्रयोगहि सर्वमान्य होईल अशी आमची कल्पना आहे.

वर्गयुद्ध आणि सशस्त्र क्रांति यासंबंधीं कार्ल मार्क्स याचा तात्त्विक सिद्धांत काय आहे आणि त्यांत निःशस्त्र क्रांतीच्या मार्गानें समाजसत्तेची प्रस्थापना करणें ही कल्पना अंतर्भूत होऊं शकते किंवा नाहीं याचा विचार आतां करूं. समाजसत्ताक क्रांति ही सामान्यतः सशस्त्र मार्गानेंच करावी लागेल असें कार्ल मार्क्स याचें मत असलें, तरी ही क्रांति करण्याचीं साधनें प्रत्येक देशांतील विशिष्ट परिस्थिति आणि परंपरा यांचा विचार करून बदलावीं लागतील आणि इंग्लंड किंवा अमेरिका यासारख्या कांहीं लोकसत्ताक राज्यांत ती शांततेच्या मार्गानेंहि घडून येऊं शकेल, असें मार्क्सनें म्हटलें आहे. १८७२ सालीं ॲम्स्टरडॅम येथें केलेल्या भाषणांत तो म्हणतो :—

"Some day the workers must conquer political supremacy, in order to establish the new organisation of labour; they must overthrow the political system whereby the old institutions are sustained. If they fail to do this, they will suffer the fate of the early Christians, who neglected to overthrow the old system, and who, for that reason, never had a Kingdom in this world. *Of course I must not be supposed to imply that the means to this end will be everywhere the same.* We know that special regard must be paid to the institutions, customs and traditions of various lands; and we do not deny that there are certain countries, such as the United States and England in which the workers may hope to secure their ends by peaceful means." *

या उताऱ्यांत साधनांचा निर्णय करतांना त्या त्या देशांतील संस्था, रूढी आणि परंपरा यांच्याकडे विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे, असा सामान्य सिद्धांत सांगून नंतर याचें उदाहरण म्हणून इंग्लंड किंवा अमेरिका या देशांत कामगारवर्गास अभिप्रेत असणारी क्रांति शांततेच्या मार्गानें होऊं शकेल असें म्हटलें आहे. लेनिननें कार्ल मार्क्सच्या या मतासंबंधीं स्पष्टीकरण करतांना १८७१ च्या सुमारास इंग्लंडांत नोकरशाही व लष्करशाही

---

* Quoted in Towards the Understanding of Karl Marx by Sidney Hook. p. 244.

यांचें प्रस्थ माजलेलें नसल्यानें अशा वेळीं कार्ल मार्क्सला इंग्लंडांत शांततेच्या
मार्गानें समाजसत्ताक क्रांति होऊं शकेल असें वाटणें साहजिक होतें; परंतु
आज (१९१७ मध्यें) इंग्लंड आणि अमेरिका यांत लष्करशाही व नोकर-
शाही यांचें पूर्ण साम्राज्य माजल्यामुळें कार्ल मार्क्सनें युरोपांतील इतर
देश व इंग्लंड–अमेरिका यांच्यांत केलेला हा भेद लागू पडत नाहीं असें
म्हटलें आहे. १८७५ नंतर इंग्लंडांत साम्राज्यशाही विचारसरणी अधि-
काधिक फैलावूं लागली; कारण हिंदुस्थानसारख्या जित राष्ट्रांतील आर्थिक
लुटीच्या ओघामुळें इंग्लंडांतील सर्व वर्गांच्या पोटापाण्याचा व सुखसो-
यींचा प्रश्न सुटूं शकेल अशी आशा तेथील जनतेस वाटूं लागली. १९ व्या
शतकाच्या मध्यापर्यंत ही आशा तेथील कामगारवर्गास वाटत नसल्यानें
तेथें कार्ल मार्क्सचें वर्गविग्रहाचें तत्त्वज्ञान रुजूं लागलें होतें. पण पुढें
अशी आशा उत्पन्न झाल्यानंतर इंग्लंडांत वर्गविग्रहाचें तत्त्व मागें पडून
साम्राज्यशाही लोकप्रिय होऊं लागली. तेथील समाजवादहि वर्गविग्रहाचें
तत्त्व झुगारून देऊन वर्गसंधीचें तत्त्व अवलंबूं लागला; आणि ब्रिटिश
राष्ट्रवाद लोकशाहीच्या तत्त्वावरून ढळून साम्राज्याशाहीचें स्वरूप धारण
करूं लागला. गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं या वर्गसंधीच्या किंवा साम्रा-
ज्यशाही राष्ट्रवादाच्या भावनेस अनुसरूनच इंग्लंडांतील कामगारवर्ग व
त्याचे पुढारी यांनीं आपल्या भांडवलशाही सरकाराशीं सहकार्य केलें. आज
ही साम्राज्यशाही आपला प्रश्न कायमचा सोडवूं शकत नाहीं याची
जाणीव तेथील जनतेस पुनः होऊं लागली आहे. परंतु समाजसत्ताक राज्य-
क्रांति सशस्त्र किंवा निःशस्त्र मार्गानेंहि यशस्वी करण्याइतकी सद्‌गुणसंपत्ति
त्या जनतेच्या अंगीं आज उरली आहे अशी खात्री वाटत नाहीं.
या सद्‌गुणसंपत्तीच्या अभावीं तिला समाजसत्तेची प्रस्थापना करतां येईल
किंवा नाहीं हा एक गूढ प्रश्नच आहे. तथापि हिंदुस्थानसारख्या देशास
स्वातंत्र्य देणें ब्रिटिश मुत्सद्यांना भाग पडलें आणि स्वातंत्र्याच्या व समा-
नतेच्या भूमिकेवर इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा तह झाला, तर ज्याप्रमाणें
हिंदुस्थानांतील भांडवलवाले ब्रिटिश भांडवलवाल्यांशीं सख्य करतील,
त्याचप्रमाणें ब्रिटिश कामगार व त्यांचे समाजवादी पुढारी हिंदी जनतेच्या

समाजवादी पुढाऱ्यांशीं सख्य करतील अशी आमची कल्पना आहे. हिंदुस्थाननें आपणावर लादण्यांत येणारी प्रतिगामी संयुक्त राज्यघटना फेंटाळून देऊन आपल्या सत्याग्रहाच्या शक्तीनें स्वयंनिर्णीत संपूर्ण स्वराज्याची घटना प्राप्त करून घेतली, तर हिंदुस्थानांतील भावी सर्वांगीण क्रांति सत्याग्रही शक्तीनें घडवून आणण्याचें कार्य हिंदी समाजवादी पक्ष करूं लागेल. तो हें कार्य करूं लागला असतां, इंग्लंडांतील कामगार वर्गाचा साम्राज्यमद उतरून त्याला हिंदी समाजवाद्यांचें नेतृत्व स्वीकारावें लागेल. अशा तऱ्हेनें इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोनहि देशांतील समाजसत्ताक क्रांति शांततेच्या मार्गानें यशस्वी होण्याचा संभव अद्यापहि आहे.

इंग्लंडांतील समाजवादी किंबहुना कम्युनिस्ट विचारवंतांनाहि ही विचासरणी पटली असून आज सत्याग्रही हिंदी राष्ट्रवादाशीं स्वातंत्र्याच्या व समानतेच्या भूमिकेवर तडजोड अथवा तहनामा करावा, असें त्यांच्यांपैकीं बऱ्याच लोकांचें धोरण आहे. ज्याप्रमाणें १९ व्या शतकांतील ब्रिटिश लिबरल पुढारी हिंदी राष्ट्रसभेशीं तडजोडीचें धोरण ठेवून हिंदुस्थानांतील सशस्त्र क्रांति टाळावी असा उपदेश आपल्या देशबांधवांस करीत असत, त्याचप्रमाणें आज इंग्लंडांतील समाजवादी विचाराचे पुढारी हिंदुस्थानांत होणारी भावी सामाजिक क्रांति अत्याचारी बनूं नये व ती शांततेनें पार पडावी, म्हणून हिंदुस्थानचा स्वयंनिर्णयाचा व स्वातंत्र्याचा हक्क मान्य करून हिंदी राष्ट्रवादाशीं समानतेचा समेट करावा असा उपदेश करीत आहेत. मि. फेनर ब्रॉक्वे यांनीं 'Indian Crisis' या नांवाचें एक पुस्तक १९३० सालचा सत्याग्रहसंग्राम चालू असतां लिहिलें आहे. त्यांत ते म्हणतात:—

"हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश भांडवल व ब्रिटिश मालाचा खप यांचें भवितव्य हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या आकांक्षासंबंधीं जें धोरण ताबडतोब स्वीकारण्यांत येईल त्यावर अवलंबून आहे. ब्रिटिशांच्या राजनीतीमुळें हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश व्यापार झपाट्यानें नष्ट होऊं लागला आहे .... शिवाय सध्यां चालू असणारा लढा लवकर व समाधानकारकपणें न मिटविल्यास ब्रिटिश आर्थिक हितसंबंधावर अधिकच भयंकर परिणाम होण्याचा

संभव आहे. ज्यांनीं हिंदुस्थानांत आपलें भांडवल गुंतविलें आहे, त्यांना मित्रत्वाच्या नात्यानें जर कोणता सल्ला मला देतां येईल, तर मी म्हणेन कीं, हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश भांडवलाला खरा धोका राजकीय क्रांतीपासून नसून सामाजिक क्रांतीपासूनच आहे. हिंदुस्थानच्या राजकीय आकांक्षा तृप्त करण्याच्या कामीं जों जों दिवसगत होत जाईल, तों तों खाजगी मालमत्ता जप्त करणारी व सरकारी कर्जें बुडविणारी सामाजिक क्रांति उत्पातकारक स्वरूप धारण करण्याचा संभव अधिकाधिक वाढत जाईल. प्रस्तुत राजकीय चळवळीमुळें जी क्रांतिकारक वृत्ति निर्माण होत आहे, ती एकाएकीं नाहींशी होणार नाहीं, जर ही वृत्ति हिंदी अंतःकरणांत खोल रुजली गेली तर राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्याबरोबर निश्चितपणें सुरू होणाऱ्या जनतेच्या आर्थिक उन्नतीच्या लढ्यांतहि तीच वृत्ति व्यक्त झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. जगाच्या कोणत्याही इतर भागाप्रमाणें हिंदुस्थानांतीलहि राजकीय स्वातंत्र्याची किंवा सामाजिक स्वातंत्र्याची चळवळ कायमची थोपवून धरणें अशक्य आहे. म्हणून आपल्या आर्थिक हितसंबंधांचें संरक्षण करण्याची ज्यांना इच्छा आहे त्यांनीं पुढें होणाऱ्या दुसऱ्या, म्हणजे सामाजिक, लढ्याचा निकाल लागतांना समंजसपणाचें वातावरण कायम राहावें यासाठीं पहिल्या, म्हणजे राजकीय लढ्याचा, निर्णय लवकर तडजोडीनें लावण्याचा प्रयत्न करावा हेंच त्यांच्या हिताचें आहे."§

१९ व्या शतकांतील ब्रिटिश मुत्सद्दी हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला तरी आपला व्यापार चालू राहावा, या दृष्टीनें आपलें राजकीय धोरण आंखण्याचा उपदेश आपल्या राष्ट्रास करीत असत. आज नव्या परिस्थितीस अनुसरून इंग्लंडांतील दूरदर्शी ब्रिटिश राजकीय तत्त्वज्ञ हिंदुस्थानांतील सामाजिक क्रांतीनें रक्तपाताचें उग्र स्वरूप धारण करूं नये व तींत आपल्या देशबांधवांची व त्यांच्या भांडवलाची एकाएकी आहुति पडूं नये यासाठीं सत्याग्रही हिंदी राष्ट्रवादाशीं तडजोड करून भावी सामाजिक क्रांति शांततेनें घडवून आणण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण करावें असा उपदेश ब्रिटिश राष्ट्रास करीत आहेत. हा उपदेश ब्रिटिश राष्ट्रास

§ 'Indian Crisis' by Fenner Brockway, P. 49–51.

पटणें किंवा न पटणें, हें हिंदी जनता सत्याग्रही संग्रामांत किती त्याग करावयास तयार आहे आणि आपल्यावर लादण्यांत येणारें प्रतिगामी संयुक्त राज्य उलथून पाडण्यास कितपत समर्थ आहे यावर अवलंबून आहे. हिंदी जनता हें कार्य यशस्वी करील अशी आमची श्रद्धा असल्यानें हिंदुस्थानांतील भावी सामाजिक क्रांतिहि तिला शांततेच्या मार्गानें घडवून आणतां येईल अशी आमची अपेक्षा आहे. मात्र तसें घडून येण्यास सत्याग्रही पक्षानें आपलें तत्त्वज्ञान सामाजिक क्रांतीस लागू केलें पाहिजे, आणि निदान ब्रिटिश मुत्सद्यांइतका तरी दूरदर्शीपणा येथील भांडवलशाहीनें दाखविला पाहिजे. यापैकीं दुसरी गोष्ट पहिलीवरच सर्वस्वी अवलंबून आहे. म्हणजे सत्याग्रही तत्त्वज्ञानानें सामाजिक क्रांतीचें कार्य हातीं घेतलें, तर हिंदी भांडवलशाही दूरदर्शी स्वार्थानें तरी शांततेच्या क्रांतीपुढें मान वांकविल्याशिवाय राहणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. अर्थात् सत्याग्रही तत्त्वज्ञानानें हें भावी कार्य आपल्या अंगावर घेतलें नाहीं व पं. नेहरू उपदेशित असलेलें समाजसत्ताक लोकशाहीचें ध्येय स्वीकारिलें नाहीं, तर मात्र येथील समाजक्रांति सशस्त्र स्वरूप धारण केल्याखेरीज राहणार नाहीं.

सत्याग्रह आणि वर्गविग्रहात्मक सामाजिक क्रांति या दोन गोष्टी तत्त्वतःच भिन्न आहेत व त्यांचा समन्वय होऊं शकत नाहीं असें मानण्याचा अलीकडे एक प्रघात पडूं लागला आहे. हा प्रघात पडण्यास जसें सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचे विरोधक कारण आहेत तसेंच त्याचे कांहीं भक्तहि कारण आहेत. यासाठीं वर्गविग्रहाचें तत्त्व कितपत यथार्थ आहे व वर्गसंधि अथवा वर्गसहकार्य हें तत्त्व कितपत यथार्थ आहे यासंबंधीं येथें विवेचन करणें भाग आहे. प्रथमतः वर्गविग्रहाच्या तत्त्वाचे पुरस्कर्ते त्यासंबंधीं शुद्ध शास्त्रीय व तात्त्विक दृष्ट्या काय म्हणतात, तें निर्विकार मनानें समजून घेतलें पाहिजे. या बाबतींत कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते मि. एडवर्ड कोन्झ हे आपल्या 'An Introduction to Dialectical Materialism' या पुस्तकांत म्हणतातः "वर्गविग्रह आणि वर्गसंहति (Class Harmoney) या दोन तत्त्वांतील विरोधाचा या दृष्टीनें अभ्यास करणें अप्रिय असलें तरी फार उपयुक्त आहे. या बाबतींत दोन विचारसरणी आपणांस आढळतात.

एक विचारसरणी वर्गविग्रहच नाकारते, तर दुसरी वर्गसंहति नाकारते. या दोनहि विचारसरणी चुकीच्या व अशास्त्रीय आहेत. वर्गविग्रह ही एक वस्तुस्थिति आहे. राजकारण आणि उद्योगधंदे यांत दररोज दृष्टीस पडणारा एक प्रकार आहे. हा वर्गविग्रह चालू ठेवण्यास तो नाकारणें हेंच ज्यांच्या हातचें एक प्रबल शस्त्र आहे, तेच तो नाकारूं शकतील, अथवा बुद्धिजीवि वर्गातील ज्यांचा संबंध वास्तविक जगाशीं तुटला आहे ते एक तो नाकारूं शकतील. परंतु आजच्या समाजांत वर्गविग्रह ही एकच वस्तुस्थिति नाहीं, त्यांत वर्गसंहतीचेहि अनेक प्रकार आहेत. निरनिराळ्या वर्गांतील विशिष्ट प्रमाणांतील शांतता आणि संहति, हें तत्त्व आणि वर्गविग्रहाचें तत्त्व हीं दोनहि एकाच वेळीं समाजांत कशी नांदूं शकतात? वर्गविग्रह आणि वर्गसंहति हीं परस्परविरुद्ध तत्त्वें एकाच वेळीं एका समाजांत नांदूं शकणार नाहींत, या मतास अशास्त्रीय मनाचे लोक चिकटून राहतात. तथापि एकाद्या कुटुंबांत अन्नाच्या बाबतींत पतिपत्नीचें मतैक्य असतांहि आपल्या खोलीचें उष्णतामान किती असावें अथवा आपण सिनेमास किंवा प्राणिसंग्रहालयांत जावें कीं नाहीं, याबद्दल त्यांच्यांत वाद होऊं शकतो. कुटुंबांत भांडणें असलीं तरी विशिष्ट मर्यादेंत कौटुंबिक ऐक्य नांदूं शकत नाहीं असें नाहीं...... वर्गविग्रह आणि वर्गसंहति हीं तत्त्वें परस्परांचा उच्छेद न करतांहि एकाच वेळीं समाजांत नांदू शकतात........ साम्राज्यशाही पद्धतीनें जित लोकांचा द्रव्यापहार करावा आणि त्यांतील नफा दोघांनीं वांटून घ्यावा या बाबतींत ब्रिटनमधील दोनहि वर्गांचें समान भौतिक हितसंबंधांच्या पायावर मतैक्य होऊं शकतें..... .... जोंपर्यंत जित लोकांचा द्रव्यापहार करण्याच्या मार्गाहून भिन्न असा, समाजाची समाजसत्ताक संघटना करून आपली उच्च राहणी कायम ठेवण्याचा, दुसरा मार्ग आम्ही दाखवूं शकत नाहीं तोंपर्यंत हें असेंच चालणार...... ब्रिटन समाजवादी बनल्यास हिंदी शेतकऱ्याची लूट करून हिंदी बाजारपेठांचा नाश करणाऱ्या सावकारांचें आणि स्वदेशी व विदेशी भांडवलवाल्यांचें संरक्षण तें करणार नाहीं. हिंदी लोकांशीं त्यानें सहकार्य केल्यास हिंदी बाजार-

पेठांतील क्रयशक्ति त्यास पुष्कळच वाढवितां येईल. तसेंच आपल्या देशांतील जनतेच्या राहणीचें मान वाढवूनहि त्यास ब्रिटिश बाजारपेठांतील खपाचीहि बरीच वाढ करतां येईल. हा समाजवादी व्यवहार्य मार्ग जर आम्ही लक्षावधि कामगारांना दाखवूं शकलों, तर ते टोरी पक्षास सोडून देतील. फॅसिझमचा उदयसुद्धां वर्गावर्गांतील हितैक्याच्या भावनेवरच अवलंबून असतो. जेव्हां इटालींत व जर्मनींत अनेक हल्ल्यानंतरहि तत्कालीन परिस्थितींत राज्यांतील सत्ता आपल्या हातीं घेऊन समाजाची सर्व व्यवस्था लावण्यास तेथील कामगारवर्ग असमर्थ ठरला, तेव्हांच या तीव्र वर्गविग्रहाचे क्लेश असह्य वाटून पुष्कळांनीं कोणत्या तरी मार्गानें त्याची एकदां समाप्ति व्हावी, अशी इच्छा धरिली. यामुळेंच फॅसिझमच्या उदयास संधि सांपडली . . . . केवळ अपवादात्मक परिस्थितींतच वर्गविग्रह वर्गसंहतीला अगदीं अंधारांत लोटून देतो; व अशाच वेळीं राज्यक्रांति होते. जेव्हां रशियांतील कामकऱ्यांना व शेतकऱ्यांना तेथील भांडवलवाले व जमीनदार यांच्यापासून कांहींहि मिळण्याची आशा उरली नाहीं आणि या वरिष्ठ वर्गाच्या सर्व प्रयत्नांचें दिवाळें निघालें, तेव्हांच तेथील शेतकरी–कामकरी वर्ग बोल्शेव्हिक प्रचाराकडे लक्ष देऊं लागला. रशियामध्यें वर्गभावनेची ही जी तीव्र जाणीव उत्पन्न झाली ती बदललेल्या बाह्य परिस्थितीमुळेंच मुख्यतः झाली. ही परिस्थिति निर्माण होण्यापूर्वी बोल्शेव्हिकांच्या प्रचाराकडे शेतकरी–कामकरी वर्गाचें लक्ष वेधलें नव्हतें." (पृ. ४२–४५) आमच्या मतें या उताऱ्यांतील वर्गविग्रहाचें विवेचन अत्यंत शास्त्रशुद्ध असें आहे आणि तें समाजवादी आणि सत्याग्रही अशा दोनहि तत्त्वज्ञानांनीं मान्य करण्यासारखें आहे. एकाच राष्ट्रांत वागणारे निरनिराळे वर्ग कोणत्या तरी समान हितसंबंधांसाठीं एक होत असतात, तसेंच ते हितसंबंधांतील विरोधाच्या तीव्रतेच्या प्रमाणांत परस्परांशीं विग्रह करण्यास तयार होतात. एका राष्ट्रांतील भिन्नवर्गीयांत जसा हितविरोध असतो, तसेंच त्यांच्यांत कांहीं बाबतींत हितसामान्यहि असूं शकतें. ज्यावेळीं समाजांतील हितसामान्याची भावना अधिक तीव्र असते, त्यावेळीं वर्गविग्रहात्मक क्रांति होऊं शकत नाहीं आणि ज्यावेळीं

वर्गविरोधाची भावना हितसामान्याच्या भावनेहून अधिक तीव्र बनते, त्यावेळीं वर्गविग्रहात्मक क्रांति टळूं शकत नाहीं. वर्गविरोधाची भावना अधिक तीव्र होणें अथवा हितसामान्याची भावना अधिक तीव्र बनणें या गोष्टी केवळ प्रचारावर अवलंबून नसून त्या समाजाच्या अथवा राष्ट्राच्या आर्थिक किंवा राजकीय परिस्थितीवर अवलंबून असतात. ज्या देशांतील सर्वच वर्ग सत्ताहीन बनून परकीयांच्या जुलमाचें व द्रव्यहरणाचें स्थान बनलेले असतात, त्या देशांत वर्गविग्रहाच्या क्रांतीचें तत्त्व रुजण्यास अनुकूल परिस्थिति असत नाहीं. अशीच स्थिति दुसऱ्या राष्ट्रांस लुबाडणाऱ्या साम्राज्यवादी राष्ट्रांतील वर्गांची असते. त्यांच्यातहि वर्गविग्रहाच्या भावनेपेक्षां हितसामान्याची भावनाच अधिक तीव्र असते व त्यामुळें तेथील परिस्थितिहि वर्गविग्रहात्मक क्रांतीस प्रतिकूलच असते. अशा वेळीं वरील दोनहि परिस्थितींतील राष्ट्रांत एक प्रकारच्या राष्ट्रवादाची भावना प्रबल बनते. पहिल्या राष्ट्रांत आपल्यावरील परकीय आक्रमणाच्या प्रतिकाराच्या स्वरूपानें ती व्यक्त होते आणि दुसऱ्या राष्ट्रांत परकीयावरील आक्रमणाच्या रूपानें ती व्यक्त होते. यांपैकीं पहिलें स्वरूप हें जगाच्या शांततेस पोषक, तर दुसरें स्वरूप जगाच्या शांततेस विरोधक असतें. पहिल्या स्वरूपाचा राष्ट्रवाद हा मानवसंस्कृतीच्या प्रगतीस कारण होतो, तर दुसऱ्या स्वरूपाचा राष्ट्रवाद हा तिच्या अधोगतीस कारण होतो. हिंदुस्थानांतील आजचा राष्ट्रवाद हा पहिल्या प्रकारचा असून तो मानव संस्कृतीच्या प्रगतीस व जगाच्या शांततेस पोषक असा आहे. हिंदुस्थानांत कोणताच वर्ग अद्यापि सत्ताधारी बनला नसल्यामुळें येथील लढ्यास वर्ग-विग्रहाचें अथवा समाजसत्ताक क्रांतीचें स्वरूप येणें तूर्त शक्य नाहीं. एकदां विलायतेंतील राजसत्ता हिंदुस्थानांत आली म्हणजे मात्र येथील राष्ट्र-वादांतून निर्माण होणारी शक्ति कांहीं काळ सधन—निर्धन वर्गांतील विरो-धाच्या किंबहुना विग्रहाच्या स्वरूपानें व्यक्त झाल्याखेरीज राहाणार नाहीं. मात्र हा वर्गविग्रह चालू असतां येथील लोकशाहींतील राजसत्ता आपल्या हातीं घेऊन तिचा उपयोग निर्धन वर्गांच्या बाजूनें करणें सत्याग्रही राष्ट्रसभेस शक्य होईल. ज्यावेळीं हिंदुस्थानांतील सधनवर्ग एकजूट होऊन आपल्या

देशांत निर्माण झालेली लोकशाही हस्तगत करण्याच्या आणि त्या सत्तेच्या आश्रयानें निर्धन वर्गाच्या उन्नतीस विरोध करण्याच्या प्रयत्नास लागेल त्यावेळीं राष्ट्रसभेस आपलें सत्याग्रही तत्त्वज्ञान सोडावयाचें नसेल तर वर्ग-विग्रहाचें तत्त्व कांहीं काळ अवलंबिणें अपरिहार्य होईल. यावेळीं राष्ट्रसभेस आपल्या देशांत निर्माण होणारी राजसत्ता हस्तगत करतां आली नाहीं, तर तिला प्रस्थापित राजसत्तेशीं असहकारयुद्धहि पुकारावें लागेल. आजच्या पर-कीय सरकारच्या आश्रयानें जे हितसंबंध प्रबल झाले आहेत, त्यांना विरोध केल्याखेरीज राष्ट्रसभेस या देशांत खरी लोकशाही अथवा खरें स्वराज्य प्रस्थापित करतां येणार नाहीं.

हिंदुस्थानांतील भावी स्वराज्यसरकारपुढें येथील चाळीस कोटी लोकांच्या पोटापाण्याच्या प्रश्न अत्यंत तीव्र स्वरूपांत येऊन उभा राहणार आहे. आज-पर्यंत हिंदुस्थानांतील सामान्य जनतेचें जें द्रव्यहरण झालेलें आहे, त्यामुळें येथील जनता आणि मध्यमवर्ग हे दोघेहि आज उपासमारीनें व बेकारीनें जर्जर झालेले आहेत. या चाळीस कोटी लोकांच्या राष्ट्राचा प्रश्न भांडव-लशाही व साम्राज्यशाही पद्धतीनें सुटणें अशक्य आहे. इंग्लंड किंवा जपान यांसारख्या छोट्या राष्ट्रांना आपल्या जनतेचा व मध्यमवर्गाचा प्रश्न कांहीं काळ तरी हिंदुस्थान किंवा चीन पादाक्रांत करून सोडविणें शक्य असेल, पण हिंदुस्थान किंवा चीन यांसारखे खंडतुल्य देश या मार्गानें आपल्या पसतीस किंवा चाळीस कोटी जनतेचा प्रश्न सोडवूं शकत नाहींत. यामुळें हिंदी राष्ट्रवादास इंग्लिश किंवा जपानी राष्ट्रवादाप्रमाणें साम्राज्यशाहीचें स्वरूप येणें निसर्गतःच अशक्य आहे. अर्थात् ब्रिटिश साम्राज्याच्या आश्र-यानें येथें उदयास येणारी भांडवलशाही आपलें आसन सुस्थिर करूं शक-णार नाहीं, व देशांतील राजसत्ता तिनें कांहीं काळ हस्तगत केली तरीहि येथील सामान्य जनतेचा व मध्यमवर्गाचा प्रश्न तिला सोडवितां न आल्यानें तिला ती सत्ता आपल्या हातीं टिकवितां येणार नाहीं. आज येथें जे ब्रिटिश भांडवलवाले आपलें आसन स्थिर करीत आहेत त्यांचें तें आसन काढून घेऊन त्यावर हिंदी भांडवलवाल्यांना बसविलें तरी तेवढ्यानें हिंदी जनतेचा प्रश्न सुटत नाहीं. हिंदुस्थानांतील धनोत्पादनाच्या नाड्या

हिंदी भांडवलवाल्यांच्या हातीं आल्या किंवा ब्रिटिश भांडवलवाल्यांच्या हातीं राहिल्या, तरी त्यांतील फरक हिंदी जनतेच्या हितसंवर्धनाच्या दृष्टीनें फारसा महत्त्वाचा होऊं शकत नाहीं. त्या नाड्या हिंदी जनतेच्या हातीं येणें म्हणजेच कोणत्या तरी स्वरूपांत समाजसत्तेची प्रस्थापना होणें, हेंच हिंदी जनतेच्या हितसंवर्धनास आवश्यक आहे; व ही प्रस्थापना वर्गविग्र-हाच्या तत्त्वाचें आकलन व अवलंबन केल्याखेरीज राष्ट्रसभेस करतां येणार नाहीं.

आतां वर्गविग्रहाचें तत्त्व भारतीय संस्कृतीशीं आणि सत्याग्रही तत्त्वज्ञा-नाशीं विसंगत आहे या मताचा अधिक विचार करूं. प्रथमतः सत्याग्रही तत्त्वज्ञान आणि वर्गविग्रहाचें तत्त्व यांत मूलतःच विरोध आहे काय तें पाहूं व नंतर भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें त्याचा विचार करूं. आतांपर्यंत सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाची उत्पत्ति व अभिवृद्धि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांतूनच झाली असल्यामुळें त्यानें वर्गविग्रहाचें धोरण अवलंबिलें नाहीं हें यथायोग्यच झालें व जोंपर्यंत हा लढा तें चालवीत आहे तोपर्यंत त्यानें वर्गविग्रहाचें धोरण अवलंबिण्याचें कारणहि नाहीं. आज या तत्त्वज्ञानांतून राष्ट्रांतील सर्व लोक हे एका मोठ्या एकत्रकुटुंबांतील अनेक व्यक्तींप्रमाणें आहेत आणि त्या सर्वांचे हितसंबंध परस्परविरोधी नसून परस्परावलंबी आहेत, अशा प्रकारची राष्ट्रीय बंधुभावना जागृत होत आहे. ही बंधु-भावना अथवा राष्ट्रीय एकत्रकुटुंबाची भावना समाजसत्तेच्या तत्त्वाशीं मुळींच विसंगत नसून ती त्यास पोषकच आहे. परंतु एकत्रकुटुंब हें समाईक संपत्तीच्या आणि श्रमसहकार्याच्या तत्त्वांवरच नांदूं शकतें व टिकूं शकतें याची विस्मृति होऊं देतां कामा नये. ज्या एकत्रकुटुंबांतील संपत्ति समाईक नाहीं अथवा समाईक असली तरी तिचा उपभोग सर्वांस समत्वानें घेतां येत नाहीं, आणि ज्यांतील सर्व प्रौढ व सुदृढ व्यक्ति त्या कुटुंबाच्या संपत्तींत व सुखांत भर घालण्यासाठीं मनोभावानें झटत नाहींत तें एकत्रकुटुंब अखेरीस नष्ट झाल्याखेरीज राहात नाहीं. एकत्रकुटुंबांतील एक दोन व्यक्तींनींच समाईक संपत्तीचा उपभोग घ्यावा व इतरांनीं केवळ कष्ट करावेत या तत्त्वावर एकत्र कुटुंबांत विग्रह उत्पन्न झाला तर त्याची

जबाबदारी समाईक संपत्तीचा बिनकष्टानें उपभोग घेणाऱ्या व्यक्तीवरच येते हें उघड आहे. अशा व्यक्तींच्या वर्तनासच सामान्य भाषेत एकत्र-कुटुंबांतील दादागिरी असें नांव देण्यांत येतें. भांडवलशाही म्हणजे अशाच प्रकारची राष्ट्रीय कुटुंबांतील दादागिरी आहे. ही भांडवलशाहीची दादा-गिरी कायम ठेवून राष्ट्रीय कुटुंबाची जीवितयात्रा चालूं शकत नाहीं आणि त्या कुटुंबांत वर्गविग्रह निर्माण होतो, म्हणून ही दादागिरी नष्ट करणें आणि राष्ट्रांतील प्रत्येक प्रौढ व सुदृढ नागरिकास शारीरिक अथवा बौद्धिक कष्ट केल्याखेरीज संपत्तीचा उपभोग घेतां येणार नाहीं, या तत्त्वावर राष्ट्राच्या औद्योगिक जीवनाची उभारणी करणें आणि एकत्र कुटुंबां-तील व्यक्तीप्रमाणें राष्ट्रांतील सर्व व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासास आवश्यक व पोषक अशा प्रकारें राष्ट्रीय संपत्तीचा उपभोग घेतां येईल असे कायदे करणें, म्हणजेच समाजवादाचीं प्रस्थापना करणें होय. याच्या उलट राष्ट्रांतील सर्व व्यक्तींचीं जीवितसाधनें भांडवलशाहीच्या हातांत देणें आणि बहुजनसमाजाला तिच्या आर्थिक दास्यांत लोटणें, म्हणजे राष्ट्रांतील वर्गविग्रह चिरंतन करणेंच होय. वर्गविग्रह चिरंतन करणें हें समाजवादाचें ध्येय नाहीं; तर भांडवलशाहीच्या दादागिरीमुळें उत्पन्न होणारा वर्ग-विग्रह नष्ट करून राष्ट्रीय एकत्र कुटुंबाची न्यायाच्या व समतेच्या पायावर स्थापना करणें हें समाजवादाचें ध्येय आहे. समाजवाद हा खरोखर सर्वो-दयवादच आहे. मात्र ही सर्वोदयाची व सहकार्याची भावना समाजांत भांडवलशाही कायम ठेवून नांदूं शकत नाहीं, असें त्याचें स्पष्ट मत आहे. भांडवलशाहीच्या दादागिरीमुळें निर्माण होणारा वर्गविग्रह नष्ट करणें भांडवलशाहीशीं झगडा केल्याखेरीज शक्य नाहीं. हा झगडा करणें म्हणजे वर्गविग्रह निर्माण करणें नसून भांडवलशाहीनें निर्माण केलेल्या वर्गविग्र-हाला बळी पडणाऱ्या सामान्यजनतेला सत्याग्रही बनविणें आहे. न्यायप्रस्थापनेच्या लढ्यास सत्याग्रही भीत नाहीं. तो तसा भिईल तर सत्याग्रहीच उरणार नाहीं.

दुसऱ्या एका दृष्टीनें सत्याग्रही तत्त्वज्ञान आणि समाजवाद यांत अनुल्लं-घनीय मतभेद असल्याचें प्रतिपादण्यांत येत असते. सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत

मनुष्यस्वभाव सुधारणाक्षम आहे अथवा प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत न्यायबुद्धीच्या रूपानें परमेश्वर वसत असतो असें गृहीत धरण्यांत येत असतें; याच्या उलट समाजवादी तत्त्वज्ञानांत प्रत्येक मनुष्य स्वार्थसाधु असतो असें गृहीत धरण्यांत येत असतें, अशा स्वरूपांत हा मतभेद कांहीं लोक मांडितात. पण अशा प्रकारें मनुष्यस्वभावाच्या स्वरूपाबद्दल सत्याग्रही तत्त्वज्ञान आणि समाजवादी तत्त्वज्ञान यांच्यांतील मतभेदाची मांडणी करणें हेंहि आमच्या मतें शास्त्रशुद्ध नाहीं. मनुष्यस्वभाव केवळ स्वार्थप्रधान आहे असें समाजवादाचें मत नाहीं; आणि याच्या उलट मनुष्यस्वभाव हा केवळ न्यायप्रधान आहे असेंहि सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचें मत नाहीं. मनुष्यस्वभावांत स्वार्थबुद्धि व न्यायबुद्धि हीं दोन्हीहि तत्त्वें असून त्यांपैकीं स्वार्थबुद्धि न्यायबुद्धीच्या अंकित झाल्याखेरीज मनुष्यसमाजांत शांतेचें राज्य प्रस्थापित होणार नाहीं हें दोन्हीहि तत्त्वज्ञानांत गृहीत धरावेंच लागतें. समाजांतील स्वार्थबुद्धीवर न्यायबुद्धीचें नियंत्रण राहण्यास त्या समाजाची आर्थिक घटना विशिष्ट प्रकारची असणें अवश्य आहे व ती तशी बनली नाहीं, तोंपर्यंत समाजांत न्यायप्रस्थापना होणार नाहीं आणि म्हणून समाजांतील न्यायप्रस्थापना त्याच्या आर्थिक घटनेवर व तिच्या सुधारणेवर अवलंबून असते, असें समाजवादी तत्त्वज्ञान म्हणतें. मनुष्यस्वभावाचें व्यक्त स्वरूप कशा प्रकारचें असणार हेंहि समाजाच्या आर्थिक घटनेवरच अवलंबून असतें. जोंपर्यंत ही घटना न्यायाधिष्ठित बनली नाहीं, तोंपर्यंत त्या समाजांतील सामान्य व्यक्ति न्यायनिष्ठ बनूं शकणार नाहींत. भांडवलशाही समाजरचना अन्यायावर उभारलेली आहे आणि म्हणून ती रचना बदलल्याखेरीज अशा समाजांतील सामान्य व्यक्तींचा स्वभाव न्यायप्रधान न होतां स्वार्थप्रधानच राहणार. भांडवलवाले तेवढेच स्वार्थी आणि कामगार तेवढे सर्वच न्यायप्रिय असें समाजवादाचें म्हणणें नाहीं. कामगार व भांडवलवाले यांच्यांतील लढा हा वर्गीय स्वार्थांचाच लढा आहे हें त्यास मान्य आहे. तथापि भांडवलवाल्यांचा वर्गीय स्वार्थ अधिक न्यायी समाजरचना प्रस्थापित करण्याच्या आड येतो, तसा कामगारांचा वर्गीय स्वार्थ न्यायी समाजरचना प्रस्थापित करण्याच्या आड येत नाहीं; किंबहुना तो त्या कार्यास

साहाय्यकच बनतो असें त्याचें मत आहे. सामाजिक ध्येय हें समाजांत न्यायप्रस्थापना करण्यासाठींच असतें आणि ही न्यायप्रस्थापना झाल्या-नंतर त्या समाजांतील सर्वच व्यक्तींचें हित होणार असतें. परंतु तिच्यामुळें सर्वच वर्गांचा स्वार्थ अधिक साधतो असें नाहीं. कांहीं वर्गांचा स्वार्थ आजच्या समाजांत जितका साधतो, तितका पुढील समाजांत साधणार नाहीं. यामुळें अशा वर्गांतील सामान्य लोक त्या ध्येयाच्या प्रस्थापनेस विरोध करतात आणि आजच्या समाजांत ज्या वर्गांचा न्याय्य स्वार्थहि चुरडला जात आहे त्या वर्गांतील लोक नव्या ध्येयाच्या प्रस्थापनेसाठीं करावा लागणारा स्वार्थत्याग करण्यास फार मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात, अशी समाजवादी विचारसरणी आहे. समाजसत्ताक आर्थिक घटना ही न्यायप्रस्थापनेसाठीं असली तरी तिच्यामुळें जमीनदार–कारखा-नदारवर्गांच्या स्वार्थाला धक्का बसणार असल्यामुळें त्या वर्गांतील सामान्य व्यक्ती समाजसत्ताक क्रांतींत सामील होणार नाहींत; इतकेंच नाहीं तर, अशा सामान्य व्यक्ती या क्रांतीस विरोधच करतील असें समजून समा-जवादी कार्यकर्त्यांनीं आपलें धोरण आंखलें पाहिजे असें समाजवादी तत्त्व-ज्ञान आहे. ज्यावेळीं सत्याग्रही तत्त्वज्ञान सामाजिक क्रांतीचें कार्य हातीं घेईल त्यावेळीं त्यासहि अशाच प्रकारचें धोरण स्वीकारावें लागेल असें आम्हास वाटतें. आजहि ज्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचा लढा राष्ट्रसभा चालवीत आहे त्यांतील धोरण अशा तत्त्वावरच आंख-लेलें आहे. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं जो झगडा करावयाचा त्या झगड्यांत भारतीय लोकच अधिक भाग घेणार किंब-हुना त्याचा सर्व भार तेच उचलणार असें गृहीत धरूनच सत्याग्रहाची व असहकाराची योजना करण्यांत येते. भारतीयांच्या स्वातंत्र्यासाठीं ब्रिटिशांनीं कां झगडूं नये, असा प्रश्न सहसा कोणी उपस्थित करीत नाहीं. भारतीय स्वातंत्र्य हा केवळ जगांत न्यायप्रस्थापना करण्याचा झगडा आहे व म्हणून जगांतील कोणत्याहि देशांतील न्यायप्रिय किंवा न्यायनिष्ठ लोक या झगड्यांत सारख्याच प्रमाणांत सामील होतील असें गृहीत धरून कोणीहि वागत नाहीं. भारतीय स्वातंत्र्य हा जगांतील न्याय-

प्रस्थापनेचा प्रश्न असला तरी या न्यायप्रस्थापनेचा ज्या भारतीयांच्या न्याय्य राष्ट्रीय स्वार्थसाधनांशीं त्याचा निकट संबंध आहे, ते भारतीयच या झगड्यास जास्तींत जास्त स्वार्थत्याग करतील आणि ज्या ब्रिटिश लोकांच्या राष्ट्रीय स्वार्थाच्या विरुद्ध हा झगडा चालू आहे ते ब्रिटिश लोक या झगड्यास जास्तींत जास्त विरोध करतील असें गृहीत धरूनच सत्याग्रहसंग्रामाचेंहि धोरण आंखण्यांत येत असतें. याचा अर्थ या झगड्यांत कोणतेच ब्रिटिश लोक सामील होणार नाहींत किंवा त्यास सहानुभूति दाखविणार नाहींत असा होत नाहीं. कांहीं अपवादभूत ब्रिटिश व्यक्ती या झगड्यांत सामील होतील व अनेक ब्रिटिश लोक त्याच्याशीं सहानुभूतिहि व्यक्त करतील. पण तेवढ्यानें वरील सामान्य सिद्धांतास बाध येत नाहीं. हिंदी स्वातंत्र्याचा हक्क ब्रिटिश राष्ट्रानें मान्य करण्यापूर्वी साम्राज्यशाहीनें येथें प्रस्थापित केलेलें राज्ययंत्र स्थगित झालें पाहिजे, आणि साम्राज्यशाहीच्या मार्गानें आपला स्वार्थ साधणें यापुढें अशक्य आहे अशी ब्रिटिश राष्ट्राची खात्री झाली पाहिजे; तरच आपणांस स्वातंत्र्यप्राप्ति होईल असें सत्याग्रहाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामांतहि गृहीत धरलेलें आहे. या गृहीत धरण्यांत सामान्य मनुष्यस्वभावासंबंधीं जी विचारसरणी अवलंबिण्यांत येतें तीच विचारसरणी अवलंबिल्याखेरीज समाजसत्ताक क्रांति घडवून आणतां येणार नाहीं. ती विचारसरणी म्हणजे भांडवलशाही समाजरचना यापुढें चालूं शकत नाहीं असें भांडवलवाल्यांस दिसून आल्याखेरीज अथवा देशांतील प्रस्थापित राजसत्तेनें आपल्या सत्तेच्या जोरावर समाजांतील न्यायप्रस्थापनेस आवश्यक असणारी ही क्रांति बहुजनसमाजाच्या पाठिंब्यानें आम्ही घडवून आणणार असा निर्धार केल्याखेरीज, समाजसत्तेची प्रस्थापना होणार नाहीं हीच होय. या न्यायप्रस्थापनेच्या कार्यांत कोणीच भांडवलवाले सामील होणार नाहींत असें नाहीं, परंतु त्या वर्गांतील सामान्य व्यक्ती त्यांत सामील होणार नाहींत; व ज्या थोड्या असामान्य व्यक्ती सामील होतील त्या आपला स्वार्थ सोडूनच सामील होतील. ज्या भांडवलवाल्यांना या न्यायप्रस्थापनेच्या कार्यांत सामील व्हावयाचें असेल त्यांनीं आपलें भांडवल-

बालपण सोडून द्यावयास तयार झालें पाहिजे. एक वेळ सुईच्या नेड्यांतून उंट जाऊं शकेल पण परमेश्वरी साम्राज्यांत श्रीमंतास प्रवेश करतां येणार नाहीं असें ख्रिस्त म्हणाला, परिग्रही मनुष्य सत्याग्रही बनूं शकत नाहीं, असें म. गांधी म्हणतात आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील सत्याग्रहाच्या मोहिमेस सधनांपेक्षां निर्धनांनींच खरें साहाय्य केलें असा आपला अनुभव निवेदन करतात. या मतांत व अनुभवांत मनुष्यस्वभावाच्या स्वरूपासंबंधीं जो सिद्धांत अंतर्भूत झाला आहे त्याहून दुसरा कोणताहि सिद्धांत, समाजसत्ताक क्रांतीला भांडवलवाले विरोध करतील, या मतांत अंतर्भूत झाला आहे असें मानण्याची आवश्यकता नाहीं. समाजांतील अन्यायाचा प्रतिकार त्या अन्यायानें पीडिलेले लोक करितात व त्या अन्यायावर स्वार्थ साधणारे लोक या प्रतिकारास विरोध करितात. हा सामान्य व्यवहार ज्यांस माहीत नाहीं असे लोक समाजांतील अन्यायनिवारणाचा लढा यशस्वी करूं शकतील असें वाटत नाहीं. सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचा व्यवहारहि अशाच धोरणानें चालावा लागतो व चालतो.

सत्याग्रहांतील अनत्याचारी असहकारक्रांतीचें तत्त्व केवळ परकीय राजसत्तेसच लागूं न करितां स्वकीय राजसत्ता व स्वकीय धनिकवर्ग यांच्याविरुद्धहि तें तत्त्व अमलांत आणतां येईल असें जें आम्ही म्हणतों, त्यास काउंट टॉलस्टॉय यांच्या विचारसरणीचा पूर्ण आधार देतां येईल. टॉलस्टॉय हे ज्या राष्ट्रांत जन्मले तें राष्ट्र राजकीय दृष्ट्या परतंत्र नव्हतें. यामुळें त्यांनीं अनत्याचारी असहकाराचें तत्त्व आपल्या देशांतील व इतर स्वतंत्र देशांतील धनिकवर्ग व सरकार यांच्याविरुद्ध उपयोगांत आणून जगांतील सर्व श्रमजीवि कामगारवर्गास आपली मुक्तता कशी करून घेतां येईल, त्याचाच विचार केलेला आहे. १९०१ सालीं लिहिलेल्या 'The Only Means' या निबंधांत ते म्हणतात:—

" जगांत एक अब्जांहून अधिक कामगार आहेत. जगांतील सर्व अन्न, सर्व संपत्ति, लोकांच्या जीविताचीं व श्रीमंतीचीं सर्व साधनें, हा कामगार वर्गच निर्माण करतो. परंतु ज्या वस्तु तो निर्माण करतो त्यांचा लाभ त्याला मिळत नाहीं. त्याचा लाभ सरकार आणि धनिकवर्ग यांना

मिळतो.....कामगार जनता मात्र सतत दारिद्र्यांत, अज्ञानांत आणि बंधनांत रखडते व ज्या लोकांना ते वस्त्रें, अन्न, घरें, पुरवितात व ज्यांची तें सेवा करितात तेच लोक कामगारांना तुच्छतेनें वागवितात. शेतकऱ्याच्या जमिनीचा अपहार होतो आणि जे तिची कष्टमशागत करीत नाहींत अशांची ती खासगी मालमत्ता बनते. या प्रकारामुळें जमिनींचे मालक देतील तो मोबदला स्वीकारून त्या जमिनीवर खपणाऱ्या लोकांना आपली उपजीविका करावी लागते. जर शेतकरी जमीन सोडून देऊन नोकरी धरील अथवा गिरण्यांत किंवा कारखान्यांत जाईल तर तो भांडवलवाल्यांच्या गुलामगिरींत जातो.......जरी त्याला एकादी जमीन मिळाली किंवा पोटभर अन्न मिळणारें काम मिळालें तरीहि तो बंधनांतून मोकळा होऊं शकत नाहीं. त्याच्यावर करांचा बोजा लादण्यांत येतो आणि त्याला तीन, चार किंवा पांच वर्षें तरी लष्करी नोकरी करावी लागते किंवा लष्करी खात्यासाठीं कर द्यावे लागतात. जर त्यानें साराबंदीची अथवा करबंदीची चळवळ केली, किंवा संपांची संघटना करून आपल्या कामावर दुसऱ्या कामगारानें जाऊं नये असे प्रयत्न केले तर त्याच्याविरुद्ध लष्कर धाडून त्याला जखमी करतात आणि पूर्वीप्रमाणें कर देण्यास व काम करण्यास सक्तीनें भाग पाडतात......

"जमीनदारांविरुद्ध, सरकारांविरुद्ध, कारखानदारांविरुद्ध व लष्करशाहीविरुद्ध कामगार तक्रारी करतात. परंतु ते कामगारच जमीनदारांना, सरकारांना, कारखानदारांना व लष्करशाहीला मदत करतात व ज्या कृत्याविरुद्ध ते तक्रारी करतात तींच कृत्यें करण्यास ते तयार होतात. म्हणूनच जमीनदार जमीनींतील उत्पन्न उपभोगतो, सरकार कर वसूल करतें, कारखानदार कामगारांचा समाचार घेतात आणि सैनिक संप मोडून टाकितात......

.....कामगार अशी तक्रार करतात कीं, जी जमीन आपली आहे असें आपणांस वाटतें, तिचा जर आपण कबजा घेऊं लागलों अथवा सरकारला जर आपण कर दिले नाहींत किंवा आपण जर संपांची संघटना केली तर आपल्याविरुद्ध सैन्य धाडण्यांत येतें. पण हें सैन्य ज्या सैनिकांचें बनलेलें असतें ते सैनिक कामगारवर्गांतीलच असतात; मात्र ते वैय्यक्तिक स्वार्थाच्या

लोभानें अगर शिक्षेच्या भीतीनें लष्करांत शिरलेले असतात आणि आपल्या मनोदेवतेला व परमेश्वरी कायद्याला झुगारून देऊन अधिकारी लोक ज्यांना ठार करण्याचा हुकूम सोडतील त्यांना ठार करूं, अशी त्यांनीं शपथ घेतलेली असते. तात्पर्य, कामगारांच्या सर्व आपत्तींचें कारण तेच आहेत. जर त्यांनीं धनिकवर्गाशीं आणि सरकारांशीं सहकार करण्याचें सोडून दिलें तर त्यांच्या सर्व आपत्तींचा आपोआप अंत होईल."*

काउंट टॉलस्टॉय यांनीं वरील उताऱ्यांत स्वावलंबनाच्या आणि संघटित आत्मबलाच्या जोरावर जगांतील कष्टाळू सामान्य जनतेस आपल्या देशांतील भांडवलशाहीच्या व लष्करशाहीच्या जुलूमांतून कसें मुक्त होतां येईल त्याचें योग्य प्रकारें स्पष्टीकरण केलें आहे. सामान्य जनतेची या आत्मबलाच्या मार्गानें संघटना करून मुक्तता करण्याचें प्रत्यक्ष कार्य टॉलस्टॉय यांच्याकडून रशियांत घडलें नाहीं; म्हणूनच तेथें लेनिनप्रभृतींचा शस्त्रबलाचा क्रांतिवाद फैलावला. म. गांधींनीं टॉलस्टॉय यांनीं उपदेशिलेला वरील अनत्याचारी असहकारितेचा मार्ग अवलंबून हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा झगडा कसा यशस्वी करावा त्याचें शिक्षण गेलीं वीस वर्षें हिंदी जनतेस दिलें. म. गांधींच्या अंगीं काउंट टॉलस्टॉय यांच्यापेक्षां व्यावहारिक मुत्सद्दीगिरी व नेतृत्वकला अधिक असून येथील राज्यकर्त्यांनींहि दूरदर्शी स्वार्थानें कां होईना या निःशस्त्र क्रांतिवादाची प्रचंड संघटना घडवून आणण्यास थोडाफार अवसर दिला. झारशाहीपेक्षां ब्रिटिश साम्राज्यशाहीखालीं नागरिक स्वातंत्र्याचा उपभोग थोडा अधिक घेतां येत असल्यामुळें म. गांधींना काउंट टॉलस्टॉय यांचें निःशस्त्र क्रांतिशास्त्र बऱ्याच परिणत अवस्थेस पोहोंचवितां आलें. तथापि आजपर्यंतचें त्याचें कार्य केवळ परकीय सत्तेंतून आपल्या जनतेस मुक्त करण्याचेंच असल्यानें त्याला स्वकीय राजे व धनिक वर्ग यांच्याविरुद्ध चाललेल्या लढ्याचें स्वरूप प्राप्त झालेलें नाहीं. स्वातंत्र्याचें कार्य यशस्वी केल्यानंतर त्यास याच क्रांतिशास्त्राचा उपयोग काउंट टॉलस्टॉय यांनीं दिग्दर्शित

* The Only Means: by Leo Tolstoy published by Ganesh and Co. P. 1 and 5–6.

केल्याप्रमाणें त्या कार्यासाठीं करावा लागेल. हें भावी कार्य अर्थात्च
म. गांधींच्या पुढील पिढींतील सत्याग्रही पुढाऱ्यांना करावें लागणार आहे.
आज पं. जवाहरलाल नेहरू किंवा बाबू सुभाषचंद्र बोस हे नव्या पिढीचे
पुढारी अनत्याचारी क्रांतिशास्त्राचा पुरस्कार करीत असतांहि स्वराज्य
प्राप्तीनंतर आपणांस समाजसत्ताक लोकशाहीची संस्थापना केल्याखेरीज-
येथील सामान्य जनतेचा व मध्यमवर्गाचा पोटापाण्याचा प्रश्नहि समाधान-
कारकपणें सोडवितां येणार नाहीं असें स्पष्टपणें प्रतिपादितात. हें पाहून
राष्ट्रसभा यापुढें आपल्या संपूर्ण स्वराज्याचा अर्थ समाजसत्ताक लोकशाही
असाच करील असा अंदाज करणें धाडसाचें होणार नाहीं. पं. नेहरू
यांच्या स्फूर्तीनें आज एक समाजवादी पक्ष राष्ट्रसभेंत अस्तित्वांत आला
आहे आणि बाबू सुभाषचंद्र बोस यांनींहि या पक्षाच्या अस्तित्वाची
आवश्यकता भावी कार्याच्या दृष्टीनें राष्ट्रसभेच्या व्यासपीठावरून उघड-
पणें प्रतिपादिली आहे. अद्यापि या प्रश्नाची निःशस्त्र क्रांतिशास्त्रावर
अव्यभिचारी निष्ठा बसलेली नाहीं. तथापि शिस्तीच्या व व्यावहारिक धोर-
णाच्या दृष्टीनें त्यानें त्या क्रांतिशास्त्राचा अवलंब केला असून हिंदुस्थानांत
संपूर्ण स्वराज्याची स्थापना अनत्याचारी क्रांतीनें झाली असें पाहतांच या
पक्षाची या क्रांतिशास्त्रावरील निष्ठा अधिक दृढ होईल याबद्दल आम्हांस
संशय नाहीं.

भारतीय संस्कृतीचें भावी स्वरूप समाजसत्ताक बनणार याबद्दल
राष्ट्रसभेंतील नव्या पिढीची आज बहुतेक एकवाक्यता होऊं लागली
आहे. तथापि या बाबतींत आणखी एका मुद्द्याचा विशेष विचार व्हाव-
यास हवा. तो मुद्दा म्हणजे औद्योगिक विकेंद्रीकरणाचा (Industrial de-
centralisation) होय. या मुद्द्याचा विचार करतांना आधुनिक युरो-
पांतील चार प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञांच्या विचारसरणींचा तुलनात्मक अभ्यास
करावा लागतो. ॲडम स्मिथ, फ्रेडरिक लिस्ट, कार्ल मार्क्स आणि प्रिन्स
क्रोपोटकिन हे ते चार अर्थशास्त्रज्ञ होत. यांपैकीं ॲडम स्मिथ हा व्यक्ति
वादी, फ्रेडरिक लिस्ट हा राष्ट्रवादी आणि कार्ल मार्क्स व प्रिन्स क्रोपोट-
किन हे समाजवादी अर्थशास्त्रज्ञ होते. ॲडॅम स्मिथच्या व्यक्तिवादी अर्थ-

शास्त्रांतून खुल्या मैदानाचें, अनिर्बंध स्पर्धेचें आणि भौगोलिक श्रमविभागाचें तत्त्व निर्माण झालें. याच्याच आधारावर ब्रिटिश भांडवलशाही आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाही यांची वाढ झाली. भौगोलिक श्रमविभागाच्या तत्त्वानुसार आशियाखंडांतील सुपीक राष्ट्रांनीं केवळ शेती करून अन्नाचा व कच्च्या मालाचा पुरवठा करावा आणि इंग्लंडादि युरोपीय राष्ट्रांनीं या कच्च्या मालाचा पक्का माल बनविणारे अधिक किफायतशीर धंदे करावेत हा श्रमविभाग निसर्गसिद्ध मानण्यांत येऊं लागला. खुल्या व्यापाराच्या व अनिर्बंध स्पर्धेच्या तत्त्वामुळें नेपोलियननें सर्व युरोपांत महायुद्धाचा वणवा पेटविला होता त्या काळांत हिंदुस्थान घशांत घालून बसलेल्या ब्रिटिश भांडवलशाहीला एकदां औद्योगिक क्षेत्रांत मिळालेली आघाडी कायम टिकवितां येऊं लागली; आणि आशिया खंडाप्रमाणें युरोप खंडांतीलहि लोकांना पक्का माल पुरविण्याचा मक्ता ब्रिटिश भांडवलशाहीला मिळूं लागला. हें पाहून फ्रेडरिक लिस्ट या जर्मन अर्थशास्त्रज्ञानें खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वावर आघात करून संरक्षक जकातींचें नवें राष्ट्रीय अर्थशास्त्र निर्माण केलें. या अर्थशास्त्राच्या तत्त्वानुसार आपल्या बाल्यावस्थेंतील कारखानदारीला परदेशी मालावरील जकातींचें संरक्षण देऊन प्रत्येक युरोपीय देशानें इंग्लंडाप्रमाणें प्रचंड कारखानदारी निर्माण करावी आणि आशियांतील देशांतून अन्न आणि पक्का माल आणून मागसलेल्या राष्ट्रांना पक्का माल पुरविण्याच्या मक्तेदारींत सर्व युरोपीय राष्ट्रांनीं ब्रिटिशांशीं स्पर्धा करावी असें नवें साम्राज्यवादी राष्ट्रीय अर्थशास्त्र निर्माण झालें. फ्रेडरिक लिस्ट यानें ॲडॅम स्मिथप्रभृति ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञांच्या व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञानाच्या वेदांतामागें लपलेला राष्ट्रीय स्वार्थ उघडकीस आणिला; पण तसें करतांना त्यानें आपल्या राष्ट्रीय स्वार्थाचा त्याग केला नाहीं. आशियांतील राष्ट्रें हीं युरोपीय राष्ट्रांच्या कारखानदारीस लागणारा कच्चा माल तयार करण्यासाठींच निसर्गानें अथवा परमेश्वरानें निर्माण केलीं आहेत असें त्यानें आपल्या राष्ट्रीय अर्थशास्त्रांत स्पष्टपणें लिहिलें आहे.*

* आशियांतील राष्ट्रांच्या पुनरुद्धारासंबंधीं फ्रेडरिक लिस्ट म्हणतो:—

" If we reflect on the course which such a regeneration

अशाप्रकारें फ्रेडरिक लिस्ट यानें जर्मन राष्ट्रवादाला साम्राज्यशाही दीक्षा देण्याच्या कल्पनेचा अर्थशास्त्रीय पाया १९व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास घातला. आपल्या इकडे न्या. रानडे यांच्या काळापासून याच राष्ट्रीय अर्थशास्त्राच्या धर्तीवर भारतीय अर्थशास्त्र निर्माण करण्यांत आलें; परंतु हिंदुस्थानांत साम्राज्यशाही अर्थशास्त्र निर्माण होणें शक्य नसल्यानें हें भारतीय अर्थशास्त्र यापुढील भारतीय संस्कृतीचा पाया घालण्यास पुरें पडणें शक्य नाहीं. यानंतर जर्मनींत कार्ल मार्क्स यानें जगप्रसिद्ध समाजवादी अर्थशास्त्र निर्माण केलें. त्याचा मुख्य सिद्धांत देशांतील कारखाने व जमिनी खाजगी मालकीच्या न ठेवितां त्यावर राष्ट्राची समाईक मालकी स्थापन करावी हा आहे. हा सिद्धांत स्वीकारल्याखेरीज भारतीयांच्या पोटापाण्याचा प्रश्नहि सुटत नाहीं, राष्ट्रीय भावना वर्गविग्रहानें दुभंगल्याखेरीज राहत नाहीं आणि लोकशाहीला धनिकशाहीचें स्वरूप आल्याखेरीज राहात नाहीं, हीं तत्त्वें आज भारतीय समाजवाद्यांनीं मान्य केलेलीं आहेत. तथापि एवढ्याच तत्त्वांच्या आधारावर भावी भारतीय संस्कृतीचा आर्थिक

---

might possibly pursue, the first consideration that strikes one is that the greater part of the East is richly provided by nature with resources for supplying the manufacturing nations of Europe with great quantities of raw materials and necessary articles of every kind, but espacially for producing tropical products and in exchange for these for opening unlimited markets to Europeon manufacturers. From this circumstance, nature appears to have given an indication that this regeneration as generally is the case with the civilization of barbarous peoples, must proceed by the path of exchange of agricultural produce against manufactured goods. For that reason the principle must be firmly maintained above all by the Europeon nations, that no exclusive commercial privileges must be reserved to any Europeon nation in any part of Asia whatever, and that no nation must be favoured above others there in any degree."

(The National System of Political Economy: by Friedrich List. P. 419—20).

पाया घालतां येणार नाहीं. तो घालण्यास औद्योगिक विकेंद्रीकरणाचें प्रिन्स क्रोपोटकिन यानें प्रतिपादिलेलें तत्त्व हिंदुस्थानास स्वीकारावें लागेल. क्रोपोटकिन हा समाजवादी होता. तरीहि आज हिंदुस्थानांत जो समाजवाद येत आहे तो कार्ल मार्क्सच्या अनुयायांमार्फत येत असल्यामुळें, क्रोपोटकिनच्या या औद्योगिक विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वाकडे समाजवादीपक्षाचें जावें तितकें लक्ष जात नाहीं. हें तत्त्व ग्रामोद्योगांची संघटना करणाऱ्या गांधी–अनुयायांकडून पुष्कळ वेळां प्रतिपादण्यांत येत असतें. पण ते ग्रामोद्योगांच्या संघटनेंत नैसर्गिक शक्तींचा आणि यंत्रकलेचा उपयोग करून घेतला पाहिजे आणि धनोत्पादनाचीं सर्व साधनें सामाजिक मालकीचीं बनविलीं पाहिजेत या क्रोपोटकिनच्या समाजवादी विचारांचा फारसा उल्लेख करीत नाहींत. वस्तुतः भरतखंडास औद्योगिक विकेंद्रीकरण आणि धनोत्पादनाच्या साधनांवरील सामुदायिक मालकी या दोनहि तत्त्वांचा अवलंब करावा लागणार आहे. असें होईल तरच हिंदुस्थानांत शेती आणि उद्योगधंदे या दोहोंची सांगड योग्य प्रकारें घालतां येईल, भारतीय संस्कृतीचें ग्रामप्रधान स्वरूप कायम ठेवितां येईल, औद्योगिक विकेंद्रीकरणाबरोबर राजसत्तेचेंहि विकेंद्रीकरण घडवून आणून लोकसत्तेचा अधिक परिपोष करितां येईल आणि भरतखंडांतील सर्व विभागांची सर्वांगीण उन्नति होऊन राजसत्तेच्या व धनोत्पादनाच्या केंद्रीकरणापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व आपत्ती टाळतां येतील. प्रत्येक राष्ट्र, त्यांतील प्रांत आणि प्रांतविभाग हे शक्य तितके आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनवावयाचे, प्रत्येक विभागास लागणारा कच्चा व पक्का माल शक्य तितका तेथल्या तेथें बनवावयाचा, प्रत्येक विभागांतील लोकांच्या सर्व शक्तींचा विकास होण्यासाठीं प्रत्येक विभागाचें औद्योगिक जीवन शक्य तितकें विविधतेनें संपन्न बनवावयाचें आणि अशा रीतीनें प्रत्येक राष्ट्रविभाग स्वावलंबी व शक्य तितका सर्वगुणसंपन्न बनावा असें ध्येय आपल्यापुढें ठेवावयाचें, ही क्रोपोटकिन याची आर्थिक विचारसरणी आहे. अशा रीतीनें स्थानिक स्वयंपूर्णतेचें व स्वावलंबनाचें तत्त्व अवलंबिल्यास शेती व इतर उद्योगधंदे, कच्चा माल व पक्का माल यांची निपज, उत्पादक आणि उपभोक्ते, शेतांतील काम आणि कारखान्यांतील काम या सर्वांचा

योग्य मेळ बसवून नियोजित आर्थिक घटना (Planned economy) स्थापन करणें फार सोयीचें व सुलभ बनतें. ही आर्थिक घटना छोट्या क्षेत्रावर आणि लहान लोकसमुदायावर सुरू करावयाची असल्यानें तिला फार संकीर्ण स्वरूप येत नाहीं. यामुळें तिच्यावर स्थानिक लोकांच्या गरजांचा व मतांचा योग्य प्रभाव पडून ती अधिक लोकमतानुवर्ती राहूं शकते आणि तिच्याखालीं प्रत्येक विभागांतील लोकांचें स्वातंत्र्य व सुख अधिक सुरक्षित राहूं शकतें. याखेरीज मोकळी हवा, मुबलक पाणीपुरवठा, उघडीं मैदानें आणि सूर्यकिरणांचा भरपूर पुरवठा, या निसर्गदत्त संपत्तीचा फार मोठ्या प्रमाणावर सर्वांस उपयोग घेतां येत असल्यामुळें, राष्ट्रीय जीवन अधिक निरोगी, जोमदार, संपन्न आणि सुसंस्कृत होऊं शकतें. उद्योगधंदे व शेती या दोहोंच्या कामीं विद्युच्छक्तीसारख्या नैसर्गिक शक्तीचा उपयोग करण्याचें भौतिकज्ञान आज प्राप्त झालें असल्याकारणानें आणि लोकसत्ता व समाजसत्ता यांसारख्या राज्यसंघटनेच्या व समाजसंघटनेच्या पद्धती उपलब्ध असल्यानें त्यांचा उपयोग केल्यास भावी भारतीय संस्कृति पूर्वी-प्रमाणें ग्रामप्रधान व कृषिप्रधान राहूनहि ती भौतिकदृष्ट्या अधिक संपन्न, बौद्धिकदृष्ट्या अधिक प्रगतिपर, सामाजिकदृष्ट्या अधिक समतापूर्ण, राज-कीयदृष्ट्या अधिक लोकसत्ताक आणि धार्मिकदृष्ट्या अधिक प्रवृत्तिपर पण शांतिप्रधान बनवितां येणें शक्य आहे. मात्र ती तशी बनवावयाची तर भौतिकविद्या, यंत्रकला, बुद्धिस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक व आर्थिक समता, लोकसत्ता आणि समाजसत्ता या आधुनिक जगांतील सर्व भौतिक व सामाजिक शोधांचा आम्ही भरपूर उपयोग करून घेतला पाहिजे आणि तसें करतांना आपली प्राचीन आध्यात्मिक संपत्ति न गमा-वतां तिच्या वृद्धीसाठींच या सर्वांचा उपयोग आम्ही केला पाहिजे. अशा भावी भारतीय संस्कृतीचा पाया घालतांना क्रोपोटकिन यानें राष्ट्रवादी व व समाजवादी अर्थशास्त्रांचा समन्वय करून जें अर्थशास्त्र प्रतिपादिलें आहे त्याचा आपणांस उपयोग करावा लागेल असें आमचें मत आहे.

क्रोपोटकिनच्या अर्थशास्त्राचा आज जर्मनी व इटाली या देशांत राष्ट्रीय समाजवादी अर्थशास्त्र म्हणून पुढें येऊं लागलेल्या साम्राज्यशाही अर्थशा-

स्त्राशीं कोणताहि संबंध नाहीं हें ओळखून त्याचा फॅसिस्ट किंवा नाझी अर्थशास्त्राशीं घोटाळा होऊं देतां कामा नये. हिटलरशाहीचें नाझी अर्थशास्त्र हें आपणांस राष्ट्रीय समाजवादी अर्थशास्त्र म्हणवीत असलें तरी तें वस्तुतः भांडवलशाही व साम्राज्यशाही अर्थशास्त्र असून त्यानें समाजवादास झुगारून दिलेलें आहे. एका अर्थानें तें व्यक्तिवादी अर्थशास्त्राच्या विरुद्ध आहे व म्हणूनच त्याला राष्ट्रीय असें म्हणतात. याचा उगम फ्रेडरिक लिस्ट याच्या अर्थशास्त्रांतच असून त्याचा समाजवादाशीं कांहीं संबंध नाहीं. ब्रिटिश भांडवलशाहीची वाढ व्यक्तिवादी वातावरणांत झालेली असल्यामुळें तेथील भांडवलवाले वाघांप्रमाणें बनले आहेत व ते संघ करून राहण्याची व वागण्याची प्रवृत्ति फारशी दाखवीत नाहींत आणि जर्मन भांडवलवाले राष्ट्रवादी अर्थशास्त्राच्या संरक्षणाखालीं वाढल्यामुळें त्यांच्यांत संघभावना वाढून ते लांडग्यांप्रमाणें बनले आहेत. दोघेहि सारखेच हिंस्र आहेत आणि दोघांचेंहि खरें अर्थशास्त्र साम्राज्यवादीच आहे. खरें राष्ट्रवादी अर्थशास्त्र व खरें समाजवादी अर्थशास्त्र यांच्यांत विरोध नसून त्यांचा समन्वय होऊं शकतो व तो कसा करावा हें प्रिन्स क्रोपोटकिन यानें योग्य प्रकारें दाखवून दिलें आहे. याच अर्थशास्त्राच्या पायावर भावी भारतीय संस्कृतीची इमारत आपणांस उठवावी लागेल.

आतां आपण वर्गविग्रह आणि समाजवाद या दोहोंचा भारतीय संस्कृतीच्या परंपरेच्या दृष्टीनें विचार करून भारतीय संस्कृतीची प्रगति कशी व कोठें खुंटली तें लक्षांत घेऊन भावी भारतीय संस्कृतीचें स्वरूप कसें होईल अथवा मानवसंस्कृतीला भारतीय संस्कृतीचा कोणता महत्त्वाचा संदेश आहे त्याचा थोडक्यांत विचार करूं. भारतीय संस्कृति ही जगांतील एक अत्यंत प्राचीन संस्कृति आहे व तिच्यापासून जगाला शिकण्यासारख्या अनेक गोष्टी आहेत. हें जितकें खरें आहे तितकेंच या संस्कृतीची प्रगति खुंटली आणि ती आधुनिक काळांत युरोपीय संस्कृतीच्या पाठीमागें राहिली हेंहि खरें आहे. आपल्या संस्कृतीची प्रगति कां खुंटली याचा विचार करून पुढें पाऊल टाकण्याचें ठरविल्याखेरीज आपल्या संस्कृतीला उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त होणार नाहीं आणि मानवसंस्कृतींत भर टाकण्याची आपली आकां-

ह्याहि सफल होणार नाहीं. मानवसंस्कृतीची वाढ करण्याचें कार्य मध्ययुगापर्यंत युरोपीय व भारतीय संस्कृति सामान्यतः बरोबरीनेंच करीत होत्या; किंबहुना कांहीं बाबतींत मध्ययुगीन भारतीय संस्कृति तत्कालिन युरोपीय संस्कृतीपेक्षां श्रेष्ठ व अधिक संपन्न होती असें म्हणतां येईल. पण आधुनिक काळांत मात्र युरोपीय संस्कृति पुढें गेली. तथापि आज तिचीहि गति खुंटली असून येथून पुढील मार्ग काढण्याची शक्ति तिच्यापाशीं उरली नाहीं. पुढील मार्ग युरोपांतील तत्त्ववेत्त्यांना दिसत नाहीं असें नाहीं. पण या मार्गानें आपल्या लोकांना नेण्याचें सामर्थ्य तेथील लोकनायकांपाशीं आहे असें दिसत नाहीं. युरोपीय संस्कृति भांडवलशाही व साम्राज्यशाही यांच्या भोंवऱ्यांत सांपडली असून तो भोंवरा फोडून आपल्या संस्कृतीची नौका पुढें हाकारण्याची ताकद तेथील नाविकांस अथवा कर्णधारांस असल्याचें दिसत नाहीं. युरोपीय राष्ट्रांपैकीं प्रमुख चार राष्ट्रें म्हणजे इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व इटाली हींच होत. यांपैकीं जर्मनी व इटाली यांत सामर्थ्योपासकांचा एकेक संप्रदाय निर्माण झालेला आहे व हिटलर आणि मुसोलिनी यांसारखे दोन समर्थ व कर्तृत्ववान् राष्ट्रनायकहि त्यांना लाभले आहेत. अशा प्रकारें जर्मनी व इटाली या देशांत सामर्थ्य उत्पन्न झालें आहे. पण या सामर्थ्याचा उपयोग मानवसंस्कृतीची प्रगति करण्याकडे ते करीत नसून ती प्रगति थोपवून धरून मानवसंस्कृतीला प्रतिगामी व आसुरी स्वरूप देण्याकडे आपल्या व आपल्या राष्ट्राच्या शक्तीचा उपयोग ते करीत आहेत. आधुनिक युरोपांत निर्माण झालेलें लोकशाहीचें आणि नागरिक स्वातंत्र्याचें तत्त्व त्यांनीं उघडपणें पायांखालीं तुडवून सर्व मानवसंस्कृतीचा अथवा युरोपीय संस्कृतीचा अंत झाला तरी हरकत नाहीं पण लोकसत्तेंतून निर्माण होणारी समाजसत्ताक संस्कृति आपण युरोपांत स्थापन होऊं देणार नाहीं असा चंग बांधला आहे. त्यांना आपल्या राष्ट्रांतील धनिक वर्गाचा पाठिंबा आहे, या धनिकवर्गाच्या सेवेनें लाचार झालेला आणि भावी साम्राज्यशाहीच्या लोभानें मोहित झालेला बुद्धिप्रधान मध्यमवर्ग तत्त्वभ्रष्ट होऊन त्यांची सेवा करण्यास तत्पर आहे आणि अज्ञानी शेतकरी वर्गाला कामगारवर्गापासून फोडून घेऊन त्यांनीं समाज-

सत्तेच्या प्रस्थापनेसाठीं झगडणाऱ्या जनतेची फळी फोडलेली आहे. त्यांनीं स्थापन केलेल्या झारशाहींतून जनतेची मुक्तता होण्यास रक्ताच्या नद्या वाहविणाऱ्या सशस्त्र क्रांतीखेरीज दुसरा कोणताहि मार्ग तेथील जनतेच्या पुढाऱ्यांस आज दिसत नाहीं. पण झारशाहीपेक्षां हिटलरशाही व मुसोलिनीशाही यांना अधिक शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे आणि त्यांचें राज्ययंत्रहि अधिक कार्यक्षम आज तरी दिसत आहे. यामुळें प्रचंड महायुद्धाच्या होमकुंडांत त्यांची आहुति पडल्याखेरीज त्यांच्या मगरमिठींतून युरोपीय संस्कृतीची मुक्तता होईल असें दिसत नाहीं. या महायुद्धाचें होमकुंड एकदां पेटल्यानंतर तें जेव्हां विझेल तेव्हां युरोपीय संस्कृतीपैकीं किती भाग अवशिष्ट राहील व मानवसंस्कृतींत तिचें कोणतें स्थान राहील याचा निश्चित अंदाज कोणासहि बांधतां येणें शक्य नाहीं. युरोपांतील इंग्लंड व फ्रान्स हे जे दुसरे दोन देश त्यांनीं अद्यापि लोकसत्तेचा बुरखा उघडपणें फेकून दिलेला नाहीं आणि आधुनिक युरोपांत निर्माण झालेली संस्कृति आम्हींच संरक्षून ठेविलेली आहे असें ते जगाला भासवीत आहेत. परंतु आज त्यांची स्थिति एका अर्थी इटाली व जर्मनी यांच्याहिपेक्षां अधिक हीन झालेली आहे. या राष्ट्रांत आज कोणत्याहि प्रकारचें सामर्थ्यच उरलेलें नाहीं असें दिसत आहे. आपल्या साम्राज्यांचें संरक्षण करणें हेंहि त्यांस कठिण झालेलें असून त्या साम्राज्यांचा लोभहि त्यांस सुटत नाहीं. युरोपीय संस्कृतीची वाढ व प्रगति समाजसत्तेनेंच होऊं शकेल हें त्यांच्यांपैकीं अनेक विद्वानांना पटलेलें आहे; पण ही त्यांची विद्वत्ता राष्ट्राच्या गळीं उतरविण्याचें व राष्ट्राकडून समाजसत्तेची प्रस्थापना करविण्याचें सामर्थ्य आज त्यांच्यापैकीं कोणापाशींहि आहे असें दिसत नाहीं. ज्यावेळीं राष्ट्रांस थोर, समर्थ व कर्तृत्ववान् पुढाऱ्यांची आवश्यकता असते त्यावेळीं ते निर्माण होत नाहींतसे झाले, म्हणजे त्या राष्ट्रांचा अधःपाताचा काळ आला अथवा त्यांच्या संस्कृतीच्या विनाशाचा काळ ओढवला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. संस्कृतिवृक्षाला कीड लागली म्हणजे थोर कर्त्या पुरुषांचीं फळें त्यास येत नाहींत. युरोपमधील इंग्लंड व फ्रान्स या देशांची व त्यांच्या संस्कृतींची आज अशीच शोचनीय

अवस्था झालेली आहे असें दिसतें. आधुनिक काळांत राष्ट्रीयत्व, लोकशाही व भांडवलशाही यांचा उदय या राष्ट्रांत झाला. त्यांनीं कांहीं काळ मानवसंस्कृतीचें नेतृत्वहि केलें. भौतिक विद्या व सामाजिक विद्या यांची बरीच वाढ केली आणि यापुढील इतिहासांत मानवसंस्कृति कोणत्या युगांत प्रवेश करणार याचेहि शोध लाविले. पण आपल्या संस्कृतीची प्रगति करण्याचें सामर्थ्य आज त्यांच्यापाशीं उरलेलें नाहीं. संस्कृतीची प्रगति खुंटली कीं तिचा अधःपात सुरू होतो, हाच अनुभव इंग्लंड व फ्रान्स या देशांस आज येत आहे. त्यांचें राष्ट्रीयत्व आज दुभंगलें आहे आणि त्यांची लोकसत्ता धनिकसत्ता बनली आहे. आज या दोहोंच्या पुढें जाण्याचा काळ आलेला आहे हें त्यांच्या बुद्धीला कळतें, पण हातून वळत नाहीं अशी दुर्बल शोचनीय अवस्था त्यांस प्राप्त झाली आहे. 'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः । जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ॥' अशा अवस्थेंत आज हीं राष्ट्रें आहेत.

आधुनिक भारतांतील म. गांधी अथवा पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्यासारखे कर्ते पुरुष आज इंग्लंडांत दिसत नाहींत. तेथील सामान्य जनता साम्राज्यशाहीच्या लुटींतून मिळणाऱ्या संपत्तीनें तत्त्वभ्रष्ट झाली आहे. प्युरिटन काळांत प्रस्थापित राजसत्तेविरुद्ध बंड करून आपल्या राष्ट्राच्या संस्कृतीच्या प्रवाहाला सत्ताधारी वर्गानें घातलेला बांध फोडून टाकण्याचें सामर्थ्य ज्या राष्ट्रानें दाखविलें, त्या राष्ट्रांत आज निःशस्त्र क्रांतीचेंही सामर्थ्य उरलेलें नाहीं. आधुनिक भारतानें १९३० व १९३२ सालीं अपूर्व सत्याग्रहसंग्राम केला आणि प्रस्थापित राजसत्तेनें बेकायदा ठरविलेल्या राष्ट्रसभेचें लढाऊ क्रांतियंत्र सत्ताधारी प्रतिपक्षाकडून होणाऱ्या दडपशाहीच्या उग्र व भयानक शस्त्रसंपातासहि न जुमानतां वर्षभर तरी चालू ठेविलें. परंतु १९२६ सालीं ब्रिटिश कामगारांनीं सार्वत्रिक संपाचें प्रत्यक्ष प्रतिकाराचें जें हत्यार प्रस्थापित राजसत्तेविरुद्ध उचलिलें तें बेकायदेशीर ठरणार अशी नुसती धमकी मिळाल्याबरोबर दूर फेंकून दिलें आणि कोणत्याही प्रकारची राज्यक्रांति करण्याचें सामर्थ्य आपल्यापाशीं नाहीं व म्हणून आपण आपल्या संस्कृतीची प्रगति यापुढें करूं शकत नाहीं असें जणूं

काय आपल्या कृतीनें जगजाहीर केलें. यानंतर मॅक्डोनाल्डसारख्या पुढाऱ्यांनीं कॉंझरवेटिव्ह पक्षास मिळून आपण आजन्म नेतृत्व करून वाढविलेल्या समाजवादी पक्षास व तत्त्वज्ञानास दगा द्यावा हें क्रमप्राप्तच होतें. म. गांधींनीं आधुनिक भारतांत सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाच्या साहाय्यानें एक प्रचंड सामर्थ्य निर्माण केलें आहे. या सामर्थ्याचें अधिष्ठान प्राचीन भारताचें आत्मबल आहे आणि या सामर्थ्यामुळें आधुनिक भारतास आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा अभिमानहि उत्पन्न झालेला आहे. त्याचबरोबर आधुनिक युरोपीय संस्कृतीसंबंधीं एक प्रकारचा अनादर व तुच्छताहि निर्माण झाली आहे. या अनादरबुद्धीमुळें कदाचित् आधुनिक भारताचा अधःपातहि होण्याचा संभव आहे. आधुनिक युरोपांत निर्माण झालेली प्रत्येक गोष्ट अथवा प्रत्येक विचारसरणी त्याज्य व तुच्छ आहे, ही वृत्ति भारतीय अंतःकरणांत बळावत गेली, तर प्राचीन भारतीय संस्कृतींतील दोषांनाच आधुनिक भारत चिकटून बसेल एवढेंच नाहीं तर, आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचा अनादर करतां करतां तिच्या उज्ज्वल अंगांचा मात्र तो अनादर करील आणि तिच्या हीन अंगांचा नकळत आदर करूं लागेल अशी भीति कांहीं विचारवंतांना आज वाटूं लागला आहे, व ती सर्वस्वी निराधार आहे असें आम्हांलाहि म्हणवत नाहीं. मात्र एवढें खास कीं, आधुनिक भारत आज कार्यक्षम व समर्थ बनूं लागला आहे. ही त्याची कार्यक्षमता व सामर्थ्य एकसारखें वाढत आहे. यामुळें अशी भीति खरी ठरण्याचा संभव फारच अल्प दिसतो. कोणतेंहि राष्ट्र एकदां आत्मोद्धाराच्या उद्योगास झटून लागलें व त्याकरितां त्याग करण्याची प्रवृत्ति त्याच्यांतील बुद्धिमान वर्गांत वाढूं लागली तर त्याचें तत्त्वज्ञान सदोष असलें तरीहि त्याचा अधःपात न होतां त्याच्या उद्योगाच्या सामर्थ्यानें तें तत्त्वज्ञान हळूंहळूं निर्दोष बनूं लागतें. आत्मोद्धाराचा उद्योग करण्याची ही आत्मप्रेरणा आज भारतांत जागृत झाली असल्यामुळें आपलें राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान तो अधिकाधिक निर्दोष आणि शुद्ध बनवील अशी आम्हांस निश्चित आशा वाटते. असें असलें तरी, अलीकडे भारतीय संस्कृतीचा अभिमान व युरोपीय संस्कृतीसंबंधीं तुच्छताबुद्धि निर्माण झाल्यामुळें आमच्या तत्त्वज्ञानांत

कोणते दोष निर्माण होण्याचा संभव आहे, आणि कोणत्या दोषांमुळें प्राचीन भारतीय संस्कृतीची प्रगति खुंटून गेली व तिला आधुनिक युरोपीय संस्कृतीपुढें हार खावी लागली याचें येथें थोडक्यांत विवेचन केल्याखेरीज या पुस्तकाचा समारोप योग्य प्रकारें होणार नाहीं. म्हणून आतां त्याच विषयाकडे वळणें भाग आहे.

आधुनिक युरोपीय संस्कृतीची उत्पत्ति वर्गकलहाच्या रूपानें झाली आणि आज तिचा विनाशहि कदाचित् या वर्गकलहांतच होईल असें वाटत आहे. यामुळें हें वर्गकलहाचें तत्त्व आपणांस मुळींच नको असें मानण्याकडे कांहीं लोकांची प्रवृत्ति होत आहे. आमच्या मतें ही प्रवृत्ति कदाचित् आमच्या प्रगतीच्या आड येण्याचा संभव आहे. आज आम्ही राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या झगड्यांत गुंतलों असल्यामुळें, वर्गकलह बाजूस ठेवून केवळ राष्ट्रीय बंधुत्वावर भर देण्याचें धोरण सद्यःस्थितीस व प्रचलित राजकारणास अनुरूप आहे असें म्हणतां येईल; आणि जोंपर्यंत वर्गकलहाचा अवलंब केल्याखेरीज संपूर्ण राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची प्राप्ति होणेंच अशक्य आहे असें सिद्ध झालें नाहीं, तोपर्यंत हें धोरण सोडणें योग्यहि होणार नाहीं. जर आम्ही आमच्यावर लादण्यांत येणाऱ्या संयुक्त राज्यघटनेस अल्पकाळांत फेटाळून देऊं शकलों नाहीं आणि आमच्या राष्ट्रीय लढ्यास आतांच वर्गविग्रहाचें स्वरूप देण्याची ब्रिटिश मुत्सद्यांचीं कारस्थानें तडीस गेलीं, तर आम्हांस हें आजचें धोरण सोडूनहि राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठींच वर्गयुद्धाचें धोरण अवलंबावें लागेल. तथापि ब्रिटिशांचीं हीं कारस्थानें राष्ट्रसभा तडीस जाऊं देणार नाहीं, असा आम्हांस विश्वास असल्यामुळें, वर्गयुद्धाचें धोरण आज स्वीकारूं नये असा आमच्या बुद्धीचा निर्णय झाला आहे. तथापि संपूर्ण स्वराज्याच्या प्राप्तीनंतर आपणांस वर्गविग्रहाचें तत्त्व स्वीकारावें लागेल आणि त्याचा सत्याग्रहाशीं समन्वय करावा लागेल असें आमचें स्पष्ट मत आहे. आधुनिक युरोपानें वर्गविग्रह केला अथवा अवलंबिला यांत त्याची चूक झालेली नाहीं. हा वर्गविग्रह करीत असतां अत्याचारी मार्गांचा अतिरेक केला, राष्ट्रीय बंधुत्वाशीं त्याचा समन्वय मुळींच केला नाहीं आणि या वर्गविग्रहाच्या कामीं लोकसत्ताक संस्थांचा मुळींच

उपयोग होणार नाहीं असें गृहीत धरून लोकशाहीवरच हत्यार उपसलें. या बाबतींत युरोपची चूक झाली असें आपण म्हणूं शकूं. सत्याग्रहानें वर्गविग्रहाचें धोरण स्वीकारिलें तरी त्यामुळें राष्ट्रीय बंधुत्वाला बाध येण्याची गरज नाहीं; कारण सत्याग्रही संग्रामांत प्रतिपक्षांतील व्यक्तीचा द्वेष अंतर्भूत होत नाहीं. सत्याग्रही संग्राम हा विशिष्ट प्रकारच्या अन्यायी समाजरचनेविरुद्ध किंवा विशिष्ट संस्थेविरुद्ध असूं शकतो; त्या समाजरचनेंत किंवा संस्थेंत नांदणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध हा संग्राम असूं शकत नाहीं. भांडवलशाही संस्था नष्ट करणें अथवा भांडवलवाला वर्ग नष्ट करणें याचा अर्थ भांडवलवाल्या व्यक्ती नष्ट करणें असा नाहीं. समाजवादी तत्त्वज्ञानाचीहि तत्त्वतः हीच भूमिका आहे. कार्ल मार्क्सनें ‘कॅपिटल’ ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत ही गोष्ट स्पष्टपणें मांडली आहे. आमचा झगडा भांडवलवाल्या व्यक्तींविरुद्ध नसून तो भांडवलशाही संस्थेविरुद्ध आहे असें त्यानें म्हटलें आहे. सत्याग्रही तत्त्वज्ञानानें समाजसत्ताक रचना स्थापन करण्याचें ठरविलें, तर तें ही विचारसरणी अधिक जोमानें पुरस्कारील आणि अनत्याचारी वातावरण क्रांतिकाळांतहि कायम टेवील असा आम्हांस विश्वास आहे. त्याचप्रमाणें लोकसत्ता आणि सत्याग्रही प्रत्यक्ष प्रतिकार यांचा समन्वय करून निःशस्त्र क्रांति यशस्वी करण्याचें कार्यहि सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास करून दाखवितां येईल. अशा प्रकारें वर्गविग्रहाचा व समाजसत्ताक क्रांतीचा स्वीकार करूनहि त्यांचा राष्ट्रीयत्व व लोकसत्ता यांच्यांशीं समन्वय करणें सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास शक्य आहे. मात्र वर्गविग्रह व समाजसत्ताक क्रांति यांचा अवलंब केल्याखेरीज त्यास भावी भारतीय संस्कृतीची इमारत उठवितां येणार नाहीं. वर्गविग्रहाचें तत्त्व प्राचीन भारतीय संस्कृतीशीं सर्वस्वी विसंगत आहे, हें मत आम्हांस मुळींच पटत नाहीं. एवढें खरें आहे कीं, आधुनिक युरोपांतील व्यापारी भांडवलवाल्या वर्गानें सरंजामदार वर्गाविरुद्ध ज्या प्रकारचा वर्गकलह केला, अथवा तेथील कामगार वर्ग भांडवलशाहीविरुद्ध आज ज्या प्रकारचा वर्गकलह करीत आहे, त्या प्रकारचा वर्गकलह भारतांतील वैश्य वर्गानें केला नाहीं व अद्यापि येथील कामगार वर्गहि भांवलशाहीविरुद्ध तशा स्वरूपाचा वर्गकलह करीत नाहीं.

तथापि त्याचबरोबर हेंहि खरें आहे कीं, प्राचीन भारतीय संस्कृति आधुनिक युरोपीय संस्कृतीच्या मागें पडली आणि तिची प्रगति खुंटून तिला अखेरीस आधुनिक युरोपीय संस्कृतीपुढें हार खावी लागली. आधुनिक युरोपांतील व्यापारी मध्यमवर्गानें धर्माधिकारी व सरंजामदार या वर्गाविरुद्ध शेतकरी वर्गाच्या साहाय्यानें यशस्वी बंड उभारिलें, युरोपीय जनतेला निदान मध्यमवर्गाला श्रद्धायुगांतून बुद्धियुगांत आणून सोडिलें, नागरिक स्वातंत्र्याचीं बंधनें राजसत्तेला घालून तिला लोकनियंत्रित बनविलें, सरंजामदारवर्ग नष्ट करून सामाजिक समतेचें व लोकसत्तेचें ध्येय पुरस्कारिलें आणि मानवसंस्कृतींतील समाजसत्ताक युगाचें भविष्य वर्तविलें. हें सर्व करीत असतां त्यानें अध्यात्मविद्येकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें, सर्व विद्यांना व कलांना केवळ धनोत्पादनाच्या दासी बनविल्या, आत्मबलाची उपेक्षा केली आणि केवळ शस्त्रबलावर सर्व भर दिला, या आधुनिक युरोपच्या चुकाहि फार मोठ्या आहेत. हें खरें असलें तरी आधुनिक युरोपाच्या सर्व संस्कृतीवर तुच्छताबुद्धीचा पडदा टाकून आपणांस भावी संस्कृति निर्माण करतां येणार नाहीं. समाजांतील कनिष्ठ वर्गाला वरिष्ठ वर्गाविरुद्ध कलह करून आपले हक्क प्राप्त करून घेण्याची कला आम्ही शिकविली नाहीं, यावरून आमच्या प्राचीन संस्कृतींत वर्गकलह नव्हता असें म्हणतां येत नाहीं. प्राचीन भारतांत ब्राह्मण–क्षत्रियांचा वर्गकलह झालेला आहे. यानंतर ब्राह्मण–क्षत्रियांनीं वैश्यशूद्रांविरुद्धहि कलह केलेला आहे. द्विजांनीं शूद्र–अतिशूद्रांना दास्यांत ठेवण्यासाठीं अनेक प्रयत्न केलेले आहेत.

या सर्व ऐतिहासिक घडामोडी वर्गकलहाखेरीज झालेल्या नाहींत. तथापि आधुनिक युरोपीय वैश्यांनीं सामाजिक समतेची व लोकसत्तेची ग्वाही पुकारून, शेतकरी वर्गाच्या साहाय्यानें सरंजामदार वर्गाविरुद्ध वर्गकलह करून एकराष्ट्रीयत्वाची व लोकसत्तेची स्थापना केली आणि नागरिकत्वाचे हक्क सर्वांना देऊन समाजांत कोणताहि शूद्रवर्ग राहूं नये असें ध्येय पुकारिलें तशी गोष्ट इकडे झाली नाहीं. पण हा आमच्या संस्कृतीचा मोठेपणा म्हणतां येणार नाहीं. युरोपीय वैश्यांनीं वर्गकलहांत अत्याचारी धोरण स्वीकारिलें

ही त्यांची चूक असेल, पण आमच्या वैश्यांनीं ही चूक टाकली याबद्दल त्यांची स्तुति करतां येत नाहीं. त्यांनीं युरोपीय वैश्यांचा पराक्रम व कर्तृत्वहि दाखविलें नाहीं आणि राष्ट्रीयत्व व लोकसत्ता यांची निर्मितीहि केली नाहीं. ब्राम्हणांपासून शूद्रांपर्यंत आमचे सर्व वर्ग राष्ट्रीयत्वाला व लोकसत्तेला पारखे राहिले आणि ईस्ट इंडिया कंपनीला साहाय्य करून आपला सर्व देश त्यांनीं पारतंत्र्यांत लोटला. वरिष्ठ वर्गाच्या दडपणाखालीं चुरडून गेलेले वैश्य, शूद्र व अतिशूद्र, हे वर्ग कर्तृत्वहीन बनले व त्यांनीं आपल्या बळावर वर्गविग्रह केला नाहीं हें खरें असलें, तरी परकीय जेत्यांना साहाय्य करून त्यांनीं एक प्रकारें आपल्यावर वरिष्ठ वर्गांनीं केलेल्या एकतर्फी वर्गविग्रहाचा सूडच घेतला असेंहि म्हणतां येईल. यापेक्षां यूरोपीय मध्यमवर्गीय व्यापाऱ्यांनीं जो वर्गकलह केला आणि आधुनिक युरोपीय संस्कृतीची निर्मिती केली, तो वर्गकलह अथवा आज तेथील कामगार स्वातंत्र्यभावनेनें प्रेरित होऊन भांडवलशाहीविरुद्ध जो वर्गकलह करीत आहेत तो, आमच्यांतील वैश्यांनीं, शूद्रांनीं व अतिशूद्रांनीं अन्याय सहन करण्याचें जें व्रत पाळिलें व अखेरीस परकीयांस मिळून आपलें राष्ट्र पारतंत्र्यांत लोटलें, त्याहून हीन आहे असें कोणासही म्हणतां येणार नाहीं. उलट आधुनिक युरोपनें वर्गकलह करतांना अत्याचाराचा अवलंब केला तरी वरिष्ठांच्या अन्यायांविरुद्ध झगडण्याचें तत्त्व कायम ठेविलें आणि या झगड्यांत अनेक श्रेष्ठ सामाजिक व राजकीय ध्येयें निर्माण केलीं. याबद्दल आधुनिक युरोपचे गुणानुवाद मानवी संस्कृतीच्या इतिहासलेखकांस गावे लागतात. आधुनिक भारतानें आधुनिक युरोपच्या इतिहासांतील वरिष्ठांच्या अन्यायांविरुद्ध बंड करण्याचें तत्त्व अंगिकारिल्याखेरीज त्याचा उद्धार होणार नाहीं. मात्र हें बंड शांततेच्या मार्गानें यशस्वी करण्याचें महत्कार्य त्यानें करून दाखविलें, तरच आधुनिक युरोपचे दोष दाखविण्याचा अधिकार त्यास प्राप्त होईल.

भरतखंडांत आर्य लोक येऊन राहिल्यानंतर त्यांनीं वर्णाश्रमधर्माच्या स्वरूपांत आपली संस्कृति निर्माण केली. यापैकीं शूद्रवर्ण आणि अतिशूद्र वर्ण हे दासकर्म करणारे वर्ण होते. वर्णाश्रमधर्माची संस्कृति ही ब्राह्मण,

क्षत्रिय, वैश्य या त्रैवर्णिकांचीच संस्कृति असून शूद्र व अतिशूद्र हे त्यांचे दास होते. तत्कालीन सर्व समाजांत दाससंस्था होती. युरोपीय समाजांतहि मध्ययुगाच्या अखेरीपर्यंत इकडील चातुर्वर्ण्यासारखे चार वर्ग होते. त्या काळांत सामाजिक समता, याचा अर्थ समाजांतील चार वर्ग मोडणें असा नसून ते वर्ग कायम ठेवूनहि प्रत्येक वर्गांत जन्मलेल्या कोणत्याहि व्यक्तीला आपल्या गुणकर्मानुसार वाटेल त्या वर्गांत प्रवेश मिळावा असा होता. सर्वांत खालच्या शूद्रवर्णासहि सर्वांत वरच्या ब्राह्मणवर्गापर्यंतचा दर्जा प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग मोकळा असावा एवढीच सामाजिक सुधारणेची कल्पना होती. ज्यावेळीं समाजांतील धनोत्पादन फार अल्प प्रमाणांतच होऊं शकतें, त्यावेळीं समाजांतील बहुजनसमाज हा संस्कृति व संपत्ति यांपासून पारखाच असतो. सर्वांना सुसंस्कृत व सुसंपन्न करण्याचें ध्येय अशा काळीं बहुधा कोणास सुचत नाहीं व सुचलें तरी त्याचा व्यवहारांत उपयोग होऊं शकत नाहीं. आपल्या इकडेहि शूद्रवर्गाचें दास्य कमी करावें, त्यांना भौतिक उन्नतीचे आणि ज्ञानप्राप्तीचे मार्ग मोकळे करावेत, अशाबद्दल प्रयत्न करणारे पंथ जैन–बौद्धांच्या काळापासून किंवा त्यांच्या पूर्वीच्या काळापासूनहि निघालेले आहेत. चार्वाकांचें लोकायतमत हें अशाच प्रकारचें एक मत असावें असा पुष्कळांचा अंदाज आहे. वसिष्ठ-विश्वामित्रांच्या काळापासून वाटेल त्या वर्णांत जन्मलेल्या व्यक्तीस ब्राह्मण्य व ब्राह्मणाचा दर्जा प्राप्त करून घेण्याची कल्पना निघालेली असून या कल्पनेच्या प्रचारांतून एक विचारकलह आणि या विचारकलहांतून एक प्रकारचा वर्गकलहहि निर्माण झालेला होता. श्रीकृष्णाच्या भागवतधर्मांत ' स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ' हें मत मान्य करून स्त्रियांना व शूद्रांना समाजांतील सर्वश्रेष्ठ दर्जा प्राप्त करून घेण्याची मुभा दिलेली आहे. बौद्धकालीं जी क्रांति झाली ती एक प्रकारची सर्वांगीण समाजक्रांति होती; आणि त्यावेळीं विचारकलह व वर्गकलह चालू असावा असें वाटतें. नंतरच्या काळांत शूद्रांना वैदिक संस्कृतीचा अधिकार देण्यांत आला नाहीं, हें खरें असलें तरी ती वैदिक संस्कृतिच मागें पडून बौद्धसंस्कृति व भागवतसंस्कृति पुढें आली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. बौद्ध

संस्कृतीनें वैदिक परंपरेविरुद्ध उघड बंडच पुकारिलें. भागवतसंस्कृतीनें हा उघड बंडाचा मार्ग स्वीकारिला नाहीं, तरी एकपरीनें भगवद्गीतेला वेदांपेक्षां अधिक श्रेष्ठ स्थान देऊन वैदिक संस्कृतीला गौणत्वच दिलें. ज्ञानेश्वरी वेदासंबंधीं म्हणते :—

" वेदु संपन्न होये ठाइं । परि कृपणु आन नाहीं ॥
जे कानिं लागला तिहिं । वर्णांचां चि ॥ १४४७ ॥
एरां भवव्यथा ठेलेयां । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां ॥
अनवसरु मांडूनिया । असे नव्हे ॥ १४४८ ॥
तरी मज पांतां तें उणें । फेडावेया गीतापणें ॥
वेदु वेटला भलेतेणें । सेव्यु होआवेया ॥ १४४९ ॥

अध्याय १८,
(राजवाडे—ज्ञानेश्वरी)

अशाच प्रकारें एकनाथ, तुकाराम वगैरे साधुसंतांनीं स्त्रीशूद्रादिकांना वेदाचा अधिकार नाहीं, म्हणून वेदालाच गौण ठरविलें आहे. वेदांतील व उपनिषदांतील आत्मोद्धाराचें सर्व तत्त्वज्ञान भगवद्गीतेंत आहे आणि भक्तिमार्गांतील इतर प्राकृत भाषांतील ग्रंथांतहि तें भरपूर आहे. मग आम्हांस तुमच्या वैदिक ज्ञानाचें तरी काय महत्त्व आहे ? असें भागवतधर्मी संत उघडपणें बोलूं लागले. "वेदाचा तो अर्थ आम्हांसचि ठावा । इतरांनीं वहावा भार माथां ॥ " असें तुकाराम छातिठोकपणें सांगतो. शूद्र कितीहि मोठा झाला तरी त्याला आम्हीं ब्राह्मण म्हणणार नाहीं किंवा राज्याभिषेक करणार नाहीं असा दुराग्रह वैदिक म्हणविणारे ब्राह्मण अद्यापिहि धरितात ! पण व्यास—वाल्मीकि हे ऋषिकोटींत गेले आणि शूद्र—अतिशूद्र जातींतील साधुसंत हजारो ब्राह्मणांचे आध्यात्मिक गुरु बनले. शूद्रांना वैदिक पद्धतीनें राज्याभिषेक केला नाहीं, तरी त्यांनीं राजसत्ता व साम्राज्यसत्ता उपभोगिली आणि त्यांची सेवा करून ब्राह्मणांनीं त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रेंहि गाइलीं. जो शूद्र केवळ परिचर्यात्मक कर्म करण्यासच लायक असें मानण्यांत येत होतें, तो कृषिगौरक्ष्यवाणिज्य कर्म तर करूं लागलाच, पण मंत्री, राजा इतकेंच नाहीं तर साधुसंत, ऋषि व आध्यात्मिक गुरुहि बनला. भारतीय

संस्कृतींत घडून आलेली ही एक प्रचंड विचारक्रांति होती, तिचें वर्णन इतिहासाचार्य कै० राजवाडे हे पुढील शब्दांत करितातः–" उत्तरकुरूंत जो अर्धरानटी शूद्र केवळ दासकर्म करून समाजसोपानाच्या अगदीं खालच्या पायरीवर लाथाडला जात होता, तो आतां नंदांच्या व मौर्यांच्या शूद्र व वृषल राजवटींत अध्यात्म, नीति, प्रव्रज्या, एकवर्णता, सर्वसमता व साम्राज्य यांचा विजयी चालक झाला. बुद्ध व जिन यांनीं विशेषतः गौतमबुद्ध यानें केलेली ही क्रांति केवळ सामान्य धर्मक्रांति नव्हे, किंवा राजक्रांति नव्हे, किंवा मतक्रांति नव्हे; ही सर्वव्यापी अशी भयंकर सामाजिक क्रांति होती. त्या प्रचंड क्रांतीनें वैदिक समाजाचे पाये उखडून, चातुर्वर्णिक समाज सुलटाचा उलटा होऊन गेला."§ ही प्रचंड समाजक्रांति वर्गविग्रहाखेरीज झालेली नाहीं. यानंतर बुद्धधर्म जरी हिंदुस्थानांत उरला नाहीं, तरी त्यानें केलेलें हें कार्य कायम टिकलें. बुद्धानें वैदिक देवताकांड, यज्ञयागादिक कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता यांच्याविरुद्ध बंड उभारिलें. पुढें बुद्धधर्म जाऊन मूर्तिपूजा उदयास आली आणि कांहीं काळ पौराणिक देवताकांड, व्रतोद्यापनें व पूजाविधानें आणि कुमारिलभट्टादींचा कर्मठ मीमांसाधर्म यांचें स्तोम माजलें. तथापि शंकराचार्यांनीं अद्वैतवेदांताचें ज्ञानकांड पुढें आणून देवताकांडास व कर्मठपणास गौणत्व दिलें आणि भागवतधर्मीय संतांनीं अद्वैतवेदांताचें शुद्ध तत्त्वज्ञान भक्तिमार्गांत आणून सामान्य जनतेला निष्काम भक्तीनें आत्मोद्धाराचा व मोक्षाचा मार्ग दाखवून दिला. या सर्व गोष्टी घडत असतां कर्मठ मीमांसकांनीं ज्ञानमार्गीयांचा व भक्तिमार्गीयांचा पिच्छा पुरविला. प्रत्येक साधुसंताच्या वेळीं त्याच्या समताप्रस्थापनेच्या कार्यास विरोध केला व एक प्रकारचा वर्गकलहहि निर्माण केला. पण साधुसंतांनीं सत्याग्रही वृत्ति धारण करून आपलें धर्मसुधारणेचें कार्य पुढें चालविलें. जो गौतमबुद्ध नास्तिक व वेदनिंदक मानला जात होता, त्याला हिंदू जनतेनें ईश्वरी अवतार बनविलें. अशा प्रकारें संस्कृति सुधारणेचें हें कार्य झालें तरी मध्ययुगीन भारत आधुनिक युगांत येऊं शकलें नाहीं. ब्रिटिश अमदानींत

§ राधामाधवविलासचंपू: प्रस्तावना पृ. १५१

आतां म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं भागवतधर्मीय साधुसंतांच्या सत्याग्रही वृत्तींतून एक निःशस्त्र राज्यक्रांतिशास्त्र निर्माण होत आहे. हें क्रांतिशास्त्र स्वतंत्र भारतांत निर्माण झालें असतें तर त्याला सहजच सर्वांगीण क्रांतीचें स्वरूप आलें असतें. तें अद्यापि आलें नाहीं. तथापि लवकरच तें येईल आणि त्याच्या आश्रयानें वर्गविग्रहाची सर्वांगीण समाजक्रांति झाली तरीहि भारतीय राष्ट्रीयत्व आणि लोकसत्ता यांना धक्का न लागतां होईल अशी आमची कल्पना आहे. अशा प्रकारें आधुनिक युरोपांत निर्माण झालेली संस्कृति आत्मसात् करून, त्याला जी क्रांति घडवून आणतां आली नाहीं ती शांततेच्या मार्गानें घडवून दाखविली म्हणजेच सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाची खरी महति जगाला कळणार आहे; आणि आधुनिक भारत निर्माण करणारी संस्कृति आधुनिक युरोपीय संस्कृतीपेक्षां श्रेष्ठ ठरणार आहे.

म० गांधी ही भारतांत निर्माण झालेली श्रीकृष्ण किंवा गौतमबुद्ध यांच्यासारखीच एक अत्यंत थोर विभूति आहे. त्यांच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत भागवतधर्म आणि बौद्धधर्म या दोहोंतील तत्त्वांचा समन्वय झाला असून त्यास त्यांनीं राजकीय व सामाजिक क्रांतीचें स्वरूप दिलेलें आहे. श्रीकृष्णाच्या अगर बुद्धाच्या वेळीं ज्या प्रकारची सर्वांगीण क्रांति भरतखंडांत झाली, त्याहून अधिक व्यापक अशा प्रकारची सर्वांगीण क्रांति घडवून आणण्याचा काळ आज प्राप्त झाला आहे. शूद्र किंवा अतिशूद्र वर्गांपैकीं कोणत्याहि लायक व्यक्तीला गुणकर्मानुसार द्विजत्व प्राप्त व्हावें अथवा वैश्य, क्षत्रिय किंवा ब्राह्मण बनतां यावें, एवढाच आजचा प्रश्न नाहीं. **आज समाजांतील वर्गभेदच नष्ट करून एकवर्ग समाज स्थापन करण्याची आवश्यकता आणि शक्यता वाटूं लागली आहे.** आधुनिक युरोपांत व्यापारीवर्गाच्या नेतृत्वाखालीं जी संस्कृति निर्माण झाली तिच्यांतून लोकसत्तेचें व सामाजिक समतेचें ध्येय उदय पावल्यापासूनच ही एकवर्ग समाजाची कल्पना जगापुढें आलेली आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीं समता, स्वतंत्रता व बंधुता या तत्त्वांवर मानवसंस्कृतीची उभारणी करण्याचा प्रयोग प्रथम झाला. लोकसत्तेची व नागरिकस्वातंत्र्याची स्थापना झाली, म्हणजे सर्व लोक एकाच वर्गांत येतील अशी त्यावेळीं

कल्पना होती. सरंजामशाही मोडून जमीनदारवर्ग नाहींसा झाला आणि सर्वांना सामाजिक समतेचें व नागरिकस्वातंत्र्याचे हक्क मिळून शूद्रवर्ग अथवा दास किंवा भूदासवर्ग नाहींसा झाला. अशा प्रकारें क्षत्रिय व शूद्रवर्ग मोडून समाजांत केवळ शेतकरी, कारागीर व व्यापारी यांचा एक वैश्यवर्ग राहिला. प्रत्येकास बौद्धिक व धार्मिक स्वातंत्र्य मिळालें आणि नैतिक, अध्यात्मिक अगर धार्मिक उन्नति करण्यासाठीं स्वतंत्र धर्माधिकारी वर्गाचीहि आवश्यकता उरली नाहीं. प्रत्येक शेतकऱ्यास स्वत:ची जमीन मिळाली. व्यापारी व कारागीर यांना धंद्यांत मिळणारा नफा त्यांच्या कष्टांच्या, साहसाच्या व संयमाच्या प्रमाणांतच मिळाल्यास समाजांतील कोणत्याहि व्यक्तीला वाटेल तें स्थान प्राप्त करून घेतां येतें व त्यामुळें एकाद्या व्यवसायांतील लोकांना कांहीं काळ वाजवीपेक्षां जास्त फायदा मिळाला तर त्या व्यवसायांत इतर लोक शिरतात आणि अवास्तव फायद्याचें प्रमाण कमी होतें. याच्या उलट कोणत्याहि व्यवसायांत काम करणाऱ्यांना त्यांच्या श्रमाचें योग्य मोलहि मिळेनासें झालें म्हणजे त्या व्यवसायांतील लोक इतर धंद्यांत शिरतात आणि उरलेल्या लोकांना योग्य नफा मिळूं लागतो. अशा प्रकारें व्यवसायस्वातंत्र्य आणि करारस्वातंत्र्य, यांच्या पायावर सर्वांना आपापल्या श्रमाच्या प्रमाणांत संपत्ति कमावितां येईल व आपोआपच एकवर्गसमाज निर्माण होईल अशी त्यावेळीं अपेक्षा होती. ही अपेक्षा औद्योगिक क्रांतींतून निर्माण झालेल्या प्रचंड कारखानदारीचें स्वरूप आणि परिणाम लक्षांत न घेतल्यामुळें निर्माण झालेली होती. औद्योगिक क्रांतीचें स्वरूप जसजसें विशद होऊं लागलें आणि तिचें समाजांतील बहुसंख्य वर्गावर घडणारे परिणाम दिसून येऊं लागले, तसतसें नागरिक–स्वातंत्र्य, व्यवसाय–स्वातंत्र्य व करार–स्वातंत्र्य एवढ्या पायावर लोकशाहींतून एकवर्ग समाजरचना निर्माण होऊं शकत नाहीं असें दिसून येऊं लागलें. कारखानदारीमुळें घरगुती धंदे बुडून गेले आणि शेतकऱ्यांस मिळालेल्या जमिनीच्या विक्रयस्वातंत्र्यांतून सावकार, दुकानदार व भांडवलदार यांच्या दडपणाखालीं पुन: मोठी जमीनदारी निर्माण होऊं लागली. यांत्रिक साहाय्यानें प्रचंड कारखानदारीप्रमाणें

प्रचंड प्रमाणावर शेती करणेंहि शक्य आहे हें लक्षांत येतांच, छोटी शेती मोडून कारखानदारी पद्धतीची प्रचंड शेती निर्माण होऊं लागली. या सर्व प्रवृत्तींचा स्वाभाविक परिणाम प्रत्येक देशांतील कारखाने, जमिनी, व खाणी एका अल्पसंख्य धनिकवर्गाच्या हातीं जाण्यांत होणार आणि प्रत्येक राष्ट्रांतील बहुसंख्य जनता या अल्पसंख्य मालकवर्गाच्या आर्थिक दास्यांत जाणार. हें पाहून कारखाने, जमिनी व खाणी यांच्यावर सार्वजनिक मालकी स्थापन केल्याखेरीज एकवर्ग समाज, स्वतंत्रता, समता व बंधुता हीं ध्येयें अमलांत येत नाहींत असें समाजवादी तत्त्वज्ञांनीं ठरविलें. हें समाजसत्तेचें तत्त्व म्हणजे औद्योगिक क्षेत्रांत लागू केलेलें लोकसत्तेचेंच तत्त्व आहे. या लोकसत्तेची प्रस्थापना मालकवर्गाच्या औदार्यांतून न होतां कामगारवर्गाच्या बंडांतून होईल, अशी शास्त्रीय समाजवादाची मांडणी कार्ल मार्क्सनें करून भांडवलशाहींतील अंतर्विरोध आणि वर्ग-कलह यांच्या आधारावर भावी समाजसत्ताक क्रांतीचें शास्त्रीय भविष्य वर्तविलें. हें भविष्य रशियांत स्थूल मानानें खरें झालें, आणि त्या वेळे-पासून समाजसत्तेचें व एकवर्ग समाजाचें ध्येय जगभर पसरलें. हिंदुस्थानास लोकशाही व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यांबरोबरच हें समाजसत्तेचें ध्येय स्वीकारावें लागणार आहे आणि जमिनी व कारखाने यांच्यावरील खाजगी मालकी नष्ट करून सार्वजनिक मालकी स्थापन करण्याचें क्रांतिकार्य निःशस्त्र मार्गानें यशस्वी करून दाखवावयाचें आहे. ही क्रांति संघटित असहकाराच्या व सत्याग्रहाच्या तत्त्वानुसार घडवून आणणें शेतकरी–कामकरीवर्गाला कसें शक्य आहे, तें मागें याच प्रकरणांत टॉलस्टॉयचा जो उतारा दिला आहे त्यावरून दिसून येईल.

आधुनिक जगांतील भौतिक विद्या, तिच्यामुळें प्राप्त झालेली धनोत्पादनाचीं भौतिक साधनें, यंत्रकला आणि विद्युच्छक्तीसारख्या नैसर्गिक शक्ती, यांचा उपयोग करून घेणें शक्य असल्यामुळें आज समाजांत शूद्र–अतिशूद्र वर्ग यासारखा दासवर्ग किंवा दाससदृश वर्ग ठेवण्याची आवश्यकता कोणत्याहि समाजास उरलेली नाहीं. तसेंच सरंजामशाही व भांडवलशाही यांचीहि समाजास आज आवश्यकता उरलेली नाहीं. ज्यावेळीं राज्यशास्त्र व युद्धकला

हीं बाल्यावस्थेंत होतीं, त्यावेळीं सरंजामशाही समाजाच्या संरक्षणाचें कार्य योग्य प्रकारें करीत होती आणि एकाद्या राजानें किंवा सरंजामदारानें जुलूम केला तर त्याचें बाहुबलानें पारिपत्य करणें समाजाला अवघड नव्हतें. पुढें प्रचंड राज्यें निर्माण झालीं तेव्हां सरंजामशाही मोडावी लागली आणि सर्व लष्कर व लष्करी अधिकारी यांना राज्यांतील पगारी नोकर बनवावें लागलें. वाटेल त्यानें वाटेल तितका प्रदेश जिंकावा व बाहुबलाच्या गुणावर राजा बनावें, हें व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट झालें तेव्हां सामान्य जनतेचें स्वातंत्र्य वाढलें. आज कारखानदार–जमीनदारवर्ग नाहींसा करून सामान्य जनतेचें स्वातंत्र्य वाढविण्याचा व तिचें दास्य नष्ट करण्याचा काळ आलेला आहे. ज्यावेळीं प्रत्येकास कष्टाच्या प्रमाणांतच धनार्जन करतां येत होतें आणि कष्टाखेरीज फारसा धनसंचय करतां येत नव्हता अशा प्राथमिक औद्योगिक अवस्थेंत, वाटेल त्यानें वाटेल तितका पैसा मिळवावा व त्याची मालकी उपभोगावी, हें तत्त्व समाजाच्या अभिवृद्धीस पोषक ठरलें. आजच्या प्रचंड धनोत्पादनाच्या काळांत असें स्वातंत्र्य कोणासहि देतां येणार नाहीं. आज समाजांत मिळणारी संपत्ति आणि ती मिळविण्यास करावे लागणारे कष्ट यांचें प्रमाण व्यस्त झालें आहे. संपत्तिवानांस हजारों लोकांच्या जीवितावर सत्ता मिळूं लागली आहे. ही सत्ता व संपत्ति यांचा उपभोग तुम्ही केवळ समाजाचे निधिधारक म्हणून करा असें सांगून हा प्रश्न सुटणारा नाहीं. ज्यावेळीं समाजांतील धनार्जनाचे मार्ग हे न्याय्य असतात–म्हणजे धनार्जनाचें कष्टाशीं समप्रमाण असतें–त्यावेळीं अशा मार्गांनीं मिळविलेली संपत्ति समाजाचा ठेवा म्हणून उपभोगा, तिचा जबाबदारीनें उपभोग घ्या, हा उपभोग घेतांना आत्मकल्याण व लोककल्याण इकडे लक्ष ठेवा आणि अवास्तव उपभोग न घेतां उरलेली संपत्ति दान करा, असा उपदेश करून कार्य भागतें. परंतु समाजांत धनार्जन करण्याचे कोणते मार्ग कायदेशीर असावेत, हें ठरविण्याचें कायद्याचें कार्य वरील नैतिक उपदेशानें होऊं शकत नाहीं. धनोत्पादनाची पद्धति बदलली म्हणजे धनार्जनाच्या मार्गाचें स्वरूपहि बदलतें आणि या बदललेल्या आर्थिक परिस्थितींत धनार्जनाचे कोणते मार्ग मोकळे असावेत व कोणते

असूं नयेत हें कायद्यानें ठरवून द्यावें लागतें. पूर्वीच्या पद्धतींत जे मार्ग समाजाला हानिकारक नव्हते किंवा ज्याच्यामुळें समाजाची फारशी हानि होण्यासारखी नव्हती तेच मार्ग नव्या पद्धतींत समाजास अत्यंत हानिकारक ठरतात. तथापि हे मार्ग ज्यांना लाभदायक असतात, त्यांना त्या मार्गांनें मिळणारी संपत्ति कष्टार्जितच वाटत असते व अशा मार्गांनीं मिळविलेली संपत्ति जुलमानें मिळालेली आहे असें ते कबूल करीत नाहींत. हे मार्ग बंद करण्याच्या कार्यास अशा वर्गांचा विरोध होतो आणि हा विरोध परंपरेच्या व मालकी हक्कांच्या नांवानें होत असतो. धनार्जनाच्या मार्गांची परंपरा व तिच्यांतून निर्माण होणारे हे मालकी हक्क परिस्थितिसापेक्ष असतात आणि व्यक्तींच्या मालकी हक्कांना कायदेशीर मर्यादा घातल्याखेरीज आणि समाजाला हानिकारक होणारे हे मालकी हक्क काढून घेतल्याखेरीज समाजाची प्रगति होऊं शकत नाहीं. हें तत्त्व असे वर्ग कबूल करीत नाहींत. अशा वर्गांच्या विरोधामुळेंच समाजांत क्रांतीची आवश्यकता उत्पन्न होते. औद्योगिक क्रांतीमुळें आज समाजसत्ताक क्रांतीची आवश्यकता निर्माण झाली आहे; आणि या क्रांतीचें कार्य व्यक्तीला मिळणारी संपत्ति अथवा सत्ता यांचा उपभोग तिनें समाजाचे निधिधारक म्हणून घ्यावा, या तत्त्वानें होऊं शकत नाहीं. समाजांतील सत्तेची व संपत्तीची विभागणी कशी असावी, समाजांतील व्यक्तीस सत्तेचा व संपत्तीचा लाभ कोणत्या मार्गांनीं व्हावा आणि सत्ता व संपत्ति यांच्या विभागणींत समाजाची नैतिक उन्नति व भौतिक साधनें हीं लक्षांत घेऊन किती प्रमाणांत समता कायद्यानें अमलांत आणावी व किती प्रमाणांत विषमता कायम ठेवावी, हें एकदां ठरून गेलें आणि तत्कालीन भौतिक व नैतिक उन्नतीस अनुरूप अशी समाजरचनेची कायदेशीर घडी बसली, म्हणजे त्या समाजरचनेनुसार सत्तेचा व संपत्तीचा जो भाग कोणत्याहि व्यक्तीस प्राप्त होईल त्याचा उपभोग त्या व्यक्तीनें कसा घ्यावा, हें सांगण्यासाठीं सत्ताधारी व संपत्तिमान व्यक्ती समाजाच्या निधिधारक आहेत, हें तत्त्व निघालेलें आहे. या तत्त्वानें लोकसत्ताक अगर समाजसत्ताक क्रांतीचें कार्य होणार नाहीं; परंतु समाजसत्ताक क्रांतीनंतरहि कांहीं व्यक्तींच्या हातीं अधिक

सत्ता द्यावी लागेल, आणि कांहींना इतरांहून अधिक संपत्तीचा उपभोगहि घेऊं द्यावा लागेल. या सत्तेचा व संपत्तीचा उपभोग त्यांनीं कसा घ्यावा, याला कांहीं कायद्याचीं बंधनें असलीं तरी या कायद्याच्या बंधनांनीं हें कार्य पूर्णपणें होणार नाहीं. त्यासाठीं वरील नैतिक तत्त्वांचा उपदेश आवश्यकच राहील. पण या कामासहि हा उपदेश प्रत्यक्ष आचरून दाखविणारे आणि कायदेशीर मार्गानें जी सत्ता व संपत्ति मिळणें शक्य आहे तीहि मिळविण्याच्या मार्गास न लागतां केवळ आपल्या किमान गरजा भागतील इतकी संपत्ति आपल्या कष्टानें मिळवून अधिक संपत्तीचा व सत्तेचा अभिलाष न धरणारे, अधिकारी वर्गानें जनतेवर जुलूम केल्यास जनतेला त्याचा प्रतिकार कसा करावा हें दाखवून देणारे आणि असा जुलूम असह्य होईल तेव्हां समाजसत्ताक लोकशाहीविरुद्धहि अनत्याचारी असहकारतेचा प्रयोग करून प्रस्थापित राज्ययंत्र बंद पाडणारे, सत्याग्रही लागतील. समाजसत्ताक लोकशाही प्रस्थापित झाली तरी अधिकारी व प्रजा अथवा शास्ते व शासित असा भेद राहाणारच आहे आणि हा भेद कायम आहे तोंपर्यंत खरी एकवर्ग समाजरचना होऊं शकत नाहीं. समाजसत्ताक लोकशाही ही मानवसमाजाची पूर्णावस्था नव्हे. या समाजसत्ताक लोकशाहींतहि अधिकारीवर्गास आणि बहुमतास न कळणारे किंवा अपरिहार्य वाटणारे अन्याय जाणणारे व ते अन्याय परिहार्य आहेत असें ओळखणारे दूरदर्शी निःस्वार्थी लोकसेवक लागतील. सत्यसंशोधन आणि सत्यसंस्थापन हाच ज्यांनीं आपला नित्य व्यवसाय बनविला आहे आणि त्यासाठीं आपल्या शारिरिक, बौद्धिक व आत्मिक शक्तींचा उपयोग करणें यांतच ज्यांना खरा आनंद व जीवितसाफल्य वाटत आहे, असा सत्याग्रही वर्ग समाजसत्ताक लोकशाहीच्या भावी विकासास अत्यंत अवश्य आहे.

म. गांधींनीं सत्याग्रहाच्या रूपानें जें आत्मबल संघटित व संवर्धित करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे, त्या आत्मबलाची परंपरा भरतखंडांत फार मोठी आहे. अत्यंत प्राचीनकालीं आश्रमवासी ऋषींच्या ब्राह्मतेजाच्या रूपानें तें भरतखंडांत निर्माण झालें. पुढें ब्राह्मणवर्गानें यज्ञयागादि कर्मकांडाचें आणि देवताकांडाचें स्तोम माजवून स्वर्गप्राप्तीच्या सकाम-

धर्माला प्राधान्य दिलें, तेव्हां गौतमबुद्धानें या आत्मबलाचें संरक्षण व संवर्धन करून देवताकांड, कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता यांच्याविरुद्ध क्रांति करण्यासाठीं बुद्धधर्माची व भिक्षुसंघाची संघटना केली. नंतर हा भिक्षुसंघहि अवनत होऊन परिग्रही बनला व राजेलोकांच्या दास्यांत गेला. यानंतर कुमारिलभट्टादींनीं वैदिक धर्माचें जें पुनरुज्जीवन केलें त्यांत पुन: कर्मकांडाचें व देवताकांडाचें प्रस्थ माजलें. यानंतर श्रीशंकराचार्यांनीं पीठें स्थापून अद्वैतवेदांताच्या आधारावर जाणत्या लोकांत शुद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला आणि भागवतधर्मीय संतांनीं याच अद्वैताच्या आधारावर निष्कामभक्तीचा मार्ग उपदेशून सामान्य लोकांतील आत्मबल जागृत केलें. आज म. गांधींनीं याच परंपरागत प्राचीन आत्मबलाची संघटना करून त्याला राजकीय व सामाजिक क्रांतिकारक स्वरूप दिलें आहे. सत्याग्रही वर्ग हा आतां विशिष्ट मतावर अधिष्ठित असलेला एकादा धर्मसंप्रदाय उरलेला नाहीं. केवळ व्यक्तिगत आध्यात्मिक मोक्ष हें सत्याग्रहाचें ध्येय नाहीं. लोकांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठीं त्यांना सर्वांगीण क्रांतीचा मार्ग दाखवून देणारें तें एक सामाजिक अखंड क्रांतिशास्त्र आहे. लोकसत्ता व समाजसत्ता या रूपांनीं उदित झालेलीं एकवर्ग समाजाचीं ध्येयें आत्मसात् करून मानवसमाजाला पूर्णावस्था प्राप्त होईपर्यंत त्याचें नेतृत्व करण्याचें सामर्थ्य या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत आहे. भौतिकविद्या व यंत्रकला यांच्यांशीं त्याचा विरोध नाहीं. बाह्यसृष्टीशीं कसे व्यवहार करावे आणि तिची नियति आपणांस अनुकूल आणि उन्नतिकारक कशी बनवून घ्यावी हें ज्ञान मनुष्यास भौतिक विद्येनेंच प्राप्त होणार आहे. अन्नमय प्राण आणि प्राणमय पराक्रम या भौतिक सत्याकडे प्राचीन भारताचें दुर्लक्ष झालेलें नव्हतें. बुभुक्षित मनुष्याला ब्रह्म हें अन्नाच्याच रूपानें प्रतीत होतें आणि वेदांती मनुष्यासहि दोनप्रहरीं बारा वाजले म्हणजे 'अन्न हें पूर्ण ब्रह्म' असें म्हणून भोजन करावें लागतें. याची विस्मृति ठेवून कोणतीहि समाजरचना टिकणार नाहीं व टिकविण्याचा प्रयत्न केला तरी तो साधणार नाहीं. भांडवलशाही धनोत्पादनपद्धतीमुळें बहुसंख्य लोकांच्या भुकेचा प्रश्न समाधानकारकपणें सुटत नाहीं आणि श्रीमंत–गरिबांतील सापेक्ष अंतर वाढत

जाऊन समाजाचे व राष्ट्राचे दोन विरोधी गट पडतात. बहुसंख्य सामान्य जनतेला जीविताची व वित्ताची क्षणभरहि शाश्वति मिळत नसल्यामुळें तिची नीतिमत्ताहि भ्रष्ट होऊं लागते. ' बुभुक्षितः किं न करोति पापम् । क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ' यांत वर्णिल्याप्रमाणें सामाजिक नीतिमत्तेचा पाया अन्नप्राप्तीच्या भौतिक आधारावर उभारलेला आहे. इकडे सत्याग्रही तत्त्वज्ञान दुर्लक्ष करीत नाहीं. तथापि मनुष्यसमाजाच्या आवश्यक भौतिक गरजा भागल्यानंतर भौतिक संपत्तीच्या वाढीच्या प्रमणांत त्याची नैतिक उन्नति होते अथवा त्याची संस्कृति अधिक उन्नत बनते, हें तत्त्व मात्र सत्याग्रहास सम्मत नाहीं. ' नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ' म्हणजे फार खाल्ल्यानेंहि योगप्राप्ति होत नाहीं, त्याचप्रमाणें मुळींच न खाल्ल्यानेंहि योगप्राप्ति होत नाहीं, असा आध्यात्मिक उन्नतीचा सिद्धांत आहे. भांडवलशाही सामाजांत अपरिमित भौतिक उपभोग घेणारा एक छोटा मालकवर्ग आणि त्याच्या आर्थिक दास्यांत रखडणारा दुसरा बुभुक्षित बहुसंख्य सेवक वर्ग असे निर्माण होत असल्यानें अशा समाजांत शांततेची व नीतीची अपेक्षाच करतां येत नाहीं. ज्या समाजांतील बहुसंख्य लोकांना आपल्या जीविताची व जीवितसाधनांची मुळींच शाश्वति नाहीं अशा समाजांत शांतता व नीतिमत्ता नांदणें अशक्य आहे. हिंदुस्थानासारख्या खंडतुल्य राष्ट्रांतील पसतीस कोटी लोकसंख्येच्या पोटापाण्याचा प्रश्न भांडवलशाहीच्या व साम्राज्यशाहीच्या मार्गानें सोडविणें अशक्य आहे आणि एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येची जीवितयात्रा सुखानें चालविण्याचें सामर्थ्य केवळ हस्तव्यवसायांच्या ग्रामोद्योगांत अथवा छोट्या प्रमाणावरच्या वैय्यक्तिक शेतींत आहे असें वाटत नाहीं. शिवाय एवढा मोठा भारतीय समाज हा केवळ आश्रमवासी ऋषींप्रमाणें भौतिक सुखाविषयीं विरक्त आणि आत्मिक सुखावर संतुष्ट राहील ही गोष्ट शक्य कोटींतील नाहीं. या खंडतुल्य भारताचा प्रश्न सोडविण्यास भौतिक विद्या आणि यंत्रकला यांचा भरपूर उपयोग केला पाहिजे व तो धनोत्पादनाचें व धनविभाजनाचें कार्य समाजसत्तेखालीं आणूनच केला पाहिजे. पण ही समाजसत्ता स्थापन करतांना

व स्थापन केल्यावरहि सत्याग्रही वर्गाची आवश्यकता भरतखंडालाच नव्हे तर सर्व मानवसंस्कृतीलाहि आहे.

यापुढें भारतीय संस्कृति व मानवसंस्कृति असा भेद राहणार नाहीं. भौतिक दृष्ट्या आज सर्व मानवसमाज एका कुटुंबांत अथवा एका घरांत आणून कोंडल्यासारखा झाला आहे. त्यांतील लोकांना एकत्र नांदल्या-खेरीज सुटका नाहीं व त्यांनीं एकत्र नांदावें यांतच मानवकुलाची उन्नति आहे. पण एका घरांत एकत्र नांदणाऱ्या लोकांप्रमाणें त्यांनीं बंधुभाव-नेनें नांदावयास शिकलें पाहिजे. येथून पुढें मानवसंस्कृतीची उन्नति या बंधुभावनेच्या प्रचारावर आणि प्रस्थापनेवर अवलंबून आहे. मानवांच्या अंतःकरणांतील या बंधुभावनेस प्रेम अशी संज्ञा आहे, आणि हा प्रेमरूप परमेश्वर प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत वास करीत असतो, या सिद्धांता-वर सत्याग्रही संस्कृतीचा आधार आहे. एका राष्ट्राकडून दुसऱ्या राष्ट्रावर अथवा एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गावर होणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठीं अत्यंत निकराचा लढा करीत असतांहि या बंधु-भावनेच्या अंतिम सिद्धांतावर सत्याग्रहाची दृढ श्रद्धा असते. मानवी अंतःकरणांतील न्यायबुद्धि व प्रेमबुद्धि अथवा सत्य आणि अहिंसा याहून परमेश्वराचें श्रेष्ठ स्वरूप दुसरें कोणतेंहि नाहीं. ज्यांचा सत्यावर व प्रेमावर विश्वास आहे आणि सत्यसंशोधन व सत्य संस्थापन यासाठीं करावा लाग-णारा त्याग व भोगावे लागणारे क्लेश सहन करण्याची ज्यांची तयारी आहे, ते आपणांस सेश्वरवादी म्हणवोत किंवा निरीश्वरवादी म्हणवोत, ते बुद्धाप्र-माणें शून्यवादी असोत अथवा श्रीशंकराचार्यांप्रमाणें क्षर सृष्टीच्या बुडाशीं अक्षर असें एक अज्ञेय निर्गुण तत्त्व आहे असें म्हणोत, ते ख्रिस्ताचे अनुयायी असोत किंवा महंमदाचे अनुयायी असोत, त्यांना सत्याग्रही बनतां येईल. सत्याग्रहीला आत्मविद्या लागते, पण त्या आत्मविद्येंत गूढ किंवा विवादा-त्मक असें कांहीं नाहीं. आत्मा हा रथी आहे, बुद्धि हा सारथी आहे, इंद्रियें हे घोडे आहेत आणि मन हा त्यांचा लगाम आहे, एवढें अध्या-त्मशास्त्र त्यास पुरें होतें. बुद्धिरूप सारथी विषयोपभोगानें झिंगून जाऊं नये, त्याच्या हातचा मनोनिग्रहाचा लगाम ढिला पडूं नये आणि विषयो-

पभोगांच्या पाठीमागें लागून इंद्रियरूपी घोडे मोकाट सुटूं नयेत एवढेंच हें अध्यात्मशास्त्र आहे. बाह्य सृष्टीवर प्रभुत्व स्थापन करणें आणि समाजाच्या भौतिक सुखांचा प्रश्न सोडविणें हा व्यवहार करण्यास जशी भौतिक विद्येची आवश्यकता आहे, तशीच अंतःसृष्टीवर प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याच्या व्यवहारास आत्मविद्येची आवश्यकता आहे. सत्याग्रही आत्मविद्या विवादासाठीं नसून व्यवहारासाठीं आहे. ग्रंथप्रामाण्य ही तिची कसोटी नसून अनुभवप्रामाण्य ही तिची अंतिम कसोटी आहे. केवळ भौतिक विद्येची उपासना करणारे लोक अंधकारांत पडतात आणि केवळ आत्मिक विद्येची उपासना करणारे त्याहूनहि घोर अंधकारांत पडतात असें ईशोपनिषदानें म्हटलें आहे. याचा अनुभव आधुनिक युरोपच्या इतिहासावरून आणि गेल्या दोनतीनशें वर्षांच्या भारतीय इतिहासावरून जगाला आलेला आहे. आधुनिक भारतानें त्याचीं अत्यंत अनिष्ट फळें भरपूर चाखलेलीं आहेत. तेव्हां यापुढें तो भौतिकविद्या किंवा आत्मिकविद्या यांपैकीं कोणाकडेहि दुर्लक्ष करील असें वाटत नाहीं.

अनियंत्रित परकीय राजसत्तेंतून स्वकीय लोकसत्तेंत आधुनिक भारताचा प्रवेश होण्याचा काळ अत्यंत निकट आलेला आहे. यापुढें थोड्याच काळांत ज्या सत्याग्रही तत्त्वाच्या आश्रयानें त्याला लोकसत्तेची प्रस्थापना करितां येईल, त्याच्याच आश्रयानें तो समाजसत्तेचीहि प्रस्थापना करील पण समाजसत्ता हाहि भारताचा अंतिम संदेश नव्हे. भारताचा अंतिम संदेश आत्मसत्ता हा आहे. या आत्मसत्तेची प्रस्थापना होऊन मानवसमाजाला दंडधारी राजकीय संस्थांची मुळींच गरज उरली नाहीं, म्हणजेच खरी एकवर्ग समाजरचना स्थापन होणार आहे. आधुनिक काळांतील एकवर्ग समाजाचें ध्येय आणि प्राचीन ब्राह्मण्याचें ध्येय यांत फारसें अंतर नाहीं व सत्ययुगांत केवळ एकच ब्राह्मणवर्ग होता त्याप्रमाणें पुनः समाजाला अशी एकवर्गी अवस्था प्राप्त व्हावी हीच मानवसमाजाची पूर्णावस्थेची कल्पना भारताच्या अंतःकरणांत समाजवाद आत्मसात् केल्यानंतर निर्माण होईल. आधुनिक भारताचे समाजवादी नेते पं. जवाहरलाल नेहरू यांनीं अशाच प्रकारचे विचार आपल्या आत्मचरित्रांत व्यक्त

केलेले आहेत.* अशा प्रकारें आधुनिक जगांतील इतर राष्ट्रांच्या वर्तमानकालीन इतिहासापासून आपल्या कार्यास स्फूर्ति घेणारे आधुनिक भारताचे समाजवादी नेते आणि प्राचीन भारताच्या आध्यात्मिक संस्कृतीचा अभिमान बाळगणारे म. गांधींसारखे सत्याग्रही जगद्वंद्य पुढारी या दोघांच्याहि दृष्टिपथांत येणाऱ्या भावी भारतीय संस्कृतीच्या चित्रांतील द्वैत नाहींसें होऊं शकतें. ज्या मानानें स्वतंत्र भारतांतील भावी संस्कृति मूर्त स्वरूप धारण करूं लागेल त्या मानानें हें द्वैत पूर्णपणें नाहींसें होऊन तिचें स्पृहणीय स्वरूप सर्व मानवजातीच्या भौतिक व आत्मिक आकांक्षांना संतुष्ट करण्यास समर्थ होईल आणि हीच भारतीय संस्कृति मानवसंस्कृति म्हणून जगभर पसरेल अशी आमची दृढ श्रद्धा आहे.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु । सर्वे सन्तु निरामयाः ॥
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

---

* "But the West also brings an antidote to the evils of this cut-throat civilisation — the principles of socialism, of co-operation, and service to the community for the common good. This is not so unlike the old Brahman ideal of service, but it means the Brahmanisation (not in the religious sense of course) of all classes and groups and the abolition of class distinctions. It may be that when India puts on her new garment, as she must, for the old torn and tattered, she will have it cut in this fashion, so as to make it conform both to present conditions and her old thought. The ideas she adopts must become racy to her soil."

Jawaharlal Nehru : An Autobiography. P. 432.—

समाप्त.

सूचि

अणे, माधवराव ५५९.
अन्सारी, डॉक्टर ४८१.
असहकार, १ ली चळवळ ५२५, ५२८, ५२९, ५३० ते ५३६.
अस्पृश्यता–निवारण १३७, ६०४.
आगरकर १११, १४०, १४२, १६६, १६७, १७२, १७३, १८४, १८७, २०५, २०९ ते २१९, २३१, २३८, २४५, २४९, २५४, २५९, २६१ ते २६८, २७६ ते ३२४, ३२६, ३२७, ३५९, ४६७, ६३५. ६३६.
आत्मसत्ता ६०६, ७२१.
आनंदाचार्लु २२५, २३८, २७५.
आयर्विन ५५४, ५५९ ते ५६२, ५६५.
आर्यसमाज ७८, २०७, २६३, २७२ ते २७५.
ऑलकॉट, कर्नल २७४, २७५.
इंडियन ॲसोसिएसन २०६, २३१.
एंजल्स् ३२४, ६४९, ६५६.
एल्फिन्स्टन ३६, ३७, ४१, ४५, ५१, ५३, १०७, ५८७.
ऐयर. एस्. सुब्रह्मण्य २२४, २३८, २७५.
कम्युनिझम ११७, ४५९, ४६०, ४६१, ५४१, ६२०, ६६१ ते ६७३, ६७५, ६७६.
कर्झन, लॉर्ड १५५, १५६, ३६४–५, ३६९ ते ३७६, ३९२–३.
कर्मयोग १२८, १३० ते १३२, २६०.
कायदेमंडळ १५२, १९५, २३९, २४०, ४३८, ४६१, ५३०, ५४३, ५४५–६, ५७९, ६००.
कॉटन, सर हेन्री २२५ ते २२९, ३७७, ३७८, ३८२.
क्रांतिवाद (निःशस्त्र) ३५०, ४०५, ४०६, ४१३, ४२८, ४३२ ते ४३६, ४५९, ४६०, ४६२, ५०४, ५४०, ५५३, ५७४, ५७५, ५८३ ते ५८६, ५९०–९५.

क्रांतिवाद (सशस्त्र)	३५, ३२९, ३३०, ४२६ ते ४२८, ४५९ ते ४६१, ५४१, ५५३, ५७४, ५८३, ५८६, ५८९, ५९०.
केळकर, न. चिं.	४२४, ४६२ ते ४६८, ५४५ ते ५५०, ५५७, ५५९.
कोल, एच्. जी. डी.	५८७, ५९६ ते ५९८.
खाडिलकर, कृ. प्र.	५४८, ५४९.
खान, अब्दुल गफार	५६७, ५८१.
खिलाफत	५२५ ते ५२९.
गांधी, महात्मा	२६९, ३२३, ४३६, ४५९, ४६०, ४७१, ४९७, ४९९, ५०४, ५०६ ते ५११ व पुढें, ५३७, ५५४, ५५९ ते ५६६.
गोखले, नामदार	११२, २२५, ३३०, ३५८ ते ३७६, ३७९, ३८०, ३८१, ४०६ ते ४१५, ४२४ ते ४४९, ४७४, ४७६ ते ४८०, ५०८, ५०९.
गौतमबुद्ध	८७, २६५, २८७, २८८, ३०७ ते ३०९, ७१८.
ग्रंथ-प्रामाण्य	७६, ७७, ७८, ८१, ८२.
ग्रामोद्योग	६०९ ते ६१२.
ग्रिफिथ, आर्थर	४०५.
ग्लॅडस्टन	३६९, ३७०.
घोस, वीरेंद्रकुमार	४२६, ४२७, ४४७.
घोस, अरविंद	४१०, ४२६, ४४१, ४४७, ४५९, ४६३, ५४०, ५८७.
चाफेकर	३५३.
चातुर्वर्ण्य	२५, २६४, २७२, २७९ ते २८३, २८७, २९१, २९७ ते २९९, ७०८ ते ७१७.
चिपळणकर	४९, १११, १२७, १६६, १६७, १८४, २०३ ते २०५, २०८, २६०, २७६, २८४, २८५, २८६, ३२७.

जयकर, बॅरिस्टर ५५२, ५५९.
जातिभेद ८६, ८७, १०३ ते १०५, २३२, २८८, २९२ ते २९६.
जांभेकर, बाळशास्त्री १०१ ते १०३.
जिना, बॅरिस्टर ४८१, ५५४, ५७२.
टिळक, लोकमान्य ४९, १११, १२७, १४०, १४२, १६६, १६७, १७२, १७३, १८४, १८७, २०५, २१७ते२१९, २३१, २३८, २५१, २५३, २५४, २५८, २६० २६१, २६३ ते २६८, २७६ ते ३२३, ३२६, ३२७, ३३० ते ३३६, ३३८, ३४१, ३४३, ३५०, ३५१ ते ३७६, ३७९ ते ३८१, ४१४, ४१५, ४१८, ४२४, ४२६, ४२८, ४४६, ४५९, ४६१ ते ४६३, ४७१, ४७४, ४७६ ते ४८०, ४८९ ते ५१०, ५२३, ५३१, ५४०, ५५६, ५६६, ५८६, ५८७, ५९०, ६२२, ६३५, ६३६.
टागोर, रवीन्द्रनाथ २६९, ६३७.
डफरिन, लॉर्ड २२९, २३०.
डांगे भाई ५४१, ५५१.
डेक्कन ॲसोसिएशन १५०.
डेक्कन सभा ३३१ ते ३३५.
तेलंग, न्यायमूर्ति २२४, २२९, २३७, २३८, २७५.
तैय्यबजी, बद्रुद्दिन २३७, २४१.
थिऑसॉफी २०७, २६३, २७४, २७५.
दयानंद सरस्वति २७१, २७२.
दादोबा पांडुरंग १०३ ते १०५, १४९,
दास, चित्तरंजन ४८८, ४९९, ५३०, ५३१, ५३४, ५४२ ते ५४४.
देव, शंकरराव ५१७.

देशपांडे, गंगाधरराव ४२७, ५४८.
नेहरू, जवाहरलाल ३२३, ५५०, ५५१, ५५५ ते ५५७, ५६७, ६७४ ते ६७७, ७२१, ७२२.
नेहरू, मोतीलाल ४३६, ५३१, ५३४, ५४२, ५४३, ५५१, ५५२, ५५४.
नौरोजी, दादाभाई १४२, १४३, १४८ ते १६८, १८७, २२२ ते २३८, २४१, २४५, ३७७, ३७८, ३८१, ४१६, ४२८, ते ४३२, ४४१, ५८५.
पदमजी १०३, १०५.
परमहंस मंडळी १०३ ते १०५.
परांजपे, शि. म. ३८७, ५४८.
पार्नेल ३४१, ३६९, ३७०.
पाल, बिपिनचंद्र ३८२, ३८६, ४४१, ४४७, ४५९, ४६९ ते ४७१, ५३०, ५८७.
पुनर्जन्म ३०८ ते ३११.
प्रागतिक पक्ष १६७, १७५, १७६, १८३, १८६ ते १८८, २६१, ३२५, ३२६, ३६०, ४३६ ते ४४१, ४५३, ४५५, ४५६, ४५९, ४९३ ते ४९५, ५८३ ते ५८५, ५९८, ५९९ ते ६०५,
प्रतियोगी सहकारिता ४९८ ते ५०३, ५४५ ते ५५०.
प्रार्थना–समाज ६२, ६६, ६७, ७८, १३७ ते १४१.
प्रेसिडेन्सी ॲसोसिएशन २३७.
फडके, वासुदेव बळवंत २००, २०१, २१९ ते २२१.
फॅसिझम ६१२ ते ६१७, ६२०, ६२१, ६२४.
फुले, जोतीराव १३६, १३७.
फुल्लर, सर बॅंफील्ड ४१९.
बहिष्कार १२२ ते १२६, २२२, २२३, ३४५, ३४९, ३९३ ते ४०६, ४१५, ४१६, ४६३ ते ४६८, ५२९ ते ५३१.

बानर्जी, उमेशचंद्र २३८, २४५.
बानर्जी, सुरेंद्रनाथ १९७, २०२, २०६, २२४, २२९, २३१, २३२, २३८, २७५, ३६१, ३६६ ते ३६८, ४१४, ४२७, ४४१, ४४४, ४४५, ४६१, ४७४, ४८८, ४९३ते ४९५.
बॉंबे ॲसोसिएशन १५०.
ब्रिझांट, ॲनी २७५, २९१, २९२, ४७४, ४७५, ४८२, ४८३, ४८५, ४८७, ४८८, ४९५, ४९६, ५००.
बोस, आनंद मोहन २२४, २२९, २३८.
बोस, सुभाषचंद्र ५६७.
बुद्धि–प्रामाण्य ७६, ७७.
बुद्धिवाद (विवेकवाद) ६३४ ते ६३६.
बेंटिंक ४१, ४६, ८३, ८४, ८५.
ब्राह्मणेतर पक्ष १३७.
ब्राह्म–समाज ६२, ७८, ७९, २६८, २६९.
ब्रॉकवे, फेनर ६८१.
ब्लॅव्हॅटस्की, मॅडम २७४.
ब्रिटिश इंडिया ॲसोसिएशन १५०,
भाऊ दाजी १०५, १४९.
भाऊ महाजन १०३ ते १०५.
भारतीय संस्कृति ६२९ ते ६३१, ६४० ते ६४५, ६५७, ६६०, ७०० ते ७२२.
भांडवलशाही ६१२ ते ६१७, ६२३ ते ६३०.
भांडारकर, डॉ. ६०, १३७ ते १४१, २३८.
मद्रास नेटिव्ह ॲसोसिएशन १५०, २०७.
मद्रास, महाजनसभा २०६.
मध्यम वर्ग २०, ५१, ८८, ९०, ९१, ३२८, ३२९.
मन्रो, सर टॉमस ३७, ४१ ते ४५, ४७, ५१, ५८७, ५८८.

मराठ्यांची संस्कृति	५, ६.
महम्मद अल्ली	५३३.
महाराष्ट्र धर्म	२५, २०७, २६१, २७३, २७५, २८०.
मंडलीक, वि. ना.	१४९, २२४, २७५.
मॅक्डोनल्ड	५६०.
मॅझिनी	५८६, ६२६ ते ६२८.
मालवीय, मदनमोहन	४३०, ४७४, ४९३, ४९४, ५३२, ५५७.
माल्कम, सर जॉन	१४, १५, २७, २८, ३७, ४१, ४५, ५३.
मार्क्स, कार्ल	११७, १५७, ३२४, ५५०, ६५३ ते ६५७, ६६१ ते ६७१, ६७८ ते ६८०.
मॉंटेग्यू	४८९, ४९२, ४९३.
मिंटो	४४३, ४६१.
मुंजे, डॉक्टर	५५९, ६२२.
मुद्रण–स्वातंत्र्य	४१ ते ४४, ५२, ५३, ९४, ते ९६.
मुस्लीम लीग	४८१, ४८६, ४८८.
मूर्तिपूजा	६८, ६९, ७०, ७२, १२८ ते १३०, २६४, २६६, २८८.
मेकॉले	१४४, १४५.
मेटकाफ	३२, ४५, ४७, ४८, ५८७.
मेथा, फेरोजशहा	२२४, २३७, २३८, २४५, ३८१, ४१४, ४४१, ४४५, ४४६, ४७४.
मोर्ले	३२१, ३२२, ४१५ ते ४१७, ४२४, ४४३, ४६१.
युरोपीय संस्कृति	६१, ५२९ ते ५३१, ५३२, ६४० ते ६५६, ६६०, ६७१, ७०५ ते ७०७
रसेल	६३९, ६४०.
रँड	३५१ ते ३५३.
राजवाडे, वि. का.	२५, ४८, ४९, ५६, २६०, २६१, २६४, २७७ ते २७९, २८५, २८६, ३१३ ते ३१५.

रामकृष्ण परमहंस २०७, २६९, ते २७१.
रामकृष्ण मिशन २०७, २६३, २७१, २७५
रामदास २५, ६०९.
रानडे, न्यायमूर्ति ३५, ५९, १३७, १३८, १४२, १४६, १६६ ते २०२, २२५, २२९, २३२, २३३, २३८, २४५, २५९, २६४, २६६, २७७, २८५, २८६, २८७, २९०, ३२५, ३२७, ३३०, ३३१, ते ३३५, ३५९, ३६२, ५८२.
रॉय, मानवेन्द्रनाथ ४६१, ५४१, ६२२, ६७३, ६७४.
रॉय, राममोहन १२, १४, १७, ३५, ४७, ५८, ५९, ६० ते १००.
राष्ट्रवाद २९, ३०, ३१, ३४, ३९, ४८, ४९, ५८, ११५, ५७६ ते ५७८, ६१२ ते ६१७, ६२४, ६२५, ६३०, ६३१.
राष्ट्रसभा १४२, १५४, १५५, १७६, १९७, २२५, २२९, २३१ ते २५८, २७५, ३४९, ३५०, ३७९, ३८८ ते ३९१, ४२८, ४३२, ४७३, ४८० ते ४८४, ४८८, ४८९, ४९४ ते ४९६, ५०१, ५०३, ५७४ ते ५७७.
राष्ट्रीय अर्थशास्त्र १७९ ते १८१, ६९५ ते ७००.
राष्ट्रीय पक्ष ऊर्फ जहालपक्ष १६६–६७, १७६, १८८, १८४, २२३, २६१, २६७, ४५३, ४७३, ४७४, ५८३, ४१६.
राष्ट्रीय शिक्षण २३३ ते २३५.
रिपन, लॉर्ड ५३२, ५३४, ५३५.
रीडिंग, लॉर्ड २०२, २५४, २७२, ४१५, ४४१, ४४५, ४४६, ४६९, ५३४, ५५२.
लजपतराय, लाला १७९, १९७, २३३.
लिटन, लॉर्ड

लोकशाही पक्ष ३१८.
लोकसत्ताक राज्यपद्धति २२, २९, ३०, ३१, ३९, ४८, ५२, ९८, ९९, ११०, ११५, ११८, १५१, ३१७, ३१८, ५००, ५०१, ५७६, ५७७, ५७८, ६०६, ७११.
लोकहितवादी २६, ३२, ४६, ४७, ५९, ७७, ९३, ९८, १०१, १०६ ते १३६, १५१, २७७.
वर्ग–विग्रह ३०१, ३०४, ६८२, ६८८, ६९२ ते ६९५, ७०७, ७१२.
वाच्छा, दि. ए. २३८.
विधवा–विवाह १०१, १०२.
विवेकवाद (बुद्धिवाद) १४०, २६५, २६६, २६८, २८५, ६३५, ६३६.
विवेकानंद २०७, २७०, २७१, ६३१.
विष्णुबुवा ब्रह्मचारी ११५ ते ११८
वेडर्बर्न २२५ ते २२९, २३३, २४५, ३७७–७८, ५९०.
वेदान्त ६९, ७१, ७२, ७३, १४०, २६५, २७०, २७१, ३०६, ४०९ ते ४१३, ६२४, ६२५, ६५७ ते ६६०.
व्यक्तिवाद किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्य ९२, २८८, २८९, ६०५ ते ६०८.
व्यापारीयुग, (वैश्ययुग) व्यापारी संस्कृति १ ते ४, २४, २५, ३३, १४५ ते १४७.
शंकरशेठ, नाना १५०.
शंकराचार्य २६१, २६५, ३०७, ७१८.
श्यामजी कृष्णवर्मा ४०३, ४४७.
शिवाजी ५, २५, ११३, ११५, २६१, ३३६, ३३८, ३५७.
शोअर, फ्रेड्रिक जॉन ४०, ६४ ते ६६.
श्रद्धानंद, स्वामी २७२, ५२१.
श्रीकृष्ण ८७, २६१, ६३६.
सती ८० ते ८३.

सत्यशोधक समाज १३६, १३७.
सत्याग्रह (कायदेभंग) १३३, १३४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२३, ४२४, ४८५ ते ४८७, ४९७, ५१० ते ५१६, ५१७ ते ५२१, ५५७, ५५८, ५६७, ५६९, ५८२, ६३२ ते ६३६, ६८२, ६८५, ६८८ ते ६९२, ७१२ ते ७२२.
सप्रू, बॅरिस्टर ५५४, ५५९.
समता ३०२ ते ३०५, ३०६, ३१७, ३१८, ७०८ ते ७१३.
समाजवाद ३२४, ५५५, ५५६, ५७०, ६३२ ते ६३६, ६८८ ते ६९२, ६९५, ७२२.
समाजवादी पक्ष ५७०.
सरंजामदार वर्ग—सरंजामशाही १ ते ६, १७, ३०, ३३, ५१, ५२, ११५, ११८ ते १२०, १२४, १२५, ३२८, ३२९, ७०७.
संत, भागवतधर्मी ८७, २६४, २८०, २८१, २८२, २८७, ६०९, ७१८.
साम्राज्यवाद १८९, १९०, ३७३, ४५३, ६०९, ६१० ते ६१२.
सार्वजनिक काका १७७ ते १९०, २०१, २०२.
सार्वजनिक सभा १४२, १७७, १८८ ते १९०, २३७, ३३१ ते ३३५, ३३९, ३४४, ३४५.
सावरकर, वि. दा. ४२६, ४२७, ४४७.
सीले, सर जॉन २१, २२, ५८७, ५८९.
सुधारणावाद, सर्वांगीण ३३, ३४, ३५, ३६, ५८, ६२, ६०५.
स्वदेशी १२२ ते १२६, ३४५ ते ३४९, ४१६, ६०९.
स्वराज्य ९८, १२२, १४८, १५४, १५६, १५७, १८४, १८५, २२७, २२८, २३४, ३८२, ४१६, ५०३, ६१९ ते ६२१, ६३० ते ६३२.

स्वराज्य—पक्ष ५४२, ५४३ ते ५४५.
स्वातंत्र्य-संपूर्ण-स्वराज्य १२०, १८४, २२३, ४२३, ४२४, ५५०, ५५१, ५५७,
हरदयाळ ४६१.
होअर, सर सॅम्युअल ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ६१७, ६१८.
होमरूल लीग (स्वराज्यसंघ) ४८१ ते ४८६.
ह्यूम. ए. ओ. १८७, २२५ ते २२९, २३२, २३३, २३६, २३७, २४१ ते २४५, २५४, ३७७, ३७८, ३८०, ५९०.
क्षात्रधर्म—क्षात्रसंस्कृति ६२४, ६२५, ६२९, ६३०.

जिज्ञासूंसाठीं उपयुक्त ग्रंथांची माहिती.

पहिल्या दोन प्रकरणांवर प्रथम The expansion of England by Sir John Seely यांतील उत्तरार्ध वाचावा. यानंतर एल्फिन्स्टन, मन्रो व माल्कम यांचीं चरित्रें Rulers of India या ग्रंथमालेंतील वाचावीं. याखेरीज Notes on the Administration of India by Sir John Malcolm आणि Notes on Indian Affairs by H. J. Shore हीं दोन पुस्तकें चांगलीं असून The Development of an Indian Policy by Anderson and Subedar हें पुस्तक थोडक्यांत उपयुक्त होईल.

तसेंच Indian Speeches and Documents on British Rule : by J. K. Mujumdar हें पुस्तकहि फार उपयुक्त आहे.

तिसऱ्या व चौथ्या प्रकरणांसाठीं राजा राममोहन यांचें N. C. Ganguly यांनीं लिहिलेलें चरित्र, 'आजकालचा महाराष्ट्र' ले. पाध्ये व टिकेकर, लोकहितवादींचे लेख आणि 'डॉ. भांडारकर यांचीं धर्मपर व्याख्यानें व लेख' यांचा उपयोग होईल.

पांचव्या व सहाव्या प्रकरणांसाठीं दादाभाई व न्या. रानडे यांचीं भाषणें व लेख, आणि राष्ट्रसभेचा इतिहास हीं पुस्तकें उपयोगी पडतील. याशिवाय या वेळचे लो. टिळकांचे लेख, आगरकरांचे लेख, आणि लाला लजपतराय यांचें " Young India " हें पुस्तक वाचावें.

सातव्या प्रकरणास टिळक, आगरकर, रानडे व राजवाडे यांचे लेख हाच मुख्य आधार आहे.

आठव्या प्रकरणास लो. टिळक चरित्र, ले. न. चिं. केळकर आणि ना. गोखले चरित्र ले. साने व The Life of G. K. Gokhole by V. S. Shastri हीं पुस्तकें उपयोगी पडतील.

नवव्या प्रकरणासाठीं " Speeches of Aurobindo Ghose " हें पुस्तक अवश्य वाचावें. तसेंच Selections from Bande Mataram हें पुस्तकहि उपयुक्त आहे.

दहाव्या प्रकरणास लो. टिळक यांचे लेख व त्यांचीं इंग्रजी भाषणें हीं उपयुक्त आहेत.

अकराव्या प्रकरणापासून अखेरपर्यंतचा भाग अभ्यासण्यास श्री. पट्टाभिसिताराम ऐय्या यांचा राष्ट्रसभेचा इतिहास, म. गांधींचे यंग इंडियांतील लेख आणि पं. जवाहरलाल यांचें आत्मचरित्र, या पुस्तकांची मदत होईल.

अखेरचीं दोन प्रकरणें समजण्यास सत्याग्रह, समाजवाद आणि आधुनिक युरोपीय संस्कृति यांसंबंधीं अनेक ग्रंथांचा अभ्यास करावा लागेल. त्यासंबंधीं सर्व पुस्तकें येथें देतां येणार नाहींत.

याशिवाय सर्वसामान्य विषयाच्या दृष्टीनें पुढील पांच पुस्तकें वाचावींत.

I Landmarks in Indian Constitutional and National Development 1800-1919, by G. N. Singh.
II Indian National Evolution by A. C. Mujumdar.
III Young India by Lala Lajpatrai.
IV India in Transition by M. N. Roy.
V History of the Congress by Pattabhi Sitaramayya.

प्रकाशित झालेले ग्रंथ

*१, २ सत्याचे प्रयोग अथवा महात्मा गांधींचें आत्मचरित्र
किंमत प्रत्येक भागास १ रुपया.

३ खादी-मीमांसा— कि. १२ आणे.

४ स्वराज्यशिष्टाई—

महात्मा गांधींचीं गोलमेजपरिषदेपुढील भाषणें आणि विलायतेंतील इतर मुलाखती, वगैरे. किं. ६ आणे

५ संयम कीं स्वैराचार—ले. महात्मा गांधी. किं. ८ आणे

६ हिंडलग्याचा प्रसाद—काका कालेलकरकृत किं. ९ आणे

*७ हिंदुधर्माचीं मूलतत्त्वें व पुनर्घटना—

प्रख्यात तत्त्वज्ञ सर राधाकृष्णन् यांच्या 'Hindu view of life' या अत्यंत नांवाजलेल्या ग्रंथाचें सुबोध भाषांतर वाचन हिंदुधर्माचे सिद्धांत जाणून घ्या. किं. १ रु.

*८ उपनिषदांतील दहा गोष्टी—(पुनर्मुद्रण) ले. शंकर दत्तात्रय देव. किं. ६आणे

*९ विद्यार्थिजीवन—(पुनर्मुद्रण) ले. श्रीपाद सदाशिव महाजन.

विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक उन्नतीला पोषक अशा विविध विषयांचें या पुस्तकांत सोप्या भाषेंत विवेचन केलें आहे. किं. ८ आणे.

*१० फिलिपाइन्सच्या त्वातंत्र्याचा इतिहास—
ले.—त्र्यं. र. देवगिरीकर.

३५० वर्षांच्या पारतंत्र्यांत फिलिपिनोजनीं बंडें केलीं, परक्या राष्ट्राच्या मदतीकरितां याचना केली, कौन्सिलें लढविलीं, राष्ट्रसंघापुढें गाऱ्हाणीं मांडलीं, पण व्यर्थ गेलें. जोसे रिझॉलचें चरित्र म्हणजे स्फूर्तीचा अखंड झरा आहे. स्पेनच्या ताब्यांतून सुटून अमेरिकेच्या ताब्यांत हीं बेटें कशीं गेलीं याचा संतापजनक इतिहास या पुस्तकांत आढळतो. स्वतंत्र होऊं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक तरुणानें हा इतिहास एकदां तरी अवश्य वाचावा. किं. १ रु.

११ कॉंग्रेसचा इतिहास—(आवृत्ति दुसरी)

काँग्रेसच्या गेल्या पन्नास वर्षांचा इतिहास म्हणजेच भारतवर्षानें आतां पर्यंत स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ केलेल्या चळवळींचा संपूर्ण इतिहास ह्या पुस्तकांत दिलेला आहे. प्रत्येक स्वातंत्र्येच्छु मनुष्यास हें पुस्तक संग्रहीं ठेवतां यावें म्हणून ह्या साडेआठशें पानांच्या पुस्तकाची किं. २ रुपयेच ठेविली आहे

१२ समाजवादच कां ?—ले. जयप्रकाश नारायण.

समाजवादच कां प्रस्थापित झाला पाहिजे, समाजवाद म्हणजे काय, समाजवादच प्रस्थापित झाला म्हणजे समाज कसा सुखी होईल, याचें अगदीं सोप्या भाषेंत या पुस्तकांत वर्णन केलें आहे. किं. १० आणे.

१३ खानबंधूंचा अल्प परिचय—अनुवादक–प्रेमा कंटक.

अबदुल गफूरखान व डॉ. खान ह्या बंधुद्वयाचें अल्पचरित्र. किं. ९आणे

या पुस्तकांत सरदद्द प्रांतांतील लोकांवर काय काय जुल्म, जबरदस्ती व छळ होत आहेत आणि तेथील लोक किती अज्ञानांत व गुलामगिरींत ठेविले आहेत याचें हृदयद्रावक वर्णन सरकारी कागदपत्रांच्या आधारेंच दिलेलें आहे. तरी प्रत्येक हिंदवासी स्त्री–पुरुषानें हें पुस्तक एकवार तरी अवश्य वाचावें.

१४ जवाहरलाल नेहरू—(आत्मचरित्र)

अनुवादक—श्री. ना. ग. गोरे, बी. ए. एल्एल्. बी.

या ग्रंथांत जवाहरलाल नेहरू यांनीं आपल्या जीवनांत बाळपणापासून कसें परिवर्तन होत गेलें याचें अतिशय जिव्हाळ्यानें वर्णन केलें आहे.

"...मूळचें आत्मचरित्र इंग्रजींत असून त्याचें मराठी रूपांतर श्री. नारायण गणेश गोरे यांनीं केलें आहे. हें रूपांतर इतकें सफाईनें लिहिलें आहे कीं, जणूं काय त्याची रचना प्रथमपासून मराठींत झाली आहे असा भास होतो."

—केसरी ता. २३।२।३७

***१५ विश्राम**—ले.—साने गुरुजी. मूल्य ५ रुपये

चार स्वतंत्र गोष्टींचा हा एक स्वतंत्र संग्रह आहे. इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम; अधिकारमदानें मनुष्य आईबापांसहि कशी ओळख देत नाहीं; आईबापांची वत्सलता; शेवटीं हृदयच कसें थोर ठरतें; स्त्रीजीवनांतील

अपत्य–भावनेची हृदयस्पर्शी ओळख; लहान मुलांच्या मनोवृत्ती घरीं, दारीं शाळेंत कशा मारल्या जातात; त्यांना संकुचितपणाचें शिक्षण कसें देण्यांत येतें; हिंदुमुसलमान प्रश्न; श्रमजीवी लोकांची कशी स्थिति असते; ऐदी श्रीमंत कशी सत्ता गाजवितात; गरिबांच्या जीवनांत सत्याची, चारित्र्याची, प्रेमाची, कशी वृत्ति दिसते; मूक त्यागानें जीवनें कशीं बदलतात, अनेक गोष्टींचें दर्शन ' विश्राम ' तुम्हांला घडवील. किं. १० आणे.

***१६ भारतीय संस्कृति**—ले. साने गुरुजी

भारतीय संस्कृति हा शब्द लाखो लोकांच्या तोंडीं असतो, परंतु भारतीय संस्कृतीची अल्पस्वल्पहि स्पष्ट कल्पना पुष्कळांना नसते. प्रस्तुत छोट्या पुस्तकांत सरळ सुंदर रीतीनें भारतीय संस्कृतीचा मोठेपणा दाखविण्यांत आलेला आहे. भारतीय संस्कृतीच्या अभिमान्यांनीं व भारताची भूतकालीन ध्येयें काय होतीं हें समजून घेऊं इच्छिणाऱ्यांनीं हें पुस्तक वाचल्याशिवाय राहूं नये. आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांना समजेल अशा सोप्या हृदयंगम भाषेंत हें पुस्तक लिहिलेलें आहे. **मूल्य १॥ रुपया.** (टपालखर्चासह एक रुपया दहा आणे.)

१७ प्रसाद-दीक्षा—

[महात्माजींचीं एका आश्रमवासी सेविकेस आलेलीं पत्रें.]

हीं पत्रें १९३० सालपासून १९३८ सालपर्यंतचीं आहेत. थोडक्यांत म्हटलें तर महात्माजींच्या आत्मचरित्राचा हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. किं. १ रु.

१८ भिल्ल साधु श्री गुला महाराज यांचें चरित्र—

एका भिल्ल साधूनें एक लाख भिल्ल लोकांच्यामध्यें दारूबंदी कशी केली याचा त्रोटक इतिहास. किं. ६ आणे.

साने गुरुजी यांचीं सर्व पुस्तकें आमचेकडे मिळतील.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, ३७३ शनिवार, पुणें नं. २.

---

* हीं पुस्तकें मुंबई, मध्यप्रांत व वऱ्हाड सरकार विद्याखात्यांनीं शाळांकरितां मंजूर केलीं आहेत.